
प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुम्दार ट्रीट्, आम्हार्ष्ट-
ट्रीट्—पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुम्दार ट्रीट्, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः	प्रठाङ्काः ।
प्रथमोऽध्यायः ।	
जङ्गलाचरणम्	१
शय्यकर्त्तृणां नामानि शय्यस्याभिधेयञ्च	२
हिमानयवर्णनम्	४
बसोत्कर्षवर्णनम्	७
रसस्य जीवनात्तिकारणता	१३
रसोत्पत्तिवर्णनम्	२०
रसस्य पञ्चविधत्वकथनम्	२१
रसादौना लक्षणानि	२२
” निरुक्तिः	२४
रससंस्कारकारणम्	२६
रसस्य स्थानान्तरगतिवर्णनम्	२८
हिङ्गुलोत्पातः	२९

द्वितीयोऽध्यायः ।

सङ्कारसा	२६
गन्धाभयो स्वरूपम्	३०
अश्वकगुणा	३१
अश्वभेदा	३१
पिनाकादौना लक्षणानि	३२
श्वताटिवर्णस्याश्वस्य क्रियाविषयः	३२
प्रशस्ताश्चक्षुष्यम्	३३
यासाद्योग्याश्वम्	३३
निषण्डः सचन्द्राश्वोर्गुणदोषौ	३४
अशुद्राश्वस्य दोषः	३४
अश्वशोधनमारण्ये	३४
धान्याभक्षणम्	३५
धान्याभक्षणम्	३५
अश्वमारणम्	३५
सतान्तरम्	३५
सत्त्वपातनम्	३६
प्रकारान्तरम्	३७

विषयः	प्रठाङ्काः ।
जिह्वात् सत्त्वग्रहणम्	३७
सत्त्वभोवनम्	३७
सत्त्वानां स्वरूपकरणम्	३७
अश्वमारणम्	३८
मारण्ये प्रकारान्तरम्	३८
स चक्षुःशोधनमारण्ये	३८
अश्वद्रावणानुलिखे कारणम्	३८
अश्वप्रयोगः	३८
वैक्रान्तः	४०
वैक्रान्तस्वरूपम्	४०
वैक्रान्तस्य वर्णभेदा	४०
” गुणा	४०
वैक्रान्तोत्पत्तिः	४१
वैक्रान्तस्य अवस्थितिस्थानं निरुक्तिश्च	४१
जतान्तरे वर्णभेदकथनम्	४१
वर्णभेदेन कार्यभेदकथनम्	४२
पादकरणविधिः	४२
गुणांतरम्	४२
शोधनम्	४२
जतान्तरे शोधनमारणम्	४२
सतान्तरम्	४३
सत्त्वपातनम्	४३
सतान्तरम्	४३
स्वतवेक्रान्तस्य प्रयोगविधिर्गुणाश्च	४४
प्रयोगान्तरम्	४४
मात्तिकम्	४४
मात्तिकोत्पत्तिस्थाननिर्देशः	४४
मात्तिकस्य गुणा	४५
” द्वैविध्यं परिचयश्च	४५
गुणान्तरम्	४५
शोधनानि	४६
मारणम्	४६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
अतान्तरम्	४६	गुणा	५४
सत्त्वपातनम्	५५	शोधनम्	५५
भाक्तिकस्य सौसक्यास	५५	अतान्तरम्	५५
प्रकारान्तरेण सत्त्वपातनम्	४७	तुल्यस्वर्परनारणम्	५५
विशुद्धभाक्तिकसत्त्वस्य लक्षणम्	५५	सत्त्वपातनम्	५५
भाक्तिकसत्त्वस्य प्रयोगविशेष	५५	अतान्तरम्	५६
भाक्तिकसत्त्वद्रावणम्	४८	"	५५
विमलः	५५	प्रयोगविधि	५५
विमलभेदा	५५	भानुकिर्तनीकप्रयोगविधि	५५
विमलस्य लक्षणं गुणाश्च	५५	प्रयोगान्तरम्	५७
विविधस्य तस्य क्रियाविशेष	५५	चपल	५७
विमलशोभनम्	५५	चपलस्य भेदादिकथनं निरुक्तिश्च	५७
विमलमारणम्	४९	गुणा	५७
सत्त्वपातनम्	५५	वर्णाक्षतिभेदेन गुणभेद	५८
अतान्तरम्	५५	चपलस्य सङ्घारसत्त्वकथनम्	५७
प्रयोगविधि	५५	शोधनम्	५७
शिलाजतु	५०	सत्त्वपातनम्	५७
शिलाजतुना भेद	५०	रसक	५९
" उत्पत्तिकथनम्	५०	रसकस्य भेदलक्षणं	५७
विविधस्य तस्य गुणा	५१	तयोः प्रयोगावयव गुणाश्च	५७
विशुद्धशिलाजतुलक्षणम्	५०	शोधनम्	५७
गुणा	५०	अतान्तरम्	५७
शोधनम्	५२	"	६०
अतान्तरम्	५०	रसकस्य ताम्रादिरञ्जनविधि	५७
"	५०	सत्त्वसङ्ग्रह	५७
भारणम्	५०	अतान्तरम्	६१
प्रयोगविधि	५०	"	५७
सत्त्वपातनम्	५३	"	५७
क्षपरशिलाजतुनी लक्षणविधिश्च	५०	सत्त्वमारणम्	६३
तस्य शोधनम्	५०	प्रयोगविधि	५७
सस्यकः	५४		
सस्यकोत्पत्ति	५५		
पृथक्सस्य कालक्षणम्	५५		
सस्यकस्यौत्कर्षं कथनम्	५५		

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
द्वितीयोऽध्यायः ।	
उपरमा साधारणरसाश्च	६३
उपरमाना नामानि	॥ ॥
गन्धकं	॥ ॥
गन्धकोत्पत्तिः	॥ ॥
गन्धकस्य भेदनिर्देशः	॥ ६४
सतान्तरम्	॥ ६५
गुणाः	॥ ॥
बलिवसाख्यगन्धकोत्पत्तिः	॥ ॥
शोधनम्	॥ ६६
सतान्तरद्वयम्	॥ ॥
सतान्तरम्	॥ ६७
प्रयोगविधिः	॥ ॥
गन्धकतैलविधिः	॥ ॥
प्रयोगविधिः	॥ ६८
अन्धविषप्रयोगविधिः	॥ ॥
गन्धकसेवने श्रव्याः	॥ ॥
कुष्ठराग गन्धकप्रयोगविधिः	॥ ६९
प्रलेपयोगः	॥ ॥
लेपयोगान्तरम्	॥ ॥
गन्धकतैलान्तरम्	॥ ७०
शुद्धगन्धकगुणाः	॥ ॥
गैरिकम्	॥ ॥
गैरिकस्य भेदः	॥ ॥
द्विविधयोगोक्त्या लक्षणम्	॥ ॥
॥ ॥ गुणाः	॥ ७१
शोधनम्	॥ ॥
गैरिकस्य सत्त्वरूपताकथनम्	॥ ॥
॥ ॥ सत्त्वरूपतायाः सतान्तरम्	॥ ॥
कासीसम्	॥ ॥
कासीसस्य भेदः	॥ ॥
बालका-कासीसगुणाः	॥ ७२
पुष्प-कासीसगुणाः	॥ ॥
शोधनम्	॥ ॥

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सत्त्वपातनविधिः	॥ ७२
शोधनान्तरम्	॥ ॥
प्रयोगविधिः	॥ ॥
तुवरौ	॥ ७३
तुवर्यो परिचयः	॥ ॥
॥ ॥ भेदकथनम्	॥ ॥
फटक्या गुणलक्षणम्	॥ ७४
फुल्लिकायाः ॥	॥ ॥
द्विविधस्य तस्य सामान्यगुणाः	॥ ॥
शोधनम्	॥ ॥
सत्त्वपातनम्	॥ ॥
सतान्तरम्	॥ ७५
तालकः	॥ ॥
तालकस्य भेदनिर्देशः	॥ ॥
पत्रतालकलक्षणम्	॥ ॥
पिण्डतालकलक्षणम्	॥ ॥
गुणाः	॥ ॥
शोधनम्	॥ ७६
अशुद्धस्य दोषनिर्देशः	॥ ॥
सतान्तरे शोधनम्	॥ ॥
॥ ॥ शोधन सारणम्	॥ ॥
सत्त्वपातनम्	॥ ७७
सतान्तरम्	॥ ॥
॥ ॥	॥ ७८
॥ ॥	॥ ॥
मनःशिला	॥ ७९
मनःशिलायाः भेदाः	॥ ७९
द्विविधानां लक्षणानि	॥ ॥
गुणाः	॥ ॥
अशुद्ध शुद्धशिलयोर्दोषगुणौ	॥ ८०
शोधनम्	॥ ॥
प्रकारान्तरशोधनम्	॥ ॥
सत्त्वपातनम्	॥ ॥
सतान्तरम्	॥ ८१

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
अञ्जनानि	८१
अञ्जनानां भेदनिर्देश	८२
सौवीराञ्जनगुणा	८३
रसाञ्जनगुणा	८४
स्रोतोऽञ्जनगुणा	८५
पुष्पाञ्जनगुणा	८६
मौलाञ्जनगुणा	८७
शोधनम्	८८
सत्त्वग्रहणम्	८९
स्रोतोऽञ्जनलक्षणम्	९०
अञ्जनेन रसवत्त्वगोपाय	९१
रसाञ्जनस्य विशेषशुद्धिधनम्	९२
स्रोतोऽञ्जनात् सत्त्वग्रहणम्	९३
कङ्कुष्ठम्	९४
कङ्कुष्ठस्योत्पत्तिस्थानं भेदश्च	९५
कङ्कुष्ठव्यलक्षणम्	९६
कङ्कुष्ठस्योत्पत्तौ मतान्तरद्वयं लक्षणञ्च	९७
नालिकाकङ्कुष्ठस्य प्रयोगविषयं रेणुका	९८
कङ्कुष्ठस्य अप्रशस्तता च	९९
गुणा	१००
रसोपरसानां सामान्यतः शोधनं	१०१
सत्त्वपातनञ्च	१०२
कङ्कुष्ठशोधनम्	१०३
कङ्कुष्ठस्य सत्त्वरूपतायां कथनम्	१०४
अस्य विरचनार्थप्रयोगे नात्रादिनिर्देश	१०५
,, अत्रिधिप्रयोगे दोष	१०६
विषनाशार्थं कङ्कुष्ठप्रयोगविधि	१०७
साधारणरसाः	१०८
साधारणरसानां नामानि	१०९
कम्पिल्लः	११०
कम्पिल्लस्य स्वरूपलक्षणमुत्पत्तिस्थानञ्च	१११
गुणा	११२
गौरीपाषाणः	११३
गौरीपाषाणस्य पर्यायो भेदश्च	११४

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
शोधनम्	८८
सत्त्वग्रहणम्	८९
गुणा	९०
नवसारः	९१
नवसारस्योत्पत्तिः पर्यायश्च	९२
उत्पत्तौ मतान्तरम्	९३
गुणा	९४
वराटिका	९५
वराटिकालक्षणम्	९६
उत्तमादिभेदेन तस्यां द्वैविध्यनिर्देश	९७
गुणा	९८
वराटस्य लक्षणगुणौ	९९
शोधनम्	१००
अग्निजारः	१०१
आग्निजारस्य स्वरूपलक्षणम्	१०२
गुणाः	१०३
स्वभावतः शुद्धत्वनिर्देश	१०४
गिरिसिन्दूरम्	१०५
गिरिसिन्दूरस्य स्वरूपलक्षणम्	१०६
गुणा	१०७
हिङ्गुलः	१०८
हिङ्गुलस्य द्वैविध्यम्	१०९
शकतुण्डाख्यस्य परिचयः	११०
हृसपाकस्य लक्षणम्	१११
गुणा	११२
हिङ्गुलाकृतसूतस्य गुण	११३
शोधनम्	११४
शोधनविशेषेण गुणविशेष	११५
हिङ्गुलात् सत्त्वाकर्षणविधि	११६
मृदारशृङ्गकम्	११७
मृदारशृङ्गस्य परिचयः	११८
गुणा	११९
साधारणरसानां सामान्यशोधनम्	१२०

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
सत्त्वानां सामान्यशोधनम्	८४

चतुर्थोऽध्यायः ।

रत्नानि	८५
मणयः	२७
मणीनां सामान्यकार्यम्	२७
नामान	२७
श्रेष्ठमणीनां	८६
दुष्टनवग्रहाणां प्रसादकरत्नानि	२७
अन्धविधानि दुष्टनवग्रहाणां प्रसादक	
रत्नानि	२७
रत्नधारणस्य सिद्धिप्रदत्वोक्तिः	२७
माणिक्यम्	८७
द्विविधमाणिक्यनिर्देशः	२७
प्रशस्तपद्मरागमाणिक्यलक्षणम्	२७
प्रशस्तनीलगन्धिमाणिक्यलक्षणम्	२७
निकटमाणिक्यलक्षणम्	२७
माणिक्यस्य गुणा	८८
मौक्तिकम्	२७
प्रशस्तमौक्तिकलक्षणम्	२७
मौक्तिकगुणा	२७
निकटमौक्तिकलक्षणम्	८९
मौक्तिकस्य गुणान्तरम्	२७
प्रवालम्	२७
प्रशस्तप्रवाललक्षणम्	२७
निकटप्रवाललक्षणम्	२७
प्रवालगुणा	१००
ताक्ष्यम्	२७
प्रशस्तताक्ष्यलक्षणम्	२७
अप्रशस्तताक्ष्यलक्षणम्	२७
ताक्ष्यगुणा	२७
पुष्परगः	१०१
प्रशस्तपुष्परगलक्षणम्	२७

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
अप्रशस्तपुष्परगलक्षणम्	१०१
पुष्परगगुणा	२७
वज्रम्	२७
वज्राणां द्वैविध्यनिर्देशः	२७
पु वज्रलक्षणम्	१०२
स्त्रीवज्रं नपुंसकवज्रलक्षणे	२७
तेषां जातिभेदेनाधिकारि	
भेदनिर्देशः	१०३
वर्णभेदेनाधिकारिभेदनिर्देशः	२७
वज्रगुणा	२७
सवरत्नानां साधारणदोषनिर्देशः	१०४
वज्रशोधनम्	२७
वज्रमारणम्	२७
मारणान्तरम्	१०५
मत्तान्तरम्	२७
२७	१०६
२७	२७
२७	२७
प्रयोगविशेषेण गुणविशेषकथनम्	२७
प्रयोगान्तरम्	१०७
नीलम्	२७
नीलस्य द्वैविध्यकथनम्	२७
नीलद्वयस्य सामान्यलक्षणम्	२७
प्रशस्तशक्रनीललक्षणम्	१०८
जलनीलस्य विशेषलक्षणम्	२७
गुणा	२७
गोमेदः	१०९
गोमेदस्य निरुक्तिः	२७
प्रशस्तगोमेदलक्षणम्	२७
अप्रशस्तगोमेदलक्षणम्	२७
गुणा	२७
वैदूर्यम्	११०
शुभवैदूर्यलक्षणम्	२७

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
अशुभवेदूयलक्षणम्	११०
गुणा	१११
नवरत्नानां शोधनम्	
रत्नानां मारणम्	१११
„ द्रावणम्	११२
सुक्ताद्रावणे विगणनम्	११२
वज्रद्रावणे	११३
वैक्ताद्रावणे	११३
नतान्तरम्	११३
„	११३
सर्वरत्नानां सामान्यद्रावणम्	११४
राजावर्तः	११४
उत्तमनय्यमराजावर्तलक्षणम्	११४
गुणा	११४
राजावर्ताद्युपरत्नानां सामान्यशोधनम्	११४
राजावर्तशोधनम्	११४
राजावर्तमारणम्	११५
सत्त्वपातनम्	११५
द्रतीनां दीवकालरक्षणोपायः	११५
रत्नधारणगुणाः	११६
गौरिकम्	११६
गौरिकस्य शोधनं सत्त्वपातनञ्च	११६

पञ्चमोऽध्यायः ।

लोहानि	११७
लोहानां जातिनिर्दिष्टम्	११७
स्वर्णम्	११८
स्वर्णस्य पञ्चविधत्वनिर्देशः	११८
स्वर्णरौप्ययोः सामान्यगुणा	११८
प्राकृतस्वर्णस्यावृत्तिः	११८
सहजस्वर्णावृत्तिः	११८
वर्जितस्वर्णावृत्तिः	१२०
प्राकृतादिद्रवाणां लक्षणगुणौ	१२०

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
खनिजस्वर्णस्योत्पत्तिर्लक्षणगुणा	१२०
रसेन्द्रवेदजस्वर्णस्योत्पत्तिगुणौ	१२०
गुणा	१२१
अशुभिरामारितस्वर्णस्य दोषा	१२१
सुवर्णस्य सुवर्णसम्पादनम्	१२१
लाङ्गसारकद्रव्येषु उत्तमादिनिर्देशः	१२२
स्वर्णमारणम्	१२२
सतान्तरम्	१२२
„	१२२
स्वर्णद्रावणम्	१२२
द्रावणान्तरम्	१२३
सारितस्वर्णस्य प्रयोगविधिः	१२३
असारितस्य स्वर्णस्य दोषः	१२३
रजतम्	१२४
रौप्यस्य वैविध्यनिर्देशः	१२४
सहजरौप्यस्योत्पत्तिगुणश्च	१२४
खनिजरौप्यस्योत्पत्तिगुणश्च	१२४
कविमरौप्यस्योत्पत्तिगुणश्च	१२४
उत्तमरौप्यलक्षणम्	१२४
अपक्रूररौप्यलक्षणम्	१२५
रौप्यगुणा	१२५
गुणान्तरम्	१२५
स्वर्णादिशोधनम्	१२५
अशोधितानारितरौप्यस्य दोषा	१२५
रौप्यस्य विशदशोधनम्	१२६
सतान्तरम्	१२६
रौप्यमारणम्	१२६
सतान्तरम्	१२७
रौप्यस्य निरुद्धभस्मीकरणम्	१२७
निरुद्धभस्मीकरणे सतान्तरम्	१२७
स्वर्णरौप्ययोर्द्रावणम्	१२७
रौप्यप्रयोगः	१२८
ताम्रम्	१२८
ताम्रस्य वैविध्यनिर्देशः	१२८
क्लेष्टताम्रस्य लक्षणम्	१२८

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
नेपालताम्रलक्षणम्	१२८
रसकर्मानर्हताम्रलक्षणम्	१२९
ताम्रस्य गुणा	१३०
अशोधितामारिताम्रस्य दोषा	१३१
ताम्रशोधनम्	१३२
सतान्तरम्	१३३
॥	१३४
॥	१३५
ताम्रसारणम्	१३६
रसुरद्राकरोक्तान्तराण्यम्	१३७
सारणान्तरम्	१३८
सीमनायोक्तताम्रप्रयोग	१३९
यन्यान्तराक्तताम्रप्रयोग	१४०
अथः	१४१
अयोभेदा	१४२
सुगुणलौहस्य दैविश्वम्	१४३
सुदुर्गुणलक्षणम्	१४४
कण्ठसुगुणलक्षणम्	१४५
कण्ठसुगुणलक्षणम्	१४६
सुगुणगुणा	१४७
अशुद्धलौहस्य दोषा	१४८
तौक्ष्ण्यलौहस्य षड्विधत्वम्	१४९
स्वरतीक्ष्णलक्षणम्	१५०
सुपर्व्याययोगरत्नलक्षणम्	१५१
सारतीक्ष्णलक्षणम्	१५२
हृन्नालतीक्ष्णलक्षणम्	१५३
वाजिरतीक्ष्णलक्षणम्	१५४
काललौहस्यतीक्ष्णलक्षणम्	१५५
स्वरतीक्ष्णगुणा	१५६
सारतीक्ष्णादोना पञ्चाना गुणा	१५७
काललौहस्य पञ्चविधत्वम्	१५८
पञ्चविधस्य कालस्य भेदान्तरनिर्देश	१५९
वर्णभेदेन कालस्य कार्यभेदान्तरनिर्देश	१६०
ज्ञानकादौनामधममध्यमस्त्रादिनिर्देश	१६१

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
ज्ञानका काललक्षणम्	१६२
चम्बक कर्षक कालद्वयलक्षणम्	१६३
द्रावक काललक्षणम्	१६४
रोमकाल काललक्षणम्	१६५
एकादिमुखभेदेन कालस्याधम	१६६
मध्यमत्वादिनिर्देश	१६७
ज्ञानकादौना कार्यनिर्देश	१६८
रसकर्माण्य कालस्य विशेषोपयोगिता	१६९
कालस्य साक्षादर्थ्यवर्णनिर्देश	१७०
काललौहलक्षणम्	१७१
काललौहगुणा	१७२
लौहस्य शोधनसारणयोरावश्यकता	१७३
सारणार्थे लौहस्य परिमाणनिर्देश	१७४
लौहसारणे मन्त्रम्	१७५
लौहद्रव्याणामुत्तरोत्तरगुणाधिक्यम्	१७६
सर्वलौहाना सामान्यशोधनम्	१७७
लौहाना गिरिजदोषशोधनम्	१७८
सतान्तरम्	१७९
॥	१८०
सतान्तरे शोधन सारणम्	१८१
॥ सारणम्	१८२
तीक्ष्णलौहस्य	१८३
काललौहस्य रससिन्धुलक्षणम्	१८४
सर्वलौहाना सारणे सतान्तरम्	१८५
तीक्ष्णलौहस्य विशिष्टसारणम्	१८६
सतान्तरम्	१८७
सतान्तरे सर्वलौहाना सारणम्	१८८
सतान्तरम्	१८९
॥	१९०
॥	१९१
तीक्ष्णलौहद्रवणम्	१९२
सतान्तर द्रावणम्	१९३
लौहप्रयोग	१९४
काललौहस्य रामराजीशोकाशोधनम्	१९५

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सर्वविधलौहाना रामराजीप्रोक्त	
सारणम् ..	१४७
लौहाना रामराजीप्रोक्तगुणा	१४८
सूक्तमकान्तलौहस्य लक्षणम्	१४९
कान्तलौहस्य विशेषसारणम् ...	"
अष्टलौहाना द्रावणम्	"
मतान्तरम्	"
मण्डूरः ..	"
मण्डूरशोधनम्	"
मतान्तरम्	१५०
लौहमण्डूरयो तुल्यगुणत्वनिर्देश	"
मण्डूरस्य लौहानाश्च उत्तरोत्तर-	
गुणाधिक्यम्	"
अशुद्धलौहस्य ग्रन्थान्तरोक्तदोषा	१५१
शुद्धलौहस्य ग्रन्थान्तरोक्तगुणा	"
वज्रम् ..	"
वज्रस्य द्वैविध्यनिर्देश	"
खुरकवज्रस्य लक्षणम्	"
मिश्रकवज्रस्य ..	"
वज्रगुणा	१५२
खुरकवज्रशोधनम्	...
मिश्रकवज्रशोधनम्	"
नागवज्रकास्यताम्बाणा सान्नाम्यशोधनम्	"
वज्रभारणम्	... १५३
भारणे मतान्तरम्	...
मतान्तरम्	"
"	...
वज्रप्रयोगः	१५४
सौसकम् ..	१५५
शुद्धाशुद्धसौसकलक्षणम्	"
सौसकगुणा	...
सौसकशोधनम्	"
सौसकसारणम्	.. १५६
मतान्तरम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सौसकस्य निरुत्यभस्मीकरणम्	१५७
निरुत्यभस्मीकरणे मतान्तरम्	"
सौसकप्रयोग	.. "
पित्तलम्	... १५८
पित्तलस्य द्वैविध्यनिर्देशः	"
रौत्तिका लक्षणम्	...
काकतुण्डीलक्षणम्	...
रौत्तिकाया गुणा	१५९
काकतुण्ड्या ..	"
शुभरौत्तिका लक्षणम्	"
अशुभरौत्तिका लक्षणम्	"
रौत्तिकाशोधनम्	.. "
रौत्तिकाद्रावणम्	.. १६०
रौत्तिकासारणम्	"
मतान्तरम्	"
पित्तलप्रयोग	"
कास्यम्	१६१
कास्यस्य उत्पत्तिनिर्देश	"
प्रशस्तकास्यलक्षणम्	"
अप्रशस्तकास्यलक्षणम्	"
कास्यगुणा	"
कास्यशोधनम्	... १६२
कास्यसारणम्	"
मतान्तरम्	"
वर्तलौहम्	... १६३
वर्तलौहस्वरूपम्	...
वर्तलौहगुणा	" १६३
वर्तलौहशोधनम्	"
वर्तलौहसारणम्	"
रसोपरमलौहाना सूतसाधकत्वनिर्देश	"
भस्मीभूतरत्नादीनामेव सूतयोगे	
प्रयोज्यतानिर्देश	" १६४
भूनारगः	... १६५
भूनागसत्त्वपातनम्	... १६६

विषयः	शृङ्खला ।
मतान्तरम्	... १६५
भुनागसत्त्वप्रथोमविधिः	... १६६
तैलपातनविधिः	... १६७
अङ्गोक्षबीजात् तैलपातनम्	... १६८
मतान्तरम्	... १६९
॥	... १७०
बाकुषीबीज-घोषाबीजाभ्यां	...
तैलपातनम्	... १७१
विषमुष्टितैलपातनम्	... १७२
जैपालात् तैलपातनम्	... १७३
बाकुषीबीजात् तैलपातने	...
प्रकारान्तरम्	... १७४
कृष्णामिश्रितगुग्गुबीजात् तैलपातनम्	...

षष्ठोऽध्यायः ।

शिष्योपनयनम्	... १७०
रसशास्त्रप्रकटने हेतुनिर्देशः	... १७१
शास्त्रक्रमयोरन्योऽन्यापेक्षितनिर्देशः	... १७२
रसविद्यायां गुरोर्लक्षणम्	१७३
रसविद्यासाधकशिष्यलक्षणम्	...
रसविद्यासाधकस्य सहायलक्षणम्	...
रसविद्यासाधने नास्तिकादीनां	...
वैफल्यनिर्देशः	१७४
रसविद्यायां गुरुसन्तोषस्य लिङ्गं	...
प्रदत्तनिर्देशः	...
रससाधनोपयोगिदेशनिर्देशः	...
रससाधनोपयोगिगुह्यनिर्माण-	...
प्रकारनिर्देशः	१७५
रसलिङ्गप्रस्तुतप्रकारनिर्देशः	...
रसलिङ्गार्चनादौ फलनिर्देशः	...
पूजाविधाननिर्देशः	१७६
ध्यानम्	...

विषयः	शृङ्खला ।
देवीपूजायां मन्त्रम्	१७७
पूजने प्रकारनिर्देशः	१७८
रसविद्यादाने दीक्षाविधिः	१७९
तत्र कालिनौलक्षणम्	...
॥ कालिन्यभावे तदनुकूलविधिः	१८०
॥ होमविधिः	१८१
॥ रसशक्तयः	१८२
॥ उपरसा	...
॥ सहारसा	...
॥ अष्टलीङ्गपूजाक्रमः	१८३
॥ उपकरणानां पूजाविधिः	...
॥ रसमिद्धानां नामानि	१८४
अदीक्षितस्य रसविद्यासाधनं	...
वैफल्यनिर्देशः	१८५
रससाधने सिद्धिलाभहेतुनिर्देशः	...
कस्मै किमर्थं रसविद्या दातव्या	...
तन्निर्देशः	१८६
गुरुसन्तोषस्य सर्वसिद्धिहेतुत्वनिर्देशः	...
रसविद्यायां अवश्यगोप्यत्वनिर्देशः	...

सप्तमोऽध्यायः ।

रसशाला	... १८७
रसशालानिर्माणस्य स्थाननिर्देशः	...
रसशालायां कुत्र किं कर्म कर्तव्यं	...
तन्निर्देशः	...
रसशालायां सङ्ग्राह्याणि उप-	...
करणानि	१८८
तत्र विविधचालनीनां स्थूलद्रव्यचालनार्थं	...
चालनीस्वरूपम्	१८९
॥ चूर्णचालनार्थं चालनीस्वरूपम्	...
॥ सूक्ष्मतरचूर्णचालनार्थं चालनी-	...
स्वरूपम्	...
॥ शिखितस्वरूपम्	१९०
॥ कीकिलास्वरूपम्	...

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
त्रय उपलस्य पर्याया	१८५
॥ कूपिकाया ॥	॥
॥ चपकस्य ॥	१८६
रससाधनाङ्गानामर्चनाया कर्तव्यता- निर्देश.	२०
रसकर्मणि यादृशा वेद्या नियोज्या	२०
तत्त्वचनम्	२०
रसपाककाले मन्त्रपत्रस्य कर्तव्यता- निर्देश	१८७
परिचारकलक्षणम्	२०
रसकर्मयोग्यस्य वेद्यास्य लक्षणम्	२०
पञ्चदशवेद्यलक्षणम्	२०
वजनौयवेद्यलक्षणम्	२०
निधिसाधने नियोज्यपुरुषलक्षणम्	१८८
कालिसाधने	२० २०
रसायने	२० २०
जातुवादे	२० २०
शेषजाद्वरणे	२० १८९
रसविद्याया लब्धव्यसाफल्यस्य लक्षणम्	२०
रससिद्धसाधकस्य कर्तव्यनिर्देश.	२०
रससिद्धे, फलम्	२०

अष्टमोऽध्यायः ।

परिभाषा	००० १९०
परिभाषाया प्रयोजनम्	० २०
धन्वन्तरिभाग.	२०
रुद्रभाग	१९१
विश्वामघालकवैद्यलक्षणम्	२०
कञ्जली	२०
रसपङ्क	२०
पिष्टी	० १९२
मतान्तरे पिष्टी	० २०
पातनपिष्टी	००० २०
क्षणं रौप्यो कष्टी	००० २०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
कष्ट्या कार्यम्	१९३
स्वर्णकष्टीकृतवीकस्य कार्यम्	२०
वरलोहकम्	२०
हेमरक्ती	००० २०
हेमरक्त्या कार्यम्	०० २०
ताररक्ती	१९४
दलम्	० २०
अन्यविषदलम्	००० २०
शुल्लनागम्	००० २०
शुल्लनागगुणा	००० १९५
पिञ्जरी	००० २०
चन्द्रार्कम्	००० २०
निर्वाहणम्	००० २०
निर्वाणस्य मात्रा निर्देश	० १९६
वारितरलोहलक्षणम्	०० २०
रेखापूर्णाख्यद्व्यलोल्लक्षणम्	० २०
अपुनर्भवलोहलक्षणम्	० २०
ऊनमल्लक्षणम्	००० १९७
निरुत्यलोहलक्षणम्	०० २०
बीजलक्षणम्	००० २०
उत्तरणम्	०० २०
ताडनम्	००० १९८
धान्याश्रलक्षणम्	००० २०
सत्त्वलक्षणम्	० २०
एककोलीसकलक्षणम्	०० २०
द्रावणादिकर्मसाधने काष्ठनिर्देश	०० २०
हिङ्गुलाकटरस	००० १९९
घोषाकष्टलक्षणम्	००० २०
वरनागलक्षणम्	०० २०
उत्थापनालक्षणम्	००० २०
ढालनलक्षणम्	००० २०
तागसम्भूतचपल.	००० २००
वङ्गसम्भूतचपलः	०० २०
चपलस्य कार्यम्	०० २०
तादृशवङ्गरसस्य कार्यम्	००० २०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
गर्भपन्तम्	२१६
हृत्सपाकयन्त्रम्	२१७
बालुकायन्त्रम्	२२०
बालुकायन्त्रस्य प्रकारान्तरम्	२२१
खवणयन्त्रम्	२२१
खवणयन्त्रस्य प्रकारान्तरम्	२२२
नालिकायन्त्रम्	२२२
भूधरयन्त्रम्	२२२
सुटयन्त्रम्	२२२
कोष्ठयन्त्रम्	२२३
बलभूयन्त्रम्	२२३
तिर्यक्पातनयन्त्रम्	२२३
पालिकायन्त्रम्	२२४
घटयन्त्रम्	२२४
इष्टकायन्त्रम्	२२४
हिङ्गुलाकटिपिद्याधरयन्त्रम्	२२५
खड्गयन्त्रम्	२२५
नाभियन्त्रम्	२२५
तत्र तोयमृत्तलक्षणम्	२२५
,, वज्रिष्टका	२२५
यस्तयन्त्रम्	२२६
स्थालीयन्त्रम्	२२६
धूपयन्त्रम्	२२६
कन्दुकयन्त्रम्	२२७
कन्दुकयन्त्रस्य प्रकारान्तरम्	२२८
खल्लयन्त्रम्	२२८
खल्लयन्त्रस्य वैविध्यनिर्देश	२२८
द्विविधखल्लयो सामान्यलक्षणम्	२२८
शोधनार्थमर्द्धचन्द्राकृतिखल्लनिर्देश	२२८
मर्दनार्थं वर्तुलखल्लनिर्देश	२२९
तप्तखल्लार्थं खल्लनिर्देश	२३०
तप्तखल्लविधि,	२३०

विषयाः पृष्ठाङ्काः ।

दशमोऽध्यायः ।

मूषादिकथनम्	२३१
मूषाया पर्याया	२३१
,, निष्ठाता	२३१
,, उपपादानम्	२३१
मूषाप्रशंसा	२३२
सन्धिलेपस्य पर्याया	२३२
मूषोपयोगिवृत्तिका	२३२
मूषोपयोगिद्रव्याणि	२३२
मूषाया उपकरणान्तराणि	२३३
वज्रमूषा	२३३
योगमूषा	२३३
वज्रद्रावणीपक्षीमूषा	२३४
गारमूषा	२३४
वरमूषा	२३४
वर्णमूषा	२३४
कृष्णमूषा	२३४
विडमूषा	२३४
वज्रद्रावणीपक्षीमूषा नरम्	२३४
मूषाऽऽप्यायनम्	२३५
हन्ताकमूषा	२३५
गोतनीमूषा	२३५
मल्लमूषा	२३५
पक्कमूषा	२३५
गोलमूषा	२३५
महामूषा	२३६
मण्डूकमूषा	२३६
मुषलमूषा	२३६
कोष्ठिकाप्रस्तावः	२३६
अङ्गारकोष्ठो	२३६
पातालकोष्ठो	२३६
गारकोष्ठो	२३६
बहुनालम्	२३७

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
सिद्धरसादीना कोष्ठे	.. २४०
पुटानि	.. २४०
पुटस्य प्रयोजननिर्देश	.. २४०
„ फलम्	.. २४१
महापुटम्	.. २४१
वज्रपुटम्	... २४२
वाराहपुटम्	२४२
कुक्कुटपुटम्	... २४२
कपोतपुटम्	... २४२
गोवरखण्डपुटम्	.. २४३
गोवरपुटम्	... २४३
भाण्डपुटम्	.. २४३
बालकापुटम्	... २४३
भृशरपुटम्	.. २४३
लावकपुटम्	.. २४४
अनुक्तपुटानां कर्षणनिर्देश	... २४४
उपलप्यार्था	.. २४४
अक्रान्तिभक्तविमलीहानि	.. २४४
जडत्ववर्णनम्	.. २४४
आरवयम्	... २४५
आरपचकम्	... २४५
भृशवयम्	.. २४५
रसकर्मणि तैलयोगिनिष्पन्नानि	.. २४५
असावर्गः	... २४६
भूतवर्गः	... २४६
पञ्चमादिप्रश्नम्	.. २४६
लागलपञ्चकम्	.. २४६
अस्त्रवर्गः	... २४७
अस्त्रपञ्चकम्	.. २४७
प्रचमृतिक्ता	... २४७
विषवर्गः	... २४८
उपविषवर्गः	.. २४८
दुग्धवर्गः	... २४८
विड्वर्गः	... २४८
रक्तवर्गः	... २४८
क्षीतवर्गः	... २४८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
श्वेतवर्गः	... २४७
कृष्णवर्गः	.. २४७
रक्तवर्गादीना प्रयोजननिर्देश	... २४७
श्रीधनीयगण	... २४७
लीलाणां मलनाशनगण	.. २४७
लीलाकाठिन्यनाशनो योगः	... २४८
द्राक्षणीयो गण	... २४८
आरान्न-विष खेदानां कार्यम्	.. २४८

एकादशोऽध्यायः ।

रसशोधनादिकथनम्	.. २४८
मानपरिभाषा	.. २४८
मानपरिभाषायां मतान्तरम्	.. २४८
पारदस्य संस्कारकथने प्रतिज्ञा	२४८
अष्टादशसंस्काराणां नामानि	.. २४८
व्याधिविशेषे रसप्रयोगनिषेध	... २४८
शुद्ध-मूर्च्छितरसयोगणः	.. २४८
मृतरसस्य	... २४८
रसस्य नैसर्गिकदोषत्रय	.. २४८
तेषां कार्याणि च	... २४८
„ यौगिकदोषत्रय तथैव कार्यम्	२४८
„ औपाधिकदोषा	... २४८
रसदोषाणां द्वादशत्वकथनम्	... २४८
सप्तकक्षुकानां नामानि	... २४८
भुजिजादीनां कार्यम्	... २४८
उपसंहारः	.. २४८
संस्काराः	... २४८
स्वेदनविधिः	... २४८
मर्दनविधिः	... २४८
मूर्च्छनविधिः	... २४८
उत्थापनविधिः	... २४८
पातनविधिः	... २४८

विषया	पृष्ठाङ्काः ।	विषया	पृष्ठाङ्काः ।
ऊर्द्धोप पातनयोः सङ्ग्रहानिर्देश	२५८	जलवन्धलक्षणम्	२६८
अध पातनविधि	२५९	अग्निवन्धलक्षणम्	२७०
पातने प्रकारान्तराणि	२६०	महावन्धलक्षणम्	२७१
प्रकारान्तरम्	२६१	सूतान्तं सङ्ग्रहमूर्च्छाकल्प	२७२
तित्यक्पातनम्	२६२	जलूकावन्धलक्षणम्	२७३
मर्दनादीनां गुणः	२६३	क्रियाविशेषेण जलूकायां गुणविशेष	२७४
रोधनम्	२६४	जलूकायां त्रिविधप्रमाणनिर्देश	२७५
नियामनम्	२६५	संस्कारविशेष	२७६
प्रकारान्तरम्	२६६	अन्यविधा जलूका वक्तुं प्रतिज्ञा	२७७
दौपनम्	२६७	द्वितीयप्रकारजलूकावन्ध	२७८
प्रकारान्तरदौपनम्	२६८	जलूकावन्धान्तरम्	२७९
रसभावनादौ मूलिन्य	२६९	प्रकारान्तरम्	२८०
रसवन्धन वक्तुं प्रतिज्ञा	२७०		२८१
रसवन्धा	२७१		२८२
मतान्तरीयवन्ध	२७२	योनिविद्रावणम्	२८३
हठवन्ध	२७३	मदनवलयम्	२८४
आरोटवन्ध	२७४	प्रकारान्तरम्	२८५
आभासवन्ध	२७५	सूतसारणम्	२८६
क्रियाहीनवन्ध	२७६	प्रकारान्तरम्	२८७
पिष्टिकावन्ध	२७७		२८८
आरवन्ध	२७८		२८९
खोटवन्ध	२७९		२९०
पोटवन्धलक्षणम्	२८०		२९१
कल्कवन्धलक्षणम्	२८१		२९२
कज्जलौवन्धलक्षणम्	२८२	अन्यविधम्	२९३
सजौवन्धलक्षणम्	२८३	रसभस्मसेवनविधि	२९४
निर्जीववन्धलक्षणम्	२८४	रससेवने पथ्यविधि	२९५
निर्वीजवन्धलक्षणम्	२८५	अपथ्यानि	२९६
सर्वोपवन्धलक्षणम्	२८६	देवीशास्त्रोक्त ककारादिगण	२९७
शङ्खलावन्धलक्षणम्	२८७	श्रीकृष्णदेवोक्त	२९८
द्रुतिवन्धलक्षणम्	२८८	ककारादिनिषेधस्यापवाद	२९९
बालकवन्धलक्षणम्	२८९	रसस्यापदि प्रतीकार	३००
कुमारवन्धलक्षणम्	२९०	रससेवने उपचारविधि	३०१
तारुणवन्धलक्षणम्	२९१	रसत्यागे	३०२
शङ्खवन्धलक्षणम्	२९२		३०३
मूर्तिवन्धलक्षणम्	२९३		३०४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
द्वादशोऽध्यायः ।	
ज्वरचिकित्सनम्	० २८१
चिकित्सनीयरोगाणां यथाक्रमं नामानि	० २८२
बातज्वरलक्षणम्	० २८३
पित्तज्वरलक्षणम्	० २८४
कफज्वरलक्षणम्	० २८५
द्वन्द्वसन्निपातज्वराणामातिदेशिक- लक्षणम्	० २८६
रसायनानि	० २८७
त्रैलोक्यमुन्दररस	० २८८
त्रैलोक्यउत्तररस	० २८९
मेघनादरस	० २९०
ज्वरगणहरिरसः	० २९१
दोषिकारस	० २९२
शीतभञ्जीरस	० २९३
शृतजीवनरसः	० २९४
शीतभञ्जीरसः	० २९५
वृद्धज्वराद्भुश	० २९६
महाज्वराद्भुश	० २९७
मृत्युञ्जय	० २९८
सर्वज्वरारिः	० २९९
चन्द्रसूर्यो नामरस	० ३००
विषप्रयोगायोग्यनिर्देश	० ३०१
उमाप्रसादनो रसः	० ३०२
ज्वराद्भुशरसः	० ३०३
सर्वाङ्गमुन्दरचिन्तामणिरसः	० ३०४
लोकनाथगुटिका	० ३०५
सूचिकाभरणो रसः	० ३०६
शार्ङ्गटादिवर्ग	० ३०७
सूचीमुखो रस	० ३०८
सन्निपातगजाद्भुशः	० ३०९
चातुर्थिकहरी रस	० ३१०
चातुर्थिकगजाद्भुशः	० ३११
द्वितीयसृष्टज्वररसः	० ३१२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
पञ्चवक्त्ररसः	० ३१३
उन्मत्तरस	० ३१४
सन्निपाताञ्जनरसः	० ३१५
नख्यस	० ३१६
प्रतापलङ्घेश्वरः	० ३१७
प्राणेश्वर	० ३१८
सुतसञ्जीवन	० ३१९
द्वितीयसृष्टसञ्जीवनः	० ३२०
सन्निपातकुठार	० ३२१
नवज्वरारिः	० ३२२
नलसञ्जीवरसः	० ३२३
कान्तरस	० ३२४
चन्द्रोदयः	० ३२५
जीर्णज्वरारिः	० ३२६
नवज्वरमुरारिः	० ३२७

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रक्तपित्तादिचिकित्सनम्	३०७
रक्तपित्तस्य निदानसम्प्राप्तिः	० ३०८
पटोलादियोग	० ३०९
रसेन्दुयोग	० ३१०
ऊर्ध्वपातितपारदादियोगः	० ३११
चन्द्रकलारस	० ३१२
पटोलकादियोग	० ३१३
नवनीतादियोगः	० ३१४
शिरालिपः	० ३१५
द्राक्षादिकाश्च	० ३१६
योगद्वयम्	३१७
सितामृता	० ३१८
कासचिकित्सा	० ३१९
कासस्य निदानादिकम्	० ३२०
अर्कादियोग	० ३२१
रजतयोगः	० ३२२
रत्नकरण्डकरसः	० ३२३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
भृताङ्गशरसः	३१३
बोलबद्धरस	"
अग्निरस	३१४
भृङ्गराजयोगः	३१४
अर्कादियोग	"
कासपञ्चमद्वयम्	"
स्वयमग्निरस	"
क्षयकासान्तको योग	"
श्वासचिकित्सा	३१५
श्वासस्य सम्प्राप्तिः	"
ऊर्ध्ववासारि	"
सूर्यावर्त्तरस	"
सौम्यस्वियोग	३१६
शिलादिचूर्णम्	"
शतपञ्चकम्	"
श्वासारिवटकः	"
भागोत्तरगुडिका	३१७
जीलकण्ठ	"
श्वासकासकरिकेशरीरसः	"
सूर्यरस	३१८
ह्रिकाचिकित्सा	"
भागोत्तररस	"
कक्षलयोग	"
शिलापुत्ररस	३१९
राक्तादिचूर्णम्	"
ह्रिकान्नधूम	"
कासश्वासह्रिकास्वरभेद- चिकित्सा	"
धर्पटीरस	"
कफरोगे क्रियासूत्रम्	३२१
अम्यानभैरव	"
गन्धपाषाणयोग	३२२
कफे भेषजविशेषनिर्देशः	"
विश्वदिवाटिका	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
चतुर्दशोऽध्यायः ।	
राजयक्ष्मादिविकित्सनम्	३२३
राजयक्ष्मलक्षणम्	"
क्षयकसुन्दरः	"
राजयक्ष्माङ्कः	३२५
शङ्खेश्वर	"
खनाङ्कपोटली	३२६
लातुलुङ्गादियोगः	"
रजन्वादियोग	"
सौभाग्ययोग	"
सुगन्धयोग	"
रक्तवाल्मीकरो योगः	३२७
खगाङ्कपोटलीरस	"
यक्ष्मणि औषधविशेषसंयोजनोपदेशः	"
पञ्चान्नतरस	"
ज्वरनीयोग	३२८
लोकनाथरसः	"
लोकेश्वररस	"
वैद्यनाथरस	३२९
लोकनाथः	३२९
प्राणनाथ	"
वज्ररस	३३०
महावीर	३३०
पञ्चान्नतर्पणी	३३०
गन्धकपिप्पलादियोगः	३३६
राजावर्त्तरस	३३७
द्वितीयराजावर्त्तरस	"

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अर्शसा चिकित्सनम्	३३७
अर्शसा स्वरूपलक्षणम्	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
पित्तार्थोत्पत्तयम्	. ३३८	अतीसारनिदानम्	३५१
वातार्थोत्पत्तयम्	.. ३३	दर्दुररस	. ३३
श्लेष्मार्थोत्पत्तयम्	.. ३३	द्वितीयदर्दुररस	... ३३
त्रिदोषजार्थोत्पत्तयम्	. ३३	आनन्दभैरव.	.. ३३
अशं कठार	. ३३	सुधासाररस	.. ३५२
वचादिभोदक	३३९	रसोत्तम	. ३५२
तीक्ष्णामुखी रस'	. ३३	स्वेदनौघनलक्षणम्	... ३३
लौहाष्टकम्	... ३३	लोकेश्वर	... ३५४
श्लेष्मार्थसि औषधविशेषनिर्देश	. ३३	लोकनाथ	. ३३
सर्वलोकाग्रयो रस	.. ३४०	वसिष्ठातैलम्	. ३३
अशोघ्न वटक	. ३३	नागसुन्दर	३५५
अशोघ्नी वटिका	. ३४१	ग्रहणीचिकित्सा	३५६
मूलकुठार	. ३३	ग्रहणीलक्षणम्	... ३५
महोदधप्रत्ययसार	.. ३४३	ग्रहणीवज्रकपाट	.. ३३
कनकसुन्दर	३४४	अग्निकुमार.	. ३३
अकेश	. ३४५	शम्बूकादिचूर्णम्	. ३५७
तीक्ष्णामुख'	... ३४६	कनकसुन्दर	. ३३
अशं कठार'	... ३३	ग्रहणीकपाट'	... ३३
त्रैलोक्यतिलक'	... ३४७	अण्डसङ्गुहगदेककपाट.	... ३५८
अशोहरयोग	... ३४८	लघुसिद्धाधक	... ३५
देवताल्लादिलेप'	... ३४९	सर्वारोग्यवटी	... ३५९
अशं कठारलेप	.. ३३	ग्रहणीमणिकेशरी	... ३६०
अशोघ्नशौच'	. ३३	श्रीप्रभाव	... ३६२
दुर्नामहरलेप'	... ३३	पोटली	... ३६३
अशोघ्नी वस्तिः	... ३३	बलिज्वाला वटी	. ३६
अर्कचौरादिलेप'	... ३३	वज्रधर	... ३६४
शिशुमूलादिलेप	.. ३५०	ग्रहणीकपाट	. ३३

षोडशोऽध्यायः ।

उदावर्त्तादिचिकित्सनम्	३५०
उदावर्त्तनिदानम्	... ३३
उदावर्त्तहर घृतम्	... ३३
अतीसारचिकित्सा	. ३५१

अजीर्णचिकित्सा

अजीर्णलक्षणम्	. ३५
अजीर्णकण्टक	... ३३
बिध्वसनामा रस	.. ३३
वृहत् बिध्वसनामा रस	... ३६६
अग्निकुमारः	... ३६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
बैडवाग्रिस	... ३६६
वराटीलक्षणम्	... ३६७
श्रेष्ठमध्यमाधमवराटिकाया लक्षणम्	... ३६८
वराटलक्षणम्	... ३६९
वैश्वानरपोटली	... ३६८
बडवामुखी गुटिका	... ३६९
क्रय्यादनामा रस	... ३७०
राजशेखरवटी	... ३७१
द्वितीयाग्रिकुमार	... ३७२
अमृतवटी	... ३७३
राजसनामा रस	... ३७४
जीवननामा	... ३७५
बडवानलः	... ३७६
अग्निजननी वटी	... ३७७
सर्वरोगान्तका	... ३७८
अग्निकरम्	... ३७९

सप्तदशोऽध्यायः ।

मूत्रकृच्छ्राश्मर्यादि-

चिकित्सनम्	... ३७५
अश्वरीनिदानम्	... ३७६
अश्वरीमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	... ३७७
पाषाणभेदी रसः	... ३७८
गोक्षुरप्रयोगः	... ३७९
पाण्डुरादियोगः	... ३८०
शुक्लपिण्याकादियोग	... ३८१
मूत्रकृच्छ्रान्तको रस	... ३८२
द्वितीयपाषाणभेदी	... ३८३
गोक्षुरादिचूर्णम्	... ३८४
चिबिक्रम	... ३८५
आनन्दमेरवी वटी	... ३८६
अश्वरीहरयोगः	... ३८७
शुक्लचारप्रयोगः	... ३८८

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
लघुलीकेश्वर	... ३७८
विदाय्यादिकषायः	... ३७९
चारप्रयोग	... ३८०
हारिद्रप्रयोग	... ३८१
शेवयोग	... ३८२
प्रमेहनिदानम्	... ३८३
प्रमेहचिकित्सा	... ३८४
वङ्गेश्वरी रस	... ३८५
गुडमार्कण्डेय	... ३८६
ताम्रयोगः	... ३८७
रक्तमेहे वङ्गप्रयोगः	... ३८८
गुक्तमेहे	... ३८९
मधुमेहे	... ३९०
शाल्मलीप्रयोग	... ३९१
रक्तमेहे बालवह्नरसस्य प्रयोगोपदेशः	... ३९२
श्लेष्मातककाय	... ३९३
कुष्माण्डश्वरसप्रयोग	... ३९४
स्त्रीणां रक्तसावे तौवरयोग	... ३९५
चन्द्रप्रभा गुटिका	... ३९६
प्रमेहगजसिंह	... ३९७
महाविद्या गुटिका	... ३९८
बहुभाविप्रमेहहारिः	... ३९९
उमाशम्भु	... ४००
नागसुतयोग	... ४०१
कान्तादिगुडिका	... ४०२
कासीसादिनीदकम्	... ४०३
भौमपराक्रम	... ४०४
सञ्जीवन	... ४०५
मेहमर्दन	... ४०६
रामबाणरसः	... ४०७
राजसगाङ्ग	... ४०८
मेहहर	... ४०९
उदयभास्करः	... ४१०
मेहकुठारः	... ४११
द्विसाशुः	... ४१२

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
वसन्तकुसुमाकरः	३८६	काञ्चनीप्रयोग	४०८
मेहहर	"	प्लोक्लि रक्तमोक्षणोपदेश	"
मेहहारि	" ३८७	शिखिवाडव	" ४१७
मेहवद्धरस	" ३८८	दीतामर	"
हरिशङ्कररस	"	विद्याघर	" ४११

अष्टादशोऽध्यायः ।

विद्रव्यादिचिकित्सनम्	३८९	व्योषादिचूर्णम्	"
विद्रव्यनिदान सम्प्राप्तिश्च	"	देवदार्वदिचूर्णम्	"
विद्रधिचिकित्सा	"	रक्तोदरकुठार	"
सर्वेश्वरपर्पटी	"	वैश्वानररस	" ४१२
वरुणकषाय	४०२	अग्निकुमार	"
शोभाञ्जनादिक्वाथ	"	सर्वाङ्गसुन्दर प्राणेश्वरी रस	४१३
सर्वानयहरी रस	...	गुल्मनाशन	४१४
वृद्धिचिकित्सा	४०४	शूलचिकित्सा	" ४१५
दार्वाप्रयोग	"	अग्निसुख	...
वातारिरसस्य प्रयोगोपदेश	"	क्षारप्रयोगः	...
वातारि	...	विनेत्र	"
लार्द्रकप्रयोग	" ४०५	सौभाग्ययोग	"
अन्तर्द्वौ पानीयतैलम्	"	चिन्तामणि	४१७
" पानीयतैलान्तर वृत्तञ्च	...	शूलकेशरी	"
" मासरस	४०६	बन्ध्यादिचार	४१८
" द्वितीयमासरस	"	मृतोत्थापन	"
गुल्मपूर्वरूपम्	"	चारतामसम्	४१९
गुल्मचिकित्सा	"	शूलान्तक	४२०
गन्धकादिपोटलीरस	"	द्वितीयोऽग्निसुख	"
गन्धकादिपोटल्या प्रयोगान्तरम्	४०७	द्वितीयविनेत्र	४२१
पूङ्गेश्वर	" ४०८	सुदृढभास्कर	"
देवदार्वपञ्चाङ्गचूर्णम्	...	शूलगणकेशरी	४२२
तक्रासव	"	द्वितीयचारतामसम्	४२३
एरण्डचारम्	४०९	ताम्राष्टकम्	"
शरपुष्पादियोग	...	वडवानलगुटिका	"
वचचारप्रयोगोपदेश	"	अग्निकुमार	४२४
		शङ्खकाटिलौहम्	४२५
		इन्द्रवारुणिकादिचूर्णम्	"
		भृदावर्षादियोग	"
		सद्यः शूलहरी योग	"

विषया'	पृष्ठाङ्का' ।	विषया'	पृष्ठाङ्का' ।
स्य गलहरयोगद्वयम्	४२६	तैलीक्यसुन्दर	४२७
चारवटी	"	महाबाह्	४२८
कार्यचिकित्सा	४२७	गुडनागरप्रयोगः	४२९
अन्यतार्थव	"	बज्रचार'	"
सूर्यचन्द्र	"	खदिरादियोग	४३०
स्थौल्यचिकित्सा	"	पिप्पलीप्रयोग.	"
जडवाग्निमुख	"	वैश्वानर	"
स्थौल्ये पुषंजत्वनिर्देश.	४२८	सूर्यप्रभा गुटिका	४३१
मध्वार्द्रकप्रयोग	"	उदयसांछण्डरस	"
अग्निक्लमार	"	पाण्डुरोगस्य सङ्क्षिप्तलक्षणम्	४३२
अस्त्रपित्तनिदानम्	४३१	पाण्डुरोगचिकित्सा	"
अस्त्रपित्तचिकित्सा	"	हंसमण्डूर	"
अस्त्रपित्तोपचारा.	"	काल्विध्वंसन.	"
वसनयोग'	"	पञ्चानन	४३४
विरेचनयोग'	"	आरोग्यसागर	४३५
लीलाविलास	"	पाण्डुघनानिलरस	४३६
कुषाण्डखण्डम्	४३२	पाण्डुहारिहरीतकी	४३७
वासद्रुति'	"	पित्तपाण्डुरिगुटिका	४३८
पित्तरोगचिकित्सा	४३३	तैलीक्यसुन्दर	"
पित्तान्तरस	"	पाण्डुशोथे विनेवरसस्य प्रयोगविधि	"
दशसारम्	४३४	विजयागुटिका	४३९
		टङ्गणादियोग	"
		नयपालरस	"
		टेबटालीपञ्चाङ्गप्रयोग	"
		कामलालक्ष्यम्	४४०
		अपामार्गादियोग	"
		पञ्चास्यरस	"
		द्वियोनि.	४४१
		मुक्तादिचूर्णम्	"
		कामेश्वर.	"
		पाण्डुघनानिलरस	४४२
		कसादिपञ्चकम्	४४३
		सिन्दूरसूषण.	"

एकोनविंशोऽध्यायः ।

उदरादिचिकित्सनम् ...	४३५
कालीदरलक्षणम्	"
वातोदरलक्षणम्	"
उदरपाण्डुशोकामलाकुम्भकामला	
हलीमकचिकित्सा	"
जीमूतकादिगुटिका	"
विनोदविद्याधर	४३६
दन्तिबीजादिरस	"
सत्यज्ञय	"
उदरे विरेचनविधि'	४३७

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
विंशोऽध्यायः ।	
विसर्पादिचिकित्सनम्	४५४
विमर्षकुष्ठश्चिकित्सा	"
कालाग्रिरुद्ररस	००० " "
परण्डवीजादितैलम्	- " "
द्वितीयैरण्डवीजादितैलम्	४५५
गलकुष्ठचक्षुषम्	"
कुष्ठेषु क्रियासूत्रम्	" "
वातकुष्ठारि	४५६
पित्तकुष्ठारि	"
श्लेष्मकुष्ठारि	४५७
विदोषकुष्ठारि	"
विजयवटिका	"
सर्वेश्वर	४५८
मुनिकुष्ठदलनो रस	"
प्रतापलङ्केश्वरः	४५९
किटिमारितैलम्	००० "
सिंसे गन्धपाषाणलेप	"
" वराटिकालेप	४६०
दद्रुकुष्ठे मयूरचारादिलेप	"
त्वमकुष्ठे पर्पटीरसप्रयोगविधि	"
" मेघनादायुर्वर्तनम्	००० "
शतारुषि रसादिषट्कम्	"
कुष्ठविधूननो रस	४६१
भस्त्रिष्ठादिगण	"
मिमीङ्गस्त्रयो कङ्कणीतैलम्	० " "
पामारितैलम्	"
तालेश्वर	००० ४६२
महातालेश्वर	४६३
सर्वकुष्ठान्तकतैलम्	०० ४६४
कुष्ठविध्वंसनो लेप	"
जनकमुन्दर	"
हरिवलाङ्गुश	४६५
विपुरातक	४६६

विषया	पृष्ठाङ्काः ।
विश्वहित	०० ४६६
निर्गुण्डादिमलेप	०० ४६७
कुष्ठैराक्षस	००० "
व्योषादिगुडिका	००० "
कुष्ठकुठाररस	००० "
गुञ्जायुर्वर्तनम्	४६८
वज्रेश्वर	००० "
कुष्ठविद्रावणतैलम्	४६९
दद्रुकुष्ठविद्रावणरस	- ४७०
साणिक्यतिलक	" ४७१
परहित	००० "
तालकेश्वर	०० ४७२
खमेश्वर	४७४
कुष्ठनाशन	४७५
आरोग्यवर्द्धनौ गुटिका	" "
नारायण	" ४७६
मेदिनीसाररस	- "
जन्तुघ्नी गुटिका	४७८
धन्वन्तरि	००० ४७९
वज्रधार	००० "
सर्वकुष्ठाङ्गुश	"
द्वितीयमहातालेश्वर	" ४८०
द्वितीयकुष्ठकुठार	"
वज्रतैलम्	०० ४८१
स्वर्णचौर	४८२
महाभस्माततैलम्	" "
तैलोक्यविजयतैलम्	४८३
महामार्तण्डतैलम्	" "
काञ्चनीतैलपयोगोपदेश	४८४
शुष्ककण्डूहरकुसाख्यादिलेप	"
विपादिकाया मैत्रवाटलेप	"
कण्डूघ्नपाटौ शिलादि	"
कुष्ठान्तर्पर्पटी	"
काशीशबड़ी रस	४८५
द्वितीयसर्वेश्वर	००० "

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
योगराजगुगुलुप्रयोगोपदेश ..	४८६	विजयागुटिकाप्रयोगोपदेश ..	४८८
शिवलक्षणम्	,,	श्रीतारि	,,
शिवारि	४८७	स्पर्शवातलक्षणम्	४८९
शिवे निम्बादिचूर्णम्	,,	सर्वेश्वर,	,,
शिवकुष्ठारि	,,	अकेश्वर	,,
चन्द्रप्रभा वटिका	४८८	तारादिगुटिका	५००
वासलिप्तकज्जली	,,	स्पर्शवाते राजवृक्षप्रयोगः	,,
चन्द्यादित्य	४८९	चक्रमदादि	,,
अस्यशिवे शिलादिलिप	४९०	स्पर्शवातान्तकवटिका	५०१
अङ्गोलतेलादिलिपइयम्	,,	अस्पर्शवातारितैलम्	,,
चतुर्गुणगन्धककज्जली	,,	अस्पर्शवाते विगन्धप्रयोग	५०२
श्वेतारियोग	४९१	हिद्यावलीप्रयोग	,,
कृष्णीकरणयोग	,,	अर्कदुग्धप्रयोग	,,
गन्धकादिचार	४९२	हृद्यादिलिप	,,
सडम्बरादिचूर्णम्	,,	रसेन्द्रलिप	५०३
अङ्गोलादितैलम्	४९३	गन्धाश्मगर्भरस	,,
कुष्ठारितैलम्	,,	द्वितीयगन्धाश्मगर्भरस	,,
किमिलक्षणम्	,,	अस्पर्शारिरस	५०४
किमिचिकित्सा	४९४	रक्तवातलक्षणम्	,,
किमिशूलहरो रस	,,	रक्तवातचिकित्सा	,,
अग्निगुण्डरस	,,	हरीतक्यादिचूर्णम्	,,
किमिज्वरे प्राखुपर्णीप्रयोग	,,	कोकिलाचादिकषाय	५०५
किमौ पर्पटीप्रयोगोपदेश ..	४९५	सशीघ्रनोपदेश	,,
किमिशूलसहार	,,	रक्तवाते अपथ्यम्	,,
अजमोदादिवटिका	,,	आमवातलक्षणम्	,,
सूतभस्मप्रयोग	,,	आमवातचिकित्सा	,,
किमिहरो रस	४९६	आमवाते वातारिरसप्रयोगोपदेश	,,
कौटमर्दी	,,	अनिलारियोग	५०६
		आमवाते एरण्डतैलप्रशसा	,,
		अपस्मारलक्षणम्	,,
		अपस्मारचिकित्सा	,,
		अपस्मारे पपटीरसस्य प्रयोगविधि	,,
		ब्राह्मरादिनस्यम्	,,
		गवाक्ष्यादिनस्यम्	५०७
		श्वेतापरानितादिनस्यम्	,,

एकविंशोऽध्यायः ।

वातव्याध्यादिचिकित्सनम् ४९७

महारोगनामानि

श्वेतवातलक्षणम्

श्वेतारि

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अपस्मारहरनस्यम्	... ५०७
अपस्मारहरी योग	.. ५१
उन्मादलक्षणम्	. ५१
उन्मादचिकित्सा	५०८
उन्मादे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधि	५१
” उपचारविशेषा	. ५१
साहेश्वरी धूप	५१
एकाङ्गवातलक्षणम्	५०९
एकाङ्गवातचिकित्सा	५१
एकाङ्गवाते पर्पटीरसस्य प्रयोगविधि	५१
सर्जतैलम्	. ५१
अङ्गवायौ शतावस्थादिगुणम्	५१०
विविधवातव्याधिचिकित्सा	५१
योगराजगुग्गुलु	५१
द्वितीययोगराजगुग्गुलु	... ५११
बडवानल	५१२
सार्त्तुश्वरः	.. ५१३
चतुःसुधरस	५१
सर्ववातारिः	. ५१५
वातविध्वसनः	... ५१६
वृक्षीदरगुटिका	... ५१८
प्रभावतौ वटौ	... ५१९
एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगे	
विध्यन्तरम्	... ५२०
विजयभैरवतैलम्	. ५२
स्वच्छन्दभैरव	.. ५२१
द्वितीयविजयभैरवतैलम्	.. ५२
द्वितीयबडवानल	. ५२२
द्वितीयस्वच्छन्दभैरव	५२
षडङ्गगुग्गुलु	.. ५२३
षडङ्गयोग	... ५२
विफलाद्य यमकम्	. ५२
त्वग्वाते आनन्दभैरवप्रयोगोपदेश	५२
निर्गुण्डीप्रयोगः	... ५२४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
रत्नौरुणप्रयोगः	... ५२४
इन्द्रवाक्पायीप्रयोग	५२
सर्वाङ्गवातारिरस	५२
वृन्मकेश्वररस	५२५
गगनगर्भा वटौ	५२
वातगजाङ्गम्	५२
वातरक्तलक्षणम्	५२६
वातरक्तचिकित्सा	५२
वातरक्ते अन्याधिकारोक्तौषध	
प्रयोगोपदेश	.. ५२
पित्तरोगचिकित्सा	. ५२
चन्द्रावलेहः	. ५२
ऐलेयसर्पि	... ५२७
ऐलेयकप्रयोगः	५२८
ऐलेयकतैलम्	. ५२
ऐलेयकाष्टप्राश	... ५२९

द्वाविंशोऽध्यायः ।

बन्ध्यादिचिकित्सनम्	.. ५३०
बन्ध्याया दीपभेदादिकम्	... ५३
बन्धस्य	.. ५३
बन्ध्यालक्षणम्	५३
जयसुन्दर	५३१
रत्नभागीत्तर	... ५३२
चक्रिकाबन्ध	.. ५३३
वर्द्धमान	. ५३४
द्रुतिसार	५३५
बन्ध्यागर्भसम्प्राप्तिः	. ५३८
सर्पाक्षीप्रयोग	.. ५३
देवदालीप्रयोग	. ५३९
शरपुङ्खाप्रयोग	. ५४
रुद्राक्षादिप्रयोगः	... ५४

विषय	पृष्ठाङ्का ।	विषय	पृष्ठाङ्का ।
श्वेतकण्टकारीप्रयोग	५३९	गर्भिण्याः सर्वरोगे बलाप्रयोग,	५४७
विष्णुक्रान्ताप्रयोग	५४७	मूढगभाया लक्षणम्	५५
अश्वगन्धाप्रयोग	५५	अन्तर्मृतापत्याया लक्षणम्	५४८
मृतवत्सालक्षणम्	५५	मूढगभाया असाध्यलक्षणम्	५५
शङ्करोक्तदेव्यपाश्रयचिकित्सा	५५	मूढगर्भचिकित्सा	५५
यक्तिव्यपाश्रये बन्ध्याकर्कोटकीप्रयोग	५४२	करञ्जबीजादिप्रलेप अहिनिर्मोक-	
प्रथममासे पञ्चकादिकल्क	५५	सुहीचौरप्रयोगौ च	५५
द्वितीयमासे नीलोत्पलादिकल्क	५५	हलिनीप्रयोग	५४९
तृतीयमासे त्र्यम्बकादिकल्क	५५	यष्टिकादिकल्क	५५
नीलोत्पलादिकल्क	५५	लाङ्गल्यादिलेप	५५
गर्भिणीज्वरे पाठादिकषाय	५४३	मातुलुङ्गी रम्भाप्रयोगौ	५५
क्रिन्नादिकषाय	५५	सिद्धार्थादिवस्त्र	५५
पयस्यादिकषाय	५५	सिद्धार्थकानुवासनम्	५५०
गर्भिण्यतीसारं वृक्षकल्पादिकषाय	५५	सूतिकाचिकित्सा	५५
श्रीपद्म्यादिवलादिकाथौ	५५	कोरुकादिकाथ	५५
गर्भिण्या उदावर्त्तादौ		पञ्चमूलकाथ	५५
पुनर्नवादिक्वाथ	५४४	भूनिम्बादितैलम्	५५१
शोषादौ अन्धादिक्वाथ		सौभाग्यगुण्ठी	५५
निर्गुण्डीदिचूर्णञ्च	५५	पर्पटीरस	५५२
गर्भिणीशोथे पुनर्नवादिप्रलेप	५५	स्वर्णादिप्रयोग	५५३
गर्भिण्या उदावर्त्तादौ वषाभृक्वाथ	५५	योनिव्यापञ्चिकित्सा	५५
पित्तार्त्तौ यष्टिकादिषवागू	५५	योनिशूलं निर्गुण्डीप्रयोग	५५
श्वसकासे तित्तादिकषाय	५४५	प्रसूतित्वा कारलीकन्दप्रयोग	५५
गर्भिणीकासे मरिचप्रयोग	५५	शिशिलयोनौ इन्द्रगोपप्रयोग	५५
गर्भिण्या बालौ लाजादिकषाय	५५	विहताया माकन्दमूलादिप्रलेप	५५४
हिक्याया बालविल्लप्रयोग	५५	श्रीपण्यैतैलम्	५५
अग्निमान्द्ये अजमोदादिचूर्णम्	५५	बालचिकित्सा	५५
वातरोगे बालादिचौर	५५	बालस्य गर्भक्षेत्रनिवारणोपाय	५५
चौरयवागू	५५	सद्योजातबालस्य सञ्जाजनोपाय	५५५
मूत्ररोगे श्वद्वज्ज्वादिक्वाथ	५४६	ज्वरादिनिवारणोपाय	५५
मासानुमासिकयोगा	५५	पित्तज्वरे रोहिणीचौरम्	५५
गर्भिणीवते उशीरादिचौरम्	५४७	अश्वत्थचौरम्	५५६
द्राक्षादियवागू	५५	गन्धोत्पलजटादिकल्क	५५
गर्भिण्या, पित्ते बलादिकाथ	५५		
कामलादौ	५५		

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
महदेयादिचूर्णम्	५५६	छाद्देवगो धूप	.. ५६६
न्ययोधादिकाथ	..	अपस्मारसम्प्राप्तिलक्षणम्	.. ५६७
रक्तातीसारहरचूर्णम्	..	अपस्मारचिकित्सा	५६७
सुचोखोलप्रयोग	५५७	अपस्मारनाशनो रस	..
मधुकादिकल्क	..	धुसूरपञ्चाङ्गघृतम्	५६८
यथ्यादिघृतम्	..	चूर्णाञ्जनम्	..
शङ्खनाभ्यादिवर्त्ति	..	मसौयोग	५६९
अश्वगन्धाघृतम्	..	तिलजदीपाञ्जनम्	..
तालकगुट कलचणम्	५५८	चण्डभैरवरस	५७०
तालकगुट कचिकित्सा	..	नवाङ्गवटिका	..
गुदकौटस्य निदानलक्षणम्	.. ५५९	सूतकप्रत्यय	..
गुदकौटचिकित्सा	..	पर्पटीरसप्रयोगविधि	५७१
गुदपाकचिकित्सा	.. ५६०	पर्पटीरसस्य अन्यविधप्रयोगविधि	..
सुखपाकचिकित्सा	..	सर्वेश्वर	..
नाभिपाकचिकित्सा	..	नेत्ररोगाणां सङ्ख्या	.. ५७२
कुण्डलचिकित्सा	५६१	नेत्ररोगचिकित्सा	.. ५७३
बालपञ्चासृतम्	..	नागादिवर्त्ति	..
तिक्ताय घृतम्	..	वाताभिष्यन्दे इन्दादिवर्त्ति	..
राजीकुष्ठादिप्रलेप	५६२	श्लेष्माभिष्यन्दे शुल्कादिवर्त्ति	५७४
ग्रहघ्नौ गुटिका	..	त्रिदोषाभिष्यन्दे रसेन्द्रादिवर्त्ति	..
माहेश्वरी धूप.	..	पित्ताभिष्यन्दे तीक्ष्णादिवर्त्ति	..
किन्नादितैलम्	..	नागादिवर्त्ति	५७५
स्फूर्जकादितैलम्	५६३	ताम्रादिवर्त्ति	..
निम्बादिघृत क्षीरञ्ज	..	पारदादिवर्त्ति	.. ५७६
शैलेयादिधूप.	..	एकविंशङ्गवर्त्ति.	..
		षडङ्गवर्त्ति	..
		गरुडाञ्जनम्	५७७
		नयनासृताञ्जनम्	...
		तिमिरहराञ्जनम्	..
		हादशाङ्गवर्त्ति	५७८
		पटलहरन्दूरस	...
		स्लेष्मादिवर्त्ति	..
		विषाद्यञ्जनम्	..
		पुष्पहराञ्जनम्	..

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

उन्मादवातादिचिकित्सनम्	५६४
उन्मादस्य निदानसम्प्राप्ती	..
उन्मादलक्षणम्	५६५
उन्मादचिकित्सा	..
अकभूर्तिरसस्य प्रयोगविधि	...
निर्गुण्डिकादितैलम्	.. ५६६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
शिशुमूलदायाश्रोतनम्	... ५७९	वाधिर्ये मुषल्यादिचूर्णम्	५८९
नेतृमूलस्रोताश्रोतनम्	११	कर्णमूलस्त्रोटे कतकादिलेपः	११
पौनर्नवाञ्जनम्	११	॥ ॥ पुनर्जीवलेपः	११
कावहराञ्जनम्	११	गोमल्लिकाया तगरादिपूरणम्	११
वक्ररोमहराञ्जनम्	११	पालीवर्द्धने सुषलीप्रयोगः	... ५९०
वृक्षपालाञ्जनम्	० ११	॥ चर्मचेदप्रयोगः	११
शिशुवीजतैलाश्रोतनम्	५८०	॥ वराहवसाप्रयोगः	११
पटलहराञ्जनम्	० ११	वज्रादिवटिका	११
तिमिरनाशनाञ्जनम्	११	कुहाद्य तेलम्	५९१
काचाम्यहराञ्जनम्	५८१	नासारोगाणां नामानि	१
शम्बूकादिवर्ति	११	पूयास्त्रलक्षणम्	५९२
अभिष्यन्दहरी योगः	११	नासारोगचिकित्सा	.. ११
रात्रास्त्रहराञ्जनम्	११	पूयासे नीरकादिनखम्	१
रात्रास्त्रे व्योषाञ्जनम्	५८२	पौनसहरनखम्	० ११
सरिचाञ्जनम्	११	कामलाहराञ्जनम्	११
पञ्चाङ्गगुडिका	११	कामलाहरद्वितीयाञ्जनम्	५९३
नवनेत्रदात्री वटी	१	मणिपर्पटी	... ११
हिरत्तरकणादिवर्ति	.. ५८३	मुखरोगाणां सङ्ग्राहनिर्देशः	१
नासवर्ति	११	मलकौलके आनलकप्रयोगः	५९४
ताम्रद्रुति	० ५८४	॥ विषतिन्दुकादिवटी	१
द्वितीयताम्रद्रुति	.. १	॥ सैन्धवप्रयोगः	.. ५९५
नखकद्रुति	५८५	॥ भस्मातकप्रयोगः	१
		दन्तदाह्ये त्रयाप्रयोगः	११
		मुखपाके पर्पटीरसप्रयोगोपदेशः	११
		मुखशोथे महाराष्ट्री गटिका	५९६
		मुखवैषण्ये पुनर्नवाद्युद्धर्तनम्	११
		नोल्लिकाया रज्ज्यादिप्रलेपः	११
		मुखवैषण्ये वज्रभस्मप्रयोगः	१
		मुखवैषण्ये मातुलुङ्गादिप्रलेपः	११
		मुखवैषण्ये हरिद्रादिप्रलेपः	११
		मुखदौर्गन्ध्ये कुहादिवटी	५९७
		॥ गृहधूमकायः	११
		॥ पथ्यादिवटिका	११
		मुखवैषण्ये लानादचूर्णम्	११
		उपनिष्ठाया जिह्वादिप्रयोगः	५९८

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगादिचिकित्सनम्	५८६
कर्णरोगाणां नामानि	.. ११
कर्णरोगचिकित्सा	५८८
कर्णशूले लवणार्द्रकप्रयोगः	११
गोमल्लिकाया क्रिमिकर्णारितैलम्	११
कर्णशूले तिलपर्णीप्रयोगः	११
॥ अर्कपत्रप्रयोगः	११
॥ रसोनप्रयोगः	.. ५८९
पूयसावे मेघनादप्रयोगः	... ११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
क्षिनिदन्ते अभयागुडिका	५८८
” काशीशादिगुडिका	५९
” विशालाधम	”
चलदन्ते जातीपवादिचर्वणम्	५९९
” मूलकवीजप्रयोग	”
मुखवैरस्य आरनालगण्डूष	”
चूर्णदग्धे तैले काञ्जिकगण्डूषौ	५९
सहस्रश्लोकधारिणी	”
कण्ठशालूकादौ पारदादिप्रलेप	६००
गलकीले सैन्धवप्रलेप	”
मुखरोगे ताप्यादिवटी	”
शलरोगे मण्डूरलेप	”
अपचीगण्डमालयो काञ्चन्यादिप्रलेप	”
गण्डमालाया ब्रह्मदण्डौप्रलेप	६०१
” पञ्चाङ्गप्रलेप सुखीप्रलेपश्च	”
” जैपालप्रलेप	”
चलदन्ते हेमतारादिगुटिका	६०२
” धातुबद्धरसगुटिका	”
शिरोरोगाणां नामानि	६०३
शिरोरोगचिकित्सा	६०४
अर्द्धावभेदके गिरिकर्णीप्रयोग	”
” गुडादिनस्यम्	”
” मरिचप्रलेप	”
चन्द्रकान्ती रस	”
शिरश्चले कुङ्कुमादिनस्यम्	”
अर्द्धावभेदके मरिचप्रयोग	६०५
शिरश्चले कुङ्कुमप्रयोग	”
शूलकिञ्चाया पारदप्रयोग	”
दारुणहरतैलम्	”
केशपाते हरिद्रादिप्रलेप	”
” वाङ्गजातीप्रलेप	६०६
” शङ्खाटादितैलम्	”
इन्द्रमुषे भस्मादादिप्रलेप	”
” गुग्गाप्रयोग	६०७
सूर्यावर्त्तादौ अभ्रादिषटिका	”
घलितादौ कटुतैलनस्यम्	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
खाम्बित्ये कुङ्खादितैले विषतैलञ्च	६०८
व्रणस्य भेदनिर्देश	”
व्रणचिकित्सा	६०९
व्रणशोधने ताम्रप्रयोग	”
व्रणरोपणे पटोलादिपूरणम्	”
” निम्बपत्रादिपूरणम्	”
जात्यान्वं घृतम्	६१०
व्रणरोपणे अपामार्गप्रयोग	”
” गुडटङ्गणवर्त्ति	”
व्रणलेखने पारदादिप्रलेप	”
भग्नस्य भेदनिर्देश	६११
भग्नचिकित्सा	”
भग्नं परंपटीरसप्रयोगविधि	”
” वज्रिलेप कान्तपाषाणलेपश्च	”
भगन्दरलक्षणम्	”
भगन्दरस्य निवृत्ति	६१२
भगन्दरचिकित्सा	”
भगन्दरे उपचारविशेष	”
लाङ्गल्यादिप्रलेप	”
कालाग्रिरस	६१३
चक्रिकावद्धरसप्रयोगीपदेश	”
रविताण्डवरस	”
स्फोटके चतुरङ्गलेप	६१४
” हरिद्रादिप्रलेप	”
शोषणे नरास्थितैलप्रयोग	”
शोधनरोपणे ताम्रप्रयोग	”
रोपणे साजारास्थिप्रलेप	६१५
चालने विफलाक्षाथ	”
भूलताप्रयाग	”
कुङ्कुमास्थिलप	”
यन्त्रैल्लक्षणं व्युत्पत्तिश्च	६१६
सेदोग्रथौ अरिमेदादिभस्मलेप	”
सेदोव्रद्धौ गुडूच्याद	”
गण्डमालायासुदयभास्करप्रयोगोपदेश	”

विषया'	पृष्ठाङ्का ।
कालस्फोटदौ पुत्रजौवप्रयोग	॥ ६१६
स्त्वियस्यौ रक्तसावविधि	॥ ६१७
कचगम्यादौ पुत्रजौवप्रयोग	॥ ॥
कालस्फोटे गुञ्जापवादिचूर्णम्	॥ ॥
” विण्णुक्तादिप्रलेप	६१८
गम्यादौ पुनर्नवादिप्रलेप	॥ ॥
अर्बुद शोणितार्बुदलक्षणम्	॥ ॥
अर्बुदादौ पटपक्रम	॥ ॥
अर्बुदे यवचारादिलेप	६१९
गण्डमालाऽपचौलक्षणम्	॥ ॥
गण्डमालाया सुरवारुण्णादियोग	६२०
” अर्कचौरादिलेप	॥ ॥
अपच्या गिरिकर्णिकाप्रयोग	॥ ६२१
गण्डमालाया कुकुन्दरीतैलम्	॥ ॥
” सङ्गदेवीप्रयोग	॥ ॥
अपच्यादौ गुञ्जादिलेप	॥ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगादिचिकित्सनम्	६२२
क्षुद्ररोगाणा नामानि	॥ ॥
क्षुद्ररोगचिकित्सा	॥ ६२३
क्षुद्ररोगे पर्पटीप्रयोगविधि	॥ ॥
व्यङ्गे शशरुधिरप्रयोग ज्ञातीफलप्रयोगश्च	॥ ॥
” इड्डुदौमज्जप्रयोग	॥ ॥
क्लृणखे क्षुङ्गीचौरादिप्रलेप	॥ ६२४
” अभयाप्रयोग	॥ ॥
” कुष्ठादिप्रलेप	॥ ॥
” पुत्रजौवप्रयोग	॥ ॥
कचागम्यौ शिशुप्रयोग	॥ ॥
” विषादिलेप	॥ ॥
स्तनविद्रधौ क्रियाक्रम	॥ ६२५
स्तनविद्रधिसफोटने एकवीरप्रयोग	॥ ॥
स्तनविद्रधिरूपे यथ्यादिचूर्णम्	॥ ॥

विषया'	पृष्ठाङ्का' ।
स्तनविद्रधिरूपे दारुवर्त्ति	॥ ६२५
लिङ्ग रोगे बोलप्रयोग	॥ ॥
लिङ्गपाके उडम्बरादिचालनम्	६२६
” जौरकप्रयोग	॥ ॥
” महाशङ्खप्रयोग	॥ ॥
लिङ्ग रोगे घोरादिलेप	॥ ॥
लिङ्गपाके गन्धकप्रयोग	॥ ॥
” निम्बादिचूर्णम्	॥ ॥
लिङ्गव्रणरूपे सैन्धवप्रयोग	॥ ६२७
लिङ्गव्रणादौ शिशुप्रयोग	॥ ॥
लिङ्गादिगतयस्यौ कुष्ठादिलेप	॥ ॥
गुच्छादिगतपिडकायाम् अश्वत्थादिप्रलेप	॥ ॥
लिङ्गादिपिडकाया बाकुचीचित्रक	॥ ॥
प्रयोगौ	॥ ॥
लिङ्गादिपिडकाया सर्पाक्षीप्रयोग	६२८
लिङ्ग रोगे लवङ्गादिधूम	॥ ॥
कण्डूदौ काञ्चनीप्रयोग	॥ ६२९
पामाया शाखोटकक्षाध	॥ ॥
पादकण्डूहरयोग	॥ ॥
पाददाहे तिलादिचूर्णम्	॥ ॥
पादकण्डूहरयोगान्तरम्	॥ ६३०
पादस्फुटने पथ्यामर्दनम्	॥ ॥
कदरे यवचिञ्चादिकषाय	॥ ॥
विपादिकाया गुडादिप्रलेप	॥ ॥
” मदनादिप्रलेप	॥ ६३१
कण्डूदौ रसादिप्रलेप	॥ ॥
स्वरनङ्गे रसादिबटिका	॥ ॥
” देवदारुदिचूर्णम्	॥ ॥
गलदाहे सैन्धवादिचूर्णम्	॥ ६३२
” करञ्जमज्जा पथ्याप्रयोगौ	॥ ॥
स्तनवर्द्धने बलादिप्रलेप	॥ ॥
” स्नेहनस्यम्	॥ ॥
स्तनविद्रधौ कुरुवकतैलम्	॥ ६३३
” शुल्बप्रयोग	॥ ॥
स्नायुके कुक्षीप्रयोग	॥ ॥

विषया	पृष्ठाङ्का ।
अक्षकलक्षणम्	६३४
श्लोपदस्य सम्प्राप्तिवक्षणे	"
श्लोपदे चक्रेश्वरी रस	"
गुडूच्यादिलेप	६३५
वल्कीके बहुभाविपित्तलक्षणप्रयोग	"
स्थौल्ये विडङ्गादिचूर्णम्	६३६
विफलादि पवादिकषायौ	६३७
विपरीतरतिजन्माविलक्षणम्	"
विपरीतरतिजन्माधिप्रतीकार	"
उपदशादिप्रतीकार	६३८
रक्तविक्रतो बोलवद्वरसप्रयोगीपदेश	"
अस्थिभग्ने लाक्षादिप्रलेप	"
स्नायुके अस्पृश्यादिप्रयोगोपदेश	"
योनिव्यापन्नदानम्	६३९
योनिव्यापत्सु पिष्टीयोग	"
योनिशूल निम्बादिगोलकम्	"
योनिरोगे सीमराज्यादिप्रलेप	६४०
योनिक्लिमिश्रले रसोनादिप्रलेप	"
फलप्लुतम्	६४१
रजोनाशे त्रिथीनिरसप्रयोगविधि	"
पुष्परोधहरयोगवयम्	"
पुष्परोध-रक्तगुल्महरयोगवयम्	"
पुष्परोधे चणकप्रयोग	६४२
गुडव्याषादिचूर्णम्	"
गर्भाजनने धुस्त्रप्रयोग	"
सैन्धवप्रयोग	"
गर्भस्त्रावणे चूर्णप्रयोग	६४३
एरण्डप्रयोग	"
चित्रकप्रयोग	"
अतिरक्तस्त्रावे शरपङ्काप्रयोग	"
अर्कमूर्तिरसप्रयोगविधि	६४४
योनिशूलहरयोगवयम्	"
रजोदोषे व्योषादितैलम्	"
पुष्टानर्ग चूर्णम्	"
त्रिविधविषनिर्देश	६४५

विषया	पृष्ठाङ्का ।
विषचिकित्सा	६४६
सेवनादिप्रयोग	"
मृत-शतावरीयोग	"
मृत सीमराजीयोग	"
अक्षकादिप्रलेप	६४७
लूताविषे सूतभक्षप्रयोग	"
महासर्पविषे नागदमनीप्रयोग	"
पञ्चाङ्ग शिरीषप्रयोग	"
अश्वगन्धा वन्ध्याप्रयोगौ	"
वृश्चिकविषे व्योषादितैलम्	"
तार्क्ष्यसूत	६४८
विषहररस	"
मृतसञ्जोवनम्	"
आखुविषे शिरीषप्रयोग	"
सर्वविषे देवदारुादियोग	"
टङ्गणप्रयोग	६४९
वृश्चिकविषे मनोह्वादिगुडिका	"
पलाशवीजगुडिका	"
गरविषे कनकादिवटी	"
सविषान्ने हवास्त्रादियोग	६५०

षड्विंशोऽध्यायः ।

जरारोगचिकित्सनम्	६५०
रसायनगुणा	"
जराया निदानम्	६५१
वाङ्मयहर रसायनम्	"
उदयादित्यरस	६५२
सर्वरोगहर रसायनम्	"
मासिक-रसायनम्	६५३
षास्मासिक-रसायनम्	"
पाचिक-रसायनम्	"
हेमादि रसायनम्	६५४

विषय	पृष्ठाङ्का ।	विषय	पृष्ठाङ्का ।
पिप्पल्यादि रसायनम्	६५४	शृङ्गौप्रयोग	६६६
अष्टमासिक रसायनम्	००१	स्वयङ्गुमादिपूर्णम्	०० ११
त्रिवार्षिक रसायनम्	०० ६५५	तिलप्रयोग	११
षष्ठ्यधिकविंशतवर्षायुष्कर रसायनम्	११	सिन्दूररस	११
सप्तसप्तवर्षायुष्कर रसायनम्	०० ११	कामकलाख्यरस	० ६६७
त्रिफला-रसायनम्	६५६	कामदेव	११
द्वितीय त्रिफला-रसायनम्	० ११	मदनमुन्दर	६६८
तृतीय त्रिफला रसायनम्	११	पूर्णचन्द्र	००० ६६९
षडङ्ग रसायनम्	००० ६५७	मदनमुन्मद्रस	११
वार्षिक रसायनम्	११	कुसुमायुध	६७०
कुष्ठादिहर-रसायनम्	११	सूतेन्द्र	६७२
ज्योतिष्मतौतेल-रसायनम्	६५८	कार्श्यहरयोग	००० ६७३
सर्वरोगान्तक रसायनम्	११	कार्श्यहरयोगवधम्	११
कान्त रसायनम्	११	मदनकामदेव	६७४
चतुर्थ त्रिफला-रसायनम्	०० ६५९	कामधेनु	६७५
द्वितीय-कान्त-रसायनम्	० ११	सहाससत्त्वम्	६७६
तृतीय-कान्त-रसायनम्	११	उमापति	०० ६७७
कान्ताभक-रसायनम्	६६०	सहाकनकमुन्दर	६७८
षाठादिघृतम्	११	अमृतार्णव	६७९
ताप्यादिवटक	० ६६१	मदनसञ्जीवन	६८०
कमलाविलासो रस	०० ११	मदनमोदक	६८२
लज्जीविलास	००० ६६२	मदनाशने कर्पूरादिप्रलेप	६८३
नारिकेलपाक	००० ११	द्रावणे मूतप्रयोग	० ११
		पुष्पधन्वा रस	६८४
		द्रावणे सिन्दूरप्रयोगः	११
		रसेन्द्रचूडामणि	० ११
		कामेश्वरो मोदक	६८६
		सम्भने ककवाकप्रयोग	६८७
		११ कर्पूरादिप्रलेप	००० ६८८
		११ पुण्डरीकप्रयोग	० ११
		पूर्णचन्द्र	००० ११
		कामदीपन	००० ६८९
		मदनजीवन	०० ११
		सहाकल्क	००० ११
वाजीकरणम्	६६४		
वाजीकरणस्य गुणा	००० ११		
११ निरुक्ति	११		
शुकचयस्य निदानम्	००० ६६५		
वाजीकरणयोगोपदेशे प्रतिज्ञा	०० ११		
वाजीकरणप्रयोगे पूर्वकृत्यम्	०० ११		
संभुक्तप्रयोग	००० ११		

विषया प्रकाङ्गा ।
अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

लोहकल्पः	..	६९२
रसस्य प्राधान्यशीर्लनम्	..	९९
रसभेदा	...	६९३
पानीयकषायविधि	..	९९
स्वर्णशोधनम्	..	६९४
रौप्यशोधनम्	.	९९
ताम्रशोधनम्	..	९९
वङ्गनागयोः शोधनम्		६९५
क्रान्तलोहस्य लक्षणम्		९९
९९ शोधनम्		९९
धातूनां सामान्यमारणम्	..	६९६
स्वर्णमारणम्		९९
रौप्यमारणम्	.	९९
ताम्रमारणम्	...	९९
वङ्गमारणम्	..	९९
सीसकमारणम्		६९७
वङ्गस्य मारणान्तरम्	.	९९
सीसकस्य ९९	...	९९
लोहमारणम्		६९८
असंयद्धारितलोहस्य लक्षणम्		९९
निरुक्तलोहस्य ९९		९९
९९ परीक्षा		९९
अनिरुक्तलोहस्य पुनर्मारणम्		६९९
प्रथम द्वितीयलोहकल्पौ		९९
तृतीयलोहकल्प		९९
ताम्रद्रुतिरुज्जक चतुर्थलोहकल्प		७००
पञ्चमलोहकल्प		७०१
षष्ठलोहकल्प	..	९९
सप्तमलोहकल्प,		७०२
श्लेष्मण्यलोहकल्प		९९
जीर्णज्वरादौ नवमलोहकल्प		७०३
ज्यादौ दशमलोहकल्प	..	९९
विविधरोगे एकादशलोहकल्प	..	७०४

विषया	प्रकाङ्गा ।
यत्नादौ द्वादशलोहकल्प	.. ७०४
जरादौ त्रयोदश चतुर्दशलोहकल्पौ	९९
अरुपित्तादौ पञ्चदशलोहकल्प	७०५
यक्ष्मादौ षोडशलोहकल्प	. ९९
ज्यादौ खण्डखाद्याख्यसप्तदश	
लोहकल्प	. ७०६
अष्टादशलोहकल्पार्थं लोहमारण-	
प्रकार	७०८
अष्टादशलोहकल्पे दन्त्यादिगण	७१३
अष्टादशलोहकल्प	.. ९९
सर्वरोगे एकोनविंशलोहकल्प	.. ७२०
कुष्ठे विंशलोहकल्प	९९
मेढ्रप्रभृतिषु एकविंशलोहकल्प	९९
कुष्ठे द्वाविंशलोहकल्प	... ९९
सर्वरोगे त्रयाविंशलोहकल्प	. ७२१
त्रैविंशरोगे कान्तनागाख्यचतुर्विंश-	
लोहकल्प	.. ९९
रसायने पञ्चाविंशलोहकल्प	७२२
मृत्युहारिरसाख्यषड्विंशलोहकल्प	९९
सप्तविंशादिलोहकल्पतयम्	... ७२३
अष्टिचक्षुषे त्रिंशलोहकल्प	९९
जरादौ एकत्रिंशलोहकल्प	.. ९९
द्वाविंशादिलोहकल्पचतुष्टयम्	७२४
रसायने षट्त्रिंशलोहकल्प	९९
मृतलोहानां रसत्वकथनम्	.. ९९

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

विषयकल्पः	७२५
विषोक्तौ पौराणिकी कथा .	९९
स्थावरविषाणां जातिभेदा	७२६
कन्दविषाणां नामानि	... ९९
कर्कटादिकन्दविषाणां लक्षणम्	९९
श्वतादिवर्णभेदेन विषाणां जातिभेद	७२७

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
वर्णभेदेन विषाणा क्रियाभेद ..	७२७
विषामृतयो तृत्यथोनित्वनिर्देश ..	७२८
विषस्य सात्वानिर्देश ...	७२९
अयोगकालभेदेन विषस्य क्रियाविशेष ..	७२८
मात्राऽमात्राभेदेन विषामृतयो गुणगुणौ ..	७२८
सात्मासात्मायोरमृतविषयो सहसा प्रयोगे दोषः ..	७२९
सहसा विषसेवने अष्टौ वेगा ..	७२९
विषसेवने सशीघ्रविधि ..	७२९
विषघ्नो गुण ..	७३०
गन्धघृतस्य विषघ्नत्वोक्ति ..	७३०
विषस्य प्रयोगविधि ..	७३०
विषसेविन पथ्यापथ्यविधि ..	७३१
प्रयोज्यविषाणि ..	७३१
लौक्यविषातियुक्तविषयोश्चिकित्सा ..	७३१
रसायनार्थं विषप्रयोगे विधि ..	७३२
विषप्रयोगार्हपुरुषकालयोर्निर्देश ..	७३२
विषप्रयोगानर्हकालादिनिर्देश ..	७३३
विषे निषिद्धद्रव्याणि ..	७३३
अवस्थाविशेषे विषस्यापकारकत्वनिर्देश ..	७३३
विषशोधनम् ..	७३३
जवज्वरे प्रथमविषकल्प ..	७३४
जीर्णज्वरे द्वितीयविषकल्प ..	७३४
जीर्णज्वरादौ तृतीयविषकल्प ..	७३४
विषमज्वरे चतुर्थविषकल्प ..	७३४
रक्तपित्ते पञ्चमविषकल्प ..	७३४
आसकासे षष्ठविषकल्प ..	७३५
आसहिक्कयो सप्तमविषकल्प ..	७३५
कृद्याम् अष्टमविषकल्प ..	७३५
अये नवमविषकल्प ..	७३५
विषविद्रावणघृताख्य दशमविषकल्प ..	७३५
यह्यग्राम् एकादशविषकल्प ..	७३६
भूवक्तृष्टे द्वादशविषकल्प ..	७३६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
उदावत्ताप्रसूत्यो त्रयोदशविषकल्प ..	७३६
अप्रसूत्या चतुर्दशविषकल्प ..	७३६
गुले पञ्चदशविषकल्प ...	७३६
गूले षोडशविषकल्प ..	७३६
गुणगुणौ सप्तदशाष्टादशविषकल्पौ ..	७३६
प्लोक्लि एकोनविंशविषकल्प ..	७३७
कुष्ठे विंशविषकल्प ..	७३७
॥ एकविंशविषकल्प ..	७३७
॥ द्वाविंशविषकल्प ..	७३७
विचर्चिकादौ त्रयोविंश चतुर्विंश विषकल्पौ ..	७३७
विचर्चिकादौ पञ्चविंशविषकल्प ..	७३८
कुष्ठे षड्विंशविषकल्प ..	७३८
॥ विषतेलाख्य सप्तविंशविषकल्प ..	७३८
॥ कुष्ठादितैलाख्य अष्टाविंश विषकल्प ..	७३८
कुष्ठादौ चन्दनादितैलाख्य एकोनविंश-विषकल्प ..	७३८
श्विचादौ त्रिंशविषकल्प ..	७३८
श्विते एकत्रिंशविषकल्प ...	७३८
॥ क्रियान्तरम् ..	७३८
॥ द्वाविंशविषकल्प ...	७३८
आत्तिकोक्तशिवारितैलाख्य त्रयोविंश विषकल्प ..	७३८
वाते चतुस्त्रिंशविषकल्प ..	७३९
अग्निदाहे पञ्चत्रिंशविषकल्प ..	७३९
बन्ध्याया षट्त्रिंशविषकल्प ..	७३९
मूढगर्भे सप्तत्रिंशविषकल्प ..	७३९
वृद्धिवर्द्धने अष्टत्रिंशविषकल्प ..	७३९
तिमिरे एकोनचत्वारिंशविषकल्प ..	७३९
॥ चत्वारिंशविषकल्प ..	७३९
॥ एकचत्वारिंशविषकल्प ..	७३९
काचे द्वाचत्वारिंशविषकल्प ..	७४३
॥ त्रिचत्वारिंशविषकल्प ...	७४३
॥ चतुश्चत्वारिंशविषकल्प ...	७४३

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
शुक्लार्ने पञ्चचत्वारिंशविषकल्पः ...	७४३
शुक्लादौ षट्पञ्चत्वारिंशविषकल्पः ...	७४४
सूर्यप्रभावर्य्याख्य सप्तचत्वारिंश- विषकल्पः	७४४
पिप्पले षट्पञ्चत्वारिंशविषकल्पः ...	७४५
नक्तान्धे एकोनपञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४५
पञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४५
कार्णशुले एकपञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४५
शिरशुले द्वापञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४५
विपञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४५
पूतिनख्ये चतुःपञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४६
मुष्करोगे प्रपौष्टरौकादितेलाख्य पञ्च- पञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४६
षट्पञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४६
षष्ठितादौ सप्तपञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४६
शूलतौ षट्पञ्चाशत्तमविषकल्पः	७४६
दिग्धाहते एकोनषष्टितमविषकल्पः	७४७
दुष्टव्रणे षष्टितमविषकल्पः	७४७
अपच्य कृतमालादिष्टताख्य एकषष्टि- तमविषकल्पः	७४७
अपच्योन्नतेलाख्य द्विषष्टितमविषकल्पः	७४८
अपच्यदौ द्विषष्टितमविषकल्पः	७४८
विषे मन्त्रादिक्रियावैफल्ये प्रतीकारः	७४८
सर्पदष्टे चतुःषष्टितमविषकल्पः	७४८
सर्पविषे मूलविषस्य मादा	७४८
कोटविषे	७४८
वृश्चिकविषे	७४८
लूताविषे पञ्चषष्टितमविषकल्पः	७४८
जङ्गमविषे षट्षष्टितमविषकल्पः	७४८
सप्तषष्टितमविषकल्पः	७४८
आसुविषे षट्षष्टितमविषकल्पः	७४८
सर्वविषे एकोनसप्ततितमविषकल्पः	७४९
संज्ञाजनने सप्ततितमविषकल्पः	७४९
विषजदाह्ने एकसप्ततितमविषकल्पः	७४९
दुःसाध्यरोगे द्वासप्ततितमविषकल्पः	७४९

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
रसायने त्रिसप्ततितमविषकल्पः	७५१
चतुःसप्ततितमविषकल्पः	७५१
जयागुडिकाख्य पञ्चसप्ततितमादि चतुर्दशाधिकशततमानविषकल्पः	७५१
जयन्तीवटिकाख्य पञ्चदशाधिक- शततमविषकल्पः	७५१
जयावटिकाख्य षोडशाधिकशततम- विषकल्पः	७५१
रसायने सप्तदशाधिकशततमविषकल्पः	७५१
बाजौकरणे अष्टादशाधिकशततम- विषकल्पः	७५१
विषसेवनस्य फलम्	७५१

विंशत्तमोऽध्यायः ।

रसकल्पः	७५५
मृतसूताध्यायः	७५५
रसजारणम्	७५५
रसजारणे निषिद्धद्रव्याणि	७५६
बडवानली विड	७५७
मत्तान्तरे रसजारणम्	७५७
द्विविध रसजारणम्	७५८
रसजारणे प्रकारान्तरम्	७५८
प्रकारान्तरम्	७५८
ज्वरे प्रथमरसकल्पः	७५८
विदोषज्वरे द्वितीयरसकल्पः	७५८
रक्तपित्ते तृतीय चतुर्थरसकल्पो	७५८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
कासे पञ्चमरसकल्पः	... ७६१	नेवरीगे सप्तचत्वारिंशरसकल्पः	७६६
चये षष्ठ सप्तमरसकल्पौ	... "	तिमिरे अष्टचत्वारिंशरसकल्प	७७०
चयादौ अष्टमरसकल्प	... "	जाये एकोनपञ्चाशत्तमरसकल्प	"
ह्रिक्राया नवमरसकल्पः	.. ७६२	केशकृष्णीकरणे महाभौलतैलाख्य-	
कर्दिर्दाहयो दशमैकादशरसकल्पौ	"	पञ्चाशत्तमरसकल्प	"
अर्धं सु हादशरसकल्प	... "	त्रये एकपञ्चाशत्तमरसकल्प	.. ७७१
अतीसारे त्रयोदशादिरसकल्पद्वयम्	७६३	ग्रन्थौ द्विपञ्चाशत्तमरसकल्प	... "
विमुच्या षोडशरसकल्प	.. "	मसूत्रिकाया त्रिपञ्चाशत्तमरसकल्प	"
अजीर्ण सप्तदशरसकल्प	"	सिन्धादौ चतु पञ्चाशत्तमरसकल्प	७७२
अवाढिकायाम अष्टादशैकोनविंश		अप्यिखावे पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्प	"
रसकल्पौ	.. "	विषे षट्पञ्चाशत्तमादिरस-	
मूवकच्छे विशरसकल्प	... ७६४	कल्पषट्कम्	. ७७३
मेहेषु एकविंशरसकल्प	"	" द्विषष्टितमरसकल्प	"
ग्रीहादौ द्वाविंश त्रयोविंशरसकल्पौ	"	सर्पविषे विषष्टितमरसकल्प	... "
पक्षिगुले चतुर्विंशरसकल्प	.. "	" चतु षष्टितमरसकल्प	.. "
आमगुले पञ्चविंशरसकल्प	.. "	चन्द्रुक्विषे पञ्चषष्टितमरसकल्प	७७४
सदरे षड्विंशरसकल्प	७६५	वृश्चिकविषे षट्षष्टितमादिरसकल्प-	
कामलाया सप्तविंशरसकल्प	... "	चतुष्टयम्	... "
पाण्डुदौ अष्टाविंशरसकल्प	... "	विषदिग्धत्रये सप्ततितमादि-	
शोथे एकौनविंशरसकल्प	... "	रसकल्पद्वयम्	... "
कुष्ठे त्रिंशैकविंशरसकल्पौ	"	रसायने द्विसप्ततितमरसकल्प	७७५
" द्वाविंश-त्रयस्त्रिंशरसकल्पौ	.. ७६६	" त्रिसप्ततितमरसकल्प	"
" चतुस्त्रिंशरसकल्प	"	" चतु सप्ततितमरसकल्प	७७६
कि नासे पञ्चविंशरसकल्प	"	" षड्सप्ततितमरसकल्प	"
श्विषे षट्त्रिंशरसकल्प	. ७६७	" षट्सप्ततितमरसकल्प	"
किमौ सप्तविंशरसकल्प	.. "	" सप्तसप्ततितमाद्यष्टौतितमान्त-	
वातरोगे अष्टविंशरसकल्प	"	रसकल्प	"
रटप्रत्याम एकौनचत्वारिंशरसकल्प	"	" एकाशौतितमरसकल्प	"
वातरक्ते चत्वारिंशरसकल्प	.. "	" वर्जपञ्जररसाख्य द्वाशौतितम	
स्थौल्ये एकचत्वारिंशरसकल्प	. ७६८	रसकल्प	७७७
" द्वाचत्वारिंशरसकल्प	.. "	" पञ्चान्तरसाख्य द्वाशौतितम	
काश्य द्विचत्वारिंशरसकल्प	.. "	रसकल्प	.. ७७८
अपस्मारादौ चतुश्चत्वारिंशरसकल्प	"	रसपयोगे उपचारविधि	.. "
" पञ्चचत्वारिंशरसकल्प	"	रससंवेने अपथ्यानि	७७९
पञ्चशते षट्चत्वारिंशरसकल्प	७६९	निषिद्धद्रव्यव्यवहारे दीक्ष	... "

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
निषिद्धद्रव्यव्यवहारजदोषे प्रतीकारः	७८०	कुवैद्याना वज्रनीयतोक्तिः	७८३
नागवज्रयुक्तरससेवने	७८१	शास्त्रज्ञवैद्यस्य साफल्योक्तिः	७८४
रसायने सतसञ्ज्ञोक्त्याख्यं चतुरशीति		चिकित्सायां द्विवर्गसाधकत्वोक्तिः	७८५
तमरसकल्पः	७८२	कुवैद्यस्य निरयभाक्तोक्तिः	७८६
वाजीकरणे मदनवर्द्धनाख्यं पञ्चाशीति		यावच्छ्वास चिकित्सायां कर्त्तव्यत्वोक्तिः	७८७
तमरसकल्पः	७८३	वैद्यातुरयोरन्योन्यकर्त्तव्यनिर्देशः	७८८
वाजीकरणे षडशीतितमरसकल्पः	७८४	वैद्यानां मुलभाजोक्त्यनिर्देशः	७८९
रसायने सन्दिग्धान् प्रति उक्तिः	७८५	पुरावृत्तवर्णनद्वारा वैद्यस्य सर्वपूज्यत्व	
औषधानां गुणदोषवत्त्वे प्रतीतिः		निर्देशः	७९०
ज्ञत्वाज्ञत्वयोः हेतुता	७९१	उपसंहारः	७९२
आचाररसायनम्	७९२		
आयुर्वेदापदेशस्य अवश्यपालनीय			
तोक्तिः	७९३		

भ्रमनिरसनम् ।

“७०६” इति पत्राङ्कस्थाने “७१३” इति

अङ्कसन्निवेशः प्रामादिकः ।

रसरत्नसमुच्चयः ।

रसोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ मङ्गलाचरणम् ।—

यस्याऽऽनन्दभवेन मङ्गलकलासम्भावितेन स्फुर-
द्भान्ना सिद्धरसामृतेन करुणावीक्षासुधासिन्धुना ।
भक्तानां प्रभवप्रसंहतिजरारागादिरोगाः क्षणा-
च्छान्तिं यान्ति जगत्प्रधानभिषजं तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

नत्वा गुरुपदद्वन्द्वं भारतीं ज्ञानदायिनीम् ।

ज्ञानदं शङ्करश्चैव पितरश्च पितामहम् ॥ १ ॥

शर्मणा चाशुबोधेन नित्यबोधेन च श्रियः ।

क्रियते बोधिनी टीका रसरत्नसमुच्चये ॥ २ ॥

अथ सुप्रथितनामा निखिलायुक्तनूपारदृष्ट्या भिषग्वर श्रीवाग्भटाचार्यः रसतन्त्रं
किमपि चिकीर्षुं तस्य निर्विघ्नं परिसमाप्तये अनन्तान्तरायसन्ताननिवृत्तनहेतुं विशिष्ट-
शिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्तं स्वेष्टस्तुतिरूपं मङ्गलनामचरति यस्यादौ यत्स्थेत्यादिना ।—
यस्य परमात्मनः, आनन्दभवेन आनन्दं सुखं भवति अस्मात् तेन सुखोत्पाद-
हेतुना, दर्शनेनैव विविधदुःखनाशात् चतुर्वर्गावाप्तेश्च इति भावः । मङ्गल-
कलासम्भावितेन मङ्गले श्रेयोजनने, या कला सामर्थ्ये, तत्र सम्भावितेन सम्भवयुक्तेन,
ग्रहहेतुकेन दृष्टिपातेनैव सर्वापच्छान्तिजननादिति भावः । स्फुरद्भान्ना स्फुरत दीप्य-
मानम्, उज्ज्वलमित्यर्थः, धाम तेजः यत्र तेन भास्वता, दृष्टिमात्रेणैव सर्वरोगबीज-
पापादेः भस्मीकरणात् इति । सिद्धरसामृतेन सिद्धरसं पारदं, तद्वत् अमृतेन
मरणादिनाशनेन, पारदवदमृतायमानेन, अमृतनिष्ठिन्दिस्त्रिगुणदर्शनेनैव रसेन्द्रवत्
सर्वामयशान्तिकरणात् । रसचिकित्साग्रन्थेऽस्मिन् रसस्य उत्कर्षख्यापनाय तद्दर्शनस्य
प्रसेन्द्रवत् गुणकारकत्वं ख्यापितम् । करुणावीक्षासुधासिन्धुना करुणावीक्षा कृपादृष्टिः,
सुधासिन्धुरिव अमृतसागर इव तेन, सागरस्य यथा पारं न विद्यते, तथा भक्तजने

अथ ग्रन्थकर्तृणा नामानि ग्रन्थस्याभिधेयञ्चाह ।—

आदिमशब्दसेनश्च लङ्केशश्च विशारदः ।

कपाली मत्त-माण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः ॥ २ ॥

रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः ।

इन्द्रो गोमुखश्चैव कम्बलिर्याडिरेव च ॥ ३ ॥

नागार्जुनः सुरानन्दो नागबोधिर्यशोधनः ।

खण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः ॥ ४ ॥

सप्तविशतिसङ्ख्याका रत्नसिद्धिप्रदायकाः ।

रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दो खच्छन्दभैरवः ॥ ५ ॥

मन्यानभैरवश्चैव काकश्चण्डीश्वरस्तथा ।

वासुदेव ऋषिः शृङ्गः क्रियातन्त्रसमुच्चयो ॥ ६ ॥

रसेन्द्रतिलको योगी भालुकिर्मथ्यलात्तयः ।

महादेवो नरेन्द्रश्च रत्नाकर-हरीश्वरौ ॥ ७ ॥

तत्कृपाऽपि अपारा इति भावः । अत्र “आनन्दभवेन” इत्यादिविशेषणानि सुधासिन्ध्वा-
वपि योज्यानि, तथा च सुधापानेनापि सर्वे नन्दन्ति, अतस्तस्या आनन्दजनकत्व-
युज्यते । अमृतस्य मृतिनाशनत्वात् “जीवन्नरो मद्रश्चतानि पश्येत्” इत्यनुसारेण सङ्गल-
सञ्जननमपि तत्र न विरोधमावहति । प्रभावेणैव सर्वपापदाहकत्वमपि तस्या-
सङ्गच्छते । सिद्धरसवत् अस्या अपि जरादिव्याधिनाशनत्वं प्रसिद्धमेव । भक्तानां
सर्वकानां, प्रभवादिरोगां बन्धमृत्युवाङ्मयासक्त्यादिदुःखजनकरोगां, चक्षात्
क्षणमात्रेणैव शान्तिं प्रशम्य, यान्ति प्राप्नुवन्ति, जगत्प्रधानभिषजे जगतां जगत्सु
वा विभुवनेषु, प्रधानभिषजे प्रकटवेद्याय, लौकिकभिषजस्तु ज्वरादिसाधारण-
व्याधिचिकित्सने समर्थाः, न तु प्रभवाद्यसाधारणरुजाहरणे, अत एव परमात्मनो
भिषक्प्रधानत्वम् । तस्मै अत्यक्तव्यरूपाय, परस्मै परमपुरुषाय परमात्मने, नमः
नमोऽस्तु ॥ १ ॥

इदानीं रसशास्त्रप्रवर्त्तकानां सप्तविशतिसङ्ख्याकानामादिमादीनां भिषजा तथा-
ऽन्येषामपि रसाङ्कुशादीनां नामान्युत्कीर्त्तयति आदिम इत्यादि ।—एते सप्तविशति-
सङ्ख्याका तथा रसाङ्कुशादयश्च अष्टादशसङ्ख्याका, अपरे महान्तः, भिषजः, रससिद्धि-

एतेषां क्रियतेऽन्येषा तन्वाण्यालोक्य सङ्ग्रहः ।

रसानामय सिद्धाना चिकित्सार्थोपयोगिनाम् ।

सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चयः ॥ ८ ॥

रसोपरसलोहानि यन्त्रादिकरणानि च ।

शुद्धप्रथमपि लोहाना तन्त्रादिकरणानि च ।

शुद्धिः सत्त्व द्रुतिर्भस्मकरणञ्च प्रवच्यते ॥ ९ ॥

प्रदायका रसेन रसप्रयोगेण या सिद्धि आरोग्यादि तत्प्रदायकाः, आसन् इति शेषः ॥ २-७ ॥

ननु सर्वदा भस्मप्रसादबहुलैरसर्वविदुरैर्मर्त्यैः प्रणीतेऽस्मिन् प्रेक्षावता कथं प्रवृत्तिर्जायते इत्याशङ्क्य तेषां प्रवृत्त्यन्त्याख्येयकरणाय ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिकत्वं प्रतिपादयितुमाह, एतेषामिति ।—नाहं स्वयं किमपि लिखामि किन्तु एतेषां पूर्वोक्तानां तथा अन्येषामपि आशाना रसचिकित्सामार्गप्रवर्तयितृणां कृतानि तन्त्राणि शास्त्राणि आलाक्यं दृष्ट्वा, अथ अनन्तरं, चिकित्सार्थोपयोगिनां चिकित्सीययुक्तानां सिद्धानां हृष्टफलानां रसानां रसवटितौषधानां सङ्ग्रहः एकत्र ग्रन्थरूपेण रसरत्नसमुच्चयः तदाख्यग्रन्थः, सिंहगुप्तस्य तदाख्यवैद्यस्य सूनुना पुत्रेण वाम्भटेन भयां क्रियते ॥८॥

अभिधेयसम्बन्धप्रतीजनोपदेशमन्तरेण कृतेऽपि ग्रन्थे न प्रेक्षावता प्रवृत्तिः स्यात्, यदुक्तम्—‘अभिधेयफलज्ञानावरहस्मिमतोद्यमा । श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि स्वाधवः ॥ सिद्धान्तं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं शक्ता प्रवर्तन्ते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धं उपयोजनम् ॥’ इत्यतः ग्रन्थस्याभिधेयादिकं वक्तुमाह, रसेति ।—रसः पारदः, उपरसाः गन्धकादयः, तद्वयथा,—“गन्धको बज्रवैकान्तं वज्राभः तालकः शिला । खर्पटं शिखिः खञ्जं विमलं हेममाचिकम् ॥ काशीशः कान्तपाषाणं वराटाञ्जनहिङ्गुलम् । जैरिकः शङ्खभुजा टङ्गनञ्च शिलाजतु । एते चोपरसाः प्रोक्ताः—” ॥ लोहानि स्वर्णादयोऽष्टौ धातवः, तद्वयथा,—“सुवर्णं रजतं ताम्रं काश्यपित्तलमेव च । नागं वज्रं तथा लौहं धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥” तानि । यन्त्रादि इत्यत्र आदिपदेन पुटादयो गृह्यन्ते । लोहानां स्वर्णादीनाम् । शुद्धिः शोधनम् । सत्त्व सत्त्वपातनं, सारग्रहणम् । द्रुतिः द्रावणम् । रसोपरसादीनां शोधनसारणादिकं तथा प्रयोगश्च ग्रन्थस्यास्याभिधेयः । शोधनसारणौषधप्रयोगादिभिः सहास्यं वाच्यवाचकभावसम्बन्धः । प्रयोजनस्तु शू चतुर्ज्ञानद्वारा रोगप्रशमनम् ॥ ९ ॥

अथ हिमालयवर्णनम् ।—

अस्ति नीहारनिलयो महानुत्तरदिब्युखे ।

उत्तुङ्गशृङ्गसङ्घात-लङ्घिताभ्यो महीधरः ॥ १० ॥

विश्रामाय वियन्मार्ग-विलङ्घनघनश्रमः ।

अवतीर्ण इव क्षीणीं शरदम्बुमुचा गणः ॥ ११ ॥

राशिराशीविषाधीश-फणाफलकरोचिषाम् ।

भित्त्वा भुवमिवोत्तीर्णी यो विभाति भृशोन्नतः ॥ १२ ॥

ज्वलदोषधयो यस्य नितम्बमणिभूमयः ।

नक्तमुद्दामतडितामनुकुर्वन्ति वार्मुचाम् ॥ १३ ॥

इदानीं रसस्य गुणादिकं वक्तुं तदुत्पत्तिस्थानं हिमवन्तं वर्णयति, अस्तीति ।—
नीहारनिलयं तुषारावासः । उत्तुङ्गेति ।—उत्तुङ्गानामुन्नतानां शृङ्गाणां शिखराणां
सङ्घातेन समूहेन लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अथ मेघं येन सः । वियन्मार्गस्य
आकाशपथस्य विलङ्घनेन अतिक्रमणेन घनं प्रगाढं यमं क्लान्तिं, यस्य स तथाभूतः,
अत एव विश्रामाय मार्गसमापनोदनाय, क्षीणीं भुवं पार्वत्यसुभागम्, अवतीर्णं
अवच्छेदः, शरदम्बुमुचा शरन्मेषानां गणः समूह इव, परिदृश्यमानः इति शेषः,
तुषाराच्छृङ्गसङ्घेनातिशुभ्रे तस्मिन् भुवमवतीर्णातिशुभ्रशरन्मेषलोत्प्रेक्षा । राशि-
रित्यादि ।—भुवं भूषणं भित्त्वा विदार्य उत्तीर्णं उन्नतं, आशीविषाधीशस्य नागराजस्य
शेषस्य फणां सहस्रसङ्घाता भोगसमूहा फलका विस्तृतत्वात् काष्ठादिपट्टका इव
तेषां यानि रोचिषि प्रभापटलानि, सहस्रमस्तके सहस्रसङ्घातमणिभूषितत्वात्,
तेषां राशिरिव अवस्थितं तुषारशुभ्रस्थानेकशिखरिणं बहुरत्नाधिष्ठानस्यास्य
रजतगौरसहस्रमणिभूषितसहस्रशीर्षशेषवत् प्रभावतोत्प्रेक्षा । भृशोन्नतः, भृशम्
अत्यर्थम् उन्नतं यं महान् महीधरं पर्वतं हिमाचलं, विभाति चकास्ति । यस्य
पर्वतस्य, ज्वलन्त्यं देदीप्यमानां ओषधयः, ओषधहेतुभूतानि द्रव्याणि यव तादृश्यं,
द्रव्यमात्रे ओषधिशब्दप्रयोगे प्रमाणं यथा सुश्रुते—“तानि पुनरोषधयः । ताश्च
द्विविधाः, स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावरा चतुर्धा यथा—वनस्पतिः, वृक्षः,
वीरुः, ओषधिश्वेति । तासु अपुष्पफलवान् वनस्पतिः, पुष्पफलवान् वृक्षः, प्रतानवती-
लता वीरुः, फलपाकनिष्ठा च ओषधिः । जङ्गमा अपि जरायुजाण्डनस्वेदनीद्विज्ज-
भेदेन चतुर्धा” इत्यादि । नितम्बमणिभूमयः, नितम्बे कटके पर्वतमध्यभागे वाः

कटके सञ्चरन्तीना यस्य किन्नरयोषिताम् ।

पादेषु धातुरागेण लाक्षाकृत्यमनुष्ठितम् ॥ १४ ॥

अवतंसितशीताशुराच्छादितदिगम्बरः ।

यो गुहाधिगतो लोकैर्गिरीश इति गीयते ॥ १५ ॥

निमीलितदृशो नित्य मुनयो यस्य सानुषु ।

प्रत्यक्षयन्ति गिरिशमवाङ्मनसमोचरम् ॥ १६ ॥

मणिभूमय, रत्नानामाकरा ता नक्तं रात्रौ चट्टाना अत्युत्कटा भास्वतीत्यर्थ, तडित् विद्युत यव तादृशाना, वार्मुचा वार् अल मुचन्ति ये तेषा मेघानामनुकुर्वन्ति विडम्बयन्ति सादृश्यं बहन्तीत्यर्थ । नक्त वारिपूर्णप्रगाढकृष्णे मेघे पिङ्गलवर्णा विद्युत् सथा भाति, तथा तामस्या निशि कृष्णवर्णकटकदेशे खनिनि, स्रुतपिङ्गलवर्णरत्न-ज्योतीषि तथा श्रीषधीनानपि प्रभा विद्योतन्ते, किञ्च, यदा वायुताडितह्रस्वादिभि-राच्छाद्यन्ते तदा ज्योतीषि अन्तर्दधते, यदा च छायाऽपसरति तदा पुन द्योतन्ते, एवं तडिदनुकरण युज्यते इति भाव ॥ १०—१३ ॥

कटके इति ।—कटके अद्रिनितम्बदेशे पर्वतमध्यभूभागे, सञ्चरन्तीनाम् इतस्ततः परिभ्रमन्तीना किन्नरयोषिता किम्पुरुषवधूना, पादेषु यस्य अचलस्य धातुरागेण धातूना पञ्चरागादिमणीना मन शिलागैरिकदीना वा रागेण लौहिल्येन, लाक्षा-कृत्यम् अलक्तकप्रयोजनम् अलक्तकेन पादप्रसाधनकार्यम्, अनुष्ठित सम्पादितम् ; तत्र गैरिकमन शिलादय औषधोपयोगिनः, सर्वे धातव सन्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अवतंसितेति ।—अवतंसितः भूषणीकृत, शीताश चन्द्र येन स तथाभूतः, तस्य हराधिष्ठानत्वात् हरस्य च चन्द्रभूषणत्वात् आश्रयाश्रयिणोरभेदोपचारेण शोभाशूषणवम् । आच्छादितानि पिधानीकृतानि परिहितानीत्यर्थ, दिशः पञ्च अम्बराणि येन स तथाभूत दिग्वेष्टित, दिगन्तव्यापीत्यर्थ । गुहाभि कन्दरैः अधिगत प्राप्त बहुगुहासमन्वित, अथवा—पर्वताधिष्ठातृदेवतात्वेन गुहागृहाश्रित, यद्वा—गुह्येन कान्तिकेयेन अधिगत अधिष्ठित, सातामहनिलयत्वात्, य. महीधरः लोकै गिरीश गिरीणा पर्वतानाम् ईश अधिपतिः, इति एवम्प्रकारः, गीयते स्मृत्यते, ज्ञायते इत्यर्थ ॥ १५ ॥

निमीलितेति ।—यस्य अचलस्य सानुषु प्रस्थेषु समतलदेशेषु, मुनयः वीतरागाः मन नशीला, योगिनः, निमीलितदृशः ध्यानमुदितनेत्रा, सन्तः, नित्यं सदेव,

शिलातलप्रतिहतैर्यस्य निर्भरशीकरैः ।

अहन्यपि निरौचन्ते यक्षास्ताराङ्कित नभः ॥ १७ ॥

नीहारपवनोद्रेक-निःसृष्टा यत्र पूरुषाः ।

निजस्त्रीणा निषेवन्ते कुचोष्माण निरन्तरम् ॥ १८ ॥

सञ्चरन् कटके यस्य निदाघेऽपि दिवाकरः ।

उहामहिमरुद्धोष्मा न शीताशोर्विभिद्यते ॥ १९ ॥

गुहागृहेषु कस्तूरो-मृगनाभिसुगन्धिषु ।

गायन्ति यत्र किन्नर्यो गौरोपरिणयोत्सवम् ॥ २० ॥

कटाऽप्यविनश्यत् वा, अवाङ्मनसगोचर वाङ्मनसयोरगोचरम् अविषयीभूत, गिरिश गिरौ श्रुते अक्षितिष्ठति यत् तद्गङ्गा, प्रत्यक्षयन्ति ध्यानदृशा हृदये प्रत्यक्षवत् पश्यन्ति ॥ १६ ॥

शिलेति ।—यस्य शिलातले शिलापृष्ठे प्रतिहते प्रतिस्खलिते चूणीभूतेरिति यावत्, निर्भरशीकरे प्रसवणोदककणैः करणे, यक्षा देवयोनिविशेषा, अहन्यपि दिवा अपि, नभः ख, ताराङ्कित नक्षत्रमुद्रित, निरौचन्ते अवलोकयन्ति, अक्षलिह-ग्रङ्गावस्थितनिभरात् चरन्त्युदकानि पार्वत्यधातुरागानुरञ्जितानि शिलापृष्ठे प्रतिहत्य कणशो भूत्वा ऊहसुत्यतन्नि नभसि नक्षत्राण्यैव प्रतिभान्तीति भावः ॥ १७ ॥

नीहरेति ।—यत्र सङ्घीघ्रे पूरुषा नीहारपवनस्य तुषारकणमिश्रवायो. शीत-वायोर्वा उद्रेकम् आतिशय्य निःसृष्टा सोढुमशक्या सन्त निरन्तरं सदैव दिवाऽपीत्यथ, निजस्त्रीणा स्ववधूना कुचोष्माण स्नानताप, निषेवन्ते भजन्ते, अनुभवन्तीत्यथ । शैत्याधिकाद्वहिर्गन्तुमशक्ता निरन्तरं गुहागृहे स्त्रिय गण्डमालिङ्गा अवतिष्ठन्ते इति भावः ॥ १८ ॥

सञ्चरन्ति ।—दिवाकर सूर्य, यस्य कटके नितम्बदेशे सञ्चरन् भ्राम्यन्, एतेनास्य सङ्घीघ्रतल सूचित, यत्र नभसि सूर्यपथ अस्य मध्यप्रदेशं वसति । निदाघे-ऽपि धौष्मतावपि उद्दामेन उत्कटेन दुःसहेन हिमेन तुषारेण रुद्ध प्रतिहत मन्दोभूत उष्मा सन्ताप यस्य स तथाभूत सन् शीताशा चन्द्रात् न विभिद्यते न विशिष्यते न पृथक्तेनानुमीयते, जनैरिति शेषः । हिमाभिहतोष्मात् उष्णकरोऽपि हिमकरवत् प्रतीयते इति भावः ॥ १९ ॥

गुहृति ।—यत्र कस्तूरीमृगाणां कस्तूरिकाकरमृगविशेषाणां नाभिना नाभि-

चकास्ति तत्र जगतामादिदेवो महेश्वरः ।

रसात्मना जगच्चातं जातो यस्मात् महारसः ॥ २१ ॥

अथ रसोत्कर्षवर्णनम् ।—

शताश्वमेधेन कृतेन पुण्यं गोकोटिभिः स्वर्णसहस्रदानात् ।

नृणां भवेत् सूतकदर्शनेन यत् सर्वतीर्थेषु कृताभिषेकात्

॥ २२ ॥

विधाय रसलिङ्गं यो भक्तियुक्तः समर्चयेत् ।

जगत्त्रितयलिङ्गानां पूजाफलमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

भक्षणं स्पर्शनं दानं ध्यानञ्च परिपूजनम् ।

पञ्चधा रसपूजोक्ता महापातकनाशिनी ॥ २४ ॥

प्रदेशेन, मधु गन्धं विद्यते यत्र तेषु कस्तूरिकासीदन्त्यु, गुहाग्रहेषु कन्दरनिलयेषु अवस्थिता किञ्चन गौर्यां पार्वत्या परिणये विवाहसमये य उक्तव आनन्दजनकव्यापारविशेषं त गायन्ति पार्वतीविवाहप्रसन्नान् स्वरमयोगेन कथयन्ति इत्यर्थः । कस्तूरीस्रगनाभिसुगन्धिषु इत्युक्त्या अत्र उक्तसुगन्धिद्रव्याण्यपि सन्ति न केवलं रसादीनि इत्यायाति ॥ २० ॥

चकास्तीति ।—तत्र तस्मिन् हिममधरे, जगताम आदिदेवः आदौ प्रथमे दीव्यति स्वयं राजते इति आदिदेव महेश्वरः शिवः, रसात्मना रसस्वरूपेण तस्मात् रसोत्पत्तेः, जगत् जगद्वासिजनसमूहः, वात् रसस्य सर्वरोगहरत्वान् व्याधिभ्यः रक्षितं चकास्ति विराजते, यस्मात् महेश्वरात् महारसः पारदः, जातः उत्पन्नः । महेश्वरस्य सृज्यञ्जयत्वान् तदत्यन्तस्य रसस्यापि सृज्यहरत्वमित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अनुरागदाढ्याय रसप्रशसामाह, शतेति ।—कृतेन अनुष्ठितेन, शताश्वमेधेन शतसङ्ख्याकाश्वमेधयज्ञेन करणेन, गोकोटिभिः कोटिसङ्ख्याकगोदानेन, स्वर्णसहस्रदानात् सहस्रसङ्ख्याकसुवर्णमुद्रादानात्, तथा सर्वतीर्थेषु काशीप्रयागादिपण्यस्थानेषु, कृत आचरितं यः अभिषेकं कृतवान् तस्मात् तीर्थस्नानात् यत् पुण्यं सकृत् भवेत्, सूतकदर्शनेन पारददर्शनेनेव नृणां तत् पुण्यं भवेत् । अश्वमेधादिभ्योऽपि पारददर्शनं बहुफलम् इति भावः ॥ २२ ॥

विधायेति ।—जगत्त्रितये त्रिभुवने याणि लिङ्गानि शिवलिङ्गानि तेषाम् ॥ २३ ॥

भक्षणमिति ।—भक्षणादिभेदेन पञ्चधा पञ्चप्रकारा रसपूजा रसार्चना रससेवा ॥ २४ ॥

हन्ति भक्षणमात्रेण पूर्वजन्माघसम्भवम् ।
 रोगसङ्घमशेषाणां नराणां नात्र सशयः ॥ २५ ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापं सद्यो नश्यति देहिनाम् ।
 सुगन्धपिष्टसूतेन यदि शम्भुर्विलेपितः ॥ २६ ॥
 अभ्रकं वृष्टिमात्रं यो रसस्य परिजारयेत् ।
 शतक्रतुफलं तस्य भवेदित्यब्रवीच्छिवः ॥ २७ ॥
 यश्च निन्दति सूतेन्द्रं शम्भोस्तेजः परात्परम् ।
 स पतेन्नरके घोरे यावत्कल्पविकल्पनम् ॥ २८ ॥
 रोगिभ्यो यो रसं दत्ते शुद्धिपाकसमन्वितम् ।
 तुलादानाश्वमेधानां फलं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ २९ ॥
 सिद्धे रसे करिष्यामि निर्दारिद्र्यगदं जगत् ।
 रसध्यानमिदं प्रोक्तं ब्रह्महत्यादिपापनुत् ॥ ३० ॥

रसभक्षणगुणमाह, हन्तीति ।—पूर्वजन्म जन्मनि यानि अघानि पापानि,
 तेभ्यः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य त तत्राविध रोगसङ्घ व्याधिसमूहम् ॥ २५ ॥

रसस्पर्शनगुणमाह, पूर्वव्यादिवाभ्याम् ।—सुगन्धेन सद्गन्धयुक्तद्रव्येण सह पिष्टः
 पिष्टित य सूत पारद तेन यदि शम्भु शिव, विलेपित अनुलेपित ॥ २६ ॥

अभ्रकमिति ।—य अभ्रक तथा रसस्य पारदस्य वृष्टिमात्रं लेशमात्रं विन्दुमात्र-
 रसमित्यर्थ, परिजारयेत् परि सर्वतोभावेन जारयेत् भस्मीकुर्यात् । शतक्रतुफलं
 शताश्वमेधयागफलम् ॥ २७ ॥

रसनिन्दाया दीषमाह, यश्चेति ।—सूतेन्द्रं पारदम् । शम्भोस्तेजः, शिववीर्यम् ।
 परात् पर श्रेष्ठतमम् । कल्पविकल्पन कल्पस्य प्रलयस्य विकल्पन विरचनं प्रलययागमनं
 कल्पान्तमिति यावत् ॥ २८ ॥

रसदानगुणमाह, रोगिभ्य इति ।—शुद्धिपाकसमन्वितं शोधितमारितम् । शाश्वतं
 नित्यम् ॥ २९ ॥

रसध्यानगुणमाह, सिद्धे इति ।—सिद्धे शोधनादिना सम्यक् निष्पन्ने ।
 निर्दारिद्र्यगद नि, निर्मुक्त दारिद्र्यगदाभ्या यत् तथाभूत दारिद्र्यव्याधिसुक्तम्, इदम्
 एवभूतचिन्तन, रसध्यान समाहितचेतसा ऐकाग्र्येण रसचिन्तनं प्रोक्तम् ॥ ३० ॥

अभ्यग्रासो हि सूतस्य नैवेद्यं परिकीर्तितम् ।

रसस्येत्यर्चनं कृत्वा प्राप्नुयात् क्रतुजं फलम् ॥ ३१ ॥

उदरे सस्थिते सूते यस्योत्क्रामति जीवितम् ।

स मुक्तो दुष्कृताह्वोरात् प्रयाति परम पदम् ॥ ३२ ॥

मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति ।

अमरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः कर्णकारः सूतात् ? ॥ ३३ ॥

रसपूजागुणमाह, अस्मेति ।—अस्य ग्रासं कवलीकरणं सूतसाधको-
नविशतिकर्मसु मध्ये रसजारणार्थं प्रकारविशेषः । तद्यथा रसेन्द्रचिन्तामणौ—
“जारणा हि पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकं पूर्वावस्थापन्नत्वम् ।”
ग्रसिताभ्यग्रासगुणं यथा तत्रैव—“शुद्धगन्धेषु जीर्णस्तु शुद्धाच्छतगुणाधिकः । षड्गुणे
गन्धके जीर्णो रसो भवति रोगहा ॥ . . . तस्माच्छतगुणो व्योमसत्त्वे जीर्णस्तु—” ॥
रसस्य अभ्यग्रासने सामर्थ्यमाह यथा तत्रैव—“देव्या रजो भवेद्गन्धो घातु शक्यः
तथाऽभ्यग्रासः । आलिङ्गने समर्थो हौ प्रियत्वाच्छिवरेतसः ॥” असनप्रकारं यथा
तत्रैव—“वज्रकण्टकवज्राग्रं वृद्धमष्टाङ्गुलं मृदा । विलिप्य गोकरीषाग्नौ पुटितं तत्र
शोषितम् ॥ ब्राह्मं वज्रे विनिक्षिप्तो ग्रासार्थो जायते रसः । ग्रसते गन्धहेमादिवज्रसत्त्वा-
दिकं क्षणात् ॥” अथ ग्रासयोग्यरसो यथा तत्रैव—“सतुल्यटङ्गनस्त्रज्जि-पटुतासे त्रहो-
षितम् । काञ्चिकं भावितं तेन गन्धाख्यं चरति क्षणात् ॥ विडेषः काञ्चिके क्षिप्तो रसः
स्यात् ग्रासलालसः । ग्रसते सर्वलोहानि सर्वसत्त्वानि वज्रकम् ॥” अक्षरहितजारित-
रसस्य नैवेद्यमाह यथा तत्रैव—“घनरहितबीजजारणसम्प्राप्तिसिद्धिकृतकृत्या” ।
कृपणाः प्राप्य समुद्रं वराटिकालाभसन्तुष्टाः ॥ विनैकमभ्यसत्त्वं नान्यो रसपक्षकर्तृ-
समर्थः ॥” इति । सूतस्य पारदस्य, नैवेद्यं देवोद्देशेन निवेदनीयं द्रव्यं, पूजार्थमुपहार-
मित्यर्थः, परिकीर्तितम्, अभ्यग्रासनशक्तिसञ्जनमेव रसस्य पूजनमित्यर्थः । यदुक्तं
रसेन्द्रचिन्तामणौ—“मोक्षामिव्यञ्जकं देवि । जारणा साधकस्य तु । खल्लन्तु पिण्डिका
देवि । रसेन्द्रो लिङ्गमुच्यते ॥ महंनं बन्धनञ्चैव ग्रासं पूजा विधीयते ॥” इति
एवमकारम् अर्चनं पूजनम् । क्रतुजम् अश्वमेधयज्ञजन्यम् ॥ ३१—३२ ॥

मूर्च्छित्वेति ।—मूर्च्छित्वा अव्यभिचारितव्याधिघातकत्वं मूर्च्छित्वा तां प्राप्य इत्यर्थः ।
तत्रकारी यथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“गन्धकेन रसं प्राञ्च्यं मृदुलं मर्दयेत् भिषक् । कञ्ज-
खाम्भो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदे ॥

सुरगुरुगोहिजहिंसापापकलापोद्भव किलासाध्यम् ।

श्वित्रं तदपि च शमयति यस्तस्मात् क' पवित्रतरः सूतात् ?

॥ ३४ ॥

रसबन्ध एव धन्यः प्रारब्धे यस्य सततमिति कुरुणा ।

सेव्यति रसे करिष्ये महीमहं निर्जरामरणाम् ॥ ३५ ॥

असौ रोगचय हन्यादनुपानस्य योगत ॥” मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविध, तत्र षड्गुण-
गन्धकजारणप्रक्रिया साधोयसी । यदुक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—“रसगुणवल्लिजारण विना-
ऽयं न खलु रुजाहरणक्षमो रसेन्द्र । न जलदकलधौवपाकहीनं स्पृशति रसायनता-
मिति प्रसिद्धा ॥” बन्धनं स्वाभाविकद्रव्ये सति वर्जनाऽनुच्छिद्यमानत्वं मूर्च्छिवङ्गत्वं
स्वेदनमहनाद्यूनविशतिकर्मसाध्यं अवस्थाविशेष इत्यर्थः, तम् अनुभूय प्राप्स्येत्यर्थः ।
बन्धनसाधनान्यूनविशतिकर्माणि यथा रसेन्द्रचिन्तामणौ—“स्वेदनमहंनमूर्च्छनीत्यापन-
घातनबोधननियमनदीपनानुवासन-गगनादिशासप्रमाणचारण-गभद्रुतिवाह्यद्रुतियोग-
जारणरञ्जनसारणक्रामणवेधभक्षणानि” इति । बन्धनप्रकारो यथा रसरत्नाकरे—
“कटुतुम्बुद्भवे कन्दे बन्ध्याया चीरकन्दके । अपक्वैकं समादाय तद्गर्भे पिण्डिका
तत ॥ दशनिष्का शुद्धसूतं निष्कैकं शुद्धगन्धकम् । स्तोकं स्तोकं क्षिपेद्बन्ध पाषाणे
तु च कुट्टयेत् ॥ याममात्रे भवेत् पिण्डौ रक्तकन्दे विनिक्षिपेत् । अधोर्ध्वं भस्म-
वैक्रान्तं दत्त्वा निष्कार्द्विमात्रकम् ॥ ततः कन्दस्य भस्माभिर्मुखं बद्ध्वा मृदा दृढम् ।
निम्नमङ्गुलमानेन सर्वतः शीथं गोलकम् ॥ पाचयेत् भूधरे यन्त्रे ततोऽप्युत्थं पुनः
पचेत् । ऊर्ध्वभागमथ कुठ्यादित्येव परिवर्जयेत् ॥ क्रमेण चालयेद्गूढं वह्निर्युग्मोपलैः
पचेत् । ततो भित्त्वा तु सङ्ग्राह्यं बद्ध्वा स्याद्वाडिमोपमम् ॥ नास्ती वैक्रान्तबद्धीऽयं
सर्वरोगेषु योजयेत् ॥” इति । अन्ये च प्रकारा बन्धनस्य तत्रैव द्रष्टव्याः ।
वृत्तं भस्मोभूतं, तत्रकारो यथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“द्विपलं शुद्धसूतस्य
सूतार्धं गन्धकं तथा । कन्यानोरेण सच्छर्दं दिनमेकं निरन्तरम् ॥ बद्ध्वा तत् भूधरे
यन्त्रे दिनैकं मारयेत् पुटे ॥” इति । अमरीकरोति अमरम् अमरं करोति मरण-
धर्मिण्यस्युरहितं करोति ॥ ३३ ॥

सूतस्य पवित्रता पापनाशकत्वञ्चाह सुरेति ।—देवतागुरुजनगोत्राङ्गणानां
हिंसया ये पापकलापा पापसमूहा तेभ्य उद्भव जन्म यस्य तथाविधं, श्वित्रं
श्वेतकुष्ठम् । असाध्यम् अचिकित्स्यम् । किल निश्चये ॥ ३४ ॥

बद्धरसस्य गुणौत्कर्षमाह, रसेति ।—यस्य रसबन्धस्य प्रारब्धे उपक्रमे एव

सुकृतफलं तावदिदं सुकुले यज्जन्म धीश्च तत्रापि ।

साऽपि च सकलमहोत्तलतुलनफला भूतलञ्च सुविधेयम्

॥ ३६ ॥

भूतलविधेयतायाः फलमर्थास्ते च विविधभोगफलाः ।

भोगाश्च सन्ति शरीरे तदनित्यमतो वृथा सकलम् ॥ ३७ ॥

सततं निरन्तरम्, इति एव वक्ष्यमाणरूपा, करुणा अनुकम्पा, बन्धयितुश्चेतसि उदेति इति शेषः, यत् रसे रसबन्धे, सेव्यति सम्यक् निष्पत्त्यमाने सति, अहं मही पृथिवी निर्जरामरणा वार्द्धक्यमृत्युरहिता, मर्त्यसङ्घं जरामृत्युविवर्जितमित्यर्थः. करिष्ये । स रसबन्धं बन्धनप्राप्तो रसः, धन्यः प्रशस्य एव ॥ ३५ ॥

रससेवनस्य जरामृत्युनाशनतया दीर्घकालव्यापिसाधनसामर्थ्यप्रदत्वात् सुक्ति-प्रदत्वं वर्णयितुम् अजरामरस्य च तत्साधनं सम्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरादोनामनित्यत्वं प्रतिपादयति, सुकृतेत्यादिभिस्त्रिभिः ।—सुकुले प्रशस्तवर्णं, यत् जन्म उत्पत्तिः, इदं कुले जन्म तावत् सुकृतफलं शुभाष्टफलं जन्मान्तरोष्णसुकृतिवशादेव सहजे उत्पद्यते इत्यर्थः । तत्रापि सत्कुले जन्मलाभेऽपि, धीश्च प्रशस्तबुद्धिरपि, सुकृतफलमिति शेषः । सा बुद्धिः अपि, सकलेन समग्रेण, महीतलेन भूतलेन सह, तुलनम् उपमाप्रदर्शनं, फलं यस्याः सा तथाविधा प्रशस्तबुद्धिमान् एव भूतलस्थाना सर्वेषां दृष्टान्तस्थलमित्यर्थः । भूतलं भूतलस्था सर्वे एव प्राणिन इत्यर्थः, सुविधेयं ब्रह्मेण स्थितम् आज्ञासम्पादकमिति यावत्, अवेदिति शेषः । बुद्धिमन्तः सर्वानेव स्वायत्तान् कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

भूतलमिति ।—भूतलविधेयतायाः पृथिवीस्थसर्वजनवशोकरणस्य फलम् अर्थाः धनानि, अन्याहताजप्रभुशक्तिसम्पन्नस्याज्ञा सर्वे एव शिरसा वहन् धनानि प्रयच्छति । ते च अर्थाः, विविधभोगफला विविधा बहुप्रकाराः भोगाः. सक्चन्दनवनिताद्युप-भोगजनितसुखानि फलानि कार्याणि येषां ते तथाभूता, धनं विविधभोगसाधन-मित्यर्थः । भोगाश्च धनसाध्यास्ते भोगाः. पुनः, शरीरे अस्मिन् नरदेहे, सन्ति विद्वन्तः, शरीरमेव भोगाधिष्ठानमित्यर्थः । ततः भोगाधिष्ठानशरीरम्, अनित्यं नश्वरम्, अतः शरीरस्य नश्वरत्वात्, सकलं सुकुले जन्मादि भोगान्तं सर्वमेव, वृथा निरर्थकं यदा अवश्यमेव शरीरं नश्यति तदा सुकुले जन्मलाभादिना किं फलम् ? इति भावः ॥ ३७ ॥

इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् ।
 मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात् स च स्थिर देहे ॥ ३८ ॥
 तत्स्थैर्यं न समर्थं रसायनं किमपि मूललोहादि ।
 स्वयमस्थिरस्वभाव दाह्य क्लेद्यञ्च शीथ्यम् ॥ ३९ ॥
 काष्ठौषध्यो नागे नागो वङ्गेऽथ वङ्गमपि शुल्के ।
 शुल्क तारे तार कनके कनकञ्च लीयते सूते ॥ ४० ॥
 अमृतत्व हि भजन्ते हरमूर्त्तौ योगिनो यथा लीनाः ।
 तद्वत् कवलितगगने रसराजे हेमलोहाद्याः ॥ ४१ ॥

इतोति ।—इति उक्तप्रकारेण, धनशरीरभोगान् अनित्यान् अशाश्वतान्, मत्वा विविच्य, सदैव मुक्तौ मुक्तिसाधने, यतनीयं यत्र कर्तव्य इत्यर्थः । सा च सा शाश्वतौ मुक्तिः पुनः, ज्ञानात् जीवब्रह्मणोरैक्यबोधात्, भवतीति शेषः । तच्च मुक्तिहेतुकज्ञानं पुनः, अभ्यासात् सततानुशीलनात्, जायते इति शेषः । स च अभ्यासः, स्थिरे स्थायिनि अविनश्यरे देहे, सम्भवतीति शेषः । सुदीर्घजीवनमन्तरेण मुक्तिहेतुभूतज्ञानानुशीलनं न सम्भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

पुनरपि रसस्य मुक्तिप्रदल वणंयति, तदिति ।—तत् तस्य देहस्य स्थैर्यं स्थिरत्व-सम्पादने, मूललोहादि मूलभूत वनौषधादिकं तथा लोहादि स्वर्णरौप्यादिकञ्च, किमपि रसायनं किञ्चिदपि रसायनौषधं, रसायनलक्षणं यथा चरके—“यज्जरा-व्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्” इति । न समर्थं न शक्तं भवेत् । यतः तत् मूललोहादिकं स्वयम् अस्थिरस्वभावं चञ्चलप्रकृतिकम् अन्यस्मिन् धातौ विलयन-स्वभावविशिष्टं, दाह्यं दाहयोग्यं, सारणं विना तत् न साधकं भवति, क्लेद्यं क्लेदन-योग्यं, तैलतक्रादिषु भिद्यमानं तद्व्यतिरेकेण शुद्धिक्रियाभावात्, शीथ्यञ्च आतपे शोषणयोग्यं, शोषणार्थं शोषणीयद्रवेण यन्मर्दनं क्रियते तच्छोषणार्थम् आतपे शोषणमहन्ति, रसस्तु तथा न दाह्यक्लेदादिकमनुभवति इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सूतेतररसायनानाम् अस्थिरस्वभावत्वं प्रदर्शयति, काष्ठौषध्यः इति ।—काष्ठौषध्यः काष्ठवद्गुला औषध्यः मूलिन्यः । नागे सीसके । शुल्के ताम्बे । तारे रजते । लीयते लीनो भवति तत्राट्ट्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

रसस्य अमृतवद्गुणसम्पादकत्वमाह, अमृतत्वमिति ।—योगिनः सर्वभूतेषु सुख-द्वेषादिषु बन्धेषु च समदर्शिनः, हरमूर्त्तौ स्वीपास्यशङ्करदेहे, लीनाः लयं गताः

अथ रसस्य जीवन्मुक्तिकारणतामाह ।—

परमात्मनोऽव सततं भवति लयः यत्र सर्वसत्त्वानाम् ।

एकोऽसौ रसरजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥ ४२ ॥

स्थिरदेहेऽभ्यासवशात् प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् ।

प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुनर्भववासजन्मदुःखानि ॥ ४३ ॥

एकाशेन जगद्युगपदवष्टभ्यावस्थितं परं ज्योतिः ।

यादैस्त्रिभिस्तदमृतं सुलभं न विरक्तिमात्रेण ॥ ४४ ॥

सायुज्यं प्राप्ता सन्तः, यथा यद्वत् असृतत्वं जन्ममृत्युजरादुःखराहित्यं मोक्षस्वरूप-
मित्यर्थः, भजन्ते आश्रयन्ति, तद्वत् तथा कवचित्कालेन आसीकृताम् रसरजोऽसौ पारदे-
हेमलौहद्वया स्थापयष्टलौहा लीना एकीभूता संयुक्ता सन्तः, असृतत्वं असृत-
त्वं गुणशालित्वं जरामरणादिविनाशकगुणवत्ता, भजन्ते प्राप्नुवन्ति, रसरजस्य स्थिर-
देहप्रदत्वात् तव लीना हेमादयोऽपि देहस्यैव प्रदानेन तत्साधकानां जरामरणाद-
निवारणं कुर्वन्ति, अथवा पुनः पुनः जन्ममृत्युधर्मिणोऽपि साज्जवा यथा साधनबलेन
हरसायुज्यं प्राप्य अपुनरावृत्तिर्ना भवति, तथा उल्लानविज्ञानधर्मिणो हेमादयोऽपि
रससायुज्यं प्राप्य निःकृत्यत्वं भजन्ते इति भावः ॥ ४१ ॥

रसस्य परब्रह्मसादृश्यं प्रदशयति, परमात्मनीतिः ।—परमात्मनि परमब्रह्मणि
स्त्वसत्त्वानां स्वप्राणिनां लयः संश्लेषः इव यत्र रसरजो सर्वसत्त्वानां सर्वेषां रसो-
परसलौहादिद्रव्याणां सततं निरन्तरं लयः भवति, असौ रसरजः, एकः केवलः
अद्वितीय एव, शरीरम् अजरामरं जरामरणविमुक्तं कुरुते, परब्रह्मोपासनेन यद्य-
पि अजरामरो भवति तथा रसोपासनेनापीति भावः ॥ ४२ ॥

रससेवनेन मोक्षप्रदत्वमाह स्थिरदेहे इति ।—स्थिरदेहे रससेवनेन अविनाश-
शरीरे सति अभ्यासवशात् निरन्तरानुशीलनात् गुणाष्टकोपेतं गौतमीयानां सर्व-
भूतषु दद्याच्चान्तिरनन्या-शौचमनायासा मङ्गलमकार्पण्यमसृष्टारूपाष्टावध्यात्मगुणेन
लभन्वितं ज्ञानं “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्याकारं तत्त्वावबोधं प्राप्य ब्रह्मैव मोक्षस्वरूपं
प्राप्नोति विन्दति, भववासेन ससारी अवस्थानेन कल्प उत्पत्तिर्येषां तानि तथामृताणि
दुःखानि पुनः न प्राप्नोति, रससेवनेन स्थिरदेहं प्राप्य निरन्तरानुशीलनजनितं
ज्ञानोन्नत्या मोक्षस्वरूपं लभते । अनेन रसस्यैव मोक्षदायित्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

ज्ञानं विना विरक्तिमात्रेण न मोक्षकारणमिति वक्तुमाह, एकाशेनेति ।—यत् त्रिभिः

न हि देहेन कथञ्चित् व्याधिजरामरणदुःखविधुरेण ।

क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्मं तत् ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥ ४५ ॥

नामापि देहसिद्धे को गृह्णीयाद्दिना शरीरेण ।

यद्ययोगगम्यममलं मनसोऽपि न गोचरं तत्त्वम् ॥ ४६ ॥

पादे उपलक्षित विविक्तस्वरूपमित्यर्थ, परम् उत्कृष्ट ज्योतिः, धाम ज्योतिः पदार्थ एकांशेन एकावयवेन सर्वभूतस्वरूपेण एकेन पादेनेत्यर्थ, तथा च श्रुतौ—“पादीऽस्य सर्वभूतानि विपादस्यामृतं दिवि” इति । जगत विभुवन युगपत् एकदैव अवष्टभ्य आत्मस्य विधृत्येत्यर्थ अवस्थित, यदुक्त गीताया—“विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगतः” इति, तत् ज्योतिः स्वरूपम् अमृतं ब्रह्म विरक्तिसाक्षेण देहस्थैर्यादिसाधनजनितज्ञानादिक विना केवलतया अनासक्त्या एव न सुलभं न सुपापम्, तथा च आनन्दगवक्षाताया—“ज्ञानेन तु तदज्ञानम्” इत्यादि । ज्ञानादिसाधनं विना केवलवैराग्येण ब्रह्मज्ञानं दुर्लभमेव, ज्ञानादिसाधनान्तु देहस्थैरपि, तच्च रससेवनापेक्षि, अनो रस एव मुक्तिकारणमिति भावः ॥ ४४ ॥

क्षणस्याग्निं अस्मिन् देहे ब्रह्मज्ञानलाभो न सुलभ इति वक्तुमाह, नेति ।—व्याधिना पीडया जरया देहशैथिल्यापादकावस्थाभेदेन वार्ङ्गकोनेत्यर्थ, मरणेन च यत् दुःखं तेन विधुरेण क्लिष्टेन क्षणभङ्गुरेण क्षणविव्यसिना देहेन करणेन, सूक्ष्मं ज्ञानमावगम्यम् अध्यात्मस्वरूपं तत् ज्योतीरूपं ब्रह्म अमृतम् उपासितुम् आराधयितुं कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न हि नैव शक्यं समर्थम्, सुदीर्घजीवनव्यापिसाधनजनितज्ञानगम्यस्य ब्रह्मणो पञ्चपवस्थवारिविन्दुवत् चलेनानेन देहेन लाभोऽसम्भव एवेति भावः ॥ ४५ ॥

एतदेव प्रकारान्तरेणाह, नामापीति ।—यत् अमलं निर्मलं ज्योतीरूपमित्यर्थ, तत्त्वं ब्रह्म मनसोऽपि न गोचरम् अन्तःकरणस्यापि अविषयीभूतं सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणस्यापि अग्राह्यं, केवलं योगगम्यं योगेन सर्वविषयेभ्यः चित्तवृत्तिनिराधरूपेण “सयोगः योगमित्याहुर्जीवात्मपरमात्मनो” इत्युक्तेन जीवपरमात्मनोरैक्यरूपेण गम्यं ज्ञेयं तत् दर्शयं वस्तु, अपि प्रश्ने, कं जनं नाम सम्भावनाया, देहसिद्धे देहस्य स्थैर्यादिसिद्धिं विना शरीरेण प्रतिक्षणं चोद्यमाणेन देहेन गृह्णीयात् ? ज्ञातं शक्नुयात् ? न कोऽपीत्यर्थ । तथा च श्रुतिः,—“अगोव-सवर्णममलं केवली निर्गुणम्” “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” “यतो वाज्रो विवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादि ॥ ४६ ॥

यज्ञाद्दानात्तपसो वेदाध्ययनाद्विमात् सदाचारात् ।

अत्यन्तभूयसी किल योगवशादात्मसंवित्ति ॥ ४७ ॥

भूयुगमध्यगतं यच्छिखि-विद्युत्सूर्यवज्जगद्भाति ।

केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं पर ज्योतिः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मज्ञानोपायमाह, यज्ञादिति ।—यज्ञात् यागानुष्ठानात् दानात् अन्न-
वैश्वादीनां त्यागात् तपस तपश्चरणात् वेदाध्ययनात् वेदपाठात् दमात् वाच्ये
न्द्रियव्यापारशीघ्रात् यदुक्त—“नियद्दी वाह्यवृत्तौना दम इत्यभिधीयते” इति । सदा-
चारात् “मरुत्वतीदृषद्विद्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । त देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारं पारम्येयं क्रमागतं । वणाणां सान्तरात्मानां स सदाचार
इष्यते ॥” इति अनूक्तदेशप्रचलिताचारात्, “साधव, चौणदीवाश्च सच्छब्द साध-
वाचकः । तेषामाचरणं यत् सदाचारं स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणकसाधुविहिता-
चारानुष्ठानादां, तथा योगवशात् सर्वविषयेभ्यः जीवब्रह्मणोरैक्यज्ञानहेतुभूतचित्त-
वृत्तिनिरोधरूपात् अत्यन्तभूयसी अतिबहुला श्रेष्ठतमा इत्यर्थः, आत्मसंवित्ति
आत्मतत्त्वोपलब्धिं ब्रह्मज्ञानं किल जायते इति शेषः । निरन्तरशानायनानुष्ठान-
जनितचित्तशुद्ध्या अनूत्तमब्रह्मोपलब्धिरिति भावः ॥ ४७ ॥

ब्रह्म न सर्वेषां सुज्ञेयमिति वक्तुमाह, भूयुगेति ।—भूयुगयो भूवो मध्यगत
सन्निवृत्त्यावस्थितं शिखि-विद्युत्सूर्यवत् अग्नि-विद्युद्भास्कर इव जगता भाति प्रकाशो
यस्मात् तत् जगद्भाति जगत्प्रकाशकः, “जगद्भासि” इति पाठेऽपि—जगत भासयते यत्
तदिति व्युत्पत्त्या जगत्प्रकाशकमित्येवार्थः यत् ज्योति स्वरूपं वस्तु, तथा च श्रुतिः,—
“येन सूर्योऽपति तेजसेऽहं, न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्यती भान्ति
कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सवमिदं विभाति” इत्यादि ।
तत् चिन्मयं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगन्धमित्यर्थः, अखण्डज्ञानसयमित्यर्थो वा, यदुक्तं
गीताया—“ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगन्धम” इति । परम् उत्कृष्टं ज्योतिं तेन पदार्थ
ब्रह्मेति यावत् केषाञ्चित् पुण्यदृशा स्वल्पसङ्ख्याकानां ज्ञानवस्तुषां सम्बन्धे,
पुनरिति शोधयति षविद्वीकरोति इति व्युत्पत्त्या पुण्यशब्दं ज्ञानेऽपि वर्तते,
यतो ज्ञानमपि पवित्रताऽऽपादकं स्वयंच पवित्रं, यदुक्तं गीताया—“न हि ज्ञानेन
सृष्टञ्च पवित्रमिह विद्यते” “ज्ञाननिर्झूतकल्मषा.” इति । उन्मीलति प्रकाश
दातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

परमानन्दैकरस परम ज्योति स्वभावमविकल्पम् ।

विगलित-सकलक्लेश ज्ञेय शान्त स्व-संवेद्यम् ॥ ४९ ॥

तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिल चिन्मय जगत् पश्यन् ।

उत्सन्न-कर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥ ५० ॥

रागद्वेषविमुक्ता. सत्याचारा मृषारहिताः ।

सर्वत्र निर्विशेषा भवन्ति चिद्ब्रह्मसम्पत्तात् ॥ ५१ ॥

तदव विज्ञिनष्टि, परमेति ।—परमानन्दे एव एक केवल रस अनुरागो यस्य तत आनन्दघन नित्यानन्दमयमित्यर्थ, परमम् अनादि ज्योति स्वभाव स्वप्रकाशस्वरूपम् अविकल्प नास्ति विकल्प इदं वा इदं वा इत्यादिरूप वितर्कं यस्मिन् तत् ज्ञातज्ञेयादिविभागशून्यं विशिष्यविशिष्यसम्बन्धरहितं च ब्रह्मात्मैकात्म्यविषयकमखण्डा-कारकमेकविषयकज्ञानस्वरूपं, विगलित खण्डित सकल क्लेश यस्मिन् तत, यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखविनिवृत्ति इत्यर्थ, ज्ञेय ज्ञानमन्त्र शान्त शमगुणयुक्तं स्वसंवेद्यं यस्मिन् आत्मनि एव रुच्यम् अनुभवनीयम् । एवभूत पर ज्योतिरिति पूर्वेषु सम्बन्ध ॥ ४९ ॥

इहैव मुक्तिभाक्त प्रदर्शयति, तस्मिन्निति ।—तस्मिन् तथाभूते ज्योतिर्मये ब्रह्मणि मनः आधाय निविश्य जगत् इदं विश्वं स्फुरत् प्रकाशमानम् अखिल समग्रं वस्तु यत्र तत तथाभूत, चिन्मय ज्ञानस्वरूपं ब्रह्ममयं पश्यन् “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादि श्रुते, उत्सन्नं विच्छिन्नं कर्मबन्धं शुभाशुभकमजनितबन्धनं यस्य तथाभूतं विमुक्तकमपाशं सन् इहैव तस्मिन्नेव ससारे, स्थित इति शेष, ब्रह्मत्वं ब्रह्मस्वरूपं जीवन्मुक्तत्वं चाप्नोति लभते ॥ ५० ॥

लव्यब्रह्मभावस्य समदर्शितमाह, रागेति ।—चिद्ब्रह्मसम्पत्तात् ज्ञान-स्वरूपब्रह्मसायुज्यलाभात् रागद्वेषाभ्याम् आसक्त्यनासक्तिभ्यां विमुक्ता सत्याचारा सद्ग्राहितमिति सत्यं तदाचारा साधुविहितानुष्ठानतत्परा मृषारहिता नित्याविवर्जिता सन्त सर्वत्र सर्वेष्वेव वस्तुषु निर्विशेषा भेदज्ञानविरहिताः भवन्ति । यदुक्तं गीताया—“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनः ॥ इहैव तैर्जितं सगौ येषां साम्यं स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥” इति । सर्वभूतानि आत्मवत् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तिष्ठन्त्यणिमादियुता विलसद्देहाः सदोदितानन्दाः ।

ब्रह्मस्वभावममृतं सम्प्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ॥ ५२ ॥

आयतन विद्याना मूल धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।

श्रेयः पर किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ? ॥ ५३ ॥

प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो न जानाति सूतकम् ।

अदृष्टविग्रहं देवं कथं ज्ञास्यति चिन्मयम् ? ॥ ५४ ॥

ब्रह्मज्ञानिन औत्कर्ष्यमाह तिष्ठन्तीति ।—अमृत सुधास्वरूप परब्रह्मरूपं वा जन्ममरणोपरिविषय वा ब्रह्मस्वभाव ब्रह्मच जीवन्मुक्तत्वमिति यावत्, सम्प्राप्ता आश्रिता जीवा इति शेष अणिमादिभि “अणिमा लक्षिमा प्राप्ति प्राकाश्यं महिमा तथा । ईशित्वं वशित्वं तथा कामावसायिता ॥” इत्यष्टैश्वर्यं युता उपेता विलसद्देहा दीप्तशरीरा ज्योतिर्मयदेहा इत्यर्थः, सदा नित्यम् उदित प्रकाशित आनन्द ब्रह्मोपलब्धिजनितमुख येषां ते तथाभूता नित्यानन्दमया, अत एव कृत सम्पन्न कृत्यम् अनुष्ठेयकार्यं येषां ते तथाभूताश्च मोक्षलाभात् अवसितसर्वप्रयोजनाश्च सन्त तिष्ठन्ति । जीवन्मुक्तैर्न किमपि अनासादितमिति भावः ॥ ५२ ॥

स्थिरशरीरस्य सर्वसम्पन्नूलकत्वमाह, आयतनमिति ।—अत्र यदिति पदसंख्या-ह्राद्यम् । यत् वस्तु विद्याना श्रुतिस्मृत्यादिषु ज्ञानाना तत्त्वसाक्षात्कारहेतुभूताना, यदुक्तं श्रुतौ—“विद्ययाऽमृतमश्नते” इति । आयतनम् अधिष्ठानं तथा धर्मार्थकाम-मोक्षाणा मूलं चतुर्वर्गलाभस्य हेतुभूतं तत् तादृशम् एक मुख्यम् अजरामर जरास्यु-विवर्जितं शरीरं विहाय त्यक्त्वा अन्यत् अपरं परम् उदकं श्रेयं शिवं मङ्गलायतन-मित्यर्थः, किम् ? अस्तीति शेषः, न किमपीत्यर्थः । अजरामरशरीरेण सुबहुकालं ज्ञानादिसाधनद्वारा सर्वश्रेयोनिदानभूतं तत्त्वसाक्षात्कारं चतुर्वर्गफलञ्च यथा लभते, क्षणस्थायिशरीरेण तु न तथा इति भावः ॥ ५३ ॥

रसमाहात्म्यप्राप्त्या ज्ञाने दोषमाह प्रत्यक्षेणेति ।—यः प्रत्यक्षेण प्रमाणेन देहस्वैर्यादिकरणरूपाक्षिगीचरीभूतप्रमाणेन, सूतकं पारदं न जानाति, स न दृष्टं प्रत्यक्षीकृतं विग्रहं शरीरं यस्य तथाविधं स्थूलदृष्टेरविषयीभूतं निराकारं वा चिन्मयं ज्ञानस्वरूपं देवं ब्रह्मं कथं ज्ञास्यति ? प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धवस्तुज्ञानासमर्थस्य अप्रत्यक्षानुमेयब्रह्मज्ञानसंश्रवसेवेति भावः ॥ ५४ ॥

यज्जरया जर्जरितं कास-श्वासादिदुःखविवशञ्च ।

योग्य तन्न समाधौ प्रतिहत-बुद्धौन्द्रियप्रसरम् ॥ ५५ ॥

बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वाद-लम्पटः परतः ।

यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम् ? ॥ ५६ ॥

ब्रजज्ञानलाभानुपयोगिदेह विवर्णोक्ति, यदिति ।—यत, शरीरमिति शेष, जरया जर्जरित जीर्णं कासश्वासादिदुःखेन तत्तद्वाधिनितमुखाभावेन, अथवा—दुःखतीति दुःख व्याधि, कासश्वासादिव्याधिना विवशम् अस्वाधौनञ्च विकलमिति यावत्, अत एव प्रतिहत निरुद्ध बुद्धौन्द्रियाणां चक्षुरादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां प्रसर-वेग स्वविषयाभिगमनशक्तिं यस्मिन् तादृशं तत् शरीरं समाधौ परमात्मनि एकाग्रतया चित्तसन्निवेशरूपस्थाने योग्यम् उपयुक्तं न, भवतीति शेष, जराव्याधिक्षिप्ते देहे परमात्मनि एकाग्रतया मनः समाधानासमर्थत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥

दौघजीवनं विना मुक्तिलाभस्य असम्भावनामाह बाल इति ।—षोडशवर्ष, षोडशवर्षीय षोडशवर्षं यावत् इत्यर्थ, मर्त्य मानव बालं शिशु, बालावस्था मोक्षोपयोगिसाधनान्हा इति भावः । परत षोडशादूर्ध्वं सप्तति यावत् मध्यवयाः इत्यर्थ, विषयाः स्वक्चन्दनवनितादय एव रसा आस्वाद्या उपभोग्य-वस्तुनैत्यर्थ, तेषाम् आस्वादे उपभोगे रसानुभवे इत्यर्थ, लम्पट आसक्त, विषयासक्तचित्ते तत्तज्ज्ञानादयानवकाशत्वात् मध्यवस्थाऽपि न मोक्षार्हा, यदुक्तं श्रीमद्भागवते—‘विषयासक्तचित्तानां कृष्णविशं सुदुस्तरं । वारुणीदिग्गतं वस्तु ब्रजैन्द्री किमाप्नुयात् ?’ ॥ इति । अत्र परत शब्द उभयत्रापि उन्नेय, परत सप्ततिवर्षादूर्ध्वं वृद्ध स्थविर यात अपगतं विवेकं यायार्थेन वस्तुस्वरूपावधारण-सामर्थ्यं यस्य तथाभूत, वृद्धस्य जराव्याधिजीर्णदेहत्वात् ज्ञानेन्द्रियाणां शक्ति-वैकल्याच्च साऽवस्थाऽपि न मुक्तिसाधनार्हा इति भावः, यदा—यात प्राप्तं विवेकं यस्य स तथाभूत, यदा विवेकवान् तदा वृद्ध, वृद्धस्य आयुषोऽल्पावशेषत्वात् जरादिजीर्णत्वात् इन्द्रियापाटवाच्च साऽप्यवस्था तदनर्हा इति भावः, “जातविवेक” इति पाठे तु—जात उत्पन्नं सज्जातविवेकः । कथं केन प्रकारेण मुक्तिम् आप्नुयात् प्राप्नुयात् ? न केनापीत्यर्थः । षोडशवर्षादीनां बालादित्वे प्रमाणमाह अत्रि, —“आ षोडशाद्भवेद्बालं पञ्चविंशौ युवा नरः । मध्यमः सप्ततिर्थावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥” इति । बाल्ययौवनयोश्चित्तविवेकपक्वत्वात् न मुक्तिसाधनयोग्यता, बार्हक्यस्य

अस्मिन्नेव शरीरे येषा परमात्मनो न सवेदः ।

देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद्ब्रह्म दूरतरम् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मादयो यतन्ते तस्मिन् दिव्या तनुं समाश्रित्य ।

जीवन्मुक्ताश्चान्ये कल्पान्तस्थायिनो मुनयः ॥ ५८ ॥

तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमम् ।

दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसयोगात् ॥ ५९ ॥

तु चित्तस्थैर्यकरत्वेन सुत्तिसाधनाहंत्वेऽपि जराद्याक्रमणेन मनचोभात न मोक्ष-
साधनोपयोगित्वम् अतो यथा जरा नाक्तामेत् वाङ्मयागमनात् प्रागेव तथा यति
तव्यमित्याशयः ॥ ५६ ॥

तत्त्वज्ञानमेव सुत्तिहारमित्याशयेनाह, अस्मिन्निति ।—अस्मिन्नेव शरीरे परिदृश्य-
मानस्थूलशरीरे एव येषा परमात्मन “आत्माऽस्य जगतो यस्मात् सर्वोत्कर्षा-
शयो मतः । परमात्मा पर ब्रह्म तेन वेदे प्रकीर्तितः ॥” इत्युक्तश्रुतपुण्य
परब्रह्मण सवेद सम्यक् ज्ञान न, भवेदिति शेषः, तेषाम् अनात्मज्ञाना देह-
त्यागादूर्ध्वं मरणानन्तरं तत् ब्रह्म दूरतरम् अतिशयेन दूरे वर्तते, वर्त्तमानदेहे
साधनादिना ब्रह्मज्ञानानुदये मरणान्तरं साधनानुपयोगिदेहं तत्प्राप्तिसम्भावना
सुदूरपराहता एव इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अस्तु, ब्रह्माप्राप्तौ का चित्ति ? इत्याशङ्क्याह, ब्रह्मादयः इति ।—ब्रह्मादयः तथैव
अन्ये च कल्पान्तस्थायिन आ प्रलयवर्त्तिन जीवन्मुक्ता कृतात्मसाक्षात्कारा प्रारब्ध-
कर्मक्षयपर्यन्तं सुषुप्तिवत् व्यवहर्त्तार आत्मज्ञा इति यावत्, मुनय दिव्या
ज्योतिष्मती तनुं देहं समाश्रित्य अवलम्ब्य धृत्वा इत्यर्थः, रससेवनेन इति
भावः, तस्मिन् ब्रह्मणि यतन्ते तद्ब्रह्मलाभार्थंम आश्रयन्ते इत्यर्थः । आत्मज्ञा ब्रह्मादयो-
ऽपि यस्य महिमानं ज्ञातुमशक्तवन्त रससेवनेन सुचिरमायुर्लभ्वा यज्ञाभार्थं यतन्ते
तज्ज्ञानलाभाय मानवैरवश्यमेव प्रयत्नो विधेय इति तात्पर्यम् ॥ ५८ ॥

फलितमाह, तस्मादिति ।—तस्मात् ब्रह्मादीनामपि आयासलभ्यत्वात्
जीवन्मुक्तिं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिवन्धात् जीवत एव बन्धनिवृत्तिं समीहमानेन अभि-
लषता तज्ज्ञाभार्थं चेष्टमानेनेत्यर्थः, जीवनेति शेषः, योगिना सुखदुःखादिषु
सर्वभूतेषु च समदर्शिना सता प्रथमम् आदावेव हरगौरीं शिवयो ये सृष्टी
सृज्येते त्यज्येते इति सृष्टीं शुक्रशोषिते इत्यर्थः, यदा—सृज्यते निर्मायते उत्पद्यते

अथ रसोत्पत्तिवर्णनम् ।—

शैलेऽस्मिन् शिवयोः प्रीत्या परस्परजिगीषया ।

सम्प्रवृत्ते च सम्भोगे त्रिलोकीक्षोभकारिणि ॥ ६० ॥

विनिवारयितुं वङ्गि सम्भोगं प्रेषितः सुरैः ।

काङ्क्षमाणैस्तयोः पुत्रं तारकासुरमारकम् ॥ ६१ ॥

कपोतरूपिणं प्राप्तं हिमवत्कन्दरेऽनलम् ।

अपक्षिभावसङ्कुब्धं स्मरलीलाविलोकिनम् ॥ ६२ ॥

इत्यर्थे, आभ्यासिति व्युत्पत्त्या सृष्टिशब्देन जीवसृष्टिकारण शुक्रशोणितसुच्यते, तच्च रसगन्धकरूपम्, यदुक्त—“पारदं शिववीर्यञ्च दुर्गावीर्यञ्च गन्धकम्” इति । तयोः सयोगात् मूर्च्छनात् सन्धेलनादित्यर्थः, रसगन्धकयोर्मेलनजनितौषधविशेषभक्षणादिति भावः, दिव्या ज्योतिर्मयी अजरगमररूपा तन्नु देहविधेया करणीया । आदौ रसादिसेवनेन देहस्थैर्यै विधाय पश्चात् मुक्तिलाभार्थं यतितव्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

रसोत्पत्तिं वर्णयितुं हरगौरीसम्भोगप्रदर्शयति पञ्चभिः श्लोकैः, शैले इत्यादिभिः ।—अस्मिन् शैले हिमाचले शिवयोः हरपावत्योः प्रीत्या प्रीतिवशेन, न तु विहेषेण इति भावः, परस्परजिगीषया अन्योऽन्यं जेतुमिच्छया त्रिलोकीक्षोभकारिणि त्रिलोका विभुवनस्य क्षोभकारिणि चाञ्चल्यविधायिनि सम्भोगे निधुवनव्यापारे सम्प्रवृत्ते प्रारब्धे सति, तारकासुरमारकं तदाख्यदैत्यविनाशनं तयोः लसामहेश्वरयोः पुत्रं काङ्क्षमाणे अभिलषद्भिः सुरैः देवैः सम्भोगविनिवारयितुं प्रतिषेधयितुं, वङ्गि प्रेषितः प्रेरितः । पुत्रं तारकासुरपीड्यमाना देवाः, तद्विनाशकं शिवयोः पुत्रमेकं काङ्क्षन्त अतिष्ठन्, ततश्च परस्परजिगीषाप्रवृत्तयोस्तयोः, सम्भोगसमाप्तिविलम्बहेतुकपुत्रोत्पत्तिविलम्बमाशङ्क्यमानाः सन्तः, सत्वरं सम्भोगसमापनमभिसन्धाय हुताशनं प्रेषितवन्तः, इत्यर्थः ॥ ६०६१ ॥

कपोतेति ।—कपोतरूपिणं पारावतरूपधारिणं हिमवत्कन्दरे हिमाचलगुहायां प्राप्तं समागतम् अपक्षिभावसङ्कुब्धं न पक्षिभावेन तिर्यग्योनिजस्वभावत्वेन सङ्कुब्धं, सङ्गोभं सङ्गोचं यस्य तम्, सपूर्वं क्षुभघातीभावविहित-“त”-प्रत्ययेन निपातने सिद्धत्वात् सङ्कुब्धशब्देन सङ्गोभं गम्यते, यदा—अपक्षिभावेन पक्षिभावादन्यत्वेन देवभावत्वेन सङ्कुब्धं स्मरव्यापारं दृष्ट्वा सङ्कुचितं सञ्जातचाञ्चल्यं वा

तं दृष्ट्वा लज्जितं शम्भुर्विरतं सुरतात्तदा ।
 प्रच्युतश्चरमो धातुर्गृहीतः शूलपाणिना ॥ ६३ ॥
 प्रक्षिप्तो वदने वज्रेर्गङ्गायामपि सोऽपतत् ।
 वह्निं क्षिप्तस्तथा सोऽपि परिदन्द्यमानया ॥ ६४ ॥
 सञ्जातास्तन्मलान्नानाधातवः सिद्धिहेतवः ।
 यावदग्निमुखाद्रेतो न्यपतद्भूरिसारतः ॥ ६५ ॥
 शतयोजनगम्भीरान् कृत्वा कूपस्तु पञ्च च ।
 तदाप्रभृति कूपस्थं तद्रेतः पञ्चधाऽभवत् ॥ ६६ ॥

अथ रसस्य पञ्चविधत्वकथनम् ।—

रसो रसेन्द्र सूतश्च पारदो मिश्रकस्तथा ।
 इति पञ्चविधो जातः क्षेत्रभेदेन शम्भुजः ॥ ६७ ॥

अरलीलाविलोकिन कामक्रीडादर्शिनं तम् अनलं दृष्ट्वा, शम्भु लज्जितं सन् सुरतात्
 विरतं प्रतिनिवृत्तं अभूत् । तदा सुरतविरतिसमये प्रच्युतं क्षरितं चरमो धातुः
 रसादिसप्तधातुमध्ये अन्यधातुं शुकम् इति यावत्, शूलपाणिना शङ्करेण गृहीतः
 हृतः, ततः वज्रे वदने प्रक्षिप्तं निक्षिप्तं अपि, शूलपाणिना इति शेषः, स धातुः
 गङ्गायां गङ्गानोरे अपतत्, वज्रिमुखाद्रेतं सन् इति भावः । तथा गङ्गाया अपि
 परि सर्वतोभावेन दन्द्यमानया दाहेन पीड्यमानया सत्या, तस्य शिवतैजसात्,
 स वह्निं तट्टट्टेति इत्यर्थः, क्षिप्तः त्यक्तः ॥ ६२—६४ ॥

रसोत्पत्तिं तथा तस्य पञ्चधाभवने हेतुमाह, सञ्जाता इति ।—तस्य रेतसः
 मलात् मलभागात् सिद्धिहेतवः देहस्थैर्यकपसिद्धिप्रदा नानाधातवः रसादयः
 सञ्जाता उत्पन्नाः । रेतः शिववीर्यम् अग्निमुखात् यावत् यदैव न्यपतत् अभ्यश्यत्
 तदाप्रभृति तदारभ्य भूरिसारतः, प्रभूतस्त्रिराश्रत्वात् गुरुभारत्वादित्यर्थः, शत-
 योजनगम्भीरान् चतुःशतक्रोशगम्भीरान् पञ्च कूपान् कृत्वा तत् रेतः, कूपस्थं
 पूर्वोक्तपञ्चकूपमध्ये अवस्थितं सत् पञ्चधा कूपपञ्चकेषु अवस्थानवशात् पञ्चप्रकारम्
 अभवत् । यथा क्षिप्तं गुरुभारं वस्तु उच्चस्थलात् वेगेन पतत् भूमौ गाढलीनं सत्
 तिष्ठति, तथा अग्निमुखभट्टं पञ्चधा विभक्तं रेतः गुरुत्वात् भूमौ पञ्च गम्भीरकूपान्
 कृत्वा तद्वान्तर्लीनमतिष्ठत इत्यर्थः, ॥ ६५, ६६ ॥

रसभेदं विवृणोति, रसः इति ।—शम्भुजः शिवाङ्गभट्टः शिववीर्यमिति तात्पर्यम् ।

अथ रसादीना लक्षणानि ।—

रसो रक्तो विनिर्मुक्त सर्वदोषै रसायनः ।

सञ्जातास्त्रिदशास्तेन नीरुजा निर्जरामरा ॥ ६८ ॥

रसेन्द्रो दोषनिर्मुक्तः श्यावो रूक्षोऽतिनिर्मलः ।

रसायनोऽभवस्तेन नागा मृत्युजरोऽभिकृताः ॥ ६९ ॥

क्षैतभेदेन अधिष्ठानभूमिगुणभेदेन रस रसेन्द्र सूत पारद तथा मिश्रक इति पञ्चविध पञ्चप्रकार जातः ॥ ६७ ॥

तत्र आदौ रसस्य लक्षणं गुणाद्याह, रस इति ।—रस पञ्चधा विभक्तस्य रेतसः रसनामको भेद रक्त रक्तवर्णः स्वदोषै नागवङ्गादिभि नैसर्गिकदोषै विनिर्मुक्तः विवर्जित तथा रसायन रसाना प्रशस्तरसादिधातूनाम् अयन प्राप्ति यथात् स तथाभूत , आद्यधातुत्वात् रसस्य प्राधान्येन तद्गुह्यादेव रसायनशब्देन रक्तादीनामपि अयन बोध्यम् । रसायनलक्षणं यथा चरकचिकित्सिते—“यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषज तद्रसायनम् ।” अन्यच्च—“स्वस्थस्यौजस्तः यत्तु तदृष्य तद्रसायनम्” इति । तेन च दीवायुहादिनाम । अन्यदपि लक्षणं यथा वैद्यकसङ्ग्रहे द्वितीयाध्याये—“देहस्येन्द्रियदन्ताना दृढीकरणमेव च । वलौपलितखालित्यवजनेऽपि च या क्रिया । पूर्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते ॥” इति । तत्फलं यथा सौश्रुतसूत्रे—“वयं स्थापनमायुर्मेधावनकर रोगापहरणसमर्थञ्च” इति । तेन तद्रससेवनेन त्रिदशा तिस्र दशा अवस्था बाल्यकैशोरयौवनरूपा देवा ते तथाभूता. देवा नीरुजा व्याधिरहिता तथा निर्जरामरा जरामृत्युविवर्जिता सञ्जाता. अभवन्नित्यर्थः । रससेवनेनैव देवा त्रिदशनिज्जरामरादिसञ्जा लीभिरे इति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

क्रमप्राप्तस्य रसेन्द्रस्य लक्षणादिकमाह, रसेन्द्र इति ।—रसेन्द्र पूर्ववत् रसेन्द्र-नामको भेद दोषनिर्मुक्त नागवङ्गादिदोषविवर्जित श्याव शुक्लानुविद्धकणवर्ण. शाक्वर्ण इति लोके, रूक्ष स्नेहविवर्जित अति अतिशयेन निर्मल शुद्ध मालिन्य-विवर्जित रसायनश्च । तेन रसेन्द्रसेवनेन नागा मानवाकतिफणलाङ्गूलविशिष्ट-वासुकीप्रभृतय सर्पा मृत्युजराभ्याम् उज्जिता त्यक्ता जरामृत्युपरिशून्या इत्यर्थः, अभवन् । रससेवनेन इन्द्रादयो देवा तथा रसेन्द्रसेवनेन वासुक्वादयो नागाः निजरामरा अभवन् इति फलितम् ॥ ६९ ॥

देवैर्नागैश्च तौ कूपौ पूरितौ मृद्भिरश्मभिः ।

तदाप्रभृति लोकानां तौ जातावतिदुर्लभौ ॥ ७० ॥

ईषत्योतश्च रुद्धाङ्गो दोषयुक्तश्च सूतकः ।

दशाष्टसंस्कृतैः सिद्धो देह लोहं करोति सः ॥ ७१ ॥

अथान्यकूपजः सोऽपि चञ्चलः श्वेतवर्णवान् ।

पारदो विविधैर्योगैः सर्वरोगहरः स हि ॥ ७२ ॥

रसरसेन्द्रोर्दृष्टाव्यतामाह, देवैरिति ।—देवै इन्द्रादिभि नागै वासुकी-
प्रभृतिभिश्च तौ कूपौ रसरसेन्द्रपूर्णकूपौ मृद्भि मृत्तिकाभि तथा अश्मभि प्रस्तरखण्डैः
पूरितौ परिपूर्णौ कृतौ भूभमीकृतौ इत्यर्थः, ननुष्यकर्तृकयद्गणाशङ्कया इति भावः ।
तदाप्रभृति तौ रसरसेन्द्रौ लोकानां मत्तवासिनामित्यर्थः, अतिदुर्लभौ एकान्तदृष्ट्यापौ
जातौ । रसरसेन्द्रौ सुप्राप्तौ चेतःमानवास्तत्त्वेवजेन देवनागसदृशा भविष्यन्तीत्याशङ्क्य
देवनागे तत्कूपौ रुद्धौ इति भावः ॥ ७० ॥

पूर्वरोत्या सूतकस्य लक्षणं गणाश्चाह, ईषदिति ।—सूतकः पञ्चप्रकारस्य तस्य
सूतनामकभेदविशेषः ईषत पीतः अन्यहरिद्राभः रुद्धाङ्गः निःस्नेहावयवः तथा दीप्ति-
युक्तश्च नागवङ्गाद्विदोषलः, रसदोषा यथा रसेन्द्रसारसङ्गहे—“नागो वङ्गो मलो वङ्गि-
श्चाखल्यश्च विषः शिरः । असञ्ज्ञाग्निर्संहादोषा निःसर्गाः पारदे स्थिताः ॥” इति । स,
इत्यभूतः सूतकः दशाष्टसंस्कृतैः स्नेहनाद्याष्टादशसंस्कारैः सिद्धः निष्पन्नः कर्मोपयोगि-
गुणसम्पन्नः सन् इत्यर्थः, अष्टादशसंस्कारा यथा रसेन्द्रचिन्तामणौ—“स्नेहनामर्दन-
सूर्च्छनात्यापन-पातनबोधननियमन-दीपनाजुवासनगगनादियः सप्रसाणचारणगर्भद्रुति-
बाह्यद्रुतियोगकारणरञ्जनसारणस्नानवेषभक्षणानीति ।” यद्यपि स्नेहनादिभक्षणानै-
रेतैरुनविशतिरस्कारा भवन्ति, तथाऽपि गभद्रुतिबाह्यद्रुत्यो द्रुतित्वसामान्यात् एकत्वं
परिगणय्यात् संस्काराणाम् अष्टादशविधत्वं निर्दिष्टम् । देहः लोहः लोहवत् स्थिर-
मित्यर्थः, करोति स्नेहनादिकसमुद्भूतसेवया देहः लोहवद्व्यक्त्यो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

कर्मप्राप्तपारदन्य लक्षणादिकमाह, अथेति ।—अथशब्दोऽत्र सूचनाश्रेयः वाक्य-
प्रारम्भे इत्यर्थः, अन्यकूपजः क्षेत्रभेदेन पञ्चधा विभक्तत्वात् कृपान्तरावस्थितः स शुभुजः
पारदोऽपि पारदः पुनः चञ्चलः द्रवत्वादभ्यिरः श्वेतवर्णवान् शुभ्रवर्णविशिष्टः । स हि
पारदः विविधैः योगैः नानाविधौषधसंयोगैः अष्टादशसंस्काररूपोपायैवा सर्वरोगहरः
निखिन्नाधिनाशनः भवतीति शेषः ॥ ७२ ॥

मयूरचन्द्रिकाच्छायः स रसो मिश्रको मतः ।

सोऽप्यष्टादशसंस्कार-युक्तश्चातीव सिद्धिदः ॥ ७३ ॥

वय स्रुतादयः स्रुताः सर्वसिद्धिकरा अपि ।

निजकर्म विनिर्माणैः शक्तिमन्तोऽतिमात्रया ॥ ७४ ॥

एता रससमुत्पत्तिं यो जानाति स धार्मिकः ।

आयुरारोग्य-सन्तानं रससिद्धिञ्च विन्दति ॥ ७५ ॥

अथ रसादीना निरुक्तिः ।—

रसनात् सर्वधातूना रस इत्यभिधीयते ।

जराकृच्छ्रत्यनाशाय रस्यते वा रसो मतः ॥ ७६ ॥

अन्यस्य मिश्रकस्य लक्षणं गुणाश्चाह, मयूरेति ।—मयूरस्य चन्द्रिका मेषकः पुच्छस्थनानावर्णविशिष्टचन्द्राकृतिपदार्थविशेष सा इव कृपा कान्ति यस्य स तथाभूत स पूर्वोक्त रस शिववीर्यं मिश्रक मिश्रकनामा भेद मत कथित इत्यर्थः, सोऽपि अष्टादशसंस्कारयुक्त पूर्वोक्ताष्टादशसंस्कारसंस्कृत सन् अतीव सिद्धिदः द्रष्टव्येत्यादिसिद्धिप्रदः, भवतीति शेषः ॥ ७३ ॥

सूनादीना सिद्धिप्रदत्वमाह, वय इति ।—स्रुतादयः वय स्रुतपारदमिश्रकाह्वा विविधा स्रुता इमा अपि, (यद्यपि स्रुतशब्दः चेत्यभेदेन पञ्चधा विभक्तस्य शिवरेतस अन्यतमभेदविशेषार्थकः, तथाऽपि सर्वेषामेव तज्जातीयानां सामान्यतः द्रष्टव्येति रूप-निर्दिष्टमूलत्वेन स्रुतस्रुता न विरुध्यते यथा लक्षणशब्दः लक्षणविशेषे लक्षणजातौ च वक्तव्यं तद्वद्विद्वापि बोध्यम्) निजकर्मविनिर्माणैः निजस्य स्वस्य यत्नं कर्म स्वेदनाद्व्यष्टादश-संस्काररूप तस्य विनिर्माणैः कर्म्मसौष्टवेरित्यर्थः, शक्तिमात्रया शक्तिमन्तः प्रभूतवीर्य-शालिनः सन् सर्वसिद्धिकरा सर्वविधसिद्धिप्रदाः, भवन्तीति शेषः । ते स्वेदनादि-कर्मणा एव अधिककार्मुका सिद्धिप्रदाश्च स्युरित्यर्थः ॥ ७४ ॥

रसोत्पत्तिज्ञाने फलमाह, एतामिति ।—यः जनः एतां सकृदपि रससमुत्पत्तिं रसप्रादुर्भावः जानाति, स जनः धार्मिकः आयुषः आरोग्यस्य च सन्तानं विनाशः दोषाश्च दोषारोग्यञ्च तथा रससिद्धिं रसशोधनादिविषये साफल्यञ्च विन्दति लभते ॥ ७५ ॥

रसस्य निरुक्तिमाह, रसनादिति ।—सर्वेषां धातूनां स्वभावादीनां रसनात् द्रव्योकरणात् बोध्याधानात् वा, “शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः”

रसोपरसराजत्वादसेन्द्र इति कीर्तितः ।

देहलोहमयीं सिद्धिं स्मृते सूतस्ततः स्मृतः ॥ ७७ ॥

रोग-पङ्काब्धिमग्नानां पारदानाच्च पारदः ।

सर्वधातुगत तेजो मिश्रितं यत्र तिष्ठति ।

तस्मात् स मिश्रकः प्रोक्तो नानारूपफलप्रदः ॥ ७८ ॥

इत्यमरोक्ते रसयति द्रवीकरोति वीर्यमापादयति वा इति व्युत्पत्त्या रस इति अभिधीयते, अथवा—जरारुक्ष्णानाशय जरारीगमरणनिवारणाय रस्यते समर्थेन भ्रूयते इति हेतो रस मत कथित । रसशब्दस्य निरुक्तिरन्यत्रापि उक्ता, यथा रसेश्वरदर्शने—“मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते” इति ॥ ७६ ॥

रसेन्द्रसूतयो निरुक्तिमाह, रसेति ।—रसेषु अस्मादिषु अष्टमहारसेषु तथा उपरसेषु गन्धादिषु अष्टसु च राजते इति तथाभूतत्वात् अष्टत्वात् रसेन्द्र रसश्रेष्ठ-इति कीर्तित कथित । रसेन्द्रस्य कर्म यथा रसेश्वरदर्शने—“अजरामरी-करणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह—एकोऽसौ रसराज प्ररीरमजरामरं कुरुते” इति । अस्मादीनां महारसत्वं गन्धादीनामुपरसत्वं च देहेवाग्रे वक्ष्यति । देहस्य लोहमयी लौहवत दृढीकरणरूपा सिद्धि साफल्य सूते जनयति यत तत सूत स्मृतः कथित । तथा च रसेश्वरदर्शने—“लोहवेषन्वया देव । यद्दत्तं परमीश्वरित । । तद्देहवेषमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरौ गति ॥ यथा लोहे तथा देहे कर्तव्य सूतक सता । समानं कुरुते देवि । प्रत्ययं देहलोहयो । पूर्वं लोहे परीक्ष्येत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत् ॥” इति ॥ ७७ ॥

पारदमिश्रकयोर्निरुक्तिमाह, रोगेति ।—रोगा एव पङ्काब्धयः कर्दमसागराः दुरुत्तरणीयत्वात्, तत्र मग्नानां दुस्तव्याधिसागरे निमज्जितानां लोकानां पारदानात् व्याभ्युत्तरणरूपकूलाश्रयप्रदायकत्वात् पारदः, कीर्तित इति शेषः । रसेश्वरदर्शनेऽपि उक्तं यथा—“रसस्य पारदत्वं ससारपरपारप्रापणहेतुत्वेन तदुक्तं—‘ससारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः । पारदी गदिता यस्मात् पारायं साधकोत्तमे’ । गुप्तोऽयं मत्स्यो देवि । मम प्रत्यङ्गसम्भवः ॥” इति ।” यत्र यस्मिन् रसे सर्वधातुगतः सर्वधातुस्थितः तेजः वीर्यं मिश्रितं मिलितम् एकभूतं सदिति यावत्, तिष्ठति, नानारूपफलप्रदः बहुविधरोगनाशनः स तस्मात् सर्वधातवतः सम्मेलनात् मिश्रकः मिश्रीभूतः प्रोक्तः सर्वेषां धातूनां सारमिश्रको तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवम्भूतस्य सूतस्य मर्त्यमृत्युगदच्छिदः ।

प्रभावान्मानुषा जाता देवतुल्यबलायुषः ॥ ७९ ॥

अथ रससंस्कारकारणम् ।—

तान् दृष्ट्वाऽभ्यर्थितैः रुद्रैः शक्रेण तदनन्तरम् ।

दोषैश्च कञ्चुकाभिश्च रसराजो नियोजितः ॥

तदाप्रभृति सूतोऽसौ नैव सिध्यत्यसंस्कृतः ॥ ८० ॥

जलगो जलरूपेण त्वरितो हसगो भवेत् ।

मलगो मलरूपेण सधूमो धूमगो भवेत् ॥ ८१ ॥

अन्या जीवगतिर्देवी जीवोऽण्डादिव निष्क्रमेत् ।

स ताश्च जीवयेज्जीवास्तेन जीवो रसः स्मृतः ॥ ८२ ॥

इदानीं सर्वेषां सूतजातीयानां सामान्यतो गुणमाह, एवमिति ।—मर्त्यानां मानुषाणां मृत्युरेव गदं तं मरणरूपव्याधि, यदा—मृत्युगदौ मृत्युज्वरादिरोगौ क्षिप्तौ तौ तं मृत्युगदच्छिदं तस्य मर्त्यमृत्युगदच्छिदं एवम्भूतस्य उत्तमलक्षणस्य सूतस्य पारदसामान्यस्य प्रभावात् सामर्थ्यात् मानुषा देवानां तुल्ये सृष्टिं बलायुषीं शक्तिजीवनकालो येषां तादृशां जरामृत्युविवर्जिता इत्यर्थः, जाताः ॥ ७९ ॥

पारदस्य दोषयोगकारणमाह, तानिति ।—तदनन्तरं सम्भीगविरतिकाले शुक्ल-प्रचयनानन्तरं रसरसिन्द्रपूर्णकूपयोः निरोधानन्तरं वा तान् सूतादीन् वीन् सूतस्य तथामृतगुणान् वा दृष्ट्वा शक्रेण इन्द्रेण अभ्यर्थितेन अभिः सवतीभावेन अर्थितेन प्रार्थितेन अन्नायाससैन्यश्चेदसौ सर्व एव सत्या एतत्सत्त्वेनेन जरामरणविवर्जिता देवोपमा भविष्यन्ति देवनरयोर्न कोऽपि भेदो वर्तिष्यत अतोऽसु तथा कुरु यथा आयाससैन्यो भवेदित्येवरूपेण शक्रकर्तृकयाचितेन रुद्रेण शङ्करेण रसरराजं पारदं दोषैः नागवङ्गादिभिरष्टभिर्दोषैः कञ्चुकाभिः प्रपञ्चादिभिः सप्तभिः दोषविशेषैः करणैः नियोजितं संगोजितं सङ्गमितं इत्यर्थः । कञ्चुका यथा—“पर्पटी पाटली भेदी द्रावी मलकरी तथा । अन्यकरी तथा ध्वाङ्गी विज्ञेया सप्त कञ्चुका ॥” इति । तदेति ।—तदाप्रभृति तदारभ्य असौ सूतः, असंस्कृतं मूर्च्छनादिभिः संस्कारैः अशीधितश्चेत् नैव सिध्यति कार्यसिद्धिं प्रददाति ॥ ८० ॥

रसस्य पञ्चविधगतिमाह, जलग इति ।—जलरूपेण द्रवत्वेन, जलगः, जलीनः

चतस्रो गतयो दृश्या अदृश्या पञ्चमी गति ।

मन्त्रध्यानादिना तस्य रूध्यते पञ्चमी गतिः ॥ ८३ ॥

इति भिन्नगतित्वाच्च सूतराजस्य दुर्लभः ।

संस्कारस्तस्य भिषजा निपुणेन तु रक्षयेत् ॥ ८४ ॥

सह गमनशील भवेत् रसस्य चूर्णप्रायोऽतिसूक्ष्माश्च इति भावः, त्वरित चक्षुः
चाक्षुष्यादित्यर्थः, हंसग हंसवद्गमनशील भवेत्, मलरूपेण मलवत्त्वात् मलग मन्त्रेण
सह मिश्रितं दोषशुद्धिर्भवति सधूम बह्निद्रुष्टत्वात् धूमग धूमेन सह गमनशील
उड्डयनान्वभाव भवेत्, अन्या अपरा पञ्चमीत्यर्थः, देवो अदृश्यरूपा जीवस्य रसस्य
गति गमनम्, अक्षीति शेषः, तथा गत्या अण्डात् देहहृत्पक्षीपात जीव आत्मा इव
निष्क्रमेत्, रस इति भावः, केन पथा देहात् जीवो निर्गच्छति तत् यथा न दृश्यते
तथा पारदस्य पञ्चमी गतिरपि न ज्ञातुं शक्यते इत्यर्थः । पूर्वश्लोके जीवगतिशब्देन
रसगतिरिति प्रदर्शितः, जीवशब्दस्य रसार्थत्वे हेतुमाह, स इति ।—स रस तान्
जीवान् जीवयेत् जरामरणादिविनाशनद्वारा दीर्घजीवनं प्रदापयेत् तेन हेतुना रस
जीव जीवयतीति व्युत्पत्त्या जीवनदायकं स्मृतं, कथितं ॥ ८१।८२ ॥

पञ्चमगतिरोधनप्रकारमाह, चतस्र इति ।—चतस्र जलग हंसग मलग धूमग-
रूपा गतयः दृश्या द्रष्टुं शक्याः पञ्चमी अण्डाजीवगतिरिव गतिः अदृश्या द्रष्टुमनर्हा
चतुर्विधगमनं नेत्रविषयीभूतं पञ्चमगतिस्तु न शक्या चक्षुषा द्रष्टुमित्यर्थः । तस्य सूतस्य
पञ्चमी गतिः मन्त्रध्यानादिना रसरक्षामन्त्र रसध्यानादिना कर्मणा रूध्यते सम्यग्यते
निवार्यते इत्यर्थः । रसरक्षामन्त्रो यथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“ओम् अघोरिभ्योऽथ घोरिभ्य
घोराघोरतरिभ्यश्च । सर्वैत सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥” इति । ध्यानप्रकारी यथा
रसेन्द्रचिन्तामणौ—“हृद्ग्रीमकर्षिकाऽन्तःस्थ रसेन्द्रं परमेश्वरि ।। स्मरन् विमुच्यते
पापे सर्वो जन्मान्तरार्जिते ॥” इति ॥ ८३ ॥

इतीति ।—इति उक्तप्रकारेण, भिन्नगतित्वात् पृथक् पृथक् गतिविशिष्टत्वात् तस्य
सूतराजस्य संस्कार मूच्छनादिना गुणाधानविशेष निपुणेन कुशलिना अभिज्ञेनेति
यावत्, भिषजा तु भिषजा अपि दुर्लभं दुर्खेन लब्धुं साधयितुमित्यर्थः, शक्यं
दुःसाध्य इत्यर्थः, अतः रक्षयेत् पालयेत्, भिषक् तमिति शेषः, बहुविधगतिसत्त्व-
स्वभावत्वात् तत्संस्कारस्य दुःसाध्यतया अभिज्ञेन भिषजा यत्नतः स संस्कारः
परिपालनीय इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अथ रसस्य स्थानान्तरगतिवर्णनम् ।—

प्रथमे रजसि स्नातां हयारूढा स्खलद्भृताम् ।

वीक्षमाणा बधूं दृष्ट्वा जिष्टन्तु कूपगो रसः ॥ ८५ ॥

उद्गच्छति जवात् साऽपि तं दृष्ट्वा याति वेगतः ।

अनुगच्छति ता सूतः सीमानं योजनोन्मितम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यायाति ततः कूपं वेगतः शिवसम्भवः ।

मार्गनिर्मितगर्तेषु स्थितं गृह्णन्ति पारदम् ॥ ८७ ॥

अथ हिङ्गुलीत्युक्तिः ।—

पतितो दरदे देशे गौरवाद्भङ्गिवक्त्रतः ।

स रसो भूतले लीनस्तत्तद्देशनिवासिनः ॥

ता मृदं पातनायन्ते क्षिप्त्वा सूत हरन्ति च ॥ ८८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिस्मिहगुप्तस्य सूनीवाम्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसोत्पत्तिर्नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पारदस्य स्थानान्तरगमनमाह, प्रथमे इति ।—कूपगः कूपस्थः रसः प्रथमे रजसि स्नाताम् आश्रयतुस्नाता हयारूढाम् अश्वारूढा स्खलद्भृता वस्त्रालङ्कारादिविभूषणा वीक्षमाणा कौतुकवशेन सुशुभं पारदं पश्यन्तीं बधून् काञ्चन पर्वतवासिनी स्निग्ध दृष्ट्वा जिष्टन्तु ता गच्छीतुमिच्छन् सन् जवात् वेगात् उद्गच्छति ऊर्ध्वम् उत्तिष्ठति, सा बधूरपि तं रसं दृष्ट्वा वेगतः वेगेन याति पलायने इत्यर्थः । सूतः योजनोन्मितं सीमानं क्रोशचतुष्टयपरिमितभूमिं ता बधून् अनुगच्छति अनुयाति तत्पश्चात् धावतौत्यर्थः । ततः तस्याः पलायनानन्तरं शिवसम्भवः शिवाङ्गजः सूतः इत्यर्थः, वेगतः कूपं प्रत्यायाति स्वाधिष्ठानकूपं प्रति आगच्छति, यावदिति शेषः, तावत् मार्गे पथि निर्मितगर्तेषु तद्देशवासिभिः कृतगर्तेषु स्थितं पतितमित्यर्थः, पारदं गृह्णन्ति, जना इति शेषः ॥ ८५—८७ ॥

हिङ्गुलीत्युक्तिप्रकारमाह, पतितः इति ।—गौरवात् भूरिसारात् वङ्गिवक्त्रतः अग्नि-
मुखात्, अग्निसुखे गमनप्रकारश्च प्राक् प्रदर्शितः, दरदे तन्नामके देशे पतितः स रसः
भूतले लीनः अन्तर्निहितः सन्, तिष्ठतीति शेषः । तत्तद्देशनिवासिनः दरदवासिनः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ महारसा ।—

अभ्रवैक्रान्तमाक्षीकविमलाद्रिजसस्यकम् ।

चपलो रसकश्चेति ज्ञात्वाऽष्टौ सङ्गहेद्रसान् ॥ १ ॥

तत्सन्निहितदेशवासिनश्च जना ता मृदं मृत्तिका पातनायन्ते विद्याधराख्योद्-
पातनायन्ते चिन्ता निक्षिप्य सूत पारद हरन्ति आहरन्ति दरदाद्रसमाकृष्य गृह्णन्ति
इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या प्रथमाध्याय समाप्त ॥१॥

अथ रसीत्यतिविवरणानन्तरं महारसान् विवरीतमाह, अभेति ।—वैक्रान्तं
स्वनामग्यातमणिविशेष, चुनौति लोके, तच्च श्वेतरक्तमौलभेटेन त्रिधा । तस्य निरुक्ति-
र्यथा—“वज्राकारतयेव प्रसङ्गा हरणाय सवरीगायाम् । यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं
बुधैरिदं कथितम् ॥” इति । गुणा यथा—“रसवीथ्येविपाकेषु वज्रसमं जयकुष्ठविषघ्नं
पुष्टिकरं रसायनञ्च” इति । माक्षिकं स्वर्णरौप्यभेटेन द्विविध, तदुक्तं रसीन्द्रसार-
सङ्गहे—“माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्ग तारमाक्षिकम् । भिन्नवर्णविशेषत्वाद्रस-
वीर्यादिकं पृथक् ॥” इति । विमला माक्षिकविशेष । अद्रिजं शिलाजम् ।
तल्लक्षणादिकं यथा भावप्रकाशपूर्वखण्डे—“निटाघे चर्मसन्तप्त धातुसारं धराधरा ।
निथ्यासवत् प्रमुच्यन्ति तन्निजाजतु कौत्तितम् ॥ सौवर्णे राजतं तास्रमायमं
तच्चतुर्विधम् । शिलाजं कटुतिक्तौषं कटुपाकं रसायनम् ॥ ह्रिदि योगवहं हन्ति
कफमेदोऽश्मशर्करा । मूत्रकृच्छं जय श्वास वाताग्निं च पाण्डुरताम् ॥ अपस्मारं
तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरकिमीन् । सौवर्णं तु जपापुष्प-वर्णं भवति तद्रसात् ॥ मधुरं कटु-
तिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥ ताम्रं
मधूरकण्ठाभं तौक्ष्ण्यं च जायते । लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् ॥
विपाके कटुकं शीतं खल्वप्येषमुदाहृतम् ॥” इति । सस्यकं तुल्यकम्, तच्च

अथ गन्धाभयो स्वरूपम् ।—

देव्या रजी भवेद्गन्धो धातु शुक्रं तथाऽभ्रकम् । *

अथ अश्वकगुणा ।—

गौरीतेज परमममृत वातपित्तक्षयघ्न
प्रज्ञाबोधि प्रशमितरुज वृष्यमायुष्यमग्राम् ।
बल्य स्निग्ध रुचिदमकफ दीपन शीतवीर्यं
तत्तद्योगै सकलगदहृद्व्याम सूतेन्द्रबन्धि ॥ २ ॥
राजहस्तादधस्तादुद्यत् समानौत घन खनेः ।
भवेत्तदुक्तफलदं निःसत्त्व निष्फल परम् ॥ ३ ॥

ताम्रोपधातु , उक्तञ्च—“तुल्य ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्ववेत् । किञ्चित-
ताम्रगुण तस्मात् वल्यमात्रगुणञ्च तत् ॥ तुल्य कटु कषायोष्ण श्वित्रनेदान्मयापहम् ।
विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्त वान्तिकारकम् ॥” इति । चपल यशदविशेष “दक्षा”
इति लाके । “यशद वज्रसदृश रीतिहृतश्च तन्मतम् । यशद तुवर तित्ति शीतल
कफपित्तहृत् ॥ चक्षुष्य परम मेहान् पाण्डु आसञ्च नाशयेत् ॥” रसक खर्पर ,
तदुपधा भावप्रकाशपूर्वखण्डे—“खपरीतुल्यक तुल्यादन्यत्तद्रसक स्मृतम् । ये
गुणास्तुल्यके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृता ॥” अन्यञ्च—“खर्पर कटु चार कषाय
वासक लघु लेखन भेदन शीतल चक्षुष्य रक्तपित्तहर विषाश्वरी-
कुष्ठकण्डूघ्नञ्च” इति ॥ १ ॥

अश्वकगुणसाह, गौरीति ।—गौरीतेज देव्या शुक्रम् अश्वकमित्यर्थ । प्रज्ञाबोधि
प्रज्ञा बुद्धि बोधयति जागरयति उद्दीपयतीति यावत्, कुष्ठेरुन्मेषकम् इत्यर्थ ।
अकफ न कफो यस्मात् तत् कफव्यकरमित्यर्थ । तत्तद्योगै यस्मिन् गदे तत्
प्रयोज्य तत्तद्रोगनाशकद्रव्यसयोगै । व्योम अश्वम् । सूतेन्द्रबन्धि सूतेन्द्र रसरज
पारदमिति यावत्, वज्राति नियच्छतीति तत् पारदनियामकमित्यर्थ । किविधमश्वक
गुणकारकमित्याह, राजहस्तादिति ।—घनम् अश्वम् । खने आकरात् । निःसत्त्व
साररहितम् । पर राजहस्तादुपरिस्थम् ॥ २३ ॥

* गन्धाभयो स्वरूपसाह, देव्या इति ।—रज आर्तवशोणितम् । अश्वक शुक्र
धातु देव्या, शुक्रमश्वकमित्यर्थ । स्त्रीकाङ्क्षीऽय प्रक्षिप्तः इति केचित् ।

अथ अभभेदा ।—

पिनाकं नागमण्डूकं वज्रमित्यभ्रकं मतम् ।
श्वेतादिवर्णभेदेन प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥

अथ पिनाकादीना लक्षणानि ।—

पिनाक पावकोत्तम विमुञ्चति दलोच्चयम् ।
तत् सेवित मल बद्धा मारयत्येव मानवम् ॥ ५ ॥
नागाभ्र नागवत् कुर्यात् ध्वनि पावकसंस्थितम् ।
तद्भक्त कुरुते कुष्ठ मण्डलाख्यं न मशयः ॥ ६ ॥
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मण्डूक ध्यातं पतति चाभ्रकम् ।
तत् कुर्यादश्मरौरोगमसाध्य शस्त्रतोऽन्यथा ॥ ७ ॥
वज्राभ्रं वज्रिसन्तप्तं निर्मुक्ताशेषवैकृतम् ।
देहलोहकरं तच्च सर्वरोगहर परम् ॥ ८ ॥

असकस्य भेदानाह, पिनाकमिति ।—प्रत्येक पिनाक-नाग-मण्डूक वज्रभेदेन चतुर्धा भिन्नं तत् अभ्र पिनाकाद्विचतुर्विधमभ्र प्रत्येक श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन चतुर्प्रकारमित्यर्थः । रसरत्नाकरेऽप्युक्तं—“कृष्णं पीतं सितं रक्तं योज्यं योगे रसायने । पिनाकं दर्दूरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ॥ पिनाकाद्यास्त्रयो वज्या वज्रं यन्नात् समाहरेत् ॥” इति ॥ ४ ॥

तच्च पिनाकादीना लक्षणमाह, पिनाकमिति ।—पावकोत्तमम् अग्निसन्तप्तम् । दलोच्चयम् उपर्यधोविन्यस्तपवत अभ्रसमूहम् । मलं बद्धा विट्सङ्गं कृत्वा । नागवत् सर्पवत् ध्वनिं फुल्लारशब्दम् । उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य उत्प्लम्फा उत्प्लम्फा । मातं वज्रिसंयुक्तं, मण्डूकाभ्रं वज्रिसम्बन्ध्यात् मण्डूकवत् पुनः पुनरुद्धमुत्प्लम्फोत्प्लम्फा पततीत्यर्थः । असाध्यमित्यादि ।—शस्त्रचिकित्सा विहाय असाध्यं स्यात् शस्त्रेणैव सा साध्या, न त्वन्येनेत्यर्थः । निर्मुक्तम् अपगतम् अशेषं कृत्स्नं वैकृतं विकृतिः यस्य तत् सर्वदोषरहितं वज्रिचितं न कासपि विकृतिः ब्रजेदित्यर्थः । देहं लोहवत् लौहमिव करोतीति तत् देहलोहकरं लौहवत् स्थिरमारुतेहप्रदम् । रसरत्नाकरेऽपि पिनाकादीना लक्षणान्युक्तानि, तत् यथा—“मुञ्चत्यग्नौ विानक्षिमे पिनाकं दलसञ्चयम् । अज्ञानाङ्गणन्तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ॥ दर्दूरं निहितं ह्यग्नौ कुरुते दार्दूरध्वनिम् । नागश्चाग्नगतः

अथ श्वेतादिवर्णस्यास्य क्रियाविषय ।—

श्वेत रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णमेव चतुर्विधम् ।

श्वेत श्वेतक्रियाभूतं रक्ताभं रक्तकर्मणि ॥

पीताभमभ्रक यत्तु श्रेष्ठ तत् पीतकर्मणि ॥ ८ ॥

चतुर्विधं वर व्योम यद्यप्युक्त रसायने ।

तथाऽपि कृष्णवर्णाभ्र कोटिकोटिगुणाधिकम् ॥ १० ॥

अथ प्रशस्ताभलक्षणम् ।—

स्निग्धं पृथुदलं वर्ण-संयुक्तं भारतोऽधिकम् ।

सुखनिर्मोच्यपत्रञ्च तदभ्र शस्तमीरितम् ॥ ११ ॥

शब्दं फुत्कारश्च विमुञ्चति ॥ तच्च देहगतं नित्यं व्याधिं कुर्वीत भगन्दरम् ।
वज्राभ्रकं वङ्गिसंस्थं न किञ्चित् विकृतिं व्रजेत् । तस्मात् वज्राभ्रकं योज्यं व्याधिवाञ्छक्य-
कृत्युजितम् ॥” इति । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वज्राभ्रलक्षणमुक्तं यथा—“सुप्रशस्तं कठोराङ्गं
शुक्लं कज्जलसन्निभम् । यन्न शब्दायते वङ्गौ नैवोच्छूनं भवेदपि । सटाकरसमूहूतं व्रजेति
प्रथितं घनम् ॥” इति । रसेन्द्रचिन्तामणौ अपि—“यदञ्जननिभं क्षिप्तं न वङ्गौ विकृतिं
व्रजेत् । वज्रसङ्गं हि तत् योज्यमभ्रं सर्वत्र नेतरत् ॥” इति ॥ ५—८ ॥

श्वेतादिवर्णभेदेन तस्य क्रियाविशेषे अधिकारमाह, श्वेतमिति ।—श्वेतक्रियासु
रजतादिशुद्धवस्तुसारणक्रियासु श्वित्वाश्रयक्रियासु वा अथवा दाहनादिना कृष्णीभूत-
प्रदेशस्य श्वेतौकरणक्रियासु । रक्तकर्मणि हिङ्गुत्वादिरक्तवस्तुशोधनक्रियायां रक्त-
प्रसादनक्रियायां वा । पीतकर्मणि स्वणादिपीतवस्तुसारणादिकर्मणि अथवा देहस्य
पीतत्वापादकपाण्डुरोगादिकर्मणि । इदानीं कृष्णाभ्रस्य गुणाधिक्यमाह, चतुर्विधमिति ।
—चतुर्विधं पिनाकादिचतुष्टयम् । वरं श्रेष्ठम् । तन्त्रान्तरेऽपि उक्तं यथा—“प्रशस्यते
सितं तारि रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि कृष्णं गदेषु भूतयेऽपि च ॥” इति ।
किञ्च अन्यस्मिन् तन्त्रे कृष्णाभ्रस्यैव चतुर्विधं भेदो दृश्यते, तद्वयथा—“अभ्रकं चतुर्विधं
—श्वेतरक्तपीतनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां युज्यते । यथा—श्वेतं तारि पीतरक्ते
काञ्चने नीलञ्च व्याधौ प्रयोज्यं यद्योत्तरं गुणाव्ययम् । तेषु नीलाभ्रं दर्दनागपिनाक-
वज्रभेदेन चतुर्विधम्” इति ॥ ९।१० ॥

प्रशस्ताभलक्षणमाह, स्निग्धमिति ।—पृथुदलं स्थूलपत्रविशिष्टम् । वर्णसंयुक्तं

अथ यासायोग्याभ्रम् ।—

सचन्द्रिकञ्च किट्टाभ व्योम न आसयेद्भ्रसः ।

ग्रसितञ्च नियोज्य तत् लोहे चैव रसायने ॥ १२ ॥

अथ निश्चन्द्रसचन्द्राभयोगुणदोषौ ।—

निश्चन्द्रिकं मृत व्योम सेव्य सर्वगदेषु च ।

सेवित चन्द्रिकायुक्तं मेहं मन्दानलं चरेत् ॥ १३ ॥

अशुद्धाभस्य दोषः ।—

यैरुक्तं युक्तिनिर्मुक्तैः पत्राभ्रकरसायनम् ।

तैर्दृष्टं कालकूटाख्यं विषं जीवनहेतवे ॥ १४ ॥

सत्त्वार्थं सेवनार्थञ्च योजयेच्छोषिताभ्रकम् ।

अन्यथा त्वगुणं कृत्वा विकरोत्येव निश्चितम् ॥ १५ ॥

प्रशस्तवर्णविशिष्टम् । भारतीऽधिकं गुरुभारवत् । सुखनिर्मोच्यपत्रं सुखेन अनायासेन निर्मोच्यम् उन्मोचनीयं पृथक्करणीयमिति यावत्, पत्रं दत्तं यस्य तथाभूतम् । शस्तं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

यासायोग्याभ्रकमाह, सचन्द्रिकमिति ।—सचन्द्रिकं चन्द्रिकाविशिष्टम् । किट्टाभं किट्टं लोहमलं तद्वदाभाविशिष्टं मण्डूरवत् परिदृश्यमानम् । आसयेदिति स्वार्थं णिच् ग्रसेत्यर्थः । ग्रसितं प्राप्तग्राम्, रसेनेति शेषः ॥ १२ ॥

निश्चन्द्रं सचन्द्राभयोगुणदोषावाह, निश्चन्द्रिकमिति ।—मृतं भस्मीभूतम् । रसेन्द्र-सारोऽप्युक्तं—“निश्चन्द्रमारितं व्योमं रूपं वीर्यं दृढं तनुम् । कुर्वते नाशयेन्मृत्युं जरारोग-कदम्बकम् ॥” इति ॥ १३ ॥

अशोषिताभस्य दोषमाह, धेरिति ।—युक्तिनिर्मुक्तैः युक्तिवद्विष्कृते' अत्रैः युक्ति-मनादृत्येत्यर्थः । पत्राभ्रकरसायनं पत्राभ्रकेण अपृथक्कृतदलाभेण अशोषितामारिताभ्रे-त्येत्यर्थः, रसायनं रसायनगुणलाभः, भवेदिति इति शेषः । विषमित्यत्र अपीति शेषः, सपत्राभ्रकं प्रयुज्यमानं कालकूटवत् जीवनं हन्तीत्यर्थः । सत्त्वार्थं सारग्रहणार्थं, यदुक्तं—“आतस्य निर्गतं सारं सत्त्वमित्यभिधीयते” इति । अन्यथा अशुद्धाभ्रम् । अगुणं विरुद्धगुणं दोषमित्यर्थः । विकरोति विकारं करोतीत्यर्थः । तथा च रसेन्द्र-सारसङ्ग्रहे—“अशुद्धाभ्रं निहन्त्यायुः वर्धयेन्मार्कतं कफम् । अहतं क्तेदयेद्गार्वं मन्दाग्निं किमिवर्धनम् ॥” इति ॥ १४।१५ ॥

अथाश्वशोधनमारणे ।—

प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्जिकेऽश्वकम् ।
 निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वाऽपि गोजले ॥ १६ ॥
 त्रिफलाक्षयिते चापि गवा दुग्धे विशेषतः ।
 ततो धान्याश्वकं कृत्वा पिष्ट्वा मत्स्याक्षिकारसैः ॥ १७ ॥
 चक्रीं कृत्वा विशोष्याथ पुटेदर्द्धभके पुटे ।
 पुटेदेव हि षड्वार पौनर्नवरसैः सह ॥ १८ ॥
 कलाशटङ्गणेनापि सम्मर्द्य कृतचक्रिकम् ।
 अर्द्धभाख्यपुटेस्तद्वत् सप्तवार पुटेत् खलु ॥ १९ ॥
 एव वासारसेनापि तण्डुलीयरसेन च ।
 प्रपुटेत् सप्तवाराणि पूर्वप्रोक्तविधानतः ॥
 एवं सिद्धं हत सर्वयोगेषु विनियोजयेत् ॥ २० ॥

अथ धान्याश्वलक्षणम् ।—

चूर्णाश्व शालिसयुक्तं वस्त्रवद्धं हि काञ्जिके ।
 निर्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याश्वमिति कथ्यते ॥ २१ ॥

अश्वशोधनमारणमाह, प्रतप्तमिति ।—प्रतप्तं, वज्रौ इति शेषः । गोजले गोमूत्रे । धान्याश्वकम् अश्वमारणार्थं प्रक्रियाविशेषः, तच्चाये वक्ष्यमाणम् । मत्स्याक्षिका द्विलसोचिका गण्डदूवा वा । अर्द्धभके पुटे अर्द्धगजपुटे गजपुटापेक्षया अर्द्धपुटे इत्यर्थः । पौनर्नवरसैः पुनर्नवारसैः । कलाशटङ्गणेन अश्वपेक्षया षोडशभागैक-भागटङ्गणचूर्णेन । तण्डुलीय अल्पमारिष “काँटानटे” इति भाषा । पूर्वप्रोक्त-विधानतः अर्द्धभाख्यपुटे इत्यर्थः । हतं स्तुतं मस्त्रीभूतमित्यर्थः । अश्वकं वज्रौ प्रतप्तं काञ्जिकादिषु निषिञ्चेत् एवं सप्तशः कृत्वा वक्ष्यमाणविधिना धान्याश्वकं विधाय मत्स्याद्यादीनां रसैः पिष्ट्वा चक्रिका विधाय अर्द्धगजपुटे यथानिर्देशं पुटेदित्यर्थः ॥ १६—२० ॥

धान्याश्वविधिमाह, चूर्णाश्वमिति ।—चूर्णाश्वम् अश्वचूर्णं शालिसयुक्तम्, यद्यप्यत्र शालिपरिमाणं नोक्तं तथाऽपि तन्नान्तरानुसरणात् पादमितशालि-धान्यसहितं बोद्धव्यम्, तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“पादांशः शालिसयुक्तमश्वकं

अथ धान्याभ्रसारणम् ।—

धान्याभ्र कासमर्दस्य रसेन परिमर्दितम् ।
पुटितं दशवारिण स्त्रियते नात्र संशयः ॥
तद्वन्मुस्तारसेनापि तण्डुलीयरसेन च ॥ २२ ॥

अथ अश्रसारणम् ।—

पीतामलकसौभाग्य-पिष्टं चक्रीकृताभ्रकम् ।
पुटित षष्टिवाराणि सिन्दूरामं प्रजायते ।
क्षयाद्यखिलरोगघ्नं भवेद्दोगानुपानतः ॥ २३ ॥

मतान्तरम् ।—

वटमूलत्वचः क्वाथैस्ताम्बूलीपत्रसारतः ।
वासामल्याक्षिकाभ्या वा मीनाच्या सकठिल्लया ॥ २४ ॥
पयसा वटवृक्षस्य मर्दितं पुटितं घनम् ।
भवेद्द्विशतिवारिण सिन्दूरमष्टशप्रभम् ॥ २५ ॥

कम्बुलीदरे । त्रिरात्र स्थापयेन्नोरे ततः क्लिप्त मर्दयेद्दृढम् ॥ कम्बुलादुगलितं श्लक्ष्णं
बालुकारहितं च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमश्रसारणसिद्धये ॥” इति । निर्यात
निर्गतम् । अश्र चूर्णितं कृत्वा पादाशशालिधान्येन सह स्थूलवस्त्रे बद्धा
काञ्जिके तावन्मर्दनीयं यावत् वस्त्रच्छिद्रात् श्लक्ष्णं बालुकारहितं सतः निर्याति
तद्धान्याभ्र स्मृतम् ॥ २१ ॥

धान्याभ्रसारणमाह, धान्याभ्रमिति ।—कासमर्दं “कालकासन्दा” इति
लोके ॥ २२ ॥

अश्रसारणमाह पीतेति ।—पीतामलकसौभाग्यै हरिद्राऽऽमलकटङ्गणै सह
मर्दितम् । यद्यप्यत्र सौभाग्यस्य भागो नीतः तथाऽपि तन्मतान्तरसंवादात् द्विगुणो
बोध्यः, यथा रसेन्दुसारमङ्गदे—“धान्याभ्रकस्य भागैकं भागौ द्वौ टङ्गणस्य च” इति ।
एवञ्च हरिद्राऽऽमलकरसाभ्यां द्विगुणेन टङ्गणचूर्णेन च सह धान्याभ्रं पिष्टं चक्रीकृतं
षष्टिपटं दद्यात् । रोगानुपानतः, यस्मिन् व्याधौ प्रयुञ्जीत तत्तद्वाधिविनाशकानु-
पानयोगादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरमाह, वटमूलेति ।—वटमूलत्वक्क्वाथैरेकमर्दनम्, अथवा ताम्बूलीपत्र-
सारतः प्रथमपत्ररसेन, अथवा वासामल्याक्षिकाभ्यां वासारस-हिल्लसोचिकारसाभ्याम्,

अथ सत्त्वपातनम् ।—

पादाश्टङ्गणोपेतं मुसलीरसमर्दितम् ।

कन्यात् कोष्ठया दृढं धातं सत्त्वरूपं भवेद्वनम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

कासमर्दघनाधान्यवासानाञ्च पुनर्भुवः ।

मत्स्याच्या काण्डवल्ग्राश्च हसपाद्या रसैः पृथक् ॥ २७ ॥

पिष्टा पिष्टा प्रयत्नेन शोषयेद्वर्मयोगतः ।

पल गोधूमचूर्णस्य क्षुद्रमत्स्याश्च टङ्गणम् ॥ २८ ॥

प्रत्येकमष्टमाशेन दत्त्वा दत्त्वा विमर्दयेत् ।

मर्दने मर्दने सम्यक् शोषयेद्रविरश्मिभिः ॥ २९ ॥

पञ्चाज पञ्चगव्य वा पञ्चमाहिषमेव वा ।

क्षिप्त्वा गोलान् प्रकुर्वीत किञ्चित्तिन्दुकतोऽधिकान् ॥ ३० ॥

पया दधि घृत मूत्रं सविट्कञ्चाजमुच्यते ।

अधःपातनकोष्ठया हि धात्वा सत्त्व निपातयेत् ॥ ३१ ॥

अथवा सकठिलया मीनाच्या कठिल कर्कट “वनकांक्रोल” इति भाषा, मीनाची गण्डदूर्वा ब्राह्मो वा, अथवा वटवृक्षस्य पत्रा वटचौरिण, एषा पञ्चानामेकतमरसेन मर्दयित्वा विंशतिपट दय ॥ २४।२५ ॥

सत्त्वपातनमाह, पादाश्रिति ।—पादाश्टङ्गणोपेत चतुर्थाश्टङ्गणसंयुक्तम् । मुषली तालमूली । कोष्ठया कोष्ठिकायन्त्रे, तल्लक्षणमविमहिताया यथा—“षोडशाङ्गुलविस्तीर्णे हसमादायत समम् । धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठिकं परिकीर्तितम् ॥ परिपूर्णं दृढाङ्गागैरधी वातेन कोष्ठिके । भात्रया ज्वालमाग्रेण ज्वालेयेच्च हुताशनम् ॥” इति । धातं बह्निमयोगात्तप्तम् । सत्त्वरूपं “धातश्च निर्गतं सारं सत्त्वमित्यभिधीयते” इत्युक्तलक्षणं निर्गतसारम् ॥ २६ ॥

सत्त्वपातने प्रकारान्तरमाह, कासमर्देति ।—घना गुडूची । पुनर्भू पुनर्नवा । काण्डवल्ग्री कारवेल्ग्री । हसपादो गोधापदो “गोयानिलता” इति भाषा । शर्मथागत आतपसयोगात् । पञ्चाज क्वाग्या पयोदधिघृतमूत्रपुरीषपञ्चकम् । पञ्चगव्य पूर्ववत् गोत्रापि क्षीरादिपञ्चकम् । पञ्चमाहिष महिष्या अपि पूर्ववत् पञ्चकम् ।

अथ किंदात् सत्त्वग्रहणम् ।—

कीष्टां किंदां समाहृत्य विचूर्णावकरान् हरत् ।
तत् किंदां स्वल्पटङ्गेन गोमयेन विमर्द्य च ॥ ३२ ॥
गोलान् विधाय संशोष्य धमेत् भूयोऽपि पूर्ववत् ।
भूयः किंदां समाहृत्य मृदित्वा सत्त्वमाहरत् ॥ ३३ ॥

अथ सत्त्वशोधनम् ।—

अथ सत्त्वकणास्तास्तु काथयित्वाऽस्त्रकाञ्चिकैः ।
शोधनीयगणोपेतं मूषामध्ये निरुध्य च ॥ ३४ ॥
सम्यक् द्रुत समाहृत्य द्विवार प्रधमेद्वनम् ।
इति शुद्ध भवेत् सत्त्वं योज्य रसरसायने ॥ ३५ ॥

अथ सत्त्वानां मृदूकरणम् ।—

मधुतैलवसाऽऽज्येषु द्रावित परिवापितम् ।
मृदु स्यादश्वारेण सत्त्वं लोहादिक खरम् ॥ ३६ ॥

तिन्दुकत कर्षमानात किञ्चिदधिकान् पादपरिमिताधिकान् सपादकर्षमानानित्यथ ।
अथ पातनकीष्टाम् अथ पातनार्थकीष्टिकायन्ते । अथमर्थ, —कासमदादीनामष्टानां
रसेन पृथक् पृथक् सम्मर्द्य आतपे संशोष्य च गोधूमचूर्णादीन् पृथक् पृथक् दत्त्वा दत्त्वा
पुन मर्दयेत् शोधयेच्च, तत अजाया गो महिष्या वा चीरादिपञ्चकेन गोलककरण-
योग्येन सम्मिश्र्य सपादकर्षमितान् गोलान् विधाय अथ पातनार्थकीष्टिकायन्ते आत्वा
सत्त्व गृह्णीयादिति ॥ २७—३१ ॥

किंदात् सत्त्वग्रहणमाह, कीष्टामिति ।—कीष्टा किंदा धमनवशेन
कीष्टिकालग्रम् अक्षमलम् । अवकरान् रजांसि चूर्णानीति यावत् । “रवकान्”
इति पाठान्तरम् । भूय पुनरपि । किंदा धमनवशेन यत् किंदा निर्गतं
तदित्यर्थ ॥ ३२।३३ ॥

सत्त्वशोधनमाह, अथेति ।—सत्त्वकणान् धमननि मृतसाररूपचूर्णानि ।
शोधनीयगणोपेत शोधनार्थविफलादिगणसंयुतम् । द्रुत गलितम् । रसरसायने रसे
रसायने च ॥ ३४।३५ ॥

सत्त्वानां मृदूकरणमाह, मल्लिति ।—द्रावित पूर्वप्रक्रियया प्राप्ततद्रवीभाव-

अध्यासमारणम् ।—

पट्टचूर्णं विधायान्न गोघृतेन परिप्लुतम् ।
 भर्जयेत् सप्तवाराणि चुल्लीसंस्थितखर्परे ॥ ३७ ॥
 अग्निवर्णं भवेद्दयावद्दार वार विचूर्णयेत् ।
 तृणं क्षिप्त्वा दहेद्दयावत्तावद्वा भर्जनं चरेत् ॥ ३८ ॥
 ततः सगन्धकं पिष्ट्वा वटमूलकषायतः ।
 पुटेद्विशतिवारेण वाराहेण पुटेन हि ॥ ३९ ॥
 पुनर्विशतिवाराणि त्रिफलोत्पलकषायतः ।
 त्रिफलामुण्डिकाभृङ्ग-पत्रपथ्याऽक्षमूलकैः ॥ ४० ॥
 भावयित्वा प्रयोक्तव्यं सर्वरोगेषु मात्रया ।
 सत्त्वाभ्रात् किञ्चिदपर निर्विकारं गुणाधिकम् ॥ ४१ ॥
 एवं चेच्छुतवाराणि पुटपाकेन साधितम् ।
 गुणवज्जायतेऽत्यर्थं पर पाचनदीपनम् ॥ ४२ ॥

मारणे प्रकारान्तरम् ।—

गन्धर्वपत्रतीयेन गुडेन सह भावितम् ।
 अधोर्ध्वं वटपत्राणि निश्चन्द्र त्रिपुटैः खगम् ॥ ४३ ॥
 क्षुधं करोति चात्यर्थं गुञ्जार्द्धमितिसेवया ।
 तत्तद्गोगह्वरैर्योगैः सर्वरोगहर परम् ॥ ४४ ॥

मित्यर्थः । परिवापित प्रक्षिप्तम् । खर कठिनम् , मन्त्रादिषु दशवारप्रक्षेपेण द्रव्यभूतं
 खरजोहादिसत्त्व सृष्ट भण्डादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अभ्यमारणमाह, पट्टचूर्णमिति ।—पट्टचूर्णं पट्टे शिलापट्टे चूर्णं वस्तुक्कानित-
 चूर्णमित्यर्थो वा । विधाय कृत्वा । परिप्लुतमित्यत्र अभ्यमिति शेषः । सगन्धकमित्यत्र
 पूर्वोक्तभृष्टाभ्यमिति शेषः । वाराहेण पुटेन “अरत्निमावके कुण्डे पुट वाराहमुच्यते”
 इति भावप्रकाशोक्तलक्षणकपट्टविशेषेण । मुण्डिका मुण्डिरी । भृङ्गपत्र भृङ्गराजपत्रम् ।
 अक्ष विभीतकः । एव पट्टचूर्णं विधायान्न इत्याद्युक्तविधानेनेत्यर्थः ॥ ३७—४२ ॥

अभ्यमारणे प्रकारान्तरमाह, गन्धर्वेति ।—गन्धर्वपत्रतीयेन एरखपत्ररसेन ।
 वटपत्राणीत्यत्र दत्त्वा इति शेषः । खगम् अभ्यम् ॥ ४३।४४ ॥

अथ सत्त्वस्य शोधनसारणे ।—

सत्त्वस्य गोलक धातं शस्यसंयुक्तकाञ्चिके ।
निर्वाप्य तत्क्षणेनैव कुट्टयेत्लोहपारया ॥ ४५ ॥
सम्प्रताप्य घनस्थूलकणान् क्षिप्त्वाऽथ काञ्चिके ।
तत्क्षणेन समाहृत्य कुट्टयित्वा रजश्चरेत् ॥ ४६ ॥
गोष्ठतेन च तच्चूर्णं भर्जयेत् पूर्ववत् त्रिधा ।
धात्रोफलरसैस्तद्व्यात्रीपत्ररसेन वा ॥ ४७ ॥
भर्जने भर्जने कार्यं शिलापट्टेन पेषणम् ।
ततः पुनर्नवावासा-रसैः काञ्चिकमिश्रितैः ॥ ४८ ॥
प्रपुटेद्दशवाराणि दशवाराणि गन्धकैः ।
एव सशोधितं व्योमसत्त्वं सर्वगुणोत्तरम् ॥
यथेष्टं विनियोक्तव्यं जारणे च रसायने ॥ ४९ ॥

अथ अभद्रावणानुल्लेखे कारणम् ।—

द्रुतयो नैव निर्दिष्टाः शास्त्रे दृष्टा अपि दृढम् ।
विना शम्भाः प्रसादेन न सिध्यन्ति कदाचन ॥ ५० ॥

अथ अभद्रप्रयोगः ।—

वेत्तव्योषसमन्वित द्रुतयुत वल्लोन्मितं सेवितं
दिव्याभ्र क्षयपाण्डुरगृहणिकाशून्तामकुष्ठामयम् ।
जूर्तिं श्वासगदं प्रमेहमर्चिं कामामय दुर्द्धरं
मन्दाग्नि जठरव्यथा विजयते योगैरशेषाभयान् ॥ ५१ ॥

[इत्यभ्राधिकारः] ।

मतान्तरे अभ्रसत्त्वस्य शोधनसारणमाह, सत्त्वस्येति ।—शस्यसंयुक्तकाञ्चिके
सधान्यकाञ्चिके अकानितकाञ्चिके इत्यर्थः । लोहपारया लौहमुषलेन । रजः, चूर्णम् ।
पूर्ववत् चुल्लीसंस्थितखर्परे पट्टचूर्णावचूर्णनं विधायेत्यर्थः ॥ ४५—४९ ॥

अभद्रावणानुल्लेखी कारणमाह, द्रुतय इति ।—सुगमम् ॥ ५० ॥

एव मारिताभस्य गुणमाह, वेत्तेति ।—वेत्तव्योषसमन्वितं विडङ्गकटुव्रयसंयुक्तम्,

अथ वैक्रान्तः ।—

अथ वैक्रान्तस्वरूपमाह ।—

अष्टास्रश्चाष्टफलक षट्कोणो मष्टाणो गुरुः ।

शुद्धमिश्रितवर्णेश्च युक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥ ५२ ॥

अथ वैक्रान्तस्य वर्णभेदा ।—

श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलः पारावतच्छविः ।

श्यामलः क्षणवर्णश्च कर्बुरश्चाष्टधा हि सः ॥ ५३ ॥

अथ वैक्रान्तस्य गुणा ।—

आयुष्पदश्च बलवर्णकरोऽतिवृथः

प्रज्ञाप्रदः सकलदोषगदापहारी ।

दीप्ताग्निक्तत् पविसमानगुणस्तरस्वी

वैक्रान्तकः खलु वपुर्वललोहकारी ॥ ५४ ॥

रसायनेषु सर्वेषु पूर्वगण्यः प्रतापवान् ।

वज्रस्थाने नियोक्तव्यो वैक्रान्तः सर्वदोषहा ॥ ५५ ॥

अत्र वेङ्गादीनां मानानुक्तत्वेऽपि असमानसाहचर्यात् वेङ्गव्योषयो प्रत्येकं वल्लभान् बोध्यम् । वल्ल द्विगुञ्जा, गुञ्जादयमिति लौलावती सार्द्धगुञ्जेति राजनिघण्टुः । जूर्तिं जरा ज्वर वा ॥ ५२ ॥

वैक्रान्तस्वरूपमाह, अष्टास्र इति ।—अष्टास्र अष्टकोण । अष्टफलक अष्टास्रत्वादेव फलकाकाराष्टरेखाविशिष्टः । षट्कोण इत्यत्र वा-शब्द ऊहनोय तेन अष्टकोण षट्कोणो वा बोध्यः ॥ ५२ ॥

वर्णभेदेन तस्याष्टधात्वमाह, श्वेत इति ।—पारावतच्छवि, धूस्रवर्ण इत्यर्थः । कर्बुर स्वर्णवर्ण इत्यर्थः, विचित्रवर्ण इत्यर्थो वा ॥ ५३ ॥

वैक्रान्तस्य गुणमाह, आयुष्पद इति ।—पविसमानगुण ह्रीरकसट्टशगुणविशिष्टः । तरस्वी वीर्यवान्, यद्वा—तर मास मासवद्गुण इत्यर्थः । विद्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या मासवान्, मासवत् गुणसम्पन्न मासवर्द्धक इत्यर्थः । वपुरिति ।—वपु देह बल मनोबल, बलवर्णकर इति प्रागुक्तत्वात्, लोहं रक्तं तानि करोतीति देहवर्द्धन मनो-बलवर्द्धन रक्तवर्द्धनश्च इत्यर्थः । पूर्वगण्यः प्राथम्येन गणनीयः । प्रतापवान् प्रभाव-

अथ वैक्रान्तीत्यति ।—

दैत्येन्द्रो माहिष सिद्धः सहदेवसमुद्भवः ।

दुर्गा भगवती देवी तं शूलेन व्यमर्दयत् ॥ ५६ ॥

तस्य रक्तं तु पतितं यत्र यत्र स्थितं भुवि ।

तत्र तत्र तु वैक्रान्तं वज्राकारं महारसम् ॥ ५७ ॥

अथ वैक्रान्तस्य अवस्थितिस्थानं निरुक्तिश्च ।—

विन्ध्यस्य दक्षिणे भागे ह्युत्तरे चास्ति सर्वतः ।

विक्रान्तयति लोहानि तेन वैक्रान्तकः स्मृतः ॥ ५८ ॥

सतान्तरे वर्णभेदकथनम् ।—

श्वेतः पीतस्तथा रक्तो नीलः पारावतप्रभः ।

मयूरकण्ठसदृशश्चान्यो मरकतप्रभः ॥ ५९ ॥

सम्पन्नः । वज्रस्थाने हीरकप्रयोगयोग्यस्थाने । तन्त्रान्तरेऽपि वज्रवैक्रान्तयोः समान-
गुणत्वमुक्तं तद्वयथा—“रसवीर्यविपाकेषु वज्रसमं क्षत्रकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनञ्च ।
अपि च—वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्यकम् । तथाऽप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्त-
मुत्तमम् ॥” इति ॥ ५४।५५ ॥

वैक्रान्तस्य उत्पत्तिमाह, दैत्येन्द्र इति ।—सिद्धं शङ्करवरेण सिद्धिप्राप्तः । सहदेव-
समुद्भवः सह देवैः समुद्भव उत्पत्तिः यस्य तथाभूतः देवताभिः सह समकालीत्यन्नः ।
“सर्वदेवसमुद्भवः” इति पाठे तु—सर्वेभ्यः देवेभ्यः समुद्भव उत्पत्तिः आविर्भावः
यस्याः सा इति दुर्गायाः विशेषणं, तस्याः सर्व-देव तेजः-समुत्पन्नत्वात् । तत्पन्नाञ्च
मार्कण्डेयचण्ड्या द्रष्टव्यम् । श्लोकाविमौ गम्यान्तरादङ्गतौ इति कश्चित् ॥ ५६।५७ ॥

वैक्रान्तस्य स्थानं निरुक्तिञ्चाह,—विन्धस्येति । विक्रान्तयतीति ।—विक्रान्तयति
विशेषेण छेदयति गुणैः पराजयते इत्यर्थः, स्वर्णादिसर्वलौहेभ्यो गुणाधिकः इति
भावः । “विक्रान्तयति” इति पाठे तु—विक्रमः कारयतीत्यर्थः, वैक्रान्तयोगेन
सर्वलौहानां वीर्याधिक्यं भवतीति भावः । अथमेव पाठः साधोयान् इति मन्यते
विपूर्व-क्रान्ते वैक्रान्तपदासिद्धे । “विक्रान्तयति” “विक्रान्तयति” इति पाठान्तरावाप-
कुतचित् दृश्येते । तन्त्रान्तरे तु वैक्रान्तशब्दस्यान्यथा निरुक्तिरुक्ता, सा तु एतदध्यायस्य
प्रथमश्लोकव्याख्यावसरे एवास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ५८ ॥

सतान्तरे वर्णभेदमाह, श्वेत इति ।—सुगमम् ॥ ५९ ॥

वर्णभेदेन काव्यभेदकथनम् ।—

देहसिद्धिकरं कृष्णं पीते पीतं सिते सितम् ।
सर्वार्थसिद्धिदं रक्तं तथा मरकतप्रभम् ॥
शेषे द्वे निष्फले वर्ज्ये वैक्रान्तमिति सप्तधा ॥ ६० ॥

अथाऽऽहरणविधिः ।—

यत्र क्षेत्रे स्थितञ्चैव वैक्रान्तं तत्र भैरवम् ।
विनायकञ्च सम्पूज्य गृह्णीयाच्छुद्धमानसः ॥ ६१ ॥
गुणान्तरम् ।—

वैक्रान्तो वज्रसदृशो देहलोहकरो मतः ।
विषमो रसराजश्च ज्वरकुष्ठक्षयप्रणुत् ॥ ६२ ॥

अथ शोधनम् ।—

वैक्रान्तकाः स्युस्त्रिदिनं विशुद्धाः संस्त्रेदिताः चारपटूनि दत्त्वा ।
अम्बेषु मूत्रेषु कुलत्परम्भान्नीरेऽथवा कोद्रववारिपक्वाः ॥ ६३ ॥
मतान्तरे शोधनमारणम् ।—

कुलत्पकाथमस्त्रिन्नो वैक्रान्तः परिशुध्यति ।
स्त्रियतेऽष्टपुटैर्गन्ध-निम्बुकद्रवसंयुतः ॥ ६४ ॥

वर्णभेदेन काव्यभेदमाह, देहेति ।—देहसिद्धिकरं देहस्य स्वेय्यरूपसिद्धिप्रदम् ।
शेषे द्वे पागावताभ-मयूरकण्ठाभे ॥ ६० ॥

वैक्रान्तग्रहणविधिमाह, यवेति ।—सुगमम् ॥ ६१ ॥

गुणान्तरमाह, वैक्रान्त इति ।—सुगमम् ॥ ६२ ॥

शोधनमाह, वैक्रान्तका इति ।—चारपटूनि यवचारपञ्चलवणानि । अम्बेषु
अम्बवर्गैरसे । कुलत्परम्भान्नीरे कुलत्पकाथे कदलीकन्दरसे च । कीद्रवेति ।—
कीद्रव “कीदो” इति प्रसिद्धलक्षणधान्यविशेष तस्य वारिणि काये पक्वा ॥ ६३ ॥

मतान्तरे शोधन मारणमाह, कुलत्येति ।—कुलत्पकाथेन सह दोलायन्ते
स्त्रेय पश्चात् समपरिमितगन्धकं जम्बीररसञ्च दत्त्वा अष्टपुटं देयम्, एव वैक्रान्तो
स्त्रियते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

मतान्तरम् ।—

वैक्रान्तेषु च तप्तेषु हयमूत्र विनिक्षिपेत् ।
पौनःपुन्येन वा कुर्याद्भवं दत्त्वा पुटं त्वनु ॥
भस्मोभूतन्तु वैक्रान्त वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ ६५ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

मोच-मोरट-पालाशक्षार गोमूत्रभावितम् ।
वज्रकन्द-निशाकल्क-फलचूर्णसमन्वितम् ॥ ६६ ॥
तत्कल्कं टङ्गण लाक्षा-चूर्णं वैक्रान्तसम्भवम् ।
नरसारसमायुक्तं मेषशृङ्गीद्रवान्वितम् ॥ ६७ ॥
पिण्डितं मूकमूषस्थं क्षापितञ्च हठाग्निना ।
तत्रैव पतते सत्त्व वैक्रान्तस्य न सशयः ॥ ६८ ॥

मतान्तरम् ।—

सत्त्वपातनयोगेन मर्दितञ्च वटौकतः ।
मूषास्थो घटिकाक्षातो वैक्रान्तः सत्त्वमुत्सृजेत् ॥ ६९ ॥

मतान्तरमाह, वैक्रान्तेष्विति ।—पौनःपुन्येन एकविंशतिवारमित्यर्थः, तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“हयमूत्रेण तत् सेच्य तप्तं तप्तं त्रिसप्तधा” इति । द्रव हयमूत्रमित्यर्थः । अतः पश्चात् पुटं कुर्यात् यावत् भस्मता व्रजेत् ॥ ६५ ॥

सत्त्वपातनमाह, मोचेति ।—मोच रक्षातरु तस्य कन्दोऽव ग्राह्यः । मोरटम् इक्षुमूलम् अन्यथै रसो ग्राह्यः । पालाशक्षार पलाशक्षारोदकम् । वज्रकन्दं वन्यशूरणकन्दः । निशाकल्कः हरिद्राचूर्णम् । फलचूर्णं त्रिफलाचूर्णम् । नरसारः, “निशादल” इति ख्यातः । मेषशृङ्गी “मेडाशिडे” इति भाषा, तदभावे कर्कटशृङ्गी ग्राह्या । मूकमूषा अन्वमूषेत्यर्थः, महामूषा वा सत्त्वपातनकर्मणि तस्या एवोपयोगित्वात्, तल्लक्षणज्ञाने वक्ष्यमाणम् । हठाग्निना भस्त्राग्निना । अथमर्थः, —मोचादीनां रसेन वैक्रान्तं सम्भाव्य वज्रकन्दादीनां चूर्णेन नरसारचूर्णेन च ससृज्य मेषशृङ्गीद्रवेण सह मर्दयित्वा मूकमूषायां संस्थाप्य भस्त्राग्निना क्षापितं कृत्वा सत्त्वमाहरेदिति ॥ ६६—६८ ॥

मतान्तरमाह, सत्त्विति ।—सत्त्वपातनयोगेन सत्त्वपातनायद्रव्यसंयोगेन, तानि भोक्तानि रसेन्द्रचिन्तानाथौ ग्रथा—“गुडः पुरस्तादा लाक्षा पिष्ट्याक टङ्गण तथा ।

मृतवैक्रान्तस्य प्रयोगविधिगुणाश्च ।—

भस्मत्वं समुपागतो विकृतको हेम्ना मृतेनान्वितः
पादांशेन कणाऽऽज्यवेत्तसहितो गुञ्जामित सेवितः ।
यक्ष्माणं जरणञ्च पाण्डुगुदज श्वासञ्च कामामयं
दुष्टाञ्च ग्रहणीमुरःक्षतमुखान् रोगान् जयेद्देहकृत् ॥ ७० ॥

प्रयोगान्तरम् ।—

मृतभस्मार्द्धसंयुक्तं नीलवैक्रान्तभस्मकम् ।
मृताभ्रसत्त्वमुभयोस्तुलित परिमर्दितम् ॥ ७१ ॥
क्षौद्राज्यमयुतं प्रातर्गुञ्जामात्रं निषेवितम् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् दुर्जयानन्यभेषजैः ॥
त्रिःसप्तदिवसैर्दृणां गङ्गाभ्र इव पातकम् ॥ ७२ ॥

[इति वैक्रान्ताधिकारः] ।

अथ माक्षिकम् ।—

अथ माक्षिकीत्यतिस्थाननिर्देश ।—

सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनो रस ।
ताप्या किरातचोनेषु यवनेषु च निर्मितः ।
ताप्य सूर्यांशुसन्तप्तो माधवे मासि दृश्यते ॥ ७३ ॥

कर्णा सर्जरसश्चैव क्षुद्रनीलसमन्वितम् ॥ एतत् सर्वन्तु सञ्चूर्ण्य क्वागौदग्धेन पिण्डिका ।
कृता धाता खराङ्गारे सत्त्व मुञ्चति नान्यथा ॥” इति । घटिका घटिपलात्मक-
दण्डरूप काल ॥ ६९ ॥

वैक्रान्तस्य प्रयोगविधि गुणांश्चाह, भस्मत्वमिति ।—विकृतकं वैक्रान्तं । पादांशेन
वैक्रान्तापेक्षया चतुर्थांशेन भस्मसुवर्णेन । कणाऽऽज्यवेत्तसहितं पिप्पलीविडङ्ग-
मृतसंयुक्तं, कणादीनाञ्च मात्रा यथायोग्य बोध्या । गुञ्जामित इत्यस्य मृतहेमान्वित-
विकृतक इत्यनेन सम्बन्धः । जरणं जराम् । “जरणम्” इत्यत्र “जठरम्” इति पाठः
समीचीनः ॥ ७० ॥

प्रयोगान्तरमाह, मृतेति ।—मृतभस्म रससिन्दूर ॥ ७१-७२ ॥

माक्षिकीत्यतिस्थानमाह, सुवर्णेति ।—काञ्चन, स्वर्णम् इत्यर्थः । ताप्या

अथ मात्तिकस्य गुणा ।—

मधुरः काञ्चनाभास सास्त्रो रजतसन्निभः ।
किञ्चित् कषायमधुर शोतः पार्क कटुर्लघुः ॥
तत्त्वेवनाज्जराव्यधि-विषैर्न परिभूयते ॥ ७४ ॥

अथ मात्तिकस्य द्विविधो पारचयश्च ।—

मात्तिको द्विविधो हेम-मात्तिकस्तारमात्तिकः ।
तत्राऽऽद्य मात्तिकं कान्य-कुञ्जोत्थं स्वर्णसन्निभम् ॥ ७५ ॥
तपनोत्तोरसम्भूतं पञ्चवर्णसुवर्णावत् ।
पाषाणबहुलं प्रीतिस्ताराख्योऽल्पगुणात्मकः ॥ ७६ ॥

गुणान्तरम् ।—

मात्तिकधातुः सकलामयश्च प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृथः ।
दुर्मेललोद्द्वयमेलनश्च गुणोत्तरः सर्वरसायनाग्रः ॥ ७७ ॥

तापीनदीतीरे । ताप्य तापीनदीसमुद्भव मात्तिक इति यावत् । माधवे
वैशाखे ॥ ७३ ॥

मात्तिकस्य गुणमाह, मधुर इति ।—काञ्चनाभासः स्वर्णप्रभः मात्तिक इति
शेषः, स्वर्णमात्तिक इत्यर्थः, सास्त्रमधुरः । रजतसन्निभः, रौप्यमात्तिकः किञ्चित्
कषायमधुरः ॥ ७४ ॥

मात्तिकस्य भेदादिकमाह, मात्तिक इति ।—तारमात्तिकः रौप्यमात्तिकः । आद्यः
मात्तिकः स्वर्णमात्तिकम् । पाषाणबहुलः इत्यस्य ताराख्येन सम्बन्धः । योगरत्नाकरे
स्वर्णमात्तिकस्य लक्षणमुक्तं यथा—“भङ्गे सुवर्णमङ्गाशो मनाक् कृष्णच्छविर्वहिः ।
ब्रह्मदण्डं इति ख्यातो मात्तिकोऽत्र प्रशस्यते ॥” इति । किञ्च स्वर्णसाहित्यात् अस्य स्वर्ण-
मात्तिक इत्यभिधानं, तथा च—“किञ्चिद्वर्णसाहित्यात् स्वर्णमात्तिकमुच्यते” इति ।
अन्यच्च—“उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम् । तथा च काञ्चनाभावे दीयते
स्वर्णमात्तिकम् ॥” इति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अस्य गुणान्तरमाह, मात्तिकधातुरिति ।—प्राणो रसेन्द्रस्य पारदस्य वीर्योत्कर्ष-
जनक इत्यर्थः । दुर्मेलेति ।—दुःखेन मिश्रणीयलौहद्वयस्य ऐक्यसम्पादकः । गुणोत्तरः
महागुणः ॥ ७७ ॥

अथ शोधनानि ।—

एरण्डतैललुङ्गाम्बु-मिडं शुध्यति माक्षिकम् ।
सिद्धं वा कदलीकन्द-तोयैर्न घटिकाद्वयम् ।
तप्तं क्षिप्तं वराकाथे शुद्धिमायाति माक्षिकम् ॥ ७८ ॥

अथ सारणम् ।—

भातुलुङ्गाम्बुगन्धाभ्यां पिष्टं मूषोदरे स्थितम् ।
पञ्चक्रोडपुटैर्दग्धं स्त्रियते माक्षिकं खलु ॥ ७९ ॥

मतान्तरम् ।—

एरण्डस्नेहगव्याजैर्मातुलुङ्गरसेन वा ।
स्वर्परस्थं दृढं पक्वं जायते धातुसन्निभम् ॥
एव मृतं रसे योज्यं रसायनविधावपि ॥ ८० ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

त्रिंशशनागसंयुक्तं क्षारैरस्त्रैश्च मर्दितम् ।
ध्मात प्रकटमूषायां सत्त्वं मुञ्चति माक्षिकम् ॥ ८१ ॥

अथ माक्षिकस्य सीसकशाम् ।—

सप्तवारं परिद्राव्य क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे ।
माक्षीकसत्त्वसन्निभं नागं जंश्याति निश्चितम् ॥ ८२ ॥

शोधनान्याह, एरण्डतैलत्यादि ।—एरण्डतैललुङ्गाम्बु-मिडं, दोलायन्ते इति शेषः ।
लुङ्गाम्बु मातुलुङ्गरसः । पचान्तरमाह,—सिद्धमिति । प्रकारान्तरमाह, तप्तमिति ।—
वराकाथे विफलाकाथे ॥ ७८ ॥

सारणमाह, मातुलुङ्गेति ।—पञ्चक्रोडपुटैः वाराहपुटे पञ्च वारान् ॥ ७९ ॥

मतान्तरमाह, एरण्डस्नेहेति ।—एरण्डतैलगव्यच्छागपयोभिः सह पिष्टा इत्यर्थः ।
दृढं निश्चितं सम्यगित्यर्थो वा । धातुसन्निभं स्वर्णैरिकतुल्यरक्ताभम् ॥ ८० ॥

सत्त्वपातनमाह, त्रिंशशेति ।—माक्षिकापेक्षया त्रिंशद्भागैकभागसीसकभक्ष-
संयुक्तम् । क्षारे स्वर्जिकायावत्प्रकटङ्गणाख्यक्षारवये । अस्त्रैः मातुलुङ्गाद्यस्त्र-
वर्गरसे ॥ ८१ ॥

माक्षिकस्य सीसकशसनप्रक्रियामाह, सप्तवारमिति ।—सीसकमग्नौ द्रवीकृत्य

प्रकारान्तरेण सत्त्वपातनम् ।—

क्षौद्रगन्धर्वतैलाभ्यां गोमूत्रेण घृतेन च ।

कदलीकन्दसारेण भावित माक्षिकं मुहुः ॥

मूषाया मुञ्चति धातुं सत्त्व शुल्बनिभं मृदु ॥ ८३ ॥

विशुद्धमाक्षिकसत्त्वस्य लक्षणम् ।—

गुञ्जावीजसमच्छाय द्रुतद्रावञ्च शीतलम् ।

ताप्यसत्त्वं विशुद्धं तद्देहलोहकरं परम् ॥ ८४ ॥

माक्षिकसत्त्वस्य प्रयोगविशेषः ।—

माक्षीकसत्त्वञ्च रसेन पिष्टं कृत्वा विलीने च बलिं निधाय ।

सन्मिश्रं सन्मयं च खल्वस्ये निक्षिप्य सत्त्वं द्रुतिमभ्रकस्य ॥

॥ ८५ ॥

विधाय गोलं लवणाख्ययन्त्रे पचेद्दिनाहं मृदुवज्जिना च ।

स्वतः सुशीतं परिचूर्ण्य सम्यग्वल्लोम्भितं व्योषविडङ्गयुक्तम् ॥

॥ ८६ ॥

ससेवितं क्षौद्रयुतं निहन्ति जरां सरोगान्त्वपमृत्युमेव ।

दुःसाध्यरोगानपि सप्तवासरैर्नैतेन तुल्योऽस्ति सुधारसोऽपि ॥

॥ ८७ ॥

अप्तवारं निर्गुण्डीरसे निवाप्य माक्षिकसत्त्वेन सयोजयेत्, एवञ्च तत् अवश्यमेव तत्र विलीयेत इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

मतान्तरे सत्त्वपातनमाह, क्षौद्रेति ।—गन्धर्वतैलम् एरण्डतैलम् । मुहुः सप्तवार-मित्यर्थः । शुल्बनिभं ताससदृशपातलवर्णमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

विशुद्धस्य गुणमाह, गुञ्जावीजिति ।—गुञ्जावीजसमच्छाय गुञ्जासदृशरक्तवर्ण-मित्यर्थः । द्रुतद्राव द्रूयते विलीयते द्रवीभूयते अनेनेति व्युत्पत्त्या द्रुतशब्देनात्र अभि-प्रेक्ष्यते, द्रुतेन अभिना द्राव सन्तप्तं तरलीभूतमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्रयोगविधिमाह, माक्षीकेति ।—विलीने मिश्रिते इत्यर्थः । बलिं गन्धकम् । सत्त्वमित्यादि ।—अभ्रस्य तरलसारमित्यर्थः । लवणाख्ययन्त्रे लवणयन्त्रे तल्लक्षणज्ञाये-त्युच्यते ॥ ८५—८७ ॥

अथ माक्षिकसत्त्वद्रावणम् ।—

एरण्डोत्प्रेन तैलेन गुञ्जा क्षौद्रञ्च टङ्गणम् ।

मर्दितं तस्य वापेन सत्त्वं माक्षीकजं द्रवेत् ॥ ८८ ॥

[इति माक्षिकाधिकारः] ॥

अथ विमल' ।—

अथ विमलभेदा ।—

विमलस्त्रिविध' प्रोक्तो हेमाद्यस्तारपूर्वक' ।

तृतीयः कास्यविमलस्तत्तत्कान्त्या स लक्ष्यते ॥ ८९ ॥

अथ विमलस्य लक्षणं गुणाश्च ।—

वर्तुल' कोणसयुक्तं स्निग्धञ्च फलकान्वित' ।

मरुत्पित्तहरो वृथो विमलोऽतिरसायनः ॥ ९० ॥

अथ विविधस्य तस्य क्रियाविशेषः ।—

पूर्वो हेमक्रियासूक्तो द्वितीयो रूप्यकृन्मत' ।

तृतीयो भेषजे तेषु पूर्वपूर्वो गुणोत्तरः ॥ ९१ ॥

अथ विमलश्रीवनम् ।—

आटरूषजले स्त्रिन्नो विमलो विमलो भवेत् ।

जम्बीरस्वरसे स्त्रिन्नो भेषजशुद्धीरसेऽथवा ।

आयाति शुद्धिं विमलो धातवश्च यथा परे ॥ ९२ ॥

माक्षिकसत्त्वद्रावणमाह, एरण्डोत्प्रेनेति ।—गुञ्जा गुञ्जावौजम् । तस्य वापेन मृष्ट-
गुञ्जादे तत्र प्रक्षेपेण तत्कान्तमध्ये स्थापनेनेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विमलस्य भेदमाह, विमल इति ।—विमल माक्षिकविशेषः । तत्तत्कान्त्या
हेमादीनां प्रभया । पथ्यायुक्त्यावलीकृता विमलशब्देन रौप्यमाक्षिकं गृहीतम् ॥ ८९ ॥

विमलस्याकृतिं गुणाश्चाह, वर्तुल इति ।—सुगमम् ॥ ९० ॥

विविधस्य तस्य क्रियाविशेषमाह, पूर्व इति ।—हेमक्रियासु स्त्रिणाभावे तत्कार्य-
करणार्थमित्यर्थः । रूप्यकृत् रौप्यकार्यकृदित्यर्थः ॥ ९१ ॥

तेषां शोधनमाह, आटरूषजले ।—आटरूषजले वासकस्य स्वरसे काथे वा ।
स्त्रिन्न, दीलायन्ते इति शेषः । परे अन्ये ॥ ९२ ॥

अथ विमलसारणम् ।—

गन्धाश्मलकुचान्मैश्च स्मियते दशभिः पुटैः ॥ ८३ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

सटङ्कलकुचद्रावैर्मेषशृङ्गाश्च भस्मना ।

पिष्टो मृषोदरे लिप्तः सशोष्य च निरुध्य च ॥ ८४ ॥

षट्प्रस्थकोकिलैर्धातो विमलः सीससन्निभः ।

सत्त्व मुञ्चति तद्वयुक्तो रसः स्यात् स रसायनः ॥ ८५ ॥

मतान्तरम् ।—

विमलं शिशुतोयेन काङ्क्षी कासौसटङ्कणम् ।

वज्रकन्दसमायुक्तं भावितं कदलौरसे ॥ ८६ ॥

मोक्षक-क्षारसंयुक्तं ध्यापितं मूकमूषगम् ।

सत्त्व चन्द्रार्कसङ्काशं पतते नात्र सशयः ॥ ८७ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

तत् सत्त्व सूतसंयुक्तं पिष्टं कृत्वा सुमर्दितम् ।

विलीनं गन्धके क्षिप्त्वा जारयेत्त्रिगुणालकम् ॥ ८८ ॥

शिला पञ्चगुणाञ्चापि बालुकायन्त्रके खलु ।

तारभस्म दशशेन तावद्वैक्रान्तकं मृतम् ॥ ८९ ॥

विमलस्य सारणमाह, गन्धाश्मेति ।—गन्धाश्मा गन्धक, लकुच लकुचस्वरस, लकुच 'उद्दृश्या' "मन्दार" इति वा ख्यात अस्मि अस्मवर्गे ते तै ॥ ८३ ॥

सत्त्वसङ्ग्रहणमाह, सटङ्केति ।—षट्प्रस्थकोकिलैर् द्वादशशरावमितवदर-काषाङ्गारैः, विमल टङ्कणसेषशृङ्गोभस्मभ्यां सम्मिश्रं लकुचद्रावे पिष्टा मूषागर्भे संलिप्यातपे सशोष्य पश्चात् मूषा ता निरुध्य द्वादशशरावमितवदरकाषाङ्गारिण भस्मना ध्यापयेत्, तेन विमलः सीसकसदृशः सन् सत्त्व मुञ्चतीति निर्वर्ष ॥ ८४।८५ ॥

प्रकारान्तरमाह, विमलमिति ।—काङ्क्षी सौराष्ट्रस्थितिका । मात्रिक सुष्कक घण्टापाटना इति यावत्, काङ्क्ष्यादिवज्रकन्दान्तैः विमलं अथोज्य शिशुमूलरसेन तथा कदलीमूलरसेन च भावयित्वा घण्टापाटलिकाचारेण साम्यं मूषामये स्थापयित्वा धमेदित्यर्थः ॥ ८६।८७ ॥

विमलसत्त्वस्य प्रयोगः गुणाश्चाह, तत्सत्त्वमिति ।—जारयेत् त्रिगुणालकं विमलं

सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य पटेन परिगाल्य च ।

निलिप्य कूपिकामध्ये परिपूर्य्य प्रयत्नतः ॥ १०० ॥

लीढो व्योषवरान्वितो विमलको युक्तो घृतैः सेवितो

हन्याद्भृङ्गकृज्ज्वरान् श्वयथुक पाण्डुप्रमेहार्चुः ।

मूलार्तिं ग्रहणीञ्च शूलमतुलं यद्ध्यामयं कामलां

सर्वान् पित्तमरुद्गदान् किमपरैर्योगैरशेषामयान् ॥ १०१ ॥

[इति विमलाधिकारः] ।

अथ शिलाजतु ।—

अथ शिलाजतुनो भेदः ।—

शिलाधातुर्द्विधा प्रोक्तो गोमूत्राद्यो रसायनः ।

कर्पूरपूर्वकश्चान्यस्तत्राऽऽद्यो द्विविधः पुनः ॥

ससत्त्वश्चैव नि सत्त्वस्तयो पूर्वी गुणाधिकः ॥ १०२ ॥

अथ शिलाजतुन उत्पत्तिकथनम् ।—

ग्रीष्मे तीव्रार्कतप्तेभ्यः पादेभ्यो हिमभूयतः ।

स्वणेरूप्याकर्मभ्यः शिलाधातुर्विनि सरत् ॥ १०३ ॥

सत्त्वापेक्षया त्रिगुणहरितालं दत्त्वा जारणा कुश्यादित्यथ । “जायते त्रिगुणात्मकम्” इति पाठे—वातपित्तकफनाशनरूपगुणत्रयविशिष्टम् इत्यर्थः । दुर्भङ्गकृज्ज्वरान् शोहीनताकरज्वरान्, वेरूप्यजनकज्वरानित्यर्थः, यद्वा,—दुर्भङ्गकृत् भगन्दर । मूलार्तिं शिरीरोगम् । अयमर्थः,—विमलसत्त्व तत्त्वरसेन सम्पद्यं एकीभते सति इयास्तान्य गन्धकं त्रिगुणहरितालं तथा पञ्चगुणमन शिलाञ्च दत्त्वा साम्यश्रु बालुकायत्ने दिनमेक पचत, स्वाङ्गशीते च समुहृत्य दशसाशरौप्यभक्ष्य तावच्च भूतवैकान्त दत्त्वा सञ्चण्य वस्त्रपूत काचकूप्या स्थापयेत् । तच्चूर्णमनुरूपं गृहीत्वा व्याषादिभि सह सेविन वक्ष्यमाणगुण कथ्यात् इति वृद्धा ॥ ८८—१०१ ॥

अथ शिलाजतुनो द्विविध्यमाह, शिलेति ।—गोमूत्राद्य गोमूत्रशिलाजतु गोमूत्र-गन्धिशिलाजतु इत्यर्थः । अन्य कर्पूरपूर्वक कर्पूरशिलाजतु कर्पूरगन्धिशिलाजतु इत्यर्थः । पूर्वं गोमूत्रशिलाजतु ॥ १०२ ॥

शिलाजतुन उत्पत्तिमाह, ग्रीष्मे इति ।—पादेभ्यः प्रत्यन्तपर्वतेभ्यः, स्वर्णेति ।—स्वणेरूप्याका कर्म रेषा तेभ्यः । अर्कं, ताप्तम् ॥ १०३ ॥

अथ विविधस्य तस्य गुणा ।—

स्वर्णगर्भगिरेर्जातो जपापुष्पनिभो गुरुः ।

स स्वल्पतिक्त सुखादु परम तद्रमायनम् ॥ १०४ ॥

रूप्यगर्भगिरेर्जातं मधुर पाण्डुर गुरु ।

शिलाजं पित्तरोगघ्न विशेषात् पाण्डुरोगहृत् ॥ १०५ ॥

ताम्रगर्भगिरेर्जातं नीलवर्णं घनं गुरु ।

शिलाज कफघातघ्न तित्कोष्ण क्षयरोगहृत् ॥ १०६ ॥

अथ विशुद्धशिलानतनक्षणम् ।—

वक्त्रौ क्षिप्तं भवेद्यत्तल्लिङ्गाकारमधूमकम् ।

सलिलेऽप्यविलीनञ्च तच्छुद्ध हि शिलाजतु ॥ १०७ ॥

अथ गुणा ।—

नून सज्जरपाण्डुशाफशमनं मेहाग्निमान्द्यापहं

मेदश्छेदकरञ्च यक्ष्मशमनं शूलामयोन्मूलनम् ।

गुल्मप्लोहविनाशनं जठर-हृच्छूलघ्नमामापहं

सर्वत्वग्गदनाशनं किमपरं देहे च लोहे हितम् ॥ १०८ ॥

रसोपरस-सूतेन्द्र-रत्न-लोहेषु ये गुणाः ।

वसन्ति ते शिलाधातौ जरासृत्युजिगीषया ॥ १०९ ॥

तत्रादौ स्वणादिभ्य उत्पत्तिभेदेन विविधस्य गोमूत्रगन्धिन तस्य लक्षणादिकमाह, स्वर्णेति ।—तन्नालरे तु उत्पत्तिभेदेन भिन्नस्य तस्य चातुर्विध्यमुक्तं, यथा चरके—
“नात्युष्णशीत धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः । हेन्नीऽथ रजतात्ताम्रात वरं कालायसा-
दपि ॥” इति । अत्र तु आयसं नीतं, तल्लक्षणमपि तत्रैव द्रष्टव्यं यथा—“यत्तु गुग्गुलु-
सङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम् । विपाके कटुं शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥ गोमूत्रगन्धि-
सर्वेषां सर्वकर्मसु यौगिकम् । रसायनप्रयोगेषु पश्चिन्मन्तु विशिष्यते ॥” इति । अत्र हैम-
शिलाजतुनो परमरसायनत्वेनीकत्वात् आयसस्यापि मुख्यतः रसायनगुणत्वेन एक-
कार्थ्यकत्वात् आयसं पृथङ्नीतमिति सन्त्यम् ॥ १०४—१०६ ॥

विशुद्धस्य तस्य लिङ्गमाह, वक्त्राविति ।—सुगमम् ॥ १०७ ॥

तस्य गुणमाह, नूनमिति ।—देहे च लोहे हितं—देहस्य स्थिरीकरणे रक्तवर्द्धन-
क्रियायाञ्च हितम् ॥ १०८-१०९ ॥

अथ शोधनम् ।—

क्षारास्त्रगोजलैर्धौतं शुध्यत्येव शिलाजतु ॥ ११० ॥

मतान्तरम् ।—

शिलाधातुञ्च दुग्धेन त्रिफला मार्कवद्रवै ।

लोहपात्रे विनिक्षिप्य शोधयेदतियत्नतः ॥ १११ ॥

मतान्तरम् ।—

क्षारास्त्रगुगुलोपेतैः स्वेदनीयन्त्वमध्यगैः ।

स्वेदितो घटिकामानाच्छिलाधातुर्विशुध्यति ॥ ११२ ॥

अथ सारणम् ।—

शिलया गन्धतालाभ्या मातुलुङ्गरसेन च ।

पुटितो हि शिलाधातुर्भ्रियतेऽष्टगिरिण्डकैः ॥ ११३ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

भस्मीभूतशिलोद्भव समतुल कान्तञ्च वैक्रान्तकं

युक्तञ्च त्रिफलाकटुत्रिकष्टतैर्वस्त्रेन तुल्य भर्जत् ।

शिलाजतुशोधनमाह, क्षारिति ।—अत्र जलशब्द क्षारादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, ततश्च यवक्षारोदकेन कार्जिकेन गोमूत्रेण च लोहपात्रे एकेकदिनं धौतं कृत्वा आतपे सशोष्य गृह्णीयात् । अत्र यद्यपि आतपशोषणं नोक्तं तथाऽपि तन्मतान्तरदर्शनात् ब्रह्म-वैद्यव्यवहारसिद्धत्वाच्च तत् कार्यम् ॥ ११० ॥

मतान्तरमाह, शिलिति ।—अत्रापि पूर्ववत् प्रत्येकद्रवेण एकेकदिनं मर्दयित्वा आतपे सशोष्य शोधयेदित्यर्थः ॥ १११ ॥

मतान्तरमाह, क्षारिति ।—क्षारास्त्रगुगुलोपेतैरित्यस्य “दुग्धेन त्रिफलामार्कवद्रवै” इति पूर्ववाक्येन सम्बन्धः कल्पनीयः । स्वेदनीयन्त्वमग्रे वक्ष्यति । स्वेदनप्रकारश्चाय—स्थालीमध्ये दुग्धादिगुगुलानां सर्वमेकौकृत्य निधाय स्थालीमुखं वस्त्रेण बद्धा तदुपरि शिलाजतुं संस्थाप्य शरावेणाच्छाद्य सन्धिं लिप्त्वा घटिकां यावत् स्वेदयेत् इति ॥ ११२ ॥

सारणमाह, शिलयेति ।—शिलया नन शिलया । शिलादीनां प्रत्येकं शिलाजतु-तुल्यत्वं मातुलुङ्गरसस्य पेषणयोग्यो देयः । गिरिण्डकं वनोपलः ॥ ११३ ॥

पाण्डो यक्ष्मगदे तथाऽग्निसदने मेहेषु मूलामये
गुल्मप्लोह-महोदरे बहुविधे शूले च योन्यामये ॥ ११४ ॥
सेवेत यदि षण्मासं रसायनविधानतः ।
वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ ११५ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

पिष्टं द्रावणवर्गेण साम्नेन गिरिसम्भवम् ।
क्षिप्त्वा मूषोदरे रुद्धा गाढैर्ध्मातं हि कोकिलैः ॥
सत्त्वं मुञ्चेच्छिलाधातुस्तत्क्षणात् लोहमन्निभम् ॥ ११६ ॥

कर्पूरशिलाजतुनो लक्षणादिकम् ।—

पाण्डुरसिकताकारं कर्पूराद्यं शिलाजतु ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेह कामलापाण्डुनाशनम् ॥ ११७ ॥

अथ तस्य शोधनम् ।—

एलातोयेन सम्भिन्नं सिद्धं शुद्धिमुपैति तत् ।
नैतस्य मारणं सत्त्व-पातनं विहितं बुधैः ॥ ११८ ॥

[इति शिलाजत्वधिकारः] ।

वृत्तशिलाजतुनं प्रयागं गुणाश्चाह, भस्मोभूतेति ।—समस्तुलं समपरिमितम् ।
कान्तं कान्तलौहम् । वल्लनं तुल्यमिति भस्मोभूतशिलोद्भवान्स्थलेन सह योज-
नीयम् । कान्तवेक्रान्तयो प्रत्येकं तत्समलम् । त्रिफलादिकमनुरूपं दत्त्वा
सेव्यम् । मूलामये शिरीरोगे । रसायनविधानतः, कुटौप्रवेशादिरसायनविधि-
भनुसृत्येत्यर्थः ॥ ११४।११५ ॥

सत्त्वपातनमाह, पिष्टमिति ।—द्रावणवर्गेण “गुडगुग्गुलुगुग्गुज्जाज्य सारघण्टङ्गणा-
न्वितैः । दुद्रावाखिनलौहादद्रावणाय गणो मतः ॥” इति वक्ष्यमाणवर्गणः । साम्नेन
सकास्त्रिकेन । कोकिलैः वादराङ्गारे ॥ ११६ ॥

इदानीं कर्पूरगन्धिशिलाजतुनो लक्षणादिकमाह, पाण्डुरसिति ।—सुगमम् ॥ ११७ ॥
तस्य शोधनमाह, एलेति ।—सम्भिन्नं मिश्रितं मर्दितं वा । सिद्धम् एलातोयेनैव
स्त्रिप्तम् । नैतस्येति ।—एतस्य कर्पूरशिलाजतुनः ॥ ११८ ॥

अथ सस्यकः ।—

अथ सस्यकोत्पत्तिः ।—

पीत्वा हालाहलं वान्त पीतामृतगरुत्मता ।

विषेणामृतयुक्तेन गिरौ मरकताह्वये ॥

तद्वान्तं हि घनीभूतं सञ्जात सस्यकं खलु ॥ ११८ ॥

अथ प्रशस्तसस्यकलक्षणम् ।—

मयूरकण्ठसञ्ज्ञायं भाराढ्यमतिशस्यते ॥ १२० ॥

अथ सस्यकस्यौत्कर्ष्यकथनम् ।—

द्रव्यं विषयुतं यत्तद्द्रव्याधिकगुणं भवेत् ।

सुधा हालाहलैर्युक्ता सुधाधिकगुणा तथा ॥ १२१ ॥

अथ गुणा ।—

निःशेषदोष-विष-हृद्गद-शूल मूल-

कुष्ठान्त्वपैत्तिक-विबन्धहर परञ्च ।

रसायन वमनरेककरं गरघ्न

श्वित्रापह गदितमत्र मयूरतुल्यम् ॥ १२२ ॥

सस्यकोत्पत्तिमाह, पीत्वेति ।—वान्त वसनं कृतम् । पीतामृतगरुत्मता अमृतं पीतवता गरुडेन । सस्यक तुल्यकम् । गरुडोद्गौणसविषममृत कालेन घनीभूत सस्यक जातमित्यर्थः । यद्यप्यस्य भेदादिक कण्ठरवेण नोक्तं, तथाऽपि तन्वान्तर-दशनात् द्वैविध्यं ज्ञेयम्, यथा—“तुल्यं द्विविधं—मयूर खर्परौतुल्यञ्च । तुल्यं कटु-कषायोष्णं श्वित्रनेत्राभयापहम् । विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकम् ॥ खर्परौ कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी । लग्दोषशमनी रुच्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धिनी ॥” इति रत्नमालायाम् ॥ ११८ ॥

प्रशस्तसस्यकस्य लक्षणमाह, मयूरेति ।—सुगमम् ॥ १२० ॥

तस्य औत्कर्ष्यमाह, द्रव्यमिति ।—यत् द्रव्यं विषयुतं तत् द्रव्यं द्रव्यात् विषरहित-तत्सजातीयमिति भावः, अधिकगुणं भवेत् ॥ १२१ ॥

तस्य गुणमाह, निःशेषेति ।—रेककरं विरेचकम् । मयूरतुल्यं मयूरकण्ठाभ-तुल्यकम् । गरघ्नं सयोगजविषनाशनम् ॥ १२२ ॥

अथ शोधनम् ।—

सस्यक शुद्धिमाप्नोति रक्तवर्गेण भावितम् ॥ १२३ ॥

मतान्तरम् ।—

स्नेहवर्गेण ससिक्तं सप्तवारमदूषितम् ।

दोलायन्त्रेण सुखिन्नं सस्यकं प्रहरत्रयम् ॥

गोमहिष्याजमूत्रेषु शुध्यते—” ॥ १२४ ॥

अथ तुल्यखर्परमारणम् ।—

—तुल्यखर्परम् ।

लकुचद्राव-गन्धाश्म-टङ्गणेन समन्वितम् ॥

निरुध्य मूषिकामध्ये म्रियते कौकुटैः पुटैः ॥ १२५ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

सस्यकस्य तु चूर्णन्तु पादसौभाग्यसंयुतम् ।

करञ्जतैलमध्यस्थं दिनमेकं निधापयेत् ॥ १२६ ॥

अन्वमूषाऽऽस्यमध्यस्थं ध्यापयेत् कोकिलत्रयम् ।

इन्द्रगोपाकृतिं चैव सत्त्व भवति शोभनम् ॥ १२७ ॥

शोधनमाह, सस्यकमिति ।—रक्तवर्गेण वक्ष्यमाणकुसुमादिकाद्येनेत्यर्थः । भावित-
मित्यत्र सप्तवारमिति शेषः ॥ १२३ ॥

मतान्तरे शोधनमाह, स्नेहति ।—स्नेहवर्गेण घृततैलवसामज्जरूपेण सप्तवारं
ससिक्तं भावितामत्यर्थः । अदूषितं विद्युद्धम् । गोमहिष्याजमूत्रेषु दोलायन्त्रेण
प्रहरत्रयं सुखिन्नमित्यन्वयः ॥ १२४ ॥

खपरोतुल्यमारणमाह, तुल्यखपरमिति ।—कौकुटैः पुटैः,—“अथ षडङ्गुलं खातं
चतुर्दिक्षु च ताडयम् । एतं कुकुटनामानं पुटं विद्याद्भग्नम् ॥” इत्युक्तलक्षणकं,
दशवनीपलसाध्यपुटविशेषः ॥ १२५ ॥

सत्त्वपातनमाह, सस्यकस्येति ।—पादसौभाग्यसंयुतं सस्यकापेक्षया चतुर्थांश-
टङ्गणसंयुतम् । कोकिलत्रयं कोकिलेन वदरकाष्ठाङ्गारेण दयं वारद्वयम् इत्यर्थः ।
इन्द्रगोपाकृतिं तदाख्यरक्तवर्णकौटविशेषसदृशम्, आरक्तवर्णमित्यर्थः ॥ १२६।१२७ ॥

मतान्तरम् ।—

निम्बद्रवाल्पटङ्काभ्यां मूषामध्ये निरुध्य च ।
ताम्ररूपं परिष्ठात सत्त्व मुञ्चति सख्यकम् ॥ १२८ ॥

मतान्तरम् ।—

शुद्ध सख्यं शिखिक्रान्तं पूर्वभेषजसयुतम् ।
नानाविधानयोगेन सत्त्व मुञ्चति निश्चितम् ॥ १२९ ॥

अथ प्रयोगविधि ।—

सत्त्वमेतत् समाटाय खर-भूनागसत्त्वयुक् ।
तन्मुद्रिका कृतस्पर्शा शूलघ्नी तत्त्वणाद्भवेत् ॥ १३० ॥
चराचर विष भूत-डाकिनी दृग्गतं जयेत् ।
मुद्रिकेयं विधातव्या दृष्टप्रत्ययकारिका ॥ १३१ ॥

अथ भालुकितन्त्रोक्तप्रयोगविधि ।—

“रामवत्सोमसेनानीर्मुद्रिनेऽपि तथाऽक्षरम् ।
हिमालयोत्तरे पार्श्वे अश्वकर्णी महाद्रुम ॥

मतान्तरमाह, निम्बद्रवेति ।—अल्पटङ्क पादसौभाग्यमित्यथ । ताम्ररूप
ताम्रवर्णं सत्त्वमिति योजनोपम ॥ १२८ ॥

मतान्तरमाह, पुद्गमिति ।—शिखिक्रान्त वज्रिना दग्धम् । पूर्वभेषजसयुतं
पूर्वोक्तनिम्बद्रवादिसमन्वितमित्यर्थ ॥ १२९ ॥

प्रयोगविधिमाह, सत्त्वमिति ।—खरभूनागसत्त्वयुक् खर दुरालभा भूनाग-
सत्त्व सीसकसार ताभ्या युनक्ति इति खरभूनागसत्त्वयुक् । “खर” इत्यत्र “कर्ष”
इति पाठ समीचीन , तत्पक्षे—कर्षे भूनागसत्त्वमिति । मुद्रिका चक्रिका इत्यर्थ ।
तन्मुद्रिकेत्यादि ।—पूर्वोक्तविधानेन सङ्गृहीततुल्यकसत्त्व सीसकसत्त्वेन तुल्येन सथाज्य
दुरालभारसेन चक्रिका विषाद्य शूलनी जठरोपरि भासयेत् तत्त्वणादेव शूलादिक
नश्यतीत्यर्थ । चराचरमित्यादि ।—चराचर स्थावरजङ्गम तथा भूतडाकिन्यो, दृग्गत
दर्शनजनित विषमिति योजनोपम ॥ १३०।१३१ ॥

तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलय गतम् ॥ १३२ ॥
मन्त्रेणानेन मुद्राऽम्बो निपीत सप्तमन्त्रितम् ।
सद्यः शूलहरं प्रोक्तमिति भालुकिभक्षितम् ॥ १३३ ॥

अथ प्रयोगान्तरम् ।—

अनया मुद्रया तप्तं तैलमग्नौ सुनिश्चितम् ।
लेपितं हन्ति वेगेन शूलं यत्र क्वचिद्भवेत् ॥
सद्यः सूतिकरं नार्याः सद्यो नैत्ररुजापहम् ॥ १३४ ॥
[इति सस्यकाधिकारः] ।

अथ चपलः ।—

अथ चपलस्य भेदादिकथनं निरुक्तम् ।—

गौर श्वेतोऽरुणः कृष्णश्चपलस्तु चतुर्विधः ।
ह्रिमाभश्चैव ताराभो विशेषाद्रमबन्धनः ॥ १३५ ॥
शेषौ तु मध्यौ लाक्षावच्छीघ्रद्रावौ तु निष्फलो ।
वज्रवद्भवते वक्त्रौ चपलस्तेन कीर्तितः ॥ १३६ ॥

अथ गुणा ।—

चपलो लेखनं स्निग्धं देहलोहकरो मतः ।
रसरजसहायः स्थानित्ताणामधुरो मतः ॥ १३७ ॥

भालुकितन्त्रोक्तप्रयोगभेदमाह रामवदिति ।—रामवदित्यादि गतमित्यन्तेन मन्त्रेण
सप्तवारमभिमन्त्रितं मुद्रानिषिक्तं जलं पीतमेव शूलहरं भवेदित्यर्थः ॥ १३२।१३३ ॥

प्रयोगान्तरमाह, अनयेति ।—सूतिकरं प्रसवकारकम् ॥ १३४ ॥

चपलस्य भेदं निरुक्तिञ्चाह, गौर इति ।—चपलं यशस्वं, दक्षोक्तिं लोके । ह्रिमाभः
गौर इत्यर्थः । ताराभः श्वेतः । शेषौ कृष्णारुणौ । मध्यौ मध्यमगुणसम्पन्नौ । लाक्षेति ।
—कृष्णारुणौ लाक्षावत् शीघ्रद्रावौ चेत् निष्फलो इत्यर्थः । निरुक्तिर्यथा वज्रवदिति ।
—सुगमम् ॥ १३५।१३६ ॥

गुणमाह, चपल इति ।—लेखनं द्रुपश्चर्मविदारणं वान्तिकरो वा, चर्मविदारण-
क्रियासु वसनकार्येषु वा प्रयोज्य इत्यर्थः । रसरजस्य पारदस्य सहायः संयोगेन
गुणाधिक्यजनक इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

अथ वर्णाकृतिभेदेन गुणभेद ।—

चपलः स्फटिकच्छाय षडस्र स्निग्धको गुरुः ।

त्रिदोषघ्नाऽतिवृष्यश्च रसबन्धविधायक ॥ १३८ ॥

चपलस्य महारसत्वकथनम् ।—

महारसेषु कैश्चिच्च चपलः परिकीर्तित ॥ १३९ ॥

अथ शोधनम् ।—

जम्बीरकर्कोटकशृङ्गवेरैर्विभावनाभिश्चपलस्य शुद्धिः ॥ १४० ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

शैलन्तु चूर्णयित्वा तु धान्यान्मौपविषैर्विषै ।

पिण्डं बद्ध्वा तु विधिवत् पातयेच्चपलं तथा ॥ १४१ ॥

[इति चपलाधिकारः] ।

वर्णाकृतिभेदेन तस्य गुणभेदमाह, चपल इति ।—षडस्र षट्कोणविशिष्ट, स्फटिकच्छाय षडस्र चपल स्निग्ध इत्यादिगुणविशिष्ट ॥ १३८ ॥

तत्त्वान्तरं उपरसमध्य पाठता एते अभादय नवबन्धकृता महारसोपरसभेदेन विधा विभज्य लालाखता, अभादाना महावौष्यत्वात् बहुलप्रथागदशनाच्च महारसत्वन्तु कदाचित् युज्यत, चपलस्य तु न तथात्वं दृश्यत, अतस्तथोपरसत्वमाशङ्कमानानां मत निरासतु स्वीकृताद्वयार्थज्ञाह, महति ।—सुगमम् ॥ १३९ ॥

शोधनमाह, जम्बीरति ।—कर्कोटक “कॉकरोल” इति ख्यात, जम्बीरादीनां रसे सप्ताभभावनाभि वशुद्धिमायातीत्यर्थ ॥ १४० ॥

सत्त्वपातनमाह, शैलमिति ।—शैल शिलाजतु । उपविषाणि लाङ्गल्यादीन्ये वक्ष्यमाणानि । विषाणि शृङ्गादीनि तान्यप्ये वाचानि, शैलादि चपलान्त द्रव्यजातं काञ्चिकेन सम्मर्द्य पिण्डं कृत्वा पूर्ववत् मूषामध्ये निरुध्य कोकिलैर्भाषयेत्, तेन सत्त्वमुच्चेदित्यर्थ ॥ १४१ ॥

अथ रसकः ।—

अथ रसकस्य भेदलक्षणम् ।—

रसको द्विविधः प्रोक्तो दुर्दुरः कारवेक्षकः ।

सदलो दुर्दुरः प्रोक्तो निर्दलः कारवेक्षकः ॥ १४२ ॥

तयो प्रयोगविषय गुणाश्च ।—

सत्त्वपाते शुभः पूर्वं द्वितीयश्लेषधादिषु ।

रसकः सर्वमेहघ्नः कफपित्तविनाशनः ॥

नेत्ररोगक्षयघ्नश्च लोहपारदरञ्जन ॥ १४३ ॥

नागार्जुनेन सन्दिष्टौ रसश्च रसकावभौ ।

श्रेष्ठौ सिद्धरसौ ख्यातौ देहलोहकरी परम् ॥ १४४ ॥

रमश्च रसकश्चोभौ येनाग्निसहगौ कृता ।

देहलोहमयो सिद्धिर्दामो तस्य न संशयः ॥ १४५ ॥

अथ शोधनम् ।—

कटुकालावुनिर्यास आलोष्य रसकं पचेत् ।

शुद्धं दोषविनिर्मुक्तं पीतवर्णञ्च जायते ॥ १४६ ॥

मतान्तरम् ।—

खर्परः परिसन्तप्तः सप्तवारं निमज्जितः ।

बीजपूर-रसस्यान्तर्निर्मलत्वं समश्नुते ॥ १४७ ॥

रसकस्य द्विविध्यं लक्षणञ्चाह रसक इति ।—रसकं खर्परीतुल्यकविशेषः, यदुक्तं भावप्रकाशे—“खर्परीतुल्यकं तुल्यादन्यत्तत रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुल्यके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृता ॥” इति । सदलं सपत्रं, वशपत्रहरितालवदिति भावः ॥ १४२ ॥ काव्येषु प्रयोगं गुणाश्चाह, सत्त्वपाते इति ।—पूर्वं दुर्दुरः । द्वितीयः कारवेक्षकः ॥ १४३—१४५ ॥

शोधनमाह, कटुकेति ।—पचेत् इत्यत्र दीलायन्ते इति शेषः ॥ १४६ ॥

मतान्तरमाह, खर्पर इति ।—खपररसश्चोभौ सन्ताप्य मातुलुङ्गरसाभ्यन्तरे निमज्जेत् श्वेतं सप्तवारं करणेन शुद्धिमायादीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

मतान्तरम् ।—

नृमूत्रे वाऽश्वमूत्रे वा तन्ने वा काञ्जिकेऽथवा ।

प्रताप्य मज्जितं सम्यक् खर्परं परिशुध्यति ॥ १४८ ॥

अथ रसकस्य ताम्रादिरञ्जनविधिः ।—

नरमूत्रे स्थितो मास रसको रञ्जयेद्भ्रुवम् ।

शुद्धताम्न रस तारं शुद्धस्वर्णप्रभं यथा ॥ १४९ ॥

अथ सत्त्वसङ्ग्रहः ।—

हरिद्रा-त्रिफला-राल-सिन्धु-धूमैः सटङ्कणैः ।

मारुष्करैश्च पादाशैः सान्धैः सम्यग् खर्परम् ॥ १५० ॥

लिप्तं वृन्ताकमूषाया शोषयित्वा निरुध्य च ।

मूषा मूषोपरि न्यस्य खर्परं प्रधमेत्ततः ॥ १५१ ॥

खर्परे प्रद्रुते ज्वाला भवेन्नीला सिता यदि ।

तदा मन्दशतो मूषां धृत्वा कृत्वा त्वधोमुखीम् ॥ १५२ ॥

शनैरास्फालयेद्भूमौ यथा नालं न भज्यते ।

वङ्गाभं पतितं सत्त्वं समादाय नियोजयेत् ॥

एव त्रिचतुरैर्वारैः सर्वं सत्त्वं विनिःसरेत् ॥ १५३ ॥

मतान्तरमाह, नृमूत्रे इति ।—अत्रानुक्तत्वेऽपि पूर्ववत् सप्तवारं निमज्जनं ज्ञेयम् ॥ १४८ ॥

तस्य ताम्रादिरञ्जनविधिमाह, नरमूत्रे इति ।—सुगमम् ॥ १४९ ॥

सत्त्वसङ्ग्रहणमाह, हरिद्रेति ।—रालं सज्जरसः । धूमः गृहधूमः । अरुष्करः, भस्मातकः । वृन्ताकमूषालक्षणत्राये वाच्यम् । शोषितखर्परं प्रत्येकं पादाशैः हरिद्रादिभिः सह काञ्जिकाग्नेन सम्यग् वृन्ताकमूषोदरे लिप्ता आतपे संशोष्य निरुध्य मूषान्तरोपरि संस्थाप्य च भस्माग्निना प्रधमेत् । खर्परे द्रवीभूते सति नील-वर्णानलशिखा यद्वा शुभा भवेत्, तदा मन्दशेन मूषा गृहीत्वा अधोमुखो कृत्वा च नालदण्डं यथा न भज्यते तथा भूमौ मन्दं मन्दं ताडयेत् एव त्रिचतुरवारान् कुर्यात् इत्युपदेशः, ॥ १५०—१५३ ॥

मतान्तरम् ।—

साभया-जतु-भूनाग-निशा-धूमज-टङ्कणम् ।

मूकमूषागत धातं शुद्ध सत्त्व विमुञ्चति ॥ १५४ ॥

मतान्तरम् ।—

लाक्षा-गुडासुरी-पथ्या हरिद्रा सर्ज-टङ्कणैः ।

सम्यक् सञ्चूर्य तत् पक्व गोदुग्धेन घृतेन च ॥ १५५ ॥

वृन्ताकमूषिकामध्ये निरुध्य गुटिकाकृतिम् ।

धात्वा धात्वा समाकृष्य ढालयित्वा शिलातले ॥

सत्त्व वज्राकृतिं ग्राह्यं रसकस्य मनोहरम् ॥ १५६ ॥

मतान्तरम् ।—

यद्वा जलयुता स्थालीं निखनेत् कोष्ठिकीदरे ।

सच्छिद्रं तन्मुखे मल्ल तन्मुखेऽधोमुखीं क्षिपेत् ॥ १५७ ॥

मूषोपरि शिखित्वाश्च प्रक्षिप्य प्रथमेऽटम् ।

पतित स्थालिकानोरि सत्त्वमादाय योजयेत् ॥ १५८ ॥

मतान्तरमाह, साभवेति ।—जतु शिलाजतु लाक्षा वा, सत्त्वपातने उभयस्यापि प्रयोगदर्शनात् । धूमज गृहधूम इत्यर्थः, खर्परम् अभयादिभि सह मर्दयित्वा मूकमूषाया सस्थाप्य आपयेत् ॥ १५४ ॥

मतान्तरमाह, लाक्षेति ।—आसुरी राजिका, लाक्षादिभि समाश्रिते सह खर्परं चूर्णयित्वा गोदुग्धेन गाष्टेन च सह पक्वा गुटिकाकृति विधाय वृन्ताक-मूषामध्ये निरुध्य पुन पुनः आपयित्वा समाकृष्य शिलाखण्डोपरि ढालयेत् इत्यर्थः ॥ १५५ । १५६ ॥

मतान्तरमाह, यवेति ।—निखनेत् स्थापयेदित्यर्थः । कोष्ठिका सत्त्वपातनार्थं चुल्लीप्रायो यन्त्रविशेषः । मल्ल पादविशेषः, शरावमिति यावत् । अधोमुखोमित्यत्र मूषा-मित्यव्याहार्यम् । शिखित्वान् शिखिनम् अनलं वायन्ति पालयन्ति रक्षन्तीति यावत् ये तान् अग्निस्थापकान् अङ्गारानित्यर्थः । अथमथ,—सजला स्थालीमका कोष्ठिकामध्ये निवेश्य सच्छिद्रशरावेण तन्मुखं पिधाय शरावोपरि खर्परगर्भा मूषामधो-

अथ सत्त्वमारणम् ।—

तत् सत्त्वं तालकोपेत प्रक्षिप्य खलु खर्परे ।
मर्दयेत्लोहदण्डेन भस्मीभवति निश्चितम् ॥ १५६ ॥

अथ प्रयोगविधि ।—

तत् भस्म मृतकान्तेन समेन सह योजयेत् ।
अष्टगुञ्जामितं चूर्णं त्रिफलाक्वाथसयुतम् ॥ १६० ॥
कान्तपात्रस्थित रात्रौ तिलजप्रतिवापकम् ।
निषेवित निहन्त्याशु मधुमेहमपि भ्रुवम् ॥ १६१ ॥
पित्त क्षयञ्च पाण्डुञ्च श्वयथुं गुल्ममेव च ।
रक्तगुल्मञ्च नारीणां प्रदर सोमरोगकम् ॥ १६२ ॥
योनिरोगानशेषाश्च विषमाश्च ज्वरानपि ।
रज शूलञ्च नारीणां कासं श्वासञ्च हिधिकां ॥ १६३ ॥

[इति रसकाधिकारः] ।

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

महाराष्टकशृङ्गादिनिरूपण नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्नौ कृत्वा सखाय्य तदुपरि वदरकाष्ठाङ्गारं दत्त्वा भस्मया प्रधमेत, एव कृत्वे
द्रवीभूतं खपरसत्त्वं शरावच्छिद्रेण स्थालीस्थनीरे पतिष्यतीति ॥ १५७ । १५८ ॥

सत्त्वमारणमाह, तत्र सत्त्वमिति ।—तत्र सत्त्वं रसकसत्त्वम् । तालकोपेत
हरितालसयुक्तं, तत्र वशपत्राख्यं याज्ञिकम् । खर्परे मृत्कटाहे इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

प्रयोगविधिमाह, तद्वत्तेति ।—मृतकान्तेन भस्मीकृतकान्तलोहेन । तिलज-
प्रतिवापकं तिलतैलप्रक्षेपयुक्तम् ॥ १६०—१६३ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या द्वितीयोऽध्यायः

समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथोपरसाः साधारणरसाश्च ।—

अथोपरसाना नामानि ।—

गन्धाश्म-गैरि-कासीस-काङ्ग्री-ताल-शिलाज्जनम् ।

कङ्कुष्ठञ्चेत्युपरसाश्चाष्टौ पारदकर्मणि ॥ १ ॥

अथ गन्धकः ।—

अथ गन्धकीत्यप्ति ।—

पार्वत्यवाच ।—

गन्धकस्य तु माहात्म्यं तद्ब्रूह्यं वद मे प्रभो । ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच ।—

श्वेतद्वीपे पुरा देवि ! सर्वरत्नविभूषिते ।

सर्वकाममये रम्ये तीरे क्षीरपयोनिधेः ॥ ३ ॥

विद्याधरोभिर्मुख्याभिरङ्गनाभिश्च योगिनाम् ।

सिद्धाङ्गनाभिः श्रेष्ठाभिस्तथैवाप्सरसा गणैः ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये नहारसाष्टकानां नामादिकं निरूप्य इदानीमुपरसान् साधारण-
रसाश्च निरूपयितुं तृतीयाध्यायमारभते, तवादी उपरसानां नामान्याह, गन्धाश्मेति ।
—गन्धाश्मा गन्धकः । काङ्ग्री सौराष्ट्रमृत्तिका । शिला मग शिला । कङ्कुष्ठ
हिमवत्पादशिखरज हरितालव्याषाणविशेष, 'घुषिम्' इति प्रसिद्धं, तथा च—
“हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं रक्तकालं स्थातुं दण्डकं स्मृतम् ॥
पीतप्रभं गुरुं स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् । श्यामं पीतं लघुं त्यक्तं सत्त्वं नेष्टं तथा-
ऽण्डकम् ॥” इति । पार्वतीयमृत्तिकाविशेषो वा ॥ १ ॥

अथ गन्धकस्योत्पत्तिं निरुक्तिञ्च वर्णयितुं हरपार्वतीसंवादमाह, गन्धकस्येति ।—

देवाङ्गनाभो-रस्याभिः क्रीडन्तोभिर्मनोहरैः ।
 गतैर्नृत्यैर्विचित्रैश्च वाद्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ ५ ॥
 एवं सङ्क्रोडमानायाः प्राभवत् प्रसृत रजः ।
 तद्रजोऽतौव सुश्रोणि । सुगन्धि सुमनोहरम् ॥ ६ ॥
 रजसश्चातिबाहुल्याद्वासस्ते रक्तता ययौ ।
 तत्र त्यक्त्वा तु तद्वस्त्र सुस्नाता क्षीरसागरे ॥ ७ ॥
 वृता देवाङ्गनाभिस्त्व कौलासं पुनरागता ।
 ऊर्मिभिस्तद्रजोवस्त्र नीतं मध्ये पयोनिधेः ॥ ८ ॥
 एव ते शोणित भद्रे । प्रविष्टं क्षीरसागरे ।
 क्षीराब्धिमथने चैतदमृतेन सहोत्थितम् ॥ ९ ॥
 निजमन्धेन तान् सर्वान् हर्षयन् सर्वदानवान् ।
 ततो देवगणैरुक्त गन्धकाख्यो भवत्वयम् ॥ १० ॥
 रसस्य बन्धनार्थाय जारणाय भवत्वलम् ।
 ये गुणाः पारदे प्रोक्तास्ते चैवात्र भवन्त्विति ॥ ११ ॥
 इति देवगणैः प्रीतैः पुरा प्रोक्त सुरेश्वरि । ।
 तेनाय गन्धको नाम विख्यातः क्षितिमण्डले ॥ १२ ॥

अथ गन्धकस्य भेदनिर्देशः ।—

स चापि त्रिविधो देवि । शुक्लचक्षुनिभो वरः ।
 मध्यमः पीतवर्णः स्याच्छुक्लवर्णीऽधमः प्रिये । ॥ १३ ॥

प्रसृतम् आर्चवाशयान्निर्गतं पलङ्कप्रपरिमाणं वा । “प्रसृतम्” इत्यत्र “प्राकृतम्” इति
 पाठे—प्राकृतं स्वभावसिद्धं प्राप्तकालमित्यर्थः । गन्धक इति सञ्ज्ञायां हेतुमाह,
 निजिति ।—तान् सर्वान् इत्यत्र देवानिति शेषः । यतोऽयं निजप्रशस्तगन्धेन देवादीन्
 अहर्षयत् अतः गन्धक इत्याख्या प्राप्तवान् ॥ २—१२ ॥

गन्धकस्य त्रैविध्यमाह, स इति ।—शुक्लचक्षुनिभः, रक्तवर्ण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

मतान्तरम् ।—

चतुर्धा गन्धको ज्ञेयो वर्णैः श्वेतादिभिः खलु ।
 श्वेतोऽत्र खटिका प्रोक्तो लेपने लोहमारणे ॥ १४ ॥
 तथा चामलसारः स्याद् यो भवेत् पीतवर्णवान् ।
 शुक्रपिच्छं स एव स्याच्छ्रेष्ठो रसरसायने ॥ १५ ॥
 रक्तश्च शुकतुण्डाख्यो धातुवादविधौ वरः ।
 दुर्लभः कृष्णवर्णश्च स जिरासृत्युनाशनः ॥ १६ ॥

अथ गुणा ।—

गन्धाश्माऽतिरसायनं सुमधुरं पाके कटूष्णो मतः
 कण्डूकुष्ठविसर्पदद्दलनो दीप्तानलः पाचनः ।
 आमोन्मोचनशोषणो विषहरः सूतेन्द्रवीर्यप्रदो
 गौरीपुष्पभवस्तथा क्लमिहरः सत्त्वात्मकः सूतजित् ॥ १७ ॥
 बलिना सेवितः पूर्वं प्रभूतबलहेतवे ॥ १८ ॥

अथ बलिवसाख्यगन्धकोत्पत्तिः ।—

वासुकिं कर्षतस्तस्य तन्मुखज्वालयता द्रुता ।
 वसा गन्धकगन्धाढ्या सर्वतो निःसृता तनोः ॥ १९ ॥

ग्रन्थान्तरोक्तं चातुर्विध्यमाह, चतुर्धा ।—अन्यत्राप्युक्तं—“स च रक्तपीतश्वेत-
 कृष्णवात् चतुर्विधः । तत्र पीतः श्लेष्मणेषु श्वेतः चर्मरोगेषु बाह्यप्रयोगेषु च
 व्यवहार्यः । चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तः रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हिमक्रियासूतः
 पीतश्चेतौ रसायने ॥ व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥” इति ॥ १४—१६ ॥

गन्धकस्य गुणमाह, गन्धाश्मेति ।—गौरीपुष्पभवः पार्वतीरजः सञ्भवः । सत्त्वात्मकः
 सती पार्वतो आत्मा यस्य तादृशः, पार्वतौ समुद्भूतः, तद्रजः समुत्पन्नत्वात् । “सत्त्वात्मकः”
 इति पाठस्तु साधूयान्, सत्त्वात्मकः सत्त्वगुणस्वरूपः सत्त्वगुणवद्भूतः इति तात्पर्यम् ।
 सूतजित् रसस्य बन्धने मारणे च समशत्वात् तस्य तथात्वम् । बलिना विरोचन-
 मुतेन दैत्यराजिनः ॥ १७।१८ ॥

बलिवसाख्यसविषगन्धकोत्पत्तिमाह, वासुकिमिति ।—श्लोकेऽस्मिन् पूर्वश्लोकोक्तं
 बलिशब्दः आकर्षणार्थः । तस्य बलिराजस्य । तन्मुखज्वालयता आकर्षणजनितेन

गन्धकत्वञ्च सम्प्राप्ता गन्धोऽभूत् सविष स्मृतः ।

तस्मात् बलिवसेत्युक्तो गन्धकोऽतिमनोहरः ॥ २० ॥

अथ शोधनम् ।—

पयस्विन्नो घटीमात्रं वारिधीतो हि गन्धकः ।

गव्याज्यविद्रतो वस्त्राङ्गालितः शुद्धिमृच्छति ॥ २१ ॥

एवं संशोधितः सोऽय पाषाणान्म्वरे त्यजेत् ।

घृते विषं तुषाकारं स्वयं पिण्डत्वमेव च ॥ २२ ॥

इति शुद्धो हि गन्धाश्मा नापथ्यैर्विकृतिं व्रजेत् ।

अपथ्यादन्यथा हन्यात् पीतं हालाहलं यथा ॥ २३ ॥

मतान्तरद्वयम् ।—

गन्धको द्रावितो भृङ्गरसे क्षिप्तो विशुध्यति ।

तद्रसेः सप्तधा भिन्नो गन्धकः परिशुध्यति ॥ २४ ॥

वासुकिमुखोद्गीर्णसन्तापेन । वसा मासकेह । गन्धकेति ।—बलिना प्राक् सेवनात् तस्य वसाया गन्धकगन्धभृत्स्वमिति बोद्धव्यम् । गन्धकत्वमिति ।—गन्धकगन्ध-वाहुल्यात् वसया एव गन्धक इति आख्या लब्धा । सविष वासुकिमुखज्वालासम्बन्धात् सविषत्वम् ॥ १९।२० ॥

शोधनमाह, पयस्विन्न इति ।—पयस्विन्न पयसा दग्धेन स्विन्न । घटीमात्रं दण्डमात्रम् । पाषाणान् गन्धाश्मनि ये पाषाणभागा विद्यन्ते तान् । अम्बरे गालनार्थं गृहीतवस्ते । घृते द्रावणार्थं गृहीताज्ये ॥ २१—२३ ॥

मतान्तरमाह, गन्धक इति ।—भृङ्गरसे भृङ्गराजरसे । क्षिप्त इत्यत्र सकृदिति शेषः । सन्ततघृतसम्पर्कात् द्रवीकृत गन्धक सकृत भृङ्गरसे निक्षिप्त विशुद्धिमात्रा तीत्यर्थः । विकल्पमाह, तद्रसेरिति ।—तद्रसे भृङ्गरसे । भिन्न चूद्रित चूर्णीकृत इति यावत् । गन्धक चूर्णीकृत्य सप्तवारं भृङ्गराजरसैराभृत्य सशोथं च वज्रौ द्रावयित्वा वस्तान्तरेण पुनर्भृङ्गरसे निक्षिप्य शोधयेदिति । अथवा—गन्धकचूर्णं वज्रौ द्रवीकृत्य भृङ्गरसे निक्षिपेत्, ततश्च तमुद्धृत्य शोधयित्वा पुनः सचूर्णं च द्रावयित्वा पुनर्भृङ्गरसे निक्षिपेत्, एवं सप्तवारं कुर्यादिति वृद्धव्यवहारः ॥ २४ ॥

मतान्तरम् ।—

स्थाल्या दुग्धं विनिक्षिप्य मुखे वस्त्रं निबध्य च ।
 गन्धकं तत्र निक्षिप्य चूर्णितं सिकताकृतिम् ॥ २५ ॥
 छादयेत् पृथुदीर्घेण खर्परिणैव गन्धकम् ।
 ज्वालयेत् खर्परस्योद्ध्वं वनच्छाणैस्तथोपलैः ॥ २६ ॥
 दुग्धे निपतितो गन्धो गर्लितः परिशुध्यति ।
 शतवारं कृतञ्चैव निर्गन्धो जायते ध्रुवम् ॥ २७ ॥

अथ प्रयोगविधिः ।—

इत्थं विशुद्धस्त्रिफलाऽऽज्यभृङ्ग-
 मध्वन्वितः श्राणमितो हि लीढः ।
 गृध्राक्षितुल्यं कुरुतेऽक्षियुग्मं
 करोति रोगोज्झितदौर्घमायुः ॥ २८ ॥

अथ गन्धकतैलविधिः ।—

कलांशव्योषसयुक्तं गन्धकं क्षाल्यचूर्णितम् ।
 अरन्निमात्रे वस्त्रे तद्विप्रकीर्य विवेक्ष्य तत् ॥ २९ ॥
 सूत्रेण वेष्टयित्वाऽथ यामं तैले निमज्जयेत् ।
 धृत्वा सन्दशतो वर्ति-मध्यं प्रज्वालयेच्च तम् ॥
 द्रुतो निपतितो गन्धो विन्दुशः काचभाजने ॥ ३० ॥

मतान्तरमाह, स्थाल्यामिति ।—ज्वालयेदित्यत्र धङ्गिभिति शेषः । वनच्छाणैः
 वनोपलैः । उपलैः गृहजातशुष्कगोमयपिण्डैः ॥ २५—२७ ॥

प्रयोगविधिमाह, इत्थमिति ।—घृतमधुभृङ्गखरसैः त्रिफलाचूर्णेन च सह श्राणमितं
 गन्धकं क्षिप्त्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

गन्धकतैलमाह, कलांशेति ।—कलांशव्योषसयुक्तं गन्धकापेक्षया घोटशभागैक-
 भागमित्यत्र त्रिकटुचूर्णमिश्रितम् । अरन्निमात्रे प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिषड्मुष्टिहस्त-
 ग्रमाणे । निपतित इत्यत्र भवेदिति शेषः ॥ २९।३० ॥

अथ प्रयोगविधि ।—

ता द्रुति प्रक्षिपेत् पत्रे नागवल्ल्यास्त्रिविन्दुकाम् ।
 वल्लेन प्रमितं स्वच्छं सूतं च विमर्दयेत् ॥ ३१ ॥
 अङ्गुल्याऽथ सपत्रां ता द्रुति सूतं च भक्षयेत् ।
 करोति दीपनं तीव्रं चय पाण्डुं च नाशयेत् ॥ ३२ ॥
 कासं खासं च शूलार्तिं ग्रहणीमतिदुर्द्धराम् ।
 ग्रामं विनाशयत्याशु लघुत्वं प्रकरोति च ॥ ३३ ॥

अथान्यविधप्रयोगविधि ।—

घृताक्ते लोहपात्रे तु विद्रुतं शुद्धगन्धकम् ।
 घृताक्तं दर्बिकाक्षिप्तं द्विनिष्कप्रमितं भजेत् ॥
 हन्ति चयमुल्हान् रोगान् कुष्ठरोगं विशेषतः ॥ ३४ ॥

अथ गन्धकसेवने अपथ्यम् ।—

क्षारास्त्रैलसौवीर-विदाहिं द्विदलं तथा ।
 शुद्धगन्धकसेवायां त्यज्यं योगयुतेन हि ॥ ३५ ॥

गन्धकतैलस्य प्रयोगविधिमाह तामिति ।—ता द्रुतिम् उक्तप्रक्रियया द्रुतगन्धक-
 तैलम् । वल्लेन गुञ्जाया इयेन वयेण वा । सूतं च सतपारदं, रससिन्दूरमिति यावत् ।
 वल्लमिति विशुद्धरससिन्दूरमङ्गुल्या विमर्दं पर्यपवसंस्थितविन्दुवयपरिमितगन्धकतैलेन
 सह भक्षयेत् ॥ ३१—३३ ॥

गन्धकस्य प्रयोगान्तरमाह, घृताक्ते इति ।—शुद्धगन्धकरजं घृताक्ते लोहकटाहिं
 द्रवीकृत्य घृतमक्षितलोहद्वया निक्षिपेत्, ततः तोलकामितं तच्चूषणं उचितानुपानेन
 भक्षितं यथोक्तरीगान् नाशयदिति ॥ ३४ ॥

गन्धकोपयोगे वर्ज्यान्वाह, क्षारेति ।—सौवीरं निस्तुषयवकृतं गोधूमकृतं वा
 काञ्जिकं, तथा च भावप्रकाशे—“सौवीरन्तु यवैरामं पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतं । गोधूमे
 रपि सौवीरमाचार्यां केचिदुचिरे ॥” इति । विदाहिं अस्त्रपाकिं वस्तु यथा वधकरी-
 रादि, तल्लक्षणं भावप्रकाशे—“विदाहिं द्रव्यमुद्गारमस्तं कुर्यात्तथा तृषाम् । हृदि
 दाहश्च जनयेत् पाकं गच्छति तच्चिरात् ॥” इति । द्विदलं मुद्गादिशमीधान्यम् ॥ ३५ ॥

अथ कुष्ठरोगे गन्धकप्रयोगविधि ।—

गन्धकस्तुल्यमरिचः षड्गुणत्रिफलान्वितः ।

घृष्टः शम्पाकमूलेन पीतश्चाखिलकुष्ठहा ॥ ३६ ॥

अथ प्रलेपयोग ।—

तन्मूलमलिले पिष्ट लेपयेत् प्रत्यहं तनौ ।

दृष्टप्रत्यययोगोऽयं सर्वत्राप्रतिवीर्यवान् ॥

श्रीमता सोमदेवेन सम्यगत्र प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥

अथ लेपयोगान्तरम् ।—

दिनिष्कप्रमितं गन्धं पिष्ट्वा तैलेन संयुतम् ।

अथापामार्गतोयेन सतैलमरिचेन हि ॥ ३८ ॥

विलिप्य सकल देहं तिष्ठेद्घर्मे ततः परम् ।

तक्रभक्तञ्च भुञ्जीत तृतीये प्रहरे खलु ॥ ३९ ॥

भजेद्रात्रौ तथा वक्त्रे समुत्थाय तथा प्रगे ।

महिषीच्छगणं लिप्त्वा स्नायाच्छीतेन वारिणा ॥ ४० ॥

ततोऽभ्यज्य घृतैर्देहं स्नायादिष्टोष्णवारिणा ।

अमुना क्रमयोगेन विनश्यत्यतिवेगतः ॥

दुर्जया बहुकालीना पाप्मा कण्डूः सुनिश्चितम् ॥ ४१ ॥

कुष्ठरोगे गन्धकप्रयोगविधिमाह, गन्धक इति ।—षड्गुणत्रिफलान्वित इति मिलितविफलाया एव षड्भागं याह्य । शम्पाकमूलेन आरग्वधमूलरसेन ॥ ३६ ॥

लेपयोगमाह, तन्मूलमिति ।—तन्मूलमलिले शम्पाकमूलरसे । पिष्टमित्यत्र गन्धकमिति शेष । अप्रतिवीर्यवान् प्रभूतशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

लेपयोगान्तरमाह, दिनिष्कमिति ।—तैलेन कटुतैलेन, कुष्ठादिहृत्कृत्वा । घर्मे आबधे । प्रगे प्रभाते । महिषीच्छगणं महिषीमलम् । क्रमयोगेन पौर्वापर्यानुसारतः पुनः पुनः करणेन । अयमर्थः,—निष्कादय गन्धकचूर्णं कटुतैलेन अपामार्गमूलरसेन तथा कटु-तैलमरिचाभ्यां सह पिष्ट्वा तेन सर्वगात्रमभ्यज्य दिशामं त्रिशामं वा आतपे तिष्ठेत्, ततः, तृतीयप्रहरे तक्रान्नं भुङ्क्त्वा रात्रौ वक्त्रेऽथवा कुर्वात्, ततः प्रभाते माहिषमलं गात्रे

गन्धकस्य प्रयोगाणां शतं तन्न प्रकीर्तितम् ।

अन्यविस्तरभीतेन सोमदेवेन भृशुजा ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकतैलान्तरम् ।—

अथवाऽर्क-स्त्रहीचीरैर्वस्त्रं लिप्यन्तु सप्तधा ।

गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं लिपेद्वनम् ॥ ४३ ॥

तद्वर्त्तिं ज्वलिता दंशे धृता कुर्यादधोमुखीम् ।

तैलं पतेदधोभाण्डे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ॥ ४४ ॥

अथ शुद्धगन्धकगणा ।—

शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युजरादिकान् ।

अग्निकारो महानुष्णो वीर्यवृद्धिं करोति च ॥ ४५ ॥

[इति गन्धकाधिकारः] ।

अथ गैरिकम् ।—

अथ गैरिकस्य भेदः ।—

पाषाणगैरिकञ्चैकं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम् ॥ ४६ ॥

अथ द्विविधयोस्तथीलक्षणम् ।—

पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ।

अत्यन्तशोणितं स्निग्धं ममृगं स्वर्णगैरिकम् ॥ ४७ ॥

लिङ्गा शीतलोयेन स्नायात्, स्नानानन्तरं गात्रं प्रमृज्य घृताभ्यक्तं सन् सुखोदकेन पुनः स्नानं कुर्यात्, एवं द्विविचारकरणेन दीर्घकालोत्पामादयोऽपि अवश्यमेव जग्गन्तीति ॥ ३८—४२ ॥

भिन्नविधं गन्धकतैलविधानमाह, अथवेति ।—दंशे सन्दंशे । अरत्रिमितं वस्त्रखण्डं प्राक् अर्क-हीरैः आद्रव्यं आतपे शोषयेत् एव सप्तवारं प्रकुर्वीत, ततः कुहीचीरेऽपि तथा कुर्यात्, अनन्तरं शुद्धगन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा तद्वस्त्रं तेन गन्धकेन प्रगाढं लिङ्गा वर्त्तिं विधाय ता सन्दंशेन धृत्वा अधोऽग्निं प्रज्वालयेत्, एवञ्च अधः स्थिते भाण्डे निपतितं तैलं गृह्णीयादिति ॥ ४३-४४ ॥

शुद्धगन्धकस्य गुणमाह, शुद्धेति ।—सुगमम् ॥ ४५ ॥

गैरिकस्य द्विविध्यमाह, पाषाणेति ।—सुगमम् ॥ ४६ ॥

द्विविधयोस्तथीलक्षणमाह, पाषाणगैरिकमिति ।—सुगमम् ॥ ४७ ॥

अथ द्विविधयोक्तयोगुणा ।—

स्वादु स्निग्धं हिमं नेत्रा कषायं रक्तपित्तनुत् ।

हिष्मा-वमि-विषघ्नञ्च रक्तघ्न स्वर्णगैरिकम् ॥

पाषाणगैरिकञ्चान्यत् पूर्वस्मादल्पक गुणैः ॥ ४८ ॥

अथ शोधनम् ।—

गैरिकन्तु गवा दुग्धैर्भावित शुद्धिमृच्छति ॥ ४९ ॥

अथ गैरिकस्य सत्त्वरूपताकथनम् ।—

गैरिकं सत्त्वरूपं हि नन्दिना परिकीर्तितम् ॥ ५० ॥

अथ गैरिकस्य सत्त्वरूपताया मतान्तरम् ।—

कैरप्युक्तं पतेत् सत्त्वं क्षारान्न-स्विन्नगैरिकात् ।

उपतिष्ठति सूतेन्द्रमेकत्वं गुणवत्तरम् ॥ ५१ ॥

[इति गैरिकाधिकारः] ।

अथ कासीसम् ।—

अथ कासीसस्य भेदः ।—

कासीसं बालुकाद्येकं पुष्पपूर्वमथापरम् ॥ ५२ ॥

द्विविधयोक्तयोगुणमाह, स्वादिति ।—नेत्रा चक्षुषोर्हितकरम् । रक्तघ्न रक्तसन्धन-
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

गैरिकस्य शोधनमाह, गैरिकन्त्विति ।—भावितमित्यत्र सप्तवारमिति शेषः ॥ ४९ ॥

गैरिकस्य सत्त्वरूपतामाह, गैरिकमिति ।—सत्त्वरूप स्वभावत एव सारात्मकम्,
अस्य क्वचिन्मोपायेन सत्त्वसङ्ग्रहणमनावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

तस्य सत्त्वरूपताया मतान्तरमाह,—कैरिति । क्षारिति ।—क्षारोदककाञ्जिकाभ्या
दीक्षायन्ते पक्वगैरिकादित्यर्थः । उपतिष्ठतीति ।—गैरिकसत्त्वं पारदेन सह ऐक्य
अनते गुणाधिक्यञ्च प्राप्नोति इति ॥ ५१ ॥

कासीसस्य भेदावाह, कासीसमिति ।—कासीस “हिराकम्” इति लोके ।
बालुकाद्येकं बालुकाकासीसम् । तन्तान्तरे तु अस्य धातुकासीस पाशुकासीसमिति वा
भेदाः, तद्वयथा भावप्रकाशे—“कासीस धातुकासीस पाशुकासीसमित्यपि” इति ।
पुष्पपूर्वमिति पुष्पकासीसमित्यर्थः । यद्यप्यत्रास्य लिङ्गं न स्फुटमुक्तं, तथाऽपि निबन्धान्तर-
दशनात् तत् ज्ञातव्यं, तद्वयथा रत्नमालाया—“कासीसं द्विविधं धातुपुष्पभेदात्,
धातुकासीसं हरितं लोहितञ्च, अल्पं शुक्लं कृष्णञ्च” इति । अन्यत्राप्युक्तं—“पुष्प-

अथ बालुकाकासीसगुणा ।—

क्षारास्त्रागुरुधूमाभ सोष्णवीर्यं विषापहम् ।

बालुकापूर्व-कासीस खित्तघ्न केशरञ्जनम् ॥ ५३ ॥

अथ पुष्पाकासीसगुणा ।—

पुष्पादिकासीसमतिप्रशस्तं सोष्ण कषायास्त्वमतीव नेत्राम् ।

विषानिल श्लेष्मगद व्रणघ्न खित्तक्षयघ्न कचरञ्जनञ्च ॥ ५४ ॥

अथ शोधनम् ।—

सक्तद्रुङ्गाखुना क्लिन्नं कासीस निर्मलं भवेत् ॥ ५५ ॥

अथ सत्त्वपातनविधि ।—

तुवरीसत्त्ववत् सत्त्वमेतस्यापि समाहरेत् ॥ ५६ ॥

अथ शोधनान्तरम् ।—

कासीसं शुद्धिमाप्नोति पित्तैश्च रजसा स्त्रियाः ॥ ५७ ॥

अथ प्रयोगविधि ।—

बलिना हतकासीस क्रान्त कासीसमारितम् ।

उभय समभाग हि त्रिफलावेक्षसयुतम् ॥ ५८ ॥

कासीस किञ्चित् पीत, भस्मवत मृत्तिकाभ धातुकासीसम्” इति । भेषज्यरत्नावल्यां ग्रीहाधिकारोक्तमहाद्रावकाख्यौषधे तु कासीसं वातुकासीसं पुष्पाकासीसमर्दनाख्यं त्रैविध्यमुक्तम् ॥ ५२ ॥

बालुकाकासीसस्य गुणमाह, क्षारंति ।—केशरञ्जनं केशस्य कृष्णीकरणम् ॥ ५३ ॥

पुष्पाकासीसस्य गुणमाह, पुष्पादौति ।—कचरञ्जनं केशरञ्जनम् ॥ ५४ ॥

शोधनमाह, सक्तदिति ।—सक्तत् एकवारम् । क्लिन्नम् आर्द्रं, मृद्वराजसे दिनमेक निमग्नमिति यावत् । “क्लिन्नम्” इत्यत्र “खित्तम्” इति पाठः—खित्तं दोलायन्ते पक्वम्, अयमेव पाठः प्रचारौ ॥ ५५ ॥

सत्त्वपातनमाह, तुवरौति ।—वक्ष्यमाणसौराष्ट्रमृत्तिकासत्त्वपातविधिनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

शोधनान्तरमाह, कासीसमिति ।—पित्तं पञ्चपित्तं, तानि च बराहच्छाग महिषमत्स्यमयूरजानि इति । रजसा आर्त्तवशोष्णितेन, पञ्चपित्तं आर्त्तवेन च पृथक् पृथक् मर्दनेन शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

कासीसस्य प्रयोगविधिमाह, बलिनेति ।—बलिना गन्धकेन हत-
कासीसं भस्मीकृतकासीसम् । क्रान्तं वैक्रान्तम् । वेक्षं विडम् ।

विषमाश-घृतक्षौद्रभुत शाणमित प्रगे ।

सेवितं हन्ति वेगेन श्वित्रं पाण्डुक्षयामयम् ॥ ५८ ॥

गुल्मप्लीहगदं शूल मूलरोगं विशेषतः ।

रसायनविधानेन सेवित वत्सरावधि ॥ ६० ॥

आमसशीघ्रं श्रेष्ठ मन्दाग्निपरिदीपनम् ।

पलित बलिभिः सार्द्धं विनाशयति निश्चितम् ॥ ६१ ॥

[इति कासीसाधिकारः ।]

अथ तुवरी ।—

अथ तुवरीयां परिचयः ।—

सौराष्ट्राग्निं सम्भूतां सृष्ट्वा सा तुवरी मता ।

वस्त्रेषु लिप्यते याऽसौ मञ्जिष्ठारागवन्धनी ॥ ६२ ॥

अथ तुवरीयां भेदकथनम् ।—

फटकी फुल्लिका चेति द्वितीया परिकीर्तिता ॥ ६३ ॥

विषमेति ।—अतुल्यघृतमधुमर्दितमित्यर्थः । प्रगे प्रभाते । रसायनविधानेन सशीघ्रना-
नन्तरं कुटीप्रवेशादिविधिना इत्यर्थः । पलितं केशशूलम् । बलिं जरागमन-
जनितचर्मलोलाता । शुद्धकासीसं समानगन्धकेन यावता पुटेन स्मियत तावत्
पुटनं कुर्यात्, शुद्धवैक्रान्तमपि शुद्धसमपरिमितकासीसेन सह तथा पुटेत्,
ततः त्रिफलाविडङ्गचूर्णसमन्वितं तदभयं मिलित्वा शाणमानमं असमपरिमित-
घृतमधुभ्यां सम्यग्यं लिङ्घ्यात्, तेन च श्वित्रादिकं नश्यति । रसायनविधानां
सर्वत्र यावत् सेवेत चेत् बालपक्षितादिकं नश्यति इति । अस्य पवी यथा—
काशीशं २४ वैक्रान्तं २४ त्रिफलां ३ २१ घृतं सा ६ मधुं सा १० सर्वमालोड्य
लेह्यम् ॥ ५८—६१ ॥

तुवरीयां परिचयमाह, सौराष्ट्रेति ।—सौराष्ट्राग्निं सौराष्ट्रदेशीयपर्वते ।
सृष्ट्वा सृष्टिका । तुवरी सौराष्ट्रसृष्टिका गोपीचन्दनमिति यावत्, तदभावे
पङ्कपपट्टी स्फटिकारो वा याच्या । मञ्जिष्ठेति ।—मञ्जिष्ठायां रागं राक्तमानं
ब्रूयाति सयोगेन दृढीकरोतीत्यर्थः या सा मञ्जिष्ठारागवन्धनी ॥ ६२ ॥

तस्यां द्विविध्यमाह, फटकीति ।—फटकीत्यत्र आद्या इत्यध्याहार्यम् ॥ ६३ ॥

अथ फटक्या गुणलक्षणे ।—

ईषत्पीता गुरु स्निग्धा पीतिका विषनाशिनी ।
व्रणकुष्ठहरा सर्वकुष्ठघ्नी च विशेषतः ॥ ६४ ॥

अथ फुल्लिकाया गुणलक्षणे ।—

निर्भारा शुभ्रवर्णा च स्निग्धा सान्नाऽपरा मता ।
सा फुल्लतुवरी प्रोक्ता लेपात्ताम्न चरेदयः ॥ ६५ ॥

अथ द्विविधस्य तस्य सामान्यगुणा ।—

काङ्क्षी कषाया कटुकास्त्वकण्ठरा
केष्या व्रणघ्नी विषनाशिनी च ।
श्वित्रापहा नेत्रहिता त्रिदोष-
शान्तिप्रदा पारदजारणी च ॥ ६६ ॥

अथ शोधनम् ।—

तुवरी काञ्चिके क्षिप्ता त्रिदिनाच्छुद्धिमृच्छति ॥ ६७ ॥

अथ सत्वपातनम् ।—

क्षाराक्षैर्मर्दिता भ्राता सत्त्व मुच्यति निश्चितम् ॥ ६८ ॥

तत्र आद्याया लक्षणं गुणञ्चाह, ईषदिति ।—पीतिका इति फटक्या नामान्तरम् ॥ ६४ ॥

द्वितीयाया फुल्लिकाया लक्षणं गुणञ्चाह, निर्भारेति ।—निभारा लघूत्यर्थः । अपरा फुल्लिका, स्फटिकारिकेत्यर्थः, फुल्लतुवरीति तस्या नामान्तरम् । लेपादिति । —फुल्लतुवरौलेपेन तास्य लोहाश्चमुज्झति तामेव लौहाश्च विद्यते स निर्गच्छतीत्यर्थः, तास्य लौहवत् काठिन्यं गच्छतीत्यर्थो वा ॥ ६५ ॥

तत्रया गुणसाह, काङ्क्षीति ।—काङ्क्षी सौराष्ट्रचिकित्सा ॥ ६६ ॥

शोधनमाह, तुवरौति ।—दिनत्रयं यावत् काञ्चिकेनाभुता सौराष्ट्री शुद्धि-
भायातीति ॥ ६७ ॥

सत्वपातनमाह, क्षारैति ।—क्षाराक्षै यवक्षारकाञ्चिकाद्यक्षै । भ्राता सन्नाभा-
भ्रस्त्राग्निनेति श्रेयः ॥ ६८ ॥

मतान्तरम् ।—

गोपित्तेन शत वारान् मौरीङ्गीं भावयेत्ततः ।

धमित्रा पातयेत् सत्त्व क्रामणञ्चातिगुह्यकम् ॥ ६९ ॥

[इति तुवर्यधिकारः ।]

अथ तालकः ।—

अथ तालकस्य भेदनिर्देशः ।—

हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राद्यः पिण्डसंज्ञकम् ॥ ७० ॥

अथ पत्रतालकलक्षणम् ।—

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं तनुपत्रञ्च भासुरम् ।

तत् पत्रतालकं प्रोक्तं बहुपत्रं रसायनम् ॥ ७१ ॥

अथ पिण्डतालकलक्षणम् ।—

निष्पत्रः पिण्डसदृशः स्वल्पसत्त्वः तथा गुरुः ।

स्त्रीपुष्पहरणं तत्तु गुणाल्पः पिण्डतालकम् ॥ ७२ ॥

अथ गुणाः ।—

श्लेष्मरक्तविषवातभूतनुत् केवलञ्च खलु पुष्पहृत् स्त्रियाः ।

स्निग्धमुष्णकटुकञ्च दीपनं कुष्ठहारि हरितालमुच्यते ॥ ७३ ॥

मतान्तरमाह, गोपित्तेनेति ।—ततः भावनान्तरम् । क्रामणस्य अतिगोप्यत्वमाह, क्रामणमिति ।—क्रामणं रसीपरसानां बन्धनार्थं स्वेदनमदनाद्येकोनविंशतिकर्मणा सप्तदशकमविशेषः, अतीव गोपनीयत्वात् तदस्मिन् सङ्गृहे नोक्तमिति तात्पर्यम् ॥ ६९ ॥

हरितालस्य द्वैविध्यमाह, हरितालमिति ।—पत्राद्यः पत्रपूर्वकं हरितालं वनपत्र-हरितालमिति यावत् । पिण्डसंज्ञकमिष्यत्र द्वितीयमिति शेषः, पिण्डहरितालमित्यर्थः ॥ ७० ॥

पत्रहरितालस्य लक्षणमाह, स्वर्णवर्णमिति ।—तनुपत्रं सूक्ष्मपत्रम् । भासुरं दौघिमत् । बहुपत्रं बहुपत्रलसमन्वितम् ॥ ७१ ॥

पिण्डहरितालस्य लक्षणमाह, निष्पत्रमिति ।—निष्पत्रं पटलरहितम् । स्वल्पसत्त्वं स्वल्पसारम् । स्त्रीपुष्पहरणं रजोनाशकम् । गुणाल्पमिति पत्रतालापेक्षयेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

गुणमाह, श्लेष्मरक्तेति ।—सुगमम् ॥ ७३ ॥

अथ शोधनम् ।—

स्विन्न कुष्माण्डतोये वा तिलक्षारजलेऽपि वा ।
तोये वा चूर्णसंयुक्ते दोलायन्त्रेण शुध्यति ॥ ७४ ॥

अथाशुद्धस्य दोषनिर्देश ।—

अशुद्ध तालमायुर्ध्वं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटारुसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥ ७५ ॥

मतान्तरे शोधनम् ।—

तालकं कणशः कृत्वा दशांशेन च टङ्गणम् ।
जम्बीरीत्यद्रवैः क्षाल्य काञ्चिकैः क्षालयेत्ततः ॥ ७६ ॥
वस्त्रे चतुर्गुणे बद्धा दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ।
सचूर्णनाऽऽरनालेन दिनं कुष्माण्डजे रसे ॥
स्वेद्यं वा शाल्मलीतोयेऽस्तालकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥

मतान्तरे शोधनं मारणञ्च ।—

मधुतुल्ये घनीभूते कषाये ब्रह्म-मूलजे ।
त्रिवारं तालकं भाव्यं पिष्ट्वा मूत्रेऽथ माहिषे ॥ ७८ ॥
उपलैर्दशभिर्देयं पुटं रुद्ध्वाऽथ पेषयेत् ।
एव हादशधा पाच्यं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥ ७९ ॥

शोधनमाह, स्विन्नमिति ।—तिलक्षारजलं तिलनालं दग्ध्वा तत् क्षार षड्गुणतोये
एकावशतिवारं विस्त्राव्य शास्त्रमिति ॥ ७४ ॥

अशुद्धस्य दोषमाह, अशुद्धमिति ।—सुगमम् ॥ ७५ ॥

मतान्तरे शोधनमाह, तालकमिति ।—हरितालं खण्डशः कृत्वा तदपेक्ष्य
दशमांशटङ्गणेन सह सेलयित्वा जम्बीरद्रवैः सप्तधा काञ्चिकैश्च सप्तधा प्रक्षाल्य
चतुष्पटलवस्त्रखण्डे बद्धा दिनमेकं चूर्णोदकसहितकाञ्चिकेन दोलायन्त्रे पचेत्,
ततः कुष्माण्डसलिलेऽपि दिनं पचेत्, अथवा उत्तरीया प्रक्षाल्य वस्त्रान्तरितं कृत्वा
शाल्मलीमूलरसेन दिनं यावत् दोलायन्त्रे स्वेदयेत् इति ॥ ७६।७७ ॥

मतान्तरे शोधनं मारणमाह, मधुतुल्ये इति ।—ब्रह्ममूलजे भार्गीमूलकले

अथ सत्त्वपातनम् ।—

कुलित्यक्वाथसौभाग्य-महिष्याज्यमधुप्लुतम् ।
 स्थात्या क्षिप्वा पिदध्याच्च मल्लेन किद्रयोगिना ॥ ८० ॥
 सम्यङ्ङिहृध्य शिखिनं ज्वालेत् क्रमवर्द्धितम् ।
 एकप्रहरमात्रं हि रन्ध्रमाच्छाद्य गोमयैः ॥ ८१ ॥
 यामान्ते किद्रमुद्वाप्य दृष्टे धूमे च पाण्डुरे ।
 शीता स्थालीं समुत्तार्य सत्त्वमुत्कृष्य चाऽऽहरत् ॥ ८२ ॥
 सर्वपाषाणसत्त्वानां प्रकाराः सन्ति कोटिशः ।
 ग्रन्थविस्तरभौत्याऽत्र लिखिता न मया खलु ॥ ८३ ॥

मतान्तरम् ।—

पलालकं रवेर्दुग्धैर्दिनमेकं विमर्दयेत् ।
 क्षिप्वा षोडशिकातैले मिश्रयित्वा ततः पचेत् ॥ ८४ ॥

पलाशमूलकान्ते वा । मधुसमेन भार्गीकाथेन पलाशकाथेन वा हरितालं वारत्रय
 भावयित्वा माहिषमूत्रे सम्पिष्य मृषाया रुद्धा दशवनीपलैः पुटेत्, स्वाङ्गशीतञ्च तत्
 आकृष्य पुन माहिषमूत्रेण पेययेत् पुटेच्च, एव द्वादशधा कार्यं, तेन शुद्धं स्तब्धं
 तालम् औषधेषु प्रयुञ्जीत इति ॥ ७८-७९ ॥

सत्त्वग्रहणमाह, कुलित्येति ।—सौभाग्यं टङ्गणम् । महिष्याज्यं महिषीघृतम् ।
 पिदध्यात् आच्छादयेत् । मल्लेन शरावपुटेन । अयमर्थः,— तालं कुलित्यक्वाथादिभिराजुत्य
 हृष्टिकाम्यन्तरे निधाय सत्यक्किट्रेण शरावेण आच्छाद्य सन्निनिरोधं कृत्वा आर्द्रं
 गोमये शरावसम्यक्किट्रे पिधाय आ-यास कमवर्द्धाग्निना पचेत्, प्रहरेऽतीते शराव-
 च्छिद्रमुद्वाप्य यदि तस्मात् पाण्डवर्णं धूम निर्गच्छति इति पश्येत् तदा वर्द्धमयसनं
 कुर्यात्, ततः स्वाङ्गशीतं यन्त्रसवताय्यं शरावमुत्सृज्य स्थालीमध्यस्थं सत्त्वमाकृष्य
 गृह्णीयादिति ॥ ८०—८३ ॥

मतान्तरमाह, पलालकमिति ।—पलालकं पलञ्च तत् आलकञ्चेति विग्रहे
 पलमानं हरितालम् । रवेर्दुग्धैः अर्कजीरैः । षोडशिकातैले पलपरिमित-
 तिलतैले । यद्यपि कर्षपयायस्य षोडशिकाशब्दस्य पलार्थं प्रयोगो न सङ्गच्छते,
 तथाऽपि पलमिति हरिताले कर्षमित्तैलस्य अत्यल्पत्वेन मिश्रयानुपयोगित्वात्

अनावृतप्रदेशे च सप्त-यामावधि ध्रुवम् ।

स्वाङ्गशोतमधःस्थञ्च सत्त्वं श्वेतं समाहरेत् ॥ ८५ ॥

मतान्तरम् ।—

क्वागलस्याथ बालेन बलिना च समन्वितम् ।

तालकं दिवसद्वन्द्वं मर्दयित्वाऽतियत्नतः ॥ ८६ ॥

युक्तं द्रावणवर्गेण काचकूप्या विनिक्षिपेत् ।

त्रिधा ताञ्च मृदा लिप्त्वा परिशोष्य खरातपे ॥ ८७ ॥

ततः खर्परकच्छिद्रे ताम्रार्द्धाञ्चैव कूपिकाम् ।

प्रवेश्य ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥

कूपि-कण्ठस्थितं शोतं शुद्धं सत्त्वं समाहरेत् ॥ ८८ ॥

मतान्तरम् ।—

पलार्द्धप्रमितं तालं बद्ध्वा वस्त्रे सितं दृढे ।

बलिनाऽऽलिप्य यत्नेन त्रिवारं परिशोष्य च ॥ ८९ ॥

द्राविते त्रिपले ताम्रे क्षिपेत्तालकपोटलीम् ।

पाकानुपपत्त्या च षोडशी पठेति षोडशिका इति व्युत्पत्त्या पलपथ्यायकस्य षोडशी-
शब्दस्यैवान् ग्रहणमाचाय्याभिमततया प्रतिभाति । केचित्तु कषार्थक एवायं
षोडशिकाशब्द इति वदन्ति ॥ ८४।८५ ॥

मतान्तरमाह, क्वागलस्येति ।—क्वागलस्य बालेन क्वागपुष्करोष्ण्या । बलिना
गन्धकेन । दिवसद्वन्द्वं दिनद्वयम् । द्रावणवर्गेण—“गुडगुग्गुलुगुञ्जाज्य सारघै-
ष्टङ्गणान्विते” इति वक्ष्यमाणगणनेन । ता कूपिकामित्यर्थः । अयमर्थः,—शुद्धतालं क्वाग-
पुष्कलीमगन्धकाभ्यां दिवसद्वयमवहितं समर्प्य गुडादिद्रावणवर्गेण अनुरूपेण सह
काचकूप्यन्तर्निवेशयेत् ततः मृदस्त्रेण वारचय कूपिकां तां लिप्त्वा च खरातपे मशोष्य
अर्धक्षिद्रेद्विष्टकामध्ये कूपिकायां अर्द्धांशम् अर्द्धांशञ्च बहिः यथा तिष्ठेत् तथा
सस्याप्य द्वादशप्रहरं यावत् वज्रज्वाला दद्यात्, शीते कूपिकायां कण्ठस्थं शुद्धं सत्त्वं
गृह्णीयादिति ॥ ८६—८८ ॥

मतान्तरमाह, पलेति ।—कर्षद्वयं तालं दृढनिर्मलास्त्रे बद्ध्वा वस्त्रोपरि वारचय
पिष्टगन्धकं सलिप्य शोषयित्वा च गलिततामे पलत्रयमिति पीटलीं तां क्षिपेत्

भस्मना क्वादयेच्छीघ्रं ताम्रेणाऽऽवेष्टितं सितम् ॥

मृदुलं सत्त्वमादद्यात् प्रोक्तं रसरसायने ॥ ८० ॥

[इति तालकाधिकारः] ।

अथ मनःशिला ।—

अथ मनःशिलाया भेदाः ।—

मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामाङ्गी कण्वीरका ।

खण्डाख्या चेति तद्रूपं विविच्य परिकथ्यते ॥ ८१ ॥

अथ विविधानां लक्षणानि ।—

श्यामा रक्ता मगौरा च भागाऽऽख्या श्यामिका मता ।

तेजस्विनी च निगौरा ताम्राभा कण्वीरका ॥ ८२ ॥

चूर्णीभूताऽतिरक्ताङ्गी सभारा खण्डपूर्विका ।

उत्तरोत्तरतः श्रेष्ठा भूरिसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ ८३ ॥

अथ गुणाः ।—

मनःशिला सर्वरमायनाग्रा तित्ता कटूणां कफवातहन्त्री ।

सत्त्वात्मिका भूतविषाग्निमान्य-कण्डूतिकासक्षयहारिणी च

॥ ८४ ॥

शीघ्रं भस्मना क्वादयेच्च, किञ्चित्कालातीते ताम्रगर्भस्य मृदु शुभ्रं सत्त्वं गृह्यत्वा कार्थ्यं पु
योजयेदिति ॥ ८० ॥

त्रिधा भिन्नाया मनःशिलाया नामान्याह, मनःशिलेति ।—सुगमम् ॥ ८१ ॥

त्रिविधानां तासां लक्षणान्याह, श्यामेति ।—सगौरा सपीता, तेन ईषत्पित्त-
मिश्रितश्यामरक्तवर्णा इत्यर्थः । तेजस्विनी तेजोभ्रयिष्ठा पित्तवर्द्धिनौत्यर्थः । सभारा
अलघ्नौत्यर्थः । उत्तरोत्तरतः परंपरतः, प्रथमात् द्वितीया, तृतीयात् तृतीया इत्यर्थः ।
भूरिसत्त्वा प्रभृतसारविशिष्टा ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

मनःशिलाया गुणमाह, मनःशिलेति ।—सत्त्वात्मिका सत्त्वगुणमयी, पित्तस्य
सत्त्वगुणसदृशकार्थ्यत्वात् सत्त्वात्मिका शब्देन पित्तस्वरूपा पित्तगुणा इत्यर्थः, इति
व्यज्यते । सत्त्वात्मिका साररूपपणीत्यर्थो वा ॥ ८४ ॥

अथ अशुद्धशुद्धशिलयोर्दोषगुणौ ।—

अश्मरीं मूत्रकच्छ्व अशुद्धा कुरुते शिला ।

मन्दाग्नि मलबन्धश्च शुद्धा सर्वरुजापहा ॥ ८५ ॥

अथ शोधनम् ।—

अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् ।

शृङ्गवेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मन शिला ॥ ८६ ॥

अथ प्रकारान्तरशोधनम् ।—

जयन्तीभृङ्गराजोत्थ-रक्तागस्त्यरसै शिलाम् ।

दोलायन्ते पचेत् याम याम छागोत्थमूत्रकैः ॥

क्षालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ८७ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

अष्टमाशेन किट्टेन गुडगुग्गुलुसर्पिषा ।

कोष्ठग्रा रुद्धा दृढ धाता सत्त्व मुञ्चेन्न शिला ॥ ८८ ॥

अशुद्धशुद्धयोर्दोषगुणावाह, अश्मरीमिति ।—शिला मन शिला ॥ ८५ ॥

द्विविधशोधनमाह, अगस्त्येति ।—अगस्त्यपत्रतोयेन वक्तृपुष्पपत्रस्वरसेन, यद्यप्यत्र अगस्त्यस्य विविधो नोक्त, तथाऽपि अग्रे रक्तपुष्पवक्यग्रहणदर्शनादिहापि रक्तवक्तस्यैव ग्रहण युक्तम् । भाविता सम्यक् सर्दनयोग्येन द्रव्येण संस्कृता । भावनाया द्रवदान-विधिर्ग्रन्था तोडनानन्दे— “द्रव्येण यावता सम्यगेकौभूयार्द्रता व्रजेत । द्रवप्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिभावनाविधौ ॥” इति । भावनाविधियथा शार्ङ्गधरे—“दिवा दिवातपे शुष्क रात्रौ रात्रौ निवासयेत् । शुष्क चूर्णीकृत द्रव्यं समाह भावनाविधि ॥” इति । शृङ्गवेररसै आर्द्रकम्बरसै, अत्रापि सप्तवार भाविता इति योज्यम् ॥ ८६ ॥

मतान्तरमाह, जयन्तीति ।—जयन्ती स्तनामप्रसिद्धा । रक्तागस्त्यरसै रक्तपुष्पवक्-पत्रस्वरसे, जयन्त्यादिद्रव्यत्रयाणा मिलितरसै याम, यामञ्च छागमूत्रकै दोलायन्ते पक्ता पश्चात् कार्ज्जकेन प्रक्षाल्य गृह्णीयादिति ॥ ८७ ॥

सत्त्वाहरणमाह, अष्टमाशेनेति ।—अष्टमाशेन किट्टादिसर्पिर्परन्ताना प्रत्येक मन-शिलापेक्षया अष्टमभागिन, अथवा किट्टस्यैव अष्टमो भाग गुडादिकञ्च यथायोग्यं देयम् । किट्टेन मण्डूरेण । कोष्ठग्रा कोष्ठिकायन्ते । धाता सन्तप्ता ॥ ८८ ॥

मतान्तरम् ।—

भूनाग-धौत सौभाग्य-मदनैश्च विमर्दितैः ।

कारवल्लीदलाभोभिर्मूषा कृत्वाऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८८ ॥

शिलां क्षारास्त्रनिष्पिष्टा प्रधमेत्तदनन्तरम् ।

कोकिलादयमात्रं हि ध्यानात् सत्त्वं त्यजत्यमौ ॥ १०० ॥

[इति मनःशिलाधिकारः] ।

अथाञ्जनानि ।—

अथाञ्जनानां भेदनिर्देशः ।—

सौवीरमञ्जनं प्रोक्तं रसाञ्जनमतः परम् ।

स्त्रीतोऽञ्जनं तदन्यच्च पुष्पाञ्जनकमेव च ॥

नीलाञ्जनञ्च तेषां हि स्वरूपमिह वर्ण्यते ॥ १०१ ॥

अथ सौवीराञ्जनगुणाः ।—

सौवीरमञ्जनं धूम्रं रक्तपित्तहरं हिमम् ।

विषहिष्माक्षिरोगघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥ १०२ ॥

मतान्तरमाह, भूनागिति ।—भूनागः सौसकम् । धौतः नीलकासीसम् । “धौतम्” इत्यत्र “सत्त्वम्” इति पाठे—भूनागसत्त्वं सौसकसारम् । मदनं स्वनामख्यातवृक्ष-विशेषः तस्य फलं याञ्ज्यम् । कारवल्ली “क्षुद्रकरेला” इति प्रसिद्धा, तस्या दलाभोभिः पत्रम्बरसैः । कोकिलेति ।—कोकिलया वादराज्ञाराग्निना हयमात्रं वारहयम् । भूनागादिकं कारवल्लीपत्ररसेन मर्दयित्वा तेनैव मूषां विधाय क्षारास्त्राभ्यां मनःशिलां पिष्ट्वा तत्र सख्यं वादराज्ञाराग्निना वारहयं प्रधमेदिति ॥ ८८।१०० ॥

अञ्जनस्य भेदानाह, सौवीरमिति ।—सौवीरः सुवीरानाज्जी काचिन्नदी तत्र भवमिति अञ्जनविशेषणम् । तल्लक्षणं यथा चक्रसङ्ग्रहे—“वल्लीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युतिः । सौवीराञ्जनमित्याहुः रायुर्वेदविदो जनाः ॥” इति । स्त्रीतोऽञ्जनम् अञ्जनविशेषः, “कृष्णसुर्मा” इति प्रसिद्धम्, एतदेव श्रेष्ठम्, यदुक्तं भावप्रकाशे—“स्त्रीतोऽञ्जनगुणा सर्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः । किन्तु हयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्त्रीतोऽञ्जनं स्मृतम् ॥” इति । तल्लक्षणं यथा राजनिघण्टौ,—वल्लीकशिखराकारं भिन्ननीलाञ्जनप्रभम् । घृष्टे च गैरिकावर्णे श्रेष्ठं स्त्रीतोऽञ्जनञ्च तत् ॥” इति । पुष्पाञ्जनकं कृदिमाञ्जनविशेषः । नीलाञ्जनं स्त्रीतोऽञ्जनभेदः ॥ १०१ ॥

अथ रसाञ्जनगुणा ।—

रसाञ्जनञ्च पीताभ विष वक्त्रगदापहम् ।

श्वासहिष्मापह वर्यं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ १०३ ॥

अथ स्रोतोऽञ्जनगुणा ।—

स्रोतोऽञ्जन हिम स्निग्ध कषायं स्वादु लेखनम् ।

नेत्र हिष्माविषच्छर्दि-कफपित्तास्ररोगनुत् ॥ १०४ ॥

अथ पुष्पाञ्जनगुणा ।—

पुष्पाञ्जनं सित स्निग्ध हिम सर्वाक्षिरोगनुत् ।

अतिदुर्द्धरहिष्मान्न विष ज्वरगदापहम् ॥ १०५ ॥

अथ नीलाञ्जनगुणा ।—

नीलाञ्जनं गुरु स्निग्ध नेत्र दोषत्रयापहम् ।

रसायनं सुवर्णघ्न लोहमार्दवकारकम् ॥ १०६ ॥

अथ शोधनम् ।—

अञ्जनानि विशुध्यन्ति भृङ्गराज-निजद्रवैः ॥ १०७ ॥

अथ सत्त्वग्रहणम् ।—

मनोह्रा-सत्त्ववत् सत्त्वमञ्जनाना समाहरेत् ॥ १०८ ॥

तव सौवौराञ्जनस्य गुणमाह, सौवीरमिति ।—धूस्र धूस्रणमित्यथ । हिष्मा हिक्का । व्रण्येति ।—व्रणानां शोधनं दोषनाशनं, रोपणं चतुर्पूरणम् ॥ १०२ ॥

रसाञ्जनगुणमाह, रसाञ्जनमिति ।—वातपित्तास्रनाशनं वातरक्तनाशनं रक्तपित्ता-
नाशनञ्च ॥ १०३ ॥

स्रोतोऽञ्जनगुणमाह, स्रोतोऽञ्जनमिति ।—लेखनं—“धातून् मलान् वा देहस्य विशोषोक्तेखयेच्च यत् । लेखनं तत यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवा ॥” इत्युक्तं लक्षणकम् ॥ १०४ ॥

पुष्पाञ्जनगुणमाह, पुष्पाञ्जनमिति ।—सितं शुभ्रवर्णम् ॥ १०५ ॥

नीलाञ्जनगुणमाह, नीलाञ्जनमिति ।—सुवर्णघ्नं स्वर्णमारकम् । लोहमार्दव-
कारकम् एकत्र मर्दनेन पुटनेन वा लोहानां क्षणत्वसम्पादकम् ॥ १०६ ॥

शोधनमाह, अञ्जनानीति ।—भृङ्गराजनिजद्रवैः भृङ्गराजस्वरसैः ॥ १०७ ॥

सत्त्वग्रहणमाह, मनोह्वेति ।—मनःशिलातः सत्त्वग्रहणविधिना अञ्जनेभ्योऽपि सत्त्व गृह्णीयादिति ॥ १०८ ॥

अथ स्तोतोऽञ्जनलक्षणम् ।—

वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नौलोत्पलद्युति ।

घृष्टन्तु गैरिकच्छायं स्तोतोजं लक्षयेत् बुधः ॥ १०६ ॥

अथाञ्जनेन रसवन्धनीपाय ।—

गोशकद्रस-मूत्रेषु घृत-क्षौद्र-वसासु च ।

भाविता बहुशस्तच्च शीघ्रं बध्नाति सूतकम् ॥ ११० ॥

अथ रसाञ्जनस्य विशेषशोधनम् ।—

सूर्यावर्त्तादियोगेन शुद्धिमेति रसाञ्जनम् ॥ १११ ॥

अथ स्तोतोऽञ्जनात् सत्त्वग्रहणम् ।—

राजावर्त्तकवत् सत्त्व ग्राह्यं स्तोतोऽञ्जनादपि ॥ ११२ ॥

[इत्यञ्जनाधिकारः] ।

अथ कङ्कुष्ठम् ।—

अथ कङ्कुष्ठस्योत्पत्तिस्थानं भेदश्च ।—

हिमवत्यादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।

तत्रैकं नालिकाख्यं हि तदन्यद्रेणुकं मतम् ॥ ११३ ॥

स्तोतोऽञ्जनस्य लक्षणमाह, वल्मीकेति ।—वल्मीकशिखराकारं वल्मीकवत्
उन्नतावनतबहुशिखरनिशिष्टम् । घृष्टमिति ।—शिखराखण्डे घृष्टे सति गैरिकवत्
लोहिताभं परिदृश्यते । अथ चतुर्णामपरेषां लक्षणं नोक्त्वा यत् केवलस्तोतो-
ऽञ्जनस्यैव लक्षणमुक्तं तत् स्तोतोऽञ्जनस्य प्रशस्तताप्रतिपादनायम् ॥ १०६ ॥

तस्य रसवन्धकत्वमाह, गोशकद्रिति ।—तत् स्तोतोऽञ्जनम् । गोमयरसेन गोमूत्रेण
घृतेन क्षौद्रेण वसया च प्रत्येकशः सप्तवारान् भाविता स्तोतोऽञ्जनं रसवन्धनाय अल-
भवतीति ॥ ११० ॥

रसाञ्जनस्य विशेषशोधनमाह, सूर्यावर्त्तादीति ।—सूर्यावर्त्तं सुवर्चला “हुडहुडिया”
इति प्रसिद्धा । अत्र आदिपदेन “सूर्यावर्त्तकद्रवली बन्धा कोषातकी च सुरदाली ।
शिशुश्च वज्रकन्दो नीरं कणा काशमाक्षी च ॥” इत्यनेन वक्ष्यमाणं सूर्यावर्त्तादिगण-
नीयम् ॥ १११ ॥

स्तोतोऽञ्जनात् सत्त्वग्रहणप्रकारमतिदेशेनाह, राजावर्त्तकवदिति ।—राजावर्त्तकम्
उपरद्विशेषं “रेवटी” इति नाम्ना पश्चिमदेशे प्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणराजावर्त्तक-
सत्त्वपातनविधिना “स्यामि सत्त्वं ग्राह्यम्” इति ॥ ११३ ॥

अथ कङ्कुष्ठद्वयलक्षणम् ।—

पीतप्रभं गुरु स्निग्ध श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिसम् ।

श्यामपीतं लघु त्यक्त-सत्त्व नेष्टं हि रेणुकम् ॥ ११४ ॥

अथ कङ्कुष्ठस्योत्पत्तौ मतान्तरद्वय लक्षणम् ।—

केचिद्वदन्ति कङ्कुष्ठं सद्योजातस्य दन्तिनः ।

वर्चश्च श्यामपीतामं रेचनं परिकथ्यते ॥ ११५ ॥

कतिचित्तेजिवाहाना बालं कङ्कुष्ठसंज्ञकम् ।

वदन्ति श्वेतपीताम् तदतीव विरेचनम् ॥ ११६ ॥

अथ नालिकाकङ्कुष्ठस्य प्रयोगविषय

रेणुकाकङ्कुष्ठस्य अप्रशस्तता च ।—

रसे रसायने श्रेष्ठ निःसत्त्व बहुवैकृतम् ॥ ११७ ॥

अथ गुणा ।—

कङ्कुष्ठं तिक्तकटुक वीर्योष्णञ्चातिरेचनम् ।

व्रणोदावर्तशूलार्ति-गुल्मप्लीहगुदार्तिनुत् ॥ ११८ ॥

कङ्कुष्ठस्योत्पत्तिस्थान भेदश्चाह, हिमवदिति ।—कङ्कुष्ठ “सुषुम्” इति प्रसिद्धम् ।
ग्रन्थान्तरे तु रक्तकालम् अण्डकञ्चेति भेदव्रणस्य निर्दिष्ट, तत्तु प्रागेव प्रदर्शितम् ॥ ११३ ॥
तथोर्लक्षणमाह, पीतेति ।—आदिस नालिकाहम् । त्यक्तसत्त्व नि सारम् ।
नेष्ट नाभिमत, न याच्यमित्यर्थ ॥ ११४ ॥

केषाञ्चिन्मते कङ्कुष्ठस्य स्वरूपलक्षणमाह, केचिदिति ।—वर्चं पुरीषम् ।
तेजिवाहाना तेजस्विनामश्नाना, “सर्वे सात्तास्त्वदन्ता” इति नियमात् अदन्त-तेज-
शब्दादिन्-प्रत्ययेन तेजीति पद सिद्धम्, बाल पुच्छलोम इत्यर्थ । “बालम्”
इत्यत्र “नालम्” इति पाठे—नाल मेढ्रम् ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

नालिकाया प्रयोगविषय रेणुकाया अप्रयोज्यताञ्चाह, रसे इति ।—अष्ट नालि-
काव्यकङ्कुष्ठमित्यर्थ, प्राक् तस्येव श्रेष्ठत्वेनोक्तत्वात्, रसे रसायने, योज्यमिति शेष ।
नि सत्त्व रेणुकाख्यकङ्कुष्ठ, तस्य त्यक्तसत्त्वत्वेनोक्तत्वात्, बहुवैकृतं बहुविकारजनकम् ।
“श्रेष्ठम्” इत्यत्र “नेष्टम्” इति पाठे—कङ्कुष्ठसंज्ञक तेजिवाहाना बाल नि सत्त्व
बहुवैकृतम् अत एव रसे रसायने नेष्टमिति पूर्वज्ञोक्तेन अन्वयो बोध्यः ॥ ११७ ॥

कङ्कुष्ठस्य गुणमाह, कङ्कुष्ठमिति ।—गुदार्तिं अर्थ ॥ ११८ ॥

अथ रसोपरसाना सामान्यत शोधन सत्त्वपातनञ्च ।—

सूर्यावर्त्तक-कदली बन्ध्या कोशातकी च सुरदाली ।

शिशुश्च वज्रकन्दो नीर कणा काकमाची च ॥ ११९ ॥

आसामेकरसेन तु लवणक्षाराम्भवाविता बहुशः ।

शुध्यन्ति रसोपरसा धाता मुञ्चन्ति सत्त्वानि ॥ १२० ॥

अथ कङ्कुष्ठशोधनम् ।—

कङ्कुष्ठ शुद्धिमायाति त्रिधा शुण्ढास्त्रुभावितम् ॥ १२१ ॥

अथ कङ्कुष्ठस्य सत्त्वरूपताया कथनम् ।—

सत्त्वाकर्षोऽस्य न प्रोक्तो यस्मात् सत्त्वमयं हि तत् ॥ १२२ ॥

अथास्य विरेचनार्थप्रयोगे भावादिनिर्देशः ।—

भजेदेनं विरेकार्थं ग्राहिभिर्यवमात्रया ।

नाशयेदामपूर्तिञ्च विरेच्य क्षणमात्रतः ॥ १२३ ॥

रसोपरसाना सामान्यत शोधन सत्त्वपातनञ्चाह सूर्यावर्त्तकः ।—सूर्यावर्त्तकं भुवर्चला “हुडहुडिगा” इति प्रसिद्ध । बन्ध्या बन्ध्याकर्कोटकी “तित्कर्कोटकी” इति ख्याता । कोशातकी घोषक “घोषालता” इति भाषा । सुरदाली हस्तिघोषक “पीतघोषा” इति भाषा । वज्रकन्द बन्धुशूरण । नीर वालकम् । “नीरकणा” इति समस्तपाठे तु—जलपिप्पली “काँच्डा” इति ख्याता । रसोपरसादिक सूर्यावर्त्तादोनामेकतमरसेन सैन्धवयवक्षारकाञ्जिकैश्च सह सप्तवारं भावयित्वा शोधयेत्, ततो भस्त्रया ध्यात्वा सत्त्व गृह्णीयात् इति ॥ ११९।१२० ॥

कङ्कुष्ठस्य शोधनमाह, कङ्कुष्ठमिति ।—त्रिधा शुण्ढास्त्रुभावितं शुण्ढीकायेन त्रारवय भावितम् ॥ १२१ ॥

अस्य सत्त्वरूपतामाह, सत्त्वेति ।—सुगमम् ॥ १२२ ॥

विरेकार्थम् अस्य प्रयोगविधिमाह, भजेदिति ।—ग्राहिभिः सलरीधकैः, शुण्ढी-जीरकादिभिरिति यावत्, ग्राहिलक्षणं यथा भावप्रकाशे—“दीपनं पाचनं यत् स्यादुष्णत्वात् द्रवशोषकम् । ग्राहि तच्च यथा शुण्ढो जीरक गजपिप्पली ॥” इति । आमपूर्तिम् आमेन पूरणं, देहस्थेति शेषः । “आमजार्त्तिम्” इति पाठे—आमजन्त्र-विकारमित्यर्थः । विरेचनार्थं शुण्ढीजीरकादिभिः, ग्राहिभेः सह यवमात्रं कङ्कुष्ठं

अथास्य अविधिप्रयोगे दोष ।—

भक्षितं सह ताम्बूलैर्विरेच्यासून् विनाशयेत् ॥ १२४ ॥

अथ विषनाशार्थं कङ्कुष्ठप्रयोगविधिः ।—

वर्बुरीमूलिकाक्लाथैर्जीरसौभाग्यक समम् ।

कङ्कुष्ठ विषनाशाय भूयो भूयः पिबेन्नरः ॥ १२५ ॥

[इति कङ्कुष्ठाधिकारः] ।

इत्युपरमाः ।

अथ साधारणरसाः ।—

अथ साधारणरसानां नामानि ।—

कम्पिल्लश्चपलो गौरी-पाषाणो नवसारकः ।

कपदी वक्त्रिजारश्च गिरिसिन्दूर-हिङ्गुली ॥ १२६ ॥

मृदारशृङ्गमित्यष्टौ साधारणरसाः स्मृताः ।

रमसिद्धिकरा प्रोक्ता नागार्जुनपुर-सरैः ॥ १२७ ॥

प्रयुज्जीत, तेन अचिरमेव विरेकी भवेत् आसपूर्तिश्च नश्येत् । ग्राहिभेषजै सह प्रयोगविधिश्च अतिविरेचननिवारणार्थं ज्ञेयम् ॥ १२३ ॥

अविधिप्रयोगे दोषमाह, भक्षितमिति ।—ताम्बूलैः पर्णपत्रैः, तस्य सरगुणविशिष्टत्वात् । विरेच्य इत्यत्र अति इति पदमूहनीयम्, अतिशयेन रेचयित्वा इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

विषनाशार्थं कङ्कुष्ठप्रयोगमाह, वर्बुरीति ।—वर्बुरी वज्ज्वा “वाव्जा” इति भाषा, “वावुइतुलमी” इति ख्याता वनतुलमी वा । मूलिका जीरिका “जीरुइ” इति प्रसिद्धा । सम समपरिमितम् । वर्बुरीमूलिकाक्लाथै सह तत्समान जीरकटङ्गणकङ्कुष्ठ विषनाशाय पुन पुन प्रत्यह वा पिबेत् इति । “कङ्कुष्ठ विषनाशाय” इत्यत्र “कङ्कुष्ठ-विषनाशाय” इति पाठे—अयुक्तकङ्कुष्ठभक्षणजनितविषदोषनाशाय अविधिनः कङ्कुष्ठभक्षणजनितविषक्षियानिवारणार्थं वा समपरिमितजीरकटङ्गण युक्त्या वर्बुरी-मूलिकाक्लाथेन पिबेत् इति ॥ १२५ ॥

उपरसानां शोधनादिनिर्देशानन्तर साधारणरसानामपि तेषु वक्तव्येषु आदौ तेषां नामान्याह, कम्पिल्ल इति ।—कम्पिल्लं गुण्डारोचनी “कमलागुंडी” इति लोके । चपलः यशद “दक्षा” इति भाषा । “कम्पिल्लश्चपल” इत्यत्र “कम्पिल्लश्च

अथ कम्पिल्लः ।—

अथ कम्पिल्लस्य स्वरूपलक्षणमुत्पत्तिस्थानञ्च ।—

इष्टिकाचूर्णसङ्काशश्चन्द्रिकाऽऽव्योऽतिरेचन ।

सौराष्ट्रदेशे चात्पन्न स हि कम्पिल्लकः स्मृतः ॥ १२८ ॥

अथ गुणा ।—

पित्तत्रणाक्षानविवन्धनिघ्न श्लेष्मोदरार्तिक्षमिगुल्मवैरो ।

मूलाभशोफज्वरशूलहारौ कम्पिल्लको रच्यगदापहारी

॥ १२९ ॥

[इति कम्पिल्लाधिकारः] ।

घर” इति पाठ साधोयान् । गौरीपाषाण शुक्लपाषाण, “फुलखडि” इति लोके । नवसारक “निशादल” इति भाषा, “नरसार” इत्येव नाम सर्वत्र दृश्यते । कपर्दे वराटिका । वज्रिजार खनामख्यात पश्चिमसागरसम्भूत औषधविशेष । गिरिसिन्दूर रक्तवर्ण पावतीयरसविशेष । हिङ्गुल प्रसिद्ध । मृद्वारश्ङ्ग सीसकसमुत्पन्न पावतीयधातुविशेष । अत्र कम्पिल्लादि मृद्वारश्ङ्ग-मित्यन्ताना साधारणरसाना नवसङ्काशवत्त्व सम्पद्यते, परन्तु सङ्काशकथनावसरे “इत्यष्टौ” इति विरुद्धोक्ति कथं सङ्गच्छतः? इति चेत् उच्यते—सङ्काशकार प्राक् महारसमध्ये चरल पठित्वाऽपि पुन साधारणरसे यदस्य गृहण कृतवान्, तत्र प्राचा मतवैधप्रदर्शनमेव हेतु, निवन्धकारस्य स्वमतन्तु महारसत्वेन तत् तत्रैव समर्थितम् । सत्यपि मतभेदे स्मृतिवैधवत् उभयमपि प्रमाण, यथा चरकमते महाकुष्ठे पठितस्य सिध्दस्य मुशुने क्षुद्रकुष्ठेषु, किञ्च महाकुष्ठे पठितस्य सौशुतदद्रुण चरके क्षुद्रकुष्ठेष्वन्तर्भावः । अत एव शोधनादिकथनावसरे आचार्य्येणास्य पुन, गृहण न कृतम्, एवञ्च चपलपरित्यागादष्टत्वमत्राव्याहतमेव इति ॥ १२६।१२७ ॥

कम्पिल्लस्य लक्षणमुत्पत्तिस्थानञ्च ह, इष्टिकेति ।—चन्द्रिकाया चाकचक्यविशिष्ट, सचन्द्राभवत् उज्ज्वलकणावहुल इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

तस्य गुणमाह, पित्तेति ।—मूलाभेत्यत्र मूलशब्देन मूलगतरीग यास्य, तेन शिरीरोगनाशन इत्यर्थः । रच्येति ।—रच्य विरेचनाई य गद रोग, तम् अपहरति नाशयतीति तादृश, विरेचनोपक्रमणोद्यरीगनाशनः इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अथ गौरीपाषाणः ।—

अथ गौरीपाषाणस्य पर्यायी भेदश्च ।—

गौरीपाषाणकः पीतो विकटो हतचूर्णकः ।

स्फटिकाभश्च शङ्खाभो हरिद्राभस्तयः स्मृताः ॥

पूर्व. पूर्वी गुणैः श्रेष्ठः—”

॥ १३० ॥

अथ शोधनम् ।—

“—कारवल्लीफले क्षिपेत् ।

खेदयेद्वणिङ्कामध्ये शुद्धो भवति मूषकः ॥ १३१ ॥

अथ सत्त्वग्रहणम् ।—

तालवद्गाहयेत् सत्त्वं शुद्धं शुभ्रं प्रयोजयेत् ॥ १३२ ॥

अथ गुणा ।—

रसबन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥ १३३ ॥

[इति गौरीपाषाणाधिकारः]

अथ नवसारः ।—

अथ नवसारस्योत्पत्तिः पर्यायश्च ।—

करीर-पीलुकाष्ठेषु पच्यमानेषु चोद्भवः ।

क्षारोऽसौ नवसारः स्याच्चूलिकालवणाभिधः ॥ १३४ ॥

गौरीपाषाणस्य पर्यायान् वर्णभेदेन त्रैविध्यञ्चाह, गौरीति ।—पीत विकट-हतचूर्णका इति इमे तय पर्याया । पूर्व इति ।—पूर्व पूर्व हरिद्राभगौरी-पाषाणात् शङ्खाभ शङ्खाभपाषाणात् स्फटिकाभ श्रेष्ठः ॥ १३० ॥

तस्य शोधनमाह, कारवल्लीति ।—कारवल्लीफले कारवल्लीफलरसे, कारवल्ली “क्षुद्र-करिणा” इति भाषा । खेदयेत्, दोलायन्ते इति शेष । मूषक गौरीपाषाण ॥ १३१ ॥

सत्त्वग्रहणमाह, तालवदिति ।—हरितालात् सत्त्वग्रहणविधिना इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

गुणमाह, रसेति ।—रसवीर्यकृत्, संयोगेन इति शेषः ॥ १३३ ॥

नवसारस्य उत्पत्तिः पर्यायञ्चाह, करीरिति ।—करीरः वशाङ्गुर मरुजद्रुम-विशेषो वा । पीलु औत्तरापथिकफलविशेषः, “आखरोद्” इति लोके । चूलिका-लवणमिति पर्यायः ॥ १३४ ॥

उत्पत्तौ मतान्तरम् ।—

इष्टिकादहने जातं पाण्डुरं लवणं लघु ।

तदुक्तं नवसाराख्यं चूलिकालवणञ्च तत् ॥ १३५ ॥

अथ गुणा ।—

रसेन्द्रजारणं लीहद्रावणं जठराग्निकृत् ।

गुल्मप्लीहाख्यशोषघ्नं भुक्तमासादिजारणम् ॥

विडाख्यञ्च त्रिदोषघ्नं चूलिकालवणं मतम् ॥ १३६ ॥

[इति नवसाराधिकारः] ।

अथ वराटिका ।—

अथ वराटिकालक्षणम् ।—

पीताभा ग्रन्थिका पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।

रसवैद्यैर्विनिर्दिष्टा सा चराचरसंज्ञिका ॥ १३७ ॥

अथ उत्तमादिभेदेन तस्यां त्रैविध्यनिर्देशः ।—

सार्द्धनिष्कभरा श्लेष्ठा निष्कभरा च मध्यमा ।

पादोन-निष्कभरा च कनिष्ठा परिकीर्तिता ॥ १३८ ॥

उत्पत्तौ मतान्तरमाह इष्टिकेति ।—इष्टिकादहने इष्टकदहनकाले इष्टकदहनस्थाने वा । ग्रन्थान्तरे अथ उत्पत्तिरन्यविधा दर्शिता, यथा—“श्रौष्ट्रं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतम् । चारपाकविधानेन वृत्तावसिद्धिरुच्यते ॥” इति । यतोऽत्राख्यशुद्धिर्नीत्ता अतः ग्रन्थान्तरदृशनात् सा ज्ञातव्या, तद्वश्या—“नरसारी भवेत् शङ्खचूर्णतोये विपाचित । ढोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥” इति अत्रि ॥१३५॥

अथाख्य गुणमाह, रसेन्द्रेति ।—विडाख्य रसादीनां स्वर्णादियसुनार्थम् श्रौषध-विशेष, विड तदाख्य, विड्साख्यकर्माणं प्रयोज्यमिति ॥ १३६ ॥

वराटिकायाः लक्षणमाह, पीतामेति ।—पृष्ठे ग्रन्थिका ग्रन्थिविशिष्टा । दीर्घवृत्ता किञ्चित् गोलाकृतिदीर्घाकारा, “दीर्घवृत्ता” इत्यत्र “दीर्घवृत्ता” इति पाठान्तरे—अग्रभागे वृत्तवत् दीर्घा इत्यर्थो ज्ञेयः । सेति ।—सा तथाभूता वराटिका चराचरेति नाम्ना ख्याता ॥ १३७ ॥

उत्तममध्यमाधमभेदेन तस्यां त्रैविध्यं विद्वष्यति, सार्द्धेति ।—सार्द्धनिष्कभरा

अथ गुणा ।—

परिणामादिशूलघ्नी ग्रहणी क्षयनाशिनी ।
कटूष्णा दीपनी वृष्याः नेत्रा वातकफापहा ॥
रसेन्द्रजारणे प्रोक्ता विडद्रव्येषु शस्यते ॥ १३८ ॥

अथ वराटस्य लक्षणगुणौ ।—

तदन्ये तु वराटाः स्युर्गुरवः स्नेहपित्तलाः ॥ १४० ॥

अथ शोधनम् ।—

वराटाः काञ्चिके खिन्ना यामाच्छृङ्गिमवाप्नुयुः ॥ १४१ ॥
[इति वराटिकाधिकारः] ॥

अथ अग्निजारः ।—

अथाग्निजारस्य स्वरूपलक्षणम् ।—

समुद्रेणाग्निनक्रस्य जरायुर्वह्निरुज्झितः ।
सशुष्को भानुतापेन सोऽग्निजार इति स्मृतः ॥ १४२ ॥

अस्माषकपरिमिता । पादोननिष्कारा निष्कचतुर्थांशहीना, माषत्रयपरिमाणा इत्यथ ॥ १३८ ॥

तस्या गुणानाह, परिणामादीति ।—परिणामादि इत्यत्र आदिपदेन अन्नद्रव-
यकृत् प्रोहादीना ग्रहणम् । विडद्रव्येषु रसादीना खर्णादिशसशक्तिसञ्जननार्थम्
औषधद्रव्येषु ॥ १३८ ॥

वराटस्य आतिदेशिकलक्षणं गुणञ्चाह, तदिति ।—प्रोक्तवराटिकालक्षण-
विपरिता वराटा ज्ञेया इति, ॥ १४० ॥

शोधनमाह, वराटा इति ।—खिन्ना इत्यत्र दोलायामिति बोध्यम् ॥ १४१ ॥

अग्निजारस्य स्वरूपपरिचयमाह, समुद्रेणेति ।—अग्निनक्रस्य न क्रामति दूरस्थलम्
इति नक्रं जलजन्तुभेदः, तथा च वाचस्पत्ये—“नक्रं जलजन्तुभेदे सकरादौ च”
इति । अत्र आदिपदेन शिशुमारवडवादी बोध्या, तेषामपि दूरस्थानभूमिगमनादि-
शक्तिरादित्यात् । अग्निविशिष्टं नक्रं तस्य समुद्रस्थाग्निवक्त्रजलजन्तुभेदस्य, वडवाया
इत्यथ, यदा—नक्रं नासिका, नक्रशब्दस्य नासिकार्थकत्वेऽपि सामीप्यादत्र सुखे
उपचारः, तेनापि अग्निनक्रशब्देन अग्निमुखी वडवा एव बोध्या । जरायु गभाशयः,
गर्भावरकचर्म इति यावत् । वह्निः समुद्रात् वह्निः, तटे इत्यर्थः । अन्यत्रापि

अथ गुणा ।—

अग्निजारस्त्रिदोषघ्नी धनुर्वातादिवातनुत् ।

वर्जनो रसवीर्यस्य दीपनो जारणस्तथा ॥ १४३ ॥

तस्य स्वभावतः शुद्धत्वनिर्देशः ।—

यदब्धिचारसशुद्धः तस्मात् शुद्धिर्न हीयते ॥ १४४ ॥

[इत्यग्निजाराधिकारः] ।

अथ गिरिसिन्दूरम् ।—

अथ गिरिसिन्दूरस्य स्वरूपलक्षणम् ।—

महागिरिषु चाल्पीयः पाषाणान्तःस्थितो रसः ।

शुष्कः शोणः स निर्दिष्टो गिरिसिन्दूरसञ्ज्ञया ॥ १४५ ॥

अथ गुणा ।—

त्रिदोषशमनं भेदि रसबन्धनमग्निमम् ।

देहलोहकर नेत्रं गिरिसिन्दूरमीरितम् ॥ १४६ ॥

[इति गिरिसिन्दूराधिकारः] ।

अथ हिङ्गुलः ।—

अथ हिङ्गुलस्य वैबध्यम् ।—

हिङ्गुलः शुक्रतुण्डाख्यो हसपाकस्तथाऽपरः ॥ १४७ ॥

एतस्य लक्षणमुक्तं, तद्वयथा—“जाराभो दहनस्पर्शी पिच्छिल सागरे भव । जरायु लवतुर्वर्णं तेषु श्रेष्ठं सलोहितम् ॥” इति । (जाराभ जारयति असौ जौयते अनेन वा इति निरुक्त्या जार अग्निं तदाभः अग्निवत् प्रभाविशिष्ट इत्यर्थः) ॥ १४२ ॥

गुणमाह, अग्निजार इति ।—धनुर्वातं धनुस्तम्भ ॥ १४३ ॥

शोधनस्य अप्रयोजनीयतामाह, यदिति ।—अब्धे समुद्रस्य चारिण चारी-
दकेन सशुद्धः, समुद्रवारा लवणमयत्वात् ॥ १४४ ॥

गिरिसिन्दूरस्य स्वरूपलक्षणमाह, सहेति ।—हिमालयादिद्वन्द्वत्वंतान्तर्वर्तिक्षेत्र-
पाषाणद्वयमध्यनिवृत्तं रक्तवर्णं रसविशेषं शुष्कौभूतं गिरिसिन्दूर इति ख्यातं ॥ १४५ ॥

तस्य गुणमाह, त्रिदोषेति ।—रसबन्धनमग्निमं रसबन्धनार्हं निखिलद्रव्येषु
श्रेष्ठम् ॥ १४६ ॥

अथ शुक्तगुणमाह्यस्य परिचय ।—

प्रथमोऽल्पगुणस्तत्र चर्मारः स निगद्यते ॥ १४८ ॥

अथ हसपाकस्य लक्षणम् ।—

श्वेतरेश्वः प्रवालाभो हंसपाकः स ईरितः ॥ १४९ ॥

अथ गुणा ।—

हिङ्गुलः सर्वदोषघ्नो दीपनोऽतिरसायनः ।

सर्वरोगहरो वृथो जारणायातिशस्यते ॥ १५० ॥

अथ हिङ्गुलाकटसूतस्य गुण ।—

एतस्मादाहृतः सूतो जीर्णगन्धसमो गुणैः ॥ १५१ ॥

अथ शोधनम् ।—

सप्तकृत्वाऽऽर्द्रकद्रावैर्लङ्कुचस्याम्बुनाऽपि वा ।

शोधितो भावयित्वा च निर्दोषो जायते खलु ॥ १५२ ॥

गामभेदन हिङ्गुलस्य द्वैविध्यमाह, हिङ्गुल इति ।—शुक्तगुणमाह्य इत्यत्र
आद्य इति शेष ॥ १४७ ॥

शुक्तगुणहिङ्गुलस्य परिचयमाह, प्रथम इति ।—तत्र तयोर्मध्ये प्रथम
शुक्तगुणमाह्य अल्पगुण हसपाकमाह्यहिङ्गुलापेक्षया बोध्यम् । चर्मार इति तस्य
नामान्तरम् । यद्वा—तत्र वक्तव्येषु विविधेषु हिङ्गुलेषु मध्ये प्रथम चर्मार, स अल्प-
गुण, द्वितीय शुक्तगुणमाह्य, अपर हसपाक इति विविध । तथा च भावप्रकाशे—
“दरदस्त्रिविध प्रोक्तचर्मार शुक्तगुणक । हसपादकृतीय स्यात् गुणवान् उत्तरो-
त्तरम् ॥ चर्मार शुक्लवर्णः स्यात् सपीत शुक्तगुणक । जवाकुसुमसङ्गाशो हसपादो
अहोत्तम ॥” इति । अत्र च प्रतिलोचनतन्त्रयुक्तिन्यायेन आदौ द्वितीयतृतीयावुक्ता
पश्चात् प्रथमसुक्तवान् ॥ १४८ ॥

हसपाकस्य प्रवरत्वात् तस्यैव लक्षणमाह, श्वेतरेश्व इति ।—श्वेतरेश्व
शुभोक्त्वलरेखाविशिष्ट ॥ १४९ ॥

हसपाकहिङ्गुलस्य गुणमाह, हिङ्गुल इति ।—जारणायातिशस्यते भस्मीकरणार्थं
हसपाक प्रशस्त ॥ १५० ॥

हिङ्गुलाकटसस्य गुणमाह, एतस्मादिति ।—जीर्णगन्धसम शोधितगन्धक-
सदृश, जीर्णशब्देनात्र शोधितो बोध्यः । अथवा—जीर्णगन्धसम गन्धकद्रावसम,
अन्धकद्रुतिरेव गन्धकजारणोच्यते ॥ १५१ ॥

अथ शोधनविशेषेण गुणविशेष ।—

किमत्र चित्रं दरदः सुभावितं क्षीरेण मेथ्या बहुशोऽस्त्ववर्गैः ।

एव सुवर्णं बहुवर्मेतापितं करोति साक्षाद्भरकुङ्कुमप्रभम्

॥ १५३ ॥

अथ हिङ्गुलात् सत्त्वाकर्षणविधि ।—

दरदः पातनायन्त्रे पातितश्च जलाशये ।

तत् सत्त्व सूतसङ्काशं जायते नात्र सशय ॥ १५४ ॥

[इति हिङ्गुलाधिकारः] ।

अथ सृष्टारशृङ्गकम् ।—

अथ सृष्टारशृङ्गस्य परिचय ।—

सदलं पीतवर्णञ्च भवेद्गर्जरमण्डले ।

अर्बुदस्य गिरे पार्श्वे जातं सृष्टारशृङ्गकम् ॥ १५५ ॥

शोधनमाह सप्तकलेति ।—सप्तकलं सप्तवारान् , सप्तशब्दात् चकलम् प्रत्ययेन निष्पन्नम् , “सर्वे सान्तास्त्वदन्ता ” इति नियमात् अत्र सप्तकल इति अदन्तं सिद्धं । लङ्कुचास्त्रुना डहरसेन ॥ १५२ ॥

शोधनविशेषेण हिङ्गुलस्य गुणविशेषमाह, किमिति ।—मेघौटश्वेन तथा अस्त्ववर्गेण च सप्तसप्तवारान् भावितं हिङ्गुलं सेवितं प्रखरातपतप्तं नरं प्रवरकुङ्कुमसदृशं शोधनवर्णं करोति, अथवा—उक्तप्रकारशोधितहिङ्गुलं स्वयोगेन वङ्गिना बहुवारं मारितं सुवर्णं प्रवरकुङ्कुमसदृशं सुवर्णं करोति इति ॥ १५३ ॥

सत्त्वाकर्षणमाह, दरद इति ।—पातनायन्त्रे अधः पातनायन्त्रे , अधः पातनं विधिना ऊर्ध्वभागोदरे जम्बीरशोधितदरदं लिप्त्वा अधोभागे जलं संस्थाप्य ऊर्ध्वभागोपरि पुटं देयं, तेन अधःस्थजले पारदसदृशं सत्त्वं पतितं इति । अधः पातनायन्त्र-लक्षणञ्चाग्रे वक्ष्यति ॥ १५४ ॥

सृष्टारशृङ्गस्य लक्षणमुत्पत्तिस्थानञ्चाह, सदलमिति ।—वशपचहरितालवत् पटलविशिष्टम् । सृष्टारशृङ्गस्य पथ्यायादिकं निषण्ण्टादौ अन्यत्र वा कुत्रापि ग्रन्थे न परिदृश्यते, परन्तु अस्मद्देशे यत् “मुद्राशृङ्ग” इति नाम्ना प्रसिद्धं, पश्चिमदेशे तत्

अथ गुणा ।—

सीमसत्त्व गुरु श्लेष्म-शमनं पु-गदापहम् ।

रसवन्धनमुत्कृष्टं केशरञ्जनमुत्तमम् ॥ १५६ ॥

[इति मृद्धारशृङ्गाधिकारः] ।

अथ साधारणरसानां सामान्यशोधनम् ।—

साधारणरसाः सर्वे मातुलुङ्गार्द्रकाङ्क्षुना ।

त्रिरात्र भाविता शुष्काः भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥ १५७ ॥

अथ सत्त्वानां सामान्यशोधनम् ।—

यानि कानि च सत्त्वानि तानि शुद्ध्यन्त्यशेषतः ।

घातानि शुद्धिवर्गेण मिलन्ति च परस्परम् ॥ १५८ ॥

इति करवालभैरव ।

इति श्रीवैद्यप्रतिनिहसुप्तस्य सूनीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उपरस-

साधारणरसानां शुद्ध्यादिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

“मुरदारशङ्ख” इति नाम्ना तत्रत्यैरभिधीयते, अतो मन्ये मृद्धारशृङ्गकं मुद्राशङ्खं एव इति ॥ १५५ ॥

तस्य गुणमाह, शीसेति ।—सीमसत्त्वमिति मृद्धारशृङ्गस्य नामान्तरं, तस्य सीसक-
खारविशेषत्वात् । पु-गदापहं पु-प्रतिनियतोपदशादिरीगनाशनम् ॥ १५६ ॥

साधारणरसानां सामान्यशोधनमाह, साधारणेति ।—साधारणरसां कम्पित्वा-
दयः ॥ १५७ ॥

सत्त्वानां सामान्यशोधनमाह, यानीति ।—घातानि शुद्धिवर्गेण “काचटङ्गण-
शिप्राणि शोधनीयगणो मतः” इत्यग्रे वक्ष्यमाणशोधनीयगणेन सह मर्दयित्वा
अस्त्राग्निना सन्तुष्टितानि । मिलन्ति एकैव भवन्ति यस्यन्तीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

* करवालभैरव इति कस्यचित् रसतन्त्रकर्तुं अभिधा ।

इति रसरत्नसमुच्चयवाधिन्या तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ रत्नानि ।—

अथ मणयः ।—

अथ मणीनां सामान्यकार्यम् ।—

मणयोऽपि च विज्ञेयाः सूतबन्धनकारकाः ॥ १ ॥

अथ मणीनां नामानि ।—

वैक्रान्तः सूर्यकान्तश्च हीरकं मौक्तिकं मणिः ।

चन्द्रकान्तस्तथा चैव राजावर्त्तश्च सप्तमः ॥ २ ॥

गरुडोद्गारकश्चैव ज्ञातव्या मणयस्त्वमी ।

पुष्परागो गोमेदश्च पद्मरागः प्रबालकम् ॥ ३ ॥

वैदूर्यञ्च तथा नोल एते च मणयो मताः ।

यत्नतः सङ्गृहीतव्या रसबन्धस्य कारणात् ॥ ४ ॥

अथ तृतीयाध्याये उपरस-साधारणरसानां शोधनादिनिरूपणानन्तरं इदानीं रत्नानां नामजल्लघादिकं निरूपयितुं चतुर्थाध्यायमारभते, तदादौ रत्नानां सामान्य-कार्यमाह, मणय इति ।—मणय रत्नानि । रत्नशब्दस्य निरुक्तिं राजनिघण्टौ उक्ता यथा—“धनार्थिनो जना सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत । ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्र-विशारदै ॥” इति । सूतबन्धनकारकत्वं सामान्यकार्यम् ॥ १ ॥

मणीनां नामान्याह, वैक्रान्त इति ।—वैक्रान्तादिनीलान्ता चतुर्दश मणिभेदाः । वैक्रान्त “चुणिविशेष” इति लोके । सूर्यकान्तं स्वनामख्यातं “आतसपाथर” इति लोके, यद्यप्यवायु गुणादिकं नोक्तं तथाऽपि ग्रन्थान्तरदर्शनात् तज्ज्ञातव्यं, यथा राजनिघण्टौ—“सूर्यकान्ती भवेदणो निर्मलश्च रसायन । वातश्लेष्मद्वरो मेध्यः पूजनात् रवितृष्टिः ॥” इति । मणिं स्फटिकोपलं, अस्यापि गुणं यथा राजनिघण्टौ—“पित्तदाहरोगघ्नं रत्नसमवीर्यञ्च” इति । चन्द्रकान्तं स्वनामख्यातं ; अस्यापि गुणं तत्रैव द्रष्टव्यं यथा—“चन्द्रकान्तस्तु शिशिरं स्निग्धं पिप्पलासतापहतं । शिवप्रोतिकरं स्वच्छं ग्रहालक्ष्मीविनाशकृतं ॥” इति । राजावर्त्तं पश्चिमदिशि “रेवटी” इति नाम्ना ख्यातं । गरुडोद्गारकं सरकतं “पद्मा” इति लोके । पुष्परागः

अथ श्रेष्ठमन्थीना नामानि ।—

पद्मरागेन्द्रनीलाख्यौ तथा मरकतोत्तम ।

पुष्परामः सवज्राख्यः पञ्च रत्नवराः स्मृताः ॥ ५ ॥

अथ दुष्टनवग्रहाणां प्रसादकरत्नानि ।—

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि तार्क्ष्यञ्च पुष्पं भिदुरञ्च नीलम् ।

गोमेदकञ्चाय विदूरकञ्च क्रमेण रत्नानि नवग्रहाणाम् ॥ ६ ॥

अथ अन्यविधानि दुष्टनवग्रहाणां प्रसादकरत्नानि ।—

ग्रहानुमैत्र्या कुरुविन्दपुष्प-प्रबालमुक्ताफलतार्क्ष्यवज्रम् ।

नीलाख्य-गोमेदविदूरकञ्च क्रमेण मुद्राधृतमिष्टसिद्धौ ॥ ७ ॥

अथ रत्नधारणस्य सिद्धिप्रदत्वोक्तिः ।—

रसे रसायने दाने धारणे देवतार्चने ।

सुलक्ष्माणि सुजातौनि रत्नान्युक्तानि सिद्धये ॥ ८ ॥

पौतवर्णमणिविशेष “पौखराज्” इति लोके । गोमेद रत्नवर्णमणिविशेष । पद्मरागः रत्नवर्णमणिविशेष । एतस्यापि गुणं यथा राजनिघण्टौ—“माणिक्यं मधुरं स्निग्धं वातपित्तप्रणाशनम् । रत्नप्रयोगप्रज्ञाना रसायनकरं परम् ॥ माणिक्यं पद्मरागः” इति । वेदूय्यं विदूरभूमिजमणिविशेषं पाश्चिमे “लशुनिया” इति ख्यातं, तच्च मेघगर्जनेन अद्भुतैर्भवति इति प्रसिद्धिः । नील इन्द्रनील “नीला” इति ख्यातः ॥ २—४ ॥

श्रेष्ठरत्नानां नामान्याह, पद्मरागेति ।—इन्द्रनील नील । मरकतोत्तमं गरुडोद्धारकं, गारुडमत इति यावत् । वज्रं हीरकम् ॥ ५ ॥

नवग्रहेषु कुपितेषु यस्य प्रसादनार्थं यानि रत्नानि धार्याणि तेषां नामान्याह, माणिक्येति ।—माणिक्यं पद्मरागः । तार्क्ष्यं गरुडोद्धारकं, मरकतमिति यावत् । पुष्पं पुष्परामः । भिदुरं हीरकम् । माणिक्यादीनि विदूरकानि एतानि नव रत्नानि सूर्यादिकैलत्वानां नवग्रहाणां प्रसादनार्थं क्रमेण धार्याणि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नवग्रहप्रसादनार्थं रत्नधारणविषये मतान्तरमाह, ग्रहेति ।—ग्रहानुमैत्र्या ग्रहाणां नवग्रहाणां मैत्री प्रसादम् अनु लक्ष्यौक्त्य इति ग्रहानुमैत्री तथा नवग्रहप्रसादनहेतुना इत्यर्थः । कुरुविन्दं पद्मरागः । क्रमेणेति ।—क्रमेण पौर्वापर्यानुसारणं, मुद्रया अद्भुतरीयकेण सह घृतं सत् इष्टसिद्धौ अभिलषितफललाभाय, भवतीति शेषः ॥ ७ ॥

रत्नानां सिद्धिकारकत्वमाह, रसे इति ।—सुलक्ष्माणि प्रशस्तलक्षणाणि

अथ माणिक्यम् ।—

अथ द्विविधमाणिक्यनिर्देश ।—

माणिक्यं पद्मरागाख्यं द्वितीयं नीलगन्धिं च ॥ ८ ॥

अथ प्रशस्तपद्मरागमाणिक्यलक्षणम् ।—

कुशेशयदलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं महत् स्फुटम् ।

वृत्तायतं समं गात्रं माणिक्यं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १० ॥

अथ प्रशस्तनीलगन्धिमाणिक्यलक्षणम् ।—

नीलं गङ्गासुसम्भूतं नीलगर्भाक्षयच्छवि ।

पूर्वमाणिक्यवच्छेष्टं माणिक्यं नीलगन्धिं तत् ॥ ११ ॥

अथ निकृष्टमाणिक्यलक्षणम् ।—

रम्भुकार्कस्यमालिन्य-रौक्ष्यावैशद्यसयुतम् ।

चिपिटं लघुं वक्रञ्च माणिक्यं दुष्टमष्टधा ॥ १२ ॥

“सुरक्ष्याणि” इति पाठे—सु शोभनं यथा तथा रक्ष्याणि उत्तमप्रयत्नेन रक्षणाङ्गी-
कृत्यर्थः । सुजातीनि उत्कृष्टजातीयानि । रसादिविषये सिद्धिर्लाभायस्य उक्तानि
उत्कृष्टजातीयरत्नानि सर्वप्रयत्नेन व्यवहर्त्तव्यानि भवन्तीति ॥ ८ ॥

माणिक्यस्य द्वैविध्यमाह, माणिक्यमिति ।—प्रथमं पद्मरागनामकं द्वितीयं नील-
गन्धिनामकम् । इदं हि आदित्यस्य प्रसादनार्थं ध्याय्यम् इति यक्षविदः ॥ ९ ॥

प्रशस्तपद्मरागमाणिक्यलक्षणमाह कुशेशयिति ।—कुशेशयदलच्छायं पद्म-
पत्राभम् । स्वच्छं निर्मलम् । स्निग्धं मृदुलम् । महत् गुरुभारम् । स्फुटं दीप्तिमत् ।
वृत्तायतं वर्तुलं विस्तृतञ्च । समं गात्रम् उच्चनीचरहितावयवम्, यद्वा—समं
समावयवम्, गात्रं स्थूलमित्यर्थः । माणिक्यं पद्मरागमाणिक्यं तस्यैव प्राथम्यनीतत्वात्
नीलगन्धिमाणिक्यलक्षणस्य पश्चादुल्लिखितत्वाच्च ॥ १० ॥

नीलगन्धिमाणिक्येषु श्रेष्ठस्य लक्षणमाह नीलमिति ।—नीलमिव नीलगन्धि-
माणिक्यभेदः, न तु इन्द्रनीलः । नीलगर्भाक्षयच्छवि अन्तर्नीलाभमक्षयवर्णम् ।
पूर्वमाणिक्यवत् प्रथमोक्तपद्मरागमाणिक्यलक्षणवत् स्वच्छस्निग्धादिगुणविशिष्टम्
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अपक्वमाणिक्यलक्षणमाह, रग्नेति ।—रग्ध्रं कृद्रम् । अवैशद्यम् अनुज्वल-
मित्यर्थः । “वैशद्यं” इति पाठे—धूलित्यर्शनदपेक्षित्य, खरत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ माणिक्यस्य गुणा ।—

माणिक्यं दीपनं वृष्यं कफवातक्षयार्तिनुत् ।

भूतवेतालपापघ्नं कर्मजव्याधिनाशनम् ॥ १३ ॥

[इति माणिक्याधिकारः] ।

अथ मौक्तिकम् ।—

अथ प्रशस्तमौक्तिकलक्षणम् ।—

ह्लादि श्वेत लघु स्निग्ध रश्मिवन्निर्मलं महत् ।

ख्यातं तोयप्रभं वृत्त मौक्तिकं नवधा शुभम् ॥ १४ ॥

अथ मौक्तिकगुणा ।—

मुक्ताफल लघु हिम मधुरञ्च कान्ति-

दृष्ट्यग्निपुष्टिकरणं विषहारि भेदि ।

वीर्यप्रदं जलनिधेर्जनिता च शुक्ति-

दीप्ता च पक्विरुजमाशु हरेदवश्यम् ॥ १५ ॥

गुणमाह, माणिक्यमिति ।—दीपनम् अग्निकारकम् । तल्लक्षणं यथा—“पचेन्नामं वज्रिक्तं यद्दीपनं तत् यथा मिषं” इति । भूतेति ।—भूतवेतालाद्याविशनाशनं पापनाशनञ्च, तच्च धारणेनेति ज्ञेयम् । कर्मजव्याधिनाशनमपि धारणेन बोध्यम् ॥ १३ ॥

प्रशस्तमौक्तिकलक्षणमाह, ह्लादीति ।—ह्लादि आनन्दजननम् । रश्मिवत् प्रभा-
विशिष्टम् अत्युज्ज्वलमिति यावत् । महत् स्थूलम् । तोयप्रभं जलाभ, यत्र तिष्ठति तच्च दूरतो जलधमोत्पादकमित्यर्थः, यथा—जलवत् तरलच्छाय, लावण्यविशिष्टमिति यावत् । लावण्यशब्दं जलगन्धेन उपचरितं कविभिः, यथा—“लावण्यलीलाजलम्” इति । नवधा शुभम् एतन्नवलक्षणविशिष्टं मौक्तिकं प्रशस्तम् । इदं चन्द्रप्रसादकम्, मतान्तरे चान्द्रे ॥ १४ ॥

गुणमाह, मुक्ताफलमिति ।—भेदि रेचनम् । मौक्तिकयोनित्वात् मौक्तिकगुण-
वर्णनप्रसङ्गेनात्र शुक्तेरपि गुणमाह, जलनिधेरिति ।—जलनिधेर्जनिता समुद्रभवा,
जनिता शब्दोऽत्र जातार्थे प्रयुक्त इति बोध्यम् । दीप्ता दीपनगुणसम्पन्ना, अग्निदीपनी
इति यावत् । अथवा—दीप्ता उत्कृष्टा । पक्विरुज परिणामशूलार्तिम् । मौक्तिक-
योनिरुक्तिप्रसङ्गेनात्र अन्येऽपि तद्वयोनयं ग्रन्थान्तरानुसरणात् ज्ञातव्याः, तद्वदथा—

अथ निकृष्टमौक्तिकलक्षणम् ।—

रूक्षाङ्गं निर्जलं श्यावं ताम्राभं लवणोपमम् ।

अर्द्धशुभ्रञ्च विकटं ग्रन्थिलं मौक्तिकं त्यजेत् ॥ १६ ॥

अथ मौक्तिकस्य गुणान्तरम् ।—

कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासाग्निमान्द्यनुत् ।

पुष्टिदं वृथमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम् ॥ १७ ॥

[इति मौक्तिकाधिकारः] ।

अथ प्रवालम् ।—

अथ प्रशस्तप्रवाललक्षणम् ।—

पक्कविश्वफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम् ।

स्निग्धमव्रणकं स्थूलं प्रवालं सप्तधा शुभम् ॥ १८ ॥

अथ निकृष्टप्रवाललक्षणम् ।—

पाण्डुर धूसरं रूक्षं सत्रणं कीटरान्वितम् ।

निर्भारं शुभ्रवर्णञ्च प्रवालं नेष्यतेऽशुभम् ॥ १९ ॥

“शुक्तिं शङ्खो गजं कीडं फणी मत्स्यश्च दर्दूरः । वेणुरिते सनाख्यातास्तज्ज्ञैः मौक्तिक-
योनयः ॥” इति ॥ १५ ॥

वर्जनोद्यमुक्तालक्षणमाह, रूक्षाङ्गमिति ।—निर्जलं निर्जडं, डलयोरैक्यात्
अशिशिरमित्यर्थं, उष्णमिति यावत्, यदा—विच्छाद्य, दृश्यते च लावण्ये जलशब्दो-
पचारः, मुक्ताफलस्य तरलच्छाया एव लावण्यशब्दबोधिका, यदुक्तं,—“मुक्ताफलेषु
च्छायायास्तारलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यानहोच्यते ॥” इति ।
अत्र जलशब्देन मुक्ताफलगततरलच्छाया बोध्या । श्यावं शुक्रानुविद्धकणवर्णम् ।
लवणोपमं लवणसदृशखरस्यर्शम् । अर्द्धशुभ्रं मत्स्याद्याभमाविलम् । विकटं विषम
गात्रम् । ग्रन्थिलं सत्रणं, ग्रन्थिविशिष्टमिति यावत् ॥ १६ ॥

गुणान्तरमाह, कफेति ।—दाहघ्नमिति धारणात् ॥ १७ ॥

उत्तमप्रवालस्य लक्षणमाह, पक्केति ।—पक्कविश्वफलच्छायं विश्वफलम् ओष्ठी-
पमाफलं “तेलाकुचा” “वनकुंदरि” इति च भाषा, पक्कविश्वफलवत् रक्तवर्णम् ।
अव्रणकं ग्रन्थादिरहितम् । सप्तधा शुभम् एतत्सप्तविधलक्षणविशिष्टं प्रवालं मङ्गल-
प्रदम् । रत्नमेतत् भूमिसुतस्य ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अथ प्रवालगुणा ।—

क्षय पित्तास्र-कासघ्नं दीपन पाचनं लघु ।

विषभूतादिशमनं विद्रुम नेत्ररोगनुत् ॥ २० ॥

[इति प्रवालाधिकारः] ।

अथ तार्क्ष्यम् ।—

अथ प्रशस्ततार्क्ष्यलक्षणम् ।—

हरिद्वर्णं गुरु स्निग्धं स्फुरद्रश्मिचयं शुभम् ।

मष्टणं भासुर तार्क्ष्यं गात्रं सप्तगुणं मतम् ॥ २१ ॥

अथ प्रशस्ततार्क्ष्यलक्षणम् ।—

कपिलं कर्कशं नीलं पाण्डु कृष्णं मलान्वितम् ।

चिपिटं विकटं रूक्षं लघु तार्क्ष्यं न शस्यते ॥ २२ ॥

अथ तार्क्ष्यगुणा ।—

ज्वरच्छर्दिविषश्वास-सन्निपाताग्निमान्द्यनुत् ।

दुर्नामपाण्डुशोफघ्नं तार्क्ष्यं मोजोविवर्द्धनम् ॥ २३ ॥

[इति तार्क्ष्याधिकारः] ।

कुप्रवाललक्षणमाह, पाण्डुरमिति ।—पाण्डुर श्वेतपीतमिश्रवर्णम् । धूसर श्वेत-
कृष्णमिश्रवर्णम् । कोटरान्वितं सौत्वङ्ग, सच्छिद्रमिति यावत् । निर्भासं लघु ॥ २० ॥

गुणमाह, क्षयेति ।—पाचनम् आमपाचकं किन्तु नाग्निसंस्तुलणम्, तज्जनय यथा
शार्ङ्गधरे—“पचत्यामं न वल्लिञ्च कुर्यात् यत्तद्धि पाचनम्” इति । विषभूतादिशमनं
धारणादिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

प्रशस्ततार्क्ष्यलक्षणमाह, हरिदिति ।—हरिद्वर्णं नीलपीतमिश्रवर्णं, वृक्षपत्रवर्ण-
मिति यावत् । स्फुरद्रश्मिचयं विसारिकिरणसमूहम् । भासुर प्रभासमन्वितम् । तार्क्ष्यं
भरकव । गात्रं स्थूलम् । एतत्सप्तगुणसंयुक्तं तार्क्ष्यं शुभं ज्ञेयम् । इदं बुधयह-
प्रसादनार्थं धार्यं, मतान्तरे सुरगुरोरिति ॥ २१ ॥

दुष्टतार्क्ष्यलक्षणमाह, कपिलमिति ।—कपिलं पिङ्गलवर्णम् । विकटं विकृता-
ङ्गम् ॥ २२ ॥

गुणमाह, ज्वरेति ।—सुगमम् ॥ २३ ॥

अथ पुष्परागः ।—

अथ प्रशस्तपुष्परागलक्षणम् ।—

पुष्परागो गुरु खच्छः स्निग्ध स्थूलः समो मृदुः ।
कर्णिकारप्रसूनाभो मसृणश्च शुभोऽष्टधा ॥ २४ ॥

अथाप्रशस्तपुष्परागलक्षणम् ।—

निष्प्रभं कर्कशं रुचं पीतश्याम नतीन्नतम् ।
कपिश कपिल पाण्डु पुष्पराग परित्यजेत् ॥ २५ ॥

अथ पुष्परागगुणा ।—

पुष्परागो विषच्छर्दि-कफवाताग्निमान्द्यनुत् ।
दाहकुष्ठास्रशमनो दीपन पाचनो लघुः ॥ २६ ॥

[इति पुष्परागाधिकारः] ।

अथ वज्रम् ।—

अथ वज्राणां त्रैविध्यनिर्देशः ।—

वज्रञ्च त्रिविधं प्रोक्तं नरो नारी नपुंसकम् ।
पूर्वं पूर्वमिह श्रेष्ठं रसवीर्यविपाकतः ॥ २७ ॥

उत्कृष्टपुष्परागलक्षणमाह, पुष्पराग इति ।—सम समगात्र । मृदु सुखस्पर्श इत्यर्थः । कर्णिकारप्रसूनाभ कर्णिकार क्लृप्ताखण्ड, “छोट सोँदाल” इति भाषा, तस्य पुष्पमण्डशवर्णविशिष्ट, पीत इति यावत् । एतदष्टलक्षणमन्वित पुष्पराग शुभप्रद ज्ञेयः । अयं बार्हस्पत्य, मतान्तरे सोमस्य इति ॥ २४ ॥

वर्जनोयपुष्परागलक्षणमाह, निष्प्रभमिति ।—निष्प्रभ ज्योतिःशून्य, मलिनमिति यावत् । पीतश्याम कृष्णपीतमिश्रवर्णम् । नतीन्नत विषमगात्रम् । कपिशं प्र्याव-वर्णम् । कपिल पिङ्गलवर्णम् ॥ २५ ॥

गुणमाह, पुष्पराग इति ।—सुगन्ध ॥ २६ ॥

स्त्रीपुमादिभेदेन वज्रं त्रैविध्यमाह वज्रमिति ।—पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठं नपुंसकात् नारी नाय्या नर श्रेष्ठ । रसेति ।—रसादिहेतोरित्यर्थः, तत्र रस द्रव्याणां स्वाभाविक-मधुरतादिगुणयोगः, वीर्यं द्रव्यगता कार्यसाधिका स्वाभाविकी शक्तिः, यदुक्तं

अथ पु-वज्रलक्षणम् ।—

अष्टास्रष्टाष्टफलक षट्कोणमतिभासुरम् ।

अम्बुदेन्द्रधनुर्वारितर पुं-वज्रमुच्यते ॥ २८ ॥

अथ स्त्रीवज्र नपुंसकवज्रलक्षणे ।—

तदेव चिपिटाकारं स्त्रीवज्रं वर्तुलायतम् ।

वर्तुलं कुण्डकोणाग्रं किञ्चिद्गुह्यं नपुंसकम् ॥ २९ ॥

स्मरते—“द्रव्याणि येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम्” इति । (येन गुणेनेत्यथ । कुर्वन्ति क्रियामिति शेष) तच्च द्विविध, यदुक्त भावप्रकाशे—“उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्यं द्विधा स्मृतम् । यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनवयम् ॥” इति (अग्निषोमीयम् अग्निषोमगुणविशिष्ट, शीतोष्णगुणमित्यथ) अन्यदाप्युक्त—“तत् द्विविध चिन्त्याचिन्त्य-क्रियाहेतुत्वेन, तत् चिन्त्यक्रियाहेतु या द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभावसिद्धा शक्ति, अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावापरपर्याय द्रव्याणां रसाद्यनलुरूपकार्यकरणशक्ति” इति । अत्र द्रव्यगतचिन्त्यक्रियाहेतुर्यां स्वभावसिद्धा शक्तिः सैव वीर्यशब्दाभिधेया ज्ञेया । विपाक भुक्तद्रव्यपाकानन्तरं साधुयादिपरिणाम, यदुक्त भावप्रकाशे—“नाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥” इति । इदं दैत्यगुरोरिति ॥ २७ ॥

तेषु पुनातीयवज्रस्य लक्षणमाह, अष्टास्रमिति ।—अष्टास्रम् अष्टकोणम् । अष्ट-फलकम् अष्टधरम् अस्त्रादीनामग्रभागवत् सूक्ष्माग्रमित्यथ । षट्कोणं वा । अम्बु-देति ।—अम्बुदे मेघे, इन्द्रधनु इन्द्रधनुरिव “इवाद्यर्थे प्रयुक्तं शब्दो वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयति” इति नियमात् इन्द्रधनुं शब्देनात्र इन्द्रधनुरिवेति बोध्यम्, वारिणि जले तरति प्लवते इति तादृश, कृष्णवर्णमेघमण्डले वर्णोज्ज्वलेन्द्रधनुं यथा भासते तद्वत् कृष्णवर्णजले भास्वन् पुवज्र तरति इत्यर्थः, अथवा—अम्बुदशब्देनात्र तात्पर्यात् लक्षणया तडित् बोध्या, तेन तडिदिव इन्द्रधनुरिव च अतिभासुरमिति द्वितीयचरणेन सम्बन्धः, तथा वारितरं लघु इत्यर्थः । वज्रस्य लघुता एव प्रशङ्का, यदुक्त गारुडे—“शकृता सर्वरत्नानां गौरवाधानकारणम् । वजे सा वैपरीत्येन सूरयः परिचक्षते ॥” इति । इन्द्रधनुष उद्भवकारणं स्वरूपस्यान्यत्र द्रष्टव्यं यथा—“रविकिरणा बहुवर्णा वातेन विलोडिता नभसि । शक्रायुधसंस्थानां दृश्यन्ते तत्तु इन्द्रधनुः ॥” इति ॥ २८ ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्लक्षणे आह, तदेवेति ।—चिपिटाकारम् अथवा वर्तुलमायतञ्च

अथ तेषां जातिभेदेनाधिकारिभेदनिर्देशः ।—

स्त्री-पुं-नपुंसकं वज्रं योज्यं स्त्री पुं-नपुंसके ।

व्यत्यासान्नैव फलदं पुं-वज्रेण विना क्वचित् ॥ ३० ॥

अथ तेषां वर्णभेदेनाधिकारिभेदनिर्देशः ।—

श्वेतादिवर्णभेदेन तदेकैकं चतुर्विधम् ।

ब्रह्म-क्षत्रिय-विट् शूद्रं स्वस्ववर्ण-फलप्रदम् ॥ ३१ ॥

उत्तमोत्तमवर्णं हि नीचवर्णफलप्रदम् ।

न्यायोऽयं भैरवेणोक्तः पदार्थेष्वखिलेष्वपि ॥ ३२ ॥

अथ वज्रगुणाः ।—

आयुष्प्रदं भटिति सङ्गणदञ्च हृष्यं

दोषत्रयप्रशमनं सकलामयघ्नम् ।

स्त्रीवज्रं ज्ञेयम् । कुण्डकीणांश्च कुण्डं क्रियासु मन्दं कोणं अयञ्च यस्य तत्
खलितधारमित्यर्थः । किञ्चित् गुरु स्त्रीपुंजात्यपेक्षया इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

केन कीदृशं व्यवहर्त्तव्यं तदाह, स्त्रीति ।—सुगमम् ॥ ३० ॥

वर्णभेदेन तेषां प्रत्येकं चातुर्विध्यं तथा यज्जातीयाय यज्जातीयं फलप्रदं तच्चाह,
श्वेतेति ।—स्त्रीपुंनपुंसकजातीयं वज्रं प्रत्येकं श्वेतारक्तपीतकृष्णवर्णभेदेन यथाक्रमं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रवर्णसंज्ञकं चतुर्विधं ज्ञेयम्, तत्र शुभं विप्रवर्णं विप्रवर्णेषु, रक्तं
क्षत्रियवर्णं क्षत्रियवर्णेषु, पीतं वैश्यवर्णं वैश्यवर्णेषु कृष्णं शूद्रवर्णं शूद्रेषु गुणकारि,
किञ्च ब्राह्मणाद्युत्तमवर्णं वज्रं निम्नवर्णेन पुरुषेण धृतमपि फलदं भवति किन्तु अधम-
वर्णं नोत्तमवर्णं धार्यम् इति । अत्र वज्रस्य उत्कृष्टापक्रष्टलक्षणं वर्णजात्यादिकञ्च
विस्मरतोऽनुक्तमपि तन्तान्तरदर्शनात् ज्ञातव्यं, तदयथा—“स्वच्छं विद्युत्प्रभं स्निग्धं
सुन्दरं लघुं लेखनम् । षडारं तीक्ष्णधारञ्च सुश्यामारं श्रियं दिशेत् । भस्माङ्गं काक-
पादञ्च रेखाक्रान्तन्तु वर्त्तुलम् । अधारं मलिनं विन्दुसन्तासं स्फुटितं तथा ॥ नीलाभं
क्षिपितं रुद्धं तद्वज्रं दोषलं त्यजेत् । स तु श्वेतं श्रुती विप्रो लोहितं क्षत्रियं श्रुतः ॥
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च स । रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जराशूलहृत् श्रुतः ॥ वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य
दारुणकृतः । शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयं स्तम्भं करोति च ॥” इति । (अत्र काकपाद-
काकपादवत् आकृतिविशिष्टं काकपदवद्रेखाङ्कितं वा । स. हीरक.) ॥ ३१।३२ ॥

सूतेन्द्रबन्धवधसङ्गणकत् प्रदीपनं

मृत्युञ्जयं तदमृतोपममेव वज्रम् ॥ ३३ ॥

अथ सर्वरत्नानां साधारणदोषनिर्देश ।—

यासस्त्रासश्च विन्दुश्च रेखा च जलगर्भता ।

सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषा साधारणा मताः ॥

चेत्र-तोयभवा दोषा रत्नेषु न लग्नान्ति ते ॥ ३४ ॥

अथ वज्रशीघ्रनम् ।—

कुलत्यक्वाथके स्विन्न कीद्रवक्वथितेन वा ।

एकयामावधि स्विन्नं वज्र शुध्यति निश्चितम् ॥ ३५ ॥

अथ वज्रमारणम् ।—

वज्र मत्कुणरक्तेन चतुर्वारं विभावितम् ।

सुगन्धिमूषिकामांसैर्वर्त्तितैः परिवेष्ट्य च ॥ ३६ ॥

पुटेत् पुटैर्वराहाख्यैस्त्रिंशद्द्वार ततः परम् ।

ध्यात्वा ध्यात्वा शतं वारान् कुलत्यक्वाथके क्षिपेत् ॥

अन्यैरुक्तः शतं वारान् कर्त्तव्योऽयं विधिः क्रमात् ॥ ३७ ॥

गुणसाह, —आयुरिति । सूतेति ।—सूतेन्द्रस्य पारदस्य बन्ध वध सङ्गुञ्ज करोति इति तत् तथाभूत, रसनिगड रसमारकं तथा रसस्य गुणवर्द्धनञ्चेत्यर्थः । प्रदीपनं वज्रिसन्दीपनम् ॥ ३३ ॥

वज्रस्य नैसर्गिकदोषानाह, यास इति ।—यासवासादयः पञ्च दोषा सर्वरत्नेष्वेव सहजा ज्ञेयाः, किन्तु तेषाम् आकरजत्वादिसम्भवत्वात् तै रत्नस्य न काऽपि गौरव-हानिरिति ॥ ३४ ॥

वज्रशीघ्रनमाह, कुलत्येति ।—कीद्रव कीद्रूप “कीदो” इति ख्यात धान्य-विशेषः । प्रहर यावत् कौलत्ये कषाये कीद्रवकषाये वा दीलायन्ने सखेद्य वज्रं शोधयेत् इति ॥ ३५ ॥

मारणमाह, वज्रमिति ।—मत्कुण वस्त्राशय कीटविशेष “क्षारपोका” इति ख्यातः । सुगन्धिमूषिका कुकुन्दरौ “कुँचा” इति ख्याता । शोधितवज्रं मत्कुण-रक्तेन वारचतुष्टयं भावयेत्, ततो गन्धमूषिकामांसं सन्धिस्थं पिण्डाकारं कृत्वा तदन्तः

अथ सारणान्तरम् ।—

कुलत्यकाथसयुक्त-लकुचद्रवपिष्टया ।
 शिलया लिप्तमूषायां वज्रं क्षिप्त्वा निरुध्य च ॥ ३८ ॥
 अष्टवार पुटेत् सम्यग्विशुष्कैश्च वनोत्पलैः ।
 शतवार ततो ध्वात्वा निक्षिप्त शुद्धपारदं ॥
 निश्चित म्रियते वज्रं भस्म वारितर भवेत् ॥ ३९ ॥
 सत्यवाक् सोमसेनानीरितद्वज्रस्य मारणम् ।
 दृष्टप्रत्ययसयुक्तमुक्तवान् रसकौतुकी ॥ ४० ॥

मतान्तरम् ।—

विलिप्तं मत्कुणस्थस्रैः सप्तवारं विशोषितम् ।
 कासमर्दरसापूर्णे लोहपात्रे निवेशितम् ॥ ४१ ॥
 सप्तवार परिध्वात वज्रं भस्म भवेत् खलु ।
 ब्रह्मज्योतिर्मुनीन्द्रेण क्रमोऽयं परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥

त वज्रं सस्थाप्य मूषायां निरुध्य च अरविपरिमितकुण्डे पुटेत्, एव विशद्वारं कार्यं, ततः भस्माग्निना ध्वात्वा पुनः कुलत्यकाथे निक्षिपेत्, एव शतवारं कुर्यात् । अथ मतान्तरमाह, अन्यैरिति ।—केषाञ्चिन्मते मत्कुणरक्तेन भावनामारभ्य कुलत्यकाथे निक्षिपान्तं कृत्स्नी विधिं यथोक्तक्रमेण शतवारं कार्यं इति ॥ ३९।४० ॥

मारणे सोमसेनानीमतमाह, कुलत्येति ।—लकुच उहुक । शिलया मनः शिलया । अत्रायं विधिः,—कुलत्यकाथलकुचस्वरसाभ्याम् एकौभूताभ्यां मनः शिलापिष्टा तेन मूषागर्भमालिप्य ततः वज्रं निधाय सन्धिरोधं कृत्वा सृत्कर्पटादिना मूषावहिलिङ्गा वन्यकरीषाग्निना पुटेत्, एवमष्टवारं, पश्चिमपुटानन्तरं शोषितं पारदेन सह एकौकृत्य पारदपिण्डमध्ये निधाय वा धमेत्, एव शतवारं कार्यम्, तेन वज्रस्य वारितरं भस्म सज्जायेत, प्रक्रियेयं सोमसेनान्या विहितता इति ॥ ३९—४० ॥

मुनीन्द्रब्रह्मज्योतिः प्रोक्तं मारणमाह, विलिप्तमिति ।—मत्कुणशोणितेन वज्रं सप्तवारं विलिपयेत् आतपे शीघ्रयेच्च, ततः कासमर्दस्वरसपरिपूर्णलोहपात्रे तदाशुल्यं भस्माग्निना धमेत्, एव सप्तधाकरणेन भस्मीभवेत् इति ॥ ४१।४२ ॥

मतान्तरम् ।—

नीलज्योतिर्लताकन्दे घृष्टं घर्मं विशोषितम् ।

वज्र भस्मत्वमायाति कर्मवज्ज्ञानवह्निना ॥ ४३ ॥

मतान्तरम् ।—

मदनस्य फलोद्भूतरसेन क्षौणिनागकै ।

कृतकल्केन सलिष्य पुटेद्विशतिवारकम् ॥

वज्रचूर्णं भवेद्वर्णं योजयेच्च रसादिषु ॥ ४४ ॥

मतान्तरम् ।—

तद्वज्रं चूर्णयित्वाऽथ किञ्चित्कृष्णसयुतम् ।

खरभूनागसत्त्वेन विंशेनाऽऽवर्तयेद्भ्रुवम् ॥

तुल्यस्वर्णेन तद्व्याप्तं योजनीय रसादिषु ॥ ४५ ॥

अथ प्रयोगविशेषेण गुणविशेषकथनम् ।—

त्रिगुणेन रसेनैव सम्मर्द्य गुटिकीकृतम् ।

मुखे धृतं करोत्याशु चलदन्तविवन्धनम् ॥ ४६ ॥

अग्निसम्पर्कं विनाऽपि वज्रभस्मप्रक्रियामाह, नीलेति ।—नील नीलीवत् नीला-
पराजिता वा, ज्योतिर्लता ज्योतिष्मती “लताफट्कौ” इति भाषा । नीलवज्र-
भूलरसेन नीलापराजिताभूलरसेन वा तथा ज्योतिष्मतीभूलरसेन च घृष्ट वज्रम् आतपे
सशोषणात् भस्मीभवति । अत्र दृष्टान्तमाह, कर्मवदिति ।—ज्ञानाग्निं यथा सर्व-
कर्माणि भस्मसात् करोति तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मतान्तरमाह, मदनस्येति ।—क्षौणीनागकै भूनागकै, “कैचौ” इति ख्याते ।
नागकैरिति स्थायै क । मदनफलरसेन भूनाग पिष्टा तत्कल्केन वज्रं सलिष्य पुटेत्,
एव विशतिवारकरणेन वज्रं चूर्णीभवति ॥ ४४ ॥

मतान्तरमाह, तदिति ।—तत् पूर्वोक्तविधानेन मारितम् । पूर्वप्रक्रियया मारितं
वज्रं किञ्चित् टङ्गणेन सह सञ्चूर्ण्य पुष्टाङ्गविशतिसङ्ख्याकचुलूकरसेन सह आलीढा
समानसुवर्णेन सह मूषाया निरुध्य आपयेत्, तेन गुणाधिक्यं जायते इति ॥ ४५ ॥

प्रयोगविशेषेण गुणविशेषमाह, त्रिगुणेनेति ।—त्रिगुणेन वज्रभागमपेक्ष्य
इति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

प्रयोगान्तरम् ।—

त्रिंशद्भागमितं हि वज्रभसितं स्वर्णं कलाभागिकं
तारच्चाष्टगुणं सितामृतवरं रुद्रांशकच्चाभ्रकम् ।
पादांशं खलु ताप्यकं वसुगुणं वैक्रान्तकं षड्गुणं
भागोऽप्युत्तरसै रसोऽयमुदितः षाड्गुण्यससिद्धये ॥ ४७ ॥
[इति वज्राधिकारः] ।

अथ नीलम् ।—

अथ नीलस्य द्वैविध्यकथनम् ।—

जलनीलञ्चेन्द्रनीलं शक्रनीलं तयोर्वरम् ॥ ४८ ॥

अथ नीलद्वयस्य सामान्यलक्षणम् ।—

शैत्यगर्भित-नीलाभं लघु तज्जलनीलकम् ।

कार्पाणगर्भित-नीलाभं सभारं शक्रनीलकम् ॥ ४९ ॥

प्रयोगान्तरमाह विशदिति ।—वज्रभसितं हीरकभम् । कलाभागिक षोडश-
भागम्, “कला तु षोडशी भागः” इत्युक्ते, न तु षोडशभागैकभागः इति ।
सितामृतवरं शुभ्रपारदम् । रुद्रांशकम् एकादशभागम् । पादांशं चतुर्भागम् । ताप्यकं
स्वर्णमाक्षिकम् । वसुगुणम् अष्टगुणम् । भागं भागपरिमितं, अष्टाश्लिमावया इत्यर्थः,
मेवित इति शेषः । रसे पूर्वोक्तकुलल्यकोद्रवकासमर्दलकुचमदनफलादीनां रसे । अथ
रसं वज्रभस्मादिक्लृप्तं औषधविशेषः । षाड्गुण्यससिद्धये षाड्गुण्यं विद्यावितर्कादिकं
तस्य सम्यक् सिद्धिलाभाय, षाड्गुण्यमुक्तं चरके यथा—“विद्या वितर्को विज्ञानं
क्षुतिस्तत्परता क्रिया । यस्यैते षड्गुणास्तस्य—” इति । एतद्रसवरसेवनात् धीष्टित्क्षुति-
मेधादिसन्वितं विद्यावितर्कादिसिद्धिं लभते इति निष्कर्षः । अस्य पवी यथा
—हीरकभम् ३० स्वर्णभम् १६ रौप्यभम् ८ सुगुणशुभ्रपारदं तद्वच्च वा ११ अभ्रभम्
४ स्वर्णमाक्षिकभम् ८ वैक्रान्तभम् ६ सर्वमेकीकृत्य कुलल्योदिरसेन सम्यग्योग्यमात्रा
चपयोज्या । “भागोऽप्युक्तः” इत्यत्र “भागश्चोक्तः” इति पाठकल्पनं समीचीनम् ॥ ४७ ॥

नीलस्य द्वैविध्यमाह, जलनीलमिति ।—शक्रनीलम् इन्द्रनीलम् ॥ ४८ ॥

तयोः साधारणलक्षणमाह, शैत्येति ।—शैत्यगर्भितनीलाभम् अन्तःशुभाभनील-
वर्णम् । लघु निर्भारिकम् । कार्पाणगर्भितनीलाभम् अन्तःकृष्णाभनीलवर्णम् । सौरेरिदं
ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

अथ प्रशस्तशक्तीलक्षणम् ।—

एकच्छायं गुरु स्निग्ध स्वच्छ पिण्डितविग्रहम् ।

सृटु मध्ये लसज्जगोतिः सप्तधा नीलमुत्तमम् ॥ ५० ॥

अथ जलनीलस्य विशेषलक्षणम् ।—

कीमलं विहित रूचं निर्भार रक्तगन्धि च ।

चिपिटाभ ससूक्ष्मञ्च जलनीलञ्च सप्तधा ॥ ५१ ॥

अथ गुणा ।—

श्वासकामहर वृष्य त्रिदोषघ्न सुदोषनम् ।

विषमज्वरदुर्नामपापघ्न नीलमोरितम् ॥ ५२ ॥

[इति नीलाधिकारः] †

इन्द्रनीलस्य विशेषलक्षणमाह, एकैति ।—एकच्छायम् एका अद्वितीया, अतल्या इत्यर्थे, अन्यधर्माद्याहिणीति यावत्, छाया कान्ति यस्य तत, यत द्रव्यान्तरस्य प्रतिविव न गृह्णाति, किन्तु स्वकान्त्यः द्रव्यान्तर रञ्जयति, यदुक्त राजनिघण्टौ—“य पात्र रञ्जयत्याशु स जात्यो नील उच्यते” इति । अन्यञ्च—“क्षीरमध्ये क्षिपेन्नील क्षीरञ्चेन्नोलता व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति श्रूयतम्” इति । यद्वा—एका मुख्या श्रेष्ठा इति यावत् छाया कान्ति यस्य तत उत्तमकान्तिनत, यद्वा—एका केवला छाया आतपाभाव औष्ण्यशून्यता इति यावत् यत्र तत स्पर्शशीतमित्यर्थे आतपस्य औष्ण्य-धर्मिलेन छायायाश्च शैत्यतया तथाभूतीऽय बोध्यः । स्वच्छ निर्मलम् । पिण्डितविग्रहं घनीभूतावयव, स्थूलमित्यर्थः । सृटु अदारुण, सुखस्पर्शमिति यावत् । मध्ये लसज्जगोत अभ्यन्तरे दौघप्रकाश, ज्यातिर्भयमित्यर्थः, नीलम् उत्तमम् इन्द्रनीलम् एतत्सप्तविध-गुणसम्पन्नं ज्ञेयम् । वज्रवर्नीलस्यापि विप्रश्रेतादिवर्णभेदेन चातुर्विध्यं बोध्यं, तथा च निघण्टुराजे—“सितशोणपोतकृष्णाङ्काया नीले क्रमादिमा लक्षिता । विप्रादिवर्ण-सिद्धा धारणमस्यापि वज्रवत् फलवत् ॥” इति ॥ ५० ॥

जलनीलस्य विशेषलक्षणमाह, कीमलमिति ।—कीमल मनोहरं पञ्चवर्णविशिष्ट-मित्यर्थः । विहितम् अर्द्धभागेन सम्पूर्णं वर्णम् अर्द्धभागेन पञ्चवर्णमित्यर्थः । निर्भारं लघु । ससूक्ष्मं कशावयवमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

गुणमाह, आसीति ।—पापघ्न धारणेनेति बोध्यम्, यद्वा—पापरोगमसूरिकादि-नाशनं, तस्य मङ्गल्यत्वात् प्रभावाच्च इति ॥ ५२ ॥

अथ गोमेदः ।—

अथ गोमेदस्य निरुक्तिः ।—

गोमेदः-समरागत्वाज्ञोमेद रत्नमुच्यते ॥ ५३ ॥

अथ प्रशस्तगोमेदलक्षणम् ।—

सु-स्वच्छ-गोजलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं समं गुरु ।

निर्दलं मसृणं दीप्त गोमेद शुभमष्टधा ॥ ५४ ॥

अथाप्रशस्तगोमेदलक्षणम् ।—

विच्छायं लघु रुक्षाङ्गं चिपिटं पटलान्वितम् ।

निष्प्रभं पीतकाचाभं गोमेदं न शुभावहम् ॥ ५५ ॥

अथ गुणाः ।—

गोमेदः कफपित्तघ्नं क्षयपाण्डुक्षयङ्करम् ।

दीपनपाचनं रुच्यं त्वच्यं बुद्धिप्रबोधनम् ॥ ५६ ॥

[इति गोमेदाधिकारः] ।

गोमेदस्य निरुक्तिमाह, गोमेद इति ।—गो मेदसा सम तुल्य राग वर्णः, यस्य तथात्वात् हेमरक्तत्वादित्य ॥ ५३ ॥

शुभगोमेदस्य लक्षणमाह, सुस्वच्छेति ।—सुस्वच्छगोजलच्छायम् अनाविलगोमूत्र-वर्णम् । समं समगात्रम् । निर्दलं निष्प्रभम् अशुभगोमेदस्य सपटलत्वात् अत्र शुभ-गोमेदस्य निर्दलत्वावतारणम् । राहुप्रसादनमेतत् ॥ ५४ ॥

अप्रशस्तगोमेदलक्षणमाह, विच्छायमिति ।—विच्छायं विकृतकान्तिः, मलिन-मित्यर्थः । पटलान्वितं सदलम् । निष्प्रभम् अनुज्वलम् । पीतकाचाभं पीतवर्ण-काचाख्यमपि विशेषतुल्यं गौरकृष्णमिश्रितवर्णाभम् इति वा, काचशब्दं कृष्णाक्षी-ऽपि दृश्यते, यथा—काचलवणं कृष्णलवणम्, यद्वा—पीतकाचाभं श्वेतपीतमिश्र-वर्णमिति ॥ ५५ ॥

गुणमाह, गोमेदमिति ।—क्षयपाण्डुक्षयङ्करं क्षयस्य राजयक्ष्ण पाण्डुश्च क्षयङ्कर-नाशनम् । क्षयङ्करमित्यत्र विभक्तेरनुक्त्वा न्दसत्वात् । त्वच्यं त्वक्प्रसादनं, त्वचः श्लोकुमाख्यसम्पादकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अथ वैदूर्यम् ।—

अथ शुभवैदूर्यलक्षणम् ।—

वैदूर्यं श्यामशुभ्राभं समं खच्छं गुरु स्फुटम् ।

अभ्रशुभ्रोत्तरीयेण गर्भित शुभमौरितम् ॥ ५७ ॥

अथ अशुभवैदूर्यलक्षणम् ।—

श्यामं तीयसमच्छाय चिपिटं लघु कर्कशम् ।

रक्तगर्भोत्तरीयञ्च वैदूर्यं नैव शस्यते ॥ ५८ ॥

अथ गुणा ।—

वैदूर्यं रक्तपित्तघ्न प्रज्ञाऽऽयुर्वलवर्द्धनम् ।

पित्तप्रधानरोगघ्न दीपन मलमोचनम् ॥ ५९ ॥

[इति वैदूर्याधिकारः] ।

अथ नवरत्नानां शोधनम् ।—

शुध्यत्यन्तेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं तथा ।

विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धकैस्तथा ॥ ६० ॥

पुष्परागञ्च सन्धाने कुलत्थक्कायसयुतैः ।

तण्डुलोयजलैर्वर्जं नीलं नीलीरसेन च ॥

रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ॥ ६१ ॥

मङ्गल्यवैदूर्यलक्षणमाह वैदूर्यमिति ।—श्यामशुभ्राभं श्वेतकणमिश्रवर्णम् । समं समगावम् । स्फुटं प्रकाशवत्, उज्ज्वलमित्यर्थः । अभेति ।—अभ्रवत् शुभ्रेण शुक्लवर्णेन उत्तरीयेण ऊह देहधायवस्त्रविशेषाकारचिह्नेनेत्यर्थः, गर्भितं मध्ययुक्तमित्यर्थः, लम्बितोत्तरीयवदुपवीतवद्वा शुभरेखाविशिष्टमध्यमित्यर्थः । कितुरत्नमिति प्रसिद्धमेतत् ॥ ५७ ॥

कुवैदूर्यलक्षणमाह, श्याममिति ।—श्यामम् अमिश्रकणवर्णं, शुभवैदूर्यस्य श्यामशुभ्रत्वात् । तीयसमच्छायं जलसमानकान्तिमतः, दूरतो दर्शने जलभ्रमोत्पादकं, न तु जलवत् दृढमित्यर्थः । रक्तगर्भोत्तरीयं रक्तं रक्तवर्णं गर्भं उत्तरीयं यस्य तत्, पूर्ववत् रक्तरेखाविशिष्टमध्यम् इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

गुणमाह, वैदूर्यमिति ।—मलमोचनं पुरीषरेचनं दोषनाशनं वा ॥ ५९ ॥

अथ नवरत्नानां प्रत्येकं शोधनमाह, शुध्यतीति ।—अन्तेन “अस्त्वितसजम्बीर-

अथ रत्नानां मारणम् ।—

लकुचद्रावसम्पिष्टेः शिलागन्धकतालकौ ।

वज्र विनाऽन्यरत्नानि स्त्रियन्तेऽष्टपुटे खलु ॥ ६२ ॥

अथ रत्नानां द्रावणम् ।—

रामठं पञ्चलवणं क्षाराणां त्रितयं तथा ।

मासद्रवोऽम्लवेतश्च चूलिकालवणं तथा ॥ ६३ ॥

स्थूल कुम्भोफलं पक्वं तथा ज्वालामुखौ शुभा ।

द्रवन्ती च रुदन्तो च पयस्या चित्रमूलकम् ॥ ६४ ॥

दुग्धं क्षुब्ध्यास्तथाऽर्कस्य सर्वं सम्मर्द्य यत्नतः ।

गोलं विधाय तन्मध्ये प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥ ६५ ॥

गुणवन्नवरत्नानि जातिमन्ति शुभानि च ।

भूर्जे तं गोलकं कृत्वा सूत्रेणाऽऽवेक्ष्य यत्नतः ॥ ६६ ॥

लुङ्गाम्लवणकालिका । नागरङ्गं तिलिङ्गी च । चक्षापदञ्च निम्बुकम् ॥ चाङ्गेरौ
दाडिमञ्चैव करमर्दं तथैव च । एष चाङ्गणं श्रोतं वेतसाङ्गसमायुतः ॥” इत्युक्ताङ्ग-
वर्गैरसं काङ्गिकेन वा । माणिक्यं पद्मरागः । जयन्त्या जयन्तीपद्मस्वरसेन । चारवर्गेण
“स्वर्जिका टङ्गणञ्चैव यवचार उदाहृतः” इत्युक्तवर्गेण । पुष्परागमिति ।—कुलत्पत्राद्य-
मिश्रकाङ्गिकैः पुष्परागं शुष्यति । तण्डुलीयजलैः “काँटानटे” इति ख्यातक्षुपविशेष-
मूलरसे । नीली नीलवृक्षः । रोचना गीरोचना हरिद्रा वा । यथायोग्यमेषां स्वरसा-
दिभिः सह दीलायन्ते विपाच्य रत्नानि शोधयेत् इति । हस्तलिखितादर्शपुस्तकविशिषे पते
वक्ष्यमाणश्लोका मूलमध्ये अधिकतया पठिता दृश्यन्ते, यथा—“रत्नानां शोधनं श्रेष्ठं
मारणं न गुणप्रदम् । भस्मना वीर्यहानिं स्यात् तस्मात्तानि च शोधयेत् ॥ रसे
रसायने दाने धारणे देवतार्चने । सुलक्ष्माणि सुजातीनि सवाङ्ग्युक्तानि शोधयेत् ॥
शुद्धिं चरन्ति रत्नानि निम्बुसुनि तुषाम्बुनि । विशुष्यन्ति त्रिदिवसे, विष्टतानि च
सर्वशः ॥” इति ॥ ६०।६१ ॥

मारणमाह, लकुचेति ।—लकुच उडुक् । लकुचरसपिष्टमनं शिलागन्धक-
हरितालकल्कमध्ये वज्रव्यतिरिक्तानि रत्नानि स्थापयित्वा षष्टकालं, पुटनेन
यन्ते इति ॥ ६२ ॥

पुनर्वस्त्रेण सवेष्ट्य दीलायन्त्वे निधाय च ।

सर्वास्त्रयुक्तसन्धान-परिपूर्णघटोदरे ॥ ६७ ॥

अहोरात्रत्रय यावत् स्वेदयेत्तोत्रवङ्गिना ।

तस्मादाहृत्य सङ्गाल्य रत्नजा द्रुतिमाहरेत् ॥

रत्नतुल्यप्रभा लघ्वी देहलोहकरी शुभा ॥ ६८ ॥

अथ मुक्ताद्रावणे विशेषक्रम ।—

मुक्ताचूर्णन्तु सप्ताहं वेतसास्त्रेण मर्दितम् ।

जम्बीरोदरमध्ये तु धान्यराशौ विनिक्षिपेत् ॥

सप्ताहादुद्धृतञ्चैव पुटं दत्त्वा द्रुतिं हरेत् ॥ ६९ ॥

सर्वरत्नानां द्रावणमाह, रामठमिति ।—रामठं हिङ्गु । मासद्रव अस्त्र-
वेतसभेद, यदुक्तं राजनिघण्टौ—“शङ्खमासादिद्रावी स्यात् द्विधा चैवास्त्रवेतस”
इति । अस्त्रवेतस प्रसिद्ध एव । “मासद्राव्यस्त्रवेतस” इति पाठे—मासद्रावणाह्वास्त्र-
वेतस, न तु प्रसिद्धोऽपर । चूलिकालवणं लवणविशेषं नरसारो वा । स्थूलं
कुम्भीफलपक्वं सुपक्वपरिपुष्टाङ्गजैपालबीजम् । ज्वालामुखी शुभा उत्तमा लाङ्गली
“द्रुशलाङ्गला” इति भाषा, भस्मातकी वा । द्रवन्ती चौरितपत्रदन्तीभेद, बृहद्दन्तीति
यावत्, आखुर्कर्णी लता वा । रुदन्ती उत्कलादिदेशे खनामख्याता, तल्लक्षणं यथा
राजनिघण्टौ—“चण्डपत्रसमं पत्रं क्षुपञ्चैव तथास्त्रकम् । शिशिरे जलविन्दूनास्त्रवन्तीति
रुदन्तिका ॥” इति । पयस्या चौरिकाकीली भूमिकुष्माण्डो वा । जातिमन्ति अक्क-
विमाणि उत्कृष्टानीति यावत् । शुभानि मङ्गल्यानि । भूर्जे भूर्जपत्रे । अथमतः क्रमः,—
रामठाद्यर्कचौरान् सर्वमनु रूपं गृहीत्वा सम्पिथं तत्पिथान्तं वररत्नानि निदध्यात्,
ततः भूर्जपत्राभ्यन्तरे ततः पिण्डं सस्थाप्य सूत्रेण दृढं बद्ध्वा पुनः वस्त्रेणावेष्ट्य अस्त्र-
वेतसाद्यस्त्रवर्गैरसमिधकाञ्जिकेन सह नृत्स्यात्या दीलाया तीव्रवङ्गिना विदिनं पचेत्,
तेन रत्नानि द्रवीभवन्ति, अनन्तरमवतार्य वस्त्रादिवेष्टनमपसार्य प्रक्षाल्य च
मध्यस्थद्रुतिं गृह्णीयादिति ॥ ६३—६८ ॥

मुक्ताद्रावणे विशेषक्रममाह, मुक्तेति ।—सप्ताहं यावत् अस्त्रवेतसेन सह मुक्ताचूर्णं
खल्लयित्वा तेन जम्बीरगर्भमापूर्य नृत्कर्पटादिना सलिप्य धान्यराशौ सप्ताहं स्थापयेत्,
सप्ताहानन्तरमुद्धृत्य पुटीं देह्य ॥ ६९ ॥

अथ वज्रद्रावणे विशेषक्रमः ।—

वज्रवज्रान्तरस्थञ्च कृत्वा वज्रं निरोधयेत् ।

अम्लभाण्डगत स्वेद्यं सप्ताहाद्भवतां व्रजेत् ॥ ७० ॥

अथ वैक्रान्तद्रावणे विशेषक्रमः ।—

श्वेतवर्णन्तु वैक्रान्तमम्लवेतमभावितम् ।

सप्ताहान्नात्र सन्देहः खरघर्मं द्रवत्यलम् ॥ ७१ ॥

मतान्तरम् ।—

केतकीखरस ग्राह्य सैन्धव स्वर्णपुष्पिका ।

इन्द्रगोपकसयुक्तं सर्वं भाण्डे विनिक्षिपेत् ॥

सप्ताहं स्वेदयेत्तस्मिन् वैक्रान्तं द्रवता व्रजेत् ॥ ७२ ॥

मतान्तरम् ।—

लीहाष्टके तथा वज्रे वापनात् स्वेदनाद्भुतिः ।

जायते नात्र सन्देहो योगस्यास्य प्रभावतः ॥ ७३ ॥

वज्रद्रावणमाह, वज्रवल्लीति ।—वज्रवल्ली अस्थिसंहार “हाडजीडा” इति प्रसिद्धा । वज्रवल्लीमूलपिण्डाभ्यन्तरे वज्रं निरुध्य काञ्जिकपूर्णघटे दीलायां सप्ताहं स्वेदयेत्, तेन द्रवत्वमायाति कुलिशम् ॥ ७० ॥

वैक्रान्तद्रावणमाह, श्वेतवर्णमिति ।—संहारसविशेषस्य वैक्रान्तस्य शोधनादिकं द्वितीयाध्याये संहारसाधिकारे प्रागेवोक्तं, किन्तु द्रावणस्य तवानुक्तत्वात् अस्य उपरत्र विशेषत्वाच्च रत्नद्रावणपसङ्गे अत्र द्रावणं निर्देष्टुं पुनरुक्तं कृतं गम्यकृता । किञ्च संहारसत्वेऽपि अस्य उपरत्नत्वं नासङ्गतं, यतो गम्यान्तरे वज्रस्यापि उपरसमध्ये ग्रहणं दृश्यते । किंवा केषाञ्चित्पत्रे अस्य संहारसत्वं केषाञ्चित् उपरत्नत्वम्, उभयमपि अविरुद्धं स्मृतिद्वेषवत् । वर्णभेदेनाष्टविधेषु वैक्रान्तेषु श्वेतवर्णवैक्रान्तम् अम्लवेतसकाशेन तीव्रतपे सप्ताहं भावयेत्, तेन निश्चितमेव द्रवीभवति इति ॥ ७१ ॥

मतान्तरमाह, केतकीति ।—स्वर्णपुष्पिका स्वर्णयुष्पिका, पीतपुष्पयुष्पिका इत्यर्थः । इन्द्रगोपक वार्षिकीकूटविशेष “आषाढे पीका” इति “केण्डाड” इति वा भाषा । केतकीखरसादिद्रव्यचतुष्टयेन सह वैक्रान्तं स्थालीमये संस्थाप्य सप्ताहं दीलायन्ते स्वेदनेन द्रवीभवतीति ॥ ७२ ॥

मतान्तरमाह, लीहाष्टक इति ।—लीहाष्टकम् अष्टलीह, तच्च स्वर्णरौप्यताम्रवज्र-

अथ सर्वरत्नानां सामान्यद्रावणम् ।—

कुरुते योगराजोऽयं रत्नानां द्रावणं परम् ॥ ७४ ॥

अथ राजावर्त्तः ।—

अथोत्तममध्यमराजावर्त्तलक्षणम् ।—

राजावर्त्तोऽल्परक्तो रक्तनीलकामिश्रितप्रभः ।

गुरुश्च मरुणः श्रेष्ठस्तदन्यो मध्यमः स्मृतः ॥ ७५ ॥

अथ गुणा ।—

प्रमेहक्षयदुर्नास-पाण्डुश्लेष्मानिलापहः ।

दौषघ्नः पाचनो वृथो राजावर्त्तो रसायनः ॥ ७६ ॥

अथ राजावर्त्ताद्युपरत्नानां सामान्यशोधनम् ।—

निम्बद्रवैः सगोमूत्रैः सक्षारैः स्वेदिताः खलु ।

द्वित्रिवारेण शुध्यन्ति राजावर्त्तादिधातवः ॥ ७७ ॥

अथ राजावर्त्तशोधनम् ।—

श्रीरीषपुष्पाद्र्रसैः राजावर्त्तं विशोधयेत् ॥ ७८ ॥

श्रीसपित्तल कान्तलौह-तौक्ष्णलौहात्मकम् । उक्ताष्टविधलौहभस्ममध्ये तथा वज्रभस्म-
मध्ये च वैक्रान्तं प्रक्षिप्य दीलायन्ते स्वेदनात् द्रवीभवति ॥ ७३ ॥

सर्वरत्नानां द्रावणमाह, कुरुते इति ।—योगराजोऽयं लोहाष्टकादिकृतं अथ
योग । रत्नानां माणिक्यादीनाम् ॥ ७४ ॥

उत्तममध्यमभेदेन विविधराजावर्त्तयो स्वरूपलक्षणमाह, राजावर्त्त इति ।—
अल्परक्तो रक्तनीलकामिश्रितप्रभः द्रुषद्रत्नानल्पनीलद्युतिः । तदन्यं श्रेष्ठलक्षणविपरीतं,
अल्परक्तो घनीलद्युतिः लघु खुरश्चेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

राजावर्त्तस्य गुणमाह, प्रमेहेति ।—सुगमम् ॥ ७६ ॥

राजावर्त्ताद्युपरत्नानां सामान्यशोधनमाह, निम्बद्रवैरिति ।—निम्बुरसगोमूत्राभ्यां
यवक्षारेण च सह राजावर्त्तादिकं स्थाव्या दीलायन्ते वारद्वयं वारत्रयं वा स्वेदयेत्
तेन शुध्यतीति ॥ ७७ ॥

राजावर्त्तस्य विशेषशोधनमाह, श्रीरीषेति ।—सद्यस्काश्रीरीषपुष्पस्वरसैः राजावर्त्तं
भावयित्वा स्वेदयित्वा वा शोधयेदिति ॥ ७८ ॥

अथ राजावर्त्तमारणम् ।—

लुङ्गाम्बुगन्धकोपेतो राजावर्त्तो विचूर्णितः ।

पुटनात् समवारेण राजावर्त्तो मृतो भवेत् ॥ ७९ ॥

अथ सत्त्वपातनम् ।—

राजावर्त्तस्य चूर्णन्तु कुनटी-घृतमिश्रितम् ।

विपचेदायसे पात्रे मद्दिषीक्षीरसयुतम् ॥ ८० ॥

सौभाग्यपञ्चगव्येन पिण्डीबद्धन्तु जारयेत् ।

भ्रापित खदिराङ्गारैः सत्त्वं मुञ्चति शोभनम् ॥ ८१ ॥

[इति राजावर्त्ताधिकारः] ।

अथ द्रुतीना दीर्घकालरक्षणोपायः ।—

कुसुमतेलमध्ये तु संस्थाप्या द्रुतयः पृथक् ।

तिष्ठन्ति चिरकालन्तु प्राप्ते कार्ये नियोजयेत् ॥ ८२ ॥

मारणमाह, लुङ्गाम्बुति ।—लुङ्गाम्बु मातुलुङ्गरस । मातुलुङ्गरसेन तुल्यगन्धकं राजावर्त्तं पिष्ट्वा समवारं पुटेत इति ॥ ७९ ॥

सत्त्वपातनविधिमाह, राजावर्त्तस्येति ।—कुनटी नन शिला । अयमत्र क्रमः,— राजावर्त्तचूर्णं घृतमन शिलाभ्यां तुल्याभ्यां पिष्ट्वा मद्दिषीक्षीरेण चतुर्गुणेन क्षीरशोषणं यावत् क्षौद्रपात्रे पचेत् ततः तुल्यटङ्गणेन पिण्डत्वसम्पादनाहेन पञ्चगव्येन च सम्यग्यं पिण्डाकारं कृत्वा मूषायां संस्थाप्य पुटं दद्यात्, ततः खदिरकाष्ठाङ्गारैः भक्त्या भ्रापयित्वा सत्त्वं गृह्णीयादिति । ननु उद्देशे वैकान्तादीनि चतुर्दश रत्नान्यङ्गा विवरणं पकादशानामेव गुणादिकमुक्तं, तत् कथमिति चेदुच्यते—“रत्नं गारुत्मतः पुष्प-रागो भाणिक्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥ मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्यङ्गानि वै नव ॥” इति नवरत्ननिर्देशात् अत्र प्राधान्येन तेषामेव परिचयादिकमुक्तम् । वैकान्तं सूर्यकान्तं स्फटिकं चन्द्रकान्तं राजावर्त्ताख्यानां मणौनाम् उपरत्नजातीयानां रत्नाधिकारि निर्देशे कृतेऽपि सूर्यं चन्द्रकान्तस्फटिकानामौषधादिषु बाहुल्येन प्रयोगादर्शनात् लक्षणादिकं नोक्तं, वैकान्तराजावर्त्तयोस्तु प्रयोगदर्शनात् उल्लिखितम् इति । (अत्र रत्नं क्षीरकम्) ॥ ८०।८१ ॥

द्रवाणां चिरकालमविकृततया संस्थापने प्रकारमाह, कुसुमेति ।— सुगमम् ॥ ८२ ॥

अथ रत्नधारणगुणा ।—

सूर्यादिग्रह-निग्रहापहरण दीर्घायुरारोग्यदं
सौभाग्योदय-भाग्य वश्य-विभवोत्साहप्रदं धैर्य्यकृतम् ।
दुःखाया-चलधूलि-सङ्कतिभवाऽलक्ष्मीहरं सर्वदा
रत्नाना परिधारण निगदित भूतादि भीनाशनम् ॥ ८३ ॥

अथ गैरिकम् ।—

अथ गैरिकस्य शोधनं सत्त्वपातनञ्च ।—

अनेन क्रमयोगेन गैरिकं विमलं भवेत् ।
क्रमात् पीतञ्च रक्तञ्च सत्त्व पतति शोभनम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीवेद्यपतिसिंहग्रन्थ सूनोर्वाग्मटाचार्य्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रत्नाना शुद्ध्यादिनिरूपण नाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

रत्नधारणगुणमाह, सूर्यादीति ।—सूर्यादिभि ग्रहे कृतस्य नियहस्य अपहरणं
विग्रह नवग्रहजनितापत्यशनम् । सौभाग्येति ।—सौभाग्य स्त्रीप्रियत्वम् उदय-
उन्नति भाग्य शुभादृष्ट “भाग्य” इत्यत्र ‘भोग्य’ इति पाठे—भोगार्हवन्तु इत्यर्थः,
वश्य लोकवशीकरणसामर्थ्यं विभव धनम् उत्साह कार्येषु उद्यम तान् प्रददाति
इति तथाभूतम् । दुःखायेति ।—दुः दृष्टा अशुभोत्पादिका इत्यर्थः, छाया प्रतिविम्बं
तथा चला वातेन स्थानान्तर नीयमाना धूलि पाशु अजादीना खुरीत्या इति
भावः तयो सङ्कल्पा सम्पत्तेर्भवा या अलक्ष्मी श्रीहीनता दैन्यमिति यावत्, ता
हरतीति तथाभूतम् । भूतादिभीनाशन भूतप्रेतादिभ्यो भयनिवारणम् ॥ ८३ ॥

उपरसभेदस्य गैरिकस्य शोधनादिक तृतीयाध्याये उपरसाधिकारे उक्तमपि
राजावर्त्तवत् शोधनाद्यतिदेशार्थमत्रापि पुनस्तदाह, अनेनेति ।—अनेन राजावत्तस्य
शोधनसत्त्वपातनविध्यनुसारेण । क्रमात् पीतञ्च रक्तञ्चेत्यत्र प्राषाणगैरिकस्य पीतं
स्वर्णगैरिकस्य च रक्तं सत्त्व बोध्यमिति ॥ ८४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ लोहानि ।—

अथ लोहानां जातिनिरूपणम् ।—

शुद्धं लोहं कनकरजतं भानुलोहाश्मसारं
पूतिलोहं द्वितयमुदितं नागवङ्गाभिधानम् ।
मिश्रं लोहं त्रितयमुदितं पित्तलं काश्यवर्त्तं
धातुलोहं लुहं इति मतः सोऽप्यनेकार्थवाची ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्याये रत्नानां शोधनादिकं निरूप्य स्वर्णाद्यष्टलोहानामपि रत्नसदृश-
गुणवत्त्वात् इदानीं तेषामपि शोधनादिविवरणार्थं पञ्चमाध्यायमारभते, तत्रादौ तेषां
जातीं निरूपयति, शुद्धमिति ।—भानुलोहाश्मसारं भानुना तामेण सह लोहाश्मसारं
कान्तादिसन्नकलौहवयमित्यर्थः । स्वर्णं रौप्यं तासु तथा कान्तमुखतीक्ष्णख्यलौहवयनं
अमिश्रलोहं ज्ञेयम् । लौहं वङ्गश्च द्वयं पूतिलोहाभिधानम्, पूतिलोहमिति
लोहस्य जातिविशेषः, अथवा वङ्गस्य पूतिगन्धेतिपथ्यायकत्वात् नागस्य च वङ्गसदृश-
गुणवत्त्वात् लोहविशेषयोर्नागवङ्गयोः पूतिलोहाभिधानम् इति । पित्तलादिद्वयं
मिश्रलोहसन्नं तेषां धात्वन्तरसंयोगजत्वात्, यदुक्तं भावप्रकाशे—“रौतैरप्युपधातु-
स्यात्तामस्य यशदस्य च । पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जने ॥ संयोगज-
प्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणा स्मृता ॥ ताम्रवपुजसाख्यातं काश्यं घोषञ्च कसकम् ।
उपधातुर्भवेत् काश्यं द्वयोर्लघोरिणरुद्वयोः ॥ काश्यस्य तु गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा,
जने । संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणा स्मृता ॥” इति । वर्त्तलोहस्य
मिश्रत्वञ्चाद्ये वक्ष्यति । वर्त्तलोहं रुक्मलोहं “विदरी” इति ख्यातम् । लोहे
कनकादिधातौ लुहधातु इति मतः, लुहं लोहस्य पर्याय इत्यर्थः । अनेकार्थ-
वाची अगुरुलोहितसुवर्णादिवर्त्तवोधकः । “तत्त्वार्थवाची” इति पाठे—स लुहाख्य-
धातुलोहं तत्त्वार्थवाची लोहस्य प्रकृतार्थस्यायं शब्दस्य बोधक इत्यर्थः । “कर्षार्थ-
वाची” इति पाठे—कर्षार्थबोधकः, कर्षपर्याय इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्वर्णम् ।—

अथ स्वर्णस्य पञ्चविधत्वनिर्देश ।—

प्राकृतं सहज वक्त्रिसम्भूतं खनिसम्भवम् ।

रसेन्द्रवेधसञ्ज्ञातं स्वर्णं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २ ॥

तदादौ सर्वलोहप्राधान्यात् स्वर्णस्य पञ्चधा भेदनाह, प्राकृतमिति ।—प्राकृतं प्रकृत्या स्वभावेन निवृत्तम् अकृत्रिम, सृष्टेरादौ स्वभावत एव उत्पन्नत्वात्, यथा—
ब्रह्मण्य प्रकृतिभूतस्य अण्डस्य आवरकत्वात् प्राकृतम् । सहज ब्रह्मणा सह जातं गभावरकस्य उल्पापराख्यस्य जरायो ब्रह्मणा सहैव मिसृतत्वात् । वक्त्रिसम्भूतम् अग्नि-
सम्भवम्, अस्य विव्रतिश्च अग्रे द्रष्टव्या । खनिसम्भव भूगर्भस्थानाकरजातम् । रसेन्द्रवेध-
सञ्ज्ञातं रसेन्द्रस्य पारदस्य वेध स्वेदनाद्यूनविशतिकमान्तर्गतकर्मविशेष, येन कसणा-
स्पर्शादिभावेष्वेव रसस्य अन्यपदाशविद्धकरणशक्तिरुत्पद्यते सा च स्वर्णादिसंयोगे
भवति, यदन्त रसेन्द्रचिन्तामणौ—“अष्टानवतिभागश्च हृष्यमेकश्च ह्राटकम् । सूतकेन
च वेध स्यात् शताश्वविधिरौरित ॥ चन्द्रस्यैकीनपचाशत्तथा शुद्धस्य भास्वत । वक्त्रि-
रेक शशुरेक शताश्वविधिरौरित ॥ हावेव रजतयोनितामयोनिस्तेनीपचर्यते, एवं
सहस्रवेधादयो जारण्योजीवशादनसर्त्तव्या । अतिविद्रुते तस्मिन् वेद्योऽसौ दण्डवेधेन ।
विद्ध रसेन यद्व्य पञ्चाह स्थापयेद्भुवि । तत आनीय नगरे विजानीत विचक्षण ॥”
इति । तस्मात् सञ्ज्ञातं रसेन्द्रवेधकर्मणि उत्पन्नम् । रसेन्द्रवेधजस्वर्णस्य करणप्रकारी
भाटकाभेदतन्त्रेऽप्युक्तं, यथा—“आनीय पारदं देवि । स्थापयेत् प्रकारीपरि । तस्योपरि
जपेन्मन्त्रं स्ववन्धसथात्मकम् ॥ साष्टसहस्रं देवेशि । प्रजपेत् साधकाग्रणी ।
स्वयम्भुष्यस्युक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे ॥ सस्थाप्य पारदं देवि । सृत्वात्रयुगले शिवे ।।
पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयज्ञेन ॥ सृत्तिकया रजेनैव धान्यस्य परमेश्वरि ।।
लेपयेत् बहुयज्ञेन रौद्रे शुक्लाणि कारयेत् ॥ पुनश्च लेपयेद्द्विमान् ततो वक्त्रौ विनि-
क्षिपेत् । अष्टमौनवमीरावौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि ।। अथवा परमेशानि । सृत्वात्रे
स्थापयेद्रसम् । वक्त्रोरसेन तद्व्य शोषयेत् बहुयज्ञेन ॥ घृतनारीरसेनैव तथैव
शोषेन चरेत् । एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढवन्धना ॥ धुस्तूरश्च समानीय
मध्ये शून्यश्च कारयेत् । कृष्णाख्यतुलसीयोगे तथा घृतकुमारिका ॥ एवं कृते
वक्त्रियोगे भस्मसात् जायते ध्रुवम् । भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदाया प्रसादत ॥ विवर्णं
जायते द्रव्यं यदि पूजा न चाचरेत् ॥” इति । राजनिघण्टौ पुन “तच्चैकं रसवेधजं
क्षदपरं जातं स्वयं भूमिजम् । किञ्चान्यदङ्गुलीहसङ्करं भवत्येति त्रिधा काञ्चनम् ॥” इति

अथ स्वर्णरोप्ययो सामान्यगुणः ।—

आयुर्लक्ष्मीप्रभाधीस्फुटिकरमखिलव्याधिविविधसि पुण्यं
भूतावेशप्रशान्तिस्मरभरसुखद सौख्यपुष्टिप्रकाशि ।
गाङ्गेयञ्चाथ रूप्यं गदहरमजराकारि मेहापहारि
क्षीणानां पुष्टिकारि स्फुटमतिकरणं वीर्यवृद्धिप्रकारि ॥३॥

अथ प्राकृतस्वर्णस्योत्पत्तिः ।—

ब्रह्माण्डं संवत येन रजोगुणभुवा खलु ।
तत् प्राकृतमिति प्रोक्तं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४ ॥

अथ सहजस्वर्णोत्पत्तिः ।—

ब्रह्मा येनाऽऽवृतो जातः सुवर्णेन जरायुणा ।
तन्मेरुरूपता यातं सुवर्णं सहजं हि तत् ॥ ५ ॥

यदस्य वैविध्यमुक्तं, तत् प्राकृतसहजयो दुर्लभतया सुमिजान्तर्गणनया वा बोध्यम् ॥ २ ॥

स्वर्णरोप्ययो सामान्यगुणमाह, आयुरिति ।—गाङ्गेय स्वर्णम् । स्फुटमतिकरणं चित्तोन्मेषसम्पादनम् ॥ ३ ॥

प्राकृतस्वर्णस्योत्पत्तिमाह, ब्रह्माण्डमिति ।—रजोगुणभुवा रजोगुणोत्पन्नेन रजसः सृष्टिप्रवर्तकत्वात् ब्रह्मणश्च सृष्टिकर्तृत्वात् तदयोनिं हेमाण्डस्यापि रजोगुणोद्भूतत्वं तथा कारणभूतहेमाण्डस्य रजोगुणसम्भवत्वात् कार्यभूतब्रह्मणोऽपि रजोगुणमयत्वं बोध्यम्, येन सुवर्णेन ब्रह्माण्डं ब्रह्मण आधारभूतं स्वर्णमयं अण्डाकारं भुवनकोषं सहजं पिहितम्, यदुक्तं मनुसंहिताया—“सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिस्त्वुर्विविधाः प्रजा । अप एव समर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्देहं सहसाश्च समप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति ॥ ४ ॥

सहजस्वर्णस्योत्पत्तिमाह, ब्रह्मेति ।—येन सुवर्णेन सुवर्णमयेन जरायुणा गर्भ-मन्दिररूपविष्णुनाभिपद्मेन आवृतः वेष्टितः, तदन्तस्थं सन् इति यावत्, ब्रह्मा ज्ञातः, तदुक्तं श्रीमद्भागवते—“परावरेषा भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीद्विद्वि विश्वं कल्पान्तोऽब्रह्म किञ्चन ॥ तस्य नाभे समभवत् पद्मकोषो द्विर-ऽक्षयः । तस्मिन्नक्षे मद्भाराकः । स्वयम्भुस्तुराननः ॥” इति ॥ ५ ॥

अथ वज्रिजस्वर्णोत्पत्तिः ।—

विस्फुटमग्निना ग्रैवं तेजः पीत सुदुःसहम् ।

अभूत् सर्वं समुद्दिष्ट सुवर्णं वज्रिसम्भवम् ॥ ६ ॥

अथ प्राकृतादिवयाणा लक्षणगुणौ ।—

एतत् स्वर्णत्रय दिव्यं वर्णैः षोडशभिर्युतम् ।

धारणादेव तत् कुर्याच्छरीरमजरामरम् ॥ ७ ॥

अथ खनिजस्वर्णस्योत्पत्तिलक्षणगुणा ।—

तत्र तत्र गिरीणा हि जात खनिषु यद्भवेत् ।

तच्चतुर्दशवर्णाढ्य भक्षित सर्वरोगहृत् ॥ ८ ॥

अथ रसेन्द्रवेधजस्वर्णस्योत्पत्तिगुणौ ।—

रसेन्द्रवेधसम्भूत तवेधजमुदाहृतम् ।

रसायनं महाश्रेष्ठ पवित्र वेधज हि तत् ॥ ९ ॥

वज्रिजस्वर्णस्योत्पत्तिमाह, विस्फुटमिति ।—विस्फुट लक्षम् । वज्रिसम्भूतसुवर्ण-
स्योत्पत्तिकथा यथा—प्रसन्नस्य रुद्रस्यकस्य अग्निसङ्क्रान्तस्याग्निना देवताप्राशनया
यज्ञायासाहितस्य तथा च वोढमसमर्थतया “समुत्सर्जं त गर्भं मेरौ गिरिवरे
तदा” इत्यनेन मेरौ निक्षिप्तस्य तस्य तेजसैव मेरुस्य सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तं, तदेव
वज्रिज सुवर्णं ज्ञेयम्, यथोक्त भारतानुशासनिके—“तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव
रश्मिभिः । यद्व्यपरिसृष्टं पृथिव्या पर्वतेषु च । तत् सर्वं काश्चनोभूत समन्तात्
प्रत्यदृश्यत ॥ • • तस्मात् सुवर्णं साद्रव्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं कार्तिकेयस्य
वक्त्रेभ्यो परमतम् ॥” इति ॥ ६ ॥

प्राकृतादीनां विविधानां गुणमाह, एतदिति ।—स्वर्णत्रयं प्राकृतसहजवज्रि-
सम्भूतचित्रिधसुवर्णम् ॥ ७ ॥

खनिजस्वर्णस्योत्पत्तिमाह, तत्रेति ।—गिरीणां विष्यसुमीरुहिमाचलादिपर्वता-
नाम् । खनिषु आकरीषु । चतुर्दशवर्णाढ्यं चतुर्दशविधवर्णसम्पन्नम् ॥ ८ ॥

रसेन्द्रवेधजस्वर्णस्य विवर्तिमाह, रसेन्द्रेति ।—एतस्य प्रकारस्तु प्रागेव
हृद्दिशित ॥ ९ ॥

अथ गुणा ।—

स्निग्धं मेध्यं विषगदहरं बृंहणं वृष्यमग्रां
यक्ष्मोन्मादप्रशमनपर देहरोगप्रमाथि ।
मेधाबुद्धिस्मृतिसुखकरं सर्वदोषामयघ्नं
रुच्यं दीपि प्रशमितरुजं स्वादुपाकं सुवर्णम् ॥ १० ॥

अथाशोषितानारितस्वर्णस्य दोषा ।—

सौख्यं वीर्यं बलं हन्ति रोगवर्गं करोति च ।
अशुद्धममृत स्वर्णं तस्माच्छुद्धञ्च मारयेत् ॥ ११ ॥

अथ सुवर्णस्य सु वर्णसम्पादनम् ।—

कर्षप्रमाणान्तु सुवर्णपत्रं शरावरुद्ध पटुधातुयुक्तम् ।
अङ्गारसंस्थ प्रहरार्द्धमानं धानेन तत् स्यान्ननु वर्णपूर्णम् ॥ १२ ॥

अथ लोहमारकद्रव्येषु उत्तमादिनिर्देशः ।—

लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभक्षणा ।
मूलिभिर्मध्यमं प्राहुः कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥
अरिलोहेन लोहस्य मारणं दुर्गुणप्रदम् ॥ १३ ॥

गुणमाह, स्निग्धमिति ।—मेध्यं पवित्रम् । बृंहणं पुष्टिकरम् । वृष्यमग्रां श्रेष्ठ-
आजीकरम् । “यक्ष्मोन्माद” इत्यत्र “यक्ष्मोन्माद” इति पाठे—यक्ष्महावेशजोन्माद-
नाशनम् । दीपि अग्निवर्द्धकम् । प्रशमितरुजं रुजाप्रशमकम् ॥ १० ॥

अशुद्धामृतस्वर्णस्य दोषमाह, सौख्यमिति ।—सुगमम् ॥ ११ ॥

स्वर्णस्य प्रशस्तवर्णसम्पादनप्रकारमाह, कर्षेति ।—पटुधातुं गन्धकं । कण्टक-
वैध्यं कर्षप्रमाणं स्वर्णपत्रं गन्धकेन सह शरावसम्पुटे रुद्धा निर्धूमाङ्गाराग्नौ सत्याप्य
अर्द्धप्रहरं यावत् भस्त्रया आपनेन वर्णोत्कर्षता याति ॥ १२ ॥

लोहमारणे प्रवरावरादिसहाययोगमाह, लोहानामिति ।—लोहानां स्वर्णाद्यष्ट-
विधलोहानाम् । मूलिभिः, औषधीनां मूलविशेषैः इत्यर्थः, अरिलोहेन लोहारिणः
हस्तितालेनेति यावत् । दुर्गुणप्रदम् अपकर्षतासम्पादकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ स्वर्णसारणम् ।—

कृत्वा कण्टकवेध्यानि स्वर्णपत्राणि लेपयेत् ।
लुङ्गांस्व भस्मसूतेन स्त्रियते दशभिः पुटैः ॥ १४ ॥

मतान्तरम् ।—

द्रुते विनिक्षिपेत् स्वर्णं लोहमानं मृतं रसम् ।
विचूर्ण्य लुङ्गतोयेन दरदेन समन्वितम् ॥
जायते कुङ्कुमच्छाय स्वर्णं द्वादशभिः पुटैः ॥ १५ ॥

मतान्तरम् ।—

हेम्नः पादं मृतं सूतं पिष्टमस्त्रेण केनचित् ।
पत्रे लिप्त्वा पुटैः पञ्चादष्टभिस्त्रियते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

अथ स्वर्णद्रावणम् ।—

मण्डूकास्थिवसाटङ्ग-हयलालेन्द्रगोपकैः ।
प्रतिवापेन कनकं सुचिरं तिष्ठति द्रुतम् ॥ १७ ॥

सारणमाह, कृत्वेति ।—लुङ्गांस्व मातुलुङ्गरस । भस्मसूतं पारदभस्म, रससिन्दूर-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

मतान्तरमाह, द्रुते इति ।—द्रुते गलिते । लोहमानं स्वर्णपरिमितम् । दरदेन
हिङ्गुलेन । टङ्गणादिद्रावणवर्गेण द्राविते स्वर्णे तुल्यमानं पारदभस्म तथा हिङ्गुलञ्च
प्रक्षिप्य मातुलुङ्गरसेन सम्मिश्र्य पुटो देयः, एव द्वादशपुटेन स्वर्णस्य कुङ्कुमवर्णं भस्म
जायते ॥ १५ ॥

मतान्तरमाह, हेम्न इति ।—शुद्धसुवर्णस्य चतुर्थांशं सूतभस्म जम्बीराद्यस्नाना
केनापि सम्मिश्र्य तेन कल्केन कण्टकवेध्यास्वर्णपत्रौ लिप्त्वा लघुपुटो देयः, एवमष्ट-
कलं कार्यम् ॥ १६ ॥

द्रावणमाह, मण्डूकेति ।—मण्डूकास्थिवसा भेकास्थि भेकवसा च । हयलाला
अङ्गुलाला । “हयलाला” इत्यत्र “हयमार” इति पाठे—करवीर इत्यर्थे बोध्यः ।
इन्द्रगोपकं रक्तवर्णवार्षिककौटविशेषं “भाषादे पोका” इति “केण्डाड” इति
वा भाषा । प्रतिवापं गलितस्य धातो द्रव्यान्तरेण अवचूर्णनम् । विशुद्धसुवर्णं
द्रावणवर्गेण वक्त्रौ द्रावितं मण्डूकास्थ्यादिभिः अवचूर्णने अवचूर्णितं सुचिरकालं
द्रुतं तिष्ठति इति ॥ १७ ॥

अथ द्रावणान्तरम् ।—

चूर्णं सुरेन्द्रगोपाणा देवदालौफलद्रवैः ।

भावितं सदृशं हेम करोति जलवद्भूतम् ॥ १८ ॥

अथ सारितस्वर्णस्य प्रयोगविधिः ।—

एतद्भस्म सुवर्णजं कटुघृतोपेतं द्विगुञ्जीकृतं

लौढं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासञ्च कासारं चिम् ।

ओजोधातुविवर्द्धनं बलकरं पाण्डुमयध्वसनं

पथ्यं सर्वविषापहं गरहरं दुष्टग्रहण्यादिनुत् ॥ १९ ॥

अथ असारितस्य स्वर्णस्य दोषः ।—

बलञ्च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं कोपयतीव काये ।

असौख्यकारञ्च सदैव हेमा पक्व सदोषं मरणं करोति ॥ २० ॥

[इति स्वर्णाधिकारः] ।

प्रकारान्तरमाह, चूर्णमिति ।—सुरेन्द्रगोप इन्द्रगोपकौट । देवदालौ हस्ति-
घोषक । सदृशं हेमतुल्यमित्यर्थः, सुरेन्द्रगोपाणा चूर्णमित्यनेनान्वयः । अत्र हेम इति
कर्मपदं बोध्यम् । इन्द्रगोपकौटचूर्णं स्वर्णतुल्यमानं हस्तिघोषकफलरसैः भावयित्वा
सञ्चूर्णयेत्, तस्यावचूर्णनेन स्वर्णं जलवत् तरलं भवति ॥ १८ ॥

सृतस्वर्णस्य प्रयोगविधिमाह, एतदिति ।—कटुशब्देनाव त्रिकटुर्वीध्यं चयादि-
हन्तृत्वात्, त्रिकटुचूर्णघृताभ्यां सह द्विगुञ्जीकृतं सुवर्णजं भस्म इति योज्यं यद्वा
—कटुघृतोपेतम् अपेतमाधुर्यपुराणघृतसंयुक्तम् । ओजोधातुविवर्द्धनं “इदं तिष्ठति
यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम् । ओजं शरीरे सङ्ग्राह्यं तन्नाशान्नां विनश्यति ॥” अन्यच्च
—“अष्टविन्दुप्रमाणं तदौषद्रक्तं सपीतकम् । अग्निमीमांसात्मकत्वेन विरूपं वर्णितञ्च
तत् ॥” अन्यच्च—“ओजस्य तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् । हृदयस्थमपि
व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥” इत्याद्युक्तलक्षणस्य रसादिशुक्रान्तसर्वधातुसारधातु-
विशेषस्य वृद्धिकारकम् । गरहरं संयोगजविषनाशनं, कृतिमविषापहारकमिति यावत्,
गरस्वरूपं यथा वाग्भटे—“नानाप्राण्यङ्गभस्मलं विरुद्धौषधभस्मनाम् । विषाणाद्याल्य-
बौध्याणां योगो गर इति स्मृतः ॥” इति ॥ १९ ॥

असृतस्वर्णस्य दोषमाह, बलमिति ।—हेमापक्वम् असृतं, स्वर्णमित्यर्थः ।
ओजोऽयं प्रक्षिप्त इति केचित् ॥ २० ॥

अथ रजतम् ।—

अथ रौप्यस्य वैविध्यनिर्देश ।—

सहजं खनिसञ्जातं कृत्रिमं त्रिविधं मतम् ।

रजतं पूर्वपूर्वं हि स्वगुणैरुत्तरोत्तरम् ॥ २१ ॥

अथ सहजरौप्यस्योत्पत्तिगुणश्च ।—

कैलासाद्यद्रिसम्भूतं सहजं रजतं भवेत् ।

तत् स्पृष्टं हि सकृत् व्याधिनाशनं देहिना भवेत् ॥ २२ ॥

अथ खनिजरौप्यस्योत्पत्तिगुणश्च ।—

हिमाचलादिकूटेषु यद्रूप्यं जायते हि तत् ।

खनिजं कथ्यते तज्ज्ञैः परमं हि रसायनम् ॥ २३ ॥

अथ कृत्रिमरौप्यस्योत्पत्तिगुणश्च ।—

श्रीरामपादुकान्यस्तं वज्रं यद्रूप्यतां गतम् ।

तत् पादरूप्यमित्युक्तं कृत्रिमं सर्वरोगनुत् ॥ २४ ॥

अथोत्तमरौप्यलक्षणम् ।—

घनं स्वच्छं गुरुं स्निग्धं दाहे छिदे सितं मृदु ।

शङ्खाभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् ॥ २५ ॥

रजतस्य वैविध्यमाह, सहजमिति ।—स्वगुणे आत्मगुणे, रजतसहजगुणैरित्यर्थः, उत्तरोत्तरं श्रेष्ठतः श्रेष्ठतरमित्यर्थः, उत्तरशब्दाऽत्र श्रेष्ठार्थको बोध्यः, कृत्रिमापेक्षया खनिजं तदपेक्षया च सहजं गुणाधिकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सहजस्योत्पत्तिं गुणञ्चाह, कैलासादीति ।—सकृत् एकवारम् ॥ २२ ॥

खनिजस्योत्पत्तिं गुणञ्चाह हिमाचलादीति ।—कूटेषु शिखरेषु ॥ २३ ॥

कृत्रिमरौप्यस्योत्पत्तिं गुणञ्चाह, श्रीरामेति ।—श्रीरामचन्द्रस्य पादुकानिवज्रं वज्रं यत् रौप्यलक्षणं प्राप्तं, तत्पादस्यैवात् इति शेषः । पादरूप्यं चरणसंस्पर्शजनित-रौप्यम् ॥ २४ ॥

प्रशस्तरौप्यलक्षणमाह, घनमिति ।—घनं निविडावयवम्, नोच्चनौचमिति यावत् । स्वच्छं निर्मलम् । दाहे तथा छिदेऽपि सितम् अन्तः शुभम् । मृदु अदारुणं, सुस्पर्श-मित्यर्थः । स्फोटरहितं व्रणवत् गण्डरहितम् ॥ २५ ॥

अथापक्वैरौष्यलक्षणम् ।—

दाहे रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं रूक्षं स्फुटं लघु ।
स्थूलाङ्गं कर्कशाङ्गञ्च रजतं त्याज्यमष्टधा ॥ २६ ॥

अथ रौप्यगुणा ।—

रूप्यं विपाकमधुरं तुवरास्त्वसारं
शीतं सरं परम-लेखनकञ्च रूप्यम् ।
स्निग्धञ्च वातकफजिज्जठराग्निदीपि
बल्यं परं स्थिरवयस्करणञ्च मेध्यम् ॥ २७ ॥

अथ गुणान्तरम् ।—

रौप्यं शीतं कषायास्त्वं स्निग्धं वातहृत्तं गुरु ।
रसायनविधानेन सर्वरोगापहारकम् ॥ २८ ॥

अथ स्वर्णादिशोधनम् ।—

तैले तक्ते गवां मूत्रे ह्यारनाले कुलित्यजे ।
क्रमान्नपेचयेत्तप्तं द्रावे द्रावे तु सप्तधा ॥
स्वर्णादिलोहपत्राणां शुद्धिरेषा प्रशस्यते ॥ २९ ॥

अथ अग्नीधतानारतरौप्यस्य दोषा ।—

आयुः शुक्रं बलं हन्ति तापविड्वन्धरोगकृत् ।
अशुद्धममृतं तारं शुद्धं मार्य्यमतो बुधैः ॥ ३० ॥

निकृष्टरौप्यलक्षणमाह, दाहे इति ।—स्फुटं भिन्नं, विदीर्णमिति यावत्, “स्फुटं यत् घनाहतं स्फुटति” इति भावमिह ॥ २६ ॥

गुणमाह, रूप्यमिति ।—तुवरास्त्वसारं कषायास्त्वंसमित्यर्थः । सरं सारकमित्यर्थः । लेखनकं “धातून् मलान् वा ट्ठस्य विशोष्योक्तेष्वयञ्च यत् । लेखनं तत्” इति-लक्षणोक्तकशौकारकमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मतान्तरे गुणमाह, रौप्यमिति ।—सुगमम् ॥ २८ ॥

शोधनमाह, तैले इति ।—कुलित्यजे कुलित्यजाये । कण्टकवेध्यं रौप्यपक्वं अग्नौ प्रताप्य प्रताप्य क्रमात् तैलादौ प्रत्येकं सप्तकालं निविञ्चेत्, एव रजतं शुद्धिमायाति । स्वर्णादिसर्वलोहानामपि शोधने अयमेव क्रमः प्रशस्तः ॥ २९ ॥

अथ रौप्यस्य विशेषशीघ्रनम ।—

नागेन टङ्गणेनैव वापितं शुद्धिसृच्छति ।
तारं त्रिवारं निक्षिप्तं तैले ज्योतिष्मतौभवे ॥ ३१ ॥

मतान्तरम् ।—

खर्परे भस्मचूर्णाभ्यां परितः पालिकां चरेत् ।
तत्र रूप्यं विनिक्षिप्य समसीससमन्वितम् ॥ ३२ ॥
जातसीसक्षयं यावद्धमेत्तावत्पुनः पुनः ।
इत्थं सशोधितं रूप्यं योजनीयं रसादिषु ॥ ३३ ॥

अथ रौप्यमारणम् ।—

लकुचद्रवसूताभ्यां तारपत्रं प्रलेपयेत् ।
ऊर्द्धाधो गन्धकं दत्त्वा मूषामध्ये निरुध्य च ॥ ३४ ॥
स्वेदयेद्बालुकायन्त्रे दिनमेकं दृढाग्निना ।
स्वाङ्गशीताञ्च तां पिष्टिं साञ्ज्जतालिनं मर्दिताम् ॥
पुटेद्वादशवाराणि भस्मीभवति रूप्यकम् ॥ ३५ ॥

अशोधितान्तररौप्यस्य दोषमाह आचुरिति ।—सुगमम् ॥ ३० ॥

रौप्यस्य विशेषशीघ्रनमाह नागेनेति ।—वापितं कन्वीकृतं, पिष्टमित्यर्थः । तैले ज्योतिष्मतौभवे ज्योतिष्मतौ “लताफट्कौ” इति भाषा, तत्फलसंश्लेषे तैले । कण्टकवेधार्हं रौप्यपत्रं समपरिमितसीसकभस्मटङ्गणचूर्णाभ्यां सह पिष्टा वारद्वयं ज्योतिष्मतौफलीत्यतैले निक्षिपेत्, तेन शुद्धिं याति ॥ ३१ ॥

मतान्तरमाह खर्परे इति ।—भस्मचूर्णाभ्यां सीसकभस्मटङ्गणचूर्णाभ्याम् । पालिकाम् आलवालम् । अत्रायं विधिः — नागभस्मटङ्गणचूर्णं जलेन पिष्टा तत्पिण्डेन सखर्परे परितः आलवान् रचयित्वा तन्मध्ये समसीसचूर्णपिष्टरौप्यं निक्षिप्य तावत् भस्मया धमेत् यावत् सीसक्षयो न भवेदिति ॥ ३२।३३ ॥

मारणमाह, लकुचेति ।—साञ्ज्जतालिनं सकाञ्ज्जकहरितालेन, लकुचद्रवसूताभ्यां रौप्यपत्रं प्रलेप्य मूषामध्ये ऊर्द्धाधो गन्धकं दत्त्वा सस्याय सखर्पटादिना सन्निरीधं कृत्वा च आतपे शोषयेत्, ततः दिनमेकं तीव्राग्निना बालुकायन्त्रे पचेत्, ततः स्वाङ्ग-शीतं तमुद्भूय भूय काञ्ज्जकहरितालाभ्यां पेषयित्वा द्वादशवारं पुटेदिति ॥ ३४।३५ ॥

मतान्तरम् ।—

माक्षीकचूर्णलुङ्गाम्ल-मर्दितं पुटितं शनैः ।

त्रिशद्वारेण तत्तारं भस्मसाज्जायतेतराम् ॥ ३६ ॥

अथ रौप्यस्य निकृत्यभस्मीकरणम् ।—

भाष्यं ताप्यं सुहीक्षीरेस्तारपत्राणि लेपयेत् ।

मारयेत् पुटयोगेन निकृत्यं जायते ध्रुवम् ॥ ३७ ॥

अथ निकृत्यभस्मीकरणे मतान्तरम् ।—

तारपत्रं चतुर्भागं भागैकं शुद्धतालकम् ।

मर्द्यं जम्बीरजद्रावैस्तारपत्राणि लेपयेत् ॥ ३८ ॥

शोषयेदन्यथान्ते च त्रिशदुत्पलकैः पचेत् ।

चतुर्दशपुटेरेवं निकृत्यं जायते ध्रुवम् ॥ ३९ ॥

अथ स्वर्णरौप्ययोर्द्रावणम् ।—

सप्तधा नरमूत्रेण भावयेद्देवदालिकाम् ।

तच्चूर्णावापमात्रेण द्रुतिः स्यात् स्वर्णतारयोः ॥ ४० ॥

मतान्तरमाह, माक्षीकेति ।—लुङ्गाम्लं मातुलुङ्ग ॥ ३६ ॥

रौप्यस्य निकृत्यभस्मप्रकारमाह, भाष्यमिति ।—ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम्, सुहीक्षीरे सप्ताहं स्वर्णमाक्षिकं भावयित्वा तेन रौप्यपत्रं प्रलिप्य यावन्मृति पृटेत, एवं रौप्यस्य निकृत्यं भस्म जायते ॥ ३७ ॥

निकृत्यभस्मीकरणे मतान्तरमाह, तारपत्रमिति ।—अन्वयान्ते अन्वमूषायाम्, इदमेव वज्रमूषानाम्वा ख्याता इति केचित् । तल्लक्षणं यथा—“अन्वमूषा तु कर्त्तव्या गोमलाकारसन्निभा । सैवाच्छिद्रान्विता मध्ये गम्भीरा सारणीचिता ॥ द्वौ भागौ तृष-दशस्य एका वल्लीकल्लिका । लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥ नरकेशसमं किञ्चित् क्राशीक्षीरेण पिषयेत् । यामद्वयं दृढं मर्द्यं तेन मूषा सुस्पृष्टा ॥ शोषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्के सन्निरोधयेत् । वज्रमूषेयमाख्याता सम्यक् पारदसाधिका ॥” इत्येति । एतद्गत्याक्तवज्रमूषालक्षणसाग्रे द्रष्टव्यम् । उत्पलकैः बन्धकरौषे ॥ ३८।३९ ॥

स्वर्णरौप्ययोर्द्रावणमाह, सप्तधेति ।—देवदालिका क्षिप्तघोषक । तच्चूर्णावाप-मात्रेण नृमूवभावितहस्तिघोषकमूलचूर्णप्रक्षेपमात्रेण ॥ ४० ॥

अथ रौप्यप्रयोग ।—

भस्मीभूत रजतममल तत्समौ व्योमभान्
सर्वैस्तुल्य त्रिकटु सवर सारघ्राज्येन युक्तम् ।
लीढ प्रातः क्षपयतितरा यक्ष्मपाण्डूदरार्शः
श्वासं कासं नयनजरुजः पित्तरोगानशेषान् ॥ ४१ ॥
[इति रजताधिकारः] ।

अथ ताम्रम् ।—

अथ ताम्रस्य द्वैविध्यनिर्देश ।—

क्लेच्छं नेपालकञ्चेति तयोर्नेपालमुत्तमम् ।
नेपालादन्यत्वन्यथ क्लेच्छमित्यभिधीयते ॥ ४२ ॥

अथ क्लेच्छताम्रस्य लक्षणम् ।—

सितकृष्णारुणच्छायमतिवामि कठोरकम् ।
क्षालितञ्च पुन कृष्णमेतन्क्लेच्छकताम्रकम् ॥ ४३ ॥

अथ नेपालताम्रलक्षणम् ।—

सुस्निग्ध मृदुल शोणं घनघातक्षमं गुरु ।
निर्विकारं गुणश्रेष्ठं ताम्रं नेपालमुच्यते ॥ ४४ ॥

रजतप्रयोगमाह, भस्मीभूतमिति ।—तत्समौ प्रत्येकं सतरजतसमौ । व्योमभान्
ज्योतिमान् । सवैरिति ।—निलितत्रिकटुत्रिफलाचूर्णौ रजतादीनां मिलितचूर्णसमम् ।
सारघ्राज्येन जौट्टृतेन । अस्य पञ्ची यथा—रौप्यभस्म र २, अश्वभस्म र २,
ताम्रभस्म र २, त्रिकटु प्र र १, त्रिफला प्र र १, अतुल्यघृतसधुना समार्थं प्रातः
लेह्यम् ॥ ४१ ॥

ताम्रस्य द्वैविध्यं परिचयमाह, क्लेच्छमिति ।—नेपालकं नेपालदेशीयखनि-
समुत्पन्नम् ॥ ४२ ॥

क्लेच्छताम्रस्य लक्षणमाह, सितेति ।—अतिवामि वसनातिशयकारकम् ॥ ४३ ॥

नेपालताम्रस्य लक्षणमाह, सुस्निग्धमिति ।—शोणं कपाकुसुमसङ्काशरक्तवर्णम् ।
घनघातक्षमं पुन पुनराघातक्षमम् । निर्विकारम् अतिवासकादिदोषपरिशून्यम्
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ रसकर्मनिर्हतासलक्षणम् ।—

पाण्डुर कृष्णशोणञ्च लघु स्फुटनसंयुतम् ।

रूक्षाङ्गं सदलं ताम्रं नेष्यते रसकर्मणि ॥ ४५ ॥

अथ ताम्रस्य गुणा ।—

ताम्रं तिक्तकषायकञ्च मधुरं पाकेऽथ वीर्यशीलकं

साम्प्रपित्तकफापह जठररुक्कृष्टामजन्वन्तकृत् ।

ऊर्द्धाधःपरिशोधनं विषयकृत् स्थौल्यापहं क्षुत्कार

दुर्नामक्षयपाण्डुरोगशमनं नेत्रं परं लेखनम् ॥ ४६ ॥

अथाशोधितामारितासस्य दोषा ।—

अशुद्धं ताम्रमायुर्ध्वं कान्तिवीर्यबलापहम् ।

वान्तिमूर्च्छाभ्रमोत्क्लेदं न मृतं कुष्ठशूलकृत् ॥ ४७ ॥

उत्क्लेदभेदभ्रमदाहमोहास्ताम्रस्य दोषा खलु दुर्धरास्ते ।

विशोधनान्तद्विगतस्वदोषं सुधासमं स्याद्रसवीर्यपाके ॥ ४८ ॥

अथ ताम्रशोधनम् ।—

ताम्रं चाराम्नसयुक्तं द्रावित दत्तगैरिकम् ।

निक्षिप्तं महिषीतक्रे कृगणे सप्तवारकम् ॥

पञ्चदोषविनिर्मुक्तं सप्तवारेण जायते ॥ ४९ ॥

रसकर्मयोग्यतासलक्षणमाह, पाण्डुरमिति ।—कृष्णशोण धूसवर्णम् । स्फुटन-
संयुतं विदीर्णप्रायम् । सदलं सपत्रं, पटलसंयुतमिति यावत्, “दलं जीर इति लोके”
इति भावमिह ॥ ४५ ॥

गुणमाह, ताम्रमिति ।—पाके मधुरमिति योज्यम् । जन्तुं क्रिमि । ऊर्द्धाध-
परिशोधनं वसनविरेचनकारकम् । लेखनं लेखनगुणविशष्टम् ॥ ४६ ॥

अशुद्धास्यस्य दोषमाह, अशुद्धमिति ।—उत्क्लेदम् उत्थापितवसनवेगम् । दुर्धरा-
दुर्धरा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

शोधनमाह, ताम्रमिति ।—चाराम्नसयुक्तं यवचार-काञ्जिकाद्यस्त्रसहितम् । कृगणे
करीषे । पञ्चदोषविनिर्मुक्तम् उत्क्लेदभेदभ्रमदाहमोहादोषशून्यम् । चाराम्नमर्दितं ताम्रं
कृगणे द्रवीकृत्य तत्र गैरिकचूर्णं दत्त्वा महिषीतक्रे निक्षिपेत्, एव सप्तवारम् ॥ ४९ ॥

मतान्तरम् ।—

ताम्ब्रनिमलपत्राणि लिङ्गा निम्बुसिन्धुना ।

भ्रात्वा सौवीरकक्षेपात् विशुध्यत्यष्टवारतः ॥ ५० ॥

मतान्तरम् ।—

निम्बुस्रुपटुलिङ्गानि तापितान्यष्टवारकम् ।

विशुध्यन्त्यर्कपत्राणि निर्गुण्ड्या रसमज्जनात् ॥ ५१ ॥

मतान्तरम् ।—

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।

शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चाप्यथोच्यते ॥ ५२ ॥

अथ ताससारणम् ।—

जम्बीर-रससम्पिष्ट रसगन्धकलेपितम् ।

शुल्बपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति पञ्चताम् ॥ ५३ ॥

अथ रसरत्नाकराक्ताष्टतीकरणम् ।—

अथवा भारितं ताम्रमस्त्रेनैकेन मर्दितम् ।

तद्गोलं शूरणस्यान्ता-रुद्धा सर्वत्र लेपयेत् ॥ ५४ ॥

शुष्क गजपुटे पच्यात् सर्वदोषहर भवेत् ।

वान्तिं भ्रान्तिं विरेकञ्च न करोति कदाचन ॥ ५५ ॥

मतान्तरमाह, ताप्तेति ।—निम्बुस्रुसिन्धुना जम्बीररस सैन्धवलवणेन । सौवीरक-
क्षेपात् निस्तुष्यवकृतकाञ्चिके निक्षेपात् ॥ ५० ॥

मतान्तरमाह, निम्बुति ।—निम्बुस्रु इत्यादौ पटु सैन्धवलवणम् । निर्गुण्ड्या
सिन्दुवारस्य । जम्बीररसमिश्रसैन्धवलवणेन तासपत्राणि लिङ्गा अग्नौ प्रताप्य
निर्गुण्डोरसे निक्षेपित, एवमष्टवारान् ॥ ५१ ॥

मतान्तरमाह, गोमूत्रेणेति ।—सुगमम् ॥ ५२ ॥

मारणमाह, जम्बीरेति ।—जम्बीररसपिष्टकज्जल्या ताम्रपत्रौ लिङ्गा शराव-
स्थपुटे रुद्धा पुटवय देय, तेन तास भक्षीभवति ॥ ५३ ॥

रसरत्नाकराक्ताष्टतीकरणमाह, अथवेति ।—अथवा-शब्दीऽत्र तद्गुण्योक्तप्रक्रिया-

अथ मारणान्तरम् ।—

ताम्रपत्राणि सूक्ष्माणि गोमूत्रे पञ्चयामकम् ।
 क्षिप्त्वा रसेन भाण्डे तद्विगुणं देहि गन्धकम् ॥ ५६ ॥
 अम्लपर्णीं प्रपिथ्याथ ह्यभितो देहि ताम्रकम् ।
 सम्यङ्निरुध्य भाण्डे तमग्निं ज्वालय यामकम् ॥
 भस्मीभवति ताम्र तद्यथेष्ट विनियोजयेत् ॥ ५७ ॥

अथ सोमनाथोक्तताम्रप्रयोगः ।—

शुक्लतुल्येन सूतेन बलिना तत्समेन च ।
 तदर्द्धांशेन तालेन शिलया च तदर्द्धया ॥ ५८ ॥
 विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां भिन्नकज्जलसन्निभाम् ।
 यन्त्राध्यायविनिर्दिष्ट-गर्भयन्त्रोदरान्तरे ॥ ५९ ॥
 कज्जलीं ताम्रपत्राणि पर्यायेण विनिक्षिपेत् ।
 प्रपचेद्यामपर्यन्तं स्वाङ्गशौतं विचूर्णयेत् ॥ ६० ॥
 तत्तद्गोहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोम्भितं
 संलीढं परिणामशूलमुदरं शूलञ्च पाण्डुज्वरम् ।
 गुल्मप्लोहयकृत् क्षयाग्निसदनं मेहञ्च मूलामयं
 दुष्टाञ्च ग्रहणीं हरिद्भ्रुवमिदं तत् सोमनाथाभिधम् ॥ ६१ ॥

न्तरापेक्षया बोध्यः । नृताम्रयेन केनापि एकेनास्तेन मर्दयित्वा पिण्डं कुर्यात्,
 ततः शूरणकन्दगर्भे तत् पिण्डं संस्थाप्य मुखं कृत्वा ऋत्कपंटादिना लेपयेत्, शुष्के
 गजपटौ देयः ॥ ५४।५५ ॥

मारणान्तरमाह, ताम्रपत्राणीति ।—अम्लपर्णीं चाङ्गेरी । कण्टकवेध्यताम्रपत्र
 गोमूत्रे क्षिप्त्वा पञ्चयाम स्यापयेत्, तत उद्धृत्य खल्ले समानपारदेन सहितं ताम्रविगुण
 गन्धकं दत्त्वा सम्यग्यं चाङ्गेरीकल्केन ततः सरसगन्धकं ताम्रपत्रं लेपयेत्, ततो भाण्डमध्ये
 सम्यक् निरुध्य यामं यावत् ज्वाला देया, तेन भस्मीभवति ॥ ५६।५७ ॥

सोमनाथोक्तताम्रप्रयोगमाह, शुल्लेति ।—शुक्लं ताम्रकम् । बलिना तत्समेन पारद-
 तुल्येन गन्धकेन । तदिति ।—गन्धकाङ्गेन हरितालेन क्षिप्त्वा तालाङ्गेन मनःशिलाचूर्णेन
 क्षेप्येत् । यन्त्रेति ।—“गर्भयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिकांश्चाम्रकारकम्” इत्यादिना

अथ गन्धान्तरोक्तताम्रप्रयोग ।—

सूताद्विगुणितं ताम्र-पत्रं कन्यारसैः स्फुटम् ।
 पिष्ट्वा तुल्येन बलिना भाण्डमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ ६२ ॥
 कृन्न शरावकेणैतत्तदूर्ध्वं लवणं त्यजेत् ।
 मुखे शरावकं दत्त्वा वज्रं यामचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥
 अवचूर्ण्यैव तच्छुल्वं वज्रमात्रं प्रयोजयेत् ।
 पिप्पलीमधुना साष्टं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ६४ ॥
 श्वासं कासं क्षयं पाण्डुमग्निमान्द्यमरोचकम् ।
 गुल्मप्लीहयक्ष्मूर्ध्ना-शूलपित्त्यर्थमुत्तमम् ॥ ६५ ॥
 दोषत्रयसमुद्भूतानामयान् जयति ध्रुवम् ।
 रोगानुपानसहितं जयेद्वातुगतं ज्वरम् ॥
 रसे रसायने चैव योजयेद्युक्तमात्रया ॥ ६६ ॥

[इति ताम्राधिकारः] ।

अथायः ।—

अथायोभेदा ।—

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ॥ ६७ ॥

वक्ष्यमाणदशमाध्यायोक्तगर्भयन्त्रमध्ये । आदौ यथानिर्दिष्टा कज्जली कियत्परिमाणा
 मूषाया सस्थाप्य तदुपरि ताम्रपत्रौ तदुपरि पुन कज्जली तदुपरि ताम्रपत्री तत
 कज्जलीसेवकमेण सस्थाप्य याम यावत् गर्भयन्त्रे पचेत्, स्वाङ्गशीतं यदा
 भवेत् तदा विचूर्ण्यं स्थापयेत् । तत्तदिति ।—यस्मिन् यस्मिन् रोगे ताम्रं प्रयोज्य,
 तत्तदोगनाशकानुपानसहितम् । सोमनाथाभिधं सोमनाथमीकृत्वात् सोम
 नाथाहम् ॥ ५८—६१ ॥

गन्धान्तरोक्तताम्रप्रयोगसाह, सूतादिति ।—पारदापेक्षया द्विगुणं ताम्रपत्रं
 घृतकुमारीरसेनाप्लाव्य तेनैव पिष्ट्वा भाण्डमध्ये सस्थाप्य च ताम्रतुल्यगन्धकमूर्ध्नाधो दत्त्वा
 शूलशरावकेण पिष्ट्वा लवणेनोर्ध्वं पूरयेत्, ततो भाण्डमुखं शरावातरणाच्छादय
 यामचतुष्टयं वज्रिना पचेत् ॥ ६२—६६ ॥

लौहस्य भेदानाह, मुण्डमिति ।—मुण्डं क्षिप्तलौहम् । तीक्ष्णं रुक्मलौहम्,
 “इक्ष्मात्” इति भाषा । कान्तम् अयस्कान्तं, कान्तलौहमिति यावत् ॥ ६७ ॥

अथ मुण्डलौहस्य वैविध्यम् ।—

मृदु कुण्ठं कडारञ्च त्रिविधं मुण्डमुच्यते ॥ ६८ ॥

अथ मृदुमुण्डलक्षणम् ।—

द्रुतद्रावमविस्फोटं चिकणं मृदु तच्छुभम् ॥ ६९ ॥

अथ कुण्ठमुण्डलक्षणम् ।—

हतं यत् प्रसरद्दृष्ट्वात्तत् कुण्ठं मध्यम स्मृतम् ॥ ७० ॥

अथ कडारमुण्डलक्षणम् ।—

यद्धतं भज्यते भङ्गे कृष्णं स्यात्तत् कडारकम् ॥ ७१ ॥

अथ मुण्डगुणा ।—

मुण्डं परं मृदुलकं कफवातशूल

मूलाममेहगद-कामलपाण्डुहारि ।

गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि

शोफापहं रुधिरकृत् खलु कोष्ठशोधि ॥ ७२ ॥

अथ अशुद्धलौहस्य दोषा ।—

अशुद्धलौहं न हितं निषेवणा-

दायुर्बलं कान्तिविनाशि निश्चितम् ।

तत्रादौ मुण्डलौहस्य भेदमाह, सृष्टिति ।—कडारमित्यत्र कुठारमिति पाठान्तरम् ॥ ६८ ॥

मुण्डभेदस्य मृदुनी लक्षणमाह, द्रुतेति ।—द्रुतद्रावम् अग्नौ शीघ्रद्रवणशीलम् । अविस्फोटं विस्फोटाकृति-मुण्डादिशून्यगात्रम्, यद्वा—स्फुटनादिरहितम्, अभङ्गुरमिति यावत् । चिकणं सूक्ष्मम् ॥ ६९ ॥

कुण्ठस्य लक्षणमाह, हतमिति ।—पवीकरणार्थम् अग्नौ दग्ध्वा आघातितमपि कृच्छ्रेण विस्तारं गच्छेत् । मध्यमं मध्यगुणविशिष्टम् ॥ ७० ॥

कडारस्य लक्षणमाह, यदिति ।—पूर्ववत् आघातितं सत् अल्पेनैव भग्नतां याति । मृदुकुण्ठयोश्चतुर्धनमध्यमत्वोक्त्या अनुक्तमपि एतस्य अधमत्वमर्थादेव व्यज्यते । कडारकमित्यत्रापि कुठारकमिति पाठान्तरम् ॥ ७१ ॥

मुण्डलौहस्य गुणमाह, मुण्डमिति ।—परं मृदुलकम् अत्यर्थं मृदु, तौक्ष्ण्यं कान्तापेक्षया हीनगुणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

हृदि प्रपीडा तनुते ह्यपाटव

रुज करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ ७३ ॥

अथ तीक्ष्णलौहस्य षड्विधत्वम् ।—

खरं सारञ्च हृन्नालं तारावट्टञ्च वाजिरम् ।

काललोहाभिधानञ्च षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥ ७४ ॥

अथ खरतीक्ष्णलक्षणम् ।—

परुष पीगरोन्मुक्त भङ्गे पारदवच्छवि ।

नमने भङ्गुर यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ ७५ ॥

अथ सपर्याय पीगरलक्षणम् ।—

अङ्गक्षया च वङ्गञ्च पीगरस्याभिधातयम् ।

चिकुर भङ्गुरं लोहात् पीगरं तत् पर मतम् ॥ ७६ ॥

अथ सारतीक्ष्णलक्षणम् ।—

वेगभङ्गुरधार यत् सारलोहं तदीरितम् ।

पीगराभासक पाण्डुभूमिज सारमीरितम् ॥ ७७ ॥

अशुक्ललौहस्य दोषमाह, अशुडेति ।—सुगमम् ॥ ७३ ॥

तीक्ष्णलौहस्य भेदानाह खरमिति ।—सुगमम् ॥ ७४ ॥

तीक्ष्णभेदखरस्य लक्षणमाह, परुषमिति ।—पीगर कुक्षितालकवत् तरङ्गायित तेन उन्मुक्त तद्रहितमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

खरलक्षणे “पीगरोन्मुक्तम्” इत्युक्तम्, अतः पीगरस्य पर्यायादिकमाह, अङ्ग क्षयेति ।—त्रिलक्षणा पीगरमपेक्ष्य बोध्यं, तेन अङ्गक्षया वङ्ग पीगरञ्च इत्येकार्थम् । पीगरस्य स्वल्पलक्षणमाह, चिकुरमिति ।—लोहात् लौहगते इत्यर्थः । अत्र सप्तम्यर्थे पञ्चमोति बोध्यम्, यत् चिकुर भङ्गुर कुक्षितकुल्लवङ्गङ्गीविशेषः इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

सारस्य लक्षणमाह, वेगभङ्गुरधारमिति ।—वेगभङ्गुरधार वेगेन जवेन प्रवला चातेन भङ्गुरा भग्नप्रवणा धारा यस्य तादृशम्, अत्यर्थावातेनेव भङ्गुरधार, न त्वल्पा-
चातेनेत्यर्थः, “वेगभ गुरुधारम्” इति पाठे—वेगेन किम्पाकेन अल्पात्तापेनेत्यर्थः,
“जवे प्रवाहे किम्पाके वेगशब्दस्त्रिषु स्मृतः” इति श्रावतवचनात्, भा दौति

अथ हृन्नालतीक्ष्णलक्षणम् ।—

कृष्णपाण्डुवपुश्च वीजतुल्योऽपोगरम् ।

छेदने चातिपरुष हृन्नालमिति कथ्यते ॥ ७८ ॥

अथ वाजिरतीक्ष्णलक्षणम् ।—

पोगरैर्वज्रमङ्गाशैः सूक्ष्मरेखैश्च सान्द्रकैः ।

निश्चित श्यामलाङ्गश्च वाजिरं तत् प्रकीर्त्यते ॥ ७९ ॥

अथ काललोहाख्यतीक्ष्णलक्षणम् ।—

नीलकृष्णप्रभ सान्द्र मसृण गुरु भासुरम् ।

लोहघातेऽप्यभङ्गात्मधारं कालायस मतम् ॥ ८० ॥

अथ खरतीक्ष्णगुणा ।—

रुजं स्यात् खरलोहक समधुर पाकेऽथ वीर्यं हिमं

तिक्ताणामफपित्तकुष्ठजठर-प्लोहामपाण्डुर्त्तिनुत् ।

मद्य शूलयकृद्दक्षयजरा मेहामवातापह

दीप्तञ्चातिरसायनं बलकरं दुर्गमदाहापहम् ॥ ८१ ॥

अौज्वल्यमित्यर्थ , यस्य तादृशम्, अलोत्तापेनैव प्रभासम्पन्नमित्यर्थ , वेगा वेगिनी
अत्यर्धा भा प्रभा यस्य तादृशमित्यर्थो वा, तथा गुरुधार स्थूलधारमित्यर्थ । पोगरा-
भासक तरङ्गितकुन्तलच्छायम् । पाण्डुभूमिज पाण्डुवर्णमृत्तिकाविशिष्टदेश-
जातम् ॥ ७७ ॥

हृन्नालस्य लक्षणमाह, कथेति ।—कृष्णपाण्डुवपु कृष्णपाण्डुमिश्रवर्णमित्यर्थ ।
अच्चिति ।—परण्डवीजतुल्य प्रत्यक्तपोगरश्च । छेदने भङ्गे इत्यर्थ ॥ ७८ ॥

वाजिरस्य लक्षणमाह, पोगरैरिति ।—ह्रीरक्षवत कठिनैरुज्ज्वलैर्वा तथा
सूक्ष्मरेखावद्भि घनसन्निविष्टैश्च पोगरै व्याप्त श्यामदेहश्च वाजिराख्यतीक्ष्णलोह ज्ञेयम्
इत्यर्थ ॥ ७९ ॥

काललोहलक्षणमाह, नीलेति ।—सान्द्रं स्थूलमित्यर्थ । लोहेति ।—लोहान्त
रेण आघाते कृतेऽपि अभङ्गुरधारविशिष्टम् ॥ ८० ॥

तीक्ष्णलोहभेदस्य खरलोहस्य गुणमाह, रुचमिति ।—सुगमम् ॥ ८१ ॥

अथ सारतीक्ष्णादीना पञ्चाना गुण ।—

खरलोहात् पर सर्वमेकैकस्माच्छतोत्तरम् ॥ ८२ ॥

अथ कान्तलौहस्य पञ्चविधत्वम् ।—

भ्रामकं चुम्बकञ्चैव कर्षकं द्रावकं तथा ।

एव चतुर्विधं कान्तं रोमकान्तञ्च पञ्चमम् ॥ ८३ ॥

अथ पञ्चविधस्य कान्तस्य भेदान्तरनिर्देश ।—

एक-द्वि-त्रि-चतुष्पञ्च-सर्वतोमुखमेव तत् ।

पीत कृष्ण तथा रक्तं त्रिवर्णं स्यात् पृथक् पृथक् ॥

क्रमेण देवतास्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ८४ ॥

अथ वर्णभेदेन कान्तस्य कार्यभेदनिर्देश ।—

स्पर्शवेधि भवेत् पीतं कृष्णं श्रेष्ठं रसायने ।

रक्तवर्णं तथा चापि रसवन्धे प्रशस्यते ॥ ८५ ॥

सारादीना गुणमाह, खरलोहादिति ।—सारादिलौह खरलोहादुत्तरोत्तरशत-
गुणाधिकमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

कान्तलौहस्य भेदानाह, भ्रामकमिति ।—सुगमम् । राजनिघण्टौ—“स्याद्भ्रामकं
तदनु चुम्बकरोमकाख्यं स्याच्छेदकाव्यमिति तच्च चतुर्विधं स्यात्” इत्यनेन यदस्य
चतुर्विध्यमुक्तं तत् चुम्बककर्षकयोः प्रायस्तुल्यगुणत्वेनाभेद विगणय्य एकत्वेन
गणनादिति मन्तव्यम् । किञ्च द्रावकच्छेदकयोरपि तुल्यार्थत्वात् तयोक्तं छेदकमेव अत्र
द्रावकं ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

पञ्चविधाना तेषां भेदान्तरमाह, एकेति ।—किञ्चित् एकमुखं किञ्चित्
द्विमुखमित्यादि । अथवा सर्वतोमुखी प्रतिभा इतिवत् एकमुखादिशब्देन एकविध
द्विविधत्रिविधादिकार्यं उपयुक्तम्, यत् अग्रे वक्ष्यति “कनिष्ठं स्यादेकमुखम्”
इत्यादि । क्रमेणेति ।—पीतादिवर्णवति कान्तलौहे यथाक्रमं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
अभिष्ठातृदेवता ज्ञेया ॥ ८४ ॥

वर्णभेदेन कार्यभेदमाह, स्पर्शवेधीति ।—स्पर्शवेधि स्पर्शमात्रेणैव वेधकारक
रसेन्द्रस्य वेधाख्यसंस्कारसम्पादक वा इत्यर्थः । “स्पर्शवेधि” इति पाठे—स्पर्शज्ञान-
जनने, मुनिनाशार्थमित्यर्थः । रसवन्धे रसस्य निगडीकरणार्थम् ॥ ८५ ॥

अथ भ्रामकादीनामधममध्यमत्वादिनिर्देशः ।—

भ्रामकन्तु कनिष्ठं स्याच्चुम्बकं मध्यमं तथा ।

उत्तमं कर्षकञ्चैव द्रावकञ्चोत्तमोत्तमम् ॥ ८६ ॥

अथ भ्रामककान्तलक्षणम् ।—

भ्रामयेल्लोहजातन्तु तत् कान्तं भ्रामकं मतम् ॥ ८७ ॥

अथ चुम्बक कर्षककान्तद्वयलक्षणम् ।—

चुम्बयेच्चुम्बकं कान्तं कर्षयेत् कर्षकं तथा ॥ ८८ ॥

अथ द्रावककान्तलक्षणम् ।—

साक्षात् यत् द्रावयेल्लोहं तत् कान्तं द्रावकं भवेत् ॥ ८९ ॥

अथ रोमकान्त-कान्तलक्षणम् ।—

तत् रोमकान्तं स्फुटितात् यतो रोमोद्गमो भवेत् ॥ ९० ॥

अथ एकादिमुखभेदेन कान्तस्याधममध्यमत्वादिनिर्देशः ।—

कनिष्ठं स्यादेकमुखं मध्यं द्वित्रिमुखं भवेत् ।

चतुष्पञ्चमुखं श्रेष्ठमुत्तमं सर्वतोमुखम् ॥ ९१ ॥

कान्तलोहभेदभ्रामकादीनामधममध्यमत्वादिकं निर्दिशति, भ्रामकमिति ।—
सुगमम् ॥ ८६ ॥

भ्रामकस्य लक्षणमाह, भ्रामयेदिति ।—यत् कान्तलोहं सन्निकर्षवशात् लोहान्तर-
समूहं विघूर्णयेत् तत् भ्रामकाख्यं ज्ञेयम् ॥ ८७ ॥

चुम्बककर्षकयोर्लक्षणे आह, चुम्बयेदिति ।—यत् सन्निकषवशात् लोहान्तरम्
आश्लिष्यति तत् चुम्बकम्, यच्च लोहान्तरम् आकृष्य स्वात्मिकमानयति तत्
कर्षकमिति ॥ ८८ ॥

अथ द्रावकस्य लक्षणमाह, साक्षादिति ।—यत् लोहान्तरं द्रवीकरोति तत्
द्रावकाख्यं ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

रोमकान्त-कान्तलक्षणमाह, तदिति ।—यच्च भग्नं विदीर्णं वा उद्भिद्रूपलकवत्
स्फुटितगात्रं दृश्यते, तत् रोमकान्तं बोध्यम् ॥ ९० ॥

एकमुखत्वादिभेदेन तेषामपकर्षतामुत्कर्षताञ्चाह, कनिष्ठमिति ।—प्राक्
भ्रामकस्य कनिष्ठत्वसुक्तम्, अथ तु एकमुखस्य कनिष्ठत्वोक्तेः भ्रामकमेव एकमुख

अथ भ्रामकादीनां कार्यनिर्देश ।—

भ्रामकं चुम्बकश्चैव व्याधिनाशे प्रशस्यते ।

रसे रसायने चैव कर्षकं द्रावकं हितम् ॥ ८२ ॥

अथ रसकर्मणि कान्तस्य विप्रयोगिता ।—

मदोन्नतगजः सूतं कान्तमङ्कुशमुच्यते ॥ ८३ ॥

अथ कान्तस्य ग्राह्यवर्ज्यत्वनिर्देश ।—

क्षेत्रं ज्ञात्वा ग्रहीतव्यं तत् प्रयत्नेन धीमता ।

मारुताऽऽतपविच्छिन्नं वर्जयेन्नात्र संशयः ॥ ८४ ॥

अथ कान्तलौहलक्षणम् ।—

पात्रे यस्य प्रसरति जले तैलविन्दुर्न लिप्तो

हिङ्गुगन्धं विस्तृजति तथा तिक्तता निम्बकल्कः ।

पाके दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमौ

कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥ ८५ ॥

अथ कान्तलौहगुणा ।—

कान्तायोऽतिरसायनोत्तरतरं स्वस्थे चिरायु प्रदं

स्निग्धं मेहहरं त्रिदोषशमनं शूलाममूलापहम् ।

कनिष्ठ ज्ञेयम् , एव चुम्बकादीनामपि । उत्तम सर्वतोमुखमित्यत्र उत्तम-शब्देन उत्तमोत्तमं ग्राह्यम् ॥ ८१ ॥

क्रियाविशेषे भ्रामकादीनामुपयोगितामाह, भ्रामकमिति ।—सुगमम् ॥ ८२ ॥

रसबन्धनादिषु कान्तलौहस्योपयोगिता प्रदृश्यति मदोन्नतेति ।—अङ्कुशताडनेन यथा गजो बध्नीभवति तथा कान्तलौहसयोगेन रसो बद्धो भवति इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

कौटुम्भस्थानस्य कान्तलौहं ग्राह्यं वर्ज्यं वा तदाह, क्षेत्रमिति ।—मारुतातप-विच्छिन्नं, क्षेत्रमिति शेषः ॥ ८४ ॥

कान्तलौहस्य लक्षणमाह, पात्रे इति ।—यस्य पात्रे जले यन्निर्मितपात्रस्थे जले, न प्रसरति न विस्तृजती भवति, इदं हि तैलधर्मः यत्—जले निक्षेपमात्रेणैव तत् प्रसृतं भवति, किन्तु कान्तपात्रस्थे जले निक्षिप्तं तत् स्थिरमेव तिष्ठतीत्यर्थः । लिप्त इत्यस्य हिङ्गुरित्यनेनान्वयः, तत्पात्रे लिप्तो हिङ्गु निजगन्धं त्यजतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

गुल्मघ्नीहयकृत्-क्षयामयहरं पाण्डूदरव्याधिनुत्
तिक्तोष्णं हिमवीर्यकं किमपरं योगेन सर्वार्त्तिनुत् ॥ ८६ ॥

अथ लौहस्य शोधनमारणयोरावश्यकता ।—

मम्यगौषधकल्पानां लौहकल्पः प्रशस्यते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शुद्धलौहं विमारयेत् ॥ ८७ ॥

अथ सारणार्थं लौहस्य परिमाणनिर्देशः ।—

नायः पचेत् पञ्चपलादर्वागूर्ध्वं त्रयोदशात् ॥ ८८ ॥

अथ लौहमारणे मन्त्रम् ।

आदौ मन्त्रस्ततः कर्म कर्त्तव्यं मन्त्र उच्यते ॥ ८९ ॥

“ओम् अमृतोद्भवाय स्वाहा ।”

अनेन मन्त्रेण लौहमारणम् ।

गुणमाह, कान्ताय इति ।—अतिरसायनोत्तरतर रसायने अतिश्रेष्ठतरमित्यर्थः ।
स्वस्थे इति ।—व्याधिविवर्जितेन देहिना सेवितं सत् दीर्घायुष्युद भवति । “स्वस्थे”
इत्यत्र “स्वच्छम्” इति पाठे—स्वच्छं मलादिरहितं दीर्घायुष्यमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

लौहानां शोधनमारणयोरावश्यकतामाह, सम्यगिति ।—औषधकल्पानाम्
औषधान्तरकल्पानां मध्ये सम्यक् यथाविधि लौहकल्पः लौहकल्पना लौहप्रयोग इति
यावत्, प्रशस्यते, यद्वा—औषधकल्पानां विफलाकल्प-शान्दलीकल्पप्रभृतीनां मध्य
लौहकल्प एव प्रशस्तः ॥ ८७ ॥

सारणाथयाज्ञलौहस्य परिमाणमाह, नाय इति ।—पञ्चपलात् अर्वाक्
विंशतिकर्षात् न्यनमित्यर्थः । ऊर्ध्वं त्रयोदशात् त्रयोदशपलातिरिक्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

मारणाहलौहे मन्त्रेणाभिमन्त्रणस्यावश्यकतामाह, आटाविति ।—कर्म मारण-
कर्ममित्यर्थः । “ओम् अमृतोद्भवाय स्वाहा” इति मन्त्रं पठित्वा सप्तार्चं पश्चात् पुटो देयः ।
रसरत्नाकरे तु—“ओम् अमृतोद्भवाय स्वाहा” इति पाठो दृश्यते । तत्र चास्थ
बलिदानमन्तोऽप्युक्तं, तद्वयथा—“ओम् अमृतोद्भवाय हू फट् स्वाहा । ओम् नमश्चण्ड-
वज्रपाणये महायन्त्रासनाधिपतये सुरु सुरु स्वाहा यच्चविद्याबलाय स्वाहा” इति ।
तन्तान्तरे चास्य “शाण्डिल्यपाकः उदत्तनम् अमृतभावनम् आतपशीष निषेक मारणं
दहन चालन सूर्यपाकः स्थालीपाकः चूर्णनं पुटपाकः पाकनिष्पत्तिश्च” इति
त्रयोदशविधः संस्कार उक्तः ॥ ८९ ॥

अथ लौहवशाणामुत्तरीत्तरगुणाधिक्यम् ।—

लक्षोत्तरगुणं सर्वं लोहं स्यादुत्तरीत्तरम् ।

कान्त कोटिगुणं तत्र तदप्येव गुणोत्तरम् ॥ १०० ॥

अथ सर्वलौहाना सामान्यशोधनम् ।—

शश-क्षतजसंलितं त्रिवारं परितापितम् ।

मुण्डादि सकलं लोहं सर्वदोषान् विमुञ्चति ॥ १०१ ॥

अथ लौहाना गिरिजदोषशोधनम् ।—

क्वाथ्यमष्टगुणे तोये त्रिफला-घोडश पलम् ।

तत्क्वाथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

क्षत्वा पत्राणि तप्तानि भस्मवारं निषेचयेत् ।

एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसम्भवः ॥ १०३ ॥

लौहानामुत्तरीत्तरगुणाधिक्यमाह, लक्षोत्तरगुणमिति ।—मुण्डादिसर्वप्रकारलोह-
उत्तरीत्तर लक्षगुणाधिक, तत्र च कान्तलोह कोटिगुण ज्ञेय, तदपि कोटिगुणमपि
तत्र कान्तम् एव पूर्वोक्तविधानेन आदौ सन्तेषामभिमन्त्रित पश्चात् शोधनादिकर्मणा
संस्कृतं सत् कोटिगुणादपि अधिकगुणवत् भवेत् । रसरत्नाकरेऽपि उक्तं—“किङ्गात्
शतगुणं मुण्डं मुण्डात् तीक्ष्णं शताधिकम् । तीक्ष्णं लक्षगुणं कान्तं भक्षणान् कुरुते
गुणम् ॥ तस्मात् कान्तं सटा स्वेयं जरासृज्यहं परम् ॥” इति । यत्तु रसेन्द्रचित्तामणौ
“सामान्यात् द्विगुणं क्रौञ्चं कालिङ्गीऽष्टगुणस्ततः । कर्लेदंशगुणं (शतगुणं)
भद्रं भद्रात् वज्रं सहस्रधा ॥ वज्रात् शतगुणं पाण्डिं निरङ्गं दग्धभर्ग्यौ । तस्मात्
सहस्रगुणितमयं कान्तं गुणाधिकम् ॥” (तत्र कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महा-
गुणम् ॥) इत्यनेन क्रौञ्चं कालिङ्गं कलि-भद्रं वज्रं पाण्डि-निरङ्गं कान्तभेदेन लोहस्य
अष्टविधलसुक्तं तत्तु मुण्डादीनां प्रकारभेदतयैव समाधेयं, लोहजातीयानां
बहुधात्वात् । अत्र तु प्रयोगबाहुल्यदर्शनात् गुणाधिकत्वाच्च मुण्डादिविविध-
सर्वोक्तम् इति ॥ १०० ॥

सर्वलौहाना सामान्यशोधनमाह, शशेति ।—शशरक्तेन लोहपत्रम् आलिप्य
वारत्रयम् अग्नौ सन्तापयेत् ॥ १०१ ॥

सर्वलौहाना गिरिजदोषशोधनमाह, क्वाथ्यमिति ।—अष्टगुणे तोये इति त्रिफला-
घोडशपलापेचया बोध्यम् । गिरिजो दोषः, अस्मदोषः, यदुक्तं भावप्रकाशे घावादि-

मतान्तरम् ।—

सामुद्रलवणोपेत तप्त निर्वापितं खलु ।

त्रिफलाक्वथिते नूनं गिरिदोषमयस्त्यजेत् ॥ १०४ ॥

मतान्तरम् ।—

चिञ्चाफल-जलक्वाथादयो दोषमुदस्यति ॥ १०५ ॥

मतान्तरे शोधन मारणञ्च ।—

यद्वा फलत्रयोपेत गोमूत्रे क्वथितं क्षणम् ।

रेचितं घृतसयुक्तं चिञ्चाऽयः खर्परे पचेत् ॥ १०६ ॥

चालयेल्लोहदण्डेन यावत् क्षिप्तं तृण दहेत् ।

पिष्टा पिष्टा पचेदेव पञ्चवारमतः परम् ॥ १०७ ॥

धात्रीफलरसैर्यद्वा त्रिफलाक्वथितोदकैः ।

पुटेल्लोहं चतुर्वारं भवेद्धारितरं खलु ॥ १०८ ॥

वर्गे—“गुरुता दृढतीक्ष्णोद कश्मलं दाहकारिता । अश्लक्ष्णं सुदुर्गन्धिं दोषा”
समायसस्य तु ॥” इति ॥ १०२।१०३ ॥

मतान्तरमाह, सामुद्रेति ।—सामुद्रलवण “करकच” इति ख्यातम् । सामुद्र-
लवणं जलेन गोलयित्वा तेन लौहपत्रम् आलिप्य तप्तं कृत्वा च त्रिफलाक्वाथे समधा-
निर्वापयेत् इति ॥ १०४ ॥

मतान्तरमाह, चिञ्चेति ।—चिञ्चाफलं तिलिङ्गीफलं जलं बालकं तथो-
क्वाथात् क्वाथे निक्षेपात् इति हेत्वर्थे पञ्चमी ल्यब्लोपे पञ्चमी वा, क्वाथे निक्षेप-
प्राप्य इत्यर्थः, यद्वा—चिञ्चा तिलिङ्गी, फलं त्रिफला । “जल” इत्यत्र “दल”
इति पाठे—दलं तेजपत्रम् ॥ १०५ ॥

मतान्तरे शोधनं तथा मारणञ्चाह, यदेति ।—रेचितं स्थावितम् । पूर्वोक्तक्रम-
मनुसृत्य षोडशपलत्रिफलासयुक्तं पञ्चपललौहचूर्णम् अष्टगुणे गोमूत्रे निक्वाथ्य
अर्द्धावशेषं विस्त्राय समघृतेन पिष्टा खर्परे लौहद्वया विघट्टयन् तावत् पचेत्
यावत् लौहोपरि क्षिप्तं तृणं न भस्मीभवेत्, एव पञ्चवारं कार्यं, ततः
आमलकीखरसेन त्रिफलाक्वाथेन वा पिष्टा पिष्टा चतुष्पुटो देयः, तेन वास्तिरं भक्ष-
्य भवति ॥ १०६—१०८ ॥

मतान्तरे सारणम् ।—

स्नेहाक्त लोहरजो मूत्रे स्वरसेऽपि रात्रिधात्रीणाम् ।
पृथगेव सप्तक्रत्वो भर्जितमखिलामये योज्यम् ॥ १०९ ॥

अथ तीक्ष्णलौहस्य सारणम् ।—

तीक्ष्णलौहस्य पत्राणि निर्दलानि दृढेऽनले ।
धात्वा त्रिपेज्जले मद्य पाषाणोलूखनोदरे ॥ ११० ॥
कण्डयेद्वटनिर्घाते स्थूलया लोहपारया ।
तन्मध्यात् स्थूलखण्डानि कृद्धा मल्लद्वयान्तरे ॥ १११ ॥
धात्वा त्रिधा जले सम्यक् पूर्ववत् कण्डयेत् खलु ।
तच्चूर्णं सूतगन्धाभ्या पुटेद्विशतिवारकम् ॥ ११२ ॥
पुटे पुटे विधातव्य पेघण दृढवत्तरम ।
एव भस्मीकृतं लोहं तत्तद्गोघृषु योजयेत् ॥ ११३ ॥

अथ कान्तलौहस्य रससिन्धुतगुणा ।—

कान्ताय कमनीयकान्तिजनन पाण्डामयोन्मूलनं
यक्ष्मव्याधिनिवर्हणं गरहर दोषत्रयोन्मूलनम् ।

सारणे मतान्तरमाह स्नेहाक्तमिति ।—स्नेहाक्तं घृतपिष्टम् । मूत्रे गोमूत्रे । रात्रि
हरिद्रा ॥ १०९ ॥

तीक्ष्णलौहस्य सारणमाह, तीक्ष्णलौहस्येति ।—लोहपारया लोहमपि पारयति
समापयति नि शेषेण चूर्णयति या तथा लौहदण्डेनेत्यर्थ । मल्लद्वयान्तरे पाचद्वयमध्ये ।
अवाय क्रम,—तीक्ष्णलौह दलरहित सूक्ष्मपत्र कृत्वा तीव्राग्नौ भस्त्रया आधस्य
जले निक्षिपेत् निक्षेपानन्तरञ्च मद्य एव उड्डृत्य पाषाणोलूखने स्थूललौहदण्डेन दृढ-
माहृत्य चूर्णीकुर्यात्, तव यानि स्थूललौहपत्राणि न चूर्णीभवन्ति तानि शरावद्वय-
मध्ये पुन कृद्धा आधाय च पूर्ववत् जले निक्षिपेत्, तत्क्षणमेव उड्डृत्य चूर्णयेच्च,
एव यावत् सम्यक्तया चूर्णीभूतानि न भवन्ति तावत् कुर्यात् तत चूर्णीभूतानि
तानि समसूतगन्धाभ्या मर्दयित्वा विशतिवार पुटेत् प्रतिपुट दृढतर पेघयेच्च
इति ॥ ११०—११३ ॥

नानाकुष्ठनिवर्हणं बलकरं वृथ वयःस्तम्भनं
सर्वव्याधिहरं रसायनवरं भौमासृतं नापरम् ॥ ११४ ॥

अथ सर्वलौहाना मारणे मतान्तरम् ।—

हिङ्गुलस्य पलान् पञ्च नारोस्तन्येन पेययेत् ।
तेन लोहस्य पत्राणि लेपयेत् पलपञ्चकम् ॥ ११५ ॥
रुद्धा गजपुटे पद्यात् कषायैस्त्रैफलैः पुनः ।
जम्बोरैरारनालैर्वा विशत्यंशेन हिङ्गुलम् ॥ ११६ ॥
पिष्टा रुद्धा पचेत्लोहं तद्वैः पाचयेत् पुनः ।
चत्वारिंशत्पुटेरेव कान्तं तीक्ष्णञ्च मुण्डकम् ॥
स्त्रियते नात्र सन्देहो दत्त्वा दत्त्वैव हिङ्गुलम् ॥ ११७ ॥

अथ तीक्ष्णलौहस्य विशेषमारणम् ।—

अथ पूर्वोदितं तीक्ष्णं वसुभक्तकवासयोः ।
पुटितं पत्रतोयेन त्रिशद्वाराणि यत्नतः ॥
शोणितं जायते भस्म कृतसिन्दूरविभ्रमम् ॥ ११८ ॥

रससिन्धूत कान्तलौहस्य गुणमाह, कान्ताय इति ।—भौमासृतं नापरं कान्तं लौहमेव पाथिवासृतं नापरं किञ्चित्, तस्य श्रेष्ठरसायनत्वात् वयःस्तम्भकत्वादिगुणवत्त्वाच्च असृतत्वेन निर्देशो बोध्यः ॥ ११४ ॥

मतान्तरं सर्वलौहाना मारणमाह, हिङ्गुलस्येति ।—विशत्यंशेन हिङ्गुलं लौहानि पेयया विशतिभागैकभागं, कर्षमितमित्यर्थः । आदौ पञ्चपलमितं हिङ्गुलं गृहीत्वा स्त्रीस्तन्येन सम्पिथ्य तेन पलपञ्चमितानि तनुलौहपत्राणि लेपयेत् ततो मूषामध्ये संस्थाप्य गजपुटे पचेत्, द्वितीयदिने कर्षमितेन हिङ्गुलेन सह तानि पत्राणि विफलाकायेन जम्बोरैरसेन आरनालेन वा पिष्टा पूर्ववत् गजपुटे पचेत् । ततः पुनः पूर्वोक्तद्वये प्रागुल्लिखितमानं हिङ्गुलं पिष्ट्वा तेन तान्येव लौहपत्राणि लिप्त्वा गजपुटे पचेत्, एव चत्वारिंशद्वारं कुर्यात्, प्रतिपुटे एव हिङ्गुलं दद्यात् इति ॥ ११५—११७ ॥

तीक्ष्णलौहस्य विशेषमारणमाह, अथेति ।—वसुभक्तकं श्वेतपुनर्गवा । पूर्वोक्तं

मतान्तरम् ।—

यद्वा तीक्ष्णदलोद्भूतं रजश्च त्रिफलाजलैः ।

पिष्ट्वा दत्त्वौदनं किञ्चिच्चक्रिका प्रविधाय च ॥ ११८ ॥

शोषयित्वाऽतियत्नेन प्रपचेत् पञ्चभिः पुटैः ।

रक्तवर्णं हि तद्भस्म योजनीयं यथायथम् ॥ १२० ॥

अथ मतान्तरे सर्वलोहानां मारणम् ।—

मत्स्याक्षौगन्धवाह्लीकैर्लकुचद्रवपेषितैः ।

विलिप्य सकलं लोहं मत्स्याक्षौकल्कपेषितम् ॥ १२१ ॥

भस्त्राभ्यां सुदृढं ध्यात्वा त्रिशूलो निर्गमावधि ।

अथोद्धृत्य क्षिपेत् काथे त्रिफलागोजलात्मके ॥ १२२ ॥

तस्मादाहृत्य सन्ताड्य मृतमादाय लोहकम् ।

पुनश्च पूर्ववद्ध्यात्वा मारयेदखिलायसम् ॥ १२३ ॥

खण्डयित्वा ततो गन्ध-गुडत्रिफलया सह ।

पुटेक्षिशतिवाराणि निरुत्य भस्म जायते ॥ १२४ ॥

क्रमेण चूर्णीकृतं तीक्ष्णं लोहं श्वेतपुननवाया तथा वासायाश्च स्वरसेन पिष्ट्वा
त्रिशत्युट दद्यात्, एव तस्य सिन्दूरवत् रक्तवर्णं भस्म जायते ॥ ११८ ॥

मतान्तरमाह, यदेति ।—औदनं पिष्टवस्तुलम् अन्नं वा । किञ्चित् चतुर्थोऽंशम्,
लोहचूर्णं चतुर्थांशेन पिष्टतण्डुलेन अन्नेन वा सह त्रिफलाकाथेन पिष्ट्वा चक्रिका
कार्या, ततः शोषयित्वा पञ्चपुटो दीय ॥ ११८-१२० ॥

सर्वलोहमारणे प्रकारान्तरमाह, मत्स्याक्षौ ।—मत्स्याक्षौ शालिञ्च,
लोहमारकत्वात्, गन्धं गन्धकं, वाह्लीकं कुङ्कुमं हिङ्गुर्वा । त्रिशूलो त्रिशूलवत्
चटिकातथमित्यर्थः । लकुचद्रवेण मत्स्याक्षौकादिकं पिष्ट्वा तेन कल्केन सवविधं
लोहमालिप्य सशोष्य च पुनरपि केवलमत्स्याक्षौकल्केन पिष्ट्वा भस्त्राहयेन
लभ्यत त्रीनाग्निना सुदृढं धमेत् यावत् उभयपार्श्वं विदार्य चटिका निगत्य त्रिशूल-
वत् परिदृश्यमानं न भवेत्, ततः त्रिफलाकाथे गीमूत्रे च निर्वाप्य पाषाण्योद्-
खले स्थूललोहदण्डेन तावत् ताडयेत् यावत् चूर्णं निर्गच्छति, यदा च
चूर्णनिर्गमरहितो भवेत् तदा पुनश्च पूर्वकृतात् चूर्णं गृह्णीयात्, एव यावत्

मतान्तरम् ।—

समगन्धमयशूर्णं कुमारीवारिमर्दितम् ।

पुटीकृतं कियत्कालमवश्यं स्त्रियते ह्ययः ॥ १२५ ॥

मतान्तरम् ।—

जम्बीर-रससयुक्ते दरटे तप्तमायसम् ।

बहुवार विनिक्षिप्तं स्त्रियते नात्र सशयः ॥ १२६ ॥

मतान्तरम् ।—

गोमूत्रैस्त्रिफला काथ्या तत्कषायेण भावयेत् ।

त्रिःसप्ताहं प्रयत्नेन दिनैकं मर्दयेत् पुनः ॥ १२७ ॥

कङ्का गजपुटे पञ्चाहिनं काथेन मर्दयेत् ।

दिवा मर्द्यं पुटेद्रात्रावेकविंशद्दिनावधि ॥

एकविंशत्पुटेऽथैव स्त्रियते त्रिविधं ह्ययः ॥ १२८ ॥

अथ तीक्ष्णलौहद्रावणम् ।—

त्रिःसप्तकृत्वो गोमूत्रे जालिनीभस्म भावितम् ।

शोषयेत्तस्य वापेन तीक्ष्णं मूषागतं द्रवेत् ॥ १२९ ॥

अयत्कथा चूर्णं न भवति तावत् कुर्यात् ततस्तच्चूर्णं गन्धकगुडविफलाकाथेन पिष्ट्वा
त्रिंशद्द्वार पुटेत, प्रतिपुटे णव गन्धकादिकं दद्यात् ॥१२१—१२४॥

भारणान्तरमाह, समगन्धमिति ।—सुगन्धम् ॥ १२५ ॥

प्रकारान्तरमाह, जम्बीरेति ।—निमज्जनयोग्यजम्बीररसे किञ्चित् हिङ्गुलं समिश्र्य
तत्र सन्ततलौहपत्रं बहुवारं विनिक्षिपेत्, तेन लौहं स्त्रियेत ॥ १२६ ॥

अपरमतमाह, गोमूत्रेति ।—“भाज्यद्रव्यसमं काथ्यन्” इत्यादिपरिभाषया
लौहतुल्या विफला कथनीया, ततश्च एकविंशतिदिनानि तेन काथेन लौहं भावयित्वा
अनन्तरमेकदिनं तेनैव काथेन समर्द्यं चक्रिका विधाय रात्रौ गजपुटे पचेत्,
अपरदिने पुनश्च पूर्वोक्तकाथेनैकदिनं मर्दयित्वा पूर्ववत् पुटेत्, एवमेकविंशतिदिनानि
कुर्यादिति ॥ १२७।१२८ ॥

तीक्ष्णलौहस्य द्रावणमाह, द्वि सप्तेति ।—त्रिःसप्तकृत्व एकविंशतिवारान् ।
जालिनीभस्म पीतपृथ्वीषालताक्षारः । वापेन प्रक्षिपेण । गोमूत्रे एकविंशतिवारं

मतान्तरं द्रावणम् ।—

सुरदालिभस्म गलितं त्रिःसप्तकृत्वोऽथ गोजले शुष्कम् ।

तापेन सलिलसदृशं करोति मूषागतं तीक्ष्णम् ॥ १३० ॥

अथ लोहप्रयोगः ।—

एतत् स्यादपुनर्भवं हि भसितं लोहस्य दिव्यामृतं

मम्यक् सिद्धरसायनं त्रिकटुकीवेक्ष्णाज्यमध्वनितम् ।

हन्यान्निष्कमितं जरामरणजव्याधींश्च सत्पत्रद

दिष्ट श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्यै पुरा तत्पितुः ॥ १३१ ॥

अथ कान्तलोहस्य रामराजीप्रोक्तशोधनम् ।—

यत्पात्राध्युषिते तोये तैलविन्दुर्न सर्पति ।

तारिणाऽऽवर्तते यत्तत् कान्तलोहं तनूकृतम् ॥ १३२ ॥

अयसामुत्तमं सिञ्चेत्तप्तं तप्तं वरारसे ।

एवं शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यस्त्रेण केनचित् ॥ १३३ ॥

मृतमृतस्य पादेन प्रलिप्तानि पुटानले ।

पचेत्तुल्येन वा ताप्य गन्धाश्म-हरतेजसा ॥ १३४ ॥

भावितं जालिनीभस्म आतपे शोधयेत् ततो मूषामध्ये तद्वत् सख्याय तन्मध्ये तीक्ष्णलोहं स्थापयेत्, तेन च तत् द्रवीभवति । अथवा घोषाचारीदके भावितं लोहं गोमूत्रे निक्षिप्य रौद्रयन्त्रे शोधयेत्, एवम् एकविंशतिवारं कुप्योत्, ततस्तस्मिन् एव चारे मूषास्ये लोहं प्रक्षिपेत् ॥ १२९ ॥

प्रकारान्तरेण द्रावणमाह, सुरदालीति ।—सुरदाली देवदाली, हस्तिघोषक इति यावत्, तस्या जलम् । गलितं परिस्तुतम् । गोमूत्रे एकविंशतिवारं परिस्तुतं हस्ति-घोषकचारं शुष्कं कृत्वा तत्चारमध्ये तीक्ष्णलोहं निक्षिप्य मूषाया निरुध्य च अग्नि-सन्तापेन द्रवीकुर्यादिति ॥ १३० ॥

लोहस्य प्रयोगविधिमाह, एतदिति ।—एतत् पूर्वोक्तद्रवम् । अपुनर्भवं निरुध्य-मित्यर्थः । भसितं लोहस्य लोहभस्म । दिव्यामृतं स्वर्गीयामृतवत् गुणविशिष्टमित्यर्थः । वेक्ष्णं विडङ्गम् । त्रिकटुकादिकम् अनुरूपमात्रया द्याक्षम् । निष्कमितम् अर्द्धतोलेन परिमाणम् । दिष्टम् उपदिष्टम् । कालयवनोद्भूत्यै कालयवनाख्यस्य हापरीयासुर-राजस्य जन्मनिमित्तम् । तत्पितुः कालयवनपितुः ॥ १३१ ॥

तप्त क्षाराम्लसंलिप्त शशरक्ते निधापितम् ।

कान्तलोहं भवेच्छुद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ १३५ ॥

अथ सर्वविधलोहानां रामराजौक्तमारणम् ।—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्लेन कृतकज्जलम् ।

द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ १३६ ॥

यामद्वयात् समुद्धृत्य तद्गोलं ताम्रपात्रके ।

आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च यामार्द्धेऽत्युष्णतां व्रजेत् ॥ १३७ ॥

धान्यराशौ न्यसेत् पञ्चाक्षिदिनान्ते समुद्धरेत् ।

समोष्णं गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥

कान्तं तीक्ष्णञ्च मुण्डञ्च निरुत्य जायते मृतम् ॥ १३८ ॥

स्वर्णादीन् मारयेदेवं चूर्णं कृत्वा च लोहवत् ।

सिद्धयोगो ह्ययं ख्यातः सिद्धानां सुमुखागतः ॥ १३९ ॥

अनुभूतं मया मत्तं सर्वरोगजराऽपहम् ।

त्रिफलामधुसयुक्तं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १४० ॥

सलक्षणं कान्तलोहस्य विशेषशीघ्रमाह, यदिति ।—यस्य यस्मिन् वा पात्रे अभ्युषिते स्थापिते तोये तैलविन्दुः, प्रक्षिप्तं सन्निति शेषः, न सर्पति, यच्च लोहं तारेण रौप्येण सह आवर्तते आवर्तितं मिश्रितं सत् तिष्ठति, अथसामुत्तमं तत् कान्तलोहं तनूकृतं सूक्ष्मपवीकृतं तप्तं तप्तं सन्ताप्य सन्ताप्य वरारसे त्रिफलाक्वाथे सिञ्चेत् इत्येव योगना । एव संशोधितं तत् जम्बीरारनालादीनामस्तानां केनचिद्रसेन पिष्ट्वा लोहापेक्षया पादमितभस्मसूतेन सलिप्य, लोहतुल्येन मिलितस्वर्णमार्जकं गन्धकपारदेन सलिप्य वा पुटायौ पचेत् ततः टङ्गणेन केनचित् अक्षरसेन च रुलिप्य शशरक्ते सप्तदिनं निधाय अनन्तरं प्रक्षाल्य गृह्णीयादिति ॥ १३२—१३५ ॥

सर्वविधलोहानां सामान्यमारणमाह, शुद्धसूतमिति ।—यामद्वयात् यामद्वयादूर्द्धम् । ताम्रपात्रे, सस्याप्य इति शेषः । “ताम्रपात्रके” इत्यत्र “कांस्यपात्रके” इति पाठान्तरम् । यामार्द्धेऽत्युष्णतां व्रजेत् यामार्द्धं यावत् पुटं दद्यादित्यर्थः । “आच्छाद्य” इत्यादौ “घर्मे घृतीरुवृक्षस्य” इत्यादिरसेन्द्रचिन्तामणिपाठे—घर्मे इत्यस्य अग्निसन्तापे इत्यर्थः काय्यः, शौद्रसन्तापे इत्यर्थे कृते तु अग्निसम्पर्कभावेण कज्जलीसन्निश्रणजनितगुरुत्वसद्भावात्

अथ लौहाना रामराजीप्रोक्तगुणा ।—

लोहं जन्तुविकारपाण्डुपवन-क्षीणत्वपित्तामय-
स्थीत्याशीग्रहणोज्वरार्ति-कफजिच्छोफप्रमेहप्रणुत् ।
गुल्मप्लीहविषापहं बलकर कुष्ठान्निमान्यप्रणुत्
सौख्यालम्बि रसायनं मृतिहर कान्तादिकं किट्टवत् ॥१४१॥

मृतानि लोहानि रसीभवन्ति निघ्नन्ति युक्तानि महामयाश्च ।
अभ्यासयोगादृढदेहसिद्धिं कुर्वन्ति कृग्जन्मजराविनाशम् ॥१४२॥

वारितरत्नासम्भवादिति । धान्यराशविति ।—धान्यराशौ स्थापनमपि एरुण्डपत्ते-
णाच्छाद्यैव कार्यम् । मया वाग्भटेनेत्यर्थः । प्रयोगविधिमाह,—विफलिति । लौह-
मारणप्रसङ्गेन एतद्गन्यानुक्तं पतञ्जल्यादिभिर्लोहविज्ञिषीकृतं सस्यक्पाकादिलक्षणमन-
प्रदर्शयति, तथा च पतञ्जलि,—“तावन्नौहं पचेद्देहो यावत् वस्त्रेण गालितम् ।
स मुद्रं जायते व्यक्तं न नि स्वरति सन्दिभिः ॥” अन्यच्च—“अङ्गुलिभ्या दृढं घृष्टं यदा
चूषणत्वसागतम् । तदा सिद्धं विजानीयात्लौहं लौहविदा वरः ॥ अञ्जनाभ घनं स्निग्धं
जलमूलमलेपनम् । अक्षिन्नमभसि चित्तं सस्यक्पाकस्य लक्षणम् ॥ मन्दमाहुरथो
लौहमलस्याखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्जये खरमुज्झितलक्षणम् ॥” इति ।
अमोघतन्त्रे चोक्तं—“पाकान्तु विविधा प्रोक्ता मृदुमध्यमतीक्ष्णकाः । त्रैविध्यात्
सर्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम् ॥ दर्वीमाश्लिष्यते यत्तत् स्वेन स्वनति वा न वा ।
मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्दीप्त्यं योजयेत् ॥ सितापुञ्जीपमं यत्तु मूषिकोत्कर-
सन्निभम् । तदथ खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्तितम् ॥ एकैकगुणयोगित्वाच्च
तदिच्छन्ति तादृदः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् ॥ गुडादिं प्रविशेदथ च
तत्र पाकोऽस्य मुद्रया ॥” इति ॥ १३६—१४० ॥

मृतलौहस्य गुणमाह, लोहमिति ।—जन्तुविकारं क्रिमिरोगः । पवनक्षीणत्वं वात-
क्षयः, पवनं वातविकृतिः, क्षीणत्वं काशश्चमिति वा । सौख्यालम्बि सौख्यम् आलम्बने
दधाति यत् तत् सुखदायकमित्यर्थः । मृतिहरम् अकालमृत्युनाशनं कालमृत्योर्दुर्ह-
रणायत्नात् । किट्टवत् सकटं मुखतीक्ष्णकान्तलौहानि मण्डूरश्चेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

रामराजीप्रोक्तगुणमाह, मृतानीति ।—अरसा, रसा, भवन्ति इति रसीभवन्ति
रसतुल्यगुणवन्ति भवन्तीत्यर्थः, ॥ १४२ ॥

अथ उत्तमकान्तलौहस्य लक्षणम् ।—

पक्वजम्बूनिभच्छायं कान्तलौहं तदुत्तमम् ॥ १४३ ॥

अथ कान्तलौहस्य विशेषमारणम् ।—

सुरदालिभव भस्म नरमूत्रेण गालितम् ।

त्रिःसप्तवारं तत्क्षार-वापात् कान्तहतिर्भवेत् ॥ १४४ ॥

अथाष्टलौहानां द्रावणम् ।—

गन्धकं कान्तपाषाणं चूर्णयित्वा समं समम् ।

द्रुते लोहे प्रतौवापो देयो लोहाष्टकं द्रवेत् ॥ १४५ ॥

मतानुरम् ।—

देवदात्या द्रवैर्भाव्यं गन्धकं दिनसप्तकम् ।

तेन प्रवापमात्रेण लोहं तिष्ठति सूतवत् ॥ १४६ ॥

अथ मण्डूरः ।—

अथ मण्डूरशोधनम् ।—

अक्षार्धैर्धमेत् किट्टं लोहजं तद्गवां जलैः ।

सैचयेदक्षपात्रान्तं सप्तवारं पुनः पुनः ॥

मण्डूरोऽयं समाख्यातश्चूर्णं श्लक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥

वर्णभेदेन प्रशस्तकान्तलौहस्य लक्षणमाह, पक्वेति ।—सुगमम् ॥ १४३ ॥

कान्तलौहस्य विशेषमारणमाह, सुरदालिभवमिति ।—नरमूत्रेण एकविंशतिवारं परिश्रुते हस्तिघोषकचारोदके प्रक्षिप्य कियन्ति दिनानि स्थापनात् कान्तलौहं स्रुतं भवेत् । “हात” इत्यत्र “द्रुति” इति पाठे—कान्तस्य द्रुतिं द्रावणं जलवत् तारल्यमित्यर्थो बोध्यः ॥ १४४ ॥

अष्टविधलौहानां द्रावणमाह, गन्धकमिति ।—कान्तपाषाणं “सुम्भक” इति ख्यातं पक्वविशेषः । स्वर्णायष्टविधलौहानां यत्किञ्चिद्लौहं द्रवौक्तव्यं तत्र प्रत्येकं लौहपरिमितं गन्धकचूर्णं कान्तपाषाणचूर्णञ्च प्रक्षिपेत्, एवञ्च सर्वविधलौहं द्रवोभूय तिष्ठति, अथवा—लौहमिति प्रसिद्धं लौहं द्रवौक्तव्यं तत्र उक्तचूर्णद्वयं प्रक्षिप्य श्लक्ष्णायन्यतमलौहं प्रक्षिपेत्, एवञ्च तत्र द्रवोभूय एव तिष्ठति ॥ १४५ ॥

द्रावणान्तरमाह, देवदात्या इति ।—तेन प्रवापमात्रेण तद्गन्धकचूर्णप्रक्षेपमात्रेणैव । सूतवत् पारदवत् तरलमेव इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

मतान्तरम् ।—

गोमूत्रैस्त्रिफला क्वाथ्या तत्क्वाथे सेचयेच्छनैः ।

लोहकिट्टं सुमन्तप्तं यावज्जीर्यति तत् स्वयम् ॥

तच्चूर्णं जायते पेष्यं मण्डूरोऽयं प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥

अथ लौहमण्डूरयो तुल्यगुणत्वनिर्देश ।—

ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणा मण्डकिट्टके ।

तस्मात् सर्वत्र मण्डूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

अथ मण्डूरस्य लौहानाच्च उत्तरोत्तरगुणाधिक्यम् ।—

किट्टाद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शतोन्मितम् ।

तीक्ष्णास्त्रिगुणं कान्तं भक्षणात् कुरुते गुणान् ॥

तस्मात् कान्तं सदा सेव्यं जरामृत्युहरं नृणाम् ॥ १५० ॥

किट्टस्य लौहसगुणत्वात् लौहमलत्वाच्च लौहशीघ्रनमारणप्रकारण एव तस्यापि शोधनादिकमाह, अक्षाङ्गारैरिति ।—विभीतककाष्ठान्गौ मण्डूरं भस्त्रया आधाप्य विभीतककाष्ठमयपात्राभ्यन्तरे स्थापिते गोमूत्रे सिञ्चेत्, एव सप्तवारिणं मण्डूरं शुष्यति, ततः श्लक्ष्णं चूर्णीकृत्य कार्येषु निगोजयेत् इति ॥ १४७ ॥

मतान्तरमाह, गोमूत्रैरिति ।—क्वाथस्यात्र मण्डूरापेक्षया द्विगुणो ग्राह्यः ॥ १४८ ॥

लौहमण्डूरयो तुल्यगुणशालित्वं प्रदर्शयन् मण्डूरस्य प्रयोगार्हतामाह, ये इति ।—अत्र मुण्डशब्दं तीक्ष्णान्तयोरुपलक्षणं, यत् यस्मिन् यद्गुणं तत्किट्टमण्डूरोऽपि तद्गुणविशिष्ट इत्युक्तम्, तथा च भावमिष्टं, —“वायमानस्य लौहस्य मलं मण्डूर-मुच्यते । लौहमिहानिका किट्टी सिद्धान्तश्च निगद्यते ॥ यस्मिन् यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥” इति ॥ १४९ ॥

मण्डूरस्य तथा विविधलौहस्य च उत्तरोत्तरगुणाधिक्यं प्रदर्शयति, किट्टादिति ।—यत्तु प्राक् “ये गुणा मारिते मुण्डे” इत्यादिना लौहमण्डूरयो समानगुणत्वमुक्तं ततः लौहप्राप्तौ मण्डूरैरेव लौहसाध्यकभक्षणादनायै, लौहमलत्वात् लौहगुणा-न्वस्मिन् विद्यन्ते एव इति ज्ञापनार्थञ्च, वस्तुतस्तु मलमपेक्ष्य साराशस्य गुणबाहुल्य-स्वाभाविकमेव इति । अत्रानुक्तोऽपि अन्यन्तरात् मण्डूरगुणो द्रष्टव्यः, तद्वयथा राजनिघण्टौ—“लोहकिट्टस्तु मधुरं कटूष्णं क्षिप्रवातनुत । पक्तिगुलं मरुच्छूलं मेघगुल्मार्तिशीघ्रनुत ॥” इति । किञ्च मण्डूरस्य उत्तममध्यमलादिक्रमप्रयत्नानुक्तं

अथ अशुद्धलौहस्य गत्यान्तरोक्तदोषा ।—

अशुद्धलौहं न हितं निषेवणादायुर्वलं कान्तिविनाशि निश्चितम् ।
हृदि प्रपीडा तनुते ह्यपाटवं रुज करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ १५१ ॥

अथ शुद्धलौहस्य गत्यान्तरोक्तगुणा ।—

आयुष्प्रदाता बलवीर्यकर्ता रोगप्रहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदन्यद्रमायन श्रेष्ठतमं हि जन्तोः ॥ १५२ ॥
[इत्यथोऽधिकारः] ।

अथ वङ्गम् ।—

अथ वङ्गस्य वैविध्यनिर्दिश ।—

खुरकं मिश्रकञ्चेति द्विविधं वङ्गमच्यते ।
खुर तत्र गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न हितं मतम् ॥ १५३ ॥

अथ खुरकवङ्गस्य लक्षणम् ।—

धवल मृदुल स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् ।
निःशब्दं खुरवङ्गं स्यात्—”

अथ मिश्रकवङ्गस्य लक्षणम् ।—

“—मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥ १५४ ॥

प्रदर्शयते, यथा रसेन्दुचिन्तामणौ—“शतोर्द्धमुत्तम किट्ट मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम् । अधलं
षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥” इति ॥ १५० ॥

अशुद्धलौहसेवने गत्यान्तरोक्त दोषमाह, अशुद्धलौहमिति ।—आयुर्वलमित्यत्र
विनाशयेदिति शेषः ॥ १५१ ॥

तत्रोक्तं शुद्धलौहस्य गुणमाह, आयुरिति ।—मदनस्य कर्ता वाजीकरण-
मित्यत्र ॥ १५२ ॥

इदानीं वङ्गस्य वैविध्यमुक्त्वा तयोक्तमाधमता निर्दिशति, खुरकमिति ।—खुरक
“पद्मखुरि रा” इति प्रसिद्धम् । मिश्रकं तदितरत्वे ज्ञेयम् ॥ १५३ ॥

खुरकस्य मिश्रकस्य च लक्षणमाह, धवलमिति ।—द्रुतद्रावः शीघ्रद्रवणशीलम् ।
निःशब्दं पवीभूतमपि शब्दरहितं, पवीभूतं रङ्गान्तरं यथा सशब्दं भवति तथा न
इत्यर्थः । मिश्रकमिति ।—कृष्णश्वेतमिश्रवर्णत्वात् मिश्रकमिति सञ्ज्ञा ज्ञेया ॥ १५४ ॥

अथ वङ्गगुणा ।—

वङ्गं तित्तोष्णकं रूक्षमीषहातप्रकोपणम् ।

मेहश्लेष्मामयघ्नञ्च मेढोघ्नं कृमिनाशनम् ॥ १५५ ॥

अथ खुरकवङ्गशोधनम् ।—

द्रावयित्वा निशा युक्ते क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसैः ।

विशुध्यति त्रिवारेण खुरवङ्गं न सशयः ॥ १५६ ॥

अथ मिश्रकवङ्गशोधनम् ।—

अस्मत्तक्रविनिक्षिप्तं वर्षाभूविषतिन्दुभिः ।

कट्फलाभ्युगतं वङ्गं द्वितीयं परिशुध्यति ॥ १५७ ॥

अथ नागवङ्गकास्यानामाणां सामान्यशोधनम् ।—

शुध्यति नागो वङ्गो घोषो रविरातपेऽपि मुनिसङ्घैः ।

निर्गुण्डोरससैकैस्तन्मूलरजःप्रवापैश्च ॥ १५८ ॥

गुणमाह, वङ्गमिति ।—स्पष्टायम् ॥ १५५ ॥

खुरकवङ्गस्य शोधनमाह, द्रावयित्वेति ।—निशा हरिद्रा । अग्निसन्तापेनादौ वङ्गं खुरलीकृत्य पश्चात् हरिद्राचूषणयुक्ते हरिद्रास्वरसमयुक्ते वा निर्गुण्डीस्वरसे निक्षिपेत्, एव वारव्ययेण वङ्गं शुध्यति ॥ १५६ ॥

मिश्रकस्य शोधनमाह, अस्मेति ।—विषतिन्दु कुचिला “कुचिला” इति भाषा । वर्षाभूविषतिन्दुभिः, कृतक्राये विनिक्षिप्तमिति शेषः । द्वितीयं मिश्रकम् । अस्मत्तक्रे दिनचयं पुनर्नवा विषमुष्टिकाये दिनचयं तथा कट्फलकाये च दिनचयं वङ्गं निमज्जां स्थापयेत् । “विनिक्षिप्तम्” इत्यत्र “विनिष्पिष्टम्” इति पाठे—अस्मत्तक्रेण सह वङ्गं निषिध्य वर्षाभूविषतिन्दुकाये कट्फलकाये च दिनचयं स्थापयेत् । “विषतिन्दुभिः” इत्यत्र “वृषतिन्दुभिः” इति पाठे—वृष वासकं तिन्दु विषतिन्दुकम् । “विषतिन्दुभिः” इति पाठे—विष वत्सनाभविषं सिन्दु सिन्दुवार । “विषसिन्धुभिः” इति पाठेऽपि स एवार्थः । “कट्फलाभ्युगतम्” इत्यत्र “कटुलावुगतम्” इति पाठे—तित्ततुल्यमध्यस्थितमित्यर्थः । “वङ्गं द्वितीयम्” इत्यत्र “वङ्गं द्वितीयम्” इति च पाठे—खुरकं मिश्रकञ्च द्विविधवङ्गमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

तुल्यशोधनत्वात् वङ्गशोधनप्रसङ्गे नागताम्रकास्यानामपि शोधनमाह, शुध्यतीति ।
—घोषः कासकम् । रविः ताम्रम् । मुनिसङ्घैः, सप्तसङ्घैः । तन्मूलरजःप्रवापैः

अथ वङ्गमारणम् ।—

मतालेनाकदुग्धेन लिप्त्वा वङ्गदलानि च ।
बोधि-चिञ्चात्वचं क्षारैर्दद्याल्लघुपुटानि च ॥
मर्दयित्वा चरेद्भस्म तद्रसादिषु शस्यते ॥ १५८ ॥

मारणे मतान्तरम् ।—

प्रद्राव्य खर्परे वङ्गं षोडशांश रस क्षिपेत् ।
स्वल्पस्वल्पाऽऽलक दत्त्वा भारद्वाजस्य काष्ठत ॥
मर्दयित्वा चरेद्भस्म तद्रसादिषु कौत्तितम् ॥ १६० ॥

मतान्तरम् ।—

पलाशद्रवयुक्तेन वङ्गपत्रं प्रलेपयेत् ।
तालेन पुटितं पञ्चान्निस्त्रयते नात्र सशय ॥ १६१ ॥

मतान्तरम् ।—

भस्माततैलमलितं वङ्ग वस्त्रेण वेष्टितम् ।

चिञ्चा-पिप्पल-पालाश-काष्ठाग्नी याति पञ्चताम् ॥ १६२ ॥

निर्गुण्डीमूलचूर्णमध्ये निक्षेपे । नागादिचतुष्टय प्रत्येक सिन्दुवाररसान् सस्थाप्य
आतपे शीथित्वा सिन्दुवारमूलचूर्णमध्ये प्रक्षिप्य च दिनमेक न्यसेत्, एव सप्तवारं
कुर्व्यात् ॥ १५८ ॥

वङ्गस्य मारणमाह, मतालेनेति ।—मतालेन हरितालसहितेन । बोधि अश्वत्थः,
चिञ्चा तिलिङ्गी तथै त्वचं क्षारै । चरेत् आचरेत्, रोगेषु प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥ १५८ ॥

मतान्तरमाह, प्रद्राव्येति ।—आलक हरितालम् । भारद्वाजस्य वनकापांस्या ।
वङ्ग खर्परे कृत्वा अग्नौ विद्राव्य वङ्गषोडशभागैकभाग रस तत्र निक्षिपेत्, ततः तत्र
अल्पमल्प हरितालचूर्णं दत्त्वा दत्त्वा आरण्यकापांसदण्डेन तावत् निरन्तरं मर्दयेत्
यावत् भस्म न भवेत् इति ॥ १६० ॥

मतान्तरमाह, पलाशेति ।—पलाशद्रव पलाशमूलरसः ॥ १६१ ॥

प्रकारान्तरमाह, भस्मातेति ।—भस्मातकोद्भवेन तैलेन वङ्ग लिप्त्वा वस्त्रखण्डेना-
वेष्ट्य च तिलिङ्गिकाश्वत्थपलाशकाष्ठाग्नौ भस्मीकुर्व्यात् । भस्माततैलविधिशायम्—आदौ
शोभूवे भावितान् भस्मातकान् क्षीरे विभाव्य अधिवास्य द्विधाकुर्व्यात्, ततः लौहकृष्णे-
तान् संस्थाप्य सच्छिद्रशरावेण मुखं बद्ध्वा लौहमयकुम्भान्तरस्य भूमावाकण्ड निखातस्थी-

अथ वङ्गप्रयोग ।—

वङ्गभस्मसमं कान्त व्योमभस्म च तत्समम् ।
 मर्दयेत् कनकाभोभिर्निखपत्ररसैरपि ॥ १६३ ॥
 दाडिमस्य मयूरस्य रसेन च पृथक् पृथक् ।
 भूपालावत्तेभस्माथ विनिक्षिप्य समाशकम् ॥ १६४ ॥
 गोमूत्रक-शिलाधातु-जलैः सम्यक् विमर्दयेत् ।
 ततो गुग्गुलतोयेन मर्दयित्वा दिनाष्टकम् ॥ १६५ ॥
 विशोथ परिचूर्ण्यथ समभागेन योजयेत् ।
 घृष्टं बन्धूकनिर्यासैर्नाकुलोबीजचूर्णकैः ॥ १६६ ॥
 ततः क्षिपेत् करण्डान्तर्विधाय पटगालितम् ।
 गोतक्रपिष्ट-रजनौ-सारिण सह पाययेत् ॥ १६७ ॥
 चतुर्भिर्वल्लकैस्तुल्य रम्य वङ्ग रसायनम् ।
 निश्चय तेन नश्यन्ति मेहा विंशतिभेदकाः ॥ १६८ ॥
 शालयो मुद्गसूपञ्च नवनौतं तिलोद्भवम् ।
 पटोलं तिक्ततुण्डारं तक्र पथ्याय शस्यते ॥ १६९ ॥

[इति वङ्गाधिकारः] ।

परि भस्मातपूर्णकुम्भ तमधामुख योजयित्वा सन्निरोध कृत्वा च उपरिष्ठात् करीषाग्नि दद्यात्, अग्निसन्तापेन तस्मात् निक्षुतं य स्नेह तलभाण्डे प्रतिष्ठति, तदेव भस्मातलेन ग्राह्यम् इति ॥ १६२ ॥

वङ्गप्रयोगसाह, वङ्गभस्मसममिति ।—कान्त कान्तलौहं, तच्च भारित ग्राह्यम् । कनकाभोभि, धूलरूपवरसै । “कनकाभोभि” इत्यत्र “कन्यकाभोभि” इत्येव पाठः साधेयान्, तत्र—कन्यकाभोभि घृतकुमारीरसैः । मयूरस्य अपामार्गस्य । भूपालावर्त्त, राजावर्त्त । समाशक वङ्गभस्मसमम् । गोमूत्रकशिलाधातुजलै गोमूत्रेण शिलाजतु-जलेन च, गोमूत्रगन्धिशिलाजतुजलेन इत्यर्थो वा, अत्र जलैरिति बहुवचननिर्देशेन सप्तवारमर्दनं बोद्धव्यम् । समभागेन इत्यत्र गृहीतैरिति शेष, बन्धूकनिर्यासैर्नाकुली-बीजचूर्णकैरित्यनेनान्वयः । बन्धूकनिर्यासे’ बन्धूक बन्धुजीवपुष्प “बाँधलि” इति भाषा, तस्य निर्यासे, क्षीरे क्वाथैर्वा । नाकुलीबीज रास्त्राबीज शाललीबीज वा ।

अथ सीसकम् ।—

अथ शुद्धाशुद्धसीसकलक्षणम् ।—

द्रुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णं समञ्ज्वलम् ।

पूतिगन्धं वह्निः कृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा ॥ १७० ॥

अथ सीसकगुणा ।—

अत्युष्णं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ।

ग्रमेह-तोयदोषघ्नं दीपनञ्चाऽऽमवातनुत् ॥ १७१ ॥

अथ सीसकशोधनम् ।—

सिन्दुवारजटा-कीन्ती-हरिद्राचूर्णकं क्षिपेत् ।

दूते नागेऽथ निर्गुण्डास्तिवारं निक्षिपेद्भसे ॥

नागः शुद्धो भवेदेवं सूक्ष्मास्फोटादि नाऽऽचरेत् ॥ १७२ ॥

“पृष्टं वन्सूकनिर्यासेनाकालीवीजचूर्णकै” इत्यत्र ‘पृष्टवन्सूकनिर्यासेवाकूचीवीज-चूर्णकै’ इति पाठे—वाकूची सीसराजी । वङ्गकान्तलौहाभकभस्म तल्यमान गृहीत्वा कनकादोना प्रत्येक स्वशरीरेकैकदिनं मर्दयेत्, ततः राजावर्त्तभस्म वङ्गमानं तत्र दत्त्वा गोमूत्रेण शिलाजतुक्काथेन च शिलाजतुमिश्रजलेन वा अथवा गोमूत्राभ-शिलाजतुक्काथेन सप्ताहं भावयित्वा पश्चात् गुग्गुलुक्काथेन दिनाष्टकं मर्दयेत्, अनन्तरं शोषयित्वा विचूर्ण्य च वन्सूकनिर्यासेन नाकालीवीजचूर्णेन च तुल्येन मर्दयेत्, ततो वस्त्रपुतं विक्षीय पावान्त् स्थापयेत् । अष्टरक्तिमितं तच्चूर्णं हरिद्राचूर्ण-गन्धतक्रान्पात्रेण प्रयोजयेत् । तिलीद्भवं तिलतैलं तिलवीजं वा । तित्ततुण्डीरं विम्बो-फलम् ॥ १६३—१६९ ॥

प्रशस्ताप्रशस्तसीसकलक्षणमाह, द्रुतद्रावमिति ।—अतोऽन्यथा इत्यत्र अशुद्धमिति शेषः ॥ १७० ॥

सीसकगुणमाह, अत्युष्णमिति ।—तोयदोषघ्नं दृष्टजलीपथोगजनितव्याधिनिवा-रकम् इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

शोधनमाह, सिन्दुवारजटेति ।—कीन्ती रेणुकम् । सीसकमधिसन्तापेन विलाप्य सिन्दुवारमूलादीनां चूर्णं सह पृष्टा पृष्टा निर्गुण्डीरक्षे निक्षिपेत्, एव वा-ज्यम् ॥ १७२ ॥

अथ सौसकमारणम् ।—

तिर्यगाकारचुल्लान्तु तिर्यग्वक्त्र घटं न्यसेत् ।
 तच्च वक्त्रं विना सर्व गोपयेत् यत्नतो मृदा ॥ १७३ ॥
 मृष्टयन्त्राभिधे तस्मिन् पात्रे सौसं विनिक्षिपेत् ।
 पलविशतिक शुद्धमधस्तोत्रानलं क्षिपेत् ॥ १७४ ॥
 द्रुते नागे क्षिपेत् सूत शुद्ध कर्षमितं शुभम् ।
 वर्षयित्वा क्षिपेत् क्षारमेकैकं हि पल पलम् ॥ १७५ ॥
 अर्जुनस्याक्षद्वयस्य महा-राजगिरेरपि ।
 टाडिमस्य मयूरस्य क्षिप्त्वा क्षार पृथक् पृथक् ॥ १७६ ॥
 एव विशतिरात्राणि पचेत्तौत्रेण वङ्गिना ।
 विचट्टयन् दृढ दोर्भ्या लोहद्व्या प्रयत्नतः ॥ १७७ ॥
 रक्त तज्जायते भस्म कपोतच्छायमेव वा ।
 नागं दोषविनिर्मुक्तं जायतेऽतिरसायनम् ॥ १७८ ॥

मतान्तरम् ।—

हतमुत्थापितं सौसं दशवारिणं सिध्यति ।
 तन्मृत सौसक सर्वदोषमुक्तं रसायनम् ॥ १७९ ॥

मारणमाह, तिर्यगिति ।—अक्ष विभीतक । महा राजगिरि शाकविशेषः, राजशाकमिति यावत् स तु लघुस्थूलभेदेन द्विविधः, अत्र च स्थूलो ग्राह्यः । मयूर अपमार्गः । अत्रेदं कार्य—वक्त्राकारा चुल्लीं कृत्वा तदुपरि घटमेक वक्रमुखं कृत्वा स्थापयेत्, ततो वक्त्रमात्रं विहाय कृत्स्नं घटावयव मृक्षेपेनाच्छादयेत्, मृष्टयन्त्राख्येऽस्मिन् धन्वे विशतिपलमानं शुद्धं सौसकं दत्त्वा तौत्रोत्थापेन द्रवीकृत्यात्, ततः तस्मिन् कर्षप्रमाणं शोधितपारदं प्रक्षिप्य द्रव्यां घट्टयेत्, मिश्रीभूते च तस्मिन् प्रत्येकं पलमानम् अर्जुनादौना क्षारं पृथक् पृथक् दत्त्वा लोहद्व्या दृढं घट्टयन् तौत्राग्निना विशतिरात्रं पचेत् । कपोतच्छायं पारावतवर्णं, धूसरवर्णमिति यावत् ॥ १७३—१७८ ॥

मतान्तरे मारणमाह, हतमिति ।—आदौ भस्मीकृत्य ऊहपातनायन्ते उत्थापयेत्, हतं, पुनः भस्मीकृत्य पुनरुत्थापयेत्, एव दशवारिणं सौसकस्य निरुद्धं भस्म भवति ।

अथ सीसकस्य निरुत्यभस्मीकरणम् ।—

अश्वत्थ-चिञ्चात्वग्भस्म नागस्य चतुरंशत' ।
 क्षिपेन्नाग पचेत् पात्रे चालयेत्लोहचाटुना ॥ १८० ॥
 यामाङ्गस्य तदुद्धृत्य भस्म तुल्या मनःशिला ।
 जम्बीरैरारनालैर्वा पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥ १८१ ॥
 स्वाङ्गशीत पुनः पिष्ट्वा विशत्यशशिलायुतम् ।
 अन्तेनैव तु यामैकं पूर्ववत् पाचयेत् पुटे ॥
 एव षष्टिपुटैः पक्वो नागः स्यात् सुनिरुत्थितः ॥ १८२ ॥

अथ निरुत्यभस्मीकरणे सतान्तरम् ।—

शिलया रविदुग्धेन नागपत्राणि लेपयेत् ।
 मारयेत् पुटयोगेन निरुत्यं जायते तथा ॥ १८३ ॥

अथ सीसकप्रयोगः ।—

एवं नागोद्भव भस्म ताप्यभस्माद्भागिकम् ।
 पाट पाट क्षिपेद्भस्म शुल्बस्य विमलस्य च ॥ १८४ ॥
 कान्ताभ्रसत्त्वयोश्चापि स्फटिकस्य पृथक् पृथक् ।
 सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य पुटेक्षिप्तफलवारिणा ॥ १८५ ॥
 त्रिशद्वनगिरिण्डैश्च त्रिंशद्वारं विचूर्ण्य तत् ।
 व्योषवेल्लकचूर्णैश्च समांशैः सह मेलयेत् ॥ १८६ ॥

उत्थापनप्रकारी यथा—“मर्दयेत् कन्यकाद्रावे चूर्णिते रात्रिपादके । पातयेत् पातनायन्त्रे इत्युत्थापनसौरितम् ॥” इति ॥ १७९ ॥

सतान्तरमाह, अश्वत्थचिञ्चेति ।—लोहचाटुना लौहदव्या । सीसकान् प्रत्येक पादिकम् अश्वत्थवल्कलभस्म तथा तिलिङ्गीत्वग्भस्म पात्रस्थे प्रदुते नागे निम्ना लौहदव्या याम विघट्टयन् भस्म कुर्यात्, ततः त भस्मनाम तुल्यमनः शिलया सन्नीय जम्बीर रमैरारनालैर्वा पि । पुटे पचेत् स्वाङ्गशीतञ्च तमुद्धृत्य विशतिभागैकभागमनः शिलया सह जम्बीरादीनां केनचिदन्तेन पुनः मर्दयित्वा याम पुटेत्, एवं षष्टिपुटैः जायस्य निरुत्य भस्म जायते ॥ १८०—१८२ ॥

प्रकारान्तरमाह, शिलयेति ।—स्पष्टम् ॥ १८३ ॥

मध्वाज्यसहितं हन्ति प्रलीढं वल्लमात्रया ।

अशीतिं वातजान् रोगान् धनुर्वातं विशेषतः ॥ १८७ ॥

कफरोगान्शेषांश्च मूत्ररोगाश्च सर्वशः ।

श्वास कास क्षयं पाण्डुं श्वयथुं शीतकज्वरम् ॥ १८८ ॥

ग्रहणीमामदोषञ्च वर्ज्जमान्य सुदुर्जरम् ।

सर्वानुदकदोषाश्च तत्तद्रोगानुपानत ॥ १८९ ॥

[इति सौप्तिकाधिकारः] ।

अथ पित्तलम् ।—

अथ पित्तलस्य वैविध्यानिर्देशः ।—

रौतिका काकतुण्डो च द्विविधं पित्तलं भवेत् ॥ १९० ॥

अथ रौतिकालक्षणम् ।—

सन्ताप्य काञ्जिके क्षिप्त्वा ताम्राभा रौतिका मता ॥ १९१ ॥

अथ काकतुण्डौलक्षणम् ।—

एवं या जायते कृष्णा काकतुण्डोति सा मता ॥ १९२ ॥

नागप्रयोगमाह एवमिति ।—एव पूर्वक्रमेण भस्मीभूतम् । ताप्येति ।—सौप्तिकाञ्च स्वर्णमाञ्जिकभस्म । निशदिति ।—निशद्वनोपलैः निशद्वार पटेदिति योजनीयम् । वेष्टक विडङ्गम् । समाशौ प्रत्येकं नागपरिमितैः, वल्लमाने, व्योषादिचूर्णैः रित्यर्थः ॥ १८४—१८९ ॥

पित्तलस्य भेदमाह रौतिकेति ।—रौतिका पित्तलम् । काकतुण्डो राजरौतिः, पित्तलविशेषः, 'काँचा पित्तल' "वेडग पित्तल" इति च भाषा । तच्च कृत्विनधातुर्ज्ञेयः, यदुक्तं भावप्रकाशे—“रौतिरप्युपधातुः स्यात् तास्यस्य यशदस्य च । पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वर्णानिसदृशा जनैः ॥ रुयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणा स्मृता ॥” इति ॥ १९० ॥

रौतिकाया लक्षणमाह, सन्ताप्येति ।—यत् पित्तलमुष्णीकृतं काञ्जिके क्षिप्तं तास्यवर्णं भवेत् सा रौतिकेत्यर्थः ॥ १९१ ॥

काकतुण्डौलक्षणमाह, एवमिति ।—यच्च उष्णीकृतं काञ्जिके क्षिप्तं कृष्णवर्णं स्यात् सा काकतुण्डो ज्ञेया इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

अथ रीतिकाया गुणा ।—

रीतिस्तिक्तरसा रुक्षा जन्तुघ्नो सास्त्रपित्तनुत् ।

पाण्डुकुष्ठहरा योगात् सोष्णवीर्या च शीतला ॥ १८३ ॥

अथ काकतुण्डा गुणा ।—

काण्डतुण्डो गतस्नेहा तिक्तोष्णा कफपित्तनुत् ।

यक्तुल्लोहहरा शीत-वीर्या च परिकीर्त्तिता ॥ १८४ ॥

अथ शुभरीतिकालक्षणम् ।—

गुर्वी सृङ्गी च पीताभा साराङ्गी ताडनक्षमा ।

सुस्निग्धा मसृणाङ्गी च रीतिरेतादृशी शुभा ॥ १८५ ॥

अथ अशुभरीतिकालक्षणम् ।—

पाण्डु-पीता खरा रुक्षा बर्बरा ताडनाक्षमा ।

पूतिगन्धा तथा लघ्नी रीतिर्नेष्टा रसादिषु ॥ १८६ ॥

अथ रीतिकाशोधनम् ।—

तस्मा क्षिप्त्वा च निर्गुण्डी-रसं श्यामारजोऽन्विते ।

पञ्चवारेण सशुद्धिं रीतिराधाति निश्चितम् ॥ १८७ ॥

रीतिकाया गुणमाह, रीतिरिति ।—जन्तुघ्नी क्षिप्तिनाशिनी । योगादिति ।—
उष्णवीर्यद्रव्यसंयोगात् उष्णवीर्या शीतवीर्यद्रव्यसंयोगाच्च शीतवीर्या भवती-
त्यर्थः ॥ १८३ ॥

काकतुण्डा गुणमाह, काकतुण्डोति ।—गतस्नेहा नि स्नेहा, रुक्षा इति यावत् ।
“गतस्नेहा” इत्यत्र “त्वतिस्नेहा” इति पाठान्तरम्, युक्तञ्चेतत् राजनिघण्टुसंवादात्,
तथा च—“गुह्या स्निग्धा सृङ्गी शीता” इत्यादि ॥ १८४ ॥

प्रशस्तरीतिलक्षणमाह, गुर्वीति ।—सृङ्गी कीमला सुखस्पर्शा इत्यर्थः । साराङ्गी
दृढा, किट्टरहिते धर्मे वा । ताडनक्षमा आघातसहा, घनघातेऽपि न भज्यते
इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

दृष्टरीतिलक्षणमाह, पाण्डुपीतेति ।—पाण्डुपीतमिश्रवर्णा । बर्बरा अधमा
इत्यर्थः ॥ १८६ ॥

शोधनमाह, तस्मेति ।—श्यामारजोऽन्विते हरिद्राचूर्णसंयुते ॥ १८७ ॥

अथ रीतिकाद्रावणम् ।—

सुवर्णरीतिकाचूर्णं भक्षितं विष्टितं पुनः ।
 क्वागेन कृष्णवर्णेन मत्तेन तरुणेन च ॥ १९८ ॥
 तल्लिप्त खर्परे दग्ध द्रुतिं मुञ्चति शोभनाम् ।
 चतुर्दश-लसद्गर्ण-सुवर्ण-सदृशच्छविः ॥
 देहलीहकरो प्रोक्ता युक्ता रसरसायने ॥ १९९ ॥

अथ रीतिकामारणम् ।—

निम्बूरस-शिला-गन्ध-वेष्टिता पुटिताऽष्टधा ।
 रीतिरायाति भस्मत्वं ततो योज्या यथायथम् ॥ २०० ॥

मतान्तरम् ।—

ताम्रवन्मारणं तस्याः कृत्वा सर्वत्र योजयेत् ॥ २०१ ॥

अथ पित्तलप्रयोगः ।—

मृतारकूटकं कान्त व्योमसत्त्वञ्च मारितम् ।
 तत्र समाशकं तुल्य-व्याघ्रं जन्तुघ्नसयुतम् ॥ २०२ ॥
 ब्रह्मबीजाजमोदाग्नि-भस्माततिलसयुतम् ।
 सेवित निष्कमात्रं हि जन्तुघ्न कुष्ठनाशनम् ॥
 विशेषाच्छेतकुष्ठघ्न दीपनं पाचनं हितम् ॥ २०३ ॥

[इति पित्तलाधिकारः] ।

द्रावणमाह, सुवर्णेति ।—सुवर्णवत् पीतामपित्तलचूर्णं कृष्णवर्णं तरुणं मत्तञ्च क्वागं भोजयेत्, यदा भक्षितं तत रीतिकाचूर्णं विष्टारूपेण परिणतं सत निर्गच्छति, तदा तं मल खर्परे लिप्ता दहेत्, एवञ्च उत्कृष्टं द्रवं नि सरति । चतुर्दशेति ।—चतुर्दशभिः चतुर्दशविधैः लसद्भिः उज्ज्वलैः वर्णैः सुवर्णसदृशी कृति कान्ति यस्या सा तादृशी अत्युज्ज्वलकर्पूरवर्णा इत्यर्थः । प्रागुक्ता द्रुतिमिति द्वितीयात्मपदम् अत्र आकृष्य लिङ्गविपरिणामेन अन्वेतव्यं ॥ १९८।१९९ ॥

मारणमाह, निम्बूरमेति ।—सुगमम् ॥ २०० ॥

मारणान्तरमितिदिशति, ताम्रवदिति ।—सुगमम् ॥ २०१ ॥

पित्तलप्रयोगविधिमाह, मृतारकूटकमिति ।—मृतारकूटकं पित्तलभस्म । जन्तुघ्नः

अथ कास्यम् ।—

अथ कास्यस्य उत्पत्तिनिर्देशः ।—

अष्टभागेन ताम्नेण द्विभागखुरकेण च ।

विदुतेन भवेत् कांस्यं तत् सौराष्ट्रभवं शुभम् ॥ २०४ ॥

अथ प्रशस्तकास्यलक्षणम् ।—

तीक्ष्णशब्दं मृदु स्निग्धमीषच्छ्यामलशुभ्रकम् ।

निर्मलं दाहरक्तञ्च षोढा कास्यं प्रशस्यते ॥ २०५ ॥

अथ अप्रशस्तकास्यलक्षणम् ।—

तत् पीतं दहने ताम्रं खरं रूक्षं घनासहम् ।

मन्दनादं गतज्योतिः सप्तधा कास्यमुत्सृजेत् ॥ २०६ ॥

अथ कास्यगुणाः ।—

कास्यं लघु च तिक्तोष्णं लेखनं दृक्-प्रसादनम् ।

क्षमिकुष्ठहरं वात-पित्तघ्नं दीपनं हितम् ॥ २०७ ॥

विडङ्गम् । ब्रह्मबीजं पलाशबीजं ब्रह्मीशाकबीजं वा । अजमोदा यसानां, अन्नपरिमाजं कृत्वा । आग्नौ चित्रकः । आरकुटादि तिलान्तद्वादशद्रव्यं समाश्रित्य गृहीत्वा मिश्रौकृत्य शाणसानेन प्रयाक्तव्यमिति ॥ २०२।२०३ ॥

मिश्रधातोः कास्यस्य उत्पत्तिप्रकारमाह, अष्टभागेनेति ।—खुरकेण तदाख्यवङ्गेन । “खुरकेण” इत्यत्र “कुटिलेन” इति पाठे—कुटिलेन रङ्गेण । तदिति ।—सौराष्ट्रदेशीयद्रव्यं तत् कास्यम् उत्तमम्, एतादृशमिश्रणेन यत् कास्यं भवति तदेव सौराष्ट्रजं कास्यं शुभञ्च इत्यर्थः । एतस्य मिश्रधातुत्वे प्रमाणं प्रागेव प्रदर्शितम् इति ॥ २०४ ॥

प्रशस्तकास्यलक्षणमाह, तीक्ष्णशब्दमिति ।—मृदु कोमलं, सुखस्पर्शमित्यर्थः । दृषदिति ।—दृषत् श्यामाभशुभ्रवर्णम् । दाहरक्तम् अग्निसन्तापेन रक्तवर्णम् । षोढा षड्विधम् ॥ २०५ ॥

अवरकास्यलक्षणमाह, तदिति ।—घनासहं “घनाग्निसहत्वाद्वाङ्गं कास्यमुत्तममीरितम्” इति राजनिघण्टुवचनेन घनाग्निसहत्वस्य उत्तमकास्यलक्षणत्वात् तद्विपर्ययासेन घनाग्न्यसहं, तीव्रानली विदोऽयमाणमित्यर्थः । “मन्दनादं गतज्योतिः” इत्यत्र “मन्दनादागतज्यातिः” इति पाठे तु—घर्षणादिना प्राप्तौज्ज्वल्यम् ॥ २०६ ॥

घृतमेक विना चान्यत् सर्वं कास्यगतं नृणाम् ।

भुक्तमारोग्यसुखद हित सात्स्यकरं तथा ॥ २०८ ॥

अथ कास्यशोधनम् ।—

तप्तं कांस्यं गवा मूत्रे वापितं परिशुध्यति ॥ २०९ ॥

अथ कास्यमारणम् ।—

स्त्रियते गन्धतालाभ्या निरुत्य पञ्चभिः पुटैः ॥ २१० ॥

मतान्तरम् ।—

त्रिचारं पञ्चलवणं सप्तधाऽस्त्रेण भावयेत् ।

कास्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत् ॥

रुद्ध्वा गजपुटे पक्वं शुद्धिमायाति नान्यथा ॥ २११ ॥

[इति कांस्याधिकारः] ॥

अथ वर्त्तलीहम् ।—

अथ वर्त्तलीहस्वरूपम् ।—

कास्यार्क-रौति-लीहाहि-जात तद्वर्त्तलीहकम् ।

तदेव पञ्चलीहाख्य लोहविद्धिरुदाहृतम् ॥ २१२ ॥

गुणमाह,—कास्यमिति । घृतमेकमिति ।—केवलं घृतं विना अन्यत् सर्वं कास्यपात्रस्थं सेवितम् आरोग्यादिप्रदं भवति, कास्यपात्रस्थघृतस्य विषवदपकारकत्वादिति ॥ २०७।२०८ ॥

शोधनमाह, तप्तमिति ।—वापितं प्रक्षितम् ॥ २०९ ॥

मारणमाह, स्त्रियते इति ।—गन्धतालाभ्यां गन्धकहरितालाभ्यां सम-भागाभ्याम् ॥ २१० ॥

मतान्तरे मारणमाह, विनारमिति ।—त्रिचारं “स्वर्जिचारं यवचारं टङ्गणचार-मेव च । चारत्रयं समाख्यातं त्रिचारञ्च प्रकीर्तितम् ॥” इत्युक्तस्वरूपम् । पञ्चलवणं “सौवर्चलं सैन्धवञ्चं विडमौद्भिदमेव च । सामुद्रेण समं पञ्च लवणानि” इत्युक्तस्वरूपम् । आरकूटं पित्तलम् । “कास्यारकूटपत्राणि” इत्यत्र “कास्यारघोषपत्राणि” इति पाठे—आर इति घोषशब्दः, सञ्ज्ञा इति यावत्, यस्य स आरघोषः पित्तलशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ २११ ॥

अथ वर्त्तलोहगुणा ।—

हिमाम्लं कटुक रुक्ष कफपित्तविनाशनम् ।

रुच्यं त्वच्य क्षमिघ्नञ्च नेत्रं मलविशोधनम् ॥ २१३ ॥

तद्भाण्डे साधितं सर्वमन्नव्यञ्जनसूपकम् ।

अन्नेन वर्जितञ्चाति-दीपनं पाचनं हितम् ॥ २१४ ॥

अथ वर्त्तलोहशोधनम् ।—

द्रुतमश्वजले क्षिप्त वर्त्तलोह विशुध्यति ॥ २१५ ॥

अथ वर्त्तलोहमारणम् ।—

स्त्रियते गन्धतालाभ्यां पुटित वर्त्तलोहकम् ।

तेषु तेष्वथ योगेषु योजनीयं यथाविधि ॥ २१६ ॥

[इति वर्त्तलोहाधिकारः] ।

अथ रसोपरसलोहानां सूतसाधकलनिर्देशः ।—

जातिमद्भिर्विशुद्धैश्च विधिना परिसाधितैः ।

रसोपरस-लोहाद्यैः सूतं सिध्यति नान्यथा ॥ २१७ ॥

वर्त्तलोहस्य उत्पत्तिप्रकारं पर्यायञ्चाह, कायेति ।—कायताम्रारकृतमीम-
लौहैतिपञ्चधातुमन्त्रेणोत्पन्नत्वात् तस्य पञ्चलौहैति नामान्तरं बोध्यम् । वर्त्तलोहं
“विदरी” इति लोके प्रसिद्धम् ॥ २१२ ॥

गुणसाह, हिमाम्लमिति ।—त्वच्य त्वच सौकुमार्यसम्पादकम् । तद्भाण्डे वर्त्तलोहं
निर्मितं प्याल्याम् । साधितं निष्पादितं पक्वमित्यर्थः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

शोधनमाह, द्रुतमिति ।—द्रुतं द्रावितमित्यर्थः । अश्वजले अश्वसूत्रे ॥ २१५ ॥

मारणमाह, स्त्रियते इति ।—गन्धतालाभ्यां गन्धकहरितालाभ्याम् ॥ २१६ ॥

शोधितानामेव रसोपरसादीनां सूतकर्मणि प्रयोज्यतामाह जातिमद्भिरिति ।—
जातिमद्भिः अक्रविमैः । विशुद्धैः प्रशुद्धैः । विधिना परिसाधितैः यथाशास्त्रं
शोधितमारितैः । रसेति ।—रसशब्देनाह महारसा ग्राह्या । एवविधमहारसोप-
रसलौहादिसंयोगात् स्नेहनमूच्छनायोकोनविंशकर्मसिद्धः पारदः देहलाहमयत्वादि-
करी भवति, नान्यथा इति ॥ २१७ ॥

अथ भस्मीभूतरत्नादीनामेव सूतयोगी प्रयोज्यतानिर्देश ।—

रत्नानि लोहानि वराटशुक्ति-पाषाणजात खुरशृङ्गशल्यम् ।
महारसाद्येषु कठोरदेहं भस्मीकृत तत् खलु सूतयोग्यम्
॥ २१८ ॥

अथ भूनागः ।—

अथ भूनागसत्त्वपातनम् ।—

वज्राणां द्रावणार्थाय सत्त्व भूनागज ब्रवे ।
तदेव परमं तेजः सूतराजेन्द्र-वज्रयो ॥ २१९ ॥
धौत-भूनागसम्भूतं मर्दयेद्भृङ्गजद्रवेः ।
निम्बुद्रवैश्च निर्गुण्ड्याः स्वरसैस्त्रिंशदन पृथक् ॥ २२० ॥
तद्द्रावणगणोपेत सस्मर्य वटकौकृतम् ।
निरुध्य दृढमूषाया द्विदण्ड प्रधमेदृढम् ॥ २२१ ॥
स्वत शीत समाहृत्य पट्टके विनिवेश्य तत् ।
रवकान् राजिकातुल्यान् रेणूनतिभरान्वितान् ॥ २२२ ॥
द्वादशांशार्कसयुक्तान् धमित्वा रवकान् हरेत् ।
प्रक्षाल्य रवकानांशु समादाय प्रयत्नतः ॥ २२३ ॥
वज्रादिद्रावण तेन प्रकुर्वीत यथेप्सितम् ।
खरसत्त्वमिदं प्रोक्त रसायनमनुत्तमम् ॥
द्वित्रिमूषासु चैकस्या सत्त्व भवति निश्चयः ॥ २२४ ॥

रत्नादीनां सूतसाधनकर्मणि उपयोगिकरणप्रकारमाह, रत्नानीति ।— शल्यम्
अस्थि । महारसाद्येषु यतः कठोरदेहं वैकान्तमाक्षिकादिकठिनद्रव्यम् । सूतयोग्य
पारदकर्मोपयोगि, भवति इति शेषः ॥ २१८ ॥

वज्रमारणे भूनागसत्त्वस्य उपयोगिता प्रागुक्ता, इदानीं पुनर्द्रावणार्थं तस्य सत्त्व-
पातनमाह, वज्राणामिति ।—भूनागः भूजन्तु रक्ततुण्डकादिपर्यायकः द्रव्यविशेषः ।
किञ्चुलूक इति केचित्, दृश्यते च—किञ्चलूकप्रचारस्थाने सौसकष्टरेखावत् रेखा,
अत एव तस्य भूनागसन्ना इति, किञ्च सुखस्यापि तस्य किञ्चिदारक्ताभत्वात् इति

सतान्तरम् ।—

भुजङ्गमानुपादाय चतुष्प्रस्थममन्वितान् ।
 सुवर्णरूप्यताम्रायस्कान्त-सम्भूतिभूमिजान् ॥ २२५ ॥
 प्रक्षाल्य रजनीतोयैः शीतलैश्च जलैरपि ।
 उपोषितं मयूर वा शूर वा चरणायुधम् ॥ २२६ ॥
 क्रमेण चारयित्वाऽथ तद्विष्टा समुपाहरेत् ।
 क्षाराक्षौ सह सम्प्रेष्य विशोष्य च खरातपे ॥ २२७ ॥
 ततः खर्परके क्षिप्त्वा भर्जयित्वा मर्षीं चरेत् ।
 मर्षीं द्रावणवर्गेण सयुक्ता सम्प्रमर्दिताम् ॥ २२८ ॥
 निरुध्य कोष्ठिकामध्ये प्रथमेऽङ्गुलिकादयम् ।
 शीतलीभूतमूषायाः खोटमाहृत्य पेषयेत् ॥ २२९ ॥
 प्रक्षाल्य रवकान् सूक्ष्मान् समादाय प्रयत्नतः ।
 सुवर्णमानवदृष्ट्वाऽनव कृत्वा नियोजयेत् ॥ २३० ॥

च तेषामाशयः । यत्तु केचिदत्र भूनागशब्देन सौसकमित्याहुः तच्चित्त्यम्, सौसक-
 प्रकरणे तत्सत्त्वपातनमनुक्ता अव पुनस्तत्प्रसङ्गावतारणस्यासमीचीनत्वादिति । तर्जं
 सत्त्व सारम् । तदेवेति ।—पारदहीरकयोः ततः भूनागसत्त्वमव अतीव तेजोवर्द्धकम् ।
 रवकान् तोक्ष्यान् खरानिति यावत्, चक्षुःशक्तिरिति वा । धौतभूनागसम्भूतमित्यत्र चूर्ण-
 निति शेषः, भूनागमुद्धृत्य प्रक्षाल्य च चूर्णं कृत्वा सृङ्गादीनां प्रत्येकं खरमैः दिनद्वयं
 मर्दयेत्, ततो द्रावणगणेन सह दिनमेकं सम्मर्दय चक्रिका कृत्वा दृढमूषायाम् अवक्ष्य
 दण्डइय तीव्राग्निना आधमेत् । ततः स्वाङ्गशीतम् आदाय पट्टके ऋस्थाप्य राजिकाख्य-
 मर्षपसट्टशान् खरान् गुरुश्च त्रेणून् गृहीत्वा हाटशाशतांसेण सह पुनरपि
 भस्त्रया आमाप्य खररेणून् गृह्णीयात्, एव द्विविवारिण कटाक्षितकवारिणापि
 सत्त्व भवति, ततस्मान् प्रक्षाल्य काचकूप्या निधापयेत् । इदमेव खरसत्त्वाहं
 बोध्यम् ॥ २१९—२२४ ॥

सतान्तरमाह भुजङ्गमानिति ।—भुजङ्गमशब्देनाव प्रकरणवशात् भूभुजङ्गो
 बोध्यः, ततश्च भूनाग इत्यर्थः । शूर चरणायुधं पराक्रान्तकुक्कुटम् । चारयित्वा अवचार्य,
 भोजयित्वेत्यर्थः । तद्विष्टामित्यादि ।—विष्टासमाहरणे चात्र तस्याः प्रथमाश्च परित्याज्यः,

अथ भूनागसत्त्वप्रयोगविधि ।—

भूनागोद्भवसत्त्वमुत्तममिदं श्रीमौमदेवोदितं
दत्त पादमित द्विशाणकनकेनैकङ्कगतनोर्मिकाम् ।
तद्घोताम्बविलेपन स्थिर-चरोद्भूत विष नेत्ररुक्
शूल मूलगदञ्च कर्णजर्जुजो हन्यात् प्रसूतिग्रहम् ॥२३१॥

[इति भूनागाधिकारः] ।

—“मल मूल गृहीत्वा च मन्थ्य प्रथमाशिकम्” इति रसेन्द्रचिन्तामणि-
प्रमाणात् । खोट रसजाराणवन्धनद्रव्यविशेषम् , भूनागसत्त्वस्य रसजार्कत्वात्
अत्र खोटशब्देन रवकरेणुरूप भूनागसत्त्व बोध्यम् । सुवर्णमानवत सुवर्णस्य मान
परिमाणं तद्वत् तद्विशिष्टं, स्वर्णतुल्यानित्यर्थः । अनव कृत्वा पुरातन कृत्वा,
पुरातनमेव तत्सत्त्व प्रयोज्यं न तु नव, “पुराणा स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा घातवी रमा ”
इत्युक्ते । अत्रायमर्थः —सुवर्णादीनामाकरभूतभूमिस्थान् चतुष्टयमितान् भूनागान्
उद्वृत्य हरिद्रास्वरस-श्रीतलजलाभा प्रत्नाल्य च उपोषितमयूर वीर्यवन्त कुक्कुट वा तान्
भोजयेत्, ततो यदा स नयूर कुक्कुटो वा परीषसुतृजित, तदा त्यक्तप्रथमाशं तत्
परीष गृहीत्वा टङ्गणक्षारास्त्रकाञ्जिकादिभि सह मर्दयित्वा च तीव्रातपे विशोषयेत्,
तत खर्परे सस्थाप्य भर्जनक्रमेण यदा मसीवत कृष्णवर्णं भवेत्, तदा तदादाय
द्रावणवर्गेण सह समिप्य कोष्ठिकामध्ये रुद्धा च दण्डद्वय भस्त्रया प्रधमेत्, स्वाङ्गश्रीताञ्च
ता मूषामुद्वाह्य खोटोपराख्य रसवन्धनसाधनं तत् खरसत्त्वमादाय पिष्टा प्रत्नाल्य
च समसुवर्णेन सह पुन घात्वा तन्निष्ठतरवकान् गृहीत्वा च काचकूप्या स्थापयेत्,
अतीने च सवत्सरे तत् रभ्रकर्मणि अवचारयेत् इति । रसेन्द्रचिन्तामणावप्यस्य
सत्त्वपातनविधिमाह, यथा —“सद्यो भूनागमादाय धारयेत् शिखिनं बुध ।
अथवा कुक्कुटं वीरं कृत्वा मन्दिरमागतम् ॥ मल मूल गृहीत्वा च मन्थ्य
प्रथमाशिकम् । आलोड्य चारमध्वाज्यै धमेत् सत्त्वार्थमादरात् ॥ मुञ्चन्ति
तासवत सत्त्व तन्मुद्राजलपानत । नश्यन्ति जङ्गमविष स्थावरञ्च न सशय ॥”
इति । तासवत सत्त्ववत्त्वात्, वज्रद्रावण सूतवन्धनादिकर्मोपयोगित्वाच्च अ घातोरपि
भूनागसत्त्वस्य लौहनिरूपणाधिकारं गृह्येण बोध्यम् ॥ २२५—२३० ॥

भूनागसत्त्वप्रयोगविधिमाह, भूनागोद्भवसत्त्वमिति ।—पादमितमिति द्विशाण-
कनकापेक्षया ज्ञेयं, तेन भूनागसत्त्वस्य माषकद्वय कनकस्य च शाणद्वय ग्राह्यम् ।

अथ तैलपातनविधिः ।—

अथ अङ्गोष्ठबीजात् तैलपातनम् ।—

मूलान्युत्तरवारुण्या जर्जरोक्त्य काञ्चिके ।

क्षिपेदङ्गोष्ठबीजानां पेशिका जर्जरीकृताम् ॥

तत्तैल घृतवत् स्यान् ग्राह्यं तत्तु यथाविधि ॥ २३२ ॥

मतान्तरम् ।—

सम्येष्टोत्तरवारुण्या पेटकार्या दलान्यथ ।

काञ्चिकेन ततस्तेन कल्केन परिमर्दयेत् ॥ २३३ ॥

रजश्चाङ्गोष्ठबीजाना तद्वद्धा विरलाम्बरे ।

तद्विलम्बराऽऽतपे तौत्रे तस्याधश्चषक न्यसेत् ॥

तस्मिन्निपतितं तैलमादेयं श्वित्रनाशनम् ॥ २३४ ॥

ऊर्मिका अङ्गरीप्रकमित्यर्थः । प्रसूतिग्रह प्रसूतिरोग, सूनिकातङ्गमिति यावन् । सुवर्णतोलकेन सह भूनागसत्त्वमाषद्वय मिश्रयित्वा अङ्गुरीयकरणीपथोगिक विधाय तेन अङ्गुरीयक कुर्यात्, तदङ्गुरीयकधौताम्बुविलिपनेन स्थावरजङ्गमविषादिक विनश्यति ॥ २३१ ॥

तैलाना बीजसत्त्वत्वात् सत्त्वपातनवर्णनप्रसङ्गेन तैलपातनविधि विवक्षुरादौ अङ्गोष्ठबीजात् तैलपातनविधिमाह, मूलानीति ।—उत्तरवारुण्या “राखालप्रशा” इति प्रसिद्धाया इन्द्रवारुण्या । अङ्गोष्ठ अङ्गोष्ठ “धल् आँकुडा” इति ख्यात, अङ्गोष्ठो देवदारु इति वा, “भीकडा” इति ख्यातो वा काकरोल” इति वा ख्यात, तस्य बीजाना पेशिका बीजमज्जानम् । जर्जरीकृता चूर्णितामित्यर्थः । उत्तरवारुणीमूल कट्टयित्वा तद्वत्सेन अङ्गोष्ठमज्जचूर्णं परिभाष्य काञ्चिके क्षिप्त्वा तौत्रातपे न्यसेत्, घृतवत् स्यान् यत्तैल काञ्चिकीपरि उत्तिष्ठेत् तत् वस्त्रखण्डेन पाणिना वा आकृष्य गृह्णीयात्, यदा,—वक्ष्यमाणविधिना कृडितोत्तरवारुणीमूलम् अङ्गोष्ठमज्ज-चूर्णञ्च काञ्चिकेन पिष्ट्वा सूक्ष्मवस्त्रे बद्ध्वा च तौत्रातपे लम्बयेत् छदश्च पादमेक श्यापयेच्च, लम्बमानवस्त्रवद्बौषधात् यत् तैल च्यवेत् तत् ग्राह्यम् इति ॥ २३२ ॥

अस्यैव प्रकारान्तरमाह, सम्येष्टेति ।—पेटकारी ज्योतिष्मती । विरलाम्बरे भृशतृणम् । चषक पात्रम्, चषकशब्दः, सुरापात्प्रावार्यकोऽपि अत्र पात्रमावार्यको

मतान्तरम् ।—

अङ्गोल्लवीजसम्भूत चूर्णं समर्थं काञ्जिकै ।
 एकरात्रोषितं तत् पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥ २३५ ॥
 स्वेदयेत् कन्दुके यन्त्रे घटिकादितय ततः ।
 ताञ्च पिण्डीं दृढे वस्त्रे बद्धा निष्पीड्य काष्ठतः ॥ २३६ ॥
 अधःपात्रस्थित तैलं समाहृत्य नियोजयेत् ।
 एव कन्दुकयन्त्रेण सर्वतैलान्युपाहरेत् ॥ २३७ ॥

मतान्तरम् ।—

अङ्गोल्लस्यापि तैलं स्यात् काकतुण्ड्या समूलया ॥ २३८ ॥
 अथ बाकुचीबीज घोषाबीजाभ्या तैलपातनम् ।—

बाकुची-देवदाल्योश्च कर्कोटीमूलतो भवेत् ॥ २३९ ॥

अथ विषमुष्टितैलपातनम् ।—

अपामार्गकषायेण तैलं स्याद्विषमुष्टिजम् ॥ २४० ॥

बोध्य । इन्द्रवारुण्या ज्योतिष्मत्याश्च पद्माणि काञ्जिकेन पिष्टा तत्कल्केन
 अङ्गोल्लवीजचूर्णं मर्दयेत् ततः पूर्वोक्तक्रमानुसारिण तैलं गृह्णीयात् ॥ २३३।२३४ ॥

प्रकारान्तरमाह, अङ्गोल्लेति ।—अङ्गोल्लवीजचूर्णं काञ्जिकेन मर्दयित्वा एकरात्रं
 वासयेत्, अपरेद्यु तत् पिण्डीकृत्य कन्दुकयन्त्रे दण्डद्वयं स्वेदयित्वा पश्चात्
 दृढे वस्त्रे बद्धा काष्ठद्वयेन उभयतः पेषयेत्, अधःस्थापिते तैले पतति ।
 कन्दुकयन्त्रलक्षणञ्च अग्रे वक्ष्यति । यस्यान्तरे इदं स्वेदनयन्त्राख्यम्, तल्लक्षणं
 यथा—“साम्बुज्यालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्य निधाय च । पिधाय पच्यते यत् तत्
 यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥” इति ॥ २३५—२३७ ॥

मतान्तरमाह, अङ्गोल्लस्येति ।—काकतुण्ड्या श्वेतगुञ्जा । समूलकाकतुण्ड्योरसेन
 अङ्गोल्लवीजं मर्दयित्वा पूर्ववत् कन्दुकायन्त्रे तैलं ग्राह्यम् ॥ २३८ ॥

बाकुचीबीज-घोषाबीजाभ्या तैलपातनविधिमाह, बाकुचीत्यादि ।—बाकुची
 शोमराजी । देवदाली हस्तिघोषक । कर्कोटी कर्कोटक, “काँकरोल” इति
 भाषा । कर्कोटीमूलरसमर्दितबाकुची देवदालीबीजाभ्या पूर्वरीत्या तैलमाहरे-
 दिति ॥ २३९ ॥

विषमुष्टिबीजात् तैलपातनविधिमाह, अपामार्गकषायेणेति ।—विषमुष्टिः

अथ जैपालात् तैलपातनम् ।—

मूलकाथैः कुमार्याश्च तैल जैपालज हरेत् ॥ २४१ ॥

अथ बाकुचीबीजात् तैलपातने प्रकारान्तरम् ।—

काथै रक्तापमार्गस्य बाकुचीतैलमाहरेत् ॥ २४२ ॥

अथ कृष्णामिश्रश्वेतगुग्गाबीजात् तैलपातनम् ।—

कृष्णायाः काकतुण्ड्याश्च बीजचूर्णानि कारयेत् ।

कान्तपाषाणचूर्णञ्च एकीकृत्य निरोधयेत् ।

धान्यराशिगत पक्षादुद्धृत्य तैलमाहरेत् ॥ २४३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

लोहशोधनसारणादिनिरूपण नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

“कुंचिला” इति ख्याता । अपामार्गकषायभावितविषमुष्टिबीजात् पूर्वोक्तक्रमेण तैलमाहरेदिति ॥ २४० ॥

जैपालबीजात्तैलपातनविधिमाह, मूलकाथैरिति ।—कुमार्यां घृतकुमार्यां । धूर्वरौत्या कुमारौमूलकाथभावितजैपालबीजात् तैलमाहरेत् ॥ २४१ ॥

बाकुचीबीजात् तैलपातने प्रकारान्तरमाह, काथैरिति ।—अत्रापि पूर्वक्रमो बोध्यः । “रक्तापमार्गस्य” इत्यत्र ऋग्बृहस्पतिरिति ॥ २४२ ॥

कृष्णामिश्रश्वेतगुग्गाबीजात् तैलपातनमाह कृष्णाया इति ।—कृष्णा पिप्पली कालाजानी वा । कान्तपाषाणम् अयस्कान्तः । कृष्णादिद्रव्यत्रयेकीकृत्य पावनमध्ये संस्थाप्य निरुध्य च धान्यराशिमध्ये पक्ष निधापयेत्, पक्षादुत्तोल्य पूर्ववत् तैलमाहरेत् इति ॥ २४३ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबीधिन्या पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ शिष्योपनयनम् ।— *

अथ रसशास्त्रप्रकटने हेतुनिर्देश ।—

रसशास्त्राणि सर्वाणि समालोच्य यथाक्रमम् ।

साधकानां हितार्थाय प्रकटौक्रियतेऽधुना ॥ १ ॥

अथ शास्त्रक्रमयोरन्याऽन्यापेक्षितनिर्देश ।—

न क्रमेण विना शास्त्रं न शास्त्रेण विना क्रमः ।

शास्त्रं क्रमयुतं ज्ञात्वा यः करोति स सिद्धिभाक् ॥ २ ॥

रसशास्त्राणां प्रकटीकरणे कारणं विवक्षुराचार्यं स्वस्मिन् शिष्याणां प्रत्ययोत्-
प्रादनार्थनादौ आत्मन रसशास्त्रेषु विशेषज्ञत्वं विवर्णयति, रसशास्त्राणीति ।—यथाक्रम
पौवापय्यानुसारण, शास्त्रविहितस्वेदनमूर्च्छनोत्थापनादिप्रक्रियायां यथानिर्देशानु-
सारण, यदा—यथाक्रमं यथाऽनुष्ठानं, स्वयमनुष्ठानादिकं कृत्वा इत्यर्थः, नाहं स्वयं
किञ्चिदपि विदधामि किन्तु पूर्वाचार्यप्रणीतानि सर्वाणि शास्त्राणि सम्यक् आलोच्य
अनुष्ठानादिना ज्ञातव्यं सन् प्रकटौकरोमि अत एव एतत् सर्वं विश्वास्त्यमिति ॥१॥

शास्त्रक्रमयोरन्याऽन्यापेक्षितमाह, नेति ।—पौवापय्यरूपेण विन्यासविरहित
शास्त्रं न शास्त्रं, शास्त्रविरहितक्रमोऽपि न क्रमः, शास्त्रादन्यत्र क्रमविधानस्य

* सूतस्य सर्वार्थसाधकशक्त्याधाने प्रागुक्तमहारसादीनां विशिष्टोपयोगितया प्राक्
तेषां सविविधसत्कारमुक्त्वा इदानीं रसस्य शोधनादिकं विवक्षु आचार्यं रसकर्मणि
सम्यक्प्रज्ञितलाभस्य सन्तुष्टतायाश्च तत्वात्, सत्त्वादौ पुन अदौचित्यस्य अनधिकारित्वाच्च
रसकर्मं शिशिचिषी शिष्यस्य सन्ताप्यचारणे अधिकारलाभार्थं शिष्योपनयनीयं नाम
षष्ठमं यायमारभते, अथेति ।—उपनयनम् उप समीप, गुरोरिति शेषः, नीयते
प्राप्यते वेदादिशास्त्राभ्यासायनिति तात्पर्यं, येन कर्मणा तत्, “गृह्योक्तकर्मणा येन
समीपं नीयते गुरो । बालो वेदाय तदुद्योगात् बालोपनयं विदुः ॥” इत्युक्त-
त्वञ्चणवेदाधिकारिकरणयोग्यसंस्कारविशेषः, अतः च अथर्ववेदोपाङ्गायुर्वेदाधिकारि-
करणाहं संस्कारविशेषो बोध्यः ।

अथ रसविद्याया गुरोर्लक्षणम् ।—

आचार्यो ज्ञानवान् दक्षो रसशास्त्रविशारदः ।
मन्त्रसिद्धो महावीरो निश्चलः शिववत्सलः ॥ ३ ॥
देवीभक्तः सदा धीरो देवता-याग-तत्परः ।
सर्वाऽऽम्नायविशेषज्ञः कुशलो रसकर्मणि ॥
एवं-लक्षणसयुक्तो रसविद्यागुरुर्मवेत् ॥ ४ ॥

अथ रसविद्यासाधकशिष्यलक्षणम् ।—

गुरुभक्ताः सदाचाराः सत्यवन्तो दृढव्रताः ।
निरालस्याः स्वधर्मज्ञाः सदाऽऽज्ञापरिपालकाः ॥ ५ ॥
दम्भ-मात्सर्यनिर्मुक्ताः कुलाचारेषु दीक्षिताः ।
अत्यन्तसाधकाः शान्ता मन्त्राराधनतत्पराः ॥
इत्येव-लक्षणैर्मुक्ता शिष्याः स्युः सूत्रसिद्धये ॥ ६ ॥

अथ रसविद्यासाधकस्य सहायलक्षणम् ।—

महायाः सोद्यमास्तत्र यथा शिष्यास्ततोऽधिकाः ।
कुलीनाः स्वामिभक्ताश्च कर्त्तव्या रसकर्मणि ॥ ७ ॥

न काऽप्युपयोगिता इत्यर्थः, यद्वा—अनुष्ठानं विना शास्त्रं न, शास्त्रं विना अनुष्ठानमपि न, यदि अनुष्ठानं न क्रियते तदा शास्त्रपठनस्य वैयर्थ्यं, यदि शास्त्रं नाधीयते, तदा अनुष्ठानमपि सम्यक् न जायते अतस्तस्य वैयर्थ्यमिति ॥ २ ॥

रसकर्त्तव्येऽप्येष्टगुरुलक्षणमाह, आचार्य इति ।—आचार्य “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिज्ज । सकलं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तलक्षणं सकलसरहस्यवेदाव्यापयिता । निश्चयं स्थिरमिति ॥ ३ ॥

उपदेष्टव्यशिष्यलक्षणमाह, गुरुभक्ता इति ।—कुलाचारेषु स्ववर्णाचितधर्मेषु दीक्षिता प्राप्नोपदेशः, स्वधर्मनिष्ठाः इत्यर्थः, यद्वा—“जीव प्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । जित्यते जीवायवञ्च कुलमित्यभिधीयते ॥ ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वारणञ्च यत । कुलाचारः स एवोक्तः” इत्युक्तलक्षणे कुलाचारेषु दीक्षिता सर्वभूते समदर्शिना इत्यर्थः । सूत्रसिद्धये सूत्रस्य सर्वसिद्धिप्रदगुणसम्पादनाय ॥ ५ ॥

रसकर्मसाधने उपयुक्तसहायलक्षणमाह, सहाया इति ।—सहाया, सहचराः,

अथ रसविद्यासाधने नास्तिकादीना वैफल्यनिर्देश ।—

नास्तिका ये दुराचाराशुस्वका गुरुतोऽपरात् ।
विद्या ग्रहीतुमिच्छन्ति चौर्याच्छद्वखलोत्सवात् ॥ ८ ॥
न तेषा सिध्यते किञ्चिन्मणिमन्त्रौषधादिकम् ।
कुर्वन्ति यदि मोहेन नाशयन्ति स्वक धनम् ॥
इहलोके सुखं नास्ति परलोके तथैव च ॥ ९ ॥

अथ रसावद्याया गुरुसन्तोषस्य सिद्धिप्रदत्वनिर्देश ।—

तस्माद्भक्ति-बलादेव सन्तुष्यति यदा गुरुः ।
तदा शिष्येण सा ग्राह्या रसविद्याऽऽत्मसिद्धये ॥
हस्तमस्तकयोगेन वर लब्ध्वा सुसाधयेत् ॥ १० ॥

अथ रससाधनीपद्योगिनिर्देश ।—

आतङ्करहिते देशे धर्मराज्ये मनीरमे ।
उमामहेश्वरोपेते समृद्धे नगरे शुभे ॥ ११ ॥
कर्तव्यं साधनं तत्र रसराजस्य धीमता ।
अत्यन्तोपवर्णे रम्ये चतुर्वारोपशोभिते ॥ १२ ॥
तत्र शाला प्रकर्तव्या सुविस्तीर्णा मनोरमा ।
सम्यग्वातायनोपेता दिव्यचित्रैर्विचित्रिता ॥ १३ ॥

परिचारका इति यावत् । सीयना इति ।—शिष्येभ्योऽपि अधिकोद्यमशीला इत्यर्थः । कुलीना सहशजा ॥ ७ ॥

नास्तिकादीना रसकर्मणि वैफल्यमाह, नास्तिका इति ।—चुस्वका धूता, अन्यैकदेशाभिज्ञा वा, पल्लवग्राहिण इति यावत् । गुरुत इति ।—गुरु विद्याय अन्यस्मात् चौर्यमाश्रित्य अथवा क्लृप्तना गुप्तभावेनेत्यर्थः, खले खलकर्मणि य उत्सवः आनन्द आसक्तिरिति यावत्, तस्मात् स्वकीयनास्तिक्यादिक निजुल्य साधुत्वव्यपदेशा-दित्यर्थः, विद्या ग्रहीतुमिच्छन्ति इति योजना ॥ ८ ॥

गुरुसन्तोषस्य सिद्धिहेतुत्वमाह, तस्मादिति ।—हस्तमस्तकयोगेन करशिर संयोज-रूपप्रणामेन । “सुसाधयेत्” इत्यत्र “सुशोधयेत्” इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

अथ रसविद्यादाने दीक्षाविधि ।—

रसविद्या शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै ।
यथोक्तेन विधानेन गुरुणा मुदितात्मना ॥ २७ ॥
सुसुहर्ते सुनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
कलस तोयसम्पूर्णं हेमरत्नफलैर्युतम् ॥ २८ ॥
स्थापयेद्रसलिङ्गाग्रे दिव्यवस्त्रेण वेष्टितम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैश्च सुपूजयेत् ॥ २९ ॥
पूजाऽन्ते हवनं कुर्याद्योनिकुण्डे सुलक्षणे ।
तिलाऽऽज्ये, पायसैः पुष्पैः शतपुष्पादिकै पृथक् ॥ ३० ॥
अघोरेण रसाङ्गुश्या होमान्ते शिष्यमाह्वयेत् ।
कालिनीशक्तिसयुक्तं रससिद्धिपरायणम् ॥ ३१ ॥

तत्र कालिनीलक्षणम् ।—

{यस्यास्तु कुञ्चिताः केशाः श्यामा या पद्मलोचना । }
{सुरूपा तरुणी भिन्ना विस्तीर्णजघना शुभा ॥ ३२ ॥ }
{सङ्कीर्णहृदया पीन-स्तनभारेण नम्रिता । }
{चुम्बनालिङ्गनस्पर्श-कोमला मृदुभाषिणी ॥ ३३ ॥ }
{अश्वत्थपत्रसदृश-योनिदेश-सुशोभिता । }
{कृष्णपत्रे पुष्पवती सा नारी कालिनी स्मृता ॥ }
{रसबन्धे प्रयोगे च उत्तमा सा रसायने ॥ ३४ ॥ }

तत्र कालिन्यभावे तदनुकल्पविधि ।—

{तदभावे सुरूपा तु या काचित्तरुणाङ्गना । }

दिश आरभ्य दक्षिणावर्त्तेन । नाममन्त्रैरिति ।—“ओम् नन्दिने नम ” इत्यादि-
रूपमन्त्रै ॥ २५।२६ ॥

रसविद्यादानार्थं दीक्षाविधिमाह, रसविद्येति ।—योनिकुण्डे योन्याकारे
होमकुण्डे । अघोरेण रसाङ्गुश्या इत्यत्र मन्त्रेणेति शेषः, हवनं कुर्यादित्यने-
नान्वयः । कालिनीशक्तिसयुक्तं “यस्यास्तु” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणान्विता-
द्वितीयम् । कालिनीलक्षणमाह, यस्या इति ।—भिन्ना प्रस्फुटितयोनिका इत्यर्थः ।

{ तस्या देयं त्रिसप्ताहं गन्धकं घृतसंयुतम् ॥
 { कर्षेकैक प्रभाते तु सा भवेत् कालिनीसमा ॥ ३५ ॥ }

एवं शक्तियुतो योऽसौ दीक्षयेत्तं गुरुत्तमः ।

सुस्नातमभिषिञ्चेत मन्त्रेण कलसोदकैः ॥ ३६ ॥

अघोरामङ्गशीं विद्यां दद्याच्छिष्याय सङ्गरुः ।

यथाशक्त्या सुशिष्येण दातव्या गुरुदक्षिणा ॥ ३७ ॥

अथाऽऽज्ञया गुरामन्त्रं लक्षं लक्षं पृथग्जपेत् ।

“ओम् क्रा क्रौ क्रूम् अघोरतर प्रस्फुट २ प्रकट २

कह २ शमय २ जात २ टह २ पातय २

ओम् क्रौ क्रै क्रौ क्रूम् अघोराय फट्” इममघोरमन्त्रन्तु

“ओम् कामराजशक्तिवौजरसाङ्गशायै आञ्जया

विद्या रसाङ्गशाम्”

अनया पूजयेद्देवीं शक्तिमङ्गुशविद्यया ॥ ३८ ॥

तत्र होमविधि ।—

{ दशाशं जुहुयात् कुण्डे त्रिकोणे हस्तमात्रके ।
 { जातिपुष्पं त्रिमध्वात्तं पूर्णान्ते कन्यकाऽर्चनम् ॥ ३९ ॥ }

कृत्वाऽथ प्रविशिच्छाला शुद्धा लिप्ता सवेदिकाम् ।

षट्कोण मण्डलं तत्र सिन्दूरेण द्विहस्तकम् ॥ ४० ॥

नक्षिता नम्रा जाता । अत्र “नामिता” इति साधौघान । पुष्पवती
 ऋतुमती । कालिन्या अभावे तदनुकल्पमाह, तदिति ।—कर्षेकैकम् एकैक-
 कष गन्धकमेककष घृतञ्चैककषमित्यर्थः । दीक्षाप्रकारमाह, एवमिति ।—
 कलसोदकै रसनिङ्गाद्ये स्थापितस्य हेमरत्नादियुतकलसस्य जले । अथेति ।
 —अघोरमन्त्रं तथा रसाङ्गशविद्या प्रत्येकं लक्षजपं कुर्यात् । अघोरमन्त्रमाह,—
 ओम् क्रौ क्रै क्रौ क्रूम् कामेत्यादि । रसाङ्गशमन्त्रमाह,—ओम् कामेत्यादि । पूजान्ते होमविधिमाह,
 दशाशमिति ।—दशाशमिति जपसङ्ख्यापेक्षया दशभागैकभागं त्रिमध्वात्तं मध्वाज्य-
 शर्करासयुक्तं जातिपुष्पं जुहुयात् । त्रिमधुलक्षणं यथा राजनिघण्टौ—“सितामाचिक-
 सर्षीं वि मिलितानि यदा तदा । मधुरत्वमाख्यातं त्रिमधु स्यात् मधुवयम् ॥” इति ।

अथ रससाधनोपयोगिगृहनिर्माणप्रकारनिर्देशः ।—

तत्समीपे समे दीप्तिं कर्तव्यं रसमण्डपम् ।

अतिगुप्तं सुविस्तीर्णं कपाटागलशोभितम् ॥ १४ ॥

ध्वजच्छत्रवितानार्घ्यं पुष्पमालाविलम्बितम् ।

भेरि-काहल-घण्टादि-शृङ्गिनादविनादितम् ॥ १५ ॥

भूः समा तत्र कर्तव्या सुदृढा दर्पणोपमा ।

तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्तव्या लक्षणान्विता ॥ १६ ॥

अथ रसलिङ्गप्रस्तुतप्रकारनिर्देशः ।—

निष्कत्रयं हेमपत्रं रसेन्द्रं नवनिष्ककम् ।

अस्त्रेण मर्दयेद्यामं तेन लिङ्गन्तु कारयेत् ॥ १७ ॥

दोलायन्त्रे सारनाले जम्बीरस्थं दिनं पचेत् ।

तल्लिङ्गं पूजयेत्तत्र सुशुभैरूपचारकैः ॥ १८ ॥

अथ रसलिङ्गार्चनादौ फलनिर्देशः ।—

लिङ्गकोटिसहस्रस्य यत् फलं सम्यगर्चनात् ।

तत् फलं कोटिगुणितं रसलिङ्गार्चनाद्भवेत् ॥ १९ ॥

रससाधनोपयोगिगृहे तथा सामान्यतो गृहप्रकारश्चाह, आतङ्गेति ।—अत्यन्तो-
पवने उपवनबहुले, उपवनप्रान्ते वा । तत्र पूर्वोक्तप्रकारदेशे ॥ ११—१३ ॥

तत्र केवलरससाधनायमेव विशेषगृहनिर्माणप्रकारमाह, तदिति ।—तत्समीपे
पूर्वोक्तदिशा निमित्तगृहसलग्नस्थाने । दीप्तिं सुस्पष्टे सूर्यकिरणोद्भासिते इत्यर्थः, भूमौ
इति शेषः । वितान चन्द्रातपः, ध्वजादिभिः आर्घ्यं ससृजम् । काहलं मृदाढकम् ।
समा अनुञ्जनीचा । दर्पणोपमा मालिन्यविरहिता मृदुणा वा इत्यर्थः । लक्षणान्विता
वेदिका उन्नतकाऽऽकारपिण्डिकावती कृतसंस्कारा परिष्कृता चतुरस्त्रादिलक्षणसयुक्ता
भूमिः ॥ १४—१६ ॥

रसलिङ्गप्रस्तुतप्रकारमाह, निष्कत्रयमिति ।—निष्कत्रयं सार्द्धं तोलकम् । दोला-
यन्त्रे इति ।—जम्बीररसमय्ये अहीरावस्थितं शिवलिङ्गं दोलायन्त्रे काञ्चिकेन
पचेत्, यथा—जम्बीरफलमव्यस्य लिङ्गं दिनं यावत् काञ्चिकेन दोलायन्त्रे पचेत् ॥
तत्र वेदिकायाम् ॥ १७।१८ ॥

ब्रह्महत्यासहस्राणि स्त्री-गोहत्याऽयुतानि च ।
तत्क्षणाद्विलयं यान्ति रसलिङ्गस्य दर्शनात् ॥
स्पर्शनात् प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं शिवोदितम् ॥ २० ॥

अथ पूजाविधिनिर्देश ।—

आग्नेय्या श्रीमघोरेण मन्त्रराजेन चार्चयेत् ॥ २१ ॥

अथ ध्यानम् ।—

अष्टादशभुजं शुभ्रं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
प्रेतारूढ नौलकण्ठं रसलिङ्गे विचिन्तयेत् ॥ २२ ॥
तस्योत्सङ्गे महादेवीमेकवक्त्रा चतुर्भुजाम् ।
अक्षमालाऽङ्कुश दत्ते वामे पाशाभय शुभम् ॥
दधतीं तप्तहेमाभां पीतवस्त्रा विभावयेत् ॥ २३ ॥

अथ देवीपूजाया मन्त्रम् ।—

“वाङ्माया श्रीः कामराजशक्तिवीज रसाङ्कुशा—
यै नमो” द्वादशार्णैषा ज्ञेया विद्या रसाङ्कुशा ॥ २४ ॥

अथ पूजने प्रकारनिर्देश ।—

अनया पूजयेद्देवीं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
नन्दी-भृङ्गो-महाकाल-कुलीरान् पूर्वदिक्क्रमात् ॥ २५ ॥
पूजयेन्नाममन्त्रैश्च प्रणवादि-नमोऽन्तकैः ।
एवं नित्यार्चनं तत्र कर्त्तव्यं रससिद्धये ॥ २६ ॥

रसलिङ्गार्चनादिफलमाह, लिङ्गकीटिसहस्रस्येति ।—सुगमम् ॥ १८।२० ॥

रसलिङ्गस्य पूजाविधिमाह, आग्नेय्यामिति ।—आग्नेय्याम् अग्निक्षेत्रे, वेदिकाया
स्थापितमिति शेष । श्रीमघोरेण मन्त्रराजेन वक्ष्यमाण “श्रीम् क्लाम्” इत्यादिरूपेण
अघोरमन्त्रेण ॥ २१ ॥

ध्यानमाह, अष्टादशभुजमिति ।—दत्ते दक्षिणहस्ते ॥ २२।२३ ॥

देवीपूजने मन्त्रमाह, वाङ्मायेति ।—द्वादशार्णा द्वादशाक्षरा ॥ २४ ॥

पूजनप्रकारमाह, अनयेति ।—अनया रसाङ्कुशाविद्यया । पूर्वदिक्क्रमात् पूर्वस्था

वेदिकायां लिखेत् सस्यक् तद्विहिताष्टपत्रकम् ।
 कमल चतुरस्रञ्च चतुर्द्वारैः सुशोभितम् ॥ ४१ ॥
 कर्णिकाया न्यसेत् खल्लं लोहजं स्वर्णलेखितम् ।
 तन्मध्ये रसरान्तु पत्नानां शतमात्रकम् ॥
 पञ्चाशत् पञ्चविंशद्वा पूजयेद्रसलिङ्गवत् ॥ ४२ ॥

तत्र रसशक्तयः ।—

{ वज्रवैक्रान्तवज्राभ्र-क्रान्तपाषाणटङ्कणम् ।
 { भूनागः शक्तयश्चैताः षट्कोणे पूजयेत् क्रमात् ॥ ४३ ॥ }

तत्र उपरसाः ।—

{ गन्धतालककामीस-शिलाकङ्कुष्ठभूषणम् ।
 { राजावर्त्तो गैरिकञ्च ख्याता उपरसा अमौ ॥
 { पूज्या अष्टदलेष्वेते पूर्वादीशानग क्रमात् ॥ ४४ ॥ }

तत्र महारसाः ।—

{ रसकं विमला ताप्यं चपला तुल्यमञ्जनम् ।
 { हिङ्गुलं सस्यकञ्चैव ख्याता एते महारसाः ॥
 { पूर्वादीशानपर्यन्तं पत्राग्रेषु प्रपूजयेत् ॥ ४५ ॥ }

पूणान्ते पूणाहुतिशिषे । कन्यकाऽर्चनं कुमारीपूजनम् । द्विहस्तकं हस्तद्वयपरिमितपरिधि-
 विशिष्टं मण्डलमित्यनेनान्वयः । कर्णिकायामित्यादि ।—कर्णिकायां लिखितपद्म-
 बीजकोषोपरि लोहखल्लं सस्याप्य तन्मध्ये सुवर्णेन रेखामङ्कयित्वा तदुपरि शतपत्र-
 पञ्चाशत्खल्लं पञ्चविंशतिपत्रं वा पारदं न्यस्य रसलिङ्गपूजनक्रमेण पूजयेत् ।
 रसशक्तीराह, वज्रेत्यादि ।—संयोगेन रसशक्तिवर्द्धकत्वात् वज्रादिभूनागान्ता षट्-
 शक्तय उक्ता, तासु अङ्कितमण्डलस्य षट्सु कोषेषु स्थापयित्वा पूजयितव्याः ।
 दीक्षाविधौ उपरसानां नामान्याह, गन्धेति ।—भूषणं सौराष्ट्रसृष्टिका । राजा-
 वर्त्तस्य उपरतत्वेऽपि यदत्र उपरसमध्ये गणनं, तत् रससाधनकर्मण्येव बोध्यम्,
 तेन रसवादे अस्य उपरसत्व धातुवादे च उपरतत्वम् इति । दीक्षाविधौ महारसानां
 नामान्याह, रसकमिति ।—तुल्यं खर्परीतुल्यकम् । सस्यकं मधूरकण्ठाभं तुल्यकम् ।
 पूर्ववदवापि अञ्जनहिङ्गुलयोक्तपरस साधारणरसमध्ये प्राक् पठितयो यत् महारसेषु

तत्र अष्टलोहपूजाक्रमः ।—

{ पूर्वद्वारे स्वरूपे दक्षिणे ताम्रमीसके ।
 { पश्चिमे वङ्गकान्तौ च उत्तरे मण्डतीक्ष्णके ॥
 { सर्वमेतदघोरं पूजयेद्बुशान्वितम् ॥ ४६ ॥ }

तत्र उपकरणानां पूजाविधिः ।—

{ विडं काञ्चिकयन्त्राणि चारमृत्तवर्णानि च ।
 { कोष्ठौ मूषा वङ्गनालतुषाङ्गारवनोपलाः ॥ ४७ ॥ }

{ भस्त्रिका दण्डिकाऽनेका शिला खलान्युल्खलम् ।
 { स्वरूपकारोपकरणं समस्ततुलनानि च ॥ ४८ ॥ }

{ मृत्काष्ठताम्रलोहोत्प-पात्राणि विविधानि च ।
 { दिव्यौषधीनां वर्गाश्च रज्जुकस्त्रेहनानि च ॥
 { एतानि द्वारवाह्ये तु मूलमन्त्रेण पूजयेत् ॥ ४९ ॥ }

{ वाङ्माया क्लीं ततः क्षैत्रं चक्षुः पञ्चाक्षरो मनुः ।
 { अनेन मूलमन्त्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् ॥
 { सर्वेषां रसासिद्धानां नाम सङ्कोत्तयेत्तदा ॥ ५० ॥ }

गणनं ततः रसवादे बोध्यम्, अन्यत्र तु साधारणरसोपरसम्बन्धवत् । लोहाष्टकस्य पूजाक्रममाह, पूर्वद्वारे इति ।—अबुशान्वितं रसाबुशमन्त्रेणाभिमन्त्रितम् । साधनानां नामानि पूजाविधिमाह, विडमिति ।—विडं रसजारणायचारवहुल-द्रव्यविशेषः । यदुक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—“टङ्गणं शतधा भाव्यं द्वावै पात्राग्रहचर्जे । विडो वङ्गिसुखो नाम हितोऽयं सवजारणे ॥” इति । अथ च बहवः प्रकाराः सन्ति विस्तरभयात्ते नाबोदाहताः, ग्रन्थालरे द्रष्टव्याः । यन्त्राणि ऊडपातनादीनि । चारं “स्वर्जिकां टङ्गणञ्चैव यवचारं उदाहृतं” इत्युक्तलक्षणचारवर्गः । मृत् “वस्त्रीकमृत्तिका धूमं गेरिकञ्चेष्टका पटुः । इत्येता मृत्तिका पञ्च” इत्युक्तपञ्च-मृत्तिकाः । कोष्ठौ मूषादयोऽप्येव वक्ष्यमाणाः । दण्डिकां मर्दनार्थं स्वल्पदण्डविशेषः । “दण्डिका” इत्यत्र “दशिका” इति पाठः—सन्दर्शयन्तमित्यर्थो बोध्यः । दिव्यौषधीनां वर्गा जीवकर्षभकादयः । रज्जुकस्त्रेहनानि “मञ्जिष्ठा किंशुकश्चैव खदिरः रक्तचन्दनम् ।

तत्र रससिद्धानां नामानि ।—

{ व्यालाचार्यश्चन्द्रसेन. सुबुद्धिर्नरवाहनः ।
नागार्जुनो रत्नघोषः सुरानन्दो यशोधनः ॥ ५१ ॥ }

{ इन्द्रधूमश्च माण्डव्यश्चर्पटिः शूरसेनकः ।
आगमो नागबुद्धिश्च खण्ड कापालिको मतः ॥ ५२ ॥ }

{ कामारिस्तान्तिकः शम्भुर्लङ्कालम्पटशारदौ ।
बाणासुरो मुनिश्चेष्टो गोविन्दः कपिलो बलिः ॥ ५३ ॥ }

{ एते सर्वे तु सूतेन्द्राः रससिद्धा महाबलाः ।
चरन्ति सर्वलोकेषु नित्या भोगपरायणाः ॥ ५४ ॥ }

{ सप्तविंशतिसङ्ख्याका रससिद्धिप्रदायकाः ।
वैद्याः पूज्याः प्रयत्नेन ततः कुर्याद्रसार्चनम् ॥ ५५ ॥ }

हर्षयन् हिजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः ।
कुमारौ-योगिनी-योगीश्वरान्मेलकसाधकान् ॥
तर्पयेत् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्तानुसारतः ॥ ५६ ॥
इत्येव सर्वसम्भार-युक्तं कुर्याद्रसोत्सवम् ।
सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं सर्वेप्सितफलप्रदम् ॥ ५७ ॥

करवीर देवदारु सरल रजनौदयम् ॥ अन्यानि रक्तपद्माणि पिष्टा लाचारसेन
तु । तैल विपाचयेत्तेन कुर्याद्बीजादिरञ्जनम् ॥” इति रसेन्द्रचिन्तामण्युक्तपारद-
रञ्जकतैलादीनि । सर्वाण्येतानि रसकल्याहर्णिणि रसकर्माणि विघ्नविनाशाय
पूज्यानि इति बोध्यम् । सन्तु सन्त । रससिद्धानां नामानि पूज्यत्वञ्चाह,
व्यालाचार्य इति ।—सूतेन्द्रा सूतसाधने इन्द्रतुल्या, सूतसाधकयेष्टा इत्यर्थः ।
“सूतेन्द्रा” इत्यत्र “राजेन्द्रा” इति पाठे—राजेन्द्रतुल्या इत्यर्थः । रससिद्धा
रसे रसशक्ते सिद्धा प्राप्तसाफल्य, आयत्तीकृतरसशक्ता इत्यर्थः । नित्या,
अविनाशिन् ॥ २७—५७ ॥

अदौचित्यस्य रसविद्यासाधनवैफल्यनिर्देश ।—

अन्यथा यो विमूढात्मा मन्त्रदीक्षाक्रमादिना ।

कर्तुमिच्छति सूतस्य साधनं गुरुवर्जितः ॥ ५८ ॥

नासौ सिद्धिमवाप्नोति यत्नकोटिशतैरपि ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शास्त्रोक्ता कारयेत् क्रियाम् ॥ ५९ ॥

अथ रससाधने सिद्धिर्लभहेतुनिर्देश ।—

सम्यक्संसाधनसौद्यमा गुरुयुता राजाऽऽज्ञयाऽलङ्घ्यता

नानाकर्मपराङ्मुखा रसपराश्चाऽऽख्या जनैश्चार्थिता ।

मात्रा-यन्त्र-सुपाककर्मकुशला सर्वौषधे कोविदा-

स्तेषां सिध्यति नान्यथा विधिवत्पारदः पारदः ॥ ६० ॥

गुरुसन्निधाने अदौचित्यस्य रससाधनविधौ नैष्फल्यमाह, अन्यथेति ।—
सुगनस ॥ ५८।५९ ॥

रसकर्मणि साफल्यहेतुमाह सम्यगिति ।—सम्यक् यथाशास्त्र साधनानि विडाद्यु-
पाया येषां ते, तथा सह उद्यमेन वत्तमाना सौद्यमा सम्यक् साधनाश्च ते सौद्यमाश्च
सम्यक् साधनसौद्यमा विडादिसाधनवन्त उद्यमशीलाश्च । राजाज्ञया राजाज्ञा प्राप्य
अलङ्घ्यता भूषिता राजाज्ञाप्राप्ता सर्वजनपूज्या । गुरुयुता इत्यादिविशेषणद्वयेन एतस्य
विश्वस्तत्त्वज्ञवच्च प्रतिपादितम् । नानाकर्मपराङ्मुखा रसपराश्च सर्वकर्मणि परित्यज्य
केवलं रसकर्मनिष्ठा, एताभ्यामस्य कार्यमाफल्यम् अवश्यम्भावि इति दर्शितम् ।
आख्या धनवन्त, एतेनास्य सर्वोपकरणसमन्वितत्वे तेन च अवश्यमेव कार्यमाधकत्वम्
उक्तम् । जनैश्चार्थिता पारदसाधनं कुरु इत्येवरूपेण प्राथिता, अनेनास्य परोपकार-
शीलत्वं ज्ञापितम् । सावेति ।—मात्रा शोधनाथयाज्ञरसादीनां परिमाणं यन्त्रम् ऊर्ध्व-
पातनादिरूपं सुपाककर्मं मृष्टरूपेण औषधपाकक्रिया तेषु कुशला निपणा, इयन्मानं
रसादिकं शोध्यम्, एवविधं यन्त्रं करणीयम्, एतादृशं पाकं कर्तव्यं इत्यादिषु
अभिज्ञा । सर्वौषधे कोविदा सर्वविधौषधपरिचये प्रयोगे च अभिज्ञा, एताभ्यामस्य
दृष्टकर्मत्वेन अवश्यमेव पाकादिसिद्धिः इति बोधितम् । ये एवविधा तेषां विधिवत्पारद-
विधानवशात् यथाशास्त्रक्रियाकरणात् इत्यर्थः, पारदं पारं जरामरणादिभया-
न्तानां आश्रयमित्यर्थः, ददाति इति तथोक्तं, यदुक्तं रसेश्वरदर्शने—“विविधव्याधि-

अथ कस्मै किमर्थं रसविद्या दातव्या तन्निर्देश ।—

रसशास्त्रं प्रदातव्यं विप्राणां धर्महेतवे ।

राज्ञे वैश्याय वृद्धार्थं दास्यार्थमितरस्य च ॥ ६१ ॥

अथ गुरुसन्तोषस्य सर्वसिद्धिहेतुत्वनिर्देश ।—

गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्टेच्छिवे तुष्टे रसस्तथा ।

रसे तुष्टे क्रियाः सर्वाः सिध्यन्त्येव न सशयः ॥ ६२ ॥

अथ रसविद्यायां अवश्यगोप्यत्वनिर्देश ।—

रसविद्यां दृढं गोप्या मातुर्गुह्यमिव ध्रुवम् ।

भवेद्दीर्घ्यवती गुप्ता निर्वीर्या च प्रकाशनात् ॥ ६३ ॥

न रोगिविदितं कार्यं बहुभिर्विदितं तथा ।

रोगिणा बहुभिर्ज्ञातं भवेन्निर्वीर्यमौषधम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाम्बटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

शिष्योपनयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथोदयनरणनरासङ्घटोऽपि मर्त्यानाम् । पारं ददाति यस्मात्तस्मात् अयमेव पारदं कथितं ॥” इति । श्रीपारदं पारदाख्येषां तु सिध्यति, अन्यथा एतद्विषय्यं न, सिध्यतीति शेषः ॥ ६० ॥

कस्मै किमर्थं रसविद्यां दातव्या तदाह, रसशास्त्रमिति ।—दास्याथं विप्रादिबर्णत्रयाणां रससाधनकर्मणि साहाय्यकरणार्थम् इत्यर्थः । इतरस्य शूद्रस्य सन्बन्धे ॥ ६१ ॥

रसकर्मसिद्धौ गुरुतुष्टे सुख्यहेतुत्वमाह, गुराविति ।—सुगमम् ॥ ६२ ॥

रसविद्यायां अवश्यगोप्यत्वं तथा प्रकाशे च वीर्यहीनत्वमाह रसविकेति ।—सुगमम् ॥ ६३, ६४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिण्या षष्ठोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ रसशाला ।—

अथ रसशालानिर्माणस्य स्थाननिर्देश ।—

रसशाला प्रकुर्वीत सर्ववाधाविवर्जिते ।

सर्वौषधिमये देशे रम्ये कूपसमन्विते ॥ १ ॥

यक्ष-व्राक्ष-सहस्राक्षदिग्विभागे सुशोभने ।

नानोपकरणोपेतां प्राकारेण सुशोभिताम् ॥ २ ॥

अथ रसशालाया कुत्र किं कर्म कर्तव्यं तन्निर्देश ।—

शालायाः पूर्वदिग्भागे स्थापयेद्रसभैरवम् ।

वक्त्रिकर्माणि चाऽऽग्नेये याम्ये पाषाणकर्म च ॥ ३ ॥

नैर्ऋत्ये शस्त्रकर्माणि वारुणे क्षालनादिकम् ।

शोषणं वायुकोणे च वेधकर्मोत्तरे तथा ॥

स्थापनं सिद्धवस्तूना प्रकुर्व्यादौशकोणके ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये शिष्योपनयनप्रसङ्गेन रसकर्मसम्पादनाहङ्गगृहादीनां सङ्क्षिप्तविधानमुक्त्वा
ब्रह्मणो सर्वोपकरणानामाश्रयत्वेन गृहस्य प्राधान्यात् रसशालायां स्थापनीयद्रव्यवर्ण-
नायां प्राक् पुनश्च तत्स्थापनयोग्य भूविभागं निरूपयति, रसशालामिति ।—रस-
शाला रससाधनोपयोगि गृहम् । यचेति ।—यक्ष कुवेर उदीचधिपति, व्राक्ष-
क्षेत्रज्ञा ईशानकोणपति, सहस्राक्ष इन्द्र प्राचधिपति, तेषां दिग्विभागे
उत्तरस्यामेकान्या पूर्वस्या वा दिशि, पूर्वोत्तरस्या दिशि वा ॥ १।२ ॥

एव-निर्मितगृहस्य कुत्र किं प्रयोजनं सम्पादनीयं तदाह, शालाया इति ।—
रसभैरव प्रागुक्तरसनिर्मितलिङ्गम् । वक्त्रिकर्माणि धापनपुटनादिक्रिया । पाषाणकर्म
शिलाया मर्दनादिक्रिया । शस्त्रकर्माणि घातूना परीक्षार्थं यन्त्रादिकरणार्थं छेदनादि-
क्रिया । वारुणे वरुणसम्बन्धिनः, पश्चिमस्यामित्यर्थः । क्षालनादिक काञ्चिकादिना
बाधनादिकर्म । शोषणम् आर्द्रद्रव्याणामातपे शुष्कोकरणम् । वेधकर्म स्पर्शमात्रेण
हरेन्दस्य सर्वद्रव्याणां सुवर्णत्वादिप्रापणरूपशतधाधानकर्म । सिद्धवस्तूना यथाविधि

अथ रसशालाया सङ्ग्राह्याणि उपकरणानि ।—

पदार्थसङ्ग्रहः कार्यो रससाधनहेतुकः ।

सत्त्वपातनकोष्ठीञ्च भरत्कोष्ठीं सुशामनाम् ॥ ५ ॥

भूमिकोष्ठीं चलत्कोष्ठीं जलद्रोणोऽप्यनेकशः ।

भस्त्रिकायुगलं तद्वन्नलिके वंशलोहयोः ॥ ६ ॥

स्वर्णयो-घोष-शुल्काश्म-कुण्डाश्चर्मकृता तथा ।

करणानि विचित्राणि द्रव्याण्यपि समाहरेत् ॥ ७ ॥

कण्डनी पेषणी खल्वा द्रोणीरूपाश्च वर्तुलाः ।

आयसास्तखल्लाश्च मर्दकाश्च तथाविधाः ॥ ८ ॥

भारणादिसिद्धरसादीनाम् । अत्र पूर्वदिग्भागे रसलिङ्गस्थापनं पूर्वाभिमुखीभूत्वा पूजा-
काव्यस्य प्राशस्त्यात् तत्सम्पादनायम् । अग्निर्कोणस्य अग्निदेवताकत्वात् अग्निप्राश-
कमणा तत्रैव करणप्राशस्त्यात् आग्नेया कृतिनिर्देशः । दक्षिणस्य दण्डधराधिपति-
कत्वात् दण्डपाषाणसाध्यमदनादिकर्मणा तत्रैव विधानं कृतम् । नैर्ऋतस्य
राक्षसाधिपतिकत्वात् शस्त्रकमणश्च आसुरकत्वात् तन्निष्पाद्यानां तत्रैव विधानं
सङ्गतम् । पश्चिमस्य वरुणदेवतत्वात् वरुणस्य च जलाधिपत्वात् चालनादिकर्मणः
तत्राभिधानम् । वायुकोणस्य मरुदेवताकत्वात् मरुतश्च शोषकत्वात् शोषणादि-
कर्मणा तत्र सम्पादनं कर्तव्यम् । उत्तरस्य कुबेराधिदेवताकत्वात् कुबेरस्य च
धनाधिपत्वात् सुवर्णाद्युत्पादकविधकर्मण उत्तरस्या निर्देशः । ईशानस्य ईशानापर-
जामक-शिवदेवतत्वात् शिवस्य च शिवकरत्वात् शिवकराणां भारणादिसिद्धरसादीनां
तत्र स्थापनविधानम्, यथा—“आरोग्य भास्वरादिच्छेत्” इत्युक्त्या ईशानस्य सूर्य-
मूर्त्तिधर ईशानाधिपतिकत्वात् सूर्यस्य च आरोग्यप्रदत्वात् आरोग्यजनकसिद्धवस्तूनाम्
ऐशान्या स्थापनं बोध्यमिति ॥ ३४ ॥

तत्र रससाधनार्थं यानि यानि द्रव्याणि स्थाप्यानि तेषां नामान्याह, पदार्थसङ्ग्रहः
इति ।—सत्त्वपातनकोष्ठादिलक्षणमग्रे वक्ष्यति । जलद्रोण्यः काष्ठादिनिर्मितजला-
धाराः । भस्त्रिका चर्मप्रसेविका, कर्मकाराणां चर्मनिर्मितयन्त्रविशेषः, “छापर” इति
भाषा । नलिके इति ।—वशनिर्मितं लौहनिर्मितञ्च नलिकाद्वयम् । स्वर्णेति ।—
स्वर्णादिनिर्मिता कुण्डा खल्वा स्थाव्याः । तथा चर्मकृता चर्मकाराणां करणानि
साधनानि उपकरणभूतानीत्यर्थः, विचित्राणि विविधानि द्रव्याणि । कण्डनी पेषणी

सूक्ष्मच्छिद्रसहस्राऽऽव्या द्रव्यगालनहेतवे ।

चालनी च कटवाणि शलाका हि च कुण्डली ॥ ९ ॥

तत्र त्रिविधचालनीनां स्थूलद्रव्यचालनार्थं चालनीस्वरूपम् ।—

{ चालनी त्रिविधा प्रोक्ता तत्स्वरूपञ्च कथ्यते ।
 { वैश्वीभिः शलाकाभिर्निर्मिता ग्रथिता गुणैः ॥
 { कीर्तिता सा सदा स्थूल-द्रव्याणां गालने हिता ॥ १० ॥ }

तत्र चूर्णचालनार्थं चालनीस्वरूपम् ।—

{ चूर्णचालनहेतोश्च चालन्यन्याऽपि वंशजा ॥ ११ ॥ }

तत्र सूक्ष्मतरचूर्णचालनार्थं चालनीस्वरूपम् ।—

{ कर्णिकारस्य शाल्मल्या हरिजातस्य कम्बया ।
 { चतुरङ्गुलविस्तार-युक्तया निर्मिता शुभा ॥ १२ ॥ }

{ कुण्डल्यरत्नविस्तारा क्रागचर्माभिवेष्टिता ।
 { वाजि-वालाम्बरान्न-तला चालनिकाऽपरा ॥
 { तया प्रचालनं कुर्याद्वर्तुं सूक्ष्मतरं रजः ॥ १३ ॥ }

स्वल्पा इत्यत्र स्वल्पा इत्यस्य कण्डनीपेषणीभ्यामुभाभ्यामेव सम्बन्धः, तेन स्वल्पा कण्डनी
 लुद्राकारोदूखलमूषल तथा स्वल्पा पेषणी लुद्राकृतिपेषणशिला च । द्रोणीति ।
 —वर्तुलाकारद्रोणीसदृशपावविशेषा । आशया इति ।—तत्रस्वल्पार्थं लौहखल्ला
 लौहनिर्मितखल्लदण्डाश्च । कटवाणि कटतीति कट वर्षणं तस्मात् वायते इति तानि
 प्रथ्यादिनिवारणायमाच्छादनविशेषा, यद्वा—कटम् औषधं वायते इति तानि
 औषधाच्छादनार्थं द्रव्यविशेषा, यद्वा—कटवाणि कषायितचर्मखल्लानि इत्यर्थः ।
 शलाका रससिन्दूरादिपाकार्थं लौहनिर्मितालोडनीविशेषः । कुण्डली स्यात्ली-
 कटाह्यादिसंस्थापनार्थं लघ्वादिभूतवेष्टनीविशेषः । चालन्यास्त्रैविध्यमाह,—चालनी
 त्रिविधेति । तामु स्थूलद्रव्यचालनार्थं चालन्या स्वरूपमाह, वैश्वीभिरिति ।—
 वैश्वीभिः वंशनिर्मिताभिः । गुणै रज्जुभिः । तामु चूर्णचालनार्थं चालन्या स्वरूप-
 माह,—चूर्णेति । तामु अतिसूक्ष्मचूर्णचालनार्थं चालन्या स्वरूपमाह, कर्णिकार-
 स्येति ।—कर्णिकारस्य लुद्रारम्बधस्य । हरिजातस्य हरि वंशं जातं यस्मात्तस्य
 वंशजस्य कम्बया वल्कलेन, चतुरङ्गुलविस्तारयुक्तया इत्यस्य कम्बयेत्यनेनान्वयः ।

मूषा-मृत्तुष-कार्पास-वनोपलक-पिष्टकम् ।

त्रिविध भेषजं धातु-जीव-मूलमय तथा ॥

शिखित्रा गोवरच्चैव शर्करा च सितोपला ॥ १४ ॥

तत्र शिखित्रस्वरूपम् ।—

{ शिखित्राः पावकोच्छिष्टा अङ्गाराः कोकिला मताः ॥ १५ ॥ }

तत्र कोकिलास्वरूपम् ।—

{ कोकिलाश्चेतिताङ्गारा निर्वाणाः पयसा विना ॥ १६ ॥ }

तत्र उपलस्य पथ्याया ।—

{ पिष्टकं कृगण क्वाणमुपलञ्चोत्पल तथा ।
{ गिरिण्डोपलसाठो च संशुष्कच्छगणाभिधाः ॥ १७ ॥ }

काचायोमृहराटाना कूपिका चषकाणि च ॥ १८ ॥

तत्र कूपिकाया पथ्याया ।—

{ कूपिका कुपिका सिद्धा गोला चैव गिरिण्डिका ॥ १९ ॥ }

कुण्डली चालन्या वेष्टनी । अरन्निविस्तारा प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिवद्भुष्टिहस्त-
प्रमाणावयता, चतुरङ्गुलविस्तृतकर्णिकारादिवत्कलनिर्मिता अरन्निविस्तारवेष्टनीयुक्ता
क्वागवर्त्मनिष्ठता अन्तर्पुच्छकेश सूक्ष्मवस्तरचिततलदेशा सूक्ष्मतरद्रव्यचालनायेनपरविधः
चालनीयम् । पिष्टकं तण्डुलपिष्ट “पिटुली” इति भाषा । त्रिविध भेषजनिति ।—
धातुमय स्वर्णादिरूप स्थावर, जीवमय क्षीरमूत्रपुरीषादिक जङ्गम, मूलमय वनोपल-
दिकम् औद्भिद्रुम् । शर्करा बालुका । सितोपला कठिनी “फुलखडी” इति भाषा ।
शिखित्रा शब्दस्थार्थमाह, शिखित्रा इति ।—पावकोच्छिष्टा अग्निना भुक्तावशिष्टा,
अप्रज्वलिता किन्तु अग्निसृष्टा इत्यर्थे, अङ्गारा अङ्गारस्वरूपा कोकिला,
शिखित्रा शिखिनम् अनल वायन्ते पालयन्ति प्रदोषनेन रक्षन्ति इति तादृशा
ज्वलदङ्गारा इत्यर्थे, मता । शिखित्रलक्षणे कोकिला उक्ता, अतः
कोकिला-शब्दस्थार्थमाह, कोकिला इति ।—चेतिताङ्गारा तप्ताङ्गारा,
पयसा विना स्वयं निवाणा शान्ता चेत् ते अङ्गारा कोकिला मताः,
कोकिला “कयला” इति भाषा । शुष्कगोवरस्य पथ्यायमाह, पिष्टकमिति ।
—पिष्टकाद्युपलसाठयन्ता सप्त शब्दाः संशुष्कच्छगणाभिधा शुष्कगीमयस्य पथ्याया
इत्यर्थे । कूपिकाचपकयो स्वरूपमाह, काचेति ।—कूपिका “शिशि” “शेतल”

तत्र चषकस्य पथ्याया ।—

{ चषकञ्च कटोरो च वाटिका स्वारिका तथा ।
{ कञ्चोली ग्राहिका चेति नामान्येकार्थकानि हि ॥२०॥ }

शूर्पादिवेणुपात्राणि क्षुद्रशिप्राश्च शङ्खिकाः ।

क्षुरप्राश्च तथा पाक्यं यच्चान्यत्तत्र युज्यते ॥

पालिका कर्णिका चैव शाकच्छेदनशस्त्रकाः ॥२१॥

अथ रससाधनाङ्गानामर्चनाया कर्त्तव्यतानिर्देश ।—

शालासम्भारजनाद्यं हि रसपाकान्तकर्म यत् ।

तत्रोपयोगि यच्चान्यत्तत् सर्वं परविद्यया ॥ २२ ॥

श्रीरसाङ्गुशया सर्वं मन्त्रयित्वा समर्चयेत् ।

अन्यथा तद्गत तेजः परिगृह्णन्ति भैरवाः ॥ २३ ॥

अथ रसकर्मणि यादृशा वैद्या निधीय्या तत्कथनम् ।—

रससवित्तरा वैद्या निघण्टुज्ञाश्च वार्त्तिकाः ।

सर्वदेशजभाषाज्ञाः सङ्ग्राह्यास्तेऽपि साधकैः ॥ २४ ॥

इति भाषा । चषक पानपात्र, “वाटो” “ग्लास” इति प्रसिद्धम् । कूपिकायाः पथ्यायमाह,—कूपिकेति । चषकस्य पर्यायमाह,—चषकमिति । शूर्प शस्यगत-धूल्याद्यपनयनार्थं वृक्षशलाकादिनिर्मितं करिकणाकारपात्रविशेषः । क्षुद्रशिप्रा क्षुद्राकारा शुक्तयः । शङ्खिका क्षुद्रशङ्खा । “क्षुद्रशिप्राश्च शङ्खिका” इत्यत्र “क्षुद्रशिप्राश्च शङ्खिका” इति पाठे—क्षुद्राकारा मन्दगामिन्यश्च शङ्खिका शम्बुका इत्यर्थः । पाक्यम् औषधपाकसम्पादनार्थं पात्रविशेषः पाशुलवण वा । पालिका पाकपात्रविशेषः । कर्णिका अस्त्रविशेषः । शाकच्छेदनशस्त्रका शाकानां पत्रपुष्प-फलादीनां छेदनार्थं शस्त्रविशेषाः ॥ ५—२१ ॥

रससाधनोपयोगिद्रव्याणामभिमन्त्रणस्य कर्त्तव्यतानाह, शालेति ।—गृहसार्जन-मारभ्य रसपाकान्तं यत् कर्म, द्रव्याणि च यानि तत्र उपयोगीनि तानि सर्वाणि परमगृह्यश्रीरसाङ्गुशान्त्येन अभिमन्त्र्य पूजयेत् तेन च रसकर्म निर्विघ्नं सिध्यति । अन्यथा अपूजने । तद्गतं द्रव्यनिष्ठम् । भैरवा शिवानुचरभेदाः ॥ २२।२३ ॥

रससाधकेन तत्कर्मसाधनार्थं यादृशा वैद्या सहायत्वेन ग्राह्या, तदाह, रस-

अथ रसपाककाली मन्त्रजपस्य कर्तव्यतानिर्देश ।—

रसपाकावसानं हि सदाऽघोरञ्च जापयेत् ॥ २५ ॥

अथ परिचारकलक्षणम् ।—

सौद्यमाः शुचयः शूरा बलिष्ठाः परिचारकाः ॥ २६ ॥

अथ रसकर्मयोग्यस्य वैद्यस्य लक्षणम् ।—

धर्मिष्ठः मत्स्यवान् विद्वान् शिवकेशवपूजकः ।

सदयः पद्महस्तश्च स योज्यो रसवैद्यके ॥ २७ ॥

अथ पद्महस्तवैद्यलक्षणम् ।—

पताका-कुम्भ-पायोज-मत्स्य-चापाङ्गपाणिकः ।

अनामाधःस्थ-रेखाङ्कः स स्यादमृतहस्तवान् ॥ २८ ॥

अथ वर्जनीयवैद्यलक्षणम् ।—

अदेशिकः क्षपामुक्तो लुब्धो गुरुविवर्जितः ।

क्षण्णरेखा-करो वैद्यो दग्धहस्तः स उच्यते ॥ २९ ॥

सुवित्तरा इति ।—रससुवित्तरा रसविषये अतीव ज्ञानिन । “रससुवित्तरा वैद्या ” इत्यत्र ‘रससंहितया वैद्या ” इति पाठे—रसशास्त्राभिज्ञा इत्यर्थे, “धान्येन धनवान्” इतिवत् तृतीया । वार्त्तिका “उक्तानुक्तदुरुक्तार्थे-व्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्” इत्यन्तलक्षणे सूत्रानुक्ताद्यथाविष्कारके शास्त्रविशिषे निपुणा । एतेन रससुवित्तरा इत्यादिविशेषण-चतुष्टयेन सर्वशास्त्रदर्शिनो विपश्चित वैद्यस्य रससाधने सहाधीभवितुमधिकार इति प्रदर्शितम् ॥ २४ ॥

रसस्य पाकशेषपर्यन्त मन्त्रजपस्य कर्तव्यतामाह, रसपाकेति ।—अघोरम् अघोरमन्त्रम् ॥ २५ ॥

परिचारकलक्षणमाह, सौद्यमा इति ।—सुगमम् ॥ २६ ॥

रससाधनयोग्यस्य वैद्यस्य लक्षणं निर्दिशति, धर्मिष्ठ इति ।—पद्महस्तः अमृतहस्तः पीयूषपाणि इत्यर्थे ॥ २७ ॥

पद्महस्तः विव्रणोति, पताकेति ।—पायोजः पद्मम् । अनामेति ।—अनामिकायाः अङ्गुल्या अघोदेशपर्यन्तमूर्ध्वरेखाचिह्नितकर इत्यर्थे । अमृतहस्तवान् अमृतहस्त इत्यपरपठ्यायक पद्महस्तवान्, पीयूषपाणिरित्यर्थे ॥ २८ ॥

रससाधनाधिकारिपद्महस्तपुरुषनिर्देशप्रसङ्गेन अनधिकारिदग्धहस्तपुरुषलक्षण-

अथ निधिसाधने नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

भूतनिग्रहमन्त्रज्ञास्ते योज्या निधिसाधने ॥ ३० ॥

अथ बलिसाधने नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

बलिष्ठा' सत्यवन्तश्च रक्ताक्षाः कृष्णविग्रहाः ।

भूतवासनविद्याश्च ते योज्या बलिसाधने ॥ ३१ ॥

अथ रसायने नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

निर्लीभाः सत्यवक्तारो देवब्राह्मणपूजका ।

यमिन पथ्यभोक्तारो योजनीया रसायने ॥ ३२ ॥

अथ धातुवादे नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

धनवन्तो वदान्याश्च सर्वोपस्करसंयुता ।

गुरुवाक्यरता नित्यं धातुवादेशु ते शुभा' ॥ ३३ ॥

नाह, अदेशिक इति ।—अदेश्य निन्दितदेश्य स्नेच्छादिभूमेरिति यावत्, अयमिति स्नेच्छादिदेशवाचीत्यर्थं, कुर्यामीति वा । कृष्णरेखाकर कृष्णवर्णरेखाङ्कितकर पुरुष । एवम्भूत पुरुष दग्धदन्त अत वर्जनीय इत्याशय ॥ २९ ॥

अधिकारिनिदेशप्रसङ्गेन रत्नसाधनार्थं यादृशि कमणि शविधाना पुसामधिकार तान् विवरीष्यन् आदौ निधिसाधनार्हानाह, भूतेति ।—निधौना पञ्चगङ्गादीना साधने आयत्तीकरणे इत्यर्थः । रसकर्मणो बह्वर्थसाध्यत्वात् तदर्थसङ्ग्रहार्थं निधि-साधनप्रयोजनम्, भूताश्च तत्र विघ्नकरा भवन्ति अतस्तदुत्सादनार्थं भूताभिज्ञाना प्रयोजनम् इति बोध्यम् ॥ ३० ॥

बलिसाधने नियोज्यान् पुरुषानाह, बलिष्ठा इति ।—भूतवासनविद्या भूतेभ्य वासन भयप्रदर्शनं विद्या येषां ते भूतापसारका । बलिसाधने देव्यादिसभीषे उपहारीकृतद्रव्याणा रक्षणार्थम्, विविधशुभकार्येषु भूतानां विघ्नोत्पादकत्वा-दिति ॥ ३१ ॥

रसायनसाधने नियोज्यानाह निर्लीभा इति ।—यमिन इन्द्रियनिग्रह-श्रीला ॥ ३२ ॥

धातुवादे नियोज्यानाह, धनवन्त इति ।—वदान्या दानश्रीला । सर्वोपस्कर-संयुता सर्वोपस्कर' समस्तोपकरणेन संयुता सर्वोपकरणवन्तः । धातुवादेशु स्वर्णरौप्यादिधातुसाधनक्रियासु ॥ ३३ ॥

अथ भेषजाहरणे नियोज्यपुरुषलक्षणम् ।—

तत्तदौषधनामज्ञा' शुचयो वञ्चनीज्झिता' ।

नानाविषयभाषाज्ञास्ते मता भेषजाहृतौ ॥ ३४ ॥

अथ रसविद्यायां लब्धव्यसाफल्यस्य लक्षणम् ।—

शुचीना सत्यवाक्यानामास्तिकाना मनस्विनाम् ।

सन्देहोजिह्वतचित्ताना रस' सिध्यति सर्वदा ॥ ३५ ॥

अथ रससिद्धसाधकस्य कर्तव्यनिर्देशः ।—

दशाष्टक्रियया सिद्धो रसोऽसौ साधकोत्तमः ।

हा रसो नष्ट इत्युक्ता सेवेतान्यत्र तं रसम् ॥ ३६ ॥

अथ रससिद्धे फलम् ।—

रससिद्धो भवेन्नर्त्त्यो दाता भोक्ता न याचकः ।

जरामुक्तो जगत्पूज्यो दिव्यकान्ति' सदा सुखी ॥ ३७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिद्धगुप्तस्य सूनीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रसशालाप्रकरणे नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भेषजाहरणे नियोज्यानाञ्च, तत्तदिति ।—वञ्चनीज्झिता साध्याचारा ।

नानाविषयभाषाज्ञा नानादेशीयभाषाभिज्ञा ॥ ३४ ॥

अवश्यप्रयत्न रससाधक निर्दिशति, शुचीनामित्यादि ।—सन्देहोजिह्वतचित्तानां सिद्धिलाभे निश्चितमनसाम् ॥ ३५ ॥

रससिद्धौ कर्तव्यान्तरमाह, दशाष्टक्रिययेति ।—यथायथं स्वेदनाद्यष्टादशविधं कर्मणा रस रसकर्म, सिद्धं सफलं जरामरणादिनिवारकशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः, चेत्, तदा असौ साधकोत्तमः हा खेदे, रसः नष्टः सृष्ट इत्युक्ता स्थानान्तरे पुनरपि रसकर्म आचरेत् । अत्र स्वप्रयत्नसाफल्यजनितहर्षज्ञापकाव्ययप्रयोगस्थौचित्येऽपि यत् “हा” इति विषादार्थकं शब्दं प्रयुक्तं, तत् देवाशसम्भूतस्य महापभावस्य रसस्य एव स्वेदनादिकदृशनाजनितस्वरूपनाशनरूपमरणात् सदस्यस्य विपश्चितं सहृदयत्वज्ञापनार्थमिति बोध्यं, यथा शत्रुं विनाश्यापि श्रीरामयुधिष्ठिरादीनां विषादः । अथवा हा इति विद्मये । “सिद्धो रसः” इत्यत्र “सिद्धे रसे” इति पाठे—रसे सिद्धे सति ॥ ३६ ॥

रससिद्धस्य गुणवत्तामाह, रससिद्ध इति ।—सुगमम् ॥ ३७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ परिभाषा ।—

अथ परिभाषाया प्रयोजनम् ।—

कथ्यते सोमदेवेन सुग्धवैद्यप्रबुद्धये ।

परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रे सिद्धे च भाषिता ॥ १ ॥

अथ धन्वन्तरिभाग ।—

अर्द्धं सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लेहस्य भागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णवटकादीना तथा सप्तमः ।

यो दीयेत भिषग्वराय गदिभिर्निर्दिश्य धन्वन्तरिं

सर्वारोग्यसुखामये निगदितो भागः स धन्वन्तरेः ॥ २ ॥

शास्त्रकृतानि यैः शैली यत ते सुखगृहणार्थं नातिविस्तरार्थं केषाञ्चित् शब्दानाम् अवयवाथमनादृत्य समुदायाथज्ञापनाय परिभाषानाम् विशिष्टसज्ञा विदधति, तज्ज्ञानमन्तरेण च शास्त्रार्थो दुर्बोधी भवति, अतस्मात् निर्देष्टुम् अष्टमाध्यायमारभते, तत्र स्वल्पज्ञाना बोधसौकर्यार्थं सोमदेवोक्ता रसशास्त्रीया परिभाषामाह, कथ्यते इति ।—सोमदेवेन तदाख्यरसतन्त्रकर्ता । सुग्धेति ।—अनभिज्ञभिषजा बोधसौकर्यार्थम् । परिभाषा अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशक मानादिज्ञापकश्च अन्यविशेषः, यदुक्त परिभाषाप्रदीपे—“ध्वान्ते पथि चरिष्णूना यथा दीप प्रदर्शक । नानाशास्त्राज्ञभिषजा सङ्गृहीड्य तथा भवेत् ॥ अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिका । परिभाषा प्रकथ्यन्ते दीपीभूता सुनिश्चिता ॥” इति । अतः तु रसकर्त्तृणां रसविद्धिं विहितस्य समुदायाथबोधकसज्ञाविशेषस्य अर्थप्रकाशिका परिभाषा इत्यर्थो बोध्यः । सिद्धे योगसिद्धपुरुषे ॥ १ ॥

भिषजा धन्वन्तर्यश्रवात धन्वन्तरिप्रसादनार्थं रोगिभिः वैद्याय यस्य यस्यौषधस्य धन्वन्तरिभाग इति नाम्ना प्रसिद्धः यावान् यावानंश्च दातव्यं, तदाह, अर्द्धमिति ।—सिद्धरसस्य जारणादिक्रियानुष्ठानेन जरामरणादिविनाशकशक्तिसम्पन्नस्य रसस्य अर्द्धं प्रस्तुतौषधापेक्षया अर्द्धांशम्, तैलघृतयोरीत्यस्यापि अर्द्धमित्यनेन सम्बन्धः ॥

अथ रुद्रभागः ।—

भैषज्यक्रीणितद्रव्य-भागोऽप्येकादशो हि यः ।

वणिग्भगो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स उच्यते ॥ ३ ॥

अथ विश्वासघातकवैद्यलक्षणम् ।—

प्रगृह्याधिकरुद्रांशं योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेन्नुब्धधीर्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ४ ॥

अथ कज्जली ।—

धातुभिर्गन्धकाद्यैश्च निर्द्रवैर्मर्दिता रसः ।

सुस्रवणः कज्जलाभोऽसौ कज्जलीत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

अथ रसपङ्क ।—

सद्रवा मर्दिता सैव रसपङ्क इति स्मृतः ॥ ६ ॥

तेन सिद्धरसस्य अर्द्धं तैलघृतयोरपि अर्द्धं देयमिति बोध्यम्, एवमष्टम सप्तमभागवपि प्रस्तुतलेहाद्यपेक्षया बोध्यौ । एवविधाशयद्वयञ्च गुरुविप्रसिद्धतपस्विदुर्गतानाम् औषधप्रस्तुताचक्षणा स्वभेषजैः चिकित्साकरणार्थं बोद्धव्यं, यदुक्तं चरके—“गुरु-विप्रसिद्धतपस्विदुर्गतानां स्वभेषजेरुपाचरेत्” इति ॥ २ ॥

रुद्रस्य तन्त्रकर्तृत्वात् तदन्तर्जीविभिर्भिषग्भि रुद्रप्रसादसम्पादनार्थं रुद्रभाग इति नाम्ना प्रसिद्ध अथ यथा ग्राह्यं तदाह, भैषज्येति ।—अत्र वणिग्भ्यः भैषज्यार्थं क्रीणितद्रव्याणां य एकादशी भाग इत्येवमन्वयः कार्यः, किञ्च “सविज्ञेय्ये हि विशेषणे विशेष्य बाधित्वाऽपि विशेषणमुपसङ्गास्ति” इति न्यायात् शिखरी विनष्ट-पुरुषो न नष्ट इत्येवदिशा भैषज्यक्रीणितद्रव्यस्य एकादशी भाग इति योजनीयम् । “भैषज्यक्रीणित द्रव्य भागः” इति पाठे—भैषज्यार्थं क्रीणीत यत् द्रव्य तस्य य एकादशी भाग इत्येवमन्वयः । श्लोकोऽयं प्रचिन्त इति केचित् ॥ ३ ॥

निन्दनीयवैद्यमाह, प्रगृह्येति ।—अधिकरुद्रांशम् एकादशभागादप्यधिकम् । दापयेत्, वणिग्भि रोगिभ्य इति शेषः । य वणिग्भ्यः अधिकरुद्रांशमुत्कीचश्चरुपं गृहीत्वा अपक्व द्रव्यमुत्कृष्टमित्युक्ता ते रोगिभ्यो दापयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कज्जलीमाह, धातुभिरिति ।—धातुभिः, खण्डादिभिः । गन्धकाद्यैरित्यत्र आदि-पदेन अभादीनां यद्वयं बोध्यम् ॥ ५ ॥

अथ पिष्टी ।—

अर्काशतुल्याद्दसतोऽथ गन्धान्निष्काङ्गतुल्याक्षुटिशोऽधिखल्ले ।
अर्कातपे तीव्रतरे विमर्द्यात् पिष्टी भवेत् सा नवनीतरूपा ॥ ७ ॥

मतान्तरे पिष्टी ।—

खल्ले विमर्द्य गन्धेन दुग्धेन सह पारदम् ।
षेष्णात् पिष्टता याति सा पिष्टीति मता परैः ॥ ८ ॥

अथ पातनपिष्टी ।—

चतुर्थाशसुवर्णेन रसेन घृष्टपिष्टिका ।
भवेत् पातनपिष्टी सा रसस्योत्तमसिद्धिदा ॥ ९ ॥

अथ स्पर्शरौप्ययो कृष्टी ।—

रूप्यं वा जातरूप वा रसगन्धादिभिर्हृतम् ।
समुत्थितञ्च बहुशः सा कृष्टी हेमतारयोः ॥ १० ॥

रसपङ्कसाह, सद्रवेति ।—सद्रवा केनचिद्द्वयेण सहिता । सैव कज्जली एव ॥ ६ ॥

पिष्टीमाह, अर्काशतुल्यादिति ।—अर्काश द्वादशभाग, स च निष्काङ्गपिचया इति बोध्य, तेन सार्द्धकषो रसस्येति । निष्काङ्गतुल्यात् माषद्वयमितान् । क्षुटिश खण्डश । अधिखल्ले खल्लमन्ये । अत्र तुल्यादिति प्रयोगद्वये ल्यब्लोपे पञ्चमी, तेन अर्काशतुल्य निष्काङ्गतुल्यञ्च गृहीत्वा इत्येवं योजनीयम् ॥ ७ ॥

पिष्ट्या मतान्तरमाह, खल्ले इति ।—सुगमम् ॥ ८ ॥

पातनपिष्टीमाह, चतुर्थाशेति ।—रसापेक्षया चतुर्थाशसुवर्णेन इत्यर्थः । घृष्ट-
पिष्टिका आदौ घृष्टा पश्चात् पिष्टिका पिष्टीकृता । पातनपिष्टी ऊर्ध्वपातनाद्यर्थं
पिष्टी ॥ ९ ॥

कृष्टीलक्षणमाह, रूप्यमिति ।—जातरूप सुवर्णम् । समुत्थितमिति अन्तर्भूतस्पर्श-
प्रयोग, तेन समुत्थापित शोधितमित्यर्थः, ऊर्ध्वपातनायन्ते साधितमित्यर्थो वा ।
सा उत्थापनक्रिया । कृष्टीति ।—स्पर्शरौप्ययो सा क्रिया कृष्टीति बोध्यम् ।
रसादिभि सह स्पर्शं वा रौप्यं वा केनचिन्मार्कद्रव्येण सम्पाद्यं बहुश आतपं
शोधयेत्, अथवा—रसगन्धादिभिर्मारित स्पर्शं रौप्यं वा बहुवारम् ऊर्ध्वपातनयन्तेषु
समुत्थापयेत् सा क्रिया कृष्टी बोध्या ॥ १० ॥

अथ कृष्ट्या कार्यम् ।—

कृष्टीं क्षिपेत् सुवर्णान्तर्न वर्णो हीयते तथा ॥ ११ ॥

अथ स्वर्णकृष्टीकृतबीजस्य कार्यम् ।—

स्वर्णकृष्ट्या कृतं बीजं रसस्य परिरञ्जनम् ॥ १२ ॥

अथ वरलोहकम् ।—

ताम्रं तीक्ष्णसमायुक्तं द्रुतं निक्षिप्य भूरिशः ।

स-गन्ध-लकुचद्रावे निर्गतं वरलोहकम् ॥ १३ ॥

अथ हेमरत्नी ।—

तेन रत्नीकृत स्वर्णं हेमरत्नीत्युदाहृतम् ॥ १४ ॥

अथ हेमरत्न्या कार्यम् ।—

निक्षिप्ता सा द्रुते स्वर्णे वर्णोत्कर्षविधायिनी ।

तारस्य रञ्जनी चापि बीजरागविधायिनी ॥ १५ ॥

कृष्ट्या कार्यमाह, कृष्टीमिति ।—पूर्वरीत्या कृतया सुवर्णरौप्ययोरन्यतरकृष्ट्या कृष्ट सुवर्णे सम्पद्यं पुटनेन स्वर्णस्य वर्णान्यथा न जायते ॥ ११ ॥

स्वर्णकृष्टीकाबीजस्य कार्यमाह, स्वर्णकृष्ट्येति ।—बीज “निर्वापणविशेषिण” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षण धातुविशेषाणा विचित्रसंस्कारविशेष । उक्तप्रकारेणैव कृतस्वर्णकृष्टीनिर्मितं बीज पारद रञ्जयेत् ॥ १२ ॥

वरलोहप्रस्तुतप्रकारमाह, ताम्रमिति ।—तीक्ष्णसमायुक्तं तीक्ष्णलौहसयुक्तम् । भूरिश सप्तवारानित्यर्थः । तीक्ष्णलौहं ताम्रञ्च अग्निसन्तापेन द्रवीकृत्य गन्धक-चूर्णमिश्रितलकुचरसे निक्षिपेत्, घनोभूतं तद्व्यसृज्य पुनः द्रावयित्वा पूर्ववत् निक्षिपेत्, एव सप्तवारम् । “द्रुतम्” इत्यत्र “सृतम्” इति पाठे,—सृतं भक्ष्योभूतम् । एव प्रक्रियया तस्मात् उत्कृष्टलौहं निर्गमिष्यतीति ॥ १३ ॥

हेमरत्नीमाह तेन रत्नीकृतमिति ।—तेन वरलोहसयोगेन रत्नीभूतं सुवर्णं हेमरत्नी इति नाम्ना ख्यातम् ॥ १४ ॥

हेमरत्न्या कार्यमाह, निक्षिपेति ।—सा हेमरत्नी । तारस्य रौप्यस्य । बीजरागविधायिनी निर्वापणविशेषिण इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणस्य विचित्रसंस्कार-विशिष्टधातुविशेषस्य रञ्जनी ॥ १५ ॥

अथ ताररक्ती ।—

एवमेव प्रकर्तव्या ताररक्ती मनोहरा ।

रञ्जनी खलु रूप्यस्य वीजानामपि रञ्जनी ॥ १६ ॥

अथ दलम् ।—

मृतेन वा बद्धरसेन वाऽन्यलोहेन वा साधितमन्यलोहम् ।

सितञ्च पीतत्वमुपागतं तद्वलं हि चन्द्रानलयोः प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

अथ अन्यविधदलम् ।—

आ-मास-कृतवद्धेन रसेन सह योजितम् ।

साधितं वाऽन्यलोहेन सितं पीतञ्च तद्वलम् ॥ १८ ॥

अथ शुक्लनागम् ।—

माक्षिकेण हतं ताम्रं दशवारं समुत्थितम् ।

तद्वद्विशुद्धनागं हि द्वितयं तच्चतुष्पलम् ॥ १९ ॥

ताररक्तीनाह, एवमिति ।—एवं हेमरक्तीप्रक्रियामनुसृत्य इत्यर्थः । ताररक्ती शौण्डर्यरक्ती ॥ १६ ॥

दलमाह, मृतेनेति ।—बद्धरसेन निगडीकरणक्रियया सयमितसूतेन । अन्यलोहेन अष्टलोहानामन्यतमलोहेन, अन्यत् लोहमन्यलोहमिति अलुक् समासः, तेन । अन्य-लोहम् अष्टलोहानां यतः किञ्चिदेकं लोहमित्यर्थः । चन्द्रानलयो दलमिति सितत्व-पीतत्वप्राप्तलोहविशेषस्य संज्ञाविशेषः । मृतसूतादीनामन्यतमेन साधितं यत्किञ्चिदेकं लोहं यदा सितत्वं पीतत्वं वा प्राप्नोति तदा सितपीतान्यतरत्वमुपागतं तत् चन्द्रानलयो दलमिति संज्ञा लभते, एवञ्च सितत्वमुपागतं लोहं चन्द्रदलं पीतत्वमुपागतञ्च लोह-मनलदलमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

दलक्रियायां क्रमान्तरमाह, आ मासेति ।—आ मासं कृतवद्धेन मासं यावत् कृतनिगडीकरणक्रियेण, मासं यावत् निगडीकरणक्रियया सयमितेनेत्यर्थः । “आ-मास” इत्यत्र “आवास” इति पाठे —“सर्पाक्षी चौरिणी” इत्यादिनीकनियामक-गण्ये मन्यग्वासनद्वारा निप्रमितेनेत्यर्थः । योजितं मिश्रयित्वा साधितमित्यर्थः । तत् पक्लिञ्चिल्लोहम् ॥ १८ ॥

नीलाञ्जनहतं भूयः सप्तवारं समुत्थितम् ।

इति ससिद्धमेतद्धि शुल्बनागं प्रकीर्त्यते ॥ २० ॥

अथ शुल्बनागगुणा ।—

साधितस्तेन सूतेन्द्रो वदने विधृतो नृणाम् ।

निहन्ति मासमात्रेण मेहव्यूहमशेषतः ॥ २१ ॥

पथ्याशनस्य वर्षेण पलितं बलिभिः सह ।

गृध्रदृष्टिर्लसत्पुष्टिः सर्वारोग्यसमन्वितः ॥ २२ ॥

अथ पिञ्जरी ।—

लोहं लोहान्तरे क्षिप्तं ध्यात निर्वापितं द्रवे ।

पाण्डुपीतप्रभं जातं पिञ्जरीत्यभिधीयते ॥ २३ ॥

अथ चन्द्रार्कम् ।—

भागाः षोडश तारस्य तथा द्वादश भास्वतः ।

एकत्राऽऽवर्त्तितास्तेन चन्द्रार्कमिति कथ्यते ॥ २४ ॥

अथ निर्वाहणम् ।—

साध्यलोहेऽन्यलोहं चेत् प्रक्षिप्तं वङ्गनालतः ।

निर्वापणन्तु तत् प्रोक्तं वैद्यैर्निर्वाहणं खलु ॥ २५ ॥

शुल्बनागमाह, साक्षिकेणेति ।—स्वर्णसाक्षिकेण सह मारितं ताम्रं तथा सीस-
कञ्च पृथक् पृथक् दशवारं समुत्थापितं कृत्वा तयो प्रत्येकं चतुष्पलम् आदाय एकी-
कुर्यात् तत् तदुभयं भूय नीलाञ्जनेन सह भस्मीकृत्य सप्तवारं समुत्थापयेत्, एवञ्च
तयो शुल्बनाग इति सज्जा जायते इति ॥ १९।२० ॥

शुल्बनागस्य गुणमाह, साधित इति ।—साधितं मारितं । वदने विधृतं,
गुटिका कृतेति शेषः ॥ २१।२२ ॥

पिञ्जरीमाह, लोहमिति ।—किसपि द्रुतं लोहमन्यतरस्मिन् द्रुते लोहे निक्षिप्य
विफलाद्यन्यतरद्रावे निर्वापयेत्, एवञ्च पाण्डुपीतप्रभं तल्लोहं पिञ्जरीसज्जा प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चन्द्रार्कसज्जामाह, भागा इति ।—भास्वतं ताम्रस्य । एकत्राऽऽवर्त्तिता, एक-
स्मिन्नेव पात्रे युगपत् द्रवीकृत्य आलोजिता । तेन तथा आलोजनेन ॥ २४ ॥

अथ निवापणस्य सावानिर्देश ।—

क्षिपेन्निर्वापणं द्रव्यं निर्वाह्यै समभागिकम् ।

आवाह्यं वापनीये च भागे दृष्टे च दृष्टवत् ॥ २६ ॥

अथ वारितरलौहलक्षणम् ।—

मृत तरति यत्तोये लौहं वारितरं हि तत् ॥ २७ ॥

अथ रेखापूर्णाख्यमृतलौहलक्षणम् ।—

अङ्गुष्ठतर्जनीष्टुं यत्तद्रेखान्तरे विशेत् ।

मृतलौहं तदुद्दिष्टं रेखापूर्णाभिधानतः ॥ २८ ॥

अथ अपुनर्भवलौहलक्षणम् ।—

गुड-गुञ्जा-सुखस्पर्श-मध्वाज्यैः सह योजितम् ।

नाऽऽयाति प्रकृतिं धानादपुनर्भवमुच्यते ॥ २९ ॥

निर्वाहणमाह, साध्यलौहे इति ।—साध्यलौहे मारणीयलौहे । वङ्गनालत वङ्ग-
नालाख्ययन्त्रविशेषेण । वङ्गनाललक्षणञ्चाये दशमाध्याये “मूषासृङ्गि” इत्यादिना “दृढ-
मानाय कौर्चितम्” इत्यन्तेन वक्ष्यति । निर्वापणं मारणलौहम् । निर्वाहणं सञ्जा-
विशेष । मारणार्हलौहे तत्तल्लौहमारकं लौहान्तरं यदि वङ्गनालेन प्रक्षिपेत तर्हि
तन्मारकं लौहं निर्वाहणसञ्जा लभते ॥ २५ ॥

निर्वापणद्रव्यस्य मानमाह, क्षिपेदिति ।—निर्वापणं मारणद्रव्यम् । निर्वाह्ये
सम्पादनीये, साधे इति यावत्, लौहादिद्रव्ये इति शेषः । साध्यलौहे मारणद्रव्यं
साध्यलौहसमभागं प्रक्षेप्यम्, अथवा वापनीये प्रक्षेपयोग्ये भागे माने दृष्टे सति,
उपदेष्टुसकाशे इति शेषः, दृष्टवत् यथा दृष्टं तथा, प्रक्षिप्येति शेषः, आवाह्यम्
आ सम्यक् वाह्यं सम्पादनीयम् । “आवाह्यम्” इत्यत्र “आवाप्यम्” इति पाठे—
गुरुसकाशे यथा दृष्टं तथा प्रक्षेप्यम् इति ॥ २६ ॥

वारितरलौहलक्षणमाह, मृतमिति ।—वारिणि जले तरति झवते भासते
इति यावत्, इति वारितरम् ॥ २७ ॥

रेखापूर्णलौहलक्षणमाह, अङ्गुष्ठेति ।—तद्रेखान्तरे तथो तर्जन्यङ्गुष्ठयो रेखा-
न्तरे रेखावकाशे, अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां घषणे कृते यत्र लौहे तथोरङ्गुल्यो रेखासमूहः
अङ्कितो भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

निरुल्ललौहलक्षणमाह, गुडेति ।—सुखस्पर्श, टङ्गण, निरुल्लकारकमिव पञ्चकवर्भे

अथ जनमलक्षणम् ।—

तस्योपरि गुरुद्रव्यं धान्यञ्चोपनयेद्भ्रुवम् ।

हंसवत्तीर्यते वारिण्यूनम परिकीर्तितम् ॥ ३० ॥

अथ निरुत्यलोहलक्षणम् ।—

रौप्येण सह संयुक्तं धातं रौप्येण चेन्नगेत् ।

तदा निरुत्यमित्युक्त लोह तदपुनर्भवम् ॥ ३१ ॥

अथ बीजलक्षणम् ।—

निर्वापणविशेषेण तत्तद्वर्णं भवेद्यदा ।

मृदुलं चित्रसंस्कारं तद्वीजमिति कथ्यते ॥ ३२ ॥

अथ उत्तरणम् ।—

इदमेव विनिर्दिष्टं वैद्यैरुत्तरणं खलु ।

संसृष्टलोहयोरैक-लोहस्य परिनाशनम् ॥ ३३ ॥

टङ्गणशब्दग्रहणात्, यदुक्तं रसेन्द्रसारे—“मधुसर्पिस्तथा गुग्गा टङ्गण गुग्गुलुस्तथा ।
मिवपञ्चकमेतत्तु गणितं धातुमेलने ॥” इति । मिवपञ्चकीतगुग्गुली कार्यमव
गुडेन सम्पादनीयमिति । प्रकृति स्वरूपम् । अपुनर्भवम् अपुनरुत्थानं, निरुत्यमिति
यावत् ॥ २९ ॥

जनमाख्यमृतलोहलक्षणमाह, तस्येति ।—तस्य उक्तप्रकारेण मृतलोहस्योपरि
किमपि भारवद्द्रव्यं धान्यञ्च सस्थाप्य जले निक्षिप्ते सति तत् तरति चेत् जनमाख्य
मल्लोहं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

निरुत्यस्य लक्षणान्तरमाह रौप्येणेति ।—रौप्यं लोहञ्च एकत्र सस्थाप्य
भस्त्रया धापनेन यदि परस्परं मिश्रीभवेत् तदाऽपि निरुत्यं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

बीजमाह, निर्वापणेति ।—पूर्वनिर्दिष्टसाध्यलोहे तत्तल्लोहमारकान्यलोहनिक्षेप
रूपनिर्वाहणाख्यसंस्कारविशेषेण यदा साध्यलोहं प्रक्षिप्तलोहवर्णं भवेत्, तदा मृदुलं
मुख्यं, चित्रसंस्कारम् आहितापूर्वगुणान्तरं तत् बीजमिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

उत्तरणमाह, इदमिति ।—इदं संसृष्टलोहयोरित्यादिना वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थः ।
उत्तरणमिति मञ्जाविशेषः । संसृष्टेति ।—मिश्रितलोहयो एकलोहस्य परिनाशनं
धापनादिक्रियाविशेषेण एकस्मात् अन्यत् पृथक्कृत्य भस्मीकरणम्, एकस्मात् अन्यस्य
वह्निर्निष्काशनं वा ॥ ३३ ॥

अथ ताडनम् ।—

प्रधातं वङ्कनालेन तत्ताडनमुदाहृतम् ॥ ३४ ॥

अथ धान्याभ्रलक्षणम् ।—

चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रवङ्गं हि काञ्चिके ।

निर्यातं मर्दनादस्त्राङ्गान्याभ्रमिति कथ्यते ॥ ३५ ॥

अथ सत्त्वलक्षणम् ।—

क्षारास्त्रद्रावकैर्युक्तं धातमाकरकोष्ठके ।

यस्ततो निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधीयते ॥ ३६ ॥

अथ एककोलीसकलक्षणम् ।—

कोष्ठिका-शिखरापूर्णं, कोकिलैर्ध्यानयोगतः ।

मूषाकण्ठमनुप्राप्तै-रेककोलीसको मतः ॥ ३७ ॥

अथ द्रावणादिकर्मसाधने काष्ठनिर्देशः ।—

द्रावणे सत्त्वपाते च माधुकाः खादिरा. शुभाः ।

दुर्द्रावे वंशजास्ते तु खेदने वादरा. शुभाः ॥ ३८ ॥

ताडनमाह, प्रधातमिति ।—तत् उत्तरणक्रियानिष्पन्नं ससृष्टलौहधोरेक-
लोहम् ॥ ३४ ॥

धान्याभ्रमाह, चूर्णाभ्रमिति ।—व्याख्यातमेतत् द्वितीयाध्याये ॥ ३५ ॥

सत्त्वमाह, चारिति ।—चार टङ्गश्च लौहशीघ्रकलात्, अस्त्रं काञ्चिकादिक,
द्रावकं “गुञ्जाटङ्गणमध्वाज्यगुडा द्रावकपञ्चका ” इत्युक्तस्वरूपं ते । आकरकोष्ठके
कोष्ठिकायन्ते । सारं स्थिरांशं, प्रसादभाग इति यावत् ॥ ३६ ॥

एककोलीसकमाह, कोष्ठिकेति ।—कोष्ठिकायन्तायभागपर्यन्तम् अङ्गारैरापूर्य्य
भापनवशात् सारणीयद्रव्यं मूषाकण्ठपर्यन्तमागतं उपलक्षितं यत् कर्म स
एककोलीसकाख्यं क्रियाविशेषो मतः ॥ ३७ ॥

द्रावणादिकर्मसम्पादनार्थमित्थं निर्दिशति, द्रावणे इति ।—माधुका-
मधुककाष्ठाङ्गाराः । “माधुका ” इति पाठे—मधूक मधुद्रुम “महुया” इति
भाषा, मधूककाष्ठाङ्गारा इत्यर्थः । दुर्द्रावे माधुकखादिराभ्यां द्रावयितुं दुष्करे
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ हिङ्गुलाकृष्टस्य ।—

विद्याधराख्ययन्त्रस्यादार्द्रकद्रावमर्दितात् ।

समाकृष्टो रसो योऽसौ हिङ्गुलाकृष्ट उच्यते ॥ ३९ ॥

अथ घोषाकृष्टलक्षणम् ।—

स्वल्पतालयुतं कास्थं वङ्कनालेन ताडितम् ।

मुक्तरङ्गं हि तत्ताम्रं घोषाकृष्टमुदाहृतम् ॥ ४० ॥

अथ वरनागलक्षणम् ।—

तीक्ष्णनीलाञ्जनोपेतं ध्मातं हि बहुशो दृढम् ।

मृदु कृष्णं द्रुतद्राव वरनागं तदुच्यते ॥ ४१ ॥

अथ उत्थापनालक्षणम् ।—

मृतस्य पुनरुद्भूतिः सम्प्रोक्तोत्थापनाख्यया ॥ ४२ ॥

अथ ढालनलक्षणम् ।—

द्रुतद्रव्यस्य निक्षेपो द्रवे तड्ढालनं मतम् ॥ ४३ ॥

हिङ्गुलाकृष्टसमाह, विद्याधरेति ।—विद्याधरयन्त्रलक्षणज्ञाये वक्ष्यमाणम् ।
मर्दितादित्यत्र हिङ्गुलादिति शेष ॥ ३९ ॥

घोषाकृष्टमाह, स्वल्पेति ।—मुक्तरङ्गं पृथग्भूतरङ्गधातुकं, कास्थस्य तास्रवङ्क-
सयोगजत्वात् । तत्ताम्रं रङ्गस्य पृथक्करणेन अवशिष्टं तास्रम् । घोषाकृष्टं घोषात्
कास्यात् आकृष्टं निष्काशितमिति तादृशम् ॥ ४० ॥

वरनागलक्षणमाह, तीक्ष्णेति ।—अत्र विशेष्यपदोद्भेदाभावेऽपि वरनाग इति
संज्ञाबलादेव तीक्ष्णनीलाञ्जनापेतमित्यत्र नागमिति विशेष्यपदं शेषं बोध्यं । तीक्ष्ण-
लोहनीलाञ्जनमयुक्तं यत् सौख्यं बहुवारं दृढमात्मात् सत् सुकीमलं कृष्णवर्णं
द्रुतद्रावञ्च स्यात् तत् सौख्यं वरनागं बोध्यम् । “तीक्ष्णम्” इति प्रथक् पाठि—
नीलाञ्जनं तीक्ष्णलोहञ्च इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उत्थापनामाह, मृतस्येति ।—पुनरुद्भूतिं यन्त्रादियोगेन स्वरूपापादनम्
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ढालनमाह, द्रुतद्रव्यस्येति ।—द्रुतद्रव्यस्य गलितद्रव्यस्य ॥ ४३ ॥

अथ नागसम्भूतचपल ।—

त्रिशत्पलमितं नागं भानुदग्धेन मर्दितम् ।

विमर्द्य पुटयेत्तावद्द्यावत् कर्षावशेषितम् ॥ ४४ ॥

न तत् पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्वथा ।

चपलोऽयं समादिष्टो वार्त्तिकैर्नागसम्भवः ॥ ४५ ॥

अथ वज्रसम्भूतचपल ।—

इत्य हि चपल कार्थ्यो वज्रस्यापि न संशयः ॥ ४६ ॥

अथ चपलस्य कार्यम् ।—

तत्स्पृष्टहस्त-संस्पृष्टं केवलो बध्यते रसः ॥ ४७ ॥

अथ तादृशवज्ररसस्य कार्यम् ।—

स रसो धातुवादिषु शस्यते न रसायने ।

अयं हि खर्वणाख्येन लोकनाथेन कीर्तितः ॥ ४८ ॥

नागसम्भूतचपलमाह, त्रिशदिति ।—भानुदग्धेन अर्कचौरिण । पुटयेदिति ।—
यावता पुटेन त्रिशत्पलं तत् कर्षशेषं स्यात् तावत् पुटेत् । तत् कर्षावशेषं नागम् ।
वार्त्तिके “उक्तानुक्तदुरुक्तार्थं व्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्” इत्युक्तलक्षणकसूत्रानुक्ताद्यर्था-
विष्टारकगन्यविशेषाभिज्ञे ॥ ४४।४५ ॥

वज्रसम्भूतचपलमाह, इत्यमिति ।—इत्य नागसम्भूतचपलवत् ॥ ४६ ॥

त्रिविधचपलस्य कार्यमाह, तदिति ।—तेन चपलेन, स्पृष्टाभ्यां हस्ताभ्यां संस्पृष्ट
व्यर्थविषयीकृत, केवल एक अन्याविमिश्र, रसं बध्यते सयमितो भवति,
अनुद्वयनस्वभावो भवति इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तादृशवज्ररसस्य कार्यमाह, स इति ।—स रसः पूर्वोक्तक्रियया यत्र रसः ।
धातुवादिषु लौहादीनां स्वर्णादिरूपेण परिणमनक्रियायु । खर्वणाख्येन खर्वण
इति नाम्ना ख्यातेन । क्वचित् एतच्छ्लोकानन्तरं “नागं निरुत्थितं कृत्वा खर्वरे षड्भुजे
सह । षष्टितुर्थवेधेन तारसायाति काञ्चनम् ॥” इत्यधिकं श्लोको दृश्यते । अत्र
च षष्टिरित्यस्य निरुत्थितमित्यनेनान्वयः, षष्टिवारं निरुत्थितं कृत्वा इत्यर्थः ।
चतुर्थवेधेन उक्तविधनिरुत्थितनागद्वारा वारत्रयवेधानन्तरं चतुर्थवारवेधकर्म-
सम्पादनेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ धौतम् ।—

भू-भुजङ्ग-शकुन्तोयै प्रक्षाल्यापहृतं रजः ।

क्षणवर्णं हि तत् प्रोक्त धौताख्यं रसवादिभिः ॥ ४८ ॥

अथ इन्दानम् ।—

द्रव्ययोर्मर्दनादध्मानात् इन्दानं परिकीर्तितम् ॥ ५० ॥

अथ भञ्जनौ ।—

भागाद्रव्याधिकक्षेप-मनु वर्णसुवर्णके ।

द्रवैर्वा वार्ङ्गकायासां भञ्जनौ वादिभिर्मता ॥ ५१ ॥

अथ चुल्लका ।—

पतङ्गीकल्कतो जाता लोहे तारे च हेमता ।

दिनानि कतिचित् स्थित्वा यात्यसौ चुल्लका मता ॥ ५२ ॥

धौतमाह, भूभुजङ्गेति ।—अपहृतम् अपचितं, नि सारितमित्यर्थः । रजः पुटनादिकाले तत्सलझाङ्गारादिचूर्णम् । तत् चपलीभूतं नागवङ्गञ्च । भूनागमलरसे । तन्मलमिश्रजलेर्वा परिशोधितमलादिकं क्षणवर्णं चपलीभूतं नागवङ्गञ्च धौतनागधौतवङ्गञ्च प्रोक्तमिति निष्कर्षः ॥ ४८ ॥

इन्दानमाह, द्रव्ययोरिति ।—ससृष्टद्रव्यद्वयमर्दयित्वा धापनेन इन्दानमज्ञायते । “इन्दानम्” इत्यत्र “बन्धनम्” इति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

भञ्जनीमाह, भागादिति ।—वर्णेन सुवर्णं इव तस्मिन् वर्णसुवर्णके राजपित्तले, भागात् सारणार्थनिर्दिष्टप्रक्षेपभागम् अपेक्ष्य, द्रव्याधिकक्षेपद्रव्याणां प्रक्षेप्यद्रव्याणाम् अधिकक्षेपम् अधिकप्रक्षेपम्, अनुपश्चात् अधिकप्रक्षेपानन्तरमित्यर्थः, यं वार्ङ्गकायासां सारणीयद्रव्यगतवर्ङ्गनिर्वापणं, वा अथवा द्रवैर्जलादिभिः यं वार्ङ्गकायासां, स भञ्जनीति सञ्ज्ञया वादिभि रसवादिभिर्मता कथिता ॥ ५१ ॥

चुल्लकामाह, पतङ्गीति ।—पतङ्गीकल्कतपतङ्गीकल्कान्तं, इत्यर्थः, कतिचिद्दिनानि स्थित्वा, लोहे तारञ्चेति शेषः, तत्र लोहे विशेषतः तारे च या हेमता स्वर्णसादृश्यं जाता असौ हेमता चुल्लका याति चुल्लका इति सञ्ज्ञा लभते इत्यर्थः, इति मता । चुल्लका “गिल्टी” इति लोके । यद्वा—लक्षणद्वयमिदं, तेन पतङ्गीत्यारभ्य हेमता इत्यन्तेन श्लोकार्हेन हेमतालक्षणम्, दिनानीत्यादिश्लोकार्हेन च चुल्लकालक्षणं ज्ञेयम् । अस्मिन् पक्षे—वक्ष्यमाणपतङ्गीरागाख्यरज्जुकद्रव्यविशेषश्च

अथ पतङ्गीराग ।—

रञ्जिताच्च चिरात्लोहाद्धानाहा चिरकालतः ।

विनिर्यासः स निर्दिष्टः पतङ्गीरागसञ्ज्ञकः ॥ ५३ ॥

अथ आवाप ।—

द्रुते द्रव्यान्तरक्षेपो लोहाद्ये क्रियते हि यः ।

स आवापः प्रतीवापस्तदेवाऽऽच्छादन मतम् ॥ ५४ ॥

अथ अभिषेक ।—

द्रुते वज्रिस्थिते लोहे विरम्याष्टनिमेषकम् ।

सलिलस्य परिक्षेपः सोऽभिषेक इति स्मृतः ॥ ५५ ॥

अथ निवाप ।—

तप्तस्यासु विनिक्षेपो निर्वापः स्रपनञ्च तत् ॥ ५६ ॥

अथ प्रक्षेपकालनिर्देश ।—

प्रतीवापादिक कार्यं द्रुते लोहे सुनिर्मले ॥ ५७ ॥

कल्कलेपनेन सर्वलोहे विशेषत रौप्ये हेमता इति सूत्रा जायते । हिम्नो भाव इति हेमता स्वर्णसादृश्यम् । तथा असौ लोह तारयोर्हेमता, कतिचिद्दिनानि स्थित्वा, पतङ्गीकृतके इत्याशय, चुल्लका याति चुल्लकेत्याख्यया ख्यातिं यातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

पूर्वश्लोके “पतङ्गी” इत्युक्तम्, अतः तामेव विवृणोति, रञ्जितादिति ।—चिरात् दीर्घकालं व्याप्य रञ्जितात् वक्ष्यमाणरक्तादिवर्णान्यतमवर्गेण रागपरिप्राप्तात्, यस्मात् कस्मादपि लोहात् अथवा चिरकालतः सुदीर्घकालं धानात् आपितात् यस्मात् कस्मादपि रञ्जितलोहात् यः विनिर्यासः निःस्वः, सत्त्वमिति यावत्, निर्गच्छतीति शेषः स पतङ्गीरागसञ्ज्ञकः निर्दिष्टः ॥ ५३ ॥

आवापमाह, द्रुते इति ।—द्रुते द्रवीभूते ॥ ५४ ॥

अभिषेकमाह, द्रुते इति ।—वज्रिस्थिते प्रज्वलितचुल्लुपपरि एव अवस्थिते । अष्टनिमेषकम् अष्टवारमख्योर्निर्सीलनीन्मीलनात्मकः कालः विरम्य द्रवीभवनानन्तरमपेक्ष्य ॥ ५५ ॥

निर्वापमाह, तप्तस्येति ।—तप्तस्य इत्यत्र लोहस्येति शेषः । स्रपनमिति निर्वापस्य नामान्तरम् ॥ ५६ ॥

अथ शुद्धावर्तः ।—

यदा हुताग्रे दीप्तार्चिः शुक्लोत्थानसमन्वितः ।

शुद्धावर्तस्तदा ज्ञेयः स कालः सत्त्वनिर्गमे ॥ ५८ ॥

अथ बीजावर्तः ।—

द्राव्यद्रव्यनिभा ज्वाला दृश्यते धमने यदा ।

द्रावस्योन्मुखता सेयं बीजावर्तः स उच्यते ॥ ५९ ॥

अथ स्वाङ्गशीतलम् ।—

वक्त्रिस्थमेव शीतं यत्तदुक्तं स्वाङ्गशीतलम् ॥ ६० ॥

अथ वह्निशीतलम् ।—

अग्नेराकुल्य शीतं यत्तद्वह्निशीतमीरितम् ॥ ६१ ॥

अथ स्वेदनलक्षणम् ।—

क्षाराक्षैरौषधैर्वाऽपि दीलायन्ते स्थितस्य हि ।

पचनं स्वेदनाख्यं स्यान्मलशैथिल्यकारकम् ॥ ६२ ॥

आवापादीनां कालमाह, प्रतीवापादिकमिति ।—अत्रादिपदेन निर्वापाभि-
वेकयोग्यद्वयं बोध्यम् । द्रुते लोहे सुनिर्मले द्रवीभूत लोहे यदा सुनिर्मलं भवति
तदेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

शुद्धावर्तमाह, यदेति ।—शुक्लोत्थानसमन्वितं शुभोर्ज्ज्वालासमुक्तं । आपन-
काले यदा वक्त्रि दीप्तार्चिः शुभज्वालासमन्वितश्च भवेत् तदा तस्य शुद्धावर्तः
इति सज्जा ज्ञातव्या । तदेव सत्त्वनिर्गमे भावीति च ज्ञातव्यम् ॥ ५८ ॥

बीजावर्तमाह, द्राव्येति ।—द्राव्यद्रव्यनिभा द्रावणीयद्रव्यसदृशी । धमने
आपनकाले । द्रावस्योन्मुखता द्रवीभवनाख्य ॥ ५९ ॥

स्वाङ्गशीतलक्षणमाह, वक्त्रिस्थमिति ।—सुगमम् ॥ ६० ॥

वह्निशीतलक्षणमाह, अग्नेरिति ।—सुगमम् ॥ ६१ ॥

स्वेदनमाह, क्षाराक्षैरिति ।—औषधैः तत्क्षौद्रशीघ्रकद्रव्याणां स्वरसादिभि-
रित्यर्थः । मलशैथिल्यकारकं स्वेदनेन मार्दवं जाते अन्तर्मलानां पृथक्करणं
वोक्तरणं वा ॥ ६२ ॥

अथ मर्दनलक्षणम् ।—

उदितैरौषधैः साङ्गं सर्वाङ्गैः काञ्चिकैरपि ।

पेषणं मर्दनाख्यं स्याद्वह्निर्मलविनाशनम् ॥ ६३ ॥

अथ मूर्च्छनलक्षणम् ।—

मर्दनादिष्टभैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् ।

तन्मूर्च्छनं हि वङ्गाहि-मलादिदोषनाशनम् ॥ ६४ ॥

अथ उत्थापनलक्षणम् ।—

खेदातपादियोगेन स्वरूपाऽऽपादनं हि यत् ।

तदुत्थापनमित्युक्तं मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनम् ॥ ६५ ॥

अथ बन्धनलक्षणम् ।—

स्वरूपस्य विनाशेन पिष्टत्वाद्वन्धनं हि तत् ।

विद्वद्भिर्निर्जितः सूतो नष्टपिष्टिः स उच्यते ॥ ६६ ॥

मर्दनमाह, उदितैरिति ।—उदितैरौषधैः तत्र तत्रोक्तभेषजद्रव्याणां स्वरसैः काञ्चिकैर्वा इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मूर्च्छनमाह, मर्दनादिति ।—इष्टभैषज्यैः शोधकादित्वेन अभिसर्तौषधैः । नष्टपिष्टत्वकारकं पेषणेन स्वरूपनाशत यत् मूर्त्तिवद्भवम् । वङ्गेति ।—नागवङ्गादिदोषनाशनम् । एतत्तु रसमुद्दिश्य उक्तं, घालन्तराणामपि स्वस्वदोषनाशनमिति आदिपदेन बोध्यम् ॥ ६४ ॥

उत्थापनमाह, खेदेति ।—खेद ऊर्ध्वपातनादिना खेदनम्, आतप रौद्रसन्ताप, आदिना मर्दनादीनां गृहणम् । स्वरूपाऽऽपादनं प्रकृत्यवस्थापनम् । मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनं मूर्च्छनक्रियाजनितस्वरूपध्वंसरूपविपत्तिवारणम् ॥ ६५ ॥

बन्धनमाह, स्वरूपस्येति ।—पिष्टम् इष्टभैषज्यैः पेषणं, पिष्टमिति भावे क्त, तस्य भावः तत्त्वात्, स्वरूपस्य विनाशेन स्वकौशुल्यत्वं चपलत्वादिरूपापादेन, यद्रूपापादनमिति शेषः, तत् बन्धनं वङ्गिनाऽनुच्छिद्यमानत्वं मूर्त्तिवद्भवमिति वा, ज्ञेयमिति शेषः । अस्यैव नष्टपिष्टिरिति सञ्ज्ञान्तरमाह, विद्वद्भिरिति ।—निर्जित बन्धनेन नष्टस्वरूपः, यद्वा—निर्जितं सूतं, स सूतः, विद्वद्भिः नष्टपिष्टिः उच्यते ॥ ६६ ॥

अथ पातनलक्षणम् ।—

उत्तौषधैर्मर्दितपारदस्य यन्त्रस्थितस्योर्ध्वमधश्च तिर्यक् ।

निर्यातन पातनसंज्ञमुक्तं वङ्गाहिमस्यर्कज-कञ्चुकघ्नम् ॥ ६७ ॥

अथ रोधनलक्षणम् ।—

जलसैन्धवयुक्तस्य रसस्य दिवसत्रयम् ।

स्थितिरास्थापनी कुम्भो याऽसौ रोधनमुच्यते ॥ ६८ ॥

अथ नियमनलक्षणम् ।—

रोधनाल्लब्धवीर्यस्य चपलत्वनिवृत्तये ।

क्रियते पारदे स्वेदः प्रोक्त नियमनं हि तत् ॥ ६९ ॥

अथ दीपनलक्षणम् ।—

धातु-पाषाण-मूलाद्यै संयुक्तो घटमध्यगः ।

ग्रासार्थं त्रिदिनं स्वेदो दीपनं तन्मतं बुधैः ॥ ७० ॥

पातनावयमाह, उत्तौषधैरिति ।—निर्यातन शोधनाद्यर्थं यत् कदधन-
नित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रोधनमाह, जलेति ।—जलसैन्धवाभ्या सह कुम्भमध्ये दिवसत्रय रसस्य या
आस्थापनौ वा सम्यक् स्थापनौ षण्दशोषनाशपूर्वकं स्ववीर्यं स्थापनकारिणी, क्रियेति
शेषः, असौ स्थिति स्थापन, रोधनमित्युच्यते । इदं हि स्वेदनादक्रियाजनितकदर्शनेन
षण्दभावप्राप्तस्य रसस्य तद्दोषनाशपूर्वकवीर्यप्रकर्षाधानार्थं ज्ञातव्यम् । यन्मान्द्रस्य
बोधनम् इति सञ्ज्ञा निर्दिष्टा ॥ ६८ ॥

नियमनमाह, रोधनादिति ।—स्वेदः स्वेदनम् । यद्यप्येतं स्वेदनार्थं द्रव्यनिर्देशो न
कृतः, तथाऽपि अध्येतृणां विज्ञानार्थं यन्मान्द्रोक्तं तत् निर्दिश्यते, तथा च रसेन्द्र-
चिन्तामणौ,—“सर्पाक्षीविश्विकाकन्या-भृङ्गारकनकाब्ज- । दिनं सम्वेदितं सूतो
नियमात् स्थिरतां व्रजेत ॥” इति । नियमनं चपलत्वपरिहारपूर्वकस्थिरत्व-
सम्पादनम् ॥ ६९ ॥

दीपनमाह धात्विति ।—ग्रासार्थं घनहेमादीनामिति शेषः । स्वेदः, दीप्तायत्ने
काञ्चिकादिना रसस्य इति शेषः । दीपनं ग्रासशक्तिसञ्जननक्रियाविशेषः । रसेन्द्रचिन्ता-
मणिकारेण दीपनद्रव्याणि अन्यविधान्युक्तानि यथा—“कासोऽप्यञ्जलवणं राजिका
ज्वरिचानि च । भृशियुवोऽनेकैकं दृङ्गणेन समन्वितम् ॥ आलोक्ष्य काञ्चिकै

अथ ग्रासमानम् ।—

इयन्मानस्य सूतस्य भोज्यद्रव्यात्मिका मितिः ।

इयतीत्युच्यते याऽसौ ग्रासमानं समीरितम् ॥ ७१ ॥

अथ जारणायास्त्रैविध्यनिर्देशः ।—

ग्रासस्य चारणं गर्भं द्रावणं जारणं तथा ।

इति त्रिरूपा निर्दिष्टा जारणा वरवार्त्तिकैः ॥ ७२ ॥

अथ जारणाया पुनस्त्रैविध्यनिर्देशः ।—

ग्रासः पिण्डः परोणामस्त्रिस्रश्चाख्याः पराः पुनः ॥ ७३ ॥

अथ जारणाया पुनर्द्वैविध्यनिर्देशः ।—

समुखा निर्मुखा चेति जारणा द्विविधा पुनः ॥ ७४ ॥

अथ निर्मुखजारणालक्षणम् ।—

निर्मुखा जारणा प्रोक्ता वीजादानेन भागतः ॥ ७५ ॥

ढोन्वा यन्त्रे पाक्नाद्दिनेस्त्रिभिः । दीपन जायते सस्यक् सूतराजस्य जारणे ॥ अथवा चिचकद्रावै काञ्जिके त्रिदिन पचेत् ॥” इति ॥ ७० ॥

ग्रासमानमाह, इयन्मानस्येति ।—इयन्मानस्य एतावत्परिमाणस्य सूतस्य, सन्ध्या-
दिवच्छपा षष्ठी, इयन्मते सूते इत्यथ, या इयती मिति एतावत्परिमाण, भोज्य-
द्रव्याणामिति शेष, इति उच्यते, भोज्यद्रव्यात्मिका यस्यनौयस्वर्णादिद्रव्याणां
माननिर्देशरूपा असौ वृत्ति ग्रासमानं समीरितम्, इयन्मान सूत इयन्मान
स्वर्णादिद्रव्यं यस्मिन् समथ, एव-रूपमाननिर्देश ग्रासमानं ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

जारणावयमाह, ग्रासस्येति ।—ग्रासस्य ग्रासयोग्यस्य स्वर्णादिरित्यर्थ, चारणं
रसान्तं क्षपणं, गर्भं द्रावणं रसान्तं तरलीभवनं, जारणं विडयन्तादियोगेन
द्रवीभूतग्रासस्य पाकः ॥ ७२ ॥

जारणाया अपरं त्रैविध्यमाह, ग्रास इति ।—ग्रासं कवलीकरणरूप-
जारणा, पिण्डं कदम्बत पिण्डीभवनरूपजारणा । परोणाम अवस्थान्तरप्रापण-
रूपजारणा ॥ ७३ ॥

उक्तरूपजारणाया पुनरवान्तरभेदद्वयमाह, समुखेति ।—समुखनिर्मुखसंज्ञक-
जारणादयनक्षणमाचार्यं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति ॥ ७४ ॥

तदादौ निर्मुखजारणमाह, निर्मुखेति ।—नि, नास्ति मुखं ब्रह्ममाणचतु षष्ठ्यश्च

अथ बीजनिर्देशः ।—

शुद्ध स्वर्णञ्च रूप्यञ्च बीजमित्यभिधीयते ॥ ७६ ॥

अथ सुखलक्षणम् ।—

चतुःषष्ठ्यशतो बीज-प्रक्षेपो सुखमुच्यते ॥ ७७ ॥

अथ समुखजारणालक्षणम् ।—

एव कृते रसो ग्रास-लोलुपो सुखवान् भवेत् ।

कठिनान्यपि लोहानि क्षमो भवति भक्षितुम् ॥

इय हि समुखा प्रोक्ता जारणा मृगचारिणा ॥ ७८ ॥

अथ राक्षसवक्त्ररसलक्षणम् ।—

दिव्यौषधिसमायोगात् स्थितः प्रकटकोष्ठिषु ।

भुञ्जीताखिललोहाद्य योऽसौ राक्षसवक्त्रवान् ॥ ७९ ॥

अथ चारणालक्षणम् ।—

रसस्य जठरे ग्रास-क्षपणं चारणा मता ॥ ८० ॥

अथ गर्भद्रुतिलक्षणम् ।—

ग्रस्तस्य द्रावणं गर्भं गर्भद्रुतिरुदाहृता ॥ ८१ ॥

बीजप्रक्षेपरूपसुखलक्षणं यच्च जारणाया तादृशी । बीजिति ।—भागत यथाभाग, तत्तद्व्यजारणाया निर्दिष्टभागमनतिक्रम्य, वक्ष्यमाणचतु षष्टिभागात् न्यूनतया अधिकतया वा इत्यर्थः, बीजादानेन शुद्धस्वर्णरौप्यात्मकबीजग्रहणम् ॥ ७५ ॥

निर्मुखजारणाया बीजमित्युक्तमती बीजलक्षणमाह, शुद्धमिति ।—सुगमम् ॥ ७६ ॥

समुखा निर्मुखा च इत्युक्तं, तच्च मुखं तावत् किमित्यपेक्षायामाह, चतु षष्टीति ।
—रसापेक्षया चतु षष्टिभागेनेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

समुखजारणमाह, एवमिति ।—एव कृते चतु षष्ठ्यशतो बीजप्रक्षेपो कृते ।
सुखवान् समुखः । मृगचारिणा तदाख्येन केनचित् रसतत्त्वकृता ॥ ७८ ॥

राक्षसमुखरसमाह, दिव्यौषधीति ।—दिव्यौषधि मन शिला । प्रकटकोष्ठिषु
विद्वताननकोष्ठिकायन्त्रेषु । भुञ्जीत ग्रसेत् ॥ ७९ ॥

जारणाभेद-चारणालक्षणमाह, रसस्येति ।—जठरे मध्ये इत्यर्थः, ग्रासक्षपणं
ग्रासस्य ग्रासार्हलौहादे क्षपणं क्षयमापादनं, रसेन सह णकीकरणमित्यर्थः ॥ ८० ॥

जारणाभेद गर्भद्रुतिमाह, ग्रस्तस्येति ।—ग्रस्तस्य ग्रस्तलौहादे । ८१ ॥

अथ बाह्यद्रुतिलक्षणम् ।—

वहिरिव द्रुतीकृत्य घनसत्त्वादिक खलु ।

जारणाय रसेन्द्रस्य सा बाह्यद्रुतिरुच्यते ॥ ८२ ॥

अथ द्रुते पञ्चविधत्वनिर्देश ।—

निर्लेपत्व द्रुतत्वञ्च तेजस्त्व लघुता तथा ।

असयोगश्च सूतेन पञ्चधा द्रुतिलक्षणम् ॥ ८३ ॥

अथ द्रुतिस्वरूपम् ।—

औषधाभ्यानयोगेन लोहं धात्वादिक तथा ।

सन्तिष्ठते द्रवाकार सा द्रुतिः परिकीर्तिता ॥ ८४ ॥

अथ जारणाभेद जारणालक्षणम् ।—

द्रुतयासपरीणामो विडयन्त्वादियोगतः ।

जारणेत्युच्यते तस्याः प्रकाराः सन्ति कीटिशः ॥ ८५ ॥

गभद्रतिप्रसङ्गेन बाह्यद्रुतिमाह, वहिरिति ।—वहिरिव चुल्लुपरिस्थकटाहदौ, न तु रसगर्भे इत्यर्थः । घनसत्त्वादिकम् अस्वसत्त्वादिकम्, अवादिपदेन स्वर्ण-सत्त्वादीना गृहण बोध्यम् ॥ ८२ ॥

द्रुते पञ्चधाभेदानाह, निर्लेपत्वमिति ।—निर्लेपत्व नि निषेधेन नि शेषेण वा लेपत्व लितत्वं, द्रावान्तरेण सह नि शेषेण एकौभवनमित्यर्थः, यद्वा—नि निर्गत लेप निमग्नपदार्थ मलादियन्मात तत्त्व, पृथग्भूतनलादिकमित्यर्थः । द्रुतत्व विशेषेण द्रवीभवनम् । तेजस्त्व स्वरूपपेक्षया तेजोभूयस्त्वम् । लघुता स्वाभाविकगुरुत्वमपेक्ष्य लाघवम् । असयोगश्च सूतेन पारदेन सह पृथक्ताया अवस्थानम् ॥ ८३ ॥

द्रुतिस्वरूपमाह, औषधेति ।—द्रावकौषधेन सह अग्निसयोगादिक्रियया लोहं स्वर्णायष्टविध, तथा धात्वादिकम् अम्नादय, तेषामपि देहधारकत्वात् धातुसञ्ज्ञया व्यपदेशः । अवादिपदेन रत्नादीना गृहणम् । “लोह धात्वादिकम्” इत्यत्र “लोहधात्वादिकम्” इति पाठान्तरेऽपि—स एवार्थः, अस्मिन् पक्षे—तथा इत्यस्य निर्लेपत्वादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

जारणाभेद जारणामाह, द्रुतेति ।—विड वक्ष्यमाणलक्षणलक्षित, यन्त्र कीटिकादिक तदादिद्योगत, अवादिपदेन मूषापुटादीना गृहणम्, द्रुतस्य गर्भे तरलितस्य यासस्य स्वर्णादे परीणाम, परिपाकः, स्वात्मनि अभेदरूपेण परिणमनम् । रसेन्द्र-

अथ विडलक्षणम् ।—

चारैरस्त्रैश्च गन्धाद्यैर्मन्त्रैश्च पटुभिस्तथा ।

रसग्रासस्य जौर्णार्थं तद्विडं परिकीर्तितम् ॥ ८६ ॥

अथ रञ्जनलक्षणम् ।—

सुसिद्धबीज-धात्वादि-जारणेन रसस्य हि ।

पोतादिरागजनन रञ्जनं परिकीर्तितम् ॥ ८७ ॥

चिन्तामणौ तु “जारणा हि पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकं पूर्वावस्थापन्नत्वम्” इत्यनेन यत् प्रकारान्तरं जारणाख्यं च फलमुक्तं तत् चारणाख्यं जारणाभिप्रायेण बाध्यम् ॥ ८५ ॥

पूर्वश्लोके विडउन्नादिप्रोक्तं इत्यक्तं, तच्च किन्तावत् विडमित्यपेक्षायामाह, चारैरिति ।—चारैः वास्तूकचारादिभिः टङ्गणादिभिः, अस्त्रैः काञ्चिकादिभिः जम्बीरादिभिर्वा, यदुक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—“जम्बीरबीजप्रकचार्द्धेरीवेतसास्त्रनयोगात् । चारा भवन्ति सुतरां गर्भदुतिजारणे शक्ता ॥” इति । गन्धाद्यैरित्यत आद्यशब्देन काशीशसौराष्ट्रादीनां शङ्खादीनां वा ग्रहणम् । मूत्रैरष्टदिग्धेरित्याशयः । पटुभिः नवशेषैः, तानि चात्र षड्विधानि बोध्यानि, यदुक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—“वास्तूकैरण्डकटलोटेवदालीपुनर्नवा । वासापलाशनिचुल-तिलकाञ्जनमोक्षका ॥ सर्वाङ्गखण्डाश्चिच्छिन्नातिशुक्ला भिन्नातले । दग्धकाण्डतिलानाञ्च पञ्चाङ्गमूलकस्य च ॥ प्रावयेन्मूत्रवर्णं जलं तस्मात् परिस्रुतम् । लौहपात्रे पक्षेद्यन्ते हसपाकेऽग्निमानवित ॥ वाष्पाणां बुद्धदानाञ्च बह्वनामुद्गमो यदा । तदा काशीशसौराष्ट्री-चारवयकटुवयम् ॥ गन्धकश्च सिता हिङ्गुलवणानि च षट् तथा । एषां चूर्णं क्षिपेद्वेदि । लौहसम्पृष्टमध्यतः ॥ सप्ताहं भुगतं पश्चात् धार्यन्तु प्रचुरी विड ॥ अत्र सकलचारैः सास्यं तिलकाण्डचाराणामितं नित्यनाथपादा” इति । हसपाकयन्त्रलक्षणमपि तत्रैव यथा—“खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि क्षिपेत् । तत्समं खपरं तत्र शनैर्महाग्रना पचेत् ॥ हसपाका समाख्यातं यन्त्रं तत् वार्त्तिकोत्तमे ॥” इति । षड्लवणानि यथा राजनिघण्टौ,—“काचसैन्धव-सामुद्र विडसौवर्चले समे । स्यात् पञ्चलवणं तच्च ऋत्नीपेत् षडाह्वयम् ॥” इति । काचं कृष्णलवणं “कालालवणं” इति प्रसिद्धम्, “सोरा” इति कीर्तितम् । सृस्त्रा शास्त्रलवणम् । रसग्रासस्य रसेन यत्नस्येत्यर्थः, स्वर्णादेरिति शेषः ॥ ८६ ॥

रञ्जनमाह, सुसिद्धेति ।—शीघ्रतस्वर्णरौप्याभ्यां तथा जीर्णतामादिप्रयोगेन क्रियाविशेषमाश्रित्य रसस्य यत् पोतादिरागजननमित्यन्वयः ॥ ८७ ॥

अथ सारणालक्षणम् ।—

सूते सतैलयन्त्रस्थे स्वर्णादिक्षेपणं हि यत् ।

वेधाधिक्यकरं लोहे सारणा सा प्रकीर्तिता ॥ ८८ ॥

अथ वेधलक्षणम् ।—

व्यवायि-भेषजोपेतो द्रव्ये क्षिप्तो रसः खलु ।

वेधः इत्युच्यते तज्ज्ञैः स चानेकविधः स्मृतः ॥ ८९ ॥

अथ वेधस्य पञ्चविधत्वनिर्देशः ।—

लेपः क्षेपश्च कुन्तश्च धूमाख्यः शब्दसञ्ज्ञकः ॥ ९० ॥

अथ लेप वेधलक्षणम् ।—

लेपनं कुरुते लोहं स्वर्णं वा रजतं तथा ।

लेपवेधः स विज्ञेयः पुटमत्र च सौरकम् ॥ ९१ ॥

सारणानाह, सूते इति ।—सतैलयन्त्रस्थे तैलपूर्णान्मृषामध्यस्थिते सूते रसे यत् स्वर्णादिक्षेपणं स्वर्णादिक्षेप, लोहे ताम्रादौ इत्यथ, वेधाधिक्यकरं वेधस्थ स्वर्णादिजननरूपवेधशक्ते, आधिक्यकरम् आतिशय्यजनकम् । उक्तञ्च रसेन्द्र चिन्तामणौ,—“अथ सारणोच्यते—‘अन्तर्मृषा तु कर्तव्या गोक्षनाकारसन्निभा । सेव किद्रान्विता मध्ये गन्धीरा सारणोचिता ॥’ अस्यामेव मृषाया तत्तैलमपगतकल्क-विमलमापूर्यमस्त्रिभुवनधिकमधस्तात् द्रववैजप्रत्नेपलमकालमेव समावर्जनीय सूत-वरक्तदन् सद्यो मृषाननमाच्छादनीयम् । एतत्तैलाक्तखण्डयन्निवस्त्वेन अक्षयान्धित-वैजाभ्याम अश्वनासारकर्मणा (?) मितितथेन सारित सम्यक् सद्यमित विज्ञातव्य ।” सारणार्थं तैलमपि तद्वैवान्तेष्टव्य विस्तरभयान्नोद्धृतम् इति ॥ ८८ ॥

सारणालक्षणे वेधाधिक्यकरमित्युक्तं कक्षावतं वेध इत्यपेक्षायामाह, व्यवायौति । —नागवल्लीकुमारिकाधुसूरादिव्यवायिगुणबहिषजसमुत्पत्ता इत्यथ । व्यवायिलक्षणं शार्ङ्गधरे यथा,—“पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति । व्यवायि तद्वयथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम् ॥” इति । द्रव्ये स्वर्णादिरूपेण परिणि-असयिषौ लोहे ॥ ८९ ॥

वेधभेदानाह, लेप इति ।—स्पष्टम् ॥ ९० ॥

तेषु लेप-वेधलक्षणमाह, लेपनमिति ।—लेपनं वेधसामर्थ्यापादकक्रियाविशेष-

अथ चेप वेधलक्षणम् ।—

प्रक्षेपण द्रुते लोहे वेधः स्यात् चेपसंज्ञितः ॥ ८२ ॥

अथ कुन्त वेधलक्षणम् ।—

सन्दंशदृतसूतेन द्रुतद्रव्याहृतिश्च या ।

सुवर्णत्वादिकरणं कुन्तवेधः स उच्यते ॥ ८३ ॥

अथ धूम-वेधलक्षणम् ।—

वह्नी धूमायमानेऽन्तः-प्रक्षिप्त-रस-धूमतः ।

स्वर्णाद्यापादनं लोहे धूमवेधः स ईरितः ॥ ८४ ॥

अथ शब्द-वेधलक्षणम् ।—

मुखस्थितरसेनाल्प-लोहस्य धमनात् खलु ।

स्वर्णरूप्यत्वजननं शब्दवेधः स कीर्तितः ॥ ८५ ॥

सिद्धरसेनेत्याशयः । अत्र लिपवेधे । सौरक पुट, दद्यादिति शेषः, सूर्यदङ्कं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

चेप वेधलक्षणमाह, प्रक्षेपणमिति ।—गलितं स्वर्णैतरलोहे रसप्रक्षेपेण यत् सुवर्णीकरणं, स चेपाख्यवेधो ज्ञेयः ॥ ८२ ॥

कुन्त वेधमाह, सन्दंशेति ।—सन्दंशः “सोडाशी” इति ख्यातः, सन्दंशश्चेन मूर्त्तिबद्धसूतं धृत्वा द्रुतलोहे निमज्जनेन तत्सम्पर्जातं स्वर्णादिरूपेण परिणतस्य लोहस्य यदाहरणं स कुन्त-वेधसंज्ञको ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

धूम-वेधमाह, वह्नाविति ।—सधूमवह्निमय्ये वेधसमश्रयसन्निक्षेपेण यो धूम निर्गच्छति तत्सम्पर्कात् यत्किञ्चिन्नोहस्य स्वर्णादिरूपेण या परिणतिः स धूमवेधः ॥ ८४ ॥

शब्द-वेधमाह, मुखेति ।—धमनात् शब्दोच्चारणादित्यर्थः फुत्कारागतित्यर्थो वा । “धम ध्वाने” इत्यस्मात् ल्य । मुखमध्ये वेधसमश्रयसंज्ञिकां संस्थाप्य पुरो लोहखण्डमेकं धृत्वा शब्दोच्चारणे कृते फुत्कारे दत्ते वा तत् लोहखण्डं स्वर्णादिरूपेण परिणमेत् । “धमनात्” इत्यत्र “दमनात्” इति पाठे—मुखमध्ये वेधसमश्रयसंज्ञिकां संस्थाप्य चूडलोहखण्डं तन्निक्षेपे निधाय च पीडने कृते अथ, लोहखण्डं यत्र वेधे स्वर्णादिरूपेण परिणमेत् स शब्दवेधः इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथ उद्वाटनलक्षणम् ।—

सिद्धद्रव्यस्य सूतेन कालुष्यादिनिवारणम् ।

प्रकाशनञ्च वर्णस्य तदुद्वाटनमौरितम् ॥ ८६ ॥

अथ स्वेदनलक्षणम् ।—

क्षाराम्लैरीषधैः सार्द्धं भाण्डं रुद्ध्वाऽतियत्नतः ।

भूमौ निखन्यते यत्नात् स्वेदनं सम्प्रकीर्तितम् ॥ ८७ ॥

अथ सन्न्यासलक्षणम् ।—

रसस्यौषधयुक्तस्य भाण्डरुद्धस्य यत्नतः ।

मन्दाग्नियुतचुल्लान्तं क्षेपः सन्न्यास उच्यते ॥ ८८ ॥

अथ रसस्य स्वेदसन्न्यासयोगो गुणः ।—

द्वावेतौ स्वेदसन्न्यासौ रमराजस्य निश्चितम् ।

गुणप्रभावजनकौ शीघ्रव्याप्तिकरौ तथा ॥ ८९ ॥

उद्वाटनमाह सिद्धद्रव्यस्येति ।—सिद्धद्रव्यस्य मृतलोहादेरित्यथ, सूतेन क्रिया-
विशेषनिष्पन्नसूतसयोगेन, यत् कालुष्यादिनिवारणं सालिन्वादिप्रोक्त्तं, वर्णस्य च
प्रकाशनम् औज्ज्वल्यसम्पादनम्, यद्वा—सूतेन सूतसयोगेन सिद्धद्रव्यस्य नारितलोहादे
कालुष्यादिनिवारणं यथा क्रिया द्रव्यान्तरसयोगजनितसालिन्वादिनाशनं स्यादित्येव
योजनीयम् । “सिद्धद्रव्यस्य सूतेन” इत्यत्र “सिद्धद्रव्येण सूतस्य” इति पाठे—मृत
लोहादिमयोगद्वारा सूतस्य यत् कालुष्यादिनिवारणमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

स्वेदनमाह, क्षाराम्लैरिति ।—औषधैः स्वेदनीयौषधैः । भाण्डं रसपूर्णभाण्ड-
मित्यर्थः । अत्र उष्णकार्यं क्षाराम्लैः सह भूयः स्थापनेन तदुष्मणा अनग्निस्वेदो
बोध्यः ॥ ८७ ॥

सन्न्यासमाह, रसस्येति ।—औषधयुक्तस्य क्षाराम्लौषधयुक्तस्येत्यर्थः । मन्दाग्नियुत-
चुल्लान्तं सद्ग्निरिति चुल्लौमध्ये, न तु तीव्राग्नियुतचुल्लान्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

स्वेदनसन्न्यासयोः फलमाह, द्वावेति ।—शीघ्रव्याप्तिकरौ सेवनानन्तरमेव सर्वदेह-
विसरणशीलौ, व्याधिगुणजनकावित्यर्थः, यद्वा—रसस्य योगवाहित्वात् समर्गितद्रव्येषु
त्वरितमात्मगुणसञ्चारणशीलौ ॥ ८९ ॥

अथ परिभाषाज्ञानस्य फलम् ।—

रसनिगममहाब्धे सोमदेवः समन्तात्
स्फुटतरपरिभाषा-नामरत्नानि हृत्वा ।
व्यरचयदतियत्नात्तैरिमा कण्ठमाला
कलयतु भिषगग्रो मण्डनार्थं सभायाम् ॥ १०० ॥
भवेत् पठितवारोऽयमध्यायो रसवादिनाम् ।
रसकर्माणि कुर्वाणो न स मुह्यति कुत्रचित् ॥ १०१ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहशुभसूनीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
रसपरिभाषाकथन नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ यन्त्राणि ।—

अथ प्रस्तुताध्यायस्य वक्तव्यनिर्देशः ।—

अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्युपेतः ।
समालोक्य समासेन सोमदेवेन साम्प्रतम् ॥
खेदादिकर्म निर्मातुं—” ॥ १ ॥

उपसहरति हाभ्या रसेत्यादिभ्याम् ।—हृत्वा आहृत्य । इनाम् उक्तारूपम् ।
कलयतु गृह्णातु, धारयतु इत्यथ, कण्ठे इति शेषः, कण्ठस्था करीतु अभ्यस्यतु
इत्याशयः । भिषगग्रो भिषक्श्रेष्ठः । भवेदिति ।—सुगमम् ॥ १००।१०१ ॥
इति रसरत्नसमुच्चयवर्षाध्यायः अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पूर्वाध्याये परिभाषा निरूप्य इदानीं रसादिकर्मणां यन्त्रपुटनाद्यायत्तसिद्धिं तात्
यन्त्रविधिज्ञानं विना च पुटनाद्यसिद्धेः आदौ यन्त्राण्येव विवरितुं नवमाध्यायमारभते ।
तत्र प्रथमं तावदेतदध्यायस्य अभिषेयं निर्दिशति, अथेति ।—अथ रसपरिभाषा-
कथनानन्तरम् । यन्त्राणि वक्ष्यमाणदीलादीनि । खेदादीत्यत्र आदिपदेन मर्दन-
मूर्च्छनाद्यनविशतिविधेरसकर्मणा ग्रहणम् ॥ १ ॥

अथ यन्त्रशब्दस्य निरुक्तिः ।—

“—वार्त्तिकेन्द्रैः प्रयत्नतः ।

यन्त्रप्रते पारदो यस्मात्तस्मादयन्त्रमिति स्मृतम् ॥ २ ॥

अथ दोलायन्त्रम् ।—

द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्द्धोदरस्य च ।

मुखस्योभयतो द्वार-द्वयं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ३ ॥

तयोस्तु निक्षिपेद्दण्डं तन्मध्ये रसपोटलीम् ।

बद्धा तु खेदयेदेतदोलायन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४ ॥

अथ खेदनीयन्त्रम् ।—

साम्बुस्थालीमुखे बद्ध-वस्त्रे पाक्यं निवेशयेत् ।

पिधाय पच्यते यत्र खेदनी-यन्त्रमुच्यते ॥ ५ ॥

अथ पातनायन्त्रलक्षणम् ।—

अष्टाङ्गुलपरीणाहमानाहनेन दशाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलकोत्सेध तोयाधार गलादधः ॥ ६ ॥

यन्त्रस्य निरुक्तिमाह, वार्त्तिकेन्द्रैरिति ।—वार्त्तिकेन्द्रे वार्त्तिकशास्त्रविशारदैः, वार्त्तिकलक्षणञ्च प्रकटितं प्रागेव । यन्त्रप्रते नियम्यते वक्ष्यते इत्यर्थः, रच्यते वा, अनेनोपायेनेति शेषः । “यत्र सङ्कोचने” इत्यस्य कर्मणि रूपसिद्धिः ॥ २ ॥

दोलायन्त्रमाह, द्रवद्रव्येणेति ।—द्रवद्रव्येण काञ्जिकादिखेदनद्रव्येण । मुख-
स्येति ।—भाण्डकन्धराया प्रान्तद्वये छिद्रद्वयं कृत्वेत्यर्थः । तयो छिद्रयोः । तन्मध्ये
दण्डमध्ये । खेदनाहणेण काञ्जिकादिना केनचित् द्रवेण भाण्डाङ्गमापूय भाण्डकन्धरा-
प्रान्तद्वये छिद्रद्वयं कृत्वा तन्मध्ये दण्डमेकं निधाय तस्मिन् रसपोटलीं बद्धा च एव
लम्बयेत् यथा भाण्डच्छिद्रवे सा निमज्जेत, परन्तु भाण्डं न स्पृशेदिति निष्कर्षः ॥३४॥

खेदनीयन्त्रमाह, साम्बुस्थालीति ।—पाक्यं खेदम् । अत्राम्बुशब्दो द्रवमावोप-
लक्षणं तेन यथासदोषनाशकाद्रवपूर्णस्थालीमुखं वस्त्रेणावेष्ट्य तत्र खेदं निधाय
हरावेणाच्छाद्य च स्थाव्यधी ज्वाला दद्यादिति ॥ ५ ॥

पातनायन्त्रस्य स्वरूपमाह, अष्टाङ्गुलेति ।—परीणाहं विस्तारः, परिधिरिति

अधोभाण्डं मुखं तस्य भाण्डस्योपरिवर्त्तिनः ।

षोडशाङ्गुलविस्तीर्ण-पृष्ठस्याऽऽस्ये प्रवेशयेत् ॥ ७ ॥

पार्श्वयोर्महिषीक्षीर-चूर्णमण्डूरफाणितैः ।

लिप्त्वा विशोषयेत् सन्धि जलाधारे जलं क्षिपेत् ॥

चुल्लग्रामारोपयेदेतत् पातनायन्त्रमौरितम् ॥ ८ ॥

अथ अध पातनप्रकारः ।—

अथोर्द्ध्वाभाजने लिप्तस्थापितस्य जले सुधीः ।

दोमैर्वनोत्पलैः कुर्यादधःपातं प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

अथ दीपिकायन्त्रम् ।—

कच्छपयन्त्रान्तर्गत-मृन्मयपीठस्थ-दीपिकासंस्थः ।

यन्मिन्निपतति सूत प्रोक्त तद्दीपिकायन्त्रम् ॥ १० ॥

यावत् । आनाह औन्नत्यं, दैर्घ्यमिति यावत् । उत्सेध उपचिति, स्थौल्यमिति यावत् ।
फाणितम् अर्द्धावर्त्तितेचुरसविक्रान्तिगुडविशेषः, तल्लक्षणं यथा भावप्रकाशे—“इक्षो
वसस्तु यं पक्वं किञ्चिद्गढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसञ्ज्ञया ॥”
इति । अत्रेवमन्त्र्य कार्यं,—षष्टाङ्गुलपरीणाहमानाहिनं दशाङ्गुलं चतुरङ्गुलकोत्सेध
तोयाधारमधोभाण्डं कुर्यादिति शेषः । तस्य तोयाधारस्य अधोभाण्डस्य मुखं
षोडशाङ्गुलविस्तीर्णपृष्ठस्य उपरिवर्त्तिनं भाण्डस्य आस्ये गलादधः पथ्यन्तं प्रवेशयेदिति ।
एतेन षोडशाङ्गुलविस्तीर्णपृष्ठमपरमेकं भाण्डं कर्त्तव्यं, तच्च उपरिदिशि स्थाप्यमिति
प्रतीयते । षष्टाङ्गुलपरिधिविशिष्टं दशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलस्थूलञ्च जलाधारमेक
निमाय अधः स्थापयित्वा तत्र जलं निक्षिपेत्, ततः षोडशाङ्गुलविस्तृतपृष्ठदेशम्
औषधलिप्तीदरम् अधोमुखं भाण्डमेकं पूर्वोक्तभाण्डस्य मुखे कण्ठदेशादधः पथ्यन्तं प्रवेश्य
महिषीक्षीरादिभिः सन्धि लिप्त्वा विशोष्य च चुल्लग्रां स्थापयेत् इति यन्त्रविधिः । अत्र
पातनायन्त्रशब्देन अधःपातनं लक्षितमिति बोध्यम् ॥ ९—८ ॥

अधःपातनायन्त्रे पातनक्रममाह, अथेति ।—अथ उत्तरीत्या यन्त्रनिर्माणान्तरम्,
ऊर्द्धभाजने उपरिस्थाधोमुखभाण्डोदरे इत्यर्थः आदौ लिप्तं पश्चात् स्थापितं
तस्य लिप्तस्थापितस्य रसस्येति शेषः, जले, अधोभाण्डस्थिते इति शेषः, दोमैः
वनोत्पलैः यन्त्रकारीषाग्निभिः ॥ ९ ॥

दीपिकायन्त्रमाह, कच्छपेति ।—वक्ष्यमाणकच्छपयन्त्रमध्यवर्त्तिनमृन्मयघटखर्पर-

अथ डेकीयन्त्रम् ।—

भाण्डकण्ठादधश्चिद्रे वेणुनालं विनिक्षिपेत् ।
 कांस्थपात्रद्वयं कृत्वा सम्पुटं जलगर्भितम् ॥ ११ ॥
 नलिकाऽऽस्य तत्र योज्यं दृढं तच्चापि कारयेत् ।
 युक्तद्रव्यैर्विनिक्षिप्तः पूर्वं तत्र घटे रसः ॥ १२ ॥
 अग्निना तापितो नालान्तोये तस्मिन् पतत्यधः ।
 यावदुष्णं भवेत् सर्वं भाजनं तावदेव हि ॥
 जायते रससन्धानं डेकीयन्त्रमितोरितम् ॥ १३ ॥

अथ नारणायन्त्रम् ।—

लोहमूषाद्वयं कृत्वा द्वादशाङ्गुलमानतः ।
 ईषच्छिद्रान्वितामेका तत्र गन्धकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 मूषाया रसयुक्तायामन्यस्या ता प्रवेशयेत् ।
 तोयं स्यात् सूतकस्याध ऊर्द्धाधो वज्रिदौपनम् ॥ १५ ॥

ऋप-पीठोपरि प्रदीपमेकं संस्थाप्य तत्र सूतं स्थापयेत्, कच्छपयन्नाध
 वज्रिद्वयं दद्यात्, एव प्रदीपस्यसूतं कच्छपयन्त्रे पतति ततः दौपिकाख्यं यन्त्रं
 ज्ञेयम् ॥ १० ॥

डेकीयन्त्रमाह, भाण्डकण्ठादिति ।—भाण्डस्य कण्ठनिम्ने क्षिद्रमेकं विधाय तत्र
 वज्रनिर्मितं नलमेकं संयोज्यं स्थापयेत् । अन्यच्च जलपूर्णकांस्थपात्रद्वयेन सम्पुटमेकं
 कृत्वा भाण्डकण्ठस्य-नलाय तत्र प्रवेश्य दृढं संनिरोधं कुर्यात् । ततो भाण्डमध्ये
 निर्दिष्टद्रव्ये सह रसं क्षिप्वा अग्निज्वालां देद्या, तेन नालच्छिद्रानुसारं रसः कांस्थ-
 पात्रमध्यस्थजले पतति । एव यावत् सर्वं पात्रम् उष्णं भवेत् तावत् कुर्यात् ।
 रससन्धानं रसनिर्गमनम् इत्यर्थः ॥ ११—१३ ॥

नारणायन्त्रमाह, लोहमूषादि इत्याहम् ।—वितस्तिमानं लोहमश्रमूषाद्वयं निर्माय
 तथोरीषच्छिद्रान्वितायां एकस्यां मूषायां गन्धकं संस्थापयेत्, ततः रसगन्धका-
 यन्त्रस्यां मूषायां पूर्वोक्तां सगन्धकमूषां प्रवेश्य सूतगर्भमूषाधो जलं स्थापयित्वा ऊर्ध्वं
 ऊर्ध्वं वज्रिं प्रज्वालयेदिति ॥ १४।१५ ॥

अथ नारणायन्त्य प्रकारान्तरम् ।—

रसोनक-रस भट्टे । यत्नतो वस्त्रगालितम् ।
 दापयेत् प्रचुरं यत्नादाप्लाव्य रसगन्धकौ ॥ १६ ॥
 स्थालिकाया पिधायोर्द्ध्वं स्थालीमन्या दृढा कुरु ।
 सन्धिं विलेपयेत् यत्नात् सृदा वस्त्रेण चैव हि ॥ १७ ॥
 स्थाल्यन्तरे कपोताख्यं पुट कर्षाग्निना सदा ।
 यन्त्रस्याध. करीषाग्नि दद्यात्तीव्राग्निमेव वा ॥ १८ ॥
 एवं तु त्रिदिनं कुर्यात्ततो यन्त्र विमोचयेत् ।
 तप्तोदके तप्तचुल्लगां न कुर्याच्छीतलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 न तत्र क्षीयते सूतो न च गच्छति कुत्रचित् ।
 अनेन च क्रमेणैव कुर्याद्गन्धकजारणम् ॥ २० ॥

अथ कच्छपयन्त्रम् ।—

जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा घटखर्परं सुविस्तीर्णम् ।
 तदुपरि विडमध्यगतः स्थाप्य. सूत कृत. कोष्ठग्राम् ॥ २१ ॥

अन्यविध नारणायन्त्रमाह, रसोनक रसमिति ।—“रसोनकरसम्” इत्यत्र
 “रसोनकवसाम्” इति पाठे—रसोनस्य मण्ड मज्जा वा, वसावत् प्रतीयमानत्वात्
 तथात्वेन निर्देशो बोध्यः । भट्टे इति पावत्या सन्धीधनम् । कपोताख्य पुट
 कपोतपुट, तल्लक्षणं यथा भावप्रकाशे—“यत् पुट दीयते खानि अष्टसङ्घैर्द्विनीपलैः ।
 कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपण्डितैः ॥” इति । कर्षाग्निना करीषाग्निनेत्यथ,
 विभीतककाष्ठाङ्गारेणेत्यर्थो वा । अथ विधि, —स्थालीमध्ये रसगन्धकौ संस्थाप्य वस्त्र-
 प्रसवेन प्रचुररसोनद्रवेण आप्लावयेत्, ततः स्वल्पशरावेण रसगन्धकौ तौ पिधाय
 स्थाल्युपरि अन्या दृढा स्थाली संस्थाप्य रुदस्त्रेण सन्धिं लिप्त्वा च ऊर्ध्वस्थालीमध्ये
 कपोतपुटो देयः, यत्नाधोऽपि करीषाग्निं तीव्राग्निं वा दद्यात्, एव त्रिदिनं निरन्तरं,
 तदवसरादूर्ध्वं सन्तप्तचुल्लगपरि उष्णीटकमन्ये यन्त्र संस्थाप्य मोचयेत् शीतक्रियाश्च तदा
 न कुर्यात् । अनेनैव विधानेन गन्धकमपि जारयेत् इति ॥ १६—२० ॥

कच्छपयन्त्रमाह, जलपूर्णं ।—घटखर्परं घटकपाल “खार्पा” इति भाषा ।

लघुलोहकटोरिकाया कृतघण्टसन्धिलेपयाऽऽच्छाद्य ।

पूर्वोक्तघटखर्परमध्येऽङ्गारैः खदिर-कोलभवे ॥ २२ ॥

स्वेदनतो मर्दनतः कच्छपयन्वस्थितो रसो जराति ।

अग्निबलेनैव ततो गर्भे द्रवन्ति सर्वसत्त्वानि ॥ २३ ॥

अथ विद्याधरयन्त्रम् ।—

यन्त्र विद्याधरं ज्ञेय स्थालीद्वितयसम्पुटात् ।

चुल्लीं चतुर्मुखीं कृत्वा यन्त्रभाण्डं निवेशयेत् ॥ २४ ॥

तत्रौषध विनिक्षिप्य निरुन्ध्याङ्गाण्डकाननम् ।

कोष्ठोयन्त्रमिदं नाम्ना तन्त्रज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ २५ ॥

अथ सीमानलयन्त्रम् ।—

ऊर्ध्वं वक्त्रिरधश्चाऽऽपो मध्ये तु रससङ्ग्रहः ।

सीमानलमिदं प्रोक्तं जारयेन्नगनादिकम् ॥ २६ ॥

कोष्ठया कटोरिकाया मूषाया वा इत्यर्थः । कृतेति ।—कृत घट्भिः सृष्टिं “वल्मीक-
कृतिका घूस गैरिकचेष्टका पटु । इत्येता कृतिका पञ्च इत्युक्तप्रकारा पञ्च सद-
तया सानान्या सृष्ट इत्येताभिः घण्टाभिः, यद्वा—कृत घट् घट्त्वार सृष्टा सन्धिलेप-
यस्या तथाभूतया, लघुलोहकटोरिकाया इत्यनेन सन्धयः । सजलपात्रमध्ये
वृद्धतमं खर्परखण्डनेकं सस्थाप्य तदुपरि कटोरिका मूषा वा एका स्थापयित्वा तत्र
विडमयगत रसं रक्षेत, पश्चात् स्वल्पलोहकटोरिकाया रसं तन्नात्र्य घट्भिर्मृदा
घट्त्वार वा सन्धिलेपं कृत्वा च प्रागुक्तखर्परं खादिरकोलयोरन्यतराङ्गारैणापूर्य्य स्वेदयेत्
मर्दयेच्च तेन रसो ज्ञीर्येति । अस्मिन्नेव यन्त्रे अग्निबलेनैव अन्यान्यापि सत्त्वानि गर्भे
द्रवन्ति ॥ २१—२३ ॥

विद्याधरयन्त्रमाह, यन्त्रमिति ।—स्थालीद्वितयसम्पुटात् हण्डिकाद्वयकृतपुट-
विशेषात् । तदेव विवृणोति, चुल्लीमिति ।—अधोभाण्डे प्रौषध निक्षिप्य भाण्डा-
न्तरेण सुखं पिबेद्यं चुल्लीं चतुर्मुख्यां सस्थाप्य च ज्वाला दद्यात् । कोष्ठोयन्त्रमिति
अनान्तरमस्य । यथान्तरे तु विद्याधरयन्त्रलक्षणस्य त्रिधः, तच्च अग्रे स्वयमेव
ब्रूयति ॥ २४।२५ ॥

सीमानलयन्त्रमाह, ऊर्ध्वमिति ।—गगनादिकम् अक्षादिकम् । स्थालीमर्जं

अथ गभयन्त्रम् ।—

गभयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिका-भस्मकारकम् ।
चतुरङ्गलदीर्घान्तु त्र्यङ्गलोन्मितविस्तराम् ॥ २७ ॥
मृन्मयीं सुदृढां मूषां वर्तुलं कारयेन्मृत् ।
लोणस्य विंशतिर्भागा भाग एकस्तु गुग्गुली ॥ २८ ॥
सुश्लक्ष्णं पेषयित्वा तु वारं वारं पुनः पुनः ।
मूषालेप दृढं कृत्वा लवणार्द्धमृदस्वभिः ॥ २९ ॥
कर्षेत्तुषाग्निना भूमौ स्वेदयेन्मृदु मानवित ।
अहोरात्र त्रिरात्रं वा रसेन्द्रो भस्मता ब्रजेत् ॥ ३० ॥

अथ हसपाकयन्त्रम् ।—

खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ।
अपरं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३१ ॥
पञ्चक्षारैस्तथा मूत्रैर्लवणञ्च विडं ततः ।
हंसपाक समाख्यात यन्त्रं तद्वार्तिकोत्तमै ॥ ३२ ॥

हसमूषा सस्याप्य शराविण सुख पिषाय मृदस्त्रेण समि लिप्ता च जलपूर्णस्थाल्यन्तरो-
परि स्थाली ता स्थापयेत् शरावीपरि करीषाग्निञ्च दद्यादिति ॥ २६ ॥

गभयन्त्रमाह गभयन्त्रमिति ।—पिष्टिका नष्टपिष्टीकृत रस इत्यर्थः । विस्तरामिति
ऋक्संहितास, विस्तारमित्यर्थः । लोणस्य लवणस्य, “लोणस्य” इत्यत्र “लोहस्य”
इति पाठान्तरं न युक्तं, “लवणार्द्धमृदस्वभिः” इति वक्ष्यमाणवाक्यविरोधान् । अत्र
वारं वारमिति पदं पेषयित्वा, तथा पुनः पुनरिति पदं मूषालेपमित्यनेन
योजनीयम् । लवणार्द्धमृदस्वभिरिति सहार्थे तृतीया, तेन लवणार्द्धमृदस्वभिः सह
लोणगुग्गुलु पेषयित्वा इति तथा विंशतिभागलवणपेक्षया मृदोऽड्वयमिति च
बोध्यम् । कर्षेत् आतपे शोषयेत् ॥ २७—३० ॥

हसपाकयन्त्रमाह, खर्परमिति ।—सिकतापूर्णं बालुकापूर्णम् । पञ्चक्षारै-
“यवमुष्ककमज्जाना पन्नाशतिलयोस्तथा । क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तं पञ्चक्षाराभिधी-
गण ॥” इत्युक्तप्रकारे । अत्र क्षारमाहव्यातं मूत्रस्यापि पञ्चत्वं बोध्यम्, तानि च
“भवानजाना मेघीणा सहिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्दभीना यत्तन्मूत्रं मूत्रपञ्च-

अथ बालुकायन्त्रम् ।—

सरसा गूढवक्त्रा मृदस्त्राङ्गुलघनावृताम् ।

शोषिता काचकलसीं त्रिषु भागेषु पूरयेत् ॥ ३३ ॥

भाण्डे वितस्तिगन्भीरे बालुका सुप्रतिष्ठिता ।

तद्भाण्डं पूरयेत्त्रिभिरन्याभिरवगुण्ठयेत् ॥ ३४ ॥

भाण्डवक्त्रं मणिकया सन्धि लिम्पेन्मृदा पचेत् ।

तुल्ला दणस्य चाऽऽदाहान्मणिकापृष्ठवर्तिनः ॥

एतद्धि बालुकायन्त्रं तद्यन्त्रं लवणाश्रयम् ॥ ३५ ॥

अथ बालुकायन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

पञ्चाढ-बालुकापूर्ण-भाण्डे निक्षिप्य यत्नतः ।

पच्यते रसगोलाद्यं बालुकायन्त्रमीरितम् ॥ ३६ ॥

कम ॥” इति । लवणानि चाव षट् बोध्यानि ऽसिन्द्रचिन्तामणिसवादात, तत्तु प्रागेव विवृतम्, पञ्चचारैस्तथा पञ्चमूत्रै सह लवणानि सथीज्य विड पचेदिति योज्यम् । यन्त्रमेतत् विडपाकार्यं ज्ञेयम् ॥ ३१।३२ ॥

बालुकायन्त्रमाह, सरसामिति ।—सरसा पारदगर्भास । गूढवक्त्रा सङ्कीर्णमुखीम् । मृदिति ।—मृदस्त्रेण मृत्तितवस्त्रेण अङ्गुलघनम् अङ्गुलमानोत्सेध यथा तथा आव्रताम् । त्रिषु भागेषु पूरयेत् पाच्यरसादिना काचकलस्या भागवय पूरयेदित्यथ । त्रिषु भागेष्विति अवच्छेदे सप्तमी । भाण्डे इत्यत्र काचकलसी स्थापयेदिति शेषः । बालुकाभिक्रियान् भाग पूरयितव्य इत्यपेक्षायामाह,—तद्भाण्डमिति । त्रिभिर्इत्यत्र भागेरिति शेषः । तृतीया चाव अभेदे, भाण्डस्य भागवयमित्यर्थः, पूरयेत्, बालुकयेति शेषः । अन्याभि बालुकाभिरित्यथ, अवशिष्टांश पूरयेदिति शेषः । अवगुण्ठयेदित्यस्य मणिकया इत्यनेन सूत्रस्य, मणिकया शरात्रेण । अयमर्थः,—सङ्कीर्णमुखीं काचकुपिकां मृदस्त्रेणाङ्गुलोत्सेधमालिष्य शोषयित्वा च तस्या भागवयं रसेनापूरयेत्, ततो वितस्तिप्रमाणगभीरे बालुकया विभागपूर्णं भाण्डमध्ये ता निवेश्य ऊर्ध्वं बालुकया आच्छादयेत्, ततश्च शरात्रेण भाण्डवक्त्रं पिधाय मृत्तिकया सन्धि लिम्प्या च तावत् पचेत् तावत् शरात्रोपरि त्वस्य दण न दहेदिति । तुल्यलक्षणत्वात् बालुकायन्त्रप्रसङ्गे लवण-यन्त्रमप्यतिदिशति, तदिति ।—तत् उक्तप्रकारं यन्त्रं, लवणाश्रयम्, अपि भवतीति शेषः, लवणयन्त्रमपि बालुकायन्त्रवत् भवतीत्यर्थः, ॥ ३३—३५ ॥

अथ लवणयन्त्रम् ।—

एवं लवणनिक्षेपात् प्रोक्तं लवणयन्त्रकम् ॥ ३७ ॥

अथ लवणयन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

अन्तःकृतरमालेप-ताम्रपात्रमुखस्य च ।

लिप्ता मृत्तवणेनैव सन्धि भाण्डतलस्य च ॥ ३८ ॥

तद्भाण्डपटुनाऽऽपूर्य क्षारैर्वा पूर्ववत् पचेत् ।

एव लवणयन्त्र स्याद्रसकर्मणि शस्यते ॥ ३९ ॥

अथ नालिकायन्त्रम् ।—

लोहनालगतं सूत भाण्डे लवणपूरिते ।

निरुद्धं विपचेत् प्राग्बन्नालिकायन्त्रमीरितम् ॥ ४० ॥

अथ भूधरयन्त्रम् ।—

बालुकागूढसर्वाङ्गा गच्छेन्मूषा रसान्विताम् ।

दीप्तात्पलैः सप्तगुण्यात् यन्त्र तद्भूधराह्वयम् ॥ ४१ ॥

अथविध बालुकायन्त्रमाह पञ्चेति ।—चत्वारिंशच्छरावमितबालुकापूर्णभाग्दे इत्यर्थे । अत्र बालुकामध्ये एव रसगीलादिकं स्थापयेत्, न तु काच-
कूप्यामिति विंशति ॥ ३६ ॥

बालुकायन्त्रे “तदयन्त्र लवणाश्रयम्” इत्युक्तम्, अतस्तदेव लवणयन्त्रमाह, एव-
मिति ।—एव बालुकायन्त्रवत् । भाण्डमध्ये बालुकास्थाने लवणनिक्षेपात् लवणयन्त्र-
ज्ञेयम्, अन्यत सर्वं तुल्यमिति ॥ ३७ ॥

लवणयन्त्रस्य प्रकारान्तरमाह, अन्तरिति ।—अन्त ताम्रपात्रमध्ये इत्यर्थे, कृत
रसेन आलेप यत्र तथाभूत यत्र ताम्रपात्र तस्य मुख तस्य रसनिष्प्रेदरताम्रपात्रमुखस्य,
तथा भाण्डतलस्य ताम्रपात्रमुखोपरि स्थापितभाग्धात्रीभागस्य । तद्भाण्डम-
लपरिस्थभाण्डम् । पूर्ववत् तद्वत् चान्द्राहात् इत्यर्थे । ताम्रपात्रोदरे रस निक्षिप्य
तदुपरि लवणपूर्णं क्षारपूर्णं वा भाण्डमेकं विन्यसेत्, ततो मृत्तवणेन सन्धिं कृत्वा पचेत्
इति ॥ ३८, ३९ ॥

नालिकायन्त्रमाह, लोहेति ।—लोहमयनालमध्ये पारदमापूर्य छिद्ररोध कृत्वा च
लवणपूरितभाग्नालं नालं तं निरुध्यात्, ततो मणिकया भाण्डवक्त्रमाच्छाद्य
आलित्य च सन्धिं तावत् पचेत् यावत् शरावोपरिस्थं तद्वत् न दहेत् इति ॥ ४० ॥

अथ पुटयन्त्रम् ।—

शरावसम्पुटान्तस्थ करीषेष्वग्निमानवित् ।

पचेच्चुल्लाया द्वियामं वा रस तत् पुटयन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

अथ कीष्ठीयन्त्रम् ।

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्राऽऽयतं समम् ।

धातुसत्त्विनिपातार्थं कोष्ठीयन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४३ ॥

अथ वलभीयन्त्रम् ।—

यत्र लोहमये पात्रे पार्श्वयोर्वलयद्वयम् ।

ताटक् स्वल्पतर पात्रं वलयप्रोतकोष्ठकम् ॥ ४४ ॥

पूर्वपात्रोपरि न्यस्य स्वल्पपात्रे परिचिपेत् ।

रस सम्मूच्छित स्थूल-पात्रमापूर्य्य काञ्चिकै ॥ ४५ ॥

सुधरयन्त्रमाह, बालुकेति ।—यत्तस्थबालुकोपरि रसगर्भा मूषा सस्थाप्य बालुकया चाच्छाद्य उपरिदेशे करीषाग्नि दद्यादिति । यन्त्रान्तरे तु यन्त्रमेतत् अन्यथा पठित, तदप्यथा अत्रिसंहिताया,—“यन्त्र डनरुवडाऽथ वाऽध पातनयन्त्रवत् । भुगर्त्ने तत् समाधाय चोर्ध्वमाकीर्य्य वज्रिना ॥ अध स्थाप्या जल चिह्ना मृतक तत्र पातयेत् । एतद्वधरयन्त्र स्यात् मृतसस्कारकर्मणि ॥” इति ॥ ४१ ॥

पुटयन्त्रमाह, शरावेति ।—करीषेषु पचेत् अथवा अग्निमानवित् द्वियामं चुल्लायां चङ्गारेषु पचेदिति योज्यम् ॥ ४२ ॥

कीष्ठीयन्त्रमाह, षोडशेति ।—अत्र सममिति पदेन मिलितभागद्वयस्य षोडशाङ्गुलवादि बाध्यम्, एवञ्च वितस्त्रिप्रमाणदौघस्य अष्टाङ्गुलविस्तीर्णस्य च अधो-भागद्वयं मुखोपरि तावन्मान भागान्तरमधोमुखं सस्थाप्य अधो दृढाङ्गारै भस्त्रया धमेत्, तेन धातुमल्ल निर्गच्छतीति । अत्रिसंहितायामेतच्छ्लोकानन्तर-मन्येवापराश पठित तदप्यथा,—“परिपूर्णं दृढाङ्गारैरधी वातेन कोष्ठके । सावया ज्वाचमार्गेण ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥” इति ॥ ४३ ॥

वलभीयन्त्रमाह, यत्नेति ।—वलयद्वयं वलय “कडा” “आटा” इति ख्यातम् । ताटक् लोहमयम् । वलयेति ।—वलये बृहत्पादस्थवलये प्रोतम् आवृज्ज कोष्ठ मध्यदेशे यस्य ताटशम् । अयमर्थः,—बृहदाकार कान्तलोहमय पात्रमेक निर्मात्र तस्यान्तर्गतादध पार्श्वद्वये वलयद्वयं संयोजनीयम्, चुद्राकारमपरमपि तथाविधं

द्वियामं स्वेदयेदेव रसोऽप्यपनहेतवे ।

एतत् स्याद्वलभीयन्त्वं रसे षाड्गुण्यकारकम् ॥

सूक्ष्मकान्तमये पात्रे रसः स्याद्गुणवत्तरः ॥ ४६ ॥

अथ तिर्यक्पातनयन्त्रम् ।—

क्षिपेद्रसं घटे दीर्घनताधीनालसयुते ।

तन्नाल निक्षिपेदन्य-घटकृच्छन्तरे खलु ॥ ४७ ॥

तत्र रुद्ध्वा मृदा सम्यग्वदने घटयोरथ ।

अधस्ताद्रसकुम्भस्य ज्वालयेत्तीव्रपावकम् ॥ ४८ ॥

इतरस्मिन् घटे तोयं प्रक्षिपेत् स्वादु शीतलम् ।

तिर्यक्पातनमेतच्च वार्त्तिकैरभिधीयते ॥ ४९ ॥

अथ पालिकायन्त्रम् ।—

चषकं वर्त्तुलं लौहं विनताग्रोद्धटण्डकम् ।

एतच्च पालिकायन्त्रं बलिजारणहेतवे ॥ ५० ॥

पावसेक कृत्वा ब्रह्मपात्रस्थे बलये अस्पृष्टतलभर्गं यथा तथा आवध्य तल भूच्छितरस परिक्षिपेत्, काञ्चिकेन स्थूलपावञ्च पूरयेदिति । रसे षाड्गुण्यकारकं षाड्गुण्य “विद्या वितर्की विज्ञान स्मृतिकल्परता क्रिया” इत्युक्त षड्गुणप्रद-शक्ति-जनकम्, एवविधरसोपथीक्ता उक्तषाड्गुण्यसिद्धिं लभते इत्यर्थः ॥ ४४—४६ ॥

तिर्यक्पातनयन्त्रमाह, क्षिपेदिति ।—दीर्घनताधीनालसयुते दीर्घाकार नल निम्नाभिमुखञ्च यत् अधोनाल तेन सयुते । अथ विधिः,—एकस्मिन् घटे रसं निधाय तस्य उदगाधो दीर्घनधोलम्बित नालसेकं सयोज्य द्वितीयघटोदरस्थच्छिद्रे नालाय प्रवेश्य मृद्वस्त्रेण सन्धिमालिप्य च घटयोर्मुखमपि तथा लिम्प्य, रसकुम्भाधश्च तीव्राग्र प्रज्वालयेत्, द्वितीयघटे स्वादुशीतलं जलञ्च प्रक्षिपेत् इति ॥ ४७—४९ ॥

पालिकायन्त्रमाह, चषकमिति ।—विनतम् अथ यस्य तत् न्यङ्कीकृताग्रभागम्, ऊर्ध्वं उच्चैः कृतं दण्डं यस्य तत् उन्नतदण्डं, विनताग्रञ्च तत् ऊर्द्धदण्डं चेति विनताग्रोद्धटण्डकं लौहं लोहमयं वर्त्तुलं गोलाकारं चषकं कटोरिका, काय्यमिति शेषः । चषकशब्दस्य मद्यपानपात्रार्थकत्वेऽपि पावनावायकत्वं प्रागेव प्रदर्शितम् । बलिजारणहेतवे गन्धकजारणार्थम् ॥ ५० ॥

अथ घटयन्त्रम् ।—

चतुष्पृस्थ-जलाधारश्चतुरङ्गलिकाऽऽनन ।

घटयन्त्रमिदं प्रोक्तं तदाध्यायनकं स्मृतम् ॥ ५१ ॥

अथ इष्टकायन्त्रम् ।—

विधाय वर्तुलं गर्तं मल्लमत्र निधाय च ।

विनिधायेष्टका तत्र मध्यगर्तवतीं शुभाम् ॥ ५२ ॥

गर्तस्य परितः कुर्यात् पालिकामङ्गुलीच्छ्रयाम् ।

गर्तं सूतं विनिक्षिप्य गर्तास्ये वसनं क्षिपेत् ॥ ५३ ॥

निक्षिपेत् गन्धक तत्र मल्लेनाऽऽस्यं निरुध्य च ।

मल्ल-पालिकयोर्मध्ये मृदा सम्यङ्निरुध्य च ॥ ५४ ॥

वनोत्पलैः पुटं देयं कपोताख्यं न चाधिकम् ।

इष्टिकायन्त्रमेतत् स्थाप्यन्धक तेन जारयेत् ॥ ५५ ॥

अथ हिङ्गुलाकृष्टिविद्याधरयन्त्रम् ।—

स्थालिकोपरि विन्यस्य स्थालीं सम्यङ्निरुध्य च ।

ऊर्ध्वस्थाया जलं क्षिप्त्वा वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥

एतद्विद्याधरं यन्त्रं हिङ्गुलाकृष्टिहेतवे ॥ ५६ ॥

घटयन्त्रमाह चतुरिति ।—षोडशशरावमितजलधारणसमश्च चतुरङ्गुलविस्तृत-
मुखविशिष्टश्च घट घटयन्त्रमिति निष्काष । आप्यायनकं रसादौना तर्पणं,
खाङ्गुल्यसम्पादनमिति यावत् । “आप्यायनकम्” इत्यत्र “उत्थापनकम्” इति पाठः
—रसोत्थापनसाधनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इष्टकायन्त्रमाह, विधायेति ।—मल्लं शरावपादम् । पालिकाम् आलवालम् ।
गोलाकार गर्तमेकं कृत्वा तत्र शरावं संस्थाप्य तदुपरि मध्यच्छिद्रानिष्टकामिकां
विन्यसेत् इष्टकागर्तं परितः अङ्गुलिमितीकृतम् आलवालमेकञ्च कुर्यात्, तत्र
इष्टकागर्तं पारदं विनिक्षिप्य रन्ध्रमुखे वस्त्रं तदुपरि गन्धकञ्च विन्यस्य शरावान्तरेण
कृत्वा शरावालवालयो सन्धि मृदा सम्यगालिष्य च वन्धकरीषै कपोताख्यपुटं
दद्यादिति निष्काष ॥ ५२—५५ ॥

हिङ्गुलाकृष्टिविद्याधरयन्त्रमाह, स्थालिकोपरीति ।—स्थालीमित्यत्र ऊर्ध्वमुखी-

अथ डमरुयन्त्रम् ।—

यन्त्रस्थाल्युपरि स्थालीं न्यूजा दत्त्वा निरुन्धयेत् ।

यन्त्र डमरुकाख्यं तद्रसभस्मकृते हितम् ॥ ५७ ॥

अथ नाभियन्त्रम् ।—

मल्लमध्ये चरेद्गर्तं तत्र सूत सगन्धकम् ।

गर्तस्य परितः कुड्यं प्रकुर्यादङ्गुलोच्छ्रितम् ॥ ५८ ॥

ततश्चाऽऽच्छादयेत् सम्यग्गोस्तनाकारमूषया ।

सम्यक् तोयमृदा रुद्ध्वा सम्यगत्राच्यमानया ॥ ५९ ॥

तत्र तीयमल्लक्षणम् ।—

{ लेहवत्कृतबम्बूल-क्वाथेन परिमर्दितम् । }
 { जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्म गुडचूर्णममन्वितम् ॥ }
 { इयं हि जलमृत् प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु ॥ ६० ॥ }

तत्र वङ्गिमृत्ना ।—

{ खटिकापटुकिट्टैश्च महिषोदुग्धमर्दितैः । }
 { वङ्गिमृत्ना भवेद्द्वोर-वङ्गितापसहा खलु ॥ ६१ ॥ }

मिति शेषो बोध्यः । अत्र हिङ्गुलाकटिप्रकारस्य अनुक्तत्वात् यस्यान्तरोक्ततन्त्रप्रकारं प्रदर्शयते, तद्वयथा—जम्बीरादिरसगोषितहिङ्गुलम् अथ स्थाल्यां पर्णोपरि मस्थाप्य काठनीष्टतलभागामुत्तानां स्थालीमपरा तदुपरि दत्त्वा मृदम्बरादिभिः सन्धिमालिष्यं च अधो ज्वाला देया ऊर्ध्वस्थाल्यां जलञ्च, उष्णे च तस्मिन् ततः निक्षिप्य पुनर्देयम्, एवं त्रिशङ्करं कुर्यात् । यस्यान्तरेऽस्य ऊर्ध्वपातनमिति नामान्तरम् । क्वचिदेतदनन्तरं “रसं समूर्च्छितं स्थूलपात्रमापूर्य काञ्जिकैः । द्विधाम स्वेदयेदेव रसो-स्थापनहेतवे ॥” इत्यधिकं पाठो विद्यते ॥ ५६ ॥

डमरुयन्त्रमाह, यन्त्रेति ।—न्यूजाम् अधोमुखीम् । डमरुकाख्यं डमरुर्वाययन्त्र-विशेषः तदाख्यम् ॥ ५७ ॥

नाभियन्त्रमाह, मल्लमध्ये इति ।—कुड्यं भित्तिः, आलवालाकारमिति यावत् । आलोच्यमानया अत्र यन्त्रे उच्यमानया कथ्यमानया, तीयमृदा लेहवदित्यादिना वक्ष्य-माणया परिभाषिकमृदा इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सम्यक् “आच्छादयेत्” द्वितीयं सम्यक्

{ एतया मृतस्त्रया रुडो न गन्तु क्षमते रम । }
 { विदग्धवनिताप्रौढ-प्रेम्णा रुद्ध पुमानिव ॥ ६२ ॥ }
 { नन्दो नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर्मुनीश्वरः । }
 { वेत्ति श्रौसोमदेवश्च नापर पृथिवौतले ॥ ६३ ॥ }

ततो जलं विनिक्षिप्य बह्निं प्रज्वालयेदधः ।
 नाभियन्त्रमिदं प्रोक्तं नान्दिना सर्ववेदिना ॥
 अनेन जाय्यते सूतो निधूमः शुद्धगन्धकः ॥ ६४ ॥

अथ ग्रस्तयन्त्रम् ।—

मूषा मूषोदराविष्टामाद्यन्तः समवर्तुलाम् ।
 चिपिटञ्च तले प्रोक्तं ग्रस्तयन्त्रं मर्नाषिभिः ॥
 सूतेन्द्रन्त्रं नार्थं हि रसविद्भिरुदीरितम् ॥ ६५ ॥

अथ स्थालीयन्त्रम् ।—

स्थाल्या ताम्रादि निक्षिप्य मल्लेनाऽऽस्यं निरुध्य च ।
 पच्यते स्थालिकाधस्तात् स्थालीयन्त्रमितौरितम् ॥ ६६ ॥

अथ धूपयन्त्रम् ।—

विधायाष्टाङ्गुलं पात्रं लौहमष्टाङ्गुलोच्छ्रयम् ।
 कण्ठाधो द्वाङ्गुले देशे गलाधारे हि तत्र च ॥ ६७ ॥
 तिर्यग्लोहशलाकाश्च तन्वीस्तिर्यग्निक्षिपेत् ।
 तनूनि स्वर्णपत्राणि तासामुपरि विन्यसेत् ॥ ६८ ॥

“रुद्धा” तृतीय सत्यक् “उच्चमानया” सम्बध्यते । तीयमृत्प्रकारमाह,—लेहवदिति ।
 लिपाशसृक्तिकाप्रस्तुतप्रसङ्गकमेण बह्निमृत्प्रकारमाह,—खटिकेति । अथ विधि,—
 पात्रमध्ये क्षिप्तं गर्तं कृत्वा तत्र रसगन्धकौ निवेश्य गर्तस्य चतुर्दिषु अङ्गुलोच्छ्रायम्
 आलवालं कुर्यात् ततो गोक्षनाकृतिमूषया आलवालं सरसगन्धकं गतमाच्छाद्य
 क्षीयमृदा सन्धिं लिप्येत्, ततस्तत्र जलं दत्त्वा यन्त्राधो बह्निं दापयेत् इति ॥ ६५—६८ ॥

ग्रस्तयन्त्रमाह मूषामिति ।—सूतेन्द्रन्त्रं नार्थं रसपाकायम् ॥ ६५ ॥

स्थालीयन्त्रमाह, स्थाल्यामिति ।—सुगन्धम् ॥ ६६ ॥

धूपयन्त्रमाह, विधायेति ।—गलाधारे शलाकास्थापनार्थं गलदेशस्थपालिकाः

पत्राधो निक्षिपेद्भूमं वक्ष्यमाणमिहैव हि ।
तत् पात्रं न्युजपात्रेण क्वादयेदपरेण हि ॥ ६९ ॥
मृदा विलिप्य सन्धिञ्च वक्त्रिं प्रज्वालयेदधः ।
तेन पत्राणि कृतस्नानि हतान्युक्तविधानतः ॥ ७० ॥
रसञ्चरति वेगेन द्रुतं गर्भे द्रवन्ति च ।
गन्धालकशिलानां हि कज्जल्या वा मृताहिना ॥ ७१ ॥
धूपनं स्वर्णपत्राणां प्रथमं परिकीर्तितम् ।
तारार्थं तारपत्राणि मृतवद्गेन धूपयेत् ॥ ७२ ॥
धूपयेच्च यथायोग्यैरन्यैरुपरसैरपि ।
धूपयन्त्वमिदं प्रोक्तं जायणाद्रव्यसाधने ॥ ७३ ॥

अथ क्रन्दकयन्त्रम् ।—

स्थूलस्थान्या जलं क्षिप्त्वा वामो बद्धा मुखे दृढम् ।
तत्र स्वेद्यं विनिक्षिप्य तन्मुखं प्रपिधाय च ॥ ७४ ॥
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत् स्यात् क्रन्दकयन्त्रकम् ।
स्वेदनौ-यन्त्रमित्यन्ये प्राहुश्चेदं मनीषिणः ॥ ७५ ॥

बटाधारविशिषे इत्यर्थः । अत्र प्रथमं तिर्यक् “लोहशलाका” इत्यनेन द्वितीयञ्च “विनि-
क्षिपेत्” इत्यनेन सम्भव्यते । तिर्यक् वक्त्राकारा तन्वी सूक्ष्मा लोहशलाका तिर्यक्
वक्त्रभावेन विनिक्षिपेत् इत्यन्वयः । तेनेत्यादि ।—उक्तविधिना हतानि कृतस्नानि
पत्राणि द्रुतं गर्भे द्रवन्ति ततश्च रसः स स्वर्णपत्रद्रव वेगेन चरति स्वकार्यं
साधयतीत्यर्थः । पत्राधो निक्षिपेद्भूममित्युक्तं, क्रिन्तुमासत्याह,—गन्धेति । प्रथमं
श्रेष्ठम् । दैर्घ्यवित्सारतोऽष्टाङ्गुलमानं लोहपात्रमेकं कारयित्वा तस्य कण्ठाधः
अङ्गुलिद्वयपरिमितस्थाने गलाधारं सूक्ष्मतिव्यग्लोहशलाकां तिर्यग्भावेन विन्यस्य
तदपरि कण्ठकवेद्यस्वर्णपत्राणि स्थापयेत्, तत्पत्राधः पात्राभ्यन्तरे गन्धकहरिताल-
मनःशिलाभिः कृतकज्जली मृतनागं वा निक्षिप्य अधोमुखपात्रान्तरेण तत् पात्रं पिधान्न
जडादिना सन्धिं बद्ध्वा च पात्राधो वक्त्रिं प्रज्वालयेत्, तेन सन्तप्तकज्जल्यादितो धूमः
निर्गम्य स्वर्णपत्रे लग्नियति पत्राणि तानि भस्मीभवन्ति गर्भे द्रवन्ति च ॥ ६७—७३ ॥

क्रन्दकयन्त्रमाह, स्थूलस्थान्यामिति ।—स्पष्टम् । स्वेदनौयन्त्रतया प्राशुक्तमपि

अथ कन्दुकयन्त्रस्य प्रकारान्तरम् ।—

यदा स्थाव्या जल चिह्ना तृणं चिह्ना मुखोपरि ।

स्वेद्यद्रव्य परिचिप्य पिधान प्रविधाय च ॥

अधस्ताज्ज्वालयेदङ्गि तत् स्यात् कन्दुकयन्त्रकम् ॥ ७६ ॥

अथ खल्लयन्त्रम् ।—

खल्लयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः ।

षोडशाङ्गुलकोत्सेधा नवाङ्गुलकविस्तरा ॥ ७७ ॥

चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा घर्षणी हाटशाङ्गुला ।

विशत्यङ्गुलदीर्घा वा स्यादुत्सेधे दशाङ्गुला ॥

खल्लप्रमाण तज्ज्ञेय श्रेष्ठ स्याद्रसकर्मणि ॥ ७८ ॥

अथ खल्लयन्त्रस्य त्रैविध्यनिर्देश ।—

खल्लयन्त्र त्रिधा प्रोक्त रसादिसुखमर्दने ॥ ७९ ॥

द्विविधखल्लयो सामान्यलक्षणम् ।—

निरुद्धारौ सुमृष्टौ कार्यौ पुत्रिकया युतौ ॥ ८० ॥

इदं सञ्ज्ञानरप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् , अथवा तत्र स्थाव्या विशेषो नोक्तः अतः या काचित् स्थानी एव याज्ञा, अत्र तु स्थूलस्थानी एव याज्ञा, अतः स्वेदनीयन्तात अस्य वैशिष्ट्यम् इति ॥ ७४।७५ ॥

प्रकारान्तरमाह, यदेति ।—मुखोपरि स्थाव्या मुखोपरि इत्यर्थः । ‘मुखोपरि’ इत्यत्र “तृणोपरि” इति पाठे—स्थाय्या तृणं चिह्ना तत्तृणोपरि इत्यर्थः । जलपूर्णस्थालीमुखे तृणं संस्थाप्य तदुपरि स्वेद्यद्रव्यं निधाय च पिधानं दत्त्वा वङ्गिज्वाला देया ॥ ७६ ॥

खल्लयन्त्रमाह, खल्लयोग्येति ।—उत्सेधः पार्श्वतः उन्नतः । दीर्घः आशामेन उन्नतः इति दीर्घोत्सेधयोर्भेदः । घर्षणी कण्टनी, पुत्रिका इति यावत्, “नोडा” इति भाषा ॥ ७७।७८ ॥

कार्यविशेषार्थं खल्लस्य प्रकारभेदमाह खल्लयन्त्रमिति ।—स्पष्टम् ॥ ७९ ॥

तत्र द्विविधयोः सामान्यलक्षणमाह, निरुद्धारौ इति ।—निरुद्धारौ उद्धारकाक्षे अथा देहस्य ऊर्ध्वत्रयनादिकं भवति तद्वत् न भवति इति तादृशौ, औन्नत्या-

अथ शोधनार्थम् अर्द्धचन्द्राकृतिखल्लनिर्देशः ।—

उत्सेधे स दशाङ्गुलः खलु कलातुल्याङ्गुलायामवान्
विस्तारेण दशाङ्गुलो मुनिमितैर्निम्नस्थैवाङ्गुलैः ।
पाल्यां द्वाङ्गुलविस्तरश्च मसृणोऽतीवार्द्धचन्द्रोपमो
वर्षो द्वादशकाङ्गुलश्च तदर्थं खल्लो मतः सिद्धये ॥ ८१ ॥

अस्मिन् पञ्चपलं सूतो मर्दनीयो विशुद्धये ।
तत्तदौचित्ययोगेन खल्लेष्वन्येषु योजयेत् ॥ ८२ ॥

अथ मर्दनार्थं वर्तुलखल्लनिर्देशः ।—

द्वादशाङ्गुलविस्तारः खल्लोऽतिमसृणोपलः ।
चतुरङ्गुलनिम्नश्च मध्येऽतिमसृणीकृतः ॥ ८३ ॥
मर्दकश्चिपिटोऽधस्तात् सुग्राहश्च शिखोपरि ।
अयं हि वर्तुलः खल्लो मर्दनेऽतिसुखप्रदः ॥ ८४ ॥

वनतलरहितौ समौ इत्यर्थः, यद्वा—निरुद्धारौ बान्तादिपरिशुन्यौ, बान्तत्वात्
मर्दनकाले रज उद्गोरणादिरूपम्, एतेन दृढमसृणौ समगादौ न तु उद्धतकर्णिकौ
इत्यथ समायाति इति । पुचिकया वर्षणश्च इत्यर्थः । निरुद्धारौ इत्यादिषु
खल्लौ इति विशेष्यपदम् ऊहनीयम्, तेन च विविधेषु खल्लेषु द्विविधौ खल्लौ
एवम्भूतौ कार्यौ इत्याशयः । अत्र द्विवचनम् “उत्सेधे” इत्यारभ्य “अति-
सुखप्रदः” इत्यन्तर्गते वक्ष्यमाणद्विविधखल्लशोधनार्थं, तृतीयस्य तु लौहमयत्वात् पृथक्
ग्रहणं बोध्यम् ॥ ८० ॥

निरुद्धारौ इत्यादिसामान्यलक्षणेनोक्तयोर्द्विविधखल्लयोर्विशेषलक्षणे विवक्षितं प्रथमं
तावत् रसादिशोधनार्थमर्द्धचन्द्राकृतिखल्लप्रकारमाह उत्सेधे इति ।—उत्सेधः पार्श्वतः
औन्नत्यम् । कलेति ।—षोडशाङ्गुलदीर्घः । मुनिमितैः सप्तभिः । निम्नः गभीरः । पाल्याः
चतुष्पार्श्वस्थतटवत्पट्टे । अर्द्धचन्द्रोपमः चन्द्रार्द्धवटाकारविशिष्टः । वर्षः शिलापत्रः ।
सिद्धये रसकमसिद्धार्थम् । प्रयोजनानुसारं खल्लान्तरैऽपि रसं शोधनीयं इति
वक्तुमाह, तत्तदिति ।—तत्तदौचित्ययोगेन विशिष्टप्रयोजनानुसारं, पञ्चपलादधिक-
तृते मर्दनीये बृहत् खल्लान्तरमपि व्यवहरेदित्यर्थः ॥ ८१।८२ ॥

मर्दनार्थं द्वितीयं वर्तुलखल्लमाह,—द्वादशति । मर्दकः इति ।—पुचिका अधोभागे

अथ तप्तखल्लार्थं खल्लनिर्देशः ।—

लौही नवाङ्गुलः खल्लो निम्नत्वे च षडङ्गुलः ।

मर्दकोऽष्टाङ्गुलश्चैव तप्तखल्लाभिधोऽप्ययम् ॥ ८५ ॥

अथ तप्तखल्लविधिः ।—

कृत्वा खल्लाकृतिं चुल्लीमङ्गारैः परिपूरिताम् ।

तस्यां निवेश्य त खल्ल पार्श्वं भस्त्रिकया धमेत् ॥ ८६ ॥

तदन्तर्मर्दिता पिष्टिः चारैरस्त्रैश्च सयुता ।

प्रद्रवत्यतिवेगेन खेदिता नात्र संशयः ॥

कृतः कान्तायसा सोऽय भवेत् कोटिगुणी रसः ॥ ८७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

यत्ननिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

चिपिटवद्विक्रीणा उपरिभागे च सुखेन यथा धारणीया भवति तथा कर्तव्या
इत्यर्थः ॥ ८३।८४ ॥

तृतीयं तप्तखल्लार्थं खल्लमाह, लौह इति ।—लौह लौहमय इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तप्तखल्लविधिमाह,—कृत्वेति । तदन्तरिति ।—अङ्गारपूणचक्रुपरि स्थापितखल्ल-
मध्ये चारान्त्रसंयोगेन मर्दितरसादिपिष्टिः इत्यर्थः । कान्तायसा काललौहनिमित्त-
तप्तखल्लेन इत्यर्थः ॥ ८६।८७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयविधिन्या नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ मूषादिकथनम् ।—

अथ मूषाया पर्याया ।—

मूषा हि क्रीडिका प्रोक्ता कुमुदी करहाटिका ।
पाचनी वल्लिमित्रा च रसवादिभिरिष्यते ॥ १ ॥

अथ मूषाया निरुक्तिः ।—

मुष्णाति दोषान् मूषा या सा मूषेति निगद्यते ॥ २ ॥

अथ मूषाया उपादानम् ।—

उपादान भवेत्तस्या मृत्तिका लोहमेव च ॥ ३ ॥

अथ मूषाप्रशंसा ।—

मूषामुखविनिष्क्रान्ता वरमेकाऽपि काकिणी ।
दुर्जनप्रणिपातेन धिग्लक्ष्मपि भानिनाम् ॥ ४ ॥

यन्त्रवत् मूषा पुटादीनामपि रसकर्मणि यौगिकत्वात् पूवाध्याये यन्त्रनिरूपणानन्तरं
मूषादिकं निरूपयितुं दशमोऽध्यायमारभते ; तत्रादौ तावत् मूषापर्यायसाह, मूषेति ।
—स्यष्टम् ॥ १ ॥

मूषाया निरुक्तिमाह, मुष्णातीति ।—मुष्णाति अपहरति, नाशयतीति यावत्,
दोषान् रसादिगतनागादिदोषान् इत्यर्थः, दोषमोषणात् मूषा इति सारः ॥ २ ॥

मूषाया सामान्योपादानमाह, उपादानमिति ।—सुगमम् ॥ ३ ॥

मूषासाध्यरसादिजीविना प्रशसनैयत्वमाह, मूषेति ।—मूषामुखविनिष्क्रान्ता
मूषापुटादिसिद्धरसादिलब्धा इत्यर्थः । काकिणी विशतिकपर्दकं कपर्दकी वा,
“पणगण्डकयोस्तुर्थे उदमानस्य काकिणी” इति रुद्रवचनात् “काकिणी पणतुर्थ्याञ्च
मानदण्डेऽपि दृश्यते । कृष्णलैकवराभ्यो स्यादुन्मानस्याशकेऽपि च ॥” इति मेदिनी
वचनात्, तथा “वराटकानां दशकद्वयं तत् सा काकिणी” इति लीलावत्युक्तेः ।
दुर्जनप्रणिपातेन निन्दितजनचित्तवृत्त्यनुसरणार्थं प्रणामादिद्वारा इत्यर्थः, लक्ष्म-
मिति शेषः ॥ ४ ॥

अथ सन्धिलेपस्य पद्याया ।—

मूषापिधानयोर्वन्धे बन्धन सन्धिलेपनम् ।

अन्ध्रुण रन्ध्रुणञ्चैव सन्धिष्टं सन्धिवन्धनम् ॥ ५ ॥

अथ मूषोपयोगिमृत्तिका ।—

मृत्तिका पाण्डुरस्थूला शर्करा शोणपाण्डुरा ।

चिराद्धानसद्वा सा हि मूषार्थमतिशस्यते ॥

तदभावे च वाल्मीकी कौलाली वा समीर्यते ॥ ६ ॥

अथ मूषोपयोगिद्रव्याणि ।—

या मृत्तिका दग्धतुषे शणेन शिखितकैर्वा हयलहिना च ।

लोहेन दण्डेन च कुट्टिता सा साधारणा स्यात् खलु मूषिकार्थ ॥ ७ ॥

अथ मूषाया उपकरणान्तराणि ।—

श्वेताश्मानस्तुषा दग्धाः शिखित्राः शणखपरे ।

लहि किट्ट कृष्णमृत्स्ना सयोज्या मूषिकामृदा ॥ ८ ॥

सन्धिलेपपदार्थानाह, मूषापिधानयोरिति ।—मूषा च पिधान मूषावरकश्च तयो
बन्धे सयोजने, बन्धनादिशब्द प्रयोज्य इति शेष ॥ ५ ॥

मूषार्थं प्रशस्तमृत्तिकामाह, मृत्तिकेति ।—पाण्डुरस्थूला पाण्डुवर्णा स्थूला च,
अथवा शोणपाण्डुरा रक्तपाण्डुमिश्रवणा, चिराद्धानसद्वा दीर्घकाल व्याप्त अग्निसन्ताप
प्राप्यापि अविदारणशीला, एवविधा या शर्करा मृत्तिका कडूरुपा मृत्तिका ।
शर्करामृत्तिकाभावे याह्यमृत्तिकामाह, तदिति ।—वाल्मीकी कृमिशैलोद्भा मृत्
“उडमाटौ” इति वङ्गभाषा । कौलाली कुम्भकारमृदित्यर्थ ॥ ६ ॥

सामान्यमूषार्थं उपदानान्याह, येति ।—हयलहिना अश्वपुरीषेण ॥ ७ ॥

उपादानान्तराण्याह, श्वेताश्मान इति ।—श्वेताश्मान श्वेतप्रसारा । खपरे
कपालखण्ड, दग्धमृत्तिका इति यावत् । “शणखपरे” इत्यत्र “शणकपटे” इति
पाठे—कपट छिन्नवस्त्रम् । लहि हयलहि । किट्ट मण्डूरम् । कृष्णमृत्स्ना कृष्णवर्ण-
मृत्तिका । मूषिकामृदा मूषार्थयाह्यमृत्तिकया सहित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ वज्रमूषा ।—

सृदस्त्रिभागा शणलहिभागौ भागश्च निर्दग्धतुषोपलादेः ।
किष्टाद्भागं परिखण्ड्य वज्र-मूषा विदध्यात् खलु सत्त्वपाते ॥८॥

अथ योगमूषा ।—

दग्धाङ्गारतुषोपेता सृत्स्ना वल्मीकसृत्तिका ।
तत्तद्विडसमायुक्ता तत्तद्विडविलेपिता ॥ १० ॥
तया या विहिता मूषा योगमूर्धेति कथ्यते ।
अनया साधित सूतो जायते गुणवत्तरः ॥ ११ ॥

अथ वज्रद्रावणोपयोगिमूषा ।—

गारभूनागधौताभ्या शणैर्दग्धतुषैरपि ।
समै समा च मूषासृत्तहिषोदुग्धमर्दिता ॥१२॥
क्रौञ्चिका यन्त्रमात्रं हि बहुधा परिकीर्त्तिता ।
तया विरचिता मूषा वज्रद्रावणकोचिता ॥ १३ ॥

वज्रमूषामाह, सृद इति ।—सृद' पूर्वोक्तरूपसृत्तिकाया । शण लहिभागौ शणस्य लहेय प्रत्येक भागद्वयम् । परिखण्ड्य चूणयित्वा ॥ ८ ॥

योगमूषामाह, दग्धेति ।—दग्धशब्दोऽत्र अङ्गारतुषाभ्या प्रत्येक संसृज्यते । सृत्स्ना पाण्डुरख्यूनादिगुणेता शकरासृत्तिकेत्यर्थः । तत्तद्विडसमायुक्ता सूतजारणाय प्राद्विद्रूपितविडमिश्रिता । तत्तद्विडविलेपिता तेनेव विडेनालिता । दग्धाङ्गारादि-विडन्त सवमेकच सन्नीय मूषा विरचय्य विडेन लिप्ता गुणोक्तस्य सृत्तिका-दिति ॥ १०।११ ॥

वज्रद्रावणोपयोगिमूषामाह, गारिति ।—गारणशब्दोऽत्र क्रीडागारिकायकः । “नामैकदेशेनापि नामसाकल्यग्रहणम्” इति न्यायात्, क्रीडागारिका सृत्तिका विशेष “कुमौरे पोकार माटी” इति भाषा । भूनागशब्देनापि तन्मृत्तिका याह्या । एवञ्च गारभूनागधौताभ्या धौतक्रीडागारिका जिघ्रलु ॥ १२ ॥ मूषासृत् पूर्वोक्तशर्करावायोक्तिकौलाख्यादीनामन्यतमा । गारादितुषान्त सर्वे सम, सृत्तिका च सर्वे समाना याह्या । क्रौञ्चिकेति ।—यन्त्रमात्रे हि क्रौञ्चिका सजा वर्त्तते, सा हि बहुधा विविधप्रकारा परिकीर्त्तिता इत्यन्वयः ॥ १२।१३ ॥

अथ गारमूषा ।—

दुग्धघङ्गुणगाराष्ट-किट्टाङ्गारशणान्विता ।
 कृष्णमृद्भि कृता मूषा गारमूषेत्युदाहृता ॥
 यामयुग्मपरिधानान्नासौ द्रवति वक्त्रिणा ॥ १४ ॥

अथ वरमूषा ।—

वज्राङ्गारतुषास्तुत्यास्तच्चतुर्गुणमृत्तिका ।
 गारा च मृत्तिकातुल्या सर्वैरैर्विनिर्मिता ॥
 वरमूषेति निर्दिष्टा याममग्नि सहेत सा ॥ १५ ॥

अथ वर्णमूषा ।—

पाषाणरहिता रक्ता रक्तवर्गानुमाधिता ।
 मृत्तया साधिता मूषा क्षितिखेचरलेपिता ॥
 वर्णमूषेति सा प्रोक्ता वर्णोत्कर्षे नियुज्यते ॥ १६ ॥

अथ रूष्यमूषा ।—

एव हि श्वेतवर्गेण रूष्यमूषा समीरिता ॥ १७ ॥

गारमूषामाह, दुग्धेति ।—गारस्य घङ्गुणत्व किट्टाङ्गारशणानाञ्च प्रत्येकमष्टगुणत्व कृष्णवृद्धपेक्षया बोध्यम् । दुग्धञ्च मर्दनयोग्यम् ॥ १४ ॥

वरमूषामाह, वज्रेति ।—वज्र तदाख्यलोह, पूबोक्तसङ्गत्य तत्किञ्च वा बोध्यम् ॥ १५ ॥

वर्णमूषामाह, पाषाणरहितेति ।—रक्ता रक्तवर्णा । रक्तवर्गानुमाधिता वक्ष्य-
 माणकुमुभादिमाक्षिकान्तवर्गज्ञायेन भाविता श्रुता वा । क्षितिखेचरलेपिता क्षितिस्य
 खञ्च क्षितिखे तत्र चरत इति क्षितिखेचरौ भूनामन्त काशीशब्द, यद्वा—
 क्षितिस्य खेचर काशीशमित्यर्थ । वर्णोत्कर्षे प्रशस्तवर्णतापादने, रक्तवर्गजनने
 इत्याशय ॥ १६ ॥

रूष्यमूषानतिदिशति, एवमेति ।—एव वर्णमूषाप्रक्रियानुसारणेत्यर्थ । श्वेतवर्गेण
 वक्ष्यमाणतगरादिकन्दान्तवर्गेण । एवञ्च पाषाणरहिता श्वेता श्वेतवर्गानुमाधिता या
 मृत्तया साधिता क्षितिखेचरलेपिता मूषा रूष्यमूषेति निष्कर्षः, ॥ १७ ॥

अथ विडमूषा ।—

तत्तद्देदमृदोद्भूता तत्तद्विडविलेपिता ।

देहलोकार्थयोगार्थं विडमूषेत्युदाहृता ॥ १८ ॥

अथ वज्रद्रावणोपयोगिमूषान्तरम् ।—

गारभूनागधौताभ्या तुषमृष्टशणेन च ।

समै' समा च मूषामृन्महिषोदुग्धमर्दिता ॥ १९ ॥

क्रौञ्चिका यन्त्रमात्रे हि बहुधा परिकीर्त्तिता ।

तया विरचिता मूषा लिप्ता मत्कणशीणितैः ॥ २० ॥

बालाब्ध्वनिमूलैश्च वज्रद्रावणक्रौञ्चिका ।

सहतेऽग्नि चतुर्याम द्रवेण व्यधिता सती ॥ २१ ॥

अथ मूषाऽऽध्यायनम् ।—

द्रवे द्रवीभावमुखे मूषाया ध्यानयोगतः ।

क्षणमुद्धरणं यत्तन्मूषाऽऽध्यायनमुच्यते ॥ २२ ॥

विडमूषामाह, तत्तदिति ।—तत्तद्देदमृदोद्भूता शकरादीनामन्यतममृदा रचिता इत्यर्थः । “तत्तद्देदमृदोद्भूता” इत्यत्र “तत्तद्विडमृदोद्भूता” इति पाठः—पूर्वोक्तवडन पूर्वोक्तमृदा च उद्भूता निमित्ता । देहलोकार्थयोगार्थं देहस्य लौकिकत दार्ढ्यसम्पादनार्था ये योगा तदर्थं तत्कर्मसम्पादनार्थमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तवज्रद्रावणोपयोगिमूषाया प्रकारान्तरमाह, गारैति ।—मत्कुण्ड 'हार-पोका' इति ख्यात किमिविशेष तस्य शीणिते । अब्ध्वनि वनतण्डलीयक “काँटानटे” इति भाषा, बालाब्ध्वनिमूलै नवीत्यन्नतण्डलीयमूलै, यद्वा—बाल अश्वपुच्छकेश तथा अब्ध्वनिमूलै ते, लिप्ता इत्यनेनान्वयः । द्रवेण व्यधिता विद्रा, स्पृष्टा इत्यर्थः, द्रवपूर्णा इत्याशयः ॥ १९—२१ ॥

मूषाऽऽध्यायनमाह द्रवे इति ।—साधते अनेनेति ध्यानमग्नि तदयोगत अग्नि-सयोगत, द्रवे द्रावणोपयोगिनि द्रव्ये, द्रवीभावमुखे द्रवीभावतुसारम्, मूषाया यत् क्षणमुद्धरणम् अग्नित उत्तोलनम्, अवतारणमित्यर्थः, तत आप्यायन तर्पण, स्थायित्वसम्पादनम् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ वृन्ताकमूषा ।—

वृन्ताकाकारमूषाया नालं द्वादशकाङ्गुलम् ।
धनूरपुष्पवच्चोर्ध्वं सुदृढं श्लिष्टपुष्पवत् ॥ २३ ॥
अष्टाङ्गुलञ्च सच्छिद्रं सा स्याद्वृन्ताकमूषिका ।
अनया खर्परादीना मृदूना सत्त्वमाहरेत् ॥ २४ ॥

अथ गोस्तनीमूषा ।—

मूषा या गोस्तनाकारा शिखायुक्तपिधानका ।
सत्त्वाना द्रावणे शुद्धौ मूषा सा गोस्तनी भवेत् ॥ २५ ॥

अथ मल्लमूषा ।—

निर्दिष्टा मल्लमूषा या मल्लद्वितयसम्युक्तात् ।
पर्यव्यादि-रसादोना स्वेदनाय प्रकीर्तिता ॥ २६ ॥

अथ पक्कमूषा ।—

कुलालभाण्डरूपा या दृढा च परिपाचिता ।
पक्कमूषेति सा प्रोक्ता पीठल्यादिविपाचने ॥ २७ ॥

अथ गोलमूषा ।—

निर्वृक्तगोलकाकारा पुटनद्रव्यगर्भिणी ।
गोलमूषेति सा प्रोक्ता सत्वरद्रवरोधिनी ॥ २८ ॥

वृन्ताकमूषामाह, वृन्ताकेति ।—वृन्ताक वाताकु , वाताकुफलमदृशाकारा मूषा
कृत्वा तत्र द्वादशाङ्गुलदीर्घं नालं योजयेत्, नालायभागञ्च धनूरपुष्पवत् उपर्यधो
युग्मरूपावस्थितम् अष्टाङ्गुलं सच्छिद्रञ्च कुर्व्यात् ॥ २३।२४ ॥

गोस्तनीमूषामाह, मूषेति ।—सुगमम् ॥ २५ ॥

मल्लमूषामाह, निर्दिष्टेति ।—स्पष्टम् ॥ २६ ॥

पक्कमूषामाह, कुलालेति ।—चटकपालयो पृथक् पृथक् निर्माणार्थं य प्रतिरूप,
स कुलालभाण्डशब्देनोच्यते, तद्रूपा इत्यर्थः । पीठल्यादिविपाचने रत्नगर्भपीठल्यादि-
पाके इत्यर्थः ॥ २७ ॥

गोलमूषामाह, निर्वृक्तेति ।—मुखविरहितगोलाकारा इत्यर्थः । सत्वरद्रवरोधिनी

अथ महामूषा ।—

तले या कूर्पराकारा क्रमादुपरि विस्तृता ।
स्थूलवृत्ताकवत् स्थूला महामूषेत्यसौ स्मृता ॥
सा चायोऽभ्रकमत्वादेः पुटाय द्रावणाय च ॥ २८ ॥

अथ मण्डूकमूषा ।—

मण्डूकाकारमूषा या निम्नताऽऽयामविस्तरा ।
षडङ्गुलप्रमाणेन मूषा मण्डूकसञ्ज्ञका ॥
भूमौ निखन्य ता मूषा दद्यात् पुटमथोपरि ॥ ३० ॥

अथ सुषलमूषा ।—

मूषा या चिपिट्वा मूले वर्तुलाऽष्टाङ्गुलीच्छया ।
मूषा सा सुषलाख्या स्याच्चक्रिवद्वरसं हिता ॥ ३१ ॥

अथ कोष्ठिकाप्रस्ताव ।—

सत्त्वानां पातनार्थाय पातितानां विशुद्धये ।
कोष्ठिका विविधाकारास्तासा लक्षणमुच्यते ॥ ३२ ॥

अथ अद्भारकोष्ठी ।—

राजहस्तसमुत्सेधा तदर्द्धायामविस्तरा ।
चतुरस्रा च कुड्येन वेष्टिता मृन्मयेन च ॥ ३३ ॥

द्रवपदाथसावनिवारिणी इत्यथ । मध्यास्थितपुटनद्रव्या सम्यङ्निर्गुहानना गोल-
कमिमूषा गोलमूषा बोध्या ॥ २८ ॥

महामूषामाह, तले इति ।—कूर्पराकारा कूर्परं कफोष्णि, भुजमव्यसन्निवित्यर्थः ।
तदाकारा ॥ २८ ॥

मण्डूकमूषामाह, मण्डूकेति ।—मण्डूक भेक तदाकारा । षडङ्गुलप्रमाणेन
निम्नताऽऽयामविस्तरा षडङ्गुलप्रमाणगभीरतादैर्व्यविस्तारयुक्ता ॥ ३० ॥

सुषलमूषामाह, मूषेति ।—वर्तुला मूषादूर्ध्वमिति बोध्यम् । चक्रिवद्वरसः
स्त्रीरोगाधिकारोक्त औषधविशेष ॥ ३१ ॥

सत्त्वपातनाद्यर्थं कोष्ठिका वक्तुं प्रतिजानीते, सत्त्वानामिति ।—स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

एकभित्तौ चरेद्वारं वितस्त्याभोगसयुतम् ।
 द्वारं सार्द्धवितस्त्या च सन्धितं सुदृढं शुभम् ॥ ३४ ॥
 देहल्यधो विधातव्यं धमनाय यथोचितम् ।
 प्रादेशप्रमिता भित्तिरुत्तरङ्गस्य चोर्ध्वतः ॥ ३५ ॥
 द्वारञ्चोपरि कर्त्तव्यं प्रादेशप्रमितं खलु ।
 ततश्चेष्टकया रुद्ध्वा द्वारसन्धिं विलिप्य च ॥ ३६ ॥
 शिखित्रैस्ता समापूर्य्य धमेद्भस्त्रादयेन च ।
 शिखित्रान् धमनद्रव्यमूर्ध्वद्वारेण निक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
 सत्त्वपातनगोलांश्च पञ्च पञ्च पुनः पुनः ।
 भवेद्द्वारकोष्ठोय खराणां सत्त्वपातनी ॥ ३८ ॥

अथ पातालकोष्ठी ।—

दृढभूमौ चरेद्गर्तं वितस्त्या सन्धितं शुभम् ।
 वर्तुलञ्चाथ तन्मध्ये गर्त्तमन्यं प्रकल्पयेत् ॥ ३९ ॥

अङ्गारकोष्ठिकालक्षणमाह, राजहस्तेति ।—राजहस्तसमुत्सेधां हस्तद्वयोन्नता ।
 राजहस्तस्य विस्तृतव्याख्या गजपुटव्याख्यायां द्रष्टव्या । चतुरस्रा चतुष्कोणा ।
 वितस्त्याभोगसंयुतं द्वादशाङ्गुलवित्तृतम् । द्वारं सार्द्धवितस्त्या च इत्यस्य देहल्यधः ।
 इत्यनेन सन्धितम् । देहली द्वारनिक्षेपिण्डिका । प्रादेशप्रमिता “अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या
 व्यासः प्रादेश उच्यते” इत्युक्तलक्षणां तर्जनीसहितवित्तृतं द्वाष्टप्रमाणा । उत्तरङ्गस्य
 द्वारोद्वल्यदाकृष्य । हस्तद्वयोत्सेधं हस्तमितायामविवक्षारं चतुष्कोणं समन्तात्
 सन्धितभित्तिवेष्टितञ्च चुल्लगाकारमेकं मार्त्तिकं यन्त्रं कृत्वा तस्य एकभित्तौ वितस्त-
 विस्तारं द्वारं द्वारपिण्डिकांश्च अष्टादशाङ्गुलमानं द्वारान्तरञ्च कुर्यात् । द्वारोर्ध्वभागे
 अङ्गुष्ठतर्ज्ज्योर्मध्यवत् विस्तृता भित्ति स्थापयित्वा तदुपरि तद्विस्तृतं द्वारमन्यत्
 विदध्यात्, ततः इष्टकया द्वारसन्धिं रुद्ध्वा अलिप्य च कोष्ठोन्नतद्वारे परिपूर्य्य द्वाभ्यां
 भस्त्राभ्यां धमेत् । भस्त्राभूते च अङ्गारे पुनरपि अङ्गारं सत्त्वपातनगोलादिकञ्च पञ्च
 पञ्च कृत्वा ऊर्ध्वद्वारेण पुनः पुनः निक्षिपेत् । इयमङ्गारकोष्ठी खरद्रव्याणां सत्त्वपातने
 शमा ज्ञेया ॥ ३३—३८ ॥

पातालकोष्ठिकामाह, दृढभूमाविति ।—कठिनमृत्तिकायां वितस्तिमानं वर्तुलं

चतुरङ्गलविस्तार-निम्नत्वेन समन्वितम् ।
 गर्त्ताङ्गरणिपर्यन्तं तिर्यङ्गलसमन्वितम् ॥ ४० ॥
 किञ्चित् समुन्नतं बाह्य-गर्त्ताभिमुखनिम्नगम् ।
 मृच्चक्रीं पञ्चरन्ध्राढ्यां गर्भगर्त्तादरे क्षिपेत् ॥ ४१ ॥
 आपूर्य्य कोकिलैः कोष्ठीं प्रधमेदकभस्त्रया ।
 पातालकोष्ठिका ह्येषा मृदूना सत्त्वपातनी ॥
 धानसाध्यपदार्थानां नन्दिना परिकीर्त्तिता ॥ ४२ ॥

अथ गारकोष्ठी ।—

द्वादशाङ्गलनिम्ना या प्रादेशप्रमिता तथा ।
 चतुरङ्गलतश्चाङ्गं वलयेन समन्विता ॥ ४३ ॥
 भूरिच्छिद्रवतीं चक्रीं वलयोपरि निक्षिपेत् ।
 शिखित्नांस्तत्र निक्षिप्य प्रधमेदङ्गनालतः ॥
 गारकोष्ठोयमाख्याता मृष्टलोहविनाशिनी ॥ ४४ ॥

अथ वङ्गनालम् ।—

मूषामृद्धिर्विधातव्यमरत्निप्रमितं दृढम् ।
 अधोमुखञ्च तद्वक्त्रे नाल पञ्चाङ्गल खलु ॥
 वङ्गनालमिदं प्रोक्तं दृढध्यानाय कीर्त्तितम् ॥ ४५ ॥

गर्त्तमेकं कृत्वा तन्मध्ये चतुरङ्गलविस्तारं चतुरङ्गलगभौरं गर्त्तात् भृष्टपय्यन्तयात्रि-
 वक्त्राकृतिनालसंयुक्तम् ईषदुच्छ्रितञ्च गर्त्तमन्यं कुर्यात् । ततः अभ्यन्तरगर्त्तमध्ये
 पञ्चरन्ध्रसंयुक्तां मृच्चक्रीं स्थापयित्वा अङ्गारैः कोष्ठीं परिपूर्य्य च एकभस्त्रया प्रधमेत् ।
 मृच्चद्रव्याणां सत्त्वपातनार्थमियं पातालकोष्ठीति ज्ञेयमिति निष्कर्षः ॥ ३९—४२ ॥

गारकोष्ठोनाह, द्वादशेति ।—द्वादशाङ्गलगभौरा प्रादेशप्रमाणविस्तारविशिष्टा
 कोष्ठी एका काव्या तस्या ऊर्ध्वं चतुरङ्गले वलयकावमालवालमेकं दत्त्वा तदुपरि
 बहुच्छिद्रा चक्रीं निधाय अङ्गारं निक्षिप्य च वङ्गनालेन प्रधमेत् इति । मृष्टलोह-
 विनाशिनी शोधितलोहसारिणीत्यर्थः ॥ ४३।४४ ॥

गारकोष्ठिकाया वङ्गनालमित्युक्तं किन्तु वङ्गनालमित्याशमायामाह मूषामृद्धि-
 रिति ।—शर्वरादीनामन्यतमाग्निं मूषोपयोगिमृद्धिं अरत्निप्रमितं दृढमेकं नालं कृत्वा

अथ सिद्धरसादीनां कीष्टी ।—

कीष्टी सिद्धरसादीनां विधानाय विधीयते ।

द्वादशाङ्गुलकोत्सेधा सा बुध्ने चतुरङ्गुला ।

तिथ्येकप्रधमनाऽऽस्या च मृदुद्रव्यविशोधनी ॥ ४६ ॥

[इति मूषाकोष्ठिकायन्त्राणि] ।

अथ पुटानि ।—

अथ पुटस्य प्रयोजननिर्देश ।—

रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम् ।

नेष्टो न्यूनाधिकः पाकः सुपाक हितमौषधम् ॥ ४७ ॥

अथ पुटस्य फलम् ।—

लीहादेरपुनर्भावो गुणाधिक्यं ततोऽग्रता ।

अनप्सुमज्जन रेखा-पूर्णता पुटतो भवेत् ॥ ४८ ॥

पुटाद्वाव्णो लघुत्वञ्च शीघ्रव्याप्तिश्च दीपनम् ।

जारितादपि सूतेन्द्राल्लोहानामधिको गुणः ॥ ४९ ॥

यथाऽऽत्मनि विशेवह्निर्वह्निस्थपुटयोगतः ।

चूर्णत्वाद्दि गुणावामिस्तथा लोहेषु निश्चितम् ॥ ५० ॥

तन्मुखे पञ्चाङ्गुलप्रमाणम् अधोमुखं नालनेकं योजयेत्, दृढमानाय तत वङ्गनालं वेदितव्यम् ॥ ४५ ॥

सिद्धरसादिपाकार्थं कीष्टान्तरमाह, कीष्टीति ।—बुध्ने मूलभागे, अधोभागे इत्यर्थः । तिथ्येगिति ।—तिथ्येकं वक्रभावेनावस्थितं प्रधमनार्थमाख्यं द्वारं यस्यां सा ॥ ४६ ॥

मूषाकोष्ठिकादिसाध्यद्रव्याणां पुटनायत्तसिद्धित्वात् मूषाविनिर्देशानन्तरं पुटम् अभिधातुं तत्प्रयोजनादिक्रमाह, रसादीति ।—सुपक्करसादिद्रव्यस्य पाकसिद्धिज्ञापकमित्यर्थः, पुटविशेषादेव रसादीनां सत्येकपाकी जायते इति निष्कर्षः ॥ ४७ ॥

पुटस्य गुणमाह, लीहादेरिति ।—वाव्णं प्रकरस्य, पञ्चरागादेरित्यर्थः । अग्रता श्रेष्ठता । अनप्सुमज्जनं न अप्सु मज्जनं वारितरत्वमित्यर्थः । रेखापूर्णता “अङ्गुष्ठतर्जनीपृष्ठम्” इत्याद्युक्तलक्षणाविशिष्टता । शीघ्रव्याप्तिं सत्वरं सूक्ष्मांती

अथ महापुटम् ।—

निम्नविस्तरत कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
वनोत्पलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥ ५१ ॥
कौञ्चगां रुद्ध प्रयत्नेन पिष्टिकोपरि निक्षिपेत् ।
वनोत्पलसहस्राङ्गं कौञ्चिकोपरि विन्यसेत् ॥
वज्रिं प्रज्वालयेत्तत्र महापुटमिदं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

अथ गजपुटम् ।—

राजहस्तप्रमाणेन चतुरस्रञ्च निम्नकम् ।
पूर्णञ्चोपलसाठौभि कण्ठावध्यथ विन्यसेत् ॥ ५३ ॥
विन्यसेत् कुमुदीं तत्र पुटनद्रव्यपूरिताम् ।
पूर्णच्छगणताऽर्द्धानि गिरिखण्डानि विनिक्षिपेत् ॥
एतत् गजपुटं प्रोक्तं महागुणविधायकम् ॥ ५४ ॥

ऽनुसरणम् । यथेति ।—वाञ्छित पुटे दत्तेऽपि सूत्राख्यपुटनद्रव्ये यथा वज्रिर्विशेत्
वज्रिगुणाधानेन खण्डलौपनत्वादिकं जायते, तथा पुटयोगेन चूर्णत्वात् लौहेष्वपि
वज्रिगुणाधानेन गुणाधिक्यं स्यात् इत्यर्थः ॥ ४८—५० ॥

महापुटमाह, निम्नेति ।—निम्नविस्तरत गभीरतायां विस्तारे च, द्विहस्त-
द्रव्येनान्वयः । चतुरस्रके चतुष्कोणाकारे । कौञ्चगा मूषाग्राम् । पिष्टिकोपरि वनोत्पल-
सहस्रोपरि । वनोत्पलसहस्राङ्गं पञ्चशतवनोत्पलम् ॥ ५१।५२ ॥

गजपुटमाह, राजहस्तेति ।—राजहस्तं सपादहस्तं, हस्तयतुर्विशलङ्गुलप्रमाणं
स सपादः, तेन विशदङ्गुलप्रमाणहस्ती राजहस्तः स च गजहस्तस्तेव नामान्तरं इति
बोध्यम्, भावप्रकाशोक्तगजपुटलक्षणे तत्समार्थकप्रयोगदर्शनात्, तथा च,—“सपाद-
हस्तमानेन कुण्डे निक्षेपे तथाऽऽयति । वनोत्पलसहस्रेण पूर्णं मज्जं विधारयेत् ॥ पुटन-
द्रव्यमयुक्ता कोष्ठिका मुद्रिता सुखे । अथाह्नीनं करखण्डानि अर्द्धान्युपरि निक्षिपेत् ॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥” इति । गजहस्तस्यार्धं अथ तत्रैव यथा,
—“साधारणनराङ्गुल्या विशदङ्गुलको गजः” इति । अत्र सूत्रस्य बोधन-
क्रियायां रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे यत्र ‘गजहस्तप्रमाणम्’ इति पाठः, रसेन्द्रचिन्तामणौ पुनः
तत्रैव “राजहस्तप्रमाणम्” इति पाठदर्शनात् हयारव एकाग्रत्वं नासङ्गतमिति ।

अथ वाराहपुटम् ।—

इत्यञ्चारत्निके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ५५ ॥

अथ कुक्कुटपुटम् ।—

पुटं भूमितले यत्तद्वितस्तिहितयोच्छ्रयम् ।

तावच्च तलविस्तीर्णं तत् स्यात् कुक्कुटकं पुटम् ॥ ५६ ॥

अथ कपोतपुटम् ।—

यत् पुटं दीयते भूमावष्टमद्वैर्वनीत्यलैः ।

बद्धा सूतार्कभस्मार्थं कपोतपुटमुच्यते ॥ ५७ ॥

अथ गोवरस्वरूपम् ।—

गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुखं शुष्कं चूर्णितगोमयम् ।

गोवरं तत् समादष्टं वरिष्ठं रससाधने ॥ ५८ ॥

अथ गोवरपुटम् ।—

गोवरैर्वा तुषैर्वाऽपि पुटं यत्र प्रदीयते ।

तद्गोवरपुटं प्रोक्तं रसभस्मप्रसिद्धये ॥ ५९ ॥

राजहस्तवज्राद्य साधारणचतुर्विधं यद्भुजकहस्तापेक्षया षड्भुजाधिक्येन हस्तेषु श्रेष्ठत्वात् बोध्यम् । राजहस्तप्रमाणेन निश्चक चतुरस्र इत्यन्वयः । कुमुदी भूषाम् ॥ ५३।५४ ॥

वाराहपुटमाह, इत्यस्मिन् ।—अरात्रिके विलुप्तकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टि मरति, तत्प्रमाणे कुण्डे ॥ ५५ ॥

कुक्कुटपुटमाह, पुटमिति ।—वितस्तिहितयोच्छ्रय हस्तप्रमाणोन्नतम् । तावच्च तलविस्तीर्णम् अशोभागेऽपि हस्तप्रमाणवित्तृतम् । एतत् भूसिरूपेण एव कार्यं न तु गर्तं खानत्या ॥ ५६ ॥

कपोतपुटमाह यदिति ।—बद्धा मूषाया रुद्धेत्यर्थः । सूतार्कभस्मार्थं रसभस्मार्थं तास्यभस्मार्थञ्च ॥ ५७ ॥

गोवरपुटं ववक्षुरादौ गोवरस्वरूपमाह गोष्ठान्तरिति ।—अष्टम् ॥ ५८ ॥

गोवरपुटमाह, गोवरैरिति ।—एतच्च वृद्धाण्डमध्ये एव कार्यम्, यदुक्तं भावप्रकाशे,—“वृद्धाण्डास्थितेयत्र गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषाग्नः सुभस्मान् ॥” इति ॥ ५९ ॥

अथ भाण्डपुटम् ।—

स्थूलभाण्डे तुषापूर्णे मध्ये मूषाममन्विते ।

वज्रिना विहिते पाके तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ बालुकापुटम् ।—

अधस्तादुपरिष्ठाच्च क्रीडिकाऽऽच्छाद्यते खलु ।

बालुकाभिः प्रतप्ताभियञ्च तद्बालुकापुटम् ॥ ६१ ॥

अथ मधुरपुटम् ।—

वज्रिमित्रा' क्षिती सम्यङ्निखन्याद्वाङ्गलादथ' ।

उपरिष्ठात् पुटं यत्र पुटं तद्भूधराह्वयम् ॥ ६२ ॥

अथ लावकपुटम् ।—

ऊर्ध्वषोडशिकामूर्तेस्तुषैर्वा गोवरे' पुटम् ।

यत्र तल्लावकाख्य स्यात् सुसुदुद्रव्यसाधने ॥ ६३ ॥

भाण्डपुटमाह स्थूलभाण्डे इति ।—तुषापूर्णवृहदाकारभाण्डमध्ये औषधपूर्णा मूषां मस्थाय वज्रि दत्त्वा भाण्डमुखं निरोधयेत् । यदुक्तं भावप्रकाशे,—“वृहद्भाण्डे तुषे पूर्णे मध्ये मूषा विधारयेत् । क्षिप्त्वाऽपि सुद्वयेत् भाण्डं तद्भाण्डपुट-मुच्यते ॥” इति ॥ ६० ॥

बालुकापुटमाह अधस्तादिति ।—पुटेऽस्मिन् अध उपरि च प्रतप्तबालुकयैव मूषाच्छादनं कार्यम् ॥ ६१ ॥

मधुरपुटमाह, वज्रिमित्रा इति ।—वज्रिमित्रा मूषा , दीर्घकालं वज्रिना सह-वस्थानात् अस्या वज्रिमित्रत्वं ज्ञानव्यम् । स्पष्टमव्यत् ॥ ६२ ॥

लावकपुटमाह, ऊर्ध्वेति ।—ऊर्ध्वषोडशिका षोडशिकोर्ध्वं पलाधिकमित्यर्थः , यदा—ऊर्ध्वषोडशिका कर्षयथाप्रकषोडशिकाया अपि उपरिवर्त्तिषोडशिका पलमिति यावत्, तावत्परिमिते मूर्ते पलात् किञ्चिदधिकमूर्ते पलपरिमितमूर्तेर्वा सह तुषे गोवरेर्वा यत्र पुटमित्यन्वयः । “ऊर्ध्वषोडशिकामूर्ते” इत्यत्र “ऊर्ध्वषोडशिकामादे” इति पाठे—पलाय किञ्चिदधिकपरिमाणे पलपरिमितेर्वा तुषे गोवरेवा इत्यन्वयः । “ऊर्ध्वम्” इति व्यक्तपाठे तु—ऊर्ध्वमुपरिभागे यत्र पुटमिति योजनीयम् ॥ ६३ ॥

अथ अनुक्तपुटमाने कसंख्यनिर्देश ।—

अनुक्तपुटमाने तु साध्यद्रव्यबलाबलात् ।

पुट विज्ञाय दानव्यमूहापोहविचक्षणैः ॥ ६४ ॥

अथ उपलपय्याया ।—

पिष्टक कृगण क्वाणमुत्पलञ्चोपल तथा ।

गिरिण्डोपलसाठा च वराटी कृगणाभिधा ॥ ६५ ॥

अथ अक्रविमक्रविमलोहानि ।—

सुवर्णं रजत ताम्र तपु सीमकमायसम् ।

षडेतानि च लोहानि क्रविमौ कास्यपित्तलौ ॥ ६६ ॥

अथ षड्लवणानि ।—

लवणानि षडच्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विडम् ।

सौवर्चलं रोमकञ्च चूलिकालवण तथा ॥ ६७ ॥

अथ चारवयम ।—

चारवय समाख्यात यवसर्जिकटङ्गणम् ॥ ६८ ॥

अनुक्त्यन्ते पुटविधिमाह, अनुक्तेति ।—अनुक्तपुटमाने कतिभि उपलै कति वा पुटो देय इत्यादि परिमाणानुक्तौ इत्यर्थ ॥ ६४ ॥

“निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान व्याकरण विना । अनभ्यासेन धान्स्त्वयो हास्यस्य भाजनम् ॥” इति स्मरणात् निघण्टुज्ञान विना वैद्यस्य सिद्धेरसम्भवात् विशेषोपयोगिन कायन्निघण्टून् वक्तुमिच्छादौ उपलपय्यायानाह, पिष्टकमिति ।—पिष्टकादिबराकृत्य सर्वे कृगणाभिध करीषपर्यायी बोध्य ॥ ६५ ॥

लोहपट्कमण्डलोहञ्चाह, सुवर्णमिति ।—षडेतानि लोहानि, विशुद्धानीति शेष । धात्वन्तरमित्रणेन अस्यैव अष्टत्वमाह क्रविमाविति ।—सुवर्णादीनि षट् प्राकृतानि, कास्यपित्तलौ क्रविमौ मिश्रौ ज्ञेयौ ॥ ६६ ॥

लवणषट्कमाह, लवणानीति ।—सामुद्र “करकच्” इति ख्यातम् । रोमकं हमानदीभव, शाल्वर इति ख्यातम् । चूलिकालवण नरसार ॥ ६७ ॥

चारवयमाह, चारवयमिति ।—यव यवचार । सर्जिक, सर्जिकाचार. ॥ ६८ ॥

अथ चारपञ्चकम् ।—

पलाशमुष्ककक्षारी यवक्षारः सुवर्चिका ।

तिलनालीङ्गवः क्षारः सयुक्तं चारपञ्चकम् ॥ ६८ ॥

अथ मधुरतयम् ।—

घृतं गुडो माक्षिकञ्च विज्ञेय मधुरतयम् ॥ ७० ॥

अथ रसकसाण तेलधोनिफलानि ।—

कङ्कणी-तुम्बूनी-घोषा-करीर-ओफलोद्भवम् ।

कटुनालिक-सिद्धार्थ-मोमराजो-विभीतजम् ॥ ७१ ॥

अतः तैल महाकाला-निम्बजं तिलजं तथा ।

अङ्गुली-देवदाली-दन्ती-तुम्बूनिविग्रहात् ॥ ७२ ॥

अङ्गुली-क्षत-भस्मात्-पलाशेभ्यस्तथैव च ।

एतैर्यस्तैलमादाय रसकर्मणि योजयेत् ॥ ७३ ॥

अथ वसावर्गः ।—

जम्बूक-मण्डूकवसा वसा कच्छपमञ्जवा ।

कक्रटो शिशुमारो च गौ-शूकर-नरोद्भवा ॥

अजाष्ट्र-खर-मेषाणा महिषस्य वसा तथा ॥ ७४ ॥

चारपञ्चकमाह, पलाशेति ।—सुष्कक, घण्टापाटला । सुवर्चिका खजिका-
क्षार ॥ ६८ ॥

मधुरतयमाह घृतमिति ।—माक्षिकं मधु ॥ ७० ॥

रसकमसाधनोपयोगितेलधोनिफलान्याह, कङ्कणीति ।—कङ्कणी महाज्योति-
ष्मनीलता, “न्यात कङ्कणी तदनु शैलमृता सुतेला” इति राजनिघण्टुक्या अस्या-
स्तेलधोनिस्त्व बोध्यं तथा बीजञ्च ग्राह्यमिति । “कङ्कणी” इति दन्त्यतपाठे तु—
प्रियङ्गुबीजमित्यर्थः । तुम्बूनी कटुतुम्बी सरलकाष्ठं वा । घोषा खनामख्याता ।
करीर मरुजटुमविशेषः, “करीर” इत्यत्र “करञ्ज” इति पाठान्तरम् । महाकाली
खनामख्याता “माकाल” इति वङ्गभाषा । देवदाली हस्तिघोषकः । तुम्बू-
नामख्यातवर्णिग्द्रव्यविशेषः, नैपालधन्याकमिति केचित् । अङ्गुली, अङ्गोठ,
“आँकोठ” इति भाषा । उन्मत्त, धुतूरः ॥ ७१—७३ ॥

अथ मूत्रवर्गः ।—

मूत्राणि हस्ति-करभ-महिषो-खर-वाजिनाम् ।

गोऽजावीनां स्त्रियः पुंसां पुष्पं वीजन्तु योजयेत् ॥ ७५ ॥

अथ पञ्चमाहिषम् ।—

माहिषाख्यं दधि क्षीरं साभिघारं शक्रद्रवम् ।

तत् पञ्चमाहिषं ज्ञेयम्—”

अथ क्लृप्तपञ्चकम् ।—

“—तद्वत्क्लृप्तपञ्चकम् ॥ ७६ ॥

अथ अश्ववर्गः ।—

अश्ववेतस-जम्बोर-निम्बकं वीजप्ररकम् ।

चाङ्गेरी चणकान्तञ्च अश्वकं कोल-टाडिमम् ॥ ७७ ॥

अश्वच्छा तिलिङ्गीकञ्च नारङ्गं रसपत्रिका ।

करमदे तथा चान्यदश्ववर्गः प्रकीर्तितः ॥ ७८ ॥

येषां प्राणिनां वना रसकर्मसु प्रशस्ता तानाह, जम्बूकेति ।—ककरो कुलीरक-
म्बो । शिशुनारी शिशुमार जलजन्तुविशेष “शिशु” इति ख्यातः, तस्य स्त्री ॥ ७४ ॥

मूत्राष्टकमाह मूत्राणीति ।—करभ उष्ट्रशवकः । मूत्राष्टकान्तु स्त्रीजातीयाना-
मेव प्रशस्तम्, यदुक्तं परिभाषाप्रदीपे—“स्त्रीणां मूत्रं गवा तीक्ष्णं न तु पुंसां
विधीयते । पित्तात्मिका स्त्रियो यस्यात् सौम्यास्तु पुरुषा मताः ॥” इति ।
प्राण्यङ्गं वसामूत्रादिवर्णनप्रसङ्गेन स्त्रीपुंसोरन्यदपि यद्ग्राह्यं तदाह, स्त्रिय इति ।—
स्त्रीणामार्चैव तथा पुंसां शुक्रमपि रसकर्मणि ग्राह्यम् ॥ ७५ ॥

माहिषपञ्चकमाह, माहिषाख्येति ।—माहिषाख्यं महिषीमूत्रं, तामा मूत्रस्यैव
तीक्ष्णत्वात् “स्त्रीणां मूत्रं गवा तीक्ष्णं” “।स्त्रयश्चतुष्यदे ग्राह्या” इत्यादि
परिभाषास्मरणात् । दधिक्षीरादयोऽपि माहिष्या एव ग्राह्याः । साभिघारं सृष्टं,
दधि क्षीरमित्यनेन सम्बन्धः । शक्रद्रवम् माहिषीविष्टारसः । क्लृप्तपञ्चकमाह,
तद्वदिति ।—तद्वत् पञ्चमाहिषवत् ॥ ७६ ॥

अश्ववर्गमाह, अश्ववेतसेति ।—चाङ्गेरी चुम्बिका, “चुम्बापाल” इति ख्याता ।
अश्वकं तिलिङ्गीफलम् । अश्वच्छा अश्वलोषिका, “अश्वरुल” इति ख्यातम् ।
तिलिङ्गीकं महार्द्रकम् । नारङ्गं “कमलालेख” इति ख्यातं मधुरनिम्बकविशेषः,

चणकान्मन्त्र सर्वेषामेक एव प्रशस्यते ।

अस्त्रवेतसमेक वा सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥

रसादौनां विशुद्धाथे द्रावणे जारणे हितम् ॥ ७९ ॥

अथ अस्त्रपञ्चकम् ।—

कोल-टाडिम-वृक्षान्म-चुल्लिका-चुक्रिकारसः ।

पञ्चास्त्रक समुद्दिष्टं तच्चोक्तञ्चास्त्रपञ्चकम् ॥ ८० ॥

अथ पञ्चमृत्तिका ।—

इष्टिका गैरिका क्वाण भस्म वल्मीकमृत्तिका ।

रसप्रयोगकगले कीर्त्तिताः पञ्च मृत्तिका ॥ ८१ ॥

तत्रवर्गम् ।—

शृङ्गौकं कालकूटञ्च वसनाभं सकृत्त्रिमम् ।

गित्तञ्च विषवर्गोऽयं स वरं परिकीर्त्तितं ॥ ८२ ॥

रातकर्मणि शस्तोऽयं तद्देदनविधावपि ।

अयुक्त्या सेवितश्चायं मारयत्येव निश्चितम् ॥ ८३ ॥

रसपत्रिका कपि-रास्त्रम् । करमर्दं “करमचा” इति ख्यातम्, “करमर्दम्” इत्यत्र “करवन्दम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः ॥ ७७—७९ ॥

पञ्चास्त्रमाह कोलेति ।—वृक्षास्त्र महाद्रक तिलिङ्गी वा । “चुल्लिका” इत्यत्र “कोलटाडिमवृक्षान्मचुक्रौकाचुक्रिकारसः । पञ्चास्त्रको मुखाल्पः सद्यस्तृणां नियच्छति ॥” इति चक्रमङ्गुहोक्तं “चुक्रौका” इति पाठान्तरं समीचीनम्, चुल्लिकाशब्दस्य अस्त्रावचकद्रव्यविशेषे प्रयोगदर्शनात् । चुक्रौका “चुकापालङ्” इति तथा चुक्रिका “आमरुल” इति च ख्यातम् ॥ ८० ॥

पञ्चमृत्तिका आह, इष्टिकेति ।—लीण लवणम् । भस्म भूति, “भस्म” इत्यत्र “धूमम्” इति क्वचित् पाठः ॥ ८१ ॥

विषवर्गमाह, शृङ्गौकमिति ।—शृङ्गौकं “यस्मिन् गोशृङ्गके बहे दुग्धं भवति लोहितम् । तत् शृङ्गौकमिति प्रोक्तं द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥” इत्यक्तान्त्रविषभेदः, केचिदत्र “मिम्बुलचार” (शुकी) इति वदन्ति । कालकूट “देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथमालिङ्गः । दैत्यस्य रुधिरास्त्रातस्तद्वरश्चल्यसन्निभः । निर्यासः

अथ उपविषवर्ग ।—

लाङ्गलो विषमुष्टिश्च करवीर जया तथा ।

नीलक. कनकाऽर्कश्च वर्गो ह्युपविषात्मक ॥ ८४ ॥

अथ दुग्धवर्ग ।—

हस्त्यश्व-वनिता धेनुर्गर्दभौ छागिकाऽविका ।

उष्ट्रिकोदुखराखत्य-भानु-न्यग्रोध-तिल्वकम् ॥ ८५ ॥

दुग्धिका स्नायनश्चैव तथैवोत्तमकण्टिका ।

एषा दुग्धेर्विनिर्दिष्टो दुग्धवर्गो रसादिषु ॥ ८६ ॥

कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ सोऽहिचित्रे शृङ्गवेर कोङ्कणे जलये भवेत् ॥” इत्युक्तलक्षणम् । वस्त्रनाभ “सिन्दुवारसदृक्पर्वो वस्त्रनाभ्याकृतितन्त्रा । यत्पार्श्वे न तरोर्वद्विवस्त्रनाभः स भाषितः ॥” इत्युक्तलक्षणविषये “भिठा” “अमृत” इति ख्यातम्, एतन्नयं व्याख्येयम् । क्वचिन्मगरं मयोगजविषमिति यावत् । “सक्तविनय” इत्यत्र “च सक्तकम्” इति पाठान्तरं समीचीनम्, तत्र सक्तु “यद्द्रव्यं सक्तुकेनेव पूरणंन्य स सक्तकम्” इत्युक्तलक्षणविषये । पित्तं पित्तविषमं, एतच्च कङ्गमाश्रय बोध्यम्, यदुक्तं मन्त्रेण—“दृष्टिनिश्चातदृष्टानखनूपुरीषशुक्लालाऽऽर्त्तवमूख सन्दर्शविशङ्कितगुदास्थिपित्तयूकश्वानोति ।” तच्च पित्तं ब्रह्मलीनव्यरक्तराजीवरकौ-मत्स्यादीनां बोध्यम् । राजानघण्टा तु विषवर्गे अव्यथा उक्तं, यथा—‘शृङ्गिक. कालकूटश्च सुतको वस्त्रनाभकः । सक्तकश्चेति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥” इति । वरं श्रेष्ठं । तदिति ।—तत् विष भेदनविधौ विरेचनयोगे ॥ ८२।८३ ॥

उपविषानाह, लाङ्गलीति ।—जया त्रैलोक्यविजया, भङ्गा इति यावत् । नीलकः भङ्गातकः । कनकधूसरजैपालो वा । गत्यान्तरे तु भिन्नविषमुपविष पाठं तद्वथा,—“भकवीरं सुहीवीरं लाङ्गलीं करवीरकः । गुञ्जाहफेनधूसूरा सप्तोप-विषजातयः ॥” इति ॥ ८४ ॥

दुग्धवर्गमाह, हस्तीति ।—हस्त्यश्ववनिता हस्तिनी अश्वी च, यदा—हस्तिनी अश्विनी वनिता नारी चेत्यर्थः । अविका मेषो । भानुः अर्कः । तिल्वकं लाघः । दुग्धिका क्षीरिका “खिरुइ” इति ख्यातम् । सुक् सुही तासां गणः बहुविषसुहोजातयः । उत्तमकण्टिका परमविशेषः, “वागा भेरिण्डा” नामाल-गोटा” इति च भाषा, यदा—उत्तमकण्टिका वेतसः क्षीरवत्त्वात्, अस्मत्तको

अथ विड्वर्ग ।—

पारावतस्य चाषस्य कपीतस्य कलापिनः ।

गृध्रश्च कुक्कुटम्यापि विनिर्दिष्टो हि विड्वणः ॥

शोधन सर्वलोहानां पुटनास्त्रेपनात् खलु ॥ ८७ ॥

अथ रक्तवर्ग ।—

कुसुम्भ खदिरो लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।

अक्षी च बन्धुजीवश्च तथा कर्पूरगन्धिनी ॥

माक्षिकञ्चेति विज्ञेयो रक्तवर्गोऽतिरञ्जनः ॥ ८८ ॥

अथ पीतवर्ग ।—

किंशुकं कर्णिकारश्च हरिद्राद्वितयं तथा ।

पीतवर्गोऽयमादिष्टो रसराजस्य कर्मणि ॥ ८९ ॥

वा, चरके चीरकथनप्रलावे क्षुद्रकाथा सह अस्मत्कस्य गृहणात्, तथा च—
“अथापरे तथैव वृक्षा पृथक् ये फलमूलानि । क्षुद्रकाश्मत्ककाक्षेपानिद कर्भे
पृथक् पृथक् ॥ वमनेऽस्मत्क विद्यात् क्षुद्राक्षीर विरेचने । चीरमर्कस्य विज्ञेय वमने
सर्विरेचने ॥” इति तथा—“चीराणि वृक्षाश्च षड् ये दृष्टा पयस्त्वच ॥”
इति च ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

विड्वणमाह, पारावतस्येति ।—पारावत गृध्रकपीत । चाष पक्षिविशेष,
स्वर्णातक नोक्तकण्ठा वा इति यावत् । कपीत पारावतभेद । कलापी मयूर ।
एष तु गण लौहशोधने प्रयुज्यते ॥ ८७ ॥

रक्तवर्गमाह, कुसुम्भमिति ।—कुसुम्भ स्वनामख्यातम् । अक्षी अक्षीक,
रक्तकवचविशेष इत्यर्थ, “आउच” इति भाषा, “अक्षी च” इत्यत्र “अक्षीवम”
इति पाठे—रक्तग्रीभाञ्जनमित्यर्थः । बन्धुजीव पुष्पविशेष, “बान्धुलिफल” इति
भाषा, स च मध्याह्ने विकसति पराल्ले मूर्ध्नि दये च शुष्यति । कर्पूरगन्धिनी कर्पूरगन्धि
हरिद्राविशेष । माक्षिक सुवर्णमाक्षिकम् । एष रक्तवर्ग पारदादीनां रञ्जने
प्रयोज्य ॥ ८८ ॥

पीतवर्गमाह, किंशुक इति ।—किंशुक पलाश । कर्णिकार क्षुद्रागवधः
द्रुमीप्लो वा, “बीलट् कम्बल” इति भाषा । हरिद्राद्वितय हरिद्रा दारु-
हरिद्रा च ॥ ८९ ॥

अथ श्वेतवर्गः ।—

तगर कुटज कुन्दी गुञ्जा जीवन्तिका तथा ।
सिताम्भोरुहकन्दश्च श्वेतवर्ग उदाहृतः ॥ ८० ॥

अथ कृष्णवर्गः ।—

कदली कारवल्ली च त्रिफला नीलिका नल' ।
पङ्क कासीसबालास्त्रं कृष्णवर्ग उदाहृतः ॥ ८१ ॥

अथ रक्तवर्गादीनां प्रयोजनानर्देशः ।—

रक्तवर्गादिवर्गैश्च द्रव्यं यज्जारणात्मकम् ।
भावनीयं प्रयत्नेन तादृश्यागाप्तये खलु ॥ ८२ ॥

अथ शोधनीयगणः ।—

काचटङ्गणशिप्राभिः शोधनीयो गणो मतः ॥ ८३ ॥

अथ लोहानां मलनाशनगणः ।—

सत्त्वानां वद्वसूतस्य लोहानां मलनाशनः ।
कापाली-कङ्गुण-ध्वसी रसवादिभिरुच्यते ॥ ८४ ॥

श्वेतवर्गमाह, तगर इति ।—तगर पुष्पविशेष “टगर” इति भाषा । गुञ्जाऽतः
श्वेता याञ्जा । जीवन्तिका त्वनामप्रासङ्गा ॥ ८० ॥

कृष्णवर्गमाह, कदलीति ।—कारवल्ली क्षुद्रकारवेक्ष “कोट उच्छे” इति भाषा ।
नीलिका नीलनी, “नील गाक्ष” इति भाषा । पङ्क कदम्ब । बालासम् अचिर-
जातासफलम् आसमञ्जा वा ॥ ८१ ॥

रक्तवर्गादीनां प्रयोजनमाह, रक्तेति ।—सुगमम् ॥ ८२ ॥

रसशोधकगणमाह, काचेति ।—काच सृत्तिकाविशेष, स च चाररस उष्ण-
बोध्य अञ्जनादृष्टिकरश्च, विडाख्यलवणो वा । शिप्रा शुक्तिविशेष इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नैर्मल्यसम्पादनवर्गमाह, सत्त्वानामिति ।—सत्त्वानां धातुसत्त्वानामित्यर्थः ।
कापाली अहिस्ता, “काँटा गुडकाँउनि” इति भाषा, कङ्गुणं प्रियङ्गु, “काँउनि-
धान” इति प्रसिद्धं दण्डान्वविशेषो वा, ध्वसौ काञ्चनदेशीयपार्वत्याञ्जोडफलम् ।
सत्त्वादीनां मलनाशनाशम् एभिः सदनं कार्यम् ॥ ८४ ॥

अथ लोहकाठिन्यनाशनी योगः ।—

महिषी मेघशृङ्गी च कलिङ्गी धववीजयुक् ।

शशास्थीनि च योगोऽयं लोहकाठिन्यनाशनः ॥ ८५ ॥

अथ द्रावणीयो गणः ।—

गुड-गुग्गुलु-गुञ्जाऽऽज्य-सारघ्नेष्टङ्गान्वितैः ।

दुर्द्रावाखिललोहोद्देर्द्रावणाय गणो मतः ॥ ८६ ॥

अथ जारान्न विष खेहाना कार्यम् ।—

क्षारा मर्वे मल हन्यरन्त शोधनजारणम् ।

मान्द्यं विषाणि निघ्नान्त खैर्धनं खेहाः प्रकुर्वते ॥ ८७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिरुहगुप्तस्य सूनोवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

सूषाकोष्ठकापुटादिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

लोहानां सार्द्धवर्जनवर्गनाहं, सादृशाति ।—महिषी महिषीकन्दाव्यमहाकन्द-
विशेष, श्वेतालक इति यावत् । मेघशृङ्गी कर्कटशृङ्गी अजशृङ्गी वा । कलिङ्ग-
इन्द्रयव । धववीजयुक् धववीजयुक्त । एष योग लोहानां काठिन्यविनाश-
पूर्वकं कोमलतासम्पादने समर्थः ॥ ८५ ॥

द्रावणवर्गमाह, गुडिति ।—सारघ्नं सात्विकम् । दुर्द्राविति ।—दुःखेन कृच्छ्रेण
द्राव द्रावणं येषां तेषामृतानाम् अखिललोहानां सर्वविषलोहानाम् ॥ ८६ ॥

उक्तक्षारादीनां कार्यमाह, क्षारा इति ।—मान्द्यं जडता धातुगतबाध्या-
दिकं वा ॥ ८७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ रसशोधनादिकथनम् ।—

अथ नानपरिभाषा ।—

षट्द्रव्यैकलिप्ता स्यात् षड्लिप्ता यूकमेव च ।
षड्यूकास्तु रज मञ्ज कथितं तव सुव्रते । ॥ १ ॥
षड्रजः सर्षपः साक्षात् सिद्धार्थः स च कीर्तितः ।
षट्सिद्धार्थेन देवेशि । यवस्त्वेकः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
षड्यवैरेकगुञ्जा तु त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ।
षड्भिरिव तु गुञ्जाभिर्माष एकः प्रकीर्तितः ॥
माषा द्वादश तोलः स्यादष्टौ तोलाः पलं भवेत् ॥ ३ ॥

अथ नानपरिभाषाया नतान्तरम् ।—

तुटिः स्यादणुभिः षड्भिस्तैर्लिप्ता षड्भिरैरिता ।
ताभिः षड्भिर्भवेद्यूकः षड्यूकास्तद्रजः स्मृतम् ॥ ४ ॥
षड्रजः सर्षपः प्राक्तस्तैः षड्भिरिव ईरितः ।
एका गुञ्जा यवैः षड्भिरनघ्यावस्तु द्विगुञ्जकः ॥ ५ ॥
स्यद्गुञ्जातितथ वल्लो द्वौ वल्लौ माष उच्यते ।
द्वौ माषौ धरणं ते द्वे शाणं निष्ककला स्मृता ॥ ६ ॥

मूषाकाष्ठिकादिकमन्तरं रसशोधनादिकार्यस्य असम्भवत्वात् तद्विवरणानन्तरं रसशोधनादिकं विवर्गोत्प्रेक्षादशाध्यायमारभत, तत्र सर्वभेषजानां नानावृत्तासङ्गे प्रथमं साङ्गं नानपरिभाषां प्रासाद, षट् बुध्यतेति ।—तुटिं वसरेण, षडणव इति यावत्, षड् ॥ परमाणुभां तुटिं स च वसरेणपरपद्याय, यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—
‘परमाणुद्वयेनाणुत्वन’णुस्तु ते द्वय’ इति, परमाणुषट्कात्मकं द्वाणुकत्रयात्मकं बलं तुटि ॥ १—३ ॥

अन्वविधा विवृतः परिभाषासाङ्गः, तुटिरिति ।—द्वौ वल्लौ षड्गुञ्जा इत्यर्थः ।

निष्कद्वयन्तु वटकः स च कील इतीरितः ।
 स्यात् कोलत्रितयं तोलः कर्षो निष्कचतुष्टयम् ॥ ७ ॥
 उडम्बरं पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ।
 अक्षं विडालपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥ ८ ॥
 शुक्तिद्वयं पल केचिदन्ये शुक्तित्रयं विदुः ।
 तदेव कथित मुष्टिः प्रकुञ्चो विल्वमित्यपि ॥ ९ ॥
 पलद्वयन्तु प्रसृतं तद्वय कुडवोऽञ्जलिः ।
 कुडवौ मानिका तौ स्यात् प्रस्थो द्वे मानिके स्मृतः ॥ १० ॥
 प्रस्थद्वयं शुभं तौ द्वौ पात्रकं द्वयमाढकम् ।
 तैश्चतुर्भिर्घटोन्मान-नल्वनार्मणशूर्पकाः ॥ ११ ॥
 द्रोणस्य शब्दाः पर्यायाः पलानां शतकं तुला ।
 चत्वारिंशत्पलशत-तुला भारः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 रसार्णवादिशास्त्राणि निरीक्ष्य कथितं मया ।
 रसोपयोगि यत्किञ्चिद्विज्ञात तत् प्रदर्शितम् ॥ १३ ॥

अथ पारदस्य संस्कारकथने प्रतिज्ञा ।—

अधुना रसरारस्य संस्कारान् सम्प्रचक्ष्महे ॥ १४ ॥

उडम्बरत्यादि विडालपदकान्त कर्षपय्यायो बोध्य । शुक्तिरिति ।—पाणितलद्वय कर्षद्वय शुक्ति । तदेव पलमेव , मुष्ट्यादिविल्वान्ता पलपर्याया । तौ द्वौ पात्रक दाभ्या शुभाभ्या पात्रकमित्यर्थ , द्वयमाढकश्च तस्य नामान्तरम् । तैश्चतुर्भि पात्रकतुष्टये । घटादिशूर्पकान्ता पञ्च द्रोणपर्याया । पलानां शतकं शतपल तुला । चत्वारिंशदिति ।—पलशतात्मकतुलाया चत्वारिंशत्तुलया एको भार स्यात् . अद्यपि चरकादिसम्मतमागधमाने “भारः स्याद्विंशतिस्तुला” इति परिदृश्यते . तथाऽपि मानपरिभाषा एषा रसोपयोगिनी इति आचार्य्येण स्वयमेवोक्तत्वात् तन्मान्तर- विरोधो न भवत्य , एवमन्येऽपि विरोधा समाधेया ॥ ४—१३ ॥

अथ रसस्य अष्टादशविधसंस्कारान् वक्तुं प्रतिजानीते, अधुनेति ।—
 क्षयम् ॥ १४ ॥

अथ अष्टादशसंस्काराणां नामानि ।—

स्यात् स्वेदनं तदनु मर्दनमूर्च्छने च

उत्थापनं पतनरोधनियामनानि ।

सन्दीपन गगनभक्षणमातमत्र

सञ्चारणा तदनु गर्भगता द्रुतिश्च ॥ १५ ॥

वाह्या द्रुति सूतकजारणा स्यादुद्यासस्तथा सारणकर्म पश्चात् ।

सङ्ग्रामणं वेधविधिः शरीरे योगस्तथाऽष्टादशधाऽत्र कर्म ॥ १६ ॥

अथ व्याधिविशेषे रसप्रयोगनिषेध ।—

न योज्यो मर्मणि क्षिप्त्वे न च क्षाराग्निदग्धयोः ॥ १७ ॥

अथ शुद्धमूर्च्छितरसयोगं ।—

शुद्धः समृद्धाग्निसहो मूर्च्छितो व्याधिनाशनः ॥ १८ ॥

अथ मृतरसस्य गुण ।—

निष्कम्पवेगस्तीव्राग्नावायुरारोग्यदो मृतः ॥ १९ ॥

अथ रसस्य नैसर्गिकदोषत्रयं तेषां कार्याणि च ।—

विषं वक्त्रिर्मलश्चेति दोषा नैसर्गिकास्त्रयः ।

रसे मरणसन्ताप-मूर्च्छाणां हेतवः क्रमात् ॥ २० ॥

संस्काराणां नामानि विवृणोति, स्यादिति ।—स्वेदनं मर्दनं मूर्च्छनं उत्थापनं पतनं रोधं नियामनं सन्दीपनं गगनभक्षणमातम-सञ्चारणा गर्भद्रुति वाह्याद्रुति जारणा-यास-सारण-सङ्ग्रामणं वेधविधिः योग इति अष्टादशसंस्कारा । रसेन्द्रचित्तामणौ च अष्टादशसंस्काराणां सञ्ज्ञाविधौ किञ्चित् परिवर्तनं दृश्यते, तदुक्त्या—“स्वेदनं मर्दन-मूर्च्छनीत्यापनपातनं बोधननियमनदीपनानुवासनगगनादिश्यासप्रमाणं चारणगर्भद्रुति-वाह्याद्रुतियोगजारणरञ्जनसारणक्लामणवेधभक्षणानि” इति ॥ १५।१६ ॥

रसस्याविषयसाह, नेति ।—सुगमम् ॥ १७ ॥

शोथितमूर्च्छितरसो गुणसाह, शुद्ध इति ।—समृद्धाग्निसह शोधनविशेषेषु क्षिप्रपतनान् तौत्राद्वापि स्थिर, अनुडुधनशील इत्यर्थः ॥ १८ ॥

मृतरसस्य गुणसाह, निष्कम्पवेग इति ।—निष्कम्पवेग निश्चल, स्थिर इत्यर्थः, तौत्राद्वापि तौष्णानौ, अपीति शेषः ॥ १९ ॥

प्रदुस्य नैसर्गिकदोषान् तेषां कार्याणि चाह, विषमिति ।—सुगमम् ॥ २० ॥

अथ रसस्य यौगिकदोषद्वयं तयोः कार्यम् ।—

यौगिकौ नागवङ्गौ द्वौ तौ जाड्याध्मानकुष्ठद्वौ ॥ २१ ॥

अथ रसस्य औपाधिकदोषाः ।—

औपाधिकाः पुनश्चान्ये कीर्त्तिताः सप्तकञ्चुकाः ।

भूमिजा गिरिजा वार्जाः— ॥ २२ ॥

अथ रसदोषाणां द्वादशत्वकथनम् ।—

“—ते च द्वौ नागवङ्गजौ ।

द्वादशैते रसे दोषाः प्रोक्ता रसविशारदैः ॥ २३ ॥

अथ सप्तकञ्चुकानां नामानि ।—

पर्पटी पाटनी भेदी द्रावी मलकरी तथा ।

अम्बकारी तथा ध्वाङ्गी विज्ञेयाः सप्त कञ्चुकाः ॥ २४ ॥

अथ भूमिजादीनां कार्यम् ।—

भूमिजाः कुर्वते कुष्ठं गिरिजा जाड्यमेव च ।

वारिजा वातसङ्घातं दोषाढ्यं नागवङ्गयोः ॥ २५ ॥

रसस्य यौगिकदोषौ तयोः कर्म चाह, यौगिकाविति ।—सुगमम् ॥ २१ ॥

औपाधिकदोषानाह, औपाधिका इति ।—औपाधिका भूम्यादिसम्पर्का-
दाहिता, आरोपिता इत्यर्थः । वार्जा वारिजाता इत्यर्थः । भूमिजा गिरिजा वार्जा
इति अन्ये सप्त कञ्चुका दोषा पुनः औपाधिका कीर्त्तिता इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

संभासत रसस्य द्वादश दोषानाह, ते चेति ।—ते पूर्वोक्ता विष बङ्गिर्मलयेति
त्रयो नैसर्गिकदोषा, तथा सप्तौपाधिकदोषा इति मिलित्वा दश इत्यर्थः, नागवङ्गजौ
च द्वौ यौगिकौ दोषौ एते द्वादश रसदोषा ॥ २३ ॥

औपाधिका सप्त कञ्चुका इत्युक्तं किं ते इत्यपेक्षायां तान् विवृणोति,
पर्पटीति ।—पर्पट्यादि सप्त कञ्चुकानां संज्ञा, तत्र पर्पटीसदृशशेषकत्वात् पर्पटी,
पर्पटी यथा शेषिणी ग्राहिणी च, पारदस्य पर्पट्याख्यकञ्चुकोऽपि नरदेहे तत्क्रिया-
जननी, विदारकत्वात् पाटनी, मलभेदकत्वात् भेदिनी, शरीरधातूनां द्रवत्व
सम्पादनान्न द्रावी, दोषवर्द्धकत्वात् मलकरी, अम्बत्वजननात् अम्बकारी, ध्वाङ्गी यथा
कर्कशस्वरो भवति तथा स्वरपाकप्यजननात् ध्वाङ्गीति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

भूमिजादिदोषत्रयाणां कार्यमाह, भूमिजा इति ।—भूमिजा, इत्यत्र कञ्चुका

अथ उपसंहार ।—

तस्मात् सूतविधानार्थं सहायैर्निपुणैर्युतः ।

सर्वोपस्कारमादाय रसकर्म समारभेत् ॥ २६ ॥

अथ सत्कारार्थं सूतस्य परिमाणनिर्देश ।—

हे सहस्रे पलानान्तु सहस्रं शतमेव वा ।

अष्टाविंशत्पलान्येव दश पञ्चैकमेव वा ॥ २७ ॥

पलाङ्गैर्नैव कर्तव्यं सस्कारः सूतकस्य च ।

सुदिने शुभनक्षत्रे रसशोधनमारभेत् ॥ २८ ॥

अथ संस्काराः ।—

अथ स्वेदनविधि ।—

वूषणं लवणासुर्यौ चित्रकार्द्वकमूलकम् ।

क्षिप्वा सूतो मुहुः स्वेद्यः काञ्चिकेन दिनत्रयम् ॥ २९ ॥

इति शेषः । वारिजा कञ्जुका नागवज्रयो दोषाख्य जाद्यामानकुष्ठबहुलं वातसङ्घातं कुर्वन्ते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

उपसंहारति, तस्मादिति ।—उपस्कारम् उपकरणम् ॥ २६ ॥

सत्कारार्थं कियन्माना सूता ग्राह्या इत्याह, हे इति ।—स्पष्टम् । एतेन उदं ज्ञातव्यं यत् द्विसहस्रपलाधिकं पलाङ्गैर्दूनी वा रस सत्कारार्थं न ग्राह्य इति । यस्यान्तरे तु औषधार्थं यावन्मात्रं प्रयोजनं, तावन्मात्रस्यापि ग्राह्यत्वं दृश्यते, तथा च रमेन्द्रसारे—“शतं पञ्चाशतं वाऽपि पञ्चविंशद्वैव च । पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाङ्गं कर्षमेव च ॥ कषाग्र्यूनो न कर्तव्यो रससत्कार उत्तमः । प्रयोगेषु च सर्वेषु यथा लाभः प्रकल्पयेत् ॥” इति ॥ २७।२८ ॥

अथ उद्देशानुसारेण सत्कारान् विवक्षुरादौ स्वेदनाख्यं प्रथमसत्कारमाह, वूषणमिति ।—लवणासुर्यौ सैन्धव राजिका च । मुहुः निरन्तरम् । वूषणादिकं काञ्चिके क्षिप्वा चतुराहत्तवस्त्रेण बद्धं पारदं तत्र निधाय दिनत्रयमविच्छेदेन दील्य यत्नं स्वेदयेदिति ॥ २९ ॥

अथ मदनविधि ।—

गृहधूमैष्टिकाचूर्णं तथा दधि गुडान्वितम् ।
 लवणासुरिसंयुक्तं क्षिप्त्वा सूतं विमर्दयेत् ॥ ३० ॥
 षोडशांशन्तु तद्रव्यं सूतमानान्नियोजयेत् ।
 सूतं क्षिप्त्वा समं तेन दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ ३१ ॥
 जीर्णाभ्रकं तथा वोजजीर्णसूतं तथैव च ।
 नैमज्जं हि सूतस्य खल्ले धृत्वा तु मर्दयेत् ॥ ३२ ॥
 गृह्णानि निर्मलो रागान् यासे यासे विमर्दितः ।
 मर्दनाख्यं हि यत् कर्म तत् सूतगुणकृद्भवेत् ॥ ३३ ॥

अथ मूर्च्छनविधि ।—

गृहकन्या मलं हन्यान्निफला वङ्गिनाशनी ।
 चित्रमूलं विषं हन्ति तस्मादेभिः प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥
 मिश्रितं सूतकं द्रव्यैः सप्तवाराणि मूर्च्छयेत् ।
 इत्थं सम्मूर्च्छितः सूतो दोषशून्यः प्रजायते ॥ ३५ ॥

अथ उत्थापनविधि ।—

अस्मादुविरेकात् सशुद्धो रसः पात्यस्ततः परम् ।
 उद्धृतः काञ्जिककायात् पूतिदोषनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

मदनमाह, गृहधूमेति ।—गृहधूमः अलान् “भुल” इति “आन्” इति वा
 वङ्गभाषा । वोजजीर्णसूतं पूर्वोक्तश्वर्णादिकृष्टीकृतजारितरसम् । यासे यासे खणाटीना
 प्रतिशासे । अथमर्थः,—सूतात् षोडशांशं गृहधूमादि पत्येकं गृहीत्वा दिनद्वयं
 यावत् यथाक्रमं सूतेन सह मर्दयेत्, ततः गृहधूमादिभिर्मर्दनजनितमलापनीटनाद्यं
 जीर्णाभ्रकं वोजजीर्णसूतस्य खल्ले सख्याप्य पुनः घर्षयेत्, तेन सूतं निर्मलो भूत्वा
 रञ्जितो जायते इति ॥ ३०—३३ ॥

मूर्च्छनमाह, गृहकन्येति ।—गृहकन्या कुमारी । मूर्च्छयेत् मिश्रयेदित्यर्थः ।
 गृहकन्यादिभिः द्रव्यैः पृथक् पृथक् पारदं मिश्रीकृत्य सप्त सप्तवारं मर्दयेत् ॥ ३४।३५ ॥

उत्थापनमाह अस्मादिति ।—विरेकात् शोधनात्, दोषशोधकत्वेन गृहकन्यादयः
 एवात्र विरेकगन्धस्य उत्पद्यभूताः ज्ञेयाः । उक्तदिशा शुद्धं रसं पूतिदोषनिवारणाय

अथ पातनविधि ।—

ताम्रेण पिष्टिका कृत्वा पातयेद्दूर्ध्वभाजने ।

वङ्गनागौ परित्यज्य शुद्धो भवति सूतकः ॥ ३७ ॥

अथ ऊर्द्धाध पातनयोः सङ्ग्रहनिर्देश ।—

शुल्केन पातयेत् पिष्टिं त्रिधोर्द्ध्वं समधा त्वधः ॥ ३८ ॥

अथ अध पातनविधि ।—

त्रिफलाग्निशुशिखिमिलवणासुरिसंयुतैः ।

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेच्चोर्द्ध्वभाजने ॥

ततो दीप्तैरध.पातमुत्पलैस्तत्र कारयेत् ॥ ३९ ॥

अथ पातने प्रकारान्तराणि ।—

हरिद्राऽङ्गोक्तशम्पाक-कुमारौत्रिफलाऽग्निभिः ।

तण्डुलीयकवर्षाभू-हिङ्गुसैन्धवमाक्षिकैः ॥ ४० ॥

पिष्ट रसं सलवणैः सर्पाच्यादिभिरेव वा ।

पातयेदथवा देवि । व्रणघ्नीयक्षलोचनैः ॥ ४१ ॥

काञ्जिकादौ निक्षिप्य धौतीकृत्य च उद्धरेत्, ततः पातनायने पातयेच्च । काञ्जिकादौ धौतीकृत्य उद्धरणमेव उत्थापनं बोध्यम् ॥ ३६ ॥

ऊर्द्धपातनमाह, तासेणेति ।—पिष्टिका चक्षिका, पिष्टाकृति वा । ऊर्द्धभाजने ऊर्द्धपातनयन्ते ॥ ३७ ॥

शोधनाथ रसस्य कतिवारम् ऊर्द्धपातनं कतिवारं वा अध पातनं कार्यमित्य-
पेक्षायामाह, शुल्केनेति ।—त्रिवारम् ऊर्द्ध पातयेत्, सप्तवारञ्चाध पातयेत्
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अध पातनमाह, निफलति ।—शिखी चित्रकम् । नष्टपिष्ट रसं त्रिफलादिभिः
सह मर्दनेन पारदम् अपगतस्वरूपपिष्टाकारम् ॥ ३९ ॥

पातनान्तराण्याह, हरिद्रेति ।—अङ्गोक्तः अङ्गीठ “आंकीठ” इति भाषा ।
शम्पाक आरग्वध । तण्डुलीयकं कालमारिष “काँटानटे” इति भाषा । सर्पाक्षी
गन्धनाकुली, रास्त्राभेद इत्यर्थः, तदादिभिः, सर्पाच्यादिस्तु “सर्पाक्षी क्षीरिणी
बन्धा” इत्यादिना बन्धसाधो गणः । व्रणघ्नी क्षुद्रकारवेक्षः, यक्षः यक्षतरुः,

इत्य ह्यधोर्ध्वपातेन पातितोऽसौ यदा भवेत् ।

तदा रसायने योग्यो भवेद्द्रव्यविशेषतः ॥ ४२ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

अथवा दीपकयन्त्रे निपातितः सर्वदोषनिर्मुक्तः ॥ ४३ ॥

अथ तिथ्यक्पातनम् ।—

तिथ्यक्पातनविधिना निपातितः सूतराजस्तु ।

श्लक्ष्णीकृतमभ्रदल रसेन्द्रयुक्तं तथाऽऽरनालेन ॥ ४४ ॥

खल्ले दत्त्वा मृदितं यावत्तन्नष्टपिष्टतामिति ।

कुर्व्यात्तिथ्यक्पातनपातितस्तं क्रमेण दृढवर्जम् ॥ ४५ ॥

संस्लेद्यः पात्योऽसौ न पतति यावद्दृढस्याग्नौ ।

तदाऽसौ शुध्यते सूतः कर्मकारी भवेद्द्रुवम् ॥ ४६ ॥

अथ मर्दनादीनां गुणः ।—

मर्दनैर्मूर्च्छनैः पातैर्मन्दः शान्तो भवेद्रसः ॥ ४७ ॥

न्यग्रोधव्रच इति यावत्, अस्य त्वक् याक्षा, लोचन जीरकम् । हरिद्रादिभिः साक्षिकान्ते द्रव्ये अथवा ससेन्सवै सर्पात्यादिभिरथवा व्रणघ्नादिभिः नष्टपिष्ट रसम् ऊर्ध्वभाजनीदरे लिप्त्वा अधोभाण्डे जल सस्थाप्य भूम्यध निखन्य च उपरिष्ठात् पुट दद्यात् । इत्यमिति ।—ताम्रेण पिष्टिकामित्वा रस्य व्रणघ्नीयत्तलोचनैः इत्यन्त-
ग्रन्थेनोक्तेन ऊर्ध्वपातनविधिना अथ पातनविधिना चेत्यर्थः । द्रव्यविशेषतः द्रव्यविशेष-
संयोगात् ॥ ४०—४२ ॥

पक्षान्तरमाह, अथवेति ।—दीपकयन्त्रे प्रागुक्तदीपिकायन्त्रे ॥ ४३ ॥

तिथ्यक्पातनमाह, तिथ्यक्पातनविधिनेति ।—तिथ्यक्पातनविधिना निपातित सूतराज सर्वदोषनिर्मुक्तो भवेदिति पूर्वोक्तान्वयः । तमेव विधिमाह, श्लक्ष्णीकृतमिति ।—
क्रमेण दृढवर्जं मृदुमध्यतीव्राग्निं, दत्तेति शेषः । अथसथ —अभ्रदल रसेन्द्र-
आरनालेन सह खल्ले श्लक्ष्णं पिष्ट्वा नष्टपिष्टं कुर्व्यात्, तत एकस्मिन् घटे नष्टपिष्टो-
क्तं त घटान्तरे जलस्य सस्थाप्य रसघटगलाधोऽङ्कुरे नालमेकं रुजयेत्, जलघट-
कुक्षिस्थच्छिद्रे च नालाग्रभागं निक्षिप्य मृदा उभयोर्मुखे कृत्वा रसघटाध मृदुम-
तीव्रक्रमेण वर्ज्जित्वा दद्यात् यावत् रसो जलघटान्तं न विजिह्येत, एवम् ऊर्ध्व-
क्षिथ्यक्पातनक्रमेण शुद्धो रसः कर्मसु प्रयोज्यो भवेत् ॥ ४४—४६ ॥

अथ रोधनम् ।—

सृष्ट्यम्बुजैर्निरोधेन ततो मुखकरो रसः ।

खेदनादिवशात् सूतो वीर्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४८ ॥

अथ नियामनम् ।—

नियम्योऽसौ ततः सम्यक् चपलत्वनिवृत्तये ।

कर्कोटी-फणिनेत्राभ्या वृश्चिकाम्बुज-मार्कवै ॥

सप्त कृत्वाऽऽरनालेन खेदयेच्च दिनत्रयम् ॥ ४९ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

मरिचैर्भूखगयुक्तैर्लेवणासुरिशिश्रुटङ्गणोपेतैः ।

काञ्चिकयुक्तैस्त्रिदिन ग्रामार्थी जायते खेदात् ॥ ५० ॥

मर्दनादीना फलमाह, मर्दनैरिति ।—मर्दनादिक्रियाभि मन्द सदोष रस
ज्ञान्त दोषमुक्त भवेत् ॥ ४७ ॥

रोधनमाह, सृष्ट्यम्बुजैरिति ।—खेदनादिवशान् आदिपदेन मर्दनमूर्च्छनपात-
नादीना यद्वह्य, निर्वीर्यता गत इति शेष, सूत सृष्ट्यम्बुजे सृष्टि वृद्धि,
अम्बु बालक, न विष “मान्द्य विषाणि निघ्नन्ति” इत्युक्ते विषस्य रसवीर्यजनकत्वात्,
तै, निरोधेन रोधनकर्माणा, भाण्डमय्ये णभि सह रस क्षिप्त्वा दिनत्रय भूम्यध
स्थापनेन, अनुत्तम वीर्यं प्राप्नोति तत रस मुखकर स्वणादिशाससमय भवेत् ।
रसेन्द्रचिन्तामणौ इद बोधननाम्ना उक्त, पाठस्य अन्यविधो दृश्यते यथा—“एव
कदर्थित सूत षण्डवमधिगच्छति । तन्मुक्तयेऽस्य क्षियते बोधन कथ्यते हि तत ॥
विश्वामित्रकपाले वा काचकूप्यामथापि वा । सृष्ट्याम्बुज विनिचिष्य तत्र तन्मज्जना-
वधि ॥ पूरयेत्त्रिदिन भूम्या राजहस्तप्रमाणत । अनेन सूतराजोऽय षण्डभाव
विसृजति ॥” इति । रसेन्द्रसारेऽपि एवमेव पाठ केवल “सृष्ट्याम्बुजम्” इत्यत्र
“सूने जल” तथा “राजहस्त” इत्यत्र “गजहस्त” इति पाठभेद ॥ ४८ ॥

नियामनमाह, नियम्य इति ।—कर्कोटी कर्कोटक “कौकरोल” इति भाषा ।
फणिनेत्र सर्पाक्षी, रास्त्राभेद इति यावत् । वृश्चिक श्वेतपुनर्नवा । अम्बुज इज्जल ।
मार्कवै भृङ्गराज । सुगमसम्यत् ॥ ४९ ॥

मतान्तरमाह, मरिचैरिति ।—भूखग सुवर्णमाञ्चिकम् । आसुरि, राजिका ।
एतया प्रक्रियया रस, शाससमर्थोऽपि भवेत् ॥ ५० ॥

अथ दीपनम् ।—

त्रिचारसिन्धुखगभू-शिखिशिग्रुराजी-
तीक्ष्णाम्बवेतसमुखैर्लवणोषणाश्लैः ।
नेपालताम्रदलशोषितमारनाले
साम्नासवान्मपुटित रसदीपनं तत् ॥ ५१ ॥

अथ प्रकारान्तरदीपनम् ।—

स्वेदयेदासवाश्लेन वीर्यतेजःप्रवृद्धये ।
यथोपयोगं स्वेद्य. स्यान्मूलिकाना रसेषु च ॥ ५२ ॥

अथ रसभावनादौ मूलिन्य ।—

सर्पाक्षी क्षीरिणी बन्ध्या मन्ध्याक्षी शङ्खपुष्पिका ।
काकजङ्घा शिखिशिखा ब्रह्मदण्डाखुकार्णिका ॥ ५३ ॥
वर्षाभूः कम्बुकी दूर्वा सैर्यकोत्पलशिम्बिकाः ।
शतावरी वज्रलता वज्रकन्दाग्निकर्णिका ॥ ५४ ॥

दीपनमाह, त्रिचारेति ।—खगभू भूखग इत्यथ, राजी “राड्” इति ख्यातः सर्पपभेद, तीक्ष्ण चवी, शिखी चित्रक, अम्बवेतसमुखे अम्बवेतसादिभिः अम्बद्रव्यै, लवणोषणाश्लैः त्रिचारादिभिः अम्बवेतसानैरेतैर्लवणोषणाश्लैरसर्वादिभ्यः सह, नेपालताम्रदलशोषित नेपालदेशीयताम्रपत्रेण सह समर्थं नष्टपिष्टीकृत रसम् आरनाले, पचेदिति शेष, तत् साम्नासवान्मपुटितम् अम्नासवेन काञ्चकेन, अम्बेन अन्येनाम्बद्रव्येण च सह पुटित पुटन, काव्यमिति शेष, तत् एतद्विधानं रसदीपनं रसस्य वीर्योद्दीपनं, ज्ञेयमिति शेष ॥ ५१ ॥

दीपनान्तरमाह, स्वेदयेदिति ।—आसवाश्लेन काञ्चिकेन । यथोपयोगं यथा लाभम् । मूलिकानां वक्ष्यमाणसर्पाक्ष्यादीनाम् ॥ ५२ ॥

स्वेद्यद्रव्यमूलिकानां नामान्याह, सर्पाक्षीति ।—क्षीरिणी खनामप्रसिद्धा “क्षीरुड्” इति वङ्गीया । बन्ध्या बन्ध्याककोटकी, “तित् काङ्गोल्” इति भाषा । शिखिशिखा मयूरशिखा, “मयूरचुटौ” इति भाषा, अपामार्गस्य वीजाधारदण्डो वा “आपाशीष” इति ख्यातः । ब्रह्मदण्डो भार्गी, “कागलदण्डि, वामनदण्डि”

श्वेतार्कशिबुधत्तूर-मृगदूर्वारसाङ्गुशा ।

रम्भा रक्ताभनिर्गुण्डो लज्जालु सुरदालिका ॥ ५५ ॥

मण्डूकपर्णी पाताली चित्रकं श्रीमसुन्दरा ।

काकमाची महाराष्ट्रो हरिद्रा तिलपर्णिका ॥ ५६ ॥

जाती जयन्ती श्रीदेवी भूकदम्ब. कुसुम्भकः ।

कोशातकी नीरं कणा लाङ्गली कटुतुम्बिका ॥ ५७ ॥

चक्रमर्दोऽमृता कन्द. सूर्यावर्त्तपुङ्खिका ।

वाराही हस्तिशुण्डी च प्रायेण रसमूलिकाः ॥ ५८ ॥

रसस्य भावने स्वेदे मूषालेपे च पूजिताः ।

इत्यष्टौ सूतसंस्कारा. समा द्रव्ये रसायने ॥

कार्यास्ते प्रथमं शेषा नोक्ता द्रव्योपयोगिनः ॥ ५९ ॥

इति भाषया ख्याता वा । आशुकर्णी मूषिककर्णी । कम्बुको अश्वगन्धा । सैव्यकः श्वेतभिण्डौ । वज्रलता अस्थिसंहार । वज्रकन्द शर्कराकन्दालुक । अग्निकर्णिका औषधिविशेष स च पार्वतीय एव । मृगदूवा मृगप्रिया दूवा, सुकोमलदूवा इत्यथ । रसाङ्गुश औषधिविशेष । लज्जालु लज्जावती । सुरदालिका देवदाली, हस्ति-घोषक इति यावत् । पाताली पातालगरुडी, क्लिष्टिद्रिष्ट इति यावत् । श्रीमसुन्दरा “गिमा” इति भाषा । महाराष्ट्री जलपिप्पली । तिलपर्णिका “तिलोनि” इति ख्यातः शाकविशेष, श्वेतचन्दन वा । श्रीदेवी सुवर्चला तलसी वा । कोशातकी घोषक । नीरं बालकम् । इषुपुङ्खिका शरपुङ्ख । वाराही वाराहीकन्द । रसमूलिका रससंस्कारार्थं मूलानि इत्यर्थः, एभि यद्यालाभ रसस्य भावना रसस्वेदन रसपूणमूषालेपनञ्च काव्यम् । इति पूर्वोक्तरूपा, अष्टौ अष्टविधा स्वेदनमटन-मूर्च्छनोत्थापनपातनरीधननियामनदीपनाख्या सूतसंस्कारा द्रव्ये औषधविषये रसायने च समा तुल्या, उक्ता इति शेषः, औषधार्थं रसायनार्थञ्च संस्कार एकविध इत्यर्थः, ते संस्काराः प्रथमस्य आदौ कार्याः, यथा—प्रथमं श्रेष्ठा, द्रव्यरसायनोपयोगितात्, शेषा गगनभक्षणमानादयः संस्कारा द्रव्योप-योगिनः केवलम् औषधोपयोगिनः, न तु रसायनोपयोगिनः इत्यर्थः, अतः न उक्ता ॥ ५३—५९ ॥

अथ रसबन्धन वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान् रसबन्धान् प्रचक्ष्महे ।
येन येन हि चाञ्चल्यं दुर्ग्रहत्वञ्च नश्यति ॥
रसराजस्य सम्प्रोक्तो बन्धनार्था हि वार्त्तिकैः ॥६०॥

अथ रसबन्धा ।—

हठारोटौ तथाऽऽभासः क्रियाहीनश्च पिष्टिका ।
चारः खोटश्च पोटश्च कल्कबन्धश्च कज्जलिः ॥ ६१ ॥
सजीवश्चैव निर्जीवो निर्वीजश्च सवीजकः ।
शृङ्खला-द्रुतिबन्धौ च बालकश्च कुमारकः ॥ ६२ ॥
तरुणश्च तथा वृद्धो मूर्त्तिबद्धस्तथाऽपरः ।
जलबन्धोऽग्निबन्धश्च सुसंस्कृतकृताभिधः ॥
महाबन्धाभिधश्चेति पञ्चविंशतिरौचिताः ॥ ६३ ॥

अथ सतान्तर्रीयवन्ध ।—

केचिद्वदन्ति षड्विंशो जलूकाबन्धसंज्ञकः ।
स तावन्नेष्यते टेहे स्त्रीणां द्रावेऽतिशस्यते ॥६४॥

अथ हठवन्ध ।—

हठो रसः स विज्ञेयः सम्यक् शुद्धिविवर्जितः ।
स सेवितो नृणां कुर्यात् मृत्युं वा व्याधिमुद्धतम् ॥ ६५ ॥

रसबन्धान् वक्तुं प्रतिजानीते, पञ्चविंशतीति ।—सुगमम् ॥ ६० ॥

बन्धनस्य पञ्चविंशतिभेदानाह, हठारोटाविति ।—हठ आरोट आभास क्रियाहीन-
पिष्टिका चार खोट पोट कल्कबन्ध कज्जलि- सजीव-निर्जीव निवीज सवीज शृङ्खला-
द्रुति बालक- कुमार तरुण वृद्ध मूर्त्तिबद्ध -जलबन्ध अग्निबन्ध- सुसंस्कृतकृत-महाबन्ध-
नामका पञ्चविंशतिबन्धभेदा बोध्या ॥ ६१—६३ ॥

केषाञ्चिन्मते जलूकाबन्धाख्य षड्विंशति बन्धान्तरमाह, केचिदिति ।—स
जलूकाबन्ध टेहे शानीररोगे न इष्यते, परन्तु स्त्रीणां द्रावे कामिनीद्रावणे, योनि-
द्रावणे वशीकरणे वा इत्यर्थे, शस्यते ॥ ६४ ॥

अथ आरोटवन्ध ।—

सुशोधितो रसः सम्यगारोट इति कथ्यते ।

स क्षेत्रीकरणे श्रेष्ठः शनैर्व्याधिविनाशनः ॥ ६६ ॥

अथ आभासवन्ध ।—

पुटितो यो रसो याति योगं मुक्ता स्वभावताम् ।

भावितो धातुमूलाद्यैराभासो गुणवैकृतः ॥ ६७ ॥

अथ क्रियाहीनवन्ध ।—

असंशोधितलोहाद्यैः साधितो यो रसोत्तमः ।

क्रियाहीनः स विज्ञेयो विक्रियां यात्यपथ्यतः ॥ ६८ ॥

अथ पिष्टिकावन्ध ।—

तीव्रातपे गाढतरावमर्दात् पिष्टी भवेत् सा नवनीतरूपा ।

स रसः पिष्टिकावन्धो दीपनः पाचनस्तराम् ॥ ६९ ॥

अथ चारवन्ध ।—

शङ्खशुक्तिवराटाद्यैर्योऽसौ संसाधितो रसः ।

चारवन्धः पर दीप्तिपुष्टिकच्छूलनाशनः ॥ ७० ॥

तत्र प्रथमं वृत्तवन्धमाह, वृत्त इति ।—सम्यक् शुद्धिविवर्जित असम्यक्तया शोधितो रसः वृत्तवद्भो ज्ञेयः, ततसीवने मृत्यु व्याधिर्वा जायते ॥ ६५ ॥

आरोटवन्धमाह, सुशोधित इति ।—क्षेत्रीकरणे देहस्य दार्ढ्यसम्पादने, करायु-
शोधनद्वारा गभयहणसामर्थ्यदाने वा इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आभासवन्धमाह, पुटित इति ।—धातुमूलाद्यैः प्रागुक्तस्वर्णादिधातुभिस्तथा सर्पा-
द्यादिमूलिकाभिः भावितः पुटितश्च रसः गुणवैकृते द्रव्यान्तरसयोगेन स्वाभाविक-
गुणविपर्ययात् स्वभावता स्वाभाविकगुणादिकं मुक्ता योगयोगवाहिता याति
स आभासः, कथ्यते इति शेषः ॥ ६७ ॥

क्रियाहीनवन्धमाह, असंशोधितेति ।—अपथ्यतः अहितोपयोगात् ॥ ६८ ॥

पिष्टिकावन्धमाह, तीव्रातपे इति ।—गाढतरावमर्दात् द्रव्यान्तरेण सङ्घट्ट-
मर्दनात् । पिष्टी पिष्टिकावन्धः ॥ ६९ ॥

चारवन्धमाह, शङ्खेति ।—संसाधितं मर्दनपुटनादिभिः, सुसम्पादितः ।
अष्टमन्वतः ॥ ७० ॥

अथ खोटवन्ध ।—

बन्धो यः खोटतां याति ध्यातो ध्यात क्षयं व्रजेत् ।

खोटवद्धः स विज्ञेयः शीघ्रं सर्वगदापहः ॥ ७१ ॥

अथ पीटवन्धलक्षणम् ।—

द्रुतकज्जलिका मोचा-पत्रके चिपिटीकृता ।

स पीटः पर्पटी सैव बालाद्यखिलरोगनुत् ॥ ७२ ॥

अथ कल्कवन्धलक्षणम् ।—

स्वेदाद्यैः साधितः सूतः पङ्कत्वं समुपागतः ।

कल्कवद्धः स विज्ञेयो योगोक्तफलदायकः ॥ ७३ ॥

अथ कज्जलीवन्धलक्षणम् ।—

कज्जली रसगन्धोऽस्या सुश्लक्ष्णा कज्जलीपमा ।

तत्तदयोगेन सयुक्ता कज्जलीवन्ध उच्यते ॥ ७४ ॥

खोटवन्धमाह, बन्ध इति ।—खोटता वङ्गिस्थोऽपि अनुडयनस्वभावात्, यदुक्तम् “अग्निमध्ये यदा तिष्ठेत् खोटवद्धस्य लक्षणम्” इति । ध्यातो ध्यातः अस्त्रया पुन पुनराध्यापित इत्यर्थ, क्षयं व्रजेत् दव्यान्तरेण सह एकौभावात् अदर्शनता गच्छेदित्यर्थ ॥ ७१ ॥

पीटवन्धमाह, द्रुतकज्जलिकेति ।—द्रुतकज्जलिका वङ्गिसन्तापेन दूषदार्द्रोभूत-कज्जलीत्यर्थ । मोचापत्रके कटलीपत्रे । पर्पटीति तस्य सजाऽन्तरम् । एतद्वन्धस्य विस्मृतप्रक्रिया तु चक्रदलीयग्रहणधिकारे रसपपटीप्रस्तावे द्रष्टव्या ॥ ७२ ॥

कल्कवन्धमाह, स्वेदाद्यैरिति ।—स्वेदाद्यैः स्वदनमदनार्हद्रव्ये सह स्वदनमर्दन-दिभिः इत्यर्थ, साधितः स्निग्ध मदितश्च इत्यर्थ, पङ्कत्वं पङ्कवत् पिण्डाकारताम् । योगोक्तफलदायकं यस्मिन् योगे स प्रयोज्य तस्य फलौत्कर्षप्रद इत्यर्थ, अथवा स्वदनमर्दनार्थं गृहीतकल्कद्रव्याणाम् उपयोगे यत् फलं, तत्फलप्रद इत्यर्थ ॥ ७३ ॥

कज्जलीवन्धमाह कज्जलीति ।—सुश्लक्ष्णा चिकित्सा । तत्तदयोगेन सयुक्ता रस-ज्ञानशोधकद्रव्यसयोगेन शुद्धा इत्यर्थ ॥ ७४ ॥

अथ सजीववन्मलक्षणम् ।—

भस्मीकृतो गच्छति वक्त्रियोगात्
रसः सजीवः स खलु प्रदिष्टः ।
संसेवितोऽसौ न करोति भस्म-
कार्यं जवाद्द्व्याधिविनाशनञ्च ॥ ७५ ॥

अथ निर्जीववन्मलक्षणम् ।—

जीर्णाभ्रको वा परिजीर्णगन्धो
भस्मीकृतश्चाखिललोहमौलिः ।
निर्जीवनामा हि स भस्मसूतो
निःशेषरोगान् विनिहन्ति वेगात् ॥ ७६ ॥

अथ निर्वीजवन्मलक्षणम् ।—

रसस्तु पादाशसुवर्णजीर्णः पिष्टोक्तो गन्धकयोगतश्च ।
तुल्यांशगन्धैः पुटितः क्रमेण निर्वीजनामा सकलामयघ्नः ॥ ७७ ॥

सजीववन्महाह, भस्मीकृत इति ।—य रस भस्मीकृत सन् वक्त्रियोगात्
अग्निसम्पर्कित, गच्छति उड्डीनी भवति इत्यर्थः । भस्मकार्यं भस्मीभूतपारदीपयोगस्य
यत् फलम् । जवात् वेगात्, शीघ्रमित्यर्थः । उड्डयनसमर्थत्वादस्य सजीवत्व
बोध्यम् ॥ ७५ ॥

निर्जीववन्महाह, जीर्णाभ्रक इति ।—जीर्णाभ्रक यासीकृताभ्र इत्यर्थः । परिजीर्ण-
गन्ध सत्यग्-यासितगन्धक इत्यर्थः । अखिलेति ।—अखिलानां सर्वेषां लोहानां
भ्रणादीनामित्यर्थः, मौलिः शिरोभूषणस्वरूपः, सर्वलोहोपयोगे ये गुणा भवन्ति,
तेभ्योऽप्यधिकगुणप्रद इत्यर्थः । वक्त्रियोगेऽपि निगमनासामर्थ्यात् अस्य निर्जीवत्व
बाध्यम् ॥ ७६ ॥

निर्वीजवन्महाह, रस इति ।—पादाशसुवर्णजीर्णं पादाश चतुर्थांशं सुवर्णजीर्णं
स्वर्णभस्म यव तादृशः । गन्धकयोगतः तुल्यगन्धकसंयोगात्, वक्ष्यमाणं “तुल्यांशगन्धं”
इत्येव तुल्यांश इति वाक्यबलात् अत्रापि तुल्यांशत्वं ज्ञेयम्, चतुर्थांशस्वर्णभस्मना
तुल्यगन्धकेन च पिष्टीकृत रसः तुल्यगन्धकेन सप्तवारं पुटितः, निर्वीजवन्मलनामता
ह्यति इति निष्कर्षः, ॥ ७७ ॥

अथ सवीजवन्धनलक्षणम् ।—

पिष्टौक्तैरभ्रकसत्त्वहेम-तारार्ककान्तैः परिजारितो यः ।
हतस्ततः षड्गुणगन्धकेन सवीजवद्वा विपुलप्रभावः ॥ ७८ ॥

अथ शृङ्खलावन्धनलक्षणम् ।—

वज्रादिनिहतः सूतो हतः सूतः समोऽपरः ।
शृङ्खलावद्धसूतस्तु देहलोहविधायकः ॥
चित्रप्रभावा वेगेन व्याप्तिं जानाति शङ्करः ॥ ७९ ॥

अथ द्रुतिवन्धनलक्षणम् ।—

युक्तोऽपि बाह्यद्रुतिभिश्च सूतो
बन्धं गतो वा भसितस्वरूपः ।
स राजिकापादमितो निहन्ति
दुःसाध्यरोगान् द्रुतिवद्धनामा ॥ ८० ॥

अथ बालकवन्धनलक्षणम् ।—

समाभ्रजीर्णः शिवजस्तु बालः संसेवितो योगयुतो जवेन ।
रसायनो भाविगटापहृष्टश्च सोपद्रवारिष्टगदान्निहन्ति ॥ ८१ ॥

सवीजवन्धनाह, पिष्टौक्तैरिति ।—पिष्टौक्तैः पेषणेन कृतपिण्डाकारैः ।
आदौ पिष्टौक्तैरभ्रसत्त्वादिभिः सह जारितं पश्चात् षड्गुणगन्धकेन सह मारितं च
रसः सवीजवन्धनामा भवति ॥ ७८ ॥

शृङ्खलावन्धनाह, वज्रादीति ।—वज्रादिनिहतः ह्रीरकादिसहयोगेन मारितः सूतः
तथा समः समपरिमितः अपरश्च हतः प्रकारान्तरेण मारितः सूतः शृङ्खलावद्धसूतः,
समयोर्नन्दनादिति शेषः । चित्रप्रभावाम् अलौकिकसामर्थ्या, वेगेन व्याप्तिं शृङ्खलावन्ध-
नस्य देहे इति शेषः ॥ ७९ ॥

द्रुतिवन्धनाह, युक्तः इति ।—बाह्यद्रुतिभिः रसस्य द्रवत्वसम्पादकक्रिया-
विशेषैः युक्तः अपि बन्धं गतः बन्धनतां प्राप्नोति, वा अथवा भसितस्वरूपः भस्मी-
भूतः सूतः द्रुतिवद्धनामा ज्ञेयः । स द्रुतिवद्धसूतः राजिका “राइ” इति ख्यातः,
रक्तदण्डसर्षपविशेषः तस्याः पादमितः चतुर्भागपरिमितः ॥ ८० ॥

बालकवन्धनाह, समासेति ।—समेन तुल्येन अक्षेण सह जीर्णः, जारितः, शिवजः

अथ कुमारबन्धलक्षणम् ।—

हरोद्भवो यो द्विगुणाभ्रजीर्णः स स्यात् कुमारो मिततण्डुलोऽसौ ।
त्रि सप्तरात्रैः खलु पापरोग-सङ्घातघातौ च रसायनञ्च ॥ ८२ ॥

अथ तरुणबन्धलक्षणम् ।—

चतुर्गुणव्योमकृताशनोऽसौ रसायनाग्रस्तरुणाभिधानः ।
स सप्तरात्रात् सकलामयघ्नो रसायनो वीर्यबलप्रदाता ॥ ८३ ॥

अथ वृद्धबन्धलक्षणम् ।—

यस्याभ्रक षड्गुणितो हि जीर्णः
प्राप्ताग्निसख्यः स हि वृद्धनाभा ।
देहे च लोहे च नियोजनीयः
शिवादृते कोऽस्य गुणान् प्रवक्ति ? ॥ ८४ ॥

अथ भूर्त्तिबन्धलक्षणम् ।—

यो दिव्यमूलिकाभिश्च कृतोऽत्यग्निसहो रसः ।
विनाऽभ्रजारणात् स स्यान्भूर्त्तिबन्धो महारसः ॥ ८५ ॥
अयं हि जार्यमाणस्तु नाग्निना क्षीयते रसः ।
योजितः सर्वयोगेषु निरौपम्यफलप्रदः ॥ ८६ ॥

पारदं बालं बालकबन्धं । योगयुतं रसायनादियोगे प्रयुक्तं । भाविगदापहं
अनागतव्याधिप्रतिषेधक इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

कुमारबन्धमाह, हरोद्भव इति ।—हरोद्भवः पारदः । कुमारः कुमारबन्धः ।
मिततण्डुलः तण्डुलाननः । त्रि सप्तरात्रैः एकविंशतिदिवसैः । पापेति ।—पाप-
रोगाणां कुष्ठमसूरिकादीनां सङ्घातं समूहं हन्ति नाशयति इति तथोक्तं ॥ ८२ ॥

तरुणबन्धमाह, चतुर्गुणेति ।—चतुर्गुणव्योमकृताशनः चतुर्गुणाभ्रजीर्णः असौ रसः
रसायनाग्रः रसायनश्रेष्ठः ॥ ८३ ॥

वृद्धबन्धमाह, यस्मिन् ।—अभ्रकः षड्गुणितः जीर्णः षड्गुणाभ्रजीर्णः । प्राप्ताग्नि-
सख्यः अग्निसन्तापेऽपि अनुद्वयनशीलत्वात् सखित्वं ज्ञेयम् । देहे शारीररोगे, तथा
लोहे लौहप्रयोगे च इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

भूर्त्तिबन्धमाह, य इति ।—दिव्यमूलिकाभिः हिमवत्यादसम्भूतमण्डूकपर्णैः-

अथ जलबन्धलक्षणम् ।—

शिलातीयमुखैस्तोयेर्बडोऽमी जलबन्धवान् ।

स जरारागमृत्युघ्नं कल्पोक्तफलदायकं ॥ ८७ ॥

अथ अग्निबन्धलक्षणम् ।—

केवलो योगयुक्तो वा धातः स्याद्गुटिकाकृतिः ।

अग्नीणश्चाग्निबडोऽमी खेचरत्वादिकृत् स हि ॥ ८८ ॥

अथ महाबन्धलक्षणम् ।—

हेम्ना वा रजतेन वा सहचरो धातो ब्रजत्येकता-

मलोणो निविडो गुरुश्च गुटिकाकाराऽतिदीर्घोऽज्ज्वलः ।

चूर्णत्वं पटुवत् प्रयाति निहतो घृष्टो न सुञ्चेन्मलं

निर्वन्धो द्रवति क्षणात् स हि महाबन्धाभिधानो रसः ॥ ८९ ॥

दिभिरोषाधविशेषैः । अत्यग्निसह तीव्रान्नावपि स्थिर इत्यर्थः । निरोपस्यफलप्रदः
अतुलनौपसिद्धिसम्पादकः ॥ ८५।८६ ॥

जलबन्धमाह श्लेष्मिति ।—शिलातीयमुखैस्तोये कारकादिजलैः । कल्पोक्त-
फलदायकं रसकल्पोक्तफलदायकं इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अग्निबन्धमाह, केवल इति ।—केवलं द्रव्यान्तरासयुक्त इत्यर्थः । योगयुक्तं द्रव्या-
न्तरासयुक्तं । धातुः अग्नौ सन्तप्तः । अग्नीणः अग्नितापेऽपि प्रयामावाया स्थितः, न तु
किञ्चिदप्यूनः । खेचरत्वादिकृतं मुखे घृतं नभोगतिसामय्यप्रदं इत्यर्थः । उद्वेगशय-
“जलबन्धोऽग्निबन्धश्च सुसंस्कृतकृताभिधः” इत्यनेन अग्निबन्धानन्तरं महाबन्धा-
प्राक् सुसंस्कृतकृताख्यबन्धान्तरस्य समुत्पत्त्यो विन्यते, विवरणार्थं तु तदुत्पत्त्या-
दृशनात् बन्धः स निपिकारप्रमादात् प्रमादान्तरादवा अदृशनात् गत इति ज्ञेयः ।
किञ्च सुसंस्कृतकृताभिधः इत्यस्य अग्निबन्धस्य विशेषणत्वमपि न युज्यते तथाहि
बन्धस्य चतुर्वर्गसिद्धिरत्वात् “पञ्चावशात्सङ्ख्याकान् रसबन्धान् प्रचक्षते” इति
प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरिति ॥ ८८ ॥

महाबन्धमाह, हेम्ना ।—एकतां ब्रजति स्वणरौप्याभ्यां सह मिश्रिनी भवति ।
निविडो नोन्नतानतः, समानसवावयव इत्यर्थः । गुटिकाकारः स्वर्गेण रौप्येण वा सह
धमनवशात् एकैभ्यः गुटिकाकारेण परिणत इत्यर्थः । अतिदीर्घोऽज्ज्वलः विच्छुरित-
प्रभाविशिष्टः, सुचिरस्थायिप्रभासम्पन्नो वा । निहतः, प्राप्ताघातः, सन् पटुवत् लवणवत्

अथ सूतानां सङ्ग्रहमूच्छाकल्पः ।—

विष्णुकान्ता-शशि-लता-कुम्भी-कनकमूलकैः ।

विशाला-नागिनी-कन्द-व्याघ्रपादो-कुरुण्टकैः ॥ ८० ॥

वृश्चिकालीभशुण्डोभ्यां हसपाद्या सहसुरैः ।

अप्रसूतगवा मूत्रैः पिष्टं वा कुलके पचेत् ॥ ८१ ॥

पक्वमेवं सृतेर्नाहिर्मर्दितं विपचेद्रसम् ।

यन्त्रेषु मूच्छां सूतानामेष कल्पः समासतः ॥ ८२ ॥

अथ जलूकावन्धलक्षणम् ।—

सूते गर्भनियोजिताङ्गकनके पादाशनागोऽथवा

पञ्चाङ्गुलक-शास्त्रलो-क्तमदा-श्लेष्मातवोजैस्तथा ।

चूर्णत्वं प्रयाति । निबन्धं यथायथनसम्पादितवन्धनक्रियं चेत् क्षणात् द्रवति, अथौ इति शेषः ॥ ८२ ॥

रसस्य सङ्ग्रहमूच्छाकल्पनाह, विष्णुकान्तेति ।—विष्णुकान्ता अपराजिता। शशौ कर्पूरः । लता लताकस्तूरिका, यद्वा—शशिलता इत्येकपदं, तत्र श्वेत-यूथिका इत्यथ । कुम्भी वारिपथी 'पाना' इति भाषा, दन्तो वा । कनकं धुस्तूरः । मूलकं स्वनामख्यातकन्दविशेषः, 'मूलकै' इत्यत्र 'कुलकै' इति पाठः—पटोलपत्रैरित्यथ । विशाला गोरक्षककटी । नागिनी नागदन्ती । कन्दः शरणां । व्याघ्रपादौ विकङ्कतः, 'वेचि' इति भाषा । कुरुण्टकं पौतङ्गिराष्टो, 'कुरुण्टकै' इत्यत्र 'कुतुम्बकै' इति पाठः—द्रोणपुष्पीरसैः । वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रो 'वृश्चिकाली' इति ख्याता । भशुण्डो हस्तिशुण्डो । हसपादी गोधापदोलता । आसुरं विडाम्यलवणम् । एषा समस्तानां यथाप्राप्तानां वा मूलाद्यन्धतमाङ्गैः सह, अप्रसूतगवा मूत्रैर्वा सह रसं पिष्ट्वा कुलके करोषाथो, 'वा कुलके' इत्यत्र 'वाल्मुकिके' इति पाठः—विष्णुकान्तादीनां मूलाद्यन्धतमाङ्गैः तथा अप्रसूतगवा मूत्रैः सह पिष्ट्वा बालुकायन्त्रं, 'कुण्टे' इति पाठः—कुण्टपटे, अयमेव पाठः साधौघस्त्वया प्रतीतिः । सुगन्धमन्वतः ॥ ८०—८२ ॥

जलूकावन्धमाह, सूते इति ।—गर्भे अभ्यन्तरे नियोजितं स्थापितम् अङ्गम् अङ्गभागः कनकं यत्र तथाविधे अथवा पादाशः, चतुयाशः, नागः, सीसकः यत्र

तद्वत्तेजिनि-कोलकाख्यफलजैशूर्णं तिल पत्रक
तप्ते खल्लतले निधाय सृदिते जाता जलूका वरा ॥ ८३ ॥

अथ क्रियाविशेषेण जलूकाया गुणविशेषः ।—

सैषा स्यात् कपिकच्छुरोमपटले चन्द्रावतीतैलके
चन्द्रे टङ्गणकामपिप्पलिजले खिन्ना भवेत्तेजिनी ।
तप्ते खल्लतले विमर्दनविधियेन्वाहलिया कृता
सा स्त्रीणा मददर्पनाशनकरी ख्याता जलूका वरा ॥ ८४ ॥

अथ जलूकाया त्रिविधप्रमाणनिर्देशः ।—

बाल्ये चाष्टाङ्गला योज्या यौवने च दशाङ्गला ।
द्वादशैव प्रगल्भाना जलूका त्रिविधा मता ॥ ८५ ॥

षाट्शे सृते तिलचूर्णे तथा तेजपत्रचूर्णे च कृत्वा तप्तखल्ले निधाय पञ्चाङ्गुलादिभि सह
मर्दनेन जलूकावन्म भवेत् इत्यर्थः । तत्र पञ्चाङ्गुल एरण्डमूलम् । कृतमदा
वेत्तोक्यविजया । स्नेहातवीज भव्यफलवीजम् । तेजिनि मूर्वा । कोलकाख्यफल वदर-
फलमज्जा ॥ ८२ ॥

प्रक्रियाविशेषेण अस्या गुणविशेषमाह, सेषेति ।—सैषा जलूका, कपिकच्छ-
रोमपटले एकगिन्धोफलगात्रस्यशृङ्गानिचये, तरकाये इत्यर्थः, तेन पर्युषितजले
इत्यर्थः वा, चन्द्रावती चन्द्रमस्त्रिका इति ख्यात पुष्पविशेष तस्या तैलके
बीजीत्यतैले, एलाबीजीत्यतैले वा, चन्द्रे कर्पूरे, कर्पूरोदके, काम दमनक
“दीना” इति ख्यात, टङ्गणकामाभ्या सह पिप्पलीजले पिप्पलीकाये, खिन्ना
पाविता, तेजिनी तेज सम्पन्ना, “सर्वे खान्तास्त्वदन्ता” इति नियमानुसारेण अदन्त-
तेजशब्दात् प्राशस्ये इन्, भवेत्, तत्र तप्तखल्ले नदन कृत्वा यन्त्रात् यन्त्रयोगेन बलया-
कार करणीपयोगियन्त्रविशेषेण, या वलि बलय कृता, सा जलूका । मददर्पेति ।—
स्त्रीणा दपनाशनत्वञ्च मुखे बाहौ वा चारणात् बोध्यम् ॥ ८४ ॥

यथोभेदेन जलूकाया मानमाह, बाल्ये इति ।—बाल्ये इत्यस्य नात्यन्तबाला-
वय्यायामित्यर्थः वाय, अथवा बालायामित्यत्र करणोय, अत्र पक्षे—द्वादशादूर्ध्वं
षोडशादूर्ध्वम् इत्यर्थः । यौवने षोडशादूर्ध्वं त्रिंशतोऽर्ध्वम् । प्रगल्भाना प्रौढाना,
त्रिंशत ऊर्ध्वं पञ्चाशतोऽर्ध्वमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथ जलूकायाः सस्कारविशेषः ।—

धृत्वा सूक्ष्ममुखे पात्रे मेषीक्षीरं प्रदापयेत् ।

स्थापयेदातपे तीव्रे वामराख्येकविंशतिः ॥ ८६ ॥

अथ अन्यविधा जलूका वक्तुं प्रतिज्ञा ।—

द्वितीयाऽत्र मया प्रोक्ता जलूका द्रावणे हिता ।

पुरुषाणां स्थिता मूर्द्धि द्रावयेद्द्वोजमद्भुतम् ॥ ८७ ॥

अथ द्वितीयप्रकारजलूकावन्धः ।—

मुनिपत्ररसञ्चैव शाल्मलीवन्तवारि च ।

जातीमूलस्य तोयञ्च शिशपातोयमयुतम् ॥ ८८ ॥

श्लेष्मातकफलञ्चैव त्रिफलाचूर्णमेव च ।

कोकिलाक्षस्य चूर्णञ्च पारदं मर्दयेद्बुधः ॥ ८९ ॥

जलूका जायते दिव्या रामाजनमनोहरा ।

सा योज्या कामकाले तु कामयेत् कामिनी स्वयम् ॥ ९० ॥

जलूकायाः सस्कारविशेषनाह, धृत्वेति ।—धृत्वा जलूकावल्लभनिमित्तं शेष सूक्ष्ममुखे सङ्घीणमुखविशिष्टे । “सूक्ष्ममुखे पात्रे” इत्यत्र “सूतमुख पात्रम्” इति पाठान्तरे—जलूकावन्धे बलधीकृतस्य सूतस्य सयोगदेशे पात्रं धृत्वा इत्यर्थः । मेषीदग्धे एकविंशतिदिनानि तीव्रातपे स्थापनरूपसस्कारविशेषेण जलूकावल्लभस्य युग्मवर्द्धिर्जायेत इति ॥ ८६ ॥

अन्यविधजलूकावन्धं वक्तुं प्रक्रमते, द्वितीयेति ।—द्रावणे कामिनीद्रावणे इत्यर्थः । मूर्द्धि स्थिता धृता इत्यर्थः । वीजं स्त्रोवीथम् । अद्भुतत्वञ्च पुंमूर्द्धि स्थिता अपि स्त्रीवीजद्रावणात् बोध्यम् ॥ ८७ ॥

तमेव बन्धप्रकारनाह, मुनिपत्ररसमिति ।—मुनिपत्ररसम् अगम्यपत्ररस, वक्तुपुष्पवस्त्ररसम् इत्यर्थः, दमनकपत्ररसं वा । शाल्मलीवन्तवारि शाल्मलीपुष्पस्य प्रसवबन्धनरसम् । जातीमूलस्य ताय कालतीलतामूलस्वरसम् । शिशपातोयमयुतं “शिशु” इति ख्यातवृक्षमूलस्वरसमयुतम् । श्लेष्मातकफलं बहुवारफलम् । मुनिपत्रादौना स्वरसं त्रिफलाकोकिलाक्षयोश्चूर्णं सूतञ्चैकौक्यं मर्दयित्वा जलूका क्रूयात् ॥ ८८—९० ॥

अथ जलूकावधान्तरम् ।—

त्रिफला-भृङ्ग-महौषध-मधु-मर्पिष्कागदुग्ध-गोमूत्रे ।
नागं सप्तनिर्घितं समरसजारित जलूका स्यात् ॥ १०१ ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

भानुस्वरदिनसङ्ख्याप्रमाणसूतं गृहीतदीनारम् ।
अङ्गोल-राजवृक्ष-कुमारौरसशोधनं कुर्यात् ॥ १०२ ॥
शशिरेखा-वरवर्णी-सकोकिलाक्षापामार्ग-कनकानाम् ।
चूर्णं सहैकविंशतिदिनानि सम्मर्दयेत् सम्यक् ॥ १०३ ॥
निशाया काञ्जिक यूप दत्त्वा योनीं प्रवेशयेत् ।
बालमध्यमवृद्धासु योज्या विज्ञाय तत् क्रमात् ॥
नौरसानामपि नृणा योषा स्यात् सङ्गमोत्सुका ॥ १०४ ॥

जलूकान्तरमाह, विफलेति ।—त्रिफलाकाषादौ पृथक् पृथक् सप्तवारं वज्रि
खन्त सौप्तिक निषिच्य समरसेन सह जारित कृत्वा पूर्ववत् जलूका कुर्यात् ॥ १०१ ॥

प्रकारान्तरमाह, भान्विति ।—भानु द्वादश, स्वर सप्त, दिनम् एक, एतत्सङ्ख्या-
प्रमाणसूतं द्वादशादिवयं निमित्त्वा विंशतिसङ्ख्याप्रमाणरस, विंशतिपलप्रमाणरस-
मित्यर्थ, रससत्कारकर्मणि सवन्त्रैव पलाङ्गुलिन मानविधानदशनात् अत्रापि पलमान-
तैव युक्ता । गृहीतदीनारं कवलितकर्षद्वयमुवर्णम् । राजवृक्ष आरग्वध । कुमारी
गृहकन्या । शशिरेखा सोनराजौ गुडूचौ वा । वरवर्णी गोरोचना हरिद्रा वा ।
कनक धुन्तूर । निशाया हरिद्राया काञ्जिक यूप काञ्जिकेन सह कृत यूप-
मित्यर्थ, स च यूप मुद्गादिशनीधान्येन सह काय्य, यूपयोनित्वात् मुद्गादीनाम्, यद्वा
—निशाया स्वरस, काञ्जिक तथा यूप मुद्गादियूपम् । अयमर्थ, —यासौकृतचतु
श्लोकमितस्त्वं विंशतिपलमानं सूतम् अङ्गोलादीनां स्वरसेन सम्यग्य शोधनं कुर्यात्,
ततः तत्र शशिरेखादीनां चूर्णं युक्त्या किञ्चित् किञ्चित् दत्त्वा निशाकाञ्जिक-
यूपेण निशास्वरसादिभि वा एकविंशतिदिनानि मर्दयित्वा च प्रयुञ्जीत ।
बालेति ।—अत्रापि पूर्ववत् बालाद्यवस्थाभेदेन अष्ट दश द्वादशाङ्गुलमाना योज्या
इति ॥ १०२—१०४ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

खरमञ्जरिवीजान्वितपुष्करवीजैः सुचूर्णितैः कल्कम् ।

क्त्वा सूतं पुटयेद्दमूषाया भवेद्भस्म ॥ ११४ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

काकोडुम्बरिकाया दुग्धेन सुभावितो हिङ्गुः ।

मर्दनपुटेन विधिना सूत भस्मीकरोत्येव ॥ ११५ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

देवदालीं हरिक्रान्तामारनालेन पेषयेत् ।

तद्भवैः सप्तधा सूतं कुर्यान्मर्दितमूर्च्छितम् ॥ ११६ ॥

तत् सूतं खर्परे दद्याद्वत्त्वा दत्त्वा तु तद्भवम् ।

चुल्लोपरि पचेच्चाक्लं भस्म स्यात्त्वणोपमम् ॥ ११७ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

अपामार्गस्य वीजानि तथैरण्डस्य चूर्णयेत् ।

तच्चूर्णं पारदे देयं मूषायामधरोत्तरम् ॥

कृत्वा लघुपुटैः पच्याच्चतुर्भिर्भस्मता नयेत् ॥ ११८ ॥

प्रक्रियान्तरमाह, खरमञ्जरीति ।—खरमञ्जरीवीजम् अपामार्गवीजम् । पुष्करवीजं पद्मवीजम् । पद्मापामार्गवीजचूर्णेन सह कल्कोक्तं पारदं दमूषाया कृत्वा पुटयेत्, तेन भस्मीभवति ॥ ११४ ॥

साधनान्तरमाह, काकोडुम्बरिकाया इति ।—काकोडुम्बरिका कीठोडुम्बर “डुमुर” इति भाषा । हिङ्गुम् उडुम्बरक्षीरेण सप्तधा भावयेत्, ततः तेन हिङ्गुना सह यथाविधि मर्दनपुटनाम्ना सूतं भस्मीभवति ॥ ११५ ॥

प्रकारान्तरमाह, देवदालीमिति ।—देवदालीं हस्तिघोषक । हरिक्रान्तां विष्णुकान्ता, नीलपुष्पापरानिता इति यावत् । एतद्द्वयस्य आरनालेन सह पेषयेत्, ततः तरलोभुताभ्यां ताभ्यां सूतस्य सप्तवारं मर्दनमूर्च्छनादिकं कृत्वा खर्परोपरि चुल्लोपं तत् सूतं संस्थाप्य च उक्तद्वयं तत्र पुनः पुनर्दत्त्वा दद्यात् सञ्चान्यं च दिनं यावत् पचेत् एव त्वणोपमं भस्म जायते ॥ ११६।११७ ॥

अन्वविधमाह अपामार्गस्येति ।—अधरोत्तरम् उपपद्यते । चतुर्भिः इत्यस्य लघु पुटैरित्यनेनान्वयः ॥ ११८ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

कटुतुम्बुद्भवे कन्दे गर्भे नारीपयःप्लुते ।
सप्तधा म्रियते सूतः स्वेदितो गोमयाग्निना ॥ ११६ ॥

प्रकारान्तरम् ।—

अङ्गोलस्य शिफावारि-पिष्ट खल्ले विमर्दयेत् ।
सूत गन्धकसन्तुल्यं दिनान्ते त निरोधयेत् ॥
पुटयेद्भूधरे यन्त्रे दिनान्ते स मृतो भवेत् ॥ १२० ॥

अन्यविधम् ।—

वटक्षीरेण सूताभ्रौ मर्दयेत् प्रहरत्रयम् ।
पाचयेत्तेन काष्ठेन भस्मीभवति तद्रसः ॥ १२१ ॥

अथ रसभस्मसेवनविधिः ।—

अथाऽऽतुरो रसाचार्यं साक्षाद्देवं महेश्वरम् ।
साधितञ्च रसं शृङ्ग-दन्तवेण्वादिधारितम् ॥ १२२ ॥
अर्चयित्वा यथाशक्ति देवगोब्राह्मणानपि ।
पर्णखण्डे धृत सूतं जग्ध्वा स्यादनुपानतः ॥ १२३ ॥

अथ रससेवने पथ्यविधिः ।—

धृतसैन्धवधान्याक-जौरकार्द्रकसंस्कृतम् ।
तण्डुलीयकधान्याक-पटोलालम्बुषादिकम् ॥ १२४ ॥

मतान्तरमाह, कटुतुम्बुद्भवे इति ।—कटुतुम्बो तित्तालावु कटुतुम्बौ उद्भवति
अस्मात् तादृगे कन्दे मूले, गर्भे मध्ये कटुतुम्बौ मूलकल्कमध्ये इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

विधानान्तरमाह, अङ्गोलस्येति ।—अङ्गोल “धल अँकोड” इति प्रसिद्धः ।
आदौ खल्ले अङ्गीठमूलरसेन तुल्यगन्धक पारद दिन यावत् विमर्दयेत्, ततो मूषाया
निरुध्य चतुर्ग्राम भूधरे पचेत् ॥ १२० ॥

अपरमाह, वटक्षीरेणेति ।—तेन काष्ठेन वटकाष्ठेन ॥ १२१ ॥

सूत्रस्य भक्षणविधिमाह, अथेति ।—रसाचार्यं पारदभस्मकर्तारं वेद्यम् । पर्ण-
खण्डे धृत सूतमित्यादि ।—भस्मरसं पर्णखण्डमध्ये संस्थाप्य यथाव्याज्यनुपानयोगतः
भक्षयित्वा वक्त्यमाणपथ्यसेवी स्यात् ॥ १२२।१२३ ॥

गोधूमजीर्णशाल्यन्नं गव्यं क्षीरं घृतं दधि ।

हसोदकं मुद्गरसः पथ्यवर्गं समासतः ॥ १२५ ॥

अथ रससेवने अपथ्यानि ।—

बृहतीविल्वकुष्माण्डं वेत्तायं कारवेल्लकम् ।

माणं मसूरं निष्पार्वं कुलित्यं सर्षपं तिलम् ॥ १२६ ॥

लङ्घनोदत्तनस्नान-ताम्रचूडसुराऽऽसवान् ।

आनूपमांसं धान्याम्न भोजनं कदलीदले ।

कांस्ये च गुरुं विष्टम्भि तीक्ष्णैश्च भृशं त्यजेत् ॥ १२७ ॥

अथ देवीशास्त्रोक्तं ककारादिगणः ।—

कण्टारीफलकाञ्चिकञ्च कलमस्तैलं तथा राजिका

निम्बूकं कतकं कलिङ्गफलं कुष्माण्डकं कर्कटी ।

कारौकुटकारवेल्लकफलं कर्कोटिकायाः फलं

वृन्ताकञ्च कपित्थकं खलु गणं प्राक्तं ककारादिकः ॥ १२८ ॥

देवीशास्त्रोदितः सोऽयं ककारादिगणो मतः ।

शास्त्रान्तरविनिर्दिष्टः कथ्यतेऽन्यप्रकारतः ॥ १२९ ॥

पथ्यवर्गमाह घृतेति ।—घृतादिभिः मस्त्रुतं तण्डुलीयादिकं पथ्यं सेवेत । अथ अलम्बशां मुण्डिरौ । हसोदकं “दिवा सूर्याशुमन्तं निशि चन्द्राशुभोत्तमम् । कालेन प्रक्रममलनगस्थेनाविषौक्तम् ॥ हसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ॥” इत्युक्तलक्षणम् ॥ १२४।१२५ ॥

रसोपयोगे वजनौयान्याह, बृहतीति ।—कारवेल्लकं “करला उच्छ” इति ख्यानम् । निष्पार्वं शिम्बि । लङ्घनम् उपवास । उदत्तं चूर्णादिना गावर्घर्षणम् । ताम्रचूडं ककुटं । कदलीपत्रे काश्यपात्रे च भोजनं तथा गुर्वन्नादिकञ्च त्यजेत् ॥ १२६।१२७ ॥

रसोपयोगे कुष्माण्डकारवेल्लादिरूपकादिद्रव्यवर्जनप्रसङ्गेन देवीशास्त्रोक्तं ककारादिगणमाह कण्टारीति ।—कण्टारीफलं कण्टकारीफलम् । कलमं जलान्विशेषं, “कल्माधान” इति प्रसिद्धं, “कलम” इत्यत्र “कमठ” इति पाठे कलमः इत्यर्थः । तैलं कटुतैलं, अक्षयमाणककारादिगणे कटुतैलग्रहणात् ।

अथ श्रीकृष्णदेवोक्त-ककारादिगण ।—

कङ्कः कन्दुककालकुक्कुटकल-क्रोडा कुलत्यास्त्या
कण्टारो कटुतैलकण्णगलक कूर्मः कलाय कणा ।
ककारुश्च कठिलकश्च कतकं कर्कोटक कर्कटी
काली काञ्चिकर्मष कादिकगणः श्रीकृष्णदेवोदितः ॥ १३० ॥

अथ ककारादिनिषेधस्यापवाद ।—

यस्मिन् रसे च कण्ठोक्त्या ककारादिनिषेधितः ।
तत्र तत्र निषेध्यस्तु तदौचित्यमतोऽन्यतः ॥ १३१ ॥

अथ रसव्यापदि प्रतीकार ।—

उद्गारे सति दध्यन्नं कृष्णमीन सजीरकम् ।
अभ्यङ्गमनिलक्ष्मि तैलैर्नारायणादिभिः ॥ १३२ ॥

राजिका रक्तशेषप । कतकं जलप्रसादनफल, “निर्मली” इति प्रसिद्धम् ।
कलिङ्गकफलम् इन्द्रियव तरुजो वा । कर्कटी “कौकुड” इति भाषा । कारौ
कण्टकारीभेदः, “कारी” इत्यत्र “कौरौ” इति पाठे—शुकी, शुकजातीया
स्त्रीत्यर्थः, “केकी” इति पाठे—मयूर इत्यर्थः । कर्कोटिकाया फल “कौक्कोल”
इति भाषा । तैलराजिकानिष्कृष्टत्वाकानां ककारादिकत्वाभावेऽपि वर्जनैयत्वान्
वर्जनैयद्रव्यप्रसङ्गेन ककारादिषु अन्तर्भावो बोध्यः ॥ १२८।१२९ ॥

श्रीकृष्णदेवोक्त ककारादिगणमाह, कङ्कुरिति ।—कङ्कु प्रसातिका “कौडनि”
इति प्रसिद्ध । कन्दुक पूगफलम् । कोल वदरफलम् । कल कलकण्ठ, हसपारा-
बलादिरित्यर्थः । क्रोडा वराह । कृष्णगलक कृष्णवर्णगडकमस्य, “गडुड माह” इति
भाषा, कुकुभपक्षी वा, “कुकी पक्षी” इति भाषा । कलाय वर्तुलकलाय, “मटर”
इति प्रसिद्ध । कणा पिप्पली, “कणा” इत्यत्र “कणी” इति पाठे—अश्वकण्ठता ।
ककारु कुष्माण्डभेद “कखार” इति उत्कले प्रसिद्ध । कठिलक, कारवेल्क ।
काली असितविव कृष्णजीरको वा । श्रीकृष्णदेवनामा कश्चित् भिषक् ॥ १३० ॥

ककारादिनिषेधस्यापवादविषयमाह, यस्मिन्निति ।—कण्ठोक्त्या कण्ठरवेष तेषां
नामयङ्गणेन । अन्यत अन्यस्मिन् रसे । औचित्यम् उचितत्वात् न निषेध्य-
मित्यर्थः ॥ १३१ ॥

रसोपयोगी मात्रादिदीपात् कस्याञ्चित् व्यापक्षौ सत्या तत्प्रतीकारमाह, उद्गारे

अरतौ शीततोयेन मस्तकोपरि सेचनम् ।

दृष्ट्वाया नारिकेलाम्बु मुद्गयूष सशर्करम् ॥ १३३ ॥

अथ रससेवने उपचारविधि ।—

द्राक्षादाडिमखर्जूर-कदलीना फल भजेत् ।

रसवीर्यविद्वद्द्वयं दधिक्षीरक्षुशर्करा ॥

शीतोपचारमन्यच्च—”

॥ १३४ ॥

अथ रसत्यागे उपचारविधि ।—

“—रसत्यागविधौ पुनः ।

भक्षयेद्बृहतीविल्वं सकृत् साधारणो विधिः ॥ १३५ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिद्धगुप्तस्य सूनोवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रसशीघ्रनवन्धनभस्मजलूकादिनिरूपण नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति ।—कृष्णमीनं कृष्णवर्णमस्यविशेषं शङ्खीमङ्गरादिकं तच्च सजीरकं जीरक-
संस्कृतं कृत्वा दद्यादिति शेषः । अन्यत स्पष्टम् ॥ १३२।१३३ ॥

उपयुक्तरसस्य वीर्योत्कर्षार्थं क्रियाविशेषमाह, द्राक्षेति ।—दध्यादिकं भक्षयेत्
सकृत्तिरिक्तं शीतोपचारञ्च कुर्यात् ॥ १३४ ॥

रससेवनप्रयोजने सिद्धे त्यागकालिककर्तव्यमाह, रसत्यागविधाविति ।—सकृत्
एकवारं बृहती विल्वञ्च भक्षयेत्, एतेन रसोपयोगफलस्थिरं भवेत् त्यागजन्या
काचित् व्यापत्तिः कालान्तरे फलापगमो वा न जायते इति बोध्यम् ।
साधारणो विधिः अतः परं यथेष्टाहाराचारः करणीयः, यथा—साधारणविधिः
रससेवायाम् एष सामान्यनिधनः ॥ १३५ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधन्याम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ ज्वरचिकित्सनम् ।—

अथ चिकित्सनीयरोगाणां यथाक्रमं नामानि ।—

ज्वरस्य रक्तपित्तस्य कामस्य श्वासद्विधयोः ।

वैस्वर्यस्य क्षयस्यापि तथाऽरोचप्रसेकयो ॥ १ ॥

कृदिहृद्रोगयोश्चैव तृणामद्योद्भवाशंसाम् ।

उदावर्त्तातिसाराणां ग्रहण्यन्तिप्रवाहिणो ॥ २ ॥

विसृच्या वज्रिमान्यस्य मूत्रकृच्छ्राश्मरीरुजाम् ।

मेहस्य सोमरोगस्य पिडकानाञ्च विदूधेः ॥ ३ ॥

हृदिगुल्मादिरोगाणां शूलानामुदरस्य च ।

पाण्डुराफविसर्पाणां कुष्ठचित्तनभस्वताम् ॥ ४ ॥

वातास्रस्याऽऽहृतानाञ्च बन्ध्यानां गर्भिणीरुजाम् ।

सूतिकाबालरोगाणामुन्मादेऽपस्मृतावपि ॥ ५ ॥

ज्वररोगे कर्णरोगे नामारोगाऽऽस्यरोगयोः ।

शिरःसञ्जातरोगेषु व्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेव रोगेषु उपयोगितया रसस्य प्राधान्यात् पथसं रसाज्याय विवृत्य इत्यादौ
सर्वरोगेषु प्रथमोत्पन्नत्वात् तथा जन्मसंरणयोर्व्यवस्थावित्तेन सर्वरोगेषु अव्यभिचारि
तया वर्त्तमानत्वेन च प्राधान्याच्च आदौ ज्वरचिकित्सितं वक्तुं द्वादशाज्यायमारभते,
तत्र च प्रस्तुतग्रन्थोक्तरीगाणां नामनिर्देशानन्तरं यथाक्रमं चिकित्सितं वक्तुं प्रति-
जानीते, ज्वरस्येति ।—हृदि वा हृक्का । प्रसेकं प्रतिप्रयाय । मद्योद्भव लट्वात्यय ।
प्रवाहिण्य प्रवाहिकाया । पिडकानां प्रमेहपिडकानां । कृष्टेति ।—क्षिच
कुष्ठविशेष श्वेतकुष्ठं वा, नभस्वान् वायुं तेषां, कुष्ठादिरोगाणामित्यर्थः, यथा—
क्षिचनभस्वता विविधवातरोगाणाम्, “क्षिचनभस्वताम्” इत्यत्र “क्षिचनभस्वताम्”
इति पाठान्तरं ससौचीनम् । आहृतानामित्यत्र वातानामिति शेषो बोध्यः,
दोषाच्छन्नवायूनामिति यावत् । भग्ने भग्नरोगे । गुच्छरोगे उपदशादिगायनीयरोगे

ग्रन्थग्रादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे विषेषु च ।

जरायास्त्वनपत्याना वीजपोषणहेतवे ॥ ७ ॥

परिपाय्याऽनया सर्वं रोगाणां हि चिकित्सितम् ।

रसलोहविषैरत्र योगैर्वक्ष्ये यथाऽऽगमम् ॥ ८ ॥

अथ वातज्वरलक्षणम् ।—

रोमाञ्चकम्पौ वदने मधुत्वमुज्जृम्भणं मस्तकतोददाहौ ।

वातज्वरस्योक्तमिदं हि लक्ष्यं भुक्तोत्तरं स्यादयदि शश्वदेव ॥ ९ ॥

गुदभगादिरीगे वा । जराया वाङ्मयस्य । अनपत्याना पुत्रहीनाना वीजपोषणहेतवे शकतद्वदर्थे, चिकित्सितम् इति योज्यम्, तत्र जराया चिकित्सित रसायनौषध, “यज्जराव्याधिविवक्षि भेषज तद्रसायनम्” इत्युक्ते, तथा अनपत्याना वीजपोषणार्थं चिकित्सित बाज्रीकरणौषधमिति ज्ञेयम् । परिपाय्या पर्यायक्रमेण, उद्देशानु-
वायिपौर्वापर्यायक्रमेणेत्यर्थः । रसलोहविषै रसाश्च लोहाश्च विषाणि च यत्र तैः तादृशे योगे रसादिनिर्मितभेषजैः । यथाऽऽगम यथाशास्त्रम् । क्वचित्—“योगैर्वक्ष्ये यथाऽऽगमम्” इत्यनन्तरं “ज्वरिणी हितमग्नीयात यथा नाभ्याकचिभवेत् । अन्न-
काले ह्यभुञ्जान क्षीपत स्मियतेऽथवा ॥ यावत् सूत न शुद्ध न च मृतमथ नो मूर्च्छत गन्धवद् नो वज्र मारित वा न च गगनवधो नोपसृताथ शुद्धा । स्वपाय्य सर्वलोह विषमपि न मृत तैलपाकिऽनभिन्न तावद्वैद्य क सिद्धी भवति वमभुजा मण्डली श्लाघ्ययोग्य ॥ अथ ज्वराणां लक्षणानि प्रतीकाराश्चोच्यन्ते” इत्यधिक पाठो दृश्यते ॥ १—८ ॥

अथ उद्देशानुसारेण ज्वरचिकित्सिते वक्तव्ये चिकित्सायां वातजादिभेदज्ञानस्य विभिन्नोपयोगितात् वातजादिलक्षण विवक्षुराचार्य वातविकाराणामसङ्ग्रेयत्वात् आशुकारित्वाच्च दोषेषु वातस्यैव प्राधान्यात् आदौ वातज्वरलक्षणमाह, रोमाञ्चेति । —रोमाञ्च रोमहर्ष । वदने मधुत्वमाधुर्थ्यम्, “वदने मधुत्वम्” इति पाठस्तु मुद्राकर-
प्रमादज इति मन्ये, यत वात कषायरस, तज्ज्वरकारि च मुख्यस्य कषायरसताया एव सर्ववैव चरकादिषु समुल्लेख दृश्यते, अत आह “अमधुत्वम्” इत्येव पाठ साधु, अमधुत्व माधुर्याभाव, सुखस्य विरसता इत्यर्थः, तथा च चरकनिदानस्थाने वातज्वरलक्षणे,—“कषायास्यत्वमास्रवैरस्य वा” इति । सुश्रुतेऽपि उत्तरतन्त्रे ज्वरप्रतिषेधे “शिरोहृद्वाक्पृष्ठवक्त्रवैरस्यम्” इति । लक्ष्यं चिह्नं, रूपमित्यर्थः ।

अथ पित्तज्वरलक्षणम् ।—

विरिकशोषास्यकटुत्वतीव्र-तापप्रलापश्चमसूर्च्छनानि ।

एतानि पित्तज्वरलक्षणानि वमिः सट्षणाङ्गविदाहिता च ॥ १० ॥

अथ कफज्वरलक्षणम् ।—

कामश्वासौ मुखे जाड्यं माधुर्यं बहुनिद्रता ।

प्रखेदः स्वल्पदाहश्च श्लेष्मजज्वरलक्षणम् ॥ ११ ॥

भुक्तोत्तरमिति ।—यदि शश्वत् नित्यं भुक्तोत्तर भुक्तस्य भोजनस्य उत्तरम अनन्तर-
मित्यर्थं, भोजनपरिणामानन्तरमिति यावत्, तस्यैव वातप्रकोपकत्वेन उक्तत्वात्,
तथा च—“वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराद्धेऽपि च” इति, अन्ने परिणते
जीर्णे इत्यर्थः । यदि स्यात्, कोप इति शेषः ॥ ९ ॥

पित्तज्वरलक्षणमाह, विरिकेति ।—विरिक विरचन, द्रवमलनि सरणम् इति
यावत् । शोष, मुखस्येति शोष । आस्यकटुत्व मुखस्य तित्तता अथवा पित्तस्य कटुत्वात्
कटुरसत्वमपि भवितुमर्हति मुखस्य, तथा च “कटु स्यात् कटुतिक्तयो” इति मेदिनी ।
तीव्रमन्ताप इत्यत्र देहस्य इति शेषो बोध्यः । प्रलाप अनन्वथकवाक्यप्रयोगः । भ्रम-
स्वदेहभ्रमणज्ञानम्, अथवा—भ्रम पीत शङ्ख इत्यादिवत् भ्रमज्ञानम्, ननु
अशीतिवातविकारमध्ये पठितस्य भ्रमस्य पित्तविकारमध्ये ग्रहणं कथं सङ्गच्छते
इति चेत् उच्यते—तस्य वातलिङ्गत्वेऽपि “रज पित्तानिलाङ्गम्” इति उत्तरव
दर्शनात् पित्तस्यापि तत्र कर्तृत्वीपलक्ष्ये सपित्तवातस्यैव तदुत्पादकत्वं बोध्यम्
इति । अङ्गविदाहिता अङ्गेषु विविशेषेण दाहः ॥ १० ॥

कफज्वरलक्षणमाह, कासेति ।—जाड्य क्षब्धता, देहस्य जडिमा इत्यर्थः ।
माधुर्यमित्यस्य मुखे इत्यनेनान्वयो बोध्यः, अथवा—जाड्यमपि मुखे एव, कफस्य
अरुचिकारित्वात् भोजनविषये अक्षमता इत्यर्थः । प्रखेद अत्यर्थं खेददर्शनं, किन्तु ज्वरे
प्रायशः खेदावरोधस्य एव अनुशासनदर्शनात् प्रखेद इत्यत्र अस्येद इति पाठः
युक्ततया प्रतिभाति, अथवा प्रखेदं प्रगतं खेदं तेन खेदाभाव इत्यर्थः, प्रशब्दस्य
प्रगतार्थकत्वम् अन्यथापि दृश्यते, यथा चक्रपाणिनकृतसङ्ग्रहस्य अतीसारचिकित्सित-
व्याख्याने शिवदासः,—“कार्यज्ञानशून्यान्ते प्रद्रव लघुभोजनम्” इत्यत्र “प्रद्रव
प्रगतद्रवम्”, विसृज्य तत्रैव अनुसन्धेयः । स्वल्पदाहश्चेति ।—“गौरव शीतमुत्क्रोदः”
इत्यादिसौश्रुतकफज्वरलक्षणे शीतदर्शनात् कफजे स्वल्पदाहः, इति लक्षणं यद्यपि

अथ हन्धमन्निपातज्वराणामातिदेशिकलक्षणम् ।—

मिश्रितं लक्षणं यत्त द्वयोस्त्रिषु भवेच्च तत् ॥ १२ ॥

अथ रसायनानि । ५—

अथ त्रैलोक्यमुन्दररसम् ।—

विमर्दिताभ्या रसगन्धकाभ्यां

नीरेण कुर्याद्विह गोल्कं तम् ।

भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चात्

तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् ॥ १३ ॥

साधं मूहत्तं विनिरुध्य धीमान्दीपयेद्दीप्तकृशान्नाऽप्य ।

अधस्ततः सिध्यति पर्पटीयं नवज्वरारण्यकृशानुमेघं ॥ १४ ॥

विरुद्धतया प्रतिभाति तथाऽपि सर्वस्मिन्नेव ज्वरे पित्तस्याव्यभिचरितत्वात् कफजेऽपि
स्वल्पटाह सन्धवत्येव इति न कश्चिद्विरोधः ॥ ११ ॥

हन्धमन्निपातजानां लक्षणमतिदेशिनाह मिश्रितमिति ।—यत् लक्षणं मिश्रितं
वातादिदोषत्रयाणां पृथक् पृथक् यल्लक्षणमुक्तं तत् नवज्वरं ससृष्टं द्वयो हन्धजेषु,
वातपित्त वातश्लेष्म पित्तश्लेष्मजेषु इत्यर्थः, त्रिषु विदोषजेषु, सन्निपातेषु इत्यर्थः,
भवेत्, हन्धजेषु द्वयोर्विदोषजो पृथक् पृथक् यल्लक्षणमुक्तं तदेव मिलितं भवेत् एवं
त्रिदोषजेषुपि त्रयाणां दोषाणां पृथक् पृथक् यल्लक्षणमुक्तं तान्मिलितं भवेदिति ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यमुन्दररसे—नवज्वरारण्यकृशानुमेघं नवज्वर एव आरग्यकृशान्
दावानल तस्य मेघं लक्षणया मेघनिस्तमितिव, मेघस्य अनलप्रशमनशक्तेरदृष्टत्वात्,
मेघनिस्तुत वारि यथा अनल निर्वापयति, अथ त्रैलोक्यमुन्दरोऽपि

इदानीम् उद्दिष्टानां व्याधीनां प्रशमनं वक्तुं प्रसूति, अथ रसायनानीति ।
—यद्यपि चरकादौ “यज्जराव्याधिविध्यसि भेषजं तद्रसायनम्” इत्यनेन जराव्याधि-
विनाशनौषधानां रसायनसज्ञा तथा “कायतन्त्र रसायनतन्त्रम्” इत्यादिना ज्वरादि-
चिकित्सिताधिकारात् रसायनाधिकारस्य पृथक्त्वं परिदृश्यते, तथाऽपि “रसन्द्रमिष-
नि शेषं जराव्याधिविनाशनम्” “हृतो हन्ति जराव्याधिम्” इत्याद्युक्त्या रसघटितानां
सर्वेषामेवौषधानां जराव्याधिविनाशनसामर्थ्यात् तेष्वपि रसायनसज्ञा न दोषा-
वहा इति ।

विनिष्य पूर्वं रमनाच्च तालु-देशच्च मिन्धूद्रवजोरकार्द्रे ।

वक्त्रोन्मिताच्चाऽऽर्द्रकतोयमिश्रामेना नियोज्य स्थगयेत् पटेन ॥ १५ ॥

धर्मोद्गमो यावदतः परञ्च तक्रौदन पथ्यमिह प्रयोज्यम् ।

कुर्याद्दिनानां त्रितयं यदीत्यं ज्वरस्य शङ्काऽपि तदा भवेत् किम् ?

॥ १६ ॥

अथ त्रैलोक्यडम्बररसः ।—

सूतार्कगन्धचपला-जयपालतिक्ता

पथ्या त्रिवृच्च विषतिन्दुकजान् समाशान् ।

सम्भाव्य वज्रिपयसा मधुना त्रिवक्त्र-

स्त्रैलोक्यडम्बररसोऽभिनवज्वरघ्न ॥ १७ ॥

अथ मेघनाद रसः ।—

पादाशकंसाररविः समांश-गन्धो विपक्वः स्वकषायपिष्टः ।

रसः क्रमान्वाषमितश्चलादि-ज्वरेषु नास्ति किल मेघनादः ॥ १८ ॥

तथा नवज्वर नाशयतीत्यर्थः । आनौ यथाविधि गुडरसगन्धक कज्जलीकृत्य जलेन सम्पूर्य च गोलक कुर्यात्, ततः तद्रोलक नूतनभाण्डे स्थापयित्वा केनचित्ताम्रपात्रेण आच्छाद्य च सन्धि लिप्ता वृक्षापरि संस्थापयेत्, अथश्च अग्निं दत्त्वा मुहूर्तं (दण्डद्वय) पचैत्, ततः परपटिकाकारो भवेत् । अस्तीपयोगकाले च आद्रकरसेन सैन्धवजीरके पिष्टा तेन जिह्वातालू आलिप्य आद्रकरसेनैव अस्य रक्तिद्वय पीत्वा पश्चात् वस्तेणात्मानं सवगुण्डयेत् घर्मदर्शनं यावत्, ततः तक्रौदन पथ्यं कर्तव्यम्, एव दिनद्वयेणैव ज्वरो जग्न्यति ॥ १३—१६ ॥

त्रैलोक्यडम्बररसे—अर्कं ताम्रं, चपला पिप्पली, तिक्ता कटुकी विषतिन्दुक-जान् कुशीलुबौजानि “कुञ्चिला” इति ख्यातान् । सम्भाव्य भावयित्वा, भावना च सप्तकालं देया । वज्रिपयसा सुहीचीरेण । त्रिवक्त्रं गुल्मापटकपरिमितं ॥ १७ ॥

मेघनादरसे—पादाशकसाररविः पादाश रसभागपेक्षया प्रत्येक चतुर्थभागः, कम काश्यम्, आर पित्तल, रवि ताम्रं यव ताट्टशः । समांशगन्ध रसेन तुल्य गन्धकः । विपक्वं पुटे पक्वः । स्वकषायपिष्टं मेघनादस्य स्वरसेन क्वाथेन वा पिष्टं, मेघनाद रक्ततण्डलीयकः । रसः पारदः । चलादिज्वरेषु वातादिज्वरेषु, “रूचं शीतो लघुः सूक्ष्मशलीऽथ विशदः खरः” इत्युक्त्या चलस्य वातधर्मत्वान्

अथ ज्वरगजहरिरस ।—

दरदजलदयुक्त शुद्धसूतञ्च गन्धं
प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मञ्च दद्यात् ।
ज्वरगजहरिसंज्ञ शृङ्गवेगोदकेन
प्रथमजनितदाहो क्षीरभक्तेन भोज्यः ॥ १९ ॥

अथ दीपिकारस ।—

सन्तप्तसीसभागञ्च पारद गन्धकं कणाम् ।
समभाग पृथक्त्वं मेलयेच्च यथाविधि ॥ २० ॥
जम्बोरस्य रसे सर्वं मर्दयेच्च दिनत्रयम् ।
मेघनादकुमार्योश्च रसे चापि दिनत्रयम् ॥ २१ ॥
दिनद्वयमजामूत्रे गवां मूत्रे दिनत्रयम् ।
भावयेच्च यथायोग्यं तस्मिन्नेतानि दापयेत् ॥ २२ ॥
सैन्धवं चित्रक भाग सौवर्चलवणं तथा ।
तेन सम्मेलनं कृत्वा भावयेच्च पुनः पुनः ॥ २३ ॥

धर्मधर्मिणोश्चाभेदोपचारात् चलशब्देनात्र वातो गम्यते, यद्वा—चलादिज्वरेषु विषमज्वरादिषु, “य स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्या तथैव च । वेगतश्चापि विषम ज्वर स विषम क्षुत् ॥” इति विषमज्वरलक्षणे कालस्यानियतत्वं चालत्वं बोध्यम् । यत्तु रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसेन्द्रचित्तामण्यादौ “आर कास्य सृत तास विभिन्स्तुल्यञ्च गन्धकम् । रसेन मेघनादस्य पिष्टा वहु पुटे पचेत् ॥” इत्यादिना मेघनाद-रस उक्त स रसयुक्तात् अस्माद्भिन्न एव इति मन्यव्यम् ॥ १८ ॥

ज्वरगजहरिरस—दरद हिङ्गुलम् । जलदम् अभ्रं, न सुप्तक, दरद-सूतदिसाहचर्यानुरोधात् । वल्लयुग्म चतुर्गुणमितम् । प्रथमेति ।—प्रथमं ज्वरादौ जनित उत्पादित, दोषैरिति शेष, यद्वा—जनित इति स्वार्थे णिच् तेन जात इत्यर्थ, दाह स अस्यास्तीति दाहपूर्वज्वरीत्यर्थ । क्षीरभक्तेन सुदुग्धान्नेन करणेन भोज्य भोजन कारयितव्य इत्यर्थ ॥ १९ ॥

दीपिकारस—सन्तप्तसीसभागं सीसकभस्मन भागमेकम् । कथा पिप्पलीम् । सप्त सीसकभागे । यथाविधि यथाक्रमम् । मेघनाद. तण्डुलीयकः, कुमारी

अनेन विधिना सम्यक् सिद्धो भवति तद्रसः ।

शर्कराष्टतसयुक्तं दद्याद्बल्लत्रय रसम् ॥ २४ ॥

गोधूमस्यौदनं पथ्यं माषसूपञ्च वास्तुकम् ।

धात्रीफलसमायुक्तं सर्वज्वरविनाशनम् ॥

दोषिकारस इत्येष तन्त्रज्ञैः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

अथ शीतभञ्जोरसः ।—

पारद रसकं तालं तुल्यं गन्धकटङ्गणम् ।

सर्वमेतत् समं शुद्धं कारवल्गुना द्ववैर्दिनम् ॥ २६ ॥

मर्दयेत्तेन कल्केन ताम्रपात्रोदरं लिपेत् ।

अङ्गुलाङ्गुलैर्मानेन तं पचेत् सिकताह्वये ॥ २७ ॥

यन्त्रे यावत् स्फुटन्येव ब्रीहयस्तस्य पृष्ठतः ।

ततः सुशीतलं ग्राह्यं ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ॥ २८ ॥

शीतभञ्जो रसो नाम चूर्णयेन्मरिचैः समम् ।

माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥

त्रिदिनैर्विषम तीव्रमेकहितिचतुर्थकम् ॥ २९ ॥

धनकुमारिका, अनयो प्रत्येकस्वरसेन दिनत्रय भाव्यम् । सैन्धवमिति ।—सीसकादिक जम्बीरादीनां रसेन यथाविधि भावयित्वा पश्चात् सैन्धवादिक मेलयित्वा च पुनः जम्बीरादिभिः यथोक्तविधानेन भावयेत् । गोधूमस्यौदनं गोधूमकृतमभ्यस्यम् । धात्री-फलसमायुक्तम् आमलक्या संस्कृतम् ॥ २०—२५ ॥

शीतभञ्जोरसे—रसकं खपरम । तालं हरितालम् । लिपेदित्यत्र नुमोऽभाव आर्षश्चान्दसो वा, तेन लिप्सेदित्यर्थः । अङ्गुलाङ्गुलैर्मानेन पादाङ्गुलि-प्रमाणोत्प्रेषवता इत्यर्थः, कल्केन इत्यनेनान्वयः । सिकताह्वये बालुकामञ्जके । पारदादिद्रव्यषट्कं कारवल्गुरसेन दिनमेकं मर्दयेत् तावत् यावत् पिण्डता गच्छेत्, ततः तत्कल्केन ताम्रपात्रस्य कस्यचित् अभ्यन्तरदेशे पादाङ्गुलोत्प्रेषप्रमाणेन यथा भवति तथा लिप्त्वा पात्रान्तरेणाच्छाद्य च सन्धिं लिप्त्वा तत्पात्रं बालुकायन्त्रेण पचेत्, बालुको-परि कतिचित् ब्रीहोन् सस्यापयेच्च, ततः पात्रावस्थावज्ज्वाला देया, यावत् ब्रीहयः न स्फुटन्ति, अनन्तरं स्वाद्वशीतलात् ताम्रपात्रादौषधमाकृत्य चूर्णयेत्,

अथ मृतजीवनरसे ।—

कुष्माण्डचूर्णतिलजै प्रतिशुद्धताल
गाढ विमर्द्य सुषवोमलिलेन तुल्यम् ।
सूतेन हिङ्गुलभुवा सिकताख्ययन्त्रे
गोलं विधाय परिवृत्तकपालमध्ये ॥ ३० ॥
पत्रेण त दिनपतेरपिधाय रुद्धा
सन्धि तयोर्गुडसुधाखटिकाशिवाभिः ।
वल्ली पचेन्मृदुनि पात्रशिर स्थशालि-
वैवर्ण्यमात्रमवधि प्रविधाय धीमान् ॥ ३१ ॥
वल्गु ततः सुरसमिश्रममुष्य दद्यात्
सर्पिं' सिता कणपयो मधु चानुपेयम् ।
जेतुं ज्वरान् प्रविषमानिह वान्तिशान्त्यै
मौली सुशोतलजलस्य ददौत धाराम् ॥ ३२ ॥

अथाऽऽमयान्त रसरजमौलि-भूषामणि तं मृतजीवनाख्यम् ।

सुधारसेनेव रसेन येन सञ्जीवन स्यात् सहसाऽऽतुराणाम् ॥ ३३ ॥

तत मरिचै पर्णखण्डेन च सह नाषैकमौषध भक्षयेत् । व्यवहारिकी नावा तु
गुञ्जादयसिता ॥ २६—२८ ॥

मृतजीवनरसे—कुष्माण्डचूर्णतिलजै कुष्माण्डमलिलेन चूर्णोदकेन तिलतैलेन
च । “प्रतिशुद्ध” इत्यत्र “प्रविशुद्ध” इति पाठस्तु समोचोन । सुषवोमलिलेन
कारवेन्नरसेन । सूतेन हिङ्गुलभुवा हिङ्गुलीत्यपारदेन । परिवृत्तकपालमध्ये गोलकार-
मृन्मूषामध्ये । दिनपते अकस्य । सुधा चूर्णम् । सुरसमिश्र तुलसीपत्ररससङ्गिनम् ।
मौली शिरसि । आमयान्तम् आमयानाम अन्तो यस्मात् (रोगान्तकरम् । कुष्माण्ड-
सलिलादिभि यथाविधि शीथितहरिताल हिङ्गुलीत्यपारदश्च समपरिमित गृहीत्वा
कारवेन्नरसेन गाढ विमर्द्य पिण्डाकारं कुर्यात्, तत अकपत्रेणावेष्ट्य सुदृढमृन्मूषाया
मस्याप्य च गुड चूर्ण खटिका हरितकौचूर्णैर्मर्दिते सन्धि निरुह्यात् । तत बालुका-
यन्त्रमध्ये मूषा ता मस्याप्य पूर्ववत् बालुकोपरि शालीन् निधाय मन्दवह्निना तावत्
पचेत् यावत् शालयो विवर्णा जायन्ते, तत स्नाङ्गशीत त समुद्धृत्य सुगुप्त स्थापयेत् ।

अथ शीतभञ्जोरसः ।—

सूततालशिलासुत्या मर्दयेत् कर्कटीरसे ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्य तत् कल्कं कज्जलीकृतम् ॥ ३४ ॥
विपचेत् बालुकायन्त्रे यथोक्तविधिना ततः ।
दद्यान्मरिचचूर्णेन माषमात्रं भिषग्वरः ॥ ३५ ॥
प्रपिवेदुष्णतीयस्य तुलुकं शीतकज्वरे ।
शीतभञ्जो रसः सोऽयं शीतज्वरनिवारणः ॥ ३६ ॥

अथ ब्रह्मज्वराद्भुशः ।—

रसहिङ्गुलजोपालैर्ब्रह्मा दन्त्यम्बुमर्दितैः ।
दिनार्द्धेन ज्वरं हन्याद्भुञ्जेत् सितया सह ॥ ३७ ॥

अथ महाज्वराद्भुशः ।—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवौजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्भिश्च समं व्योषं चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३८ ॥
दन्तभाण्डेऽथवा शार्ङ्गे काष्ठे नैव कदाचन ।
वातश्लेष्मज्वरे देयं हन्धजे वा त्रिदोषजे ॥ ३९ ॥
रसेन शृङ्गवेरस्य जम्बोरस्याथवा पुनः ।
गुञ्जादयश्च जीर्णेऽस्मिन् दधिभक्तं प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥

गुञ्जादयमितं तत् तुलसीरसेन पीत्वा सर्पिरादिकं सर्वान्नुपमायथा आलीङ्ग्य
अनुपानं कुर्यात् । औषधसेवनेन चेत् वान्तिजायेत तदा सुशीतलजलेन
भूद्धानमभिषेचेत् ॥ ३०—३३ ॥

शीतभञ्जोरसे—शिला सन शिला । कर्कटी एवाह . “कर्कटी” इत्यत्र
“मर्कटी” इति पाठान्तरे—मर्कटी शृङ्गशिखी । तुलुकं गण्डूषम् ॥ ३४—३६ ॥

ब्रह्मज्वराद्भुशे—ब्रह्मा भागवद्भुशः, तेन रसस्य एका भागं हिङ्गुलस्य द्वौ
जोपालस्य च द्वौ भागा याज्या । दन्त्यम्बुमर्दितैः दन्तीमूलकाष्ठेन पिष्टैः ।
अन्यान्तरेऽस्य हिङ्गुलेश्वरसञ्ज्ञा ज्ञातव्या ॥ ३७ ॥

महाज्वराद्भुशे—मिश्रितव्योषं सूतादिभिश्चतुर्भिः तुल्यं याज्यम् । दन्तभाण्डे
हृदिदलनिमित्तभाजने । शार्ङ्गे माङ्गिषादिशृङ्गमये भाजने । वातश्लेष्मज्वरे वातज्वरे

एकद्वित्रिदिनैर्हन्त्याज्वरान् दोषक्रमेण तु ।

महाज्वराङ्कुशा नाम रसोऽय शम्भुनोदितः ॥ ४१ ॥

अथ मृत्युञ्जय ।—

तालं ताम्ररजो रसश्च गगन गन्धश्च नेपालकं
दोनारप्रमितं तदईमुदितं टङ्क शिला माक्षिकम् ।
दोनारद्वितय विषस्य शिखिन पिष्ट्वा रसैः पाचितो
यश्चिन्तामणिवज्ज्वरौघविजयी नाम्ना तु मृत्युञ्जयः ॥ ४२ ॥

अथ सवज्वरारि ।—

तालं ताम्रमयोरजश्च चपला-तुल्याभ्रक कान्तक
नाग स्याच्च समांशकं सुसृदितं मूलञ्च पौनर्नवम् ।
भृङ्गोकासहरीपुनर्नवमहा-मन्दारपत्रोद्भवैः
कल्कं बालुकयन्त्रपाचितमिदं सर्वज्वरस्यान्तकृतम् ॥ ४३ ॥

अथ चन्द्रसूर्यो नानरस ।—

तुल्येन तुल्यः शिवजश्च गन्धो जम्बीरनीरेण विमर्दनीयः ।
दिनत्रयं मलय तेन तुल्यं व्योष ततः सिध्यति चन्द्रसूर्यः ॥ ४४ ॥

शमज्वरं च, न तु वातश्लेष्मज्वरे, हन्तजस्य पृथगुपादानात् । अस्मिन् औषधे ।
एकेति ।—एकदोषजमेकदिनेन, द्विदोषजं दिनद्वयेन, सन्निपातजञ्च दिवसत्रयेण
हन्त्यादित्यर्थः ॥ ३८—४१ ॥

मृत्युञ्जये—ताम्ररजं मारिततालचूर्णम् । गगनम् अक्षम् । नेपालकं नेपाली,
मन शिला इत्यर्थः । दोनारप्रमितं शाणमितम् । तदईं दोनाराईं, माषद्वयमित्यर्थः ।
टङ्क टङ्कणम् । शिला शिलाजतु, “नेपालकम्” इत्यत्र “जपालकम्” इति पाठे तु—
शिलया मन शिला ग्राह्या । माक्षिकं घातुमाक्षिकम् । शिखिनं चित्रकस्य । पाचितः
पुटपक्वः । चिन्तामणिवत् चिन्तामणिरसवत् नारायणवत् वा ॥ ४२ ॥

सवज्वरारौ—चपला पिप्पली । कान्तक काललौहः । नाग सौसकम् । पौनर्नव
मूलं पुनर्नवामूलम् । भृङ्गो विजया । कासहरी कासमर्दं कण्टकारी वा । पुनर्नवेत्यत्र
पुनश्चन्द्रोऽनुरोधात् । महा गौरवतश्छुला । मन्दारः पारिभद्रकः ॥ ४३ ॥

चन्द्रसूर्यस्यै—शिवजः पारदः । तेन तुल्यादित्रयेण तुल्यं व्योषं मिलितचिकटुः ।

वक्त्रो विजेतु विषमावलम्बि दलेन देयो भुजगाख्यवल्लराः ।
दुग्धं हितं स्यादिह शृङ्गवर-रसेन शैत्ये ह्यपसेवनायः ॥४५॥
तक्रं मगर्भज्वरशूनयोस्तु द्राक्षाखुना पथ्यमनन्तरोक्तम् ।
रोधं वरायाः सलिलेन शूल जम्बीरनीरेण वराजलेन ॥४६॥
अपस्मृतावत्र नियोजनीयमभ्यञ्जनं निम्बपयोभवाभ्याम् ।
घृतौदनं स्यादिह भोजनाय जम्बीरनीरेण निहन्ति गुल्मम् ॥४७॥
हिङ्ग्वस्त्रिकानिम्बुरसेन देयं स्त्रीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तः ।
स्तम्भार्थमस्मिन् ससित पयः स्याद्गुडो नियोज्यो वमनप्रशान्त्यै ॥४८॥

अथ विषप्रयोगायोग्यनिदेशः ।—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य वा ।
विष तस्य न दातव्यं दत्त चेद्दोषकारकम् ॥ ४९ ॥

अथ उमाप्रसादनो रसः ।—

मेघपारदवैगन्ध-विषव्योषपटूनि च ।
जारकद्वयमेतानि समभागानि कारयेत् ॥ ५० ॥
सिन्दुवाररसेनापि लशुनस्य रसेन च ।
अपामागेरसेनापि सप्तरात्रं विमर्दयेत् ॥ ५१ ॥
तत् पक्व बालुकायन्त्रे गुच्छामात्रं प्रयोजयेत् ।
सनागवल्लीमरिचं ततः शीताम्बु पाययेत् ॥ ५२ ॥

चूर्णम् । वक्त्रं रक्तिवपम् । विषमावलम्बि विषमाश्रित, ज्वरमिति शेषः । भुजगाख्य-
वल्लराः नागवल्लराः, ताम्बूलस्य इत्यर्थः । रोधं सलरोधम् । वरायां सलिलेन
विफलोदकेन । अपस्मृतौ अपस्मारे वराजलेन त्रिफलायाः क्वाथेन शीतकषायेण
वा औषधं पाययित्वा निम्बपयोभवाभ्यां निम्बपत्ररसघृताभ्याम् अभ्यञ्जनम् अभ्यङ्गं
नियोजनीयम् । स्तम्भार्थं शूलस्तम्भनाय । गुड इति ।—औषधसेवनेन वमने जाते
तत्प्रशान्त्यै गुडं प्रयोज्य ॥ ४४—४८ ॥

अशीतिरिति ।—वसुवर्षाणि अष्टौ वर्षाणि । एकोनाशीतिवषादूर्ध्वं नवमवषादूर्ध्वं
अथ विषप्रयोगेन न कर्तव्यं इति निष्कर्षः । स्त्रोकोऽयं प्रसिद्धः इति केचित् ॥ ४९ ॥

उमाप्रसादनरसे—मेघ, सुक्लकम् । वैगन्धं गन्धकम् । पटुं सेन्धवल्लवणम् ।

उमाप्रसादनो नाम रस शीतज्वरापहः ।

चातुर्थिकं त्रिरात्र वा नाशयेत् किमुतापरान् ? ॥५३॥

अथ ज्वराद्गुणरसः ।—

टङ्गणं रसगन्धी च समभागान् प्रकल्पयेत् ।

नेपाल द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेत् खल्लमध्यत ॥५४॥

स्रक्ष्णता याति तदुयावत्तावत्तन्मर्दयेच्छनैः ।

सैन्धव मरिचं शङ्खं चिञ्चाक्षारं समाक्षिकम् ॥५५॥

तुल्यमेतत्त्रयं कृत्वा निम्बुतोयेन मर्दयेत् ।

चणप्रमाणवटकान् भक्षयेच्च दिनत्रयम् ॥ ५६ ॥

ऐकाहिकं द्वाहिकञ्च त्राहिकञ्च चतुर्थिकम् ।

सर्वज्वरविनाशाय ज्वराङ्कुश इति स्मृत ॥ ५७ ॥

अथ सर्वाङ्गसुन्दरचिन्तामणिरसः ।—

अभ्रकं गन्धकं सूतं तोलैकैकं पृथक् पृथक् ।

गृह्यत्वा विषतोलाङ्गं तोलाङ्गं तित्तिरीफलम् ॥ ५८ ॥

एतत् सर्वं समं कृत्वा मर्दयेत् खल्लमध्यतः ।

स्रक्ष्णता याति तदुयावत्तावत् सन्मर्दयेच्छनैः ॥५९॥

विस्तारं परिणान्ते च गर्ता कृत्वा षडङ्गुलाम् ।

फणिवल्लीदलान्यन्तर्गर्तायां प्रक्षिपेन्नरः ॥६०॥

सिन्दुवाररसेन निर्गुण्डीखरसेन । सप्तरात्रमिति प्रत्येकखरसेन सप्तवारम् । मरिच-
चूर्णनागवल्लीरसेन गुञ्जैकप्रमाणम् औषधमुपयोष्य शीतलजलमनुपाययितव्यम्
इति ॥ ५०—५३ ॥

ज्वराद्गुणरसे—नेपालं ताम्रं, द्विगुणमित्येकभागमपेक्ष्य बोध्यम् । शङ्खं शङ्खभक्षः ।
चिञ्चाक्षारं तित्तिरीक्षारम् । माक्षिकं स्पर्णमाक्षिकम् । तुल्यं प्रत्येकं टङ्गणभागः ।
एतत् त्रयं टङ्गणादिवयेणैकं, नेपालमेकं, सैन्धवादिपञ्चकैर्नेकमित्येतत्त्रयमित्यर्थः ।
निम्बुतोयेन जम्बीररसेन ॥ ५४—५७ ॥

सर्वाङ्गसुन्दरचिन्तामणिरसे—तित्तिरीफलं जैपालवौजम्, “तित्तिरी” इत्यत्र
“तित्तिडी” “तित्तिली” इति च पाठेऽपि—स एवायं । विस्तारं द्वैर्घ्यैः ।

पर्णेषु सूतकल्कं तं गर्त्ताया स्थापयेद्दृढम् ।
 कल्कादुपरि तत् पर्णैर्गर्त्तावक्त्रं प्रपूरयेत् ॥ ६१ ॥
 गर्त्तायान्तु ततो देयं पुटमारण्यकोत्पलैः ।
 स्वाङ्गशीतलता ज्ञात्वा समाकर्षेत्तत् परम् ॥ ६२ ॥
 सूतलिप्तदलैः सार्द्धं कल्कं खल्ले विमर्दयेत् ।
 तोलाङ्गममृतं क्षिप्त्वा तोलाङ्गं तित्तिरीफलम् ॥ ६३ ॥
 स्थापयेत् खल्लितं कल्कं योजयेद्भुञ्जमात्रया ।
 शृङ्गवेराश्वसा युक्तं तोक्ष्णचित्रकसैन्धवैः ॥ ६४ ॥
 सन्निपाते तथा वार्ते त्रिदोषे विषमज्वरे ।
 अग्निमान्द्ये ग्रहण्याञ्च तथा देयोऽतिसारिणि ॥ ६५ ॥
 भोजनं दाधिमक्तञ्च रसेऽस्मिन् सम्प्रयोजयेत् ।
 व्याध्याधिक्यं यदा कुर्यादुदकं ढालयेत्ततः ॥ ६६ ॥
 एष योगवरः श्रोमान् प्राणिनां प्राणदायकः ।
 चिन्तामणिरिति ख्यातो रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ ६७ ॥

परिणाहे वेष्टन्वाम् । गत्ता गतम्, आवृत्तगर्त्तशब्दोऽप्यस्तीति गम्यते
 प्रयोगदर्शनात् । फणिवल्लीदलानि ताम्बूलौपमाणि । अन्तर्गर्त्ताया गत्ताभ्यन्तरे ।
 पर्णेषु ताम्बूलौदलेषु, लिप्तमिति शेषः । सूतकल्कम् अश्वादिकृतमौषधपिण्डम् ।
 तोक्ष्णं मरिचं चविका वा । अथ विधिः,—अश्वादिकं यथोक्तमानं खल्ले
 तावद्दृढं मर्दयेत्, यावत् चिकणता गच्छति, ततः जलेन पर्णरसेन वा
 चूर्णं तदालोढ्य सान्द्रं पर्णेषु लिप्पेत । उत्प्रेषविस्ताराभ्यां षडङ्गुलमितं गर्त्तमेकं
 कृत्वा तन्मध्ये पर्णदलानि कतिचित् निर्दिष्ट्य तदुपरि भेषजकल्कलिप्तानि तान्
 स्थापयेत्, भृशं कति पर्णानि दत्त्वा गतसुखं प्रपूर्य वन्यकरीषे पट्टं
 दापयेत्, स्वाङ्गशीतलं समुद्रुत्य च सपर्णमेव तदौषधम् अमृतार्द्धतोलकेन
 जैपालार्द्धतोलकेन च खल्ले मर्दयित्वा स्थापयेत् । तस्माद्भुञ्जमानमौषधं तोक्ष्णादीनां
 प्रत्येकं रक्तिद्वयमितेन चूर्णेन आद्रकरीसेन च दापयेत् । अनुपानं सदध्यन्नं
 कुर्यात् । प्रयोगेणानेन यदि व्याधिराधिक्यं भवति, तदा शिरसि उदके
 ढालयेत् ॥ ५८—६७ ॥

अथ लोकनाथगुटिका ।—

सूतेन्द्रं परिमद्यं पञ्चपटुभिः चारैस्त्रिभिस्त ततः
 पिण्डे हिङ्गमहौषधासुरिमये सखेद्य धान्यादके ।
 निर्गुण्डास्वहुताशमन्य-तिलपर्णुन्मत्तभृङ्गाद्रकं
 कामातागिरिकर्णिकाम्लवटला-पञ्चाङ्गुलीत्येर्जलैः ॥६८॥
 सूतेन्द्रेण समैर्विमद्यं सहजैः पित्तैस्ततो भावयेत्
 टण्डुल्लग-तुलायमत्स्यशिशिना सा सान्नपातान् जयेत् ।
 विख्याता भुवि लोकनाथगुटिका मारौचमात्रा हिता
 स्यादस्याः सहितं दधीक्षुशकल वीर्यं भवेच्छीतलम् ॥६९॥

अथ सूचिकाभरणो रस ।—

वज्रवैक्रान्तयोर्मत्स्य प्रत्येक निष्कसम्मितम् ।
 शृङ्गोविषं द्विनिष्कञ्च त्रिनिष्कं चूलिकापटु ॥ ७० ॥

लोकनाथगुटिकाया—पञ्चपटुभिः “सौवर्चलं सैन्धवञ्च विडमौद्भिदमेव च ।
 आनुद्रेण नहैतानि पञ्चेन लवणानि च ॥” इत्युक्ते पञ्चलवणैः । चारैस्त्रिभिः
 ‘वज्रिका टण्डुल्लगं यवचार उदाहृतं’ इत्युक्ते विचारैः, अत्र भागाशुक्तात् लवण-
 चाराणां प्रत्येकं सूतेन्द्रसमत्वं बोध्यम् । आसुरिराजिका । धान्यादके काञ्जिके । निर्गुण्डौ
 निन्दुवार । अश्व बालकम् । हुताशमन्य अग्निमन्य । तिलपर्णी रक्तचन्दनम् ।
 उन्मत्त क्षूर । भृङ्ग भृङ्गराज । कामाता काकमात्री । गिरिकर्णिका अपरा-
 जिता । म्लव केवत्तसुक्तकम् । दला तास्त्रूलम् । पञ्चाङ्गुल एरण्ड । सहजैः
 स्वाभाविकैः अविकृतैः, पित्तैर्वित्यनेन सखेद्य, रोगादिभिर्मृतानां पित्तं विकृतं
 भवति, अत्र तु अतद्विधैः । टण्डौ शूकर । तुलाय सहिष । शिशू मयूर । मारीच-
 मात्रा मरिचप्रमाणा । सहितं हितसहितं, न तद्वितसहितमित्यर्थः, “स हितम्”
 इत्यत्र “सहितम्” इति पाठः साधुः, तत्र सशर्करमित्यर्थः । इक्षुशकलम् इक्षुखण्डम् ।
 अयमर्थः,—मिलिते पञ्चपटुभिः चारवयैश्च मिलिते तुल्य रस सम्यग्यं शौलक विधाय
 हिङ्गमादिमयेऽपिण्डे सम्याप्य च दोलायन्ते काञ्जिकेन खेदयेत्, ततो दोलायन्नादुद्धृतं
 तदौषधं निर्गुण्डादीनां प्रत्येकं स्वस्वैः काथैर्वा यथायोग्यं रससमैर्विमद्यं पञ्चभिः
 पित्तैः यथाविधि भावयेत् ॥ ६८-६९ ॥

पञ्चनिष्कोऽग्निजारश्च सर्वभेकत्र मेलयेत् ।
 तावद्भस्मरसं यावन्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ७१ ॥
 शार्ङ्गष्टादिकवर्गस्य चारनीरेण भावयेत् ।
 त्रयोविंशतिवाराणि विमर्द्य च विशोष्य च ॥ ७२ ॥
 ततो विमर्द्य दिवसं क्षिपेद्दन्तकरण्डके ।
 मृतमञ्जोवनाख्योऽयं सूचकामरणो रसः ॥ ७३ ॥
 सन्निपातेन तीव्रेण मुमूर्षोर्भूगतस्य च ।
 तालुनि प्रच्छयित्वाऽथ रसमेनं विनिक्षिपेत् ॥ ७४ ॥
 सूच्याऽतिसूक्ष्मया तोयाभिन्नयाऽतिप्रयत्नतः ।
 ततस्त्रैलेन त लिप्त्वा निवाते सन्निवेशयेत् ॥ ७५ ॥
 ततोऽर्द्धग्रहणादूर्द्धं मुक्तमूत्रपुरीषकम् ।
 लब्धसञ्च प्रतापाढ्यं दोलयन्त शिरो मुहुः ॥ ७६ ॥
 आयुञ्जन्त विजानोयादन्यथा चान्यथा खलु ।
 ततः श्रोताम्बुसम्पूर्णं कटाहं त निवेशयेत् ॥ ७७ ॥
 तत्र चोत्कथित तोयमपनोयापरं क्षिपेत् ।
 याचमानममुं पश्चात् पाययेत् ससितं पयः ॥ ७८ ॥
 दधि वा मितयोपेतं नारिकेलजलं तथा ।
 रश्माफनानि दद्याच्च स्त्रियते सोऽन्यथा खलु ॥ ७९ ॥

सूचिकाभरणरसः—वज्र हौरकम् । वैक्रान्त “चुणी” इति प्रसिद्धम् ।
 निष्कसंज्ञितं प्राणमानम् । शृङ्गीविष कन्दविषभेदः, तदभावे कालकुट अमृताख्य
 वा । चुल्लिकापटु चुल्लिकालवणं, नरसार इत्यथ । अग्निजार पश्चिमसागरीभूत
 औषधविशेषः । तावत् तावन्मानं, मिलितानामेषा समानमित्यर्थः, भस्मरस रस-
 सिन्दूरम् । शार्ङ्गष्टादिकेति ।—वक्ष्यमाणस्य शार्ङ्गष्टादिकवर्गस्य भस्मीकृतस्य चतुर्गुणे
 षड्गुणे वा तोये एकविंशतिवारपरिस्तुतेन चारोदकेनेत्यर्थः । दन्तकरण्डके गजदन्त-
 निर्मितभाजने । तोयाभिन्नया जलसिक्तया । प्रतापाढ्यं बलवन्तः, दीपवेगोदयात् अथन
 परित्यज्य उद्गमनादिवेष्टावन्तम् । अन्यथा चान्यथा खलु प्रतापप्रदर्शनाद्यकरणे

लव्यसंज्ञं प्रभाषन्त याचमानं फलादिकम् ।
 तस्मादाकृत्य तैलाक्त तैल पिष्ट्वाऽपनीय च ॥ ८० ॥
 लेपयेन्नन्धकर्पूरैरापादतलमस्तकम् ।
 इत्यादिशिशिरैर्द्रव्यैः सप्तरात्रमुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 कर्णाक्षिनासिकावक्त्रे क्षिपेत् पोताश्रय मुहुः ।
 अष्टमेऽहनि सम्प्राप्ते दर्दुरौमूलजं रसम् ॥ ८२ ॥
 समित पाययेद्देगमवतारयितुं रसम् ।
 रसेऽवतारिते पश्चात् यथेष्टं भोजनं दधि ॥ ८३ ॥
 श्वासोच्छ्वासयुतञ्चान्यैर्मुक्तजीवनलक्षणैः ।
 कटाहे जलसम्पूर्णं निक्षिपेद्बोधलव्यये ॥ ८४ ॥
 लव्यबोधं तमाकृत्य पूर्ववत् समुपाचरेत् ।
 जीवित्वा यावदायुष्यं म्रियते तदनन्तरम् ॥ ८५ ॥
 सन्निपाते महाघोरे मज्जन्त मृत्युसागरे ।
 उद्धरेत्तस्य धर्मस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न विन्दति ॥ ८६ ॥
 सन्निपातमहामृत्यु-भयनिर्मुक्तमानवः ।
 अपि सर्वस्वदानेन प्राणाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ ८७ ॥

गतायुष विज्ञानीयादित्यर्थः । उक्तव्युत्तम् आत्रय्य टिप्पणसम्पर्केण सन्ततम् ।
 अपरं शीतलं तोयम् । अन्यथा शीतोपचाराद्यकरणे समितदुग्धाद्यप्रदाने च ।
 पिष्ट्वा गात्रमार्जन्वा उद्धृत्य, “पिष्ट्वा” इत्यत्र “पिष्ट्या” इति पाठे—पिष्ट्या पिष्टिकया,
 तण्डुलादिचूर्णेन इत्यर्थः । पोताश्रयः जलमित्यर्थः । दर्दुरौमूलजं पुनर्नवामूल-
 त्यम् । वज्रादिकं यथोक्तमानं गृहीत्वा शार्ङ्गष्टादीनां चारोदकेन वयोविशति-
 वारं विभाव्य विशोष्य च पुनरेकदिनं विनये गजदन्तभाजने स्थापयेत् । मुमूर्षो
 सन्निपातिनः शिरस्तालं कूर्चकेनात्येन वा केनचित् प्रच्छन्नसाधनेन किञ्चित् प्रच्छयित्वा
 जलसम्पृक्तेनातिसूक्ष्मेण सूचीशक्तेन रसमेव गृहीत्वा च तत्र दापयेत् तैलेनाभ्यज्य
 निवाते स्थापयेच्च । ततः प्रहरार्धानन्तरं मज्जा लब्ध्वा त्यक्तमूदपुरीषं सन्निपाती
 चेत् शिरस्त्राखनादिकं कुप्यात् तदा तमायुष्यन्तं जानीयात् । ततः शीतलजलपुष्पैः

अन्यथा नरकं तावदुयावत् कल्पावकल्पना ।
इत्याज्ञा शाङ्गरी ज्ञेया शम्भुना परिकीर्तिता ॥८८॥
प्रकाशा नैव कर्त्तव्या रसीत्तरणमूलिका ।
शास्त्र विना प्रयच्छन्ते मन्दा वित्ताभिकाङ्क्षया ॥
गुरुप्रसादमासाद्य सन्निपाते प्रयुज्यताम् ॥८९॥

अथ शार्ङ्गटादिवर्गः ।—

शार्ङ्गटा च तथा व्याघ्री करीरस्तिलपर्णिका ।
इन्द्रवारुणिका मुस्ता हरिद्राऽङ्गोलमूलिका ॥९०॥
अपामार्गः कणा स्वर्णः कटुतुम्बी च तिलिडी ।
शार्ङ्गटादिकवर्गीऽय सन्निपातहरः परम् ॥९१॥

अथ सूचोमुखो रसः ।—

सूत गन्धकतालक मणिशिला तार्प्यं लव तुल्यकं
जेपाल विषटङ्कणं मधुफल कृत्वा समाश दृढम् ।
कृत्वा कज्जलिका विषोत्त्वणफणेः पित्तैश्च सम्भावयेत्
क्षिप्त्वा सोसककूपिके रसवर सूचोमुख नामतः ॥९२॥

कोष्ठके तम् अवगाहयेत्, यटा च तज्जलमुत्तमं भवेत् तदा तदपनीय पुनश्च
शीतलजलेन तत् कोष्ठं पूरयेत् । अनन्तरं बुभुक्षवे तस्मै सशर्करदुग्धादिकं दापयेत्,
अदत्ते च नृत्युर्भवितुमर्हति । तत् कोष्ठादवतार्य गात्रमात्रं न्या तण्डुलपिष्टादिना
वा तैलमपनीय कर्पूरचन्दनादिभिः शीतलद्रव्यैः आपादमलकमनुलेपयेत्, एव
सप्ताहं यावत् । अष्टमेऽहनि शीतलजलेन कर्णादिकमभिषिच्य सशर्करं पुनर्नवामूलरस
पाययेत्, एवमौषधसन्तापं प्रशाम्यति, पश्चात् प्रसृतं दधि भोजयेदिति ॥ ७०—८९ ॥

शार्ङ्गटादिवर्गमाह, शार्ङ्गटेति ।—शार्ङ्गटा काकमाची काकजङ्घा वा ।
करीरं वशाङ्गुरः । तिलपर्णिका रक्तचन्दनम् । इन्द्रवारुणिका गीरलककटो ।
अङ्गोलमूलिका अङ्गीठमूलम् । स्वर्णं घुसूरः । कटुतुम्बी तित्तालावु ॥९०।९१॥

सूचोमुखरसे—मणिशिला मनःशिला । तार्प्यं स्वर्णमाक्षिकम् । लव
जातीफलम् । मधुफलं वैकङ्कतम् । विषोत्त्वणफणे तीक्ष्णविषस्य कृष्णसर्पस्य
पित्तैः, पित्तेरिति बहुलं सप्तभावनावोधनाथं, सर्पपित्तानां स्वल्पतया सप्तभिः

ब्रह्मद्वारविकीर्णलोहितलवे गुञ्जैकमात्र टटेत्
 दत्त्वा सम्पुटवद्वतन्द्रिकधनुर्वाते सशाखाहिमे ।
 काम श्वासमरोचक प्रलपन कम्पञ्च हिक्रातुर
 मूकत्व बधिरत्वमुन्मत्तमपस्मार जयेत्तत्क्षणात् ॥ ८३ ॥

अथ सन्निपातगजाङ्गुशः ।—

रमगन्धकतास्त्राभ्रं लाङ्गलीवङ्गिरामठम् ।
 बन्ध्यापटोलनिर्गुण्डी-सुगन्धानिम्बपल्लवाः ॥ ८४ ॥
 पाठा चारवयं च्चेल-बोलधत्तूरतण्डुलैः ।
 शृङ्गीमधूकसारञ्च जम्बीराम्बेन मर्दयेत् ॥ ८५ ॥
 कुथ्याङ्घ्रि निष्क्रमानेन वटिका सा नियच्छति ।
 सखेददाहाभिन्यास सन्निपातगजाङ्गुशः ॥ ८६ ॥

अथ चातुष्टिकहरी रसः ।—

मसारा वैष्णवीसेना अचला कादि कङ्कणा ।
 रागरुद्रोपमोपेता प्रौढामस्तकशालिनौ ॥ ८७ ॥

पित्तैः सप्तभावनाया असङ्गतिश्चेत् यावद्भिः पित्तैः सर्वसैकीभूत सप्त चार्द्रता ब्रजेत्
 तावत्सङ्काशैः सप्तवारं भावेत् इति द्योतनार्थं वा । सौसककूपिके सौसकनिर्मित-
 भाजने, एतच्च पात्रविशेषकथनं सत्कारार्थं बोध्यम् । ब्रह्मद्वारेति ।—ब्रह्मद्वारे
 ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मतालुनि इत्यर्थः, ब्रह्मद्वारत्वञ्चाख्य—एतच्छिद्रेण निष्क्रमणे जीवस्य
 ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात्, विकीर्णं सूच्येण व्यधनात् बहिर्निःसृत लोहितलव रक्त
 बिन्दु तस्मिन् सति सूक्ष्मायसूचीविह्वलब्रह्मरन्ध्रात् रक्तबिन्दौ निःसृते सति गुञ्जामात्र रस-
 मिम द्वापयेत् । सम्पुटेति ।—सम्पुटवद्व बहसुष्टिक य तन्द्रिक तदाख्यसन्नि-
 पातभेदः, तत्सहित धनुर्वात धनुस्तम्ब तस्मिन् बहसुष्टिकतन्द्रिकसन्निपाते धनुर्वाते
 चेत्यर्थः । सशाखाहिमे हस्तपादशैत्यसहिते ॥ ८२।८३ ॥

सन्निपातगजाङ्गुशः—लाङ्गली चव्य कलिकारिका वा । बङ्गि चित्रक ।
 रामठ द्विङ्गु । बन्ध्या बन्ध्याकर्कटकी । सुगन्धा राज्ञा । पल्लवशब्द बन्ध्यादिभिः
 निम्बान्ते प्रत्येक सम्बध्यते । च्चेल गरलम् । बोल गन्धबोल । तण्डुलः
 तण्डुलीयकः । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मधूकसारः शुद्धपुष्पवृक्षसारः ॥ ८४—८६ ॥

त्रिभागं तालकं विन्द्यादेकभागन्तु पारदम् ।

तदर्द्धं गन्धकञ्चैव तदर्द्धन्तु मनःशिला ॥ ८८ ॥

कारवल्लीदलरसेर्मर्दयेत् प्रहरत्रयम् ।

पाचितो बालुकायन्त्रे चातुर्थिकनिवारणः ॥ ८९ ॥

अथ चातुर्थिकगजाङ्गुश ।—

स्याद्रसेन समायुक्तो गन्धकः सुमनोहरः ।

ह्रियावलित्रिगुणितो निर्गुण्डीरसमर्दितः ॥ १०० ॥

सप्तवाराणि तद्योज्यमार्द्रकस्वरसेन तु ।

सन्ततादिज्वरं हन्याच्चातुर्थिकगजाङ्गुशः ॥ १०१ ॥

अथ द्वितीयमृत्यञ्जयरस ।—

ताप्यतालकजैपाल-वत्सनाभमनःशिला ।

ताम्रगन्धकसूतञ्च मुषलीरसमर्दितः ॥

मृत्युञ्जय इति ख्यातः कुक्कुटोपुटपाचितः ॥ १०२ ॥

चातुर्थिकहररसे—ससारा सार पारद, सारत्वञ्चास्य शिववीर्यत्वात्, तत्सहिता पारदसयुक्ता इत्यर्थः । वैष्णवीसेना हरिताल, विष्णुवीर्यत्वाच्चास्य वैष्णवीसेनत्वम् । अचला मनःशिला, अर्वापि लक्ष्मोवीर्यत्वम् मनःशिलाया अचलत्वे हेतुवन्नेय । कादिक कारवल्लीरस । कङ्कणा गन्धक, यत्तु केनचित् कादिक कणा इति पदभेदेन कणाशब्देन पिप्पली इत्युक्तं तन्न मनोरमम्, “त्रिभागम्” इत्यादिनोक्ते सारादौना भागविवरणे पिप्पल्या अट्टष्टत्वात् गन्धकस्य च यद्व्यापि । राग ताम्रपाव, रद्रोपमा बालुका च ताभ्यामुपेता । प्रौढामस्तकशालिनी शालिस्फुटनमावन् इत्यर्थः । अथेषा भागयुक्तिमाह, त्रिभागमिति ।—तालकं हरितालम् । ताल-कादिकं यथोक्तानां षट्कृत्वा कारवल्लीपत्ररसेन प्रहरत्रयं विमर्दयेत्, ततः ताम्रपाव सख्याप्य रुद्धा च बालुकायन्त्रे पचेत्, बालुकोपरि कति प्रौढीन् सख्यापयेच्च, यावत्ते न स्फुटन्ति तावत् रसोऽयं पक्तश्च इति निष्कर्षः ॥८७—८९॥

चातुर्थिकगजाङ्गुशे—ह्रियावलि हरिताल, स च रसभागापेक्षया त्रिगुणितः आञ्च ॥ १००।१०१ ॥

द्वितीयमृत्युञ्जयरसे—ताप्यं खण्डाच्छिकम् । जैपाल जैपालवीर्यम्, “जैपाल”

वल्ग्वय प्रयुञ्जीत यथेष्ट दधिभोजनम् ।

नवज्वरं सन्निपातं हन्यादेष महारसः ॥ १०३ ॥

अथ पञ्चवक्त्ररसः ।—

शुद्धं सूतं विष गन्ध मरिचं टङ्गणं कणाम् ।

मर्दयेद्धूर्तजद्रावैर्दिनमेकन्तु शोषयेत् ॥ १०४ ॥

पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः सन्निपातजित् ।

अर्कमूलकषायञ्च सद्रूपमनुपाययेत् ॥

दध्योदनं हितं तत्र जलयोगञ्च कारयेत् ॥ १०५ ॥

अथ छन्दतरसः ।—

रसगन्धकतुल्यां धतूरफलजैर्द्रवैः ।

मर्दयेद्दिनमेकन्तु तत्तुल्यं त्रिकटुं क्षिपेत् ॥

उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात् सन्निपातजित् ॥ १०६ ॥

अथ सन्निपाताञ्जनरसः ।—

निस्त्वग्ज्जिपालज वीजं दशनिष्कं प्रचूर्णयेत् ।

मरिचं पिप्पली सूत प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ॥ १०७ ॥

भाव्यं जम्बीरजैर्द्रवैः समाहं तत् प्रयत्नतः ।

सन्निपातं निहन्त्याशु अञ्जने यः शिवः स्मृतः ॥ १०८ ॥

मदनफल विडलवण सर्षपाः प्रतिनिष्कद्वयम् ।

चूर्णयित्वा त्रिफलाक्वाथेन सटङ्गणं पिबेत् ॥ १०९ ॥

इत्येव “नेपाल” इति पाठे—नेपालं ताम्रम्, अस्मिन् पत्रे ताम्रस्य द्वौ भागौ शाह्यौ ।

वत्सनाभं विषम् । सुषली तालमूली । कुकुटोपुटपाचित “पुट भूमितले

यत्तद्विहितविहितयोच्छ्रयम् । तावच्च तलविक्षीर्णं तत् स्यात् कुकुटक पुटम् ॥”

इत्युक्तलक्षणकपुटे पाचित ॥ १०२।१०३ ॥

पञ्चवक्त्ररसे—धूर्तजद्रावे धुकूरपत्ररसे । सद्रूपं त्रिकटुचूर्णसहितम् । जलयोग

जलसेकादिकम् ॥ १०४।१०५ ॥

उन्मत्तरसे—तत्तुल्यं त्रिकटुं कज्जलीतुल्यं समुदितत्रिकटुचूर्णम् ॥ १०६ ॥

सन्निपाताञ्जनरसे—सूतं रससिन्दूरम् । शिवः, आरोग्यप्रद इत्यर्थः । जैपाल-

अथ नखम् ।—

कुष्ठपाण्डुच्चराजीर्ण-कामलाकण्ठरोगनुत् ।

नस्ये च गिरिकर्ण्य-वौजैक शीतवारिणा ॥ ११० ॥

अथ प्रतापलङ्घेश्वर ।—

प्रत्येकं रसगन्धयोर्हिपल्यो' कृत्वा मसीं शुद्धयो-

रस्थां स्नेच्छुलुलायलाचनमनो-धात्रीप्रकुञ्चयम् ।

पथ्याया बदरत्रिक त्रिकटु षट्शाण वचा धर्मिणी

वेल्हाम्भोधरपत्रकद्विरद-किञ्जल्काश्वगन्धाह्वयम् ॥ १११ ॥

पिष्टैतत् समधूकसारमखिल कर्षोन्मित न्यस्य तत्

ग्रीन्मर्द्यार्द्धिकरञ्जकामृतयुत सागस्तिकवूषणै ।

भूधात्रीविजयासरित्पतिफल ज्वालामुखौमार्कवैः

प्रत्येक विदधोत निश्चलमति' सप्त क्रमाद्भावनाः ॥ ११२ ॥

पित्तैरथो पञ्च विधाय पञ्चभि करञ्जपत्रामृतधूपनं ततः ।

दत्त्वाऽऽर्द्रकस्य स्वरसेन तण्डुलाकृति विदध्याङ्गुटिका भिषग्वरः

॥ ११३ ॥

बीजादिभिरादावञ्जन दत्त्वा पश्चात् मदनफलादिटङ्गणान्ताना चतुर्णा चूर्णे योग्यमात्रया त्रिफलाकाथेन अनूपान कुर्यात् ॥ १०७—१०९ ॥

नस्यमाह, कुष्ठेति ।—गिरिकर्णी अपराजिता । केवल शीतवारिपिटापराजिता-वौजनस्य कुष्ठदिनाशन भवेत् ॥ ११० ॥

प्रतापलङ्घेश्वर—मसौ कज्जलीम् । अस्या कज्जल्याम् । स्नेच्छ तावम् । लुलायलाचन सहिषानगुग्गुल । मन जटामासौ । धात्री आमलकी, मनो धात्रीत्येकपद वा, तव मनीगुप्ता मन शिला इत्यर्थ, आसा प्रत्येक पलवयम् । बदरत्रिक कोलवयम् । त्रिकटु षट्शाण त्रिकटुचूर्णे मिलितं कालवयम् । धर्मिणी रणका । वेल्ह विडङ्गम् । अम्भोधर सक्तम् । पत्रक तेजपत्रम् । द्विरद-किञ्जल्क नागकेशर । वचादयो सधूकसाराला प्रत्येक कर्षमिता । अर्द्धेति । —करञ्जक मत्तमाल, अस्य त्वक् । अमृत विषम् । सागस्तिकवूषणैरित्यत्र अगस्तिको त्रकपवम् । भूधात्री ताम्रकी । विजया भङ्गा । सरित्पतिफलं

देयैका सन्निपाते प्रतिहतविषये मोहनेनप्रसुप्तोः
 स्यान्नुल्ले साजमादा पवनविकृतिषु दूषणेन ग्रहस्थाम् ।
 दातव्या जीरकेण द्विपतुरगनृणा प्राणसंरक्षणाय
 काकण्याभ्योधिरेतं रसकसमरस वैद्यनाथोऽभ्यधत्त ॥ ११४ ॥

अथ प्राणेश्वर । —

गन्धकाभ्रसम सूतो वाराहौरसमर्दितः ।
 पाचितो बालुकायन्त्रे त्रिफलाव्योषचित्रकै ॥ ११५ ॥
 त्रिक्षारपञ्चलवण-हिङ्गुगुग्गुलुदौष्यकैः ।
 सजीरकै सेन्द्रयवै घृथग्रससमैर्युत ॥ ११६ ॥
 माषमात्रोऽनुपानेन द्विपलस्योष्णवारिणः ।
 अभिन्यासानलभ्रश-ग्रहणीपाण्डुगुल्मिणाम् ॥ ११७ ॥
 कुक्यात् प्राणपरित्वाणमतं प्राणेश्वरः स्मृतः ।
 व्याधिबुद्धौ प्रयोगोऽस्य द्वौ वारौ वैद्यसम्मतः ॥ ११८ ॥

अमुद्रफलस इति नाम्ना ख्यातफलविशेषः, योगेऽस्मिन् करञ्जकामृतमुधादौविजया-
 स्त्रित्यतिफलानां प्रत्येक कर्षाद्वै ग्राह्यम् । ज्वालामुखी चित्रकः । मार्कव भृङ्गराजः,
 सागन्तिकदूषणे ज्वालामुखीमार्कवे सप्त भावना विदधीत इति योजनीयम् ।
 पित्तैरिति । — पञ्चभिः पित्ते पञ्च भावना देया । करञ्जेत्यादौ करञ्जं नक्तमालत्वक्
 पत्र तेजपदसं अमृतं विषम एभिर्धूपनं कार्यं स्मृकारायम् । तण्डुलाकृति तण्डुला
 काराम् । प्रतिहतविषये रूपरसादीनामिन्द्रियाधानां ग्रहणासानर्थ्यं । रसक-
 समरसम् अमृतवद्गुणकारकम् । अतस्तथा, — सर्वं यथोक्तमानं गृह्णात्वा सागन्तिक
 दूषणे ज्वालामुखीमार्कवे प्रत्येकं सप्त सप्त वारान् भावयित्वा पञ्चभिः
 पित्तैश्च पञ्च वारान् भावयेत्, अनन्तरं गुणप्रकर्षाधानार्थं करञ्जादिभिर्धूपनं
 कर्त्तव्यम् ॥ १११—११४ ॥

प्राणेश्वरे—मिलितगन्धकाभ्रतुल्यं पारदः । वाराही वाराहीकन्दः । दौष्यक
 यसानो ! वाराहीकन्दरसेन मर्दिः गन्धकादिद्वयं काचकृष्या सस्थाप्य मृत्पट्टाभ्यां
 लिङ्गाच्च सिन्दूररसविधिना बालुकायन्त्रे पचेत् । ततोऽवतार्यं बाह्वर्निमाय्य च
 त्रिफलादिभिः प्रत्येकं रससमैः सजीव्यं सुगन्धं स्थापयेत् । अस्मात् साधयितुं
 गृह्णीत्वा द्विपलं नोष्णवारिणा अभिन्यासादौ दापयेत् ॥ ११५—११८ ॥

अथ मृतसञ्जीवन ।—

रसायौव्याषकङ्कुष्ठ-शिलातानाभ्रहिङ्गुलान् ।
 कुम्भप्रग्निभृङ्गमारौष-तण्डुलीयकमाक्षिकान् ॥ ११९ ॥
 हस्तिशुण्डोयुतास्तुल्यास्तदङ्गशिवगन्धकान् ।
 त्रयहमाद्रांश्चुना पिष्ट्वा कूपिस्य बालुकाग्निना ॥ १२० ॥
 जयाजम्बीरनिर्गुण्डी-चाङ्गेरीवारि निक्षिपेत् ।
 पक्त्वा चतुर्दशाहानि पिष्ट्वाऽऽर्द्राक्त विशोषयेत् ॥ १२१ ॥
 मृतसञ्जीवनाख्योऽय रसो वल्लमितोऽशितः ।
 द्राक् जयेदौषध सन्निपातादौन् सकलान् गदान् ॥ १२२ ॥

अथ द्वितीयमृतसञ्जीवन ।—

रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।
 विषतालककङ्कुष्ठ-शिलाहिङ्गुललोहकम् ॥ १२३ ॥
 वङ्गलिकटुभृङ्गाह्व-हेममाक्षिकमभ्रकम् ।
 हस्तिशुण्डो विषं कुम्भी तण्डुलीयकताम्रकौ ॥ १२४ ॥
 एषा प्रत्येकमेकैकं भागमादाय चूर्णयेत् ।
 आर्द्रकस्य द्रवेणैव मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥ १२५ ॥
 जम्बीरस्य रसो ग्राह्यः पलत्रयपरीक्षितः ।
 त्रिफलायाश्च निर्गुण्ड्राः प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ॥ १२६ ॥

मृतसञ्जीवने—रस पारदः । अय लौहम् । कङ्कुष्ठ स्वनामख्यातः । कुम्भी
 इन्दी, अस्या बीजं याच्यम् । अग्नि चित्रकः । भृङ्ग भृङ्गराजः । मारौष
 तण्डुलीयकः । तण्डुलीयक विडङ्गम् । तदङ्गशिवगन्धकान् तेषां मिलितरसादी-
 नाम् अर्द्धं शिवगन्धकौ मिलिततटङ्गगन्धौ यव तान्, शिवोऽव टङ्गणं, स च रसादीन्
 मिलितानां पादांशौ ग्राह्यः, एव गन्धकोऽपि, यद्वा—शिव पारद गन्धकश्च,
 अस्मिन् पक्षे—रस रसाञ्जनम् । रसादिकं सर्वं यथानिर्देशं गृहीत्वा आर्द्रकरसेन
 दिनत्रयं सम्यग्य काचकूप्या निधाय च बालुकायन्त्रे चतुर्दशदिनं पचेत् । ततः
 जयादिरसेन पिष्ट्वा भूयोऽप्यार्द्रकरसं दत्त्वा आतपे शोषयेत् इति ॥ ११९—१२२ ॥

रसस्य पलमात्रन्तु चाङ्गेय्याः परिकीर्तितम् ।
 काचकूप्या विनिक्षिप्य यन्त्रे क्षिप्त्वा प्रयत्नवान् ॥ १२७ ॥
 उडृत्याऽऽर्द्रकनिर्यामैर्मर्दयित्वा विशोषयेत् ।
 मृतमञ्जोवनो नाम रसोऽयं विदितो भुवि ॥
 गुञ्जाद्वयं दटौतास्य सन्निपातापनुत्तये ॥ १२८ ॥

अथ सन्निपातकृटारः ।—

वङ्गं नागञ्च सूतञ्च नेपालं गन्धकं तथा ।
 शुल्बं विषं समाश्रित रसेनाऽऽर्द्रेण मर्दयेत् ॥ १२९ ॥
 पुनर्मर्दयेत् निर्गुण्डाश्याङ्गेय्या रसमर्दितः ।
 एकवल्गुप्रयोगेण रसोऽयं सन्निपातनुत् ॥ १३० ॥

अथ नवज्वरारिः ।—

गन्धकञ्च रसं शुद्धं प्रत्येकं कर्षसंयुतम् ।
 एकत्र कज्जलीं कृत्वा ततः कुर्वीत गोलकम् ॥ १३१ ॥
 नवभाण्डे विनिक्षिप्य ताम्रपात्रेण गोपयेत् ।
 दृढं निरुध्य तत् पात्रमग्नावारोपयेत्ततः ॥ १३२ ॥
 ब्रोहिस्पटनमात्रेण स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
 नवज्वरे प्रयुञ्जीत रसं पर्पटिकाह्वयम् ॥ १३३ ॥
 आर्द्रकस्य रसेनैव त्रिवर्गं त्रिदिनं भिषक् ।
 ज्वरितं क्वादयेद्वाटं यावत् स्वेदः समुद्धरेत् ॥ १३४ ॥

द्वितीयमृतसञ्जीवने—भृङ्गाहं भृङ्गराजं । पलत्रयपरिचितं पलत्रयपरिमितं
 इत्यथ । विफलायाः क्वाथो यावत् । कम्बीरादीनां रसम् आर्द्रकरसमर्दितमौषधञ्च
 काचकूप्या न्यापयेत् । यन्त्रे बालकायन्त्रे । “यन्त्रे क्षिप्त्वा प्रयत्नवान्” इत्यथ “स्वेदयेत्
 सप्तकदम्बम्” इति पाठे—सप्तकदम्बं चतुर्दशदिनानि स्वेदयेत् पचेत्, पाकस्य बालका-
 यन्त्रे एव कर्षयेत् ॥ १२३—१२८ ॥

सन्निपातकृटारि—नागं मीनकम् । नेपालं मन्त्रशिला । शुल्बं ताम्रम् । समाश्रितं
 तुल्यमानेन गृहीतमेतत् सर्वम् । आर्द्रेण रसेन आर्द्रकस्य रसेन ॥ १२९।१३० ॥

तक्रभक्तं भवेत् पथ्य ज्वरमुक्तस्य टेहिनः ।

नवज्वरारिरित्येष रसः परमदुर्लभः ॥

वातज्वरे विशेषेण रसः साधारणोऽप्ययम् ॥ १३५ ॥

अथ जलमञ्जरीरसः ।—

टङ्कणं रसगन्धौ च मरिचानि समाशकम् ।

सर्वं जम्बीरनीरेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ १३६ ॥

मशोष्य शर्करायुक्तं मत्स्यपित्तेन भावयेत् ।

भावितं तद्रसं सिद्धमाद्रकस्वरसैस्त्रयम् ॥ १३७ ॥

वल्लत्रयं प्रयुञ्जीत पानार्थं वारि शीतलम् ।

तक्रभक्तं भवेत् पथ्य वृन्ताकफलसयुतम् ॥

सर्वान् नवज्वरान् हन्ति रसोऽयं जलमञ्जरी ॥ १३८ ॥

पित्तज्वरे ज्वरारिरप्यनुभूतः ।

अथ कान्तरसः ।—

कान्तलोहस्य पत्राणि कण्टवेध्यानि कारयेत् ।

ततः सम्प्रेष्य तं कल्कं मर्दयेत्त्रिदिनं पुनः ॥ १३९ ॥

रसतुल्येन मत्स्यस्य पित्तेन परिभावयेत् ।

सिद्धं कान्तरसो ह्येष प्रयोज्योऽभिनवज्वरे ॥

शृङ्गवेरानुपानेन मात्रया भिषगुत्तमैः ॥ १४० ॥

नवज्वरारौ—गोपयेत् क्वाटयेत् । ब्रीहिस्रुटनमात्रेण औषधस्यास्य पाकासिद्धि-
निर्देशात् अनुक्तत्वेऽपि बालुकायन्त्रे एव पाका ज्ञेयः । पर्पटिका इत्यस्येव नामा-
न्तरम् ॥ १३१—१३५ ॥

जलमञ्जरीरसे—शर्करा विषं, सा च स्वसमा ग्राह्या रसेन्द्रसारसंवादात्,
तवायमुद्रकमञ्जरीरस इति प्रसिद्धः । मत्स्यपित्तेन भावयेत् इत्यत्र समाह्वयमिति शेषः ।
आद्रकस्वरसेन तद्वत् वल्लत्रयं प्रयुञ्जीत इत्यन्वयः ॥ १३६—१३८ ॥

कान्तरसे—रसतुल्येन समपरिमितेन रसेन उपलब्धितं तं कल्कमित्यर्थः, एवञ्च
रसकान्तयो, समभागता बोध्या ॥ १३९।१४० ॥

अथ चन्द्रोदय ।—

रसगन्धी तथा वङ्गसम्भक्त समभागतः ।
 मेलयित्वाऽथ वङ्गेन सम सूतं विमर्दयेत् ॥ १४१ ॥
 तत्रैकौक्त्य गन्धाभे पेथ्यं जम्बीरवारिणा ।
 सामान्य पुटमादद्यात् सप्तधा साधितं रसम् ॥ १४२ ॥
 कुमार्या चित्रकेणापि भावयित्वाऽथ सप्तधा ।
 गुडेन जीरकेणापि ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥ १४३ ॥
 कासे श्वासे कुमार्या च त्रिफलाक्वाथयोगतः ।
 उन्मादञ्च धनुर्वातममृताक्वाथयोगतः ॥
 इत्येव रोगतापघ्नो रसश्चन्द्रोदयाह्वयः ॥ १४४ ॥

अथ जीर्णञ्चरादि ।—

नाग वङ्ग रसं ताम्र गन्धक टङ्कणं तथा ।
 सूत विषञ्च नेपाल हरिताल सम तथा ॥ १४५ ॥
 वटक्षीरेण मर्द्याथ सर्वं कुर्यात्तु गोलकम् ।
 तं गोलकं भाण्डमध्ये पाचयेद्दीपवह्निना ॥ १४६ ॥
 त गोल शीतल कृत्वा भृङ्गराजेन मर्दयेत् ।
 आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेच्च पुन पुन ॥ १४७ ॥
 चणप्रमाणवटकान् रसेनाऽऽर्द्रस्य दापयेत् ।
 गुञ्जाह्वयप्रमाणेन ज्वर जीर्णं हरत्यसौ ॥ १४८ ॥

चन्द्रोदये—समभागत इत्यत्र ग्राह्यमिति शेष । रसादौ ना मिश्रणक्रममाह,
 नलयित्वेति ।—आदौ वङ्गेन सम सूत मेलयित्वा विमर्दयेदिति योजनीयम् ।
 तत गन्धाभे मेलयित्वा जम्बीरवारिणा पेथ्यमित्यन्वयः । तत सप्तधा नमवार
 सामान्य पुट लघुपुटम् आदद्यात्, प्रतिपुटमेव जम्बीररसेन पेथ्येण काय्यमिति ।
 अनन्तर पुटादाकथ्य त रस पुन कुमार्या चित्रकेण च प्रत्येक सप्तधा भावयेत् ।
 अमृताक्वाथेन आमलकक्वाथेन ॥ १४१—१४४ ॥

जीर्णञ्चरारौ—नाग सौसकम् । रस रसाञ्जनम् । नेपाल मन शिला ।
 दीपवह्निना प्रदीप्तानलेनेत्यर्थः । पुन, पुन, सप्तवारान् ॥ १४५—१४८ ॥

अथ नवज्वरमुरारि ।—

हरश्च गन्धकश्चैव कुनटी च समं समम् ।
 मर्द्यं कर्कोटिकायाश्च रसेन विनियोजयेत् ॥ १४९ ॥
 नवज्वरमुरारिः स्याद्वस्त्रं शर्करया सह ।
 तण्डुलीयरसेनानुपानं शर्करयाऽपि वा ॥
 गुच्छाद्वयप्रमाणेन ज्वरान् हन्ति नवान् हठात् ॥ १५० ॥
 इति श्रीवैद्यपतिसिद्धगुप्तस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
 ज्वरचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ रक्तपित्तादिचिकित्सनम् ।—

रक्तपित्तस्य निदानसम्प्राप्ती ।—

कटुस्त्वतोष्णलवणोष्णविदाहिरुक्षैः
 पित्तं प्रदुष्टमश्नैरतिसेवितैस्तैः ।
 सन्दूष्य रक्तममुनोभयमार्गवर्त्ति
 निर्यात्यसृक्स्थलयक्तत्प्लिहतोऽतिमात्रम् ॥ १ ॥

नवज्वरमुरारौ—हर पारद । कुनटी मन शिला । कर्कोटिका कर्कोटक-
 “कॉकरोल” इति भाषा ॥ १४९।१५०॥

इति रसरत्नसमुच्चयेष्वीधिन्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ज्वरे रक्तपित्ते च पित्तस्य अव्यभिचरित्वेनावस्थानात् तथा प्रबलज्वरसन्तापिन
 रक्तपित्तप्रवृत्तिदर्शनाच्च परस्परसन्तापसाधस्यात् ज्वरचिकित्सनान्तरं रक्तपित्तचिकित्सा
 वक्तुं त्रयोदशाध्यायमारभते, तत्रादौ निदानं सम्प्राप्तिश्च तस्याह, कट्वृत्तिः ।—
 कट्वादिभिरश्नैरतिसेवितैः, प्रदुष्टं पित्तं रक्तं सन्दूष्य, तिष्ठतीति शेषः । अमुना

अथ पटोलादियोग ।—

पटोलमायम चर्णं सूतेन्द्रं ममचारितम् ।

लोहारिवर्गसङ्घुष्टं रक्तपित्तहर परम् ॥ २ ॥

अथ रसेन्द्रयोग ।—

वृषादलानां स्वरसस्य कर्षं रसेन्द्रगुञ्जामधुशर्करायुतम् ।

लिहन् प्रभाति मनुजो निहन्त्याङ्गुखाकरं दारुणरक्तपित्तम् ॥ ३ ॥

अथ ऊर्ध्वपातितपारदादियोग ।—

पारदं हिङ्गुलूकञ्च ऊर्ध्वयन्त्रेण भेलयेत् ।

कुक्कुटाण्डरस भागं टङ्गणक्षारमेव च ॥ ४ ॥

गन्धकस्य तथा भागं घृतेन परिमर्दयेत् ।

सिद्धं रसं समादाय जीरतोयेन दापयेत् ॥ ५ ॥

पित्तं सह इत्यथ । उभयमार्गवत्ति नासालिकर्णस्थरूपोऽङ्गुलीभ्यः सेद्वयोऽनगुद-
रुपाधोऽङ्गुलीभ्यः प्रवर्तनशील रक्तमिति शेषः । असृगिति ।—रक्तवाहिशिरा-
स्थानयक्ततृणीहाभ्याम् ॥ १ ॥

पटोलादियोगे—पटोल पटोलपत्रम् । “पटोलम्” इत्यत्र “पलैकम्” इति
पाठान्तरं साधु । सूतेन्द्रं पारदभस्म, रससिन्दूरमिति यावत् । ममचारितं
तुल्यभागेन गृहीतम् । लोहारिवर्गसङ्घुष्टं लोहमारकगणकायेन मर्दितम्, लोहारि-
वर्गश्च—“त्रिफला विवृता दन्तो कटुकौ तालमूलिका । वृद्धदारकवृक्षौ व्रषपत्रक-
चित्रका ॥ शृङ्गवेरविडङ्गौ च शृङ्गभस्मातकौषधम् । दाडिमस्य च पुष्पाणि शत-
पुत्नी पुनर्नवा ॥ कुटारकासकौ कन्द तन्नी भेकस्य पणिका, हस्तिकर्णपलाशश्च
कुर्लिश केशराजक ॥ माण खण्डितकणश्च गोजिह्वा लोहमारक । गिरि-
शान्तनक प्रोक्तं त्रिफलादिरथ गण ॥” इति । यथा—लोहारिवर्गसङ्घुष्टं रक्त-
रोधकगणकायेन मर्दितं, स च वृषकापामार्गनीलोत्पलशतावध्यादिक । माता
चास्य गुञ्जाचतुष्टयमिता ॥ २ ॥

रसेन्द्रयोगे—वृषादलानां वासापवाणाम् । रसेन्द्रेति ।—रसेन्द्रगुञ्जा च मधु च
शर्करा च तामिर्युतं वृषादलानां स्वरसस्य कर्षमित्यन्वयः । रसेन्द्रशब्देनावधि
रससिन्दूरी यावत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वपातितपारदादियोगे—पारदं हिङ्गुलूकञ्च समभागम् । ऊर्ध्वयन्त्रेण ऊर्ध्वपातन-

दिनानि त्रीणि माषञ्च ग्रहणीरक्तदोषजित् ।

ज्वरदाहविनाशञ्च रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ६ ॥

अथ चन्द्रकलारसः ।—

प्रत्येकं तोलमानेन सूतकं ताम्रभस्मकम् ।

दिनानि त्रीणि गुटिकां कृत्वा चाग्नौ विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥

ततः शुष्कं समादाय पुनरेव च मर्दयेत् ।

समस्तौ समगन्धैश्च कृत्वा कज्जलिकाञ्च तै ॥ ८ ॥

मुस्तादाडिमदूर्वाभिः केतकीस्तनवारिभिः ।

सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्यापि वारिणा ॥ ९ ॥

रामशीतलिकातोयैः शतावर्था रसेन च ।

भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ १० ॥

तिक्तं गुडूचिकासत्त्व पर्पटोशीरमागधीः ।

शृङ्गाट सारिवा चैषां समान सूक्ष्मचूर्णकम् ॥ ११ ॥

द्राक्षादिककषायेण समधा परिभावयेत् ।

ततः पोताश्रयं क्षिप्त्वा वज्रं कार्याश्चणोपमा ॥ १२ ॥

अथ चन्द्रकला नाम रसेन्द्रः परिकीर्तितः ।

सर्वपैत्तगदध्वसो वातपित्तगदापहः ॥ १३ ॥

ग्रन्थेन । कुकुटाण्डरसः कुकुटाण्डाभ्यन्तरस्थद्रवाश्च । जीरतीयेन जीरककाष्ठेन ।
आदौ पारदं हिङ्गुलञ्च समभागं गृहीत्वा ऊहपातनयन्नेन पातयेत्, तेन पक्वीभूते च
ताम्बून् सहिङ्गुलपारदे कुकुटाण्डरसादौनामैकैकभागं मेलयेत् । साध्या च माषमाणा
दातव्या ॥ ४—६ ॥

चन्द्रकलारसे—समगन्धैः सूतताम्राभ्यां तुल्यैः गन्धकैः । केतकीस्तनवारिभिः
केतक्याः स्तनवत् प्रतीयमानस्य अश्वविशेषस्य क्वाथे केतकीक्षीरे वा । सहदेव्या
बलाया । रामशीतलिका आरामशीतलिका दाक्षिणात्ये रामशालि इति
प्रसिद्धा पयशाकविशेषः । तिक्तं पर्पटोपमम् । गुडूचीसत्त्वः गुडूचीसारः । मागधी
पिप्पली । शृङ्गाट “शिङ्गाड” “पानिफल” इति वा ख्यातम् । द्राक्षादिककषायेण

अन्तर्वाह्यमहादाह-विध्वसनमहाक्षम ।

ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ १४ ॥

कुरुते नार्गनमान्यञ्च महातापज्वर हरित् ।

अस्रमूच्छां हरत्याशु स्त्रीणां रक्तं महाश्रमम् ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वाधारक्तपित्तञ्च रक्तवान्तिं विशेषतः ।

भ्रूवक्त्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र सशयः ॥ १६ ॥

अथ पटोलकादियोगः ।—

सपटोलकहिङ्गूलः सचौद्रो रक्तपित्तनुत् ॥ १७ ॥

अथ नवनीतादियोगः ।—

नवनीतं सिता लाजा द्राक्षया सह भक्षयेत् ॥ १८ ॥

अथ शिरोलेपः ।—

मस्तके च घृत दद्याद्रक्तपित्तहर परम् ॥ १९ ॥

अथ द्राक्षाटिकाथः ।—

द्राक्षावासायुतं काथ शर्कराभावित पिबेत् ॥ २० ॥

“द्राक्षानधूकमधुक रोधकाश्मर्यसारिवा । सुक्तामलकज्ञोवेर पद्मकेशरपद्मकम् ॥
ज्वालचन्दनोशीर नीलोत्पलपद्मकम् ॥” इति वाग्भटोक्तद्राक्षाटिकाथेन । पीताशय
जलम् । आदौ पारदं ताम्रञ्च जलेन सम्मर्द्य गालकं कृत्वा अग्नौ किञ्चित्
प्रतापयेत्, तेन शुष्कीभूतं तमुद्धृत्य तुल्येन गन्धकेन सह कज्जलिका कुर्यात्,
ततः सुप्तादौना पृथक् पृथक् यथायोग्यं स्वरसेन काथेन वा एकैकं दिनं
भावयेत्, ततः तिक्ष्णादौना प्रत्येकं मूतसमं चूर्णं तत्र मिस्रयित्वा
द्राक्षाटिकाथेन सप्तधा भावयित्वा च किञ्चित् जलं दत्त्वा चणमात्रां घटी
कुर्यात् ॥ ७—१६ ॥

पटोलकादियोगः—पटोलं पटोलपत्रचूर्णं हिङ्गुलुसमं सचौद्रं लिहन्त, केवलं
हिङ्गुलुर्वा सचौद्रेण पटोलपत्ररसेन पिबेत् ॥ १७ ॥

नवनीतादियोगः—सर्वं तुल्यम् ॥ १८ ॥

शिरोलेपे—घृतं पुराणं शतधौतं वा याज्यम् ॥ १९ ॥

द्राक्षाटिकाथे—शर्कराभावितं शर्कराप्रक्षेपयुक्तम्, “शर्कराभावितं पिबेत्” इत्यत्र
“पिबेच्च शर्करान्वितम्” इति रसरत्नाकरीतपाठान्तरम् ॥ २० ॥

अथ योगद्वयम् ।—

वासारसं सिताक्षौद्रैर्लाजान् वा शर्करासमान् ।
भक्षयन् रक्तपित्तार्तस्तृष्णादाहज्वर जयेत् ॥ २१ ॥

अथ सितामृता ।—

धात्रीचूर्णं सितातुल्यं भक्षयेद्रक्तपित्तनुत् ॥ २२ ॥
[इति रक्तपित्तचिकित्सा] ।

अथ कासचिकित्सा ।—

अथ कासस्य निदानादिकम् ।—

दोषाः शोषमनोऽभितापकुपिताः कुर्वन्ति कासं ततः
पित्तं पूतिकफं प्रपीतनयनं पूयोपमं छीवति ।
शीतोष्णेच्छुरकारणेन बहुभुक्स्निग्धप्रसन्नाननः
पार्श्वार्थेल्पन्नक्षयाकृतिरपि प्रादुर्भवत्यन्यथा ॥ २३ ॥

अथ अर्कादियोगः ।—

सार्कतीक्ष्णोऽभ्रकोऽगस्त्य-कासमर्दवरारसैः ।
मर्दितो वेतसाश्लेन पिण्डितः कासनाशनः ॥ २४ ॥

अथ रजतयोगः ।—

तारे पिष्टशिला क्षिप्त्वा हरितालाच्चतुर्गुणाम् ।
वामागोक्षुरसाराभ्यां मर्दयेत् प्रहरद्वयम् ॥ २५ ॥

वासारसमित्यादियोगद्वये—धात्रीचूर्णम् आमलकचूर्णम् । “लाजान् वा शर्करासमान्” इत्यत्र “वासा वा शर्करासमा” इति रसरत्नाकरोक्तपाठान्तरम् ॥ २१ ॥

सितामृतायोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

रक्तपित्ते कासीपदयो भवतीति रक्तपित्तानन्तरं कासचिकित्सितं वक्तुं प्रक्रमन् आदौ तस्य निदानादिकं सङ्केपत आह, दोषा इति ।—शोषं धातुक्षय इत्यर्थः । प्रपीतनयनं अतिपीतामक्षयं । शीतोष्णेच्छुरकारणेन शीतोष्णसेवनकारणाभावेऽपि शीतोष्णसेवनाभिव्याधी ॥ २३ ॥

अर्कादियोगे—शकं तासम । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । अगस्त्यं मुनित्रयं । पिण्डितं त्रटौकत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रस्त्रिन्नो बालुकायन्त्रे गुञ्जाद्वितयसम्भित' ।

कास त्रिकटुनिर्गुण्डौ-मूलचूर्णयुतो हरेत् ॥ २६ ॥

अथ रत्नकरण्डकरसे ।—

भूनागाभ्रकयो सत्त्व कान्तहेमाभ्ररूपकम् ।

मुक्ताफलानि रत्नानि ताप्य वैक्रान्तमेव च ॥ २७ ॥

भस्मीकृतमिदं सर्वं पृथङ्माषमितं मतम् ।

निष्कमात्रामित शुद्ध राजावर्त्तरजस्तथा ॥ २८ ॥

एतत् सर्वं सम योज्य मर्दयित्वाऽश्लवेतसै' ।

रुद्धा मूषोदरे कोष्ठया धमेदाकाशदर्शनम् ॥ २९ ॥

शतवारं धमेदेव मर्दयित्वाऽश्लवेतसै ।

ततः सञ्चूर्णिते चास्त्रिन्दुक्ताभस्म द्विशाणकम् ॥ ३० ॥

मरिच पञ्चशाण्येय क्षिप्त्वा सम्मर्दयत्नत' ।

रम्ये करण्डके क्षिप्त्वा स्थापयेत्तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥

सोऽयं रत्नकरण्डको रसवरो मध्वाज्यसङ्ग्रामणो

हन्त्याच्छासगदं ज्वरं ग्रहणिका कासञ्च हिक्कासयम् ।

शूलं शोषमहोदर बहुविधं कुष्ठञ्च हन्त्याह्नदान्

बन्धो वृश्चकर प्रदोषनतम' स्वस्थोचितो वेगवान् ॥ ३२ ॥

रत्नतथोगी—तारे रौप्ये । पिष्टशिला चूर्णमन शिलाम् । अत्र तारतालयो
समस्त मन शिलायाश्च तालाच्चातुर्गुण्य बोद्धव्यम् ॥ २५।२६ ॥

रत्नकरण्डकरसे—भूनागाभ्रकयो सत्त्व प्राक्प्रदर्शितविविना यावत्तम् । कान्त
कान्तचौहम् । रूपक रौप्यम् । रत्नानि मरकतपद्मरागादीनि यथालाभ
याह्नाणि । ताप्य स्वणमाचिकम् । अश्लवेतसै अश्लवेतसकाष्ठे । अत्र बहु-
वचननिर्देशात् बहुकत्वो मर्दनं कार्यम् । कोष्ठया कोष्ठिकायन्त्रे । आकाश
दर्शनम् अभ्यदर्शनं यावत्, यावत् कालं तन्मध्यस्थमभ्रकं किञ्चिदपि परिदृश्यमानं
भवेत् तावद्वर्तयित्वा अश्लभागे सम्पूर्णतया तत्र मिलिते सति अमननिवृत्त
रिति ज्ञेयम् । पञ्चशाण्येय पञ्चशाण्यपरिमाणमित्यर्थः, पञ्चशाण्यशब्दान् स्वार्थे
ण्येय अन्वितम् । रम्ये करण्डके मनोज्ञभाजने । मध्वाज्यसङ्ग्रामण मध्वाज्याभ्या

अथ भूताङ्गशरसः ।—

शुद्धसूतस्य भागैक भागैक शुद्धगन्धकम् ।
भागत्रयं मृत तास्र मरिचं पञ्चभागिकम् ॥ ३३ ॥
मृताभ्रस्य चतुर्भाग भागमेक विषं क्षिपेत् ।
भूताङ्गशस्य भागैकं सर्वञ्चान्नेन मर्दयेत् ॥ ३४ ॥
याम भूताङ्गशो नाम माषैक वातकासजित् ।
अनुपानं लिहेत् क्षौद्रैर्विभीतकफलत्वचः ॥
पित्तकासारचिश्वासक्षयकासाश्च नाशयेत् ॥ ३५ ॥

अथ बोलवङ्गरसः ।—

रसभस्म विषं तुल्य गन्धक द्विगुण मतम् ।
बोलतालकबाह्लीक-कर्कोटीमाक्षिकं निशा ॥ ३६ ॥
कण्टकारीयवक्षार-लाङ्गलीक्षारसैश्च ॥
मधूकसार सञ्चूर्य सप्ताहञ्चाऽऽर्द्रकद्रवैः ॥ ३७ ॥
गुटिकां बदराकारां श्लेष्मकासापनुत्तये ।
भक्षयेद्बोलवङ्गोऽय रसः सश्वासपाण्डुजित् ॥ ३८ ॥

अथाग्निरसः ।—

रसगन्धकपिप्पल्यो हरीतक्यक्षवासकम् ।
षडुत्तरगुण चूर्णं बम्बुलकाथभावितम् ॥ ३९ ॥
एकविंशतिवाराणि शोषयित्वा विचूर्णयेत् ।
भक्षयेन्मधुना हन्ति कासमग्निरसो ह्ययम् ॥ ४० ॥

सङ्ग्रामणम् अवचारण यस्य तथाभूत, मधुष्टान्या सेवित इत्यर्थः । हिक्कास-
हिक्कारोगम् । स्वस्थोचित सुस्थशरीरेऽपि प्रयोगाच्च ॥ ३७—३९ ॥

भूताङ्गशरसे—भूताङ्गश गौरसर्षप । अन्नेन काञ्जिकेन ॥ ३३—३५ ॥

बोलवङ्गरसे—रसभस्म रससिन्दूरम् । बोल गन्धरसः । बाह्लीक हिट्टुः ।
कर्कोटी कर्कोटकम् । निशा हरिद्रा । लाङ्गली 'द्वेप्रलाङ्गला' इति ख्याता ।
क्षार, चूलिकालवणम् । अथ बोलादीनां प्रत्येकमेको भाग आह ॥ ३६—३८ ॥

अथ भृङ्गराजयोगः ।—

भृङ्गराजस्य पत्रन्तु चूर्णितं मधुना सह ।

गोलकं धारयेद्वक्त्रे कासविष्टभ्रशान्तये ॥ ४१ ॥

अथ अर्कादियोगः ।—

अर्करण्डस्य पत्राणां रसं पीत्वा च कासजित् ॥ ४२ ॥

अथ कासघ्नधूमद्वयम् ।—

दन्तीमूलस्य धूमं वा निर्गुण्डा वा पिबेज्जयेत् ॥ ४३ ॥

अथ स्वयमग्निरसः ।—

त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम् ।

एतेषां समभागानां समः पूर्व्वरसो भवेत् ॥ ४४ ॥

सञ्चूर्णाऽऽलोडयेत् चौद्रे भक्ष्यो निष्कद्वय द्वयम् ।

स्वयमग्निरसो नास्ति क्षयकासनिवृत्तये ॥ ४५ ॥

अथ क्षयकासान्तकी योगः ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं भृङ्गीकृष्णातिलैः सह ।

भक्षयेत् क्षयकामार्त्ता निष्कमात्रं प्रशान्तये ॥ ४६ ॥

[इति कासचिकित्सा] ।

अग्निरसः—अक्ष विभीतकन । षडुत्तरगुणं चूर्णम् उत्तरोत्तरं भागवृद्ध्या गृहीतं चूर्णषट्कं, तथा च रसस्य एकं गन्धकस्य द्वौ पिप्पल्या द्वयं हरीतक्याः । यत्वारं अक्षस्य पञ्च वासकस्य च षड्भागाः ॥ ३८/४० ॥

भृङ्गराजयोगः—कासविष्टभ्रशान्तये कासस्य विष्टम्, क्षय्यता तच्छान्तये शुष्ककासशान्तये इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अर्कादियोगः—अर्कपत्रम् अग्नौ किञ्चित् प्रताप्य तद्रसो ग्राह्यः ॥ ४२ ॥

कासघ्नधूमः—दन्तीमूलचूर्णं शरावसस्युटस्थे निर्धूमाङ्गारे निधाय सच्छिद्रशरावे-
णाच्छाद्य क्षिद्रमुक्ते धूमनलिकाञ्च दत्त्वा धूमं पातय्य, वत्तितं कृत्वा वा पातय्य
इति बोध्यम् । ८२ निर्गुण्डा अपि । जयेदित्यत्र कासमिति शेषः ॥ ४३ ॥

स्वयमग्निरसः—पूर्वरसं पूर्व्वोक्तं अग्निरसः, स च समं त्रिकटुादिभिस्तुल्यं, तथा
च, प्रथमाग्निरसो शङ्खितरसादीनां षष्ठां मिलित्वा त्रिकटुादिसमानं त्रिकटुादिसं

अथ श्वासचिकित्सा ।—

अथ श्वासस्य सम्प्राप्ति ।—

श्लेष्मोपरुद्धगमनः पवनोऽतिदुष्टः

सन्दूषयन्ननु जलान्नवह्नाश्च नाडीः ।

आमाशयोद्धवमिमं विदधात्युरस्थः

श्वासञ्च वक्रगमनो हि शरीरभाजाम् ॥ ४७ ॥

अथ ऊर्ध्वश्वासारि ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं देवदारु कटुत्रयम् ।

शर्करासहितं खादेदूर्ध्वश्वासप्रशान्तये ॥ ४८ ॥

अथ सूर्यावर्त्तरसे ।—

सूताङ्गं गन्धकं मर्द्यं यामैकं कन्यकाद्रवैः ।

द्वयोऽसौ ताम्रपत्रं पूर्वकल्केन लेपयेत् ॥ ४९ ॥

प्रत्येकं समभागं गृहीत्वा चौष्ट्रेण मर्दयेत्, एवञ्च त्रिकट्वादीनां प्रत्येकमेकैकभागं अग्निरसोक्तानां रसादीनां षष्ठाञ्च प्रत्येकं सार्द्धैकभागेन घ्राण्य ॥ ४४।४५ ॥

ज्वरकासान्तकरीणि—इन्द्रवारुणिका गौरचक्रकटी । रुद्धो अतिविषा । कृष्णा पिप्पली । अत्र इन्द्रवारुणिकादीनां प्रत्येकं समभागं ॥ ४६ ॥

तुल्यनिदानत्वात् प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्याच्च कासानन्तरं श्वासचिकित्सितं वक्तुं चिकित्सायां विशिष्टसम्प्राप्तिज्ञानमूलकत्वात् आदौ सम्प्राप्तिमाह, श्लेष्मेति ।— श्लेष्मोपरुद्धगमनं कफाव्रतमार्गं अत एव अतिदुष्टं उरस्थं वक्ष्यितं, पवनं प्राणवायुं, तस्य उरस्थानत्वात्, वक्रगमनं प्रतिलोमगामी ऊर्ध्वगामीत्यर्थः, भवतीति शेषः, अनु पश्चात् जलान्नवह्ना नाडी उदकवाहिन्यं अन्नवाहिन्यश्च शिराः सन्दूषयन् श्वासं विदधाति । शरीरभाजां देहिनाम् इमं श्वासम् आमाशयोद्धवम् आमाशयसमुद्भूतं, जानीयादिति शेषः ॥ ४७ ॥

ऊर्ध्वश्वासारिणी—शर्करासहितं शर्कराप्रचपयुक्तम्, तेन च काथेनायं योगो बोध्यः ॥ ४८ ॥

सूर्यावर्त्तरसे—सूतः अर्द्धो यत्र तादृशं गन्धकं, तेन सूतस्य एको भागः गन्धकस्य च भागद्वयम्, अथवा—सूताङ्गं सूतः अर्द्धं समाश, यत्र तादृशम्, “अर्द्धं समेऽंशके” इत्यन्तरं, तेन सूतगन्धकयोः समभागः, न तु सूतस्य अर्द्धं गन्धकं,

दिनैक हृण्डिकायन्त्रे पक्कमादाय चूर्णयेत् ।

सूर्यावर्त्तरसो ह्येष द्विगुञ्ज श्वासजिह्ववेत् ॥ ५० ॥

अथ सौगन्धिकयोग ।—

गन्धक मरिच साज्य पित्रेच्छासकफापहम् ॥ ५१ ॥

अथ शिलादिचूर्णम् ।—

शिला हिङ्गु विडङ्गञ्च मरिच कुष्ठसैन्धवम् ।

मध्वाज्याभ्या लिहेत् कर्षं श्वासकासकफापहम् ॥ ५२ ॥

अथ सूतपञ्चकम् ।—

सूतः षोडश तत्समो दिनकरस्तस्यार्द्धभागो बलिः

सिन्धुस्तस्य समः सुसूक्ष्ममृदितः षट् पिप्पलीचूर्णितः ।

जम्बीरस्वरसेन मर्दितमिदं तप्तं सुपक्वं भवेत्

कासश्वासकगुल्मशूलजठर पाण्डु लिहन्नाशयेत् ॥ ५३ ॥

अथ श्वासारिवटक ।—

साधारणन्तु वटक वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।

पारद गन्धकञ्चैव पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ५४ ॥

पलत्रय त्रिकटुकं वङ्गमेकपलं क्षिपेत् ।

सर्वमेकत्र सयोज्य दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ ५५ ॥

नन्तान्नसवादात्, तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रह—“गन्धक सूतक मर्द्य यासैकं कन्यकाद्रवे” इति । पूर्वकल्केन रसगन्धककल्केन । हृण्डिकायन्त्रे स्थालीयन्त्रे तल्लक्षणञ्च यन्त्राज्याय अनुसन्धेयम् ॥ ४८।५० ॥

सौगन्धिकयोगे—साज्य सष्टतम् ॥ ५१ ॥

शिलादिचूर्णं—शिला शिलाजतु ॥ ५२ ॥

सूतपञ्चके—तत्सम सूतसम दिनकर तासम् । तस्यार्द्धभागो बलिः तस्य मिलितसूततासस्य अर्द्धभाग गन्धक, तेन सूततासगन्धकानां प्रत्येक समभाग, यद्वा—“अर्द्धं समेऽंशके” इत्यमरवचनात् अर्द्धभाग समभाग । षट्पिप्पलीचूर्णित पिप्पलीचूर्णस्य षड्भागा । तप्तम् अग्निसंयोगेन किञ्चिदुत्तप्तौकृतम् । सुपक्वं सुनिष्पन्नमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

मूत्रेण च तथा त्रीणि दिनानि परिमर्दयेत् ।

अक्षप्रमाणवटक छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥ ५६ ॥

नित्यमेकन्तु वटक दिनानि त्रिंशदेव च ।

श्वासकासज्वरहरमग्निमान्यारुचिप्रणुत् ॥ ५७ ॥

अथ भागोत्तरगुटिका ।—

रसभागी भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः ।

द्विभागा पिप्पली ग्राह्या चतुर्भागा हरीतकी ॥ ५८ ॥

विभीत पञ्चभागस्तु वासा षड्गुणिता भवेत् ।

भाङ्गी सप्तगुणा ग्राह्या सर्वे चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ५९ ॥

बम्बुलकाथमादाय भावयेदेकविंशतिः ।

विभीतकप्रमाणेन मधुना गुटिकां चरेत् ॥

एकेका भक्षयेत् प्रातः श्वासकासनिवृत्तये ॥ ६० ॥

अथ नीलकण्ठः ।—

सूतं शुल्बं सुलोहं बलिममृतयुतं त्रिविकं रेणुकाब्जं

गण्डीरं केशराग्निं द्विगुणगुडयुतं मर्दयित्वा समस्तम् ।

कुर्व्यात् कोलास्थिमात्रान् सुरचिरवटकान् भक्षयेत् प्राग्दिनादौ

पथ्याशौ सर्वरोगान् हरति च नितरा नीलकण्ठाभिधानः ॥ ६१ ॥

अथ श्वासकासकरिकेशरी रसः ।—

तारताम्ररसपिष्टिकाशिला-गन्धतालसमभागिकं रसैः ।

आटरूषसुरमार्द्रमश्वैर्मर्दय प्रकुर्वन् नीलकण्ठं ततः ॥ ६२ ॥

श्वासरिवटके—पलद्वयं त्रिकटुकमिति मिलित्वा । मूत्रेण गोमूत्रेण ॥ ५४—५७ ॥

भागोत्तरगुटिकाया—भाङ्गी ब्रह्मपिष्टिका ॥ ५८—६० ॥

नीलकण्ठे—शुल्बं ताड्यम् । सुलोहं कान्तलौहम् । बलिं गन्धकम् । अमृतं विषमः । त्रिविकं त्रिकटुं विफलां त्रिमर्दयेति त्रिकटुद्वयम् । गण्डीरं शमठम् । केशराग्निं नागकेशरचित्रकञ्च । द्विगुणगुडयुतमिति एकभागापेक्षया द्विगुणो गुडः ॥ ६१ ॥

श्वासकासकरिकेशरीरसे—तारं रौप्यम् । रसपिष्टिका “अर्कांशतुल्यात् रस-
ताप्यगन्धान्” इत्यादिना अष्टमाध्याये उक्तं पारिभाषिकरसविशेषः । शिला

मृत्स्रया च परिवेष्ट्य गोलक यामयुग्ममथ भूधरे पचेत् ।
गन्धकेन कुरु तत्सम ततश्चाऽऽटरूषकटुकैश्च भावयेत् ॥ ६३ ॥
श्वासकासकरिकेशरो रसो वल्लभस्य परिसेकयेद्बुधः ॥ ६४ ॥

अथ सूररस ।—

रसगन्धकताम्राभ्र कणाशुण्ठप्राण समम् ।
भूतमेक विषञ्चैक सूर्य्य, कासादिनाशनः ॥ ६५ ॥
[इति श्वासचिकित्सा] ।

अथ ह्रिकाचिकित्सा ।—

अथ भागोत्तररस ।—

रसगन्धकधान्याभ्र-तालताप्योपलं क्रमात् ।
भागवृद्धं वचाकुष्ठ-हरिद्राक्षारचित्तकैः ॥ ६६ ॥
मपाठालाङ्गलीव्योष-सैन्धवाक्षविषै समम् ।
भावितं भृङ्गनीरेण ह्रिकावैस्वर्य्यकासनुत् ॥ ६७ ॥

अथ कज्जलयोग ।—

पक्वतामे रसः पिष्टो बलिना ह्रिक्शिना हितः ॥ ६८ ॥

मन शिला । आटरूष वासक । सुरसा तु नली । “गन्धकेन” इत्यत्र “गोलकेन” इति पाठे—तदयन्त गोलकेन सम तुल्य गोलाकारमित्यर्थः । तारादिक समभागस्य आटरूषादीनां रसैर्स्पर्दिपित्वा गोलकं कारयेत् ततस्तत् मूषायां सख्याप्य सत्तिकया परिवेष्ट्य च भूधरे यन्त्रे प्रहरद्वयं पचेत् ततश्च बहिर्निःसाध्य गन्धकेन एकभागेन सम मिश्रयित्वा वासांरसेन त्रिकटुकायेन च समकृत्व भावयेत् ॥ ६२—६४ ॥

सूर्यरसे—ऊषण सरिचम् । भूतं सुप्तकम् । विषम् अमृतम् । सूर्य्यं सूर्योरस इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तुल्यनिदानचिकित्सितत्वात् शास्त्रानन्तरं ह्रिकाचिकित्सितं विवक्षुः भागोत्तररस-साह, रसेति ।—उपलं शिला, मन शिलेति यावत् । रसादौन्यपलात्ता न्यत्तरोत्तरम् एकैकभागवृद्धां यावद्वाणि । वचादीनां प्रत्येकमेकभागतुल्यता । अक्षं सौवर्चलम्, सैन्धवसाहचर्यात् ॥ ६६-६७ ॥

कज्जलयोगे—पक्वतामे नेपालदेशजताम्रपात्रे, शोणत्वघनघातक्षमत्वादिगुण-युक्त्वात् तस्य पक्वत्वं बोद्धव्यम् । बलिना गन्धकेन । ह्रिक्शिना ह्रिक्शिनाम् ॥ ६८ ॥

अथ शिलापूतरसः ।—

चूर्णं पाठेन्द्रवारुण्योर्भाण्डे दत्त्वाऽथ कुनटीम् ।
तत्पृष्ठे शुद्धसूतन्तु कुनट्यशं प्रदापयेत् ॥ ६८ ॥
सूताङ्गं कुनटीचूर्णं तस्याङ्गं पूर्वमूलिका ।
चूर्णं दत्त्वा पचेच्चुल्या यामाष्टं स्रदुवङ्किना ॥
शिलापूतो रसो नाम हन्ति द्विकां त्रिगुञ्जकः ॥ ७० ॥

अथ रास्नादिचौरम् ।—

क्वाथ रास्नावृहत्यग्नि-बलादुग्धैश्च पाययेत् ॥ ७१ ॥

अथ द्विकान्नधूमः ।—

द्विकिनं पाययेद्धूमं पत्रैः शिखिनिशीङ्गवैः ॥ ७२ ॥

[इति द्विकाचिकित्सा]

अथ कासश्वासद्विक्रास्त्रभेदचिकित्सा ।—

अथ पर्पटीरसः ।—

रस द्विगुणगन्धेन मर्दयित्वा सभृङ्गकम् ।
लोहपात्रे घृताभ्यक्ते द्रावितं बदराग्निना ॥ ७३ ॥
ऊर्द्धाधो गोमयं दत्त्वा कदल्या कोमले दले ।
स्निग्धे पटे ह्ययोदव्यां पर्पटाकारता नयेत् ॥ ७४ ॥
लोहपात्रे विनिक्षिप्ता लोहपर्पटिका भवेत् ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्ता ताम्रपर्पटिका भवेत् ॥ ७५ ॥

शिलापूतरसे—कुनटी मन शिला । पूर्वमूलिका पाठेन्द्रवारुणीमूलम् । भाण्डमण्डे पाठेन्द्रवारुण्योर्मूलचूर्णं सूतसमं सस्याप्य तदुपरि मन शिलाचूर्णं तत्समं दापयेत्, ततश्च मन शिलासमं शुद्धसूतं तदुपरि विन्यस्य सूताङ्गं मन शिलाचूर्णेन द्वादशयित्वा च पाठादि चूर्णं कुनट्यङ्गं दत्त्वा भाण्डमुखं निरुध्य च स्रदग्निना दिनमेकं साधयेत् ॥ ६८।७० ॥

रास्नादिचौरे—अग्नि चित्रक । चौरपाकयोगोऽयम्, तेन रास्नादीनां बलान्तानां मिलित्वा दुग्धादृष्टमाश गृहीत्वा चौरपाकविधिना पक्त्वा च पाययेत् इति ॥ ७१ ॥

द्विकान्नधूमे—शिखी चित्रक । निशा हरिद्रा ॥ ७२ ॥

पर्पटीरसे—सभृङ्गक भृङ्गराज्रससहितम् । बदराग्निना बदरकाष्टाङ्गारिणः ॥

विषपादञ्च युञ्जीत तत्साध्येष्वामयेषु च ।
 सुरसाया जयन्त्याश्च कन्यकाटककूषयो ॥ ७६ ॥
 त्रिफलाया मुनेर्भाङ्गा मुण्ड्यास्तिकटुचित्रयो ।
 भृङ्गराजस्य वक्त्रेश्च प्रत्यहं द्रवभावितम् ॥ ७७ ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि सप्तधा भावयेत् पुनः ।
 अङ्गारै स्वेदयेदौषत् पर्पटोरसमुत्तमम् ॥ ७८ ॥
 गुञ्जाष्टकं ददीताभ्य ताम्बूलीपत्रसंयुतम् ।
 पिप्पलीदशकैः क्वाथ निर्गुण्ड्याश्चानुपाययेत् ॥ ७९ ॥
 त्रिकण्टकस्य मूलानि शुण्ठीं सङ्गृह्य निक्षिपेत् ।
 अजाक्षीरे सनीरार्द्धे यावत् क्षीरं विपाचयेत् ॥ ८० ॥
 तत् क्षीरं पाययेद्रात्रौ सकणं भोजनेऽपि च ।
 कुष्माण्डवर्जयेच्चिञ्चा वृन्ताकं कर्कटौमपि ॥ ८१ ॥
 आरनालञ्च तैलञ्च ससर्गञ्च विवर्जयेत् ।
 मासत्रयञ्च सेवेत कासश्वासनिवृत्तये ॥ ८२ ॥
 स हिङ्गुजौरकव्योषैः शमयेत् ग्रहणीं रसः ।
 दशमूलान्भमा वात-ज्वर त्रिकटुना कफम् ॥ ८३ ॥
 ज्वरं मधुकमारेण पञ्चकोलेन सर्वजम् ।
 यक्ष्माणं मधुपिप्पल्या गोमूत्रेण गुदाङ्गुरान् ॥ ८४ ॥
 शूलमेरुण्डतैलेन पाण्डुरोष्णं सगुग्गुलुः ।
 कुष्ठानि भृङ्गमल्लात-वाकुचीपञ्चनिम्बकैः ॥ ८५ ॥
 धत्तूरवौजसयोगात् महोन्मादविनाशनी ।
 अपस्मारं निहन्त्याशु व्योषनिम्बदलैः सह ॥ ८६ ॥

विषपादं दातव्यपर्पटीमात्रानपेक्ष्य विषस्य पादाशम् । तत्साध्येषु आमयेषु
 विषसाध्येषु रोगेषु । सुरसाया तुलस्या । मुने वकपुष्पस्य । मुण्ड्या मुण्डित्या ।
 वक्त्रे भल्लातकस्य । त्रिकण्टकस्य गोक्षुरकस्य । पञ्चकोलेन सर्वजं पञ्चकोल-
 क्वाथानुपानेन त्रिदोषजं ज्वरं शमयेत् । गुदाङ्गुरान् अशंसि । वाकुची सीम-

स्तनन्वयशिग्रूनान्तु नितरा पपंटी हिता ।

पथाच्चूर्णादिवशात् व्याधीश्चान्यान् सुदुस्तरान् ॥ ८७ ॥

सजातीफलशैतोद योजयेत् पपंटीरसम् ।

पित्ताजीर्णे शिरश्चास्य शीततोयेन सेचयेत् ॥ ८८ ॥

अथ कफरोगे क्रियासूत्रम् ।—

नस्य निष्ठीवन धूम तीक्ष्ण वमनरेचनम् ।

अन्नं रुक्षात्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥

चिरकालस्थितं मद्य योजयेत् कफरोगिणे ॥ ८९ ॥

अथ मन्यानभेरव ।—

मृतसूतं मृतं ताम्र हिङ्गु पुष्करमूलकम् ।

मैन्धव गन्धक तालं कटुकं चूर्णयेत् समान् ॥ ९० ॥

राजी । पचनिम्बकौ निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलरूपपञ्चभिरङ्गैः । स्तनन्वय-
शिग्रूना लन्धपनालानाम् । सजातीफलशैतोदं जातीफलस्य शीतकषायिण सह ।
अयमर्थः,—विगुणगन्धेन सह रस सम्मर्द्य कज्जली कुश्यात, ततो भङ्गरानजरसेन
मर्दयित्वा वादरवक्रिस्थे घृताक्ते लौहपात्रे ता निधाय द्रावयेत् । कदलीपत्रस्य
ऊर्ध्वमधय आर्द्रगोमयपिण्डं संस्थाप्य पिण्डोपरि घृताक्ते वसनखण्डं दापयेत्, ततो
द्रवीभूता ता वस्त्रापरि पातयित्वा लौहद्व्यां सपौष्ट्यं पपटाकारता नयेत् ।
विषसाध्येषु ज्वरातीसारादिषु पपंटीभागमपेक्ष्य पादिकविषेण सयोज्य, अन्यत्र च
केवलासेव ता सुरसादिभिरैकेकदिनम् आर्द्रकस्त्रसेन च सप्ताहं भावयित्वा निर्वभा-
ङ्गाराग्नौ किञ्चित् प्रताप्य च स्थापयेत् । कासे श्वासे च पर्णेन सह पाययित्वा
सपिप्पलीदशकाया निर्गुण्डा मिलित्वा कर्षमाणाय काथमनुपाययेत् । रात्रौ
च त्रिकण्टकमूलशुष्कीकल्काभ्याम् अर्द्धोदकमजाचौरं क्षीरशेषं पक्त्वा पिप्पलीचूर्णं
प्रक्षिप्य पाययेत्, एव भोजनकालेऽपि । कुष्माण्डादिकञ्च निरामयं यावत् वर्जयेत् ।
ताम्रभाजने पक्त्वा ताम्रद्व्यां च पौडिता इयमेव ताम्रपपंटिका भवेत् ॥ ७३—८८ ॥

कफरोगे क्रियासूत्रमाह, नस्यमिति ।—चिरकालस्थितं मद्य पुरातनं सुरा-
सवादिकं, “पुराणां स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः” इत्युक्ते पुरातनस्यैव तस्य
गुणवत्त्वात् ॥ ८९ ॥

मन्यानभेरवरसे—मृतसूतं रससिन्दूरम् । कटुकं त्रिकटु । पुष्करमूलाभावे सर्वत्र

देवदालीपुनर्नव्योर्निर्गुण्डीमेघनादयो ।

तिक्तकोशातकीद्रवैर्दिनैक मर्दयेद्दृढम् ॥ ८१ ॥

भाषमात्र लिहेत् क्षौद्रै रस मन्यानभैरवम् ।

कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बकाय पिवेदनु ॥ ८२ ॥

अथ गन्धपाषाणयोग ।—

कर्षक गन्धकं शुद्धं घृतैश्चोष्णोदकैः पिवेत् ।

कफं हन्ति—”

अथ कफे भेषजविशेषनिर्देश ।—

“—अथवा क्षौद्रैः पञ्चवक्तरसः खलु ॥ ८३ ॥

अथ विश्वादिवटिका ।—

विश्वादिविक-निर्गतद्रवनिशा-कीरप्रियोत्थ दलं

नीलग्रीवगलालयं सुरपतेस्तार्क्ष्यनेत्राभिधम् ।

विद्वत्पञ्चवती कमिप्रतिभटं निर्गुण्डिकावारिणा

तुल्यांशाश्चणकप्रमाणवटिका सञ्चासकासापङ्गा ॥ ८४ ॥

[इति कामश्वासहिक्रास्वरभेदचिकित्सा] ।

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य स्तोत्राग्न्याचार्यस्य क्रतौ रसरत्नसमुच्चये रक्तपित्त-

कासश्वासहिक्रास्वरभेदचिकित्सित नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कुष्ठं ग्राह्यम् । देवदाली हस्तिघोषकः । मेघनाद तण्डुलीयः । तिक्तकोशातकी

तिक्तघोषाः । देवदाल्यादीनां रसेन एकैकदिनं मर्दनं कार्यम् ॥ ८०—८२ ॥

गन्धपाषाणयोगे—घृतोष्णोदकाभ्यां शुद्धगन्धककर्षं पिवेत् । कफरोगे भेषजविशेषं निर्दिशति, अथवेति ।—पञ्चवक्तरसं ज्वराधिकारोक्तं ग्राह्यं ॥ ८३ ॥

विश्वादिवटिकाया—विश्वादिविकं विकटं । निर्गतद्रवनिशा निर्गतद्रवा उत्स्वेदनेन द्रवाणपरिहीना हरिद्रा । कीरप्रियोत्थं दलं कीरप्रियं कीरिष्टं निम्बवृक्ष इत्यर्थः । तत्पत्रम् । नीलेति ।—नीलग्रीवस्य नीलकण्ठस्य हरस्य गले कण्ठदेशे आलये यस्य तादृशं विषमित्यर्थः । सुरपतेरिति ।—सुरपतेः हरस्य, तृतीयनेत्रसाहचर्यात् सुरपतिशब्दस्यावहरायेता एव बोद्धव्या, तार्क्ष्यनेत्रं ललाटस्थं तृतीयचक्षुर्देव अभिधा यस्य तं बह्वित्यर्थः, चिदकमिति यावत् । विद्वदिति ।—विदुषा वैद्यानां

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ राजयक्षादिचिकित्सनम् ।

अथ राजयक्षलक्षणम् ।—

अग्निमान्द्यं ज्वरं शैत्यं वान्तिः शोणितपूययोः ।

सत्त्वहानिश्च दौर्बल्यं रोगराजस्य लक्षणम् ॥ १ ॥

अथ कनकमुन्दर ।—

रसस्य तुल्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत् ।

तालक गन्धक तुल्यं मास्रिक रसकं शिलाम् ॥ २ ॥

रसमाग्नयेन युञ्जीत तुल्यं भस्मोक्तं न्यसेत् ।

वक्त्रौ भस्मोक्ततच्चैव मयूरकसुतुल्यकम् ॥ ३ ॥

किञ्चिद्वृङ्कणकं दत्त्वा मार्जारस्य विशा युतम् ।

प्रथमं पुटयेद्दध्ना द्वितीयं मधुना सह ॥ ४ ॥

पुञ्ज समूहः अत्र अस्तीति सा विद्वत्युज्ज्वती वासा तस्या वैद्यसाहचर्यात् । किमि-
प्रतिभट किमिशतु, विडङ्गमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

यक्षरूपेषु कासस्वरभेदरक्तागमादिदर्शनात् रक्तपित्तेऽपि तत्तल्लक्षणसङ्गावेन
उभयो सास्यात् तथा दुरुपचरितरक्तपित्तात् यक्षीत्यतिसम्भावनाया च रक्तपित्तादि-
चिकित्सितानन्तरं राजयक्षादिचिकित्सितं वक्तुं चतुर्दशाध्यायमारभते, तदादौ
यक्ष्मणी लक्षणमाह, अग्निमान्द्यमिति ।—सत्त्वहानि स्वभावविपर्ययः । रोगराजस्य
राजयक्ष्मणः । क्वचित् एतच्छ्लोकानन्तरं “पञ्चासृतरसः । रसस्य भस्मना युक्तं लोह-
कणाभकं सतम् । शिलाजतुकैशोरं समभागश्च कल्पयेत् ॥ एष पञ्चासृती नाम
रोगराजनिक्लान्तः । पिप्पलीमधुसर्पिर्भिः प्रयोज्यो भिषजा द्रुतम् ॥” इत्यधिक-
पाठः ॥ १ ॥

कनकमुन्दरे —“रसस्य तुल्यभागेन” इत्यत्र “रसस्य तुल्यभागेन” इति रसेन्द्रमारे
पाठः । रसकं खर्परम् । शिला मनःशिलाम् । रससाग्नयेन युञ्जीत इति छेदः,
तेन तालकादीनां प्रत्येकं रससमत्वम् । तुल्यादीनां विशेषशोधनमाह, तुल्यं

तालकं शोधयेदग्रे कुष्माण्डक्षीरपाचनात् ।
 तैले पचेत्ततः सम्यक् चूर्णं वा परिशोधयेत् ॥ ५ ॥
 गन्धकं शोधयेद्गन्धे रसकं नरवारिणा ।
 माक्षिकं सिन्धुसयुक्तं बीजपूररसे पचेत् ॥ ६ ॥
 जयन्तीद्रवसम्पिष्टा शिला तत्रैव पाचयेत् ।
 एकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षोरेण मर्दयेत् ॥ ७ ॥
 जयन्तीभृङ्गराजाभ्यां वामापाठाकृशानुभिः ।
 अगस्तिलाङ्गलीभ्याञ्च प्रत्येकं दिवसं शनैः ॥ ८ ॥
 ततस्तु गोलकं बद्ध्वा पचेत् पूर्ववदाहृतः ।
 चूर्णयित्वा ततः सम्यक् भावयेदार्द्रकाम्बुना ॥ ९ ॥
 सप्तधा व्योषनिर्व्यासै रसं कनकसुन्दरः ।
 गुञ्जाद्वयं त्रयं वाऽस्य राजयक्ष्मापनुत्तये ॥ १० ॥
 मधुना पिप्पलीभिश्च मरिचैर्वा घृतान्वितैः ।
 लेहयेद्दोग्धिणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ॥ ११ ॥
 जयपालरजोभिर्वा शुण्ठ्या गव्यघृताक्तया ।
 ददौत शूलिने प्राज्ञो गुल्मिने च विशेषतः ॥ १२ ॥
 कादिवर्ज्यं चरेत् पथ्यं हृद्यं बल्यञ्च पूर्ववत् ।
 सन्निपाते ददौतैनमार्द्रकद्रवसयुतम् ॥
 गुडूचीत्रिफलाकाथैः सस्कृतो गुग्गुलुर्वरः ॥ १३ ॥

भक्ष्योक्तमिति ।—सयूरकसुतुल्यकं सयूरग्रीवाभं तुल्यकम् । सान्नीरस्य विशा
 विडालपुरीषेण, सयूरग्रीवाभं तुल्यं तुल्येन विडालपुरीषेण टङ्गणपाटेन च सह
 मिश्रयित्वा दध्ना सह सम्यग् प्रथमपटं दद्यात्, ततः पुनश्च ताभ्यां सह सन्नीय मधुना
 सम्यग् द्वितीयपटं दद्यात् । हरितालशोधनमाह, तालकमिति ।—कुष्माण्डक्षीर-
 पाचनात् कुष्माण्डसलिले पाकात्, “नीरक्षीराम्बुशम्बरम्” इत्यमरः । तैले तिल-
 तैले । चूर्णं चूर्णोदके, वा-शब्दोऽत्र अप्यर्थे, चूर्णोदकेऽपीत्यर्थः, तालकं
 कुष्माण्डसलिलादिषु दोलायन्ते याम पाचयेत् । नरवारिणा नरमुत्रेण खर्पर
 रुद्राहं विदिनं वा भावयित्वा ग्राह्यम् । तत्रैव जयन्तीद्रवे एव । कृशानु

अथ राजसृगाङ्ग ।—

रसभस्म त्रयो भागा भागैक हेमभस्मकम् ।
 मृतताम्रस्य भागैक शिलागन्धकतालकम् ॥ १४ ॥
 प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
 वराटान् पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १५ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तान्निरोधयेत् ।
 शुद्धं गजपुटे पच्याच्चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् ॥ १६ ॥
 रसो राजसृगाङ्गोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
 दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनविशति ॥
 सष्टतैर्दीपयेद्वाऽथ रोगराजप्रशान्तये ॥ १७ ॥

अथ शङ्खेश्वर ।—

शङ्खस्य वलयान्निष्कं चतुर्निष्कं वराटकम् ।
 निष्काङ्गं नीलतुल्यस्य सर्वतुल्यन्तु गन्धकम् ॥ १८ ॥
 गन्धतुल्यं मृत नाग नागतुल्यं मृतं रसम् ।
 टङ्कणं मृततुल्यं स्थान्मद्ये पाच्य मृगाङ्गवत् ॥
 राजयक्ष्महरः सोऽयं नाम्ना शङ्खेश्वरो मतः ॥ १९ ॥

चित्रक । अगति वक्रपुष्पवृक्ष, तस्य पत्र याज्ञिकम् । लाङ्गली “ईश्लाङ्गला” इति
 ख्याता । गुडूचीति ।—गुडूचीविफलाक्ताथे दीनायन्ते शुद्ध गुग्गुलुरस्मिन् प्रयोगे
 हित ॥ २—१३ ॥

राजसृगाङ्गे—रसभस्म रससिन्दूरम् ॥ १४—१७ ॥

शङ्खेश्वर—शङ्खः वलयान् वलयकारशङ्खात् शङ्खस्य मुखट्टेष्टादित्यर्थः,
 तस्य आवर्तमथत्वेन वलयकारतया परिदृश्यमानत्वात्, “शार्कर सूटी”
 इति भाषा । निष्कं शाण्ड । नीलतुल्यस्य अथर्वकण्ठाभतुल्यस्य । टङ्कण
 मृततुल्यं मृतरसतुल्यमित्यर्थः, “मृततुल्यम्” इत्यत्र “रसतुल्यम्”
 इति पाठत्रयना साध्वी । गन्धकादिटङ्कणान्तानां चतुर्णां सभस्यो
 बोधः ॥ १८—१९ ॥

अथ मृगाङ्गपोटली ।—

शङ्खनाभि गवां क्षीरैः पेषयेन्निष्कषोडश ।
 तेन मूषा प्रकर्तव्या तन्मध्ये भस्मसूतकम् ॥ २० ॥
 निष्कार्द्वं गन्धकाक्षीणि चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।
 रुद्ध्वा तद्वेष्टयेद्वस्त्रे मृत्तिका लेपयेद्वह्नि ॥ २१ ॥
 शीथ्य गजपुटे पच्यान्मूषया सह चूर्णयेत् ।
 गुञ्जैकमनुपानेन क्षयं हन्ति मृगाङ्गवत् ॥ २२ ॥

अथ मातुलुङ्गादियोग ।—

मातुलुङ्गस्य मूलानि क्षाजचूर्णं ससेन्धवम् ।
 पिप्पलीमधुना युक्तं खादेद्वान्तिप्रशान्तये ॥ २३ ॥

अथ रजन्यादियोग ।—

रजनीशङ्खपूगञ्च निष्कैक वान्तिनाशनम् ॥ २४ ॥

अथ सौभाग्ययोग ।—

निष्कार्द्वं टङ्गण वाऽथ काकमाचीद्रवैः पिबेत् ॥ २५ ॥

अथ सुगन्धायोग ।—

सुगन्धा वा पिबेत् खादेत् सर्ववान्तिप्रशान्तये ॥ २६ ॥

मृगाङ्गपोटल्या—निष्कषोडश अष्टतीलकम् । गन्धकात वीणि निष्काणि ।
 मूषया सह चूर्णयेदति शङ्खनाभिर्गतमूषया सहैव औषध चूर्णयेत् । मृगाङ्गवदन-
 पानेन इति राजमृगाङ्गस्य यदनपानमुक्तं, तेनैवानुपानेन ॥ २०—२२ ॥

यक्ष्मणि कासवेगेन वान्तिजायते इत्येतान्तिश्च भवेत्, अतः तत्प्रशमनाय
 कतिपयान् योगान् उपदिदिक्षुरादौ मातुलुङ्गादियोगमाह, मातुलुङ्गस्येति ।—
 मातुलुङ्गमूलादीनां चूर्णे प्रत्येकं सप्तभागं गृहीत्वा सधुना सह निक्षिपेत् ॥ २३ ॥

रजन्यादियोगे—रजनी हरिद्रा । शङ्ख शङ्खभस्म । पूगं गुवाकं, रजन्यादितयाणां
 मिलित्वा निष्कमाणम् ॥ २४ ॥

सौभाग्ययोगे—वा शब्दः पूर्वयोगापेक्षया वीज्यः ॥ २५ ॥

सुगन्धायोगे—सुगन्धा सुगन्धतुलसीमेढ । पिबेत् खादेत् इति सुगन्धाया
 इदं पिबेत् पत्रं वा खादेत् ॥ २६ ॥

अथ रक्तवान्तिहरि योगः ।—

अलक्तकरसं क्षौद्रै रक्तवान्तिहरं पिबेत् ॥ २७ ॥

अथ मृगाङ्गपोटलीरसः ।—

द्विनिष्कं भस्मसूतस्य निष्कैकं स्वर्णभस्मकम् ।
शुद्धगन्धकनिष्कौ द्वौ चूर्णित्वा चित्रकद्रवैः ॥ २८ ॥
द्वियामान्ते विशोष्याथ तेन पूर्या वराटिकाः ।
वराटान् मृन्मये भाण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ २९ ॥
स्वाङ्गशोतं विचूर्ण्यथ पोटलीं हिमगर्भिताम् ।
मृगाङ्गवच्चतुर्गुञ्जं भक्षितं राजयक्ष्मनुत् ॥ ३० ॥

अथ यक्ष्मिणी शौषधविशेषसंवनोपदेशः ।—

स्वयेमग्निरसं खादेत्त्रिनिष्कं राजयक्ष्मनुत् ॥ ३१ ॥

अथ पञ्चामृतरसः ।—

भस्मं सूताभ्रलोहानां शिलाजतुं विषं समम् ।
शुद्धचौत्रिफलाकाथैः संस्कृतं गुग्गुलुं तथा ॥ ३२ ॥
मृतं नेपालताम्रञ्च सूतस्थाने नियोजयेत् ।
एकोक्त्य द्विगुञ्जं तद्वच्चयद्राजयक्ष्मनुत् ॥
पञ्चामृतरसो नाम ह्यनुपानञ्चं पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

रक्तवान्तिहरयोगे—अलक्तकरसं लालाद्रवम् ॥ २७ ॥

मृगाङ्गपोटलीरसे—सर्वे मृगसम् ॥ २८—३० ॥

यक्ष्मिणी अधिकारान्तरोक्तशौषधविशेषमुपदिशति, स्वयमिति ।—स्वयमग्निरसं कासाधिकारोक्तं । द्विनिष्कमिति पूर्वगुणीयमात्रा, आधुनिकी तु माषक माषकद्वयम् ॥ ३१ ॥

पञ्चामृतरसे—नेपालताम्रं सूतस्थाने नियोजयेदित्यत्र इति केचिद्वदन्तीति शेषः ॥ ३२।३३ ॥

अथ जयन्तीयोग ।—

हरेत् क्षीराजगन्धाभ्या जयन्तो वा क्षयापहा ॥ ३४ ॥

अथ लोकनाथरस ।—

तुल्य पारदगन्धक त्रिकटुक ताभ्या रज कम्बुजं
तैस्तुल्यञ्च भवेत् कपर्दमसित स्यात् पारदाटङ्गणम् ।
पादाश सकलै समानमरिच लिङ्गात् क्रमात् साज्यक
यावन्निष्कमित भवेत् प्रतिदिन मासात् क्षयः शाम्यति ॥ ३५ ॥

अथ लोकेश्वररस ।—

रसस्य भस्मना हेम पादाशेन प्रकल्पयेत् ।
गन्धक द्विगुणं टप्त्वा मर्दयेच्चित्रकाश्वना ॥ ३६ ॥
चराचरास्ये सम्पूर्य्य टङ्गणेन निरुध्य च ।
भाण्डे चूर्णप्रलिप्तेऽथ क्षिप्त्वा रुन्धीत मृत्सूया ॥ ३७ ॥
शोषयित्वा पुटेर्हर्त्तेऽरत्निमात्रेऽपराह्लके ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ ३८ ॥
एष लोकेश्वरो नाम पुष्टिवीर्य्यविवर्द्धन' ।
गुञ्जाचतुष्टयञ्चाऽऽज्यं मरिचैश्च समन्वितम् ॥ ३९ ॥

जयन्तीयोगे—जयन्तीपर्वरसस्य अजगन्धाचूणेन टप्त्वेन च सम्मिश्र पाययेत् ।
क्षयापहा जयन्ती क्षीराजगन्धाभ्या हरेत्, जयमिति शेष ॥ ३४ ॥

लोकनाथरसे—तुल्य पारदगन्धक त्रिकटुकमिति पारदगन्धकयो मितित
त्रिकटुश्च सप्तभाग । ताभ्यामिति ।—समाहारद्वन्द्वेन पारदगन्धकमित्यस्य एकत्वात्
ताभ्यामिति द्विवचनेन । मलितरसगन्धकत्रिकटुभ्यामित्यर्थो बोध्य । ताभ्यामित्यनन्तर
तुल्यमिति शेष, कम्बुज रज इत्यनेनावयव । कम्बुज रज शङ्खभस्म । तैस्तुल्य
पारदादि-शङ्खान्तैस्तुल्य कपर्दमसित वराटिकाभस्म । पादाशमित्यस्य पारदात्
टङ्गणमित्यनेन सूच्यते । सकलै पारदादिटङ्गणान्तै सकलै । यावदिति ।—
सपादरक्तिकामारस्य प्रतिदिन तावन्मानेन वर्द्धयित्वा मासेन निष्कमित स्वादत्
इति । अस्य पदवी यथा—पारद मा २, गन्धक मा २, त्रिकटुचूर्ण मिलित मा ४,
शङ्खभस्म मा ८, वराटिकाभस्म मा १६, टङ्गण र ५, मरिच कष २ र ५ इति ॥ ३५ ॥

लोकेश्वररसे—पादाशेन रसभस्मभागमपेत्य चतुर्थांशेन उपलब्धित हेम इति

खादेत् परमया भक्त्या लोकेशे सर्वदर्शिनि ।
 अङ्गकार्श्येऽग्निमान्द्ये च कासहिके रसो ह्ययम् ॥ ४० ॥
 मरिचैर्वृतमयुक्तै प्रदातव्यो दिनत्रयम् ।
 लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं सदधि भोजनम् ॥ ४१ ॥
 एकविंशदिनं यापयन्मरिचं सष्टतं पिबेत् ।
 पथ्यं मृगाङ्गवद्देयं शयीतोत्तानपादत ॥ ४२ ॥
 वमने तम्प्लवत्ते तु गुडूचीद्रवमाहरेत् ।
 मधुना पाययेत् साङ्गे दग्धहन्ताकमाशयेत् ॥ ४३ ॥
 स्नानं शीतलतीयेन मूर्द्ध्नि धारा विनिक्षिपेत् ।
 जाते श्लेष्मविकारे तु कदलीफलमाहरेत् ॥ ४४ ॥
 भृष्टा तन्मरिचे साङ्गे भोजयेत् श्लेष्मनुतये ।
 आर्द्रकं मधुमिश्रं वा गुडाद्रेकमथापि वा ॥ ४५ ॥
 भृष्टा कुस्तुम्बरीमाषात् निस्तुषांश्चूर्णयेत्ततः ।
 शर्कराघृतमिश्रं तद्दहीतारुचिशान्तये ॥ ४६ ॥
 भृष्टा कुस्तुम्बरीं सम्यक् घृते शर्करया पिबेत् ।
 णला मरिचमयुक्ता यावद्वाप्ति प्रशाम्यति ॥ ४७ ॥
 अजमोदं विडङ्गञ्च पिष्ट्वा तन्नेत्रेण पाययेत् ।
 क्लमिकोपप्रशान्त्यर्थं क्वाथं वातघ्नमुस्तयो ॥ ४८ ॥
 संस्कृत्य दुग्धिका वङ्गी विरेके च प्रयोजयेत् ।
 ईषङ्गृष्टा जयाचूर्णं मधुना खादयेन्निशि ॥ ४९ ॥

योजनीयम् । चराचराख्ये कपर्दकसुखे । अरद्रिमाने निर्गतकनिष्ठाङ्गुलिक-
 मुष्टिपरिमिते गत्ते, वाराहपुटे इत्यर्थः । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तु गजपटे इत्युक्तम् ।
 शयीतोत्तानपादत पादावुत्तानीकृत्य शयीत । वमने इति ।—रसस्यास्य सेवनान्
 यदि वमनं जायते तदा समधु गुडूचीरसं पाययेत् दग्धवात्ताकुञ्चं भोजयेत् ।
 वमननिवारणाय शीतक्लिषया यदि श्लेष्मविकारी जायते तदा किं कतव्यमित्याह,
 जाते इति ।—कदलीफलम् अपक्वकदलीफलम् । औषधसेवनेन श्लेष्मत्रयाः वा

अङ्गतोदे घृतेनाङ्ग मर्दयित्वाण्णवारिणा ।

स्नापयेद्भोगिण वैद्यो लाकनाथञ्च सस्मरेत् ॥ ५० ॥

अथ वैद्यनाथरस ।—

शङ्खस्य वलयं निष्कं चतुर्निष्कं वराटिकाः ।

कर्षांश नीलतुल्यञ्च ताल गन्धाश्मटङ्गणम् ॥ ५१ ॥

तुल्य नाग रसञ्चाङ्गं निष्कांश पूर्ववत् पुटेत् ।

वराटचूर्णं मण्डूरकल्पितालेपने पचेत् ॥ ५२ ॥

अस्याङ्गमाष मरिचाङ्गमाष ताम्बूलवल्मीकसमावितञ्च ।

तत्पत्रलिप्तं मधुनाऽवलिङ्घ्याद्वैद्यङ्गवीनेन घृतेन वाऽपि ॥ ५३ ॥

नाडीमार्गे निर्गते चाल्पमल्पं पथ्य भोज्यं लोकनाथोपदिष्टम् ।

यामे यामे चैवमामण्डुलान्तात् मिडं सद्यः शेषजिह्वैद्यनाथः ॥ ५४ ॥

वल्मीकजायते, तदा किं कर्तव्यमित्याह, भृशेति ।—कुसुम्वरी धन्याक, सा च माषमिता शास्त्रा । पुनरपि वसनशान्तये योगान्तरमाह,—भृशेति । क्रियुपद्रवो दृश्यते चेत् तदा कर्तव्यमाह, अजमोदमिति ।—अजमोद वनयमानी । वातघ्न पण्डूमूलम् । अतिसारापद्रवे कर्तव्यमाह, सस्त्रयेति ।—टुग्धिका क्षौद्रिका, “खिरुड” इति वङ्गीयैराख्याता, ता वङ्गी सस्त्रय काययित्वा इत्यथ । जयाचूर्णं त्रैलोक्यविजयापवचूर्णम् । अङ्गमर्दं कार्थ्यमाह, अङ्गतोदे इति ।—अङ्गतोदे असपाञ्चादिगुले ॥ ३६—५० ॥

वैद्यनाथरसे—शङ्खस्य वलयः शङ्खस्य मुखदेशः, तस्य आवत्तमथत्वेन वलयाकारतया पट्टित्यनान्नात्, “शंखिर सुटो” इति वङ्गदेशे प्रसिद्धम् । वराटिका ‘पीताभा ग्रन्थिना पृष्ठे’ इत्यादिभिरुक्तालक्षणा कपटभेदा “गटे कडि” “घेच कडि” इति वा वङ्गदेशप्रसिद्धा । नीलतुल्यं मयूरशीवांस तुल्यमित्यथ । नीलतुल्यदीना चतुर्णां प्रत्येकं कर्षमाणम् । तुल्यं खर्परातुल्यम् । तुल्यदीना रसान्तानां वयाणां प्रत्येकम् अङ्गं शङ्खवलयभागोपचया अङ्गमित्यथ । “तुल्यं नागम्” इत्यत्र “तुल्यभागम्” इति पाठे—रसम् अङ्गं तुल्यभागं कर्षाङ्गमित्यथ । वराटचूर्णं वराटिकालक्षणादितरकपटचूर्णं, निष्कांशं निष्कचतुर्थभागं, माषमाणमिति यावत् । मण्डूरिति ।—मण्डूरेण काल्पितम् आलेपनं यत्र तस्मिन्, आजने इति शेषः, मूषामध्ये औषधं सथाप्य चूर्णितमण्डूरपट्टेन आलेपयत । हृद्यङ्गवीनेन ह्यो गोदीर्घाङ्गवेन,

अथ लोकनाथ ।—

अर्धनिष्कौ रसतुल्यभागौ पृथक् पृथग्गन्धकटङ्ककर्षम् ।
 शङ्खस्य कर्षे मृतताम्रतो द्वौ वराटिकानां नव सम्पुटस्थान् ॥ ५५ ॥
 पक्ता पचेदर्कदलद्रवाद्वान् भूयोऽर्धभागेन करीषकाणाम् ।
 अस्यार्धपाद मरिचार्धभाग गन्धाश्मनिष्कञ्च मृतेन लिङ्घ्यात् ॥ ५६ ॥
 अश्लोयात् पूर्ववत् पथ्य वासरास्येकविंशति ।
 लोकनाथो रसो नाम्ना रोगराजनिक्कन्तनः ॥ ५७ ॥

अथ प्राणनाथ ।—

अयोरजो विंशतिनिष्कमान विभावितं भङ्गरसाढकेन ।
 धत्तूरभार्जित्तिफलारसाङ्गं तुल्याग्रताप्य विपचेत् पुटेषु ॥ ५८ ॥
 सूतञ्च निष्क समभागतुल्यं गन्धोपलौ द्वौ चतुरो वराटान् ।
 पक्ता पुटाग्नौ समलोहचूर्णान् पचेत्तथा पूर्वरसेन मिश्रान् ॥ ५९ ॥

सयस्कोनेत्यथ । आनगुलान्तादित्यत्र मण्डलशब्दो अष्टचत्वारिंशद्विनवाची “सस्याप्य
 मण्डल पञ्चादकं निष्काशयेत्ततः” इत्यर्काचाकत्वाया मण्डलशब्देन तावत्सङ्ख्याक-
 दिनग्रहणात् । एव सिद्धस्य अस्य चूर्णस्य माषार्धं मरिचचूर्णस्य च माषार्ध-
 मेकौल्यत्वं पर्यपवरसेन मर्दयित्वा तस्मैव पत्रे लिङ्घ्या च मधुना द्वेयज्जबीनेन मृतेन
 वा अष्टचत्वारिंशद्विन यावत् लिङ्घ्यात् । प्रतिप्रहरञ्च लोक लोक लोकेश्वरोपदिष्ट
 चय्य कार्यम् , लोकनाथशब्देनाव लोकेश्वरो बोध्यः, लोकनाथे पथ्यविधेर-
 दृष्टत्वात् ॥ ५१—५४ ॥

लोकनाथे—अर्धनिष्कौ सार्धशाली । मृतताम्रतो द्वौ मृतताम्रस्य कर्षद्वयम् ।
 वराटिकानाञ्च नव इत्यत्र कर्षाणि इति शेषः । करीषकाणाम् अर्धभागेनेति प्रथम-
 पुटापेक्षया अर्धभागः । अस्य सिद्धस्य औषधस्य । अर्धपाद पादार्धं, समुदितौषधात्
 अष्टमांशमिति यावत् । मरिचार्धभागमिति षोडशांश मरिचचूर्णम् । रसादि-
 वराटिकान्तान् औषधजातान् अर्कपत्रान्मुपिटान् पुटे पक्ता स्वाङ्गशीतान् बहिष्कृत्य
 पुनरपि अर्कपत्ररसपिटान् कृत्वा प्रथमपुटमपेक्ष्य अर्धपुटे पचेत् इति ॥ ५५—५७ ॥

प्राणनाथे—भङ्गरसाढकेन षोडशशरावमितभङ्गराजरसेन । धत्तूरिति ।—धुस्तू-
 रादीनां रस भङ्गराजरसादर्धो यावत् इति । पूर्वरसेन भङ्गादीनां रसेन । सप्त दण्ड

चूर्णेऽस्मिन् मरिचा सप्त तुल्यटङ्कणयोर्दश ।

सप्त जेतत् पृथङ्निष्कान् प्राणनाथाह्वयोदितः ॥ ६० ॥

अर्द्धपादो रसाङ्गव्य केवलाद्राजयन्त्रिभिः ।

शोषोदरार्शोग्रहणी-ज्वरगुल्माद्युपद्रुतैः ॥ ६१ ॥

अथ वज्ररस ।—

कर्षं खर्परसस्त्वस्य षण्मासे हेम्नि विद्रुते ।

षण्निष्कसूत गन्धाश्मन्यष्टनिष्के प्रवेशितम् ॥ ६२ ॥

प्रबालमुक्ताफलयोश्चूर्णं हेमसमाशयो ।

क्रमाद्वित्रिचतुर्निष्क मृतायः सौसभास्करम् ॥ ६३ ॥

चाङ्गेर्यम्लेन यामास्त्रीन् मर्दित चूर्णित पृथक् ।

द्वौ निष्कौ नीलवटक-व्योमायस्कान्ततालकात् ॥ ६४ ॥

अङ्गील्लकङ्गुणीवीज-तुल्येभ्यश्चतुरः पृथक् ।

अष्टौ च टङ्कणक्षाराद्वराटानाञ्च विंशतिः ॥ ६५ ॥

महाजम्बोरनीरस्य प्रस्थद्वन्द्वेन पेषयेत् ।

एतदष्टशरावस्थं शुद्धं स्वार्यास्तुषस्य च ॥ ६६ ॥

करोषभारे च पचेदथ माषहयं ततः ।

एतावद्गन्धकात् पाद मरिचाङ्गावितादपि ॥ ६७ ॥

व्यनयो निष्कानित्यनेनान्वयः, तेन मरिचस्य सप्त निष्कान् तुल्यटङ्कणयोर्भिन्नितयोर्दश निष्कानित्यर्थः । रसात् सूतात् । अर्द्धपाद पादाङ्गः, निष्कमानात् सूतात् अष्टमाशः, माषार्द्धमिति यावत् । प्राणनाथो भक्त्य इत्यन्वयः । आदौ लौहचूर्णं माचिकञ्च षोडशशरावमितेन भृङ्गराजसेन अष्टशरावमितेन च घुसूरादीनां रसेन भावीयत्वा पुटे पचेत् । ततो निष्काशः सूतादिकं यथोक्तमानं तत्र दत्त्वा पुनश्च पुटे पचेत् । ततश्च पुनरपि औषधं नि सार्थं सर्वतुल्यं लौहचूर्णं मिश्रयित्वा पर्वोक्तद्रव्येण सम्यग्य च पुटाग्रौ पुन पचेत् । ततो निष्काशः मरिचादिचूर्णं यथोक्तमानं दत्त्वा मिश्रयित्वा च यथोक्तमानेन भक्षयेदिति ॥ ५८—६१ ॥

वज्ररसः—विद्रुने गालितस्वर्णं, स्वर्णसत्वे इत्यर्थः, विद्रुते हेम्नि खर्परसस्त्वस्य ऋषे

मधुनाऽऽलीडित लिह्यात्ताम्बूलीपत्रलेपितम् ।
 गर्तेऽस्य घटिकामात्रे प्रतियामञ्च पथ्यभुक् ॥ ६८ ॥
 नो चेदुद्दीपितो वक्त्रि क्षणाद्वातून् पचत्यतः ।
 दिनमेक निषेव्यैन त्याज्यान्यामण्डलात्त्यजेत् ॥ ६९ ॥
 ततः परं यथेष्टांशो द्वादशाब्दं सुखी भवेत् ।
 एकमेकं दिनं भुक्त्वा वर्षे वर्षे महारसम् ॥ ७० ॥
 वर्षादौ च त्यजेत्याज्यं द्वादशाब्दं जरा जयेत् ।
 एष वज्ररसो नाम क्षयपर्वतभेदन ॥ ७१ ॥

अथ महावीरः ।—

निष्को द्वौ तुल्यभागस्य रसादेकं सुसंस्कृतात् ।
 निष्कं विषस्य द्वौ तीक्ष्णात् कषांशं गन्धमौक्तिकात् ॥ ७२ ॥
 अग्निपर्णी हरिलता-भृङ्गार्द्रसुरमारसैः ।
 मर्दितं लाङ्गलीकन्द-प्रलिप्ते सम्पुटे पचेत् ॥ ७३ ॥

गन्धाश्मनि च षण्णनिष्कपूतं प्रवेशितं कृत्वा इत्यन्वयः । भास्करं ताम्रम् । चाङ्गेय्यस्तेन
 अस्त्ररीलीरसेन । नीलवटकं “नीलवडी” इति प्रसिद्धं । व्योम अभ्रम् ।
 अङ्गोष्ठ “अङ्कोड” इति ख्यातं, कङ्कुणी तण्डुलान्यविशेषः, तथोर्वीजम् । चतुर
 अष्टौ विशति इत्येतेषु निष्कानिति शेषः । महाजम्बीरनीरस्य ब्रह्मजम्बीररसस्य ।
 एतददृशरावस्थम् अष्टमङ्गाकिं शरावपादे अवस्थितमेतच्चूर्णम् । तुषस्य खाद्या
 अष्टाविंशत्यधिकशतशरावेण । करीषभारे द्विसहस्रपलमाने आरण्यगोमये । ततः
 औषधात् माषद्वयम् । गन्धकात् एतावत् माषद्वयमित्यर्थः । भावितान्
 संस्कृतात् कौटायमक्षितात् सरिचात् पादं माषद्वयमपेक्ष्य चतुर्थांशं, तेन च
 सरिचस्य माषार्द्धं ग्राह्यम् । दिनमेकमिति ।—रसमिहमेकं दिनं सेवित्वा अष्टा-
 चत्वारिंशद्दिनं यावत् अपय्यानि परिहरित्, अष्टचत्वारिंशद्दिनानन्तरं यथेष्टिता-
 हारविहारौ स्यात्, एवं द्वादशवर्षं व्याप्य नीरुक् तिष्ठेत् । प्रतिवर्षादौ च एक-
 दिनमात्रं सेवित्वा पूर्वकल्पेन निषिद्धाहारं त्यजेत्, तेन च द्वादशवर्षं व्याप्य जरा
 आक्रमितुं न शक्नुयात् ॥ ६२—७१ ॥

महावीरः—तीक्ष्णात् तीक्ष्णलौहात्, द्वौ निष्कौ । गन्धमौक्तिकात् गन्धकात्
 मौक्तिकाच्च, कषांशमिति प्रत्येकम् । अग्निपर्णी “आगिया” इति लोके । हरिलताः

अर्द्धपादञ्च पोटल्या. काकिन्यौ द्वे विषस्य च ।
 लिङ्गेभ्रिचचूर्णञ्च मधुना पोटलीसमम् ॥ ७४ ॥
 क्षयग्रहण्यतीसार-वह्निदौर्वल्यकासिनाम् ।
 पाण्डुगुल्मवता श्रेष्ठो महावीरो हितो रसः ॥ ७५ ॥
 अतिस्थूलस्य पृथ्वासृक्कफानुद्वमत क्षये ।
 न योजयेत् क्षीररमान् विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ ७६ ॥

अथ पञ्चामृतपर्पटौ ।—

सुवर्णं रजतं ताम्रं मत्स्वाम्भ्र कान्तलोहकम् ।
 क्रमवृद्धमिदं सर्वं शाणेयौ नागवङ्गकौ ॥ ७७ ॥
 द्रावयित्वैकतः सर्वं रेतयित्वा ततश्चरेत् ।
 पृथक् पलमितं गन्धं शिलालं विनिधाय च ॥ ७८ ॥
 सर्वं खल्ले विनिक्षिप्य मर्दयेदस्त्ववर्गत ।
 ताप्य नौलाञ्जन तालं शिलागन्धञ्च चूर्णितम् ॥ ७९ ॥
 दत्त्वा दत्त्वा पुटेत्तावद्यावद्विशतिवारकम् ।
 लोहाद्विगुणसूतेन ततो द्विगुणगन्धतः ॥ ८० ॥
 विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां क्षिप्त्वा ता लोहपात्रके ।
 द्रावयेद्ददराङ्गारैर्मृदुभिश्चाथ निक्षिपेत् ॥ ८१ ॥
 हेमादिपञ्चलोहानां भस्म चाथ विलोडयेत् ।
 अथ तत् कदलीपत्रे गोमयस्थे विनिक्षिपेत् ॥ ८२ ॥
 पत्रेणान्येन सञ्छाद्य चिपिटीं कुरु यत्नतः ।
 तस्योपरि क्षिपेत् सद्यो गोमयं स्तोकमेव च ॥ ८३ ॥

ब्राह्मी । सुरसा तुलसी । अर्द्धपादमिति काकिणीद्वयापेक्षया पादार्द्धमित्यर्थः ।
 पोडलीति अस्य धीगन्ध सन्नान्तर, तेन औषधस्यास्य सार्द्धसप्तपञ्चदश
 घातम् । काकिन्यौ द्वे रक्तिकाद्वयम् । एतदौषधसेवनकाले दुग्धं मांसरसञ्च
 परित्यजेत् ॥ ७२—७६ ॥

पञ्चामृतपर्पट्या—सत्त्वाभ्रम् अक्षसत्त्वमित्यर्थः । क्रमवृद्धमिति सुवर्णादिलौहान्त-

स्वतः शोता समाहृत्य पटचूर्णं विधाय च ।
निक्षिपेदूर्ध्वदण्डाया पलिकाया ततः परम् ॥ ८४ ॥
पूर्ववद्वदराङ्गारैर्मृदुभिर्द्रावयेच्छनैः ।
तुल्याऽऽलकशिलागन्ध पलाहं विषभावितम् ॥ ८५ ॥
पूर्वपर्पटिकातुल्य तस्मादल्प मुहुर्मुहुः ।
जारयेत् पलिकामध्ये यथा दह्येन्न पर्पटी ॥ ८६ ॥
पलिकेति विनिर्दिष्टा स्नेहक्षेपणयणिका ।
जौर्णं तालादिके चूर्णे पटचूर्णं विधीयताम् ॥ ८७ ॥
पूतौकरञ्जषट्कोल-व्याघ्रीशौभाञ्जनाङ्घ्रिभिः ।
एतैः पञ्चपलैः क्वाथ षोडशांशवशेषितम् ॥ ८८ ॥
तेन क्वाथेन सखेद्य शोषयेत् समधा हि ताम् ।
विषतिन्दुफलोद्भूतै रसैर्निर्गुण्डिकारसैः ॥ ८९ ॥
विभाव्य पलिकामध्ये क्षिप्त्वा बदरवङ्किना ।
ईषत् प्रखेदनं कृत्वा स्थापयेदतियत्नतः ॥ ९० ॥
उक्ता भैरवनाथेन स्यात् पञ्चानृतपर्पटी ।
व्योषाज्यमहिता लीढा गुञ्जावीजेन सम्मिता ॥ ९१ ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ।
श्वास कासं विस्मृचीञ्च प्रमेहमुदरामयम् ॥ ९२ ॥
अरोचकञ्च दुःसाध्य प्रसेक कृदिहृद्भवम् ।
अधिकं गुदरोगञ्च शूलकुष्ठान्यशेषतः ॥ ९३ ॥
वातज्वरञ्च विड्बन्धं ग्रहणीं कफजान् गदान् ।
एकद्वन्द्वत्रिदोषोत्थान रोगानन्यान् महागदान् ॥ ९४ ॥

अन्यपञ्चकम् उत्तरोत्तरम् एकैकभागवद्वम् । शोथेयौ शोथभागिकौ । रेतयिला
आलीडयित्वेत्यर्थः । ताप्य सा चकम् । हेनादिपञ्चलीहाना सुवणादिकान्तलौहान्ताना
पञ्चानामित्यर्थः । ऊर्ध्वदण्डाग पलिकाया “पला” इति प्रसिद्धे भाण्डात् तैलाद्यत्वेप-
न्याययत्नविशेषः । का तात् पलिका इति वक्तुमाह, पलिकेतीति । —स्नेहक्षेपण

अग्निमान्द्यं विशेषेण रसोऽय परमो मतः ।

एव समूह्य दातव्यो रसोऽय भिषगुत्तमैः ॥ ८५ ॥

तत्तद्रोगहरैर्योगैस्तत्तद्रोगानुपानतः ।

क्षयादिसर्वरोगघ्नी स्यात् पञ्चामृतपर्पटी ॥ ८६ ॥

तिलसर्षपविल्वान्न-कारवेल्लकुसुम्भकम् ।

त्यजेत् पारावत मांसं हन्ताक कुक्कुटं तथा ॥ ८७ ॥

अथ गन्धकपिष्टादियोगः ।—

युक्तं गन्धकपिष्टाऽयस्तालक गन्धमाक्षिकम् ।

युक्त्या तद्गन्धना नीतं दृष्ट्वाच्छदिनिवारणम् ॥ ८८ ॥

गन्धिका तेलानुत्प्रेषणायन्विषेष्ट । पटचूर्णं वस्त्रगालितचूर्णम् । तुल्येति ।—
विषभाविष विषमिश्रितमित्यथ, आलकशिलागन्ध पलाङ्गमिति मिलित्वा पलाङ्ग-
मित्यथ तेन चतुर्णां प्रत्येक कोलभागः ।" पूतीकरञ्ज नाटाकरञ्ज । षट्कोल
षडृषणम् । पञ्चरनैरिति मिलित्वा । शौषधसेवनकाले वजनीयान्वाह,—तिन्नेति । अस्य
पत्नी यथा—शोधितसुरणं तो १, शोधितरौप्य तो २ शोधितताम्र तो ३, अभ्रसत्त्व तो
४, शोधितमारितकान्तनीह तो ५ नीलक तो ॥, तद्ग तो ॥, सर्वसद्यौ द्रावयित्वा
आलोक्ष्य च तत्र शुद्धगन्धकमन शिलाहरितालानां प्रत्येक पलमानं प्रक्षिप्य खल्ले सस्थाप्य
च अक्षवर्गरेसेन मर्दयेत् । ततो मूषाया सस्थाप्य ऊर्द्धाध ताप्यादिचूर्णम् अनुरूप दत्त्वा
पटेत्, एव विषतिवारं कुर्यात् । ततः सुवणादिलोहभागसपेक्ष्य द्विगुणसूतेन सूता-
द्विगुणगन्धकेन च कज्जली विधाय लोहपात्रे बादराङ्गारैर्द्रावयित्वा च पूर्वोक्तसुवणादीनां
भस्म तत्र प्रक्षिप्य रसपर्पटीवत् कुश्यात् । अनन्तर शीतीभूता ता चूर्णयित्वा वस्त्रेण
गालयेत् । ततः ऊर्द्धदण्डायां पलिकायां निक्षिप्य पूर्ववत् बादराङ्गारैर्द्रवीकृत्य च तत्र
हरितालादिविषान्द्रव्यचतुष्टयं प्रत्येक कोलमानं मुहुर्मुहुर्गल्यमल्य दत्त्वा पूर्ववत्
पर्पटिका कुर्यात् । ततः पुनरपि शीता ता विचूर्ण्य वस्त्रेण गालयित्वा च पूति-
करञ्जादीनां पञ्चपलानां चत्वारिंशत्यनतीयज्जयितानां षोडशांशवशिष्टेन काथेन तथा
विषतिन्दुकफलरसेन निगण्डीरसेन च प्रत्येक सप्तधा भावयेत् । पुनरपि ता पलिकायां
निक्षिप्य बादरवङ्गिना ईषत् प्रस्वेद्य सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ७७—८७ ॥

गन्धकपिष्टादियोगे—गन्धकपिष्टा “खल्ले विमर्द्य गन्धेन दुग्धेन सह
पारदम्” इत्याद्युक्तपिष्टीभूतगन्धकेन । गन्धसाक्षिकं गन्धकं साक्षिकञ्च ॥ ८८ ॥

अथ राजावर्त्तरसः ।—

राजावर्त्तो रसः शुल्वं मधुकं घृतपाचितम् ।

मध्वाज्यशर्करायुक्तं हन्ति सर्वान् मदात्ययान् ॥ ९९ ॥

अथ द्वितीयराजावर्त्तरसः ।—

राजावर्त्तरसः शुल्व सूतगर्भे नियोजितम् ।

यष्टीमधुरसैर्घृष्ट घृतमध्ये विपाचितम् ॥

मध्वाज्यशर्करायुक्तं हन्ति सर्वान् मदात्ययान् ॥ १०० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिद्धगुप्तस्य सुनीवीम्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये राजयन्त्रावृत्ति-

प्रसङ्गान्तिद्विगोष्ठ्यामदात्ययप्रकरणे नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथार्शसा चिकित्सनम् ।—

अथ अर्शसा स्वरूपलक्षणम् ।—

गुदस्य वहिरन्तर्वा जायन्ते चर्मकीलकाः ।

सर्वरोगकराः पुसामर्शांसीति हि विश्रुताः ॥ १ ॥

राजावर्त्तरसे—राजावर्त्तं कान्तपाषाण । रस रससिन्दूरम् । घृतपाचितं घृतेन
वधाविधि भावितमित्यथ, उत्तमघृतमध्ये स्थापितमित्यर्थो वा ॥ ९९ ॥

द्वितीयराजावर्त्तरसे—राजावर्त्तरसं पूर्वोक्तप्रकारेण कल्पितं रसः । पूर्वोक्त-
राजावर्त्तरसं ताम्रच हय यष्टीमधुरसघृष्टं पिष्टसूतभस्मान्तं च स्थाप्य शोषयित्वा च
उत्तमघृतमध्ये स्थापयेत्, ततः शैतीभूते घृते तदुत्तोल्य स्थापयेत्, ततो मावा
ग्रहीत्वा मध्वादिभिः पाययेदिति ॥ १०० ॥

इति रसरत्नसमुच्चये विधिन्या चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विदोषजलसाधर्म्यात् दोषाणां सर्वदेहव्यापित्वसाधर्म्याच्च राजयन्त्राद्यनन्तरम्
अर्शश्चिकित्सितं वक्तुं पञ्चदशाध्यायमारभते, तत्रादौ अर्शसा स्वरूपमाह, गुदस्तेति ।—
चर्मकीलका, चर्ममयकीलाकारा, अङ्गुरा इति शेषः ॥ १ ॥

अथ पित्तार्शो लक्षणम् ।—

रुधिरस्त्राविणस्तेषां पित्तजा. परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥

अथ वाताशो लक्षणम् ।—

वातजा नि सङ्घोल्याना उदावर्त्तं प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

अथ श्लेष्माशो लक्षणम् ।—

श्वयथुं श्लेष्मजा. कुर्युः—”

अथ त्रिदोषजार्शो लक्षणम् ।—

“—सर्वं कुर्युस्त्रिदोषजाः ॥ ४ ॥

अथ अशं कुठार ।—

शुद्धसूतं पलैकन्तु द्विपलं शुद्धगन्धकम् ।

मृत ताम्र मृत लोह प्रत्येकन्तु पलत्रयम् ॥ ५ ॥

तूपण लाङ्गली दन्ती पौलुकं चित्रकं तथा ।

प्रत्येकं द्विपल योज्यं यवचारञ्च टङ्गणम् ॥ ६ ॥

उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धव पलपञ्चकम् ।

द्वात्रिंशत्पलगोमूत्र स्रुहीक्षोरञ्च तत्समम् ॥ ७ ॥

मृद्वग्निना पचेत् स्थाल्यां सर्वं यावत् सुपिण्डितम् ।

माषद्वय सदा खादेद्रसो ह्यशं कुठारकः ॥

तन्नेन दाडिमान्भाभि पक्ककन्देन वाऽथ तत् ॥ ८ ॥

पित्तार्शसा लक्षणमाह. रुधिरस्त्राविण इति ।—पित्तार्शं सु रक्तस्त्रावस्तु पित्तस्य विग्रेषेण रक्तद्रव्यकत्वादिति ॥ २ ॥

वाताशो लक्षणमाह, वातजा इति ।—नि सङ्घोल्याना कठिनमत्वा ॥ ३ ॥

श्लेष्मार्शसा सत्रिपाताशसाञ्च लक्षणमाह, श्वयथुमिति ।—सर्वं वातजादीनां त्रयणां मिश्रितलक्षणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अशं कुठारे—पौलुकम् औत्तरापथिक फलविशेष, “बाख्रोड्” इति लोके । पक्ककन्देन पुटपक्कशौरणरसेन ॥ ५—८ ॥

अथ वचादिभोदक ।—

वचाह्निङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं जीरनागरम् ।
मरिचं पिप्पली कुष्ठं पथ्या वङ्गाजमोदकम् ॥ ८ ॥
क्रमोत्तरगुणं चूर्णं सर्वेषां द्विगुणं गुडम् ।
कर्षश्चोष्णजलेनानुपिवेदातार्शसा जये ॥ १० ॥

अथ तीक्ष्णमुखा रस ।—

मृतसूताभ्रहेमाक-तीक्ष्णमुण्डं सगन्धकम् ।
मण्डूर माक्षिकं तुल्यं मद्यं कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ ११ ॥
अन्धमूषागतं पाच्य त्रिदिनं तुषवक्त्रिणा ।
चूर्णितं सितया माषं खादेत् पित्तार्शसा जये ॥ १२ ॥

अथ लौहाष्टकम् ।—

मृत लोहञ्चेन्द्रयव शुण्ठी भस्मातचित्रकम् ।
विल्वमज्जाविडङ्गानि पथ्या तुल्यं विचूर्णयेत् ॥
सर्वतुल्यं गुडं योज्यं कर्षं भुक्त्वाऽर्शसा जयेत् ॥ १३ ॥

अथ श्लेष्मार्शसि औषधविशेषनिर्देशः ।—

श्लेष्मार्शसं प्रशान्त्यर्थं देयमानन्दभैरवम् ।
मृतताम्रेण सन्तुल्यं देयं गुञ्जाचयं हि तत् ॥ १४ ॥

वचादिभोदके—वक्त्रि चित्रक । क्रमोत्तरगुणमुत्तरोत्तरमेकैकभागवृद्धम् ॥ ८ ॥ १० ॥

तीक्ष्णमुखा रसे—तीक्ष्ण तीक्ष्णलौहम् । मुण्ड मुण्डलौह, बीलनामा सुगन्धिद्रव्य-
विशेषो वा । क्वचिदेतदनन्तर—“भस्मातकं तिलं पथ्याचूर्णं गुडसमायुतम् । भोदकं
भक्षयेन्मासान् पित्तरक्तार्शसा जयेत् ॥” इत्यधिकं पाठः ॥ ११ ॥ १२ ॥

लौहाष्टके—विल्वमज्जा विल्वपेयिका ॥ १३ ॥

श्लेष्मार्शसि अधिकारान्तरोक्तमौषधविशेषमुपदिशति, श्लेष्मार्शस इति ।—आनन्द-
भैरव वक्ष्यमाणातिसारचिकित्सोक्तः, अस्य गुञ्जाचयं मृतताम्रं च गुञ्जाचयं
निजानुपानेन प्रयोज्यम् ॥ १४ ॥

अथ सर्वलोकाश्रयो रस ।—

शुद्ध सूतं पलं मन्थ गन्धाङ्गं तालताप्यकम् ।
 अमृत रसकञ्चैव तालकाङ्गविभागिकम् ॥ १५ ॥
 एतेषा कज्जलीं कुर्याद्दृढं सम्यग् वासरम् ।
 त्रिदिन मर्दयेच्चाथ दृष्ट्वा निम्बुजल खलु ॥ १६ ॥
 वटीकृत्य विशोष्याथ काचकूप्या निधापयेत् ।
 निष्कतुल्यार्कपत्रेण पिधायाऽऽस्यं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
 सार्द्धाङ्गुलमितोत्लेध मृत्स्नया ता विलेप्य च ।
 ततो भाण्डद्वितीयांशे सिकतापरिपूरिते ॥ १८ ॥
 निधाय सिकतामूर्द्ध्वं सिकताभिः प्रपूरयेत् ।
 कृद्वाऽऽस्य तदधो वक्त्रि ज्वालयेत् सार्द्धवासरम् ॥ १९ ॥
 स्वाङ्गशीतलितं काच-घटादाकृष्य तं रसम् ।
 घटचूर्णं विधायाथ ताम्रमभ्र पलद्वयम् ॥ २० ॥
 पलाङ्गममृतञ्चैव मरिचञ्च चतुष्पलम् ।
 एकीकृत्य क्षिपेत् सर्वं नारिकेलकरण्डके ॥ २१ ॥
 साज्यो गुच्छादिमानो हरति रसवरः सर्वलोकाश्रयोऽयं
 वातश्लेष्मात्यरोगान् गुदजनितगदं शोषपाण्डामयञ्च ।
 यक्ष्माणं वातशूल ज्वरमपि निखिल वक्त्रिमान्यञ्च गुल्म
 तत्तद्गोग्नयोगैः सकलगदचयं दीपनं तत्क्षणेन ॥ २२ ॥

अथ अर्शोघ्न वटक ।—

अर्शोघ्न वटकं वक्ष्ये पुत्रक । शृणु भद्रक ! ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं वनशूरणचित्रकम् ॥ २३ ॥

सर्वलोकाश्रयरस—गन्धमपि पल ग्राह्यम् । गन्धाङ्गं तालताप्यकमिति सार्द्धक-
 हरितालयो मिलित्वा गन्धकाङ्गत्वम् । रसक खपरम्, अमृतरसकयो प्रत्येक
 तालार्द्धमानता ज्ञेया । निष्कतुल्यार्कपत्रेण प्राणमितताक्षपत्रेण । मृत्स्नया
 मृत्तिकया । ता काचकूपीम् । नारिकेलकरण्डके नारिकेलकपाले, एतच्च गुण-
 विशेषाधानार्थं बोद्धव्यम् ॥ १५—२२ ॥

मरिच कण्टकारौ च रक्तपुष्पी समाशका ।
 पलमेकं पृथक् सर्वं श्लक्ष्णं दृषदि पेषयेत् ॥ २४ ॥
 गजाजपशुमूत्रेषु शुभे भाण्डे विनिक्षिपेत् ।
 मृदग्निना पचेत् सर्वं चूर्णशेष यथा भवेत् ॥ २५ ॥
 लाणत्रयञ्च तत्रैव पलमेकन्तु निक्षिपेत् ।
 अक्षप्रमाणवटकान् कुर्यादेवं पृथक् पृथक् ॥ २६ ॥
 त्रिंशद्दिनानि मतिमानर्शोऽपि दौषणं परम् ।
 घृततक्रसमायुक्तं भाजनं सम्प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

अथ अर्शोग्नौ वटिका ।—

गन्धकं तारताम्रञ्च कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् ।
 तत्समञ्चाभ्रकं तीक्ष्णं गन्धकं पञ्चमाशकम् ॥ २८ ॥
 विषञ्च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च ।
 एकोक्तस्य प्रयत्नेन जम्बीरद्रवमर्दितम् ॥ २९ ॥
 भाजने मृन्मये स्थाप्य वराक्षायेन भावयेत् ।
 दशमूलशतावर्यो काथे पाच्य क्रमेण हि ॥ ३० ॥
 अथोत्तार्य प्रयत्नेन वटिका कारयेद्बुधः ।
 गुञ्जात्रयप्रमाणेन गुदव्याधिञ्च शूलनुत् ॥ ३१ ॥

अथ मूलकुठारः ।—

वरनागं तथा व्योम-सत्त्व शुल्बञ्च तीक्ष्णकम् ।
 सर्वमेकत्र विद्राव्य क्षिप्त्वाऽऽलञ्चात्पमत्पकम् ॥ ३२ ॥

अर्शोग्नवटिके—रक्तपुष्पो रक्तार्कमूलम् अर्शोहन्तृत्वात् । गजाजपशुमूत्रेषु गजा-
 लादोना पर्णा मूत्रेषु, अटविधमूत्रेषु इत्यर्थः । लोणत्रयं क्षवणत्रयं, विडसैस्त्रय-
 सौवर्चलभेदात् । पलमेकमिति प्रत्येकम् ॥ २३—२७ ॥

अर्शोग्नवटिकाया—तत्सममिति गन्धकादोना दद्याणा समम् । तीक्ष्णं तीक्ष्ण-
 लौहमपि अक्षसमम् । पञ्चमाशकमिति प्रथमभागापेक्षया पञ्चमो भागः, एव
 षोडशांशोऽपि । सूतस्य द्वौ भागौ इति प्रथमगन्धकाभागापेक्षया द्वौ भागौ ।
 वराक्षायेन त्रिफलाक्षायेन । भावयेत् इति सप्ताहम् ॥ २८—३१ ॥

चालयेदनिशं यावत्तालक त्रिगुणं खलु ।
 ततस्तेन विमर्द्याथ पिष्टीं कुर्याद्रसेन हि ॥ ३३ ॥
 ततो भस्मातकीवृक्ष-मूलान्तःस्था खनेच्च ताम् ।
 मासाढाकृत्वा ता पिष्टि गव्यदुग्धे विनिक्षिपेत् ॥ ३४ ॥
 ततो भस्मातकीतैलं हृत पातालयन्त्रतः ।
 आयसे भाजने स्निग्धे पिष्टिकां ता निवेश्य च ॥ ३५ ॥
 प्रस्थमात्रं हि तत्तैलं जारयेदतियत्नतः ।
 तत्तैलभावितैर्गन्धैः पुटित्वा भस्मता व्रजेत् ॥ ३६ ॥
 ततः कार्तिकसामोत्थ-कौरण्टदलजै रसैः ।
 रसं सम्मर्द्य सम्मर्द्य घर्मे संस्थाप्य मारयेत् ॥ ३७ ॥
 तद्भस्म मेलयेत् पूर्व-भस्मना समभागिकम् ।
 वज्रशूरणनिर्गुण्डो महाराष्ट्रोभकण्टिका ॥ ३८ ॥
 वज्रवल्ली शिखी चैषा रसैः पिष्ट्वा विशोषयेत् ।
 त्रिवारं मार्कवद्रावैर्द्रावयित्वा विशोषयेत् ॥
 चूर्णीकृत्य प्रयत्नेन क्षिपेत् क्वापि करण्डके ॥ ३९ ॥
 सोऽयं मूलकुठारको रसवरो दीप्याग्निवेल्लोत्तमा-
 मयुक्तं मष्टतश्च वल्लतुलितं ससेवितो नाशयेत् ।

मूलकुठारे—वरनाग 'तीक्ष्ण नीलाज्जनोपेतम्' इत्यादिना अष्टमाध्यायीक सौस-
 कम् । व्योमसत्त्व सत्त्वपातनविधिना गृहीतमभसत्त्वम् । शुल्ल तासम् । क्षिपेति ।—
 आल हरितालम्, अत्याल्प हरिताल क्षिपेत् निरन्तरं चालयेच्च । कियन्मानं
 हरितालं तत्र चेत्तत्रमित्याह, यावदिति ।—त्रिगुणमिति एकभागापेक्षया वैगुण्यम् ।
 तत इति ।—सर्वतुल्येन पारदेन सह विमर्द्य पिष्टिका कुर्यात् । जारयेदिति
 भस्मातकतैलमध्ये तावत् स्थापयेत्, यावता सा पिष्टिका जोर्णीभवति । तत्तैलभावितै
 भस्मातकतैलभावितै । कौरण्टदलजै पीतपुष्पकिण्टीपदजै । घर्मे आतपे ।
 महाराष्ट्रो जलपिप्पली "काँच्डा" इति लोकी । इभ नागकेशर । कण्टिका
 अतिवना । "इभकण्टिका" इत्यत्र "इभकर्णिका" इति पाठे—करिकणिका
 हन्ति कर्षवत् पवविशिष्ट कन्दशाकविशेष, गोरक्षकर्कटौ वा । वज्रवल्ली अस्थि-

अशोषानननामिकाक्षिगुदजान्यत्यग्रपीडानि च
प्लोहान ग्रहणीञ्च गुल्मयकृतौ मान्यञ्च कुष्ठामयान् ॥ ४० ॥

अथ महोदयप्रत्ययसार ।—

रसग्रस्तसमुद्गीर्ण-गन्धकस्य पलत्रयम् ।
मृतसूताभ्रताम्रायः कर्षं कर्षे पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥
पल हिङ्गुलचूर्णस्य माक्षिकस्य पलत्रयम् ।
पल कम्पिलकस्यापि विषस्यार्धपलं तथा ॥ ४२ ॥
सप्ताहं मर्दयेत् सर्वं दत्त्वा चूर्णोदकं मुहुः ।
ततस्तन्नीलकं कृत्वा सप्ताहञ्चाऽऽतपे क्षिपेत् ॥ ४३ ॥
गुडचूर्णं शिलाचूर्णं लिम्बेदङ्गलिकाघनम् ।
त्रिपलं गन्धकं दत्त्वा क्रौञ्चग्रामय च गोलकम् ॥ ४४ ॥

संहार । शिखी चिचक । दीप्य यमानिका । वेङ्ग दिडङ्गम् । उत्तमा
विफला आमलकौ वा । अस्य क्रमो यथा—नागादिक सर्वं द्रावयित्वा उक्तमान
किञ्चित् किञ्चित् हरितालं तत्र प्रक्षिपन् प्रक्षिपन् दद्यात् चालयेत्, ततः अत्रताप्यं
सर्वतुल्यपारदेन सह मर्दयित्वा पिष्टिकां कुर्यात् । अनन्तरं भङ्गातकतस्मूल-
काष्ट खनित्वा तन्मूलान्तं ता पिष्टिकां मासं स्थापयेत्, मासादूर्ध्वं पिष्टिकां तालाकस्य
गन्धदुग्धमध्ये निक्षिपेत्, मासानन्तरञ्च पातालयन्त्रेन सारिते भङ्गातकतैले लोह
पात्रस्थे प्रस्थान्ति यावत् जीर्णीभावात् ता पिष्टिका न्यसेत् । अनन्तरं जीर्णीभूता
ता पिष्टि भङ्गातकतैलभाविनेन गन्धकेन मर्दयित्वा पुटेन भस्मताञ्च नयेत् ।
अनन्तरं कार्तिकमासजम्भिगटोरसे पारदं पुनः पुनः संक्षयं आ भस्मीभावात्
आतपे रक्षेत् । अथ एतत् रसभस्म पूर्वाक्तिभस्मना तुल्यभागेन मिश्रयित्वा वन्य-
ग्रणादिरसे एकैकवारं मर्दयित्वा शोषयेत्, भृङ्गराजरसे च एव विधा भावयेत्
शोषयेच्च ॥ ३२—४० ॥

महादयप्रत्ययसारे—रसग्रस्तसमुद्गीर्णगन्धकस्य आदौ रसेन यस्तस्य सूक्ष्मनर्भणा
कवलितस्य पश्चात् समुद्गीर्णस्य उत्थापनकर्भणा उद्वान्तस्य गन्धकस्य, तादृशय
गन्धक ऊडपातनायन्त्रेण कञ्जन्त्या पातनात् रसे ऊर्द्धलग्ने य अग्र अधक्षिष्ठति
स एवेति । मृतसूत रससिन्दूरम् । गुडचूर्णं गुडं चूर्णञ्च, चूर्णे मुषा । शिलाचूर्णं

गोलकस्योपरिष्ठाच्च क्षिपेत्तालपलत्रयम् ।
 संरुध्यातिप्रयत्नेन दद्याद्भजपुट खलु ॥ ४५ ॥
 स्वाङ्गशीतलमाहृत्य गोलक लेपने सह ।
 विचूर्ण्य सप्तवारं हि विषतिन्दुफलोद्भवै ॥ ४६ ॥
 द्वैरयाऽऽतपे शुष्का क्षिपेद्रस्ये करण्डके ।
 त्रिशदशेन वैक्रान्त-भस्म तस्मिन् विनिर्क्षिपेत् ॥ ४७ ॥
 अयं हि नन्दीश्वरसम्पदिष्टो रसो विशिष्टः खलु रोगहन्ता ।
 निःशेषरोगेष्वहत्प्रतापो महीदयप्रत्ययसारनामा ॥ ४८ ॥
 हन्यात् सर्वगुदामयान् क्षयगद कुष्ठञ्च मन्दाग्निता
 शूलाध्वाङ्गदं कर्फं श्वसनतामुन्मादकापस्मृती ।
 सर्वा वातरुजो महाज्वरगदान्नानाप्रकारास्तथा
 वातश्लेष्मभवं महामयचय दृष्टग्रहस्थामयम् ॥ ४९ ॥

अथ कनकसुन्दर ।—

स्याद्रस धौतमाक्षीकं कान्ताभ्रं नागहाटकम् ।
 पृथ्वीभटेन सन्तुल्य सर्वतुल्यञ्च गन्धकम् ॥ ५० ॥
 दत्त्वा विद्याधरे यन्त्रे पुटेदारण्यकोत्पलैः ।
 स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य त्रूषणेन विमिश्रयेत् ॥ ५१ ॥
 अर्शोव्याधौ कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे ।
 सन्निपाते क्षये श्वासे कासे मन्दानले ज्वरे ॥ ५२ ॥
 कर्णशूले शिरःशूले दन्तशूले प्रयोजयेत् ।
 पौनसे प्लोक्लिं हृच्छूले ग्रन्थिवाते च दारुणे ॥ ५३ ॥

मन शिन्वाचूर्णम् । लिम्पेदिति ।—एतच्चय सम्पद्यते तै अङ्गुलिमात्रोत्पेक्षे यथा तथा
 गोलक लिम्पेदित्यथ । क्रौञ्चा मूषायाम् । विषतिन्दुफल “कुञ्चिला” इति ख्यातम् ।
 त्रिशदशेन इति समुद्रितभेषजापेक्षया बोद्धव्यम् ॥ ४१—४९ ॥

कनकसुन्दर—धौतमाक्षिकं रौप्य सुवर्णनाक्षिकञ्च, रौप्यमाक्षिकमित्यर्थो वा ।
 कान्ताभ्रं कान्तलौहम् अक्षञ्च । नागहाटक सोसक सुवर्णञ्च । पृथ्वीभटेन भूदारण,

एकाङ्गे वा धनुर्वाते कम्पवाते च मूर्च्छते ।
ज्वराश्च विषमान् सर्वान् हन्ति रोगाननेकधा ॥ ५४ ॥
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुन्दर ।
गुञ्जामात्र ददौतास्य यथायुक्तानुपानतः ॥ ५५ ॥
घृतेन सयुतो वाते मधुना पौष्टिके ज्वरे ।
पिप्पल्या श्लेष्मिके देयः पित्तोद्भूते सचन्दनः ॥ ५६ ॥
तन्नेन श्लेष्मवातोत्थे वातपित्ते घृतान्वितः ।
श्लेष्मपित्ते चाऽऽर्द्रकेण निर्गुण्डा सान्निपातिके ॥ ५७ ॥
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वथ ।
आर्द्रकेणायवा दद्याद्वह्निमान्ये विशेषतः ॥ ५८ ॥
अभिष्यन्दे शिरः शूले गायत्रीबोलसयुतम् ।
पक्षिमाससमायुक्त कफवाते च मूर्च्छते ॥ ५९ ॥
एकाङ्गे च धनुर्वाते क्षीरयुक्तञ्च पीनसे ।
पाण्डुरोगे क्षये कासे मरिचाज्यैश्च कामले ॥ ६० ॥
अजमोढाविडङ्गैश्च नाभिशूलेऽग्निमान्यजित् ।
रूक्षज्वरेऽरुचौ देयः कटुलोफलसयुतः ॥
कोलेनार्द्रकटिशूले भाषित नागबोधिना ॥ ६१ ॥

अथ अर्केश ।—

नाग पारदगन्धक त्रिलवण वार्यकज मेलये-
देकैकञ्च पल पल त्रयमतः पञ्च क्रमान्मर्दयेत् ।

वराहणेत्यर्थः, कोलमानेन इति यावत्, रसादिहाटकान्तः सर्वे लोलकमानमित्यर्थः ।
द्राघणेनेति निलितविकटचूर्णेन सर्वतुल्येनेत्यर्थः । पौष्टिके ज्वरे मधुना दद्यात् । पित्तो-
द्भूते प्रवृद्धपित्ते अन्यस्मिन् रोगे चन्दनेन सह देयः । गायत्री खदिरः । बोल-
वनामख्यातः वणिग्द्रव्यविशेषः । कफवाते च मूर्च्छते प्रवृद्धकफवाते
इत्यर्थः ॥ ५०—६१ ॥

अर्केशे—त्रिलवणं सैन्धवं सौवर्चलं विडङ्गम् । वार्यकजं वारिजम् अर्कजञ्च,

सर्वं तद्विवसत्रय तदनु तद्वत्त्वा पुटं भावनाः
 कुर्यात् सत्रिफलाग्निवेतसरसै पञ्चाधिका विंशतिः ॥ ६२ ॥
 पञ्चैतत् क्रमशस्ततो गुडभवैर्दत्तोऽस्य वल्लो जलै-
 र्हन्यशांस्थिखिलानि शूराणष्टैस्तस्यान्नमस्मिन् हितम् ।
 अर्केशः परिवर्ज्यतामिति मुनि औवासुदेवोऽवदत्
 कुष्माण्डीफलमाषपायसमतिव्यायाममर्कातपम् ॥ ६३ ॥

अथ तीक्ष्णमुख ।—

रसेन्द्रहेमार्कविडालगोला-सुरायसं लोहमलाभ्रगन्धाः ।
 ताप्यञ्चकन्यारसमर्दितोऽय पक्व पुटेत्तीक्ष्णमुखोऽर्शसा स्यात् ॥ ६४ ॥

अथार्शं कुठार ।—

श्रेष्ठादन्यग्नियुग्मत्रिकटुकहलिनीपोलुकुम्भं विपक्वं
 प्रस्थे मूत्रस्य सल्लुक्पयसि रसपलं द्वे पले गन्धकस्य ।
 लोहस्य त्रीणि ताम्रात् कुडवमथ रजःचारयोश्चापि पञ्च
 क्षिप्त्वा स्थाव्या पचेत्तु ज्वलति दहनतश्चूर्णमर्शःकुठारः ॥ ६५ ॥

तत्र वारिजं शङ्खम् अकज तुल्यं, तस्य ताम्रसम्भवत्वात्, तथा च —“तुल्यतांसीपधातुर्हि
 किञ्चित्तामेध तद्भवेत्” इति । एकैकमिति ।—नागादीनां तथाया प्रत्येकं पलं पलम् ;
 अत एभ्योऽन्यानि पञ्च लवणवयश्शङ्खतुल्यानि प्रत्येकं पलवयमितानि याज्याणि ।
 कुर्यादिति ।—विफलया व्यस्तया भाव्या, न तु मिलितया । वेतसः अस्मवेतसः ।
 गुडभवैर्जलैः गुडोदकैः ॥ ६२।६३ ॥

द्वितीयतीक्ष्णमुखे—रसेन्द्र रसमिन्दूर, तथा च रसरत्नाकर, —“स्रतसृताभ्र-
 हेमार्क” इति । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहेऽपि—“स्रतसृतार्कहेमाभ्रम्” इति । विडालं
 हरितालम् । गोला मन शिला । सुरायस तीक्ष्णलोहम् । रसेन्द्रादयः ताप्यान्ता
 सर्वे समानाः । पुटेत इति अन्धमूषाया पुटेत, तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—
 “अन्धमूषागतं सर्वं तत् पाच्यं दृढाग्निना” इति । रसरत्नाकरेऽप्युक्तम्,—
 “अन्धमूषागतं पश्चात् त्रिदिनान्तु तुषाग्निना” इति ॥ ६४ ॥

अर्शं कुठारं—श्रेष्ठा मेदा, अर्शीहरत्वात् । अग्नियुग्मं चित्रकमूल भल्लातकास्थि
 च । हलिनी लाङ्गलिका । कुम्भं त्रिवृत् । प्रस्थे इति मुषाचीरसहिते गोमूत्र-

अथ त्रैलोक्यतिलक ।—

वज्रकृष्णाभ्रजं सत्त्व शोधितं काचटङ्गणम् ।
 रेतयित्वा रजः कृत्वा भर्जयित्वा घृतेन तत् ॥ ६६ ॥
 अष्टाशसस्यकोपेतं पुटेद्वारत्रयं ततः ।
 त्रिवारं नृपवर्त्तेन लुङ्गस्वरसयोगिना ॥ ६७ ॥
 चतुर्वारञ्च वर्षाभू-वासामत्स्याक्षिकारसैः ।
 गुग्गुलुत्रिफलाकाथैस्त्रिशद्वाराणि यत्नतः ॥ ६८ ॥
 तुल्यांशरसगन्धोत्थ-कज्जल्याऽष्टांशभागया ।
 पुटेत् पञ्चाशत वारान्मर्दयेच्च पुटे पुटे ॥ ६९ ॥
 शोधितं रेतित कान्तसत्त्वञ्च घृतमर्दितम् ।
 पुटेदष्टाशदरदैः सयुतं लकुचाब्जना ॥ ७० ॥
 दशवारं तथा सस्यक् तार शुड मनोह्वया ।
 तथा विंशतिवाराणि बलिना मीनदृश्यसैः ॥ ७१ ॥
 दशवाराणि ताप्येन कृष्णगोघृतयोगिना ।
 उभयं समभाग तत् पुटेन्निर्गुण्डिकारसैः ॥ ७२ ॥
 रसगन्धोत्थकज्जल्या दशवार पुटेत् पुनः ।
 तस्मिन्नष्टाशभागेन क्षिपेद्द्वैकान्तभस्मकम् ॥ ७३ ॥

पस्थे , अत्र कहीचौरस्यापि मात्रा प्रस्थमिता याह्या “डाविशत्यलगोमूत्र कुहीचौरञ्च तत्समम्” इति रसरत्नाकरसंवादात्, सस्यक्पयसि इति सहार्थवत्त्वाच्च । तास्मात् रज कुडवम् इति योजनीयम् । चारथी यवचारटङ्गणचारथी “यवचारञ्च टङ्गणम् । उभे पञ्चपले योज्ये” इति रसरत्नाकरसंवादात् ॥ ६५ ॥

त्रैलोक्यतिलके—वज्रकृष्णाभ्रजं सत्त्व वज्राऽऽख्यकृष्णवर्णाभ्रसत्त्व, सत्त्वपातनावधिय प्रागेव प्रदर्शित । काचटङ्गण काचाख्यलवण टङ्गणञ्च । रेतयित्वा निश्चयित्वा इत्यथ शोधिताभ्रसत्त्वचूर्णं काचचूर्णं टङ्गणचूर्णञ्च एकत्र समार्यं इति समुदातार्थः । सस्यक तुल्यकविशेषः । अष्टाशमिति अभ्रसत्त्वापेक्षया बोध्यम् । नृपवर्त्तेन राजा-वर्त्तेन । लुङ्गस्वरसयोगिना सातुलुङ्गरसयुक्तेन । मत्स्याक्षिका शालिञ्च । “चतुर्वारञ्च वर्षाभूवासामत्स्याक्षिकारसैः” इत्यत्र “चतुर्वारञ्च ताप्येन वातारिक्तेह्वयोगिना ।

राजावर्त्तकलाशेन समभागेन पर्पटी ।
 तत् सर्वं परिमर्द्याथ भावयित्वाऽऽर्द्रकाम्बुना ॥ ७४ ॥
 गुडूच्याः स्वरसेनापि भूकदम्बरसेन वा ।
 भृङ्गराजरसेनापि चित्रमूलरसेन च ॥ ७५ ॥
 व्योषगञ्जाकिनीकन्दैर्भूयोऽप्यार्द्रवेण च ।
 पटचूर्णमतः कृत्वा क्षिपेच्छङ्करण्डके ॥ ७६ ॥
 त्रैलोक्यतिलकः सोऽयं ख्यातः सर्वरसोत्तमः ।
 सर्वव्याधिहरः श्रीमान् शम्भुना परिकीर्तितः ॥ ७७ ॥
 उदावर्त्तञ्च विडम्बन्धं व्यथाञ्च जठरोद्भवाम् ।
 लोहल मन्दबुद्धित्वं शूलित्वमपि बभूवताम् ॥ ७८ ॥
 सूतिरोगानशेषाञ्च शूलं नानाविधं तथा ।
 परिणामाख्यशूलञ्च तथा भिन्द्यात् समुत्कटम् ॥ ७९ ॥
 रक्तगुल्मञ्च नारीणां रजशूलञ्च दुःसहम् ।
 अनुपानञ्च पथ्यञ्च तत्तद्रोगानुरूपतः ॥ ८० ॥

अथ अशीहरयोगः ।—

कुसुम्भमृदुपत्राणि काञ्चिकेनैव पाचयेत् ।
 शकवद्भक्षयेन्नित्यमशीरोगप्रशान्तये ॥ ८१ ॥

दशवारञ्च वर्षाभुवासामत्याचिकारसैः” इति क्वचित् पाठः । तार रौप्यम् ।
 मनोह्रा मनःशिला । बलिना गन्धकेन । मीनदृक् सत्याची । समभागेन इति
 तारकालसत्त्वयोः समभागेन । पर्पटी पद्मपर्पटी । गञ्जा सविदा “गंजा” इति
 ख्याता । किनी ब्रह्मतीमेदः । कन्द शूरणम् । लोहल दुष्टरक्तज-
 व्याधिम् । क्वचिदेतदनन्तर—“कान्तवैकान्तशुल्लाम्बरसगन्धकभक्षना । मेषा-
 वत्तिर्गुदे धार्या सल्लक्ष्मीरेण सीषणा ॥ शूरणं कासमर्दन्तु शिशुवार्त्ताक-
 वास्तुकम् । सुपक्वं योजयेच्छाकं पथ्यं शीघ्रमृतकुलैः ॥” इत्यधिकम् ।
 पाठः ॥ ६६—८०

अशीहरयोगे—कुसुम्भमृदुपत्राणि कुसुम्भस्य कोमलपत्राणि ॥ ८१ ॥

अथ देवदाल्यादिलेपः ।—

देवदाल्याश्च बीजानि सैन्धवेन सुचूर्णितः ।
आरनालेन लेपोऽयं मूलरोगनिवृत्तनः ॥ ८२ ॥

अथाशं कुठारलेपः ।—

काञ्चनीकुसुम चूर्णं शङ्खचूर्णं मनःशिलाम् ।
गजपिप्पलिकातोयैर्लेपो ह्यशःकुठारकः ॥ ८३ ॥

अथ अशोन्नशौचः ।—

देवदाल्याः कषायेण ह्यशोन्न शौचमाचरेत् ।
गुदनिःसरणञ्चाथ शान्तिमायाति नान्यथा ॥ ८४ ॥

अथ दुर्नामहरलेपः ।—

आरनालेन सम्पिष्टा सबीजा कटुतुम्बिका ।
मगुडा हन्ति लेपेन दुर्नामानि समूलतः ॥ ८५ ॥

अथ अशोन्नी वर्त्तिका ।—

पीलुतैलेन संलिप्ता वर्त्तिका गुदमध्यगा ।
घातयत्यशसा शीघ्रं सकला वेदना क्वचित् ॥ ८६ ॥

अथ अर्कचौरादिलेपः ।—

अर्कचौर सुहीकाण्डं कटुकालावुपत्रकम् ।
करञ्ज ऋगमूत्रेण लेपः स्याद्व्यशसा हितः ॥ ८७ ॥

देवदाल्यादिलेपे—देवदाली हस्तिघोषक । मूलरोगनिवृत्तन अशोन्नशौचविनाशन'.
कुलमद्वयगाढमूलत्वात् ॥ ८२ ॥

अशं कुठारलेपे—काञ्चनीकुसुम हरिद्रापुष्पम् ॥ ८३ ॥

अशोन्नशौचे—देवदाल्या कषायेण षडङ्गपरिभाषया अर्हश्चेतेन कषायेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

दुर्नामहरलेपे—सबीजा कटुतुम्बिका बीजसहितकटुतुम्बीशस्यम् ॥ ८५ ॥

अशोन्नवर्त्त्या—वर्त्तिका घोषाफलादिकृतवर्त्तिका ॥ ८६ ॥

अर्कचौरादिलेपे—“सुहीकाण्डम्” इत्यत्र “सुहीचौरम्” इति चरकादि-
सम्मत पाठः ॥ ८७ ॥

अथ शिशुमूलादिलेप ।—

शिशुमूलार्कजैः पत्रैर्लेपनं हितमर्शसाम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिरुह्युतस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

अर्शोऽधिकारी नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथोदावर्त्तादिचिकित्सनम् ।—

अथोदावर्त्तनिदानम् ।—

रुचैः कोद्वज्जीर्णमुद्गचणकैः क्रुद्धोऽनिलोऽधो वहन्

रुद्धा वर्त्म मलं विशोष्य कुरुते विण्मूत्रमङ्ग तत ।

हृत्पृष्ठोदरवस्तिमस्तककुजः मण्डासकास ज्वरं

गच्छन्नूर्द्ध्वमसौ हि नूनमनिशं कोपादुदावर्त्तयेत् ॥ १ ॥

अथोदावर्त्तहरं वृत्तम् ।—

कङ्कुष्ठहिङ्गुसिन्धूत्य-त्रिहृहन्तीवचाभयाः ।

चित्तकस्य तु मूलञ्च कल्कोक्त्य पचेद्भृतम् ॥ २ ॥

चतुर्गुणे गवा क्षीरे युक्तं क्षुक्क्षीरमात्रया ।

उदावर्त्तादिरानाहान् हन्ति पान्निन सर्वथा ॥ ३ ॥

शिशुमूलादिलेपे—शिशुपत्र मूलकपत्रमर्कपत्रचेल्यथ ॥ ८८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयवोधित्या पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

मलविवडतादिलक्षणसाधस्यांत अर्शसासनन्तरम् उदावर्त्तादिचिकित्सितं वर्तुं षोडशाध्यायमारभते, तत्रादौ उदावर्त्तस्य निदानादिकमाह, रुचैरिति ।—वर्त्म मलवाहिस्रोत । उदावर्त्तयेत् ऊर्ध्वमानयेत्, मलादिकमित्यथ ॥ १ ॥

उदावर्त्तहरे वृत्ते—युक्तं क्षुक्क्षीरमात्रया इति षोडशादिकं विविच्य अनुरूपं मात्रया क्षुक्क्षीरं प्रक्षिप्य ॥ २।३ ॥

अथातिसारचिकित्सा ।—

अथातीसारनिदानम् ।—

अत्यम्बुपानतिलपिष्ट-विरूढरूक्ष-
शुष्कामिषाध्यशन-बद्धमलग्रहाद्यै ।
क्रुद्धोऽनिलोऽतिसरणाय च कल्पतेऽग्निं
हत्वा मल शिथिलयन्नपि तीयधातून् ॥ ४ ॥

अथ दर्दुररसः ।—

सुश्लक्ष्णतीक्ष्णचूर्णन्तु रसेन्द्रसमभागिकम् ।
काञ्चनाररसेर्घृष्ट सर्वातीसारनाशनम् ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयदर्दुररसः ।—

पिष्टः समेन तीक्ष्णेन काञ्चनाराम्बुमर्दितः ।
पुटपक्वोऽतिसारघ्नः सूतोऽय दर्दुराह्वयः ॥ ६ ॥

अथाऽऽनन्दभैरवः ।—

हिङ्गुल वत्सनाभञ्च मरिच टङ्गुण कणा ।
मर्दयेत् समभागञ्च रसो ह्यानन्दभैरवः ॥ ७ ॥
गुञ्जैका वाऽर्द्धगुञ्जा वा बल ज्ञात्वा प्रदापयेत् ।
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फल त्वचम् ॥ ८ ॥
चूर्णित कर्षमात्रन्तु त्रिदोषोत्थातिसारजित् ।
दध्यन्न ढापयेत् पथ्य गवाज्यं तक्रमेव वा ॥
पिपासाया जल शीतं विजया च हिता निशि ॥ ९ ॥

अतीसारपूर्वरूपे विट्सङ्गो भवति, अत उदावत्तानन्तरम् अतीसारचिकित्सित
विवक्षुं प्राक् तस्य निदानादिकमाह, अत्यम्बुपानेति ।—विरूढम् अद्भुतितधान्यम् ।
अध्यशन “भुक्त पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशन मतम्” इत्युक्तलक्षणकम् । मलग्रह
पूरीषवेगविधारणम् । अतिसरणाय अतीसाराय । तीयधातून् स्वेदमूवादीन् ॥ ४ ॥

दर्दुररसे—रसेन्द्रसमभागिकं रससिन्द्रस्तुल्यम् । काञ्चनाररसे. रक्तकाञ्चन
पुष्पद्रवे ॥ ५ ॥

द्वितीयदर्दुररसे—सूत इत्यस्य समेन तीक्ष्णेन पिष्ट इत्यनेनान्वयः । पूर्वः
दर्दुर अपाकनिष्पन्न, द्वितीय पाकनिष्पन्न इत्यभयोभेदः ॥ ६ ॥

अथ सुधासाररस ।—

पृथक् पलिकगन्धाश्म-सूतसञ्जातकज्जलीम् ।
 प्रद्राव्य निक्षिपेत् व्योम पलैकं गतचन्द्रिकम् ॥ १० ॥
 काष्ठेनाऽऽलोढ्य तत् सर्वं क्षिपेत् कुटजपत्रके ।
 पुनः सञ्चूयं यत्नेन भावयेत्तदनन्तरम् ॥ ११ ॥
 बालतिन्दुफलद्रावैः क्षीरकौडुम्बरैस्तथा ।
 अरलुत्वग्रसैश्चापि दुग्धिनीस्वरसैस्तथा ॥ १२ ॥
 पुटपक्वस्य बालस्य दाडिमस्य रसैः शुभैः ।
 कृष्णकाम्बोजिकामूल-रसैः कुटजवल्कजैः ॥ १३ ॥
 तुल्यांशविश्वगान्धारी-चूर्णं द्विपलिकं क्षिपेत् ।
 मुस्तावत्सकदीप्याग्नि-मोचसारं सजीरकम् ॥ १४ ॥
 वत्सनाभञ्च कर्षाश प्रत्येक तत्र निक्षिपेत् ।
 विचूर्ण्य भावयेद्भूयः शुण्ठीकाद्येन समधा ॥ १५ ॥
 इत्थं सिद्धो रसः पिष्टः करण्डे विनिवेशयेत् ।
 सुधासार इति ख्यातः सुधारससमद्युतिः ॥ १६ ॥
 दीपनः पाचनो ग्राही हृद्यो रुचिकरस्तथा ।
 दोषत्रयातिसारञ्च दुर्जयं भेषजान्तरैः ॥ १७ ॥
 आमञ्चैवाऽऽमरक्ताञ्च ज्वरातीसारमेव च ।

आनन्दभैरवे—वत्सनाभ विषम् । विनया भङ्गा ॥ ७—९ ॥

सुधासारे—गन्धाश्म गन्धकम् । गतचन्द्रिक व्योम निश्चन्द्रमक्षम् । क्षीर-
 कौडुम्बरै राजादनफलरसैः लडुम्बरफलरसैश्च । अरलु श्लीनाक । दुग्धिनी
 स्वनामख्याता “क्षीट खिरुड” इति वज्रभाषा । कृष्णकाम्बोजिकामूलरसैः कृष्ण-
 करमर्दं अस्य फलं, तथा काम्बोजिका रक्तगुञ्जा अस्या मूलं तयो रसैः ।
 गान्धारी कण्टकारी । वत्सक इन्द्रियव । दीप्य यमानिका । अग्नि चित्तक ।
 मोचसार मोचरस । वत्सनाभ विषम् । “दुर्जयं भेषजान्तरैः” इत्यनन्तर
 क्वचित्—“प्रवाहिकाञ्च निर्वाहो विन्मिश्री गुदशूलकम्” इत्यधिकं पाठो विद्यते ।

सातिसारा विसूचीञ्च प्रतिबध्नाति तत्क्षणात् ॥

मान्यमानव्यतिक्रान्तिरिव पुण्यफलोदयम् ॥ १८ ॥

अथ रसोत्तम ।—

पिष्टविश्वान्दक्त्वेन विधाय खलु चक्रिकाम् ।

निक्षिपेत् स्वेदनीयन्त्रे पक्त्वाऽर्द्धघटिकावधि ॥ १९ ॥

आकृष्य तज्जलेरेव सम्प्रमर्द्याहरेद्रसम् ।

सुधासाररस तत्र क्षिप्वा धान्यकमस्मितम् ॥ २० ॥

पूर्वोदितेषु रोगेषु प्रददीत भिषग्वर ।

गीतक्रेणाजदध्ना वा पथ्य देय हितं मितम् ॥ २१ ॥

बालरश्माफलं गुर्वी-फल विल्वफलं तथा ।

आम्रपेशौ च मधुक वृन्ताकञ्च प्रशस्यते ॥ २२ ॥

सर्वातिसारं ग्रहणीञ्च हिक्का मन्दाग्निमानाहमरोचकञ्च ।

निहन्ति मद्यो विहितामपाके द्वित्रिप्रयोगेण रसोत्तमोऽयम् ॥ २३ ॥

अथ स्वेदनीयन्त्रलक्षणम् ।—

साम्बस्थालीमुखावद्धे वस्त्रे पाक्य निधाय च ।

पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनीयन्त्रमुच्यते ॥ २४ ॥

इदमेव तिन्दुकयन्त्रम् ।

मान्येति ।—मान्यस्य मानव्यतिक्रान्ति पूज्यपूजाव्यतिक्रम । अस्यार्थः,—रसपपटी प्रस्तुतक्रमेण कज्जली बिद्राव्य तत्र अभ्रकञ्च प्रक्षिप्य काष्ठदण्डेनालोडयेत्, एकौभृतञ्च तत सर्वं कुटजपत्रके ढालयित्वा पर्पटिकाकारं कुर्यात् । तत सञ्चूय भावनादिक दद्यादिति ॥ १०—१८ ॥

रसोत्तमे—अर्द्धघटिकावधि दण्ड यावत् । तज्जले यन्त्रस्थजले । पूर्वोदि-
तेषु रोगेषु सुधासारोक्तरोगेषु । गुर्वीफल गुवाकफल, तच्च बालमेव याच्यम् ।
अयमर्थः,—विश्वान्दे समपरिमिते पिष्टा चक्रिका कुर्यात्, तत ता स्वेदनीयन्त्र दण्ड-
मेक पक्त्वा स्थालीमुखादानौ च यन्त्रस्थेरेव जले सम्प्रेषयेत्, वस्त्रगालिते च तस्मिन्
जले पूर्वोक्त सुधासाररस धान्यप्रमाण मिश्रयित्वा प्रयुञ्जीत इति ॥ १९—२३ ॥

अन्त्यमेधस्त्रविद्यार्थिना स्मृत्युद्धोषनार्थमुक्तमपि स्वेदनीयन्त्रलक्षणं पुनराह,
साम्बस्थालीति ।—व्याख्यातपूर्वम् । तिन्दुकयन्त्रमित्यस्य नामान्तरम् ॥ २४ ॥

अथ लोकेश्वर ।—

हौ भागौ गन्धकस्याष्टौ शङ्खचूर्णस्य योजयेत् ।
 एकमेव रसस्याशमकंक्षीरेण मर्दयेत् ॥ २५ ॥
 चित्रकस्य द्रवेणैव शोषयित्वा पुनः पुनः ।
 एकीकृत्य रसेनाथ क्षारं दत्त्वा तदर्द्धकम् ॥ २६ ॥
 अर्कक्षीरेण कुर्वीत गोलकानथ शोषयेत् ।
 निरुध्य चूर्णलिप्तेऽथ भाण्डे दद्यात् पुट ततः ॥ २७ ॥
 लोकेश्वररसो ह्येष ग्रहणीरोगकृन्तनः ।
 गुल्माचतुष्टयञ्चास्य मरीचाज्यसमन्वितम् ॥
 ददौत दधिभक्तञ्च पथ्यं लोकेश्वरे तथा ॥ २८ ॥

अथ लोकनाथ ।—

मृतपारदभागैक चत्वारः शुद्धगन्धकात् ।
 यामञ्च मर्दयेत् खल्ले तेन पूर्या वराटकाः ॥ २९ ॥
 टङ्कणन्तु गवा क्षीरैः पिष्ट्वा तेन मुखं लिपेत् ।
 वराटानां प्रयत्नेन रुद्ध्वा भाण्डे पुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 स्वाङ्गशोर्तं समुद्धृत्य ततश्चूर्ण्य वराटकाः ।
 लोकनाथरसो नाम्ना क्षौद्रैर्गुल्माचतुष्टयम् ॥ ३१ ॥
 नागरातिविषामुस्ता-देवदारुवचान्वितम् ।
 कफ्रायमनुपानं स्याद्वातातीसारनाशनः ॥ ३२ ॥

अथ षष्पिक्ततैलम् ।—

षष्पिष्कं तिलतैलस्य निष्कं जम्बीरजं रसम् ।

लोकेश्वरे—अर्कक्षीरेण मर्दयेत् इत्यत्र सप्तवारमिति शेषः । चित्रकस्य द्रवेणापि
 एव सप्तवारं मर्दयेत् । ततः पुनः पुनः शोषयित्वा रसेन द्रवेण एकीकृत्य च
 सप्तवारान् भावनां दत्त्वा शोषयेत् । तदर्द्धकं मिलितौषधार्द्धभागम् ॥ २५—२८ ॥

लोकनाथे—सर्वे सुगमम् ॥ २९—३२ ॥

लवण पञ्चगुञ्जञ्च अङ्गुल्या मर्दयेत् दृढम् ॥

आमवातातिसारघ्नं लिहेत् पथ्यञ्च पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

अथ नागसुन्दर ।—

नागभस्मरसव्योम-गन्धैरङ्गपलोन्मितैः ।

कुर्वीत कज्जलीं श्लक्ष्णां प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥ ३४ ॥

द्विपलोन्मितरालाया द्रुताया परिमिश्रिताम् ।

भृष्टैर्यक्षाक्षसिन्धूत्य-वचाव्योषद्विजीरकैः ॥ ३५ ॥

सपथ्याविजयादीप्यैस्तुत्यांशैरवचूर्णितैः ।

मेलयेत् प्राक्तनं कल्क भावयेत्तदनन्तरम् ॥ ३६ ॥

महानिम्बत्वचासारैः काम्बोजीमूलजद्रवैः ।

रसैर्नागबलायाश्च गुडूच्याश्च त्रिधा त्रिधा ॥

ततश्च गुटिका कार्या बदरास्थिप्रमाणतः ॥ ३७ ॥

हन्यादेव हि नागसुन्दररसो वल्लोन्मित सेवितो

नानातीसरणामयं गुदपरिभ्रंशं तथा विम्बिशिम् ॥ ३८ ॥

षण्णक्तैले—षण्णक्त तेलकवयम् ॥ ३३ ॥

नागसुन्दरे—द्विपलोन्मितरालाया द्रुताया द्रवोभूतपलद्वयमितसर्जरसे ।

यच्च न्यग्रोध । अक्ष, विभीतक । विजया भङ्गा । दीप्य यमानिका ॥

प्राक्तन कल्क नागादिभिः कृता कज्जलीम् । महानिम्ब पर्वतनिम्ब तस्य त्वचा-

सारैः वल्कलरसे । काम्बोजीमूलजद्रवैः साषपथीमूलरसे, सङ्गाहिलात्

काम्बोजीशब्देनात्र साषपथी एव याच्या । विम्बिशि प्रवाहिकाम् । एव कार्यं—

नागादिभिः कज्जली कृत्वा द्रवोभूतसर्जरसे ता प्रक्षिप्य मिश्रयेत् । अनन्तर

मृत्कटाहे यक्षादिकभीषज्जयित्वा चूर्णीकृत्य च द्विपलमित तच्चूर्णे सर्जरसमिश्रितेन

नागादिना मेलयेत् महानिम्बरसादिभिः प्रत्येक वारवय भावयेच्च । “गुदपरिभ्रंश

तथा विम्बिशिम्” इत्यनन्तरं क्वचित्—“दुर्गमशङ्खीविकारगुदजान् ये चापि

मूलीकृत्वा । सर्वे ते विलयं प्रयान्ति मनुजैः श्रीशम्भुनीतं पुरा ॥” इत्यधिकः

पाठः ॥ ३४—३८ ॥

अथ ग्रहणीचिकित्सा ।—

अथ ग्रहणीलक्षणम् ।—

मलं सङ्गृह्य सङ्गृह्य कदाचिद्यदि रेचयेत् ।

अरुचिः श्वयथुर्मान्द्य ग्रहणीरोगलक्षणम् ॥ ३८ ॥

अथ ग्रहणीवज्रकपाट ।—

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षार मटङ्गणम् ।

वचा जया सम सर्वं जयन्तीभृङ्गजद्रवैः ॥ ४० ॥

सजम्बीरैस्त्राहं मर्द्यं शोषयेत्तच्च गोलकम् ।

मन्दवक्त्रौ शनैः स्वेद्य यामार्द्धं लोहपात्रके ॥ ४१ ॥

रसमास्ये प्रतिविषा देया मोचरसस्तथा ।

भावयेद्विजयाद्रावैः शोष्य पेण्यञ्च सप्तधा ॥

रसो वज्रकपाटोऽय निष्कार्द्धं मधुना लिहेत् ॥ ४२ ॥

वक्त्रिशुण्ठी विड विल्व लवणं पेणयेत् समम् ।

पिवेदुष्णाभ्रसा चानु वातोत्था ग्रहणीं जयेत् ॥ ४३ ॥

अथ अग्निकुमार ।—

दग्धा कपर्दिका पिष्ट्वा तूषणं टङ्गणं विषम् ।

गन्धक शुद्धसूतञ्च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ४४ ॥

मर्दयेद्भक्षयेन्नापं मरिचाज्य लिहेदनु ।

निहन्ति ग्रहणीरोग पथ्य तक्रौटन हितम् ॥ ४५ ॥

द्रवनि सरणसाधन्यात् अन्योऽन्वसम्भवाच्च अतीसारानन्तर ग्रहणीचिकित्सितं विवक्षुरादौ तल्लक्षणमाह, मलमिति ।—मलमित्यादौ दोष इति कर्तृपदमन्या-
हरणीयम् । सङ्गृह्य सङ्गृह्य । मान्द्य मन्दाग्निता ॥ ३८ ॥

ग्रहणीवज्रकपाटे—जया वैलीक्यविजया । भृङ्गजद्रवैः भृङ्गराजरसैः । जयन्त्यादीनां
प्रत्येकं द्रवेण एकैकं दिनं मर्दयेत् । लोहपात्रके शरावाच्छादितमुखे लोहभाजने,
उक्तञ्च रसेन्द्रचिन्तामणौ—“लोहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमर्दयेत्” इति । प्रतिविषा
अतिविषा ॥ ४०—४३ ॥

अग्निकुमारे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ४४ ४५ ॥

अथ शस्वकादिचूर्णम् ।—

दग्धशस्वुकसिन्धूत्य तुल्य क्षौद्रेण लेहयेत् ।

निष्कैकैकं निहन्त्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ ४६ ॥

अथ कनकसुन्दर ।—

हिङ्गुलं मरिच गन्धं पिप्पली टङ्गणं विषम् ।

कनकस्य च बीजानि समाशं विजयाद्वैः ॥ ४७ ॥

मर्दयेद्याममात्रन्तु चणमात्र वटीकृतम् ।

भक्षयेद्ग्रहणीं हन्ति रसः कनकसुन्दरः ॥ ४८ ॥

अग्निमान्द्यं ज्वरं तीव्रमतिसारञ्च नाशयेत् ।

दध्यन्नं दापयेत् पथ्यं गव्याजं तक्रमेव वा ॥ ४९ ॥

अथ ग्रहणीकपाट ।—

रसाभ्रगन्धाः क्रमवृद्धभागा जयारसेन त्रिदिनं विमर्द्याः ।

गद्याणकाङ्गं मधुना समेत ददौत पथ्यं दधिभक्तकञ्च ॥ ५० ॥

सौवर्चलं जीरकयुग्मधान्य-जयायवानीकणनागरञ्च ।

कपित्थसारिणं समं प्रगृह्य ददौत चूर्णं निशि तीव्रपित्ते ॥ ५१ ॥

गद्याणमात्रं मधुखण्डयुक्तं तक्रेण युक्तं त्वरुचिप्रशान्त्यै ।

वातप्रधाने च कफप्रधाने रात्रौ कषायं कुटजस्य दद्यात् ॥ ५२ ॥

क्षशान्वजाजौद्वयमाक्षिकेण कटुत्रयेणापि युतं त्वनुष्णम् ।

चाङ्गेरिकजीरकयुग्मधान्यं दुग्धेन्दुशकाय ददौत दध्ना ॥ ५३ ॥

शस्वकादिचूर्णं—दग्धशस्वुक शस्वुकमुखभस्म ॥ ४६ ॥

कनकसुन्दर—कनकस्य बीजानि धूसरबीजानि ॥ ४७—४८ ॥

ग्रहणीकपाट—गद्याणकाङ्गं साषड्वयम् । कपित्थसारिणं कपित्थमज्जना । तीव्रपित्ते पित्ताधिके ग्रहणीरोगे सौवर्चलादिचूर्णं कपित्थफलमध्यतुल्यं गृहीत्वा रात्रौ रसस्यास्य अनुपानं दद्यात् । गद्याणमात्रम् इत्यत्र भेषजमिति अहनीयम् । वातप्रधाने इति छेदः, तेन च वातप्रधाने अरुचिप्रशान्त्यै गद्याणमात्रं भेषजमध्यादिभिः सधीज्यं देयम् । क्षशानु चित्रक । कफाधिके क्षशान्वादियुतम् ईषदुष्णं कुटजकषायमनुपाययेत् । चाङ्गेरी भस्मलोणिका ॥ ५०—५३ ॥

अथ चण्डसङ्ग्रहगदैककपाट ।—

हिङ्गुलोत्थितमहेश्वरबीज पाततन्त्रविधिना हरणीयम् ।
गन्धटङ्कणसृताभ्रकतुल्य कोकिलान्नमथ चाऽऽयसखले ॥ ५४ ॥
मर्दनोयमभिधारणयुक्ते धूमहैनदहनोपरिसस्थे ।
यावदेष जलशोषणदत्तो जीरकार्द्रकयुतेन स वल्लं ॥ ५५ ॥
सङ्ग्रहज्वरमतिमृतिगुल्मानर्शसाञ्च विनिहन्ति समूहम् ।
वासुदेवकथितो रसराजश्चण्डसङ्ग्रहगदैककपाटः ॥ ५६ ॥

अथ लघुसिद्धाभक्त ।—

समार्शं रसगन्धाभ्र-दरदञ्च विशोधितम् ।
लोहखले विनिक्षिप्य गंवाज्येन समन्वितम् ॥ ५७ ॥
मर्दकेनापि लौहेन मर्दयेद्विवसद्यम् ।
द्रोणीचुल्लया न्यसेत् खल्ल साङ्गाराया प्रयत्नतः ॥ ५८ ॥
इति सिद्धो रसेन्द्रोऽय लघुसिद्धाभक्तो मतः ।
वल्लतुल्यो रसो जीर-वारिणा सहितः प्रगे ॥ ५९ ॥
पीतो हरति वेगेन ग्रंहणीमतिदुर्बलम् ।
अतिसारं महाघोरं सातिसारं ज्वरं तथा ॥ ६० ॥
पाचनो दीपनो हृद्यो गात्रे लाघवकारकः ।
नागार्जुनेन कथितः सद्यः प्रत्ययकारकः ॥ ६१ ॥

चण्डसङ्ग्रहगदैककपाटे—हिङ्गुलोत्थितमहेश्वरबीज हिङ्गुलाकृष्टरसम् । पाततन्त्र विधिना ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण । आयसखले लौहखले । अभिधारणयुक्ते अभि समन्तात् धार्यते अनेन इति अभिधारण दण्डविशेष तदयुक्ते मर्दनोयुक्ते इत्यर्थः । यावदेष इति—अङ्गारोपरिस्थापनात् यावत् जलादिकं सर्वमेव शय्यति तावत् अवतास्य जीरकादिभिः सह दातव्यम् । सङ्ग्रह सङ्ग्रहग्रहणी । अतिमृति-रतीसारः । चण्डेति—चण्ड प्रबलः यः सङ्ग्रहगदः सङ्ग्रहग्रहणीरोगं तस्य एकं मुख्यं कपाटं कपाटतुल्यम् ॥ ५४—५६ ॥

लघुसिद्धाभक्ते—दरदं हिङ्गुलम् । मर्दकेन मर्दनसाधनेन दण्डेन इत्यर्थः । “द्विवसद्यम्” इत्यत्र “द्विवसद्यम्” इति पाठान्तरम् । द्रोणीचुल्लया द्रोणी शस्त्र-

अथ सर्वाङ्गीर्यवटो ।—

रस पलमितं तुल्यं शुद्धनामेन सयुतम् ।
 द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे सतैले निक्षिपेत् क्षितौ ॥ ६२ ॥
 हतो द्रुते विनिक्षिप्य गन्धके तत् विलोड्य च ।
 पुनरायसपात्रे तत् क्षिप्त्वा प्रद्राव्य निक्षिपेत् ॥ ६३ ॥
 तत्तुल्यं जारयेत्तालं पुनः सञ्चर्ष्य पूर्ववत् ।
 तत्तुल्या जारयेत् सम्यक्कुनटीं परिशोधिताम् ॥ ६४ ॥
 तत्तुल्यं चूर्णिते तस्मिन् क्षिपेन्नागं निरुत्यकम् ।
 तावदेव मृतं ताप्यं सर्वमन्यच्च तत्समम् ॥ ६५ ॥
 तीक्ष्णाय खर्परं व्योम हिङ्गुलञ्च शिलाजतु ।
 घृथक्ष्णौशमानेन षट्कोलं कट्फलं मिषीम् ॥ ६६ ॥
 दीप्यकञ्च चतुर्जात रेणुकोशोरवेल्लकम् ।
 तुम्बुरुं भार्ङ्गिकां रास्ना कङ्कोलं चोरपुष्करम् ॥ ६७ ॥
 रिङ्गणीं चिरतिक्तञ्च वीजान्युन्मत्तकस्य च ।
 पलद्वयञ्च लाङ्गल्याः सर्वेषां द्वादशांशकम् ॥ ६८ ॥
 वत्सनाभं सितं भूरि विनिक्षिप्य ततः परम् ।
 त्रिफलानां दशाङ्गुलीणां कषायेण ततः परम् ॥ ६९ ॥
 जयन्त्यार्द्रकवासानां मार्कवस्य रसैस्तथा ।
 भावयित्वा च कर्त्तव्या वटकाश्चणकोन्मिताः ॥ ७० ॥

क्षेत्रे जलसिञ्चनार्थं काष्ठनिर्मिताधारविशेषः, तदाकारायां चुल्लाम् । साङ्गारायः
 निर्धमाङ्गारपूर्णायाम् । जीरवारिणां जीरककायेन । प्रगे प्रभाते ॥ ५७—६१ ॥

सर्वाङ्गीर्यवट्या—द्रुते गलिते । तत्तुल्यं रसतुल्यं, पलमितमिति यावत् ।
 आलं हरितालम् । कुनटी मूलशिलाम् । ताप्यं स्पर्शमाचिकम् । षट्कोलं
 षड्दूषणम् । मिषी मधुरिका । वेल्लकं विडङ्गम् । तुम्बुरुं स्वनामख्यातम् ।
 भार्ङ्गिका भार्ङ्गी । चोरपुष्करं चोर चोरकः, ग्रन्थिपर्यं इत्यर्थः, पुष्करं कुष्ठम्,
 चोरपुष्करं चोरपुष्पीति केचित्, तथात्वे तु चोरपुष्पिका इति पाठः, साधुः । रिङ्गणी

एकैका वटिका सेव्या कुर्यात्तीव्रतरा क्षुधाम् ।
 रुचिञ्च सर्वतो वक्त्रिं सेव्यं स्वादु च शीतलम् ॥ ७१ ॥
 सामाञ्च ग्रहणीं सदाऽङ्गुतुदन शोषोत्कट पाण्डुता-
 मार्त्तिं वातकफत्रिदोषजनितां शूलञ्च गुल्मामयम् ।
 ह्रिकाऽऽभ्यानविस्त्रिकाञ्च कसनं श्लासाशसा विद्रधिं
 सर्वारोग्यवटी क्षणाद्विजयते रोगांस्तथाऽन्यानपि ॥ ७२ ॥

अथ ग्रहणीगजकेशरी ।—

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
 द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे रसतुल्यं विनिक्षिपेत् ॥ ७३ ॥
 क्षराचरभवं भस्म तत्र मार्त्तिकसम्भवम् ।
 गन्धपाषाणसहित पात्रे लोहमये क्षिपेत् ॥ ७४ ॥
 तत् काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत् कदलीदले ।
 तत आच्छाद्य सञ्चूर्ण्य निधायाऽऽयसभाजने ॥ ७५ ॥
 अक्षमात्र क्षिपेद्भस्म तत्र मार्त्तिकसम्भवम् ।
 सम्यङ्निश्चन्द्रता नौतं व्योमभस्म पलोन्मितम् ॥ ७६ ॥

सुदृढपर्णी मुला वा । चिरतित्त किराततित्तकम् । उन्मत्तकस्य धुस्तूरस्य । स्मित
 रजतम् । भूरि सुवर्णम् । एतद्वयमपि शोधित वत्सनाभसमञ्च ग्राह्यम् । दशाङ्गुलीणां
 दशमूलानाम् । अयमर्थः,—शुद्धरस शुद्धसौम्यकश्च प्रत्येक पलमान गृहीत्वा तैल-
 लिप्तोदरे लोहपात्रे द्रावयित्वा अनन्तर भूमौ निक्षिपेत् । तत शीतीभूत त
 भूमेरुतुल्य रससमे द्रुते गन्धके क्षिप्वा आलीड्य च सगन्धक त पूर्ववत् तैललिप्ते
 लोहपात्रे द्रवीकृत्य पुनर्भूमौ निक्षिपेत् । एवम् आलादिक शिलाजलान्त सर्वमेव
 पूर्ववत् पृथक् पृथक् द्रावयित्वा भूमौ निक्षिपेत् । अनन्तरमेकीभूते तस्मिन् षट्-
 कोलादीना पञ्चविंशतिद्रव्याणां प्रत्येक कर्षं लाङ्गल्याश्च पलद्वय चूर्णं मिश्रयेत् ।
 अनन्तर सवषा द्वादशांशक वत्सनाभ सुवर्ण रौप्यञ्च पृथक् पृथक् दत्त्वा
 त्रिफलादिभि षड्भि प्रत्येक सप्तधा भावयेदिति ॥ ६२—७२ ॥

ग्रहणीगजकेशरिणि—रसगन्धकयोः मानेऽनुक्तेऽपि पूर्वयोगात् पलमानल

विष विषाञ्च गन्धारीं मोचसारं सजीरकम् ।
 सर्वं समाशकं कृत्वा रसे चाङ्गोऽशतः क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 सर्वमेतन्मर्दयित्वा भावयेदतियत्नतः ।
 जयन्त्या च महाराष्ट्रा गजाङ्घ्रिन्याऽश्वगन्धया ॥ ७८ ॥
 पञ्चकोलकषायैश्च कुर्याच्चूर्णं ततः परम् ।
 इति सिद्धो रसः सोऽय ग्रहणीमजकेशरी ॥ ७९ ॥
 नामतो नन्दिना प्रोक्तः कर्मतश्च सुधानिधिः ।
 वल्लेन प्रमितश्चायं रसः शुण्ठ्या घृताक्तया ॥ ८० ॥
 सेवितो ग्रहणीं हन्ति सत्सङ्ग इव विग्रहम् ।
 पथ्यमत्र प्रदातव्यं स्वल्पाज्यं दधितक्रयुक् ॥ ८१ ॥
 हितं मितञ्च विशदं लघु ग्राहि रुचिप्रदम् ।
 पाचनो दीपनोऽत्यर्थमामघ्नो रुचिकारकः ॥ ८२ ॥
 तत्तद्दोषधयोगेन सर्वातोसारनाशनः ।
 बध्नन्नपि मलं शीघ्रं नाऽऽधानं कुरुते नृणाम् ॥ ८३ ॥

प्रत्येकशो बोज्यम् । चराचरभवं भक्ष्यं कपर्दकभक्ष्यं । आच्छाद्य इति
 व्योमयगर्भेण कदलीदलान्तरेण रसपर्पटीवत् निपीडयेत् । विषा अतिविषा ।
 गन्धारी दुरालभा । मोचसार शाकलीवेष्टकम् । भावयेदित्यस्य जयन्त्या इत्यारम्भ
 पञ्चकोलकषायै इत्यन्तेन सम्बन्धः । सर्वमिति ।—विषादिकं द्रव्यपञ्चकं प्रत्येकं
 समाशं गृहीत्वा व्योमभक्ष्यान्तात् मिलितरसात् अङ्गोऽशसानेन रसे क्षिपेत् इत्यर्थः ।
 ततश्च रसादीनां प्रत्येकं पलमानेन कर्षाधिकपलष्टकमानं विषादीनाञ्च प्रत्येकं
 अङ्गकर्षद्वयमानेन ग्रहणात् रसमानात् अङ्गोऽश कोलाधिकपलवग्रमानं भवति ।
 महाराष्ट्रे जलपिप्पली । गजाङ्घ्रिनी गजाङ्घ्रं गजचक्रं शुण्ठारूपसंस्थारमणीति
 सा श्रीहस्तिनी, “हातिशुंढा” इति वज्रभाषा । “गजाङ्घ्रिनी” इत्यत्र
 “गञ्जा कन्या” इति पाठे—गञ्जा ब्रिजवा, कन्या कुमारिका, “घृतकुमारी” इति
 वज्रभाषा, पक्षेऽस्मिन्—गञ्जया कन्यया अश्वगन्धया च भावयेत् । तत्तद्दोषधयोगेन
 तत्तद्दोषनाशकानुपानयोगेन ॥ ७३—८३ ॥

अथ शीघ्रप्रभाव ।—

पारदं गन्धकं व्योम तीक्ष्णं तालं मनःशिला ।

सौवीरमञ्जनं शुद्धं विमलञ्च समांशकम् ॥ ८४ ॥

एभिः कज्जलिकां कृत्वा स्वल्पतैलेन भर्जयेत् ।

ग्रन्थिकं जीरकं चित्रं दीप्यकं मुस्तकं विषम् ॥ ८५ ॥

बालास्रं बालविल्वञ्च मीचसार समांशकम् ।

विचूर्ण्य पूर्ववत् कल्पां तदर्धेन विनिचिपेत् ॥ ८६ ॥

पुनर्विमर्दयेद्यत्नादेकरूपं भवेद्यथा ।

भावयेत् सप्त वाराणि पञ्चकीलकघ्रायतः ॥ ८७ ॥

अरलुत्वग्रसेनापि दश वाराणि भावयेत् ।

अनेन क्रमयोगेन रसो निष्पद्यते ह्ययम् ॥ ८८ ॥

जग्धो विष्वघनाम्बुना स हि रसः शीघ्रप्रभावाभिधो

निष्कार्जप्रमिती महाग्रहणिकारोगेऽतिसारामये ।

आध्याने ग्रहसोभवे रुचिहते वाते च मन्थानले

मुक्ते चापि मले पुनश्चलभलाशङ्कासु हिक्कासु च ॥ ८९ ॥

शीघ्रप्रभाव—तीक्ष्ण तीक्ष्णलोहम् । सौवीरमञ्जनं खीतोऽञ्जनम् । विमलं
रौप्यनाचिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । दीप्यकं यक्षानी । बालास्रं तरुणास्रं,
तस्य फलाभ्यसज्जां याच्य । मीचसारं मोचरसः । पूर्ववत् ग्रहणीज-
केशरीवत् । तदर्धेन पारदादीनां मिलितानामर्धेन, ततश्च ग्रन्थिकादीनां
प्रत्येकं व्यवहारिकमात्रेण यवद्वयाधिकरक्तिचतुष्टयसमानित्वां माषकत्रय (१० आना,
४ रति, २ यव) भवतीति बोध्यम् । अरलुत्वक् श्लोनाकवल्कलम् । विश्व-
घनाम्बुना शुण्ठीमुक्तयोः क्वाथेन । रुचिहते अरुचौ । पारदादिकं सर्वभेकच-
मटयित्वा किञ्चित्तैलेन मलाक् भर्जयेत्, ततः ग्रन्थिकादीनां प्रत्येकं समांशानां
चणैः मिलित्वा पारदादीनां सर्वेषामर्धभागं तत्र दत्त्वा साठं विमर्दयेत्,
अनन्तरं पञ्चकीलकघ्रायेन सप्त श्लोनाकलघसेन च दश भावना दद्यादिति
निष्कर्षः ॥ ८४—८९ ॥

अथ पीटनी ।—

कपर्दतुल्यं रसगन्धकत्क लोहं मृतं टङ्गणकञ्च तुल्यम् ।
जयारसेनैकदिनं विमर्द्य चूर्णेन सम्यिष्य पुटेत् भाण्डे ॥८०॥
ददौत ता पीटलिकाञ्च दोष-त्रयप्रधानग्रहणीनिवृत्त्यै ॥८१॥

अथ वाङ्गज्वाला वटी ।—

नष्टपिष्टौ चतुर्माषौ प्रत्येकं रसगन्धकौ ।
अभ्रक माषमानञ्च मातुलुङ्गास्त्रमर्दितम् ॥ ८२ ॥
शोधितं सप्तधा चैव द्विमाषं त्रूषणं पृथक् ।
त्रिशूलो भृङ्गचाङ्गेरी सातला तीक्ष्णपर्णिका ॥ ८३ ॥
श्वेतापराजिता कन्या मत्स्याक्षी श्रीषसुन्दरा ।
करिणी कर्णमोटी च रुदन्ती चित्रकाट्टिकात् ॥ ८४ ॥
धुस्तूरकाकमाचीभ्यां सुषल्याश्च पृथग्रसैः ।
मर्दितं द्विपलैः कुर्याद्द्विटिका माषसम्मिता ॥ ८५ ॥
ग्रहण्या पर्णखण्डेन व्योषयुक्ता निषेविता ।
अरुचि राजयक्ष्माण मन्दाग्निं सूतिकागटान् ॥
शमयेद्द्विटिका नाम्ना वाङ्गज्वालेति गीयते ॥ ८६ ॥

पीटल्या—रसगन्धकत्क कज्जली । जयाशब्देनात्र विजया इष्यते ग्रहणी-
हन्तृत्वात्, न तु जयन्ती । चूर्णेन चूर्णोदकेन । “चूर्णेन सम्यिष्य” इत्यत्र “चूर्णेन
सर्वेभ्य इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहधृतपाठः, तत्र—ऊहाधो शङ्खशुक्लादिकृतं चूर्णं टप्त्वा
मध्ये औषधं संस्थाप्य पुटेत् । तत्र चास्य “ग्रहणीकपदपीटनी” इति सज्ञा ॥८०॥८१॥

वाङ्गज्वालाया—नष्टपिष्टौ इति पूर्वोक्तप्रकारेण नवनौतादिभिः सह मर्दित-
पिष्टौकतौ । अभ्रकमिति ।—सप्तधा मातुलुङ्गास्त्रमर्दितं शोधितं माषमानमभ्रकमिति
योजनीयम् । त्रिशूलोऽश्वेनात्र शिवलिङ्गी इष्टा, तस्य पदरसेन, यदा—
त्रिशूलो शिव धुस्तूर इति यावत् । सातला चर्मकषा, “वैटकोल” इति
प्रसिद्धम् । तीक्ष्णपर्णिका रक्तेषु । कन्या कुमारी । मत्स्याक्षी शालिञ्च ।
श्रीषसुन्दरा “गिमा” इति प्रसिद्धम् । करिणी श्रीहस्तिनी, “हातिगुडा” इति
भाषा । कर्णमोटी वर्वुरः, अस्य त्वक् आह्वम् । रुदन्ती स्त्रियामख्यातचुप-

अथ वज्रधर ।—

रसगन्धकताम्राभ्रं चारस्त्रौन् वरुणो वृषम् ।
 अपामार्गस्य च चार लवणं द्विदिमाषकम् ॥ ८७ ॥
 चाङ्गेर्या हस्तिशुण्डाश्च रसैः पिष्ट पचेत् पुटे ।
 भक्षयित्वा ततो गुच्छा ग्रहण्या काञ्जिकं पिबेत् ॥ ८८ ॥
 पक्तिशूले च कासे च मन्दाग्नावादकद्रवम् ।
 अश्लपित्ते च धारोष्णं क्षीरं वज्रधरो ह्ययम् ॥ ८९ ॥

अथ ग्रहणीकपाट ।—

रसेन्द्रगन्धातिविषाऽभयाभ्र
 चारद्वयं मोचरसो वचा च ।
 जया च जम्बोररसेन पिष्ट
 पिण्डीकृत स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥ १०० ॥
 तस्यार्द्धमाषं मधुना प्रभाते
 शम्बूकभस्माज्यमधूनि लिह्यात् ।
 सक्षीरिणीजीरकमाणिमन्य-
 तीक्ष्णानि चादौ दधिभोजनञ्च ॥ १०१ ॥

अथ मुक्तादिचूर्णम् ।—

मुक्तावत्सकपाठाग्नि-व्योषप्रतिविषाविषम् ।
 घातकीमोचनिर्यामश्चूतास्थि ग्रहणीहरम् ॥ १०२ ॥

विशेष तल्लक्षणं यथा राजनिघण्टौ—“चणपत्रसमं पत्रं क्षुपयैव तथाविधं ।
 श्लेशिरे जलविन्दूनास्रवन्तीति रुदन्तिका ॥” इति । सुषवी तालमूली ॥ ८२—८६ ॥

वज्रधरे—चारस्त्रौन् “स्त्रिंशका टङ्गणस्यैव यवचारं सदाहृतं” इत्युक्तचार-
 द्वयम् । वरुणं स्नानमख्यात । वृष वासकम् । लवणं सैन्धवम् ॥ ८७—८९ ॥

ग्रहणीकपाटे—चारद्वयमिति सर्जिकाक्षारयवचाररूपम् । जया विजया ।
 सक्षीरिणी क्षीरिका । माणिमन्य सैन्धवम् । तीक्ष्णानि तीक्ष्णबीर्यद्रव्याणि सर्षपान्
 वा । आदाविति ।—आदौ व्योषसेवनात् प्राक् दधिभोजनं कर्त्तव्यम् ॥ १००।१०१ ॥

मुक्तादिचूर्णे—चूतास्थि आवास्थिमज्जा । सर्वं चूर्णीकृत्य उपयोक्तव्यम् ॥ १०२ ॥

अथाजीर्णचिकित्सा ।—

अथ अजीर्णलक्षणम् ।—

विरिको जठरे शूलो वमनञ्च मुहुर्मुहुः ।

हस्तपादादिसङ्कोचः सर्वाजीर्णस्य लक्षणम् ॥ १०३ ॥

अथाजीर्णकण्टक ।—

शुद्धसूतं विष गन्ध सर्वं समविचूर्णितम् ।

मरिच सर्वतुल्याञ्च कण्टकार्याः फलद्रवैः ॥ १०४ ॥

मर्दयेद्भावेत् सर्वमेकविंशतिवारकम् ।

वटीं गुञ्जात्रय खादेत् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥ १०५ ॥

अजीर्णकण्टक मोऽयं रसो हन्ति विसूचिकाम् ।

बारिणा तिलपर्ण्युत्थ-मूल पिष्ट्वा पिबेदनु ॥ १०६ ॥

अथ विध्वंसनामा रसः ।—

विमर्द्य गन्धोपलटङ्गणेन

सन्ध्याय वारानय सप्त जाल्याः ।

तोयै फलानामथ चैव मिद्धो

विध्वंसनामा शमनो विसूच्याः ॥ १०७ ॥

अमुथ गुञ्जा नव दापनीया

हन्तुं विसूचीं सितया समेताः ।

तक्रौदन स्यादिह भोजनाय

पथ्यञ्च शाक किल वास्तुकस्य ॥ १०८ ॥

यद्विषयविक्रत्या अजीर्णं सम्भवतीति यद्विषयान्तरमजीर्णचिकित्सितं विवक्षुरादौ तस्य लक्षणमाह, विरिक् इति ।—स्यष्टम् ॥ १०३ ॥

अजीर्णकण्टके—तिलपर्ण्युत्थमूलं तिलपर्णीं रक्तचन्दनं, तिलोनीति प्रसिद्धं शाकभेदी वा, तस्या मूलम् ॥ १०४—१०६ ॥

विध्वंसनादि रसे—गन्धोपल गन्धकः । जाल्या फलानां नान्यौ फलानां तोयं छाद्यैः सतवारान् सन्ध्याय इत्यन्वययुक्तिः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अथ बृहद्विधसनामा रस ।—

रसगन्धटङ्कभसित समाशक्तं
परिमर्द्य जातिफलसप्तभावितम् ।
सितयोपयुज्य नवरक्तिकोन्मित
मथितान्नभुग्विजयते विसृचिकाम् ॥१०८॥

अथाग्निकुमार ।—

हंसपादीरसैः सिद्ध रसगन्धकयोः पलम् ।
कोलञ्च विषचूर्णस्य बालुकायन्त्रपाचितम् ॥११०॥
शाण विषस्यार्द्धपल मरिचस्य विभिन्नयेत् ।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं ग्रहस्याञ्च विशेषतः ॥१११॥
स वातश्लेष्मजान् रोगान् क्षणादेवापकर्षति ।
सन्निपातज्वरश्वास-क्षयकासाश्च नाशयेत् ॥ ११२ ॥

अथ वडवाग्रिरस ।—

टङ्कण मरिच तुल्य पृथक्कर्षत्रय भवेत् ।
सुन्दरं द्वादशं निष्कं त्रिंशन्निष्कमयोमलम् ॥११३॥
कान्त पद्मरसे घृष्टं पुटपक्कं वरारसे ।
मार्कवस्वरसे घृष्टं सप्तकत्वस्वयोमलम् ॥ ११४ ॥

बृहद्विधसनानि रसे—टङ्कभसित शोधितटङ्कणम् । मथितान्नभुक् मथितेन
लघुतत्वेन निर्जलेन च तक्रेण, “मथितन्वसरोदकम्” इति वचनात्, सह
अन्नभुक् तक्रोदनाशी ॥ १०८ ॥

अग्निकुमारे—हंसपादी गोषापदी, “गोहालिया” इति ख्यातम् । रसगन्धकयो-
रिति मिलितयोः पलमान बोध्यम् । अथमर्थे,—यथाविधिमुद्धयो रसगन्धकयोः पल
गृह्येत्वा हंसपादीरसैः सन्देयेत्, तदनु कोलमान विषचूर्णं तेन सह मिस्रयित्वा
कटोरिकायाः सस्याप्य च बालुकायन्त्रे दानवतुष्टय पचेत् । स्वाङ्गशीतञ्च तत् समुद्धृत्य
शाणमानेन विषेण मरिचस्य चार्द्धपलेन योजयेदिति ॥ ११०—११२ ॥

वडवाग्रिरसे—सुन्दर कान्त कान्तलौहमित्यर्थः । द्वादश निष्कं कर्षवयम् ।

चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।
 शुद्धदेहो नरस्तस्य पानं यद्भोजनोत्तरम् ॥ ११५ ॥
 अद्यात् पथं ततः स्वल्प ततस्ताम्बूलभाग्भवेत् ।
 उदराग्निर्नरस्यास्य बडवाग्निसमो भवेत् ॥
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन रसायनमयं नृणाम् ॥ ११६ ॥

अथ वराटीलक्षणम् ।—

पीतवर्णा गुरुस्निग्धा पृष्ठतो ग्रन्थिलाऽमला ।
 चराचरेति सा प्रोक्ता वराटी नन्दिना खलु ॥ ११७ ॥

अथ श्रेष्ठमध्यमाधमवराटिकाया लक्षणम् ।—

सार्धनिष्कमिता श्रेष्ठा मध्यमा निष्कमानिका ।
 पादोननिष्कमाना च कनिष्ठाऽत्र वराटिका ॥ ११८ ॥

अथ वराटलक्षणम् ।—

निष्फलाश्च ततो न्यूनाः पुंवराटाश्च पित्तलाः ।
 दत्त्वा दत्त्वा गुणान् भूयो विकारान् कुर्वते हि ते ॥ ११९ ॥

विशनिष्क पञ्चदशतोलकम् । अयोमल मण्डूरम् । कान्त कान्तलौहम् । पद्मरसे
 पद्मपुष्पस्वरसे । मार्कवरसे भृङ्गराजरसे । सारितपुटितकान्तलौहचूर्णं पद्मपुष्प-
 स्वरसेन विफलाक्ताद्येन च प्रत्येकं सप्तवारं मर्दयित्वा पुटपाकेन साधयेत् । मण्डूर-
 मपि शोधितं भृङ्गस्वरसेन सम्यग् पुटपाकं कुर्यात् । अनन्तरं टङ्गणादिकं सर्वं
 यद्योक्तमानं गृहीत्वा एकौकल्यं स्थापयेत् । औत्तरभक्तिकमस्य प्रयोगः कस्तव्यः । प्रयोग-
 काले हितमितभोजिना च भाज्यम् , अनन्तरं तास्त्रूलसेवी च स्यात् ॥ ११३—११६ ॥

वक्ष्यमाणवैश्वानरपोटल्या वराटिकाया ग्रहणोपदेशात् वराटीवराटभेदेन
 द्विविधयोऽस्य वराटीलक्षणमाह, पीतवर्णेति ।—सुगमम् ॥ ११७ ॥

उत्तमादिभेदेन द्विविधाया वराटिकाया लक्षणमाह, सार्धेति ।—सार्धनिष्कमिता
 पञ्चाषट्का । पादोननिष्कमाना साषट्त्रयमिता ॥ ११८ ॥

वराटलक्षणमाह, निष्फला इति ।—ततो न्यूना वराटीमानात् स्वल्पमाना,
 पुंवराटा, वराट इति सन्नाविशिष्टा, न तु वराटिका, ते निष्फला, न्यूनत्वात्

अथ वैश्वानरपोटली ।—

शुद्धौ सूतबली चराचररज. कर्षाशतः कज्जलीं
 कृत्वा गोपयसा विमर्द्य दिवसं रुद्धा च मूषोदरे ।
 सिद्धा कुम्भिपुटे स्वतश्च शिशिरा पिष्टा करण्डे स्थिता
 स्याद्वैश्वानरपोटलीति कथिता तीव्राग्निदीप्तप्रदा ॥ १२० ॥
 एकोनविंशतेश्वर्णेर्मरिचाना घृतान्वितैः ।
 देयं वल्लभानेन वयोबलमवेक्ष्य ताम् ॥ १२१ ॥
 गिलेकलविशुद्धार्थं दधिभक्तमनुत्तमम् ।
 कवलत्रयमानेन दुर्गन्धोद्धारशान्तये ॥ १२२ ॥
 मध्यन्दिने ततो भोज्यं घृततक्रोपदंशयुक् ।
 रात्रौ च पयसा साढं यदा रोगानुसारतः ॥ १२३ ॥
 विदाहि विटलं भूरि-लवण तैलपाचितम् ।
 वित्वच्च कारवेक्ष्यच्च वृन्ताकं काष्ठीकं त्यजेत् ॥ १२४ ॥
 इयं हि पोटली प्रोक्ता सिंहलेन महीभृता ।
 मन्दाग्निप्रभवाशेष-रोगसङ्घातघातिनी ॥ १२५ ॥
 सिंहलस्यापि निर्दिष्टा भैरवानन्दयोगिना ।
 लोकनाथोक्तपोटल्या उपचारा इह स्मृता ॥
 पोटल्यो दीपनाः स्निग्धा मन्दाग्नी नितरां हिताः ॥ १२६ ॥

स्वल्पगुणा तथा पित्तलाश्च, यत गुणान् दत्त्वा दत्त्वाऽपि भुय पुनरपि विकारान्
 कुर्वते स्वल्पगुणवत्त्वात् न स्यादियगुणभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२१ ॥

वैश्वानरपोटल्या—सूतबली रसगन्धकौ । चराचररज शोधितवराटीभक्ष्य । कुम्भि-
 पुटस्तु गजपुट इति प्रसिद्ध । स्वतश्च शिशिरा स्वादुशीता । करण्डे भाजने । गिले-
 दिति ।—औषधसेवनजनितमुखविकृतिनाशनार्थं तथा दुर्गन्धोद्धारनाशनार्थं दधिभक्त
 कवलत्रय भोक्तव्यम् । घृततक्रोपदंशयुक् घृततक्रो एव उपदंशौ व्यञ्जने, भोजनोपकरणे
 इत्यर्थः, यदा—उपदंशौ चक्षणे “चाट्” इति प्रसिद्धं, तदयुक् तदयुक्तमित्यर्थः ।
 रोगानुसारतः, व्याधेरवस्था विविच्य भोज्यं कल्पनीयमित्यर्थः ॥ १२०—१२६ ॥

अथ वडवामुखी गुटिका ।—

शुल्कायोघनभस्म वैल्लहलिनी-व्योषाम्बुनिम्बच्छदैः
सयुक्तैश्च हरिद्रया समलवैः सार्द्धं सशुभ्रामृतै ।
भृङ्गाभ्योविषतिन्दुकार्द्रकरसैः सम्यग् गुञ्जामिता
सशुष्का वडवामुखीति गुटिका नाम्नोदिता तारया ॥१२७॥
क्षिप्र क्षुत्परिवोधिनी खलु मता सर्वाभयध्वसिनी
श्लेष्मव्याधिविधूननी कसनहृच्छासापहा शूलनुत् ।
क्षुब्धैषम्यहरा च गुल्मग्रमनी मूलार्त्तिमूलङ्गषा
शोफव्याधिहराऽत्र कि बहुगिरा सर्वाभयोत्सादनी ॥१२८॥

अथ क्रव्यादनाना रस ।—

द्विपलं गन्धक शुडं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् ।
पारदं पलमानेन मृतशुल्कायसं पुनः ॥ १२९ ॥
तोलमानेन सङ्क्षिप्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन निक्षिप्याऽऽयसभाजने ॥१३०॥
क्षुत्प्रा निवेश्य यत्नेन ज्वालयन्मृदुवक्त्रिणा ।
पात्रमात्रं हि जम्बीर-रसं सम्यक् विजारयेत् ॥ १३१ ॥
सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलोत्यै कषायैः साम्लवेतसैः ।
भावनाः खलु कर्तव्याः पञ्चाशत्यमितास्ततः ॥ १३२ ॥

वडवामुख्या—शुल्क तासम् । वैल्ल विडङ्गम् । हलिनी लाङ्गली । अम्बु
बालकम् । निम्बच्छद निम्बपत्रम् । समलवै समीशीरै । सशुभ्रामृतै शुभ्रा
सैन्धवलवणम् अमृत विष ताभ्या सहितै । भृङ्ग भृङ्गराज । अभ्यो बालकम् । विष-
तिन्दुक “कुषिला” इति प्रसिद्ध । मूलार्त्तिमूलङ्गषा मूलार्त्तं अर्शोव्याधे मूलङ्गषा
मूलनाशिनी ॥ १२७।१२८ ॥

क्रव्यादरसे—“मृतशुल्कायस पुन तोलमानेन” इत्यत्र “शुल्कायसी चार्द्धपल-
प्रमाणे” तथा “पात्रमात्रं हि जम्बीररसम्” इत्यत्र “जम्बीरज पक्करस पलाना शतम्”
इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहोक्त पाठ । पञ्चाङ्गुलदले एरण्डपत्रे । पात्रमात्रम् आढक-
मानम् । विजारयेत विशेषयेदित्यर्थः । सञ्चूर्ण्येत्यादि ।—पञ्चकोलास्त्रवेतसयैः

भृष्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मलयेत् ।
 तट्टे कणालवणं सवेतुल्यं मरीचकम् ॥ १३३ ॥
 सप्तधा भावयेत् पञ्चाञ्चणकक्षारवारिणा ।
 ततः सशोथं सम्प्रेष्य कूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ १३४ ॥
 अथ गुरुमासानि गुरुभोज्यान्त्यर्कशः ।
 भुक्त्वा च कण्ठपर्यन्तं चतुर्वर्त्मितं रसम् ॥ १३५ ॥
 पटुल्लतक्रसहितं पिवेत्तदनुपानतः ।
 क्षिप्रं तर्ज्जय्यते भुक्तं जायते दीपनं पुनः ॥ १३६ ॥
 रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रीक्तो मन्यानभैरवैः ।
 सिंहलक्षौणिपालस्य भूरिमासप्रियस्य च ॥
 दिष्टो ग्रामं समासाद्य भैरवानन्दयोगिना ॥ १३७ ॥
 कुर्याद्दीपनमुद्धतञ्च पचनं दुष्टाभसंशोषणं
 तुन्दस्थौल्यनिवर्हणं गरहरं मूलार्तिशूलापहम् ।
 गुल्मप्लीहविनाशनं ग्रहणिकाविध्वंसनं स्तनं
 वातग्रन्थिमहोदरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ १३८ ॥

प्रत्येकं क्वाथे पञ्चाशद्भावना देया , तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे—“सुपञ्चकीलीङ्गव-
 वारिपूरे । सवेतसालैः शतमत्र योज्यम्” इति । अत्र शतमिति प्रत्येकक्वाथेन
 पञ्चाशत् पञ्चाशत कला बोद्धव्यम् । कणालवणं विड्मलवणम् । चणकक्षारवारिणा
 चणकवृक्षं दध्वा तद्गुणकृतक्षारोदकेन । “चणकक्षारवारिणा” इत्यत्र “चणकास्त-
 केन” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तथा “चणकपृष्परसेन” इति रसकौमुद्याच्च पाठः ।
 विपलं गन्धकम् अग्नौ द्रवीकृत्य पलप्रमाणं शुद्धपारदं तथा मृतं ताम्रं मृतं लौहञ्च
 प्रत्येकं तोलकानितं तत्र प्रक्षिप्य एरण्डपत्रे पातयित्वा पपटिकाकारं कुर्यात्,
 ततो विचूर्ण्य लौहभाजने संस्थाप्य आढकमानं जम्बीररसं दत्त्वा न्यटुवर्जना
 पाचयेत् । रसे सम्यक् शुष्को अवतार्य पुनः सञ्चूय्य अक्षवेतसपञ्चकीलयो क्वाथैः
 प्रत्येकं पञ्चाशतं भावनां दापयेत् । ततः सर्वतुल्यं टङ्गणं टङ्गणाङ्गं कणालवणं
 मरिचञ्च गन्धकादिभिः सर्वैः तुल्यं तत्र दत्त्वा चणकक्षारोदकेन सप्तवारान् भावयित्वा
 च शुष्कीकुर्यात्, ततः सञ्चूर्ण्य काचकूप्यां स्थापयेदिति ॥ १२८—१३८ ॥

अथ राजशेखरवटी ।—

भागो मृतरसस्यैको वत्सनाभांशकद्वयम् ।

रसतुल्यं शिवाचूर्णं गन्धकं वृषणं तथा ॥ १३८ ॥

विचूर्ण्यातिप्रयत्नेन भावयेत् सप्तवारकम् ।

ताम्बूलीपत्रतोयेन स्वर्णधुस्तूरजद्रवैः ॥

पिष्ट्वा चणमितां कुर्याच्छायाशुष्कास्तु गोलिकाः ॥ १४० ॥

उष्णाभ्युत्तराजशेखरवटी मन्दान्निनिर्नाशिनी

नानाकारमहाज्वरार्तिशमनी निःशेषमूलापहा ।

पाण्डुव्याधिमहोदरार्तिशमनी शूलान्तकत् पाचनी

शोफघ्नी पवनार्तिनाशनपटुः श्लेष्माभयध्वंसिनी ॥ १४१ ॥

अथ द्वितीयाश्रिकुमार ।—

शुद्धं सूतं विष गन्धं विचार पटुपञ्चकम् ।

दशकं तुल्यतुल्यांशं भर्जिता विजया नवा ॥ १४२ ॥

दशानां तुल्यभागा च तस्याहं शिष्टमूलकम् ।

तत् सर्वं विजयाद्रावैः शिष्टुचित्रकभृङ्गजैः ॥ १४३ ॥

द्रावैर्दिनत्रयं मर्द्यं कृत्वा भाण्डे पचेत्तप्तु ।

दीपाग्निना तु यामैकं शुष्क यावत् समुद्धरेत् ॥ १४४ ॥

राजशेखरे—वत्सनाभ विषम । शिवाचूर्णं हरीतकीचूर्णम् । वृषणं तथेति चूषणचूर्णं प्रत्येक रससमम् । स्वर्णधुस्तूरजद्रवैः पीतपुष्पधुस्तूरमूलरसैः ॥ १३८—१४१ ॥

अश्रिकुमारे—“शुद्धं सूतं विष गन्धम्” इत्यत्र “विषम्” इति प्राप्तादिक पाठः, “दशकं तुल्यतुल्यांशम्” “दशानां तुल्यभागा च” इत्याद्युत्तरवचनविरोधात् विषेण सह गणनया सूतादीनामेकादशलप्रसङ्गाच्च । यत्तु केनचित् “शुद्धं सूतं विष गन्धं विचार पटुपञ्चकम्” इति पाठ प्रकल्प्य दशसङ्ख्यावत् सप्तसङ्ख्यसंज्ञित, तदपि न समीचीन, “शुद्धं सूतं मृत् गन्धं विचार पटुपञ्चकम्” इति रसरत्नाकरवचनविरोधात् । विचार चारद्वयं टङ्गणञ्च चारत्रयमुदाहृतम् इत्युक्तम् । पटुपञ्चकं पञ्चलवणम् । तस्याहं तस्य सर्वतुल्यस्य भृष्टविजयाचूर्णस्य अङ्गम् । दीपाग्निना दीपशिखया, “दीपाग्निना”

ममधा चाऽऽर्द्रकद्रावैर्भावयेच्चूर्णयेद्भिषक् ।
दीपकोऽग्निकुमारोऽय निष्कैक मधुना लिहेत् ॥
प्रतिकर्षं गुड शुण्ठी अनुपानञ्च दीपनम् ॥ १४५ ॥

अथामृतवटी ।—

कुष्ठगन्धविषव्योम-त्रिफलापारदैः समैः ।
भृङ्गाखुमदितैर्मुद्ग-मानाऽमृतवटी शुभा ॥
अजोर्णश्लेष्मवातघ्नी दीपनी रुचिवर्द्धनी ॥ १४६ ॥

अथ राक्षसनामा रस ।—

ताम्रं पारदगन्धकीं त्रिकटुकं तीक्ष्णञ्च सौवर्चलं
खल्ले मर्द्य दृढं विधाय सिकताकुम्भेऽष्टयाम ततः ।
स्त्रिन्न तस्य च रक्तशाकिनिभवं क्षारं समं मेलयेत्
सर्वं भावितमातुलुङ्गजरसैर्नाम्ना रसो राक्षसः ॥ १४७ ॥
मन्दाग्नौ सततं ददीत मुनये प्रातः पुरा शङ्करः
सख्येऽस्मै च्यवनाय मन्दहृतभुग्वर्याय नष्टीजसे ।
तैनादाय समस्तलोकगुरवे सूर्याय तस्मै नमो
मर्त्यानामपि चास्य दानसमये गुञ्जाष्टकं वर्जयेत् ॥ १४८ ॥

इत्यत्र “दीप्ताग्निना” तथा “आर्द्रकद्रावैर्भावयेच्चूर्णयेत् भिषक्” इत्यत्र “आर्द्रकद्रावै-
स्त्रिन्नकैर्भावयेद्भिषक्” इति रसरत्नाकरे पाठद्वयम् । प्रतिकर्षमिति गुडशुण्ठी प्रत्येक
कर्षमानमनुपानं काव्यम् ॥ १४२—१४५ ॥

अमृतवट्या—व्योमं अक्षम् , “व्योम” इत्यत्र “व्योष” इति रसेन्द्रचिन्तामणिधृत-
पाठः । समैः समभागैः ॥ १४६ ॥

राक्षसनाम्नि रसे—तीक्ष्णं तीक्ष्णकोहम् । सिकताकुम्भे बालुकापूर्णभाण्डे । तस्य
तामादिसर्वचूर्णस्य, सममित्यनेन अन्वयः , समं तुल्यम् । रक्तशाकिनौ रक्त-
पुनर्नवा । वर्जयेत् त्यजेत्, दापयेदित्यर्थः, नर्त्येभ्यः, अष्टगुञ्जापरिमितम् एतद्
दापयेदिति ॥ १४७।१४८ ॥

अथ जीवन्माना रस ।—

रसगन्धौ सिन्धुकणाटङ्गणमभयाग्निह्रियावलीकतकफलेभम् ।
क्रमशीत्तरञ्च विचूर्णितया बृहतीरससयुतभावनया ॥१४८॥
आर्द्रकहिङ्गुपुनर्नवपूतिच्छिन्नरसैः क्रमशस्तु भावनया ।
तस्य कलाशविशञ्च विमिश्रं तद्रसमानं मानवधिया ॥१५०॥
सर्वमजीर्णं कफमारुतपाण्डुशीफहलौमककामलाशूलम् ।
नाशयते ह्युदराग्निकरोऽयं दोषनञ्च जीवननामरसेन्द्रः ॥१५१॥

अथ बडवानल ।—

शुक्लं तालकगन्धकौ जलनिधेः फेनोऽग्निगर्भाशयः
कान्तायो लवणानि हेमपत्रयो नीलाञ्जनं तुल्यकम् ।
भागो द्वादशको रसस्य तु दिन वज्राश्लुष्टं शनैः
सिद्धोऽयं बडवानलो गजपुटे रोगानशेषान् जयेत् ॥१५२॥

जीवनरसे—अग्नि चिह्नक । ह्रियावली देशान्तरे खनामप्रसिद्धा । “ह्रियावली” इत्यत्र “हिमावली” इति पाठः समीचीनः, राजनिघण्टो हिमावलीति नाम-दर्शनात्, ह्रियावल्याश्च कीषयत्यादौ कुत्राप्युल्लेखाभावादिति । कतकफणं जल-प्रसादनफलम् । क्रमशीत्तरं भागविभक्तम् । पूति नाटानरञ्ज । छिन्न गुडूनी । तस्य मिलितरसगन्धादिचूर्णसमुदायस्य, कलाशविशं षोडशभाग्यरौप्यभक्ष्यम् । तद्रसमानं मिति ।—मानवधियां ननुष्यबुद्ध्या, युक्त्यनुसारिणेत्यर्थः, तद्रसमानं प्राक्तरसस्य परिमाणं, योज्यमिति शेषः, रौप्यभक्ष्यलिपिप्रणयनन्तरं सिद्धस्यास्य रसस्य योग्यमात्रा प्रयोज्या इत्यर्थः । “तद्रसनानं मानवधिया” इत्यत्र “तद्रसमापसमानवटी” या इति पाठे—तस्य रसस्य मापसमाना वटी कार्या, या वटी, सर्वमजीर्णं नाशयते इत्याद्युत्तरिणात्वम् ॥ १४८—१५१ ॥

बडवानले—जलनिधेः फेनं समुद्रफेनम् । अग्निगर्भाशयः अग्निं गर्भाशये यस्य न प्रसी इत्यर्थः, अस्य वल्कलं शाद्यम् । लवणानीति प्रज्ञाना लवणानां मिलितानामेकं भागः । हेमं स्वर्णम् । पत्रयं ह्रीरकाणि । भागो द्वादशको रसस्य इति रसभागः द्वादश, गुल्मादीनामेकादशभागं रसेन सह द्वादशभागस्य, तेन रसस्य एकभागसमता इत्यर्थः । वज्राश्लुष्टं चविकाकाष्ठमर्दितम् । “वज्राश्लुष्टम्” इत्यत्र “वज्राश्लुष्टम्” इति पाठे—वज्राश्लुष्टं ह्रीपत्ररसः ॥ १५२ ॥

अथाग्निजलनी वटी ।—

कणनागरगन्धकपारदकं गरल मरिचं समभागयुतम् ।

लकुचस्य रसैश्चणकप्रमिता गुटिका जनयत्यचिरादनलम् ॥ १५३ ॥

अथ सर्वरोगान्तका वटी ।—

शुद्धसूतं विष गन्धमजमोदं फलत्रयम् ।

मर्जिच्छार यवच्छार वङ्गिसैन्धवजौरकम् ॥ १५४ ॥

सौवर्चल विडङ्गानि सामुद्र वृषणं समम् ।

विषमुष्टि सर्वतुल्या जम्बीरान्धेन मर्दितम् ॥ १५५ ॥

मरिचाभा वटीं खादेद्वङ्गिमान्धप्रशान्तये ।

पथ्या शुण्ठी गुडञ्चानु पलाईं भक्षयेत् सदा ॥

अग्निमान्धे वटी ख्याता सर्वरोगकुलान्तका ॥ १५६ ॥

अथाग्निकरम् ।—

सृत ताम्र कणातुल्य चूर्णं क्षौद्रबिभ्रितम् ।

निष्काईं भक्षयेन्नित्य नष्टवङ्गिप्रदीप्तये ॥ १५७ ॥

आर्द्रकस्वरसं क्षौद्र पलमात्रं पिवेदनु ।

यथेष्टं घृतमासाशौ शक्नो भवति पावकः ॥ १५८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनीवाम्भटाचार्यस्य क्रतौ रसरत्नसमुच्चये उदावर्त्तालि-

सारग्रहणीविस्त्रीवङ्गिमान्धचिकित्सित नाम षोडशीऽध्याय ॥ १६ ॥

अग्निजनन्या—लकुच उहु ॥ १५३ ॥

सर्वरोगान्तकायाम्—अजमोदं चैत्रयमानी । वङ्गि चित्रक । सामुद्र “करकच” इति प्रसिद्धम् । सूतादीनां वृषणान्तानां प्रत्येकं समभागः । विषमुष्टि “कुचिला” इति प्रसिद्धं, सा च सर्वचूर्णसमाना । रसैन्द्रसारे योगोऽयम् अग्नितुण्डोति नाम्ना ज्ञातम् ॥ १५४—१५६ ॥

अग्निकरं—चूर्णं चूर्णीकृतं सृत ताम्रम् ॥ १५७/१५८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयवृत्तिना षोडशीऽध्याय ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ मूत्रकृच्छ्राश्मर्यादिचिकित्सनम् ।—

अथाश्मरोनिदानम् ।—

कटौ कुक्षिप्रदेशे च शूलं प्रथमतो भवेत् ।

पश्चाद्वीधो ज्वलन्मूत्रमश्मरीरोगलक्षणम् ॥ १ ॥

अथाश्मरीमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।—

अथ पाषाणभेदी रमः ।—

रमं द्विगुणगन्धेन मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।

वसु पुनर्नवा वासा श्वेता ग्राह्या प्रयत्नतः ॥ २ ॥

मूत्रशुक्रादिवेगधारणजादुदावर्त्तात् अश्मरीमूत्रकृच्छ्रादिक जायते, अत उदावर्त्ता-
द्यनन्तर मूत्रकृच्छ्रादीनां चिकित्सितं विवर्णेषु सप्तदशाध्यायप्रारम्भे अश्मरी-
निदानमाह, कटाविति ।—रीध इत्यत्र मूत्रस्येति शेषः । ज्वलन्मूत्रमिति मूत्रव्याग-
काले लिङ्गस्तीतसि दाहो भवति । क्वचिदेतच्छ्लोकानन्तर—“मातापितृजदोषेण
अथवा मूत्रोदनात् । अपथ्यादभिचाराच्च जायते चाश्मरीरोगः ॥ मूत्राविष्टौ च
पितरौ सुरतं क्रियते यदि । भूतेषु सहितं शुक्रं च्यवते गर्भसम्भवे ॥ यत्र यस्य
च देहस्य तत्र तस्य च जायते । मूत्रं मूत्रस्य मस्थाने करोति बन्धनं वृधुः ।
सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदो बाल्ये द्रवति मानुषम् । तारुण्येऽप्यपचारिण जायते मूत्र-
शर्करा ॥ विपरीतरतीनापि उत्तानपुरुषेण वा । शुक्रं प्रच्यवते तस्य स्त्री शक्य
प्रमुञ्चति ॥ पुनश्च मेहनस्यञ्च ततो वातेन शोषितम् । दृषदन्तं प्रपथेत मूत्रहार
प्ररुध्य च ॥ तेन मूत्रनिरुद्धत्वं जायते तीव्रवेदना । अण्डसन्धौ स्थिता यासि
शकरा शस्त्रसाध्यताम् ॥ अथवा चतुरा नारी मैथुनं विदधाति च । तत्सौख्यं न
भवेत् सौख्यं स्त्रीणां योनिविमर्दनम् ॥ अथ मूत्रदोषाद्गुशी रसः । अमकं पारदं
रुक्मं लौहं बद्धं शिलाजतुः । समभागानि चैतानि वसुनीरैर्विमर्दयेत् ॥ त्रिदिनं
सुषणीतोयैस्त्रिकण्ठकरसेन च । मूत्रदोषाद्गुशस्यास्य वक्त्रयुग्मं प्रदापयेत् ॥ वात
कुण्डलिकाऽऽनाहमूत्रसङ्काशमरीरोगदान् । वातोत्प्लणान् जयेद्दोषान् वज्रिसन्दीपन,
क्षरः ॥ शैवसिद्धान्तशास्त्रान्तात् मूत्रदोषाद्गुशी रसः ॥” इत्यधिकं पाठः ॥१॥

तद्वैर्भावयेदेनं प्रत्येकन्तु दिनत्रयम् ।

पक्वा मूषागत शुष्कं स्वेदयेज्जलयन्त्रतः ॥ ३ ॥

पाषाणभेदी नामाय नियुञ्जीतास्य वल्लयुक् ।

गोपालकर्कटीदुग्ध भूम्यामलकमूलिका ॥

कुलत्पक्वाथतोयेन पिष्ट्वा तदनुपाययेत् ॥ ४ ॥

अथ गोक्षुरप्रयोगः ।—

गोक्षुरस्य कषायञ्च रुष्टं पाययेन्निशि ॥ ५ ॥

अथ पाण्डुरादियोगः ।—

पाण्डुरफलमूलञ्च भूम्यामलकमूलिका ।

वशस्य पेटकार्याञ्च मूलं पिष्ट्वा जलं पिबेत् ॥ ६ ॥

अथ शुक्लपिण्याकादियोगः ।—

शुक्लपिण्याकपिच्छिली-चूर्णमुष्णेन वारिणा ।

पिबन् विमुच्यते रोगान्मूलकच्छात् सुदारुणात् ॥ ७ ॥

अथ मूवकक्षान्तको रसः ।—

शतावरीरसे पिष्ट्वा तुल्यसूतार्कपिष्टिका ।

पाचिता कटुतैलेन मूलकच्छ्रे प्रशस्यते ॥ ८ ॥

पाषाणभेदिरसे—वम् वसुहट्ट “वक्फुल” इति प्रसिद्ध, तस्य पत्र ग्राह्यम् । श्वेता श्वेतापराजिता । जलयन्त्रत दोलायन्त्रत, “स्वेदयेद्दोलायन्त्रे दिनेकं तं विचूर्णयेत्” इति रसरत्नाकरदशनात् । वल्लयुक् वल्लदण्डम् । गोपालकर्कटीदुग्धं गोपालकर्कटी आरण्यकर्कटीविशेष, “कुन्दरुकी” “केहुडा” इति वा प्रसिद्ध, गोपलकर्कटी दा, तस्या दुग्ध क्षीरम् । औषधसेवनानन्तरं कुलत्पक्वाथेन भूम्यामलकमूलं गोपालकर्कटीक्षीरञ्च पिष्ट्वा अनुपानं कुर्यात् ॥ २—४ ॥

गोक्षुरप्रयोगे—घृतं प्रक्षेप्यम् ॥ ५ ॥

पाण्डुरादियोगे—पाण्डुरफलमूलं पाण्डुरं धव तस्य फलं मूलञ्च । पेटकारी ज्योतिषतौ “टोपारी” इति भाषा ॥ ६ ॥

शुक्लपिण्याकादियोगे—शुक्लपिण्याकपिच्छिलीचूर्णं शुक्लपिण्याकं शुक्लतिलकल्कं, पिच्छिली अतसी, “मसिना” “तिसि” इति लोके, तयो चूर्णम् ॥ ७ ॥

मूवकक्षान्तकरसे—तुल्यपारदतास्त्राणि शतावरीरसेन पिष्ट्वा पिष्टिकां कुर्यात्, ततः

अथ द्वितीयपाषाणभेदी रसः ।—

रसेन सितवर्षाभ्या रसं द्विगुणगन्धकम् ।
घृष्ट पचेच्च मूषाय। द्वौ माषौ तस्य भक्षयेत् ॥८॥
पातालकर्कटीमूलं कुलत्थोटै पिवेदनु ।
गोकण्टकसदाभद्रा-मूलकाथ पिवेन्निशि ।
अथ पाषाणभिन्नाब्जा रसः पाषाणभेदकः ॥९॥

अथ गोक्षुरादिचूर्णम् ।—

गोक्षुरबीजसम्यक् चूर्णमविक्षीरसमायुक्तम् ।
रसवरमिश्रं पिवतश्चूर्णीभूत्वाऽश्मरी पतति ॥ ११ ॥

अथ त्रिविक्रमः ।—

मृतताम्रमजाक्षीरै पाच्य तुल्यं गते द्रवे ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतञ्च गन्धकञ्च समं समम् ॥१२॥
निर्गुण्डुलद्रवैर्मध्यं दिनं तन्नीलमभ्युयेत् ।
यामैक बालुकायन्त्रे पाच्य योज्यं द्विगुञ्जकम् ॥१३॥

कर्तृतेषु यानि पक्ता चूर्णीकृत्य च गुञ्जाचतुष्टयं प्रयोजयेत् । रसेन्द्रसारे अर्कस्थानि “तालकम्” इति पाठः, किञ्च उक्तग्रन्थे रसरत्नाकरे च अस्य मावाननृपानञ्च उक्तवान्, तद्वयम्—“मूवकच्छान्तकश्चास्य औटेर्गुञ्जाचतुष्टयम् । तुलसी तिलपिरपाकं विस्मूलं तुषाण्मुना । कर्षकं वाऽनुपानेन सुरया वा सुवर्चले ॥” इति ॥ ८ ॥

द्वितीयपाषाणभेदिरसे—सितवर्षाभ्या श्वेतपुनर्नवाया । पातालकर्कटीमूलम् इन्द्रवारुणमूलम् । गोकण्टक गोक्षुरबीजम् । सदाभद्रा गाम्भारी । अथौषधस्य उपयोगसमये निशि गोकण्टकादिरयं योगः पातय्य । रसेन्द्रसारे “पाषाणव्ययक” इति श्लोकात्स्यास्य सुधरयन्ते पाकः पाकानन्तरं गुडेन मर्दनञ्च विहितम् इति । “सदाभद्रा” इत्यत्र “शभा भद्रा” इति रसरत्नाकरोक्तपाठे—शुभा वशरीचना भद्रा गाम्भारी ॥८१॥

गोक्षुरादिचूर्णे—अविक्षीरसमायुक्तं सेपीट्गुणसहितम् । रसवरमिश्रमित्यत्र रसः सुसुमरसः, मधु इत्यर्थः, चक्रसङ्ग्रह-रसरत्नाकरसंवादात्, यदुक्तं—“त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णे लाजिकसंयुतम् । अविक्षीरेण सप्ताहं पिवेदश्मरीनाशनम् ॥” इति । एवञ्च इल्लट्टभाजिकसंयुक्तमित्यर्थः, रसवर, रससिन्दूरो वा ॥ ११ ॥

वीजपूरस्य मूलन्तु सजलञ्चानुपाययेत् ।

रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाश्मरीप्रणुत् ॥ १४ ॥

अथानन्दभैरवी वटी ।—

तिलापामार्गकाण्डञ्च कारवेक्ष्णा यवस्य च ।

पलाशकाष्ठसयुक्तं सर्वं तुल्यं दहेत् पुटे ॥ १५ ॥

तन्निष्कैकमजामूत्रैर्वटीञ्चानन्दभैरवीम् ।

पाययेदश्मरीं हन्ति सप्तरात्रान्न सशयः ॥ १६ ॥

अथ अश्मरीहरयोगः ।—

पाण्डुरं फलिकामूलं जलेनैवाश्मरीहरम् ॥ १७ ॥

अथ यवचारप्रयोगः ।—

मधुना च यवचारं लीढं स्यादश्मरीहरम् ॥ १८ ॥

अथ लघुलोकेश्वरः ।—

मृतसूतस्य भागैकं चत्वारः शुद्धगन्धकात् ।

पिष्टा वराटिकास्तेन रसपादञ्च टङ्कणम् ॥ १९ ॥

क्षीरैः पिष्ट्वा मुखं रुद्ध्वा तासां ताश्चान्धयेत् पुटेत् ।

स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्य लघुलोकेश्वरो रसः ॥ २० ॥

चतुर्गुञ्जा रसश्चायं मरिचैकोनविंशतिः ।

जातीमूलपलैकन्तु अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥

शर्कराभावितञ्चानु पीत्वा कृच्छ्रहरं भ्रुवम् ॥ २१ ॥

विविक्रमे—मृतताम्रमजाक्षीरञ्च तुल्यमानं गृहीत्वा तावन् पचेत् यावन् क्षीरं न शयति । अन्धयेत् रुन्ध्यादित्यर्थः । वीजपूरस्य मूलं मातुलुङ्गमूलम् ॥ १२—१४ ॥

अनन्दभैरवीवटिकाया—कारवेक्ष्णी-यवयोरपि काण्डं याज्यम् ॥ १५।१६ ॥

अश्मरीहरयोगे—पाण्डुरं धवम् । फलिकामूलं फलिका अत्यल्पविशेष “पलाश-पिपुल” इति प्रसिद्धं, तस्या मूलम् । “पाण्डूरफलिकामूलम्” इति समस्तपाठे—पाण्डूरफलिका स्वनामख्यातलघुविशेष, “पीटरफलम्” इति प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

यवचारप्रयोगे—यवचारस्य नाम्ना माषमिता याज्या ॥ १८ ॥

लघुलोकेश्वरे—तेन सूतगन्धकात्फलेन वराटिकाः, पूथ्या इति शेषः । तासां

अथ विदाय्यादि कषायः ।—

विदारीं गोक्षरं यष्टिं कसेरुञ्च समं पचेत् ।
तं कषायं पिबेत् क्षौद्रं रसभस्मयुतं तथा ॥
मूत्रकृच्छ्रहरं ख्यातं सप्ताहात् पित्तसम्भवम् ॥२२॥

अथ चारप्रयोगः ।—

तिलापामार्गकदली-पलाशयवकाण्डकान् ।
दध्वा तद्वस्त्रं तोयेन वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥२३॥
तं पचेत्तोयशोषान्तं ततश्चूर्णं द्विगुञ्जकम् ।
दापयेदविमूत्रेण शर्कराकृच्छ्रहृद्भवेत् ॥२४॥

अथ हरिद्रप्रयोगः ।—

हरिद्रागुडकर्षिकच्चारनालेन वा पिबेत् ॥२५॥

बराटिकानाम् । ता बराटिका । अन्वयेत मूषाया कन्यात । जातीमूलपलकमित्यत
जाती आमलकौ, रसरवाकरे “धात्रीमूलफलैः कल्कम्” इति पाठदर्शनात्, यद्यपि
तत्र पाठभेदः, तथाऽपि सादृश्यात् मूत्रकृच्छ्रहरत्वाच्च जातीशब्देन धात्री एव
याच्या, तस्या मूलस्य पलमेकम् । रसेन्द्रसारे तु “जातीमूलफलैर्युक्तम्” इति
पाठान्तरम् । शकराभावित शर्करामिश्रितम् । चतुर्गुणान्तोऽयं रस एकोन-
विंशतिभिः मरिचैः सह सेव्यः, पश्चात् जातीमूलपलककल्कम् अजाक्षीरपिष्टं
शकरायुतं पिबेदिति । रसरवाकरे तु घृतेर्मरिचैश्च योगोऽयं दातव्यः इति पठितम् ।
केचित्तु—“अजाक्षीरेण सह औषधं पीत्वा पश्चात् सशर्करम् अजाक्षीरं पेयम्
इत्यर्थः” इति व्याचक्षते ॥ १९—२१ ॥

विदाय्यादिकषाये—यष्टिं यष्टिमधु । कसेरु “केशुर” इति प्रसिद्धम् । रस-
भस्मयुतं रससिन्दूरविमिश्रम् ॥ २२ ॥

चारप्रयोगे—तिलादिकाण्डान् भस्मीकृत्य ततः चारं षड्गुणतोये एकविंशतिवारं
वस्त्रपरिसृतं कृत्वा चारपाक्विधिना जलशोषणं यावत् पचेदिति । अविमूत्रेण
मेघमूत्रेण । शर्कराकृच्छ्रहृत् शर्कराजमूत्रकृच्छ्रनाशनम् ॥ २३।२४ ॥

हरिद्रप्रयोगे—हरिद्रागुडयोगीर्मलितयोः कर्षमानता बोद्धव्या । वा शब्दोऽत्र
पूर्वयोगापेक्षया, तेन च तिलादिचारं हरिद्रागुडं वा शर्कराकृच्छ्रद्वित्यर्थः, ॥२५॥

अथ शैवयोग ।—

बन्ध्याकर्कोटकीकन्दं भक्ष्यं क्षौद्रसितायुतम् ।

अश्मरीं हन्ति नो चित्तं कर्षमात्रं शिवोदितम् ॥ २६ ॥

अथ प्रमेहनिदानम् ।—

शोषस्तापोऽङ्गकार्श्यञ्च बहुमूत्रत्वमेव च ।

अस्वास्थ्यं सर्वगात्रेषु मूत्रमेहस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥

अथ प्रमेहचिकित्सा ।—

अथ वज्रेश्वरो रस ।—

रसस्य भस्मना तुल्यं वज्रभस्मं समाहरेत् ।

मधुना लेहयेत् प्राज्ञो वातमेहप्रशान्तये ॥ २८ ॥

मुक्तामलकयूषेण पथ्यं देयं सतक्रकम् ।

तिलपिण्डीञ्च तक्रेण पक्त्वा दद्यान्न हिङ्गुकम् ॥

घृतं बहु न दद्याच्च तिलतैलेन भोजयेत् ॥ २९ ॥

अथ गुडमार्कण्डौ ।—

मार्कण्डौचूर्णमादाय सगुडं खादयेन्निशि ॥ ३० ॥

शैवयोगे—बन्ध्याकर्कोटकी तित्तकर्कोटकी, “तित्-काँडो” “तित काक्रीख” इति वा भाषा ॥ २६ ॥

वृत्तिविकृतिनाशमात्रात् अश्वत्थानन्तरं प्रमेहचिकित्सितं विबचुरादौ तस्य निदानमाह, शोष इति ।—सुगन्धम् ॥ २७ ॥

वज्रेश्वरे—वातमेहप्रशान्तये इत्यस्य मेहेषु अतिकर्षणात् कुपितवातानुबन्धयुक्तमेहप्रशान्तये इत्यर्थः, न तु स्वकारणकुपितवातमेहप्रशान्तये, तस्य असाध्यत्वात्, यदुक्तं चरके—“या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोत्पन्नानां विहिता क्रिया सा। वायुर्हि महेष्वतिकर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥” इति। रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे इत्यमेहे अस्य साधद्वयं प्रयोज्यमिति पठितम्। वज्रेश्वररससेवनकाले उपचारविशेषमाह, मुञ्जेति।—तिलपिण्डी तिलपिटम्। न हिङ्गुकम् अल्पहिङ्गुसंयुतम्, न जतुं शक्यं वाची। “दद्यादहिङ्गुकम्” इति पाठेऽपि स एवायं। घृतं बहु न दद्याच्च इत्यनेन अल्पमितं घृतं दद्यादित्यवगम्यते ॥ २८, २९ ॥

गुडमार्कण्डौ—मार्कण्डौ कर्कोटकम् ॥ ३० ॥

अथ ताम्रयोगः ।—

ताम्रेण तुर्यभागेण कुर्वीत रसपिष्टिकाम् ।
गोक्षुरस्य द्रवे चैव निक्षिपेत् सप्तज्वयम् ॥ ३१ ॥
निम्बमध्ये विनिक्षिप्य स्वेदयेत् काञ्जिकेऽहनि ।
निम्बन्तरे विनिक्षिप्य वक्त्रे सन्धारयेन्निशि ॥ ३२ ॥

अथ रक्तमेहं वज्रप्रयोगः ।—

रक्तमेहेऽपि भस्मैव वज्रस्य मधुना चरेत् ॥ ३३ ॥

अथ शुक्लमेहं वज्रप्रयोगः ।—

शुक्लमेहप्रशान्त्यर्थं हरिद्राचूर्णसयुतम् ॥ ३४ ॥

अथ मधुमेहं वज्रप्रयोगः ।—

मधुमेहापनुत्थय समालाजुनचूर्णकम् ।
वज्रभस्मसमायुक्तं खादयेच्छर्करान्वितम् ॥ ३५ ॥

अथ शाल्मलीप्रयोगः ।—

शाल्मलीद्रुतिमादाय पाययेन्मधुना सह ॥ ३६ ॥

अथ रक्तमेहं बोलवज्ररसस्य प्रयोगोपदेशः ।—

बोलवज्र रस जग्ध्वा रक्तमेहादिमुच्यते ।
बीजकस्य कषायञ्च पिवेदनु सर्वालकम् ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगे—पादिकेन ताम्रेण सह रसस्य पिष्टिका कृत्वा अग्नौ प्रताप्य प्रताप्य चतुर्दशवार गोक्षुरकायै निक्षिपेत्, ततो निम्बमध्ये सस्याप्य दिवा काञ्जिकेन दोलायन्ते स्वेदयेत्, रात्रौ च निम्बुकात् वा पिष्टिका बहिष्कृत्य निम्बुकांतरे सस्याप्य च मुखे धारयेत् इति ॥ ३१।३२ ॥

रक्तमेहं वज्रप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

शुक्लमेहं वज्रप्रयोगे ।—हरिद्राचूर्णसयुतं वज्रभस्म मधुना चरेत् इति पूर्वेण बीज-
जीयम् । शुक्लमेहं पिष्टमेहः ॥ ३४ ॥

मधुमेहं वज्रप्रयोगे—समालाजुनचूर्णकमित्यत्र माला भृश्यासलकी ॥ ३५ ॥

शाल्मलीप्रयोगे—शाल्मलीद्रुति शाल्मलीमूलरसम् ॥ ३६ ॥

रक्तमेहं अभिक्कारालरोक्तबोलवज्ररसस्य प्रयोगमुपदिशति, बोलवज्रमिति ।—

अथ श्लेष्मातककाथ ।—

श्लेष्मातमूलजकाथं सष्टृतं निशि पाययेत् ॥ ३८ ॥

अथ कुष्माण्डस्वरसप्रयोग ।—

कुष्माण्डस्य रसं वेत्त-खण्डयुक्तन्तु पाययेत् ॥ ३९ ॥

अथ स्त्रीणां रक्तसावे तौवरयोग ।—

स्त्रियं वा रुधिरसावामामदुग्धेन पाययेत् ।

तुवरीमूलमुद्धृतं सम्यक् शकरयाऽन्वितम् ॥ ४० ॥

अथ चन्द्रप्रभा गुटिका ।—

बीलं जातिफलं मधूकयुगलं सारं तथा खादिरं
कर्पूगमलकी-मटी-बहुसुता-घोण्टास्रसार-स्थिराः ।
कासीसं भवबीज-दाडिम-सह्या सर्वं समं कल्पितं
प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गलिरसैस्तुम्बस्य मुद्गस्य च ॥ ४१ ॥
रसेन भावितं तस्य गुटिका सम्प्रकल्पिता ।
जयेच्चन्द्रप्रभा नाम तौव्रान् मेहादिकान् गदान् ॥ ४२ ॥

बीलवडं रस कांसाधिकारोक्तम् । बीजकस्य असनस्य । सर्वालक गन्धबीलचूर्णप्रक्षेप-
युक्तम् , बीलवडरस जम्घा सर्वालक बीजककाथमनुपानं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

श्लेष्मातककाथे—श्लेष्मातमूलजकाथं देहुवारमूलकाथम् । अथमपि योग रक्तमेह-
प्रयोज्य ॥ ३८ ॥

कुष्माण्डस्वरसप्रयोगी—वेत्तखण्डयुक्तं विज्जशर्कराभ्यां युक्तं विज्जतण्डुलयुक्तं वा ।
अथमपि रक्तमेहे ॥ ३९ ॥

तौवरयोगे—रुधिरसावा सुतरुधिरा, रक्तमेहवती प्रदरव्याधिमती वा ।
तुवरीमूलमुद्धृतं छटमाढकौमूलम् , रक्तमेहात्ता प्रदररोगात्ता वा अपक्वदुग्धेन
आढकौमूलं छट्टां सशर्करं पाययेदिति धीन्यम् ॥ ४० ॥

चन्द्रप्रभाया—मधूकयुगलं मधूकं गुडपुष्पं, “महुया” इति ख्यातम् ; तच्च
जलजस्थलजभेदात् द्विविधम् । बहुसुता शतावरी । घोण्टा आरखवदर पूगफल
वा । अस्रसार, अस्रवेतस, स्थिरा शालपर्णी । भवबीजं शिवलिङ्गीबीजं

अथ प्रमेहगजसिद्धिः ।—

चाण्डालीराक्षसौपुष्प-रसमध्वाज्यटङ्कणम् ।
रसं समाशोपरस सम हेन्ना विमर्दितम् ॥४३॥
समांशं पूतिलोहं वा मूषाया विपचेत् क्रमात् ।
प्रमेहगजसिंहोऽयं रसः क्षौद्रैर्हिमाषकम् ॥४४॥

अथ महाविद्या गुटिका ।—

सर्दित किंशुकरसैः कान्तनागाभ्यपारदम् ।
कषायैः खिन्ननाकुल्या बालुकायन्त्रपाचितम् ॥४५॥
राजावर्तशिलाधातु-ताप्यमण्डूरमाक्षिकैः ।
तुल्यवैक्रान्तकासीसैः समैः सर्वैरिमैः समम् ॥४६॥
आधारी कृष्णमूला तु कपिल्यश्रावणी हिमम् ।
नारिकेलस्य मूलानां मुस्ताचन्दनसारयोः ॥ ४७ ॥

बहुवारबीजं वा । सहा माषपणी । लाङ्गुली कलिकारिका । तुम्बस्य तित्तालाव्या ,
एषा प्रत्येकं रसेन सप्त सप्त बारान् भावना दातव्या ॥ ४१।४२ ॥

प्रमेहगजसिद्धि—चाण्डाली लिङ्गिनी “पञ्चगुरिथा” इति ख्यात, तस्या बीज,
राक्षसौपुष्प राक्षसी चण्डा तस्या पुष्पम्, एतयो रसः । रस रससिन्दूरम् ।
समाशोपरस तुल्याषकम्, अत्र रसोपरसशब्दाभ्यां रससिन्दूरभ्ये शान्ते,
“पारदाभकयोर्भक्ष” इति रसरत्नाकरदर्शनात् । रसरत्नाकरे “सम हेन्ना” इति
पाठो न दृश्यते, दृश्यते च “मृतलौहाष्टक समम्” इति पाठः । पूतिलोहं “पूतिलोह
द्वितीयमुदित नागवङ्गाभिधानम्” इत्युक्त्वा नाग वङ्गश्चेत्यर्थः । पूतिलोहं वा
इत्यत्र वा शब्दः समाशोपरसमित्यपेक्षया बोध्यः, समाशोपरस समाश पूतिलोहं वा ।
योगोऽथ गजपुटे प्रकृत्य शुक्रमेहे च प्रयोज्यः । रसरत्नाकरे अस्यानुपानमप्युक्तं यथा—
“लिहेच्चानुपिवेत्तकैर्निष्कैः टङ्कणं सदा” इति । तत्तास्य “महद्विरदसिद्धिः” इति
नाम ॥ ४३।४४ ॥

महाविद्यागुटिकाया—किंशुकरसैः प्रलाशपुष्पस्वरसैः । कान्तः कान्तलोहम् ।
नागः सीसकम् । खिन्ननाकुल्या क्षथितराक्षायाः । शिलाधातुः सुवर्णगैरिकम् ।
ताप्यः स्वर्णमाक्षिकम् । माक्षिकः रौप्यमाक्षिकम् । आधारी देशान्तरे प्रसिद्धः ।

काकजम्बूपसूनाना रसे सह विमर्दयेत् ।

गुटिका भजयेत्तस्य माषहितयमस्मिताम् ॥४८॥

धात्रीरमञ्चानुपिवेक्ताकुलीचूर्णमात्रया ।

रात्रौ धात्रीरसो देयो महाविद्या प्रमेहजित् ॥ ४९ ॥

अथ बहुभाविप्रमेहहारि ।—

वीर्यं पुराग्वेतिमल्लसक्तं जम्बीर-पीरिण विमर्द्य भस्म ।

रसाद्विजागेन दटीत शुक्लं सर्वं ततो गोपयगा विमर्द्य ॥५०॥

स्वर्जरसस्य शिङ्ककसपाटी-द्राक्षेण मन्थेन गुडूचिकाया ।

आमांतिवाकर्कटरुच्यदन्ती-वीजैस्तदोयैः नलिनैर्विभाव्य ॥५१॥

ततो रतः सिध्यति वल्लभस्य शुक्लप्रमेहे सति शाणालीनाम् ।

बूनान्ना वा कुशुमाब्जना वा दद्यात् पयोभक्तकमत्र योज्यम् ॥५२॥

क्षौद्रेण दुर्नान्नि तथाऽश्मरीषु गवा पयोभिर्निखिलप्रमेहे ॥५३॥

कृष्णसूना कृष्णशरिवाः श्रावणी मुष्टिदरी । हिमस उशीरस । काकजम्बूपसूनाना भूमिजम्बूपदणाम् । अथ कम,—कान्तादिचतुष्टय किशकरसेन नाकुलीकप्रायेण च सदयिताः सूषाया मश्याय च चानुकायन्ते पचेत्, स्वाङ्गगीतञ्च त ममृत्यु राजावर्तादिचूर्णं प्रत्येक कान्तादिभस तत्र मिस्रयित्वा कषाध्व्यादीनां प्रत्येक रसेन दिनमेक विमर्द्य च माषद्वयमिता गुटिका कृत्वा । श्रीषवसेवनानन्तर शान्ताचूर्ण-माषसात्मनः-सेनानपिवेत् रात्रौ च केवल धात्रीरस विवेदिति ॥ ४९—५३ ॥

बहुभाविप्रमेहारी—पुराग्वेति पारदम् । वलिमल्लराज नवनीताख्य शल्यकम्, “आमलाश-मधक” इति प्रसिद्धम् । “जम्बूमज्जम्” इत्यत्र “अश्वराजम्” इति पाठः—अश्वत्यको जम्बु शास्त्र । भस्म इत्यस्य पञ्चमित्येकेन सञ्चयः । गोपयगा मध्यदुग्धेन । मध्यपिण्डं “पयो रसो य सम्पत्की घन किञ्चिद्भूतान्वितः । सन्त घन स्यन्ते लक्ष्मा तन्मरुतना निगद्यते ॥” इत्युक्तलक्षणक प्राकृतं “सान गुड” इति भाषा, कृष्णस्वव द्वाङ्गम् । कषापाटी श्रीषापटी “वीर्यान्विता” इति ख्यातम् । कर्कट-ककोटम्, “कान्तीर” इति भाषा । कष्य अतकफवनम् । स्वर्जपाटीनां यथाश्रेय रसेन कान्ते वा प्रत्येक क्षुप्त भावना देया एति । कुसुमाब्जना इत्यस्यापि शाणालीनामित्येव सञ्चयः । पयोभक्तक वारिरिक्तमत्रम् ॥ ५०—५३ ॥

अथ उमाशम्भु ।—

वसाभ्रको तुल्यसमानभागौ जम्बीरनीरैस्त्रिदिनं विमर्द्य ।
 कुर्वीत मूषां कुहरे निवेश्य वल्ली ततस्तस्य पुटानि सप्त ॥५४॥
 बीजाह्वमुष्काक्षयुगैश्चतस्रः स्युर्भाविना द्वे ककुभा त्रिवारम् ।
 यष्टीसिताकेतकजीररम्भा-खर्जूरिकाजातिदलैः प्रतिस्वम् ॥५५॥
 एव हि मिदस्य रसस्य वल्ली मधुप्रयुक्त सहसा शिशूनाम् ।
 सन्तापशोषौ बलहीनताञ्च तृषाञ्च वामासलिलैः प्रमेहान् ॥५६॥
 निवर्तयेद्वासरसप्तकेन दुग्धोदन स्याद्विह भोजनाय ।
 नीरेण बज्जूलनवपल्लवान्निषेय्य तैः शर्करया समन्वितैः ॥५७॥
 सर्वप्रमेहान् विनिहन्ति दत्तो दिनत्रयं विशतिवत्सरस्य ।
 अन्नं ससर्पिः ससित प्रयोज्य दिनानि सप्त त्रिगुणानि चात्र ॥५८॥
 वरामधुभ्या सहितस्य यस्य पञ्चाधिका वत्सरविशतिः स्यात् ।
 द्वैयङ्गवीनेन गवाञ्च पथ्यं त्रिःसप्तसङ्ख्यानि दिनानि कार्यम् ॥५९॥
 प्रस्विन्नगोधूमरसेन हन्ति स त्रिशदब्दस्य दिनत्रयेण ।
 अन्नं ससर्पिः सगुडं हि देयं मध्वितुखण्डैस्त्रिदिनं विधातुम् ॥६०॥

उमाशम्भौ—मूषा कुर्वीत मूषावद् कुर्व्यादित्यर्थः । कुहरे गर्ते । बीजाह्व मातुलङ्ग तस्य मूलम् । मुष्क मुष्कक, घण्टापाटला, “मुष्क” इत्यव “मुष्क” इति पाठान्तरम् । अक्षयुग अक्षय, विभीतकबीज रुद्राक्षबीजश्च ; यद्वा—अक्ष विभीतकबीज, युगम् ऋद्धिनामौषधम् । चतस्र इति एषा चतुर्णां पृथक् पृथक् क्वाथेन एकैकवारं भावना दातव्या । ककुभा भर्जुनत्वचा द्वे, भावने दातव्ये इति योज्यम् । सिता दूर्वा । जातिदलै जातिपत्रै । प्रतिस्व स्वस्मिति वाक्येन प्रत्येकमित्यर्थः त्रिवारमित्यनेन योज्यम् । नीरैरेणेति ।—बज्जूलनवपल्लवान् बज्जूलस्य कोमलपत्राणि, आदौ बज्जूलकोमल-पत्राणि जलेन निषेय्य पश्चात् शर्करायुक्ते तत्पत्ररसे सह दिनत्रयं दत्त इत्यन्वयः । विशतिवत्सरस्य विशतिवर्षवत्स्य पुंस इत्यर्थः, विशतिवत्सरोत्थि-तान् प्रमेहानिति वा अर्थः, एव पञ्चविशतिवर्षादावपि लीयम् । दिनानि सप्त त्रिगुणानि एकविशतिदिनानीत्यर्थः, अन्नं प्रयोज्यमित्यनेनान्वयः । वरा विष्णुः ।

अङ्गानि सम्यग्विनिदाघसङ्घ-गतानि खानि स्फुटन ददौत ।

चिच्चागुडाभ्या युतमन्नमस्मिन् द्राक्षादिनीरेण विमिश्रितं सन् ॥ ६१ ॥

दिनत्रय लङ्घनज विशेष विनाशयेन्नोस्तनिकासिताभ्याम् ॥ ६२ ॥

पथ्यं देयमुमाशम्भौ वासुदेवेन निर्मिते ।

पातुं जगन्ति कृपया मेहध्वान्तविवस्वति ॥ ६३ ॥

अथ नागसूतयोगः ।—

नाग कपालमध्ये क्षिप्वा चाग्निं विशोधयेत् क्रमशः ।

चिच्चाकवचचारं स्वल्पं स्वल्पं विकीर्य कुन्तलेन ॥ ६४ ॥

भागं पारदसौप्तृष्ट्या पृष्ट्या विचूर्णितं सम्यक् ।

तिलमानमादिमधुना तरवटबीजेन मिश्रितं क्रमशः ॥

मेहगगार्त्तिविनाश सपिटकं कुष्ठमनिलञ्च ॥ ६५ ॥

ह्यैज्वरीनेन सद्य कृतेन घृतेन । प्रविन्नगोधूमरसेन गोधूमकायेन । मध्वित्यादि ।—
विनिदाघसङ्घगतानि प्रवल्गुमपौष्टितानि अङ्गानि तथा खानि स्तोताश्च
च सम्यक् विधातुं स्वस्थानि कर्तुमित्यर्थः, तथा स्फुटन दोषरुद्धस्तोतसा विकासन,
विधातुमिति शेषः, मध्वित्युत्पत्तौ विदिन ददौत इत्यन्वयः । चिच्चा तिलिङ्गी ।
अस्मिन् एतदौषधसेवनकाले । द्राक्षादिनीरेण इत्यत्र आदिपदेन खर्जूरपक्ष्पादीनां
ग्रहणम्, द्राक्षादिक्वायेन विमिश्रितं, एष योग इति शेषः, दिनत्रय दत्तं सन्
लङ्घनज विशेष विनाशयेदित्यन्वयः । वासुदेवेन कृपया जगन्ति पातुं निर्मिते
मेहध्वान्तविवस्वति मेहरागतिमिरनाशनसूर्यस्वरूपे उमाशम्भौ तदाख्ये अस्मिन्
योगे गोक्तनिकासिताभ्यां पथ्यं देयमिति ॥ ५४—६३ ॥

नागसूतयोगे—कपालमध्ये खर्परमध्ये । चिच्चाकवचचारं चिच्चा तिलिङ्गी,
कवचं भर्जलकं तयो चारं, तिलिङ्गीलकृतं चारं वा । कुन्तलेन दर्व्या इत्यर्थः ।
पारदसौप्तृष्ट्या पारदेन सह सौप्तृकं, कथितप्रक्रियया भक्ष्यभूतं सौप्तृकं पारदञ्च भाग
समभागं गृहीत्वा कुन्तलेन सम्यक् पृष्ट्या पृष्ट्या विचूर्णितमित्यन्वयः काव्यः, अत्र
खपरमध्ये पारददानोक्त्यभावेऽपि “भागं पारदसौप्तृकं कुन्तलेन पृष्ट्या पृष्ट्या विचूर्णितं
सम्यक्” इति वाक्यबलात् नागभक्षककाले पारदमाप तत्समं खपरं देयम् इति
बोध्यम् । तिलमानम् एव सिद्धस्यौषधस्य तिलप्रमाणम् । आदिमधुना पुराण-
जज्ञाना ज्ञेयम्, तिलमानमादि तिलमानप्रसूतिः, तिलप्रमाणमारभ्येत्यर्थः वा ।

अथ कान्तादिगुडिका ।—

कान्ताभ्रमण्डूरहरीतकौना विचूर्णिताना क्रमशः शराशम् ।
रसेन भूताशमयो दशाशं द्वाविंशदष्टोत्तरमुत्तमाया ॥६६॥
श्लक्ष्णं सृष्टित्वा गुडिकां विधाय तन्नेण पोत तलपोटकस्य ।
वौजञ्च तेषां द्विगुणं प्रकल्प्य मेहामयानाशु जयेत् प्रमेही ॥६७॥

अथ कासीसादिमोदकम् ।—

कासीसं कृष्णनागं क्षितिधररुधिरं नीलमभ्रं सुकान्तं
हेमाङ्गं भूमिसारं सलिलरिपुदलं मेहतिथ्यारिवौजम् ।
गोरेखा चारिमेदं क्षितिरुहसहितं श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिवौजं
कापित्यासृग्विमिश्रं क्षितिफलसहितं रोहिणी चाक्षमिश्रम् ॥६८॥
सर्वं सम्पिथ्य तोये करिविजयभुवा मोदकानक्षमात्रान्
कुर्यात्तन्नेण देयं क्षपयति निखिलं मूत्ररोगं विरात्रात् ।

वरवटवौजेन आहुल्याव्यक्षुपविशेषस्य वौजेन । क्रमशः क्रमवर्द्धितमित्यर्थः । सपिटकं
पिडकासहितम् ॥ ६४।६५ ॥

कान्तादिगुडिकाया—कान्तादीनां क्रमशः शराश पञ्चाश, रसेन इत्यत्र मितक्रम-
मिति शेषः, षडशमित्यर्थः, भूताश पञ्चभागम्, एव कान्तचूर्णस्य पञ्च भागाः अस्य
षड्भागा मण्डूरस्य पञ्च भागा हरीतक्याश्च दश भागा याञ्छा । द्वाविंशदिति ।—
उत्तमाया विफलाया, मेहहन्तृत्वात् उत्तमाशब्देनात्र विफला एव याञ्छा,
द्वाविंशदष्टोत्तर चत्वारिंशत् भागा । तलपोटकस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य । तेषां
समुदितकान्तादिचूर्णानाम् ॥ ६६।६७ ॥

कासीसादिमोदके—कृष्णनागं कृष्ण नीलाञ्जनं तेन सह नागं सीसकम् ।
क्षितिधररुधिरं गेरिकम् । नीलमभ्रं कृष्णाभ्रम् । सुकान्तं कान्तलौहम् । हेमाङ्गं
चम्पकं तस्य त्वक् । भूमिसारम् आस्फोता अतिमुक्तकलता वा । सलिलरिपुदलं
कुम्भिकपत्रं “पाना” इति भाषा । मेहतिथ्यारिवौजं मेहं अञ्जीरं “पियारा” इति
प्रसिद्धं, तिथ्य आमलकम्, अरि. खदिरविशेषः तेषां वौजम् । गोरेखा
“गोजी” इति प्रसिद्धम् । अरिमेदं बिट्खदिरः । क्षितिरुहसहितं श्वेतगुञ्जा-
ङ्घ्रिवौजं सपवनालं श्वेतगुञ्जाया मूलं वौजञ्च । कापित्यासृक् कापित्यफलमञ्जा ।
क्षितिफलसहितं भूमिजम्बूसहितम् । रोहिणी कटुका । अक्षमिश्रं विभीतकयुतम् ।

सप्ताहात् कल्पनाश्च तृषमतिबहुला हन्ति पक्षाद्विधत्ते
मासात् सर्वाङ्गवृद्धिं मुनिभिरभिहितो मेहिना गुह्ययोगः ॥६८॥

अथ भीमपराक्रमः ।—

तुल्याभ्यां रसगन्धाभ्यां कृत्वा कज्जलिका त्राहम् ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे मृदुना वदराग्निना ॥७०॥
निरुत्यमष्टमाशेन सौमभस्म विनिक्षिपेत् ।
सन्मिश्रं कदलीपत्रे निक्षिप्य तदनन्तरम् ॥७१॥
आकृष्य परिपिष्ट्वाऽथ सौमभस्मप्रमाणतः ।
कान्ताभ्रमस्त्वयोर्भस्म राजावर्त्तकभस्म च ॥७२॥
परिशुद्धञ्च गोमूत्रे शिलाधातुं निधाय च ।
खल्ले निक्षिप्य तत् सर्वं यत्नेन परिमर्दयेत् ॥७३॥
तुल्यगुञ्जाकुलीवीज-चूर्णकल्कोत्थवारिणा ।
कतकाङ्गिकषायेण निम्बपत्ररसेन च ॥७४॥
ततः संशोष्य सञ्चूर्ण्य क्षिप्त्वा लोहस्य भाजने ।
त्रिफलानां कषायेण सप्तधा परिभावयेत् ॥७५॥

करिविजयभुवा करिविजय नागदमनाख्यं क्षुपं शिवलिङ्गी लता वा तद्भुवा
तदुत्थचूर्णेन । अथ काशीशादीनां करिविजयानां सर्वेषां समभागः, किञ्च
शर्कराया उल्लेखाभावेऽपि मोदकपदसाम्येन सर्वचूर्णात् द्विगुणशर्करया मोदक
कल्पनीयः । कल्पनाश्च कल्पने अनेन इति व्युत्पत्त्या कल्पं मनः, मनो-
विकार इत्यर्थः । तस्य नाशं लिङ्गनाशमिति वा, “कल्कनाशम्” इति पाठे—पुत्रीष-
सङ्गृहमित्यर्थः ॥ ६८।६९ ॥

भीमपराक्रमे—निरुत्य सम्यक् कृतम् । अष्टमाशेन इति कज्जलीभृतयो रस-
गन्धयोरपेक्षया । शिलाधातुं शिलाजलम् । अथ कान्तादिशिलानां चतुर्णां प्रत्येक
सौमसाम्यं बोद्धव्यम् । तुल्येति ।—आकुलीवीजं देशान्तरे प्रसिद्धम्, कीकिलान-
वीजमिति केचित्, तुल्ययो गुञ्जाकुलीवीजयोश्चूर्णे एव कल्को, “अत्यन्तशुष्कं यद्व्य-
मुपिष्टं वस्त्रगालितम् । ततः स्थाञ्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रां कषसम्मिता” इत्युक्त्या
चूर्णस्यापि कल्करूपत्वात्, न तु “द्रव्यमात्रे शिलापिष्टम्” इत्यादिरूपः, तदुत्थवारिणा

आकुलीवीजवर्बर-निर्यासौ भृष्टचूर्णितौ ।
 समौ रससमौ कृत्वा रसेन सह मर्दयेत् ॥ ७६ ॥
 इति सिद्धरसः सोऽयं भवेद्भीमपराक्रमः ।
 नामतः सर्वमेहघ्नो दृष्टप्रत्ययकारकः ॥ ७७ ॥
 वल्लदयमितो ग्राह्यो जले पर्युषितैः सह ।
 पथ्य मेहोचितं देयं वर्ज्यं सर्वं विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥

अथ सञ्जीवन ।—

पलमात्रं रस शुद्धं वरनागसमन्वितम् ।
 निक्षिप्य पातनायन्त्रे त्रिंशद्वाराणि पातयेत् ॥ ७९ ॥
 समाहरेद्द्रुसं सम्यक् पातनायन्त्रके स्मृतम् ।
 स्मृते रसे क्षिपेत्तुल्यं भूपालावर्तभस्मकम् ॥ ८० ॥
 निरुत्य त्रपुभस्मापि निक्षिपेदष्टमाशतः ।
 ततो निम्बदलद्रावैस्त्रिंशद्वारं हि भावयेत् ॥
 ततः सशोष्य सञ्चूर्ण्य क्षिपेद्दरकरण्डके ॥ ८१ ॥
 सञ्जीवनोऽयं खलु वल्लमानो निशाकुलोचूर्णयुतः सतक्रः ।
 निहन्ति सर्वानपि मेहरोगान्त्रा नितान्तं कुरुते क्षुधाञ्च ॥ ८२ ॥

अथ मेहमर्दन ।—

शुद्धसीसोद्भव भस्म निर्व्यूढं व्योम्नि सप्तधा ।
 ततो विचूर्ण्य तन्मध्ये कान्तभस्म समं क्षिपेत् ॥ ८३ ॥

सूक्ष्मालीढितजलेन । कतक जलप्रसादनफलं तस्य अङ्गिकषायिण मूलकायेन ।
 वर्बरनिर्यास वल्लीनिर्यास । समौ रससमौ इति उभयो मिलित्वा रससमौ
 इत्यथ । पर्युषितैः निशोषितैः ॥ ७०—७८ ॥

सञ्जीवने—रसनागयो मिलित्वा पलमात्रम् । वरनागसमन्वितम् अष्टमाध्यायीक्त-
 लक्षणाक्रान्तनागविशेषसहितम् । पातनायन्त्रे “अष्टाङ्गुलपरिणाहम्” इत्यादिना
 नवमाध्यायीक्ते । तुल्यं स्मृतरससमानम् । भूपालावर्तभस्मकं राजावर्तभस्म ।
 त्रपुभस्म वङ्गभस्म । अष्टमाशत, इति स्मृतरसापेक्षया बोध्यम् । दरकरण्डके उत्तम-
 भाजने ॥ ७९—८२ ॥

गोमूत्रकशिलाधातु-द्रवेण परिमर्दयेत् ।
 शोषयित्वा विचूर्ण्याथ क्षिपेन्नागकरण्डके ॥८४॥
 मेहमर्दननामाऽयं दिष्टो भालुकिना खलु ।
 गुञ्जाद्वयमितो देयो निम्बामलकसयुतः ॥८५॥
 निहन्ति सकलान् मेहान् सर्वोपद्रवसंयुतान् ।
 तत्तद्गोगह्वरैर्द्रव्यैः सर्वरोगनिवर्हण ॥
 रोगानुरूपं दातव्यं पथ्यमत्र यथोचितम् ॥ ८६ ॥

अथ रामवाणरसः ।—

तपुणा निहतं तारं स्वर्णं नागहतं तथा ।
 मृतसूतं तयोस्तुल्यं मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥८७॥
 आकुलीमूलजैः कायैः शोषयित्वा मुहुर्मुहुः ।
 ताप्यवैक्रान्तराड्वर्त्त-भस्म सर्वसमं क्षिपेत् ॥८८॥
 विमर्द्य बलिना सर्वं षोढा तुषपुटैः पचेत् ।
 आकुलीबीजवर्बूर-क्वथितैर्भावयेत्क्षिधा ॥८९॥

मेहमर्दने—निर्व्यूढ निक्षिप्त, मिश्रितमित्यर्थः । व्योक्षि अन्धे । सप्तधा इति पदं भस्म इत्यनेन सम्बध्यते, ततश्च सप्तकालं कृतं शुद्धसीसोद्भव भस्म इत्यन्वयः, शुद्धसीसक सप्तवारान् भस्मीकृत्य अन्धेण सह मिश्रयित्वा इत्यर्थः । गोमूत्रकशिलाधातुद्रवेण गोमूत्रगन्धिशिलाजतुक्वाथेन । नागकरण्डके सीसकभाजने, हस्तिदन्तनिमित्तभाजने वा । दिष्ट उपदिष्ट ॥ ८३—८६ ॥

रामवाणरसे—तपुणा निहतं तारं वज्रेण सह मारितं रौप्यम् । नागहतं स्वर्णं सीसकेन सह पुटितं स्वर्णम् । मृतसूतं रससिन्दूरम् । ताप्यं स्वर्णमाक्षि-
 कम् । राड्वर्त्तं राजावर्त्तं । सर्वसमं तारादीनां दद्याणां तुल्यं मिलित-
 ताप्यादित्रयम्, तेन तारस्वर्णयोः प्रत्येकं माषषट्कं रससिन्दूरस्य साईतीलकं
 ताप्यादीनाञ्च प्रत्येकं तोलकमानम् इति । बलिना गन्धकेन, मृतसूततुल्येन इत्यर्थः,
 सह इति शेषः । षोढा षड्वारान् । तुषपुटे तुषकृतं पुटे, “गोवरैर्वा तुषैवापि पुटं
 यत्र प्रदीयते । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं रसभस्मप्रसिद्धये ॥” इति लक्षणे तुषपुटस्य विशेषत्वेन
 ग्रहणाभावेऽपि तुषैर्वापि इति वा-शब्दप्रयोगसामर्थ्यात् यत्र गोवरेण पुटं दीयते तत्र

त रसं परिचूर्णाथ स्थापयेत् कूपिकोदरे ।
 गुडूचीसत्त्वसयुक्तो वल्लतुल्यो रसस्त्वयम् ॥८०॥
 निहन्ति सकलं मेह मोहं ध्यात इवैश्वर ।
 बाणवद्रामचन्द्रस्य सज्जनस्येव भाषितम् ॥
 न याति जातु मेहिल्वं रामबाणो रसोत्तमः ॥ ८१ ॥

अथ राजमृगाङ्ग ।—

सुवर्णं रजतं कान्तं ताम्र त्रयु समीसकम् ।
 भस्मोक्तत्वा च तत् सर्वं क्रमवृद्ध्या कृताशकम् ॥८२॥
 व्योमसत्त्वभवं भस्म सर्वैस्तुल्य प्रकल्पयेत् ।
 कज्जलीं सूतराजस्य सर्वैरेतै समाशिकाम् ॥८३॥
 प्रद्राव्य लोहभस्माथ पूर्वभस्म विनिक्षिपेत् ।
 काष्ठेनाऽऽलीढ्य तत् सर्वं सद्रवं हि समाहरेत् ॥८४॥

गोवरयोगात् गोवरपुट, यत्र च तुषेण पुट दीयते तत्र तुषयोगात् तुषपुटमिति मन्तव्यम् । गुडूचीसत्त्व गुडूचीसारम् । मोहमिति ।—ध्यात चिन्तित स्मृत इत्यत्र मोहमिव, ईश्वरव्यानेन यथा मोहो नश्यति, तथा रसोऽय सकल मेह निहन्ति । “मोहध्वान्तनिवेश्वर” इति पाठि—ईश्वर शङ्कर मोहध्वान्तमिव अज्ञानान्धकारं यथा निहन्ति तथा इत्यर्थः, “ज्ञानमिच्छेत्तु शङ्करात्” इति वचनेन शङ्करस्य ज्ञानप्रदत्वात् अज्ञानान्धकारनाशकत्वं बोद्धव्यम् । बाणवदिति ।—रामचन्द्रस्य बाणो यथा महावीर्यं सज्जनस्य भाषितं वचनं यथा नासत्य तथा महावीर्यं सत्यप्रयोगस्य अथ रसोत्तम रामबाण, सेवितश्चेदिति शेषः, तदा स जन जातु मेहिल्वं न याति मेहरोगं न प्राप्नोति ॥ ८०—८१ ॥

राममृगाङ्गे—क्रमवृद्ध्या कृताशकम् उत्तरीतरभागवद्विद्युतम्, एवञ्च सुवर्णस्य एक रजतस्य द्वौ कान्तस्य त्रय इत्यादिरीत्या इत्यर्थः । व्योमेति ।—अश्वसत्त्वभस्मान् एक-विंशतिभागा ग्राह्या । कज्जली सूतराजस्य इत्यत्र गन्धकस्य उल्लेखाभावेऽपि कज्जलीपद-प्रयोगसामर्थ्यात् तुल्याभ्या रसगन्धाभ्या कृता कज्जलीति मन्तव्यम् । सर्वैरेतै सुवर्णादि-व्योमभस्मान्नै सर्वै, तेन कज्जल्या डाचत्वारिंशद्भागा बोद्धव्या । अथमर्थः,—रसपप्पटी-विधानेन आदौ कज्जलीं द्रवीकृत्य तत्र पूर्वं लौहभस्म निक्षिप्य काष्ठदण्डेन किञ्चिदा-लीडयेत्, अनन्तरं सुवर्णादीनां भस्म तत्र दत्त्वा द्रवीभूतमेव तत् सर्वं पुनरपि काष्ठ-

ततो विचूर्ण्य तत् सर्वं सप्तवारं विभावयेत् ।
 आकुलीवीजमभूत-क्वाथलेहनेन यत्नतः ॥८५॥
 रुधं तन्मल्लमूषाया सर्वं संस्वेदयेच्छनैः ।
 इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं चूर्णितः पटगालितः ॥८६॥
 कान्तपात्रस्थितै रात्रौ जलैस्त्रिफलसयुतैः ।
 वल्लद्वयमितः प्रातर्दातव्यो मेहरोगिणाम् ॥८७॥
 मृगचारिमुनीन्द्रेण मेहव्यूहविनाशनः ।
 निर्दिष्टोऽयं रसो राज-मृगाङ्ग इति कीर्तितः ॥८८॥
 दीपनः पाचनो वृथ्यो ग्रहणीपाण्डनाशनः ।
 तापघ्नो रुचिकृत् सर्व-रोगघ्नो योगसंहृतः ॥८९॥

अथ मेहहर ।—

राजावर्त्तस्य रत्नस्य भस्म गन्धकसाधितम् ।
 हतञ्च भस्मना तेन घनसत्त्वञ्च कान्तकम् ॥१००॥
 निहतं तेन सूतञ्च तत्तन्मारणकै सह ।
 सत्त्वतुल्येन सूतेन तावता गन्धकेन च ॥१०१॥

दण्डेनालोद्य च कदलीपत्रोपरि सम्याज्य पर्पटीविधिना पचेत्, ततो विचूर्ण्य विभावयेदिति । आकुलीव्यव क्वाथलेहने लेहीभूतन क्वाथेन रसक्रियारूपेणेत्यर्थः । मल्लमूषाया “निर्दिष्टा मल्लमूषा या मल्लद्वितयसम्पुटात् । पर्पट्यादिरसादीनां स्वेदनाद्य प्रकीर्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणे शरावद्वयकृते मूषाविशेषे शनैः, संस्वेदयेत् मृदुवर्जिना पाचयेत् ॥ ८२—८९ ॥

मेहहर—राजावर्त्तस्य भस्म इति गन्धकेन सह पिष्टं सारितञ्च राजावर्त्त इत्यर्थः । तेन भस्मना राजावर्त्तभस्मना । तेन अससत्त्वभस्मना कान्तभस्मना च । तत्तन्मारणकैः पूर्वोत्तरसमारकैः । सत्त्वतुल्येन अभसत्त्वतुल्येन । तावता तत्परिमितेन । पञ्चाढकमितैः चत्वारिंशच्छरावपरिमितैः । अग्रमर्थः,—आदौ गन्धकेन सह राजावर्त्तं भस्मीकुर्यात्, ततः भस्मीभूतेन तेनैव राजावर्त्तेन समम् अभसत्त्वं कान्तलोहञ्च पृथक् पृथक् नर्दयित्वा भस्मीकृत्य च स्थापयेत् । अथ तेनैव अभसत्त्वभस्मना लौहभस्मना यथाप्राप्तेन रसमारकद्रव्यगणेन च पारदं समर्थं भस्मीभूतं कुर्यात् । ततः उक्तरीत्या मृतं सूतम्

कज्जल्या कृतया सार्द्धं पूर्वभस्म नियोजयेत् ।
 त्रिदिनं मर्दयित्वा तु मूषाया विनिरुध्य च ॥१०२॥
 पञ्चाढकमितै शालि-तुषैश्च पुटमाचरेत् ।
 स्वाङ्गशीत समाहृत्य भावयेत्तदनन्तरम् ॥१०३॥
 आकुलामूलवर्बूर-वोजगुञ्जाजटोद्भवैः ।
 कषायैरष्टवाराणि पटचूर्णं विधाय तत् ॥१०४॥
 विनिक्षिपेत् करण्डान्ते यत्नेन स्थापयेत्ततः ।
 तन्नन्मेहहरैर्द्रव्यैः सयुक्तो रसरुडयम् ॥१०५॥
 निहन्ति सकलान् रोगान् दुरात्मोपकृतीरिव ।
 अयं हि सर्वरोगघ्नो मेषजेषु प्रशस्यते ॥१०६॥
 धार्मिकेष्विव सर्वेषु दयावानिव मानवः ।
 रसोऽयं नन्दिना दिष्टः प्रकृष्टो मेहहारिषु ॥ १०७ ॥

अथोदयभास्करः ।—

पारदं भागमेकान्तु गन्धकं टङ्कणं तथा ।
 अभ्रकं लोहमेवन्तु भागमेकं पृथक् पृथक् ॥१०८॥
 शिलाधातुस्तथा भागमस्त्ववेतसभागकम् ।
 कट्फलं भागमेकान्तु वङ्गेन सह योजयेत् ॥१०९॥
 रमञ्चं पञ्चमूत्रेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य जम्बीररससयुतम् ॥११०॥

अभ्रसत्त्वतुल्यं गृहीत्वा समेन गन्धकेन कज्जलीं कुर्यात्, अनन्तरं तथाकृतं
 राजावर्त्तादीनां भस्म प्रत्येकं समभागं कज्जल्या सह दिवसत्रयमावर्त्य मूषावद्ध
 कृत्वा च तुषपुटे पचेत्, स्वाङ्गशीतञ्च तं गृहीत्वा आकुलीमूलादीनां प्रत्येकं
 क्वाथेन षष्टौ वारान् भावयेत्, तत् समोष्य सञ्चूर्ण्य च वस्त्रपूतं कृत्वा
 स्थापयेदिति ॥ १००—१०७ ॥

उदयभास्करे—वङ्गेन इत्यत्र भागैकेन इति शेषः । पारदादीनां मिश्रणक्रमः
 माह, रसमिति ।—पञ्चमूत्रेण “गवानजानां मेघीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् ॥

मर्दयेद्दिनचत्वारि खल्लके बुद्धिमान् भिषक् ।
 मूषिकालेपनं कुर्यात् मासौगोक्षुरसयुतम् ॥१११॥
 मर्दयेच्च यथायोग्यं दिनानामेकविंशति ।
 पुटमध्ये परिस्थाप्य कुक्कुटौमात्रके दहेत् ॥११२॥
 शीतलं तं समादाय भावयेच्च यथाक्रमम् ।
 कुमारोचितकव्याष-जातीफलहियावलीम् ॥११३॥
 विषमुष्टिं नखञ्चास्त्र-वेतसं परिमर्दयेत् ।
 शोषं कृत्वा यथायोग्यं दिनमेकं पृथक् पृथक् ॥११४॥
 तं सिद्धं वल्लमात्रन्तु दापयेत् बुद्धिमान् भिषक् ।
 मेहस्य मधुना युक्तं प्रयोज्यो भिषजा वरैः ॥११५॥
 शर्करार्द्रकसंयुक्तं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ।
 त्रिंशद्दिनानि दातव्यं शूले च त्रिफलाजलैः ॥११६॥
 मधुना चातिसारस्य श्वासकासस्य शर्करा ।
 क्षौरेण चाग्निमान्यस्य तैलकाञ्जिकसयुतम् ॥
 सिद्धनाथेन सम्प्रोक्तो नाम्ना ह्युदयभास्करः ॥११७॥

सूत्रेण गर्दभीणाञ्च तन्मत् मूवपञ्चकम् ॥” इत्युक्तेन मूवपञ्चकेन । कुक्कुटौमात्रके
 पुटमध्ये “पुटं भूमितले यत तत वितस्त्रिद्वितयोच्छ्रयम् । तावच्च तलविक्षीर्णं
 तत् स्यात् कुक्कुटकं पुटम् ॥” इत्युक्तलक्षणे कुक्कुटपुटे । हियावलीम् अस्त्र-
 वेतसञ्च इत्यनयो दत्त्वा इति शेषः, “हियावलीम्” इत्यत्र “हिमावलीम्” इति
 पाठः साधुः, तच्च प्रागेव प्रदर्शितम् । शर्करार्द्रकसंयुक्तं शर्करापानीयमिन्धितमित्यर्थः,
 नात्र आर्द्रकशब्देन आर्द्रकशृङ्गवेरं अभिहितं, रक्तपित्तविरोधित्वात् । श्वासकासस्य
 क्षौरेण सह शर्करा, अनुपानं दातव्यमिति योजनीयम् । अथ क्रमः,—रसं दिवसवद्य
 पञ्चमूत्रेण मर्दयित्वा प्रक्षाल्य च गन्धकेन सह काञ्जलीं कुर्यात्, ततः टङ्गणादिकं
 तत्र नेत्रयित्वा जम्बीररसेन दिनचतुष्टयं मर्दयेत्, अनन्तरं मासौगोक्षुरकाथेन
 एकविंशतिदिनानि शनैर्मर्दयित्वा तेनौषधेन मूषीदरमालिप्य कुक्कुटपुटे पचेत्,
 ततः स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य कुमार्यादीनां पृथक् पृथक् रसे काथैर्वा एकमेकं दिनं
 मर्दयित्वा वल्लमानां वटीं कुर्यात् ॥ १०८—११७ ॥

अथ मेहकुटारः ।—

पिष्टा कार्पासतक्रे रसधरणदृशा तुल्यनाग कपित्था-
न्निर्यास पञ्चनिष्क निहितशतजलारातिवीजञ्च पश्चात् ।
कृत्वा पिण्डानि तेन प्रतिदिनमथ तत् पिण्डमेकं कपित्था-
न्निर्यास पादनिष्क मथितमधुयुतं मेहजालं कृण्वि ॥११८॥

अथ हिमाशुः ।—

रसस्य कर्षमादाय खल्ले निक्षिप्य बुद्धिमान् ।
रक्तागस्त्यप्रसूनस्य स्वरसेन विमर्दयेत् ॥११९॥
सप्तवारं तथा साधु श्वेतदूर्वारसेन च ।
निष्कद्वय टङ्कणञ्च कर्षं खादिरत्नारतः ॥१२०॥
कर्पूरं रसतुल्यञ्च सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
यावच्चिकणता याति युक्त्या चन्दनवारिणा ॥१२१॥
हरेणुमात्रान् वटकाश्छायाया परिशोषितान् ।
प्रातः प्रातश्च सेवेत मध्याह्ने च विशेषतः ॥१२२॥
निशायाञ्च विशेषेण सेवनीयाः प्रयत्नतः ।
एतद्वि मेहनुद्वयं मुखशोषहर परम् ॥
सोमरोगहर सर्व-पिटिकानाशन परम् ॥१२३॥

मेहकुटारे—कार्पासतक्रे कार्पासेन सहित तक्रे तस्मिन् कार्पासपुष्पस्वरसे तक्रे
चेत्यर्थः । रसधरणदृशा धरणं शरणं पलदशनाशो वा, रसस्य धरणदृशा धरणतयेण ।
कपित्थान्निर्यास कपित्थमज्जा, तच्च पञ्चनिष्कमितं याद्वयम् । निहितेति ।—निहित
निक्षिप्तं शतं शतगुडकं जलारातिवीजं जलारातिवीजं, उल्लयोरैक्यात् अजलावीज-
मित्यर्थः, शतसङ्ख्याकं कपिकच्छुवीजम् आमलकं वा, रसायनत्वेन मेहनाशित्वेन च
जाड्यापहत्वादिना, यद्वा—जलाराति कुम्भौक “पाना” इति भाषा, तस्य वीजम् ।
पादनिष्कं निष्कचतुर्धाशः, पादनिष्कं तत्पिण्डमेकम् इत्यन्वयः । कपित्थान्निर्यासस्यापि
पादनिष्कत्वं बोध्यम् । मथितमधुयुतं सतक्रमधुयुतम् ॥ ११८ ॥

हिमाशुः—रक्तागस्त्यप्रसूनस्य रक्तवर्णकपुष्पस्य । चन्दनवारिणा पृष्टचन्दना

अथ वसन्तकुसुमाकर ।—

द्विभागी हेमभूतेश्च गगनञ्चापि तत्समम् ।
 लोहस्य च त्रयो भागाश्चत्वारो रसभस्मनः ॥१२४॥
 वङ्गभस्म त्रिभाग स्यात् सर्वमेकत्र कारयेत् ।
 प्रबालं मौक्तिकञ्चैव रससाग्नौ योजयेत् ॥१२५॥
 भावना गव्यदुग्धेन इक्षुवामारसेन च ।
 हरिद्रावारिजेनैव मोचाकन्दरसेन च ॥१२६॥
 शतपत्ररसेनैव मालत्या कुसुमेन च ।
 उशीरद्वयनीरेण सप्त सप्त च सङ्ख्याया ॥१२७॥
 पश्चात् भृगुमदा भाव्य सुसिद्धौ रसराड् भवेत् ।
 कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपटपूर्वकः ॥१२८॥
 गुञ्जामात्र ददौतास्य मधुना सर्वमेहजित् ।
 क्षयकासतृषाश्वास-रक्तपित्तविषातिजित् ॥
 सिताचन्दनसयुक्तश्चास्त्रपित्तादिरोगनुत् ॥१२९॥

अथ मेहहर ।—

पारदभस्मशिलाजतुकृष्णा-लोहमलत्रिफलाकुलिवीजम् ।
 ताप्यनिशारजकीपलकान्त-व्योषरज. खपुरश्च कपित्थात् ॥१३०॥

लोडितोदकेन चन्दनचूर्णमिश्रितोदकेन वा चन्दनकायेन वा । हरिणुमात्रान् कलाय-
 जानान् ॥ ११९—१२३ ॥

वसन्तकुसुमाकरे—हेमभूते स्वर्णभस्मन । गगनम् अभ्रम् । रसभस्मन रस-
 सिन्दूरस्य । रससाग्नौ रससिन्दूरतुल्येन । हरिद्रावारिजेनैव हरिद्रारसेन तथा
 वारिजेन रसेन बालककायेन । मोचाकन्दरसेन कदलीमूलरसेन । शतपत्ररसेन
 पञ्चपुष्परसेन । उशीरद्वयनीरेण उशीरद्वय स्वल्पवृहत्पत्रभेदात् द्विविध वीरणमूल
 तन्नीरेण तत्कायेन ॥ १२४—१२९ ॥

मेहहर—कृष्णा कृष्णजीरकम् । रजक रज्जक कम्पित्तक इत्यर्थः । उपल
 मन् शिला । कान्त कान्तलौहम्, उपलकान्त इति समस्तपट्ट वा, तथात्वे कान्त-
 पात्राण इत्यर्थः । खपुर गुवाक, अस्य वृक्षस्य मूलकं ग्राह्य, मेहहरत्वात् ।

सर्वमिदं परिचूर्ण्य समाश्र भावितभृङ्गरसं दिवसादौ ।

विशतिवारमिदं मधुलेहं विशतिमेहहर हरिदृष्टम् ॥१३१॥

अथ मेहारि ।—

सूतं बाहुमितं बलिं शशिमितं सम्मद्य तत् कज्जलीं

कृत्वा कृष्णहिरण्यतीयसहिता सम्मद्य घस्र पुनः ।

कूप्यामश्वककालिका सुपिहिता मृत्स्नाशुकैः सप्तभिः

संवेष्ट्य त्रिदिनं विशोष्य लवणापूर्णे क्षिपेद्भाण्डके ॥१३२॥

दग्ध्वा यामचतुष्टये तु शिशिरा भित्त्वा च ता कूपिकां

त सूतं हिलव लवञ्च गगन लोहं लव मर्दयेत् ।

सिद्धो वल्लमितं मिता च मधुना वत्सादनीसत्त्वतो

नो चेत् क्षौद्रकणायुतश्च तरसा सर्वप्रमेहान् जयेत् ॥१३३॥

रोगाधीश्वरपाण्डुकामलहरिद्राभत्वपित्ताद्भवान्

सर्वाश्च प्रदरामयान् विजयते मेहारिनामा रसः ॥१३४॥

कपिल्यात इत्यत्र नज्जा इति शेषः । भावितभृङ्गरस भावित भृङ्गरसो यत्र तत्, इदमित्यस्य विशेषणम्, विशतिवारमित्यस्य भावितभृङ्गरसमित्यनेन सम्बन्धः । दिवसादौ इति पदं मधुलेहमित्यनेन सम्बन्ध्यते, मधुलेहं मधुना लिङ्गन् लिङ्गित्यर्थः । “हरिदृष्टम्” इत्यत्र “परिदृष्टम्” इति युक्तं पाठः । “हरिदृष्टम्” इति पाठे— हरेण उपदिष्टमित्यर्थः ॥ १३०।१३१ ॥

मेहारौ—बाहुमितं भागद्वयमित्यर्थः । शशिमितम् एकभागम् । कृष्णहिरण्य तीयसहिता कृष्णधुसूरससहिताम् । घस्रं दिननम् । अश्वककालिका कृष्णाश्वखण्डम् । मृत्स्नाशुकैः सप्तभिः सप्तभिः मृत्क्षिप्तवस्त्रखण्डे । यामचतुष्टये चतुष्पहराभ्यन्तरे । त सूतम् उक्तप्रकारेण भस्मीभूतं सूतं हिलव लव चतुर्थीऽश्च तद्वयम्, उक्तप्रकारेण भस्म-सूतस्य अर्द्धमित्यर्थः । लवञ्च गगन सूतास्तुर्थाशम् अश्वकम् । वल्लमितं रक्तिवयमितो रसः । वत्सादनीसत्त्वतः गुडूचीशर्करातः गुडूचीरसतो वा । कज्जलीं कृष्णधुसूर-पत्रसेन एकदिनं मर्दयित्वा कूपिकायां संस्थाप्य च कृष्णाश्वखण्डेन कूपिकासुखं कृत्यात्, ततः सप्तभिः मृत्क्षिप्तवस्त्रखण्डे कूपिकां ता संवेष्ट्य त्रिदिनम् आतपे योषयित्वा च लवणयन्त्रे चतुःप्रहरं पचेत् । ततः स्वाङ्गशोतां ता कूपिकां भङ्क्वा

अथ मेहवद्धरस ।—

भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
ताम्रं शुद्धं शिला व्योषं त्रिफलाऽङ्गोलवीजकम् ॥ १३५॥
कपित्थरजनीचूर्णं समं सन्ध्याय भृङ्गिणा ।
त्रिंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत् सदा ॥ १३६॥
निष्कमात्रं हरेन्मेहान् मेहबद्धो रसो महान् ।
महानिम्बस्य बीजानि षण्णनिष्कं पेक्षितानि तु ॥ १३७॥
पलतण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ।
एकीकृत्य पिवेच्चानु हन्ति मेहं चिरन्तनम् ॥ १३८॥

अथ हरिशङ्करस ।—

मृतं सूताभ्रकं तुल्यं धात्रीफलनिजद्रवैः ।
मत्ताहं भावयेत् खल्ले रसोऽयं हरिशङ्करः ॥ १३९॥
माषमेकां वटीं खाटेन्नीलमेहप्रशान्तये ।
पूर्वयोगानुपानं स्यादसाध्यं साधयेत् क्षणात् ॥ १४० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाम्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये मूढकच्छाश्वरी-
मेहसोमरोगपिटिकाचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अस्मीभूतरसस्य आगद्वयं गगनस्य लौहस्य च एवैकभागं मिश्रयित्वा सिद्धात् रसात्
रक्तिवयं सितादिभिः सह भक्षणीयम् ॥ १३२—१३४ ॥

मेहवद्धरसे—मृतं कान्तं कान्तलौहभस्म । मुण्डभस्म मुण्डलौहभस्म । रसेन्द्रसारे
—“मृतं कान्तं मुण्डभस्म” इत्यत्र “मृतं कान्तलौहभस्म” इति पाठान्तरम् ।
रसरत्नाकरे “मुण्डभस्म” इत्यत्र “तीक्ष्णभस्म” इति पाठः । अङ्गोलवीजकम्
अङ्गोलवीजम् । “अङ्गोलवीजकम्” इत्यत्र “विल्वजीरकम्” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे
पाठः । भृङ्गिणा भृङ्गराजरसेन । रसेन्द्रसारे मेहवक्त्राख्योऽयम् ॥ १३५—१३८ ॥

हरिशङ्करसे—धात्रीफलनिजद्रवैः आमलकस्वरसे । “धात्रीफलनिजद्रवैः” इत्यत्र
“धात्रीफलनिजद्रवैः” इति रसेन्द्रसारीकृतं पाठः । पूर्वयोगानुपानं “महानिम्बस्य”
इत्यादिना मेहवद्धीकृतमनुपानम् ॥ १३९।१४० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विद्रव्यादिचिकित्सनम् ।—

अथ विद्रवेर्निदानं सम्प्राप्तिम् ।—

अन्नैरप्युषितोऽणुष्कपरुषैरन्यैरसृग्दूषणै-
र्वक्त्रैर्वा शयनादिभिस्तनुभृतामन्तर्वह्निर्वोत्थितः ।
मेदस्त्वक्पलकण्डरास्थिरुधिरं गाढं प्रदूष्य कृतो
वृत्तः स्यादथवायतोऽधिकरुजः शोथस्त्वमौ विद्रधिः ॥ १ ॥

अथ विद्रधिचिकित्सा ।—

अथ सर्वेश्वरपर्वटी ।—

रसोपरसलोहानि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ।

तेषु लोहानि सर्वाणि पाषाणा कठिनास्तथा ॥२॥

प्रमेहोपेक्षया पिडका जायते, विद्रधेऽपि पिडकासामान्यात् दशविधपिडकाऽन्तर्गता-
स्याद्वा प्रमेहानन्तरं विद्रव्यादिचिकित्सितं विवर्णेषु अष्टादशाध्यायमारभते, तत्र
अप्युषधप्रयोगस्य व्याधिनिष्पत्तिरिति चेत् अतो विद्रवेर्निदानं सम्प्राप्तिश्चाह, अन्नै-
रिति ।—अप्युषितोऽणुष्कपरुषैः पर्युषिते उष्णवीर्यं उष्णस्पर्शश्च तथा शुष्के परुषे
कठिनेश्च अन्ने, तथा असृग्दूषणै रक्तदूषके अन्ये अन्यविधे भोज्ये, तथा वक्त्रे
कुटिले उच्चावचैरित्यर्थः, विषमैरिति यावत्, शयनादिभिः शयनासनस्थानादिभिः
कुपितेन दोषेणेति शेषः, तनुभृता देहिना मेदस्त्वक्पल मांस कण्डरा स्तूलशिरा
अस्थि रुधिरञ्च गाढम् अत्यर्थं प्रदूष्य अन्तः देहाभ्यन्तरे गुदवस्तिमुखोददिदेशे, वह्नि
कचित् गावप्रदेशे वा उत्थितं उत्थापितं इत्यर्थः, वृत्तं अथवा आयतं दीर्घाकारं
अधिकरुजः अतिक्लेशप्रदं यः शोथः स्यात्, कृतः, दोषेणैव जनितः इत्यर्थः, असौ
शोथः विद्रधिः ॥ १ ॥

सर्वेश्वरपर्वटी—रसशब्देन रसमहारसयो तथा उपरसशब्देन च उपरस-
साधारणरसयो ग्रहणम्, ततश्च रसः पारदः, तथा “अभ-वेक्रान्तं माक्षीकं विमला-
ऽद्रिजं सत्यकम् । चपली रसकथेति ज्ञात्वाऽष्टौ सङ्गृहेतु रसान् ॥” इत्यष्टमहारसां,
तथा उपरसा. “गन्धार्श्वं गैरि काशीश-काक्षी ताल-शिलाऽञ्जनम् । कङ्कृष्टञ्जेलुप-

घनसत्त्वञ्च तत् सर्वं भस्मीकृत्य प्रयोजयेत् ।
 रत्नानि वल्लतुल्यानि भस्मीकृत्य च सर्वशः ॥३॥
 एभ्यश्चतुर्गुणः सूतो गन्धस्तस्माच्चतुर्गुण ।
 कृत्वा कज्जलिका ताभ्यां क्षिपेत्तोहस्य भाजने ॥४॥
 प्रद्राव्य बदराङ्गारैर्निक्षिपेत्तदनन्तरम् ।
 रसोपरसलोहाना रत्नानामपि सर्वशः ॥५॥
 चूर्णं भस्म च निक्षिप्य काष्ठेनाऽऽलोड्य मेजयेत् ।
 ततश्च षोडशांशेन मिश्रयित्वाऽरुणं विषम् ॥६॥
 गोमयोपरि निक्षिप्य निक्षिपेत् कदलीदले ।
 पत्रेणान्येन रश्मायाः समाच्छाद्य प्रयत्नतः ॥७॥
 कराभ्यां चिपिटीकृत्य क्षिपेदुपरि गोमयम् ।
 ततः शीतं समाकृष्य चूर्णयित्वा च पर्पटीम् ॥८॥
 विनिक्षिपेत् करण्डान्तं सम्पूज्य रसभेषजम् ।
 सर्वेश्वराभिधानेयं पर्पटी परिकीर्त्तिता ॥९॥
 सर्वलोकहितायां नन्दिनेय प्रकीर्त्तिता ।
 रक्तियुक्तसमानेय मरिचार्द्रसमन्विता ॥१०॥

रसाशाठौ पारदकर्मणि ॥” इत्यष्टौ तथा: “कम्पिज्जश्च परो गौरी पाषाणो नरसारक ।
 कपटो वज्रिजारश्च गिरिसिन्दूरहिङ्गुलौ ॥ सृष्टारश्चमिल्यष्टौ साधारणरसा स्मृता ।
 रससिद्धिकरा प्रीक्ता नागाजुनपरसरं ॥” इत्यष्टौ साधारणरसाश्च, तथा लोहानि
 “शुद्ध लोहं कनकरजतम्” इत्यादिना पञ्चमाध्यायीकृतानि स्वर्णं रौप्यं ताम्रं कान्तं मुण्ड-
 तीक्ष्णं नागं वज्रं काश्यं पित्तलं वत्तलौहाव्यानि पृथक् पृथक् कार्ष्णिकाणि, ग्राह्याणि
 इति शेषः । तेषु रसापरसलोहेषु मध्ये सर्वाणि लोहानि, तथा कठिना,
 पाषाणा रसोपरसयोर्मध्ये ये पाषाणाकारा दृढा साक्षिकादयः, तथा अभसत्त्वञ्च
 सर्वे भस्मीकृत्य प्रयोजयेत्, एतेन रसोपरसयो, ये सद्वन्तान् सशोध्य चूर्णीकृत्यैव
 प्रयोजयेत्, न तु भस्मीकृत्येति मन्तव्यम्, अयमेवायं “चूर्णं भस्म च निक्षिप्य”
 इत्यादिना स्फुटीकृतं आचार्य्येणैवोपरिष्ठात् । रत्नानि “वैकान्तं सूर्यकान्तश्च”
 इत्यादिना चतुर्थाध्यायीकृतानि । एभ्यः रसादिसमुदायेभ्यः । गन्धस्तस्माच्चतुर्गुणः

विद्रवौ षट्प्रकारे स्याद्देया वर्धसु सप्तसु ।
 क्षयरोगेषु सर्वेषु पाण्डुरोगे विशेषतः ॥११॥
 ग्रहणीरोगभेदेषु गुल्मेष्वष्टविधेषु च ।
 मूलरोगेष्वशेषेषु स्त्रीकार्थं यत्नदास्ये ॥१२॥
 प्रमेहे सोमरोगे च प्रदरे जठराक्षिषु ।
 विशेषेण च मन्दाग्नी सर्वेष्ववर्तकेषु च ॥१३॥
 अनुक्तेष्वपि रोगेषु तत्तदौचित्ययोगतः ।
 रसोऽयं खलु दातव्यः शिवतुल्यपराक्रम ॥१४॥
 यद्यद्व्ययमसात्मा हि जनानामुपजायते ।
 तत् सर्वं सात्मायाति रमस्यास्य निषेवणात् ॥१५॥
 पीतं हालाहलं तोयं पर्वताग्रे वरोद्धतम् ।
 सलिलं तैलतत्तुल्यं तज्जलं स्यात् सुधोपमम् ॥
 दुःसाध्यो विद्रवश्चिर्मासाच्छान्तिमाप्नोति निश्चितम् ॥ १६ ॥

सुताञ्जतुर्गुणो गन्धकः । अरुणं विषम् अहिफेनं टारुमोषं वा । रक्तियुक्तसमाना रक्तिनागा
 इयं पर्यटी । वर्धसु सप्तसु सप्तविधेषु वृद्धिरोगेषु, वर्धस्यन्देनात्र वृद्धिरोग एवाभिप्रेतः
 न तु ब्रध्नः, तस्य सप्तविधत्वाद्दशनात् वृद्धेयं सप्तविधत्वादिति । गुल्मेषु अष्टविधेषु
 वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातरक्तजेषु अष्टविधेषु गुल्मेषु । आवर्तकेषु पुनः प्रत्यावर्तन-
 शीलेषु, ये रोगा एकवारं प्रशान्ता पुनः प्रत्यावर्तन्ते ते आवर्तका ज्ञेयाः ।
 पीतमिति ।—वरोद्धतं सुतीरं हालाहलं गरलमपि पीतं, चेदिति शेषः, तत् पर्वताग्रे
 यत् तोयं निर्भरीडकं तत्तुल्यं, भवेदिति शेषः, अग्निं औषधे सेविते असात्मा
 सुतीरं हालाहलं पीतमपि तत् निर्भरीडकवत् सात्मादोषञ्च सम्पद्यते इत्यर्थः ।
 तथा तैलतत्तुल्यं तैलमर्थं विवर्णमित्यर्थः, यत् सलिलं तज्जलमपि सुधोपमं सुधावत्
 गुणकारि स्यात्, असौषधस्य सेवनात् असात्मा अतीवविकृतं जलमपि पीतम्
 अनृतवत् सात्मादोषञ्च सम्पद्यते इत्यर्थः । क्वचिदेतच्छ्लोकानन्तरं “भुक्ता अपि च
 पाषाणा जीर्यन्ते क्षणमावतः । नेतस्मिन्नित्येतं कापि विहाराहारकर्मणि ॥ लोक-
 नाथरसोऽप्यत्र चोद्रेगुञ्जाचतुष्टयम् । पाठामूलस्य कर्षेकं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥
 इत्यधिकं पाठो दृश्यते ॥ २-१६ ॥

अथ वरुणकषाय ।—

वरुणावल्कलकाये हिङ्गुकासीससैन्धवम् ।

शिलाजतुसमायुक्तममाध्यं विद्रधि जयेत् ॥ १७ ॥

अथ शोभाञ्जनादिकाय ।—

काय शिग्रुवचाश्वत्थं हिङ्गुसैन्धवचूर्णितैः ।

संयुक्तं पाययेच्छान्धै विद्रधोरोगपीडितम् ॥ १८ ॥

अथ सवामयहरौ रस ।—

हरिद्राकन्दमङ्गोल-तण्डुल गन्धकं गुडम् ।

मूलानि च महाभर्या पृथगर्घपलान्वितम् ॥ १९ ॥

तुल्यञ्च पञ्चपलिक नारीस्तन्येन पेधितम् ।

लिप्त नालाभ्रमूषासु धमनात् सत्त्वमाहरत् ॥ २० ॥

शस्तं चार रसेष्वेतत् पोटल्या पचनादनु ।

घृतेनाऽऽवर्त्तिते तस्मिन्निष्कद्वितयसम्मिते ॥ २१ ॥

वरुणकषाये—वरुणावल्कलकाये वरुणलकाये, प्रयोगदर्शनात् वरुणशब्दः आदन्तोऽप्यस्तीति मन्तव्यम्, यदा—वरुणस्य आवल्कलम् वा सत्यक् पुष्ट, घनमित्यर्थः, वल्कलम् । हिङ्गुादीनामव प्रक्षेप बोध्यः, तेन हिङ्गु र र सैन्धव र इ काशीश्च र र शिलाजतु र इ अत्र देय इत्याहुर्हङ्गा । योगोऽयमाभ्यन्तरविद्रधौ प्रयोज्य ॥ १७ ॥

शोभाञ्जनादिकाये—शिग्रुवचाश्वत्थं शिग्रुवचाश्वत्थकृतमित्यर्थः । “शिग्रुवचाश्वत्थम्” इत्यत्र “शिग्रुलचीत्यञ्च” इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

सवामयहरसे—अङ्गोलतण्डुलम् अङ्गोलमूलं विडङ्गतण्डुलस्येत्यर्थः, अङ्गोलबीज-मित्यर्थो वा । मूलानि च महाभर्या “महाभरौ” इति प्रसिद्धाया वचाया मूलानि । नालाभ्रमूषासु नालयुक्तासु गोक्षनाकारासु अन्धमूषासु, तल्लक्षणञ्च “मूषाया गोक्षनाकारा” इत्यादिना दशनाध्याये प्रदर्शितम् । शस्तमिति ।—एतत् चार हरिद्राकन्दादीना चार रसेषु रसकर्तृषु शस्तं प्रशस्तम् । एक सत्त्वसङ्ग्रहविधिसुक्ता अनन्तरक्षतंयमाह, पोटल्या इति ।—पोटल्या मूषया इति यावत्, पचनादनु पाका-नन्तर निष्कद्वितयसम्मिते तोलकपरिमिते तथा घृतेनावर्त्तिते आलोडिते तस्मिन् सत्त्वे

प्रवेशितं निष्करस महाजम्बीरनीरतः ।
 अम्लपिष्टं शरावान्तर्लिप्तं मृदस्त्रमुद्रितम् ॥२२॥
 अधरोत्तरदत्तानां भ्रष्टानामाढके स्थितम् ।
 बालुकानां तथाभूतैः खारीपरिमितैस्तुषैः ॥२३॥
 पक्वं शीतं कृतं क्षुप्तमष्टौ निष्काणि खर्परात् ।
 चत्वारि सुरभिः स्थूलघनवर्तुलनीरुजाम् ॥२४॥
 पीताभानां सगर्भत्वाद्दराटानाञ्च षोडश ।
 अम्लस्य सार्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टानि पात्रयोः ॥२५॥
 जम्बीरमूलिकाकल्केनान्तर्लिप्तानि लिप्तयोः ।
 पचेच्छुष्ककरीषाणामर्द्धभारेण यत्नतः ॥२६॥
 कृष्णवर्णोऽनुपक्रोऽसौ सुपक्वः शङ्खपाण्डुरः ।

निष्करस निष्कमान पारदं प्रवेशितं मिश्रितं, कलेति शेषः महाजम्बीरनीरतः
 बहुजम्बीररसात् अम्लपिष्टं शरावान्तर्लिप्तं तथा मृदस्त्रमुद्रितं मृदस्त्रवस्त्रवेष्टितं, तत्
 सत्त्वं भ्रष्टानां स्थालीमध्ये निक्षिप्तानाम् अधरोत्तरदत्तानां शरावस्य ऊर्ध्वोदत्तानां
 बालुकानामाढके आढकपरिमिताया बालुकाया स्थितं रक्षितं कृत्वा तथाभूतैः स्थाल्या
 अधरोत्तरदत्तैरित्यर्थः, खारीपरिमितैः द्वादशशरावाधिकैः शरावशतपञ्चमितैः तुषैः
 पक्वं शीतं कृतं शीतीभूतं क्षुप्तं चूर्णीकृतं तद्भेषजं, तथा खर्परात् अष्टौ निष्काणि, सुरभिः
 गन्धकं चत्वारि, निष्काणीति शेषः, अम्लस्य काञ्जिकस्य सार्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टानि,
 कलेति शेषः, सगर्भत्वात् मध्ये औषधपूरणार्थं रन्ध्रवत्त्वात् स्थूलघनवर्तुलनीरुजा
 स्थूलानां घनानां मासलानां वर्तुलानां गोलानां नीरुजाम् अखण्डितानां पीताभानां
 दराटानां षोडश, मृहीला इति शेषः, अन्तर्लिप्तानि दराटोदरप्रवेशितानि तानि
 हरिद्राकन्दसत्त्वादिसुरभ्यन्तानि औषधानि जम्बीरमूलिकाकल्केन लिप्तयोः पात्रयोः
 पिष्टजम्बीरमूलेन लिप्तोदरयोः शरावयोः, स्थापितानि कृत्वा इति शेषः, लिप्तयोः
 पात्रयोः रुद्धसन्धिकयोः पात्रयोः, स्थितानीति शेषः, पात्रमध्ये औषधं संस्थाप्य
 सन्धिं निरुध्य च, “सुरभिस्थूलघनवर्तुलनीरुजाम्” इति समस्तपाठे—नीरुक् कुष्ठं,
 सुरभिस्थूलघनवर्तुलकुष्ठानां चत्वारि निष्काणीत्यर्थः । शुष्ककरीषाणाम् अर्द्ध-
 भारेण सद्वस्त्रपलेन, “पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकाः प्रक्षौर्त्तितः,” इति लक्षणात्

काचशङ्खमये चात्रे धारणीयः सुरक्षित ॥

पटचूर्णवशात् सर्वानामयान् विनियच्छति ॥२७॥

अथ वृद्धिचिकित्सा ।—

अथ दार्वीप्रयोग ।—

चूर्णं दारुहरिद्राया गवा मूत्रैस्त्रिनिष्ककम् ।

चित्र चिरोत्थिता हन्ति अन्तर्वृद्धिं न संशयः ॥२८॥

अथ वातारिरसस्य प्रयोगोपदेश ।—

रसो वातारिनामा यः सोऽत्र देयः पिबेदनु ।

एरण्डतैलकर्षिकं गवा क्षीरं पलद्वयम् ॥

अण्डवृद्धिहरं ख्यातं मासमात्रान्न संशयः ॥ २९ ॥

अथ वातार ।—

रसभागो भवेदेको द्विगुणो गन्धको मतः ।

त्रिभागा त्रिफला ग्राह्या चतुर्भागश्च चित्रकः ॥३०॥

गुग्गुलु पञ्चभागः स्यादेरण्डस्नेहमर्दितः ।

क्षिप्त्वाऽत्र पूर्वकं चूर्णं पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥३१॥

गुटिकां कर्षमात्रान्तु भक्षयेत् प्रातरैव हि ।

नागरैरण्डमूलानां काथं तदनु पाययेत् ॥३२॥

यत्रत पचेत् । असौ अन्तोभूत रस कृष्णवर्णश्चेत् अनुपकं हीनपकं “अनु हीने सत्कार्यं च” इति विश्ववचनादनुशब्दोऽत्र हीनार्थकः । सुपकश्चेत् शङ्खपाण्डुरः, भवेदिति शेषः ॥ १९—२७ ॥

शीथलसामान्यात् विद्वन्मन्तरं वृद्धिचिकित्सितं विद्वत्तन् आदौ अन्तर्वृद्धिनाशनं दार्वीप्रयोगमाह, चूर्णमिति ।—सुगमम् ॥ २८ ॥

वातारिरसस्य अनुपानं निर्दिशति, रस इति ।—अत्र अन्तर्वृद्धिरीमे वातारिनामा धी रस वक्ष्यमाणः स देयः । एरण्डेति ।—गोक्षीरे एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ २९ ॥

प्राक् वातारिरस इत्युक्तं, तमेव वातारिरसमाह, रसभाग इति ।—त्रिभागा त्रिफला इति मिलितायास्त्रिफलाया भागवयः, तेन प्रत्येकं रससमी भागः । अत्र एरण्ड-स्नेहमर्दितं गुग्गुली । पूर्वकं चूर्णं रसादि चित्रकान्तचूर्णम् । तेनैव एरण्डस्नेहेनैव ।

अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्वेदयेत् पृष्ठदेशकम् ।
 विरेके तेन सञ्जाते स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ॥ ३३ ॥
 वातारिमञ्जको ह्येषः रसो निर्वातसेवितः ।
 मासेन सुखयत्येव ब्रह्मचर्यपुरःसरः ॥
 विजयागुटिका रात्रौ स्वल्पमात्राञ्च भक्षयेत् ॥ ३४ ॥

अथ तैलाद्रकप्रयोगः ।—

कर्षिक तिलतैलन्तु पलैकञ्चाऽऽद्रकद्रवम् ।
 यः पिबेत् प्रातरुत्थाय तस्यान्ववृद्धिर्हृद्भवेत् ॥ ३५ ॥

अथ अन्तवडौ पानीयतैलम् ।—

गोमूत्रैरण्डतैलञ्च क्षागमांसरसं तथा ।
 त्रिफलाक्वाथतुल्यांश्च तैलशेषं विपाचयेत् ॥
 तत्तैलन्तु पिबेत् कर्षमन्ववृद्धिप्रशान्तये ॥ ३६ ॥

अथ अन्तवडौ पानीयतैलान्तरं पृथक् ।—

दध्यानलमदिरा-मातुलुङ्गरसैः समैः ।
 ताम्रचूडरसैस्तुल्यं तैलं वा घृतमेव वा ॥
 स्नेहशेषं पचेत् सर्वं तत् पिबेदन्ववृद्धिजित् ॥ ३७ ॥

निवातसेवितं प्रवातरहिते देशे अवस्थितं । ब्रह्मचर्यपुरःसरं उपस्थसयनपूर्वकं ।
 विजयागुटिकां पिष्टविजयया कृतां गुडिकाम् । पञ्चभागं विशोषितं गुग्गुलुमादौ
 एरण्डतैलेन मर्दयित्वा पश्चात् तत्र रसादिकं मिस्रयित्वा पुनः एरण्डतैलेन
 मर्दयेत् ॥ ३०—३४ ॥

तैलाद्रकप्रयोगे—अन्तवृद्धिद्वयं, योगोऽयमिति शेषः ॥ ३५ ॥

अन्तवडौ पानीयतैले—त्रिफलाक्वाथतुल्यांश्च त्रिफलाक्वाथं तुल्यांश्च समो यत्र
 तादृशम् एरण्डतैलम्, एतेन एरण्डतैलादौना वराणां तुल्यत्वं गोमूत्रस्य च चातुर्गुण्यं
 बोद्धव्यम् ॥ ३६ ॥

अन्तवृद्धिहरपानीयतैलपृथगे—समैः समपरिमितैः, दध्यादिभिः । ताम्रचूडरसैः
 कुकुटमांसरसैः । अकलकामिदम् ॥ ३७ ॥

अथ अन्तर्वृद्धौ मासरस ।—

अन्तर्वृद्धिहरं पाने मयूरान्तितिराद्रसं ॥ ३८ ॥

अथ अन्तर्वृद्धौ द्वितीयमासरस ।—

वार्त्ताक कुक्कुट पक्ता तद्रसं पानभोजने ।

योजयेदन्तर्वृद्धयार्त्ते शममाप्नोति नान्यथा ॥ ३९ ॥

अथ गुल्मपूर्वरूपम् ।—

उद्गारवाह्यपुरीषबन्ध-दृश्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।

आटोपमाधानमपत्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ४० ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।—

अथ गन्धकादिपोटलीरस ।—

गन्धकं तालकं ताप्यं शिलाह्वं पिप्पलीकृतम् ।

कषाये भावयेत् सुद्ध्या क्षीरे मूत्रे च सप्तशं ॥ ४१ ॥

निष्कार्द्वमस्याः पोटल्या स्यादर्द्धं साज्यमात्मिकम् ।

प्रयोज्यं सयत्नतृष्णीं पञ्चकोलपशालिना ॥ ४२ ॥

अन्तर्वृद्धिहरमासरसे—मयूरान्तितिरथो मिलितयो रसः पक्त्वम् ॥ ३८ ॥

अन्तर्वृद्धिहरे द्वितीयमासरसे—वार्त्ताकं तित्तिरम् । अद्यापि वार्त्ताककुक्कुटयोः मिलितयो रसं ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

अथ वायोः रव्यभिचरितत्वसाधर्म्यात् वृद्धानन्तरं गुल्मचिकित्सितं विवक्षुरादौ तस्य पूर्वरूपमाह, उद्गारेति ।—दृष्टिं सौहित्यं गतस्येव अनन्नाकाङ्क्षा । अक्षमत्वं कर्मस्व सामर्थ्यम् । आटोपः सक्त्रमुदरलोभं तलतलं वा, न तु गुडगुडाध्वनिः, “अन्तर्विकूजनानि” इत्यनेनैव तस्य गतार्थत्वात् ॥ ४० ॥

गन्धकादिपोटल्या—मूत्रे गोमूत्रे, “मूत्रे गोमूत्रसादेयम्” इति परिभाषावलात् । सप्तशं पिप्पलीकषायादिना प्रत्येकं सप्तवारान् । स्यादर्द्धमिति ।—घृतमधुनोः मिलित्वा पोटलीमानादर्द्धं शास्त्रम् । पञ्चकोलप-शालिना पञ्चकोलकाथपाथिना, “पञ्चकोलपशालिना” इत्यत्र “पञ्चकोलपलाशिना” इति पाठे—पलमितपञ्चकोलकाथ-सायिनैत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकादिपोटल्या प्रयोगान्तरम् ।—

वर्षाभूः कारवी शौण्डो सूची वचफलासनम् ।

तिलाक्षियुगमावाणा-निशाकर्कन्धसूरिका ॥४३॥

रक्तागस्थेन्दुरेखाब्द-नीलज्योतिरयो मृतम् ।

वल्कल बहुवल्ग्याः कृष्णः काम्बोजिकाफलम् ॥४४॥

गवाक्षीरजनीकृष्णा-निम्बवेल्ककठिलकम् ।

मानिकाशं पृथक् क्षुप्तं तुल्यं भूशर्करा मृतम् ॥४५॥

त्रिफलाबीजतैलेन भावितं कर्षसम्मितम् ।

प्राज्ञे मृतेन मध्याह्ने गुडेन मधुना निशि ॥४६॥

पादं पादार्द्धमात्रं वा पोटल्याश्च रजो भवेत् ।

ह्यैङ्गवीनशाल्यन्न-कृष्णगोक्षीरवर्त्तिनः ॥४७॥

गन्धकादिपोटल्या प्रयोगान्तरे—कारवी कृष्णगीरकम् । शौण्डो पिप्पली । सूची कुश । वच वचा । फल त्रिफला । असन खनामग्यातम्, “फलासनम्” इत्यत्र “किलासनम्” इति पाठे—किल किलपादिका, क्षुद्रखज्जालुलता इत्यर्थः । तिलाक्षि तिलनेत्र, तिलनालमूलमित्यर्थः । युग ऋद्धि, तदभावे बला गच्छा । मावाणा शरपुष्पाभेदः, “तिलाक्षियुगमावाणा” इत्यत्र “तिलाक्षिह्रुषावाणा” इति पाठान्तरम् । निशा हरिद्रा । कर्कन्ध आरख्यवदरम् । सूरिका राजिका । रक्तागस्थ रक्तवक । इन्दुरेखा सोमराजौ । अब्द मूलकम् । नीलज्योति रसाञ्जनम्, नील-नीलीवृक्ष, ज्योति चित्रक इत्यर्थो वा । अयो मृत मृतलौहम् । वल्कल बहु-वल्ग्या शोभाञ्जनत्वक् । कृष्ण मरिचम् । काम्बोजिकाफल गुञ्जाबीजम्, “कृष्ण काम्बोजिकाफलम्” इति समस्तपाठे—कृष्णवर्णगुञ्जाफलम् । गवाक्षी गीरचकर्कटी । रजनी दावी । कृष्णा गान्धारी पिप्पली वा । वेल्क विडङ्गम् । कठिलक पुनर्नवा । मानिकाश शरावमितम् । भूशर्करा इक्षुविकारजा शर्करा, न तु पुष्परसादिभ्यो जाता शर्करा इति विशेषेण ज्ञापनायै भूपदीपादानं बोद्धव्यम्, शर्करकन्दारव्य आलु-विशेष इत्यर्थो वा । अत्र शर्करामृतयोर्मितितयोः सर्वचूषसमानत्वं बोद्धव्यम् । त्रिफलाबीजतैलेन त्रिफलाबीजभवतैलेन । भावितमिति सप्ताहम् । पाटमिति ।—वषाभाद्योगस्य कर्षसावापेक्षया पाद पादार्द्धमात्रं वा पोटल्या रज गन्धकादि-पोटलीचूर्णम्, योगमिस कर्षसाण पोटल्या साषड्वयेन साषचतुष्टयेन वा सह पिबेत् ।

एवं वर्षत्रयं कुर्यात् स्याद्वलीपलितोज्झितः ।
 प्रत्यहं मण्डलं खादेत् पथ्यं त्यक्त्वा ततः परम् ॥
 इष्टाहारविहारी च सहस्रायुर्मवेद्भुवम् ॥४८॥

अथ वज्रेश्वर ।—

भस्मसूतं वज्रभस्मं पलैकैकं प्रकल्पयेत् ।
 गन्धकं मृतताम्रञ्च प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥४९॥
 अर्कक्षीरैर्दिनं मद्यं सर्वं तत् गोलेकौकृतम् ।
 लब्ध्वा तद्गूधरे पचात् पुटेकेन समुद्धरेत् ॥५०॥
 एष वज्रेश्वरो नाम ग्रीहगुल्मीदरापहः ।
 घृतैर्गुञ्जादयः लेह्यं निष्कं श्वेतपुनर्नवा ॥
 गवां मूत्रैः पिबेच्चानु रजनीं वा गवां जलैः ॥ ५१ ॥

अथ देवदालीपञ्चाङ्गचूर्णम् ।—

पञ्चाङ्गदेवदाल्यास्तु चूर्णकषं शिवाम्बुना ।
 भासमात्रं पिबेद्यस्तु ग्लोहा तस्य करोति किम् ? ॥५२॥

अथ तक्रासव ।—

लवणं रजनीं राजीं प्रत्येकं पलपञ्चकम् ।
 चूर्णितं निक्षिपेद्गण्डे शततक्रपलान्विते ॥५३॥

ह्येयद्भवौनं सद्योजातं घृतम्, ह्येयद्भवादिना वक्तते जीवति इति तस्य ह्येयद्भवादि-
 सेविन इत्यर्थः । प्रत्यहमिति वषट्पथमित्यनेन सम्बध्यते, एवञ्च वषट्पथं यावत् प्रतिदिनं
 खादेदित्यर्थः । मण्डलं खादेत् पथ्यं मण्डलम् अष्टचत्वारशद्दिनं यावत् पथ्यं खादेत्
 पथ्यमुक्त्वा ततः परम् अष्टचत्वारशद्दिनानन्तरं, त्यक्त्वा, पथ्यमिति शेषः, इष्टाहार-
 विहारी भवेत् यथाकामाहारविहारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३—४८ ॥

वज्रेश्वर—गवां जलैः गोमूत्रैः ॥ ४९—५१ ॥

देवदालीपञ्चाङ्गचूर्णं—देवदालीं हस्तिघोषकं तस्यां पञ्चाङ्गं पत्रपुष्पफलमूल-
 लयूपम् । शिवाम्बुना हरीतकीकायेन ॥ ५२ ॥

तक्रासवे—लवणं सेन्धवम् । राजीं राजिका, “राजसरिषा” इति

त्रिदिन मुद्रितं रक्षेत् पञ्चात् पञ्चपल सदा ।

पीत्वा विनाशयेत् श्लेहं लिःसप्ताहान्न सशयः ॥ ५४ ॥

अथ एरण्डचारम ।—

समूलपत्रमेरण्डं कृद्धा भाण्डे पुटे पचेत् ।

तत्कर्षं पलगोमूत्रैः पीतं श्लेहविनाशनम् ॥ ५५ ॥

अथ शरपुङ्गादियोग ।—

शरपुङ्गार्कयोर्मूलं चिर दन्तैश्च चर्वितम् ।

गिलितं नाशयेत् श्लेहं यवागूपानमाचरेत् ॥ ५६ ॥

अथ वज्रचारप्रयोगोपदेश ।—

वज्रचारन्तु कर्षकं भक्ष्यं श्लेहविनाशनम् ॥ ५७ ॥

अथ काञ्चनीप्रयोग ।—

काञ्चनीमूलचूर्णन्तु निष्कमात्रं सदा पिबेत् ।

सुरया काञ्चिकैर्वाऽथ हन्ति श्लेहं चिरन्तनम् ॥ ५८ ॥

अथ श्लेहि रक्तमोक्षोपदेश ।—

श्लेहानां पृष्ठदेशे तु रक्तस्रावश्च कारयेत् ।

अर्कक्षीरं ससिन्धूयं क्षिपेत्तत्र रुजापहम् ॥ ५९ ॥

ख्यातम् । शततन्त्रपलान्विते शतपलतन्त्रान्विते । श्लेहमिति अकारान्तश्लेहपञ्चत्य-
कपम् ॥ ५३।५४ ॥

एरण्डचारे—तत्कर्षम् एरण्डचारकर्षम् ॥ ५५ ॥

शरपुङ्गादियोगे—शरपुङ्गाकमूलं दन्तैश्च चर्वित्वा गिलितं न तु जलादिना-
कचकौक्य ॥ ५६ ॥

वज्रचारप्रयोगोपदेशे—वज्रचारम् उदरचिकित्सिते वक्ष्यमाणम् ॥ ५७ ॥

काञ्चनीप्रयोगे—काञ्चनीमूलचूर्णं खर्षणीमूलचूर्णं हरिद्राकन्दचूर्णं वा ॥ ५८ ॥

श्लेहि रक्तमोक्षस्य कचक्षयतानाह, श्लेहानामिति ।—श्लेहानां श्लेहरेणिणा-
मित्यर्थः, श्लेहो अस्ति एषामिति अर्थः आदिभ्यश्च, “श्लेहानाम्” इति
पाठान्तरेऽपि स एवार्थः । तच्च रक्तस्राववार्थम् उत्पादिते ग्रन्थे । रुजापह-
रणेदनापहम् ॥ ५९ ॥

अथ शिखिवाडव ।—

मारितं सूतताम्राभं गन्धकं माक्षिकं समम् ।
 मर्दयित्वाऽऽर्द्रकद्रावैर्यवक्षारयुतैर्दिनम् ॥ ६० ॥
 त्रिगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं नागवल्लीदलेन च ।
 वातगुल्महरं ख्यातो रसोऽयं शिखिवाडव ॥ ६१ ॥
 विडङ्गं दाडिमं हिङ्गुं सैन्धवैलासुवर्चलम् ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा कर्षिकं सुरया सह ॥
 वातगुल्महरं देयमनुपानं सुखावहम् ॥ ६२ ॥

अथ दीप्तानर ।—

शुद्धं सूतं समं गन्ध सूताश्च सूतताम्रकम् ।
 शाकवृक्षोत्पञ्चाङ्ग-द्रवैर्मर्द्यं दिनत्रयम् ॥ ६३ ॥
 दिनं सर्पाक्षिजैर्द्वावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ।
 पञ्चधा भूधरे चाथ चूर्णं जैपालतुल्यकम् ॥ ६४ ॥
 द्विगुञ्जं भक्षयेच्चाऽऽज्यै पित्तगुल्मप्रशान्तये ।
 द्राक्षाहरीतकीकाथमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥
 रसो दीप्तानमगो नाम पित्तगुल्मं नियच्छति ॥ ६५ ॥

शिखिवाडवे—मर्दयित्वाऽऽर्द्रकद्रावैर्यवक्षारयुतैर्दिनमित्यस्य आर्द्रकरसेन यवक्षारो-
 दकेन च एकैकं दिनं मर्दयित्वा इत्यर्थः, “यवक्षारयुतैः” इत्यत्र “यवक्षारयुतम्” इति
 पाठे—यवक्षारयुतं सूतताम्राभमिति योजनीयम् । ‘आर्द्रकद्रावैः’ इत्यत्र “क्षिद्रकद्रावैः”
 इति रसरत्नाकरे पाठः । अस्यानुपानमाह, विडङ्गमिति ।—सुवर्चलं सौवर्चललवणम्
 आदित्यभक्ता वा । रसेन्द्रक्षारेऽस्य “वडवानल” इति सज्ञा दृश्यते ॥ ६०—६२ ॥

दीप्तानरे—सूताश्च सूतभागः, तेन वयाणासपि समभागता ज्ञातव्या । शाकिति ।—
 शाकः मरुजद्रुमविशेषः, “शेगुन” इति भाषा, तस्य पञ्चाङ्गद्रवैः त्वक्पत्रपुष्पफलमूल-
 रसैः । सर्पाक्षी गन्धनाकुली, राक्ताभेदः । भूधरे भूधरयन्त्रे । चूर्णं जैपालतुल्यकमिति
 शोधितजयपालवीनचूर्णं पक्षौषधतुल्यम् । रसरत्नाकरेऽस्य “उड्डानर” इति
 सज्ञा ॥ ६३—६५ ॥

अथ विद्याधर ।—

गन्धकं तालकं ताप्यं नृतताम्रं मनःशिलाम् ।
 शुद्धं सूतञ्च तुल्याश्व मर्दयेद्भावयेद्दिनम् ॥ ६६ ॥
 पिप्पल्यास्तु कषायेण भावयेत् स्नुग्भवेन च ।
 निष्कार्द्वं भक्षयेत् क्षौद्रैर्गुल्मं स्त्रीहं विनाशयेत् ॥
 रक्तो विद्याधरो नाम गोमूत्रञ्च पिबेदनु ॥ ६७ ॥

अथ व्योषादिचूर्णम् ।—

तिलकाथो गुडञ्चाऽऽज्यं व्योषभागीरजीऽन्वितम् ।
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्ये तु योषितः ॥ ६८ ॥

अथ देवदार्वदिचूर्णम् ।—

देवदारुं कणां भार्गीं शुण्ठीं करञ्जवल्कलम् ।
 चूर्णं तिलानां काथेन रक्तगुल्महृणं भवेत् ॥ ६९ ॥

अथ रक्तोदरकुठारः ।—

पारदं शिखितुल्यञ्च जैपालं पिप्पलीं समम् ।
 आरग्वधफलान्मज्जां वज्रीदुग्धेन भावयेत् ॥ ७० ॥
 सूक्ष्ममात्रा वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्याज्जलोदरम् ।
 चिञ्चाफलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥
 रक्तोदरं हरेत् सैव कठिनं रेचयेदनु ॥ ७१ ॥

विद्याधरे—“नृतताम्रम्” इत्यत्र “स्वर्णम्” इति तथा “गोमूत्रम्” इत्यत्र
 “गोदुग्धम्” इति च रसिन्द्रसारसङ्ग्रहे पाठान्तरम् । श्लेषोत्तरेऽयं योगः ॥ ६६।६७ ॥

व्योषादिचूर्णम्—गुडादिकं प्रक्षेपविधया योज्यम् । “गुडञ्चाज्यं व्योषभागीरजी-
 ऽन्वितम्” इत्यत्र “गुडव्योषहिङ्गुभागीर्युती भवेत्” इति चक्रसङ्ग्रहोक्तपाठान्तरम् ॥ ६८ ॥

देवदार्वदिचूर्णम्—सर्वं स्पष्टम् ॥ ६९ ॥

रक्तोदरकुठारे—शिखितुल्यं मयूरघोषाभं तुल्यम् । “जैपालं पिप्पलीं समम्”
 इत्यत्र “जैपालं गन्धकं समम्” इति रसरत्नाकरे पाठः । वज्रीदुग्धेन क्षुद्रोक्षीरेण ।
 “सूक्ष्ममात्रा वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्यात् जलोदरम्” इत्यत्र “धात्रीफलरसे खादेत्
 स्त्रीणां रक्तोदरं हरेत्” इति रसरत्नाकरोक्तं पाठः युक्तः, “स्त्रीणां हन्यात् जलोदरम्”

अथ वैश्वानररस ।—

विष्णुकान्ता च जैपाल लाङ्गली सुरदारिका ।
 यवचिञ्चाऽम्बुसारेण तासा द्विगुणगन्धकम् ॥७२॥
 पक्षं विमर्दितं सूत स्नेदयेन्मृदुनाऽग्निना ।
 गुल्मे गुञ्जात्रयञ्चास्य सोष्णास्त्वष्टृतसैन्धवम् ॥७३॥
 वातजे कफजे लिह्यान्मध्वार्द्रकसमन्वितम् ।
 ससितामालिकं पित्ते सोऽय वैश्वानरो रसः ॥ ७४ ॥

अथ अग्निकुमार ।—

नेपालवैगन्धरसत्रयाणा फलत्रयस्यापि कटत्रयस्य ।
 मूत्रे गवा षोडशभागमाने भागान्नवैकत्र दिनत्रयञ्च ॥७५॥
 विमर्द्य तेषा बदरप्रमाणा बद्धा वटीमुष्णजलानुपानात् ।
 एकत्र युक्ता सहसा निहन्ति सा रेचयित्वा मलजालमादौ ॥७६॥
 गुल्मं यक्तृ पाण्डुविवन्धशूलं मान्द्यं ज्वरञ्चाथ जलीदरञ्च ।
 अग्नेः कुमारः सहसा निहन्त्यादुद्दीपितो दोष इवान्धकारम् ॥७७॥

इत्यस्य असङ्गतत्वात् । रक्तीदर रक्तगुण्डम् इति यावत् । सा एव सा वटी एव ।
 कठिनमिति रक्तादरमित्यस्य विशेषणम् । रेचयेदनु इति वटीभक्षणान्न पश्चात् रक्तं
 स्नावयेत् इत्यर्थः । “रेचयेदनु” इत्यत्र “लेपनेन तु” इति रसरत्नाकरीकृताठ
 सुगमं युक्तम् । रसेन्द्रसारसङ्गृहे अस्य “उदरारिरस” रसरत्नाकरे च
 “नाराचको रस” इति सज्ञा ॥ ७०।७१ ॥

वैश्वानररसे—विष्णुकान्ता अपराजिता । सुरदारिका सुक्का । “सुरदारिका”
 इत्यत्र “सुरदालिका” इति पाठे—देवदालिका, पीतघोषक इत्यर्थः । यवचिञ्चाऽम्बु-
 सारेण यवचिञ्चा क्षिरिणी अस्या अम्बुसारेण क्वाथोदकेनेत्यर्थः, यवचिञ्चा क्षीरिणी
 अम्बु बालक तयो सारेण क्वाथेन इत्यर्थो वा, मर्दयेदिति शेषः । तासा
 विष्णुकान्तादीना सुरदारिकान्ताना मिलितानामित्यर्थः । सूतमपि गन्धकतुल्य
 ग्राह्यम् । अयमर्थः,—विष्णुकान्तादीना द्विगुणेन गन्धकेन सम पारद गृहीत्वा कज्जली
 कुर्यात्, तत चूर्णसमूहं तत्र लिक्ष्य यवचिञ्चाक्वाथेन पक्ष विमर्द्य च लघुपटे पचेत् ।
 वातजे इति सोष्णास्त्वष्टृतसैन्धवमित्यनेन सम्बध्यते ॥ ७२—७४ ॥

अग्निकुमारे—नेपाल तासम् । वैगन्ध. गन्धक. । षोडशभागमाने इत्येक-

अथ सर्वाङ्गसुन्दर प्राणेश्वरो रसः ।—

शुद्धमभ्रं रसं गन्धं मेलयित्वा समाशकम् ।
 तालमूलोरसैर्मर्द्यं कल्कं सम्पादयेच्छुभम् ॥७८॥
 तत् कल्कं कूपिकामध्ये कृत्वा वक्त्रं निरुन्धयेत् ।
 खटिन्या मुखमाच्छाद्य नृदा खर्परसज्ञया ॥७९॥
 कूपिका लेपयेत् सर्वा शोषयेदातपे खरे ।
 कूपिका भूगतायाञ्च कृत्वा ता पुटयेत्ततः ॥८०॥
 कूपिका मर्दयेत् कृत्स्नां खटिन्या सह सयुताम् ।
 त्रिभिः क्षारैस्तु तच्चूर्णं पञ्चभिर्लवणैस्तथा ॥८१॥
 त्रूषणं त्रिफला हिङ्गु पुरमिन्द्रयवास्तथा ।
 गुञ्जाकिनी तथा चित्रमजमोदा यमानिका ॥८२॥
 एतानि समभागानि समादाय विचूर्णयेत् ।
 योजयेत् सह सूतेन ततः सिध्यति सूतकः ॥८३॥
 सिद्धसूतस्य चूर्णेन माषं सर्वरुजापहम् ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय रसं सर्वाङ्गसुन्दरः ॥८४॥
 उष्णोदकानुपानन्तु पाययेच्चलुकद्वयम् ।
 भक्षयेदेकवारन्तु द्विवार न कथञ्चन ॥८५॥

आगापेक्षया षोडशगुणगोमूत्रे । आगान् नव इति नेपालादीना कटुवयान्ताना नवाना
 प्रत्येकमेकैकभाग इत्यर्थः ॥ ७५—७७ ॥

सर्वाङ्गसुन्दरप्राणेश्वरे—नृदा खर्परसज्ञया कङ्करवृत्तिकया भग्नस्थाल्यादिचूर्णेन
 वा । “कूपिका भूगतायाञ्च कृत्वा ता पुटयेत्ततः” इत्यत्र “कूपिका भूगता कृत्वा ता
 सम्यक् पुटयेत्ततः” इति पाठकल्पना समीचीना । पुरम् अशुक गुग्गुलुर्वा । गुञ्जाकिनी
 गुञ्जा, तस्या फलं याच्यम् । अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जकत्वात्, वहि-
 परिमार्जने तु अजमोदायाम् आरण्ययमानी गृह्यते इति वृद्धवैद्या, तथा
 च—“अन्तःसम्मार्जने प्रायोऽजमोदा च यमानिका । वहिःसम्मार्जने ज्ञेया
 अजमोदाऽजमोदिका ॥” इति, एवञ्च यमान्या आगद्वयम् । सिद्धसूतस्य
 सम्यक् पक्वस्य अस्य रसस्य इत्यर्थः । चूर्णेन विचारादिचूर्णेन सह, सिद्धसूतस्य

दिनमध्ये वारमेक दातव्यो भिषजा रसः ।
 शीतोदक सकृद्देयं तृडभावेऽप्यहर्निशम् ॥८६॥
 भोजने वर्जयेत्तत्र शाकाभ्यं हिदल तथा ।
 तैलाभ्यङ्गं ब्रह्मचर्यं वर्जयेच्छुन दिवा ॥८७॥
 हितं तत् सेवयेत् पथ्यमहितञ्च विवर्जयेत् ।
 अनेनैव प्रकारेण योजयेत् प्रतिवासरम् ॥८८॥
 यस्त्वचेतनता याति सान्निपाती कथञ्चन ।
 तस्य नातिप्रयोक्तव्यो रसो यन्नाङ्घ्रिष्वग्रेः ॥८९॥
 देवाग्निऋषिविप्राश्च कुमारौ योगिनीगणान् ।
 पूजयित्वा यथाशक्त्या सेव्यः प्राणेश्वरो रसः ॥९०॥
 गुल्मघ्नाष्टविध वात शूलञ्च परिणामजम् ।
 सन्निपातज्वरञ्चैव प्लोहानमपकर्षति ॥९१॥
 कामला पाण्डुरोगञ्च मन्दाग्नि ग्रहणौ तथा ।
 शिववत् सेवितो हन्ति रसः प्राणेश्वरस्त्वयम् ॥९२॥

अथ गुल्मनाशन ।—

गन्धकं रसतुल्यञ्च द्विभाग सैन्यवस्य च ।
 त्रिभाग टङ्कणं प्रोक्तं चतुर्भागञ्च तुल्यकम् ॥९३॥

इति योजना । “चूर्णेन” इत्यत्र “पर्णेन” इति पाठः साधु । नाष नाषकमानम् ।
 उष्णोदकानुपानमिति भक्षयेदित्यनेन सन्वध्यते, न तु पाययेदित्यनेन, तस्य च
 पुलुकद्वयमित्यनेन सन्वत्स । त्रियन्मानमुष्णोदकमनुपिवेदित्याकाङ्क्षायाभाच्च, पाययेत्
 पुलुकद्वयमिति ।—पुलुकद्वयं गण्डूषद्वयम् । शीतोदकमित्यादौ अहर्निशं सकृद्देय-
 मिति योजना काव्या, दिवारात्रिमध्ये एकवारं शीतलजलमवश्यमेव दातव्यमित्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्यम् उपपन्ननिग्रहः, प्रायेण सर्वत्रैव रात्रौ तस्य विहितत्वेऽपि योगप्रभावादत्र
 तस्य वर्जनीयता ज्ञातव्या । पथ्यं पादाहारः, मितमित्यर्थः, “पादाहारं पथ्यमाहुः”
 इति राजनिघण्टुस्मरणात्, यद्धितं तत् पथ्यं सेवयेत् हितमपि न त्वमितं
 सेवतल्यर्थः । नातिप्रयोक्तव्यं अल्पमात्रया देय इत्यर्थः, यद्वा—नातिप्रयोक्तव्यः
 अनतिचिरेणैव प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ॥ ७८—९२ ॥

पञ्चमन्तु वराट् स्वात् षड्भागं शङ्खमेव च ।

वक्त्रिमूलकषायेण चिरवित्स्वरसेन च ॥८४॥

आर्द्रकस्य रसेनात्र प्रत्येकन्तु पुटत्रयम् ।

तत्समं मारिच चूर्णं शार्णार्द्धं भक्षयेन्नरः ॥

पञ्चगुल्म क्षयं श्वास मन्दाग्निश्चाशु नाशयेत् ॥ ८५ ॥

अथ शूलचिकित्सा ।—

अथ अग्निमुख ।—

मृतसूताभ्रक तास्र गन्धकश्चास्त्ववेतसम् ।

विष फलत्रयं तुल्यं सर्वं मर्द्यं दिनावधि ॥८६॥

विषमुष्टिर्जया वासा विजया रक्तशालिनी ।

बृहती च महाराष्ट्री धुस्तूरः पद्मपत्रकः ॥८७॥

नागवल्ली शमौ जम्बू भाव्यमेभिर्द्रवैस्त्र्यहम् ।

समाश पञ्चलवणं दत्त्वाऽऽर्द्रकरसेन च ॥८८॥

गुल्मानाशने—चिरवित्स्वरसेन करञ्जव्रसेन । प्रत्येकन्तु पुटत्रयमिति प्रत्येकद्रव्येण एकैकदिनं मर्दयित्वा पुटो दातव्य एव दिनत्रयं कार्यम् । तत्सममिति ।—
तेन सिङ्गेनौषधेन समं तुल्यं मरिचचूर्णं गृहीत्वा मिश्रयेत्, ततः अस्य शार्णार्द्धं भक्षयेदित्यर्थः ॥ ८३—८५ ॥

कुक्षिगतार्चिसाधर्म्यात् गुल्मानन्तरं शूलचिकित्सितं विधेयं प्रक्रमते, तत्राग्निमुखे—विषमुष्टिं कुपौलु, “कुचिला” इति ख्यातम् । जया जयन्ती । रक्तशालिनी रक्ततण्डुलीयक रक्तपुनर्नवा वा । महाराष्ट्री जलपिप्पली । भाव्यमेभिर्द्रवैस्त्र्यहमिति विषमुष्ट्यादीनां प्रत्येकं क्षायिन स्वरसेन वा दिनत्रयं भावना दातव्या इत्यर्थः । “विषमुष्टि” इत्यादि “जम्बू” इत्यन्त्यस्थले रसेन्द्रसारसङ्गृहे “कञ्जकमुनगवल्ली-कण्टकारीजयाङ्गि । कमलसलिलवासा मुष्टिवज्रम्बुपूरैः ॥ अरुणसहस्रपाकैर्मातुलुङ्गैश्च योज्य” इति तथा रसरत्नाकरे “विषमुष्टितिका वासा विजया रक्तशालिनी । बृहती च महाराष्ट्री धुस्तूरः पद्मपत्रकम् ॥ अस्यावर्त्यासृता जम्बुर्गन्धः नीलीत्पलद्रवैः” इति पाठः । समाशमिति ।—भावनानन्तरं मिलितपञ्चलवणं सर्वचूर्णसमं दद्यात्

दिनं पेथं ततः कुर्याद्वटिकाञ्चणमात्रकाः ।

भक्षयेद्वातशूलार्तः सोऽयमग्निमुखो रसः ॥८९॥

हरीतकी प्रतिविषा हिङ्गु सौवर्चल वचा ।

कलिङ्गेन्द्रयवास्तुल्य पाययेदुष्णवारिणा ॥

कर्षकमनुपान स्याद्वातशूलहर परम् ॥९०॥

अथ चारप्रयोग ।—

चिञ्चाक्षार जलैः पीत शूल शान्तिमवाप्नुयात् ॥ १०१ ॥

अथ त्रिनेत्र ।—

खण्डितं हारिण शृङ्गं स्वर्णं शुल्वं मृत रसम् ।

दिनैकञ्चाऽऽर्दकद्रावैर्मयं रुद्धा पचेत् पुटे ॥१०२॥

त्रिनेत्राख्यो रसः सोऽयं माषं मध्वाज्यकैर्लिहेत् ।

सैन्धव जीरक हिङ्गु मध्वाज्याभ्या लिहेदनु ॥

पक्तिशूलहरं ख्यातं मासमात्रान्न सशयः ॥१०३॥

अथ सौभाग्ययोग ।—

टङ्गणं मूर्च्छितं सूतं यवक्षारं समं समम् ।

चूर्णितं भक्षयेन्माषं मधुना पक्तिशूलनुत् ॥

जम्बूमासाज्ययोर्यूषमनुपानं पिबेत् मटा ॥१०४॥

दिनं यावत् आर्द्रकरसेन मर्दयेत् इति । प्रतिविषा अतिविषा । अग्निमुखरसस्य अनुपानत्वेन कल्पनीयोऽयं योगः ॥ ८९—१०० ॥

चारप्रयोगे—चिञ्चाक्षारं तिलिङ्गीलकृतं चारम् ॥ १०१ ॥

त्रिनेत्रे—खण्डितं वुटितम्, अणूकृतमित्यर्थः, “खण्डितम्” इत्यत्र “टङ्गणम्” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसरत्नाकरे च पाठः । सूतं रसं रससिन्दूरः । “शुल्वम्” इत्यत्र “गन्धः” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तथा “शुद्धम्” इति च रसरत्नाकरे पाठः । रसेन्द्रेण “त्रिगुणाख्यो रसः” इति सज्जान्तरम् ॥ १०२।१०३ ॥

सौभाग्ययोगे—मूर्च्छितं सूतं रससिन्दूरः । जम्बूमासाज्ययो यूषं प्रगालं लसच्छागमासयो, रसम् । अजाया इदमिति आज्यं क्षागमासम् ॥ १०४ ॥

अथ चिन्तामणि ।—

सूतेन गन्ध द्विगुणं विमर्द्य कोरण्टनिम्ब्यरसैर्दिनं तत् ।
चिञ्चोद्भवच्छिलिरसेन चैकं दिनञ्च गोलं रविसम्पुटस्थम् ॥१०५॥
लिप्त्वा सदा शुष्कमतीव कृत्वा सामुद्रयन्त्रेण पुटं ददौत ।
उद्धृत्य शीतं रसपादभागं प्रक्षिप्य गन्धं विपचेन्मनाक् च ॥ १०६॥
विषञ्च दत्त्वा रसपादभागं लोहस्य पात्रे तु क्लशानुतोयैः ।
रसस्तु चिन्तामणिरिव उक्तो वातारितैलेन समाक्षिकेण ॥१०७॥
वस्त्रेण मानं प्रददौत चास्त्रं तैलञ्च शीतं परिवर्जयेच्च ॥१०८॥
हन्ति गुल्मं महाभ्रान् तूनीं प्रतितुनीमपि ॥१०९॥

अथ गूलकेशरी ।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं यामैकं मर्दयेद्वटम् ।
द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रं सम्पुटे तन्निरोधयेत् ॥११०॥
ऊर्ध्वाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेद्विषक् ।
रुद्ध्वा गजपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥१११॥
सम्पुटं चूर्णयेत् सूक्ष्मं पर्णखण्डे द्विगुल्मकम् ।
भक्षयेत् सर्वशूलार्तो हिङ्गुं शुण्ठीं च जीरकम् ॥११२॥
वचामरिचसञ्चूर्णं कर्षमुष्णजलैः पिबेत् ।
असाध्यं नाशयेच्छूलं रसं स्याच्छूलकेशरी ॥११३॥

चिन्तामणी—कोरण्टानिम्ब्यरसैः कोरण्टं वदरं, कोरण्टरसेन निम्बुकरसेन च । चिञ्चोद्भवच्छिलिरसेन तिलिङ्गीतसेन । रविसम्पुटस्थं ताम्रपात्रनिहितम् । सामुद्रयन्त्रेण यन्त्रविशेषेण, तदंशके लवणयन्त्रेणापि पाकमर्हत्ययं रसः, तत्र ताम्रपात्रान्तं रसादिकं संस्थाप्य पुटनोपदेशात् । क्लशानुतोयैः मनाक् विपचेत् इति सम्बन्धः, क्लशानुतोयैः क्षितकक्षाये । तूनीप्रतितूयौ वातव्याधि-
कथिते । प्रतितुनीमित्यत्र ऋक्संहिता ॥ १०५—१०८ ॥

गूलकेशरिणि—सम्पुटे इति ताम्रसम्पुटे, पूर्वयोगसवादात् । अत्र हिङ्गादिक-
मनुपेयम् ॥ ११०—११३ ॥

अथ वन्यादिचारः ।—

वन्ध्यानाङ्गलिकामूलं शङ्खन्तु दिगुण तयोः ।

त्रयाणां भावयेच्छृणुं त्रग्रह जम्बीरजद्रवैः ॥११४॥

रुद्धा गजपुटे पच्यात् तत् क्षार मरिचैर्घृतैः ।

कर्षमात्रं पिबेच्छूलो तत्क्षणात् सुखमाप्नुयात् ॥११५॥

अथ स्तोत्राद्यापनः ।—

अभ्रं ताम्रं तथा लोहं प्रत्येकं संस्कृतं पलम् ।

सर्वमेतत् समाहृत्य गृह्णीयात् कुशलो भिषक् ॥११६॥

आज्ये पलद्वादशके दुग्धे तत्स्वरसङ्घातके ।

पक्त्वा तत्र क्षिपेच्छृणुं सुपूतं घनतन्तुना ॥११७॥

विडङ्गत्रिफलावङ्गि-त्रिकटुना तथैव च ।

पिष्ट्वा पलोन्मितानेतान् यथा सम्मिश्रता नयेत् ॥११८॥

ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तद्विचक्षणः ।

आत्मनः शोभने चाङ्गि पूजयित्वा गुरु रविम् ॥११९॥

वन्ध्यादिचारः—वन्ध्या वन्ध्याकर्कोटकी, तस्या मूलम् ॥११४॥११५॥

स्तोत्राद्यापने—संस्कृतं नारणपुटनादिभिः कृतसंस्कारम् । “अभ्रं ताम्रं तथा लोहम्” इत्यत्र रसेन्द्रचिन्तामणिरसरत्नाकरकण्ड्याम् “अभ्रं ताम्रं रस लोहम्” इति पठित्वा योगस्यास्य चतुःसमलोहम् इति संज्ञा कृता । रसेन्द्रसारव्याख्याकारस्तु “अभ्रं ताम्रं रसं गन्धं लोहं प्रत्येकं पलम्” इति रामसेनघृतपाठमङ्गीकृत्य तत्कृतं व्याख्यानमेव “अप्रतिषिद्धं परमं तमनुसमेव” इति न्यायात् स्वीकृतवान्, तत्र खलु एषा व्याख्या यतः “अन्धादिगन्धानां निमित्तानां चतुर्णां द्रव्याणां तुल्यं लोहं गृह्णाति, अतश्चास्य चतुःसमलोहमिति संज्ञा इति वदति” इति । एतत् न मनोरमं, यतः प्रत्येकं पलम् इति अन्यस्थितेन प्रत्येकं इति पदेन पञ्चानामेव पलमानता स्वीकर्तव्या, न तु लोहस्य सर्वतुल्यमानता इति । दुग्धे तत्स्वरसङ्घातके तच्छब्दसङ्घातं माने, पलद्वादशमाने इत्यर्थः, “दुग्धे वत्सरसङ्घातके” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसेन्द्रचिन्तामणिचर्चादात्, “दुग्धेऽपि घृतसङ्घातके” इति रसरत्नाकरदर्शनाच्च । घनतन्तुना शूलवस्त्रेण । पलोन्मितानिति विडङ्गादीनां मिलित्वा पलमानत्वं द्रव्यप्रधाननिर्देशात्

घृतेन मधुना मद्यैः पाययेन्माषकादिकम् ।
 अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्जयेत्तत् समाहितं ॥१२०॥
 अनुपानञ्च दुग्धेन नारिकेलोदकेन वा ।
 जीर्णे शर्करशाल्यन्न-मुद्गमांसरसादयः ॥१२१॥
 रसपानाविरुद्धानि द्रव्याण्यन्यानि योजयेत् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ॥१२२॥
 गुल्मशूल शिरःशूलं यक्ष्मप्लीहानशेषतः ।
 अग्निमान्द्य क्षयं कुष्ठं कासं श्वास विचर्चिकाम् ॥
 अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन साधयेत् ॥१२३॥

अथ चारुतानम् ।—

रसेन ताम्रस्य दलानि लिप्ता गन्धेन ताम्रं द्विगुणेन पश्चात् ।
 वस्त्रेण बद्ध्वाऽथ समुद्रजेन चारुत्रयेणापि च वेष्टयित्वा ॥१२४॥
 मृदा च सलिष्य पुटं ददौत दलानि ताम्रस्य विचूर्णयेत् ।
 धुस्तूरचिचार्द्र-कटुत्रयैश्च विमर्दयेत्तत् त्रिदिनप्रमाणम् ॥१२५॥
 कलाप्रमाणेन विषञ्च दत्त्वा वस्त्रं ददौतास्य च वातशूले ॥१२६॥

“विडङ्गाटीनामष्टाणां मिलित्वा पलमानत्वम्” इति त्रिविक्रमसंवादाच्च । आत्मनः
 शोभने चाङ्गि स्वस्य शोभनचन्द्रतारादिसमन्विते दिवसे । पाययेदिति ।—प्रथमेऽङ्गि
 ज्ञापयित भक्षयित्वा क्रमज्ञं नावाहङ्गि कृत्वा अष्टौ माषकान् यावत् वर्जयेत् ।
 “शर्करशाल्यन्न” इत्यत्र “लोहितशाल्यन्न” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसरत्नाकरादौ
 पाठान्तरम् । रसपानाविरुद्धानि रसप्रयोगे अनिविद्धानि ॥ १२६—१२७ ॥

चारुतानम्—समुद्रजेन सामुद्रजवस्त्रेण । चारुत्रयेण स्वर्जिकायावत्कटकणेन ।
 कलाप्रमाणेन ताम्रापेक्षया षोडशांशेन । आदौ द्विगुणेन मन्धेन पारट कज्जलीकृत्य
 पश्चात् तथा सूततुल्यानि ताम्रपत्राणि लिप्येत तानि च ताम्रदलानि समुद्रजाटिका
 आलिप्य वस्त्रखण्डेन बध्नीयात्, ततस्तदुपरि मृदा आलिप्य पुटेत्, अथ तानि ताम्र
 दलानि विचूर्ण्य धुस्तूरादीनां प्रत्येकद्रवेण त्रिदिनं मर्दयित्वा तत्र ताम्रषोडशांशं विधु
 मिययेदिति ॥ १२४—१२६ ॥

अथ शूलान्तक ।—

भस्मसूतस्य खस्यापि पलमेकं पृथक् पृथक् ।
 ताम्रभस्मपले तु द्वे गन्धकस्य पलत्रयम् ॥१२७॥
 हरितालस्य कर्षाशं विमलं हेममाक्षिकम् ।
 पलाईं हलिनीकन्दं नागवङ्गौ पलाईकौ ॥१२८॥
 चतुष्पलन्तु त्रिव्रतमेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ।
 भूधात्रीस्वरसेनैव भावयेत् सप्तधा भिषक् ॥१२९॥
 तथा दन्तीरसैर्वत्स दद्यादादृक्कवाग्निना ।
 तेन कोष्ठे विशुद्धे तु दधिभक्तन्तु भोजयेत् ॥
 हरेच्छूलानि सर्वाणि रसं शूलान्तको मतः ॥१३०॥

अथ द्वितीयोऽग्निसूत्र ।—

पारदं माक्षिकं ताम्रं कृष्णाभ्रं गन्धकत्रयम् ।
 माणिस्यं विषं च्छिद्रं त्वग्निशाकन्धकाञ्चनान् ॥१३१॥
 रक्तमारौषनिर्गुण्डौ महाराष्ट्राट्कृष्णकम् ।
 जयाजयलीन्ध्यासैस्तथा च विषतिन्दुकान् ॥१३२॥
 मर्दितं कुक्कुटपुटे पचेदग्निमुखाह्वयः ।
 अष्टगुञ्जामितं सोऽयं प्रयोज्यं साज्यनागरः ॥
 हिङ्गुमौवर्चलोष्णाख्युतो वा गुल्फशूलजित् ॥१३३॥

शूलान्तके—भस्मसूतस्य रसमिन्दूरस्य । खस्य अक्षभस्मन । विमलं रौप्यमाक्षिकं, विमलं हेममाक्षिकयोरपि प्रत्येकं कर्षाशं ग्राह्यं । हलिनीकन्दं लाङ्गलीमूलम् । नागवङ्गौ पलाईकौ इति प्रत्येकम् । सप्तधा ताम्रलकौ ॥१२७—१३०॥

द्वितीयाग्निसूत्रे—गन्धकत्रयं गन्धकस्य त्रयो भागा इत्यर्थः, श्वेतव्रतपीतभेदेन त्रिविधगन्धकमित्यर्थो वा । “गन्धकत्रयम्” इत्यत्र “गन्धकं समम्” इति पाठः युक्तः, समानतन्त्रे एतत्सदृशयोगान्तरदर्शनात् । माणिस्यं सैन्धवम् । अग्निं चित्रकं शाकम् शरणाविशेषं काञ्चनं धूसूरं तान् । “त्वग्निशाकन्धकाञ्चनान्” इत्यत्र “त्वग्निशाकन्धकाञ्चनान्” इति पाठकल्पना साधीयसीत्येव च । “त्वग्निशाकान्धकाञ्चनान्” इति कस्यचित् पाठः । रक्तमारौषं रक्ततण्डुलीयम् । महाराष्ट्री जलपिप्पली । जया विजया । विषतिन्दुकान् कुचेलकान् । पारदादीनां विषतिन्दुकानामां प्रत्येकमेकौ

अथ द्वितीयविनेत्र ।—

रसताम्रगन्धकानां त्रिगुणोत्तरवर्द्धिताशनानाम् ।
 अम्लेन मर्दितानां पुटपक्वाना निषेवितं भस्म ॥१३४॥
 गुञ्जाप्रमाणमार्द्रक-सिन्धूत्यचूर्णसंयुक्तम् ।
 एरण्डतैलमाक्षिकमथ वा पटुहिङ्गजीरकोपेतम् ॥१३५॥
 शमयति शूलमशेषं तत्तद्रसभावितं बहुशः ।
 उपचूर्णैरनुपानैस्तैस्तैः सहितं कफानिलात्तिहरम् ॥१३६॥
 एतच्च हरिणशृङ्ग-मृतकाञ्चनटङ्कणोपेतम् ।
 सष्टतमधु पक्तिशूलं शमयति शूल त्रिनेत्ररसः ॥१३७॥

अथ उदयभास्कर ।—

तोलतुल्यं रसं शुद्धं गन्धकं तच्चतुर्गुणम् ।
 विधाय कज्जलीं क्षुण्णा ततो निम्बुकवारिणा ॥१३८॥
 कल्कां कुर्वीत सखले यावदयामचतुष्टयम् ।
 द्वितोलमथ ताम्रस्य तनुपत्राणि सर्वशः ॥१३९॥
 कल्केन तेन निम्बूक-रसेनाप्लाव्य खल्लके ।
 स्थापयेदातपे तीव्रे पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥१४०॥
 मूपामध्ये निरुध्वाथ कुक्कुटाख्यैस्त्रिभिः पुटैः ।
 पचेच्चुल्लगा विनिक्षिप्य चुल्लीपरिमितोपलैः ॥१४१॥

भाग, गन्धकस्य च भागद्वयम् एकत्र समर्थं जयाजयन्त्यो रसेन एकैकदिनं
 मर्दयित्वा कुक्कुटपुटे पचेत् ॥ १३१—१३३ ॥

द्वितीयविनेत्रे—त्रिगुणोत्तरवर्द्धिताशनानाम् उत्तरीत्तरविगुणवृद्धानाम्, तेन रसस्य
 एको भाग ताम्रस्य भागद्वय गन्धकस्य च नव भागा ग्राह्या । अम्लेन काञ्चिकेन ।
 पटु लवण, शूलहरत्वात् सौवर्चलमेवात्र ग्राह्यम् । तत्तदिति ।—कफवातनाशन-
 द्रव्याणां रसे सप्तवारं भावितं रसादिभक्ष्यं सुचूर्णिततद्व्यानुपाने सह प्रयुक्तं
 कफवातजगदापहं भवेत् । एतत् विनेत्रम् । पक्तिशूल परिणामशूलम् ॥१३४—१३७॥

उदयभास्करे—कल्कमिति ।—यावदयामचतुष्टयं प्रहरचतुष्टयं यावत् निम्बुक-
 रसेन मर्दयित्वा कल्कं कुर्यात् । तेन कल्केन निम्बूकरसपिण्डीकृत्यैस्त्रिभिः कल्केन ।

तत आकृष्य सम्भ्रज्य करण्डे त विनिक्षिपेत् ।

रसोऽय सर्वरोगघ्ना नृणामुदयभास्करः ॥१४२॥

हन्ति शूलानि सर्वाणि तमासीव दिवाकरः ।

पर्णखण्डिकया सार्द्धं देयश्चेत्यपरे जगुः ॥

पथ्यं रोगोचितं देय रसस्यानुचितं त्यजेत् ॥१४३॥

अथ शूलगजकेशरौ ।—

पलप्रमाणसूतेन बलिना द्विगुणेन च ।

शुद्धत्रिपलतालेन कृत्वा कज्जलिका त्राहम् ॥१४४॥

पलमानेन कर्तव्यं शुद्धताम्रस्य सम्पुट ।

पिधानपात्रसङ्गुस्त-तलपात्रास्यवान् खलु ॥१४५॥

कज्जलीं सम्पुटस्यान्तर्निदध्यात्तदनन्तरम् ।

अधस्तादुपरिष्ठाच्च सम्पुटस्य क्षिपेत् खलु ॥१४६॥

आकण्ठं पटुचूर्णं त पिधाय च निवृध्य च ।

विशोष्य गजसज्जेन पुटेन पुटयेत्ततः ॥१४७॥

पटुचूर्णं विधायान्न सिन्धुमध्ये विनिक्षिपेत् ।

पथ्याऽऽर्द्धकरसोपेतो वल्लमानेन सेवितः ॥

रसो निःशेषशूद्रश्च स्याच्छूलगजकेशरौ ॥१४८॥

वल्लीपरिमितोपलैः यावता उपलेन चुल्ली परिपूर्णा भवेत्, तावता उपरीण पचेदित्यर्थः ॥ १४८—१४२ ॥

शूलगजकेशरिणि—बलिना गन्धकेन । पिधानेति ।—पिधानपात्रेण आच्छादन प्रादेष, सङ्गुस्तं सङ्गुक्तमित्यर्थः तलपात्रम् अधः स्थभाजनम्, आधारभूतपात्रमित्यर्थः, पथ्यं तत्, तच्च तत् आश्रयहेति विग्रहः, आस्यवान् सुखवान्, उपारि ऋद्रविजिष्ट-सम्पुट इत्यर्थः, पलमानताज्जेण एव सम्पुटं कुप्यात्, यस्य उपरि द्वारं स्यात् इति । गजसज्जेन पुटेन गजपुटेन । पटुचूर्णं वस्त्रपूतं चूर्णमित्यर्थः, “पटुचूर्णम्” इति पाठे—शूलचूर्णमित्यर्थः । सिन्धुमध्ये स्नेहदायकतर, तच्च शक्तत्वकार्थं कसेवाम् । अथ विधिः,—सूतादितयः कज्जलीकृत्य सच्छिद्रतामपुटाभ्यन्तरे निधाय च तान्द्र-निवृत्त्यात्, ततः स्यात्वा तं पुटं निधाय पुटस्य उपरिधौ, लवणं निदध्यात्, अत्र

अथ द्वितीयचारताम्रम् ।—

पलमितमृतशुल्वं तन्मिश्रितं गन्धचूर्णं
वसुमितपलमानं तिलिन्डीचारचूर्णम् ।
त्रयमिदमभिदिष्टं चारताम्राख्यमेतं
इति सकलशूलं पीतमुष्णोदकेन ॥ १४८ ॥

अथ ताम्राष्टकम् ।—

हिङ्गु व्योषं मधुकरुचकं तिलिन्डीचारताम्रं
सर्वञ्चैतन्मृदुणमृदितं पीतमुष्णोदकेन ।
क्षिप्रं शूलं क्षपयति नृणां तीव्रपीडासमेतं
ध्वान्तं भानोरिव समुदयः साधु ताम्राष्टकं हि ॥ १५० ॥

अथ वडवानलगुटिका ।—

तालं ताप्यं कनककुन्टी-कान्तगन्धार्कसूतै-
स्तुल्यांशैस्तेरुणमधुरं दीप्यकं सर्वतुल्यम् ।

अरावेण स्थालीमुखे पिपाय सहस्रेणालिप्य च गजपटं दद्यात् । अनन्तरं स्नाङ्गशीतं तनुङ्गुल्यं ताम्रपुटसहितमौषधं चूर्णयित्वा कूपिकायां संस्थाप्य च सैन्धवचूर्णमग्नौ स्थापयेदिति ॥ १४४—१४८ ॥

द्वितीयचारताम्रे—वसुमितपलमानम् अष्टपलमानम् । तिलिन्डीचारचूर्णं तिलिन्डी-
त्वक्चारम ॥ १४८ ॥

ताम्राष्टके—मधुकरुचकं मधुकेन यष्टिमधुना सह रुचकं सौवर्चल्लवणम् ।
मृदुणमृदितं मृच्छपिष्टम् । ध्वान्तमिति ।—भानो सूर्यस्य समुदयप्रकाशध्वान्तं
तिमिरमिवेति योजना ॥ १५० ॥

वडवानलगुटिकाया—कुन्टी मन्त्रशिला । तुल्यांशैरिति कनकादिभिः
सम्बन्धते । अत्र तालताप्ययोः पृथङ्निर्देशोऽपि कनकाद्येकभागसमता बोधव्या
विशेषानिर्देशात् । ते कनकादिभिः सूतान्ते, न तु तालादिभिः, तालताप्ययोः
समासनिर्देशात्, अरुणमधुरं, तुल्यमिति शेषः, अरुणम् अरुणमूला विव्रतं,
मधुरं मधुरिका, अरुणेन सह मधुरासति विग्रहः, तेन च अरुणमधुरयोर्मिलितयोः
कनकादितुल्यता । दीप्यकं सर्वतुल्यमिति तालादिमधुराणामानां चूर्णानां तुल्यं

एतैः सर्वैस्त्रिकटु च समं कज्जलीकृत्य सर्वं
 हिङ्गुभोभिर्मुनिमितदिनैर्भावयेत् समकत्व' ॥१५१॥
 जयन्त्याः काकमाच्याश्च निगुण्डाश्चाऽऽर्द्रकस्य च ।
 स्वरसैर्भावयेत् पिष्ट्वा सकृदेव दिने दिने ॥
 कर्त्तव्या मरिचैस्तुल्याञ्छायाशुष्काश्च गोलिकाः ॥१५२॥
 हन्येषा वडवानलाख्यगुटिका ससेवितीणांमुना
 सर्वं शूलगदं क्षामिञ्च सकल वैषम्यवृत्तिं क्षुध ।
 मन्दग्निं ग्रहणीगदं श्लेष्मथुरुक्पाण्डुञ्च गुल्मार्शसौ
 वातश्लेष्मगदं तथोदररुजं श्वासञ्च कासं ज्वरम् ॥१५३॥

अथ अग्निकुमारः ।—

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
 पादाशममृतं दत्त्वा शुक्तिभस्म कलांशकम् ॥१५४॥
 हसपादीरसैः सम्यङ्मर्दयित्वा दिनत्रयम् ।
 स्थूलगोलं ततः कृत्वा परिशील्य खरातपे ॥१५५॥
 निरुध्य बालुकायन्त्रे क्रमपुष्टेन वज्जिना ।
 पचेदकमहोरात्रं स्वतः शीतं विचूर्ण्य च ॥१५६॥
 तुल्याशममृतं दत्त्वा मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
 विलिप्य स्थालिकामध्ये ततोऽन्यस्थालिकोदरे ॥१५७॥
 पलार्द्धममृतं क्षिप्त्वा रसस्थालीञ्च तन्मुखे ।
 न्युजा दत्त्वा दृढं रुद्ध्वा चुल्लगामारोप्य यत्नतः ॥१५८॥

यनानीचूर्णम् । एतैः सर्वैः त्रिकटु च सममिति मिलितत्रिकटुचूर्णे सर्वचूर्ण-
 समानम् । कज्जलीकृत्य इत्यत्र कज्जलीशब्दः सुष्ठु मर्दनस्योपलक्षणः, कज्जली यथा
 दृढं मर्दयित्वा क्रियते, तथा सफर्य इत्यर्थः, अथवा—योगेऽस्मिन् सूतगन्धकसङ्गावात्
 कज्जलीकृत्येति पदम् । हिङ्गुभोभि हिङ्गुनः शीतकषायै फाण्टकषायैर्वा ।
 मुनिमितदिनैः समभिर्दिनैः ॥१५१—१५३॥

अग्निकुमारः—पादाशममृतमिति कज्जलीभागनपेक्ष्य विषस्य तुल्यंशम् । एतं

याम प्रज्वालयेदग्निं विचूर्ण्य तदनन्तरम् ।
 करण्डके विनित्तिप्य स्थापयेदतियत्नतः ॥
 रसो ह्यग्निकुमाराख्यो दिष्टो मन्थानभैरवैः ॥१५८॥
 हन्यादत्यग्निमान्द्यं ज्वरहरमखिलं वातजातं क्षयात्तिं
 शोफाख्य पाण्डुरोगं कफजनितगदान् श्लेहगुल्मं गुदात्तिम् ।
 सर्वाङ्गीणञ्च शूल जठरभवरुज खञ्जता पङ्कजत्व
 सर्वाश्चासाध्यरोगान् हरिरिव दुरितं रक्तगुल्मं बधूनाम् ॥१६०॥

अथ शम्बूकादिलौहम् ।—

शम्बूक चूषणं पञ्च लवणानि मृतायसम् ।
 समाश्र पेष्टयेन्मूत्रैः कृष्णाजस्य दिनावधि ॥
 भक्षयेत् कर्षमात्रन्तु परिणामाख्यशूलनुत् ॥१६१॥

अथेन्द्रवारुणिकादिचूर्णम् ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं कटुत्रयसमायुतम् ।
 पिवेदुष्णाश्वना हन्ति शूलमत्यन्तदुःसहम् ॥१६२॥

अथ भूदार्वादियोगः ।—

भूदार्कवटमूलञ्च शूलजित् सोष्णवारिणा ॥१६३॥

अथ सद्यः शूलहरो योगः ।—

सद्योभव हरिच्छूलं लवणं वाऽऽरनालकैः ॥१६४॥

कलाशकमपि कज्जलीभागापिचया षोडशाशम् । हसपादी मण्डूकपर्णी । क्रमपुटेन
 क्रमवर्द्धितेन । रसस्यालोम् औषधलिप्तभाण्डम् । न्युजाम् अधोमुखौम् ॥१५४—१६०॥

शम्बूकादिलौहे—शम्बूक शम्बूकभक्षम् । कृष्णाजस्य कृष्णवर्णच्छामस्य । “कृष्णा-
 जस्य” इत्यत्र “कृष्णाजाया” इत्येव युक्तं पाठः, गोऽजादीनां स्त्रीषामेव मूत्रस्य
 ग्रहणानुशासनात् ॥ १६१ ॥

इन्द्रवारुणिकादिचूर्णे—इन्द्रवारुणिकादीनां चतुर्णां समत्वम् ॥ १६२ ॥

भूदार्वादियोगे—भूदार्क काष्ठदार्क, देवदारुभेद इति यावत्, “भूदार्क” इत्यत्र
 “भूदार” इति पाठे—भूदार भूमिस्फोटं भुवः दारयति इति दिग्रहे भूच्छवाक
 इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

सद्यः शूलहरयोगे—लवणं सैन्धवं सौवर्चलं वा ॥ १६४ ॥

अथ सद्य शूलहरयोगद्वयम् ।—

घृतेन सैन्धव वाऽथ उष्णतोयैः सुवर्चलम् ॥ १६५॥

अथ चारवटी ।—

अमृतं हेमभस्माथ शङ्खं चिञ्चा सुभास्करम् ।

क्रमाद्दिगुणितं कृत्वा तत्तुल्यञ्च कटुत्रिकम् ॥ १६६॥

तुलसी भृङ्गराजश्च मातुलुङ्गार्द्रकद्रवैः ।

भावित बहुशृङ्गं रजो वा गुलिकाऽपि वा ॥ १६७॥

गुञ्जामात्रन्तु सेवेत गुल्माष्टीला विनाशयेत् ।

मन्दाग्निं ग्रहणीमर्शं शूलरोगमरोचकम् ॥

एषा चारवटी नाम क्लृप्तदेहेषु युज्यते ॥ १६८॥

सद्य शूलहरयोगद्वये—घृतेन इत्यादिना एव उष्णतोयैरित्यादिना च द्वितीयो योगः । क्वचिदेतच्छ्लोकानन्तरं “नाग वङ्ग सुतास दरदमन शिला तुल्य-
ताप्याभगन्ध भस्म स्वर्णेन तुल्य रसकमपि रविचौरघृष्ट सुगोमम् । कृत्वा पक्त्वा च
यन्त्रे खवणविरचिते भावयेद्दार्द्रकाभिर्बोरान् सप्त दिवसं समधुमगधया योजित,
सेवनीय ॥ कात्स्न्ये श्लेष्मिन्मान्ये विविधसमुचितैरौषधे सनिपाते हृद्रोगे गुल्म-
सिद्धे कफपवनभवे सर्ववातज्वरेऽपि । देहो युक्त्या रसेन्द्रस्त्रिभुवनविदितो भोगि-
लोके प्रसिद्धो नागाणां वल्लभी यो गरगदगलना रक्तपित्तप्रहन्ता ॥ इति नागवल्लभी
रसः । अथ द्वितीयः,—नाग सुवङ्ग रसभस्म तास सार शिलाहिङ्गलमाक्षिकञ्च ।
घन सुगन्ध मृत्तहेम खर्परं सर्वं सम खल्लतले विघृष्टम् ॥ अर्केण ताप्तेण विधाय
गोल मृत्स्नायुक्ते सप्तमिते सुघर्मे । भाण्डे विभागलवणोपरि सन्निवेश्य सम्पूर्णयेच्च
खवणेन निरुध्य यत्नात् ॥ सिद्धं भवेत् भानुमितैस्तु यामकेशुङ्गोपरिस्थ मृदुमध्य-
तीव्रकैः शीत समानाश्रय विचूर्ण्य सप्तधा चण्डाशुसशोषितशङ्खवेरकैः । नाग-
वल्लभरसो द्विवल्लभो मागधीमधुयुतश्च सर्वजित् ॥ इति द्वितीयो नागवल्लभरसः ।”
इत्यविक पाठो दृश्यते ॥ १६५ ॥

चारवट्या—चिञ्चा तिलिङ्गीत्वग्मलम् । सुभास्करं प्रशस्तताम्, तच्च मारितपुटितं
याञ्छन् । तत्तुल्यञ्च कटुत्रिकं सर्वचूर्णसमानं त्रिकटुचूर्णं याञ्छन् । भावितं
बहुशृङ्गमिति तुलस्यादीनां प्रत्येकद्रवेषु सप्तवारान् भावितम् ॥ १६६—१६८॥

अथ कार्श्यचिकित्सा ।—

अथानृतार्णव ।—

रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
सर्वांशममृतासत्त्वं सितामध्वाज्यमिश्रितम् ॥१६८॥
दिनैकं मर्दयेत् खले माषैकं भक्षयेत् सदा ।
क्लेशानां कुरुते पुष्टि रसोऽयममृतार्णवः ॥
अश्वगन्धापलाङ्गञ्च गवां क्षीरैः पिबेदनु ॥१७०॥

अथ पूर्णचन्द्र ।—

मृतसूताभ्रलोहं वै शिलाजतु विडङ्गकम् ।
ताप्य क्षौद्र घृतं तुल्यमिकीकृत्य विमर्दयेत् ॥१७१॥
पूर्णचन्द्ररसो नान्ना माषैकं भक्षयेत् सदा ।
शाल्मलीपुष्पचूर्णञ्च क्षौद्रैः कर्षं पिबेदनु ॥१७२॥
दुर्बलो बलमाप्नोति मासैकेन यथा शशी ।
क्लेशानां बृंहणं देय सर्वं पानान्नभेषजम् ॥
निद्रा चैव दिवा रात्रौ क्वागमासाशन तथा ॥१७३॥

अथ स्थौल्यचिकित्सा ।—

अथ बडवान्सुख ।—

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं तालं बोलं समं समम् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यं क्षौद्रैर्लेह्यं द्विगुल्मकम् ॥१७४॥

कृत्वा न्नपानादिनिदानसाधन्यात् वातजन्यत्वसाधन्याच्च शूलानन्तर कार्श्य-
चिकित्सितमाह । तत्र अमृताणवे—सर्वांशममृतासत्त्वम् अमृतासत्त्व गुडूचीसार,
तस्य च चत्वारो भागा ॥ १६८।१७० ॥

पूर्णचन्द्रे—मृतसूत रससिन्दूर । ताप्य सुवर्णमाजिकम् । वृंहणं पुष्टि-
जननम् ॥ १७१—१७३ ॥

काष्ठाप्रतिशोगिलात् तथा “स्थौल्यकार्श्यं वरं कार्श्यम्” इत्यत्र “स्थौल्य-

वडवाग्निमुखो नाम स्थौल्य तुन्दं नियच्छति ।

पलं क्षौद्रं पलं तीयमनुपानं पिबेत् सदा ॥१७५॥

अथ स्थौल्ये पूर्वकृत्यनिर्देश ।—

तत्राऽऽदौ पञ्चकर्माणि लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ॥१७६॥

अथ मध्वार्द्रकप्रयोग ।—

आर्द्रक मधुना खादेन्मेदोऽनिलकफान् जयेत् ॥१७७॥

अथ अश्रिकुमार ।—

गन्धकेन द्विकर्षेण शुद्धसूतेन तावता ।

विधाय कज्जलीं सूक्ष्माभिकवासरमर्दनात् ॥१७८॥

कर्षमात्रं विषं दत्त्वा मर्दयित्वा दृढ पुनः ।

हसपादोरसैस्तैर्वा स्तोकं स्तोकं मुहुर्मुहुः ॥१७९॥

कुडवार्द्धमितैः पञ्चाङ्गोलं कृत्वा विशोष्य च ।

काचकूप्या विनिक्षिप्य शुल्वे नाडीं विधाय च ॥१८०॥

देवीशास्त्रे पुनः प्रोक्तं विषं कर्षविचर्णितम् ।

ऊर्ध्वाधो गोलकानां हि काचकूप्या विनिक्षिपेत् ॥१८१॥

पदीपादानाच्च काश्यान्तरं स्थौल्यचिकित्सितमुच्यते । तत्र वडवाग्निमुखे—बोलं गन्धरस । तुन्दं स्थूलोदरताम् ॥ १७४।१७५ ॥

स्थौल्यचिकित्साया प्रथमकृत्यमुपदिशति, तत्रेति ।—पञ्चकर्माणि बमनविरेचना-
दीनि, कुर्यादिति शेष । लङ्घनाद्यैरित्यत्रादिपदेन विरुच्यणादीनां परिग्रहः ॥१७६॥

मध्वार्द्रकप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ १७७ ॥

अश्रिकुमारे—सूक्ष्मां सूक्ष्णामित्यर्थ । हसपादीति ।—कुडवार्द्धमितैः पलद्वयप्रमाणैः
हसपादोरसैः मण्डूकपर्णीरसैः, कुडवार्द्धमित रसं कृत्स्नमेव युगपदत्त्वा मर्दयेत्.
अथवा मुहुर्मुहुः स्तोकं स्तोकं दत्त्वा मर्दयेदित्यर्थ । शुल्वे नाडीं विधाय च नाडीं
कूपिकायां नालं, नालवत् ऊर्ध्वामुतांशविशेषमित्यर्थ, शुल्वे ताम्रपत्रे विधाय
स्थापयित्वा, कूपिकायां मुखं ताम्रपत्रेणाच्छाद्य इत्यर्थ । एव स्वमतमभिधाय
इदानीं देवीशास्त्रोक्तमतं दर्शयितुमाह, देवीति ।—देवीशास्त्रे पार्वतीप्रोक्ततन्त्रे ।
स्वमते सविषमेव कज्जलीगोलकं काचकूप्यां स्थापयेत्, देवीशास्त्रे तु मर्दनकाले

निक्षिपेत् कज्जलीं मध्ये यतश्चाग्रं प्रजायते ।
 ततश्च द्वाङ्गुलीत्सेध-मृदा कूपीं विलिप्यताम् ॥१८२॥
 विशोष्य बालुकायन्त्रे यन्त्रवर्गप्रकाशिते ।
 अधोमुखीं घटीं क्षिप्वा क्षिपेदुपरि बालुकाम् ॥१८३॥
 निरुध्य भाण्डवत्तच्च चुल्लग्रामारोप्य यत्नतः ।
 वक्त्रिं प्रज्वालयेत् साङ्गं दिनं क्रमविवर्द्धितम् ॥१८४॥
 स्वाङ्गशीतलमाकृत्य सह ताम्रेण मर्दयेत् ।
 पलाङ्गं मरिच सूक्ष्मं कर्षाङ्गं वत्सनाभकम् ॥१८५॥
 विनिक्षिप्य विमर्द्याथ क्षिपेद्रस्यकरण्डके ।
 नन्दिना तु समुद्दिष्ट रसतुल्यं मरीचकम् ॥
 वत्सनाभन्तु कर्षांश्च मिश्रयेत् विचूर्ण्य तत् ॥१८६॥
 निर्दिष्टोऽग्निकुमारको रसवरो देव्या तथा नन्दिना
 सिन्धो वैद्ययशः प्रभूतफलदश्चाऽऽनाहविध्वसनः ।
 सद्यः पाचनदीपनो रुचिकरः शीघ्रं तथाऽष्टौलिका
 सामाञ्च ग्रहणीं हरेत् कफरुजः कण्ठामयध्वसनः ॥१८७॥
 बल्यो भोजनतोयभक्ष्यसुखदः श्रेष्ठो रसानां प्रभु-
 र्मन्दार्ग्विं कफवातजं क्षयगदं निःशेषशूलामयान् ।
 श्वास कासगदं तथा गुदरुजं स्थूल्यञ्च पाण्डुं तथा
 शोफं वातगदं तथा खलु रतौतुल्योऽर्द्धपर्णान्वितः ॥१८८॥

कज्जल्या सह विषचूर्णकर्षमदत्त्वा केवलरसगन्धककृतकज्जलीगोलकस्य कर्षाङ्गं
 तत् दत्त्वा कूप्या स्थापयेदिति । अग्रं गुणौत्कर्षम् । यन्त्रवर्गप्रकाशिते यन्त्रा-
 ध्यायोक्ते । अधोमुखी घटी क्षिप्वा बालुकायन्त्रस्यकूपिकायां सुखीपरि मन्त्र-
 घटमेकमधोमुखं दत्त्वा, कूपिकामुखं घटान्तरेणाच्छाद्य इत्यर्थः । साङ्गमित्यस्य
 दिनमित्यनेनान्वयः, साङ्गं दिनमित्यर्थः । क्रमविवर्द्धितं मृदुमध्यतीक्ष्णक्रमेण
 विवर्द्धितम् । सह ताम्रेण कूपिकामुखस्थितासपत्रेण सह । मरिचवत्सनाभमिश्रणे
 नन्दिनतमाह,—नन्दिनेति । रदौति ।—रक्तिमित रसः ताम्बूलदलाङ्गेन सहित्

कणया सितयाऽऽज्येन दातव्योऽसौ महारसः ।

प्रत्यष्टीलादिरोगेषु जलकूर्मगदेषु च ॥१८८॥

नान्दिना तु पुनः प्रोक्तस्तत्तद्गोचरौषधैः ।

निहन्ति सकलान् रोगान् दुष्प्रलौव मनोरथान् ॥१८९॥

रसजनितविदाहे शीततोयाभिषेको

मलयजघनसारालेपन मन्दवातः ।

तरुणदधि मिताक्त नारिकेलौफलाश्वो

मधुरशिशिरपान शीतमन्यच्च शस्तम् ॥१९०॥

सौभाग्य मेघनादाङ्घ्रि-सितामधुकचन्दनम् ।

तुषोदकेन दातव्य सर्वस्मिन् रसवैकृते ॥१९१॥

कुर्यात् तृष्णासु दातव्यं कपित्थं वा सिताऽन्वितम् ।

कुमारीशीतलेपश्च सर्वाङ्गीणः प्रशस्यते ॥१९२॥

क्षीर मधुमितापीत काथो वाऽमृतबन्धुकः ।

उपचारा अमो सर्वे प्रशस्ता रसतापिनाम् ॥१९३॥

रसस्याग्निकुमारस्य प्रभाव वेत्ति तत्त्वतः ।

गिरिजा नन्दिकेशो वा यद्वा नारायणः प्रभुः ॥१९४॥

इत्यर्थः । प्रत्यष्टीला वातव्याधिनिर्दिष्टा । जलकूर्मगदेषु कनठाग्न्यरोगेषु । रस-
व्यापत्तौ प्रतीकारमाह, रसेति ।—रसजनितविदाहे एतदौषधसेवनात् दाहसन्तापा-
दिक जायते चेत् तदा इत्यर्थः । मलयज श्वेतचन्दन घनसार कर्पूर । तरुणदधि
सप्तरात्रपयुषित दधि, “सप्तरात्रव्यतीते तु दधि तरुणमुच्यते” इति लक्षणात् ।
सौभाग्य टङ्गणम् । मेघनादाङ्घ्रि रक्ततण्डुलीयमूलम् । तुषोदकेन सतृषयवक्रत-
काङ्घ्रिकेन । रसवैकृते रससेवनजातविदाहादिषु । कुमारीशीतलेप घृतकुमार्या
शीतलप्रलेप । काथो वाऽमृतबन्धुक अमृता गुडूची, कन्दोऽनुरोधादव-
ऋक्ष, “अमृतवृषपटोलम्” इत्यादावपि गुडूच्यर्थक अमृतशब्दो दृश्यते,
बन्धुक बन्धुजीवाख्य, तौ स्तः । यत्र काथे सः अमृताबन्धुककृतकाण्ड
इत्यर्थः ॥ १७८—१८५ ॥

अथान्नपित्तनिदानम् ।—

अन्नोद्गारवमो हस्त-पादहृत्कुक्षिदाहता ।

अन्नपित्ते मुखे तिक्तं भवेच्छूलमरोचकम् ॥१८६॥

अथ अन्नपित्तचिकित्सा ।—

अथान्नपित्तोपचारा ।—

अन्नपित्ते तु वमनं तदन्ते मृदुरेचनम् ।

ऊर्ध्वगं वमनैर्हृन्त्यादधोगं रेवनैर्जयेत् ॥

तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानञ्चापि प्रकल्पयेत् ॥१८७॥

अथ वमनयोगः ।—

अन्नपित्ते च वमनं पटोलाविष्टवारिभिः ॥१८८॥

अथ विरेचनयोगः ।—

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलैर्भवेत् ॥१८९॥

अथ लीलाविलासः ।—

शुद्धसूतं शुद्धगन्धं मृतं ताम्राभ्रगोप्यकम् ।

तुल्याग्रं मर्दयेद्यामं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ॥२००॥

अन्नधात्रीहरीतक्याः क्रमवृद्ध्या विपाचयेत् ।

जलेनाष्टगुणेनैव आहृतमष्टावशिषितम् ॥२०१॥

दृष्टानोहस्वप्नप्रवेदादिलक्षणैः स्थौल्यान्नपित्तयोः लक्षणमाधर्स्यात् स्थौल्यचिकित्सा
नन्तरम् अन्नपित्तचिकित्सा विवक्षुरादौ तल्लक्षणमाह, अन्नोद्गारेति ।—सुगमम् ॥१८६॥

अन्नपित्तस्य क्रियासूत्रमाह, अस्मेति ।—तदन्ते वमनान्ते । ऊर्ध्वगमिति ।—
ऊर्ध्वगत्य कफमसृष्टत्वात् तत् कफहरं वमनं विहितम् । अधोगमिति ।—अधोगस्य
वातमसृष्टत्वेऽपि विरेकविधानं योगवाहस्य वायोऽपि पित्तप्रश्ननेनैव प्रश्नमाभिप्रायात्,
विरेचनञ्चायम् पित्तहरेषु ॥ १८७ ॥

“ऊर्ध्वगम्” इत्यादिना वमनविरेचनयोः विधानमुक्त्वा आदौ वमनयोगमाह,
अन्नपित्ते इति ।—सुगमम् ॥ १८८ ॥

विरेचनयोगमाह, विरेचनमिति ।—त्रिवृच्चूर्णस्य माषकादयः माषकचतुष्टयं वा
प्रयोज्यम् । धात्रीफले आमलकस्वरसे तत्कायैर्वा ॥१८९॥

लीलाविलासे—अस्मेति ।—क्रमवृद्ध्या उत्तरीत्तरभागवृद्ध्या अन्नधात्रीहरातक्याः
आगमिति शेषः, अष्टगुणेन जलेन विपाचयेदिति योजना । अन्नादीनाञ्च “भाव्यद्रव्यं

अनेन भावयेत् सर्वं पूर्वं सूतं पुनः पुनः ।

पञ्चविंशतिवारञ्च तावद्भिर्भृङ्गजैर्द्रवैः ॥२०२॥

शुष्कं तच्चूर्णितं खादेत् पञ्चगुञ्जं मधुप्लुतम् ।

रसो लीलाविलासोऽयमन्लपित्तं नियच्छति ॥२०३॥

अथ कुष्माण्डखण्डम् ।—

कुष्माण्डस्य रसस्य सत्पलशतं तुल्यं गवां क्षीरकं

धात्रीचूर्णपलाष्टकं लघु पचेद्यावत् कृतं पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्यमितं पलाईमसृतं तल्लेहकं लेहयेत्

स्थायं कुष्माण्डखण्डं क्षपयति नितरामन्लपितं न चान्यत् ॥२०४॥

अथ तालद्रुति ।—

पलं नेपालशुल्बस्य पत्राणि सूतनूनि च ।

कृत्वा कण्टकवेध्यानि कारयेत्तदनन्तरम् ॥२०५॥

कर्षेकं द्विगुणं ग्राह्यं क्रमात् सूतकगन्धयोः ।

मर्दितञ्च शिलाखल्ले रसेर्दन्तशठस्य वै ॥२०६॥

तत् कल्पां पङ्कवत् कृत्वा तेन पर्णानि सर्वशः ।

लेपयित्वा शिलाखल्ले स्थापयेदातपे खरे ॥२०७॥

सप्त क्वायम” इत्यादिपरिभाषानुसारेण सूतादिभिः पञ्चभिः सह सप्तभागता ज्ञातव्या ।

पूर्वं सूतं लघुपुटे पक्वं सूतादिकम् । पुनः पुनः पञ्चविंशतिवारमित्यर्थः, अनन्तरोक्त-

भृङ्गजटवेण पञ्चविंशतिवारभावनादर्शनात् । तावद्भिर्भृङ्गजैर्द्रवैः यावद्भिः विफला-

क्वाथे भावना कृता तावत्परिमिते भृङ्गराजरसैरित्यर्थः ॥ २००—२०३ ॥

कुष्माण्डखण्डे—सत्यपलशतं यथाविधि गृहीतं पलशतमित्यर्थः, एतेन “स्निग्ध-

पीडितकुष्माण्डात्” इत्यादिना तन्तान्तरोक्तं रसगुणविधानमुक्तं भवति । तुल्यं

कुष्माण्डरसतुल्यम् । लघु पचेत् सटवज्जिना पचेत्, यथा—सटुपाकं कुर्यात् न

तु खरमित्यर्थः । धात्रीतुल्यमितं धात्रीतुल्या सिता यत्र रसपलशते तदिति विग्रहे

सितायाः पलाष्टकमित्यर्थः । अन्तम् अन्तता, गुडचूर्णमित्यर्थः । गुडचूर्णक-

स्थान्ताशब्दस्य अन्तारान्तप्रयोगोऽपि दृश्यते तच्च प्रागेव प्रदर्शितम् । न चान्यत्

अन्यत् अन्यथेत्यर्थः, न च नैव, भवतीति शेषः ॥ २०४ ॥

वासद्रुतौ—नेपालशुल्बस्य नेपालदेशजताम्रस्य । कर्षेकमिति ।—सूतस्य कर्षे

यामैकेन समुद्धृत्य द्रवीभवति नान्यथा ।
 वान्ति विरेचनं कृत्वा शुद्धकायो यथाविधि ॥२०८॥
 पूजयित्वा सुरान् वैद्यान् विप्रान् हेमाम्बरादिभिः ।
 तां द्रुतिं मधुसर्पिर्भ्यां रक्तिकामाषकादिभिः ॥२०९॥
 लीढ्वा तत्र पिवेत्तक्रं धान्यान्नकमथापि वा ।
 जीर्णं सायं समश्नीयाच्छाल्यन्नन्तु पुरातनम् ॥२१०॥
 सेव्यमानं निहन्येतदन्नपित्तं सुदारुणम् ।
 कास क्षय तथा शोषमर्शासि ग्रहणीं तथा ॥२११॥
 कामला पाण्डुरोगश्च कुष्ठान्येकादशैव च ।
 रक्तपित्तं सखालित्यं शूलञ्चैवोदराणि च ॥२१२॥
 वातरोगं प्रतिश्याय विद्रधि विषमज्वरम् ।
 सतताभ्यासयोगेन बलीपलितवर्जित ॥२१३॥
 ताम्रवत् कुरुते देह सर्वव्याधिविवर्जितम् ।
 जीवेद्वर्षशतं साग्र द्वितीय इव भास्करः ॥२१४॥

अथ पित्तरोगचिकित्सा ।—

अथ पित्तान्तकरणम् ।—

मृतसूताभ्रमुण्डार्क-तीक्ष्णमाक्षिकतालकम् ।
 गन्धकश्च भवेत्तल्य यष्टीद्राक्षामृताद्रवैः ॥२१५॥
 जलमण्डपिकावासा-द्रावैः क्षौरविदारिजैः ।
 दिनैकं मर्दयेत् खल्ले सिताक्षौद्रयुता वटी ॥२१६॥

गन्धकस्य च कर्षद्वयम् । दन्तशठस्य चाङ्गेरूयां । पर्णानि कण्ठकवेद्यानि ताम्र-
 पत्राणि । रक्तिकामाषकादिभि दोषबलादिक विविच्य रक्तीति साषकपथ्यन्मादौ
 सेवेत इत्यर्थः । जीवेत् वर्षशत साग्र शतवर्षाधिक जीवेदित्यर्थः, तेन पञ्च-
 दिनाधिकसविशतिवर्षशत जीवेदिति निष्कर्षः, यदुक्तं वराहमिथुनिरूपणे,—“समा,
 षष्टिर्द्विगुणा मनुजकरिणा पञ्च च निशा,” इति ॥२०५—२१४॥

अन्नपित्तस्य विदग्धपित्तजन्यत्वेन निर्देशात् तदनन्तरं पित्तजानामन्वेषा रोगाणां
 चिकित्सितमुच्यते । तत्र पित्तान्तकरणम्—मुण्ड मुण्डलोहम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णलोहम् ।

निष्कमात्रं निहन्त्याशु पित्तं पित्तज्वरं क्षयम् ।

दाहं दृष्ट्वा भ्रम शोषं वेगात् पित्तान्तकी रसः ॥२१७॥

सिताक्षीर पिवेच्चानु यष्टीं सिताऽन्विता जलैः ।

पिवेद्वा पित्तशान्त्यर्थं शीततोयेन चन्दनम् ॥२१८॥

अथ दशसारम् ।—

यष्टी द्राक्षा फलं धात्रा एलाचन्दनबालकम् ।

मधुकपुष्पं खर्जूर दाडिम पेषयेत् समम् ॥२१९॥

सर्वतुल्या सिता योज्या पलाङ्गं भक्षयेत् सदा ।

दशसारमिदं ख्यातं सर्वपित्तविकारजित् ॥

मेहदृष्ट्वाऽरतोऽथैव दाहं मूर्च्छां ज्वरं जयेत् ॥२२०॥

इति शोवेद्यपतिरिहगुप्तस्य स्नोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये विदधिरिह—

गुण्ययुक्तत्वाद्गुण्यकार्यं स्थौल्याऽलीलाप्रत्युलीलाजलकूर्मरसवेकतानाङ्गात्

पित्तं पित्तचिकित्सानामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अमृता आमलकी गुडूची वा । जलमण्डपिका वारिपर्णी, “पाना” इति लोके ।
“जलमण्डपिकावामाद्रावे” इत्यत्र “धात्रीशनावरीद्रावे” इति रसरत्नाकरे पाठः ।
क्षीरविदारिनी भूमिकृष्णान्धरौ । पिवेद्वा इत्यत्र अणु इति शेषः, पित्तान्तक-
रससेवनानन्तरं शीततोयेन चन्दनमनुपिवेदित्यर्थः । रसरत्नाकरे रसोऽयं वात-
पित्तान्तकरस इति नाम्ना पठितः । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याधुक्तगगनादिवटिकय-
सङ्गस्य सवधा सास्यं दृश्यते, केवलं तालकाम्बताद्रवयोरचीकृतयोः तच्चाभावः
इति ॥२१५—२१८॥

दशसारि—फलं धात्रा आमलकी । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे “यष्टी • बालकम्”
इत्यत्र “यष्टिं धात्रीं बला द्राक्षामेला चन्दनबालकम्” इति पाठः । कश्चित्त-
त्त्वोक्तानन्तरं “हेमभस्मसमतारसूतकं मौक्तिकञ्च विषगन्धकं कुरु । चित्रकार्दक-
वसेन पेषयेच्छोषयेच्च परिपेषयेन्मृदु ॥ भाजने च लवणीदरे क्षिपेदङ्गुलित्रितयमायसि
दाया ॥” इत्यधिकपाठः ॥ २१९।२२० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्याम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अथोदरादिचिकित्सनम् ।—

अथ जलोदरलक्षणम् ।—

उदरं सजल यस्य सटोषं बलिवर्जितम् ।

अथयुः पादयो शोफ. स्याज्जलोदरलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ वातोदरलक्षणम् ।—

उदरं वातसम्पूर्णं सव्यथञ्च कृशाङ्गता ।

मुहुर्मुहुः श्मित्येव तत् वातोदरलक्षणम् ॥ २ ॥

अथात उदरपाण्डुशोफकामलाकुम्भकामलाहलीमकचिकित्सा ।—

अथ जीमूतकादिगुडिका ।—

जीमूतलोहरसगन्ध-शिलालताम्ब-

व्योषाग्निकुष्ठमुषली-विषदीप्यचूर्णम् ।

निम्बूकनौरलुलित गुटिकोक्तत तत्

भुक्त निशासु मधुना सकलोदरघ्नम् ॥ ३ ॥

शोथवसान्वात् कुक्षिगतरीगसामान्वाच्च विद्रव्याद्यनन्तरम् उदरादिचिकित्सितं विविर्षिषु एकोनविंशोऽध्यायमारभते, तत्रादौ जलोदरलक्षणमाह, उदरमिति ।— सटोषं टोषो मल वातादिषु तत्सहित, विषडमल दुष्टवातादिलक्षणसमन्वितश्चेत्यर्थः । बलिवर्जितं बलि उदररेखावयव विवलीति ख्यातं तद्रहितम् । अथयुः शोथः सर्वाङ्गे एव, अत्र अथयुशब्देनैव सर्वाङ्गशोथे लब्धे पुनः पादयोः शोफ इति ग्रहणं पादयोर्विशेषेण शोफवत्त्वावकीर्णनाथम् ॥ १ ॥

वातोदरलक्षणमाह, उदरं वातसम्पूर्णमिति ।—सुगमम् ॥ २ ॥

जीमूतकादिगुडिकाया—जीमूतम् अमम् । शिला शिलाजतु । आल हरि-
कालम् । मुषली तालमूली । दीप्य यमानौ ॥ ३ ॥

अथ विनोदविद्याधर ।—

रसेन्द्रवलिटङ्कणैः सजयपालवीजैः समैः
 रसं सुमृदितो भवेत् खलु विनोदविद्याधरः ।
 पयोगुडयुतो हरेत् सकलरेचनीयामयान्
 ज्वरञ्च जठरामयान् गुदगदं सशूलं नृणाम् ॥४॥
 सम्यग्विरेचनाभावे मुहकृथा पिवेदनु ।
 भेदाधिक्ये पिवित्तक्र बर्बूराणां त्वचो रसम् ॥ ५ ॥

अथ दन्तिव्रीजादिरस ।—

अष्टौ निस्पृष्टदन्तिव्रीजमपि चेच्छृणुयास्त्रयो गन्धकात्
 द्वौ च द्वौ मरिचस्य टङ्कणरसञ्चैकैकभागं पृथक् ।
 गुञ्जामात्रमिदं सुरेचनकरं देयञ्च शीताम्बुना
 शोफं गुल्मजलोदरं प्रशमयेत् प्लीहामयघ्नं परम् ॥ ६ ॥

अथ मृत्युञ्जय ।—

द्विचारं त्र्यषणं पञ्च-लवणं शनपुष्पिकाम् ।
 समभागमिदं सर्वं पटचूर्णं समाचरेत् ॥७॥
 तत्समौ रसगन्धौ च कृत्वा कज्जलिका शुभाम् ।
 सर्वमेकत्र सम्मेल्य मर्दयेत् दिवसत्रयम् ॥८॥

विनोदविद्याधरे—रसं नरसारं, ग्रीवादिहन्तृत्वात्, स च सर्वद्रव्यतुल्यः ।
 सकलरेचनीयामयान् विरेचनसाध्यरोगान् । गुदगदम् अर्शरोगम् । बर्बूराणां
 त्वचं बब्बानवल्कलस्य ॥ ४।५ ॥

दन्तिव्रीजादिरसे—अष्टौ इत्यत्र भागा इति शेषः, एव च द्वौ इत्यादिष्वपि ।
 दन्तीव्रीजादिकं सर्वं यथोक्तमानं चूर्णं कुर्यात्, गुञ्जामात्रम् इदं चूर्णमपि शीताम्बुना
 देयं भवेत् चेत् तदा तत् सुरेचनकरं भवेत् इति “अपि चेत्” इत्यस्यार्थः, जय-
 पालवीजसयुक्तं योगस्तु विरेचक एव, दन्तीव्रीजसयुक्तयोर्नोऽपि विरेचनकर इत्यपि-
 शब्दस्याशयः ॥ ६ ॥

मृत्युञ्जये—द्विचारं खर्जिकाक्षारं यवक्षारञ्च । पटचूर्णं वस्त्रपूतचूर्णम्, “पट-
 चूर्णम्” इत्यत्र “पटचूर्णम्” इति पाठे—सूक्ष्मचूर्णमित्यर्थः । तत्समौ रसगन्धौ च इति

अथ सृत्यञ्जयो नाम्ना रसः शीघ्रफलप्रदः ।
 कथितो मर्य्यैर्लाभ्यैः सन्निपातहरः परम् ॥८॥
 सन्निपाते प्रयोक्तव्यः रक्तिकापञ्चमात्रिकः ।
 चित्रकार्दकसिन्धूत्य-कटुभिर्वा समन्वितः ॥९॥
 पीततोयं त्रिदोषार्त्तं निर्वृते वासयेत्ततः ।
 पथ्यं दध्योदनं देयं याचमानाय नान्यथा ॥
 गुणो न जायते यस्य तस्य देयो रसः पुनः ॥१०॥
 हन्याद्वातगदं तथा कफगदं मन्दानलत्वं ज्वरं
 शूलं सर्वमहामयान् जठरजा पीडा यकृतं पाण्डिताम् ।
 शोफं गुल्मं रुजं तथा ग्रहणिकां स्त्रीहामयं विड्ग्रहं
 बान्तिं गुल्मकृतां सकासमभितः श्वासञ्च हिकामपि ॥११॥

अथ उदरे विरेचनविधिः ।—

आदौ सर्वोदराणाञ्च देयमुक्तं विरेचनम् ।
 गोमूत्रैर्वाऽथ गोक्षीरैर्योज्यमेरण्डतैलकम् ॥
 कर्षमात्रं प्रयत्नेन शुद्धे देयो रसः पुनः ॥१२॥

अथ बैलोक्यमुन्दरः ।—

शुद्धसूतं तथा गन्धं सृताभ्रं सैन्धवं विषम् ।
 कृष्णजोरं विडङ्गञ्च गुडूचीसखचित्रकम् ॥१३॥

मिलित्वा सर्वचूर्णसमौ रसगन्धकौ । कटुभिर्वा इत्यत्र वा-शब्देन रक्तिकापञ्चमात्रिक-
 रसः केवलमपि प्रयोक्तव्यः इत्यत्र प्रतीयते । पीततोयम् औषधसेवनानन्तरं जलं पाय-
 यित्वेत्यत्र । याचमानाय नान्यथा भोजनं याचमानाय दध्योदनं देयम्, अन्यथा
 अयाचमानाय न देयमित्यर्थः ॥ ७—१२ ॥

उदरिणे रसप्रयोगात् प्राक् उपक्तम् निर्दिशति, आदाविति ।—कर्षमात्रमिति
 एरण्डतैलकमित्यनेन सम्बध्यते । शुद्धे देयो रसः पुनः विरेचनेन शुद्धकोष्ठे पुनः
 अनन्तरं सृत्यञ्जयरसादि, उदरहरो रसो देयः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बैलोक्यमुन्दरः—तथा गन्धमिति सूतवृत्त्यं गन्धमित्यर्थः । “तथा गन्धम्”

एला चैव यवक्षार प्रत्येक स्याद्रसार्द्धकम् ।
 दिनं निर्गुण्डिकाद्रावैर्वीजपूररसैर्दिनम् ॥१५॥
 मर्दयेच्छोषयेत् सोऽय रसस्त्रैलोक्यसुन्दरः ।
 गुञ्जाद्वय घृतैर्लेह्यो वातोदरकुलान्तकः ॥१६॥
 पलमेक चित्रमूल द्विर्गोमूत्रैश्चतुर्जलैः ।
 पाच्यं यावद्भवेत् कल्कं घृत कल्कञ्च योजयेत् ॥१७॥
 वल्लैकञ्च यवक्षारं क्षिप्त्वा पक्त्वाऽवतारयेत् ।
 तत् कर्षिक पिबेच्चानु स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ॥१८॥

अथ महावज्रि ।—

चतुः सूतस्य गन्धोऽष्टौ रजनी त्रिफला शिवा ।
 प्रत्येकञ्च द्विभाग स्यात्तूषजैरकदन्तिकाः ॥१९॥
 प्रत्येकमष्टभाग स्यादेकौकृत्य विचूर्णयेत् ।
 जयन्तीस्रक्पयोभृङ्ग-वल्गिवातारितैलकैः ॥२०॥

इत्यत्र “द्विधा गन्धम्” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रह रसरत्नाकरादौ पाठः, “मृताभ्रम्”
 इत्यत्र रसेन्द्रसारे “ताम्बाभ्रम्” इति पाठः । अन्नादिप्रवक्षारान्त सर्वं रसाङ्गकम् ।
 “एला” इत्यत्र रसरत्नाकरे “वचा” रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे च “उग्रगन्धा”
 तथा “प्रत्येक स्याद्रसार्द्धकम्” इत्यत्र “प्रत्येक कर्षमात्रकम्” इति पाठान्तरम् ।
 एतस्यौषधस्य अनुपानमाह, पलमेकमिति ।—चित्रकमूलपलकल्केन द्विगुण-
 गोमूत्रेण चतुर्गुणजलेन च घृतात् प्रस्थो विपक्तस्य, अवतार्य च वल्लमान यवक्षार
 प्रक्षिप्य स्थापयेदिति प्रचारः, अथवा—सङ्गुल चित्रकमूलपल पलद्वयगोमूत्रेण
 चतुः पलजलेन च द्रवक्षयं यावत् पचेत् । ततः ततः कल्कं चतुर्गुणघृतेन घृताच्चतुर्गुणेन
 जलेन च पक्त्वा आसन्नपाके वल्लमिति यवक्षारं तत्र प्रक्षिप्य अवतारयेत् इति ।
 “वल्लैकम्” इत्यत्र “पलैकम्” इति रसरत्नाकरे पाठः ॥ १४—१८ ॥

महावज्रौ—शिवा इरीतकौ तस्याश्च चत्वारो भागाः, त्रिफलायाः प्रत्येक
 भागद्वयविधानात् । “शिवा” इत्यत्र “शिला” इति रसरत्नाकर रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे घृत
 पाठः । “प्रत्येकञ्च द्विभाग स्यात्” इत्यनन्तरं “द्विवज्रौ पालचित्रकम् । प्रत्येकञ्च
 द्विभाग स्यात्” इत्यधिकः, पाठः, रसेन्द्रचिन्तामणि रसेन्द्रसारसङ्ग्रह रसरत्नाकरादिषु

प्रत्येकेन क्रमाद्भाव्य सप्तवारं पृथक् पृथक् ।
महावक्त्रिरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिबेत् ॥२१॥
विरचन भवेत्तेन तक्रभक्त ससैन्धवम् ।
दिनान्ते भोजयेत् पथ्य वर्जयेत् शीतलं जलम् ॥
नाभ्युत्तरे जलस्त्रावं कुर्याद्वन्ति जलोदरम् ॥२२॥

अथ गुडनागरप्रयोगः ।—

सर्वोदरहरं योज्य गुडनागरयो पलम् ॥२३॥

अथ वज्रचारः ।—

सामुद्र सैन्धवं काचं यवक्षारं सुवर्चलम् ।
टङ्गणं सर्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं विभावयेत् ॥२४॥
अर्कक्षौरैः सुहीक्षौरैरातपे शोषयेत्तद्वहम् ।
अर्कपत्रं लिपेत्तेन रुद्ध्वा चान्तं पुटे पचेत् ॥२५॥
तत् क्षारं चूर्णयित्वाऽथ व्रूषणं त्रिफलारजः ।
जीरकं रजनौवङ्गि-चव्यकं स्यात् समं समम् ॥२६॥
क्षारमेव तदर्धेन एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।
अग्निमान्द्येष्वजीर्णेषु भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम् ॥२७॥
वाताधिके जलैः कोष्णैर्घृतैः पित्ताधिके हितम् ।
कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनालैस्त्रिदोषजे ॥२८॥
वज्रचारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ।
सर्वोदरेषु गुल्मेषु शोफशूलेषु योजयेत् ॥२९॥

दृश्यते । व्रूषणस्यापि प्रत्येकं भागाष्टकम् । सुक्पथं सुहीक्षौरम् । रुद्धं रुद्धराजः ।
वङ्गि चित्रक । वातारितैलम् एरुण्डतैलम् । नाभ्युत्तरे जलस्त्राव कुर्यात् नाभे-
रधोदेशे त्रीहिमुखेन शस्त्रेण जलं स्त्रावयेदित्यर्थः । रसरत्नाकरेऽयं वङ्गिवीर्यरस इति
प्रसिद्धम् ॥ १८—२२ ॥

गुडनागरप्रयोगे—गुडनागरयो मिलित्वा पलमानलम् ॥ २३ ॥

वज्रचारि—काच, लवणविशेष, “क्वाच लवण” इति ख्यातम् । अर्कपत्रं

अथ खदिरादियोग ।—

खदिरं देवदारुञ्च कर्षं गोमूत्रतः पिबेत् ।

उदरं पाण्डुरोगञ्च हन्ति शूलञ्च प्लीहकम् ॥ ३० ॥

अथ पिप्पलीप्रयोग ।—

दिनैक पिप्पलीचूर्णं सुहीचीरेण भावयेत् ।

निष्क जलोदर हन्ति महिषीमूत्रतः पिबेत् ॥ ३१ ॥

अथ वैश्वानर ।—

रसगन्धकताम्राणि शिलाजित् कान्तलोहकम् ।

त्रिकटु चित्रक कुष्ठं निर्गुण्डी मुषली विषम् ॥ ३२ ॥

अजमोदश्च सर्वेषां द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् ।

चूर्णीकृत्य ततः सर्वं निम्बकायेन भावयेत् ॥ ३३ ॥

एकविंशत्यकारेण भृङ्गराजेन सप्तधा ।

मधुना गुटिकां शुष्का रजन्यान्तु प्रदापयेत् ॥

वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषणः ॥ ३४ ॥

स्तुतवृत्तासप्तमम् । चार पूर्वोक्त सामुद्रादिकल्पनितार्कपत्रचारम् । तदर्द्धमिति तेषां चूर्णानानर्द्धं, तेन सर्वचूर्णात् अर्द्धं चारमिति निष्कष ॥ २४—२९ ॥

खदिरादियोगे—खदिरस्य सारं ग्राह्य “सारं स्यात् खदिरादीनाम्” इति वचनात् ॥ ३० ॥

पिप्पलीप्रयोगे—महिषीमूत्रतः पिबेत् महिषीमूत्रेण सह सुहीचीरभाविता पिप्पलीं पिबेत् ॥ ३१ ॥

वैश्वानरे—रसादीनां लौहान्तानां प्रत्येकं समता, त्रिकट्वादीनाञ्च प्रत्येकं भागद्वयम्, तथा च रसरत्नाकरे—“शुद्धसुतं सप्त गन्धं स्तुताकार्यं शिलाजित् । रसमानं प्रदातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् । त्रिकटु चित्रक कुष्ठं निर्गुण्डी मुषलीरजः । अजमोदा विषाशेन प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥” इति । “विषाशेन” इत्यत्र “दशाशेन” इति मुद्रितं रसरत्नाकरपाठस्तु लिपिकरप्रमादविजृम्भितः, एतत्तन्त्रसंवादात् रसेन्द्रसारसङ्ग्रह-संवादाच्च । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तु “द्विधा गन्धम्” इति पाठः । “कुष्ठम्” इत्यत्र “वीरा” इति तत्रोक्तपाठस्तु न मनोरमः, सर्वतन्त्रास्वरसात् । निम्बकायेन निम्बपञ्चाङ्ग-

अथ सूर्यप्रभा गुटिका ।—

भार्गीवक्लिजयायुगाभ्रकदली पाठा वचा रोचना

चव्यं पत्रकचित्तकं त्रिकटुक क्षारहय गन्धकम् ।

लायन्तोहरबीजकेसरिविषद्वन्द्वं नवङ्ग कणा

कुष्ठ शल्लफलं फलत्रययुत फेन समुद्रादपि ॥३५॥

ब्राह्मी बीज लताबीज बालविल्व विरूढकम् ।

लवणानि तथा पञ्च जात्यादिकुसुमाष्टकम् ॥३६॥

वातारितैलेनैतेषां कल्पिता भिषजां वरै ।

एषा सूर्यप्रभा नाम गुटिकाऽग्निप्रदीपनी ॥३७॥

अथ उदयमार्तण्डरस ।—

पलोन्मिषस्य शुल्बस्य सूक्ष्मपत्राणि कारयेत् ।

तत्सम गन्धकं दत्त्वा खले सर्वं विमर्दयेत् ॥३८॥

जम्बीररससयुक्तं दिन घर्मे निधापयेत् ।

ततः शुल्वे द्रवोभूते रसकर्षं नियोजयेत् ॥३९॥

तत् सिद्धमुदरे योज्य शोफे चैव भगन्दरे ।

नाम्ना तूदयमार्तण्ड-रस एष प्रकीर्तितः ॥४०॥

क्लाथेन इत्यर्थ, “पञ्चाङ्गनिम्बक्लाथेन” इति रसरत्नाकरदर्शनात् । रसेन्दुसारसङ्गहे तु “निम्बपञ्चाङ्गुलक्लाथै” इति पाठ । श्लेष्मोदरे चायं योग प्रयोज्य । नात्रा च वदरास्थि-माना । वैश्वानरीं वटीति नामान्तरस्य रसेन्द्रे रसरत्नाकरे च दृश्यते ॥२२—३४॥

सूर्यप्रभाया—वक्लि भस्मातक । जयायुगं जयन्ती हरीतकी च । कदली रक्षा, तस्या मूलम् । चायन्ती लायमाणा, “वला डुसुर” इति ख्यातम् । हरबीजं पारदम् । केसरौ रक्तशीभाञ्जन । विषद्वन्द्वं विषद्वय, सर्पविष मौलविषश्लेथ । शल्लफलं शल्लकीबीजम् । फेनं समुद्रादपीति समुद्रफेनं इत्यर्थः । बीजं पुष्कर-मूलम् । ब्राह्मीबीजमित्येकपदं वा, ब्राह्मीशाकबीजम् । लताबीजं लताकान्तूर-बीजम् । विरूढकं अद्भुतित्तवान्यम् । जात्यादिकुसुमाष्टकं “जाती यूथी राजवल्लीं क्षुद्रयूथीं त्रिधा मता । चम्पकी नागचम्पय वज्रकुलय कदम्बक ॥” इत्युक्ताष्टपुष्पम् । भाग्यादीनां जात्यादिकुसुमाष्टकान्तानां सर्वेषां तुल्यमानता ॥ ३५—३७ ॥

उदयमार्तण्डरसे—सर्वं सुगन्धम् ॥ ३८—४० ॥

अथ पाण्डुरोगस्य लक्षणलक्षणम् ।—

विवर्णता शरीरे स्याच्छयथ, काश्यमेव हि ।

सत्त्वहानिरथाऽऽनस्यं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥४१॥

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।—

अथ हसमण्डूर ।—

मण्डूरं मर्दयेच्छूणा गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

वृषणं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चय्यचित्रकौ ॥४२॥

दार्वी ग्रन्थी देवदारु तुल्यं तुल्यं विचूर्णयेत् ।

घृतं मण्डूरतुल्यञ्च पाकान्ते मिश्रयेत्तन ॥४३॥

भक्षयेत् कर्षमात्रञ्च जीर्णान्ते तक्रभोजनम् ।

पाण्डुरोग हलीमञ्च ऊरुस्तम्भञ्च कामलाम् ॥

अशांसि हन्ति नो चित्रं हसमण्डूरकाह्वयम् ॥४४॥

अथ कालविश्वसन ।—

शुद्धसूत हेम तारं ताम्र तुल्यञ्च मर्दयेत् ।

जम्बीरनीरसंयुक्तमातपे मर्दयेद्दिनम् ॥४५॥

सर्वतुल्यं पुनः सूतं क्षिप्त्वा पिष्टं प्रकल्पयेत् ।

धुस्तरफलमध्ये तु दोलायन्त्रे त्रग्रहं पचेत् ॥४६॥

उदरवत पाण्डुरोगेऽपि शीघ्रं तथा पीताम्लं भवति इति उदरानन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सा । तत्रादौ तल्लक्षणमाह, विवर्णतेति ।—सत्त्वहानिं वलहानि ॥४१॥

हसमण्डूर—दार्वी दारुहरिद्राम् । ग्रन्थी पिप्पलीमूलम् । वृषणादीनां देवदावन्तानां मिलितानां मण्डूरतुल्यता, रसरत्नाकरसवादात्, तथा च—“वृषणं त्रिफला मुस्त विडङ्गं चय्यचित्रकम् । दार्वी ग्रन्थी देवदारु तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥ चूर्णं मण्डूरतुल्यञ्च पाककाले विमिश्रयेत् ॥” इति । तत्र च “घृतम्” इत्यत्र “चूर्णम्” तथा “पाकान्ते” इत्यत्र “पाककाले” इति पाठान्तरम्, एवञ्च तत्र घृतस्य अनुकलेऽपि सर्वत्र मण्डूरयोगे घृतं विना पाकासिद्धे । उत्सर्गसिद्धमेव घृतमित्यविरोधः । पाककाले इति पाकान्तसमये आसन्नपाके इति व्याख्यानात् तुल्याथता बोद्धव्या । जीर्णान्ते सेवितौषधपरिपाकान्ते इत्यर्थः । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे अयं “वृषणादिमण्डूरम्” इति ख्यातः, परन्तु तत्र ग्रन्था उल्लेखो नास्ति इति ॥४२—४४॥

धुस्तूरोत्थद्रवैरेव यन्त्र पूर्य्यं पुनः पुनः ।

आदाय बन्धयेद्वस्त्र इष्टिकायन्त्रं पचेत् ॥४७॥

जम्बीरैर्गन्धकं पिष्ट्वा अधश्चोर्द्ध्वं च दापयेत् ।

तुल्य पुनः पुनर्देयं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ॥४८॥

षड्गुणे गन्धके जीर्णे तत्तुल्यं मृत्तलोहकम् ।

दत्त्वा मर्द्यं दिनैकञ्च कण्टकाय्यां द्रवैर्दिनम् ॥४९॥

रुद्ध्वाऽथ करिषाग्निस्थ-कपोताख्यपुटे पचेत् ।

पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं त्रिवारं पूर्वजैर्द्रवैः ॥५०॥

बृहत्पुत्ररसैस्तद्विधिधाऽऽमर्द्यं पुटेऽपि विधा ।

वङ्गार्कनक्तमालानां पृथग्द्रवैर्विधा विधा ॥५१॥

मर्द्यं रुद्ध्वा पुटेऽपि दृष्ट्वांश्च वत्सनाभकम् ।

दत्त्वा तस्मिन् विचूर्ण्यथ गुच्छामात्रं प्रयोजयेत् ॥५२॥

कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्डुमयापहः ।

अभयाऽथ गवा मूत्रैः पिष्ट्वा चानु प्रदापयेत् ॥५३॥

कालविध्वंसने—तार रौप्यम् । इष्टिकायन्त्रं “विधाय वर्तुलं गर्तम्”
इत्यादिना नवमाध्याये प्रदर्शितयन्त्रमव्यगतम् । “षड्गुणे” इत्यत्र “शतधा”
इति रसरत्नाकरे पाठः । तत्तुल्यम् औषधतुल्यम् । पूर्वजैः द्रवैः कण्टकारीद्रवैः ।
वङ्गीति ।—वङ्गि चित्रकः । अर्कः “आकन्द” इति प्रसिद्धः । नक्तमाला,
“उद्धरकरञ्ज” इति प्रसिद्धः । अथमर्थः,—मृत्तादिचतुष्टयं जम्बीररसेन दिनमेकं
मर्दयित्वा आतपे मनाक् सशोष्य च पुनः सर्वतुल्येन रसेन सम्मर्द्यं पिष्ट्वा कुप्यात् ।
ततः निर्वीजोक्तधुस्तूरफलमध्ये रुद्ध्वा वारं धुस्तूरपत्ररसेन दोलायन्त्रे पचेत्,
शुष्कीभूते पूर्वरसे पुनः पुनः रसो दातव्यः । अतुर्थेऽहनि धुस्तूरफलादौषधपिष्ट्वा
गृहीत्वा वस्त्रे बद्ध्वा च इष्टिकायन्त्रे पचेत् । अनन्तरं पिष्ट्वा तुल्यं गन्धकं जम्बीर-
रसमर्दितम् ऊर्द्धमधश्च दत्त्वा मृत्कपटादिना आलिप्य च लघुपुटे पचेत्, एव
षड्वारान् कुप्यात् । ततः लोहं तुल्यमानौषधेन मिश्रयित्वा कण्टकारीरसेन
दिनमेकं मर्दयेत्, रुद्ध्वा च कपोतपुटे गोमयाग्निना पुनः पचेत्, एव वारं च

अथ पञ्चानन । —

मृत कान्तं सुवर्णञ्च शुल्लताराभ्रभस्मकम् ।
 पृथगक्षमितं सर्वं पटचूर्णं कृत मुहुः ॥५४॥
 रसगन्धककज्जल्या तुल्यया सह मर्दितम् ।
 सार्द्धद्विपलमानेन ताप्यचूर्णेन मर्दयेत् ॥५५॥
 द्विपल मूषिकामध्ये विनिक्षिप्यालचूर्णकम् ।
 ततस्तु कज्जलीं क्षिप्वा मनोह्रा तावतीं क्षिपेत् ॥५६॥
 ततो निरुध्य यत्नेन परिशोष्य पुटेन्निशि ।
 पुटेन गजसन्नेन स्वतः शीत विचूर्णयेत् ॥५७॥
 चतुर्गुणेन गन्धेन निर्मिता रसकज्जलीम् ।
 क्षिप्वा पूर्व्वरसे लुङ्गवारिणा परिमर्दयेत् ॥५८॥
 पचेत् क्रोडपुटेनैव दशवारमतः परम् ।
 एव तालककज्जल्या दशवार पुटेत्ततः ॥५९॥
 ततश्च मृतवैक्रान्त-भस्मना च कलाशत ।
 ततो विचूर्ण्य यत्नेन करण्डान्तर्विनिक्षिपेत् ॥६०॥

कुर्यात् । अथ बृहतीरसेन चिवाग् मर्दयेत् पुटेञ्च । पुन वज्रादीना पृथक् पृथक् रसेन द्वौ द्वौ वारौ मर्दयित्वा त्रिस्त्रि, पचेत् । अनन्तर दशमांश विष दत्त्वा विचूर्ण्य च स्थापयेदिति ॥ ४५—५३ ॥

पञ्चानने—पटचूर्णं वस्त्रपूत चूर्णम् । रसगन्धककज्जल्या तुल्यया कान्तादि-सर्वचूर्णतुल्यया कज्जल्या इत्यर्थः, तेन च रसगन्धकयो प्रत्येक सार्द्धकर्षद्वयम् । मूषिकामध्ये मूषामध्ये । आलचूर्णक हरितालचूर्णम् । कज्जलीमिति कान्तादिताप्यान्ते कृता कज्जलीमित्यर्थः । मूर्च्छितरसगन्धकयोरेव कज्जलीसजाया कृदित्वेऽपि अथ कज्जल्या सह कान्तादीना मिश्रणेन कृष्णवर्णभावात् कज्जलत्व बोद्धव्यम् । मनोह्रा मन शिलाम् । तावती द्विपलमित्यर्थः । पूर्व्वरसे पुटपाकेन निष्पन्ने औषधे । लङ्गवारिणा मातुलङ्गरसेन । क्रोडपुटेन “इत्य चारत्रिके” इत्यादिना दशमाध्यायोक्तवराहपुटेन । तालककज्जल्या तालकयुतया कज्जल्या, सा च स्रनभागयो, कज्जलीतालकयो मिश्रणेन कार्या । कलाशत प्रोडशांशश्च ॥

अथ पञ्चाननो नाम देवराजेन कीर्तितः ।

श्रेष्ठ सर्वरसेन्द्रेषु महारससमो गुणैः ॥६१॥

पथ्याशूरणशुण्ठीभिः सघृताभिर्निषेवितः ।

सर्वान् पाण्डुगदान् हन्ति क्षतघ्न इव सत्कृतिम् ॥६२॥

यक्ष्माण जठर हलोमकरूज वातार्तिविडम्बन

कुष्ठञ्च ग्रहणीं ज्वरातिसरण श्वामञ्च कामारूवो ।

श्लेष्मव्याधिमशेषतो गलगदान् दुर्नाम मन्दाग्निता

मेहं गुल्मरूजञ्च किं बहुमिरा हन्याद्गदाश्चापरान् ॥६३॥

सेव्यमाने रसे चास्मिन् विल्वमेकञ्च वर्जयेत् ।

स्वस्थः सर्वं समश्नीयाद्गदो पथ्य गदापहम् ॥६४॥

अथ आरोग्यसागरः ।—

एकैकपलगन्धाश्म-रससम्भवकज्जलीम् ।

तस्या मध्ये द्विपलिकं ताम्रं तालं पलोद्धितम् ॥६५॥

पलमात्रं मनोह्राञ्च पलमभ्रकभस्मकम् ।

सुखस्यर्शस्य कर्षञ्च निक्षिप्य परिमर्द्य च ॥६६॥

मूषामध्ये विनिक्षिप्य पिनङ्गान्तर्मुखीं ततः ।

पत्रेण शुद्धताम्रस्य निर्मलेन त्रिकर्षिणा ॥६७॥

सत्कृति शोभन कर्म, उपकारमित्यर्थः । अत्रायं विधिः —सूचूर्णितं कान्तादिपञ्चकं प्रत्येकमक्षमाय गृहीत्वा पञ्चकर्षमितया कज्जल्या सार्द्धद्विपलेन माक्षिकचूर्णेन च सह मर्दयेत् । ततो मूषाया द्विपलं हरितालचूर्णं तदुपरि औषधं तदुपरि च पलद्वयं मनःशिलाचूर्णं दत्त्वा रुद्धस्तेणालिप्य अत्रापि शोषयित्वा च निशि गजपटे पचेत् । स्वाङ्गशीतमादाय चूर्णयित्वा च चतुर्गुणगन्धककृतया कज्जल्या औषधतुल्यया सह सातुलुङ्गरसेन मर्दयेत्, ततः पुनर्मूषाया सख्याय वराहपुटेन पचेत्, एवं दशवारान् कुर्यात् । ततः तालककज्जल्या अपि औषधतुल्यया मिश्रयित्वा सातुलुङ्गरसेन मर्दयेत् वराहपुटेन पचेच्च, एवं दशवारान् कुर्यात् । ततः कान्तादिताम्रानामां मिलितानां षोडशांशेन वैक्रान्तभस्मना सह मर्दयित्वा स्थापयेत् इति ॥ ५४ — ६४ ॥

आरोग्यसागरः—सुखस्यस्य सुभगस्य, दृढस्यस्येत्यर्थः । पिनङ्गम् आबङ्गम्

मूषा मृद्धिः सवस्त्राभिः परिरुध्य यथा दृढम् ।

परिशोष्य गिरण्डैश्च पुटेत् गजपुटेन हि ॥६८॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खोटीभूतं विचूर्णयेत् ।

गन्धतालशिलाचूर्णे सहितं खल्लचूर्णकम् ॥६९॥

पुटेत् क्रोडपुटे चैव दशवारं तत परम् ।

क्षिपेद्द्विशतिभागेन वैक्रान्तं भस्मता गतम् ॥७०॥

विमर्द्य गालितं कृत्वा क्षिपेत् रौप्यकरण्डके ।

आरोग्यसागरो नाम रसोऽतिगुणवत्तर ॥७१॥

हन्यात् पाण्डुमरोचकं गुदगदं वातञ्च पित्तं कफं

गुल्माश्वानकशोफरोगमथ च श्वासं शिरोऽर्त्तिं वमिम् ।

अत्यर्थानलमन्दतां गुरुमुदावर्त्तं विचित्रज्वरान्

रोगानप्यपरान् रतिद्वयमितं सूती मरीचाज्यवान् ॥७२॥

अथ पाण्डुघनानिलरसः ।—

ताम्रभस्मं रसभस्मं गन्धकं वत्सनाभमथ तुल्यभागतः ।

अन्तर्मुखं अधः स्थामूषाया उपरिभागमित्यर्थः, यस्यां तां, मूषामित्यस्य विशेषणम् ।
त्रिकर्षिणा कर्षवर्जितेन, कषत्रयमितेन निर्मलेन तास्रपत्रेण आधारमूषाया सुख-
माच्छाद्य तदुपरि आवरणञ्च दत्त्वा लङ्गुलादिभिर्मूषा लिप्तेत इति निष्कषः । गिरण्डे,
आरण्यगोमये । खोटीभूतं गन्धाश्मादिद्रव्यजातस्य कौभ्रय कठिनौभूतमित्यर्थः । गन्धेति ।
—शिला मनःशिला, गन्धादयः प्रत्येकं रसभागा याह्या । खल्लचूर्णकं खल्ले चूर्णं
कृत्वेत्यर्थः । सूती सूतिकारोगे, प्रसवकाले इत्यर्थो वा, प्रसवे क्लेशं चेत् तदा मरीचाज्य-
वान् घृतमरिचाभ्यां रतिद्वयमितं अथ रसं प्रयोक्तव्यं । अथ विधिः,—गन्धादिकं
यथोक्तमानं मदयित्वा मूषायां सम्यापयेत्, ततः तास्रपत्रेण मूषामुखं वेष्टयित्वा
मूषान्तरिणाच्छाद्य च मृत्कपटेन लेपयेत् । अथ आतपे सशोष्य गजपुटं दद्यात् । ततः
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य रसमानं गन्धादिभिः सह खल्ले चूर्णयित्वा वराह्वाख्यपुटे पचेत्,
एव दशवारां कुर्यात् । ततः औषधात् विशल्यशेन वैक्रान्तभस्मना विमर्द्य वस्त्रपूतञ्च
कृत्वा रौप्यभाजने स्थापयेत् । पाण्डूादिरोगे रतिद्वयमानं तत् यथाव्याध्यनुप्राप्ते
शुद्धात् । सूतिकारोगे तु मरिचाज्याभ्यां दापयेदिति ॥६५—७२॥

वर्जितोऽपपरिमर्दित पचेत् यामपादमथ मन्दवर्जिना ॥७३॥

रक्तिकायुगलमानतो भवेच्छोफपाण्डुघनपङ्कशोषण ॥७४॥

अथ पाण्डुहारिहरीतकी । —

कोरण्टो भृङ्गराजश्च शतावरिपुनर्नवौ ।

एते सप्तपला ग्राह्याः प्रत्येक सूक्ष्मचूर्णिताः ॥७५॥

एतत्काये पचेत् सम्यक् हरीतक्या शतत्रयम् ।

षष्ठ्याऽधिक तत शुष्क गव्यदुग्धेन पाचयेत् ॥७६॥

शोषयित्वा शनैर्हृत्वा वटिकाभिः प्रपूरयेत् ।

रसस्य त्रिपलं दत्त्वा गन्धके त्रिपलात्मके ॥७७॥

पक्त्वाऽथ पातयेत् पत्रे चूर्णयित्वा तत पुनः ।

शुद्धूचोमत्त्वमादाय शुष्क मत्त्व पलाष्टकम् ॥७८॥

चूर्णयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकाः किरित् ।

तास्तु सूत्रे समाबद्धा मधुभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥

एकैकां भक्षयेन्नित्यं शुष्कपाण्डुविनाशिनीम् ॥७९॥

पाण्डुघनानिलरसे — वर्जितोऽपपरिमर्दित चित्रकमूलकाशमर्दितम् । यामपाद
ग्रहरस्य चतुर्थांशपरिमितकालम् । शोफेति । — शोफपाण्डु सशोषपाण्डु घनपङ्कः
माढकर्दम इव, तस्य शोषण ॥ ७३।७४ ॥

पाण्डुहारिहरीतक्या — कुरण्ट सितपुष्पा क्षिण्टी, तस्याथमिति कोरण्टः
कुरण्टमूलमित्यथ । कोरण्टमिति अवितुमुचितत्वेऽपि यत् कोरण्ट इति पुलिङ्ग-
निर्देश कृत तत लिङ्गमश्लिष्टमिति लिङ्गे अनादरात्, एव पला इत्यवापि ।
हृत्वा आहृत्य इत्यथ । वटिकाभिः शुष्कीभूताभ्यां कायदुग्धाभ्यां कृताभिरित्यथ ।
प्रपूरयेत्, हरीतकीरिति शेषः । पक्त्वा रसपर्पटीवत् पक्तेत्यथ । पत्रे कदली-
पत्रे, गोमयेपरि विन्यसे इति शेषः । किरित् मिश्रयेदित्यथ । शुष्कपाण्डुविनाशिनी
चिरोत्पन्नत्वात् खरीभूतपाण्डुनाशिनीमित्यर्थः । कोरण्टादीनां प्रत्येकं सप्तपलानि
चूर्णानि अष्टगुणतोये पक्त्वा पादावशेषे तस्मिन् हरीतकीनां निरस्थानां षष्ठ्यधिकं
शतत्रयं पचेत्, शुष्कीभूते च द्रवे कायतुल्येन गव्यदुग्धेन पुनः पचेत् आदुग्ध-
शोषात्, ततः घनीभूतं समाहृत्य खल्या वटिका, कृत्वा हरीतक्यन्त, ताः

अथ पित्तपाण्डुरिगुटिका ।—

रसस्य भागाश्चत्वारो लोहस्य द्वौ प्रकीर्तितौ ।
वङ्गमुस्ताविडङ्गानां त्रिकटुत्रिफलस्य च ॥८०॥
भागास्त्वनैकशो ग्राह्या कुटजस्य तथाऽपरः ।
चूर्णयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकां किरित् ॥
एकैका भक्षयेत् प्रातः पित्तपाण्डुपलुत्तये ॥८१॥

अथ त्रैलोक्यसुन्दर ।—

रसगन्धकलोहाभ्र-गुडूचीसत्त्वसूकरः ।
त्रिफलाशिग्रुमूलानि भृङ्गसारिण भावयेत् ॥८२॥
त्रैलोक्यसुन्दर सोऽयं सष्टतक्षौद्रशर्करा ।
भृङ्गाङ्गवत् पथ्यभुजः पाण्डुशोफं नियच्छति ॥८३॥

अथ पाण्डुशोथे त्रिनेत्ररसस्य प्रयोगविधिः ।—

युतं किञ्चिद्व्रतक्षौद्र-गुडतित्तिरिगुगुलैः ।
त्रिनेत्राख्यो रसो योज्यः शोफे तोयानुपानतः ॥८४॥

प्रपूरयेत् । ततः त्रिपलरसगन्धयोः कज्जलीं कृत्वा रसपर्पटीवत् पाकं कुर्यात् ।
अनन्तरं विचूर्णितया अष्टपलेन शुष्कगुडूचीसारिणं मधुना च सह मर्दितया
तथा पर्पट्या तां हरीतकीं लिप्तां सूत्रेण बद्धा च मधुभाण्डे निक्षिप्य स्थापयेत्
इति ॥ ७५—७८ ॥

पित्तपाण्डुरिगुटिकाया—रसस्य रससिन्दूरस्य । भागास्त्वनैकशः वङ्गादीनां
प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ इत्यर्थः, लोहभागसाहचर्यात् । कुटजस्य तथाऽपरः द्वावेव
भागवित्यर्थः । गुटिकां किरितं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८०।८१ ॥

त्रैलोक्यसुन्दरे—सूकरं यन्त्रिपर्णं । भृङ्गसारिणं भृङ्गराजद्रवेण । भृङ्गाङ्गवत्
पथ्यभुजं भृङ्गाङ्गरसे यानि पथ्यानुक्तानि, तद्वत् पथ्यभुजो जनस्येत्यर्थः ॥ ८२।८३ ॥

अनुपानविशेषेण त्रिनेत्ररसस्यापि पाण्डुशोफे प्रयोज्यतामाह, युतं इति ।—
तित्तिरि जैपालबीजम् । त्रिनेत्राख्यो रसः शूलाधिकारोक्तः । शोफे पाण्डुशोथे ।
शूलाधिकारोक्तं त्रिनेत्ररसं युक्त्या किञ्चित् घृतादिभिः सह सेवित्वा तोयानुपानं
कुर्यात् इति ॥ ८४ ॥

अथ विजया गुटिका ।—

पलत्रयं हरीतक्याश्चित्रकस्य पलत्रयम् ।
 एलात्वक्पत्रमुस्ताना भागोऽर्द्धपलिको मतः ॥८५॥
 रेणुकार्द्धपलं प्राक्त तद्वर्द्धं नागकेशरम् ।
 व्योषञ्च पिप्पलीमूलं विषञ्च पलमात्रकम् ॥८६॥
 रस पलो महागन्धः सूक्ष्मदूर्णानि कारयेत् ।
 पुरातने गुडे पक्के तुलार्द्धं तद्विनिक्षिपेत् ॥८७॥
 हिमस्पर्शन्तु गृह्णीयात् घृतेनाक्ता कर बुधः ।
 बदरास्थिप्रमाणेन विजया गुटिका मता ॥
 निशाया खादयेदेनां शोफपाण्डुविनाशनीम् ॥८८॥

अथ टङ्गणादियोग ।—

टङ्गण मेघनादञ्च भक्षयेद्विषशान्तये ॥८९॥

अथ जयपालरस ।—

रसं गन्धं मृतं ताम्र जयपालञ्च गुग्गुलुम् ।
 समाशमाज्यसंयुक्ता गुटिका कारयेन्मिताम् ॥
 एकैका खादयेद्द्वेद्य शोफपाण्डुपनुत्तये ॥९०॥

अथ देवदालीपचाङ्गप्रयोग ।—

देवदाल्यास्तु पञ्चाङ्गं चूर्णं क्षीरैश्च वा जलैः ।
 निष्कमात्रं पिवेन्नित्यं मासात् पाण्डुगटापहम् ॥९१॥

विजयागुटिकाया—भागोऽर्द्धपलिक इति प्रत्येकमर्द्धपलमानमित्यर्थः । तद्वर्द्धं नागकेशरं कर्षमाणं नागकेशरम् । पलमात्रकमिति प्रत्येकं, व्योषादीनां पृथङ्निर्देशात् । महागन्धः नवनीताह्वगन्धकः । विनिक्षिपेदित्यत्र आसन्नपाके इति शेषः ॥८५—८८॥
 टङ्गणादियोगे—मेघनादं तण्डुलीयमूलम् । विषशान्तये शत्रुप्रयुक्तगरदोषशान्तये इत्यर्थः, तस्य च पाण्डुशोथोदरादिहितुत्वात् ॥ ८९ ॥

जयपालरसे—मिता वयोवलाद्यनुरूपा मात्रामित्यर्थः । प्रयोगोऽस्मिन् शीतलजल-
 लक्ष्मञ्च वर्जनोप्यर्थः, रसेन्द्रचित्तामणि रसेन्द्रसारसङ्गृह्यसवादात् । तत्र तत्र चास्य पाण्डु-
 सुदनरस इति सूत्रा ॥ ९० ॥

अथ कामलालक्षणम् ।—

दग्धमांसरुधिरासपित्तत' कामला भ्रमदृषाविदाहिनी ।
पीतनेत्रमलवत्युपेक्षया शोफयुग्मवति कुम्भकामला ॥८२॥

अथ अपामार्गादिभोग ।—

अपामार्गं शमीमूल पिष्ट्वा तक्त्रेण पाययेत् ।
कामला श्वयथुं पाण्डु कर्षमात्र नियच्छति ॥८३॥

अथ पञ्चास्यरस ।—

तीक्ष्णमाक्षिककान्ताभ्र-शुक्लसूतकतानकम् ।
देवदालौरसै' पिष्टं बालुकायन्त्रमूर्च्छितम् ॥८४॥
अमृतोत्पलकङ्गार-कन्दद्राक्षासमन्वितम् ।
पिष्टं यक्ष्यभसा चौद्र-सिताभ्या कामलाप्रणुत् ॥८५॥

देवदालीपञ्चाङ्गप्रयोगे—देवदाल्या पीतघोषाया पञ्चाङ्ग लक्ष्मणपुष्पमूलफल-
रूपम् । जीरैश्च वा जलैरिति व्यक्त्यपेक्षया बहुत्वम् ॥ ८१ ॥

पाण्डुतोऽपि कामला नायते इति पाण्डुनन्तर कामलाचिकित्सिते वक्तव्ये पूर्व
तस्या लक्षणमाह, दग्धेति ।—दग्धात पाण्डुरोगावस्थायामत्यर्थपित्तकरद्रव्यसंवेनात्
वर्द्धितपित्तेन दुष्टादित्यर्थ, मांसरुधिरासपित्तत मांसात् रुधिरात् दुष्टात् केवलरक्तात्
तथा असपित्तत दुष्टात् सपित्तात् रक्तादित्यर्थ । उपेक्षयेति कामलोपेक्षया कुम्भ-
कामला भवति, सा च शोफयुक् शोथसमन्विता । कुम्भ कोष्ठ, अन्तर्मुद्रसाधस्यात्,
तद्गता कामला कुम्भकामला कोष्ठाशयेत्यर्थ ॥ ८२ ॥

अपामार्गादिभोगे—सर्वं सुगमम् ॥ ८३ ॥

पञ्चास्यरसे—तीक्ष्ण तीक्ष्णलौहम् । कान्तं कान्तलौहम् । बालुकायन्त्रमूर्च्छित
बालुकायन्त्रे पक्कमित्यर्थ, स च पाक दिवसत्रय कार्य, तथा च रसरत्नाकरे—
“पाचयेत् बालुकायन्त्रे विदिनान्ते समुद्धरेत्” इति । अमृता गुडूची धात्री वा, कङ्गार
कोकनदम, उत्पलकङ्गारयो कन्द, यद्वा—कन्द कर्तृणम् । अत्र अमृतादीनां मिलित्वा
पलमानता, रसरत्नाकरसवादात्, यद्यपि तत्र “अमृतोत्पलकङ्गारकन्दद्राक्षासम-
न्वितम्” इत्यत्र “अमृतोत्पलकन्दातिवलाक्षैवपल युतम्” इति पाठभेद, तथाऽपि
अन्याङ्गसामान्यात् पलमानता ज्ञातव्या । बालुकायन्त्रे पक्कनौषधसुद्धय अमृतादिभिः,
सथोज्य च यष्टिमधुकाथेन पिष्टा चौद्रशर्कराभ्यामुपयोक्तव्यमित्याशयः ॥ ८४-८५ ॥

अथ विधीनि ।—

ताम्रस्य तुर्य्यभागेण रसेनोत्प्लुत्य लेपयेत् ।
 निम्बद्रावेण संयोज्य सूर्य्यतापे विनिक्षिपेत् ॥८६॥
 ऊर्द्धाधो गन्धक दत्त्वा पाचयेदतिवन्नतः ।
 मत्स्याक्षीमभितो दत्त्वा मृत्स्नया सन्निरुध्य च ॥८७॥
 यामद्वयन्तु पक्वञ्च स्वाङ्गशीत समुद्धरेत् ।
 गुञ्जामात्रं ददौतास्य साभयं गुडमयुतम् ॥
 त्रियोन्याख्यो रसो ह्येष शोफपाण्डूपनोदनः ॥८८॥

अथ मुक्तादिचूर्णम् ।—

मुक्तामृताचित्रकयष्टिपिप्पली-विडङ्गशुण्ठीत्रिफलैर्यथोत्तरम् ।
 चूर्णं सहायोरजसा च संयुतं समाक्षिप्तं पाण्डुगदापह परम् ॥८९॥

अथ कामेश्वर ।—

पलं सूत पलं गन्ध वज्री पथ्या त्रयं त्रयम् ।
 मुस्तैलापत्रकाणाञ्च प्रति सार्द्धपलं क्षिपेत् ॥९०॥

विधीनौ—तुर्य्यभागेण चतुर्थांशेन रसेन , रसशब्देनाव रसगन्धकयो कज्जली विवक्षिता केवलरसेन लेपासम्भवात् , ताम्रस्य, पत्राण्येति शेष , लेपयेत्, तत् निम्बद्रावेण उत्प्लुत्य आग्न्येत्यर्थ , सूर्य्यतापे संयोज्य स्थापयित्वा, सशोष इत्यर्थ , विनिक्षिपेत्, मूषायामिति शेष । मत्स्याक्षी हिलमोचिका काकमाक्षी वा । चतुर्थांशकज्जलिकया ताम्रस पत्राणि आलिप्य जम्बीररसेनाग्न्य च आतपे शोषयेत् , ततो मूषाया सस्याप्य ऊर्द्धाधो गन्धक समन्तात् लुप्ता मत्स्याक्षीञ्च दत्त्वा मृत्कपटे-नालिप्य च गजपटे यामद्वय पचेत्, अथ स्वाङ्गशीतमादाय गुडामयाभ्या गुञ्जामात्रमौषध दद्यादिति । त्रीणि रसगन्धकताम्राणि योनय उपादानकारणान्यस्य इति विधीनि ॥ ८६—८८ ॥

मुक्तादिचूर्णं—यथोत्तर चूर्णमिति उत्तरोत्तरभागद्वय चूर्णम् । सहायोरजसा च संयुतं सवचूर्णतुल्य लौहचूर्णमित्यर्थ , “सर्वांश मृतलौहकम्” इति रसरत्नाकर-दर्शनात् , तत्र च “यथोत्तरम्” इत्यत्र “समम्” इति पाठ “लौहामृतम्” इति सञ्ज्ञा च दृश्यते ॥ ८९ ॥

कामेश्वर—वज्री कुङ्कु, तस्या, चीरं गच्छाम् । त्रय त्रयमित्यस्य वज्रीपथ्ययो. प्रत्येकं

द्रूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चैव पलं पलम् ।

नागकेशरकर्षिकं रेणुकार्दपल तथा ॥१०१॥

पुरातनगुडेनैव तुलार्द्धेन विपाचयेद् ।

मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामैकान्ते घृतेन च ॥१०२॥

गुटिका बदराभान्तु कारयेद्भक्षयेन्निशि ।

शोफपाण्डुहरः सोऽयं रस कामिश्चरः स्वयम् ॥१०३॥

अथ पाण्डुघनानिलरसः ।—

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धक वत्सनाभमथ तुल्यभागतः ।

वह्नि तोयपरिमर्दितं पचेद्यामपादमथ मन्दवह्निना ॥१०४॥

रक्तिकाद्वितयमानतोऽनिलान् शोफपाण्डुघनपद्मशोषणः ॥१०५॥

पलत्रयमित्यर्थः । “वज्री पथा त्रयं त्रयम्” इत्यत्र “पथ्याचिवकयोः पलम्” इति रसेन्द्र-
सारसङ्ग्रहे पाठः । द्रूषणमिति ।—द्रूषणस्य प्रत्येकं पलमानता । कन्यकाद्रावे
कुमारौरसे । यामैकान्ते कन्यकाद्रावे ग्रहर मर्दयित्वा तदन्ते इत्यर्थः । “रेणुकार्दपल
तथा” इत्यत्र “परण्डस्य पलं तथा” इति तथा “तुलार्द्धेन विपाचयेत् • घृतेन च” इत्यत्र
“तुल्येनैव विमिश्रयेत् । मर्दयेत् कनकद्रावैर्यामैक वा घृतान्वितम्” (“भावयेच्च
घृतान्विताम्”) इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसरत्नाकरयोः पाठान्तरम् । गुड-
पाकाभिज्ञो भिषक् सपादशरावष्टक् गुडमादाय किञ्चित् जलं दत्त्वा
पचेत्, घनोभूते च तस्मिन् आसन्नपाके सूतादिकं दत्त्वा अवतारयेत् । अनन्तरं
कुमारौरसेन याम मर्दयित्वा तदन्ते घृतेन सह बदरास्थिनिभा वटीं कुर्यात्
इति ॥ १००—१०३ ॥

ताम्रभस्मेति ।—पाण्डुघनानिलरसनामाऽयं प्रागेव (७३।७४) श्लोके व्याख्यातः ।
पुनरुक्तोऽयम्, अथवा—वक्ष्यमाणकसादिपञ्चकेन सह प्रयुक्तोऽयं हलीमकहृत्
भवतीति ज्ञापनार्थमस्य पुनरुल्लेखो न दोषाय इति मन्तव्यम् । अस्मिन् पत्रे कसादि
पञ्चकेन सह एक एवायं योगः, तथा च कसेन घृतेन कास्येन शिलया
मनःशिलया च सहितं पिष्टं मर्दितं रसः अनिलरसः पाचितः पुनः
पुटपाकेन पक्वः हताभ्यां तौक्ष्ण्यताम्नाभ्यां लौहताम्रभस्मभ्यां युतः, हलीमक
हृत् ॥ १०४।१०५ ॥

अथ कसादिपञ्चकम् । —

कंसेन पिष्ट शिलया सहित पाचितो रसः ।

हताभ्या तीक्ष्णताभ्या युतो हन्ति हलीमकम् ॥१०६॥

अथ सिन्दूरभूषणः । —

शुद्धसूतञ्च सिन्दूर पलैकैकं विमर्दयेत् ।

वासारसेन यामैक तेन कुर्याच्च चक्रिकाम् ॥१०७॥

सुपक्वा कारयेन्मृषामुत्ताना हादशाङ्गुलाम् ।

तन्मध्ये गन्धकं शुद्धं क्षिपेत् पलचतुष्टयम् ॥१०८॥

पूर्वोक्ता चक्रिका कृत्वा तत् क्षिप्वा प्रपुटेक्ष्व ।

जीर्णे गन्धे समुद्धृत्य चक्रिका तां विचूर्णयेत् ॥१०९॥

चूर्णाद्दशगुणं योज्यं मृतलोहञ्च मर्दयेत् ।

लशुनेन दशांशेन चणमात्रा वटीं किरेत् ॥११०॥

वातपाण्डुरहरः सिद्धो रसः सिन्दूरभूषणः ।

पिवेच्चानु ह्यपामार्गस्यैरण्डस्य च मूलिकाम् ॥

तक्रैः पिष्ट्वाऽथ कर्षिकं हन्ति पाण्डु सकामलम् ॥१११॥

इति श्रोवैद्यपतिर्निर्दिष्टस्य स्तोत्रागमटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उदरपाण्डु-

शोफकामलाकुम्भकामलाहलीमकचिकित्सित नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१२॥

कंसादिपञ्चके—रस पारद एतत्तु अस्य स्वतन्त्रयोगत्वे एव बीजव्यम् । अन्यत् पूर्वयोगे व्याख्यातमिति ॥ १०६ ॥

सिन्दूरभूषणे—सिन्दूर प्रसिद्धम् । “सुपक्वास” इत्यत्र “अपक्वास” इति रस-
रत्नाकरोक्त पाठः । उत्तानाम उन्नता विस्तता वा । जीर्णे भस्मीभूते ॥१०७—१११॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्याम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ विसर्पादिचिकित्सनम् ।—

अथ विसर्पकुष्ठश्वित्चिकित्सा ।—

अथ कालाग्रिरुदरस ।—

कान्तगन्धकतीक्ष्णाभ्र-विषताप्यममन्वितः ।

बन्याकर्कोटिकाकन्दे पक्व सूतो विसर्पजित् ॥१॥

अथ एरण्डबीजादि तैलम् ।—

एरण्डतुम्बिनोनिम्ब-वाकुचीचक्रमर्दकम् ।

तिक्तकाशातकीबीजमङ्गोलश्चुबीजकम् ॥२॥

शोथत्वसानान्यात रक्तदृष्टिसामान्याञ्च उदराद्यनन्तरं विसर्पादिचिकित्सितं वक्तुं विंशाध्यायमारभते । तत्र कालाग्रिरुदरसे—बन्याकर्कोटिकाकन्दे बन्याकर्कोटिकीं तित्तकर्कोटिकी, “तित्त काँक्डो” “तित्त काँक्रील” इति लोके, तस्या कन्दे कन्दोत्पलकल्के इत्यर्थः । पक्व इति भूधराख्यपुटे पक्व, तन्नान्तरेषु तथा दर्शनात् । अवाय विधिः,—आदौ रसगन्धकयोः कज्जलीं कृत्वा कान्तादिकं तत्र दत्त्वा च सम्मर्दयेत्, ततः बन्याकर्कोटिकाकन्दकल्कोदरे रुस्याप्य मृदा आलिप्य च भूधराख्यपुटे द्विनैकं पक्त्वा उचितानुपानेन प्रयुञ्ज्यादिति । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहादिषु चायं किञ्चित् वैषम्येण पठितः, तथा च “सूतासक्तान्तलौहाना भस्म गन्धकमालिकम् । बन्याकर्कोटिकाद्रावैस्तुल्यं मर्द्यं दिनावधि ॥ बन्याकर्कोटिकाकन्दे क्षिप्वा लिप्वा मृदा वहि । भूधराख्ये पुटे पञ्चाद्विनैकं तद्विपाचयेत् ॥ दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रं भक्षयेत् । रसः कालाग्रिरुद्रोऽयं दशाह्नं विसर्पनुत् ॥ पिप्पलीमधु-सयुकमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥” इति । प्रचारस्तु इत्यमेव ॥ १ ॥

एरण्डबीजादितैले—तुम्बिनी कटुतुम्बी । वाकुची सोमराजी । तित्तकोषातकी तित्तघोषकः । बीजमिति पदम् एरण्डादिभिः कोशातक्यन्तैः सर्वैः सम्बन्धयेत् । मङ्गोलं मङ्गीठं, तस्य बीजम् । चक्षुः क्षुद्रचक्षुः, “चेचकी” इति प्रसिद्धः

गोमूत्रदधिदुग्धैस्तु भावयेत्तिलजेन च ।

मूत्रेणाजाप्रसूतेन तैलं पातालयन्त्रजम् ॥

विसर्पं नाशयत्याशु श्वेतकुष्ठञ्च तत्क्षणात् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयैरण्डवीजादि तैलम् ।—

एरण्डतुम्बीकटुविम्बचक्र-मर्दोत्थवीजानि च सोमराजी ।

अङ्गोलवीजानि समानि कृत्वा पातालयन्त्रेण सुतैलमेषाम् ॥४॥

प्रगृह्य तेनाथ विमर्दयेत् विसर्पकादीनि कृतं प्रयान्ति ॥५॥

अथ गलत्कुष्ठलक्षणम् ।—

पादयोः श्वयथुस्तोदो गलन्त्यङ्गुलयो यदि ।

नासिकास्वरयोर्भङ्गो गलत्कुष्ठस्य लक्षणम् ॥६॥

अथ कुष्ठेषु क्रियाचक्षुः ।—

सर्वेषां कुष्ठिनामादौ पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

पक्षे पक्षे च वसनं मांसि मांसि विरेचनम् ॥७॥

शाकविशेष तस्या वीजकम् । तिलजेन तिलतैलेन तिलकायेन वा । मूत्रेणाजा-
प्रसूतेन कृष्णामूत्रेण । पातालयन्त्रजं पातालयन्त्रे निष्काशितम् । “तत्क्षणात्”
इत्यत्र “लक्षणम्” इति पाठान्तरम् । कल्पना चास्य एवविधा—सनाक् कुष्ठम्
एरण्डादीनां वीजं प्रत्येकं तुल्याश्व गृहीत्वा गोमूत्रादिभिः सप्त सप्तवारान् भावयेत् ।
ततो भूम्यधोनिहितस्नेहभावितास्थालीमुखे बहुष्किं द्राव्यास्थालीसन्ध्यां संस्थाप्य तन्मध्ये
औषधं निदध्यात्, ततः शरावेण स्थालीमुखमाच्छाद्य वृद्धस्त्रादिना सन्धिं निरुध्य
च उपरिष्ठात् पुटं दद्यात् । एवञ्च अग्निस्तप्तेन तस्मादौषधात् तैलं निःसृत्य
अथ स्थाल्यां निपतेदिति ॥३॥

द्वितीयैरण्डवीजादितैले—तुम्बीकटु कटुतुम्बी, रोहिणीकटुका इत्यादिवत् पर-
लिपात्, यद्वा—कटु इति पृथक् पदं, राजिका इत्यर्थः । विम्बम् ओष्ठोपमाफलम्,
“विम्ब” इत्यत्र “निम्ब” इति पाठान्तरम् । विमर्दयेत् इति महाजनप्रयोगात्
नासाधु मन्त्रयम् । “कृतम्” इति “सुतैलम्” इत्यनेन सम्बध्यते, पातालयन्त्रेण
कृतं विहितं, न सारितमित्यर्थः । तैलनिष्कासनप्रकारस्तु पूर्ववदेव ॥ ४५ ॥

तुल्यदोषदूष्यत्वात् रक्तदुष्टिसाधर्म्याच्च विसर्पानन्तरं कुष्ठचिकित्सितं विषत्पराङ्मौ
गलत्कुष्ठलक्षणमाह, पादयोरिति ।—गलन्ति पतन्ति ॥ ६ ॥

षष्ठे मासि शिरामोक्षो नस्य सप्तदिनान्तरे ।

इदं चिरस्थिते कार्यं कुष्ठे स्वल्पेऽल्पशः क्रिया ॥८॥

अथ वातकुष्ठारि ।—

विपचेद्वन्धकमध्ये घनपिष्टीं शुल्बपिष्टीं वा ।

सङ्कोच्य कोलकोऽयं शमयति वातोत्थकुष्ठानि ॥९॥

अथ पित्तकुष्ठारि ।—

कामलाऽभ्रकसङ्कोची घृतगन्धकपाचितः ।

व्योषाग्निवेत्तवद्भस्त्रा-व्याधिघातविधैः समः ॥१०॥

त्रिगुणं प्राणदो रेणुं पञ्चाशन्मृतकाञ्चनः ।

वदरास्थिमितो मूत्रेणाजेन गुटिकीकृतः ।

नाशनः पित्तकुष्ठानामेकविंशतिवासरात् ॥११॥

क्रियातृप्तमाह, सर्वेषामिति ।—पञ्चकर्माणि वमनविरचनाख्यापनानुवासनशिरी-
नरेचनरूपाणि । शिरामोक्षं दुष्टरक्तसावणार्थं कार्यं । इदमिति ।—चिरस्थिते
दीर्घकालीत्यन्ते अत एव बहुदोषे इत्यथ, इदं पचे पचे वमनमित्यादिरूपम् ।
यदुक्तं चरकेण—“बहुदोषं शरीरं कुष्ठं बहुशीऽनुरक्तता प्राणान्” इति ।
स्वल्पे अल्पदोषे क्षुद्रे च कुष्ठे अल्पशः क्रिया मासान्ते मासद्वयान्ते वा पूर्वोक्ता
क्रिया कार्या ॥ ७८ ॥

वातकुष्ठारौ—घनपिष्टी मारकवर्गद्रवेषं पिष्टं पिङ्गुकीकृतमभ्रमित्यथ, शुल्बपिष्टी
वा पूर्वोक्तप्रकारेण सिद्धं ताम्रपिण्डं वेत्यथ, गन्धकमध्ये विपचेत् सूषायाम् अथ
गन्धकं सस्याप्य तदुपरि औषधं निधाय पुनर्गन्धकं दत्त्वा च गजपुटे पचेत् । सङ्कोच्य
दग्ध्वा इत्यर्थः, दग्धस्य अवयवसङ्कोचात्, सङ्कोच्य इति वातोत्थकुष्ठानि इत्यनेन
सम्बध्यते वा, वातोत्थकुष्ठानि सङ्कोच्य अल्पीकृत्येत्यर्थः । कोलकोऽयं कोलकाख्य
अथ योगः, कोलप्रमाणं अथ योग इति वा ॥ ९ ॥

पित्तकुष्ठारौ—कामलाभ्रकस्य अभ्रकविशेषः, सरुदेशजभ्रकं वा, केचित्तु
कामलाभ्रकशब्देन पीताक्षं गृह्णन्ति, तस्य सङ्कोचं भ्रक इत्यर्थः । व्याधिघात
आरग्वधः । प्राणदो रेणुं जीवकाचूर्णम्, यद्वा—प्राणदं जीवकं, रेणुं रेणुकं,
स च व्योषादीनामेकभागसमः । “पञ्चाशत्” इत्यत्र “पञ्चाशम्” इति पाठान्तरम् ।
घृतगन्धकाभ्यां पुटितस्य कामलाभ्रकस्य भ्रकं समैः व्योषादिभिः त्रिगुणप्राणदेन

अथ श्लेषकुष्ठारि ।—

कनकाभ्रकसङ्कोचस्तैलगन्धकपाचितः ।

विषव्योषाब्दवेत्तवक् तुल्यस्त्रिगुणचित्रकः ॥

गुञ्जामानोऽजमूत्रेण पिण्डितः श्लेषकुष्ठनुत् ॥१२॥

अथ विदोषकुष्ठारि ।—

तीक्ष्णाभ्रहेमसङ्कोचस्तैलगन्धकपाचितः ।

तालताप्यविशालाग्नि-बोलपाठाजटाविषैः ॥१३॥

शृङ्गीटङ्गणयष्ट्याह्व-सिन्धुवारैः समन्वितः ।

रसेन शृङ्गवेरस्य बद्धो बदरसन्निभः ॥

कायाविशोषितः कुष्ठं निहन्त्यात् सन्निपातजम् ॥१४॥

अथ विजयवटिका ।—

रेणुका पिप्पलीमूलं बाकुची विषतिन्दुकम् ।

अश्वगन्धा पलाशास्थि व्योषादिनवक वचा ॥१५॥

विशाला गन्धक कुष्ठं सविष रसभस्म च ।

गुडेन गुटिका कुर्यात् समेन मधुमिश्रिताम् ॥१६॥

पञ्चाशद्भागस्वर्णभस्मना च सयोज्य आजमूत्रेण पेषयेत् ततः कोलास्थिमाना गुडिका विधाय प्रयोजयेदिति ॥ १०।११ ॥

कफकुष्ठारौ—कनकाभ्रकयोः सुवर्णभयोः सङ्कोचः । केचित्तु कनकाभ्रक-
शब्देन रक्ताभ्रं गृह्णन्ति । कल्पना तु पूर्ववदेव कार्या ॥१२॥

विदोषकुष्ठारौ—तीक्ष्ण तीक्ष्णौघम्, केचित्तु तीक्ष्णाभ्रशब्देन कृष्णवर्णवज्राभ्रं गृह्णन्ति । विशाला इन्द्रवारुणी । अग्नि भस्मात्, कुष्ठहरत्वात् । बोल गन्धरसः, गन्धबोल इति ख्यातः बणिगुद्रव्यविशेषः । जटा जटामासौ, पाठाजटा इत्येकपदं वा, तत्र पाठामूलमित्यर्थः ॥ १३।१४ ॥

विजयवटिकाया—रेणुका कौन्ती । बाकुची सोमराजी । विषतिन्दुकं विषमुष्टि, “कुंचिला” इति ख्यातम् । पलाशास्थि पलाशबीजम् । व्योषादिनवकं त्रिकटुत्रिफलात्रिसदात्मकं त्रिकवयमित्यर्थः । समेन सर्वचूर्णतुल्येनेत्यर्थः, न त्वेकभाग-
समेन, “गुडेन गुटिका कुर्यात्” इत्युक्त्या एकभागतुल्यस्य गुडस्य गुटिकाकर-

तां भक्षयेत् सितासर्पिः-क्षीरशाल्यन्नभाग्भवेत् ।

जलौदन वा भुञ्जानो ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ १७ ॥

खादेत्तापे सिताधान्य-सर्पिर्नागवलारजः ।

वटिका विजयाख्येय सप्तकुष्ठान्नियच्छति ॥ १८ ॥

अथ सर्वेश्वर ।—

पालिकं ताम्रगन्धाम्भ कर्षांश्च लोहपारदम् ।

स्रुह्यर्कक्षीरवातारि-जम्बोरोशीरवारिभिः ॥ १९ ॥

मर्दितं बालुकायन्त्रे स्वेदयेत् दिवसत्रयम् ।

कर्षं कणाया निष्कञ्च विषस्यास्मिन् विनिक्षिपेत् ॥

एष सर्वेश्वर सद्यो गुञ्जामात्रः प्रसुप्तिजित् ॥ २० ॥

अथ सुप्तिकुष्ठदलनो रस ।—

गन्धो रसश्च कटुतैलशृतो मृतोऽर्को

व्योषाग्निवेक्षविषमेघभयावचाभिः ।

ज्वालामुखीरसविमर्दितमाक्षिकाव्यः

पिण्डोक्ततः शमयति स्थिरसुप्तिकुष्ठम् ॥ २१ ॥

आनुपपत्ते । जलौदन जलधौतमग्नम् । “जलौदनम्” इत्यत्र “यवौदनम्” इति पाठः समीचीनः । तापे औषधसेवनजनितोष्मायाम् । नागबला गोरक्षतरङ्गुला । धान्यनागबलाचूषण शर्कराघृताभ्यासालोढा लिङ्घ्यात् । सप्तकुष्ठान् सप्तमहाकुष्ठानौत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

सर्वेश्वर—पालिकमिति ताम्रादीनां त्रयाणां प्रत्येकं पलमानता । एव लौहपारदयोरपि प्रत्येकं कर्षांशता । वातारि एरुङ्गमूलम् । प्रसुप्तिजित् सुप्तिकुष्ठनाशनम् ॥ १९।२० ॥

सुप्तिकुष्ठदलनरसे—कटुतैलशृतं कटुतैलपक्वं सार्षपतैले शीघ्रित इत्यर्थः, अक्ष इत्यस्य विशेषणम्, ताम्रपद्माणि अग्नौ प्रताप्य कटुतैले निषिञ्चेत्, एवञ्च कटुतैलशृतं अर्को निष्पद्यते । अग्निं चिद्वक् भस्मातको वा । वेद्यं विडम्बम् । णिष्ठं मुक्तकम् । भया अशया इत्यर्थः, “नामैकदर्शनेन नामसमुदायगृहणम्”

अथ प्रतापलङ्घेश्वर ।—

विपादिकाघ्नो रसगन्धटङ्गणं सताम्रकुष्ठायसपिप्पलीरजः ।

विमर्दित काञ्चनपत्रवारिणा प्रतापलङ्घेश्वरसञ्ज्ञितो रसः ॥ २२ ॥

अथ किटसारितलम् ।—

स्नेह्या कुडवं पयसः प्रस्थं दुग्धस्य नारिकेलस्य ।

गन्धकनिशयोः कषे पारदकर्षञ्च साधु संयोज्यम् ॥ २३ ॥

खरतरकिरणातापात् पक्वं तैलं विलेपितं प्राज्ञैः ।

कुष्ठकिटिमेऽपहन्ति प्रबलञ्च समीरण हन्यात् ॥ २४ ॥

अथ सिधे गन्धपाषाणलेपः ।—

मर्दितो मूलकक्षारस्याऽऽर्द्रकस्य च वारिणा ।

शमयेद्गन्धपाषाणं पिष्टं सिधं विलेपनात् ॥ २५ ॥

इति न्यायात् । “विषमेद्यभया” इत्यत्र “विषमेद्यभया” इति पाठे—भेदी अस्त्वितस ।

ज्वालासुखी लाङ्गलो, तस्या रसः । पिण्डीकृत गडीकृत इत्यथ ॥ २१ ॥

प्रतापलङ्घेश्वर—काञ्चनपत्रवारिणा धुसूरपत्ररसेन, तथा च रसरत्नाकरे—भक्त सूतार्कलीहाना कृष्णा गन्धकटङ्गणम् । कुष्ठतुल्यकतुल्याश मद्यं धुसूरजेर्द्रवे ॥ दिनैक तडटौ कुर्यात् माषमात्रञ्च भक्षयेत् । रसो लङ्घेश्वरो नाम्ना प्रमुपमण्डलप्रणुतः ॥ गन्धक विफलाचूर्णं निर्विषी गुग्गुलु सनम् । लिहिदेरण्डतैलेन कर्षेकमनु-
षानकम् ॥” इति । तत्राय “लङ्घेश्वररसः” इति ख्यातम् ॥ २२ ॥

किटिसारितैले—गन्धकनिशयोः प्रत्येक कष । खरतरकिरणातापात् खरतर-
किरण सृष्टं तस्य आतापात् सम्यक् तापात् । तैल सार्षपं, कुष्ठहितत्वात्, तैलञ्चात्र प्रस्थमित शाल्कम्, “अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते” इति परिभाषाबलात् । अस्य पत्री—कटुतैलं १ प्र० सुहीचीर ४ प० नारिकेलचीरं १ प्र० निशागन्धकपारदानां प्र० १ क० आद्रवक्ष्यात् रौद्रसन्तापे स्थापनीयम् इति ॥ २३, २४ ॥

गन्धपाषाणलेपे—वारिणा इति पदं मूलकक्षारस्य आर्द्रकस्य च इत्यभ्य-
क्षापि सम्बध्यते, मूलकमख्यकृतक्षारोदकेन आर्द्रकखरसेन च । गन्धपाषाणः
शल्यकः ॥ २५ ॥

अथ सिद्धे वराटिकालेप ।—

वराटपिष्टी जम्बीरनीराद्रा वाऽऽतपे धृता ॥ २६ ॥

अथ दद्रुकुष्ठे मयूरचारादिलेप ।—

मयूरमोक्षकक्षारं मेषशृङ्गीरसो रसः ।

त्रिचारद्विनिशाव्योष-शुल्क लेपेन दद्रुजित् ॥ २७ ॥

अथ चर्मकुष्ठे पपटीरसप्रयोगविधि ।—

चतुर्थांशेन ताम्रस्य भस्मना सक्तुकेन च ।

कृतावापो हरेत् कुष्ठ चर्माख्यं पपटीरसः ॥ २८ ॥

अथ चर्मकुष्ठे मेघनादाद्युदत्तनम् ।—

मेघनादासृतानीली-गदा कृष्णतिला मधु ।

अश्वमेधासृतचैतैर्युक्ता गन्धककज्जली ॥

उदत्तनेन षण्मासाद्गजचर्मविनाशनी ॥ २९ ॥

अथ शतारुषि रसादिषट्कम् ।—

रसगन्धकताप्यार्क-शिलाजत्वस्त्रवेतसम् ।

अष्टमाशगुडं साज्य-माक्षिकं स्याच्छतारुषि ॥ ३० ॥

वराटिकालेपे—जम्बीरनीराद्रा जम्बीररससिक्ता वराटपिष्टी वराटकचूर्णम् आतपे धृता, विलिपनात् सिद्धिं शनयेत इति पूर्वेष्वन्वयः । अत्र वा शब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ २६ ॥

मयूरचारादिलेपे—मयूर अपामार्गं नीक्षकं घण्टापाटला तयो चारम् । रस रसभस्म ॥ २७ ॥

पपटीरसप्रयोगविधौ—पपटीरसापेक्षया ताम्रभस्मन चतुर्थांशता, एव सक्तु-कस्यापि । सक्तुक विषभेदः, यवसक्तुको वा । कृतावाप कृतप्रक्षेप मिश्रित इत्यर्थः । पपटीरस “रस द्विगुणगन्धेन” इत्यादिना रक्तपित्तादिक्रिकित्सितोक्तः । यथोक्त-मानताम्रभस्मादिना मिश्रित पपटीरस चर्मकुष्ठे प्रयुञ्जीत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

मेघनादाद्युदत्तने—मेघनाद स्वल्पमारुषि । असृता गुडूची । नीली नील-लुङ्गा । गद कुष्ठम् । अश्वमेध करवीर । असृत विषम् । गन्धककज्जली द्विगुणगन्धककृता कज्जलीत्यर्थः । गजचर्मविनाशनी चर्माख्यकुष्ठविनाशनी ॥ २९ ॥

रसादिषट्के—अष्टमाशगुडनिति मिलितरसादिचूर्णापेक्षया बोध्यम् । साज्य-

अथ कुष्ठविधूननी रसः ।—

हेममाक्षिकगन्धाश्म-तीक्ष्णकान्ताभ्रकं समम् ।
 द्विगुणं हरवीर्यञ्च दशमाशञ्च सक्तुकम् ॥३१॥
 मञ्जिष्ठादिकषायेण बालुकायन्त्रपाचितम् ।
 कृष्णवर्णैकसङ्काशमिदं भस्मैव कुष्ठजित् ॥ ३२ ॥

अथ मञ्जिष्ठादिगणः ।—

मञ्जिष्ठाघनदारुकुष्ठखट्विर-श्रेष्ठावचावाकुची
 पाठापर्पटराजवृक्षकटुका-यष्ट्याह्वमूर्वानिशा ।
 त्रायन्तीकिटिमारवेक्ष्वृषक निम्बामृतावत्सकं
 काकोली सदुरालभा च परमं कुष्ठक्षयघ्नो गणः ॥३३॥

अथ सिन्धाडुस्वरयी कङ्गुणीतैलम् ।—

आरग्वधरसो गुञ्जा-वाकुचीगन्धक त्रयै ।
 सरसैः कङ्गुणीतैल जयेत् सिन्धमुडुस्वरम् ॥३४॥

अथ पामारि तैलम् ।—

विपक्वा कटुतैलेन पामाह्वन्धपिष्टिका ॥३५॥

माक्षिक यावद्गन्धामाज्यमाक्षिकाभ्यां सर्दनाईता जायते, तावन्मानमाज्यमाक्षिकमित्यथ । शतरूषि तदाख्यकुष्ठविशेषः । भक्षणविषया योज्योऽयम् ॥३०॥

कुष्ठविधूननरसः—दशमाशञ्च सक्तुकमिति एकभागपेक्षया दशमाशता । सक्तुक विषभेदं यवशक्तु वा । मञ्जिष्ठादिकषायेण मञ्जिष्ठाघनेत्यादिना वक्ष्यमाण कषायेण । कृष्णवर्णैकसङ्काश कृष्णवर्णमित्यर्थः । अयमपि भक्षणविषया प्रयोज्य ॥३१॥३२॥

मञ्जिष्ठादिगणे—श्रेष्ठा विपक्वा । राजवृक्ष आरग्वध । त्रायन्ती त्रायमाणा । किटि वाराहीकन्द । मार धुसूर । वेक्ष्व विडङ्ग । वत्सक इन्द्रयव ॥३३॥

कङ्गुणीतैले—आरग्वधरस आरग्वधमूलकाय, स च स्नेहचतुर्गुणः । गुञ्जा वाकुचीगन्धकरसाना चतुर्णां कल्क स्नेहपादिक । कङ्गुणी लणधान्यविशेषः, तस्य तैल, तस्य प्रस्थम् । उडुस्वर कुष्ठविशेषम् ॥ ३४ ॥

पामारितैले—विपक्वा आदित्यकिरणपक्वा इत्यर्थः, तथा च सिद्धयोगे—“पिबति सक्तुतैलेन गन्धपाषाणचूर्णं रविकिरणसुतप्त पामलो यः पलाईम् । त्रिदिन-

अथ तालेश्वर ।—

हरितालपले द्वे द्वे द्रङ्गणे रसगन्धयोः ।
 कुर्कुटीपत्रसारिण पिष्टं ताम्रमयोरजः ॥३६॥
 पञ्चशो मर्दितं धात्री-कुर्कुटीरसमाक्षिकैः ।
 वर्षाभूचित्रपत्राढ्यं मूषागर्भं निवेशितम् ॥३७॥
 पाचितं भूधरे संस्थं पर्णखण्डेन भक्षयेत् ।
 हिङ्गजम्बीरवातारि-तैलैः पवनपीडितैः ॥३८॥
 माधुकमारसिन्धु-वचाव्योषैर्हृतौजसि ।
 शोफे भक्ताम्बुना कुष्ठे घृतेन पयसाऽथवा ॥३९॥
 धारोष्णेनाऽऽर्द्रकस्यास्तु कामलाया रसेन च ।
 रसस्तालेश्वराख्योऽयं सर्वकुष्ठहरः परम् ॥४०॥

तदनुसिक्तं चीरभोजी च शीघ्रं भवति कनकदीप्या कामयुक्ती मनुष्य ॥”
 इति । गन्धपिष्टिका गन्धपाषाणचूर्णम् । त्रिभिर्दिनैः पलाङ्गं पातयामिति
 केचित्, व्यवहारस्तु शोधितगन्धकचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य च कर्षं एक
 इति । एतेन गात्रं स्रक्षयित्वा प्रभूतदुग्धपायी भवेत् निवातातपे च तिष्ठेदित्युप-
 देशः ॥ ३५ ॥

तालेश्वरे—द्वे द्रङ्गणे रसगन्धयोरिति मिलित्वा । द्रङ्गणं कोलं, एवञ्च रस-
 गन्धयोः प्रत्येकं तोलेकं यावत् । कुर्कुटीपत्रसारिणं कुर्कुटीं कुकुन्दरं, “कुक्क्षिमा”
 इति प्रसिद्धं, तस्यां पत्ररसेन । ताम्राथोरजसोरपि रसगन्धसाहचर्यात् द्वे द्रङ्गणे ।
 पञ्चशो पञ्च पञ्च वारान् । वर्षाभूचित्रपत्राढ्यं वर्षाभू पुनर्नवा, चित्रं चित्रक
 एरण्डो वा, तत्पत्राढ्यं पत्रवहुलम् । पवनपीडितैः वातरोगिभिः । “पवन-
 पीडितैः” इत्यत्र “पवनपीडितैः” इति पाठः समीचीनः । आर्द्रकस्यास्तु इत्यत्र
 अस्तु क्रियापदं, कामलायामार्द्रकरसेन प्रयुक्ती भवतु इत्यर्थः । हरितालपलद्वयं
 रसगन्धकयोः तथा कुर्कुटीपत्ररसेन पिष्टयोः सारितयोश्च ताम्राथोरजसोः प्रत्येकं
 कषाढं धात्र्यादिभिः पञ्च पञ्च वारान् भावयित्वा गोलकं कुव्यात्, तत्
 प्रभूतवर्षाभूचित्रपत्राढ्या तमावेष्ट्य मूषाया निरुध्य च भूधरपुटे पचेदिति
 निष्कर्षः ॥ ३६—४० ॥

अथ महातालिश्वर ।—

तालताप्यशिलाटङ्क-रसेन्द्रलवणं समम् ।
 तालकाङ्घ्रिगुणं ताम्रं नृत तद्वच्च गन्धकम् ॥४१॥
 अम्लेन पञ्चशः पिष्टं जम्बीरस्य पुटे पचेत् ।
 मदनेन वमिं कुर्याद्विरेक पथ्ययाऽपि च ॥४२॥
 लोहचूर्णस्य चत्वारो भागाः सिद्धरसस्य षट् ।
 अष्टौ नेपालताम्रस्य गन्धकेन हतस्य च ॥४३॥
 जम्बीराम्लेन तत् सर्वं मर्दितं पुटपाचितम् ।
 एकत्रिंशाशगरलं माषद्वितयमस्मितम् ॥४४॥
 शुद्धं सशोधनं कुर्वन् मध्ये मध्ये च भक्षयेत् ।
 सन्निपाते मधूकेन व्योषेण पवने हितः ॥४५॥
 ग्रहणीकामलापाण्डु-गुल्माशामि हलीमकम् ।
 क्षयञ्च शमयत्येष महातालिश्वरी रस ॥४६॥

महातालिश्वरे—शिला मन शिला । लवणं सैन्धवम् । तद्वत् ताम्रवदित्यर्थः । पुटे पचेत् भूधराख्यपुटे षड्वारं पचेत्, प्रतिपुटावसरे जम्बीरद्रवैर्मर्दयेत्, रसरत्नाकर-
 चवादात् । मदनेन मदनफलभक्षणेन । कुर्यात्, कुष्टीति शेषः । एष विरेकः
 पथ्यया इत्यत्रापि योजनीयम् । मदनेन इत्यादियस्य समानतन्त्रेषु न दृश्यते, न सुष्ठु
 सङ्गच्छते चायमत्र, औषधप्रस्तुतप्रकरणे प्रसङ्गान्तरापातात्, “मध्ये मध्ये च भक्षयेत्”
 इत्यन्तरमस्य निवेशः युक्तः । सिद्धरसस्य तालताप्येत्यादिना निषण्णस्य औषधस्य ।
 “अष्टौ नेपालताम्रस्य” इत्यत्र “द्विपलं मारितं ताम्रम्” इति तथा “एकत्रिंशाश-
 गरलम्” इत्यत्र “त्रिंशदश विषञ्चास्य” इति च रसरत्नाकरे पाठः । शुद्धं स्नेहा-
 दिभिः कृतदोषानुलोमम् । “शुद्धं” इत्यत्र “स्निग्धं” इति पाठकल्पना साधीयसी ।
 सशोधनं कुर्वन् मदनदिना वमनादिभिरात्मानं शोधयन्नित्यर्थः, अथवा—आदौ
 शुद्धं सन् मध्ये मध्ये सशोधनं कुर्वन् औषधसेवनस्य मध्ये मध्ये आत्मानं वमना-
 दिभिः पुनः शोधयन्नित्यर्थः । अत्र मध्वाज्याभ्यां बाकुचीचूर्णकषानुपानं तन्त्रान्तर-
 विहितमनुसर्त्तव्यम् । तथा च रसरत्नाकरे—“तालं ताप्यं शिलां सूतं शुद्धं सैन्धव-
 टङ्गणम् । समाश्रूय चूर्णयेत् खल्ले सूताङ्घ्रिगुणगन्धकम् ॥ गन्धतुल्यं नृतं ताम्रं जम्बीर-

अथ सर्वकुष्ठान्तकचैलम् ।—

क्षणाभ्रकं बलिवसा नीलज्योतीरस रसम् ।
कङ्कणीनिम्बकार्पास-तैलञ्चायसि मर्दयेत् ॥
तज्जयेत् सर्वकुष्ठानि वह्निरन्तश्च सेवितम् ॥४७॥

अथ कुष्ठविध्वंसनो लेप ।—

रमतङ्कणगन्धार्क-पिप्पलीकुष्ठचन्दनम् ।
कुष्ठविध्वंसनो लेपो मातुलुङ्गाभ्युमर्दितः ॥४८॥

अथ कनकसुन्दर ।—

समतुलकनकोत्थ-व्योमसत्त्वोत्थपिष्टीं
द्विगुणरससमेतां गोलमध्ये विपाच्य ।

टिप्पणं च । मर्दय षड्भिः पुटे पाच्य भुधरे सम्पटोदरे ॥ पुटे पुटे द्रवैर्मर्दयै
सर्वमेतच्च षट्पलम् । द्विपल मारितं ताम्र लोहभस्म चतुःपलम् ॥ जम्बीरास्त्रेन
ततः सर्वे दिन मद्ये पुटेऽन्यु । त्रिंशदंश विषञ्चास्य क्षिप्य सर्वं विचूर्णयेत् ॥
महिषाज्येन सम्मिश्र्य निष्काङ्गे पुण्डरीकान्त । मध्वान्यै बाकुचीचूर्णं कर्षमात्र
निहिदन् ॥ सर्वान् कुष्ठान् निहत्याशु महातालेश्वरो रसः ॥” इति । तानादिक
यथोक्तानां जम्बीरास्त्रेन पञ्चवारान् मर्दयित्वा भुधरपुटे पचेत्, एव षड्वारान्
कुठ्यात् । ततः पञ्चौषधस्य षड्भागान् लौहस्य चतुर ताम्रस्य चाष्टौ एकीकृत्य
जम्बीरास्त्रेन दिन मर्दयित्वा लघुपुटे पुनः पचेत् । स्वाङ्गशीतमादाय विचूर्ण्य च
सिद्धौषधात् एकत्रिंशतिं विषेण सह मर्दयित्वा स्थापयेत् । ततः सिग्धतनु-
रुर्द्धाध शोधनेनात्मानं शोधयन् माषद्वयमितं यथोक्तानुपानेन खादेत्, मध्ये मध्ये
सशोधनं कुर्याच्च इति ॥ ४१—४६ ॥

सर्वकुष्ठान्तकचैलम्—बलिवसा गन्धक, तथा चीतं प्राक् तृतीयाध्याये—“बलिना
सेवितं पूर्वं प्रभूतबलहेतवे । वासुकि कर्षतन्मस्य तन्मुखज्वालाया दृता ॥ वसा
गन्धकगन्धका सर्वतो निःसृता तनी । गन्धकत्वञ्च सम्प्राप्ता गन्धोऽभूत सविषं मृतम् ॥
तस्माद्बलिवसेत्युक्तो गन्धकोऽतिमनोहरः ॥” इति । नीलज्योतीरस तुल्यक, कुष्ठ-
हरत्वात् । रस पारदम् । अयसि लौहभाजने । वह्निरन्तश्च सेवितं लेपाभ्यङ्गादि-
विधया वह्निं प्रयोगेण पानविधया च अन्तःप्रयोगेण व्यवहृतम् ॥ ४७ ॥

कुष्ठविध्वंसनलेपे—रसादीनां सर्वेषां समभागता ॥ ४८ ॥

त्रिकटुदहनवेक्षैवेक्षनाभार्द्धभागै-
 रससमनवशृङ्गौ-दारुयुक्तैः समस्तैः ॥४८॥
 अजसलिलविपिष्टैर्गुञ्जया तुल्यगोलः
 कुपितकफसमुत्थ हन्ति कुष्ठ गरिष्ठम् ।
 तदपरमथ वात-क्षेप्तजत्वग्विकार
 गुदगदमपि सर्वं वक्त्रिमान्द्य सुनिन्द्यम् ॥५०॥
 तुष्टेन शम्भुना दिष्ट. सोऽयं कनकसुन्दर. ।
 त्वग्विकारविनाशाय कुवेराय महात्मने ॥५१॥

अथ हरिवलाडुशः ।—

घनभवमृतसत्त्व कान्तलोहार्कभस्म
 त्रिगुणरससमेतं तुल्यगन्धेन युक्तम् ।
 समतुलकृतमेभिष्टङ्कणं ताप्यचूर्णं
 हरिदलमथ बोल खण्डसञ्ज मनोज्ञम् ॥५२॥

कनकसुन्दरे—स्वर्णपिण्डभसत्त्वपिण्डो समभागता । त्रिगुणरससमेतामिति एक-
 भागापेक्षया रसस्य द्वैगुण्यं बोद्धव्यम् । गोलमध्ये गोलमूषामध्ये । दहनं चित्रकः
 भस्मातको वा । वत्सनाभार्द्धभागै वत्सनाभ अर्द्धभागी यत्र तादृशैरिति त्रिकटु
 दहनवेक्षैरित्यस्य विशेषणम्, तेन त्रिकटुादीनां प्रत्येकमेकभागं वत्सनाभस्य चार्द्ध
 भाग इति । रसेति ।—रससना रसभागा नवा प्रत्यथा शृङ्गी स्यावरविषभेद, दारु
 दारुमूषाख्य विषञ्च तदयुक्तै, अत्र च शृङ्गिदारुणो मिलित्वा रससास्य बोद्धव्यम् ।
 अजसलिलविपिष्टे कागमूषपिष्टे । अयमर्थः,—स्वर्णपिण्डभसत्त्वपिण्डोरैकैकभागं
 विभागपारदसम्भिश्च गोलमूषायां पक्ता स्नाङ्गशीतलनादाय च त्रिकटुादीनामेकैकभागं
 वत्सनाभस्य चार्द्धभागिन शृङ्गिदारुणोश्च मिलित्वा भागद्वयेन सह पचेत्, तत तदौषधं
 कागमूषेण पिष्ट्वा गुञ्जामाना वटी कृत्वा च स्थापयेदिति ॥४८—५१॥

हरिवलाडुशे—घनभवमृतसत्त्व सारिताभसत्त्वम्, अत्र घनसत्त्वादीनां त्रयाणां
 तुल्यता । त्रिगुणरससमेतमिति घनसत्त्वापेक्षया रसस्य द्वैगुण्यम् । तुल्यगन्धेन
 सर्वतुल्येन गन्धकेनेत्यर्थः । समेति ।—घनादिभिर्गन्धान्ते सर्वैस्तुल्यं टङ्गणं
 ताप्यञ्च ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपुरान्तक ।—

रसममृतमथापि शृङ्खलैर विडङ्ग
मधुरदहनपाठा-मिन्धुवारञ्च बन्ध्या ।
त्रिफलकनकबीज ऋद्धिद्विनी निशि हे
कृगलसलिलपिष्ट सर्वमेतन् जाता ॥५३॥
सुलघ्बदरबीज-स्थूलगोली नराणा
हरति पवनपित्त-श्लेष्मसञ्जातकुष्ठम् ॥५४॥

उक्तस्त्रिपुरया पूर्वं रसोऽय त्रिपुरान्तक ।
सर्वदोषोत्पकुष्ठघ्न कृपानिघ्नमनस्कया ॥५५॥

अथ विश्वहित ।—

रसेन्द्रलिप्तताम्रस्य पत्र गन्धकमारितम् ।
तत्ताम्रं पलमात्रं हि पलमात्रं हि यावकम् ॥५६॥
पल चूर्णितशुद्धालं मर्दयेत् दिनत्रयम् ।
इति सिद्धो रसः प्रोक्तो नाम्ना विश्वहितो हितः ॥
वक्त्राभ्यां तुलितः सेव्यो मरीचष्टृतसंयुतः ॥५७॥

त्रिपुरान्तके—रस रसभक्ष्य । अमृत विषम् । मधुर मधुरिका काकीली
वा । दहन चितक भस्मातको वा । मिन्धुवार निर्गुण्डी । बन्ध्या बन्ध्या-
कर्कोटकी । कनकबीजं धुसूरबीजम् । ऋद्धिद्विनी स्नानाभ्याते, तदप्राप्तौ बला-
महाबले याज्ञे, यदुक्त परिभाषायाम्—“ऋद्धिभावे बला देया वृद्धिभावे महाबला”
इति । निशि हे हरिद्रा दारुहरिद्रा च । कृगलसलिलपिष्ट कृगलमूत्रपिष्टम् ।
सुलघ्विति—सुलघ्बदर रसकोल, “सेटीकुल” इति भाषा, तस्य बीजवत्
अस्थिवत् स्थूला गोली गुडिका । त्रिपुरया देव्या दुर्गया । कृपानिघ्नमनस्कया
दयाद्रचितया ॥ ५३—५५ ॥

विश्वहिते—रसेन्द्रलिप्तताम्रस्य पत्रमित्यत्र रसेन्द्रशब्देन रसगन्धकयो कज्जली
अभिप्रेता, केदलरसेन्द्रेण लेपनासम्भवात्, अथवा रसेन्द्रलिप्तताम्रस्य पारदेन सह
अर्दितताम्रस्येत्यर्थः । गन्धकमारितम् ऊर्ध्वधी गन्धकं दत्त्वा पुटितम् इत्यर्थः । यावकं
व्याख्याम् । आल हरितालम् ॥ ५६।५७ ॥

अथ निर्गुण्डादिप्रलेपः ।—

निर्गुण्डौतैलमध्वाज्य-कुमारीशाल्मलीरसः ।

यवो गन्धकपिष्टश्च लेपः कुष्ठक्षयापहः ॥ ५८ ॥

अथ कुष्ठराक्षसः ।—

महानिम्बस्य सारेण मर्दितां गन्धपिष्टिकाम् ।

अमृतावाकुचीकान्ता-त्रिफलाचूर्णसयुताम् ॥ ५९ ॥

भक्षयेदायसे न्यस्ता कुष्ठे पाणितलीन्मिताम् ।

सा कुर्यात्क्षेपनात् कान्तिं षण्मासाद्दृढिमायुषः ॥ ६० ॥

अथ व्योषादि गुडिका ।—

पालिकं व्योषसूताग्नि-गन्धक सफलत्रयम् ।

काकोडुस्वरिकाचीरैर्मर्दितं गुटिकीकृतम् ॥

माघप्रमाण सचौद्र कुष्ठार्शश्चासकासजित् ॥ ६१ ॥

अथ कुष्ठकुठाररसः ।—

रसस्य कर्षः कर्षौ द्वौ गन्धकात् कज्जलं तयोः ।

तिलपर्णेलिमुण्डीना स्वरसैः कृतभावनम् ॥ ६२ ॥

कर्षः कर्षो वचाधात्री-कणातीक्ष्णकमिच्छिदाम् ।

शाणं विषस्य कर्षार्द्धं जीरकस्य सितस्य च ॥ ६३ ॥

निर्गुण्डादिप्रलेपे—तैल कटुतैलम् । कुष्ठक्षयापहः कुष्ठे य च य कौण्डिगति-
क्षयनासामङ्गादिरूप इत्यर्थः, तमपहन्त इति तथाभूत ॥ ५८ ॥

कुष्ठराक्षसः—महानिम्बस्य सारेण पर्वतनिम्बत्वयसेन । वाकुची सोमराजी ।
कान्ता प्रियङ्गु । आयसे न्यस्ता लौहपात्रे स्थापिता, लौहकटाहादौ विन्यस्य
निम्बरसेन मर्दितामित्यर्थः । पाणितलीन्मिता कर्षप्रमाणाः । सा अमृतादिचूर्णसयुता
गन्धकपिष्टिका । वहिरन्तरभयथैव प्रयोज्याऽयम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

व्योषादिगुडिकाया—पालिक प्रत्येकः पलमानम् । काकोडुस्वरिकाचीरै-
काकोडुस्वरत्वङ्मृत्तवीरैरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुष्ठकुठारः—तिलपर्णो रक्तचन्दनम्, अलि अरि, रत्नयोरभेदात् खदिरविशेष
फलस्य, मुण्डी मुण्डिरी वासाम् । तीक्ष्ण राजिका लौहं वा । क्रिमिच्छिन्त

पलाङ्गं मृतताम्रस्य तथा शुण्ठ्याश्च मर्दितम् ।

भृङ्गान्धसि घटे स्निग्धे पचेच्चणकसन्निताः ॥६४॥

वटिकाः कुष्ठविश्वान्नि-त्रिफलासैन्धवान्विताः ।

कुर्त्यात् कुष्ठकुठाराख्यो रसोऽयं सर्वकुष्ठजित् ॥ ६५ ॥

अथ गुञ्जाद्युद्वर्तनम् ।—

गुञ्जाचित्रकशङ्खचूर्णरजनी भल्लातक लाङ्गली

स्रक्क्षीरोत्तमकन्यका घनरवा धूमोद्गमः सूतकः ।

गोमूत्रैडगज विडङ्गमरिचं सक्षौद्रखारीजल

पामादद्रविचर्चिकाकिटिमजित् कण्डूघ्नमुद्वर्तनात् ॥६६॥

अथ वज्रशेखर ।—

विष्णुकान्ता घनरसः सर्पाक्षी शङ्खपुष्पिका ।

गोजिह्वा क्षीरिणी नीली ब्रह्मवृक्षो रुदनिका ॥६७॥

निचुलः काकमाक्षौ च रसैरेषा विमर्दितम् ।

पक्व तुषकरीषाग्नौ रसाद्विगुणगन्धकम् ॥६८॥

विडङ्गम । तथा पलाङ्गमित्यर्थः । विश्व शुण्ठी । अयमर्थः,—रसगन्धयोः कज्जली कृत्वा तिलपण्यादिभ्यस्ते प्रत्येकं सप्तवारान् भावयेत् । अनन्तरं वचादिचूर्णं यथोक्तमानं तत्र दत्त्वा विमर्दयेत् । ततः घृतभावितायां स्थाव्या भृङ्गराजस्वरसेन चूर्णादष्टगुणेन सह औषधं ततः प्राघनीभावात् पचेत् । ततः अवसाद्य युक्त्या किञ्चित् किञ्चित् कुष्ठादि चूर्णानि दत्त्वा मर्दयेत् चणकमिताश्च वटी कृत्वा स्थापयेदिति ॥ ६२—६५ ॥

गुञ्जाद्युद्वर्तने—उत्तमकन्यका उत्तमा मज्ज शिला, कन्यका घृतकुमारी । घनरवा घनध्वनि, सुस्तकमित्यर्थः, मेघनाद इति वा, तण्डुलीय इत्यर्थः । धूमोद्गम वज्रचार इति मालवे प्रसिद्धं क्षारविशेषः, गृहधूमो वा । सूतक पारद भस्म-सूत इत्यर्थः । एडगज चक्रमर्दः । खारीजल जलविशेषः, लवणविशेषो वा खारी तस्या जलम् । उद्वर्तनात् वर्षणात् मृदनादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

वज्रशेखरे—विष्णुकान्ता अपराजिता । घनरस मूवां बालक वा । सर्पाक्षी गन्धनाकुली, राक्षाविशेष इत्यर्थः । ब्रह्मवृक्ष वक्त्रपुष्पवृक्षः, कुष्ठहरत्वात्, तस्य मूलत्वम् । रुदनिका—“चणपत्रस्य पत्रं क्षुपञ्चैव तथास्तकम् । शिशिरे जलं

पर्पटीरसवत् पक्वं खसत्त्वेनारुणेन च ।
 पृथक् गन्धकतुल्येन ताप्येन च रसाङ्घ्रिणा ॥६६॥
 कृतावाप गता सुण्डी-हस्तिकर्णमृतालिका ।
 मूर्वाविदार्याश्च रसैर्मर्दितं घृतमिश्रितम् ॥७०॥
 कषाये दशमूलस्य विपक्वं लेहतां गतम् ।
 रसतुल्यत्रिजाताग्नि-व्योषयद्याह्नसंयुतम् ॥७१॥
 स्निग्धभाण्डगत कुष्ठौ क्षयी च कृतशोधनः ।
 मज्जिष्ठादिकषायस्य कृत्वा मासं निषेवणम् ॥
 माषप्रमाणं सेवेत रसोऽयं वज्रशेखरः ॥७२॥

अथ कुष्ठविद्रावणतैलम् ।—

हाविशत्पलवाकुचीमृतजलद्रोणाङ्घ्रिशेषे चतु-
 विंशत्या दनुजस्य कान्तरसयोर्निष्कै पृथक् पञ्चभिः ।
 ताम्बूलोरसमर्दितैस्तिक्तभवप्रस्थं शृत चिकणे
 पाके सत्यवतार्य कल्कसहितं धान्ये द्विपक्षं क्षिपेत् ॥७३॥

पिन्दूनास्त्रवन्तीति रुदनिका ॥” इत्युक्तलक्षणं खनामप्रसिद्धं क्षुपविशेषः ।
 निचुल इज्जल “हिजल” इति ख्यातम् । खसत्त्वेन अभसत्त्वेन । अरुणेन
 सिन्दूरेण । आलिका वृश्चिकपत्री । मज्जिष्ठादिकषायस्य पूर्वोक्तमज्जिष्ठादिगण-
 कृतकषायस्य निषेवणं कृत्वा माषप्रमाणं सेवेत इत्यन्वयः । अस्याथ,—द्विगुण-
 गन्धकपारदविष्णुकान्तादीनां रसेन पृथक् पृथक् मर्दयित्वा तुषकरौषाग्नौ पर्पटी-
 रसवत् पाचयेत् । ततः विचूर्ण्य पृथक् पृथक् गन्धकतुल्यम् अभसत्त्वम् अरुणञ्च तथा
 रसपादिकं नाजिकमस्य च तद्वत् सुण्डीदीनां रसेन पृथक् पृथक् मर्दयेत् ।
 अथ मर्दितं तत् घृतमिश्रितं कृत्वा चतुर्गुणे दशमूलकायै यावत् लिहीभूतं पचेत् ।
 अनन्तरं विजातादिचूर्णं पृथक् रसतुल्यं तद्वत् आलोड्य च स्निग्धे भाण्डे
 स्थापयेदिति ॥६७—७२॥

कुष्ठविद्रावणतैले—हाविशत्पलवानाया हाविशत्पलवानाया सोमराज्या,
 शताय पाकाय जलद्रोणे द्रोणपरिमिते जले, आङ्घ्रिशेषे पादावशेषे सति । दनुजस्य
 गन्धकस्य चतुर्विंशत्या निष्कैः । कान्तरसयोः, लौहपारदयोः । तिलभवप्रस्था

तत् क्षीरान्नाशिना पीत लिप्त कुष्ठकुलान्तकम् ।

श्वित्रं दाहजमश्वेतं रूपमूलञ्च लुम्पति ॥७४॥

अथ दद्रुकुष्ठविद्रावणरस ।—

रसगन्धकताप्याम्भ्र-कान्तकृष्णाभ्रभस्मकम् ।

हिङ्गुलं मधुकुष्ठं सर्वं समविभागिकम् ॥७५॥

अश्वेतसनीयेन त्रिदिन परिमर्दयेत् ।

विशोषाऽऽज्यमधुभ्याञ्च मृदित्वा त्रिदिन पुनः ॥७६॥

दत्त्वा जीर्णं गुड तुल्यं क्रोलास्थिप्रमिता वटी ।

क्षयाशुष्काः प्रकुर्वीत शम्भोरग्रे च पूजयेत् ॥७७॥

इयं हि पञ्चाङ्गकृताभिधाना नागार्जुनोक्ता गुटिका च नूनम् ।

सर्वाणि कुष्ठानि विचर्चिकाञ्च दद्रूणि विद्रावयति क्षणेन ॥७८॥

तिलतैलप्रस्थम् । श्वित्र, दोषजनिति श्वेष, दाहजम् अग्निदग्धज, श्वित्रमिति श्वेष ।
अश्वेतम् अरुण तास्रवर्णं वा किलास, रक्तमास्रगत श्वित्रमित्यर्थ, तथा च वाग्भट,
—“कुष्ठैकसम्भव श्वित्रं जिलासं दाहजं भवेत् । निर्दिष्टमपरिखावि विधातृश्व-
सशयम् ॥ वातात् रुच्छारुणं पिप्पात् तास्रं कमलपत्रवत् । सदाहं शोमविध्वंसि
कफात् श्वेतं घनं गुरु । सकण्डूरं क्रमात् रक्तं मासमेदं च चादिशेत् ॥” इति ।
चरकेणाप्युक्तं—“दोषे रक्ताश्रिते रक्तं तास्रं माससमाश्रिते । श्वेतं मेदं श्रिते
श्वित्रं गुरुं तद्योत्तरोत्तरम् ॥” इति । अतः अश्वेतशब्देन अरुणं तास्रवर्णञ्चाश्वत्र-
लज्यते । रूपमूलं रूपस्य रजतस्य, रजतवर्णश्वित्रस्येत्यर्थ, मूलम् । अत्रमर्थ,—
वातिशयलवाकुक्षो जलद्रोणे निष्क्रान्त्य पादावशेषे षोडशशरावे अवतार्य वस्त्रपूतं
कुप्यात् । तत् तैलप्रस्थे तं क्वाथं गन्धकादीनां कल्कञ्च तास्रलीरसमर्दितं यथा-
मानं दत्त्वा विपचत् । सम्यक् पाके सति अवतार्य सकल्कमेव तत्तैलं धान्य-
राशौ नास्रं यावत् स्थापयेत् । मासान्तरम् उद्धृत्य उपयुक्तमानेन पिबेत लिम्पेच्च
तेन कुष्ठश्वित्रादिकम् इति ॥ ७३.७४ ॥

दद्रुकुष्ठविद्रावणे—अश्वेत्य भागवत्यं ग्राह्यम् । कान्तं कान्तलोहम् । दत्त्वा
जीर्णं गुडं तुल्यमिति सर्वचूर्णतुल्यं पुराणगुडो बोद्धव्यः, “चूर्णं चूर्णसनी देयो मोदके
विगुणो गडः” इति परिभाषास्मरणात् । पञ्चाङ्गकृताभिधाना पञ्चाङ्गकृता गुटिका
इत्यपराख्या ॥ ७५—७८ ॥

अथ माणिक्यतिलक ।—

रसगन्धकताप्याल कान्ततीक्ष्णाभ्रभस्मकम् ।
 हिङ्गल मधुक कुष्ठं सर्वं समविभागिकम् ॥५९॥
 शतसूत्रौनिजद्रावैर्मञ्जिष्ठादिकषायतः ।
 त्रिदिन त्रिदिन सम्यक् परिमर्द्य विशोष्य च ॥६०॥
 ततस्तु पक्कमूषाया सन्निरुध्वातियत्नतः ।
 ग्रन्थिप्य बालुकायन्त्रे प्रपुटेत् दिवसद्वयम् ॥६१॥
 माणिक्यतिलको नाम रसो नासत्यकौर्त्तितः ।
 एष कुष्ठ हरत्याशु सन्निवमिव हृदयाम् ॥६२॥

अथ परहित ।—

श्वेतः पाठा जटा श्वेता श्वेता चैव पुनर्नवा ।
 पिष्ट्वा जलेन तत्कल्कै प्रकुर्यान्नालमूषिकाम् ॥६३॥
 ख्यालोमध्ये च ता क्षिप्त्वा क्षिपेत् संशोधित रसम् ।
 क्षिपेदुपरि सम्प्रेष्य द्वाञ्जलिप्रमित पटु ॥६४॥
 पिधान तन्मुखे दृष्ट्वा सन्निरुध्वातियत्नतः ।
 अधस्ताज्ज्वालयेदङ्गि पिधान्यामम्बु निक्षिपेत् ॥६५॥
 यामत्रितयपर्यन्तं जातेऽथ शिशिरे ततः ।
 क्रीडकेशे. समाकृष्य सृत पारदमाहरेत् ॥
 न चेदेतावता भस्म पुनरेव पुटेद्रसम् ॥६६॥

माणिक्यतिलके—कान्ततीक्ष्णाभ्रभस्मक कान्तनौहभस्म तीक्ष्णनौहभस्म भ्रभ-
 स्मक च । नासत्यकौर्त्तित अश्विनौकुमारद्वयकथित ॥ ५९—६२ ॥

परहिते—श्वेत श्वेतार्क । पाठा खलामख्याता । जटा जटानासी ,
 श्वेतपाठाजटेति समस्तपद्वे श्वेतपाठाया मूलमित्यर्थ । श्वेता श्वेतापराजिता ।
 नालमूषिका नालयुक्ता मूषिका, वृन्ताकमूषिकामित्यर्थ , सा च “वृन्ताकाकार-
 मूषायाम्” इत्यादिना १०माध्याये उक्ता । “नालमूषिकाम्” इत्यत्र “मल्ल-
 मूषिकाम्” इति पाठान्तरम् । द्वाञ्जलीति ।—कुडवद्वयमान सैन्धवलवणमित्यर्थः ।

तद्भस्मातिविषं विषं कृमिहर व्योषोत्तमा गन्धजं
चूर्णं द्वादशहाटक खलु गुडो द्वात्रिंशदंशोन्मित ।
तत् सर्वं परिचूर्णितं प्रतिदिनं वल्लैश्चतुर्भिर्मितं
चेत्य हन्ति समस्तरोगनिवह नाग गरुत्मानिव ॥८७॥

विशेषात् सर्वकुष्ठघ्नो रसोऽयं परिकीर्तितः ।

ख्यातः परहितो नाम्ना भानुना भूरिभानुना ॥ ८८ ॥

अथ तालकेश्वरः ।—

वीर्यं पुरारिरिह नागतुल्यं भागद्वयञ्चाप्यथ तालकस्य ।
शुद्धेन नागेन रसो विशुद्धो विमर्दनीयो हवितालिकश्च ॥८९॥
मूत्रं गवा षोडशभागमानं निधाय भाण्डेऽथ पिधाय तस्मिन् ।
दीपाग्निना तत् परिशील्य सर्वं मूत्रं ततस्तालकशुद्धता स्यात् ॥९०॥
ततस्तु जम्बोररसेन सर्वं विमर्दनीयं त्रिदिनं त्रिवारम् ।
भार्यं कुमार्यां सलिलेन भृङ्ग-वज्राह्वकन्देन च वारयुग्मम् ॥९१॥

क्रोडकेशे वराहलीमभि । क्षिनिहर विडङ्गम् । उत्तमा विफला मन शिला
वा । गन्धज गन्धकजातं, चूर्णमित्यनेनान्वयः । द्वादशहाटक द्वादशमुखं, द्वादश-
कर्षमित्यर्थः, तत् पृथगेव बोध्यं, परिचूर्णितमिति वक्ष्यमाणवाक्यस्वरसात्,
मिलित्वा द्वादशहाटकत्वे गुडभागस्य द्विगुणादप्यधिकत्वेन चूर्णनिष्पत्तिसम्भावना-
भावात् इति । द्वात्रिंशदंशोन्मित द्वात्रिंशहाटकोन्मितः, यथा—द्वादश हाटकमिति
पृथक् पदं, हाटकं स्वर्णं द्वादश द्वादशसङ्ख्यापूरणं, रसभस्मादि गन्धान्तानि एकादश
द्रव्याणि द्वादश च स्वर्णमित्यर्थः, अस्मिन् पक्षेऽपि—भस्मादीनां प्रत्येकमेको भागः गुडस्य
च द्वात्रिंशत भागा इति । भानुना भूरिभानुना प्रभृततेजसा भानुनाम्ना ॥ ८९—८८ ॥

तालकेश्वरः—वीर्यं पुरारि पारदः । नागतुल्यं सीसकसमम्, तेन शुद्धो
रसः सीसश्च तुल्यो ग्राह्यः । रसेन्द्रचित्तामणौ रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे च नागस्य
रसाद्धता तालकस्य च रसतुल्यत्वं पठितं, तद्वयथा—“नागस्य भस्मं शण्णैकं तोलैकं
पारदस्य च । (रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे “पारदस्य” इत्यत्र “गन्धकस्य” इति पाठः)
विनिष्कं शुद्धतालस्य” इति । षोडशभागमानमिति सर्वद्रव्यापेक्षया षोडश-
गुणमित्यर्थः, तथा च रसेन्द्रचित्तामणौ रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे च—“विपचेन षोडशगुणैः”
इति । दीपाग्निना दीपवह्निना । त्रिवारमिति कुमार्यां सलिलेनेत्यनेन सम्बध्यते ।

कुष्ठे ददोतास्य रमस्य वल्ल-त्रय रसैरार्द्रकजैर्विजेतुम् ।
 शाखासु पक्त्वमथो सुषुप्ति स्तम्भञ्च मन्यास्वय मण्डलानि ॥८२॥
 गवा पयः शर्करया समेत स्तम्भातिरेके सति सन्नियोज्यम् ।
 औडम्बरं हन्ति सितामधुभ्या कृष्णञ्च कुष्ठं त्रिफलारसेन ॥८३॥
 गुडार्द्रकाभ्यां गजचर्ममिश्र-विचर्चिकास्पाटविसर्पदद्रून् ।
 निहन्ति पाण्डुं विविधा विपादीं सरक्तपित्तां कटुकीसिताभ्याम् ॥८४॥
 रोगेषु सर्वेष्वपि वामराणि त्रिसप्तसङ्ख्यानि रमः प्रदेयः ।
 रसप्रयोगावन्तितौ सुषुप्त्या क्वाथं पिबेच्छिन्नरुहासनोत्थम् ॥८५॥
 मासद्वयं मुक्ताष्टतान्वितान्न पथ्य ततो दुःस्वरभेषजान्ते ।
 अङ्गानि पञ्चापि पलोन्मितानि दद्यादरिष्टस्य तथाऽऽढकीनाम् ॥८६॥
 क्वाथेन युक्त सष्टतौदनञ्च पथ्याय कृष्णेऽप्यथ कृष्णवर्णे ।
 रसावसाने सितया समेता पादोन्मितामामलकीं प्रदद्यात् ॥८७॥

वज्राहकन्देन कुहीकन्दरसेन वन्यशूरणकन्दरमेन वा । शाखासु हस्तयो पादयोः,
 हस्तपादाङ्गुलीषु इत्यथ, पक्त्व चतुर्भावम् । सुषुप्ति स्थानमभिज्ञताम् । स्तम्भातिरेके
 विवन्धातिशये । “स्तम्भातिरेके” इत्यत्र “स्तम्भाय रेके” इति पाठे—रेके विरेके सति,
 स्तम्भाय मलस्तम्भायेत्यथ । “सितामधुभ्याम्” इत्यत्र “शिवामधुभ्यान्” इति रसेन्द्र-
 चिन्तान्मणौ रसेन्द्रधारसङ्ग्रहे च पाठान्तरम् । कृष्णञ्च कुष्ठमिति कापालकुष्ठ किटिस-
 कुष्ठ वा । “कृष्णम्” इत्यत्र “कटुम्” “कफम्” इति पाठत्रय सुगमम् । गजचर्म
 हस्तिचर्मवत् घनचर्मयुत कुष्ठ चर्मकुष्ठमित्यथ । रसप्रयोगाद्यादि ।—सुषुप्ता
 सुप्तिकुष्ठे रसप्रयोगावन्तितौ रसप्रयोगान्तरमित्यर्थे, क्षिन्नरुहासनोत्थ क्षिन्नरुहा गुड-
 चासन्न स्थानमन्यथा तदुक्त क्वाथ पिबेत् अनुपिवेदित्यथ अथवा—रसप्रयोगावन्तिता-
 वपि सुषुप्ता विद्यमानाया क्षिन्नरुहासनोत्थ क्वाथ पिबेदिति । मासद्वयमिति
 क्वाथ पिबेदित्यनेन सम्बध्यते । दुःस्वरभेषजान्ते दुःस्वरे उडुस्वरकुष्ठे भेषजान्ते
 औषधसेवनान्तरम् अरिष्टस्य निम्बस्य पञ्चापि अङ्गानि पत्रपुष्पावक्फलमूलात्मकानि
 पलोन्मितानि दद्यात्, तथा पथ्याय आढकीना क्वाथेन युक्त सष्टतौदनञ्च दद्यात्,
 यथा—अरिष्टाढकी पञ्चाङ्गानि पृथक् पलोन्मितानि गृहीत्वा तत्क्वाथेन औदनं पक्त्वा
 सष्टत ददोदनं पथ्याय योज्यम् इति । कृष्णे कापालकुष्ठे किटिसकुष्ठे वा, “कृष्णवर्ण-

अन्नं समुद्रं सृष्टं नियोज्य मासद्वयं स्यादथवा विचित्रम् ।
 रसप्रयोगावसितौ प्रयुज्जग्रादङ्गानि पञ्च स्रवनिं सृष्टानि ॥८८॥
 पादोन्मितानीह च मासयुग्मं पथ्याय दुग्धौदनमाददीत ।
 स्यात्तालकेशाख्यरसप्रयोगे तक्रञ्च मासञ्च विवर्जनीयम् ॥८९॥

अथ खगेश्वर ।—

पलेन प्रमितं सूतं पलेन प्रमिता वसा ।
 खगः पलमितः सर्वं मर्दयेदुर्जुनद्रवैः ॥ १०० ॥
 गोलौकृत्य विशोष्याथ गोलं कूप्या निरुध्य च ।
 ततस्तां सुदृढे भाण्डे मूषां क्षिप्त्वा निरुध्य च ॥ १०१ ॥
 पचेत् सार्द्धादिनं पश्चात् स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ।
 खगेश्वरो रसो वल्ल-प्रमितः कुटजान्वित ॥ १०२ ॥
 श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु श्वासकासगदानपि ।
 सृष्टं पित्तजं कुष्ठं मधुना मेहमेव च ॥
 पथ्यं दीपानुरूपेण बुद्धेन मुनिनोदितम् ॥ १०३ ॥

कापालाभं यद्रूपं परुषं तन् । कापालं तोदयद्बलं ततः कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥” तथा
 “श्यावः क्षिण्वरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्” इत्यनेन कापालकिटिभयोः कृष्णतर-
 चरकादिभिः प्रदर्शिता । अथ कृष्णवर्णं कुष्ठरोगे रक्तस्य कृष्णवर्णभावात् अङ्ग-
 काणोः । कृष्णोऽपीत्यादि शब्दो विचित्रमित्यन्तेन सम्बध्यते । पादोन्मितानामलकी-
 निति रसापेक्षया चतुर्थभागप्रमिताम् । मासद्वयमिति ।—मासद्वयं यावत् अथवा
 विचित्रं यावत् कालेन कृष्णवर्णता नश्येत् तावत्कालपर्यन्तमित्यर्थः, ससिताम्
 आमलकीं दद्यात्, समुद्रं सृष्टमन्नञ्च नियोज्यमिति सम्बन्धः । रसप्रयोगावसितौ
 इत्यत्र सर्वेष्वेव कुष्ठेषु इति शेषः । अङ्गानीति ।—स्रवनिं सृष्टानि स्रवः स्रवनीया,
 रुदन्तीति प्रसिद्धम्, स्रवन्ती वा, सुखिरीति प्रसिद्धा, तन्नि सृष्टानि पञ्चाङ्गानि
 पञ्चपुष्पफलमूलव्यूपाणि । पादोन्मितानीति रसापेक्षया बोध्यम् । रसिन्द्रसारे त्वस्य
 राजतालेश्वर इति सज्ञा ॥ ८८—८९ ॥

खगेश्वरे—वसा बलिवसा गन्धक इत्यर्थः । खगः नादिक रसाङ्गनं वा ।
 कुटजान्वितं कुटजस्य त्वयसेन फलरसेन वा युक्तं, फलं त्वषोरुभयोरेव कुष्ठहरत्वात्
 अत्र यौगिकत्वं बोध्यम् ॥ १००—१०३ ॥

अथ कुष्ठनाशन ।—

सूतभस्म द्विनिष्कं स्याद्भस्मञ्च चतुष्पलम् ।
 सार्द्धं चतुष्पलं चित्रं चतुर्विंशत् पलं भवेत् ॥१०४॥
 बाकुचीवीजचूर्णं स्याद्वादशघ्नं मरीचकम् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य निष्कद्वितयसंस्मितम् ॥
 मधुना लेहयेत् प्रातः सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥१०५॥

अथाऽऽरोग्यवर्द्धनी गुटिका ।—

रमगन्धकलोहाभ्र-शुक्लभस्म समाशकम् ।
 त्रिफला द्विगुणा प्रोक्ता त्रिगुणञ्च शिलाजतु ॥१०६॥
 चतुर्गुणं पुरं शुद्धं चित्रमूलञ्च तत्समम् ।
 तित्ता सर्वसमा ज्ञेया सर्वं सञ्चूर्ण्य यत्नतः ॥१०७॥
 निम्बवृक्षदलान्मोभिर्मर्दयेत् द्विदिनावधि ।
 ततश्च वटिका कार्या राजकोलफलोपमा ॥१०८॥
 मण्डलं सेविता सैषा हन्ति कुष्ठान्यशेषतः ।
 वातपित्तकफोद्भूतान् ज्वरान्नानाप्रकारजान् ॥१०९॥
 देया पञ्चदिने जाते ज्वरे रोगे वटो शुभा ।
 पाचनी दीपनी पथ्या हृद्या मेदोविनाशिनी ॥११०॥
 मलशुद्धिकरी नित्यं दुर्धर्षलुप्तवर्त्तिनी ।
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन सर्वरोगेषु शस्यते ॥१११॥

कुष्ठनाशने—चित्रं चित्रकमूलम् । द्वादशघ्नं मरीचकं द्वादशान् द्वादशभागान्
 हन्ति इति व्युत्पत्त्या द्वादशपलानि इत्यर्थः, चतुर्विंशत्पलं बाकुचीभागपेक्षया
 मरीचकं द्वादशभागद्वीन, तेन च द्वादशपलानि मरिचस्येति निष्कर्षः, “द्वादशघ्नम्”
 इत्यत्र “द्वादशानम्” इति पाठे—द्वादश द्वादशपलानीत्यर्थः, अन्तम् अन्तिम
 मरीचकम् अन्तस्थितस्य मरिचस्य द्वादशपलानीत्यर्थः । अत्र “द्वादशाशम्” इति
 पाठो युज्यते ॥ १०४।१०५ ॥

आरोग्यवर्द्धन्या—त्रिफला द्विगुणा इति त्रिफलायाः, प्रत्येकं भागद्वयम् ।

आरोग्यवर्द्धनी नाम्ना गुटिकेयं प्रकीर्त्तिता ।

सर्वरोगप्रशमनी श्रीनागार्जुनयोगिना ॥ ११२ ॥

अथ नारायण ।—

रसभस्म समानेन गन्धकेन समन्वितम् ।

तुल्यभागपुरोपेतं तुल्यत्रिफलयाऽन्वितम् ॥ ११३ ॥

वातारितैलसंयुक्तं सेवितञ्च पलोन्वितम् ।

मासेन नाशयेत् कुछ दःसाध्यमपि देहिनाम् ॥ ११४ ॥

क्षयं भगन्दर शूलं मूलं गुल्मञ्च पाण्डुताम् ।

ग्रहणोच्च महाघोरा मन्दाग्निमपि दुस्तरम् ॥ ११५ ॥

एवविधान् महारोगान् विनिहन्ति न सशयः ।

श्लेष्मरोगान् हरेत् सर्वान् रसो नारायणाभिधः ॥ ११६ ॥

अथ मेदिनीसाररस ।—

पलत्रयं मृतं लोहं मृतं शुल्बं पलत्रयम् ।

भृङ्गराजाज्यगोमूत्र-त्रिफलाक्वथितैः पृथक् ॥ ११७ ॥

पुटेक्षिवारं यत्नेन ततस्तस्मिन् विनिक्षिपेत् ।

अत्यस्त्रकाञ्जिकं पश्चात् पचेद्यामचतुष्टयम् ॥ ११८ ॥

ततश्च तुल्यगन्धेन पुटानां विंशति पचेत् ।

पलमात्रं मृतं सूतं रुद्राशममृतं तथा ॥ ११९ ॥

पुंर गुग्गुलुम् । तत्समं गुग्गुलुसमम् । तिक्ता कटुकी सर्वसमा सर्ववर्णतुल्या ।
राजकोलफलीपमा वृद्धवदरतुल्या ॥ १०६—११२ ॥

नारायणे—रसभस्म इति विशिष्यपदम् । रसभस्मादीनां सर्वेषां तुल्यभागता । मूलं नू
अशंसि । अत्र “विनिहन्ति न सशयः” इत्यन्तरं क्वचित् “भगन्दरत्रणञ्चापि त्रणञ्चापि
विशेषतः । षण्मासेन जरा मृत्यु पलितं बलितं हरेत् ॥” इत्यधिकं पाठः ॥ ११३—११६ ॥

मेदिनीसाररसे—रुद्राशम् एकदशभागम् । लौहं ताम्रञ्च भृङ्गस्वरसादिनां
पृथक् पृथक् मदयित्वा वारत्रयं गजपुटे पचेत् । ततः पुटितमौषधमादाय अत्यस्त्र-
काञ्जिकेन सह यामचतुष्टयं पक्त्वा सर्वतुल्येन गन्धेन सह पुनः सम्मर्दं च गजपुटे
विंशतिवारान् पचेत्, प्रतिपुटं गन्धकेन सह आनृज्जोयाञ्च । ततः पुटादौषधमादाय

कटुत्रय सम सर्वे पिष्टा सम्यक् विधारयेत् ।

रसोऽयं मेदिनीमारो नन्दिना परिकीर्तितः ॥१२०॥

सेवितो वल्लमानेन घृतत्रिकटुकान्वितः ।

हन्ति कुष्ठानि सर्वाणि श्लेष्माणि विविधानि च ॥१२१॥

गुल्मं ग्रीहामयं हिक्कां शूलरोगं क्षयं तथा ।

उदावर्तं महावातं कफं मन्दानलं तथा ॥१२२॥

गलग्रहं मदोन्मादं कर्णदन्तामयं तथा ।

सर्वाधिकं विषं घोरं व्रणं लूताभगन्दरम् ॥

विद्रधिञ्चान्त्वद्विञ्च शिरस्तीक्ष्णं नाशयेत् ॥१२३॥

पलमानेन पारदेन एकादशपलेन विषेण त्रिकटुना च सवतुल्येन सह मिश्रयित्वा
स्थापयेदिति । महावातं मेदं कफावतवातव्याधिम् । मदोन्मादं मदेन सह उन्मादम्
अप्रवृद्धतरुणोन्मादो मदं “स चाप्रवृद्धतरुणो मदसञ्जा विभर्त्ति च” इति मुश्रुत-
संवादात् । लूताभं ऊर्णनाभम्, ऊर्णनाभविषमित्यर्थः । लूताया ऐतिह्यं मुश्रुते
यथा—“विश्वामित्रो वृषवरं कदाचिद्विषसत्तमम् । वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रम-
पदं किल ॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदविन्दवः । अपतन् दर्शनादेव-
मधस्तात्तीक्ष्णवर्चसः ॥ लूने तृणे महर्षीणां धेनुर्धं सम्भृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्रिमा घोरं नानारूपा महाविषा ॥ अपकाराद्यं वत्तन्ते
वृषसाधनवाहने । यस्माज्जूनं तृणं प्राप्ता मुने प्रस्वेदविन्दवः ॥ तस्माज्जुतासु
भाष्यन्ते सङ्ख्यायां ताश्च षोडशः ॥ • । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका
(पीतिका) तथा । आल (लाला) मूत्रविषा रक्ता कसना (कठिना)
चाष्टमी स्मृता ॥ सौवर्णिका लाजवणा जालिन्धेणी (क) पदी तथा ।
कृष्णाग्निवर्णा (कृष्णा) काकाण्डा (काण्डा च) सालागुणा (ग्वा) षमी स्मृता
(मता) ॥” इति । अत्र मधुकोषः,—“इति किल श्रुतिः, विश्वामित्रो नरपतिः
कामधेनोर्वलात्कारपरिग्रहेण मुनिसत्तमं वशिष्ठं कोपयामाकारः । कुपितेन तेन
अन्तर्ज्वलनभृशकोपानलस्त्रलितं तज्जूलस्वगरत्नमिव निरवहनपटलं लोचनद्वयं
वहता भगवान् रविरवलोकितः । ततस्तस्य स्रुकुटिकुटिलोद्भवो भयङ्करो ललाटतट-
ग्रस्यन्दी स्वेदविन्दूत्करः प्रचण्डतरः प्रत्यासन्नलूनतृणे धेनुधमुपात्ते निपतितो लूता-
ऽभूदिति” इति ॥ ११७—१२३ ॥

अथ जन्तुघ्नी गुटिका ।—

सूतगन्धौ समौ ताभ्यां मण्डूर सप्तमाशत' ।
 विधाय कज्जलीमाखु-कर्ण्य मन्मर्दयेद्द्वयम् ॥१२४॥
 ततो मण्डूरमानेन क्षुद्रदीप्य विनिक्षिपेत् ।
 आरुष्करकषायेण टिनमेक विमर्दयेत् ॥१२५॥
 ब्रह्मबीजं समुद्रस्य फलं जातीफलं तथा ।
 विषतिन्दुकबीजञ्च ताप्य सर्व समाशकम् ॥१२६॥
 विडङ्गं सममेतैश्च सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
 रसतुल्यं हित चूर्णं रसेन सह मेलयेत् ॥१२७॥
 वामा च निम्बत्वग्बशो वेल्गव्योषाम्बुदं तथा ।
 एषां क्वाथेन सप्ताहं त्र्यहं मूर्वाऽऽढके रसे ॥१२८॥
 भावयित्वा चणप्राया' कर्तव्या वटिका' शुभाः ।
 अश्वनिम्बादिजक्वाथे प्रदत्तैका वटी शुभा ॥१२९॥
 पातयेज्जठराज्जन्तून् सर्वदेहगदान् हरित् ।
 कुष्ठजन्तून्निहन्त्याशु द्वित्रिवारप्रयोगत' ॥१३०॥

जन्तुघ्नीगुटिकाया—ताभ्यां मण्डूर सप्तमाशत मालतसूतगन्धयो सप्तसभागैकभागं मण्डूरचूर्णम् । आखु-कर्ण्य मूषिकपर्ण्य, रसेनेति शेष । क्षुद्रदीप्य क्षुद्रयमानौम् अजमीदमित्यर्थ । आरुष्करकषायेण भस्मातकक्वाथेन । ब्रह्मबीज पलाश-बीजम् । समुद्रस्य फल "समुद्रफल" इति प्रसिद्धम् । ब्रह्मबीजादीनां ताप्यान्तानां सर्वेषां रससमानता । विडङ्गञ्च ब्रह्मबीजादीनां मिलितचूर्णानां समम् । हितं चूर्णं हितकरं ब्रह्मबीजादीनां चूर्णमित्यर्थ । वश वशनेली । मूर्वाढके रसे मूर्वा "मूर्चमुखी" इति प्रसिद्धम्, आढक "अरहर" इति प्रसिद्धं, तदुत्थे रसे । अश्वेति । —अश्वनिम्ब "घोडानिम्ब" इति प्रसिद्धं, तस्य आदि मूल तज्जक्वाथे मूलत्वक्-क्वाथे इत्यर्थ । जन्तून् किमीन् । सर्वदेहगदान् सर्वानेव शारीररोगानित्यर्थ । "सर्वदेहगतान्" इति पाठे—सर्वदेहगतान् सर्वस्मिन्नेव शरीरे सञ्जातान् । कुष्ठजन्तून् कुष्ठजनककिमीन् केशादादीनित्यर्थ, यदुक्त वाग्भटे—"केशादा रोमविध्वसा रोमहीषा छद्बुधरा । षट् ते कुष्ठैककर्माणि सङ्घसौरसमातरः ॥" इति ॥ १२४—१३० ॥

अथ धन्वन्तरि ।—

सूतगन्धार्कसौभाग्य-कङ्कुष्ठं रक्तचन्दनम् ।
 कणा चैतानि तुल्यानि मर्दयेत्कुङ्कुमारिणा ॥१३१॥
 एकाहमथ संशोष्य स्थापयेदतियत्नतः ।
 रसो निःशेषकुष्ठघ्नो धन्वन्तरिरिति स्मृतः ॥१३२॥
 निर्दिष्टः शम्भुना सर्व-रोगभीतिविनाशनः ।
 पथ्याष्टतयुतो वायुं सिन्धुविश्वान्वितोऽपि वा ॥१३३॥

अथ वज्रधार ।—

वज्रसूताभ्रहेन्नाञ्च भस्म योज्य सम समम् ।
 सर्वांश तालक तुल्य शिशुधुस्तूरजद्रवे ॥१३४॥
 मये स्नुह्यर्कजैः क्षीरेर्दिनैकञ्चाय भावयेत् ।
 सप्ताह बाकुचीतैलेस्त्वष्ट्याषैकन्तु भक्षयेत् ॥
 वज्रधारो रसः ख्यातः सर्वकुष्ठनिकृन्तनः ॥१३५॥

अथ सर्वकुष्ठाद्गुण ।—

मुषलीवाकुचीवीजं निर्गुण्डीमूलतुल्यकम् ।
 मध्वाज्याभ्या लिहेत् कर्षमनु स्यात् सर्वकुष्ठनुत् ॥१३६॥

धन्वन्तरौ—सौभाग्य टङ्गणम् । कङ्कुष्ठं स्वनामख्यात, तदभावे स्पर्शक्षीरी ग्राह्या ।
 कुङ्कुमारिणा मातुलुङ्गरसेन । पथ्येति ।—घृतहरीतकीभ्यां गुण्ठीसेत्सवाभ्यां वा
 युत धन्वन्तरिरस वायुं, हृत्वादिति शेष ॥ १३१—१३३ ॥

वज्रधारि—वज्र हीरकम् । स्नुह्यर्कजैः क्षीरे स्नुहीक्षीरे अर्कक्षीरेभ्यः
 भावयेदित्यस्य बाकुचीतैले सप्ताहमित्यनेन सम्बन्धः ॥ १३४।१३५ ॥

सर्वकुष्ठाद्गुण—मुषली तालमूली, मुषलीवाकुचीवीजं मिलित्वा निर्गुण्डी
 मूलतुल्यम्, “मुषलीवाकचीवीजनिर्गुण्डीमूलमेव च” इति पाठे—मुषल्यादितयाणां
 समत्वम् । अतु इति वज्रधारसेवनात् पश्चात् लिहेदित्यथ, अथवा—अतु शब्दोऽव
 सहाय्ये, मुषल्यादिचूर्णकषै मध्वाज्याभ्यामनु सह लिहेत्, यद्वा—अनु समकाल
 मेव, लेह्यनसमकालमेव इत्यथ, सर्वकुष्ठनुत् स्यात् । “मुषलीचूर्णम्” इति
 नामान्तरमस्य ॥ १३६ ॥

अथ द्वितीयमहातालेश्वर ।—

तालं ताप्यं शिला सूत शुद्धं सैन्धवटङ्कणम् ।
 समाश चूर्णयेत् खल्ले सूताद्दिगुणगन्धकम् ॥१३७॥
 गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम् ।
 मर्द्य षड्भिः पुटैः पाच्य भूधरे सम्पुटोदरे ॥१३८॥
 पुटे पुटे द्रवैर्मर्द्यं सर्वमेतत् षट्पलम् ।
 द्विपल मारितं ताम्र लोहभस्म चतुष्पलम् ॥१३९॥
 जम्बीराम्लेन तत् सर्वं दिनं मर्द्यं पुटेऽक्षयम् ।
 त्रिशदन्त पुटञ्चास्य क्षिप्त्वा सर्वं विचूर्णयेत् ॥१४०॥
 महिष्याज्येन समिप्य निष्काङ्गं भक्षयेत् सदा ।
 मध्वाज्यैर्वाकुक्षीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु ॥
 सर्वकुष्ठं निहन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ॥१४१॥

अथ द्वितीयकुष्ठकुठार ।—

सूतभस्मसम गन्ध मृतायस्ताम्रगुग्गुलुः ।
 त्रिफला विषशुण्ठी च चित्रकश्च शिलाजतु ॥१४२॥
 प्रत्येक चूर्णितं कुर्यात् प्रत्येक निष्कषोडश ।
 चतुःषष्टि करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥१४३॥

द्वितीयमहातालेश्वरे—सर्वमेतत् षट्पल पुटपक्षस्यैतस्य रसस्य पलषट्कम् ।
 मर्द्यमित्यादि ।—जम्बीररसेन दिनपञ्चक मर्दयित्वा मूषायां संस्थाप्य च भूधरयन्त्रे
 पचेत् ततो निष्कास्य पुन जम्बीररसेन दिनपञ्चक मर्दयित्वा पूर्ववत् पचेत्
 एव षड्वारान् कुर्यात् । त्रिशदिति ।—जम्बीराम्लेन दिन मर्दयित्वा लघुपुटे
 पचेत्, एव त्रिशत्पुट दद्यादित्यर्थः । “त्रिशदन्त पुटञ्चास्य” इत्यत्र “त्रिशदश
 विषञ्चास्य” इति रसरत्नाकरादिपाठः समीचीनः । योगोऽयं प्रायेणानुरूप
 पूर्वोक्तमहातालेश्वरस्य ॥ १३७—१४१ ॥

द्वितीयकुष्ठकुठारे—“विषशुण्ठी” इत्यत्र “महानिम्ब” इति रसेन्द्रचिन्तामणि-
 रसेन्द्रसारसङ्ग्रहेऽतः पाठः । रसरत्नाकरे तु “विषमुष्टि” इति पाठः । “प्रत्येक
 चूर्णितम्” इत्यत्र “इत्येतच्चूर्णितम्” इति पाठान्तरम् । चतुःषष्टि इत्यत्र निष्कमित्ति

चतुःषष्टिं सृतं तास्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ।

स्निग्धभाण्डगतं खादेद्विनिष्कं सर्वकुष्ठजित् ॥१४४॥

रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिकृन्तनः ।

पथ्यं त्रिमधुरैर्दद्यात्तदभावे गुडौदनम् ॥१४५॥

पातालगरुडौमूलं मधुपुष्पीञ्च धान्यकम् ।

सितया भक्षयेत् कर्षमतितापप्रणुत्तये ॥

लिह्यान्नागबलामूलं मध्वाज्यैर्वान्तितापनुत् ॥१४६॥

अथ वज्रतैलम् ।—

वज्रक्षीरं रविक्षीरं धुस्तूरं चित्रकद्रवम् ।

महिषीविड्भवद्रावं सर्वांश्च तिलतैलकम् ॥१४७॥

पचेत्तैलावशेषन्तु तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ।

गन्धकाग्निशिलातालं विडङ्गातिविषाविषम् ॥१४८॥

तिक्तकोशातकी कुष्ठं वचा मासी कटुत्रयम् ।

हरिद्रादारुं यष्ट्याह्वं सर्जीक्षारञ्च जौरकम् ॥१४९॥

शेष । सृतं तास्रमपि चतुःषष्टिनिष्कम्, एवञ्च तास्रभागं अशोतिनिष्कं यावत् । रसेन्द्रचिन्तामण्यादिषु तु “तास्रम्” इत्यत्र “अस्रम्” इति पाठान्तरं सखीचौन, तास्रभागस्यातिबाहुल्यात् । त्रिमधुरे सितार्चौद्राज्ये, तदुक्तं—“सितामार्चक-
सर्पीषि मिलितानि यदा तदा । मधुरत्रयमाख्यातं त्रिमधु स्यात् मधुत्रयम् ॥” इति, “सृतं गुडो मार्चकश्च विज्ञेय मधुरत्रयम्” इति च । पातालगरुडौमूलं पातालगरुडौ क्लिष्टिहिण्ट तस्या मूलम् । “पातालगरुडौमूलम्” इत्यत्र “पञ्चाङ्ग-
लण्डुलौमूलम्” इति रसरत्नाकरे पाठः । मधुपुष्पीमं अवाक्पुष्पी, “चौरहुली” इति प्रसिद्धा, दन्तीमूलं वा । अतितापप्रणुत्तये औषधसेवनजनितसन्तापनिवृत्तये इत्यर्थः, एव वान्तितापनुत् इत्यस्यापि अर्थो बोध्यः ॥१४२—१४६॥

वज्रतैले—वज्रक्षीरं सुहृक्षीरम् । धुस्तूरं धुस्तूरद्रवम् । सर्वांश्च सर्वतुल्यं, तेन वज्रक्षीरादीनामेकैकभागं तिलतैलस्य च पञ्च भागाः । रसरत्नाकरे तु—
“महिषीविड्भवद्रावं सर्वांश्च तिलतैलकम्” इत्यत्र “सर्वांश्च तिलतैलञ्च
सोमूत्रेण समं पचेत्” इति पाठान्तरं, तत्र—वज्रक्षीरादीनि मिलित्वा तैलतुल्यानि

कर्षांश देवकाष्ठञ्च चूर्णं तैले विमिश्रयेत् ।

वज्रतैलमिदं ख्यातं मर्दनात् सर्वकुष्ठानुत् ॥१५०॥

अथ स्वर्णक्षीरम् ।—

क्षिप्वा तक्रघटे पश्चात् काञ्चनीपलपञ्चकम् ।

तक्रे जीर्णे समुद्धृत्य पुनः क्षीरघटे पचेत् ॥१५१॥

क्षीरे जीर्णे समुद्धृत्य जलैः प्रक्षाल्य शोषयेत् ।

तच्चूर्णितं पञ्चपलं मरिचानां पलद्वयम् ॥१५२॥

पलैकं मूर्च्छितं सूतमेकीकृत्य तु भक्षयेत् ।

निष्कैकं सुप्तकुष्ठार्त्तं स्वर्णक्षीररसो ह्ययम् ॥१५३॥

अथ महाभस्माततैलम् ।—

यत्नाद्विखण्डितं कुर्याद्भस्मातशतपञ्चकम् ।

क्षिप्वा पश्चाच्छर्नैर्वज्री तैले द्वादशपालिके ॥१५४॥

यावत्तरन्ति ते पक्षा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।

मधुपाके तु सम्प्राप्ते ह्यवतार्य तु तत्क्षणात् ॥

सर्वकुष्ठानि हन्त्याशु महाभस्माततैलकम् ॥१५५॥

गोमूत्रञ्च तैलाञ्जतुगुणम् इति । तित्तकोशातकी तित्तघोषक, “तिप्पोरला” इति भाषा । हरिद्रादाकं दारुहरिद्रा, “हरिद्रादाक” इत्यत्र “दारुहरिद्रा” इति पाठो न युज्यते छन्दोभङ्गप्रसङ्गात् । गन्धकादीनां देवकाष्ठान्तानां प्रत्येकं कषप्रमाणां चूर्णं तैले दत्त्वा जालोद्यं व्यापयेत् । अकल्कोमिदं तैलम्, “अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहः यः साध्यः केवले द्रवे” इति वचनात् ॥ १४७—१५० ॥

स्वर्णक्षीरे—तक्रघटे द्रोणप्रतिने तक्रे । काञ्चनी स्वर्णक्षीरी । जीर्णे शुष्के इत्यर्थः । मूर्च्छितं सूतं कज्जलीभूतं पारदम्, तथा च रसेन्द्रसारसङ्ग्रह— “गन्धकेन रसं प्राञ्जं सुदृढं मर्दयेत् भिषक् । कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनं चापलम् ॥ दृश्यतेऽनौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदे ॥” इति, स्वतन्त्रेऽप्युक्त— “मर्दनादिष्टभेषज्येनष्टपिष्टलकारकम् । तन्मूर्च्छनं हि वज्रादि मलादिदोषनाशनम् ॥” इति ॥ १५१—१५३ ॥

महाभस्माततैली—भस्मातशतपञ्चकं भस्मातकण्डुकं पञ्चशतसङ्ग्रहकम् । तैले

अथ त्रैलोक्यविजयतैलम् ।—

रसं गन्धं विष तालं स्वर्णक्षीरी रुदन्तिका ।
वरुणास्त्रेण सञ्चूर्ण्य प्रतिनिष्कद्वय द्वयम् ॥१५६॥
क्षिपेत्तस्मिन् विशोऽप्याथ क्रमान्निष्क मदा लिहेत् ।
त्रैलोक्यविजय तैल सर्वकुष्ठहर ध्रुवम् ॥१५७॥

अथ महामार्त्तण्डतैलम् ।—

शाकं निम्बाङ्गोक्षवङ्गि-राजवृक्षाक्षसङ्गभवम् ।
गर्भशुष्क शुभ खण्डं नारिकेलप्रियालकम् ॥१५८॥
वातारिचक्रमर्दस्य बीज बाकुचिज तथा ।
सम पातालयन्त्रेण तैलं ग्राह्य प्रयत्नेन ॥१५९॥
प्रस्थौ द्वौ तिलतैलस्य कुष्ठचूर्णे पलद्वयम् ।
स्वर्णक्षीरोपलैकञ्च क्षिप्त्वा पक्त्वाऽवतारयेत् ॥१६०॥
पूर्वतैले चतुष्पृस्थे तैलोभूते विनिक्षिपेत् ।
महामार्त्तण्डतैलोऽयं लेपात् कुष्ठ नियच्छति ॥
अतिकण्डू क्षमिं पाक स्फोटकानि च नाशयेत् ॥१६१॥

कटुतैले । द्वादशपालिके द्वादशपलप्रमिते । तरन्ति उत्प्लवन्ते । मधुपाके पुन,
पाकात् यदा मधुवर्णे मधुवह्नञ्च जायते तदा इत्यर्थः ॥ १५४ १५५ ॥

त्रैलोक्यविजयतैले—“स्वर्णक्षीरी रुदन्तिका” इत्यत्र “स्वर्णक्षीरी च दन्तिका”
इति पाठान्तरम् । वरुणास्त्रेण मयेनेत्यर्थः, अस्त्रजलेन वा, काञ्चिकेनेत्यर्थः ।
तस्मिन् पूर्वोक्तमहामहत्ततैले ॥ १५६ १५७ ॥

महामार्त्तण्डतैले—शाकमित्यस्य बीजमित्यनेनान्वयः, शाकं मरुजद्रुमविशेष,
“शेगुन्” इति ख्यात, तद्वैव बीजमित्यर्थः । वङ्गि भल्लातक, राजवृक्ष आरम्भवः,
अक्ष विभीतक, सुक् सुही ण्वा बीजम् । गर्भेति ।—गर्भशुष्कम् आवरणाभ्यन्तरे
स्थानेन शुष्कमित्यर्थः, नारिकेलप्रियालकं नारिकेल प्रियालफलसम्बन्धि शुभ प्रशस्त
पूतिदोषादिरहितमित्यर्थः, खण्डम् । वातारिचक्रमर्दस्य वातारि परण्ड चक्रमर्द
“बाकुन्दा” इति प्रसिद्ध, तस्य । सम समभागम् । पातालेति ।—पातालयन्त्र-
विभिस्तु प्रागेव प्रदर्शित । पूर्वतैले शाकादिवीजानां तैले । तैलोभूते पाक-

अथ काञ्चनीतैलप्रयोगोपदेश ।—

कुष्ठञ्च काञ्चनीतैलैर्मर्द्याल्लेप्य सुघर्षितम् ॥१६२॥

अथ शुष्ककण्डूहरकुमाद्यादिलेप ।—

कुमारोसैन्धव लेप्य शुष्ककण्डूहर परम् ॥१६३॥

अथ विपादिकाया सैन्धवादिलेप ।—

सैन्धवेन महामुण्डो-लेपो हन्ति विपादिकाम् ॥१६४॥

अथ कण्डूव्रणादौ शिलादि ।—

शिला शम्भुबीज वरं कुष्ठगन्धं

मरीच तथा जीरक देवधूपः ।

निशा सपिषा मर्दितो मन्द्वारे

हरेत् कायकण्डूव्रणस्फोटगण्डान् ॥१६५॥

अथ कुष्ठान्तर्पटो ।—

पलैकं शुद्धसूतस्य कर्षिकं शुद्धगन्धकम् ।

गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं सूताशं मर्दयेद्विषम् ॥१६६॥

सिद्धिलक्षणे समुदिते सतीत्यर्थः । विनिक्षिपेत्, सुभाजने इति शेषः । आदौ पातालयन्त्रेण शाकादिवीजेभ्य तैल निष्काश्य, चतु प्रथमते तस्मिन् तिलतैलादिक यथोक्तान्न दत्त्वा पचेत्, सुसिद्धे च अवतार्य सुभाजने स्थापयेदिति ॥१५८—१६१॥

काञ्चनीतैलप्रयोगोपदेश—काञ्चनीतैलै खर्णचोरीबीजीत्येतैले सह कुष्ठ तदा-ल्यौषधविशेष मद्यात्, तत कुष्ठ व्याधि सुघर्षितं गोजीशाखोटकादिपत्रै सुलिखित-मित्यर्थः, कृत्वा लेप्य काञ्चनीतैलकुष्ठेनेति शेषः, यदा—काञ्चनीतैले कुष्ठ कुष्ठव्याधि मद्यात् मद्यात् इति प्रयोगस्तु शिष्टप्रयोगानुसारात् सहनीयः, तथा सुघर्षितं कुष्ठ लेप्य, काञ्चनीतैलेरेवेति बोध्यम् ॥ १६२ ॥

कुमाद्यादिलेपे—शुष्ककण्डू खावादिविरहितकण्डूरित्यर्थः ॥ १६३ ॥

सैन्धवादिलेपे—महामुण्डो महाश्रावणिका ॥ १६४ ॥

शिलादौ—शिला मन शिला । शम्भुबीज पारदः । वरं कुड्मुस सैन्धव वा । देवधूप सर्जरसः । मन्द्वारे शनैश्चरवासरे । कायकण्डू कायो मव्यदेहः तद्गतकण्डूः ॥ “काय” इत्यत्र “कीठ” इति पाठान्तरम् । लेपविधया अथ योमः ॥ १६५ ॥

सर्वतुल्य पुनर्गन्धं दत्त्वा किञ्चिद्विशोषयेत् ।
 घृताभ्यक्ते लोहपात्रे पचाद्यावद्बुधोभवेत् ॥१६७॥
 रन्भापत्रे पटे वाऽथ पातयेत् पर्पटौ तदा ।
 माषैक चूर्णितं खाटेद्वज्जचर्म नियच्छति ॥
 निष्कैक बाकुचीचूर्णं लेहयेदनुपानकम् ॥१६८॥

अथ काशीशबद्धो रसः ।—

पल रस हि काशीशैर्युतं पञ्चगुणैः सह ।
 मर्दयेद्यामपर्यन्तमर्जुनस्य त्वचो रसैः ॥१६९॥
 शरावसम्पटे रुद्धा पुटेत् क्रोडपुटेन हि ।
 रस काशीशबद्धोऽय मधुना वल्लतुल्यक ॥१७०॥
 शाणबाकुचिकायुक्तं सेवितो हन्ति निश्चितम् ।
 त्रिभिर्मसैः किलासं हि दद्रूण्यपि विशेषतः ॥१७१॥

अथ द्वितीयसर्वेश्वरः ।—

शुद्धसूतं चतुर्गन्धं खल्ले याम विमर्दयेत् ।
 मृततान्त्राभ्रलोहानि हिङ्गुलञ्च पल पलम् ॥१७२॥
 सुवर्णं रजतञ्चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम् ।
 माषैकं मृतवज्रञ्च तालसत्त्व पलद्वयम् ॥१७३॥
 जम्बीरोन्मत्तवासाभि स्नुह्यर्कविषमुष्टिभिः ।
 मर्द्यं हयारिजैर्द्रावैः प्रत्येकेन दिनं दिनम् ॥१७४॥
 एव सप्तदिनं मर्द्यं तद्गोलं वस्त्रवेष्टितम् ।
 बालुकायन्त्रग स्वेद्यं त्रिदिनं लघुनाऽग्निना ॥१७५॥

कुष्ठान्तर्पर्व्या—गजचर्मं चर्मकुष्ठम् ॥ १६६—१६८ ॥

काशीशबद्धरसे—रस रससिन्दूरम् । क्रोडपुटेन वराहपुटेन ॥ १६९—१७१ ॥

द्वितीयसर्वेश्वरे—शोधितरसस्य पलमानता बीजव्या, समनन्तरमेव तास्मादीनां पलमानतादर्शनात् “भागेऽप्यनुक्ते समता विवेधा” इति परिभाषाबलाच्च,

आदाय चूर्णयेत् सूक्ष्मं पलैकं योजयेद्विषम् ।
 द्विपलं पिप्पलीचूर्णे मिश्रं सर्वेश्वरो रसः ॥१७६॥
 द्विगुञ्जं भक्षयेत् क्षौद्रैः सुभिमण्डलकुष्ठजितम् ।
 बाकुचीं देवकाष्ठञ्च कर्षमात्रं सुचूर्णितम् ॥
 लिहिदेरण्डतेलेन ह्यनुपानं सुखावहम् ॥१७७॥

अथ योगराजगुग्गुलुप्रयोगोपदेशः ।—

गुग्गुलुर्योगराजो वा योज्यो मण्डलशान्तये ॥१७८॥

अथ श्वितलक्षणम् ।—

श्वितन्तु कृष्णमरुणं मरुदस्रगामि
 पित्तेन रोमशतनञ्च विदाहिताञ्च ।
 मासाश्रितं बहुसितं कफतः सकण्डु
 मेदोगतं बलवदेव यथोत्तरं स्यात् ॥१७९॥

एवञ्च गन्धस्य पलचतुष्टयं यावद्भ्यम् इति । उन्मत्तं धुत्तूरः । हयारिजैः कर-
 वीरजैः ॥ १७२—१७७ ॥

मण्डलकुष्ठे अधिकारान्तरोक्तसौषधविशेषमुपदिशति, गुग्गुलुरिति ।—वा शब्द-
 पूर्वयोगपेक्षया, मण्डलकुष्ठशान्तये सर्वेश्वरं योज्यं वक्ष्यमाणवातव्याध्यधिकारोक्तं,
 योगराजो गुग्गुलुर्वा योज्य इति ॥ १७८ ॥

तुल्यनिदानत्वात् कुष्ठचिकित्सानन्तरं श्वितचिकित्सितं विवक्षुस्तस्य लक्षणमाह,
 श्वितमिति ।—मरुता वातेन अस्त्रं रक्तं दूष्यमिति यावत्, गच्छतीति तथाभूतं, वातेन
 रक्तगतमित्यर्थः । मरुतः शब्दाऽत्र समासान्तर्गतोऽपि पृथगन्वेतव्यः । वातात्
 श्वितं रक्ताश्रितं कृष्णं अरुणञ्च भवेत् इति योजनीयम् । “कृष्णम्” इत्यत्र “कृष्णम्”
 इति पाठः वाग्विदोक्तः । तथा पित्तेन दोषेण श्वितं रोमशतनं, शतनमिति कृन्दी-
 ऽनुरोधात् कृत्स्नं, शतनमित्यर्थः, एवञ्च रोमशतनं रोमविध्वंसनं, तथा विदाहिताञ्च,
 कुप्यादिति शेषः । तच्च मासाश्रितं मासघातुमाश्रित्य वर्तते इत्यर्थः, तथा कमल-
 पत्रवत् वर्णं तासञ्च भवति वाग्विदोक्तं सवादात् । कफतः बहुसितं सुशब्दः, सकण्डु-
 च, तच्च मेदोगतं मेदः श्रितम् । यथोत्तरम उत्तरोत्तरं रक्तगतात् श्वित्वात् मासगतं
 मासगताच्च मेदोगतमित्यर्थः, बलवदेव कच्छसाव्यमेवेत्यर्थः, स्यात् । वाग्विदोक्तं—
 “वाताद्रूचाण्यं पित्तात्तान् कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेत

अथ शिवारि ।—

काशीशरसगन्धानि मर्दयेत् सुरसारसै ।
सम्पुटे पुटयेद्दत्त्वा चाङ्गेरौमधरोत्तरम् ॥१८०॥
सर्वमेतच्च सञ्चूर्ण्य तण्डुलान् दश सप्त वा ।
आरभ्य वर्डयेद्यावत् पञ्चषष्टि क्रमेण हि ॥१८१॥
अनुपानाय मध्वाज्यं दध्वाज्यं नवनौतकम् ।
धात्रार्द्रकरसैश्चैव तिन्दुकं कदलीफलम् ॥
शिवारिसञ्ज्ञितो ह्येष चित्रकुष्ठानिसूदनः ॥१८२॥

अथ शिवे निम्बादिचूर्णम् ।—

निम्बपत्रनिशाकृष्णा-बाकुचीवोजकं समम् ।
चूर्णयित्वा पिवेद्दुधैः प्रभाते शिवत्रनाशनम् ॥१८३॥

अथ शिवकुष्ठारि ।—

रमगन्धकतुल्याकीं बाकुचीकाथमर्दितम् ।
सेवितं सोमतैलेन शिवत्रकुष्ठं नियच्छति ॥१८४॥

घन गुरु ॥ सकण्डूरं क्रमात् रक्त-मासमेदसु चादिशेत् । वर्णनेवेदंशुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥” इति ॥ १७९ ॥

शिवारौ—सुरसारसै तुलसीपवरसै । चाङ्गेरीम् अम्बरीलीम् । दश सप्त वा इति विकल्पस्तु दोषव्याधिवलावलानुसारात् अवधातव्यः । चित्रकुष्ठम् इति शिवस्यैव नामान्तरम् । “चित्र” इत्यत्र “शिव” इति पाठान्तरम् । अयमर्थः,— काशीशादिकं समभागं तुलसीपवरसेन मर्दयित्वा मूषाशानधरोत्तरं दत्तस्य अम्बरीली-चूर्णस्य काशीशादितुल्यस्य मध्ये सख्याप्य च गजपुटे पचेत्, ततः सर्वमेव मेषज-पुटादाकृष्य सञ्चूर्ण्य च सप्ततण्डुलमानेन दशतण्डुलमानेन वा आरभ्य एकैक-तण्डुलवद्भा पञ्चषष्टितण्डुलं यावत् वर्डयेत्, अनुपानार्थं मध्वाज्यादीनामेकतमञ्चं पिवेदिति ॥ १८०—१८२ ॥

निम्बादिचूर्णं—सर्वं सुगमम् ॥१८३॥

शिवकुष्ठारौ—सोमतैलेन सोमं रक्तचन्दनं तस्य तैलेन, सोमं, सोमराजी वा, नामैकदेशग्रहणेन नामसाकल्यग्रहणनिशनात् ॥ १८४ ॥

अथ चन्द्रप्रभा वटिका ।—

पिष्टो निम्बुकगोमयूरसलिले सार्द्धं रसो गन्धकात्
मूषाया घननादपिण्डसहित पक्व करौषे तिलान् ।
वाकुच्याश्च फलानि गोजलकृता चन्द्रप्रभेति श्रुता
खिलं तक्रभुजो निहन्ति वटिका चारास्त्वैतैल त्यजेत् ॥१८५॥

अथ ताम्रलिप्तकज्जली ।—

रसद्विगुणगन्धकं त्रिगुणताम्रलिप्तं पचेत्
गृहीतमनु कज्जलीं खदिरवाकुचीनिम्बजैः ।
रसैः पुटविपाचितं समलयाकषाय पिबेत्
किलासमरुण सितं जयति शुद्धतक्राशिनः ॥१८६॥

चन्द्रप्रभाया—निम्बुकगोमयूरसलिले निम्बुकरसे गोमयूरयो मूत्रे च पिष्ट
गन्धकात् गन्धकभागापेक्षया सार्द्धं सार्द्धभाग रस पारदं यावत् इति शेषः, तेन
गन्धकस्य एक रसस्य च सार्द्धं कभागे यावत् । ततः घननादपिण्डसहितं घननाद्
मेघनाद् तण्डुलीयमूलमित्यर्थं तत्पिण्डसहितं तत्कल्कमध्ये निहितामत्यर्थं,
मूषाया करौषे करौषाग्नौ, पक्वं त रसगन्धकमिति शेषः, तिलान् वाकुच्या फलानि
च प्रत्येकं पक्वौषधतुल्यानि, एकौकृत्य इति शेषः, गोजलकृता गोमूदसर्दिता, चन्द्र-
प्रभेति श्रुता वटिका इत्यन्वयः ॥ १८५ ॥

ताम्रलिप्तकज्जल्या—त्रिगुणताम्रलिप्तं रसापेक्षया त्रिगुणताम्रपत्रे लिप्तम् । पचेत्
गजपुटे पचेदित्यर्थः । अनु पश्चात् पाकानन्तरं, गृहीतं, पुटात् वक्षिष्यत्यर्थः इति शेषः,
कज्जलीम्, गृहीतं विपाचितमिति कज्जलीविशेषणयोः पुलिङ्गतानिर्देशस्य सङ्गान्न-
प्रयोगात् साधुत्वमवगन्तव्यम् । “कज्जलीम्” इत्यत्र “कज्जलम्” इति साधुः ।
खदिरादीनां रसैः सर्दयित्वा पुटविपाचितं पुनः गजपुटे पक्वं त, समलयाकषाय
मलया सोमराजी तत्कषायसहितम् । किलासमिति ।—“किलासमेव मासमेद-
समाश्रयणात् अरुणं श्वितञ्च भण्यते” इति मधुकीषः, विस्तरस्तु तत्रैव सृग्यः ।
सितं श्वितम् । शुद्धतक्राशिनः, केवलतक्रेण सङ्गान्नभोजिनः, न तु व्यञ्जनान्तरेणे-
त्याशयः ॥ १८६ ॥

अथोदयादित्य । —

शुद्धसूत द्विधा गन्धं मय्यं कन्याद्रवैर्दिनम् ।
 तन्नोल हण्डिकामध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत् ॥१८७॥
 सूतकाङ्गिगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन वै ।
 पार्श्वे भस्म निधायाय पात्रेऽर्द्धं गोमयं जलम् ॥१८८॥
 किञ्चित् किञ्चित् प्रदातव्यं चुल्लया यामद्वयं पचेत् ।
 चण्डाग्निनोद्धृत्य ततः स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥१८९॥
 काकाडुम्बरिकावर्क-त्रिफलाराजवृक्षकम् ।
 विडङ्गं बाकुचीवौजं काथयेत्तेन भावयेत् ॥१९०॥
 दिनैकमुदयादित्यो रमो भक्ष्यो द्विगुञ्जकः ।
 खदिरस्य कषायेण बाकुचीवौजचूर्णकम् ॥१९१॥
 तुल्यं मृद्वग्निना पिण्डं जातं यावत् पचैल्लघ् ।
 त्रिनिष्कं तत् रविचोरे, काथैर्वा त्रैफलेरनु ॥१९२॥
 त्रिदिनान्ते भवेत् स्फोटः सप्ताहे वा न संशयः ।
 नीलीं गुञ्जाञ्च काशीशं धुस्तूरं हसपादिकाम् ॥१९३॥
 सूर्यावर्तञ्चान्नपणी-तुल्यं पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
 स्फोटस्थाने प्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ॥
 श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥१९४॥

उदयादित्ये—राजवृक्षकम् आरग्वधम् । खदिरस्य कषायेण चतुर्गुणेनेत्याशयः,
 तुल्यं खदिरतुल्यं बाकुचीवौजचूर्णकम् । केचित् खदिरस्य कषायेण तुल्यं बाकुचीवौज-
 चूर्णकमित्यन्वेति, तदयुक्तम्, काथचूर्णयोस्तुल्यतायाः पाकानुपपत्तेः । सूर्यावर्तम्
 आदित्यभक्ता “हुडहुडे” इति देशभाषया प्रसिद्धम् । अन्नपणीतुल्यम् अन्नपणीं चाङ्गेरौ
 चुक्रिका वा, तत्तुल्यम् । “अन्नपणीं” इत्यत्र “ताम्रपणीं” इति पाठान्तरम् । अथमथ,
 —कन्यारसनदित रसगन्धपिण्डं हण्डिकायां संस्थाप्य सूतात् द्विगुणमितपुडताम-
 निर्मितपात्रविशेषेण अधोमुखेन आच्छाद्य च सन्धिं निरोधयेत्, ततः तत्पार्श्वे
 पालाशादिभस्म निधाय ताम्रपात्रस्य उत्तरार्द्धं किञ्चित् किञ्चित् गोमयमित्रं जलं सिञ्चेत्,
 एव चुल्लया तौत्राग्निना प्रहरद्वयं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्चादाय विचूर्णयेत्, काकाडुम्बरिका-

अथ अल्पश्विते शिलादिलेप ।—

अल्प श्वेत निष्ठुष्याऽऽदौ रक्तमण्डलपङ्क्तवैः ।

शिलाऽपामागेभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत् ॥१८५॥

अथ अङ्गोलतेलादिलेपद्वयम् ।—

लेपो वाऽङ्गोलतैलेन काञ्चन्या काञ्जिकेन वा ।

गुञ्जाफलाग्निमूलञ्च लेपित श्वेतकुष्ठजित् ॥१८६॥

अथ चतुर्गुणगन्धककज्जली ।—

सूते पले भूधरयन्त्रमध्ये सञ्चारयेद्गन्धपल ततश्च ।

सूतेन गन्धस्य पलत्रयञ्च दत्त्वाऽथ निम्बूत्थरसैर्विमर्द्य ॥१८७॥

स्वराशिकावाकुचिकाग्निभृङ्ग-कोरुणनीरैः परिमर्दयेत् ।

दिनैकमेक कटुतुम्बिनीजलैर्मर्द्यं तत काञ्चनकूपिकान्तं ॥१८८॥

निक्षिप्य भाण्डे सिकतीदरान्तर्यामद्वयं स्वेदय तं ततश्च ।

ददौत वल्लद्वयमस्य कृष्ण-पर्णेन सार्द्धं त्वथवा तदर्द्धम् ॥१८९॥

दीना मिलितानां क्वाथेन दिनमेक मर्दयित्वा स्थापयेच्च । तच्च रस द्विगुञ्ज भक्षयित्वा
खदिरक्वाथपाचितवाकुचीचूर्णनिष्कषयमर्कचौरैः त्रिफलाकषाद्यैर्वा अनुपिबेत्, तेन च
दिनत्रयान्ते सप्ताहान्ते वा श्वित्रोपरि स्फोटो भविष्यत्येव । जाते च तस्मिन् तत्प्रशमाय
नील्यादिक समभाग पिष्ट्वा सप्ताहं यावत् स्फोटं लिप्सेदिति ॥१८७—१८८॥

शिलादिलेपे—अल्पसं अप्रवृद्धं, नवमित्यर्थः, श्वेतं श्वेतकुष्ठम्, यद्वा—श्वेतम्
अल्पं निष्ठुष्य इति योजना कार्या । रक्तमण्डलपङ्क्तवै रक्तलज्जावतीपवै रक्त-
करवीरपदैर्वा । शिला सन शिला ॥ १८५ ॥

अङ्गोलतैलादिलेपद्वये—काञ्चन्या स्वर्णचौरीवोजिनं, अङ्गोलतैलेन सह पिष्टेन
स्वर्णचौरीवोजिनं लेप इत्यर्थः । काञ्जिकेन वा गुञ्जाफलाग्निमूलञ्च इति द्वितीयो
लेपः, अग्निमूलं श्वेतकमूलम् ॥ १८६ ॥

चतुर्गुणगन्धककज्जल्या—गन्धपलमित्यत्र दत्त्वा इति शेषः । दत्त्वा मिश्रयित्वेत्यर्थः ।
स्वराशिका समभागः, समगुण इत्यर्थः, देशान्तरप्रसिद्धं श्रीषधिविशेषं स्वराशिका
इति केचित्, समपर्ण इत्यन्ये । कोरुणनीरैः कुरणं कुटजं तद्वनरीरैः
कौटजत्वग्रसैरित्यर्थः । “काञ्चनकूपिकान्तं,” इत्यत्र “काचमुकूपिकान्तं,” इति

पलाशमूलं त्वनुपाययीत तक्रेण साङ्गं ददौत पथ्यम् ।

उष्णे क्षिपेत्तैलविमर्दितञ्च स्फोटा यदि स्यु सहसा च गात्रे ॥२००॥

अथ श्वेतारियोगः ।—

पलत्रयं गन्धकभृङ्गकृष्ण-तिलोत्थतैल कटुतुम्बिनी च ।

भस्माततैल कटुनिम्बवोज सर्वं समान परिभावयेत् ॥२०१॥

त्रिःसप्तकं भृङ्गरसैस्तु तोय श्वेतारियोग समुपैति सिद्धिम् ।

पलाङ्गमानेन ददौत चामु सिताष्टताक्त दिनजन्मकाले ॥२०२॥

विवर्जयेत् शूरणमाषमास-वृन्ताकमुज्जानि कषायकादि ॥२०३॥

अथ कृष्णीकरणयोगः ।—

कुमारगजन्तीनुरपक्षसागरैर्वृष्टिशिखारलोक्तभासया ।

कल्कोक्तं यन्मधुना च सयुत करोति तार भ्रमरप्रभञ्च तत् ॥२०४॥

पाठान्तरम् । उष्णे आतपे घर्मे इत्यर्थः । अयमर्थः,—पारदपल गन्धकपलञ्च एकीकृत्य भ्रमरयन्त्रे पचेत्, ततः पाकसिद्धेन तेन पारदेन सह पलत्रय गन्धक पुनर्मिश्रयित्वा निम्बुरसेन मर्दयेत् । ततो बाकुचिकादीनां प्रत्येकरसेन कज्जल्यपेक्षया सप्तगुणेन एकमेकं दिनं, तत्तत्तुम्बीरसेन च दिनमेकं मर्दयित्वा स्वर्णपात्रे काचपात्रे वा गृहस्थेण वेष्टिते निधाय च बालकायन्त्रे यामद्वय पचेत्, स्वाङ्गशीत तप्तादाय विचूर्ण्य च द्विवल्लसेकवल्ल वा कृष्णपर्णेन सह भक्षयेत्, पलाशमूलञ्च क्षिप्ति जलेन पिष्ट्वा अनपिबेत्, तक्रेण साङ्गं पथ्यञ्च ददौत । औषधसेवनेन यदि गात्रे स्फोटा निर्गच्छेयुः, तदा त तैलाभ्यक्त रौद्रे वासयेदिति ॥ १९७—२०० ॥

श्वेतारियोगे—“कृष्णातलोत्थतैलम्” इत्यत्र “कृष्णा तिलोत्थतैलम्” इति पाठे—कृष्णा पिप्पली । कटुतुम्बिनी तिक्तालावू । कटुनिम्बवोजं पर्वतनिम्बवीजम्, अतितिक्तात् । पलत्रयमित्युक्ताऽपि यत् सर्वं समानमित्युक्तं तत् मिलित्वा पलत्रयबोधनार्थमिति । तोय बालकम् । दिनजन्मकाले प्रभाते इत्यर्थः । अयमर्थः,—गन्धकादिक तोयान्त सर्वं मिलित पलत्रय गृह्यत्वा एकविंशतिवासरं भृङ्गराज-रसेन भावयेत् । ततः पलाङ्गमानमौषधं शर्कराष्टतसयुक्तं प्रभातकाले उपयुञ्जीत, आ प्रकृतिभावं यावत् शूरणादिकञ्च विवर्जयेदिति ॥ २०१—२०३ ॥

कृष्णीकरणयोगे—कु सृष्टिका कृष्णसृष्टिका इत्यर्थः, द्रव्यगुणे अस्या रक्त-दीर्घहरत्वंशुने अव यौगिकत्वं बोद्धव्यम् । साग अपामार्गः । जन्ती जगन्ती,

अथ गन्धकादिचारः ।—

गन्धकाश्चत्यरुचक-श्वेतशूरणटङ्गणाः ।

तिलपुष्पञ्च तटचारः सप्तधा गोजलाप्लवः ॥२०५॥

तत्क्षपे मधुना श्वित्वा तैलाद्यामं खरातपे ।

विक्रते पतिता ह्येव स्फोटोऽस्यस्तान् वरोदकैः ॥२०६॥

निष्ठेतुर्थ्यदिनास्त्रिंशे निशातण्डुलतालकैः ।

गीतक्रकोद्रवान्नाशो सप्ताहाच्छिवजित् खलु ॥२०७॥

अथ उडम्बरदिचूर्णम् ।—

उडम्बरस्य मूलानि चित्रमूलञ्च निम्बजम् ।

अवलुज्य वीजानि चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥२०८॥

जयन्तीति पठितव्ये जतीति पाठस्तु कृान्दम्, यथा—काकमाचीति वक्तव्ये कामाचीति प्रयोगः । नर देशान्तरप्रसिद्धं तृणविशेषः । पत्र पत्नी, स्पर्शमाचिक इत्यर्थः । सागर समुद्रनवण तै । वक वरुण तस्य त्वक्, “वरु” इत्यत्र “वसु” इति पाठे—वसु वसुक । शिशा देशान्तरप्रसिद्धा । भास्कर अर्क तस्य मूलम् । लोक लोकमञ्जिका कन्दगडूचीत्यर्थः । भामा कसारिका तथा । “सागरे” इत्यत्र बहुवचनमेव प्रत्येकशो मिलित्वा वा तथा ‘भामया’ इति एकवचनञ्च मिलित्वैव प्रयोगबोधनार्थमिति सन्तव्यम् । कल्कीकृतम् एतैः सह पिष्टं पूर्वीकश्वेताग्नियोग-पठितद्रव्यज्ञातमित्यर्थः । तार रजत, रजतप्रभं यत् श्वित्वमित्यर्थः, तत् भस्मरप्रभं भस्मरवत् कृष्णवर्णमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

गन्धकादिचारः—रुचक सौवर्चलम् । श्वेतशूरण आरण्यशूरण । तटचार तैर्गन्धकादिभिः कृतं चारः । गोजलाप्लव गोमूत्रमिश्रितः । मधुना इत्यत्र पिवेदिति शेषः । तैलात् तैलाभ्यङ्गं क्रतुत्वर्थः, याम खरातपे तीव्ररौद्रे तिष्ठेदिति शेषः । विक्रते इति । —एषम् अनया क्रियया विक्रते श्वित्वयुक्ते अङ्गे इति शेषः स्फोटा पतिता निर्गता इत्यर्थः, सुश्वेतं तान् वरोदकैः विफलाजलैः सिञ्चेत् । तृथ्यदिनात् चतुर्थदिनमारभ्य, चतुर्थदिनान्तं स्फोटनिर्गमदिनापेक्षयेति सन्तव्यम्, गीतक्रकोद्रवान्नाशौ सप्त निशा-तण्डुलतालकैः निशा हरिद्रा तण्डुल विडङ्ग तालकं हरितालं तैः क्षितिः अङ्गुलीपे क्रते सतीत्यर्थः सप्ताहात् श्वित्वजित् श्वित्वजयी श्वित्वरीगात् विमुक्त इत्यर्थः, भवतीति शेषः ॥२०५—२०७॥

उष्णेन वारिणाऽक्षांशं सेवितं क्षीरभोजिना ।

क्रिमिजालं श्वेतकुष्ठं सहसा तद्विनिर्हरेत् ॥ २०८ ॥

अथ अङ्गोलादितैलम् ।—

अङ्गोलनिम्बनिर्गुण्डी-पत्रकाष्ठाद्यथोचितम् ।

पातालयन्त्रविधिना तैलं श्वित्निवर्हणम् ॥ २१० ॥

अथ कुष्ठारितैलम् ।—

नारिकेलं हरिद्रे हे वाकुची वचया सह ।

अक्षभृङ्गकभस्मात् शाककाष्ठञ्च काञ्चनम् ॥ २११ ॥

एतानि समभागानि तैलं पातालयन्त्रतः ।

सङ्गृह्य लेपयेत्तेन कुष्ठाष्टादशनाशनम् ॥ २१२ ॥

अथ क्रिमिलक्षणम् ।—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्दोगं श्वसनं भ्रमः ।

भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्ज्ञानक्रिमिलक्षणम् ॥ २१३ ॥

उडुम्बरादिवूर्णं—निम्बज निम्बबीजं, कुष्ठहरत्वात् । अक्षांशं कर्ष-
प्रमाणम् ॥ २०८/२०९ ॥

अङ्गोलादितैलं—काष्ठं टाकहरिद्रा, वक्ष्यमाणयोगदर्शनानां शाककाष्ठं वा,
अङ्गोलादीनां पत्रेण सह काष्ठं तस्मात् अङ्गोलादिपत्रात् काष्ठाञ्चेत्यर्थं, यद्वा
—अङ्गोलादिवयाणां बीजं पत्रं तेजपत्रं तथा काष्ठं तस्मात् । यथोचितं
यथाविधि ॥ २१० ॥

कुष्ठारितैलं—अक्षं विभीतकं । भृङ्गकं भृङ्गराजं । शाककाष्ठं शाकं
मरुजट्टमविशेषं “शेगुन्” इति ख्यातं, तत्काष्ठम् । काञ्चनं पुत्रागं काञ्चन-
क्षीरी वा ॥ २११/२१२ ॥

बाम्भटे “षट् ते कृष्टैककर्माणं” इत्यनेन कुष्ठस्य क्रिमिकार्यत्वेनोक्तत्वात् तथा
स्थितमज्जसमाश्रितस्य कुष्ठस्य लक्षणे “क्षतेषु क्रिमिसम्भवः” इति क्रिमिशब्दोद्देशाच्च
कुष्ठानन्तरं क्रिमिचिकित्सितं विवचुरादौ तल्लक्षणमाह, ज्वर इति ।—विवर्णता
शरीरस्य सालिन्त्यम् । शूलमिति उदरे । “श्वसनम्” इत्यत्र “कुर्दन्” तथा “सदनम्”
इति च पाठान्तरम् ॥ २१३ ॥

अथ क्रिमिचिकित्सा ।—

अथ क्रिमिशूलहरो रस ।—

अजमोदा फलास्थीनि क्षीरिणी रसगन्धकम् ।

आखुपर्णीरसं खादेत् सताम्न क्रिमिशूलनुत् ॥२१४॥

अथ अग्नितुण्डरस ।—

रसगन्धाजमोदाना क्रिमिघ्नब्रह्मवीजयोः ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-भागान् सविषतिन्दुकान् ॥२१५॥

मञ्जूष्यं मधुना सर्वं गुटिका क्रिमिनाशिनीम् ।

खादयित्वाऽनु तोयञ्च मुस्ताना क्रिमिशान्तये ॥२१६॥

उदराभ्माननुत्थय रसो ह्येष निगद्यते ।

अग्नितुण्डेति विख्यातः सर्वोदरगदापहः ॥२१७॥

अथ क्रिमिज्वरे आखुपर्णीप्रयोग ।—

आखुपर्णीकषायञ्च शर्करा पिब सर्वथा ।

क्रिमिज्वरोपशान्त्यर्थं खण्डामलकमक्षि वा ॥२१८॥

क्रिमिशूलहररसे—अजमोदा यमानौ । फल विफला इन्द्रयवौ वा, अस्थि
अस्थिसंहार तानि , फलास्थीनि विफलानज्जा इत्यर्थो वा । क्षीरिणी “खिरु”
इति प्रसिद्धम् । आखुपर्णी मूषिकपर्णी । अजमोदादि ताम्रान्त सर्व तुल्यभागम्
आखुपर्णीरसेन पिष्टा बटी कार्या ॥ २१४ ॥

अग्नितुण्डरसे—क्रिमिघ्नब्रह्मवीजयो विडङ्गतण्डुल पलाशवीजयो । सविषतिन्दु-
कान् विषमुष्टिभागसहितान् , अथ विषतिन्दुकस्य षट्भागा यास्या , यदुक्त
रसेन्द्रचिन्तामणौ—“रसगन्धाजमोदाना क्रिमिघ्नब्रह्मवीजयो । एकद्वित्रिचतु पञ्च
तिन्दोर्वीजस्य षट् क्रमात् ॥” इति । तिन्दो विषतिन्दुकस्य । तत्र चाय क्रिमिघातिनी
गुटिका इति प्रसिद्धम् । रसेन्द्रसारसङ्गृहे रसरत्नाकरे च योगोऽयं विषतिन्दुकस्य
पञ्च पलाशवीजस्य च षट्भागा इति भागवैषम्येण यथाक्रम “क्रिमिशूलहररस”
“कौटभद्ररस” च इति सञ्ज्ञान्तरेण दृश्यते ॥ २१५—२१७ ॥

आखुपर्णीप्रयोगे—शर्करा प्रक्षेपविषया प्रयोज्या । खण्डामलक तन्त्रान्तरे अक्षु-
पिचाधिकारे लिखितम् ॥ २१८ ॥

अथ क्रिमौ पर्पटौप्रयोगोपदेश ।—

स जग्ध्वेव पर्पटौञ्च स्त्रहीरसं पिवेदनु ।

स्त्रहीरसं विना कश्चिज्जन्तून् च्छेत्तमर्हति ॥२१८॥

अथ क्रिमिशूलसंहार ।—

रसस्य निष्कमादाय गन्धकं तत्समं कुरु ।

ताम्ब्र देहि तदर्द्धञ्च पञ्चाङ्गशाकवारिणा ॥२२०॥

मर्यादेकदिनं रात्रौ क्षिपेत्तत्रैव यत्नतः ।

क्षीरिणीकायमादाय तथा कुरु दिनान्तरे ॥ २२१॥

दत्त्वा लघुपुटं पञ्च जयपालान् विमर्दयेत् ।

देहि गुञ्जाद्वयञ्चास्य साज्यं शूलच्छिदे तथा ॥२२२॥

अथ अजमोदादिवटिका ।—

अजमोदा पलाशास्थि क्षीरिणी रसगन्धकम् ।

आखुपर्णीरसं खादेत् सताम्ब्रं क्रिमिशूलवान् ॥२२३॥

अथ सूतभस्मप्रयोग ।—

मधुमिश्रनिम्बपल्लव-सत्त्वयुतो यदा सूतः ।

क्रिमिसङ्घातान्नाशयति त्रिभिरहोभिरसौ ॥२२४॥

क्रिमिरोगेऽपि अनुपानविशेषेण पर्पटोरसस्य उपयोगितानाह, स इति ।—स क्रिमिरोगवान् । पर्पटौ पर्पटोरस रक्तपिलायधिकारोक्तम् । जन्तून् क्रिमौन् ॥२१८॥

क्रिमिशूलसंहारे—तदर्द्धं गन्धकार्दम् । पञ्चाङ्गशाकवारिणा शाकवृक्षस्य पत्र-पुष्पादिपञ्चाङ्गकायेन । तत्रैव शाकवारिण्येव । पञ्च जयपालान् पञ्चनिष्कमित-जयपालवीजानीत्यर्थः । शूलच्छिदे क्रिमिशूलनाशनाय ॥ २२०—२२२ ॥

अजमोदादिवटिकाया—पलाशास्थि पलाशवीजम् । योगेऽयं “पलाशास्थि” इत्यत्र “फलास्थीनि” इति पाठान्तरेण क्रिमिशूलहररसो प्रागेव प्रदर्शितः ॥२२३॥

सूतभस्मप्रयोगे—समधुनिम्बपत्ररसेन सूत सूतभस्म इत्यर्थः । “मधुमिश्र निम्बपल्लव पलाशेन्द्रयादपि । क्रिमिदोषान् नाशयति त्रिभिरेव दिनेष्वथवा ॥” इति वा श्रुतिः ॥ २२४ ॥

अथ क्रिमिहरो रस ।—

शुद्धसूतञ्चेन्द्रियवमजमोदा मन शिला ।

पलाशवोज तुल्याश देवदात्या द्रवैर्दिनम् ॥२२५॥

मर्दयेत् भक्षयेन्नित्यमाखुकर्णिकषायकम् ।

सितायुत पिबेच्चानु क्रिमिपातो भवत्यलम् ॥२२६॥

अथ कीटमर्दो रस ।—

शुद्धसूतं शुद्धगन्धमजमोदो विडङ्गकम् ।

विषमुष्टिब्रह्मबीजं क्रमादुक्तगुण भवेत् ॥२२७॥

चूर्णयेन्मधुना लेह्य निष्कैक क्रिमिजिह्ववेत् ।

कीटमर्दो रसो नाम मुस्तातोयं पिबेदनु ॥२२८॥

इति श्रोत्रैवपतिसिद्धगुणस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये विसर्प-

कुष्ठश्लिष्वक्रिमिचिकित्सा नाम विंशतितमोऽध्याय ॥२०॥

क्रिमिहररसे—शुद्धसूत रससिन्दूरमित्यर्थः । “तुल्याशम्” इत्यत्र “गन्धश्च” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहीतपाठे—शुद्धसूत शुद्धपारदम् । “आखुकर्णिकषायकम्” इत्यत्र रसरत्नाकरे “मुद्रपर्णिकषायकम्” तथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे “शालपर्णीरसे सह” इति पाठान्तरम् ॥ २२५।२२६ ॥

कीटमर्दरसे—ब्रह्मबीज पलाशबीज, भागीबीजमित्यन्वे । “क्रमादुक्तगुणम्” इति पाठ न मनोरम, इत पूर्व गुणानुक्तेखात्, “क्रमाद्विगुणितम्” इति रसेन्द्र-सारसङ्ग्रहेषु तथा “क्रमोत्तरगुणम्” इति रसरत्नाकरघृतो वा पाठोऽव युज्यते । क्रमोत्तरगुणम् उत्तरोत्तरभागवद्भित्यर्थः । अथमेव योग एकवशादिभागनिर्देशेन प्राक् अग्नितुण्डरसनानां प्रदर्शित ॥ २२७ २२८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या विशोऽध्याय ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अथ वातव्याध्यादिविकित्सनम् ।—

अथ महारोगनामानि ।—

वातव्याध्यश्मरौकुष्ठ-मेहोदरभगन्दरा' ।

अर्शासि ग्रहणौत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥१॥

अथ शीतवातलक्षणम् ।—

तत्रानेकानिलगदा' शीतवातादय' स्मृता' ।

हिमवन्ति हि गात्राणि रोमाञ्चस्फुरितानि च ॥

शिरोऽक्षिवेदनाऽऽनस्य शीतवातस्य लक्षणम् ॥२॥

अथ वातारि ।—

रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मत' ।

त्रिभागा त्रिफला आह्ला चतुर्भागश्च चित्रकः ॥३॥

गुग्गुलः पञ्चभागः स्यादेरण्डस्त्रेहमर्दित' ।

क्षिप्त्वाऽत्र पूर्वकं चूर्णं पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥४॥

क्रिमिलक्षणे भ्रमविष्टम्भादेवातकार्यस्य दर्शनात् क्रिम्यनन्तरं वातव्याधिविकित्सितं विवक्षुरादौ वातव्याधेरष्टमहारोगान्तर्गतत्वेन तेषां महारोगाणां नामान्याह, वातव्याधीति ।—महत्त्वस्यैवा चिरकालानुवन्धित्वात् तु स्वातिशयजनकत्वाच्च ॥ १ ॥

तेषु शीतवातस्य लक्षणमाह, तवेति ।—तत्र वातव्याधिषु । रोमाञ्चस्फुरितानि रोमाञ्चेन रोमहर्षेण सह स्फुरितानि स्फुरणानि स्पन्दनानीत्यर्थः । “रोमाञ्चस्फुरितानि” इत्यत्र “रोमाणि स्फुरितानि” “रोमाञ्चज्वरितानि” इति च पाठान्तरद्वयम् ॥ २ ॥

वातारौ—त्रिभागा इति मिलितायास्त्रिफलाया भागत्रयम्, उक्तञ्च रसरत्नाकरे—“पञ्चेति सङ्ग्राहकरणात् त्रिफला एकभागक” इति । एकभागक प्रत्येकमेकभाग इत्यर्थः । पूर्वकं चूर्णं रसादिविकृतकान्तं चूर्णम् । रसरत्नाकरे तु—

गुटिका कर्षमात्रान्तु भक्षयेत् प्रातरेव हि ।
 नागरैरण्डमूलानां काथ तदनु पाययेत् ॥५॥
 अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्निदयेत् पृष्ठदेशकम् ।
 विरेके तेन सञ्ज्ञाते स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ॥६॥
 वातारिसञ्ज्ञको ह्येष रसो निर्वातसेवितः ।
 मासेन सुखयत्येव ब्रह्मचर्य्यपुरःसरम् ॥७॥

अथ विजयागुटिकाप्रयोगोपदेश ।—

विजयागुटिका रात्रौ स्वल्पमात्राञ्च भक्षयेत् ॥८॥

अथ शीतारि ।—

रसेन गन्धं द्विगुणं प्रगृह्य पुनर्नवावक्लिरसैर्विमर्द्य ।
 पक्कार्कपत्रोत्थरसेन पञ्चाद्विपाचयेदष्टगुणेन यत्नात् ॥९॥
 रसाङ्गभागेन विषञ्च दत्त्वा विपाचयेद्वक्लिजले चर्णं तत् ।
 शीतारिसञ्ज्ञो हि रसोऽयमस्य वल्लं तदर्द्धं यदि-वाऽऽर्द्रकेण ॥१०॥
 मरीचचूर्णेन घृतप्लुतेन सेवेत मासं सघृतञ्च पथ्यम् ॥११॥

“चिन्ताऽव नर्दयेत्” इत्यत्र “पुन्नागवृद्धीयुष्म देवदारु सुचूर्णितम् । एतत् पूर्वोषधि-
 सम नर्दयेत् यानमात्रकम् ॥” इति पाठ दृश्यते । तेनैव एरण्डस्नेहेनैव । आदौ
 एरण्डतैलेन गुग्गुलु पिष्टा पश्चात् रसादिक दत्त्वा नर्दयेदिति ॥ ३—७ ॥

रोगेऽस्मिन् अधिकारान्तरोक्तमगदमुपदिशति, विजयेति ।—विजयागुटिका पाण्डु-
 रोगाधिकारोक्ता ॥ ८ ॥

शीतारो—वक्लि चित्रक । पक्केति ।—परिणतत्वात् पीताभार्कपत्ररसेन ।
 विपाचयेत् इत्यस्य सृत्याचे द्रवक्षय यावत् पचेदित्यर्थः । अष्टगुणेन इति रसगन्ध-
 आगापेक्षया इति मन्तव्यम् । वक्लिजले चित्रकमूलकाये । तदर्द्धं वल्लार्द्धम् ,
 “वल्लं तदर्द्धं यदि वाऽऽर्द्रकेण” इत्यत्र “वल्लञ्च सार्द्धं मरिचाद्र्रकेण” इति रसेन्द्र-
 सारपाठदर्शनात् वल्लं तदर्द्धञ्च सार्द्धवल्लमित्यर्थः । यदि-वा शब्द मरिचचूर्णेन
 सम्बध्यते, यदि वा अथवा इत्यर्थः । “मासम्” इत्यत्र “मासम्” इति
 रसेन्द्रसारो पाठः । एष क्रमः,—द्विगुणगन्धक रस पुनर्नवाचित्रककाथाभ्या
 नर्दयित्वा गोष्ठं कुर्यात्, ततः तं पिष्टं सखोलके संस्थाप्य अष्टगुलेन परिणाम-

अथ स्पर्शवातलक्षणम् ।—

अङ्गेषु तोदनं प्रायो दाहः स्पर्शं न विन्दति ।
मण्डलानि च दृश्यन्ते स्पर्शवातस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ सर्वेश्वर ।—

कर्षमात्र रसस्य स्याल्लोहहिङ्गुलयोरपि ।
भास्वन्नगनयोश्चात्र गन्धकस्य पल मतम् ॥ १३ ॥
व्योषगन्धकताम्राणां प्रत्येकन्तु पलं पलम् ।
निम्बुद्रावेण सम्यग् भावयेत् सप्तधा पृथक् ॥ १४ ॥
हेमार्कस्रुक्पयोवासा-हयारिविषमुष्टिभिः ।
पिण्डितं बालुकायन्त्रे स्वेदयेद्विषसद्वयम् ॥ १५ ॥
कर्षमात्रन्तु पिप्पल्या निष्कमात्र विषस्य च ।
सञ्चूर्ण्य दापयेदत्र सर्वेश्वररसाख्यके ॥
गुञ्जामात्रं ददीतास्य स्पर्शवातापनुत्तये ॥ १६ ॥

अथ अर्कोदर ।—

रसेन गन्धं द्विगुणं प्रमर्द्य ताम्रस्य चक्रेण सुतापितेन ।
आच्छाद्य भूत्या तु ततः प्रयत्नाच्चक्रौविलग्नन्तु रस प्रगृह्य ॥ १७ ॥

पीतवर्णाकर्षपत्ररसेन आद्रवजयात् पचेत्, एकीभूते चार्कपत्ररसे अवतार्य रसाङ्गमानं विषं दत्त्वा मर्दयेत्, ततः भूयोऽपि किञ्चिच्चिक्कमूलकाद्येन क्षणं पक्त्वा अवतार्य स्थापयेदिति । क्वचिदेतच्छ्लोकात् प्राक् “रस पुनर्नवरसैर्विमर्द्य त्रिकगन्धके । पचेत् पक्काकर्षपत्रोत्थ-रसैर्गन्धाद्विषस्य च ॥” इत्यधिकपाठः ॥ ८—११ ॥

वातव्याधिभेदस्य स्पर्शवातस्य लक्षणमाह, अङ्गेष्विति ।—तोदनं सूचीविद्धवत् वेदनाविशेषः । स्पर्शवातस्य स्पर्शं त्वचि वातः, तस्य स्पर्शानभिज्ञतारूपस्य सुप्ति-वातस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वेश्वरे—रसादीनां गगनान्तानां प्रत्येकं कर्षं । भास्वदिति ।—भास्वान् तासम् । गगनम् अक्षम् । अत्र गन्धकताम्रयोर्विरुक्तात्वात् गन्धकस्य पलद्वयं, ताम्रस्य च सपाद-पलमानता बोद्धव्या । व्योषस्य च प्रत्येकं पलमानता, निर्देशस्य मानप्राधान्यात् । हेमं धुङ्गुरं, तस्य पत्ररसोऽत्र इष्टः । हयारिः, करवीरः, तस्य मूलम् ॥ १२—१६ ॥

विचूर्णं तद्वादशधाऽर्कदुग्धैः पुटेत वङ्गलिफलाजलैश्च ।

सम्भावितोऽर्केश्वर एष सूतो गुञ्जाद्वयञ्चास्य फलत्रयेण ॥१८॥

ददीत मासत्रितयेन सुप्त-वातादिमुक्तो हि भवेद्विताशी ॥१९॥

अथ तारादिगुडिका ।—

तार रसेनाष्टगुण जयांश विमर्द्य यन्नाङ्गलिकां गुडेन ।

निबध्य ता सेवय मासयुग्म दिनोदये स्पर्शविकारनुत्थै ॥२०॥

अथ स्पर्शवाते राजव्रतप्रयोग ।—

मूलं पिवेद्राजतरोः शरीर मासद्वय तेन विलेपयेत ॥२१॥

अथ स्पर्शवाते चक्रनर्दादि ।—

यद्वा सुचूर्णीकृतचक्रमर्द-बीजं सुगोमूत्रपरिप्लुतञ्च ।

अर्कस्रक्तीक्षीरनिशाद्वयेन युक्त भजेन्मण्डलनाशनाय ॥२२॥

अर्केश्वरे—चक्रेण चक्राकारसुदृढभाजनविशेषेण । सुतापिनेन इति अग्निसम्पर्कात्, सन्तापनञ्च रसगन्धकसङ्ग्रहणार्थं शक्तिविशेषाधानार्थञ्च सन्तव्यम् । भूत्या भस्मना । आच्छाद्य इति चक्रेण भूत्या इत्युभयवापि सम्बध्यते । अयमर्थः,—कज्जलिकाम् अग्नि-प्रतप्तेन तासचक्रेण आच्छाद्य तदुपरि भस्मावरणं दद्यात्, तेन च सा कज्जलिका तासचक्रे सक्ता भवेत्, ततः ता कज्जलिका तासपात्रादाक्रुष्य चूर्णयित्वा च अर्कक्षीरेण नर्दयित्वा द्वादशद्वारान् गजपुटे पचेत्, अनन्तरं चितकमूलत्रिफलाकाथेन सप्तधा आवधित्वा गुञ्जाद्वयमिता वटीं कुर्यादिति ॥ १७—१९ ॥

तारादिगुडिकाया—तार रौप्यं, तच्च रसभागापेक्षया अष्टगुणम् । रसेनेति ।—रसशब्देनाव रससिन्दूरं ग्राह्यम् । जयांशं जया विजया तस्या अंशं भागं तार-भागमित्यर्थः, जयाया अंशं चतुर्थी भागं यत्र तादृशमिति वा, तारापेक्षया पादिक-विजयाचूर्णम् । गुडोऽत्र गुडिकाकरणोपयोगी देयः । “तारम्” इत्यत्र “तालम्” इति पाठे—ताल रसेन, तुल्यमिति शेषः । जयांशं विजयाभागम् अष्टगुणं, रसापेक्षयेति शेषः, तथा च रसेन्द्रसारे रसेन्द्रचिन्तामणौ च—“एकभागो रसस्य स्यात् शुद्धतालैक-भागिकः । षष्ठौ स्युर्विजयायाश्च गुडिका गुडतश्चरेत् ॥ एकैका भक्षयेत् प्रातःस्नानाया-सुपवेशयेत् । तालकेश्वरनामायं योगश्चास्पर्शनाशनः ॥” इति । दिनोदये प्रत्युषे ॥२०॥

राजव्रतप्रयोगे—राजतरो आरम्बवस्य । तेन राजतरुमूलकल्केन ॥२१॥

चक्रमर्दादौ—यद्वा शब्दः पूर्वयोगापेक्षया, ततश्च मण्डलनाशनाय राजतरोर्मूलं

अथ स्पर्शवातान्कटिका ।—

अष्टौ भागा रसस्य स्युर्विषतिन्दोर्दशैव च ।
गन्धकस्य दश द्वौ च कटुतिफलयोस्त्रयः ॥ २३॥
वज्रिचितकमुस्तानां वचाऽश्वगन्धघोरपि ।
रेणुकाविषकुष्ठानां पिप्पलीमूलनागयो ॥ २४॥
एकैकस्तु भवेद्भाग इत्याद्यायास्तथैव च ।
चतुर्विंशद्भुडस्यात्र वटिका चणकाकृति ॥
क्रमेणैवानुसेवेत स्पर्शवातापनुत्तये ॥ २५॥

अथ अस्पर्शवातारितैलम् ।—

त्रिगन्धकं तुल्यकमश्वगन्धा-हयारिनागाशितिवायसीनाम् ।
मूलानि सञ्चूर्ण्य सुभाण्डके च तैल क्षिपेत्तेन चतुर्गुणेन ॥ २६॥

पिबेत् चक्रमदवौशादिकं वा गोमूत्रेण पिबेदित्याशयः । मण्डलनाशनाय स्पर्शवात-
लक्षणीतमण्डलचिह्नापनीदवाय ॥ २२ ॥

स्पर्शवातान्कटिकाया—गन्धकस्य दश द्वौ च इति द्वादशभागा इत्यर्थः ।
कटुतिफलयोस्त्रयः त्रिकटोस्तिफलायाश्च पृथक् पृथक् भागचतुष्टयम् । वज्रि भज्जातकं ,
वज्रादिपञ्चकानामपि प्रत्येकं भागद्वयम्, अपि शब्दप्रयोगज्ञानस्थीति । नागः
नागकेशरः , रेणुकादीनां पञ्चानां प्रत्येकमेकैकभागः । क्वचिदेतदनन्तरं—
“पञ्चार्कतैलम् । मूलैः सपुष्पैः फलपत्रसारैरर्कस्य निष्पीड्य रसाढके तु । मृपालका-
वज्रिपुनर्नवानां तुरङ्गगन्धाऽऽर्चगलस्य मूलम् ॥ निर्मुण्डिकायाश्च तथैव पृष्ठे मूलानि
पिष्टा पृथगाददीत । एतां त्ववद्भूतगणश्च कुष्ठं खसेन्वैव कर्कशितं पृथक् स्यात् ।
कुक्कीरपिष्टाजपयोर्दिभागं प्रस्त्रेण तैलस्य पचेद्दि पक्वम् । पञ्चार्कतैलं प्रषदन्ति
तज्ज्ञा श्रोणिगतान् सन्निवृत्तान् निहन्ति ॥ अभ्यञ्जनैश्च विभिरेव सुखी वाताय
वेगाश्चिज्जानशीति ॥ द्वितीयपञ्चार्कतैलम् । पाठान्तरम्—अर्कद्वयस्य पञ्चाङ्ग-
माढके विपचेज्जले । चतुर्गुणे वज्रिसिन्धु-निर्मुण्ड्यानि च पीलुकम् ॥ वर्षाभूवाजि-
गन्धाऽर्चगलं तेषां पृथक् पृथक् । कुक्कीरं कुडवं दत्त्वा शनैर्नैन्दाग्निना पचेत् ॥
एतदभ्यञ्जनेनैव निहन्त्यादाय सन्निवृत्तान् । स्पर्शवातोत्थरोगाश्च कटोपाश्र्वगतास्तथा ॥
ब्रुवन्ति तज्ज्ञा पञ्चार्कं तैलं श्रेष्ठं समीरयन् ॥” इत्यधिकपाठः ॥ २३—२५ ॥

अस्पर्शवातारितैलम्—त्रिगन्धकं त्रिजातकम्, यदुक्तं राजनिघण्टौ—“त्वमेवम्”

पक्कार्कपत्रोत्थरसेन पश्चाद्विपाचयेदष्टगुणेन यत्नात् ।

अस्पर्शवाताय भवेद्धि तैल विलेपयेत्तेन च तत् प्रदेशम् ॥२७॥

अथ अस्पर्शवाते विगन्धप्रयोग ।—

ह्रियावलीकायविपाचितच्चाप्यस्पर्शनाशाय ददेत्त्रिगन्धम् ॥२८॥

अथ अस्पर्शवाते ह्रियावलीप्रयोग ।—

ह्रियावलीकन्दविलेपनाच्च अस्पर्शदेश चरमेति यत्नात् ।

यवानिकासिद्धघृतेन पश्चादस्पर्शनाशाय विलेपयेत् ॥२९॥

अथ अस्पर्शवाते अकटुगन्धप्रयोग ।—

अर्कोत्थदुग्धेन विलेपनाच्च स्फोटीभवेत्तस्य ततः प्रदेशः ।

घृतेन चोक्तेन विलेपनाद्वा स्पर्शं लयं याति च तत्क्षणेन ॥३०॥

अथ अस्पर्शवाते हल्यादिलेप ।—

यद्वा हलीशूरणकं सिताञ्चास्पर्शातकं स्यात् खलु लेपनेन ॥३१॥

पक्कैस्तुल्यैस्त्रिगुण्य चिनातकम्” इति, विभागगन्धक वा, श्वेतादिभेदेन विविध-
गन्धक वा, शिलातालगन्धकरूप वा । ह्यारि करवीरकम् । नागा नाकुली,
शास्त्राभेद इत्यथ । शिति भूर्जत्वक् । वायसी काकनाची । तेन तैलेन । चतुर्गुणेन इति
त्रिगन्धकादिकल्पापेक्षया चतुर्गुणेन “कल्कस्तु स्नेहपादिक” इति वचनात् । विपाचयेत्
इत्यत्र विगन्धकादिद्रव्यजातमिति शेष । अष्टगुणेनेति तैलापेक्षया ॥ २६।२७ ॥

विगन्धप्रयोगे—ह्रियावली देशान्तरप्रसिद्ध लताविशेष, “ह्रियावली” इत्यत्र
“ह्रिमावली” इति पाठकल्पना सुगमार्था, एष चार्थः प्रागेव प्रतिपादित । अस्पर्श-
नाशाय सुप्तिवातनाशाय । लेपयोगोऽयम् ॥ २८ ॥

ह्रियावलीप्रयोगे—चर चयमित्यर्थः । यवानिकेति ।—यवानिका यमानौ
तत्कल्कसिद्धेन घृतेन, जलञ्चाव चतुर्गुणं पाकार्थं देयम् । पश्चात् ह्रियावलीकन्द-
विलेपनानन्तरमित्यर्थः ॥ २९ ॥

अर्कदुग्धप्रयोगे—स्फोटीभवेत् स्फोटयुक्ती भवेत् । ततः स्फोटीभवनानन्तरम् ।
प्रदेशः अस्पर्शदेशः । घृतेन चोक्तेन यवानिकासिद्धघृतेनेत्यर्थः । अत्र वा-शब्दं
ह्रियावलीकन्देत्यादिनोक्तपूर्वयोगापेक्षया बोध्यः । स्पर्शः स्पर्शवातः ॥ ३० ॥

हल्यादिलेपे—हली लाङ्गलिका । शिता सितशर्करा सोमराजी वा । अस्पर्शा-
तकं अस्पर्शाय स्पर्शवाताभावाय अतति गच्छति इति तथाभूतः ॥३१॥

अथ अस्पर्शवाते रसेन्द्रलेपः ।—

आदौ शिरामोक्षणतो रसेन्द्रं विलेपनञ्चापि नियोजयन्ति ॥३२॥

अथ गन्धाश्मगर्भरसः ।—

गन्ध रसेनाष्टगुणं विमर्द्य कृशानुतोयेन विपाचयेत् ।

ऋद्धग्निना लोहमयेऽथ पात्रे विषेण पश्चादपि सिद्धिमेति ॥३३॥

गन्धाश्मगर्भो हि रसोऽस्य सर्वास्पर्शप्रणुत्यै भज वल्लयुग्मम् ।

सक्षीरमन्न सप्ततञ्च भोज्यं वर्ज्यञ्च सर्वं परिवर्जनौयम् ॥३४॥

अथ द्वितीयगन्धाश्मगर्भरसः ।—

गन्धक चूर्णितं कृत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण बध्य च ।

भाण्डे गोदुग्धक दत्त्वा प्रावृत खर्परिण च ॥३५॥

अग्निं प्रज्वालयेदूर्ध्वं पश्चाच्छीतं समुद्धरेत् ।

गन्धकाष्टकभागेन रसं दत्त्वाऽथ पाचयेत् ॥३६॥

ऋद्धग्निना शीतभूमावुत्तार्योत्तार्यं यत्नतः ।

यावद्गन्धकरूपस्य पूर्वस्य ह्यन्यथा भवेत् ॥३७॥

सप्तगुञ्जं ददीतास्य यावत् स्यादेकविंशतिः ।

प्रत्यहन्तु हरीतक्या गुञ्जा देयैकविंशतिः ॥३८॥

रसेन्द्रलेपे—शिरामोक्षणतः शिरामोक्षणं कृत्वा । रसेन्द्रं पारदं, स च भक्षीकृतो ग्राह्यः ॥ ३२ ॥

गन्धाश्मगर्भरसे—कृशानुतोयेन चित्रकमूलाकायेन । विषेण इत्यत्र योजयेदिति शेषः, विषञ्च रसतुल्यं ग्राह्यम् ॥ ३३-३४ ॥

द्वितीयगन्धाश्मगर्भरसे—बध्य इति प्रयोगश्चिन्त्यः । प्रावृतमित्यत्र कुर्यादिति शेषः । खर्परिणं शराविणेत्यर्थः । उत्तार्यं अवतार्यं । अथमर्थः,—नूतनस्याख्या गोदुग्धं दत्त्वा घृताक्तवस्त्रखण्डेन तन्मुखमावृत्य वस्त्रोपरि गन्धकचूर्णं स्थापयेत्, ततः समुद्धरेत् । द्वितीयं वस्त्रखण्डं गन्धकोपरि दत्त्वा वध्नीयात्, अथ शराविणं आच्छाद्य स्थालीं वा भूमौ निखन्य च उपरिष्ठात् पुटं दद्यात्, शीतौभूतञ्च तम् उद्धृत्य अष्टमांशेन रसेन सह मर्दयित्वा ऋद्धग्निना लोहपात्रे पाचयेत्, अन्तराऽन्तरा शीतलसत्तिकायामवतारयेच्च, एव गन्धकस्य स्वरूपविपर्ययं यावत् कुर्यात् । ततः सप्तगुञ्जामारब्धं क्रमवद्गुञ्जा एकविंशतिगुञ्जा यावत् तं रसं हरीतकीचूर्णस्यैकविंशत्या गुञ्जाभिः

सत्तीर सष्टतञ्चाब्ज भोजयीत सशर्करम् ।

निर्वाते चावतिष्ठेत कम्पस्यर्शापनुत्तये ॥

गन्धाश्मगर्भसञ्ज्ञोऽयं योगिभिः परिकीर्तितः ॥३६॥

अथ अस्यशरिरसः ।—

पलाशवीजोत्परेन सूत गन्धेन युक्तं त्रिदिनं विमर्द्य ।

श्लक्ष्णोक्तं तद्विषमुष्टिवीजं संयोजनीयञ्च कलाप्रमाणम् ॥४०॥

मासत्रयं निष्कमितं प्रयत्नादस्पर्शनुत्थे खलु सेवयेत्तत् ॥४१॥

अथ रक्तवातलक्षणम् ।—

पादयोश्च भवेत्तापः श्वयथुश्च प्रजायते ।

रक्तच्छाया शरीरे च रक्तवातस्य लक्षणम् ॥४२॥

अथ रक्तवातचिकित्सा ।—

अथ हरीतक्यादिचूर्णम् ।—

त्रियोनिरसगुञ्जैका प्रथमं दापयेद्विषकम् ।

हरीतक्यामलक्यौ च गुडूचीं कटुका तथा ॥

पञ्चाङ्गानि च निम्बस्य चूर्णयित्वा च पाययेत् ॥४३॥

बद्धं सेवेति । रसेन्द्रचित्तामणि रसरत्नाकरयोः “द्विगुणाख्यरसः” रसेन्द्रसारं च “द्विगुणाख्यरसः” इति नाम्ना प्रसिद्धोऽयं, तत्र च हरीतकीचूर्णं रसगन्धकतुल्यमादौ मिश्रयित्वा पश्चात् सप्तगुञ्जान्मारभ्य सेवनोपदेशः । रसेन्द्रसारं तु अष्टभागगन्धकस्थले “गन्धकात् द्विगुणं सूतम्” इति पाठो दृश्यते ॥ ३५—३८ ॥

अस्यशरिरसः—सूतगन्धयोः समभागता । तदित्यव्ययं, तस्मिन्नित्यर्थः । कलाप्रमाणं षोडशांशम्, तस्यैकभागपेक्षया बोध्यम् । “मासत्रयम्” इत्यत्र “मासद्वयम्” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे पाठः, तत्र च पलाशादिवटीति सञ्ज्ञावानयम् ॥ ४०।४१ ॥

वातस्याधिविशेषत्वात् तदनन्तरं वातरक्तविशेषस्य रक्तवातस्य चिकित्सितं विवक्षु-
रादौ तल्लक्षणमाह, पादयोरेति ।—पादयोस्तु तापं दुष्टरक्तस्यादौ पादयोरेव
सञ्चयात् ज्ञेयम् । श्वयथुः सर्वगात्रे एवेति बोध्यम् । रक्तच्छाया रक्तकान्तिः,
रक्तमण्डलमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

हरीतक्यादिचूर्णं—त्रियोनिरसं कामलाधिकारीकं रसविशेषं, तस्यैका गुञ्जा ।
आदौ त्रियोनिरसं पाययित्वा पश्चात् हरीतक्यादिकं पाययेदिति ॥ ४३ ॥

अथ कोकिलाच्चादिकषाय ।—

कोकिलाक्षस्य मूलानि गुडूचीनागरं तथा ।
क्वाथयित्वा रजन्यान्तु पाययेदतिशीतलम् ॥ ४४ ॥

अथ सशीषनीपटेश ।—

अग्रे शिराविमोक्षार्थं यवचिच्चाविरेचनम् ।
वान्तिमङ्गोलबीजेन देवदालीजलेन वा ॥ ४५ ॥

अथ रक्तवाते अपथ्यम् ।—

शूरण माषवृन्ताक राजिकादि विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
अथाऽऽमवातलक्षणम् ।—

कक्ष्यां व्यथा भवेन्नित्यं मन्धिषु श्वयथुर्भवेत् ।
उत्थानेऽप्यममर्थत्वमामवातस्य लक्षणम् ॥ ४७ ॥
अथामवातचिकित्सा ।—

अथ आमवाते वातारिरसप्रयोगोपदेश ।—

एरण्डतैलसंयुक्तं वातारिरसमेव च ।
आमवातप्रशान्त्यर्थं ददौतोष्णेन वारिणा ॥ ४८ ॥

कोकिलाच्चादिकषाये—अतिशीतलमिति क्वाथमेव अतिशीतलं कृत्वा पाययेत्,
उष्णेन रक्तस्य प्रकोपातिशयभयात् ॥ ४४ ॥

सशीषनीपटेशे—यवचिच्चाविरेचनं यवचिच्चा यवतिक्ता, द्रव्यगुणे अस्या रेषकत्व-
श्रुते, तथा विरेचनं, देयमिति शेषः । शिराविमोक्षणात् प्राक् वसनविरेचने
कारयेदिति निष्कर्षः ॥ ४५ ॥

रक्तवाते वर्जनीयान्वाह, शूरणमिति ।—राजिकादि इत्यत्र आदिपदेन मूलक-
निष्पावादीनां ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तसङ्ख्या रक्तवातानन्तरमामवातचिकित्सितं विवर्णिषुरादौ तल्लक्षणमाह,
कक्ष्यामिति ।—सुगमम् ॥ ४७ ॥

आमवाते अधिकारालोक्तमौषधविशेषमुपदिशति, एरण्डेति ।—वातारिरस
इदौ वातव्याधौ च उक्तम् । तन्तु आदौ एरण्डतैलेनामर्थं उष्णेन वारिणा
पिबेदिति ॥ ४८ ॥

अथ अनिलारियोग ।—

आमानिलस्यास्य रसोऽनिलारिश्चैरण्डतैलेन सकौशिकेन ।

कटुत्रयेणापि सगन्धकेन वल्लेकमान परिषेवयेत् ॥४८॥

अथ आमवाते एरण्डतैलप्रशसा ।—

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एवाग्रगोर्हन्ता एरण्डस्नेहकेसरी ॥ ५० ॥

अथापस्मारलक्षणम् ।—

मूर्च्छा शरीरस्य भवेदकस्मात् गात्रेषु कम्पश्च मुखे च फेनः ।

एवन्वपस्मारगदं विदित्वा नियोजयेत् पर्पटिकाख्यसूतम् ॥५१॥

अथापस्मारचिकित्सा ।—

अथ अपस्मारे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधि ।—

पर्पटीरसगुच्छे द्वे ब्राह्मीरससमन्विते ।

खादयेद्भोगिण वैद्योऽपस्मारानिलशान्तये ॥५२॥

अथ ब्राह्मादिनस्यम् ।—

ब्राह्मीशुण्ठीवचाकुष्ठ नीलोत्पलससैन्धवम् ।

पिप्पलीमपि सञ्चूर्य ब्राह्मोद्भावेण भावयेत् ॥५३॥

अनिलारियोगे—अनिलारसस्य प्रागुक्त वातारिरस, रसेन्द्रसारोक्त अनिलारि-
रसो वा । सकौशिकेन गुग्गुलुसहितेन । सकौशिकेन सगन्धकेन सकटुत्रयेण
एरण्डतैलेन वल्लेकमानम् अनिलारिरस परिषेवयेत्, एवञ्च अथानिलारिरस
अस्मानिलस्य, हन्ता भवेदिति शेष, इति योजना काव्या ॥ ४८ ॥

आमवाते एरण्डतैलस्य विशेषणोपयोगितामाह, आमवातेति ।—स्पष्टम् ॥५०॥

मूर्च्छानिद्रानाशादिलक्षणसाधन्यां “स कष्ट सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो
भवेत्” इति वचनेन तस्यापि अपस्मारवत् कदाचित् वेगकारित्वसाधन्याञ्च आम-
वातान्तरसपस्मारप्रारम्भः । तवाहौ तस्य लक्षणमाह, मूर्च्छेति ।—शरीरस्य मूर्च्छा
इन्द्रियमोह इत्यर्थः, मूर्च्छा भूतिपातादिरित्यर्था वा । पर्पटिकाख्यसूतं पर्पटीरसम्,
स च “रस दिगुणगन्धेन” इत्यादिना रक्तपित्ताधिकारे प्रदर्शितः ॥ ५१ ॥

“नियोजयेत् पर्पटिकाख्यसूतम्” इत्युक्तम्, अतस्तस्य प्रयोगविधिमाह,
पर्पटीति ।—स्पष्टम् ॥ ५२ ॥

सप्तधा नवनौतेन पचेत् क्षिप्त्वा घृत शुचौ ।

वराहकर्णरक्तेन कर्कोद्या नस्यमाचरेत् ॥५४॥

अथ गवाक्ष्यादिनस्यम् ।—

शुष्कां गवाक्षीमादाय घृष्टं कांस्यञ्च कम्बलम् ।

गोघृतेनाऽऽयस पिष्ट्वाप्यागते नस्यमाचरेत् ॥५५॥

अथ श्वेतापराजितादिनस्यम् ।—

श्वेतापराजितावौजं विजयावोजमेव च ।

नरमूत्रेण समिप्य नस्य दद्याद्भिषग्वरः ॥ ५६ ॥

अथ अपस्मारहृदनस्यम् ।—

उन्मत्तकशुनोऽस्थीनि घृष्ट्वा तेनैव वा कुरु ॥५७॥

अथ अपस्मारहरो योग ।—

श्वेतापराजितामूल कर्णे बद्धा सदा बुध ।

निर्गुण्डीमूलक जग्ध्वा ह्यपस्मारादिमुच्यते ॥५८॥

अथोन्मादलक्षणम् ।—

बहु कृत्वा प्रलापैश्च विस्मृतिः कार्य्यवस्तुषु ।

हन्ति धावति सर्वतोन्मादवातस्य लक्षणम् ॥५९॥

ब्राह्म्यादिनस्ये—सप्तधा इति पद ब्राह्मोद्रावेण नवनौतेन च इति द्वाभ्यामेव सम्बध्यते । पचेदिति ।—मर्दनानन्तरं किञ्चित् घृतं दत्त्वा शुचौ पात्रे लघु पचेत्, तत आदाय विचूर्ण्य च वराहकर्णरक्तेन तथा कर्कोद्या देवताडिन, घोषकविशेषेण सहैवथ, नस्य दद्यादिति ॥ ५३। ५४ ॥

गवाक्ष्यादिनस्ये—गवाक्षी गौरक्षककटौ । कांस्यं कांस्यखण्डम् । एवमायसनपि । कम्बलम् ऊष्णालोम । आगते अपस्मारवेगे उपस्थिते । गवाक्ष्यादिद्वयं यथाक्रमं गोघृतेन सह कास्ये लौहे च भाजने घृष्ट्वा वेगोपस्थितौ नस्य दद्यादिति ॥ ५५ ॥

श्वेतापराजितादिनस्ये—सर्वं सुगमम् ॥ ५६ ॥

अपस्मारहृदनस्ये—उन्मत्तकशुनोऽस्थीनि क्षिप्तकुङ्कुरास्थीनि । तेनैव नरमूत्रे-
श्वेवेत्यर्थः । कुरु, नस्यमिति शेषः ॥५७॥

अपस्मारहरोयोगे—श्वेतापराजितामूल कर्णे बद्धा निर्गुण्डीमूलञ्च जग्ध्वा इत्येवं
थोऽनौयम् ॥ ५८ ॥

लनोदुष्टिसाधर्मादपस्मारानन्तरमुन्मादप्रारम्भः । तत्र उन्मादलक्षणमाह,

अथ उन्मादचिकित्सा ।—

अथ उन्मादे पर्पटीरसस्य प्रयोगविधि ।—

पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ धुस्तूराद्वीजपञ्चकम् ।

गोघृतेन च संयोज्य खादेदुन्मादशान्तये ॥६०॥

अथ उन्मादे उपचारविशेषा ।—

सघृत माषमण्डं वा पाययेद्दृतदुग्धकम् ।

निम्बतैल समुद्धृत्य स्वभ्यज्याऽऽपादमस्तकम् ॥६१॥

गुर्वन्न प्रायशो दद्याच्छृङ्गशाकञ्च वर्जयेत् ।

बहुऽपि रक्षयेत्तावद्दयावच्छान्तिं स गच्छति ॥६२॥

अथ माहेश्वरो घूप ।—

माहेश्वराख्यधूपञ्च दापयेत् सतत निशि ।

श्रीविष्टं दारु वाह्नीकं मुस्ता कटुकरोहिणी ॥६३॥

सर्षपा निम्बपत्राणि मदनस्य फल वचा ।

बृहत्थौ सर्पनिर्मोक कार्पासास्थि यवास्तुषा ॥६४॥

गोशृङ्ग खररोमाणि बर्हिपिच्छं विडालविट् ।

बह्विति ।—प्रलापै, उपलवित इति शेष । “प्रलापैश्च” इत्यत्र “प्रलापयेन्” इति पाठान्तरं सुगम । इन्ति जनान्तरमात्मानं वा ताडयति ॥ ५८ ॥

पर्पटीरसस्य प्रयोगविधौ—पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ इति रसपपटिकाया रक्तपित्ताक्षिकारोक्ताया अष्टौ गुञ्जा । रसेन्द्रसारे “उन्मादपर्पटीरस” इति नाम्ना अभिहितोऽयम् ॥ ६० ॥

उन्मादे उपचारविशेषानाह, सघृतमिति ।—माषमण्डं माषतण्डुलकृतं चतुर्दश-गुणास्तुसाधितं यवागुर्विशेष, न तु केवलमाषसाधितं, शूकधान्यं विना मण्डत्वा-सम्भवात् । घृतदुग्धकं सघृतं दुग्धम् । समुद्धृत्य तैलपीडनचक्रात् तत्क्षणमेव गृहीतेत्यर्थः । निम्बतैलेनापादमस्तकं स्वभ्यज्य सघृतं माषमण्डं घृतदुग्धकं वा पाययेदित्यन्वयः ॥६१॥६२॥

माहेश्वरघूपे—श्रीविष्टं नबनीतखोटी । वाह्नीकं डिङ्गु न तु कुङ्कुम, सदृश-

क्वागरोम घृतञ्चेति वस्तुमूत्रेण भावितम् ॥

एष माहेश्वरो धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥६५॥

अथैकाङ्गवातलक्षणम् ।—

एकस्मिन् देहदेशे च तोद काश्यं चलात्मता ।

हिमस्पर्शश्च दृश्येतैकाङ्गवातस्य लक्षणम् ॥६६॥

अथैकाङ्गवातचिकित्सा ।—

अथ एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगविधिः ।—

पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ वक्ष्यमाणञ्च गुग्गुलुम् ।

कषाईं खादयेत् साज्यमेकाङ्गानिलशान्तये ॥६७॥

एरण्डवह्निगुण्डोनां गुडूच्याश्च कषायकम् ।

अनुपानाय दानव्य चणककाशमेव च ॥६८॥

अथ सर्जतैलम् ।—

नलिकायन्त्रयोगेन सर्जतैलं समुद्धरेत् ।

तदभ्यङ्गप्रयोगेण वातो दुष्टः प्रशाम्यति ॥६९॥

योगे हिङ्गुपाठदर्शनात् । कापासास्थि कापासबीजम् । खररोनाणि गर्दभ-
रोमाणि । बहिपिच्छं सवूरपिच्छम् । वस्तुमूत्रेण क्वागमूत्रेण ॥ ६३—६५ ॥

वातव्यायधिकारे प्रकुपितवातकार्यविशेष रक्तवातादिकमभिधाय पुनरपि
वातव्याधिप्रारम्भ, तत्र एकाङ्गवातस्य लक्षणमाह, एकस्मिन्निति ।—एकस्मिन्
देहदेशे देहस्य वामे वा दक्षिणे वा भागे इत्यर्थः । चलात्मता वायोऽलत्वेन
एकत्रानवस्थितता इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगविधौ—वक्ष्यमाणं गुग्गुलुं शताव्यादिगुग्गु-
लुयोगराजगुग्गुलुद्वययोरैकतरं वा । रसपर्पटीं गुग्गुलुञ्च ऐक्यमेव प्रयुञ्जीत ।
चणककाशमेव च इत्येव चकारो वा ऽर्थे, एरण्डादीनां काश चणककाशं वा अनुपान-
कुश्यादित्यर्थः ॥ ६७-६८ ॥

सर्जतैलं—नलिकायन्त्रं “लोहनालगतम्” इत्यादिना नवमाध्यायीकम्, नलिका-
संयुक्तयन्त्रमिति वा, एवञ्च नलिकायन्त्रयोगेन डिकौयन्त्रयोगेनेत्यर्थः । सर्जतैलं सर्ज-
धूनकं तस्य तैलम् ॥ ६९ ॥

अथ अर्द्धाङ्गवायौ शतावर्यादिगुगुलु ।—

शतावरी गुडूची च सारणी गोक्षुर' कणा ।
 शताह्वा दीप्यका रास्ना अश्वगन्धा च संज्ञका ॥७०॥
 कचीरो नागरश्चैते चूर्णनीया' समाशका' ।
 एतै' सर्वैः समो ग्राह्यो गुग्गुलुर्महिषाक्षक ॥७१॥
 खण्डयित्वा घृतेनार्द्रं पूर्वचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 सम्मर्द्य सपिषा गाढ कर्षार्द्धगुलिका किरेत् ॥७२॥
 अथ विविधवातव्याधिर्चाकित्सा ।—

अथ योगराजगुग्गुलु ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
 पाठाविडङ्गेन्द्रयव-हिङ्गुभार्गीवचान्वितैः ॥७३॥
 सध्रपातिविषाजार्जी-रेणुकाक्षणाजोरकैः ।
 गजकृष्णाजमोदाभ्या कटुकामूर्वैर्मिश्रितैः ॥७४॥
 समभागान्वितैः सर्वैस्त्रिफला द्विगुणा भवेत् ।
 त्रिफलासहितैरेतैः समभागस्तु गुग्गुलुः ॥७५॥
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं मधुना च परिप्लुतम् ।
 योगराजमिम विद्वान् भक्षयेत् प्रातःकाल्यतः ॥७६॥

शतावर्यादिगुगुलौ—अर्द्धाङ्गवायौ एकाङ्गवातरोगे । सारणी प्रसारणी ।
 दीप्यका यमानौ । संज्ञका पीतकाष्ठ, पीतचन्दन पद्मकाष्ठ वा इत्यथ
 “संज्ञका” इत्यत्र “संज्ञकम्” इति पाठ साधु , “अश्वगन्धा च संज्ञका” इत्यत्र
 “अश्वगन्धाश्चमारक” इति कचित् पाठ । कचीर गन्धशटी । आर्द्रं सरस
 यथा तथा, न तु शुष्कमित्यर्थ, आर्द्रमिति खण्डायला इति क्रियायाः विशेषणम् ,
 खण्डयित्वा पिष्टा इत्यर्थ, गुग्गुलुनात शेष, प्रभूतघृतेन आर्द्रं यथा
 भवति तथा गुग्गुलु पिष्टा । पूर्वचूर्णं शतावर्यादिचूर्णम् । आदौ शुद्धगुग्गुलु
 घृतेन पिष्टा पश्चात् चूर्णं निक्षिप्य सपिषा प्रगाढ मर्दयेदिति निष्कर्षः । किरेत्
 दशादित्यथ ॥ ७०—७२ ॥

योगराजगुग्गुलौ—गजकृष्णा गजपिप्पली । त्रिफला द्विगुणा मिलितत्रिफला-

अर्शांसि वातगुल्मञ्च पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 नाभिभूलमुदावर्त्तं प्रमेहं वातशोणितम् ॥७७॥
 कुष्ठं क्षयमपस्मार हृद्रोग ग्रहणीगदम् ।
 महान्तमग्निसादञ्च श्वासकासभगन्दरम् ॥७८॥
 रेतोदोषाश्च ये पुसा योनिदोषाश्च योषिताम् ।
 निहन्त्यादाशु तान् सर्वान् दुर्वारान्न च सशयः ॥७९॥
 एष निष्परिहारोऽस्ति पानभोजनमैथुने ।
 सतताभ्यासयोगेन बलीपलितनाशनः ॥८०॥
 सर्वव्याधिर्वनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
 क्षीराज्यरसभुक्तानां दोषघातुमलोचितम् ॥
 बुभुक्षितो मातयाऽन्नमद्याङ्गुलुसेवक ॥८१॥
 दार्वीकायेन मेह जयतीत्यादि ।

अथ द्वितीययोगराजगुग्गुलु ।—

चित्रक पिप्पलीमूल यवानी कारवी तथा ।
 विडङ्गान्यजमोदश्च जीरकं सुरदारु च ॥८२॥
 चव्यैला सैन्धवं कुष्ठ रास्नागोक्षुरधान्यकम् ।
 त्रिफलामुस्तकव्योष-त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥८३॥
 तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 एतानि समभागानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुम् ॥८४॥
 सममर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिपेत् ।
 भक्षयेत् कर्षमात्रञ्च वातरोगान् विनाशयेत् ॥८५॥

चूर्णस्य सर्वचूर्णात् द्वैगुण्यम् । क्षीराज्यरसभुक्तानामित्यत्र रस मासरस, तेन सह
 भुक्तानाम् इति सम्बन्धे षष्ठी । दार्वीति ।—अथ इत्यादिपदेन तत्तद्द्विगहरानुपानेन
 प्रयुक्तोऽथ गुग्गुलु तत्तद्द्विगहरो भवतीत्यर्थं प्रतीयते । तन्मात्ररेऽस्य पिप्पल्यादि-
 गुग्गुलुरिति सञ्ज्ञा ॥ ७३—८१ ॥

द्वितीययोगराजगुग्गुलौ—कारवी कण्ठजीरकम् । “चव्यैला” इत्यत्र “वचैला”

ततो मात्रा प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारसेवनात् ।
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥८६॥
 आमवाताव्यवातादोन् क्रिमिदुष्टव्रणानि च ।
 ग्रीहगुल्मोदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिबलं तथा ॥८७॥

अथ बडवानल ।—

शुल्वं तालकगन्धकी जलनिधे फेनोऽग्निगर्भाशयः
 कान्तायो लवणानि हेमवचयोर्नीलाञ्जनं तुल्यकम् ।
 भागो द्वादशको रसस्य तदिदं वज्राभ्युष्टं शनैः
 सिद्धोऽयं बडवानलो गजपुटे रोगानशेषान् जयेत् ॥८८॥
 आर्द्रकस्य द्रवेणामुं दशवाराणि भावयेत् ।
 दिनद्वयं चित्रकस्य द्रावेणैव तु भावयेत् ॥८९॥
 पादांशममृतं दत्त्वा चित्रद्रावैः क्षणं पचेत् ।
 मात्रया योजयेच्चानु दशमूलशृतं पयः ॥९०॥
 वातश्लेष्मप्रधाने च दद्यात्पूषणचित्रकम् ।
 स्वेदञ्च कटुतुम्बिन्या प्रयुञ्जीतातिथत्नतः ॥
 दाहञ्च जयया हन्याच्छीतवातञ्च वर्जयेत् ॥९१॥

इति पाठान्तरम् । लक् गुडलक् । यवायजं यवक्षारम् । तावन्मात सर्वचूर्णसमम् ।
 आख्यवातं जरुस्तम् ॥ ८२—८७ ॥

बडवानले—जलनिधे फेनं समुद्रफेनम् । अग्निगर्भाशयं शरीरम् । लवणानि
 इति पञ्च, अथ पञ्चानां लवणानां मिलितानामेको भागः । हेमं स्वर्णं, तच्च
 भस्मीभूतं यावत् । भागो द्वादशको रसस्य रसस्य पारदस्य द्वादशको भागः द्वादशानां
 पूरणं, एवञ्च रसैकभागेन सह शुल्कादीनां द्वादशभाग इत्यर्थः । वज्राभ्युक्षुं जुह्वीचीरं
 तेन छुटं निर्दितम् । अमुं बडवानलम् । पादांशममृतमिति सिद्धौषधापेक्षया ।
 चित्रद्रावैः क्षणं पचेत् चित्रकमूलकाद्यैः सह सत्कटाहे तौहकटाहे वा स्रटुपाकं
 कुर्यात् । दद्यात् पूषणचित्रकं पूषणचित्रककाथमनुपानं कुर्यात् । दाहमिति ।—

अथ मार्त्तण्डेश्वरः ।—

समताप्ययुतं शुल्बं पलविंशतिमानकम् ।
 प्रश्नात् हि चतुर्वारं खण्डयित्वा ततश्चरेत् ॥८२॥
 तत्तुल्यमाक्षिकोपेतं पुटेद्विंशतिवारकम् ।
 गन्धकेन पुटेत्तावद्दयावत् पलमितं भवेत् ॥८३॥
 क्षिपेत् पलमितं तत्र गन्धकेन हतं रसम् ।
 शाणमात्रं सृतं वर्जं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥८४॥
 इति सिद्धो रसेन्द्रोऽयं मार्त्तण्डेश्वरनामवान् ।
 कौर्त्तितो लोकनाथेन लोकानां हितकाम्यया ॥८५॥
 मरीचघृतसंयुक्तं सेवितो मण्डलार्द्धतः ।
 वाताद्यष्टमहारोगान् श्वासकासयुतं क्षयम् ॥८६॥
 हलीमकञ्च पाण्डुञ्च ज्वरानपि सुदुस्तरान् ।
 इत्यादिकगदान् सर्वान् विनाशयति निश्चितम् ॥८७॥
 करोति दीपनं तीव्रं दीप्तानलशतोपमम् ।
 सन्निपातं जयत्याशु व्योषार्द्रकसमन्वितम् ॥
 सर्वसौख्यकरो नृणां स्त्रीणां बन्धुत्वनाशनः ॥८८॥

अथ चतुःशतवारकः ।—

समभागे शुभे हेन्निर्निर्गूढं ताप्यमुत्तमम् ।
 शतधा शतधा रौप्ये शुल्बे च शतवारकम् ॥८९॥

जयया जयन्त्या सह प्रयुक्तं सन् दाहं हन्यात्, “दाहे च व्यजनं कुर्व्यात्” इति पाठान्तरम् ॥ ८८—८९ ॥

मार्त्तण्डेश्वरः—ताप्यशुल्बयोः मिलितयोः विंशतिपलमानता । प्रश्नात् भस्मीकृतं कोष्ठिकायन्त्रे आग्रापितं वा । तुल्यमाक्षिकोपेतं धननावशिष्टेन औषधेन तुल्य-
 खण्डमाक्षिकरुपुक्तम् । गन्धकेन इति सर्वतुल्येन । पुटेदिति ।—गन्धकं दत्त्वा दत्त्वा
 तावत् पुटेत् यावत्ता पुटेन औषधं पलमात्रमेव अवशिष्यात् । मण्डलार्द्धतं चतु-
 र्विंशतिद्विसप्तमित्यर्थः ॥ ८२—८८ ॥

इत्थं सिद्धमिदं वीजं पृथगक्षप्रमाणत ।
 समावर्त्य तदेकत्र रसे पञ्चपलात्मके ॥१००॥
 वक्ष्यमाणप्रकारेण जारयेदतियत्नत ।
 तस्मै खल्ले रसं दत्त्वा वीजं निष्कर्मितं तथा ॥१०१॥
 मर्दयेदतियत्नेन भवेदुयावद्दिनत्रयम् ।
 पूर्वोक्तकच्छपे यन्त्रे वक्ष्यमाणविडान्विते ॥१०२॥
 वक्ष्यमाणप्रकारेण वीजमेवमशेषत ।
 बलिकाशीशकव्योम-काक्षीसौवर्चलैः समैः ॥१०३॥
 चक्राङ्गौरससन्धिन्ने शतधा विडमितवत् ।
 एव जारितसूतं पलमात्रेण तावता ॥१०४॥
 गन्धर्कनापि कर्तव्या सुस्निग्धा वरकज्जलो ।
 लोहपात्रे घृतोपेता द्रावयेत्तान्तु कज्जलीम् ॥१०५॥
 तुल्यसत्त्वाभ्रभसितं क्षिप्त्वा सन्धिश्च सर्वशः ।
 रश्मापत्रे विनिक्षिप्य कुर्यात् पर्पटिका शुभाम् ॥१०६॥
 विचूर्ण्य पपटीं सम्यक् वैक्रान्तं त्रिशदंशतः ।
 निक्षिप्य हिङ्गुतोयेन शतधा परिभाषितम् ॥१०७॥

चतुःसुधरसे—निर्गुडं निःशेषेण प्रवेशितं, आसितमित्यर्थः । वीजं खर्णादियत्नं
 लाप्यमित्यर्थः । पूर्वोक्तकच्छपे यन्त्रे “जलपूर्णपात्रमध्ये” इत्यादिना नवमाध्यायीकते ।
 वक्ष्यमाणविडान्विते बलिकाशीशकादिभिः कृतेन रसादीनां आससानर्थ्यापादकेन
 द्रव्यविशेषेण युक्ते इत्यर्थः । काक्षी सौराष्ट्रस्थितिका । समैः समपरिमितैः ।
 चक्राङ्गौरससन्धिन्ने चक्राङ्गी सुदर्शना, पञ्चगुडूचीत्यर्थः, हिलमोचिका वा, तस्या
 रसेन मर्दितैरित्यर्थः । शतधा इति चक्राङ्गौरससन्धिन्नेरित्यनेन सम्बध्यते । विड-
 मितवत् इति वीजमित्यस्य विशेषणम्, विडैव अस्मिन् आसकरणादित्यर्थः, विड एव
 मित्रं मिलनसम्पादनादित्यर्थो वा । “विडमितवत्” इत्यत्र “विडयन्तवत्” इति
 पाठकल्पना साधोयसीति सत्यामहे, अष्टमाध्याये जारणालक्षणे “विडयन्तादि-
 क्षीगतः” इति पाठदर्शनात् । तुल्यसत्त्वाभ्रभसितं कज्जलीतुल्यमभ्रसत्त्वमभ्रम् ॥

निरुध्य मल्लमूषायां खेदयेदतियत्नतः ।

पुनः सञ्चर्य यत्नेन करण्डे विनिवेशयेत् ॥१०८॥

हन्यात् सर्वमरुद्गदान् क्षयगद पाण्डुञ्च नष्टाग्नितां

निर्वीर्यत्वमरोचक त्वजरण शूलञ्च गुल्मादिकम् ।

अष्टौ चैव महागदानतितरा व्याधिं मशोषं क्षणात्

भुक्तौ सुप्तमितश्चतुःसुधरमः स्वस्थोचितौ भूभुजाम् ॥१०९॥

मूलकं वर्जयेदस्मिन् रसे नान्यत्तु, किञ्चन ।

त्रिवारमेकवारेण बुभुक्षा जनयेद्ब्रुवम् ॥११०॥

अथ सर्ववातारि ।—

गन्धकादिगुणं तालं तालकादिगुणा शिला ।

शिलाया दिगुण ताप्य ताप्याञ्च दिगुण रसम् ॥१११॥

वैक्रान्त त्रिशदशत इति कज्जल्यपेक्षया वैक्रान्तस्य त्रिशदशतम् । हिङ्गुतीयेन हिङ्गुनिश्चितजलेन । त्रिवारमिति भुक्त इत्यनेन सम्बध्यते । “एकवारेण” इत्यत्र “द्विवारम्” इति कश्चित् पाठः । अयमर्थः,—आदौ स्वर्णं तुल्यमाक्षिकेण सह मर्दयित्वा लघुपुटे पचेत्, तत उद्धृत्य खल्लयित्वा च पुनः पचेत् एव शतपाकं कुर्यात् । स्वर्णवत् रौप्यताप्तेऽपि । एव-पक्षस्य रसजारणे बीजाव्यस्यास्य प्रत्येकं कर्षमाणं पञ्चपलेन रसेन सह नारयेत्, तत्र नारणाविधिश्चायं—तप्ते खल्ले पञ्चपलरसं गृहीत्वा पूर्वोक्तबीजानां प्रत्येकं प्राणं तत्र निक्षिप्य मर्दयेत्, एकौभृते च तस्मिन् पुनः निष्कमाणं बीजं दत्त्वा मर्दयेत् एव दिनद्वयेण अक्षप्रमाणं तद्बीजं रसेन गासयेत्, ततः कच्छपयत्वे त रसं अक्राद्बीरसेन शतधा मर्दितं बलिकाशीशादि-कृतं विडञ्च एकप्य पुटेत्, एव-जारितस्य तूतस्य पलं गन्धकस्य च पलं कज्जली-कृत्य घृताक्ते लौहपात्रे बदराङ्गारेण तां कज्जलीं द्रवीकृत्यात्, ततः द्रवीभृतायां तस्यां कज्जलीप्रमाणम् अक्षसत्त्वभस्म निक्षिप्य म्रिययेत्, अथ रसपर्पटीवत् रश्मापत्रे तां निक्षिप्य पर्पटिकां कुर्यात् । ततः तां पर्पटीं खल्ले विचूर्ण्य पर्पटी-मानात् त्रिंशदश भस्मवैक्रान्तं तत्र निक्षिप्य च हिङ्गुनिश्चितजलेन भावनाविधिनिष्पन्नेन शतवारं भावयेत्, अनन्तरं मल्लमूषायां निरुध्य पुटेत्, स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य विचूर्ण्य च नारण्डान् स्थापयेदिति ॥ ९९—११० ॥

खल्लयेत् सर्वमेकत्र यावत् स्याद्दिनसप्तकम् ।
 सर्वस्याष्टमभागेन दत्त्वा रक्तामृतं शुभम् ॥११२॥
 विषतिन्दुकजैर्द्रावैः पिष्ट्वा गोलकमाचरेत् ।
 विशोष्य बालुकायन्त्रे अन्ध्रयेद्विवसद्वयम् ॥११३॥
 स्वाङ्गशीतलमुद्गत्य तुल्यहिङ्गुष्टकान्वितम् ।
 भावयेद्बीजपूरस्य सप्तवार रसेन हि ॥११४॥
 सप्तवार रसैः शुण्ठ्याश्चित्रमूलस्य वारिणा ।
 इति सिद्धो रसेन्द्रोऽय सर्ववातारिसंज्ञकः ॥११५॥
 घृतेन सहितो लीढो वल्लद्वयमिती नृभिः ।
 निहन्त्यशीतिवातात्तीर्गुल्मानष्टविधानपि ॥११६॥
 चतुर्विधञ्च मन्दाग्निं शूलानुदरजान् क्रिमीन् ।
 आधानञ्च तथा हिक्का मूढवातञ्च विङ्ग्रहम् ॥११७॥

अथ वातविध्वसन ।—

मृतमभ्रकसत्त्वं हि कांस्यं शुल्बञ्च मात्तिकम् ।
 गन्धकं तालकं सर्वं भागोत्तरविवर्द्धितम् ॥११८॥
 कज्जलीकृत्य तत् सर्वं वातारिस्नेहसंयुतम् ।
 मर्दयेत् सप्तदिवस गोलिकृत्य तु यत्नतः ॥११९॥
 निम्बुद्रवेण सम्पिष्टं तालकत्वेन लेपयेत् ।
 अर्द्धाङ्गुलदलञ्चैव परिशीष्य प्रयत्नतः ॥१२०॥

सर्ववातारौ—रक्तामृत रक्तवर्णं महाविष, बल्यमाणाविषकल्पे “रक्तवर्णे महा-
 विषम्” इति दर्शनात् । विशोष्य इत्यत्र आतपे इति शेषः । अन्ध्रयेत्
 वाचयेदित्यर्थः । तुल्यहिङ्गुष्टकान्वितं पाचितौषधतुल्येन हिङ्गुष्टकाख्येन अग्निमान्दाधि-
 क्षारोक्तेन तन्नाम्नरीयेण औषधेन मिश्रितम्, तच्च “विकटुकमजमोदा सैन्धव
 जीरके इ । समघरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभाग ॥ प्रथमकवडभुक्त सर्पिषा चूर्णमेतत् ।
 जनयति जठराग्निं वातरोगाच्च हन्यात् ॥” इत्यनेन उक्तम् ॥ १११—११७ ॥

वातविध्वसने—मृतमिति पदम् अभ्रकसत्त्वादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । “मृतम्”

प्रपचेद्बालुकायन्त्रे यामाना द्वादशावधि ।
 यटचूर्णं विधायैतद्भावयेत्तदनन्तरम् ॥१२१॥
 यच्चकोलकचित्राङ्घ्रि-वरुणादिकषायतः ।
 दशमूलकषायेण शृङ्गबेररसेन च ॥१२२॥
 रक्तामृतं कलाशेन दत्त्वा निष्पिष्य यत्नतः ।
 स्थूलकोलास्थितुलिता छायाशुष्का वटीं किरित् ॥१२३॥
 तत्तद्गोमहारैर्द्रव्यैर्नृणा देया सदा हिता ।
 हन्यादशौतिधा भिन्नान् वातजातान् महागदान् ॥१२४॥
 गुल्मानष्टविधाश्चापि शूलानष्टविधानपि ।
 जठरस्य रज सर्वास्तथा च मलनिग्रहम् ॥१२५॥
 आध्मानकमथाऽऽनाहं विसृचो मन्दवक्त्रिताम् ।
 आमदोषानशेषांश्च दाह छर्दिञ्च दुर्द्धराम् ॥१२६॥
 ग्रहणीं श्वासकासौ च क्रिमिरोगमशेषतः ।
 हन्यात् सर्वाङ्गसदनं मन्यास्तम्भञ्च वाजिनाम् ॥१२७॥

इत्यत्र “सृतम्” इति रसेन्द्रसारोक्त पाठः समीचीनः, सृतमिति पाठे कञ्जली-
 करणानुपयोगित्वात् । “शूलम्” इत्यत्रापि “शुद्धम्” इति तत्र पाठः । भागोत्तर-
 विपर्जितम् उत्तरोत्तरमेकैकभागवृद्धम् । वातारिक्तेष्ट एरण्डतेलम् । गोलौक्य
 इत्यादौ—निम्बुद्रवेण सम्पिष्टं ततः सर्वं यत्नतः गोलौक्य तालकल्केन
 लेपयेदित्यन्वयः । तालकल्कमानन्तु यावता कल्केन लेप्य अर्द्धाङ्गुलघनता
 भवेत् तावदिति बोध्यम् । “सम्पिष्टं तालकल्केन” इत्यत्र “सम्पिष्टं तालकल्केन”
 इति पाठे—हरिताल निम्बुद्रावेण सम्पिष्य तेन कल्केन इत्यर्थः । “तालकल्केन”
 इत्यत्र “तिलकल्केन” इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे पाठः । अर्द्धाङ्गुलदलम् इति
 लेपयेदिति क्रियाया विशेषणम्, अर्द्धाङ्गुलदलम् अर्द्धाङ्गुलीक्षेधमित्यर्थः ।
 भावयेदिति सप्ताहं भावयेत् । चित्राङ्घ्रि इन्द्रवारुणीमूलम् । वरुणादि वरुणादि-
 गणः, स च “वरुणात्तङ्गलौ शिशुस्तकारौ मधुशिशुकः । मेषशृङ्गीकरञ्जौ च
 विश्वामित्रमन्यभोरटा ॥ शैलेयो वसिरो दर्भो वरी वसुकचित्रकौ । विल्लखेवाज-
 शृङ्गी च वृहतीद्वयमेव च ॥ वरुणादिर्गणः प्रोक्तः” इत्यादिना “वरुण सहचरद्वय-

ज्वरे चैवातिसारे च मूलरोगे त्रिदोषजे ।

पथं रोगानुरूपेण दापनीयं भिषग्वरैः ॥१२८॥

श्रीमता नन्दिना प्रोक्तो वातविध्वंसनो रसः ।

क्षुधार्थिभिः सदा सेव्यः सर्वाहारपरैर्नरैः ॥१२९॥

अथ वृकोदरगुटिका ।—

सूतगन्धकतीक्ष्णाश्चैः सताप्यैः समभागिकैः ।

रसांशमपरं सर्वं षट्कोलं जीरकद्वयम् ॥१३०॥

सौवर्चलं ससिन्धूयं विडङ्गञ्च हरीतकी ।

अम्लवेतसकं सर्वं वीजपूराद्भुमर्दितम् ॥

गुटिकास्तैः कल्प्तेन कार्याः कोलास्थिमात्रकाः ॥१३१॥

योगिन्या बहुघातिनामयुतया त्रैलोक्यविख्यातया

निर्दिष्टा हि वृकोदरीति गुटिका सोष्णाभ्युना सेविता ।

निःशेषानिलदोषरोगजरुजं श्लेष्मासुरोगोद्भवं

मन्दाग्निं ग्रहणीं चतुर्विधमहाजीर्णञ्च तूयं जयेत् ॥१३२॥

शतावरी दहन् नीरट-विल्वं विषाणिका द्विवृहती- द्विकरुजं त्रयादयः बहुलपक्कव दध्मं-
रुजकरा ” इत्यादिना वा उक्तं । पञ्चकोलकायेन इन्द्रवारुणीमृगकायेन वरुणादि
गणकायेन च इत्यर्थः । कलाशेन पाचितौषधापेक्षया षोडशाशेन । रसेन्द्रसारे
“षट्चूर्णम्” इत्यारभ्य “शूलानष्टविधानपि” इत्यन्तस्य पाठस्य न्यूनता दृश्यते ।
वाजिनाम् इत्यत्र अपीति शेषः । “वाजिनाम्” इत्यत्र रसेन्द्रसारे “तथैव
च” इति पाठः । क्षुधार्थिभिः मन्दाग्निभिः अत एव क्षुधावर्द्धनेच्छुभिः
रित्यर्थः ॥ ११८—१२९ ॥

वृकोदरगुटिकाया—रसांशमपरं सर्वमिति षट्कोलादीनामम्लवेतसान्तानां
सर्वेषां मिलित्वा रसभागता, सर्वेषां समभागत्वे रसांशं तथा सर्वमिति पदयो
वैश्यातं । षट्कोलं षडूषणं, तत्तु “पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम्”
इत्युक्तं पदम् । बहुघातिनामयुतया बहुव्याधिघट्टन्त्वात् बहुघातिनीतिसञ्ज्ञिकया ।
श्लेष्माभ्युना इत्यत्र सा इति पृथक् पदं, वृकोदरी गुटिकेत्यर्थः । निःशेषेति ।—

अथ प्रभावती वटी ।—

हेमाञ्जलकतीक्ष्णताप्यकमलामेषां सम समकं
सूतञ्च द्विगुण विशोधनबधूस्त्वक्किशौभाञ्जनात् ।
पाठाशूरणसिन्दुवारविजयैरण्डद्रवैर्मर्दितं
तैल काङ्गुलिगन्धकं कटु भवेत् कल्कं वटीं कल्पयेत् ॥१३३॥
प्रभावतीति कथिताऽऽर्द्रकद्रवैर्निषेविता ।
ततश्चान् पिवेत्तोयं दशमूलप्रमाधितम् ॥१३४॥
सपिप्पलीक पिवतो जल जयेत्
मरुहिकारानुदराण्यपस्मृतिम् ॥१३५॥

ऐगपटमानानाधिकरण्यात् विकृत दु खकारी अनिलदीष अनिलदीषरीग तस्मात्
जाता रुज अनिलदीषरोगजरुज , नि शेषा अशेषा , सर्वा इत्यर्थे , अशीति-
रिति यावत् , अनिलदीषरोगजरुज इति विग्रहः । श्लेष्मासरीशोऽवमित्यत्र रुज-
मिति शेषः ॥ १३०—१३२ ॥

प्रभावतीवद्या—कमल ताम्र तेषाम् , अत्र स्वरन्तस्यापि कमलशब्दस्य कृन्तो-
ऽनुरोधात् हलन्तत्वेन पाठः । “कमलामेषाम्” इत्यत्र “कमल सूर्यम्” इति कस्यचित्
पाठे—कमल कुडुम् , सूर्यं ताम्रम् । एषा हेमादीनां सम समभागता । समञ्च
सप्तानां पूरणं सप्तममित्यर्थः , सूतमित्यनेन सम्बध्यते , सूत द्विगुणम् इति एकभागा-
पेक्षया त्रैयम् । विशोधनं विशोधनी , नागवल्लीत्यर्थः , बधू स्यूक्ता शारवा वा ,
यद्वा—विशोधनबधू इत्येकपदे , विशोधनी या बधू सारिवेत्यर्थः , सारिवाया
रक्तशोधकत्वात् । शौभाञ्जनात् शौभाञ्जनत्वञ्च , उद्धृतैः द्रवैरिति शेषः । तैलं
शिल्लकम् । काङ्गुणी प्रियङ्गु तृणधान्यविशेषो वा , तस्या फल बीज वा काङ्गुलि ,
ऋष्योऽव कान्दसः । कटु विकटु , यद्वा—तैलमिति पदं काङ्गुल्यादिभिः सर्वैः
संयोजनीयं , काङ्गुलि तैलं काङ्गुणीबीजकृतं तैलं , गन्धका तैलं गन्धकस्य तैलं , तथा
कटुतैलञ्च , “तैलं कल्कम्” इत्यत्र “तैलैः काङ्गुलिजैश्च गन्धकयुतात् कल्कात्”
इति कुवचित् पाठः । विशोधनादिभिर्द्रवैः मर्दनानन्तरम् एतत् सर्वं भवेदित्यत्र
देयमिति शेषः । कल्कं द्रवैः शिलाया पिष्ट हेमादिकम् । सपिप्पलीकं पिप्पली-
चूर्णं प्रचेपयुक्तम् । पिवतो जलं दशमूलकाद्यं पिवतो जनस्य । अपस्मृतिम्
अपस्मारम् ॥ १३३—१३५ ॥

अथ एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगे विध्यन्तरम् ।—

अष्टगुञ्जमितं खादेदेकाङ्गे पर्पटीरसम् ।

अर्द्धकषं घृतनानु योगराजञ्च गुग्गुलुम् ॥ १३६ ॥

अथ विजयभैरवतैलम् ।—

धान्यास्त्रपिष्टसुरभिचयसूतलिप्त-

तैलाक्तदोषपटवर्त्तिमुखात् प्रवृत्तम् ।

कम्पोत्तरान् जयति पानविलिपनाभ्या

वातामयान् विजयभैरवनाम तैलम् ॥ १३७ ॥

उक्तञ्च—

रसतालशिलागन्धं दिन सञ्चूर्ण्य काञ्जिकैः ।

लिप्त्वा वस्त्रे कृता वर्त्तिं तैलाक्तां ज्वालयेत् पुनः ॥ १३८ ॥

तद्भूत सङ्ग्रहे तैलमधःपात्रे धृते सति ।

तत्तैललेपितं पत्रं नागवस्त्राश्च भक्षयेत् ॥ १३९ ॥

बाहुकम्पं शिरःकम्पमेकाङ्गं जानुकम्पनम् ।

नाशयेत् भक्षणाक्षेपात् तैल विजयभैरवम् ॥ १४० ॥

एकाङ्गवाते पर्पटीरसप्रयोगस्य विध्यन्तरमाह, अष्टगुञ्जेति ।—पर्पटीरसेत्यादिना ६७।६८ श्लोकयो उक्तस्यापि अस्य योगस्य योगराजगुग्गुली पर्पटीरसस्य अनुपानत्वे-
नाव कल्पनात् पूर्वयोगापेक्षया पृथक् मन्तव्यं, तत्र उभयो मिलितयोरेव
प्रयोगविधानात् ॥ १३६ ॥

विजयभैरवतैले—धान्यास्त्र काञ्जिकम् । सुरभिचय गन्धकचय, तच्च शिलाताल-
गन्धकरूप, न तु लगेलापवरूप विजातकम्, तन्नान्तरीयविजयभैरवदर्शनात्,
व्याकरिष्यति च स्वयमेवैतदये । तैलाक्ता कटुतैलाक्ता ॥ १३७ ॥

सुरभिचय इति पदस्य शिलातालगन्धकार्यकत्वप्रतिपादनाय तन्नान्तरीयविजय-
भैरवतैलस्य पाठमुपन्यस्यति, उक्तसेत्यादिना ।—“वस्त्रे” इत्यत्र “वस्त्रे” तथा
“तद्भूत सङ्ग्रहे” इत्यत्र “तद्भूत आहयेत्” इति रसरत्नाकरोक्त पाठ साधः ।
तद्भूत तद्भूत, तन्नि स्तुतमित्यर्थः । सङ्ग्रहे संस्थापिते इत्यर्थः । “तत्तैललेपितं

अथ स्वच्छन्दभैरव ।—

तौष्ण्यायस्कान्तगोदन्त-मान्त्रिकैर्मदितो रसः ।
समाशगन्धक पक्वो हृण्डिकायन्त्रमध्यगः ॥१४१॥
व्योषाग्निमन्त्रसुरसा-कन्दशृङ्गाभयाविधौ ।
समैः सम व्रह्म मुण्डौ-निर्गुण्डीरसपिण्डितः ॥१४२॥
सेवित शमयेद्वाताज्जान्ना स्वच्छन्दभैरव ।
विशेषात् वातरक्तञ्च द्विवल्लञ्चाऽऽर्द्रकैर्ददेत् ॥१४३॥

अथ द्वितीयविजयभैरवतैलम् ।—

रसगन्धशिलाताल सर्वं कुर्यात् समाशकम् ।
चूर्णयित्वा ततः श्लक्ष्णमारनालेन मदेयेत् ॥१४४॥
लेपयित्वा तु कल्केन सूक्ष्मवस्त्रे ततः परम् ।
तैलाक्ता कारयेद्दर्पमूर्ध्वभागे प्रदीपयेत् ॥१४५॥
वर्त्यधःस्थापिते पात्रे तैलं पतति शोभनम् ।
लेपयेत्तेन मात्राणि भक्तयेदातुरस्तथा ॥१४६॥

पत्र नागवल्ग्याश्च” इत्यत्र “तत्तैलेर्लेपयेद्वात्र नागवल्ग्या च” इति रसरत्नाकरे पाठान्तरम् ॥ १३८—१४० ॥

स्वच्छन्दभैरवे—तौष्ण्या तौष्ण्यलौहम् । अथस्कान्त “चुम्बक” इति प्रसिद्ध लौहा-
कर्षकप्रसरविशेषः, तौष्ण्या तौष्ण्यलौहः, कान्तः कान्तलौहमिति वा । गोदन्तः
खनामख्यातः विषविशेषः । रसः पारदः । अत्र तौष्ण्यादीनां गन्धकान्तानां सर्वेषां
तुल्यता । हृण्डिकायन्त्रमध्यगः स्थालीयन्त्रमध्यगः, तल्लक्षणतु “स्थाल्या ताम्बादि”
इत्यादिना नवमाख्यायै प्रोक्तम् । सुरसा निर्गुण्डी । कन्दः शूरणम्, “कन्द” इत्यत्र
“टङ्क” इति पाठान्तरम् । शृङ्गो कर्कटशृङ्गो । समः सह । तौष्ण्यादिगन्धकान्तः
सर्वे तुल्यभागः खल्ले सम्मर्द्य स्थालीयन्त्रे पचेत्, ततः व्योषादीनां प्रत्येकं
चूर्णमेकैकभागसमं दत्त्वा मुण्डौनिर्गुण्डीरसाभ्यां व्रह्म सम्मर्द्य पिण्डितं कुर्यात्,
अथवा—तौष्ण्यादिकं विषान्तं सर्वं समाश्रित्वा हृण्डिकायन्त्रे विदिनं पक्वा अनन्तरं मुण्डौ-
निर्गुण्डीरसाभ्यां मदेयित्वा वटीं कुर्यादिति ॥ १४१—१४३ ॥

नाशयेत् सूततैलं तत् वातरोगाननेकधा ।

बाहुकम्प शिरःकम्प जङ्घाकम्प ततः परम् ॥१४७॥

एकाङ्गञ्च तथा वात हन्ति रोगाननेकधा ।

रोगशान्त्यै सदा देयं तैलं विजयभैरवम् ॥१४८॥

अथ द्वितीयवडवानलम् ।—

सूतहाटकवज्रार्क-कान्तभस्म समाक्षिकम् ।

तालं नीलाञ्जन तुल्यमश्विफेनं समाशकम् ॥१४९॥

पञ्चाना लवणानान्तु भागैकैक विमर्दयेत् ।

वज्रक्षीरैर्दिनैकान्तु रुद्धा तं भूधरे पचेत् ॥१५०॥

माषैकञ्चाऽऽर्द्रकद्रावैर्लेहयेत् वडवानलम् ।

पिप्पलीमूलजं काथं सपिप्पल्यनुपाययेत् ॥

धनुर्वातं दण्डवात शृङ्खलावातकम्पनुत् ॥१५१॥

अथ द्वितीयस्वच्छन्दभैरवम् ।—

शुद्धं सूतं मृत लोहं ताप्यगन्धकतालकम् ।

पथ्याग्निमन्यनिर्गुण्डी-त्र्यषणं टङ्कणं विषम् ॥१५२॥

तुल्याशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकारसैः ।

मुण्डीद्रावैर्दिनैकं तं द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ॥

भक्षयेत् सर्ववातात्ती नाम्ना स्वच्छन्दभैरवम् ॥१५३॥

द्वितीयविजयभैरवतैले—सर्वं व्याख्यातपूर्वम् । तत्र पर्णखण्डेन सह भक्षय्याय उपदेशः कृतः, अत्र तु विना पर्णखण्डं केवलस्यास्य सेवनमपि रोगहृत् भवति इति प्रदर्शनार्थं पुनरुल्लेखः कृतः ॥ १४४—१४८॥

द्वितीयवडवानले—हाटकं स्वर्णम् । वज्रं क्षीरकम् । वज्रक्षीरे क्षुहीक्षीरे । रसेन्द्रसारे वातनाशनसञ्जीवयम् ॥१४९—१५१॥

द्वितीयस्वच्छन्दभैरवे—“मुण्डीद्रावै,” इत्यत्र “शुण्डीद्रावै,” इति रसरत्नाकरे पाठान्तरम् ॥ १५२।१५३ ॥

अथ षडङ्गगुग्गुलु ।—

रास्नामृतादेवदारु-शुण्ठीवातारितुल्यकम् ।
गुग्गुलुं सर्वतुल्यांश्च कुट्टयेत् घृतवासितम् ॥
कर्षांश्च भक्षयेच्चानु ख्यातः षष्ठाङ्गगुग्गुलुः ॥१५४॥

अथ षडङ्गयोग ।—

धूमसारं वरां यष्टीं टङ्कणं पत्रकं विषम् ।
तुल्यं गुञ्जाद्वयं खादेदामवातप्रशान्तये ॥१५५॥

अथ त्रिफलाद्य यमकम् ।—

एरण्डतैलं त्रिफलां गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।
सर्पिषा सहितं पक्त्वा सर्वाङ्गं तेन मर्दयेत् ॥
त्वग्वातघ्न महाश्रेष्ठ—” ॥१५६॥

अथ त्वग्वाते आनन्दभैरवप्रयोगोपदेश ।—

“—देयञ्चाऽऽनन्दभैरवम् ।
लशुनं सैन्धवं तैलमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥ १५७ ॥

षडङ्गगुग्गुलौ—वातारि' एरण्ड तस्य मूलम् । रास्नादीनां तुल्यकं तुल्याश्रया इत्यर्थः । “तुल्यकम्” इत्यत्र रसरत्नाकरोक्तं “तैलकम्” इति पाठस्तु समीचीनः । घृतवासितं घृतमिश्रितम् । अन् कुट्टनानन्तरमित्यर्थः । “अमृता देवकाष्टश्च शुण्ठी वातारितैलकम् । गुग्गुलुं सर्वतुल्यांश्च कुट्टयेच्च सदा दृढम् ॥ कर्षांश्च भक्षयेच्चानु ख्यातः षडङ्गगुग्गुलुः ॥” इति रसरत्नाकरोक्तं पाठस्तु लिपिकर-प्रमादविजृम्भित इति प्रतिभाति, रास्नाभावे पञ्चाङ्गतया षडङ्गगुग्गुलुरिति नाम-वैयर्थ्यादिति ॥ १५४ ॥

षडङ्गयोगे—धूमसार गृहधूमम् । वरा त्रिफला ॥ १५५ ॥

त्रिफलाद्ययमके—एरण्डतैलसर्पिषो मिलित्वा प्रस्थः, गोमूत्रं चतुर्गुणं, त्रिफला-चित्रकविषाणां कल्कं स्नेहपादिकः । अथवा—एरण्डतैलमपि कल्कविधया ग्राह्यं, घृतस्यैव प्राधान्येन गृह्णात, एवञ्च सर्पिषः प्रस्थः, गोमूत्रं चतुर्गुणम् एरण्डतैलत्रिफला-चित्रकविषाणां कल्कं स्नेहचतुर्थांशः । त्वग्वातघ्न रसगतवातव्याधिनाशनम्, उपधातुषु त्वच प्राप्तस्य वायो नाशनम् इति वा ॥१५६॥

त्वग्वाते अधिकारान्तरोक्तमौषधविशेषमुपदिशति, देयमिति ।—च. समुच्चये;

अथ निर्गुण्डीप्रयोग ।—

निर्गुण्डीमूलचूर्णन्तु कर्षं तैलेन लेहयेत् ।

सन्धिवातः कटौवातः कम्पवातश्च शान्ति ॥ १५८ ॥

अथ रत्नैरण्डप्रयोग ।—

रत्नस्यैरण्डमूलस्य कर्षं घृष्ट्वा जले पिवेत् ।

सर्ववातहरं श्रेष्ठं भग्नवाते विशेषतः ॥ १५९ ॥

अथ इन्द्रवारुणीप्रयोग ।—

इन्द्रवारुणिकामूलं मागधीगुडसंयुतम् ।

भक्षयेत् कर्षमात्रन्तु सन्धिवातहरं भवेत् ॥ १६० ॥

अथ सर्वाङ्गवातारिरस ।—

मृतं सूतं मृत तीक्ष्णं मर्दयेत् कटुकौद्रवैः ।

चणमात्रा वटीं खादेत् सर्वाङ्गैकाङ्गवातनुत् ॥ १६१ ॥

सर्पिषा सर्वाङ्ग मर्दयेत्, आनन्दभैरवश्च द्रव्यमित्यर्थ , “द्रव्यश्च” इत्यत्र “द्रव्य वा” इति पाठान्तरम् । आनन्दभैरव “हिङ्गल वत्सनाभञ्ज” इत्यादिना षोडशाध्यायोक्तम् । लघुनमिति ।—लघुनाद्रव्यम् आनन्दभैरवसेवनान्तरमनुपानं कुर्यात् । तैलनञ् ऐरण्ड, मात्रा च कर्षमाणा, तथा च रसरत्नाकरे—“लघुनं सैन्धवं तैल कर्षमात्रं सुखावहम्” इति ॥ १५७ ॥

निर्गुण्डीप्रयोगे—तैलेन ण्डतैलेन ॥ १५८ ॥

भग्नवातघ्नरत्नैरण्डप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ १५९ ॥

सन्धिवातघ्नर इन्द्रवारुणीप्रयोगे—इन्द्रवारुणिकामूलं गोरक्षकर्कटीमूलम् । मागधी पिप्पली । कर्षमात्रमिति इन्द्रवारुणिकादीनां त्रयाणां मिलित्वा कर्षमात्रता ॥ १६० ॥

सर्वाङ्गवातारिरसे—“तीक्ष्णम्” इत्यत्र “ताम्रम्” इति रसरत्नाकरे पाठः । कटुकौद्रवैः कटुरोहिणीकषायैः । कटुकौद्रवैर्भावनाश्च एकविंशतिवारान् देयाः, तथा च रसरत्नाकरे—“मृतं सूतं मृतं ताम्रं मर्दयेत् कटुकौद्रवैः । एकविंशतिवारञ्च शोष्यं पेष्ट्यं पुनः पुनः ॥ चणमात्रा वटीं भक्ष्या रसः सर्वाङ्गकम्पनिवृत्तः ॥” इति । यत्र चायं सर्वाङ्गकम्पारिरसः, इति ख्यातम् ॥ १६१ ॥

अथ वृष्वकेश्वररसः ।—

सूतकस्य पल पञ्च पलैक ताम्रचूर्णकम् ।
जम्बीराणां द्रवैः पिष्ट सूततुल्यञ्च गन्धकम् ॥१६२॥
नागवल्लीदलैः पिष्ट ताम्रपिष्टं प्रकल्पयेत् ।
रुद्धा लघुपुटे, पच्याद्भूधरे यामपञ्चकम् ॥१६३॥
आढाय चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रूषणैः, सममिश्रितैः ।
अर्द्धाङ्गकम्पवातार्त्तो भक्षयेच्च द्विगुञ्जकम् ॥१६४॥

अथ गगनगर्भा वटौ ।—

सूताभ्रं तोक्ष्यताम्रञ्च मृतं तालकगन्धकम् ।
भार्गीशुण्ठीवचाधान्य-कम्पिल्लञ्चाभयाविषम् ॥१६५॥
मर्द्यं पर्पटकद्रावैर्निष्कैका भक्षयेद्वटौम् ।
वातश्लेष्महरा ह्याशु वटौ गगनगर्भिता ॥१६६॥

अथ वातगजाङ्गुशः ।—

मृतं सूतं मृतं लोहं गन्धकं तालमाक्षिकम् ।
पथ्याभृङ्गीविषं व्योषमग्निमन्यञ्च टङ्गणम् ॥१६७॥

वृष्वकेश्वररसे—ताम्रपिष्टं सूतगन्धकाभ्यां पिष्ट ताम्रमित्यर्थः । तुल्यै वृषणैः सममिश्रितैः प्रत्येकं समभागेन मिलित्वा पाचितौषधतुल्यैस्त्रिकटभिरित्यर्थः । “ताम्रपिष्टम्” इत्यत्र “ताम्रपत्रीम्” इति रसेन्द्रसार रसेन्द्रचिन्तामण्युक्तं पाठान्तरं समीचीनं सुबोधकम् । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे “पिण्डोरस” रसेन्द्रचिन्तामणौ “पिष्टीरस” तथा रसरत्नाकरे “अङ्गाङ्गवातारिरस” इत्यादिभिर्विविधैः नामभिः ख्यातोऽयम् । तत्र तत्र च पाठान्तराण्यस्य विविधानि न्यग्याणि ॥ १६२—१६४ ॥

गगनगर्भा—“वचा” इत्यत्र “वला” “कम्पिल्लम्” इत्यत्र “कटफलम्” तथा “पर्पटकद्रावै” इत्यत्र “चपलाद्रावै” इति पाठान्तराणि रसेन्द्रसार-सङ्ग्रहे रसरत्नाकरयोः दृश्यन्ते । पर्पटकद्रावै चैवपर्पटीरसे । “चपलाद्रावै” इति पाठे—पिप्पलीकायै । तत्र तत्र चास्य महावातगजाङ्गुश इति सङ्ज्ञा दृश्यते ॥ १६५॥१६६ ॥

तुल्य खल्ले दिन मर्द्य मुण्डीनिर्गण्डजैर्द्रवै ।

द्विगुञ्जा वटिका खादेत् सर्वातप्रशान्तये ।

साध्यासाध्यं निहन्त्याशु रसो वातगजाङ्गुशः ॥१६८॥

अथ वातरक्तलक्षणम् ।—

सन्निध्वनिलरक्ताभ्या शोफोऽन्तर्वहिराश्रयः ।

छर्दिज्वराक्षिचकरो भवेद्वातास्रसञ्ज्ञक ॥१६९॥

अथ वातरक्तचिकित्सा ।—

अथ वातरक्ते अन्याधिकारोक्तौषधप्रयोगोपदेश ।—

त्रिनेत्राख्य रस खादेद्वातशोणितपीडितः ।

वातास्रजिह्वलगज-केशर्युदयभास्कर' ॥१७०॥

पूर्वोक्ता पर्पटो योज्या सर्वेष्वारणेषु च ।

सर्वरोगहिता चैव नान्ना सर्वेश्वरी शुभा ॥१७१॥

अथ पित्तरोगचिकित्सा ।—

अथ चन्द्रावलेह ।—

एलायाश्च तुला ग्राह्या जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टान् शुक्ररार्द्धतुलां क्षिपेत् ॥१७२॥

वातगजाङ्गुशे—भृङ्गी अतिविषा । “भृङ्गी” इत्यत्र “शृङ्गी” इति रसेन्द्रसार-
सङ्ग्रहे पाठ ॥ १६७।१६८ ॥

वातव्याधिविशेषत्वात् तदनन्तरं वातरक्तचिकित्सितं विवक्षुं तल्लक्षणमाह,
सन्निध्विति ।—वातास्रसञ्ज्ञक वातरक्ताख्य ॥ १६९ ॥

वातरक्ते अधिकारान्तराक्तानौषधविशेषानतिदिशति, त्रिनेत्राख्यमिति ।—शूल-
गजकेशरी-त्रिनेत्राख्यरसौ शूलाधिकारोक्तौ । उदयभास्कर शूलाधिकारोक्तः
प्रमेहाधिकारोक्तौ वा । पूर्वोक्तेति ।—सर्वेषु आवरणेषु वातावरणेषु रक्तेषु, वातरक्तेषु
इत्यर्थः । वातरक्ते हि दुष्टो वायुः दुष्टेन रक्तेन आवृतो भवति, यदुक्तं चरके,—“वायुः
प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावरितः पथि । क्रुद्धः सन्दूषयेदक्तं तद्वज्रेण वातशोणितम् ॥” इति ।
पूर्वोक्ता विद्रव्युक्ता सर्वेश्वरीति नान्ना प्रसिद्धा पर्पटी सर्वेश्वरपर्पटीत्यर्थः ॥१७०।१७१॥

चन्द्रावलेहे—तुला शतपलम् । अष्टभागावशिष्टमिति विपाचयेत् इत्यर्थः

शतावर्यां विदार्याश्च गोक्षीरञ्चाऽऽढकं पृथक् ।
 लेहवत् साधितं तस्मिन् द्राक्षामधुकपिप्पलीः ॥१७३॥
 त्रिजातकञ्च खर्जूरं चन्दनद्वयसारिवा ।
 मुस्तापद्मकङ्गीवेर-धात्री चोत्पलचोरकम् ॥१७४॥
 एतेषा पलमादाय क्षिपेत् क्षीर्याश्चतुष्पलम् ।
 क्षौद्रप्रस्थेन संयुक्तं लेहयेत् प्रातरुत्थितः ॥१७५॥
 पित्तोन्मादविकारेषु शिरोभ्रमणमूर्च्छिते ।
 हस्तपादाङ्गदाहे च पित्तरक्तोत्तराहतौ ॥
 कृदिकासक्षये पाण्डौ चन्द्रवच्चन्द्रभाषितम् ॥१७६॥

अथ ऐलेयसर्पिः ।—

ऐलेयकस्य स्वरसे घृतं क्षीरं समं पचेत् ।
 चन्दनं मधुकं द्राक्षा मधूकञ्च सिता तुगा ॥१७७॥
 ऐलेयकमिदं सर्पिः सर्वपित्तविकारजित् ।
 वातपित्तविकारघ्नं शिरोभ्रमणकम्पनुत् ॥१७८॥

विशेषणम् । गोक्षीरमित्यत्र समासान्तर्गतमपि क्षीरपदं शतावरीत्यादिभिरपि
 संयोजनीयम् , तेन च शतावर्यां क्षीरं विदार्यां क्षीरं गो क्षीरञ्च , क्षीरवट्टश्ल-
 मानत्वात् शतावरीविदारौरसयोः क्षीरसंज्ञा । त्रिजातकं त्वगिलापचकम् । कङ्गीवेर-
 बालकम् । क्षीरकं क्षीरपुष्पी रुक्मा वा । पलमिति पृथक् पलमानम् । क्षीर्यां
 तुगाक्षीर्या । चन्द्रवत् इति व्याधिरसस्तापनिवारणाय । चन्द्रभाषितं चन्द्रेण तन्नाम्ना
 रसकोविदेन चन्द्रमसा वा भाषितं कथितम् ॥ १७२—१७६ ॥

ऐलेयसर्पिषि—ऐलेयकस्य एनबालुकस्य आर्द्रस्य इत्याशयः , अन्यथा स्वरसस्य
 दुर्गन्धत्वात् , स्वरसाभावे तु “कुडव चूर्णितं द्रव्यं प्रक्षिप्तं क्षिगुणे जले । अक्षीराव-
 स्थितं तस्मात् भवेद्वा रस उत्तमः ॥” इत्युक्तलक्षणकं “शुक्लद्रव्यमुपादाय स्वरसा-
 नामसम्भवे । वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशीषितम् ॥” इत्युक्तलक्षणको वा
 स्वरसानुकल्पः कार्यः । मधूकं मधुदुग्धम् । सिता शर्करा । “सिता” इत्यत्र “शिला”
 इति पाठे—शिला मनःशिला । तुगा वशलीचना । अत्र ऐलेयकस्वरसं चतुर्गुणः
 घृतस्य प्रस्थः , क्षीरञ्च घृतसमं चन्दनादीनां कल्पां जेहपादिक ॥ १७७-१७८ ॥

अथ ऐलेयकप्रयोग ।—

ऐलेयकस्य स्वरसे सक्षौरां शर्करा पिबेत् ।

क्वाथ वा शर्करायुक्तं शिरोभ्रमणकम्पनुत् ॥१७८॥

अथ ऐलेयकतैलम् ।—

ऐलेयकस्य स्वरसमाढकन्तु भिषग्वरः ।

कुमार्याः स्वरस शुद्ध चतुष्पस्थन्तु कारयेत् ॥१८०॥

आमलक्याः शतावर्या रस प्रस्थद्वय पृथक् ।

तैलाढकसमायुक्त क्षीरद्रोणविमिश्रितम् ॥१८१॥

चोचं मलयज वारि सरल कुमुदोत्पलम् ।

हे मेदे मधुकं द्राक्षा तुगाक्षीरी मधूलिका ॥१८२॥

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।

मृगनाभ्यजगन्धा च शशाङ्कश्च पृथक् पृथक् ॥१८३॥

एतेषाञ्चार्द्धपलकं श्लक्ष्णं चूर्णं विनिक्षिपेत् ।

एतत् सर्वं समालोड्य मन्द मन्दाग्निना पचेत् ॥१८४॥

मुहूर्त्ते शुभनक्षत्रे नववस्त्रेण पीडयेत् ।

शिरोनेत्रविकारेषु नस्यवत् कर्णयोजितम् ॥१८५॥

अभ्यङ्गोदूर्तनालेपे शिरोभ्रमणकम्पनुत् ।

अङ्गदाह शिरोदाह नेत्रदाहञ्च दारुणम् ॥१८६॥

विसर्पकविकारांश्च मूर्ध्नि जातान् बहन् व्रणान् ।

आस्यशोष भ्रमश्चैव नाशयेन्नात्र संशयः ॥

ऐलेयकमिदं तैलं प्रशस्तं पित्तरोगिणाम् ॥१८७॥

ऐलेयकप्रयोगे—सक्षौरा शर्करामिति क्षीरशर्करयोर्मिश्रित्वा पादिक प्रचेप ।
क्वाथमिति ऐलेयकस्य ॥ १७८ ॥

ऐलेयकतैले—चोच गुडवक् । मलयज श्रीखण्ड, श्वेतचन्दनमित्यर्थ । वारि
बालकम् । हे मेदे मेदा महासेदा च । तुगाक्षीरी वणरोचना । मधूलिका
मूर्वा, क्षीतक वा । अजगन्धा यमानाभेद । शशाङ्क कर्पूरः । मुहूर्त्ते शुभनक्षत्रे,

अथ ऐलेयकामृतप्राशः ।—

ऐलेयक समूलञ्च मुद्गपर्णी तथैव च ।

शतावरी विदारी च वाराहौकन्दमेव च ॥१८८॥

मधुकञ्च मधूकञ्च तुगाक्षीरी च गोस्तनी ।

एतानि द्विपलांशानि चूर्णीकृत्य पृथक् पृथक् ॥१८९॥

सरलं चन्दनं चीचमुत्पल कुमुदं जलम् ।

काकोली क्षीरकाकोली द्वे मेढे जीवकर्षभौ ॥१९०॥

एतेषाञ्चाङ्गपलिक प्रत्येक शर्करायुतम् ।

ऐलेयक विदारी च वाराहौ मुद्गपर्णिका ॥१९१॥

एतेषां स्वरसे शुद्धे शतावर्याश्च भावितम् ।

एतत् सर्वं समाहृत्य छायाशुष्कन्तु सप्तधा ॥१९२॥

इक्ष्वामलकयोः क्षौद्रैर्भावित सप्तधा पुनः ।

पयसा तु पिबेत् प्रातर्यथाऽग्निबलवान्नरः ॥१९३॥

अङ्गुठाह शिरोदाह रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

शिरोऽक्षिकम्पभ्रमणमित्यादिकगदान् जयेत् ॥१९४॥

इति श्रीवैद्यपतिसिद्धिगुप्तस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये शीतवात-

स्पर्शवात-रक्तवातामवातापक्षारोन्मादैकाङ्गवात सन्निवात भग्न कम्प-वातरक्त

शिरोभ्रमणचिकित्सानामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

पचदित्यनेन सम्बन्धः । नववस्त्रेण पीडयेत् इति पाकसिद्धौ । मूर्द्ध्नि जातान् बहून् व्रणान् अरुषिका ॥ १८०—१८७ ॥

ऐलेयकामृतप्राशः—ऐलेयक समूलम् पलबालक तद्वृक्षस्य मूलञ्च । गोस्तनी द्राक्षा । चीच त्वक् । जल बालकम् । काकोल्यादिषट्काभावे यथाक्रम शतावरी शतावर्यश्वगन्धसारिवागुडक्षीवश्लोचना ग्राह्या । शर्करायुतम् इत्यत्र शर्कराया अपि अर्द्धपलमानता । ऐलेयकमिति ।—ऐलेयकादीनां स्वरसेन सप्तधा भावयित्वा छायायां शोषयेदिति ॥ १८८—१९४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबीधिन्यामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—००५००—

अथ बन्ध्यादिचिकित्सनम् ।—

अथ बन्ध्याया दोषभेदादिकम् ।—

भेदा बन्ध्यावलानां हि नवधा परिकीर्त्तिताः ।

तत्राऽऽदिबन्ध्या प्रथमा पापकर्मविनिर्मिता ॥ १॥

रक्तेन च पृथग्दोषैः समस्तैः पञ्चधा भवेत् ।

भूतदेवापचारैश्च तिस्रो बन्ध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २॥

अथ बन्ध्यास्य दोषभेदादिकम् ।—

पुमानपि भवेद्बन्ध्या दोषैरेतैश्च शुक्रतः ॥ ३॥

अथ बन्ध्यालक्षणम् ।—

गर्भस्त्रावी स्मृता पूर्वं सृतवत्सा द्वितीयका ।

तृतीया स्त्रीप्रसूतिः स्यात् काकबन्ध्या सक्तप्रसूः ॥ ४॥ इत्यादि ।

अथ बन्ध्यास्य प्राधान्येन वातकार्यत्वात् तथा बन्ध्यायां बन्ध्याया दोषभेदादि-
निरूपणे उक्तस्य “रक्तेन च” इति पदस्य प्रदुष्टार्त्तवत्कहेत्यर्थकत्वेऽपि रक्तपद-
सामान्यात् वातव्याधिवातरक्ताद्यनन्तरं बन्ध्यादिचिकित्सितम् उपदिदित्तुरादौ बन्ध्याया
दोषभेदादिकमाह, भेदा इति ।—आदिबन्ध्या जन्मबन्ध्या, सा पापकर्मविनिर्मिता
प्राक्तनाधर्मावुद्भवा जाता । रक्तेन प्रदुष्टेनार्त्तवेनेत्यर्थः । भूतेति ।—भूतेन देवग्रह-
यच्चयद्वादीनामावेशेनेत्यर्थः, देवेन इहैव जन्मनि कृतेन देवगुवाद्यपमानेन इत्यर्थः,
तथा अपचारेण भिष्याहारविहारादिना च ॥ १।२ ॥

प्रसङ्गात् पुबन्ध्यास्य दोषभेदादिकमाह, पुमानिति ।—दोषै रक्तं विना पापकर्मा-
दिभि तथा शुक्रतः दुष्टशुक्रात् ॥ ३ ॥

बन्ध्यालक्षणमाह, गर्भेति ।—गर्भस्त्रावी गर्भं चतुर्थमासपर्यन्तं गर्भं स्रवति या
सा तथोक्ता, “आ चतुर्थार्त्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः” इत्युक्ते, अथवा—स्त्राव-
शब्दोऽत्र सामान्यतः सोचनार्थं प्रयुक्तः, तेन स्त्रावपातयोक्तमर्थोऽपि अवरोधः । पूर्वं
प्रथमा, एकविधा बन्ध्या इत्यर्थः । द्वितीयका अपरा इत्यर्थः, सृतवत्सा यथाकाले
सृतसन्तानप्रसवनी, जीवत्यपि तदा- सन्ताने अचिरैरेव कालेन सृतपुत्रका

अथ जयसुन्दर ।—

सुवर्णं रजतं ताम्रं ताप्यसत्त्वञ्च वैकृतम् ।
 एकैकं निष्कामानेन मशुङ्गं परिमारितम् ॥५॥
 एतच्चतुर्गुणं सूतं सूताङ्घ्रिगुणगन्धकम् ।
 मर्दयेत्क्षत्तम्णातोयैर्वन्धुजीवरसैरपि ॥६॥
 काचकूप्या ततः क्षिप्त्वा ताम्रपात्रं मुखे न्यसेत् ।
 विलिम्पेदभितः कूपीमङ्गुलीत्सेधया शृङ्गा ॥७॥
 विशोष्य च पुटं दद्याद्भूमौ निक्षिप्य कूपिकाम् ।
 शजाख्यपुटपर्याप्तिं श्राणकर्षमितौत्पलैः ॥८॥
 स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्यथ भावयेत्क्षत्तम्णाद्रवैः ।
 मसवारं विशोष्याथ करण्डान्तर्विनिक्षिपेत् ॥९॥
 अश्वगन्धारजोयुक्तस्ताम्रगोक्षीरसयुतः ।
 सेवितो गुञ्जया तुल्यः सितया च रसीत्तमः ॥१०॥
 मासत्रयप्रयोगेण बन्ध्या भवति पुच्छिणी ।
 पुच्छिण्यै स्नानशुद्धायै रजःकौशिकचक्षुषो ॥११॥

वा । तथा स्त्रीप्रसूति या केवल स्त्रापत्यमेव प्रसूति सा इत्यर्थः, अपत्यसामान्यत्वाऽपि कन्याया केवल स्त्रापत्यप्रसवकारिण्या नार्था बन्ध्यात्वं, तस्या मुख्यतः पुत्रान्नरक-
 दाणासामर्थ्यात्, तृतीया अपरविधा बन्ध्या इत्यर्थः । या सकृत्प्रसू एकवारमात्र-
 प्रसवकारिणी, एकमात्रपुत्रा इत्यर्थः, सा काकबन्ध्या साऽपि तृतीया बन्ध्या इत्यर्थः,
 यद्वा—या स्त्री गर्भजाया सा पूर्वं प्रथमा स्मृता, या स्त्री स्तवत्सा सा द्वितीयका,
 या च प्रसूति स्त्री सकृत्प्रसू सा काकबन्ध्या, सा च तृतीया इति ॥ ४ ॥

जयसुन्दरे—ताप्यसत्त्वं नास्तिकसत्त्वम् । वैकृतं वैकान्तमित्यर्थः । एतच्चतुर्गुणं
 मिलितसुवर्णादिभ्यः चतुर्गुणम्, तेन सूतस्य विंशतिनिष्कमानता । लक्षणातोयै
 लक्षणामूलस्वरसैः, लक्षणा च—“पुच्छकाकाररक्ताल्य-विन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
 लक्षणा पुच्छजननी बल्लगन्धाकृतिर्भवेत् ॥” इत्युक्तलक्षणा खनामख्याता । बन्धुजीव
 रसैः बन्धुकपुष्पस्वरसैः । भूमौ निक्षिप्य कूपिकां कूपिकां शृङ्गिकाया सख्याप्य, न
 पुटं उपलीपरि सख्याप्य इत्यर्थः, शृङ्गिकाया कूपिका सख्याप्य पुटं दद्यात् ।

गव्याज्येन च ससाध्य तत्तदानीं हि भोजयेत् ।
 ऋतावृताविदं देय यावन्मासत्रय भवेत् ॥१२॥
 रसेन्द्रः कथित सोऽय चम्पकारण्यवासिभिः ।
 पूर्णामृताख्ययोगीन्द्रैर्नामतो जयसुन्दरः ॥१३॥
 सेवितेऽस्मिन् रसे स्त्रीणा न भवेत् सूतिकागदः ।
 भवेत् पुत्रश्च दीर्घायु पाण्डितो भाग्यमण्डितः ॥१४॥

अथ रत्नभागीत्तर ।—

वज्र मरकत पद्म-राग पुष्पञ्च नीलकम् ।
 वैदूर्यञ्चाथ गोमेदं मौक्तिक विद्रुम तथा ॥१५॥
 पञ्चगुञ्जामितं सर्व रत्नं भागीत्तरं परम् ।
 तत् तन्मौक्तविधानेन भस्मोक्तुर्यात् प्रयत्नतः ॥१६॥
 सर्वस्मादष्टगुणित भस्म वैक्रान्तसम्भवम् ।
 तत्तुल्यं ताप्यज भस्म तद्वद्विमलभस्म च ॥१७॥
 सर्वतस्त्रिगुणा तुल्या रसगन्धककज्जलीम् ।
 सर्वमेकत्र सम्मर्द्य क्रागीदुग्धेन तद्वग्रहम् ॥१८॥

ताम्रगोचौरसयुत अक्षवर्णाय गो चौरैश्च सहित । पुत्रिस्थे स्नानशुद्धौ
 ऋतुस्नाताये पुत्रक्रान्ताये इत्यथ, पुत्रजन्मानन्तर शुद्धस्नाताये इत्यर्थो वा, रज-
 कौशिकचक्षुषी रज कौशिकस्य पेशकविशेषस्य चक्षुषी नेत्रे, रजसा सह कौशिक-
 चक्षुषी इत्यर्थो वा, तत्र रज चेचपर्पटी कर्पूरी वा, कौशिक गुग्गुलु, चक्षु-
 मेघशृङ्गी । भोजयेत् भोजन दद्यादित्यथ । “पुत्रिस्थे भोजयेत्” इत्यत्र “पुत्रिणी
 स्नानशुद्धाश्च गलदार्द्रकचाख्यराः । गव्याजपयसा सिद्धं तत्तदन्नं हि भोजयेत् ॥”
 इति कुत्रचित् पाठ । इदम् औषधम् ॥ ५—१४ ॥

रत्नभागीत्तर—पुष्प पुष्परागम् । नीलकम् इन्द्रनीलाख्यमणिम् । गोमेद
 रक्तवर्णमणिविशेषं स्वनामख्यातम् । पञ्चेति ।—उत्तरीत्तरभागवद्विक्रमेण गृहीत्वा
 मिलिताना नवाना पञ्चगुञ्जामितत्वं अवधेयम्, एवञ्च वज्रस्य षोडश सर्षपाः
 मरकतस्य सप्तदश सर्षपा इति क्रमेण भागवद्भौ मिलित्वा पञ्चगुञ्जामितत्वं भवेत् ।
 तत् रत्नजातम् । तत्तुल्यं वैक्रान्ततुल्यम् । तद्वत् ताप्यभस्मवत्, तेन च ताप्यवैक्रान्त-

विधाय पर्पटीं यत्नात् परिचूर्ण्य प्रयत्नत' ।
 बन्ध्याकर्कोटकीपर्ण-क्वाथेन परिमर्दयेत् ॥१८॥
 काननोत्पलविंशत्या पुटेत् घोडशवारकम् ।
 एव रसो विनिष्पन्नो रत्नभागेत्तराभिध ॥२०॥
 महाबन्ध्यादिबन्ध्याना सर्वासा सन्ततिप्रदः ।
 देवौशास्त्रे विनिर्दिष्टः पुंसां बन्ध्यत्वरोगनुत् ॥२१॥
 सौऽयं पाचनदोषनो रुचिकरो वृष्यस्तथा गर्भिणी-
 सर्वव्याधिविनाशनो रतिकरः पाण्डुप्रचण्डार्तिनुत् ।
 धन्यो बुद्धिकरश्च पुत्रजनन' सौभाग्यकदयोषिता
 निर्दोषः स्मरमन्दिरामयहरो योगादशेषार्तिनुत् ॥२२॥

अथ चक्रिकावन्ध ।—

गन्धकः पलमात्रश्च पृथगक्षौ शिलाऽऽलकौ
 त्रिदिन मर्दयित्वाऽथ विदध्यात् कज्जलीं शुभाम् ॥२३॥
 विषाणाकारमूषायां कज्जलीं निक्षिपेत्ततः ।
 द्विपलस्य च ताम्रस्य तन्मूखे चक्रिका न्यसेत् ॥२४॥
 सन्निरुध्यातियत्नेन सन्धिवन्धे विशोषिते ।
 तत' करिपुटार्द्धेन पाकं सम्यक् प्रकल्पयेत् ॥२५॥
 स्वतःशीत समुद्धृत्य चक्रिकां परिचूर्णयेत् ।
 स्थगयेत् कूपिकामध्ये वस्त्रेण परिगालितम् ॥२६॥

विमलानां त्रयाणां प्रत्येकं तुल्यभागता । सर्वत सर्वेभ्य वज्राटिविमलान्तानां
 रत्नानां मिलितचूर्णेभ्य । त्रिगुणाम् इति कज्जलीविशेषणम्, तुल्या रसगन्धक-
 कज्जली तुल्यरसगन्धकयो कज्जलीमित्यर्थः । धन्यं नैरुज्यसम्पादनद्वारा धनार्जन-
 हेतुत्वेन धनत्वम् । स्मरमन्दिरामयहरो योनिरोगहन्ता ॥१५—२२॥

चक्रिकावन्धे—विषाणाकारमूषायां शृङ्गाकृतिमूषायां, सुषलावन्धमूषायामित्यर्थः ।
 द्विपलस्येति ।—पलद्वयमितं ताम्रं चक्रौक्यं कज्जल्या उपरि दत्त्वा सन्धिं निषेधेत् ।
 करिपुटार्द्धेन अर्द्धगजपुटेन, गजपुटार्धं खनितस्य गर्तस्य अर्द्धभागमात्रं करीषेणा-

रसोऽय चक्रिकाबन्धस्तत्तद्गोहरीषधैः ।
 दातव्यः शूलरोगेषु मूले गुल्मे भगन्दरे ॥२७॥
 ग्रहण्यामग्निमान्ये च विद्रुधौ जठरामये ।
 नागोदरे तथैवोप-विष्टके जलकूर्मके ॥२८॥
 स्कन्देनामन्दकपया त्रिलोकत्राणहेतवे ।
 चक्रिकाबन्धनामाऽय प्रसूतस्त्रोगदापहः ॥२९॥

अथ वृद्धमान ।—

पलाङ्गप्रमिते स्वर्णे ताम्रं दत्त्वाऽक्षमात्रया ।
 निर्वापयेच्छत वारं निक्षिप्य शुक्रपिच्छकम् ॥३०॥
 ततश्च सारणायन्ते सूत्रस्थानसमीरिते ।
 सारणातैलसंयुक्तं जीर्णषड्गुणगन्धकम् ॥३१॥

पूर्येयम् । स्थगयेत् रक्षेत् । नागोदरे दुष्टगर्भविशेषे, तल्लक्षणमुक्तं सुश्रुतेन यथा,
 —‘शुक्रशीणित वायुनाऽभिप्रपन्नम् अवक्रान्तजीवसाध्यापयत्युदरम्, ततः कदाचित्
 यदृच्छोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं
 नागोदरमित्याहुः’ इति । चरकेणाप्युक्तं यथा—“उपवासव्रतकर्मपराया पुनः कदा-
 हाराया स्नेहदेषिण्या वातप्रकीपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो न वृद्धिं प्राप्नोति परि-
 शुष्कत्वात्, स चापि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अतिमात्रस्पन्दनश्च भवति, त-
 नागोदर इत्याचक्षते” इति । उपविष्टकं जलकूर्मकावपि दुष्टगर्भविशेषौ, तत्र
 उपविष्टकलक्षणं यथा चरके—“यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगात् गर्भिण्या मूहति
 गर्भे जातसारे पुष्टदर्शनं स्यादन्यो वा योनिस्त्राव, तस्या गर्भो न वृद्धिं प्राप्नोति
 निःसृतत्वात्, स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, तमुपविष्टकं इत्याचक्षते केचित्” इति ।
 जलकूर्मकलक्षणन्तु मृग्यम् ॥ २३—२९ ॥

वर्द्धमाने—निर्वापयेदित्यत्र अग्नौ प्रताप्य तैलतक्रादिषु इति द्रष्टव्यम् ।
 शुक्रपिच्छकं गन्धकम् । “शुक्रपिच्छकम्” इत्यत्र “कपिकच्छुजे” इति कुवचित्
 पाठः । सूत्रस्थानसमीरिते सूत्रस्थानप्रोक्ते, प्रथमाध्यायात् एकादशाध्याय-
 पर्यन्तेषु सूत्रस्थानेषु “सुते सतैलयन्त्ये” इत्यादिना नवमाध्यायोक्ते, यद्यप्यत्र
 चरकादिवत् सूत्रस्थानादिस्थानविभागी नास्ति, तथाऽपि “सूचनात् सूत्रा-

रस हि द्विपलं क्षिप्त्वा सारणाविधियोगतः ।

सारयित्वा तत पश्चात् पिष्टं सूतं प्रयत्नतः ॥३२॥

सूत्रप्रोक्तेष्टिकायन्त्रे स्नेदावेष्टनवाससाम् ।

मातुलुङ्गरसैः पिष्टं चतुर्निष्कमितं दनुम् ॥३३॥

ऊर्द्ध्वञ्च विनिधायार्थं जारयित्वा चतुर्गुणम् ।

तमादाय रसं सम्यक् विचूर्ण्य परिगाल्य च ॥३४॥

षष्ठांशेन मृतं वज्रं समं वैक्रान्तकं स्मृतम् ।

निक्षिप्य लिङ्गिकापत्र-रसैरापूर्य वासरम् ॥३५॥

“सैव सूत्रस्थानमिति रितम्” इति सूत्रस्थानलक्षणोक्तेः प्रथमतः एकादशाध्याय-
पर्यन्तेषु ग्रन्थेषु एतद्ग्रन्थोक्तविषयाणां सजादिनियमनात् तत्पर्यन्तानां सूत्रस्थानल-
क्षणमिति । सारणातैलसंयुक्तं सारणायन्त्रस्थतैलसंयुतम् । सारणार्थं यन्त्र-
तैलञ्च रसेन्द्रचिन्तामणौक्तं, यथा—“अन्वमूषा तु कर्त्तव्या गोकनाकारसन्निभा ।
सैव क्षिद्रान्त्वता मध्ये गन्धीरा सारणीचिता ॥” इति यन्त्रम् । “मज्जिष्ठा किमुक्तेव
खदिर रक्तचन्दनम् । करवीर देवदाक सरली रजनीदयम् ॥ अन्यानि रक्तपुष्पाणि
पिप्पला लाक्षारसेन तु । तैलं विपाचयेत्तेन कुर्व्यात् वीजादिरञ्जनम् ॥ द्विगुणे रक्त-
पुष्पाणां रक्तपीतगणस्य च । काष्ठे चतुर्गुणं क्षीरं तैलमेकं सुरेश्वरि । ॥ व्योतिष्मती-
करञ्जाख्य-कटुतुलसीसमुद्भवम् । पाटलाकाकतुण्डाख्य-महाराष्ट्रीरसे पृथक् ॥ भेक-
शकरनेषाहि-मन्थकूर्मजलौकसाम् । वसथा चैकया युक्तं षोडशांशे सुपेषिते ॥
भूलतामलमाक्षीक-वन्धमेलापकौषधे । पाचितं गालितञ्चैव सारणांशेन शुध्यति ॥”
इति सारणातैलम् । सारणाविधियोगतः सारयित्वा, सारणाप्रकारोऽपि तत्रैवोक्तः,
यथा—“अस्यामेव मूषायां तत्तैलमपगतकल्कविमलमापूर्यमन्त्रिभिक्षमधलात द्रुत-
वीजप्रक्षेपसमकालमेव समावर्जनीयं सूतवरं, तदनु सद्यो मूषादानमाच्छादनीयम् ।
एतत्तैलात्तखण्डयन्त्रिबन्धेन अरुणासितवीजाभ्याम् अश्वनासारकर्मणा (१) मिलित-
श्चेत् सारितं सम्यक् सयमितं विज्ञातव्यं । प्रतिसारितस्तु द्विगुणवीजेन, तत्तदनु-
सारितस्तु त्रिगुणेन, अत्र द्विविधायामेव सारणायाम् अरुणासितकर्मणो क्रामणार्थः ।
मीषदीधत् पन्नगवज्रौ विशापणीयाविति” इति । स्नेदेति ।—स्नेदाय आवेष्टनवाससाम्
आवरणवस्त्राणाम्, ऊर्द्ध्वमित्यनेन सम्बन्धः । “स्नेदावेष्टनवाससाम्” इत्यत्र “देधावेष्ट्य च
वाससा” इति कुत्रचित् पाठः । दनुं गन्धकम् । चतुर्गुणमिति रसापेक्षया । तं गन्धक-

पुटेद्वादशवाराणि मध्वा द्वादशकोपलैः ।

बन्धुजीवरसेनाथ लक्ष्मणास्वरसेन च ॥३६॥

पुनः सञ्चूर्णं सम्पूज्य योगिनीपितृदेवता ।

पुत्तिण्याः पूर्णिमायाश्च पूजिताया विधानतः ॥३७॥

इति कृत्वाऽऽप्याहुर्भं षण्णामाभ्यन्तरात् खलु ।

आदिबन्ध्यादिका बन्ध्या याश्चान्ता दृष्टयोनयः ॥३८॥

प्राप्नुयुर्जीविपुत्रं हि भाग्यसौभाग्यसयुतम् ।

पुंसामपि च बन्ध्यत्वं ह्यल्परेतस्त्वमेव च ॥

बीजदोषा विचित्राश्च विनश्यन्ति न सशयः ॥३९॥

मित्यर्थः । वशाशेन इति रसापेक्षया । समं वैक्रान्तं रससमं वैक्रान्तमन्धः । लिङ्गिका-
पत्ररसे शिवलिङ्गीपत्ररसे । अथ “मध्वा” इति पाठः समीचीनतया न भाति,
व्याकरणदृष्टत्वात् मधुन उष्णविरोधित्वाच्च, “मध्यद्वादशकोपले” इत्येव युक्तं पाठः,
मध्यग्रमाणद्वादशकरीषैरित्यर्थः । मध्वा इत्येव पाठे तु—मधू मधूक तेन मधूकपुष्परसेन
सह मर्दयित्वा इत्यर्थः, नामैकदेश्यद्वयेन नामसाकल्यग्रहणनियमान् । पुत्तिण्या
इति ।—यथाविधानेन पञ्चवर्ती नारी पूर्णिमा तिथिश्च पूजयेदित्यर्थः, एतत्तु तासां
प्रसादनार्थं कार्यं, दृश्यते च लोके, अपुत्तिण्या पुत्रकामया पुत्तिण्या अर्चनादिकं
क्रियते इति । पुत्तिण्या पूर्णिमायाश्च इत्यत्र आशिष गृह्णीयादिति शेषः । “पुत्तिण्याः

पूजिताया” इत्यत्र “पुत्तिष्कापूर्णार्था च सेवितश्च” इति कुत्रचित् पाठः ।
रोगहृद्दशोगयुक्त रोगहृता तत्तद्रोगनाशिना योगेन औषधेन द्रव्येण वा इत्यर्थः, सह
युक्तं प्रयुक्तं । अयमर्थः,—कर्षद्वयमिते द्रवीभूते स्वर्णे कर्षमाणं द्रवीभूतं ताम्रं निचिप्य
आलोड्य च तैलतक्रादिषु निचिपेत, एव शतवारं कुर्यात्, ततः ताम्रपरिमितेन गन्धकेन
सह मर्दयित्वा सारणायन्ते तं सख्यापयेत् । ततः सारणातैलमर्दितं षड्गुणगन्धकनीर्यं
द्विपल पारदं तव दत्त्वा सारणाविधानेन सारयेत् । अनन्तरं तं पारदं स्वर्णादि-
सहितं पिष्टा इष्टकायन्ते स्थापयेत्, वस्त्रेणाच्छादयेच्च इष्टकायन्तगर्तमुत्तमम् । ततः
मातुलङ्गरसपिष्टं चतुर्गन्धं गन्धकं वस्त्रीपरि दत्त्वा शरावेणाच्छाद्य च शरावपालिकथो,
सन्धिं सृदा निरुध्य कपोतपुटे पचेत् । एव जारितं रसं जारितेन चतुर्गुणेन तेनैव
गन्धकेन सह विचूर्ण्य वस्त्रपूतं कारयेत्, ततः षड्दशेन वज्रभस्मना समेन च वैक्रान्त-
भस्मना मर्दयित्वा शिवलिङ्गीपत्ररसेनाप्लाव्य च दिनमेकं स्थापयेत् । अथ द्वादशशङ्करकेन

ब्रह्मज्योतिर्मुनिवरमतो वर्द्धमानो रसोऽयं
बन्ध्यारोगं हरति सकलं योनिदोषानशेषान् ।
सूतीरोगानपि बहुविधान् दुःखसाध्यान् समस्तान्
रोगानन्यानपि खलु तथा रोगहृदयोगयुक्तः ॥४०॥

अथ द्रुतिसार ।—

युक्तं हि व्योमजद्रुत्यां तुल्याशं स्वर्णयुगसम् ।
पिष्टोक्तं चिर पिष्ट्वा मल्लसम्पुटके क्षिपेत् ॥४१॥
निष्कमात्रं बलि दत्त्वा शतवार पुटेत्ततः ।
सम्यक् निष्पिष्य सङ्गाल्य करण्डान्तर्विनिक्षिपेत् ॥४२॥
इत्युक्तो द्रुतिसारनामकरसो बन्ध्यामयध्वसनः
पुत्तौयः खलु सूतिकामयहरो वृष्यश्चिरायुष्करः ।
सम्यक्सिद्धबलिद्रुतिप्रकलितो गुञ्जामितः सेवितः
कुर्व्यात्तीव्रतरा क्षुधं त्वथ महारोगादिरोगान् जयेत् ॥४३॥

मध्यप्रमाणोपलेन पुट दद्यात्, एव द्वादशवार कुर्व्यात्, प्रतिपुटञ्च लिङ्गिनीपत्र-
रसेनाप्लाव्य दिनमेकं स्थापयेत् । एव पुटयित्वा बन्धूकपुष्पस्वरसेन लक्षणास्वरसेन
च सम्मर्द्य संशीष्य चूर्णयित्वा च स्थापयेदिति । “रोगहृदयोगयुक्त” इत्यनन्तरं
क्वचित् “समजीर्णाभस्तेन भक्षेत साधयेत् खलु । अन्यथा न यथाप्रोक्तं फलं
दत्तं दुरव्रवीत् ॥ पाण्डुरस्यैव हृणौ प्रमेहगुदजातीसारयन्त्रापहं सद्यो दीपनपाचनो
क्वचिकरो नि शेषगुल्मापहः । कासश्वासवलासपीनसमक्षत्पित्ताग्निमात्यन्तिकं वृष्य
पुष्टिकरं समस्तगदहृदयोगेन सद्योजितम् ॥ इति योगः ” इत्यधिकं पाठः ॥३०—४०॥

द्रुतिसारे—व्योमजद्रुत्या द्रुताभे, अभद्रुतिप्रकारास्तु रसेन्द्रचिन्तामणौ यथा—
“अगस्त्यपदनिर्व्यासेर्मदितं शूरणोदरे । गोष्ठभूस्थं घनं मांसं जायते जलसन्निभम् ॥”
इति । अन्यच्च—“स्वरसेनं वज्रवज्रा पिष्टं सौवर्चलान्वितं गगनम् । पक्वञ्च शराव-
पुटे बहुवारं भवति रसरूपम् ॥ निजरसबहुपरिभावितासुरदालीचूर्णवापेन
द्रवति पुनः सस्थानं भजते कनकत्वं कालेऽपि ॥” इत्यादयो बहवः । युक्तं निक्षिप्त-
मित्यर्थं, तुल्याशं द्रुताभसमं स्वर्णयुगसं स्वर्णसंयुक्तं पारदमित्यर्थं, तुल्याशम्
अभद्रुतिरुत्थं स्वर्णयुग्ं द्विभागस्वर्णं रसमित्यर्थो वा । मल्लसम्पुटके शरावसम्पुटे ।

मंतः सर्वाभयध्वसी रसोऽय हरिसूचितः ।
 जीवत्पुत्रप्रद स्त्रीणा यौवनस्थैर्यदायकः ॥४४॥
 भूतप्रेतपिशाचाना भयेभ्योऽभयदायकः ।
 जडाना दोहदार्त्ताना मन्दबुद्धिमतामपि ॥ ४५॥
 मण्डूकीरससयुक्तो दातव्यो वचया सह ।
 जन्मबन्ध्याः काकबन्ध्या स्मृतवत्साश्च याः स्त्रियः ॥
 तासा पुत्रोदयार्थाय शम्भुना सूचितः पुरा ॥४६॥
 अथ बन्ध्यागर्भसम्प्राप्तिः ।—

अथ सर्पाचीप्रयोगः ।—

समूलपत्रा सर्पाचीं रविवारे समुद्धरेत् ।
 एकवर्णगवा क्षौरैः कन्याहस्तेन पेष्टयेत् ॥४७॥
 ऋतुकाले पिबेद्वन्ध्या पलाङ्गं तद्दिने दिने ।
 क्षौरशाल्यन्नमुद्गञ्च अल्पाहारं प्रकल्पयेत् ॥४८॥
 उद्वेगं त्वय शोकञ्च दिवा निद्राञ्च वर्जयेत् ।
 न कर्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेच्छौतमातपम् ॥
 एव सप्तदिनं कुर्याद्वन्ध्या भवति गर्भिणी ॥४९॥

बलि गन्धकम् , अत्र गन्धकस्य निष्कमानतोक्त्या स्वर्णाक्षोरपि तथात्वसधिगन्तव्यम् ।
 शतवार पुटेदित्यत्र प्रतिपुट गन्धकनिष्क दातव्यमिति बोध्यम् । पुत्तीयं पुत्तहितं
 पुत्तप्रद इत्यर्थः । सम्यगिति ।—सम्यक् यथाविधि सिद्धया निष्पादितया बलिद्रव्या
 यन्मन्त्रद्वेष्टेन, द्रुतगन्धकेन, प्रकलित मिश्रित । हरिसूचितं हरिणा प्रचारित
 इत्यर्थः , “हरिसूचितं” इत्यत्र “नन्दिनोदित” इति पाठान्तरम् । दोहदार्त्ताना
 गम्भीरलाषापूरणजनितपीडितानामित्यर्थः । मण्डूकीरससयुक्तं मण्डूकी मण्डूकपर्णी
 ज्ञान्नी वा तद्रससहितं , जन्मबन्ध्यादिभ्यः वचामण्डूकीरसाभ्या सह दातव्योऽयं
 रस इत्यर्थः । शम्भुना सूचितं पुरा पूर्वकाले भगवता शिवेन आविष्कृत
 इत्यर्थः ॥ ४१—४६ ॥

सर्पाचीप्रयोगः—सर्पाची सर्पकङ्काली “पानशिडलि” इति ख्याताम् , रास्त्रा-
 विशिष वा । कन्याहस्तेन कुमारीहस्तेन, अनूढाहस्तेनेत्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

अथ देवदालीप्रयोग ।—

देवदालीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
निष्कत्रयं गवा क्षीरैः पूर्ववत्क्रमयोगतः ॥ ५० ॥
बन्ध्या प्रलभते गर्भं दिनं पथ्यं यथा पुरा ॥ ५० ॥

अथ शरपुङ्खाप्रयोग ।—

शीततीयेन सम्पिष्टं शरपुङ्खीयमूलकम् ।
कर्षं पीत्वा लभेन्नर्भं पूर्ववत्क्रमयोगतः ॥ ५१ ॥
नो चेदपरमासे तु कारयेत् पूर्ववत् फलम् ।
पतिसङ्गे लभेन्नर्भं नात्र कार्या विचारणा ॥ ५२ ॥

अथ रुद्राचादिप्रयोग ।—

एकमेव तु रुद्राक्षं सर्पाक्षी कर्षमात्रकम् ।
पूर्ववच्च गवा क्षीरैर्ऋतुकाले प्रदापयेत् ॥ ५३ ॥
महागणेशमन्त्रेण रक्षा तस्यास्तु कारयेत् ।
एवं दिनत्रयं कुर्याद्वन्ध्या भवति पुत्त्रिणी ॥ ५४ ॥

अथ श्वेतकण्टकारीप्रयोग ।—

सुश्वेतकण्टकार्याश्च मूलं तद्वच्च गर्भकृत् ॥ ५५ ॥

देवदालीप्रयोगे—देवदालीयमूलं हस्तिघोषकमूलम् । पुष्यभास्करे पुष्यानक्षत्र-
संस्थे सूर्ये इत्यथ, भास्करस्य पुष्यर्चस्थितिकालस्तु सौरमभस तृतीयाशीन-चतुर्थदिना-
दारभ्य सप्तदशवासरस्य चत्वारिंशद्वह्णान् यावत् । पूर्ववत्क्रमयोगतः ऋतुकाले
पूर्वगोक्तविधानेनेत्यर्थः । एवमुत्तरवाप्यवगन्तव्यम् ॥ ५० ॥

शरपुङ्खाप्रयोगे—अपरमासे परमाक्षीय ऋतुकाले इत्यर्थः ॥ ५१।५२ ॥

रुद्राचादिप्रयोगे—एकमेव रुद्राक्षम् एक रुद्राक्षगुडकम् । महागणेशमन्त्रस्तु
“ओ नमो महाविनायकाय अमृत रक्ष रक्ष, मम फलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन
स्वाहा” इति ॥ ५३।५४ ॥

श्वेतकण्टकारीप्रयोगे—सर्वं स्यादम् ॥ ५५ ॥

अथ विष्णुकान्ताप्रयोगः ।—

पूर्वपुत्रवती तासा कर्म तद्वच्च कथ्यते ।
पेषयेन्महिषीक्षीरैर्विष्णुकान्ता समूलकाम् ॥५६॥
महिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत् ।
एवं दिनं दिनं कुर्यात् पथं युक्त्या च पूर्ववत् ॥
गर्भं प्रलभते नारी काकवन्ध्या सुशोभनम् ॥५७॥

अथ अश्वगन्ध्याप्रयोगः ।—

अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्पभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरैः पलाईं पाययेत् सदा ॥
सप्ताहान्नभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ॥५८॥

अथ मृतवत्सालक्षणम् ।—

गर्भः सम्भूतमात्रस्तु पक्षात् मासाच्च वत्सरात् ।
म्रियते द्वित्रिवर्षैर्वा यस्याः सा मृतवत्सका ॥
तत्र योगः प्रकर्त्तव्यो यथा शङ्करभाषितः ॥५९॥

अथ शङ्करीकटैव्यपाश्रयचिकित्सा ।—

मार्गशीर्षेऽथवा ज्यैष्ठ्ये पूर्णाया लेपिते गृहे ।
नूतन कलसं पूर्णं गन्धतोयेन कारयेत् ॥६०॥
शाखाफलसमायुक्तं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णमुद्रिकायुक्तं षट्कोणे मण्डले स्थितम् ॥६१॥

विष्णुकान्ताप्रयोगे—पूर्वपुत्रवती पूर्वं प्रथमम् एकवारमेवेत्यर्थः, पुत्रवती या काकवन्ध्या इत्यर्थः । कर्म तद्वत् पुत्रवत् कर्म, पुत्रप्रद कर्मेत्यर्थः । विष्णुकान्ताम् अपराजिताम् । दिनं दिनं दिवसद्वयमित्यर्थः ॥ ५६।५७ ॥

अश्वगन्ध्याप्रयोगे—अश्वगन्धीयमूलम् अश्वगन्ध्यामूलम् ॥ ५८ ॥

मृतवत्सालक्षणे—सर्वं सुगमम् ॥ ५९ ॥

शङ्करीकटैव्यपाश्रयचिकित्साया—पूर्णाया पञ्चम्या दशम्या पौर्णमास्या वा तिथौ । लेपिते इत्यत्र गोमयेन इति पूरणीयम् । सुवर्णमुद्रिकायुक्तं स्वर्णमुद्रासयुक्तम् ।

तन्मध्ये पूजयेद्देवीमैकान्तानामविश्रुताम् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्धूप-दोषैर्नैवेद्यसयुते ॥६२॥
 अर्चयेद्भक्तिभावेन मयैर्मांसैः समत्थकैः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवो तथा ॥६३॥
 वाराहो च तथा चैन्द्री षट्पत्रेषु च मातृकाः ।
 पूजयेन्मन्त्रलिङ्गेन श्रीङ्कारैर्नामसयुतैः ॥६४॥
 दधिभक्तेन पिण्डानि सप्तसङ्ख्यानि कारयेत् ।
 षट्सङ्ख्या षट्सु पत्रेषु आहृत्य कल्पयेत् पृथक् ॥६५॥
 उल्लेख्य सप्तक पिण्डं शुचिस्थाने वह्निः क्षिपेत् ।
 तैर्भुक्तेर्गृहभागच्छेच्चक्राग्रे योगमाचरेत् ॥६६॥
 कन्यकायोगिनीरामा भोजयेत् सकुटुम्बकम् ।
 दक्षिणा दापयेत्तासां देवताग्रे निवेद्य च ॥६७॥
 विसर्ज्य देवताञ्चाथ नद्यां तत् कलसोदकम् ।
 शकुनं वीक्षयेद्बीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥६८॥
 विपरीते पुनः कुर्यादुद्योगं तद्वत् सुसिद्धिदम् ।
 अतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीवी सुतो भवेत् ॥६९॥
 “ओं क्वा क्कीं एकान्तदेवतायै नमः ।” अनेन मन्त्रेण पूजा
 जपश्च कार्यः ।

षट्कोणे मण्डले स्थितं षट्कोण मण्डलं लिखित्वा तदुपरि कलसं स्थापये
 दित्यर्थः । एकान्तानामविश्रुताम् एकान्ता इति नाम्ना ख्याताम् । मन्त्रलिङ्गेन
 तत्तद्देवताया वीजमन्त्रेण इत्यर्थः । श्रीङ्कारैर्नामसयुते श्रीं ब्राह्मेयं नम इत्यादि
 रूपैरित्यर्थः । कल्पयेत् पृथक् ब्राह्मीत्यादिदेवताभ्य उक्त्यग्रे कुर्यादित्यर्थः । उल्लेख्य
 षट्सङ्ख्या एकान्ताया देव्या नामोल्लेखं कारयित्वा निवेद्येत्यर्थः । तैः सप्तभिः पिण्डैः
 भुक्तेः, कौश्वत प्राणिभिरिति शेषः, तेषु भुक्तेषु सत्सु इत्यर्थः । चक्राग्रे मण्डलसम्मुखे
 इत्यर्थः, उपविश्येति शेषः, योगमाचरेत् देव्या ध्यानं कुर्यादित्यर्थः । शकुन
 मिति ।—बीमान् पुरोहित शकुन शुभसूचकनिमित्तं वीक्षयेत्, मृतवत्सामिति शेषः ।
 शुभेन शुभशकुनदर्शनेन शुभं कल्याणं पुत्रस्य दीर्घजीवनप्राप्तिरूपमित्यर्थः, आदिशेत्

अथ युक्तिव्यपाश्रये बन्ध्याककोटकीप्रयोगः ।—

प्राङ्मुखः कृत्तिकाऋते बन्ध्याककोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेषयेत्तोये कर्षमात्रं पिबेत् सदा ॥
ऋतुकाले तु सप्ताह दीर्घजोवी सुतो भवेत् ॥७०॥

अथ प्रथममासे पञ्चकादिकत्वे ।—

अकस्मात् प्रथमे मासे गर्भं भवति वेदना ।
गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पञ्चकोशीरचन्दनम् ॥
पलमात्रं पिबेन्नारी त्र्यहार्द्धं स्थिरो भवेत् ॥७१॥

अथ द्वितीयमासे नीलोत्पलादिकत्वे ।—

नीलोत्पलं मृणालञ्च खण्डौ कर्कटशृङ्गिका ।
गोक्षीरैर्द्वितीये मासि पीत्वा शम्यति वेदना ॥७२॥

अथ तृतीयमासे श्रीखण्डादिकत्वे ।—

श्रीखण्डं तगरं कुष्ठं मृणालं पद्मकेशरम् ।
पिबेच्छीतोदकेऽपिष्टं तृतीये वेदना न हि ॥७३॥

अथ तृतीयमासे नीलोत्पलादिकत्वे ।—

नीलोत्पलमृणालानि गोक्षीरैश्च कशेरुकम् ॥७४॥

जानीयात् । विपरीते दृग्दृष्टवशात् अशुभशकुने दृष्टे इत्यर्थः । “क्रा क्रीम्” इत्यत्र
“क्री क्रीम्” इति पाठान्तरम् ॥ ६०—६८ ॥

युक्तिव्यपाश्रयचिकित्साया बन्ध्याककोटकीप्रयोगे—बन्ध्याककोटकी तिस्र-
ककोटकीम् ॥ ७० ॥

प्रथममानिकपञ्चकादिकत्वे—पद्मक पञ्चकाष्ठम् । अन्दन रक्तचन्दनम् । पलमात्र-
मिति त्राणा मिलिताना ज्ञातव्यम् ॥ ७१ ॥

द्वितीयमासिकनीलोत्पलादिकत्वे—खण्डौ मुद्गपर्णी, “खण्डम्” इति पाठे—
इक्षुविकारविशेष, “खण्डगुड” इति भाषा ॥ ७२ ॥

तृतीयमासिकश्रीखण्डादिकत्वे—श्रीखण्ड श्वेतचन्दनम् ॥ ७३ ॥

तृतीयमासिकनीलोत्पलादिकत्वे—मृणालानीति बहुवचनं पद्मोत्पलकुमुदा-
हीना मृणालविधानायम् ॥ ७४ ॥

अथ गर्भिणीज्वरे पाठादिकषायः ।—

पाठामुस्तावयः स्यात्स्व-सारिवापञ्चकैः शृतम् ।

शीतं तोयं निहन्त्याशु गर्भिणीज्वरवेदनाम् ॥७५॥

अथ गर्भिणीज्वरे छिन्नादिकषायः ।—

छिन्नाश्रीपर्णिकाकाथः सिताक्षौद्रयुतो हरिः ।

गर्भिणीनां ज्वरं घोरं लङ्केशमिव राघवः ॥७६॥

अथ गर्भिणीज्वरे पयस्यादिकषायः ।—

पयस्यासारिवायष्टी-बलालोध्रमधूङ्गवः ।

दुग्धेन मिश्रितः काथो हरेद्गर्भवतीज्वरम् ॥७७॥

दुजेयः सर्वरागेषु गर्भिणीनां ज्वरं खलु ।

तापो जूर्तिषु गर्भस्य विक्रिया कुरुतेतराम् ॥७८॥

अथ गर्भिण्यतिसारे वृक्षकत्वगादिकषायः ।—

वृक्षकत्वग्धनो देव-दारुदारुविभावरी ।

गर्भिण्या अतिसारघ्नः काथ एषां भवेद्दध्नुवम् ॥७९॥

अथ गर्भिण्यतिसारे श्रीपण्यादिबलादिकाथौ ।—

श्रीपर्णीयष्टिगोप्यब्द-दार्वाकाथोऽतिसारनुत् ।

बलादुरालभापाठा-शुण्ठीमुस्ताकषायवत् ॥८०॥

गर्भिणीज्वरे पाठादिकषाये—वयः स्यात् ब्राह्मी आमलक वा । अस्तु बालकम् ।
सारिवा अनन्तमूलम् ॥ ७५ ॥

गर्भिणीज्वरे छिन्नादिकषाये—छिन्ना गुडूची । श्रीपर्णिका गान्धारी । सिता-
क्षौद्रे प्रक्षेप्ये ॥ ७६ ॥

गर्भिणीज्वरे पयस्यादिकषाये—पयस्या क्षीरकाकीली । मधूङ्गवः मधु-
बधूकसारः तज्ज । दुग्धीऽत्र प्रक्षेपविधया प्रयोज्य । जूर्तिषु ज्वरेषु तापः
ज्वरसन्ताप इत्यर्थः । जूर्तिषु इत्यत्र बहुवचनं ज्वरस्य अष्टविधत्वापेक्षया
अवधातव्यम् ॥ ७७।७८ ॥

गर्भिण्यतिसारे वृक्षकत्वगादिकषाये—वृक्षकत्वक् कुटजवल्कलम् । घनः
सुखकम् । दारुविभावरी दारुहरिद्रा ॥ ७९ ॥

गर्भिण्यतिसारे श्रीपण्यादिकाथ-बलादिकाथयोः ।—गोपी सारिवा । बला ..

अथ गर्भिण्या उदावर्त्तादौ पुनर्नवादिक्वाथ ।—

जातः पुनर्नवाद्राभ्या काथ' क्षीरयुतो निशि ।

पीतो हरेदुदावर्त्तं गुल्मार्शं शोफवेदनाम् ॥८१॥

अथ गर्भिण्या शोथादौ अन्यादिक्वाथ निर्गुण्डादचूर्णञ्च ।—

घृतक्षीरगुडान्याऽऽर्द्र-क्वाथ' सिङ्गेन चूर्णिताम् ।

कणां सयोज्य सेवेत शोफपित्तापनुत्तये ॥८२॥

अथ गाम्भीशोथे पुनर्नवादिलेप ।—

पुनर्नवावचाकल्क-धान्यैर्लेपोऽतिशोफनुत् ॥८३॥

अथ गर्भिण्या उदावर्त्तादौ वर्षाभृक्काथ ।—

गुडान्यसहित काथ वर्षाभूमूलसाधितम् ।

उदावर्त्तं च शोफे च गर्भिणीं पाययेद्भिषक् ॥८४॥

अथ गर्भिण्या पित्तार्त्तं यष्टिकादियवागू ।—

पित्तार्त्तं हन्ति यष्टोका-द्राक्षाभलकसाधिता ।

पीता दुग्धयवागूश्च गर्भिणोनामसंशयम् ॥८५॥

मुक्ताकषायवत इत्यत्र बलादिकषायो यथा अतिसारनुत् तथा श्रीपण्यादिकाद्योऽपि अतिसारनुत्, एवञ्च श्रीपण्यादिना प्रथमो योग बलादिना च द्वितीयो योगः अवगन्तव्य ॥ ८० ॥

गर्भिण्या उदावर्त्तादिषु पुनर्नवादिक्वाथे—क्षीरयुत दुग्धप्रक्षेपयुक्त ॥८१॥

गर्भिण्या शोथादौ अन्यादिक्वाथ निर्गुण्डादचूर्णयोः,—अन्या हरीतकी । आर्द्रम् आद्रकम् । सिङ्गेन निर्गुण्डा । घृतक्षीरगुडान्यार्द्रक्वाथ इत्यनन्तरं सेञ्ज इति शेषः, तथा चूर्णिता कणाञ्च सिङ्गेन सयोज्य सेवेत इत्यन्वयः, हरीतक्यार्द्रक्वाथे घृतादिवयः प्रक्षिप्य शोथादिनाशनाय पिबेत् तथा निर्गुण्डाचूर्णं पिप्पलीचूर्णञ्च ऐक्यं सेवेत इति निष्कर्षः । “घृत सयोज्य” इत्यत्र “घृतक्षीरगुडान् वार्द्रक्वाथं सिङ्गानुचूर्णितं । सयोज्य नित्यम्” इति कुवचित पाठः ॥ ८२ ॥

गम्भीशोथे पुनर्नवादिलेपे—कल्कः शिक्कः । धान्यं धन्याकः । अत्र “पुनर्नवावचाकल्को धान्यैर्लेपः” इति पाठकल्पना साक्षीयसी, तथात्वे धान्यैः धान्यगुणैरित्यर्थः, काञ्जिकैरिति यावत् ॥ ८३ ॥

गर्भिण्या उदावर्त्तादिषु वर्षाभृक्काथे—गुडान्ययोः प्रक्षेपः ॥ ८४ ॥

गर्भिण्या पित्तार्त्तं यष्टिकादियवागू—दुग्धयवागू दुग्धमिश्रिता यवागू-

अथ गर्भिण्या श्वासकासे तित्तादिकषायः ।—

तित्ताहरीतकीभार्गी-वचाशुण्ठीकषायकम् ।

सगुडं पाययेद्देव्यः श्वासकासापनुत्तये ॥८६॥

अथ गर्भिणीकासे मरिचप्रयोगः ।—

मरीचचूर्णं सक्षौद्र-सिताज्यं कासनाशनम् ॥८७॥

अथ गर्भिण्या वान्तौ लाजादिकषायः ।—

लाजैलाकीलमज्जास्त्रं निपीतं वान्तिनाशनम् ॥८८॥

अथ गर्भिण्या हिक्काया बालविल्वप्रयोगः ।—

बालविल्वोद्भवः काथो हिक्कां हन्यात् समाक्षिकः ॥८९॥

अथ गर्भिण्या अग्निमान्ये अजमोदादिचूर्णम् ।—

अजमोदाऽश्वगन्धा च द्वे कणौ जीरकं तथा ।

लीढा मधुगुडोपेता निहन्त्युर्मन्दवक्रिताम् ॥९०॥

अथ गर्भिण्या वातरोगे बालादिक्षीरे क्षीरयवागूश्च ।—

बालविल्वविदारौभिः पृश्निपर्ण्या च साधितम् ।

क्षीरं क्षीरयवागूऽपि पिबेद्वातक्षतामये ॥९१॥

इत्यर्थः, यष्टिकादीनां क्राधेन कल्केन वा यवागूं साधयित्वा दुग्धेन सह पिबेदिति निष्कर्षः ॥ ८५ ॥

गर्भिण्याः श्वासकासे तित्तादिकषाये—गुडं प्रलेप्य ॥ ८६ ॥

गर्भिणीकासे मरिचप्रयोगे—मरिचचूर्णस्य साधकद्वयं क्षौद्रादिभिरवल्लिह्यम् ॥८७॥

गर्भिण्या वान्तौ लाजादिकषाये—कीलमज्जा वदरफलास्थिमध्यम् । “कीलमज्जा” इत्यत्र “अङ्गुलीमज्जा” इति पाठान्तरम् । अत्रु काथ ॥ ८८ ॥

गर्भिण्या हिक्काया बालविल्वप्रयोगे—बालविल्वं विल्वशलाटु ॥ ८९ ॥

गर्भिण्या अग्निमान्ये अजमोदादिचूर्णं—द्वे कणौ पिप्पली गजपिप्पली च ॥९०॥

गर्भिण्या वातामये बालादिक्षीरे—बालं बालकं, विल्वं विल्वपेक्षी । “विदारौभिः” इत्यत्र “विदारौभ्याम्” इति पाठकल्पना साधीयसी, तथात्वे बालविल्वं विल्वशलाटु । क्षीरयवागूऽपि बालविल्वलादिसाधितक्षीरेण पक्वया यवागू इत्यर्थः, यवागू इत्यत्र विवक्षावशात् तृतीया, यवागू पिबेदित्यर्थः । “क्षीरयवागू वा” इति पाठकल्पना साधीयसी ॥ ९१ ॥

अथ गर्भिण्या मूत्ररोगे श्वदष्टादिकाथ ।—

श्वदंष्ट्राबलयोः काथो मूत्ररोगे प्रशस्यते ॥८२॥

अथ गर्भिण्या मासानुमासिकयोगा ।—

सुरटान् वयस्या च शाकबीजञ्च यष्टिका ।

बला कृष्णतिलास्ताम्ब-वल्ली चाश्मन्तकस्तथा ॥८३॥

नीलोत्पलं वयस्या च गुड्ची सारिवा तथा ।

मधुयष्टी च पद्मञ्च रास्ना सारिवया सह ॥८४॥

काश्मर्यो बृहती क्षीरी शृङ्गवल्लीत्वचौ घृतम् ।

मधुपर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा घृन्निपर्णिका ॥८५॥

सितामधुकशृङ्गाट-द्राक्षाविसकशेरुकाः ।

सप्तश्लोकाईनिर्दिष्टान् योगान् सप्त पयोऽन्वितान् ॥

पिवेत् क्रमेण मासेषु गर्भस्त्रावाटिवारणान् ॥८६॥

गर्भिण्या मूत्ररोगे श्वदष्टादिकाथे—मूत्ररोगे मूत्रकृच्छ्रादौ ॥ ८२ ॥

मासिकयोगेषु सुरदाविन्यादिप्रथममासिकयोगे—वयस्या चौरकाकोली, सृश्रुते “वयस्या” इत्यत्र “पयस्या” इति पाठः । शाकबीजं शाकं मरुजद्रुमविशेषं “शेगुन्” इति भाषा, तस्य बीजम् । यष्टिका मधुयष्टिका । वल्ल्यादिद्वितीयमासिकयोगे—“बला” इत्यत्र “शतावरी” इति सृश्रुते पाठः । ताम्रवल्ली मज्जिष्ठा । अश्मन्तकं अस्मन् लोटकं । नीलोत्पलानिन्यादिद्वितीयमासिकयोगे—वयस्या चौरकाकोली, “वयस्या” इत्यत्र “पयस्या” इति पाठान्तरम् । “वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा” इति सौश्रुतपाठे—लता दूर्वा प्रियङ्गुर्वा । उत्पलसारिवा अनन्तमूलम् । मधुयष्टी-त्यादिचतुर्थमासिकयोगे—पद्मं पद्मपुष्पम्, “पद्मस” इत्यत्र “पद्मा” तथा “सारिवया” सह इत्यत्र “अनन्तासारिवा” इति सौश्रुतपाठे—पद्मा भार्गी । काश्मर्य इत्यादि-पञ्चममासिकयोगे—काश्मर्यं गाम्भारीफलम् । क्षीरी क्षीरिका पञ्च क्षीरि-वृक्षा वा, एकवचनन्तु क्षीरित्वसामान्यात् । शृङ्गं पद्मं, जीवकं वा, वल्ली कैवर्तं मुस्तकं, लक्ष् गुडलक्ष् । “काश्मर्यो . . घृतम्” इत्यत्र “वृक्षो काश्मरी चाग्नि-क्षीरिशृङ्गास्त्वचौ घृतम्” इति सौश्रुतपाठे तथा “वृक्षतीक्ष्णकाश्मर्यक्षीरिशृङ्गास्त्वचौ घृतम्” इति वाग्भटपाठे च—क्षीरिशृङ्गास्त्वच-क्षीरिणा क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां शृङ्गा-अविकसितपत्रमुकुलानि लक्ष्यं वल्लकलानि चेत्यर्थः । “घृतम्” इत्यत्र “विसम्”

अथ गर्भिणीवाते उशीरादिचौरम् ।—

उशीरयष्टीसंसिद्धं गर्भिणीवातहृत् पयः ॥८७॥

अथ गर्भिणीवाते द्राक्षादिववागू ।—

द्राक्षायष्टिकसिद्धा च यवागूश्च तथाफला ॥८८॥

अथ गर्भिण्या पित्ते बलादिकाथ ।—

बला वासा पृथक्पर्णी-निर्य्यूहश्चापि पित्तनुत् ॥८९॥

अथ गर्भिण्या कामलादौ बलादिकाथ ।—

स पुनश्चिन्नया युक्तो गर्भिणीकामलापहः ।

कासं श्वासं तथा रक्त-पित्तञ्चाशु विनाशयेत् ॥९०॥

अथ गर्भिण्या सर्वरोगे बलाप्रयोगः ।—

अष्टुतं सष्टतो वाऽपि सदुग्धो वाऽप्यदुग्धवान् ।

एक एव बलाकाथो गर्भिणीसर्वरोगनुत् ॥९१॥

अथ मूढगर्भाया लक्षणम् ।—

विलोमवायुना गर्भो जीवन् यदि न निःसरेत् ।

स गर्भसङ्ग इत्युक्तो मूढगर्भः— ॥९२॥

इति चक्रदत्तोक्तः पाठः । मधुपर्णीत्यादिषष्ठमासिकयोगे—मधुपर्णी यष्टिमधु ; “मधुपर्णी” इत्यत्र “मधुयष्टिका” इति चक्रदत्तोक्तः पाठः । सितेत्यादिसप्तमासिकयोगे—विस सृणालम् । पयोऽन्वितान् दुग्धसयुक्तान् , कल्कविधया एते उपयोज्या , केचित्तु चौरपाकपरिभाषया इत्याहुः ॥ ८३—८६ ॥

गर्भिणीवाते उशीरादिचौदे—यष्टी यष्टिमधु ॥ ८७ ॥

गर्भिणीवाते द्राक्षादिववाग्वा—षडङ्गपरिभाषया शृतेन द्राक्षामधुककाथेन सिद्धा यवागू । तथाफला पूर्ववत् वातहृदा इत्यर्थे ॥ ८८ ॥

गर्भिण्या पित्ते बलादिकाथे—पृथक्पर्णी पृथ्विपर्णी ॥ ८९ ॥

गर्भिण्या कामलादौ बलादिकाथे—स पुन बलादिनिर्य्यूह पुन । छिन्नया गुडूच्या , छिन्नासव प्रक्षेपविधया योज्या , छिन्नासहिताना बलादीनां निर्य्यूहो वा ॥ ९० ॥

गर्भिण्या सर्वरोगे बलाप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ९१ ॥

अथ अन्तर्मृतापत्याया लक्षणम् ।—

“—मृते शिशौ ।

स्तब्धाधानं शिशिरजठरं सास्यशोषं समूर्च्छं
गर्भास्पन्दः श्वसनकमहा-पूतिगन्धो भ्रमार्तिः ।
कृच्छ्रीच्छामोऽसितरुचिवपु स्तब्धनेत्रे व्यथोष्ण
विण्मूत्रार्तिर्भवति हि मृतापत्यगर्भाङ्गनायाः ॥१०३॥

अथ मूढगर्भाया असाध्यलक्षणम् ।—

अकालश्वाससयुक्ता बद्धभ्रष्टभगान्विता ।
शीताङ्गी पूतितोद्गारा मूढगर्भा न जीवति ॥१०४॥
अथ मूढगर्भचिकित्सा ।—

अथ करञ्जबीजादिप्रलेपे अहिनिर्मोकस्तुहीचौरप्रयोनौ च ।—

बीजं करञ्जसञ्जातं कपित्थतुलसीजटा ।
दुग्धे पिष्ट्वा विलिप्याथ नाभिपत्करलेपतः ॥१०५॥
सुरया वाऽहिनिर्मोकैः सम्यग्योनिप्रधूपनात् ।
सुखं सूते बधूर्मूर्ध्नि स्तुक्पयःक्षेपणादपि ॥१०६॥

स्त्रीरोगसान्त्वनाय मूढगर्भचिकित्सित विवक्षु तल्लक्षणमाह, विलोमेति ।—
विलोमवायुना प्रतिलोमवायुना । गर्भसङ्गं गभानि सरणं मूढगर्भं इत्युक्तं ॥१०२॥

अन्तर्मृतापत्याया लक्षणमाह, मृते इति ।—शिशौ मृते गभान्तर्मृते इत्यर्थः ।
स्तब्धाधानं स्तब्धता देहस्य जडता आपानञ्च । शिशिरजठरम् उदरस्य शैत्यम् ।
गर्भास्पन्दः गभस्य निश्चलता । श्वसनकमहापूतिगन्धः श्वसनके निश्वासे महान्
पूतिगन्धः दुर्गन्धः । असितरुचिवपु कृष्णवर्णदेहः । विण्मूत्रार्तिः विण्मूत्रसङ्गः
इत्यर्थः ॥१०३॥

मूढगर्भाया असाध्यलक्षणमाह, अकालेति ।—अकालश्वाससयुक्ता श्वासहेतो
अमादेरभावेऽपि पुनः पुनः दीर्घनिश्वासनिक्षेपिणी । बद्धेति ।—बद्धः रुद्धच्छिद्र
इत्यर्थः, सष्टः स्वस्थानाच्चलितश्च भगः योनिं तेन अन्विता युक्ता सङ्कुचितयोनिः,
चलितयोनिश्च इत्यर्थः । पूतितोद्गारा पूतिता दुर्गन्धिता उद्गारे यस्या सा ॥१०४॥

सुखप्रसवायं करञ्जबीजादिप्रलेपे—कपित्थतुलसीजटा कपित्थतुलसीमूलम् ।

अथ हलिनौप्रयोगः ।—

हलिनौमूलिका नाभि-गुह्यवस्तिप्रलेपिता ।

विशल्यां कुरुते नारीं श्वेतपुष्पा च सा क्षणात् ॥१०७॥

अथ यष्टिकादिकल्कः ।—

यष्टीलुङ्गजटा पिष्टा पीता सूतिकरी ध्रुवम् ॥१०८॥

अथ लाङ्गल्यादिलेपः ।—

लाङ्गलीमधुसिन्धूत्यैर्योनिलेपात् स्रवेद्धधूः ॥१०९॥

अथ मातुलङ्गीरक्षाप्रयोगौ ।—

मातुलङ्गाश्च मूले च रक्षाया वा कटिस्थिते ॥११०॥

अथ सिद्धार्थादिवस्तिः ।—

सिद्धार्थमागधीकुष्ठ-गोलीमीमिषिकल्कितः ।

निरूहः स्नेहपटयुक् जरायु पातयेत्तराम् ॥१११॥

विलिप्य इत्यत्र नाभिपत्करमिति शेषः, सुखं सूते इत्युत्तरेणान्वयः । नाभिपत्करलेपतः इत्यस्य सुरया इत्यनेन सम्बन्धः, सुरया वा करञ्जव्रीजादिकं पिष्ट्वा नाभिपत्करलेपात् सुखं सूते इति निष्कर्षः । अहिनिर्मीकं कुह्वीचीरप्रयोगयोः, —अहिनिर्मीके इत्यत्र अहिशब्देन कृष्णसर्पं याच्यते । कृक्पयः कुह्वीचीरम् ॥ १०५।१०६ ॥

सुखप्रसवार्थं हलिनौप्रयोगे—हलिनौमूलिका लाङ्गलीमूलम् । श्वेतपुष्पा च सा श्वेतपुष्पा हलिनौत्यर्थः, श्वेतपुष्पा श्वेतापराजिता वा ॥ १०७ ॥

सुखप्रसवार्थं यष्टिकादिकल्के—यष्टी यष्टिमधुकं, लुङ्गजटा मातुलङ्गमूलम्, योगोऽयं मधुघृताभ्यां पातव्यं चक्रपाणिघृततन्त्रान्तरौथवचनदर्शनात्, तथा हि— “मातुलङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् । घृतेन सह पातव्यं सुखं नारीं प्रसूयते ॥” इति ॥ १०८ ॥

सुखप्रसवार्थं लाङ्गल्यादिलेपे—मधुना पेषणं कार्यम् । स्रवेत् गर्भं सुखे-दित्यर्थः ॥ १०९ ॥

सुखप्रसवार्थं मातुलङ्गीरक्षाप्रयोगयोः, —कटिस्थिते इत्यस्य “बधू स्रवेत्” इति ध्रुवेण सम्बन्धः, कटिस्थिते कक्षां धृते सति इत्यर्थः ॥ ११० ॥

सिद्धार्थादिवस्ति—गोलीमी श्वेतदूर्वा वचा वा । मिषि मधुरिका, एते कल्कितः सिद्धार्थादिकल्कसंयुतः । निरूह आस्थापनं रुचवस्तिरित्यर्थः । स्नेहपटयुक्

अथ सिद्धार्थकानुवासनम् ।—

सिद्ध सिद्धार्थक तैलं पायी वा स्मरमन्दिरे ।

अनुवासनतः शीघ्रमपरा पातयेद्भवम् ॥११२॥

अथ सूतिकाचिकित्सा ।—

अथ कौरण्टकादिक्वाथ ।—

कौरण्टक कुलत्थञ्च सर्वैरेभि शृतं जलम् ।

युक्तं शकैरया पीतं सूतिशूलज्वरापहम् ॥११३॥

अथ पञ्चमूलक्वाथः ।—

लोहखण्डयुतं पञ्च-मूलिकासाधितं जलम् ।

नाशयेत् सूतिकारोगान् सवातान् विविधान् खलु ॥११४॥

क्षेह तैलादि पटु सैन्धवलवण तदयुक् क्षेहपटुभ्या युक्तं इत्यर्थः । जरायुम् अमरा-
मित्यर्थः । सिद्धार्थादिक समभाग पिष्ट्वा जलेनालोड्य च तैलादिक्षेह लवणञ्च अनुरूप-
मात्रया प्रक्षिप्य निरुह काव्य ॥ १११ ॥

सिद्धार्थकानुवासने—सिद्ध सिद्धार्थादिकलकपक्कमित्यर्थः, सिद्धार्थक तैल सार्धं
तैलम् । अनुवासनं क्षेहवक्षि । सिद्धार्थादिकलकपादेन चतुर्गुणजलेन च स्नापयितुं
पक्ता अनुवासनं कर्त्तव्यम् । अपराम् अमराम् ॥ ११२ ॥

गभिणीचिकित्सानन्तरं सूतिकाचिकित्सासाह । तत्र कौरण्टकादिक्वाथे—
कौरण्टक कुरण्टक पीतपुष्पा भिण्टी तस्य इदं कुरण्टकमूलमित्यर्थः । “सर्वैरेभि”
इत्यस्य बहुले प्रयोगश्चित्य, द्रव्यबहुलाभावात् ॥ ११३ ॥

पञ्चमूलक्वाथे—लोहखण्डयुतं तप्तलोहखण्डसृष्टम् । पञ्चमूलिकासाधितमित्यत्र
पञ्चमूलं महदिति ज्ञातव्यं, दीपनत्वादुष्णवीर्यत्वाच्च । लोहखण्डकमेकं बह्वै प्रताप्य
पञ्चमूलक्वाथे निर्वाप्य च तं क्वाथं पाययेत् । तथा च रसरत्नाकरे—“धापयित्वा-
ऽनले लोहं मुद्गयुषे निषेचयेत् । पञ्चमूलस्य वा क्वाथे पिप्पलीसलिलेऽथवा ॥ घृतं
यूषादि तच्छीघ्रं सर्वसृतीकजाहरम् ॥” इति । योगरत्नाकरेऽप्युक्तं—“पञ्चमूलस्य
क्वाथं वा तप्तलोहेन सज्जतम् । सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तदयुता सुराम् ॥”
इति ॥ ११४ ॥

अथ भूनिम्बादितैलम् ।—

भूनिम्बनिम्बभद्राश्व-गन्धसप्तच्छदत्वचा ।

तैलं पचेत्तदभ्यङ्गात् सूतिकासर्वरोगनुत् ॥११५॥

अथ सौभाग्यशुण्ठी ।—

अञ्जलिद्वितये तोये कंसमात्रपयोऽन्विते ।

तुलार्द्धशर्करां दत्त्वा गुडपाके कृते क्षिपेत् ॥११६॥

एलारिङ्गणिकावेक्ष-व्योषजीरकदीप्यकान् ।

भृङ्गं लवङ्गं बोलञ्च प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥११७॥

मिषि' पञ्चपला धान्यं पलत्रयमित तथा ।

शुण्ठीमष्टपलां सम्यक् विचूर्ण्य परिमिश्रयेत् ॥११८॥

एषा सौभाग्यशुण्ठीति शम्भुदेवेन कीर्तिता ।

सेविता हन्ति सूताया ज्वर रोगमनेकधा ॥११९॥

भूनिम्बादितैले—भूनिम्ब किराततित्तकम् । भद्र मुक्तक, भद्रा प्रसारणीत्यर्थो वा । सप्तच्छदत्वचा सप्तपर्णवल्कलेन । भूनिम्बादीनां पादिककल्केन चतुर्गुणेन जलेन च तैलं पक्तव्यम् । क्वचिदतदनन्तर—“तैलं लाक्षादिकं नाम सर्वानय-विनाशनम् ॥ चन्दनं सारिवा लोप्रं मृहीकाशर्करान्वितम् । क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥ क्रीमेरारत्नुरक्तचन्दनवला धान्याकं वत्सादनीं मुक्तोशीरयवास-पपटव्रषा क्वाथं पिवेद्गर्भिणी । नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तसूतौ वा ज्वरे धोगोऽयं भूनिभि पुरा निगदितं सूत्रामयेषूत्तम ॥” इत्यधिकपाठो दृश्यते ॥११५॥

सौभाग्यशुण्ठ्याम्—अञ्जलिद्वितये कुडवद्वये, शरावमिते इत्यर्थः । तोये तोयदे घृते इत्यर्थः, “नामैकदेशग्रहणेनापि नामसमुदायग्रहणम्” इति न्यायात् तोयशब्देनाव तोयदस्य ग्रहणं, तोयदच्च घृतं तथा च सेदिनी—“तोयदो मुक्तके मेघे पुमानाज्यं नपुंसकम्” इति । तन्वान्तरे घृतपाठदर्शनादत्रापि तोयशब्देन घृतस्यैव ग्रहणमभिप्रेतम् । कंसमात्रपयोऽन्विते दुग्धाढकयुक्ते, द्रवद्वैगुण्यात् षोडशशरावदुग्धसहिते इत्यर्थः । गुडपाके कृते गुडपाकलक्षणं समुदिते इत्यर्थः । रिङ्गणिका कैवर्त्तमुक्तकम् । वेक्ष विडङ्गम् । दीप्यकं यमान्नी कृष्णजीरकं वा, तन्वान्तरे “साजाजी-जीरादपि” इति पाठदर्शनात्, तत्र अजानीशब्देन कृष्णजीरकस्याभिधानम् । भृङ्गं गुडत्वक् । बोल गन्धरस, बोलपत्रमिति वा, तन्वान्तरे “दल” इति

प्लीहान मलबन्धञ्च पाण्डुगुल्मार्कचोस्तथा ।

कासश्वासक्रिमौनग्नि-मान्द्यादिकगदांस्तथा ॥

कायाग्निजननं ह्येतत् सूतिकाश्रुतमुच्यते ॥१२०॥

अथ पर्पटोरस ।—

मञ्जारीमितवज्रहेमजरसैर्व्योमार्ककान्तैर्मृतै-

र्भागैस्तूत्तरवर्द्धितैः समरसैर्गन्धैर्हिकर्षोन्मितैः ।

जात पर्पटिकारसो घृतकणायुक्तो हरेत् सर्वशः

सूतीनां हि महागदान् गदचय नानानुपानान्वितः ॥१२१॥

पाठदर्शनात्, बोलपत्र तेजपत्रसदृशसुगन्धिपत्रविशेष, “वाटियापत्र” इति ख्यातम् । निषि मधुरिका । कायाग्निजननं जठराग्निसन्दीपनम् । शीगरत्ना-
करे तु तीक्ष्णस्थाने सर्पि, कसमावपय स्थाने पयस प्रस्थद्वय, दीप्यकमित्यत्र अनाजी,
बोलमित्यत्र दल तथा भृङ्गादिद्रव्यत्रयस्थाने नागकेशर तेजपत्रञ्च दृश्यते, तथा हि—
“आज्यव्याञ्जलियुग्मसत्र पयस प्रस्थद्वय खण्डित पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते
नागरम् । प्रस्थार्द्धं गुडवर्द्धिपाच्य विधिना सुष्टिष्ये चाप्यक्षात् मिथ्या पञ्चपल पलं
क्रिमिरिपो साजाजिजौरादपि ॥ व्योषाश्चोददलीरगेन्द्रसुमन सद्राविडीना पल पक्व
नागरखण्डसञ्जकमिदं सौभाग्यद योषिताम् ॥” इति । कल्पना चास्या एव—गुण्या
अष्टपल चूर्णं घृतशरावे मनाक् भृष्टा सपादषट्शरावमिता शर्करा जोडशशरावदुग्धेना-
लोड्य तत्र निक्षिप्य गुडपाकविधिना पचेत्, आसन्नपाके च एलादिचूर्णं दत्त्वा अव-
तारयेदिति । क्वचिदेतदनन्तर—“नागरस्य पलायष्टौ घृतस्य पलविंशति ।
क्षीरादकेन सयुक्तं खण्डस्यार्द्धपलं तथा ॥ शताह्वाजीरकव्योष त्रिसुगन्धि यमानिका ।
कारवीमिषिचव्याग्निं मुस्तानाञ्च पलं पलम् ॥ लेहीभूतमिदं सर्वं घृतभाण्डे निधाप-
येत् । त यथाग्निबलं खादेत् प्रसूता च विशेषतः ॥ तत् वर्ण्यं बल्यमायुष्यं बली-
पलितनाशनम् । वयस स्थापनं ह्येतदग्निहृदिकरं परम् ॥ आसवातप्रशमनं
सौभाग्यकरमुत्तमम् । मक्कल्लगूलशमनं सूतिकारोगनाशनम् ॥” इत्यधिक-
पाठः ॥ ११६—१२० ॥

पर्पटोरसे—मञ्जारी साङ्गपादद्वय, तच्च एकभागापेक्षया बौद्धव्य, तन्मिता वज्र-
हेमजरसा वज्र हीरक, हेमज सुवर्णमाक्षिक, रस रसाञ्जन ते ते, अत्र
रज्जादीनां त्रयाणां प्रत्येकं व्योमभागापेक्षया सार्द्धपादद्वयमानं, ततश्च व्योमस्य कोल-

अथ स्वर्णादिप्रयोगः ।—

स्वर्णतारघनभानुतीक्ष्णकं तेषु चैकमतिमात्रमारितम् ।

सूतिकासकलरोगनाशनं रोगहारि विहितानुपानतः ॥१२२॥

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा ।—

अथ योनिशूले निर्गुण्डीप्रयोगः ।—

निर्गुण्डीपत्रनिर्यासो गुडो जीर्णः सुरान्वितः ।

सेवितस्तक्रभक्ताभ्या योनिशूलविनाशन ॥१२३॥

अथ प्रस्रसिन्या कारलीकन्दप्रयोगः ।—

निर्गताऽपि विशेद्योनि कारलीकन्दलेपिता ॥१२४॥

अथ शिथिलयोनौ इन्द्रगोपप्रयोगः ।—

इन्द्रगोपाग्निलेपेन श्लथयोनिर्दृढा भवेत् ॥१२५॥

भागवत वज्रादीनां प्रत्येकं माषकपञ्चोन्मानं ग्राह्यम् । व्योम अक्ष, कालं काल-
लौहम् । भागैस्तूत्तरवद्वितै उत्तरोत्तरमेकैकभागवद्भै । समरसैरित्यादौ रस-
गन्धयोर्निमित्ता कर्षद्वयमान, प्रत्येकमित्यपरे । घृतकणायुक्तं पिप्पलीचूर्णघृत-
सिञ्चितं । वज्रादिकं सर्वं मर्दयित्वा रसपट्टीवत् पचेदिति ॥ १२१ ॥

स्वर्णादिप्रयोगे—तारं रजतम् । घनम् अक्षम् । भानुं तासम् । तीक्ष्णं तीक्ष्ण-
लौहम् । तेष्विति ।—स्वर्णादिष्वेतेषु मध्ये एकं यत्किञ्चिदेकं स्वर्णं वा तारं वा
इत्यादिरूपम् अतिमात्रमारितं सुजीर्णमित्यर्थः । रोगेति ।—विहितानुपानतः तत्त-
द्रोगहितानुपानयोगात् रोगहारि सूतिकासकलरोगव्यतिरिक्तान्यविधिरोगनाशनं, भवेदिति
शेषः ॥ १२२ ॥

सूतिकानन्तरं स्त्रीरोगविशेषयोनिव्यापच्चिकित्सासाह । तत्र योनिशूलहरिनिर्गुण्डी
प्रयोगे—निर्गुण्डीदीनां वयाणां सप्तभागता । “सुरान्वितः” इत्यत्र “सुराघृतः” इति
कस्यचित् पाठः ॥ १२३ ॥

प्रस्रसिन्या कारलीकन्दप्रयोगे—निर्गताऽपि योनि कारलीकन्दलेपिता कारवेल्ली-
मूललेपिता विशेत् अन्तः प्रविशेत्, यदा—या योनिं विशेत् अन्तः प्रविशेत्, साऽपि
कारलीकन्दलेपिता निर्गता वह्निर्निःश्रुता भवेदित्यर्थः, अन्तर्मुखयोनिं वह्निर्भवतीति
वाच्यं, “सुप्रवीमूललेपाच्च प्रविष्टान्तर्बहिर्भवेत्” इति सिद्धयोगदर्शनात् ॥ १२४ ॥

शिथिलयोनौ इन्द्रगोपप्रयोगे—इन्द्रगोपाग्निलेपेन इन्द्रगोपाख्यकीटविशेषप्रलेपेन,

अथ विवृताया माकन्दमूलादिलेप ।—

माकन्दमूलकपर्पूर-मधुभिश्च जरतिस्त्रय ।

कुर्वते स्रवता योनि कन्यकाया इव भ्रुवम् ॥१२६॥

अथ श्रीपर्णीतैलम् ।—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्या तैल सिद्ध तिलोज्ज्वम् ।

तत्तैलं तुलिकेनैव स्तनयोः परिदापयेत् ॥१२७॥

पतितावुच्छितौ स्त्रीणा भवेयाता पयोधरौ ।

गजकुशसमाकारावुन्नतौ परिमण्डलौ ॥१२८॥

अथ बालचिकित्सा ।—

अथ बालस्य गर्भक्लेशनिवारणोपाय ।—

गर्भनिर्गतबालस्य कणास्त्रणं प्रदापयेत् ॥१२९॥

अद्यपि अग्निशब्देनैव इन्द्रगोपशब्देनैव वा इन्द्रगोपाख्यकौटविशेषो लभ्यते, तथाऽपि उक्तपर्व्यायकस्य पदद्वयस्य युगपदभिधानं “पद्मिनीषण्डम्” इत्यादिप्रयोगवत् ज्ञातव्यम् ; अथवा—इन्द्रगोपाख्यसरीसृपविशेषस्य निषेधायम् अग्रे, चित्रकस्य च निषेधार्थं मिन्द्रगोपस्य ग्रहणम् । इन्द्रगोपाग्निं वार्षिककौटविशेष, “आषाढे पीका” इति ख्यातम्, इन्द्रगोपं तदाख्यकौटविशेष, अग्निं चित्रक इत्यर्थो वा, “इन्द्र-गोपाज्यलेपिन” इति पाठान्तरे—आज्यं घृतं, घृतेन इन्द्रगोपं पिष्ट्वा प्रलेपं दातव्यं ॥ १२५ ॥

विवृताया माकन्दमूलादिलेपि—माकन्दमूलम् आस्रवच्छस्य मूलम्, “माकन्दमूल” इत्यत्र “मदफल” इति चक्रोक्तपाठे—“मदं कसूरौ, फलं जातीफलं, किं वा मदफलं मदनफलमेव, एतैर्मधुना पिष्टैर्वीनिप्रपूरणम्” इति शिवदासः । स्रवता सञ्चुचिताम् । योनिं विवृता योनिमित्यर्थः, विवृता योनिं संवृता कुर्वते इति ॥ १२६ ॥

श्रीपर्णीतैले—श्रीपर्णी गाम्भारी तस्या रसं लघुसं तैलाच्चतुर्गुणं, कल्कोऽपि लघु एव स्नेहपादः । तुलिकेन तुलिकेनेत्यर्थः, “तुलिकेन” इति चक्रघृत-पाठः ॥ १२७॥१२८ ॥

सूतिकान्तिशः दुष्टस्तन्यादिपानाम् बालानां रोगसम्भवात् सूतिकानन्तरं बालरोग-चिकित्सिते वक्तव्ये आदौ बालस्य गर्भक्लेशनिवारणोपायमाह, गर्भेति ।—कणास्त्रणं तारितमारितस्त्रणचूर्णम्, कणा पिप्पली, स्त्रणं श्वेति वा ॥ १२९ ॥

अथ सद्योजातबालस्य सज्जाजननीपाय ।—

पाषाणद्वितयं युञ्ज्यात् कास्यभाजनमुच्चकैः ।

तेन त्वस्तः ससन्न स्याद्योनिनिर्गमपीडितः ॥१३०॥

अथ सद्योजातबालस्य ज्वरादिनिवारणीपाय ।—

सुखोष्णैः काञ्चिकैर्बालं सम्प्रोक्ष्य द्वित्रिवारतः ।

द्वयं शिरसि बालस्य घृतपिण्डो ज्वरापहः ॥

शिरोगतविकारघ्नो क्षुब्धो रक्षाकरस्तथा ॥१३१॥

अथ पित्तज्वरे रोहिणीचौरम ।—

भक्ष्यं रोहिणीकल्के सिद्धं पानानुलेपतः ।

ज्वरं पित्तोत्तरं हन्ति मुस्ताकाय इव ध्रुवम् ॥१३२॥

नि सरणकाले अपत्यपथपीडनजनितक्लेशेन नि सज्जस्य सज्जाजननमाह,
पाषाणैति ।—पाषाणद्वितयं प्रस्तरखण्डद्वयं कास्यभाजनं कास्यपात्रं वा उच्चकैः
उच्चशब्दं कृत्वा युञ्ज्यात् वर्धेत, आहत्यादित्यर्थः ॥ १३० ॥

“प्राणिनः सज्जरा एव जायन्ते सज्जरा एव म्रियन्ते” इति चरकोक्त्या भूमिष्ठ-
कालिकज्वरादिनाशकमुपचारमाह, सुखोष्णैरिति ।—ज्वरापहं भूमिष्ठकालिक-
ज्वरापहं, यद्वा—ज्वरशब्दस्य रोगसामान्यवाचित्वात् ज्वरापहशब्देन गर्भरुजापह
इत्यर्थो बोद्धव्यः । शिरोगतविकारं योनिस्पर्शोन्नेन शिरसि चिपिटत्वादिरूप-
तालुपातादिरूपो वा, तं हन्तीति तथोक्तं । सुख्यं श्रेष्ठं ॥ १३१ ॥

पित्तज्वरघ्नरोहिणीचौरं—रोहिणीकल्के सिद्धम् इत्यत्र अनन्तरङ्गीकात् सिद्धाव-
लोकितन्यायेन चौरमिति पठं सनाक्तस्य अन्वेतत्वं, ततश्च रोहिणीकल्के सिद्धं चौरं
भक्षणं कारयितव्यमित्यर्थः, रोहिणी कटुकौ । चौरसाधनञ्च “द्रव्यादष्टगुणं चौर-
जीरात्तोयं चतुर्गुणम् । जीरावशेषं कर्तव्यं चौरपाके त्वयि विधिः ॥” इति परि-
भाषानुसारेण कर्तव्यम् “भक्षणम्” इत्यत्र “भक्षणे” इति कस्यचित् पाठः ।
पानानुलेपतः पानं रोहिणीकल्के सिद्धस्य अम्बसं पानं, तेनैव कल्केन अनुलेपय-
ताभ्याम्, यद्वा—रोहिणीकल्के सिद्धं भक्षणं यवाग्रादिरूपमन्नं, तथा पानानुलेपतः
रोहिणीकल्के सिद्धस्य चौरस्य अम्बसो वा पानात् तस्यैव कल्कस्यानुलेपाच्च
इत्यर्थः । मुस्ताकाय इव इति दृष्टान्तेन मुस्ताकायोऽपि पित्तज्वरं हन्ति इत्यर्थो
देवावगम्यते ॥ १३२ ॥

अथ पित्तज्वरे अश्वत्थक्षीरम् ।—

अश्वत्थपल्लवैश्चाम्ब. क्षीरं पक्वं निषेवितम् ।

पित्तजात ज्वरं तीव्रं बालानां हन्ति निश्चितम् ॥१३३॥

अथ गन्धोत्पलजटादिकल्कः ।—

गन्धोत्पलजटापिष्टा कटुकी नाशयेज्ज्वरम् ॥१३४॥

अथ सहदेव्यादिकूर्णम् ।—

सहदेवोक्ताभृङ्ग-क्षौद्रं लीढं हरेच्छिशोः ।

वमिकासज्वरव्याधौ च क्षौद्रेणातिविषा तथा ॥१३५॥

अथ न्यग्रोधादि क्वाथः ।—

न्यग्रोधजम्ब्वान्मिश्रिषकाणां

क्वाथो रसो वा नवपल्लवानाम् ।

पित्तातिसारज्वरवान्तिमूर्च्छा-

दृष्ट्वा निहन्त्यान्मधुना शिशूनाम् ॥१३६॥

अथ रक्तातिसारहरचूर्णम् ।—

मध्वम्बुशृङ्गीपाठाब्दं रक्तातिसारहृच्छिशोः ॥१३७॥

पित्तज्वरप्लाश्वत्थक्षीरे—अश्वत्थपल्लवे पक्वमम्बु क्षीरञ्च क्षीरपरिभाषया अम्बुः क्षीरञ्चैकस्य पक्त्वा इत्यर्थः, यद्वा—अश्वत्थपल्लवे पक्वम् अम्बु क्वाथः, क्षीरं च इति योगद्वयम् ॥ १३३ ॥

गन्धोत्पलजटादिकल्कः—गन्धोत्पलं कुसुमपुष्पं श्वेतपद्मं वा, तस्य जटा मूलं कन्द इत्यर्थः, जटा जटामासी वा, “जटा” इत्यत्र “जले” इति कुवचित् पाठः, तस्या ताभ्यां वा पिष्टा कटुकी ॥ १३४ ॥

सहदेव्यादिकूर्णम्—सहदेवो कला दण्डोत्पला वा । भृङ्ग गुडत्वक् । अतिविषा-
ग्रयोगे—क्षौद्रेणातिविषा तथा वम्यादिव्याधौ हरेदित्यर्थः ॥ १३५ ॥

न्यग्रोधादिक्वाथे—न्यग्रोधादीनां वल्कलस्य क्वाथः । रसो वा नवपल्लवानां
न्यग्रोधादीनामेव नवपल्लवानां रसः ॥ १३६ ॥

रक्तातिसारहरचूर्णम्—अम्बु बालकम् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मधुना लेहः कर्तव्यं
चूर्णयोगीश्वरम् ॥ १३७ ॥

अथ सक्षीरबोलप्रयोगः ।—

क्षीरं सबोलं कसहोर-शिरःकफहर शिशोः ॥१३८॥

अथ मधुकादिकलकः ।—

मधुकं मरिचं पिष्टं गोजलैः परिषेवितम् ।

विनाशयति वेगेन बालानां मूत्रविड्महम् ॥१३९॥

अथ यथादिष्टम् ।—

षष्टीलोध्रकणागन्ध-बालाशाल्मलिमारिवा ।

सुगन्धा माक्षिकञ्चेति सिद्धं सर्पिर्निषेवितम् ॥

शुष्यन्नात्रस्य बालस्य बृहणं बलकारि तत् ॥१४०॥

अथ शङ्खनाभ्यादिवर्त्तिः ।—

शङ्खनाभिकणापथ्या-रसाञ्जनविनिर्मिता ।

वर्त्तिर्निहन्ति मधुना बालनेत्राखिलामयान् ॥१४१॥

अथ अश्वगन्धा घृतम् ।—

क्षीरेऽश्वगन्धया ताम्र-सूतान्तैः सह साधितम् ।

घृतं पुष्टिकरं वर्ण्यं बलकृत् सुखकारि च ॥१४२॥

सक्षीरबोलप्रयोगे—बोल गन्धबोल, तच्च रक्तिक रक्तिद्वय वा क्षीरेणालोड्य
येयम् ॥ १३८ ॥

मधुकादिकलके—गोजलैः, गोमूत्रैः, बहुवचनन्वय बहुधा पेषणबोध-
नार्थम् ॥ १३९ ॥

यथादिष्टम्—गन्ध गन्धाहः प्रियङ्गुरित्यथ, “गन्धा” इति पाठेऽपि—स
एवार्थं वक्ष्यलोचना वा । बाला बालक सूक्ष्मा वा, यथा—गन्धबाला इत्येक-
पद, सुगन्धबालकमित्यथ । “बाला” इत्यत्र “बला” इति पाठान्तरम् । शाल्मली-
शब्देन तन्मूलं याज्यम् । सुगन्धा सूक्ष्मा एलबालका वा, “सुगन्धि” इति पाठेऽपि—
एलबालुक कशेरुका वा । यथादीना कलक क्षेहचतुर्थांशं जलं चतुर्गुणं, सर्पिषश्च
प्रस्थमेकैव पक्तव्यम् । बृहणं पुष्टिकरम् ॥ १४० ॥

शङ्खनाभ्यादिवर्त्त्ये—“पथ्या” इत्यत्र “मन शिला” इति चकघृतपाठः ॥१४१॥

अश्वगन्धाघृते—अश्वगन्धया ताम्रसूतान्तैश्च कलकैः सह क्षीरे साधितं घृत-
मित्यन्वयः, ताम्रसूतान्तैः ताम्र रक्तचन्दनं ताम्रभस्म वा, सूतं पारदं, पारदभस्म

अथ तालुकण्टकलक्षणम् ।—

श्लेष्मा हृत्तालुमांसस्थः करोति कुपितः शिशोः ।

तालुकण्टकमेतेन तालुस्थाने च निम्नता ॥ १४३ ॥

तस्या तालुविपाकश्च स्तन्यदोषश्च विड्यहः ।

अमास्यशोषः कण्डूति-ग्रीवामूर्द्धगता वमिः ॥

अक्षिरोगादिकञ्चापि—”

॥ १४४ ॥

अथ तालुकण्टकचिकित्सा ।—

“—तत्र चोन्नोय तालुकम् ॥

प्रतिसार्थं यवक्षार-क्षौद्राभ्यामतियत्नतः ॥ १४५ ॥

इत्यथ, अन्त सुप्ता तै । क्षीरमत्र चतुर्गुणम् । “तामस्तान्ते सह” इत्यत्र “साङ्गे दलाकाधैश्च” इति कुवचित पाठ ॥ १४२ ॥

बालरोगविशेषस्य तालुकण्टकस्य लक्षणमाह, श्लेष्मेति ।—हृत् हारी नाशक इत्यर्थः, घोर इति यावत् । “श्लेष्मा हृत्” इत्यत्र “श्लेष्मा तु” इति पाठान्तरम् । “तालुमासे कफ क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्” इति वाग्भटे पाठः । एतेन तालुकण्टकेन । तालुस्थाने शिरस्तालुनि, “तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्धि जायते” इति वाग्भटदर्शनात् । विड्यह मलसरोषः, “विड्यहः” इत्यत्र “शक्रद्रवम्” इति वाग्भटपाठे—शक्रद्रव भिन्नपुरीषता । अत्र तु विड्यह इत्यनेन शक्रद्रवमित्यस्य विरोधः न आशङ्कनीयः, यतः द्रवमलानि सरणात् प्राक् विट्सङ्गो भवति, यदुक्तं मुमुक्षुते अतीसारपूर्वरूपे—“हृन्नाभिपायूदरकुचितीन्द्राणावसादानिलसन्निरोधः । विट्सङ्ग आधानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥” इति । अत्र तु एतदेवाशङ्क्यं विड्यह इत्युक्तम्, अथवा गृह्णातीति गृह गृहण, विषः पुरीषस्य गृह अपाधातुभिः गृहण निशण्णमित्यर्थः, अस्वातुभिः सङ्गः निश्रीभूय प्रवर्त्तनमिति यावत्, किं वा दोषाणां दुर्ज्ञेयगतिकत्वात् विड्यहोऽपि कदाचित् सम्भवतीति समाधानम् । ग्रीवामूर्द्धगता कण्डूति ग्रीवायां मूर्द्धि च कण्डू । “ग्रीवामूर्द्धगता” इत्यत्र “ग्रीवादुर्वहता” इति रुग्निनिश्चयोक्तपाठः, “ग्रीवादुर्द्धरता” इति वाग्भटोक्तः पाठो वा सुगमः समीचीनश्च ॥ १४३।१४४ ॥

तालुकण्टकस्य चिकित्सामाह, तमेति ।—तत्र तालुकण्टके । उन्नोय ऊर्ध्वोक्तम् ॥

यद्वा विश्वाकणामिन्धु-गोमयोत्तरसैस्तथा ।

पथ्याकुष्ठवचाकर्क स्तन्येन मधुना सह ॥

पीत निहन्ति वेगेन बालानां तालकण्टकम् ॥१४६॥

अथ गुदकौटस्य निदानलक्षणम् ।—

प्रस्वेदान्मललेपाद्वा रक्तश्लेष्मभवो गुदे ।

गुदकौटो भवेद्गोमस्तौत्रव्रणसमन्वितः ॥१४७॥

अथ गुदकौटचिकित्सा ।—

शृतशीताम्बुशैलेय-लुकचूर्णं मधूत्कटम् ।

तेनापानव्रणं सस्यक् लेपयेद्विषगुत्तमः ॥१४८॥

त्रिफलावदरीपत्र-काथेन परिषेचयेत् ।

रागकण्डूमतो रक्तं जलूकाभिः समन्वितम् ॥

पित्तव्रणचिकित्सा च सकलाऽत्र प्रशस्यते ॥ १४९॥

प्रतिसार्यं चक्षुष्य । विश्वा गुण्ठी । तथा प्रतिसार्यं इत्यर्थः । पथ्यादिकल्कपानञ्च प्रतिसारणानन्तरं कार्यम् । वाग्भटेन तु प्रतिसारणीयं यवचारादिक विश्वादिकञ्च तथा पातव्यञ्च पथ्यादिकं पृथक् पृथक् पठितं न तु प्रतिसार्यं पिबेदित्येवम् ॥१४५॥१४६॥

गुदकौटस्य निदानं लक्षणञ्चाह, प्रस्वेदादिति ।—प्रस्वेदात् अतिघर्मात्, मललेपात् शक्लन्मूलनिमत्वात् । “गुदकौट” इत्यत्र “गुदकट्ट” इति पाठान्तरम् । सस्युने तु व्याधिरयम् “अहिपूतनम्” इति नाम्ना ख्यातम्, यदुक्तं—“शक्लन्मूलसमायुक्तं घौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वाऽस्त्राप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ कण्डूयनात् ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहि-पूतनम् ॥” इति । वाग्भटे पुनरस्य विविधानि नामान्युक्तानि, तदयथा—“केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽपि पूतनम् । प्रष्टारुर्गुदकुन्दञ्च केचित्तं तम-नामिकम् ॥” इति ॥ १४७ ॥

गुदकौटचिकित्साया—शैलेय शैलेज, लुक लुण्टक, तण्डुलीयः इत्यर्थः, “लुक” इत्यत्र “कणा” इति कुत्रचित् पाठः, तयो चूर्णं मधूत्कटं मधुप्रगाढं, शैलेयलुकचूर्णं शृतशीताम्बुना पिष्टा प्रभूतमधुना आलोड्य लेपयेत् । “मधूत्कटम्” इत्यत्र “मधूत्यकम्” इति पाठः—सिक्थकमित्यर्थः । अपान-व्रणं मलहारस्थव्रणविशेषः गुदकौटमित्यर्थः । त्रिफलेत्यादौ—“वदरीपत्र” इत्यत्र

अथ गुदपाकचिकित्सा ।—

गुदपाके तु कर्त्तव्या पित्तव्रणहरा क्रिया ।
पानप्रलेपयोः शस्त विशेषेण रसाञ्जनम् ॥१५०॥
अजादुग्धेन सम्मिश्र जौरकाञ्जनचूर्णकैः ।
जातीपत्ररसोपेतैः पूर्वप्रोक्तरसैरपि ॥१५१॥

अथ मुखपाकचिकित्सा ।—

मुखपाके मुखं लिम्पेद्धोधित्वगृहतसारवै ।
जातीपत्राभयायष्टी-मधुदार्या च लेपयेत् ॥१५२॥
अथ नाभिपाकचिकित्सा ।—
नाभिपाके प्रलेप्तव्यं सिक्त तैलेन भूरिश' ।
रजनीयष्टिकालोभ्र-प्रियङ्गूणाञ्च कल्कत' ॥
चूर्णेनैषा सतैलेन नाभिपाकं शमं नयेत् ॥१५३॥

“खदिर” इति योगरत्नाकरे पाठ । रागकण्डूमत रागकण्डूयुतात, व्रणादिति शेष ,
जलूकाभि जलौकाभि समन्वित रक्तम् अगुदरक्तमित्यथ , परिषेचयेदिति पूर्व-
वाक्यानुसरणम् । वाग्मटे अस्य पाठान्तरादिक यथा —“शतशीतञ्च शीताम्बु
युक्तमन्तरपानकम् । सचौद्रतार्द्यशैलेन व्रण तेन च लेपयेत् ॥ विफलावदरीप्लव-
त्वङ्गाथपरिषेचितम् । ॥ रागकण्डूल्के कुर्याद्रक्तसाव जलौकसा । सर्वञ्च पित्तव्रण-
निच्छस्यते गुदकृदके ॥” इति ॥१४८॥१४९॥

गुदपाकचिकित्साया—सम्मिश्र इति छेद , रसाञ्जनम् अजादुग्धेन सम्मिश्र
पानालेपनयो विशेषेण शस्तमित्यवयव । जौरकेत्यादौ द्वितीययोगे—अञ्जन रसाञ्जन,
चूर्णकं शक्तुकम् , जातीपत्ररसोपेतै जौरकाञ्जनचूर्णकै तथा पूर्वप्रोक्तरसै विफला-
वदरीपत्राद्यै सह जौरकाञ्जनचूर्णकै प्रलेपयेत्, गुदकौटगुदपाकयो समस्थानत्वेन
तत्रोक्तानामत्रापि हितत्वात् , यद्वा—पूर्वप्रोक्तरसै रसाञ्जनेन केवलेन जातीपत्र-
रसोपेतैः, प्रलेपयेदिति शेष । पानप्रलेपयोरित्यादिना उक्त योगवय मुखपाकेऽपि
प्रयोज्यमर्हति वृद्धव्यवहारदर्शनादिति बोद्धव्यम् ॥ १५०॥१५१ ॥

मुखपाकचिकित्साया—बोधित्वम् अश्लथवल्कलम् , “घृत” इत्यत्र “दल”
इति चक्रोक्तपाठे—दलं पत्रम् अश्लथस्यैव । सारघ चोद्गम् । मुखपाके जातीपत्र-
व्यादिना द्वितीयो लेपः ॥ १५२ ॥

अथ कुण्डलचिकित्सा ।—

अपुष्पाश्लथपञ्चाङ्ग-काथेनापि च कल्कतः ।

सिद्ध तैल प्रलेपेन कुण्डलव्याधिनाशनम् ॥१५४॥

अथ बालपञ्चासृतम् ।—

हिङ्गुशुण्ठीकणापथ्या-मिषीपञ्चासृतं मतम् ।

सर्वबालामयान् हन्ति पाचन दीपनं परम् ॥१५५॥

अथ तिक्ताय घृतम् ।—

तिक्ताग्निव्योषमालूर-पथ्यारुचकहिङ्गकम् ।

तुल्यदुग्धं घृतं पक्व गुल्मानाहविलम्बिका ॥

कास श्वास गुदभ्रंशं विनिहन्ति न संशयः ॥१५६॥

नाभिपाकचिकित्साया—प्रलेपन्यमित्यस्य रजन्वादीनां कल्कत इत्यनेनान्वयः, आटौ तैलेन सिक्तं कृत्वा रजन्वादीनां कल्केन प्रलेपयेत् । तथा सतैलेन तैलमिश्रितेन एषा रजन्वादीनां चूर्णेन वा प्रलेपन्यमिति । चक्रेण तु रजन्वादीनां कल्कपादेन चतुर्गुणजलेन च तैलं पक्तव्यं तथा रजन्वादीनां चूर्णेन अबचूर्णनञ्च कार्यमित्युक्तम्, तथा च—“नाभिपाके निशालीप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् । तैलमभ्यञ्जने शक्तेभिर्वाऽप्यवचूर्णनम् ॥” इति ॥ १५३ ॥

कुण्डलचिकित्सायाम्—अपुष्पाश्लथपञ्चाङ्गकाथेन अपुष्पाश्लथ पुष्पाहीनपञ्चाङ्गकाथेन, मूलफलपत्रत्वक्काथेन तैलचतुर्गुणेन तथा कल्कत अपुष्पपञ्चाङ्गकल्कात् तैलपादिकात् । कुण्डलव्याधिनाशनं कुण्डलव्याधि मूत्राघातोक्तं वातकुण्डलिकाख्यरोगं वस्तिकुण्डलाख्यरोगो वा, नाभिकुण्डलगतं शोथपाकादिरूपो व्याधिविशेषो वा ॥ १५४ ॥

बालपञ्चासृते—मिषी मधुरिका । पञ्चासृतं हिङ्गादिमिश्रितं द्रव्यपञ्चकमेव असृतवत् द्रवत्वात् पञ्चासृतम् । हिङ्गादीनां चूर्णं मधुना लेहयितव्यं कृत्वेन पाययितव्यं वा ॥ १५५ ॥

तिक्ताय घृते—तिक्ता कटुकी । अग्नि चित्रक । मालूरं श्रीफल, विल्वपेशी-त्यर्थः । रुचक सौवर्चलम् । रुचकी वा बीजपूरकमित्यर्थः । तिक्तादीनां नवानां कल्कः । तुल्यदुग्धमिति घृतसमं दुग्धं, जलञ्चात्र चतुर्गुणं देयम् ॥ १५६ ॥

अथ राजीकुष्ठादिप्रलेप ।—

राजीकुष्ठनिशागिह-धूमवत्सकतक्रत ।

लेपो विचर्चिका सिद्धं हन्ति पामाञ्च वेगतः ॥१५७॥

अथ गृहघ्नौ गुटिका ।—

राजीकरञ्जपुन्नाट-शिरौषार्कनिशाद्वयम् ।

प्रियङ्गुतिफलादारु-हिङ्गुव्योषकुचन्दनम् ॥१५८॥

मञ्जिष्ठाग्राऽऽजसूत्रञ्च गुटिका ग्रहनाशिनी ।

पाननस्याञ्जनालेप-स्नानोद्वर्तनधूपनात् ॥१५९॥

अथ माहेश्वरी धूप ।—

श्रीवेष्टदारुवाह्लीक मुस्ताकटुकरोहिणी ।

सर्षपा निम्बपत्राणि मदनस्य फलं वचा ॥१६०॥

हृहत्थौ सर्पनिर्मोक-कार्पासास्थियवास्तुषा ।

गोशृङ्ग खररोमाणि बर्हिपिच्छ विडालविट् ॥१६१॥

कागरोम घृतञ्चेति बस्तमूत्रेण भावितम् ।

एष माहेश्वरी धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥१६२॥

अथ छिन्नादि तैलम् ।—

छिन्नाफणिज्जहंसाङ्घ्रि-भानुपत्नीरसैः सह ।

मस्तन्यं साधित तैलं लिप्तं सर्वग्रहान्तिजित् ॥१६३॥

राजीकुष्ठादिप्रलेप—राजी राजिका सर्षप इत्यर्थः । वत्सक इन्द्रिय, अर्द्ध जलेण पिषणम् ॥ १५७ ॥

गृहघ्नौ गुटिकाया—राजी राजिका । करञ्ज “उहरकरञ्ज” इति ख्यातम् । पुन्नाट चक्रमर्दं अस्य बीजम् । कुचन्दन रक्तचन्दनम् । उग्रा वचा ॥१५८॥१५९॥

माहेश्वरधूपे—श्रीवेष्ट नवनीतखोटी । वाह्लीक हिङ्गु । सर्षपा. राजिका । बस्तमूत्रेण कागमूत्रेण ॥ १६०—१६२ ॥

छिन्नादितैले—छिन्ना गुडूची । फणिज्ज तुलसी । हंसाङ्घ्रि, हंसपदौ, “गोहालिया” इति ख्यात, भूतहन्तृत्वात् । भानुपत्नी अर्कपत्नी, ईश्वरमूलाख्यवचन्य ध्रुवम्, “भानुपत्र” इति पाठे—अर्कपत्रम्, आसा रसैः प्रत्येक तैलसमैः, मस्तन्यं

अथ स्फूर्जकादि तैलम् ।—

स्फूर्जकं हपुषापुष्य हसपादौ कुरण्टकम् ।
करञ्जाकंदलस्फूर्ज-श्वेतपत्रञ्च कल्कितम् ॥
तेन ससाधित तैल तेनाभ्यङ्ग चरेच्छिशोः ॥१६४॥

अथ निम्बादिघृत चौरञ्च ।—

निम्बाश्वत्यपलाशानां विल्वकिशुकयोर्दलैः ।
सिद्धं सर्पिस्तथा चौरं पानाद्बालग्रहान् जयेत् ॥१६५॥

अथ शैलेयादिधूप ।—

शैलेयगुग्गुलुरमैः सपुरप्रचण्ड-
द्रव्यापहृत्वरसकुन्दरुभिः सङ्गुष्ठैः ।
सध्यामकौ सुरभिगन्धरसैश्च धूपः
सौभाग्यवृद्धिजयकृद्धिजयो विवादे ॥१६६॥

सचौरम्, एतदपि तैलसममेव, चौरञ्चान् गव्यमेव, स्त्रिया इति केचित् । अकल्कमिदं तैलम् ॥ १६३ ॥

स्फूर्जकादितैले—स्फूर्जकं तिन्दुकम् । हपुषापुष्य हपुषा स्वनामख्यात-
बणिन्द्रव्यविशेष तस्या पुष्यम् । हसपादौ गोषापदी । कुरण्टक पीतपुष्या भिखटौ ।
“स्फूर्जक” “कुरण्टकम्” इत्यत्र क्लीबत्व वैवचिकम्, “स्फूर्जक” “कुरण्टक”
इति तु साधु । अकंदलम् अकंपत्रम् । स्फूर्जं काकस्फूर्जं, काकतिन्दुक
इत्यर्थः । श्वेतपत्र श्वेततुलसी, “श्वेतपुष्यम्” इति पाठे—श्वेतसिन्दुवार-
श्वेतकरवोरको वा, एषा कल्केन क्लृप्तव्याशेन जलेन च चतुर्गुणेन तैल
पक्तव्यम् ॥ १६४ ॥

निम्बादिघृतचौरयोः—किशुक शाल्मली । दलैः पत्रैः, निम्बपत्रादीनां कल्क
क्लृप्तचतुर्थांशं, जलं चतुर्गुणं देयम् । तथा चौरमिति निम्बपत्रादिभिः सङ्गैश्च चौरपरि-
भाषया पक्वं चौरम्, “सिद्धं जयेत्” इत्यत्र “सिद्धं पीतस्वनेकाशबालग्रहनिवारण”
इति कुत्रचित् पाठः ॥ १६५ ॥

शैलेयादिधूपे—शैलेय शैलजम् । रसं शिक्तकम् । पुरं दाहागुरु । प्रचण्ड-
शक्तकरवीर । द्रव्यं लाक्षा । अपहृत् चौरकः, ग्रन्थिपर्णः, इत्यर्थः, चौरपुष्पी इत्यर्थः

देवासुरोरगपिशाचपितृग्रहेषु

गन्धर्वयक्षपिशिताशिषु च ग्रहेषु ।

जीर्णज्वरेषु विहितश्च विषातुरेषु

धूपोऽयमाजिविजयार्त्तिषु पार्थिवानाम् ॥ १६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिरिहगुप्तस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये बन्ध्या-

गभिणी सूतिका बालरोगचिकित्सानाम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ उन्मादवातादिविकित्सनम् ।—

अथोन्मादस्य निदानसन्धाती ।—

आधिव्याधिक्रमस्य दुर्बलतनोराहारतो वा भयात्

पृथ्यातिक्रमणाद्विषादुपविषादैवादसामर्थ्यत' ।

वैषम्यादपि कर्मणां हृदि मला बुद्धेर्विधायोत्बण

कालुष्य हतसौख्यदुःखमथनमुन्मादमातन्वते ॥ १ ॥

वा । सरस काष्ठागुरु । कुन्दश्च कुन्दुरखोटि तत्सहिते । सध्यामकौ गन्धत्वण-
सहिते । सुरभि सर्जरस । गन्धरस गन्धबोल तत्सहिते । “सपुर सकुष्ठे”
इत्यत्र “सनखप्रचण्डपुण्या तु सर्जरसकुन्दुरासकुकुष्ठे” इति पाठान्तरम् ।
पिशिताशौ राक्षस । आजि रण, विजय अरिभि पराजयाशङ्का, अर्त्ति पीडा
ताम् ॥ १६६।१६७ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयविविध्या द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

बालरोगे ग्रहाणां नानोत्कीर्तनात् तथा पूतनादिदुष्टग्रहजनितबालरोगविशेषवत्
भूतोन्मादस्यापि ग्रहकर्तृत्वात् बालरोगानन्तरम् उन्मादादिविकित्सितं वक्तुं तथी
विशाध्यायसारभते । ननु एकविंशोऽध्याये वातव्याध्यादिविकित्साशामुन्मादापसार-
घोर्निदानादिकमुक्तं, पुनरपि तयोर्निदानादिकमुच्यते, तत् कथं न पुनरुक्तमिति

अथीन्द्रादलक्षणम् ।—

सञ्जल्पको धावति हन्ति चैतदुन्मादवातस्य च लक्ष्म बोध्यम् ॥२॥

अथीन्द्रादचिकित्सा ।—

अथ अर्कमूर्त्तिरसस्य प्रयोगविधि ।—

अत्रार्कमूर्त्याख्यरसस्य वल्ल धुस्तूरबीजेन समं प्रपद्यात् ।

मरीचचूर्णेन घृतेन वाऽपि पथ्यञ्च गुर्वन्नमिह प्रशस्तम् ॥३॥

चेदुच्यते,—वातव्याधौनामानन्त्यात् दुष्टवातकार्यविशेषयोक्तयोरपि वातव्याध्यन्तर्गतत्व-
प्रदर्शनार्थं तत्र दिङ्मात्रमुल्लेखं कृतं, अत्र तु तथोर्वातव्याधिविशेषत्वेऽपि
स्वतन्त्रत्वप्रतिपादनार्थं विशिष्टचिकित्स्यत्वप्रदर्शनार्थञ्च विस्तारिणील्लेखं न दोषाय इति ।
तत्रोन्मादस्य सनिदानसम्प्राप्तिमाह, आधीति ।—आधि मन पीडा व्याधि ज्वरादिः
ताभ्यां कृशस्य क्षीणनासस्य, तथा दुर्बलतनो आधिव्याधिर्ययादिभिरिव बलहीनदेहस्य
मुखं, आहारत विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनदोषात्, भयात् भयजनितमनोऽभिघातात्,
धूम्र्यातिक्रमणात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात्, देवगुरुहिजाना प्रघर्षणादिति श्रावत्,
विषात् स्थावरविषभक्षणात् आलर्कादिजङ्गमविषाच्च, उपविषात् “लाङ्गली विष-
मुष्टिश्च करवीरो जयान्तथा । नीलक कनकोऽर्कश्च वर्गी ह्यपविषात्पृक् ॥” इत्येत-
द्रूपात्, “अर्कसेतुण्डधुस्तूरलाङ्गलीकरवीरका । गुञ्जाहिफेनावित्येत सप्तोपविष-
जातयः ॥” इति-स्वरूपाद्वा, देवात् प्राक्तनकर्मवशात्, अत्र देवशब्देन तन्त्रा-
न्तरोक्तानां देवयक्षादिग्रहाणामवरोधं, तेषामपि उन्मादकर्तृत्वेन उक्तत्वात्,
असामन्यत स्वशक्तिसतिक्रम्य कर्मकरणात्, कर्मणा वैषम्यात् विपरीतान्यास-
बलबहिर्ग्रहादिचेष्टावैषम्यादिति यावत्, कर्मणा पञ्चकर्मणा वैषम्यात् अथथा-
प्रयोगादिति वा, मला दोषा कुपितवातादयः, हृदि हृदये, स्थिता सन्त इति
शेष, बुद्धे, उल्लणम् अत्यर्थं काल्प्य नानिन्त्य विकृतिमित्यर्थ, विषाद्य हतसौख्य-
दुःखमथन इत विनष्ट सौख्यदुःखाभ्यां मथनम् आलोडन चित्तविक्षोभ इत्यर्थं,
यव येन वा तादृश, सुखदुःखाभ्यां हर्षावषादबोधविरहितमित्यर्थ, उन्मादम्
आतन्यते कुर्वते इत्यर्थं । सुश्रुतेऽस्य निरुक्तिरुक्ता यथा—“मदयन्त्युद्गता दोषा
यन्मादुन्मागमागताः । नानसोऽयमती व्याधिरुन्माद इति कीर्तित ॥” इति ॥१॥

उन्मादस्य सङ्घितलक्षणमाह, सञ्जल्पक इति ।—सञ्जल्पक असम्बद्धवाक्,
बह्वपार्थभाषी इत्यर्थः । हन्ति ताडयति, आत्मानम् अन्यान् वा इति शेषः ।
लक्ष्म रूपम् ॥ २ ॥

शुष्कञ्च शाक परिवर्जयेत् रुक्षं कषायं बहु शीतलञ्च ।

निम्बस्य तैलेन विमर्दयेत् कलेवरं शास्यति तेन रोगः ॥४॥

अथ निर्गुण्डिकादितैलम् ।—

निर्गुण्डिकोन्मत्तकतुम्बिनीनां रसेस्तु तैलं परिपाचयेत् ।

कलेवरं तेन विलेपयेत् मासार्द्धतः शान्तिमुपैति रोगः ॥५॥

अथ माहेश्वरो धूप ।—

कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहती-निर्माळ्यपिण्डीतक-

त्वङ्मांसीवृषदंशविट्पुषवचा-केशाहिनिर्मोककैः ।

नागेन्द्रविजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपं कृतः

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नः परम् ॥६॥

अथापस्मारसम्प्राप्तिलक्षणे ।—

कुड्वैर्धातुभिराहते च मनसि प्राणौ तमः संविशन्

दन्तान् खादति फेनमुद्गरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः ।

अर्कमूर्तिरसस्य प्रयोगविधौ—अर्कमूर्त्याख्यरसस्य सन्निपातज्वरे निर्दिष्टस्त्व
तन्तान्तरौयरसविशेषस्य । तथा च—“लौघाष्टकं सारितमर्कभाग सूत द्विभाग
द्विगुणञ्च गन्धम् । विमर्दयेत् वह्निरसेन तापे दिनद्वयञ्चात्र विष कलाशम् ॥
विच्छिद्य पित्तैः परिभावितोऽयं रसोऽर्कमूर्तिर्भवति त्रिदोषे ॥” इति । स च
रस धुसूरवीजेन घृतमरिचचूर्णाभ्यां वा प्रयोज्य । औषधसेवनकाले तिन्त्रतैले-
नाभ्यङ्ग्य कार्यं ॥ ३४ ॥

निर्गुण्डिकादितैले—उन्मत्तक धुसूर । तुम्बिनी कटुकालावुः, आसा रसे
निर्गुण्डादीनां स्वरसे प्रत्येक तैलचतुर्गुणे । अकल्कनिदम् ॥ ५ ॥

माहेश्वरूपे—निर्माळ्य शिवनिर्माळ्यम् । पिण्डोतक मदनफलस्य । त्वक् चशौरस ;
“त्वङ्मांसी” इत्यत्र “त्वङ्मांशी” इति पाठान्तरे—वाशो वशलोचना, कोचत्तु “त्वङ्मांशी
वशवक्” इत्याहु । वृषदंशविट् वेङ्गलं शकत् । तुष धान्यत्वक् । केश भुतकेशी,
“कच” इत्यन्ये । अहिनिर्मोककै सर्पकञ्चुकै । नागेन्द्राङ्गं हस्तिदन्तः । शृङ्ग
शोशङ्ग, प्राधान्यात् तन्तान्तरसवादित्वाच्च, यदुक्तं चक्रसङ्ग्रहे—“गोशृङ्गविपदन्तः”
इति ॥ ६ ॥

पश्यन् रूपममत् क्षितौ निपतति प्रायः करोति क्रिया
बौभक्षाः स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्मारकम् ॥७॥

अथ अपस्मारचिकित्सा ।—

अथ अपस्मारनाशनो रसः ।—

रसगन्धशिलातुल्य-कान्तहेमाब्धिफेनकम् ।
रजनीतेजनीबीज कर्षभाच्च पृथक् पृथक् ॥८॥
निम्बद्ववाद्वै तेनान्तर्लिप्ता ताम्रपलीन्मिताम् ।
पात्रां न्यजां सुभाण्डान्ता रुद्धा खर्परिका धृताम् ॥९॥
भस्मनाऽऽपूर्य भाण्डान्तर्धृत्वाऽधो द्विनिशं पचेत् ।
स्वाङ्गशैतं विचूर्ण्यथ रसोऽपस्मारनाशनः ॥१०॥

चेतोविकारसाधनाय तुल्यचिकित्सितत्वाच्च उन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितं
विषचुरादौ तस्य सम्प्राप्तिं लक्षणञ्चाह. क्रुडैरिति ।—धातुभि वातादिभि, देहधारक-
त्वात् वातादीनामपि धातुमज्ञा चरकादिभि. स्वीकृता, यदुक्त—“धारणाङ्गतव”,
दूषणाद्दोषा, मलिनोकरणान्मला ” इति । तस्य सविशन् तस्य अन्यकारं
सविशन् प्रविशन् । दीपादौ करचरणौ क्षिपन् बिक्षिपन् सवेगं चालयन्नित्यर्थः,
मृदवीं क्षान्तवद्धि, असत अविलम्बानं रूपं पश्यन् क्षितौ निपतति । बौभक्षा-
क्रिया उक्तदन्तवर्षणफेनधमनादिरूपा क्रिया । गते वेगे अपस्मारारम्भकदोषाणां वेगे
प्रशान्ते न तु निवृत्ते इत्यर्थः, स्वयमेव शाम्यति, स्वयं प्रशान्तिश्च कालस्वभावात्
रोगस्वभावाच्च । ननु अपस्मारारम्भके दोषे सत्यपि स कथं न नित्यवेगः स्यात् ?
कथं वा शान्तवेगः स्यात् इत्याशङ्क्यायां सुश्रुतेर्नीक—“देवे वर्षेत्यपि यथा
धूमौ बीजानि कानिचित् । शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रया ॥” इति ।
अन्यत्राप्युक्त—“वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । धातन्तरस्थो लीनत्वात्
सौक्ष्मात्प्राप्तीपलभ्यते ॥” इति च ॥ ७ ॥

अपस्मारनाशनरसे—शिला मन शिला । अब्धिफेनकं समुद्रफेनम् । तेजनीं ज्योति-
ष्मती तस्या बीजम् । तेन रसादिकलकेन अन्तर्लिप्ता पात्रां नित्यनेन सन्वध्यते, ताम्र-
पलीन्मिता ताम्रस्य ताम्रपत्रस्य पलीन्मिता पात्रां ताम्रपत्रपत्रेण कृतं सन्वधभाजनम् ।
लुब्धाम् अधोमुखीं खर्परिकां धृत्वा ताम्रपात्रोपरि चन्द्रशरावमधीमुखं स्थापितं कृत्वा
इत्यर्थः । धृत्वाऽधः इत्यत्र अभिमिति शेषः, भाण्डाधः. अधि दत्त्वा इत्यर्थः ।

वक्षमस्योदये दद्याद्वाचाव्योषविडङ्गयुक् ।

अनु देयमजामूत्र ततोऽर्द्धप्रहरे गते ॥११॥

सार्षपे षोडशपले तैले तल्लेपिता पचेत् ।

नस्य तैलेन तेनास्य दद्यात् सव्योषकेण तु ॥ १२ ॥

अथ धुसूरपचाङ्गवृत्तम् ।—

कृष्णधुसूरपचाङ्ग कृष्णगोनवनीतकम् ।

षड्गुण नवनीतात्तु भाषक्वाथ चतुर्गुणम् ॥१३॥

क्षिप्वा पचेत् घृत तत्तु पथ्यं शाकोदनादिषु ।

शाकेषु काकमाची स्याद्भोजने कृष्णगोपथः ॥१४॥

अथ चूर्णाञ्जनम् ।—

अतथा मारिचं चूर्णं कुष्माण्डोपुष्पभावितम् ।

कुर्यात्तेनैव चूर्णेन रात्रावञ्जनमाचरेत् ॥१५॥

उदये सूर्योदयकाले, प्रातरित्यर्थः । वचाव्योषविडङ्गयुक् इति यस्य वल्लभित्यनेनान्वीयते । अर्द्धप्रहरे गते इति तैलेन नस्य दद्यादित्यनेन सम्बध्यते । तल्लेपिता तेन रसमस्यादिक्तेन कल्केन लेपिता लिप्तामित्यर्थः, तासपत्नीमिति शेषः, “तल्लेपिताम्” इत्यत्र “धुसूरकम्” इति कस्यचित् पाठः । कल्पना चास्य एव कार्यार्थः—रसादिक सर्वं यथोक्तमानं गृहीत्वा निम्बद्वेषेण शेषयेत्, ततस्तेन कल्केन पत्र-परिमिततासपतकृतस्य जुद्धभाजनस्य अभ्यन्तरं लिप्वा तत् भाजनं स्थाप्यन्तः स्थापयेत्, तत जुद्धशराविशेकेन अधोमुखेन तत् पात्रमाच्छाद्य स्थाली ता भक्षणां पुरयेत्, अथ हस्त्रिकाधी वज्रि प्रज्वाल्य द्वाहोरात्रं पचेत्, स्वाङ्गशीत समुद्भूतं विचूर्ण्य च रक्तवयं प्रातः वचादिचूर्णेन सह खादेत्, तत अजामूत्रम् अनुपिबेत् । किञ्च षोडशपलमितं कटुतैलञ्च रसमस्यादिक्तेकल्कलिप्तेन तासपत्नेषु यथोक्तमानेन चतुर्गुणमलेन च पक्वा विसास्य च प्रागेव स्थापयेत्, औषधसेवनदर्द्धप्रहरानन्तरं ततैव किञ्चित् बिकटचूर्णेन सह आलोड्य नस्यार्थं दद्यादिति ॥ ८—१२ ॥

धुसूरपचाङ्गवृत्ते—कृष्णधुसूरपचाङ्ग कल्करूपम् । कृष्णगोनवनीतकं षड्गुणमिति धुसूरपचाङ्गकल्कमपेक्ष्य । तदिति ।—तत् घृतं शाकोदनादिषु अन्नव्यञ्जनादिषु पथ्यं हितम् अन्नव्यञ्जनादिषु अवचारण्या तत् घृतं प्रयोज्यमित्यर्थः । शाकोदनादिषु इत्युक्तं, तत्र किं शाकमप्यारिभ्यः हितमित्याह,—शाकेष्विति ॥ १३।१४ ॥

एवं नित्यं कृते याति तृतीयदिवसे ध्रुवम् ।

अपस्मारस्तथा मासं सेव्यमेतच्चहौषधम् ॥१६॥

अथ मसौद्योगः । —

उद्ध्वमानवगलव्यतिषक्तमग्नौ

रज्जुं विदह्य निपुणेन कृता मसौ या ।

सा शीतलेन सलिलेन समं निपौता

पुंसामपस्मृतिविनाशकरी प्रसिद्धा ॥१७॥

अथ तिलजटीपाञ्चनम् । —

कृष्णं श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा विरेकं

पश्चाद्दद्यात्समिततिलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।

तद्ग्रीवोत्थामिततिलजटीपाञ्चनं लोचनस्थं

चापस्मारं हरति विधृतं नैम्बसारे शरावे ॥१८॥

चूर्णाञ्जने—कुष्माण्डौपुष्पभाषितं कर्कोटकपुष्पभाषितं कुष्माण्डपुष्पभाषितं वा । एत-
न्नहौषधं कुष्माण्डौपुष्पभाषितमरिचचूर्णम्, उद्ध्वेत्यादिना वक्ष्यमाणनौषधम् ॥१५॥१६॥

मसौद्योगे—उद्ध्वमानवगलव्यतिषक्तम् उद्ध्वस्यन्तमानवस्य गललम् । निपुणेन
दक्षेण भिषजा इत्यर्थः, यथा सुदग्धा भवति, न कोऽप्यश्नोति अदग्धस्तिष्ठेत्, तथा
दग्धव्या इति निपुणशब्दप्रयोगस्याशयः ॥ १७ ॥

तिलजटीपाञ्चने—कृष्णं श्वानं कुकुरम्, अनशनं स्थितं स्थापितमित्यर्थः,
अन्तर्भूतस्त्वर्थोऽयं स्थित-शब्दः । पश्चात् अनशनात् परदिने इत्यर्थः, असिततिलयुतं
भोजनं दद्यात् भोजयित्वा विरेकं वसनम्, विरेकशब्दोऽयं विरिच्यते दाघोऽनेन इति
व्युत्पत्त्या वसनार्थं प्रयुक्त इत्यवधारितम्, स्थापयित्वा कारयित्वा, धातूनामनेकार्थत्वात्,
“स्थापयित्वा” इत्यत्र “कारयित्वा” इति पाठान्तरम् । नैम्बसारे शरावे निम्ब-
काष्ठकृते शरावाकारे भाजनविधिनि विधृतं गृहीतम् । तदिति ।—तस्य कुकुरस्य
ग्रीवोत्थात्, अत्र ग्रीवाशब्देन कण्ठोऽभिप्रेतः, ततश्च वसनवेगेन कण्ठनि स्मृतादि-
त्यर्थः, असिततिलात् अन्नेन सह भोजितात् जायते इति असिततिलज कृष्ण-
तिलतेल तस्य दीप तत्तेलेन प्रज्वालितं प्रदीप तस्य, यदा—तद्ग्रीवोत्थस्य कुकुर-
ग्रीवाद्या स्थितस्य, ग्रीवादेशे प्रज्वालितस्येत्यर्थः, असिततिलजटीपस्य दर्शितप्रकारेण
गृहीततिलतेलकृतप्रदीपस्य, अञ्जनं दीपमिच्छीतुं कञ्जलमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ चण्डभैरवरस ।—

हेम्ना शुद्धेन समिष्ट दशमाशरसं विषम् ।
स्रोतोज मर्दितं तोयैः शूलिनीदेवदालिजैः ॥
गन्धकस्य पचेत्तैले वाटकोन्मादहृन्मता ॥१८॥

अथ नवाङ्गवटिका ।—

त्रिलोहपिष्टस्रोतोज-सृष्टित्रययुत रसम् ।
भक्षयेत् पूर्ववत् सिद्धमपस्कारप्रणुत्तये ॥२०॥
अथ सूतकप्रत्यय ।—

तथैव पर्पटी सूत ब्राह्मीरसविमिश्रितम् ।
सूतकप्रत्ययाख्योऽसावुन्मादापस्मृती हरेत् ॥२१॥

चण्डभैरवरसे—“दशमाशरस विषम्” इत्यत्र “दशमाशविष रसम्” इति पाठा-
न्तरम् । स्रोतोज रसाञ्जन सौवीराञ्जन वा । तोये स्वरसे काथैर्वा, तोयैरिति
बहुवचन सप्तधा भावनानोधनार्थम् । शूलिनी शूलपत्री, “शोला” इति वङ्गीयै-
राख्यातम् । अयमर्थः,—स्वयन्विषस्रोतोजानां प्रत्येक तुल्यभाग, पारदस्य च स्वर्णा-
प्रेक्षया दशमांशता, तत् सर्वमेकीकृत्य शूलिनीदेवदालीरसैः सप्त सप्त बारान् भावयित्वा
च गन्धकतैलेन सह स्रु पचेदिति । रसरत्नाकरे—रसस्य हेमपादत्वं विष हेमतुल्यं
तथा स्रोतोजमित्यत्र शोभाञ्जन शूलिनीत्यत्र च त्रिशूलौति पाठभेदो दृश्यते, तथा च
—“हेमपाद सूत सूत निष्टखल्ले विमर्दयेत् । शोभाञ्जन विष तुल्यं मर्दय त्रिशूलौ-
द्रवे ॥ देवदाल्या द्रवैश्चाङ्गि तद्गोलं पाचयेद्दिनम् । गन्धकोत्येन तैलेन तप्तं
लङ्घ्य चूर्णयेत् ॥ मासैकं भक्षयेन्नित्यं पिवेन्नृक्षौघृतं ह्यनु । सर्वभूतग्रहं हन्ति
रसोऽयं चण्डभैरव ॥” इति ॥ १८ ॥

नवाङ्गवटिकाया—त्रिलोह “सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतन्निर्लोहकम्” इत्युक्तं रूप
स्वर्णादिधातुत्रय, पिष्ट सीसक, स्रोतोज नीलाञ्जन, सृष्टि ऋद्धि, “सृष्टि” इत्यत्र
“सृष्ट” इति पाठान्तरम्, त्रय सीनराजी, रस रससिन्दूरम्, सर्वेषामेषा तुल्यभागता ।
पूर्ववत् मिद्धमिति शूलिनीदेवदालीजैस्तोयैर्मर्दयित्वा गन्धकतैलेन पाचितमित्यर्थः ॥२०॥

सूतकप्रत्यये—पर्पटी प्रागुक्त, पर्पटीरस । सूत सूतभस्म इत्यर्थः । सूतकप्रत्ययाख्य.
सूतकप्रत्यय इति सञ्ज्ञकं असौ, रस इति शेषः । “सूतक, प्रत्ययाख्य.” इति पाठे—
प्रत्ययाख्य, सूतकः रस इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ पर्पटीरसप्रयोगविधि ।—

पर्पटीरसगुञ्जाऽष्टौ नाकुलीवीजपञ्चकम् ।

गोघृतेन तु संयोज्य खादेदुन्मादशान्तये ॥

सघृतं माषमण्डञ्च पाययेत् घृतदुग्धकम् ॥२२॥

अथ पर्पटीरसस्य अन्यविधप्रयोगविधि ।—

पर्पटीरसगुञ्जाष्टौ ब्राह्मीरससमन्वितम् ।

खादयेद्गोगणं वैद्योऽपस्मारस्य प्रणुत्तये ॥२३॥

अथ सर्वेश्वर ।—

रसं नारङ्गमूलञ्च दन्ती पाठा पृथक् पृथक् ।

पलमेकं फेनफलमर्कमूलं तथैव च ॥२४॥

पलं शशविषाणञ्च त्रिफला च पलत्रयम् ।

एतेषां क्वाथसंयुक्तं दिनानि त्रौणि मर्दयेत् ॥२५॥

अश्लवेतससंयुक्तमर्कक्षीरसमन्वितम् ।

पञ्चपञ्चदिने तद्वदमरौरससंयुतम् ॥२६॥

उन्मादशान्तये पर्पटीरसस्य प्रयोगविधिनाह, पर्पटीरसिति ।—नाकुलीवीज-
पञ्चकं नाकुली रास्त्राभेदं तस्या पञ्चसङ्ख्याकं वीजम्, “नाकुली”
इत्यत्र “वाकुची” इति पाठान्तरम् । एतस्य प्रयोगे सघृतमाषमण्डादिकं
पाययितव्यम्, मण्डशब्दश्चात्र सारार्थकः, तेन माषमण्डं माषसारं निस्तुषमाष-
विदलमित्यर्थः, चतुर्दशगुणांश्च साधितयवागूविशेषं वा, अन्नं पचे—मण्डयोनित्वात्
माषेण सह तण्डुलादयोऽपि दातव्या ॥ २२ ॥

अपस्मारशान्तये पर्पटीरसस्य अन्यविधप्रयोगविधिनाह, पर्पटीरिति ।—
सुगमम् ॥ २३ ॥

सर्वेश्वरे—रसं रसभक्षम् । नारङ्गमूलं नारङ्गं “कमलालेबु” इति ख्यातं
तद्वृक्षस्य मूलं, गृञ्जनकं वा । फेनफलं फेनं अहिफेनं तस्य फलं खाद्वसवीजं,
“पोस्तदाना” इति लोके, “फेनपलम्” इति पाठे—फेनं समुद्रफेनं तस्य पलम् ।
शशविषाणं सृगशृङ्गं, शशशब्दोऽत्र सृगवाची, “शशधर” “शशलाञ्छन” इत्यादि-
दर्शनात्, “शृगविषाणम्” इति पाठान्तरम् । एतेषां नारङ्गमूलादीनाम् ;

त्रि'सप्तदिवस तद्वन्दयेत् सिद्धमौषधम् ।

पिष्टं चित्रकनिष्काये वल्लत्रयनिषेवितम् ॥

उन्मादापस्मृती हन्यादेष सर्वेश्वरो रसः ॥२७॥

अथ नेत्ररोगाणां सङ्ग्रहः ।—

कृष्णे पञ्च नवैव सन्धिषु दश त्रीण्येव शुक्लेऽखिले

जाता षोडश वर्त्मजा खलु चतुर्विंशो दृशोर्विंशतिः ।

सप्तातद्भयुताश्चतुर्नवतिरित्यक्षोरशेषामयान्

यो वेत्ति व्यपहृत्तुमिव विदुषामग्रे समर्थो भवेत् ॥२८॥

नारङ्गमूक्षदन्तीपाठाफेनफलाकर्मूलविफलानामष्टाणां क्राथेन रसादिविफलान्तं द्रव्यदशकं दिवसत्रयं मर्दयेत्, ततः अस्त्रवेतससयुक्तम् अस्त्रवेतसक्राथसयुक्तम् अर्कचौरसमन्वितञ्च कृत्वा अस्त्रवेतसक्राथेन अर्कचौरिण च प्रत्येकं दिनत्रयं मर्दयेत् । पञ्चपञ्चदिने प्रतिपञ्चसप्तदिवसे, अमरीरससयुक्तम् अमरीरं कृष्णपुष्पा निर्गुण्डी नीलदूर्वा वा तद्रससयुक्तम्, अवयमाशय, —नारङ्गादिक्राथेन दिवसत्रयं मर्दयित्वा एकदिनं विशय्य परदिने अमरीरसेन मर्दयेत्, एवम् अस्त्रवेतसक्राथेन अर्कचौरिण च मर्दयित्वा क्राथ्यम् । त्रिं सप्तदिवसमिति चित्रकनिष्काये इत्यनेन सम्प्रत्यते । पिष्टं चूर्णीकृतम् । “चित्रकनिष्काये” इत्यत्र “विकटुकक्राथे” इति पाठान्तरम् ॥२४—२७॥

अपस्मारे असद्रूपं पश्यन् इत्युक्तं, तच्च दृष्टिमण्डलदृष्ट्या जायते, अतः अपस्मारा-
नन्तरं नेत्ररोगचिकित्साधिकारः । तत्रादौ अधिष्ठानभेदेन नेत्ररोगाणां सङ्ग्रहः
निरूपयति, कृष्णे इति ।—कृष्णे नेत्रकृष्णसङ्खले, दृष्टिमण्डलवेष्टने इति यावत्, पञ्च
पञ्चसङ्ख्याकातद्भान्, यो वेत्ति इत्येतेषां नव । सन्धिषु कनौनिकादिगतेषु षट्सु सन्धिषु
नव, सन्धयस्तु षडित्युक्तं सूत्रेण, तद्वयथा—“पञ्चवर्त्मगतं सन्धिं वर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।
शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतस्तथा ॥ कनौनिकागतो ज्ञेयः षष्ठ्यापाङ्गमः स्मृतः ॥”
इति । अखिले सम्पूर्णं शुक्ले शुक्लभागे, नेत्रयोरिवेति शेषः, दश त्रीण्येव त्रयोदश
इत्यत्र, अत्र त्रीणि इति नपुंसकप्रयोगश्चिन्त्यः, रोगवाचकानां पुलङ्गत्वात्, वीनेव इति
कल्पना साध्वी । वर्त्मजा चक्षुर्गोत्रकावरक निमेषोन्मेषाशय पटलद्वय वर्त्म उच्यते,
तद्भता आमया षोडश जाता । दृशो दृष्टिमण्डलयोः चतुर्विंशः, विंशतिः सप्तातद्भ-
युता सप्तविंशतिरोगाः, पारिशीत्यात् नेत्रसर्वगता इति बोध्यम्, तन्तान्तरं नेत्रसर्वगत-
रोगनिदानाभिधानात् तच्चिकित्साभिधानाच्च अत्र कृष्णभागादिगतरीगाणां सङ्ग्रहः

अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।—

अथ नागादिवर्ति ।—

शिलया निहतं नागं रसराजप्रप्रेषितम् ।

द्विगुणं तुल्यमीषच्च कर्पूरं द्रोणपुष्पजैः ॥

रसैर्विमर्दयेद्दत्तिरेषाऽभिष्यन्दनाशिनौ ॥२६॥

अथ वाताभिष्यन्दे इन्हादिवर्ति ।—

कार्पासरसपिष्टेन्दु-मधुशुल्परसाञ्जनम् ।

वाताभिष्यन्दजे ताम्ब्रे तिलपर्ण्यम्बुमर्दितम् ॥२७॥

कृत्वा केवलं विंशति सप्त इत्युक्त्या पारिग्रह्यात् सप्तविंशतिरिति सङ्ग्रानिर्देश सर्वगत-
रोगानेव बोधयतीति ज्ञेयम् । इति चतुर्नवति परस्पर मिलिता गणनया चतुर्नवति,
नेत्ररोगा इति शेषः । व्यपहर्तुं विशेषेण नाशयितुम्, अक्षीरशेषामयानित्यनेन
सम्बन्धः, “व्यवहर्तुम्” इति पाठे—चिकित्साकर्माचरितुमित्यर्थः । ननु सुश्रुतेन—
“तैस्त्रिभिस्त्रिंशदुक्तास्ते कफेनाभ्यधिकस्त्रयः । रक्तजा घोडश्च प्रोक्ता सर्वजाः
पञ्चविंशतिः ॥ बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा रोगाः षट्सप्तति स्मृताः । नव सन्ध्याशयस्तेषु
वर्त्मनास्तेकविंशतिः ॥ शुक्लभागे दृशेकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः । सर्वाश्च यथा सप्तदश
दृष्टिजाः द्वादशैव तु ॥ द्वौ च बाह्याश्च यथावन्वावलिमिन्नितिमिन्नजौ । षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः
सङ्क्षेपेण प्रकीर्तिताः ॥” इत्यनेन यत् षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा उक्ता तेनात्र विरीधौ
नाशङ्कनीयः, यत् सुश्रुताचार्येण “सङ्क्षेपेण प्रकीर्तिताः” इत्युक्तवता प्राचीभाविना
प्रधानभूतानामेव सङ्ग्रानिर्देशः कृतः, न त्वप्रधानानाम् इति विज्ञापितम्, “अक्षी-
रशेषामयान्” इत्युक्तवता वाग्भटाचार्येण तु प्रधानाप्रधानभूतानां सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन
सङ्ग्रानिर्देशिताः, तेन चतुर्नवतिरिति सङ्ग्रानधिक्यं सञ्जातम्, किञ्च दोषदूषाणां
मिलनभेदेन रोगानन्त्यात् तन्मकर्षणाच्च विभिन्नकालिकत्वात् सुश्रुतीकृतादन्त्येऽपि रोगा
सम्भवन्त्येव, यथा रुक्मिणिशयकृता स्तसङ्ग्रहे पठितौ तन्तान्तरौ कृष्ण पद्मशतौ,
व्याख्यामधुकोषकृता च पठितौ तन्तान्तरौ उपपन्न-कृच्छ्रीन्मीलाख्यरोगौ सुश्रुतेन
न पठितौ, एवञ्चेतदौयसङ्ग्रानधिक्यं न विरीभावहमिति ॥ २८ ॥

नागादिवर्त्या—शिलया मनः शिलया निहतं मारितं नागं सौसकं शुद्धसौसकं मनः-
शिलया सह पृथितमित्यर्थः, तथा रसराजप्रप्रेषितं शुद्धपारदेन तुल्येन सह पिष्टं, द्विगुणं
तुल्यमिति नागापेक्षया द्वेगुणं तुल्यम् । ईषत् कर्पूरं चतुर्थांशकर्पूरस्युक्तमित्यर्थः, ॥२६॥

अथ श्लेषाभिष्यन्दे शुल्कादिवर्ति ।—

शुल्कजोमूतलोहञ्च सौसञ्च समभागिकम् ।

द्विगुणञ्चाञ्जनं जाती-तिलपर्णीभयूरजै ॥

पिष्टं निर्घृष्टदध्नाकं श्लेषाभिष्यन्दनाशनम् ॥ ३१ ॥

अथ विटोषाभिष्यन्दे रसेन्द्रादिवर्ति ।—

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्या द्विगुणमञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तं दशमांशञ्च सर्जकम् ॥ ३२ ॥

बलानागबलाजाजी-रसैस्ताम्रे दिनत्रयम् ।

मर्दितं स्यादभिष्यन्दे सन्निपातात्मके हितम् ॥ ३३ ॥

अथ पिप्पलाभिष्यन्दे तीक्ष्णादिवर्ति ।—

चूर्णं तीक्ष्णस्य ताम्रस्य रसेन्द्रसमचारितम् ।

इत्यादिवर्त्या—कार्पासरस कार्पासमूलरस । इन्दु कर्पूर । मधु क्षौद्र मधुयष्टिकं वा । शुल्क ताम्रम् । ताम्रे ताम्रपात्रे । तिलपर्ण्यस्त्वमर्दित रक्तचन्दनकाथमर्दितम् ; इन्हादिकं सर्वे कार्पासरसेन पिष्टा वर्ति विधाय ता वर्ति ताम्रपात्रे तिलपर्णी-काथेन घृष्टा तथा अञ्जयेदिति । यद्वा—पिष्टं सौसकम् , कार्पासरसादिकं सर्वं तुल्यमांशं गृहीत्वा तिलपर्णीकाथेन ताम्रपात्रे घृष्टा तेन चक्षुषोरञ्जनं कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

शुल्कादिवर्त्या—जोमूतम् अभम् । द्विगुणञ्चाञ्जनमित्येकभागापेक्षया रसाञ्जनस्य द्वैगुण्यम् । जातीति ।—जाती मालती तस्या पुष्प, चक्षुष्यत्वात् , मयूर अपामार्गः । तस्य च मूलं तज्जै, रसैरिति शेषः । निर्घृष्टदध्ना निर्घृष्टं विशेषेण घृष्टं, घृष्टमित्यर्थः , दधि यत्र तादृशं अर्के ताम्रपात्रे , ताम्रभाजनमकनादौ दध्ना निर्घृष्टं तत्र तस्मिन् जाल्यादिरसे शुल्कादिकं पेषयेदिति । “निर्घृष्टदध्नाकं” इत्यत्र “निर्घृष्टं दध्नाकं” इति कस्यचित् पाठः ॥ ३१ ॥

रसेन्द्रादिवर्त्या—भुजगं सौसकम् । ताभ्यां रसेन्द्रभुजगाभ्यां मिलिताभ्याम् । ईषदिति एकभागापेक्षया अतुल्यमित्यर्थः । दशमांशमपि एकभागापेक्षया बोध्यम् । “सर्जकम्” इत्यत्र “सक्तुकम्” इति पाठे—सक्तुकं यवसक्तुकम् , यवस्य नेत्रहितत्वात् । नागबला गोरचन्द्रमुल्ला । अजाजी जीरकम् , बलानागबलयो स्वरसः, अजाज्याश्च काथः । “अजाजी” इत्यत्र “जाती” इति कुत्रचित् पाठः । ताम्रे ताम्रपात्रे ; “ताम्रे” इत्यत्र “ताम्रम्” इति पाठान्तरम् ॥ ३२।३३ ॥

रसाञ्जनञ्च द्विगुणं वर्षाभूरसमर्दितम् ॥

शर्करामाक्षिकोपेतं पित्ताभिष्यन्दसूदनम् ॥३४॥

अथ पित्ताभिष्यन्दे नागादिवर्त्ति ।—

नागपारदधात्रीन्दु-रत्नाज्यकणसैन्धवम् ।

रसाञ्जनं कणाक्षौद्रं ताम्बूलीपत्रवारिणा ॥

ताम्रेण मर्दितं कांस्ये पित्ताभिष्यन्दमन्यनुत् ॥३५॥

अथ ताम्रादिवर्त्ति ।—

ताम्राहिताररसपोतकरोहिणीन्दु-

शौण्डीरसाञ्जननदीजपुराणकांस्यैः ।

वर्त्ति. कृता सकलसम्मितहसपादी-

मूलैर्निहन्ति नयनामयजालमाशु ॥३६॥

तीक्ष्णादिवर्त्त्या—तीक्ष्णस्य तीक्ष्णलौहस्य । रसेन्द्रसमचारित समभागरसमन्ध-
योजितम् ॥ ३४ ॥

द्वितीयनागादिवर्त्त्या—नाग सीसक, पारद पारदमन्ध, धात्री वामलकी, इन्दुरत्नं
मुक्ताफल कर्पूरनखिवा, इन्दु कर्पूर, रत्न मुक्ताफलम् इति वा, उभयोरेव चक्षुष्य-
त्वात्, आज्य घृत, कण पिप्पली । कणा जीरक, पिप्पल्या एव भागद्वय वा ;
यदुक्त परिभाषाया—“घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । ज्ञातव्यं तदिहाचार्यै-
भागतो द्विगुणेन हि ॥” इति, स्थलजजलजसेदात् द्विविधा पिप्पली वा । ताम्रेण
मर्दितं कांस्ये कांस्यपात्रे ताम्रदण्डेन मर्दितमित्यर्थः । पित्ताभिष्यन्दमन्यनुदित्यत्र
मन्य अधिमन्य ॥ ३५ ॥

ताम्रादिवर्त्त्याम्—अहि सीसकम् । तार रौप्यम् । पीतकं स्वर्णं पीतलोम्न वा ।
रोहिणी कटुरोहिणी, पीतकरोहिणीत्येकपदं वा, तथाहि—गाम्भारौल्य । इन्दु-
कर्पूरम् । शौण्डी पिप्पली । नदीजं क्षुद्रशङ्ख, रसरत्नाकरदर्शनात् । पुराणकांस्यै
जीरकांस्यै, कास्यभस्मभिः । सकलेति ।—ताम्रादिसवतुल्यमण्डूकपर्णैर्मूलचूर्णैः ।
रसरत्नाकरं “तारकादिबटिका” इति ख्यातायामन्या “पीतकरोहिणी शौण्डी” इति
पाठद्वयं, परन्तु “खर्पूरम्” इत्यधिकं पाठो विद्यते, तथा हसपादीरसैश्च नर्दनं
विहितम्, तथा च—“तार ताम्रं रसं सीसं कर्पूरं स्वर्णं तथा । रसाञ्जनं कास्यशङ्ख-
हसपाद्या द्रवेर्दनम् ॥ वर्त्ति कृत्वाऽञ्जनाञ्जलिं समस्तं नेत्रजानयम् ॥” इति ॥ ३६ ॥

अथ पारदादिवर्त्ति ।—

पारदनागरसाञ्जनसमानदृढशिखिमूलकं सरजम् ।
सप्तदिनं चिञ्चादलरसपिष्ट ताम्रपात्रपर्युषितम् ॥३७॥
वर्त्तिरूपातपशुष्काऽधिमन्यतिमिरार्मपिल्लशुक्लघ्नी ॥३८॥

अथ एकविंशद्ववर्त्ति ।—

पारदनागरसाञ्जनविद्रुमकामौसलोध्रताम्राणि ।
वृत्तत्रिकटकगैरिकसिन्धूद्भवतुल्यफेनवराः ॥३९॥
मौक्तिकगन्धिन्याभागिरिकर्णीपुत्रजीवकनकशिफाः ॥४०॥
चिञ्चा षड्विधमौर्वलवण पिचुमर्दपत्ररसे ।
पिष्टा ताम्रे लिप्ता वर्त्तिः स्यादधिमन्यपिल्लघ्नी ॥४१॥

अथ षड्ववर्त्ति ।—

कर्पूराञ्जनसीसपारदकणातीक्ष्णानि पिष्टा सकृत्
नन्द्यावर्त्तरसैर्विशोष्य मधुना पिष्टा पुनर्भाजने ।
शार्ङ्गे स्फाटिक एव वा विनिहितं शुक्लार्मकाचापहं
तैमिर्यञ्च निराकरोति सहसा नेत्रेऽञ्जनं सर्वदा ॥४२॥

पारदादिवर्त्त्या—समानमिति प्रत्येक तुल्यमित्यर्थः । दृढ लौह, शिखि हरित-
मुद्ग, चक्षुष्यत्वात्, मूलकं स्वनामख्यात् कन्दविशेषः, तच्च बालमेव याच्यम्,
“दृढशिखिमूलकम्” इत्यत्र “कृतसिन्धुफेनकम्” इति कुवचित पाठः । सरज-
नवनीतम्, रज पर्यटकः तत्सहितमित्यर्थो वा । चिञ्चादलरसपिष्ट तिलिङ्गीपत्र-
रसमर्दित ताम्रपात्रपर्युषित ताम्रभाजने एव सप्तदिनस्थितम् ॥ ३७।३८ ॥

एकविंशद्ववर्त्त्या—वृत्त सप्तपर्यं । फेन समुद्रफेन । वरा विफला । गन्धिनौ
सुरामासी । आमा बन्धून् । गिरिकर्णी श्वेतापराजिता । पुत्रजीव तापसत्वरः ।
नककशिफा धूसरमूलम् । षड्विधमौर्वलवणम् और्वेण पाशुलवणेन सह लवणं
पञ्चलवणम्, और्वेण पञ्चलवणेन च मिलित्वा षड्विध लवणमित्यर्थः । पिचुमर्दपत्ररसे,
निम्बपत्ररसे । “लिप्ता” इत्यत्र “पात्रे” इति पाठान्तरम् ॥ ३९—४१ ॥

षड्ववर्त्त्या—तीक्ष्ण बीक्ष्णलौह खर्पर वा । नन्द्यावर्त्तरसे पिण्डीतगररसे,
“नन्द्यावर्त्त” इत्यत्र “नन्दीवर्त्त” इति कुवचित् पाठः । सकृत् एकवारम्, एकदिन-
मित्यर्थः । शार्ङ्गे शृङ्गनिर्मिते, भाजने इति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

अथ गरुडाञ्जनम् ।—

कतकसैन्धवतुत्यरसाञ्जनं त्रिकटुकस्फटिकाब्दवराटकम् ।
त्रिकटुताम्रमयोहिमरोहिणी-जलाधिफेनवचानृकरोटिका ॥४३॥
उरगपारदटङ्गणमञ्जनं त्रिफलया मधुकेन च संयुतम् ।
करजवल्करसेन सुपेषितं गरुडदृष्टिसर्मां कुरुते दृश्यम् ॥४४॥

अथ नयनामृताञ्जनम् ।—

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां द्विगुणमञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥४५॥

अथ तिमिरहराञ्जनम् ।—

गन्धकाद्विगुणः सूत सौवीरञ्चाष्टमाशतः ।
कपित्थरससाम्पष्टमञ्जनं तिमिरप्रणुत् ॥४६॥

गरुडाञ्जने—कतक जलप्रसादनफल “निर्मली” इति लीके । अब्दं सुक्तकम् ।
“त्रिकटुताम्रम्” इत्यत्र पुनस्त्रिकटुग्रहणात् त्रिकटोर्भागद्वयम्, “त्रिकटु” इत्यत्र
“त्रिफला” इति पाठे—“त्रिफलया मधुकेन च संयुतम्” इत्यत्र द्वितीयत्रिफलया
“द्राक्षाकाशमय्युर्जुरी फलानि मिलितानि तु । मधुरत्रिफला ज्ञेया मधुरादिफल-
त्रयम् ॥” इत्यनेनीक्ता मधुरत्रिफला याज्ञा । हिमं कर्पूरं । नृकरोटिका नरशिर-
कपालम् । उरगं सौसकम् । अञ्जनमिति नेत्राञ्जनं, रसाञ्जनस्य प्रागुपात्तत्वात् ।
करजवल्करसेनं करञ्जत्वयसेनं । कतकादिमधुकान्तं सर्वं करञ्जत्वयसेनं पिष्ट्वा
वर्त्तं काव्यां ॥ ४३।४४ ॥

नयनामृताञ्जने—ईषदिति चतुर्थांश, योगरत्नाकरसंवादात्, तथा च—“रसेन्द्र-
भुजगौ तुल्यौ तयोर्विगुणमञ्जनम् । सूततुल्यौ शकृर्पूरमञ्जनं नयनामृतम् ॥” इति ॥४५॥

तिमिरहराञ्जने—गन्धकाद्विगुणं गन्धकमपेक्ष्य द्विगुणं, भागो याज्ञ इति शेषः,
एवञ्च सूतस्य एको भागः गन्धकस्य च सागद्वयम् । गन्धकभागापेक्षया सूतस्य
द्वैगुण्यमिति केचित् । सौवीरं सौवीराञ्जनम् अष्टमाशतं इति एकभागापेक्षया
बाध्यम् ॥ ४६ ॥

अथ हाटशाङ्गवर्ति ।—

नेपालतुल्यटङ्गणतार्क्ष्य-वरातिकटुफेनजलजञ्च ।

जम्बीरनीरपिष्टं काचार्म-स्त्रावतिमिरशुक्तपिल्लघ्नम् ॥४७॥

अथ पटलहरेन्द्ररस ।—

रुद्ध कपर्दटङ्गणं लाक्षाजम्बीरयोर्द्रावैः ।

मास धान्ये क्षिप्तः सूतः पटलादिरोगहरः ॥४८॥

अथ स्वर्णादिवर्त्ति ।—

स्वर्णं वराटिका सूतः सारः पूतिकपत्रजः ।

नवनीतेन सयुक्ता वर्त्ति पुष्पं चिरन्तनम् ॥४९॥

अथ विषाद्यञ्जनम् ।—

विषं धात्रीफलरसैर्दिनैकं परिभावितम् ।

अञ्जनं शङ्खसहितं प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥५०॥

अथ पुष्पहराञ्जनम् ।—

शम्बूकं वा वराटं वा दग्धं सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।

अञ्जनं नवनीतेन हन्ति पुष्पं चिरन्तनम् ॥५१॥

हाटशाङ्गवर्त्या—नेपाल ताक्षम्, “नेपालम्” इत्यत्र “जैपालम्” इति
अस्यचिन्त पाठः । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । वरा विफला । फेन समुद्रफेन ।
जलजं शङ्खं शङ्खनाभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

पटलहरेन्द्ररस—कपर्द वराटक । सूतशब्देनात्र भस्मसूतं ग्राह्यम् । कपर्दटङ्गणं
तथा लाक्षाजम्बीरयोर्द्रावैः पिष्टं रुद्धञ्च सूतं मासं धान्ये क्षिप्तं इति योजना ।
कल्पना चेदृशी—लाक्षाजायेन जम्बीररसेन च पिष्टं सूतं वराटिकायां प्रपूर्य
टङ्गणेनाजम्बीरपिष्टेन वराटिकामुखच्छालिष्य धान्यराशौ मासं स्थापयेदिति ॥४८॥

स्वर्णादिवर्त्या—सारं पूतिकपत्रजं पूतिकं नाट्याकरञ्जं तत्पञ्जीत्यरस इत्यर्थः ।
पुष्पमित्यत्र हन्तीति अघ्नाहरणीयम् ॥ ४९ ॥

विषाद्यञ्जने—विषम् अमृतम् । शङ्खसहितं शङ्खनाभिसहितम्, विषं शङ्खञ्च
ज्वालकीरसैः पिष्ट्वा अञ्जनं प्रयोक्तव्यम् ॥ ५० ॥

पुष्पहराञ्जने—स्वर्णं स्पष्टम् ॥ ५१ ॥

अथ शिशुमूलाद्याश्रितनम् ।—

शिशुमूलं वचा क्षौद्रेष्टृष्टा नेत्र प्रपूरयेत् ॥५२॥

अथ नेत्रशूलघ्नमाश्रितनम् ।—

निष्पिष्ट्याऽऽर्द्रा निशा वाऽथ सद्यः शूले सुखावहम् ॥५३॥

अथ पौनर्नवाञ्जनम् ।—

श्वेतं पुनर्नवामूलं जलेनाञ्ज्याञ्च शूलनुत् ॥५४॥

अथ सावहराञ्जनम् ।—

श्वेत पुनर्नवामूलं घृतघृष्टं समञ्जयेत् ।

जलस्रावं निहन्त्याशु—” ॥५५॥

अथ वक्ररोमहराञ्जनम् ।—

“—तन्मूलञ्च निशायुतम् ।

अञ्जयेद्वक्ररोमाणि न भवन्ति कदाचन ॥५६॥

अथ वृकपालाञ्जनम् ।—

निर्घृथ्य वृकपालन्तु नारीस्तन्येन चाञ्जयेत् ।

शूल सतिमिरं हन्ति पुष्प सर्पाक्षिदुग्धत ॥५७॥

शिशुमूलाद्याश्रितने—शिशुमूल शिशुमूलरसम्, शिशुमूलरसेन क्षौद्रेण च सह वचा ताम्रपात्रे घृष्टा तेन नेत्रपूरणं कार्यम् ॥ ५२ ॥

नेत्रशूलघ्नमाश्रितने—आर्द्रा निशा सरसहरिद्राम् । शूले नेत्रशूले ॥ ५३ ॥

पौनर्नवाञ्जने—आञ्ज्याम् अञ्जनं कार्यम् ॥ ५४ ॥

सावहराञ्जने—सर्वं स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

वक्ररोमहराञ्जने—तन्मूलञ्च निशायुतं हरिद्रा पुनर्नवामूलञ्च घृतेन घृष्टा अञ्जयेत् ।

वक्ररोमाणि पञ्चकोप-पञ्चशतादिरोमयुक्तानीत्यर्थः, वल्ग्वानीति शेषः ॥ ५६ ॥

वृकपालाञ्जने—वृकपालं नरशिरोऽस्थिः । सर्पाक्षिदुग्धत इत्यस्य अञ्जनादिति शेषः, सर्पाक्षिदुग्धं सर्पाक्षी सर्पसङ्घा “पानशिङ्खली” इति भाषा, तस्या दुग्ध-
बन्निर्म्यसः, पुष्पं हन्ति इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ५७ ॥

अथ शिशुबीजतैलाश्नीतनम् ।—

चिञ्चाटलस्वरमपेषितशिशुबीजं
कास्ये निघृष्य परिशीष्य खरातपेन ।
तैल ततः स्तुतमिदं शशिपादयुक्तं
युञ्ज्याद्गणार्मतिमिरे तिलमात्रमर्हति ॥५८॥

अथ पटलहराञ्जनम् ।—

कारवेल्लद्रवैः सार्जं सम्यग्भर्ज्या कपर्दिका ।
सूतकं टङ्कण लाक्षा-तुल्य जम्बीरजद्रवैः ॥५९॥
मर्दयेत्ताम्रपात्रे तु तस्मिन् रुद्धा विनिक्षिपेत् ।
धान्यराशिस्थित मासमञ्जनं पटलं हरेत् ॥६०॥

अथ तिमिरनाशनाञ्जनम् ।—

भृङ्गराजरसेर्घृष्टं घलैक रक्तचन्दनम् ।
ताम्रपात्रे स्थित भाव्य तद्रसेन पुनः पुनः ॥६१॥
शतधा भावयेत् यत्नात् पेष्ट्य पुनः पुनः ।
मधुनाऽप्यञ्जनं हन्ति षड्विध तिमिरामयम् ॥६२॥

शिशुबीजतैलाश्नीतने—चिञ्चा तिमिन्डी । तैल ततः स्तुत तद्बीजनि स्तुत तैलम् ,
“स्तुतम्” इत्यत्र “श्रुतम्” इति पाठे—तद्बीजककपक तैलमित्यर्थः । शशिपादयुक्त
सादाशकपर्पसयुक्तम् । तिलमात्र विन्दुमात्रमित्यर्थः, तैलमित्यस्य विशेषणम् ॥ ५८ ॥

पटलहराञ्जने—भर्ज्या पाच्या इत्यर्थः, दोलायन्ते कारवेल्लद्रवेषु कपर्दिका
यत्ना विशोधयेदिति । तस्मिन् ताम्रपात्रे । कपर्दिकादिलाक्षान्तरैश्चतुष्टय जम्बीर-
रसेन ताम्रपात्रे मर्दयेत्, ततः शोधय तत् पात्रं पावान्तरेण रुद्धा धान्यराशौ
मासं स्थापयेदिति निष्कर्षः ॥ ५९।६० ॥

तिमिरनाशनाञ्जने—तद्रसेन भृङ्गराजरसेन । भाव्य तद्रसेन पुनः पुनः इत्युक्ताऽपि
पुनः शतधा भावयेदित्युक्तिः विशेषबोधनार्थं न्यूनाधिकसङ्ख्यानिरासायै वा । पेष्ट्य पेष्ट्य
पुनः पुनः प्रतिवार भावनादानकाले चूर्णीकृत्येत्यर्थः “दिवा दिवाऽऽतपे शुष्कं रात्रौ
रात्रौ निवासयेत् । शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं भावनाविधिरिष्यते ॥” इति भावनाविधानात् ।
षड्विध तिमिरामयं वातपित्तकफरक्तप्लीपातञ्जं प्ररिक्तायिसंज्ञकञ्च ॥ ६१।६२ ॥

अथ काचास्यहराञ्जनम् ।—

बीजपूररमैर्घृष्ट विषतुल्यसितायुतम् ।

अञ्जन कारयेद्वात्रौ काचमास्यञ्च नाशयेत् ॥ ६३ ॥

अथ शम्बूकादिवर्त्ति ।—

शम्बूकं पारदं नागं कास्यचूर्णं रसाञ्जनम् ।

समं सर्वमिदं चिञ्चा-दलद्रावेण पेषयेत् ॥ ६४ ॥

ताम्रपात्रगता वर्त्तिं क्वायाशुष्कान्तु कारयेत् ।

शुक्लार्मतिमिरं पिबन् हन्ति सा मधुनाऽञ्जिता ॥ ६५ ॥

अथ अभिष्यन्दहरो योगः ।—

असकृच्छीततोयेन सिञ्चेन्नेत्राभिष्यन्दजित् ॥ ६६ ॥

अथ रात्रास्यहराञ्जनम् ।—

अजस्य कृष्णमांसान्तः पिप्पलीमरिचं क्षिपेत् ।

सीवयित्वा घृतैः पद्याद्वटिकान्ते समुद्धरेत् ॥

मध्वाज्यस्तन्यसम्पिष्ट रात्रास्यस्याञ्जनं हितम् ॥ ६७ ॥

काचास्यहराञ्जने—विषम् असूतम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । कारयेत् दापयेदित्यर्थः , अञ्जनमिति शेषः । विषतुल्यसितायुतं विषतुल्यसितानां युतं योगेन कृतमित्यर्थो वा , अस्मिन् पक्षे—अञ्जनशब्देन नेत्राञ्जनमेव बोद्धव्यम् । “विषतुल्यसितायुतम्” इत्यत्र “विषतुल्यं शिलान्तु” इति कश्चित् पाठः ॥ ६३ ॥

शम्बूकादिवर्त्त्या—शम्बूकं शम्बूकभक्षम् । ताम्रपात्रगता वर्त्तिं ताम्रपात्रे तिलिङ्गी-पत्रसेन पिष्ट्वा वर्त्तिं कृत्वा तत्रैव स्थिता वर्त्तिं क्वायाया शोषयेदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

अभिष्यन्दहरयोगे—सिञ्चेत्, अभिष्यन्दमिति शेषः । नेत्राभिष्यन्दजिदित्यत्र ततोय-मिति अत्र्याहरणोपपत्तिः ॥ ६६ ॥

रात्रास्यहराञ्जने—कृष्णमांसान्तं यकृत्पिष्टाभ्यन्तरे, यकृतं कृष्णवर्णपिष्टाकारत्वात् । “सीवयित्वा” इत्यत्र “सीवयित्वा” इति कुत्रचित् पाठः । घटिकान्ते दण्डद्वयान्ते दण्डान्ते वा घटिकाशब्देन दण्डद्वयस्य सतान्तरे दण्डस्य चाभिधानात् । विपाटितक्वागयकृत्पिष्ट-मध्ये पिप्पलीमरिचं समभागं क्षिप्त्वा ससीव्यं च घृतेन घटिकां यावत् पचेत्, ततः सर्वं तत् पिष्ट्वा मध्वादिभिर्भक्षयेत् । चक्रेण तु योगोऽयमेव पठ्यते, यथा—“कणा क्वागयकृ-त्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता । अचिराद्भवति नक्तान्यं तद्वत् सञ्चौद्रमूषणम् ॥” इति ॥ ६७ ॥

अथ रात्र्यन्ते व्योषाञ्जनम् ।—

अजापित्तकृतं व्योष धूमस्थाने विशोष्य च ।
चिरविल्वरसेर्घृष्ट रात्र्यन्धस्याञ्जनं हितम् ॥६८॥

अथ रात्र्यन्ते सरिचाञ्जनम् ।—

सरिचं मत्कुणे रक्ते रात्र्यन्धहरमञ्जनम् ॥६९॥

अथ रात्र्यन्ते पञ्चाङ्गगुडिका ।—

ताम्राग्रालवणशङ्खैस्तुल्या मगधोद्भवाऽथ वै धात्री ।
जलपिष्टा गुटिकेयं सायसमयान्धमपहरति ॥७०॥

अथ नवनेत्रदात्री वटी ।—

द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश ।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु ॥७१॥
रजतस्य च चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च ।
सैन्धवस्याष्टभागाः स्युः पिप्पल्याश्च षडेव तु ॥७२॥
अजाक्षीरेण सम्येथ ताम्रपाले निधापयेत् ।

व्योषाञ्जने—अजापित्तकृतं ज्वागपित्ते निक्षिप्तमित्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वात्, “अजापित्तकृतं व्योषम्” इत्यत्र “अजापित्तगतं व्योम” इति पाठान्तरम् । धूमस्थाने यत् नित्यं धूम उद्भूयति तस्मिन् स्थाने पाकशालायामित्यर्थः । चिरविल्वरसे करञ्जरसे । ज्वागपित्तमये त्रिकटुचूर्णे संस्थाप्य धूमोष्मणा विशोष्य च पिष्टा वर्ति कुठ्यात, ततः चिरविल्वरसेन घृष्टा रात्र्यन्ते अञ्जनं कार्यम् ॥ ६८ ॥

सरिचाञ्जने—मत्कुणे रक्ते इत्यत्र पिष्टमिति शेषः, मत्कुणं “क्षारपोका” इति प्रसिद्धं, क्षिप्तिविशेषः ॥ ६९ ॥

पञ्चाङ्गगुडिकायाम्—अग्रालवणं सैन्धवम् । शङ्खं शङ्खनाभिः । मगधोद्भवा पिप्पली, सा च ताम्रादिभिस्त्रिभिस्तुल्या, तेन च ताम्रादित्रययाणां प्रत्येकमेकैकभागं पिप्पल्याश्च भागत्रयम्, धात्री आमलकी, साऽपि ताम्रादिद्रव्यत्रयस्तुल्या । “अथ” इत्यत्र “आल” तथा “अथ वै धात्री” इत्यत्र “मनोह्रा च” इति कश्चित् पाठः । सायसमयान्धं लक्ष्म्यामित्यर्थः ॥ ७० ॥

नवनेत्रदात्र्या—द्विरष्टौ षोडश भागाः, “द्विरष्टौ” इत्यत्र “द्वौ भागौ” इति

अभिष्यन्दमधीमस्यं व्रणशुक्लं कुकूणकम् ॥

तिमिरं पटलं काच कण्डूं हन्ति विशिषतः ॥७३॥

अथ द्विरुत्तरकणादिवर्त्ति ।—

कणालवणवचायुग्यष्टिताम्रैः क्रमेण

द्विगुणधरणवृद्धैश्चागदुग्धेन पिष्टैः ।

निखिलनयनरोगान् हन्ति वर्त्तिर्विशिष्टा

रज इव निशि सर्पिः-क्षौद्रयुक्तं वरायाः ॥७४॥

अथ ताम्रवर्त्ति ।—

आर्द्रालकुचभृङ्गाणा रसः पिष्टेन कस्यचित् ।

गन्धकेन समांशेन प्राग्वत्ताम्रञ्च मारितम् ॥७५॥

कचित् पाठः । कनकस्य सुवर्णस्य । व्रणशुक्तं सत्रणशुक्तम् । कुकूणकं बाला-
नामक्षिवर्त्मस्थरोगविशेषम् ॥ ७१—७३ ॥

द्विरुत्तरकणादिवर्त्त्या—कणः पिप्पली, ऋसीऽव क्कान्दसः । लवणं सेन्धवं,
चक्षुष्यत्वात् । युग्यष्टि स्थलजजलजभेदात् यष्टिमधुद्वयम्, “युग्” इत्यत्र “रुग्” इति
पाठे—कुष्ठमित्यर्थः । द्विगुणधरणवृद्धैः उत्तरोत्तरं द्विरावृत्तधरणैः, धरणं पलदशमाशं,
रक्तिचतुष्टयादिका षण्माषका इति यावत्, एवञ्च पिप्पल्या धरणं, लवणस्य
द्वे धरणे, वचाया चत्वारि धरणानि, यष्टिमधुन अष्टौ धरणानि, जलजयष्टिमधुकस्य
षोडश धरणानि, ताम्रस्य च द्वाविंशदिति बोध्यम् । विशिष्टा विशेषोक्तार्थविशिष्टा
इत्यर्थः । रज इवेति ।—वरायां विफलाया रजं चूर्णं निशि इत्यत्र सेवितमिति
शेषः । अथ इव शब्दात् वरारजं कृतयोगोऽपि नयनरोगहन्ता इत्यर्थेन आयासि ।
सेव्ययोगोऽयं तन्मान्तरदशनात्, तथा च सिद्धयोगे—“यस्त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्जं साय
सनग्राति हविमधुभ्याम् । स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्धया क्षीणधनो मनुष्यः ॥”
इति ॥ ७४ ॥

ताम्रवर्त्त्याम्—आर्द्रा आर्द्रकम् । लकुचं उडु । रसः कस्यचित् आर्द्रादिवचाणां
मध्ये कस्यचिदेकस्य रसः । पिष्टेन चूर्णितेन । समांशेन आर्द्रादीनामेकतमस्य
रसतुल्येन । प्राग्वत् एभिः कृता वर्त्तिः निखिलनयनरोगान् हन्तीत्यर्थः । पिष्टेन
समांशेन गन्धकेन सह आर्द्रादीनां कस्यचित् रसः मारितः ताम्रञ्च प्राग्वत् इति
योजना ॥ ७५ ॥

अथ तासद्वृत्ति ।—

तास्माभ्रकञ्च तुल्यञ्च दशनिष्कं पृथक् पृथक् ।
 कन्दुकस्थमिदं त्रिंशत्कर्षं चूर्णितगन्धकम् ॥७६॥
 दत्त्वाऽल्पशोऽग्निनाऽल्पेन बद्ध्वा धूम विसर्जयेत् ।
 प्रस्थान्मर्दितस्यास्य प्रसादं निःसृतं युतम् ॥७७॥
 तुल्यनीरशिलाजाभ्या कर्षांशाभ्यां विशोषयेत् ।
 तासद्वृत्तिरियं साज्य-मानुषीक्षीरमाक्षिकात् ॥७८॥
 काचार्मपिक्वाभिष्यन्द-व्रणशुक्लप्रणाशिनी ।
 तत्किट्टं दद्वृत्तिम-पामादीन् लेपनाज्जयेत् ॥७९॥

अथ द्वितीयतासद्वृत्ति ।—

शुल्वं गन्धकमभ्रकञ्च रसकं दिक्सङ्गरनिष्कं पृथक्
 सर्वं रुद्रजटारसेन बहुशो भृङ्गस्य सारेण वा ।
 प्रायः श्लक्ष्णतरं सुमर्दितमिदं सम्यक् पुटं कारयेत्
 स्थाल्यां तत् पुनरेव शीतलमिदं विन्यस्य तस्यान्तरे ॥८०॥

तासद्वृत्तौ—कन्दुकस्थं कन्दुरेवेति कन्दुकं लौहमयकटाहविशेषं तत्स्थम् ।
 अग्निनाऽल्पेनेत्यत्र पचेत् इति शेषो द्रष्टव्यः । धूमं विसर्जयेत् पाककाले अनतरा
 अनतरा आवरणमुद्वाह्य धूमं नि सारयेदित्यर्थः, पाककाले तदुल्लधूमं यथा स्वगात्रे
 न लगति तथा परिहरेदित्यर्थो वा । अस्य तास्मादिभस्मन प्रसादम् उपरिस्थ-
 न्स्वच्छजलम् । तुल्येति ।—तुल्यनीरं चूर्णिततुल्यालोडितजलं शिलाजं शिलाजतु
 लाभ्या, युतमित्यनेन सम्बध्यते । कर्षांशाभ्यामिति प्रत्येकम् । तत्किट्टं जलाध-
 स्थितं तास्मादिभस्म । अयमर्थः,—तास्मादिबन्धं यद्योक्तमानं लौहपात्रे गृहीत्वा
 शुक्ला रुद्रजटारा पचेत्, किञ्चिदुष्णे तत्र अल्पमानं गन्धकचूर्णं क्षिप्वा पात्रान्तरेणाच्छाद-
 येत्, भस्मीभूते च तस्मिन् गन्धके आवरणमुन्मीच्य धूमं नि साय्य च पुनः अल्प-
 मानया गन्धकचूर्णं क्षिपेत् आव्रणय्याच्च, एवमागन्धकजलात् कुर्यात्, ततः प्रस्थमितेन
 जलेन तद्भस्म मर्दयित्वा स्थापयेत्, कियत्कालान्तरे उपरिस्थितं प्रसन्नं जलं गृहीत्वा
 कर्षमांशाभ्यां तुल्योदकशिलान्तुभ्यां सह मिश्रयित्वा च शुष्कं कुर्यादिति ॥ ७६—७९ ॥

द्वितीयतासद्वृत्तौ—रसकं खर्परम् । दिक्सङ्गरनिष्कं दशनिष्कम् । रुद्रजटारसेन

निष्क निष्कमनन्तर परिपचेज्जीर्णं यथा गन्धक
स्यादेव शतनिष्कमात्रमसकृतद्वयं शीत ततः ।
प्रस्थेनोन्मितवारिणा विलुलित कल्क विना गालितं
सङ्गृह्याम्बु तदन्तरे शिखिनिभं तुल्यं सुचूर्णीकृतम् ॥८१॥
कर्षाशमितमञ्जनं विनिहित कास्ये पर शोषयेत्
ता ताम्रद्रुतिमामनन्ति निखिलान्नेत्रामयान्नाशयेत् ॥८२॥

अथ गन्धकद्रुति ।—

आर्द्रकस्य रसे पिष्ट गन्धकेन विमिश्रितम् ।
तुल्यन्तु निष्कदशकं तन्मानञ्चाभ्रकं क्षिपेत् ॥८३॥
दशनिष्केण तन्मानं ताम्रञ्च शकलीकृतम् ।
भर्जयेत् खर्परे क्षिप्त्वा दहेत्तदनु चूर्णयेत् ॥८४॥
तन्मिश्रं क्रन्दुकस्थेन चूर्णमेतेन भर्जयेत् ।
गन्धकं चूर्णितं कृत्वा कर्षन्तु विधिना शनैः ॥८५॥

कटजटा शिवजटा “जटालङ्का” इति ख्यात, तस्या रसेन । भृङ्गस्य भृङ्ग-
राजस्य सारेण रसेन । अञ्जनात्तरं मसृणत्तरं यथा तथा इति सुमर्दितमित्यस्य
विशेषणम् । तस्यान्तरे तस्य स्थालीपुटस्याभ्यन्तरे । निष्क निष्कमिति ।—स्थाली-
पुटाभ्यन्तरे तद्वत्स्थापयित्वा असकृतं पुनः पुनः निष्क निष्कं गन्धकं दत्त्वा तथा
परिपचेत् यथा गन्धकं जीर्णं स्यात्, एव-कमेव शतनिष्कमात्रं गन्धकं दत्त्वा पचेत् ।
अत्रापि “अग्निनाऽत्येन रुद्धा धूमं विसर्जयेत्” इति पूर्वयोगोक्तकल्पना प्रसज्यते ।
शिखिनिभं तुल्यं मयूरकण्ठाभं तुल्यम् । असितमञ्जनं नीलाञ्जनं सौवीराञ्जनमिति
यावत्, तुल्यनीलाञ्जनयोः प्रत्येकं कर्षमाणता । कास्ये कास्यपात्रे । पूर्वयोगप्रदर्शिता
कल्पना अस्मिन्नपि ज्ञातव्या ॥ ८०—८२ ॥

गन्धकद्रुतौ—तन्मानं दशनिष्कमाणम् । दशनिष्केषु इति पदं प्रथमश्लोके द्वितीय-
पादोक्तेन “गन्धकेन” इति तृतीयात्तेन सम्बध्यते, एवञ्च दशनिष्केण गन्धकेन विमर्दि-
तम् आर्द्रकस्य रसे च पिष्टं दशनिष्कं तुल्यं दशनिष्कञ्चाभ्रमिति फलितम् । तन्मानं
ताम्रञ्च शकलीकृतं कुट्टितं ताम्रमपि दशनिष्कमाणं खर्परे भर्जयेत् दहेत्,
तदनु दाहानन्तरं चूर्णयेत्, खर्परे दग्धं ताम्रखण्डमिति शेषः । तन्मिश्रमिति ।—

भर्जितं तज्जलप्रस्थे नीलञ्चापि शिलाजतु ।

कर्षप्रमाणं निक्षिप्य मर्दयेद्भावयेत् पुनः ॥८६॥

प्रसादं सावयेत् पश्चादातपे परिशीषयेत् ।

गन्धकद्रुतिरित्येषा सर्वनैत्रामयापहा ॥८७॥

विशेषात् व्रणकुष्ठञ्च पित्तं काचं कुक्कुणकम् ।

जयेत्तस्य घृतक्षौद्रैः सर्वं तत् परिकल्पयेत् ॥८८॥

व्रणान् कृच्छ्रान् सुसूक्ष्माग्रानपि शीघ्रं निवर्त्तयेत् ।

तत्किट्टं दद्रुकिटिम-पामादीन् लेपनाज्जयेत् ॥८९॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उन्माद-

वातापह्नार-नेत्ररोगाणामुपचारी नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—०—०—

अथ कर्णरोगादिचिकित्सनम् ।—

अथ कर्णरोगाणां नामानि ।—

शूला टीषचयाभिभूतिजनिता पञ्च प्रतीनाहृक्-

कण्डुविद्रधिपालिशोषपरिपोटीत्यातलेह्यवुदाः ।

कन्दुकस्थेन भर्जनखर्परस्थेन एतेन तासचूर्णेन सङ्गमिष्यमिश्रितं तत् पूर्वोक्तं गन्धकाभ्युत्थचूर्णं तथा चूर्णितं गन्धकं कर्षं कर्षप्रमाणं कृत्वा दत्त्वा इत्यथ, शने, मन्दग्नौ विधित्वा यथाविधि, “रुद्धा धूमं विसर्जयेत्” इत्युक्तक्रमेणेत्यर्थः, भर्जयेत् ; भर्जितं तत् भस्म कर्षप्रमाणं नीलञ्चापि शिलाजतु जलप्रस्थे निक्षिप्य मर्दयेत् पुनः भावयेच्च, नीलं नीलाञ्जनं, शिलाजतु च एतयोः प्रत्येकं कर्षप्रमाणम् । नीलमित्यस्य शिलाजतुविशेषणत्वे नीलं शिलाजतुं तासनि स्रवशिलाजतु इत्यर्थः, तस्य मयूरकण्डसंस्कारत्वात्, यदुक्तं चरके—“तासनात् बहिष्णकण्डाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु” इति । सुसूक्ष्माग्रान् व्रणान् सूक्ष्मच्छिद्रान् व्रणान् इत्यर्थः ॥ ८३—८९ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयवृद्धिना त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २३ ॥

शोफार्शं क्षमिकूचिकर्णकविदार्युन्मन्यसत्तन्त्रिका-

नादं पिप्पलिदुःखद्विवधिरास्ते पूतिकर्णेन च ॥१॥

नेव हीन्द्रियाधिष्ठानम्, अत इन्द्रियाधिष्ठानगतरीगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोग-
चिकित्सित विवचुरादौ तेषां नामान्वाह शृला इति ।—दोषचयाभिभूतिजनिता
दोषचयेन दोषसमूहेन वातपित्तकफरक्तमन्निपातेन इत्यर्थः । या अभिभूतिः आक्रान्तिः
आक्रमणमित्यर्थः, कर्णयोगिति शेषः, तज्जनिता पञ्च पञ्चविधा, शृला कर्णशृला
इत्यर्थः । प्रतीनाहकक् प्रतीनाहरीग इत्यर्थः । कण्डू कर्णकण्डू । विद्रधि-
कर्णविद्रधि, अत्र विद्रधिशब्देन कर्णपाकस्यापि परिग्रहणम्, कर्णविद्रधि पाकेन
कर्णपाकसम्भवात् । पालिशोष पालि कर्णविषयविशेष तद्वत् शोषः, तथा च
वाग्भट, —“शिरास्य कृते वायु पालिशोष तदाह्वयम्” इति । “पालिशोष” इति
पाठस्तु न मनोरम तदाह्वयकर्णरोगस्य शास्त्रेऽदृशनात् वाग्भटे पालिशोषदर्शनाच्च
इति । परिपोट, उत्पात लेही परिनिही, तयोऽप्येते पालिगतविकाराः ।
अर्बुदशोफार्शसि कर्णगतान्वेव ते चार्बुदादयः यथोक्तसङ्काका ज्ञातव्याः ।
क्षमिकूचिकर्णक क्षमिकर्णकः कूचिकर्णकश्च, कूचिकर्ण कर्णरोगविशेषः,
रोगेऽस्मिन् वातादयन्तरे शङ्कुली सङ्कुचिता भवति, तथा च वाग्भट, —
“गर्भेऽनिलात् सङ्कुचिता शङ्कुली कूचिकर्णकः” इति । विदारि विदारिका, तथा
च वाग्भट, —“सन्निपाताद्विदारिका । सर्वं सृज सख्यं श्वयष्टु समुपेक्षित ॥
कटुतेलनिभं पक्वं खवेत कृच्छ्रेण रोहति । सङ्कोचयति रुढा च सा
धुः कर्णशङ्कुलीम् ॥” इति । उन्मन्य उन्मन्यकः, अयमपि पालिगतरीगविशेषः ।
सत्तन्त्रिका सती स्थिरा दृढा इत्यर्थः, तन्त्रिका कर्णपालिगतरीगविशेषः,
तल्लक्षणं यथा वाग्भटे —“कृशा दृढा च तन्नीवत पाली वातेन तन्त्रिका”
इति, “उन्मन्यसत्तन्त्रिका” इत्यत्र “उन्मन्यकसत्तन्त्रिका” इति पाठकल्पना सुखबोधानु-
कूला । नाद कर्णनादः, समानतन्त्रोक्तकर्णच्छेदस्यावैवान्तर्भावः । पिप्पली “एको
नीरुगनेको वा गर्भे मासाङ्गुरं स्थिरः । पिप्पली पिप्पलीमानः —” इत्यनेन
वाग्भटोक्ता । द खद्वि दुःखद्विनाम्य दुर्विद्वज्जनित शोथविशेषः । वधिरः
पूतिकणश्च, एते पञ्चविंशतिसङ्ख्याका कर्णरोगा ज्ञातव्या इति वाक्यशेषः । पराङ्गे
“शोफार्शं क्षमिपूतिकर्णकविदार्यास्त्रावनिस्तन्त्रिका नादः पिप्पलिदुःखद्विवधिरास्ते
कर्णपाकेन च” इति पाठान्तरं न समीचीनं, वाग्भटमतोपजीविनि अस्मिन् उपजीव्य-
वाग्भटविरुद्धपाठस्य सन्निवेशासम्भवादिति ॥ १ ॥

अथ कर्णरोगचिकित्सा ।—

अथ कणशूले लवणार्द्रकप्रयोग ।—

कर्णशूलहर क्षेप्यो लवणाद्रकयो रसः ॥२॥

अथ गोमल्लिकाया त्रिमिकषारितैलम् ।—

अश्विफेनो वचा शुण्ठी सैन्धवञ्च सम समम् ।

समतनार्द्रकद्रावै पक्वे तस्मिन् पलद्वये ॥३॥

पूर्वोक्तचूर्णं कर्षाश क्षिप्तोत्तार्य सुशोतलम् ।

ततैल प्रक्षिपेत् कर्णं ध्रुव गोमल्लिका व्रजेत् ॥४॥

अथ कणशूले तिलपर्णीप्रयोग ।—

तिलपर्णीद्रव तैलं कोष्णं कर्णं प्रपूरयेत् ॥५॥

अथ कर्णशूले अर्कपत्रप्रयोग ।—

अर्कपत्रद्रव तैल पूरयेत् कर्णशूलनुत् ॥६॥

लवणार्द्रकप्रयोगे—लेप्य कर्णविवरे निक्षेप्य इत्यर्थः । लवणार्द्रकयोरिति द्विवच-
नेन लवणार्द्रकयोरैक्यं पिष्टं वस्त्रपूत रसं यावत् ॥ २ ॥

त्रिमिकषारितैले—अश्विफेनादीनां चतुर्णां कल्क तैलपादिकः । समतैला-
र्द्रकद्रावै सम तैलम् आर्द्रकद्रावाश्च तै सह, सम समं अश्विफेनादिक, पचेदिति
शेषः, तैलप्रथमं आर्द्रकस्वरसप्रस्थेन अश्विफेनादिकल्कपादेन च पचेदित्यर्थः,
तैलमत्र कटुतैले तिलमत्र वा । पक्वे इति ।—पक्वं वस्त्रपूतं सुशोतलञ्च ततः पलद्वयं
बद्ध्वा तस्मिन् पूर्वोक्तचूर्णम् अश्विफेनादिद्रव्यचतुष्टयं प्रत्येकं कर्षाश क्षिप्त्वा कर्णं
प्रपूरयेत् । गोमल्लिका दशाख्यमल्लिकाविशेषः, सा च सासशोणितकोथे सति कर्णे
अपत्यानि सृजति अत्र मल्लिकाशब्द उपलक्षणः, तेनान्येऽपि जलवः कर्णे सम्भवन्ति ;
यदुक्तं सुश्रुतेन—“यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाऽपि जलवः सृजन्त्यपत्यान्त्यथवाऽपि मल्लिकाः ।
तदास्त्रमत्वात् श्वषणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यै त्रिमिकर्णको गदः ॥” इति ॥ ३४ ॥

कर्णशूलहरतिलपर्णीप्रयोगे—तिलपर्णी “तिलोनी” इति ख्यातः शाकविशेषः,
वस्या' द्रव रसम् । कर्णशूलशान्तये तैलं तिलपर्णीद्रवञ्चैकमधुमुष्णीकृत्य तेन कर्णपूरणं
कुर्यात् ॥ ५ ॥

कर्णशूलहरार्कपत्रप्रयोगे—पूर्वयोगवत् सर्वं कार्यमिति ॥ ६ ॥

अथ कर्णशूल रसोनप्रयोग ।—

रसोनस्य रस कोशं पूरयेत् कर्णशूलनुत् ॥ ७ ॥

अथ पूषसावे मेघनादप्रयोग ।—

मेघनादद्रवैः पूर्णं कर्णं पूयः प्रशाम्यति ॥ ८ ॥

अथ वाधिर्यं सुषल्यादिचूर्णम् ।—

सुषलीवाकुचीचूर्णं खादेत् वाधिर्यशान्तये ॥ ९ ॥

अथ कर्णमूलस्फोटो कतकादिलेप ।—

कतक शिशुलवणमारनालेन पेपयेत् ।

कर्णमूलस्थित स्फोटो सोष्णलेपादिनाशयेत् ॥ १० ॥

अथ कर्णमूलस्फोटो पुत्रजीवलेप ।—

पुत्रजीवफलस्यैव मज्जा जलनिपेषिता ।

लेपात् कर्णं गले कक्षे स्फोटो हन्त्युक्तमूलकम् ॥ ११ ॥

अथ गानजिकाया तगरादिपूरणम् ।—

तगरब्रह्मवृक्षस्य दन्तैर्मूलानि चर्वयेत् ।

रसेन श्रवणं तस्य पूरयेदतियत्नतः ॥

गोमक्षिका विनिर्याति पूरणस्य विधानतः ॥ १२ ॥

रसोनप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

मेघनादप्रयोगे—मेघनाद तण्डुलीयक ॥ ८ ॥

सुषल्यादिचूर्णं—सुषली तालमूली । वाकुची सोमराजी ॥ ९ ॥

कतकादिलेपे—कतक जलप्रसादनफल “निर्मली” इति लोके । “कतकम्” इत्यत्र “केतकी” इति रसरत्नाकरे पाठ ॥ १० ॥

पुत्रजीवलेपे—मज्जा फलास्थिमध्यमित्यर्थः । उरुमूलकम् अवगाढमूल महामूलं वा ॥ ११ ॥

तगरादिपूरणे—तगर पिण्डीतगर । ब्रह्मवृक्ष पलाश । विधानतः यथाविधि, कर्णपूरणविधिश्च भावप्रकाशे यथा—“स्नेहयेत् कण्ठदेशन्तु किञ्चिन्न पार्श्वशायिनः । भूवै स्नेहे रसे कोशे तच्च श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥ कर्णञ्च पूरितं रक्षेत शतं पञ्चशतानि च । सहस्रं वाऽपि ज्ञात्वा श्रोत्रकण्ठशिरोरगदे ॥ स्वजानुन करावत्ते कुर्या-

अथ पालीवर्द्धने मुषलीप्रयोग ।—

मुषलीकन्दचूर्णं हि महिषीनवनीततः ।

लीलयेद्रोधयेद्भाण्डे धान्यराशौ निधापयेत् ॥

सप्ताहादुद्धृत लेप कर्णपालीं विवर्द्धयेत् ॥१३॥

अथ पालीवर्द्धने चर्मचेष्टप्रयोग ।—

चर्मचेष्टस्य रक्तेन लेपात् कर्णा विवर्द्धते ॥१४॥

अथ पालीवर्द्धने वराहवसाप्रयोग ।—

वराहोत्थेन तैलेन लेपात् कर्णा विवर्द्धते ॥१५॥

अथ वज्रादिवटिका ।—

वज्रवैक्रान्तविमल-तुल्यनागविषान्वितैः ।

तुल्यपारदगन्धाश्म-माक्षिकैः कज्जली कृता ॥१६॥

रसीनाद्रकशिग्रूणामरूण्या मूलकस्य च ।

वटिकया युतम् । पश्चात् सावा भवेदेका सर्ववैव विनिश्चय ॥ रसाद्यै पूरण कर्णे
आजनात् प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यै पूरण कणे भास्करेऽन्तमुपागते ॥” इति । कर्णगदे
शतसात्रा एव पूरण धार्य शत पञ्चशतानि च इत्यादे क्रमिकत्वात्, तथा च—
“धारयेत् पूरण कर्णे कणमूल विमदयन् । रुज स्यान्मादर्व यावन्मात्राशतसवेदने ॥”
इति । सावालक्षणञ्च वाग्भटे यथा—“यावत् पर्यति हस्ताय दक्षिण जालुमखलम् ।
नितषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥” इति ॥ १२॥

मुषलीप्रयोगे—मुषली तालमूली, सा च अभिनवा एव याद्या, यदुक्तं
चक्रसङ्ग्रहे—“माहिषनवनीतयुत सप्ताह धान्यराशिपरिवासि तत् । नवमुषलीकन्द-
चूर्णसृष्टिकर कणपालीनाम् ॥” इति । लीलयेत् पालीडयेत् । तत्त्वचन्द्रिकाकृता
अस्य एव कल्पना प्रदर्शिता, यथा—“तत्त्वणानीतशुक्तालमूलीकन्दचूर्णं पल २
माहिषनवनीत पल १ सम्मर्त्य सप्ताह धान्यराशौ स्थाप्यम्” इति ॥ १३ ॥

चर्मचेष्टप्रयोगे—चर्मचेष्ट “चामचिका” इति प्रसिद्ध, तस्य ॥ १४ ॥

वराहवसाप्रयोगे—वराहोत्थेन तैलेन वराहवसाया ॥१५॥

वज्रादिवटिकाया—विमल तारमाक्षिकम् । नाग सीमकम् । विषम् अमृतम् ।

गन्धका, वज्रादीनां माक्षिकाणां सर्वेषां तुल्यता । अरूण्याः

पृथग्रसै कदल्याश्च मसधा परिभाववेत् ॥

एवं सुपिष्टा वल्लेन सेविता कर्षरोगनुत् ॥१७॥

अथ कुष्ठाद्यै तैलम् ।—

कुष्ठशुण्ठीवचाहिङ्गु-शताह्व।शिशुसैन्धवैः ।

बस्तमूत्रै शृत तैल सर्वकर्णामयापहम् ॥१८॥

अथ नासारोगाणां नामानि ।—

षट् पीनसाश्च मलसञ्चयरक्तदुष्टैः

पूयास्त्रदीप्तिपिटिकाऽर्बुदपूतिनासाः ।

आस्त्रावनाहपरिशोषभृशक्ष्वार्शः-

पाकस्त्वपीनसयुतैश्च गदा नसि स्युः ॥१९॥

इन्द्रवाकण्या ; “अरुण्या ” इत्यत्र “वाकण्या ” इति शीघ्ररक्षाकरे पाठः , सुश्रुते रसोनेत्यादियोगस्य स्वरसेन कर्णपूरणं काव्यमित्युपदेशं दृश्यते, तत्र च “अरुण्या ” इत्यत्र “सुरक्षा ” इति पाठः, सुरक्षी रक्तशोभाजनम् । कदल्या कदली कदलीवागुडा तस्या ॥१६।१७ ॥

कुष्ठाद्यतैले—“शिशु” इत्यत्र “दाह” इति वृन्दोक्तं पाठः । कुष्ठादीनां कल्कं, स्नेहचतुशशं, वस्तमूत्रैः केचनतुर्गुणैः ॥ १८ ॥

उक्तसाधर्म्यात् कर्षरोगचिकित्साभिवानानन्तरं नासारोगाधिकारारम्भः । तत्रादौ नासारोगाणां नामान्याह, षडिति ।—षट् पीनसा षड्विधा प्रतिश्यायाः । षट्त्वञ्च विवर्णाति मलैति ।—मलसञ्चयं वातादिदोषाणां सञ्चयः, तत्पूर्वकं प्रकोपश्च, रक्तं, दुष्टश्च ते तैः, वात-पित्त-कफ-सन्निपात-रक्त-दुष्टप्रतिश्यायभेदात् षड्विधा इत्यर्थः । यद्यपि तन्नाम्नरे दुष्टप्रतिश्यायस्य वातादिजप्रतिश्यायपञ्चकानामेवावस्थान्तरतया पञ्च प्रतिश्यायाः, न षष्ठ इत्युक्तं, तथाऽपि तस्य पृथक्-लक्षणनिर्देशात् मन्दबुद्धीनां सुखावबोधनाय षड्विधं श्रीमताचार्य्येण, वस्तुतस्तु प्रतिश्यायाः पञ्च एव ; अथवा उभयमपि सत्यं स्मृतिद्वैधवत् सुनीनां भिन्नमतिकल्पात् । पूयास्त्रं पूयरक्तम् । “पिटिकाऽर्बुद—” इत्यत्र “पुटकार्बुद—” इति कल्पना साध्वी, वाग्भटे पुटकाख्य-नासारोग एव दृश्यते, न तु पिटिका, तल्लक्षणश्च यथा—“पित्तश्लेष्मावबुद्धौ-ऽनर्नासायां शोषयेत् मरुत् । कफ-संयुक्तपुटता प्राप्नोति पुटकत्वं तत् ॥ ” इति ।

अथ पूयास्त्रलक्षणम् ।—

पूयास्त्रमतिदुर्गन्धि नासायामतितापकत् ॥२०॥

अथ नासारागचिकित्सा ।—

अथ पूयास्त्रे जीरकादिनस्यम् ।—

कृत नस्येन हन्यात्तच्छेतजौर सितायुतम् ॥२१॥

अथ पीनसहरनस्यम् ।—

घृताक्तं कुङ्कुम घृष्टं नस्य पीनसजिह्ववेत् ॥२२॥

अथ कामलाहराञ्जनम् ।—

जलेन पेषयेद्विङ्कुमञ्जनात् कामला जयेत् ॥२३॥

नाह प्रतीनाह । “भृशक्षव” इत्यत्र वाक्ये—“भृशङ्गव” इति पाठो दृश्यते, तथा च—“तोच्छन्नाणोपयोगाक-रश्मिद्वयलक्षणादिभि । वातकोपिभिरन्वेयं नासिका-तरुणास्थनि ॥ त्रिघाटनेऽनिल कुडो रुड शृङ्गाटक व्रजेत । निवृत्त कुरुतेऽत्यर्थं क्षवयु स भृशङ्गव ॥” इति । अस्मिन् सुश्रुतादौ क्षवयु इति नाम्ना पठित । पाक. नासिकापाक । नमि नासिकायाम् ॥ १९ ॥

तत्र पूयास्त्रलक्षणमाह, पूयास्त्रमिति ।—अतिदुर्गन्धि तथा अतितापकत् इति पदद्वय पूयास्त्रमित्यस्य विशेषणम्, तादृशत्वच पित्तरक्ताधिकत्वात् रक्तस्य कोथीभावाच्च ॥२०॥

जीरकादिनस्ये—कृत नस्येन यथाविधि नासिकया गृहीतम् ॥ २१ ॥

पीनसहरनस्ये—घृष्ट घृतेनैव सह घृष्टमित्यर्थ ॥ २२ ॥

कामलाहराञ्जने—सर्वं स्पष्टम् । ननु नासारीगाधिकारि “कामला जयेत्” इति वचन कथमिति चेदुच्यते—नासारोगस्य चिरावस्थानेन नेत्रगतास्त्रगुद्व्या यदि कामला जायते तदा तत्प्रशमनायैव एतत्प्रसङ्गावतारणम्, वक्ष्यति च स्वयमेव “नासारोगप्रसङ्गत” इति । अथवा—योगस्यास्य कामलाहरणेऽपि शक्तिरिति इति प्रदर्शनार्थमेवेति बोद्धव्यम् । एवञ्च अत्र प्रकारवशात् जलपिष्टस्य हिङ्गुन नस्य पीनमजित् इत्यवगन्तव्यं, तथा प्रसङ्गकमेव योगस्यास्य प्रयोगवैशिष्ट्येन कामलाजित्वमपि प्रदर्शितमिति । “अञ्जनात् कामलाम्” इत्यत्र “अञ्जयेत्तन् तत्” इति कचित् पाठ ॥ २३ ॥

अथ कामलाहरद्वितीयाञ्जनम् ।—

तद्वत्तण्डुलतोयेन ह्याकुलोमूलमञ्जयेत् ।

कामलां हन्ति नो चित्र नामारोगप्रसङ्गतः ॥२४॥

अथ मणिपपटौ ।—

वज्रं मरकत पुष्पमिन्द्रनील सुचूर्णितम् ।

रसहिङ्गुलगन्धश्च कज्जलीं कारयेद्बुधः ॥२५॥

द्रावयेत्तां लोहपात्रे पर्पट्याकारता नयेत् ।

निर्गुण्डीतुलसीशिशु-धुस्तूररविवाङ्गजै ॥२६॥

रसैर्व्योषवरारम्भा-सुरसैश्चापि भावयेत् ।

आर्द्रकस्य रसेनापि समधा परिभावयेत् ॥२७॥

एव सिद्धौ रसा नाम्ना विख्याता मणिपपटौ ।

सेविता गुञ्जया तुल्या निहन्त्यान्नासिकागदान् ॥

पथ्योपचारादिवशात् सर्वव्याधीन् विशेषतः ॥२८॥

अथ मुखरोगाणां सङ्ग्रानिर्देशः ।—

एको गण्डभवो गण्ड' अङ्गुलिता जिह्वोद्भवास्तालुजा-

श्चाष्टावष्ट च मस्तजाश्च दशनोद्भूता दशौष्ठोद्भवाः ।

कामलाहरद्वितीयाञ्जने—आकुलो देशान्तरे प्रसिद्धा, “आकुली” इत्यत्र “अङ्गुली” इति कचित् पाठः ॥ २४ ॥

मणिपपट्या—पुष्प पुष्परागमणिम् । “हिङ्गुल” इत्यत्र “द्विगुण” इति पाठान्तरम् । रवि अर्कः । वज्रं चित्रकः । वरा विफला । रम्भा कदलीकन्दः । सुरस तुलसी, अत्र तुलसीशब्देन कण्ठतुलस्या सुरसशब्देन च श्वेततुलस्या, ग्रहणं बोद्धव्यम् । एषा प्रत्येकरसेन समधा भावना देया इति ॥ २५—२८ ॥

पूर्वोक्तमङ्गल्येव नासारोगचिकित्साभिधानानन्तरं मुखरोगचिकित्सित विवर्णिषुराटो तेषां सङ्ग्रहो आह, एक इति ।—गण्डभवः कपोलदेशजः एकः, अथन्तु सृष्टुर्नेन दन्तगतमुखरोगमध्ये “हनुमोक्ष” इति नाम्ना पठितः, तथा च—“वातेन तैस्त्रै-
भावैस्तु हनुमन्मौ विघटितः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥” इति, हनुगण्ठयोः स्वल्पान्तरत्वात् अत्र गण्डशब्देन हनुरभिप्रेतः इति सन्तयम् । अष्ट च

सन्धेकादश च त्रयोदश गदा दन्तस्य मूलोद्भवाः

कण्ठेऽष्टादश चोदिता वदनजाः पञ्चाधिका सप्ततिः ॥२८॥

अथ गलकौलके आमलकप्रयोगः ।—

चूर्णं त्वामलकस्यैव गवा क्षीरेण पाययेत् ।

गलकौलकानुच्यर्थ—”

॥३०॥

अथ गलकौलके विषतिन्दुकादि वटी ।—

“—विषतिन्दुं सनागरम् ।

हरीतक्या च सयुक्तं मुखे धारय सन्ततम् ॥३१॥

मलनाश इत्यत्र मलशब्देन मलकावयवविशेषमुखमभिप्रेत, नेत्रकर्णनासास्यादीनां शिरस्येवोपनिबद्धत्वात्, मुखगतरोमाधिकारे शिरोमतरोमाणां सङ्क्रान्तिर्देशस्य सङ्गति-विरोधाच्च, एवञ्च सर्वसरमुखरोगा अष्टौ इत्यर्थः । “अष्ट च मलनाश” इत्यत्र “अष्ट समलनाश” “अष्ट च तुण्डजाश” इति वा पाठप्रकल्पनं सुगमम् । क्वचित् तन्त्रे मुख-रोगाणां पञ्चषष्टिसङ्क्रावत्त्व क्विदा सप्तषष्टिसङ्क्रावत्त्व प्रदिष्टम्, तथा च भोज,— “दन्तेष्वष्टावोष्ठयोश्च मूलेषु दश पञ्च च । नव तालुनि जिह्वाया पञ्च सप्तदशा-मया ॥ कण्ठे त्रय सर्वसरा एकषष्टिस्तु परा ॥” इति, तथा भावमिश्रञ्च— “स्वरष्टावोष्ठयोर्दन्त मूलेषु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वाया पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥ कण्ठे त्रयोदश प्रोक्तास्तत्र सर्वसरा स्मृता । एवं मुखामया सर्वे सप्तषष्टिर्भूता बुधे ॥” इति । वाग्भटसवादिभिः अस्मिन् पञ्चसप्ततिरित्युक्तम्, एतद्विरोध-समन्वयार्थं नेत्ररोगचिकित्साधिकारे प्रदर्शिता सरणिर्वल्लम्बनीया । दन्तगतहनु-नोच्चादयः कतिचित् रोगा वाग्भटसुश्रुतादिभिः अधिकत्वेन प्रदर्शिता, भोज-दिभिस्तु सङ्क्रातरोगेष्वेव तेषामन्तर्भाव इति कृत्वा पृथक्तया न पठिता इति ॥२८॥

आमलकप्रयोगे—गलकौलकानुच्यर्थमिति पदं काकाक्षिमालकान्यायेन चूर्ण-मित्यादियोगे विषतिन्दु-इत्यादियोगे च उभयत्रापि समन्वेतव्यम् । गलकौलक-नुच्यर्थं गलकौलकस्य गलदेशे कौलकवत् सङ्क्रातस्य नासाङ्गुरविशेषस्य नृत्ति विनाश, तदयम्, अत्र गलकौलकशब्देन गलरोहिण्यादयोऽभिप्रेता, तेष्वेव कौलकत् नासा-ङ्गुरसम्भवात् ॥ ३० ॥

विषतिन्दुकादिविद्या—विषतिन्दु कारस्कार, “कुचिला” इति ख्यातम्, स च शोधित एव ग्राह्यः, उपविषत्वात् ॥ ३१ ॥

अथ गलकीलके सैन्धवप्रयोग ।—

बहुशो भानुदुग्धेन सैन्धवेन प्रलेपनम् ॥ ३२ ॥

अथ गलकीलके भस्मातकप्रयोग ।—

भस्मातकरसं दत्त्वा चूर्णञ्चोपरि बन्धयेत् ॥ ३३ ॥

अथ दन्तदार्ढ्यं जयाप्रयोग ।—

यः प्रातरुत्तेजयति द्विजान् जयाकाष्ठेन वज्रद्विज एव जायते ।
तेनैव तैलोपहितेन मार्जनाज्जिह्वा जहात्युद्धतपूतिगन्धिताम् ॥ ३४ ॥

अथ मुखपाके पर्पटीरसप्रयोगोपदेश ।—

मुखपाकापनुत्थर्थं मधुना पर्पटीरसम् ।

खादयेत् कृतगण्डूषो वटिकाञ्चानुधारयेत् ॥ ३५ ॥

सैन्धवप्रयोगे—भानुदुग्धेन अर्कचौरिण , सैन्धवसर्कचौरिण पिष्टा तेन गलकीलकं
बहुश लिम्पेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भस्मातकप्रयोगे—चूर्णं भस्मातकस्यैव , गलकीलके बहिर्गल भस्मातकरसेनालिप्य
तच्चूर्णं दत्त्वा बध्नीयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

जयाप्रयोगे—उत्तेजयति उद्वर्धयतीत्यर्थः । द्विजान् दन्तान् । जयाकाष्ठेन
जयन्तीकाष्ठकृतदन्तपवनेन । तेनैव तैलोपहितेन तैलसिक्तेन जयाकाष्ठेन । “यः
प्रातः द्विजधावनञ्च कुरुते काष्ठेन वज्रद्विज । निम्बेन श्राखीटकाकाष्ठकेन स्याद्दन्त-
काष्ठ द्विजशोधनाय ॥” इत्यधिकपाठः कश्चित् ॥ ३४ ॥

मुखपाके पर्पटीरसप्रयोगमुपदिशति, सुखेति ।—पर्पटीरस रक्तपित्ताद्यधिकारे
श्वासचिकित्सितोक्तम् । कृतगण्डूष मधुनैव कृतगण्डूष , यदुक्तं वन्देन—“वैशद्य
जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे व्रणान् । दाहदण्णाप्रशमन मधुगण्डूषधारणम् ॥” इति ।
पञ्चपल्लवकायेन विफलादिक्वायेन वा गण्डूष इत्यर्थो वा । गण्डूषमात्रा तु मुशुतेनोक्ता
यथा—‘मुस्त सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता । असञ्चार्या तु या मात्रा
गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥’ इति । वटिका खादरवटिकादिरूपाम् अनुधारयेत्
अनु गण्डूषानन्तरं धारयेत्, सुखे इति शेषः ॥ ३५ ॥

अथ मुखशोषे महाराष्ट्री गुटिका ।—

महाराष्ट्रिकचूर्णञ्च चतुष्कृत्वा विभावयेत् ।

निम्बार्द्रकरसाभ्यान्तु गुटिका मुखशोषनुत् ॥३६॥

अथ मुखवैवर्ण्ये पुनर्नवाद्युद्वर्तनम् ।—

श्वेत पुनर्नवामूल सर्पाक्षीमूलसयुतम् ।

उद्वर्तनं हरित् स्त्रोणा मुखच्छाया सुदुःसहाम् ॥३७॥

अथ नीलिकाया रजत्यादिप्रलेप ।—

महिषोक्षीरसम्पिष्ट रजनीरक्तचन्दनम् ।

कृतलेप निहन्त्याशु श्यामिका गण्डयो स्थिताम् ॥३८॥

अथ मुखवैवर्ण्ये वङ्गभस्मप्रयोग ।—

मुखच्छायाहर वङ्ग-भस्म स्थान्महिषोजलैः ॥३९॥

अथ मुखवैवर्ण्यादौ मातुलुङ्गादिप्रलेप ।—

गोमयस्य रस सर्पिर्मातुलुङ्ग मनःशिला ।

मुखवर्णकरं श्रेष्ठं तिलकानाञ्च नाशनम् ॥४०॥

अथ मुखवैवर्ण्ये हरिद्रादिप्रलेप ।—

उभे हरिद्रे मज्जिष्ठा घृत गौराश्च सर्षपा ।

पेष्या गैरिकसयुक्ता अजाक्षीरेण पाचिताः ॥

एतेनैव भवेद्वक्त्रमुदयादित्यसन्निभम् ॥४१॥

महाराष्ट्रीगुटिकाया—महाराष्ट्रिकचूर्णं जलकञ्चटचूर्णम् । चतुष्कृत्वा निम्बार्द्र-
कयो प्रत्येक रसेन वारचतुष्टयमित्यर्थ ॥ ३६ ॥

पुनर्नवाद्युद्वर्तने—सर्पाक्षी सर्पसहा “पानशिञ्जलि” इति भाषा, सुगन्धरास्ना-
ना । उद्वर्तनम् उद्वषणम् । मुखच्छाया सुदुःसहा मुखवैवर्ण्ये, व्यङ्गादकमित्यर्थ ॥ ३७ ॥

रजत्यादिप्रलेपे—श्यामिका नीलिकाम् ॥ ३८ ॥

वङ्गभस्मप्रयोगे—महिषोजले महिषीमूत्रे महिषीक्षीरेर्भा ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गादिप्रलेपे—मातुलुङ्ग मातुलुङ्गमूलम्, लेपयोगोऽयम्, यदुक्त वन्देन
—“मातुलुङ्गजटा सर्पिं शिला गोशकती रस । मुखकान्तिकरो लेप पिङ्का-
दिलकालजित ॥” इति ॥ ४० ॥

हरिद्रादिप्रलेपे—गौराश्च सर्षपा, श्वेतसर्षपा, । अजाक्षीरेण पाचिता, हरिद्रा-

अथ मुखदौर्गन्ध्यं कुष्ठादिवटो ।—

गोमूत्रैः क्वाथयेत् कुष्ठं बालकं सङ्गरीतकम् ।

पिष्ट्वा सर्वं वटो कुर्यात् मुखदौर्गन्ध्यनाशिनोम् ॥४२॥

अथ मुखदौर्गन्ध्यं गृहधूमक्वाथ ।—

गृहधूममारनालेन क्वाथं समधुमैस्त्ववम् ॥४३॥

अथ मुखदौर्गन्ध्यं पथ्यादिवटका ।—

गोमयैः क्वाथिता पथ्या-मिश्रौ कृष्णान्विता कणा ।

षट्पदस्य दुराग्नौ न निहन्ति परिशीलिता ॥४४॥

अथ मुखवैरस्यं लाजादिचूर्णम् ।—

लाजा जातीफलं पूगं तुल्यं भक्ष्यं पिबेदनु ।

शीततोयं पलाङ्गञ्च आस्यवैरस्यशान्तये ॥४५॥

दिकं सर्वं पिष्ट्वा अजाचीरेण दूषत उरुस्त्रिन्ना इत्यथ, अथवा—अजाचीरेण पेषणेनैव उपयोगविषये परिणतिनागता इत्यथ, कमविपाकं तथा कालं पचति इत्यादिवत् पचवातोरेव परिणति-निष्पादनाद्यर्थे प्रयोगं बोद्धव्यं, युक्तस्यायमेव पचतन्तान्तरसंवादात्, तथा च बृहन्, —“रचोप्राश्ववरीद्वयमञ्जिष्ठागैरिकाज्यवस्तपय ।—सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्विधुविस्त्ववत् विभाति ॥” इति । अथ च तत्त्वचन्द्रिकाकारेण एव व्याख्या कृता—“वस्तपय-सिद्धेन” इति समासपदं, रचोप्रादिसिद्धेन लेपेनेत्यथ” इति । रचोप्रादिसिद्धेन रचोप्रादिभिः निष्पन्नेन । उदयादित्यसन्निभम् उदय-कालिकसूर्यसमेकान्तमित्यर्थः । “पेष्या” “पाचिता” “उदयादित्य” इत्येतेषु “लेप्या” “पेषिता” “उदयादित्य” इति क्वचित् पाठान्तराणि ॥ ४१ ॥

कुष्ठादिवटिकाया—क्वाथयेत् किञ्चिदुत्स्नेदयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहधूमक्वाथे—गृहधूमेन सह आरनाले तेन, कृतमिति शेषः, क्वाथं गृहधूमा-रनालयो क्वाथमित्यर्थः, मुखे धारयेदिति शेषः । क्वाथविधिना षडङ्गविधिना वा आरनालेन गृहधूमं निक्वाथ्य मधुसैन्धवे प्रक्षिप्य च तेन कवलादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पथ्यादिवटिकाया—गोमये गोमयरसे । मिश्रौ मधुरिका । कणा कृष्णजीरकम् । दुराग्नौ दृष्टगन्धम् । परिशीलिता नित्यं प्रयुक्ता, पथ्यादिकं गोमयरसेन किञ्चित् पक्त्वा श्ववतार्यं च शिलायां पेषयेत्, ततो गुटिकां विधाय मुखे धारयेदिति कल्पना ॥ ४४ ॥

लाजादिचूर्णे—लाजा भट्टधान्यचूर्णम्, “लाजा” इत्यत्र “लज्जा” इति

अथ उपजिह्वाया निर्गुण्डादियोग ।—

निर्गुण्डोमुत्पल कन्दं चर्वयेदुपजिह्वके ॥४६॥

अथ क्रिमिदन्ते अभयागुडिका ।—

ताम्रपात्रे क्षण पाच्यमभयाचूर्णक मधु ।

करेण गुडिका कार्या दन्तैर्धार्या क्रिमीन् हरेत् ॥४७॥

अथ क्रिमिदन्ते काशीशादिगुडिका ।—

काशीशं हिङ्गु सौराष्ट्रो देवदारु समं जलैः ।

गुडिका धारयेदन्तैः क्षमिशूलहर परम् ॥४८॥

अथ क्रिमिदन्ते विशालाधूम ।—

विशालाया फलं चूर्ण्य तसैलोहोपरि क्षिपेत् ।

तडूमाद्भृष्टदन्ताना कौटपातो भवत्यलम् ॥४९॥

पाठे—वराहकान्ता, लज्जावती लता वा । भक्ष्य मुखे धायमित्यर्थ, सेव्यं वा ।

अनु सेवनानन्तरम् ॥ ४५ ॥

निर्गुण्डादियोगे—उत्पल कन्द नीलोत्पलकन्दम् । उपजिह्वके उपजिह्वाख्य-
जिह्वागतमुखरोगभेदे ॥ ४६ ॥

अभयागुडिकाया—मधु किञ्चिज्जलेनालोढ्य पक्तव्य, समुदिते च गुडपाकलक्षणे
क्षुत्वा अभयाचूर्णं तत्र प्रक्षिप्य गुडिका कारयेत् । क्रिमीन् दन्तक्रिमीन् ॥ ४७ ॥

काशीशादिगुडिकाया—सौराष्ट्री सौराष्ट्रसृत्तिका ॥ ४८ ॥

विशालाधूमे—विशाला गोरक्षककटी । “विशालाया फलं चूर्ण्य” इत्यत्र
“विशालाया पल चूर्णम्” इति पाठान्तरम् । तदिति ।—अग्निवर्णोक्तलौहखण्डोपरि
निक्षिप्तविशालाफलचूर्णोत्पलधूमात् भृष्टदन्ताना धूमस्यर्गेण कृष्णवर्णत्वात् भृष्टानामिव
दन्ताना, सन्तप्तलौहतापेन तप्ताना दन्तानामित्यर्थो वा, क्रिमिदन्तके तद्भक्षितदन्ताना
कृष्णश्चिद्रवत्वात् दग्धवत्परिदृश्यमानाना दन्तानामित्यर्थो वा, तथा च सुश्रुते—
“कृष्णश्चिद्रश्च लक्ष्मी सखरन्धो महावज्र । अनिमित्तरुजो वातात विज्ञेय
क्रिमिदन्तक ॥” इति । “तडूमाद्भृष्टदन्ताना कौटपातः” इत्यत्र “तडूमी
दन्तकौटानामुक्तः पातः” इति कश्चित् पाठः ॥ ४९ ॥

अथ चलदन्ते जातोपवादिचर्वणम् ।—

जातीकोरगृहपत्रञ्च चर्वयेत् प्रातरुत्थितः ।

स्थिरा. स्युश्चलिता दन्तास्तत्काष्ठैर्दन्तधावनात् ॥ ५० ॥

अथ चलदन्ते मूलकबीजप्रयोगः ।—

मूलबीजं मुखे धार्यं दन्तदार्यकर परम् ॥ ५१ ॥

अथ मुखवैरस्य भारनालगण्डूषः ।—

किञ्चिल्लवणसंयुक्तमारनाल विपाचयेत् ।

तेन गण्डूषमात्रेण मुखवैरस्यनाशनम् ॥ ५२ ॥

अथ चूर्णदग्धे तैल-काञ्जिकगण्डूषौ ।—

ताम्बूलचूर्णदग्धस्य गण्डूषस्तिलतैलतः ।

काञ्जिकैर्लवणाक्तैर्वा गण्डूषः सुखदायकः ॥ ५३ ॥

अथ सहस्रश्लोकधारिणी ।—

अश्वगन्धाऽजमोदा च वचा कुष्ठं कटुत्रयम् ।

शतपुष्पा ब्रह्मबीजं सैन्धवञ्च समं समम् ॥ ५४ ॥

एतद्वै वचाङ्गञ्च चूर्णितं मधुसर्पिषा ।

जातोपवादिचर्वणे—जाती मालती तस्या पत्र, कुरगृह सहचर तस्य इदं कोरगृह, जातोपत्र तथा कोरगृहपत्रञ्च । तत्काष्ठे जातीकोरगृहकाष्ठे ॥ ५० ॥

मूलकबीजप्रयोगे—मूलबीज मूलककन्दबीजम् ॥ ५१ ॥

भारनालगण्डूषे—चतुःशस्यसैन्धवलवणेन सह काञ्जिकमुष्णीकृत्य गण्डूषं कुर्यात् ॥ ५२ ॥

तैल-काञ्जिकगण्डूषयोः—ताम्बूलचूर्णदग्धस्य ताम्बूले यत् चूर्णं ताम्बूलसहितं यच्चूर्णमिति वा विग्रहः, तेन दग्धस्य । सुखदायकं चूर्णदग्धरुजाप्रशमकं ॥ ५३ ॥

सहस्रश्लोकधारिणी—शतपुष्पा “शुल्फा” इति प्रसिद्धम् । ब्रह्मबीजं पलाश-बीजम् । एतद्वै वचाङ्गञ्च एतेषां वचावर्जितानाम् अश्वगन्धादीनां मिलितानाम्

भक्षयेत् कर्षमात्रन्तु जीर्णान्ते क्षीरभोजनः ॥

सहस्रग्रन्थधारो स्यान्मूको वा वाक्पतिर्भवेत् ॥५५॥

अथ कण्ठशालूकादौ पारदादिप्रलेप ।—

पारदं विमल ताप्य त्रिकटु ताम्रसैन्धवम् ।

तुल्य गवा जलैः पिष्ट सुखोष्णं लेपयेन्मूहुः ॥

तत्रहेण कण्ठशालूक गलग्रन्थिञ्च नाशयेत् ॥५६॥

अथ गलकीले सैन्धवप्रलेप ।—

लेपयित्वा तु दुग्धेन सैन्धव गलकीलनुत् ॥५७॥

अथ मुखरोगे ताप्यादिवटौ ।—

ताप्याभ्रतुल्यकुनटी-राजावर्तशिलाजतु ।

गुग्गुलुर्हरवीर्यञ्च मुखरोगनिवर्हणम् ॥५८॥

अथ गलरोगे मण्डूरलेप ।—

महिषीमूत्रसम्पिष्ट लोहकिट्टं क्षणं पचेत् ।

तेन लेपो निवृत्त्याशु गलरोगं सुदुःसहम् ॥५९॥

अथ अपचौगण्डमालयी काञ्चनादिलेप ।—

जलेन पेषयेत्तुल्यं काञ्चनीचित्रक विषम् ।

सप्ताह लेपयेत्तेन ह्यपचा गण्डमालिका* ॥

स्फुटन्ति नात्र सन्देह* स्फोटे लेपमिमं कुरु ॥६०॥

अङ्गं, वचायाश्च अङ्गमिति मिलित्वा एको भाग इत्यर्थः । कर्षमात्रम् अश्वगन्धादीनां मिलित्वा कर्षाङ्गं वचायाश्च कर्षाङ्गमिति कर्षमात्रमित्यर्थः ॥ ५४।५५ ॥

पारदादिप्रलेपे—पारदं भक्ष्यत्तम । विमल रौप्यमालिकम् । ताप्य स्वर्ण-मालिकम् । गवा जलैः गीमूत्रैः ॥ ५६ ॥

सैन्धवप्रलेपे—सर्वं स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

ताप्यादिवटिकाया—कुनटी मन शिला । हरवीर्यं पारद , एतत् सर्वं जलेन पिष्टा लेपयेत् वटिका कृत्वा भक्षयेद्वा ॥ ५८ ॥

मण्डूरलेपे—लोहकिट्टं मण्डूरम् ॥ ५९ ॥

काञ्चनादिलेपे—काञ्चनी हरिद्रा स्वर्णक्षीरी वा । अपचा इत्यत्र व्रणा

निजद्रावेण सम्पिष्ट-मुण्डीमूलप्रलेपनात् ।

गण्डमालाः क्षय यान्ति तद्भवञ्च पिवेज्जलम् ॥६१॥

अथ गण्डमालाया ब्रह्मदण्डीप्रलेपः ।—

ब्रह्मदण्डीयमूलन्तु पिष्टं तण्डुलवारिणा ।

स्फुटिता हन्ति लेपेन गण्डमाला न सशयः ॥६२॥

अथ गण्डमालाया पञ्चाङ्गप्रलेप मुण्डीप्रलेपश्च ।—

गन्धक सूतक तुल्यमर्कक्षीरेण सैन्धवम् ।

पिष्टा च काञ्चनामूल लेपोऽय गण्डमालिकाम् ॥६३॥

अट्टश्या स्फोटयत्याशु मुण्डीद्रावेण पेक्षितम् ।

तन्मूलं लेपयेत्तत्र त्रिःसप्ताहं प्रशान्तये ॥६४॥

अथ गण्डमालाया जैपालप्रलेपः ।—

पिष्टा जैपालपत्राणि स्वरसेन ततो वटी ।

छायाशुष्का तथा लेपात् गण्डमालां विनाशयेत् ॥६५॥

इति शेषः, अपचौत्रणा इत्यर्थः, “अपच्यो गण्डमालिका” इति कल्पन सुगमम् । “अपच्यो” इत्यत्र “अट्टश्या” इति कचित् पाठः । स्फोटे काञ्चनादिप्रलेपेन स्फुटनजनिते अपच्यादिस्फोटे । इमं निजित्यादिना वक्ष्यमाणम् । निजद्रावेण मुण्डी-मूलस्वरसेन । मुण्डी अलक्षुषा, भूमिकदम्ब इत्यर्थः । तद्भव जल मुण्डीस्वरस-मित्यर्थः । पिवेत् अन्पिवेदित्यर्थः ॥ ६०।६१ ॥

ब्रह्मदण्डीप्रलेपे—ब्रह्मदण्डीयमूल भार्गीमूलम् । स्फुटिता काञ्चनादिलेपेन स्फुटिता-मित्यर्थः । आदौ काञ्चनादिलेपेन स्फोटयित्वा पञ्चादितलेप दद्यादित्याशयः ॥६२॥

पञ्चाङ्गप्रलेप मुण्डीप्रलेपयो —अट्टश्याम् ईषदृश्याम्, उत्पद्यमानमित्यर्थः, गन्ध-कादिक्रतो लेप अट्टश्या गण्डमानानाशु स्फोटयति, तत्र प्रशान्तये नि शेष-नित्रत्ये मुण्डोद्रावेण पेक्षितं तन्मूलं मुण्डीमूलं त्रिःसप्ताहं तत्र लेपयेत् । अट्टश्यामिति पठ लेपयेदित्यनन्तरमन्वेतित्य वा, एवञ्च तन्मूललेप गण्डमालाम् अट्टश्या, कारयतीति शेषः ॥ ६३।६४ ॥

जैपालप्रलेपे—स्वरसेन जैपालपत्ररसेनित्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथ चलदन्ते हेमतारादिगुटिका ।—

हेमतारयुत सूतं तालक क्षीरमर्दितम् ।

क्षौद्रे तिलानां तैलेन प्रस्विन्नं दन्तदार्यकृत् ॥६६॥

अथ चलदन्ते धातुवद्धरसगुटिका ।—

दन्तदार्यप्रसिद्धार्थं गुटिका देहि सर्वदा ।

रसस्य धातुवद्धस्य चालन घर्षण तथा ॥६७॥

रूप्यादिचूर्णमादाय पिष्टि साधय यत्नतः ।

निम्बुमध्ये विनिक्षिप्य दिनानां पञ्च धारय ॥६८॥

तालचूर्णं समादाय भानुदुग्धेन भावयेत् ।

तन्मध्ये गुलिकां क्षिप्वा पचस्व तिलतैलके ॥६९॥

दोलायन्ते निबध्यैना यत्नेन दिवसत्रयम् ।

मलापकर्षणं कृत्वा मधुभाण्डे निधापयेत् ॥

मुखे धारय दन्तानां दार्याय गुटिकामिमाम् ॥७०॥

हेमतारादिगुटिकाया—हेमतारयुत हेमतार तल्यक, दन्त्यत्वात्. तेन युतम् ।
क्षौद्रे इत्यत्र प्रक्षिप्त, तथा प्रस्विन्नमित्यत्र च दोलायन्ते इति शेष, रूप्येत्यादिना वक्ष्य-
माणे योगे तथाभूतकल्पनादर्शनात्, हेमतारादिक दुग्धेन पिष्टा गुटिका विधाय
दोलायन्ते तिलतैलेन ग्रामद्वय ग्राम वा पक्ता क्षौद्रभाण्डे स्थापयेत्, सा च गुटिका
मुखे धृत्वा दन्तदार्यकारिणी भवेदिति । “हेमतारयुत सूत तालक क्षीरमर्दितम्”
इत्यत्र “हेमतारयुत सूतक्षित्तार्कक्षीरमर्दित” इति पाठान्तरम् ॥ ६६ ॥

धातुवद्धरसगुटिकाया—दन्तदार्यप्रसिद्धार्थं दन्तदार्यस्य प्रकर्षणं सम्पादनार्थं
मित्यर्थः । गुटिकामित्यस्य रसस्य धातुवद्धस्येत्यनेन सम्बन्धः । गुटिका रूप्यादीत्यादिना
वक्ष्यमाणाम् । चालन धातुवद्धरसगुटिकाया. मुखान्त भ्रामण, घर्षण तथैव
दन्तानां मार्जनमित्यर्थः । रसगुटिकाचालनघर्षण कृतव्यमित्युक्तम्, अतस्मादीव
विवर्णोति, रूप्यादीति ।—अथ कादिपदेन तास्यसौकर्यवद्भादीनां धातूनां
ग्रहणम्, एषान्तु व्यस्तानां समस्तानां वा प्रयोगः कार्यः । पिष्टि
लकुचद्रवसूताभ्यां पेषणात् पिष्टकाकारं पिष्टाकारं वा, “लकुचद्रवसूताभ्यां
तारपिष्टिं प्रकल्पयेत्” इति प्रायुक्तिदर्शनात् । निम्बुमध्ये जम्बीररससंज्ञे । भानुदुग्धेन

अथ शिरोरोगाणां नामानि ।—

शिरस्तीदाश्चतुर्द्वीक्ता दोषैः सर्वास्त्रजन्तुभिः ।

कम्पश्चाद्धीवमेदश्च सूर्यावर्त्तीऽपि शङ्खकः ॥७१॥

अकक्षारेण भावयेदिति सप्तधा । तन्मध्ये अर्कक्षीरभावितान्चूर्णकृतपिण्डमध्य
जुलिका रुष्णादिचूर्णकृतपिष्टमित्यथ । मलापकर्षणं गुटिकागात्रसक्ततैलादि-
मार्जनम् ॥ ६७—७० ॥

नेत्रकणादीनां शिर संश्रितत्वात् तद्वतरोगचिकित्सिताभिधानानन्तरं शिरोरोग-
चिकित्सितारम्भः । तदादौ तस्य नामान्याह, शिर इति ।—शिरस्तीदा शिर शूलानि,
शिरोरोगा इत्यथ चतुर्द्वी इति दोषैस्त्रिभिः सर्वैश्च एक इति चतुःप्रकार इत्यर्थः ,
सर्वास्त्रजन्तुभिरित्यत्र सर्वे इति पद समासान्तर्गतमपि आक्रम्य पृथक्तया चतुर्द्वी
इत्यनेन अन्वेतव्यम्, सर्वं स्वदाष, अस्त्र रक्त, जन्तु क्रिमि ते तै, त्रिदोषज
रक्तज क्रिमिजश्चेत्यर्थः अथवा—दोषै वातपित्तकफैरेकविध सर्वास्त्रजन्तुभिश्च
विविध इति मिलित्वा चतुर्द्वी, अत्र दोषै पृथक् वातपित्तकफै विविधस्यापि पृथक्ता-
सामान्यादेकत्वेन परिगणनम् इति । कम्प शिरकम्प, अस्य गणना तु
रुग्निनिश्चयकता न कृता. वातजशिरोरोगे, वातव्याधौ शिरोगतवाते वेपथुवाते वा
तस्थानर्भावात्, वार्ष्णे चरके च पृथक् चिकित्साभिधानात् तल्लक्षणं प्रदर्शितं, तथा
च वार्ष्णट्,—“वातील्लणा शिरकम्प तत्सञ्ज कुर्वते मला ” इति । अरकोऽप्याह—
“वाती रुद्धादिभिः क्रुद्ध शिरकम्पमुदीरयेत्” इति । ननु सृज्यते “शिरो रुजति
मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः । सन्निपातेन रक्तेन चयेण क्रिमिभिरपि ॥ सूर्या
वर्त्तानन्तवाताद्धीवमेदकशङ्खकैः ॥” इत्यनेन चयजानन्तवाताभ्यां सह एकादश
शिरोरोगा प्रदर्शिता, अत्र तु चयजानन्तवातौ न पठितौ, तथा दश च शिरोरोगा
प्रदर्शिताः । कथमेतद्वैषम्यम् ? इति चेदुच्यते—चयजस्य वातजे अन्तर्भावादत्र न तस्य
पृथग्गृह्यं, यदुक्तं—“वायोधातुश्चयात् कोपः ” इति । मधुकोषकृताऽप्युक्तम्—“अस्य
वातजल व्युत्पादितमेव । चक्षुष्योऽप्याह—‘स्त्रीप्रसङ्गादभिधातादथवा देहकर्मणा ।
क्षिप्रं सञ्जायते कृच्छ्रं शिरोरोगं चयात्मकः ॥ वातपित्तात्मकं लिङ्गं व्यामिश्रं
तत्र लक्षयेत् ॥’ इति ।” अनन्तवातस्य च अन्यतोवाताख्यनेत्ररोगविशेषेण तुल्यलक्षण-
त्वात् अगृह्यम्, एवमुच्यते । यत्तु माधवकरेण स्वसङ्ग्रहे अनन्तवातः
अधिकत्वेन पठितः, तत् अस्मिन् हनुमहलक्षणदर्शनात् केवलवातजिनाम्यतोवातेन
विशिष्टताप्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम् ॥ ७१ ॥

अथ शिरोरोगचिकित्सा ।—

अथ अर्द्धावभेदके गिरिकर्णीप्रयोग ।—

गिरिकर्णीफलं मूल सजल नस्यमाचरेत् ।

मूल वा बन्धयेत् कर्णे निहन्त्यर्द्धशिरोव्ययाम् ॥७२॥

अथ अर्द्धावभेदके गुडादिनस्यम् ।—

गुडं करञ्जबीजञ्च नस्यमुष्णजलेर्हितम् ॥७३॥

अथ अर्द्धावभेदके मरिचप्रलेप ।—

मरिच भृङ्गजैर्द्रावैर्लेपोऽयं हन्ति ता रुजम् ॥७४॥

अथ चन्द्रकान्तो रस ।—

मृतसूताभ्रक तीक्ष्ण कान्तं ताम्र मृत समम् ।

सुहोक्षीरैर्दिन मर्द्यं पिण्डं तन्माषमात्रकम् ॥

सप्ताहात् सूर्यावर्त्तादीन् शिरोरोगान् विनाशयेत् ॥७५॥

अथ शिर शूले कुङ्कुमादिनस्यम् ।—

कुङ्कुम मधुयष्टी च सिताष्टतगुणोत्तरम् ।

सप्ताहेन कृते नस्ये दाहं हन्ति शिरीरुजाम् ॥७६॥

गिरिकर्णीप्रयोगी—गिरिकर्णी श्वेतापराजिता । “गिरिकर्णीफलं मूल सजलम्” इत्यत्र “गिरिकर्णीफलं रस मूलञ्च” इति पाठान्तरम् । “सजलम्” इत्यत्र “सदलम्” इति कचित् पाठः । मूलं वा गिरिकर्णी एव मूलमित्यर्थः । अर्द्धशिरोव्ययाम् अर्द्धावभेदकम् ॥७२॥

गुडादिनस्ये—सर्वं स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

मरिचप्रलेपे—ता रुजम् अर्द्धावभेदकरुजमित्यर्थः । “गुड रुजम्” इति योगद्वयस्थले भैषज्यरत्नावल्या “गुञ्जा करञ्जबीजञ्च तथा कल्को जले कृतः । मरिचैर्भृङ्गराजैश्च शीघ्रं हन्ति शिरोव्ययाम् ॥” इति पाठः प्रकल्प्य एक एवायं योगः पठितः ॥ ७४ ॥

चन्द्रकान्तसे—मृतसूतः पारदभक्षः । रसरत्नाकरे रसेन्द्रसारसङ्गृहे च “कान्तम्” इत्यत्र “गन्धम्” इति पाठो दृश्यते । रसरत्नाकरे च “सूर्योदयरसः” इति नाम्ना निदिष्टोऽयं योगः । अस्य उपयोगविधिरपि तत्रैव प्रदर्शितः यथा—“मधुना मर्दितं सेव्यं लौहपात्रे दिने दिने” इति ॥ ७५ ॥

कुङ्कुमादिनस्ये—मधुयष्टी यष्टिमधु । गुणोत्तरम् उत्तरोत्तरभागवद्धमित्यर्थः,

अथ अर्द्धावभेदके मरिचप्रयोगः ।—

शिशुपत्ररसैर्मथं मरिचञ्चार्द्धशूलनुत् ॥७७॥

अथ शिर गूले कुङ्कुमप्रयोगः ।—

कुङ्कुमं घृतसयुक्तं नस्याङ्गन्ति शिरोरुजम् ॥७८॥

अथ यूकलिच्चाया पारदप्रयोगः ।—

पारदं मर्दयेन्निष्कं कृष्णधुस्तूरजैर्द्रवैः ।

नागवल्लोदलैर्वाऽथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ॥७९॥

तद्वस्त्रं मस्तके वेष्ट्य ध्याय्यं यामत्रयं बुधैः ।

यूकाः पतन्ति नि शेषा सलिलेना नात्र सशयः ॥८०॥

अथ दारुणहरतेलेम् ।—

कण्टकारीफलरसैस्तैले तुल्यं विपाचयेत् ।

जयापुष्पद्रवैर्वाऽथ तल्लेपो दारुणप्रणुत् ॥८१॥

अथ केशपाते हरिद्रादिलेपः ।—

ह्रिनिशा नवनीतेन लेपाद्वा खण्डकेशनुत् ॥८२॥

तेन च कुङ्कुम १ भा, यष्टिमधु २ भा, सिता ३ भा, घृत ४ भा, सर्वं घृतेन पिष्ट्वा तेनैवालोच्य च नश्य कार्यमिति । योगोऽयं वाताच्छुष्ये पित्तजे च प्रशस्तः, तन्तान्तरेऽपि तथाविधदर्शनात् ॥७६॥

मरिचप्रयोगः—शिशुपत्ररससृष्टमरिचचूर्णेन नश्य कार्यमिति ॥ ७७ ॥

कुङ्कुमप्रयोगः—सर्वं स्पष्टम् । तन्तान्तरे तु योगोऽस्मिन् शर्करायोगोऽपि दृश्यते, किञ्च शर्कराकुङ्कुमे घृतेन आलोच्य अग्नौ किञ्चित् उत्ताप्य च नस्यार्थं योग्यमिति ॥७८॥

पारदप्रयोगः—यूका लिच्चा, केशाश्रया क्रिमिविशेषा “उकुन” “निकि” च इति भाषा ॥ ७९ ८० ॥

दारुणहरतेले—जयापुष्पद्रवै नयनीपुष्परसै, तुल्यमिति पदम् अत्रापि सम्बध्यते । “जया” इत्यत्र “जपा” इति पाठान्तरम् । दारुणप्रणुत दारुणः केशरोगविशेषः, “खुस्तो” इति भाषा ॥ ८१ ॥

हरिद्रादिलेपे—ह्रिनिशा हरिद्रा दारुहरिद्रा च । खण्डकेशनुत् इन्द्रजित्-नाशिनौत्यर्थः ॥८२॥

अथ केशपाते ब्राह्मजातौप्रलेप ।—

जातीपुष्पदलं मूलं कृष्णगोमूत्रपेषितम् ।

लेपोऽय सप्तरात्रेण दृढकेशकरः परम् ॥८३॥

अथ केशपाते शृङ्गाटादितैलम् ।—

शृङ्गाटत्रिफलाभृङ्गी-नीलोत्पलमयोरजः ।

सूक्ष्मचूर्णं सम कृत्वा पचेत्तैले चतुर्गुणे ॥

तल्लेपेन दृढा केशाः कुटिलाः सरला अपि ॥८४॥

अथ इन्द्रलुप्त भङ्गातादिलेप ।—

कीटभक्षितकेशान्त-स्थानं स्वर्णेन घर्षयेत् ।

यावत् सुतप्तता याति ततो लेपमिमं शृणु ॥८५॥

भङ्गातकञ्च बृहतो गुञ्जामूलं फलं तथा ।

मधुना सह लेपेन चाम्पारोगचयप्रणुत् ॥८६॥

ब्राह्मजातौप्रलेपे—जातीपुष्पदलं सालतीपुष्पं सालतीपवञ्च, “दलम्” इत्यत्र “फलम्” इति पाठान्तरम् । मूलमपि जात्या एव ॥८३॥

शृङ्गाटादितैले—शृङ्गाटं शृङ्गाटकं तस्य पत्रं कान्दी वा । भृङ्गी भृङ्गराजः । अयोरजं लोहचूर्णम् । शृङ्गाटादीनां कल्कं तैलपादिकं, जलसमं चतुर्गुणं पाकार्थं देयम् ॥ ८४ ॥

भङ्गातकादिलेपे—कीटभक्षितकेशान्तस्थानम् इन्द्रलुप्तमित्यर्थः, इन्द्रलुप्तस्य केशादाख्यं रक्तजक्रिमिकार्यत्वेन तन्वाक्तरं प्रसिद्धत्वात्, “रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रीमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ कश्चिद् रोमकूपान्मु ततोऽन्धेषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं कृच्छेति च विभाव्यते ॥” इतीन्द्रलुप्त-लक्षणे शोणितस्यापि तत्कारणत्वेनोक्तेखात्, शोणिते च क्रियुष्यत्तिसम्भवात् वा । स्वर्णेन सुवर्णघातुना धुसूरेण वा घर्षयेत् आदौ इन्द्रलुप्तस्थानं कर्कशपतौ नखं रञ्जन्यादिना वा उल्लिख्य पश्चात् स्वर्णेन घर्षयेदित्यर्थः । यावत् सुतप्तता याति यावत् कालं घर्षणेन तत् स्थानं सन्तप्तं भवति तावत् घर्षयेत्, ततो भङ्गातकादिना लिम्पे-दित्यर्थः । चक्रेण तु भङ्गातकमित्यादिना चत्वारो योगा उक्ता, तथा च—“भङ्गातक-उद्वतीफलगुञ्जामूलफलैश्च एकेन । मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिलुप्तं शस्यति ॥”

अथ इन्द्रलुप्तं गुञ्जाप्रयोगः ।—

गुञ्जामूलं फलं चूर्णं कण्टकार्याः फलद्रवैः ।

तेन लेपेन हन्त्याशु चाचारोगं सुदु सहम् ॥८७॥

अथ सूर्यावर्त्तादौ अभादिवटिका ।—

अभ्रजीर्णरसस्तीक्ष्णं स्नुहीक्षीरं सुरायसम् ।

शुल्वञ्च सूर्यावर्त्तादीन् शिरोरोगान्निवर्त्तयेत् ॥८८॥

अथ पलितादौ कटुतेलनस्यम् ।—

कटुतेलकृतं नस्यं पलिताक्षुषिकापहम् ॥८९॥

इति । अत्र शिवदास, —“भस्मातकवृहतीफलयो रस, उक्तं हि वाग्भटे—‘सखौद्र-
लुद्रवार्त्ताकु खरसेन रसेन वा । धुसूरस्य च पत्राणां भस्मातकरसेन वा ॥’ इति ।”
चाप्सारोगचयप्रणुत इत्यत्र चाप्सारोग इन्द्रलुप्त । “चाप्सा” इत्यत्र “चाचा” इति
पाठकल्पना साधीयसी, वाग्भटे इन्द्रलुप्तस्य चाचेति नामान्तरदर्शनात्, तथा च—
“तदिन्द्रलुप्तं रुद्ध्याञ्च प्राहुः चाचेति चापरं” इति । क्वचित् “रुद्ध्या” इति पाठः ॥८७॥

गुञ्जाप्रयोगे—वा-शब्द लुप्तो द्रष्टव्यः, गुञ्जाया मूलचूर्णं फलचूर्णे वा इत्यर्थः ।
चिह्नयोगे तु कण्टकारोष्यले वृहतीफलरसेन पेषणविधिर्दृश्यते । अत्रापि
आदौ नखरञ्जन्यादिना उल्लिख्य मर्षेण मर्षणं कर्तव्यम्, तथा च—“वृहतीफल
रसपिष्टं गुञ्जामूलफलञ्चेन्द्रलुप्तस्य । कनकनिष्ठस्य सती दातव्यं प्रच्छित्तस्य सदा ॥”
इति । अत्र शिवदासव्याख्या—“पक्कवृहतीफलरसकेन पिष्टं गुञ्जाया मूलं फलं वा ।
कनकं सुवर्णं धुसूरस्य फलं वा । प्रच्छित्तस्य नखरञ्जन्यादिना विलिखितस्य”
इति । “चाचारोगम्” इत्यत्र “चाप्यरोगम्” इति पाठस्तु न समीचीनः ॥ ८७ ॥

अभादिवटिकायाम्—अभ्रेण सह जीर्णरस अभ्रजीर्णरस अभ्र रसभस्म च
इत्यर्थः, “अभ्र जीर्णरस” इति पाठः सुगमः । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् ।
सुरायसं सुरा' मद्यम् आयसं लौहं कान्तलौहमित्यर्थः, किंवा—सुरायसं सुरै-
ब्रह्मादिभिर्देवतावयै अधिष्ठितम् आयसं लौहं कान्तलौहमित्यर्थः, तथा च
अस्यैव पञ्चमाध्याये—“भ्रामकं चुम्बकञ्चैव कर्षकं द्रावकन्तथा । एव चतुर्विधं कान्तं
रोमकान्तञ्च पञ्चमम् ॥ एकवित्रिचत् पञ्च सर्वतोमुखमेव ततः । पीतं कृष्णं तथा रक्तं
त्रिवर्णं स्यात् पृथक् पृथक् ॥ क्रमेण देवतास्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥” इति ॥ ८८ ॥

कटुतेलनस्ये—अक्षुषिका शिरोगतव्रणविशेषः ॥ ८९ ॥

अथ खालित्ये क्षुद्धादितैल विषतेलञ्च ।—

क्षुद्धार्कवीरभृङ्गासु गोमूत्रहलिनीविषैः ।

गुञ्जाविशालामरिचैः कटुतैल विपाचितम् ॥

खलतिं शमयत्यस्त्र पिष्टमष्टगुणं विषात् ॥६०॥

अथ व्रणस्य भेदनिर्देश ।—

दोषैर्द्वन्द्वैः समस्तैश्च सास्त्रैस्तैरसृजाऽपि च ।

व्रणभेदा इति प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशारदैः ॥६१॥

क्षुद्धादितैले—क्षुद्धार्कयो वीरस । हलिनीविषे लाङ्गल्याख्योपविषैः, विषमिति पृथक्पद वा लाङ्गली विषञ्चेत्यर्थः । गुञ्जाया मूल फलमित्यन्ये । विशाला गोरक्षकर्कटौ । अथ द्रवकार्याणि भृङ्गासुगोमूत्रे प्रत्येकं स्नेहाच्चतुर्गुणे दधे, मिलित्वा चतुर्गुणे इति केचित्, अन्येषा कल्कः । चक्रेण तु किञ्चित् परिवर्तिततया तैलमिदं पच्यते, तथा च—“क्षुद्धीपय पयोऽर्कस्य मार्कवी लाङ्गलीविषम् । मूत्रमार्जं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचितम् । वज्रिना सृदुना पक्व तैल खालित्यनाशनम् ॥” इति । अस्य व्याख्याया शीशिवट्टासः,—“लाङ्गलीविष विषलाङ्गलियामूलाख्य विष, किंवा लाङ्गली च विषञ्चेति द्रव्यद्वयम् । सिद्धार्थं श्वेतसर्षप तीक्ष्णतैल साधपतैलम् । ज्योतिष्मतौमूल फलमित्यन्ये । सिद्धार्थतीक्ष्ण-तैलमिति समस्तपाठपञ्चे—तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम् अनर्जतस्य सर्षपस्य तैल ज्ञेयम्” इति । वज्रसेनस्तु—“लाङ्गली मार्कवी विषम्” इति कृत्वा “विषम्” इति पदं पृथगेव तथा “तीक्ष्णतैलञ्च” इत्यत्र “तीक्ष्णगन्धा” इति पठति । विषतैले—अस्त्रपिष्टम् अस्त्रालोडिनम्, अस्त्रकाञ्जिकसाधितमित्यर्थः, अष्टगुणमित्यत्र कटुतैलमिति पठ्य पूर्वत आश्रय रोगनोयम, चतुर्गुणास्त्रकाञ्जिकसाधित विषादष्टगुण कटुतैल-मित्यर्थः, विषञ्चात्र कल्कः । यद्वा—अस्त्रपिष्टम् अस्त्रीभूत पिष्टं क्षुद्रतण्डुलमित्यर्थः, धान्यास्त्रमिति यावत्, अष्टगुणधान्यास्त्रपिष्ट विष खलतिं शमयतीति निष्कर्षः ॥६०॥

शिररोरोगेषु अर्द्धभेदके “अस्त्रारणिनिभा कुर्यात् तीव्राम्” तथा शब्दके “तीव्र-रुग्दाहाराग हि शीघ्रं कुर्वन्ति दारुणम्” इत्युल्लेखात् व्रणोऽपि अस्त्रारणिनिभायाः वेदनायाः सन्धवसाधर्यात् तथा शीघ्रसाधस्याच्च किञ्च शिरसो मर्मस्थानत्वेन तद्गोशाना समंगतत्वात् व्रणानामपि मर्मस्थानोत्पत्तेः सम्भावितत्वाच्च शिररोरोगानन्तरं व्रण-चिकित्सितं जिगदिपुरादौ तस्य दोषभेद निरूपयति, दोषैरिति ।—दोषे पृथक् वातपित्तकफौ । सास्त्रैः सरक्तैः रक्तान्वितैरित्यर्थः, तैः दोषैः पृथग्द्वन्द्वसमात्मकैरित्यर्थः,

अथ व्रणचिकित्सा ।—

अथ व्रणशोधने तासप्रयोगः ।—

शुक्लचूर्णं रसे जीर्णं मदयन्तीपुनर्नवे ।

मेषशृङ्गीरसश्चैतद्व्रणशोधनरोपणम् ॥८२॥

अथ व्रणरोपणे पटोलादिप्रणमः ।—

पटोलनिम्बपत्रञ्च मधुयष्टीनिशातिला ।

त्रिवृद्धन्तोरसैः पिष्ट्वा पूरयेत् व्रणरोपणम् ॥८३॥

अथ व्रणरोपणे निम्बपत्रादिप्रणमः ।—

निम्बपत्र तिलं पिष्ट्वा पूरयेन्मधुमर्षिणा ॥८४॥

एवञ्च पृथग्दोषैस्त्रय इत्वेस्त्रय समसौरेक साखे पृथग्दोषैस्त्रय साखैर्द्वैस्त्रय साखैः समसौरेक केवलेन रक्तेन चैक इति मिलित्वा दावप्रसरेण पञ्चदश व्रणभेदा , उक्तञ्च साधवक्षरेण—“रक्तो रक्तसुती रक्तात द्विजिज स्यात्तदन्वये” इति । अस्य व्याख्यायां श्रीकण्ठः,—“रक्तस्य एकैकस्मिन् दोषे इत्वे च प्रसरमाह द्विजिज स्यात्तदन्वये-रिन्वादि ।—रक्तान्वयेरेकैकदोषे इत्वे च, रक्तान्वितैरेकैकदोषे द्विजिज व्रण रक्तान्वितै-र्द्वैस्त्रयैस्त्रिज , एव दोषत्रयेऽपि रक्तसम्बन्ध ऊहनीय , एव पञ्चदशधा प्रसरी-दोषाणामुपगृहीतो भवति” इति ॥८१॥

तासप्रयोगे—शुक्लचूर्णमिति पद जीर्णमित्यनेन सम्बध्यते, तासभस्म इत्यर्थः । रसे इत्यस्य मदयन्तीपुनर्नवे इत्यनेन योजना, मदयन्तीपुनर्नवीत्ये रसे इत्यर्थः, मदयन्तो वनमल्लिका तथा सह पुनर्नव तस्मिन् इति विग्रहः, पुनर्नवाऽर्थक पुनर्नवशब्दोऽप्यस्तीति दृश्यते , “मदयन्ती” इत्यत्र “मधुपर्णी” इति रसरत्नाकरे पाठः । तथा च—“तासभस्म द्रवैर्मर्द्य मधुपर्णीपुनर्नवे । मेषशृङ्गादिनैकेन व्रणशोधनरोपणम् ॥” इति । मदयन्तीपुनर्नवयो तथा मेषशृङ्गाद्य रसेन तासभस्म मर्दयित्वा रक्तहयमानेन व्रणशोधनरोपणार्थं सेव्यम् इति प्रयोगविधिः ॥ ८२ ॥

पटोलादिप्रणमे—पटोलस्य पत्रम् । निशा हरिद्रा । चक्रदत्तेन तु “निशा” इत्यत्र “निशाहयम्” इति तथा सैन्धवयोगिन च योगीऽय पठ्यते, तथा च—“पटोलीतिल-यप्याह त्रिवृद्धन्तीनिशाहयम् । निम्बपत्राणि चालेप सप्तुर्ब्रणशोधनम् ॥” इति । पूरयेत, व्रणान्त इति शेषः ॥ ८३ ॥

निम्बपत्रादिप्रणमे—सर्वे स्पष्टम् । योगीऽय रोपणार्थं प्रयोज्य , सिद्धयोग-संवादात् ॥ ८४ ॥

अथ जात्याद्युष्टम् ।—

जातीपत्रं पटोलञ्च निम्बांशोरकरञ्जकम् ।
मञ्जिष्ठा मधुयष्टी च तुल्यपत्रकसारिवा ॥८५॥
प्रत्येकं चूर्णयेत् कर्षं गव्याज्यं द्वादश पलम् ।
घृताच्चतुर्गुणं तीर्थ पाच्यमाज्यावशेषितम् ॥८६॥
तेनाभ्यङ्गो मर्मजातान् व्रणान्नाडौव्रणानपि ।
स्रवन्ति सूक्ष्मरन्ध्राणि पूरयेन्नात्र सशयः ॥८७॥

अथ व्रणरोपणे अपामार्गप्रयोगः ।—

अपामार्गस्य पत्रोत्थ-रसेनाऽऽपूरयेत् व्रणम् ।
किं वा तद्बीजचूर्णेन व्रणं दुष्टं प्ररोहयेत् ॥८८॥

अथ व्रणरोपणे गुडटङ्गणवर्ति ।—

पुरातनगुडैस्तुल्यं टङ्गणं सूक्ष्मवर्णितम् ।
तद्वर्त्या पूरयेद्गूढं व्रणं शीघ्रतरं महत् ॥८९॥

अथ व्रणलेखने पारदादिलिपः ।—

पारदस्य त्रयो भागाः कमलस्यैकविंशतिः ।
जम्बीरान्नेन तत्पिष्टं माणिस्यस्य सप्ततिः ॥९०॥
नवभिर्गन्धकस्यांशैर्भृङ्गसारेण मर्दयेत् ।
सप्ताहमातपे तीव्रे धारितं शस्त्रवल्लिखेत् ॥९१॥

जात्यादिघृते—जाती सान्त्वनी तस्या पत्रम् । पत्रक तेजपत्रम् ॥८५—८७॥

अपामार्गप्रयोगे—तद्बीजचूर्णेन अपामार्गबीजचूर्णेन ॥ ८८ ॥

गुडटङ्गणवर्त्या—गूढ सूक्ष्ममुखमित्यर्थः । महत् गम्भीरमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

पारदादिलिपे—कमलस्य ताम्रस्य, लेखनत्वात् रसरत्नाकरसंवादाच्च, तथा च—
“ताम्रचूर्णं सप्तभागं सूतमेकं विमर्दयेत् । सैन्धवं सप्तभागञ्च गन्धकं नवभागकम् ॥
भृङ्गाद्रवे सजम्बीरे सप्ताहं परिमर्दितम् । तैललिप्तं स्फुटत्याद्यु यद्यपक्वं भगन्दरम् ॥”
इति । मेदिनीकोषेऽपि ताम्रार्थकं, कमलगन्धं विद्यते, तथा च—“कमलं सलिले
ताम्रे जलजे क्लृप्ति मेरजे” इति । अत्र यद्यपि प्रस्तुतग्रन्थेन सह रसरत्नाकरोक्तभागस्य
वैषम्यं विद्यते, तथाऽपि द्रव्यसाम्यप्रदर्शनार्थं कमलगन्धस्य ताम्रार्थकत्वबोधनार्थञ्च पाठी-

अथ भग्नस्य भेदनिर्देशः ।—

भग्नो द्विधः निजागन्तु-वाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥१०२॥

अथ भग्नचिकित्सा ।—

अथ भग्ने पर्पटीरसप्रयोगविधिः ।—

भग्नेष्वैरण्डतैलेन प्रयुज्ज्यात् पर्पटीरसम् ॥१०३॥

अथ भग्ने वज्रीलेपः कान्तपाषाणलेपश्च ।—

वज्रीं पिष्ट्वा बालकस्य प्रणुत्यै मेघीदुग्धं कान्तपाषाणतुल्यैः ।

युक्तं लेपादस्थिभग्नं निवृण्ति वाह्याभ्यन्तःसंस्थिततत्क्षणेन ॥१०४॥

अथ भगन्दरलक्षणम् ।—

गुदस्य पार्श्वे पिटिकाऽर्त्तिकारी

शीफादियुक्तः स भगन्दरः स्यात् ॥१०५॥

ऽयं प्रदर्शित इति ज्ञातव्यम् । साणिसन्धस्य सैन्धवस्य । भृङ्गसारिण भृङ्गराजरसेन ।
लिखितं विदारयेदित्यर्थः । रसरत्नाकरे योगोऽयं भगन्दरं सन्निवेशितः ॥१००॥१०१॥

“व्रण गात्रविचूर्णने” इत्यनेन व्रणस्य गात्रविचूर्णनार्थकत्वात्, भग्नेऽपि गात्रचूर्णन-
साध्यात्, तथा सत्रणाव्रणभेदेन द्विविधे भग्ने व्रणाधिकारे सत्रणस्यापि चिकित्साभि-
धानात् अनन्तरम् अव्रणभग्नचिकित्सितमुपदिदित्तुल्यस्य भेदानाह, भग्न इति ।—द्विधा
इति सत्रणाव्रणभेदेन सन्धिभग्न-काण्डभग्नभेदेन वा द्विप्रकार इत्यर्थः । निजागन्तु
वाह्याभ्यन्तरभेदतः स एव भग्नः पुनः निजागन्तुभेदेन तथा वाह्याभ्यन्तरभेदेन च
भिद्यते, तत्र निजं शरीरदोषजं, स च सन्धिभग्नेषु विस्फोटविवर्तितादिरूप,
काण्डभग्नेषु अतिपातितवज्रादिरूपश्च अवगन्तव्यः, आगन्तुश्च उत्पिष्टादयः अन्ये
अवशिष्टा इति ज्ञातव्यम् । वाह्यं काण्डभग्नं, आभ्यन्तरं सन्धिभग्नं इत्यर्थः, अथवा
—वाह्यं रुचकादिषु स्फुटनलक्षणी भग्नः, आभ्यन्तरं नलककपालादिषु भेदनादि-
लक्षणी भग्नः इत्यर्थः ॥१०२॥

पर्पटीरसप्रयोगविधौ—पर्पटीरसं रक्तपित्ताद्यधिकारोक्तम् ॥१०३॥

वज्रीलेपः कान्तपाषाणलेपश्चो—वज्रीमं अस्थिसङ्गारम् । प्रणुत्यै प्रकरणादस्थि-
भग्नापनोदनायेत्यर्थः, प्रलेपः कार्य्य इति शेषः । मेघीदुग्धमित्यादौ—कान्तपाषाण-
तुल्यै तुल्यकान्तपाषाणैरित्यर्थः, कान्तपाषाणं राजपट्टम्, मेघीदुग्धकान्तपाषाणौ
समाशौ पिष्ट्वा लिप्सेत इति ॥१०४॥

भग्नस्यापि व्रणभावसापन्नस्वीपेक्षया नाडी भवति भगन्दरेऽपि नाडी भवति,

अथ भगन्दरस्य निरुक्तिः ।—

वृषणासनयोर्मध्ये प्रदेशो भग उच्यते ।

तमेव दारयत्यस्माद्भगन्दर इति स्मृतः ॥१०६॥

अथ भगन्दरचिकित्सा ।—

अथ भगन्दरे उपचारविशेषः ।—

आदौ सर्वप्रयत्नेन पाकं रक्षेत भगन्दरे ।

स्नाय्य रक्तं व्रणे जाते जल्लूका वा प्रयोजयेत् ॥१०७॥

अथ लाङ्गल्यादिप्रलेपः ।—

लाङ्गलीकणाधुस्तूर-विषमुष्टिं प्रलेपयेत् ॥१०८॥

एतत्साधर्म्यात् शोधसाधर्म्याच्च भग्नानन्तर भगन्दरारम्भः । तत्रादौ तस्य स्वरूपलक्षण-
माह, गुदस्येति ।—पार्श्वे द्वाङ्गुली देशे इत्यर्थः, यदुक्तं माधवेन—“गुदस्य द्वाङ्गुली क्षेपे
पार्श्वतः पिङ्गकाऽर्त्तिर्गुत” इति । पिङ्गिका पिङ्गिकापूर्वकः इत्यर्थः, यो व्रणो भवेदिति
शेषः, तथा च वाग्भट्टः,—“प्रायेण पिङ्गिकापूर्वो योऽङ्गुली द्वाङ्गुलीऽपि वा । पायो-
व्रणोऽन्तर्मांसो वा दुष्टासृज्जासङ्गो भवेत् ॥ वक्तिसूत्राशयाभ्यासगतत्वात् खन्दनात्मकः ।
भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावत् ॥” इति ॥ १०५ ॥

निरुक्तिमाह, वृषणेति ।—आस्यते उपविश्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या आसनशब्दे-
नात्र गुद उच्यते, वृषणासनयोः सुष्कगुदयो यदुक्तं राजनिघण्टौ—“गुदसुष्कद्वयो
र्मध्ये यो भागः स भगः स्मृतः” इति । “वृषणासनयोः” इत्यत्र “वृषणापानयोः”
इति पाठान्तरम् । भगवद्गोऽत्र वक्तिसूत्रोपलक्षणं, तथोरपि दारणात्, यदुक्तं सुश्रुतेन
—“गुदभगवक्तिपदेशद्वारात् भगन्दरः” इति । भोजिनायुक्तं—“भगः परिसमन्ताच्च
गुदं वक्ति तथैव च । भगवद्धारयेत् यस्मात् तस्मात् ज्ञेयो भगन्दरः ॥” इति ॥ १०६ ॥

उपचारविशेषमाह, आदाविति ।—पाकं रक्षेत जाता पिङ्गिका यथा न पाक-
मागच्छेत तथा कुर्यादित्यर्थः । पाकनिवारणोपायः प्रदशयति, स्नाय्यमिति ।—
व्रणे जाते पिङ्गिकायामुत्पन्नमावायामिवेत्यर्थः । शोणितस्त्रावणञ्च लङ्घनशोधनपूर्वकं
कर्त्तव्यम्, यदुक्तं सिद्धयोगे—“गुदस्य श्वग्रथं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत्ततः । रक्ताव-
सेचनं कथ्यात् यथा पाकं न गच्छति ॥” इति । जल्लूका जलौकाम् ॥१०७॥

लाङ्गल्यादिप्रलेपे—विषमुष्टिं कुचेलकः । लाङ्गल्यादिकं सर्वं तुल्याश्वं वारिणा
पिष्टा प्रलेपः देयः ॥ १०८ ॥

अथ कालाग्रिरस ।—

रसगन्धकसिन्धूत्य-तुल्यनागाः सजीरकाः ।

तिक्तकोषातकीसारैः पिष्टा भ्रान्ति भगन्दरम् ॥१०८॥

अथ चक्रिकावद्धरसप्रयोगोपदेश ।—

गुल्मीक्तचक्रिकावद्धा भगन्दरहरः परम् ॥११०॥

अथ रविताण्डवरस ।—

शुद्धसूत द्विधा गन्धं कुमारोरसमर्दितम् ।

व्याहान्ते गोलकं कृत्वा हृण्डिकान्ते निरोधयेत् ॥१११॥

शुद्धेन ताम्रपात्रेण तथोस्तुल्येन यन्त्रतः ।

तद्वाण्डं भस्मनाऽऽपूर्य चुक्ष्णा तीव्राग्निना पचेत् ॥११२॥

दियामान्ते तदुद्धृत्य चूर्णयेत् स्वाङ्गशौतलम् ।

जम्बोरस्य द्रवे पिष्ट्वा रुद्ध्वा सप्तपुटैः पचेत् ॥११३॥

गुल्मैक मधुराहारं दिवा स्वापञ्च मैथुनम् ।

वर्जयेच्छौतलाहारं रसेऽस्मिन् रविताण्डवे ॥११४॥

कालाग्रिरस—नाग सौसकम् । तिक्तकोषातकी तिक्तकोषक, “तित्पोरला” इति भाषा, तस्या सारै रसे । अस्य रक्तिद्वय सेवेत लेपयेच्च, यदुक्त रसरत्नाकरे—“शुद्धसूत समं गन्धं सृतनाग सतुल्यकम् । जीरक सेव्यं तुल्य तिक्तकोषातकीद्रवे ॥ पिष्ट तल्लेपनाद्वन्ति भक्षणाच्च भगन्दरम् । रस कालाग्रिरनामाऽयं द्विगुणं शल्यजिह्वेत ॥” इति ॥ १०८ ॥

चक्रिकावद्धरसप्रयोगोपदेशे—गुल्मीक्तैत्यत्र गुल्मेति पाठ ग्रामादिक, तत्र चक्रिकावद्धस्य सत्त्वाभावात्, वस्योक्त इत्येव भाव्य ॥ ११० ॥

रविताण्डवे—तथोस्तुल्येन रसगन्धकतुल्येन । यन्त्रत यन्त्र विरच्येत्यर्थ, “यन्त्रत” इति पाठान्तरम् । द्विभागगन्धेन कज्जलीकृत पारद दिनवयं कुमारोरसेन मर्दयित्वा गोलक विधाय च हृण्डिकान्त स्थापयेत्, तत कज्जलीतुल्यशुद्धताम्रपत्रीकृतेन कण्टकवेधयोग्येन भाजनेन त कज्जलीपिण्डमाच्छाद्य पात्रपिण्डयोऽस्मिन् निरुन्ध्यात्, अथ ता हृण्डिका भस्मना पूरयित्वा तीव्राग्निना पचेदिति । रसेन्दुसारि तु—कज्जलीसम सूक्ष्मताम्रपत्रेण तेन पिण्डेनालिप्य हृण्डिकान्तनिवेश्य च प्रदर्शितरीत्या पचेत्, एव यन्त्रप्रकार प्रदर्शितः, तथा च—“शुद्धसूत द्विधा गन्धं

अथ स्फोटने चतुरङ्गलेपः ।—

ताम्रचूर्णं सप्तभागं भागमेकन्तु पारटम् ।

सैन्धवं सप्तभागञ्च गन्धकं नवभागिकम् ॥११५॥

भङ्गौद्रावै सजम्बीरैः सप्ताहं घर्ममर्दितम् ।

तेन लिप्तं स्फुटत्याशु यदि पक्व भगन्दरम् ॥

न शस्त्रैश्छेदयेत् प्राज्ञः स्फोटयेत्लेपनादिभिः ॥११६॥

अथ स्फोटने हरिद्रादिप्रलेपः ।—

हरिद्रानिम्बसिन्धूयं पिष्ट्वा लिप्त्वा स्फुटत्यलम् ॥११७॥

अथ शीषणे नरास्थितैलप्रयोगः ।—

नरास्थितैललेपेन स्फुटितं शुष्यति व्रणम् ॥११८॥

अथ शोधनरोपणे ताम्रप्रयोगः ।—

ताम्रभस्म दिनं मर्द्यं मदयन्तीपुनर्नवे ।

मेषशृङ्गोद्वैस्तेन व्रणशोधनरोपणम् ॥११९॥

कुमाररसनर्दितम् । दाहान्ते गोलकं कृत्वा ततस्तेन प्रलेपयेत् ॥ तयोः सप्तं ताम्रपत्रं हृष्टिकान्तर्निवेशयेत् ॥” इति । रुद्धा कवचीयन्ते निरूप्येत्यर्थः । “गुञ्जैकम्” इत्यस्मात् परं “मधुनाऽऽज्येन लिप्त्वाऽङ्गानि भगन्दरम् । सुषलीलवणचान् च्छारनाल-
वृतं पिबेत् ॥ सुञ्जीत—“इत्यधिकं पाठः रसेन्द्रसार रसरत्नाकरादिषु दृश्यते । भैषज्यरत्नावल्यान्तु रसोऽयं “चित्रविभाण्डक” इति नाम्ना प्रसिद्धः । रसरत्नाकरे भैषज्यरत्नावल्याच्च “मुषली लघुनञ्चान्” इति पाठः ॥ १११—११४॥

चतुरङ्गलेपे—सर्वं सुगमम् । पक्वे भगन्दरे शस्त्रप्रयोगस्य अकर्तव्यत्वान्नाह,
—नेति ॥ ११५।११६ ॥

हरिद्रादिप्रलेपे—निम्बस्य पत्रं ग्राह्यम् । लिप्त्वा इत्यनन्तरं तिष्ठेदिति शेषः ।
अलम् अतिशयेन, सम्यगित्यर्थः ॥ ११७ ॥

नरास्थितैलप्रयोगे—नरास्थितैललेपेन मानुषास्थिचूर्णतैलाभ्यां लेपेन, मानुषास्थि-
नि स्फुटितैललेपेनेति वा, “लेपो भगन्दरं हन्यात् नरास्थ्यां तैलमेव च” इति योग-
रत्नाकरदर्शनात् । “शुष्यति” इत्यत्र “शुष्यति” इति पाठान्तरम् ॥ ११८ ॥

ताम्रप्रयोगे—“मर्द्यं मदयन्ती” इत्यत्र “घर्ममदयन्ती” इति पाठे—घर्ममदयन्ती
वैभिकमञ्जिका इत्यर्थः । योगोऽयं व्रणाधिकारे प्राक् पठितः ॥११९॥

अथ रोपणे सार्जारास्थिप्रलेप ।—

त्रिफलाक्वाथसंयुक्त-सार्जारास्थिप्रलेपनात् ॥१२०॥

अथ चालने त्रिफलाक्वाथ ।—

चालयेत्त्रिफलाक्वाथैर्हन्त्यादृष्टभगन्दरम् ॥१२१॥

अथ भूलताप्रयोग ।—

भूलतोऽयं पिवेच्चूर्णं खररक्तेन संयुतम् ॥१२२॥

अथ कुकुरास्थिप्रलेप ।—

श्वानास्थिप्रलेपनं कार्यं शीघ्रं हन्त्याद्भगन्दरम् ॥१२३॥

सार्जारास्थिप्रलेपे—“भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टत्रणहरं परम्” इति वन्दोक्तः
शिशार्द्धं द्रष्टव्यं ॥ १२० ॥

त्रिफलाक्वाथे—सर्वे स्पष्टम् । भैषज्यरत्नावल्यान्तु त्रिफलेत्यादिना भगन्दर-
मित्यन्तेन उक्तं योग एव पठितं तथा च—“भगन्दरं प्रत्यहन्तु सुधौत
त्रिफलास्त्वना । त्रिफलारसपिष्टेन सार्जारास्थ्या च लेपयेत् ॥” इति ॥१२१॥

भूलताप्रयोगे—भूलतास्य चूर्णं गण्डूपदचूर्णम्, “भूलतोऽयम्” इत्यत्र
“भूलतोऽयम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, तस्य भुवत्कलादुत्थितत्वात्, सर्वेष्वेव तन्नेषु
“भूनाम्” “भूलता” “भूरीह” इति पाठदर्शनाच्च, तथा “पिवेत्” इत्यत्र
“लेप” इति पाठोऽपि तत्र तत्रैव दृश्यते, यदुक्तं चक्रेण—“खरास्रपक्वभूनाम्
चूर्णलेपो भगन्दरम्” इति । अथ व्याख्यायां श्रीशिवदास, —“गदभरत्तपक्वगण्डू-
पदचूर्णलेप इत्यर्थः” इति । एवं योगरत्नाकरे—“शुनोऽस्थिभूलता तस्मै पेयिता
खररक्तयुक् । लेपः” इति । तथा भैषज्यरत्नावली-रसरत्नाकरयोः,—“खरास्रपक्व-
भूरीह चूर्णलेपो भगन्दरम्” इति । खररक्तेन गदभरक्तेन ॥ १२२ ॥

कुकुरास्थिप्रलेपे—श्वानास्थिप्रलेपनं कुकुरास्थिप्रलेपनम्, अत्रापि सिंहावलोकित-
व्यायेन मण्डूकप्रतिगम्यनुसारेण वा “त्रिफलाक्वाथसंयुक्त” इति पाठं पूर्वतः
आकृष्टव्यं, तथा च शिवदास,—“शुनोऽस्थि इत्यत्र तृतीययोगे त्रिफलारसोऽपि
पेषणार्थं ज्ञेयः”, उक्तं हि—“शुनोऽस्थि वा विडालास्थि त्रिफलारसभावितम्” इति ।
“श्वानास्थि” इत्यत्र “शुनोऽस्थि” इति सर्वतन्वीयः पाठः साधुः, महाजनप्रयुक्तत्वात्
सहनीयो वा । योगरत्नाकरे तु श्वास्थिभूलताचूर्णशरीरेकव्यमेव प्रयोगो दृश्यते, तस्य
प्रदर्शितमेव ॥ १२३ ॥

अथ ग्रन्थैर्लक्षणं व्युत्पत्तिश्च ।—

मेदोमांसास्रगाः कुर्युर्वृत्तं ग्रन्थितमुन्नतम् ।

दोषाः शोफादिक तत्र ग्रथनात् ग्रन्थिमाह तम् ॥१२४॥

अथ मेदोग्रन्थौ अरिमेदादिभक्षलेपः ।—

अरिमेदपलाशानां ग्रन्थिभक्ष विमर्दयेत् ।

भक्षना तेन दत्तः सन्नेदोग्रन्थिविनाशनः ॥१२५॥

अथ मेदावृद्धौ गुडूच्यादि ।—

गुडूचीशूरण निष्क-त्रयमुष्णाभ्युमर्दितम् ।

मेदोवृद्धिरसात्तेन हन्ति रोगञ्च पूर्वजम् ॥१२६॥

अथ गण्डमालायामुदयभास्करप्रयोगोपदेशः ।—

गण्डमालां जयत्याशु गुल्मीक्तोदयभास्करः ॥१२७॥

अथ कालस्फोटदौ पुत्तजीवप्रयोगः ।—

पुत्तजीवस्य मज्जान्तु जलैः पिष्ट्वा प्रलेपनात् ।

कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात् सवेदनम् ॥

ग्रन्थ्यादिनिखिलान् रोगान् सर्वरोगाश्रयान् हरत् ॥१२८॥

उत्प्रेषणाधर्मात् भगन्दरानन्तरं ग्रन्थ्यादिचिकित्साविधिकारः । तत्रादौ तस्य सामान्यलक्षणं निरुक्तिश्चाह, मेद इति ।—ग्रन्थितं ग्रन्थिवद्भवत् कठिनमित्यर्थः । ग्रथनात् ग्रन्थिवद्भवेन कठिनत्वात् ॥ १२४ ॥

अरिमेदादिभक्षलेपे—अरिमेदं विट्खदिरः । ग्रन्थिभक्ष अरिमेद-पलाशयोः त्वक्षयग्रन्थिभार इत्यर्थः । विमर्दयेत् इत्यत्र ग्रन्थियुक्तस्थले इति शेषः । दत्त इत्यत्र लेप इति शेषः । सन् नित्य, नित्यं दत्तं लेप इत्यर्थः, “सन्” इत्यत्र “स्यात्” इति पाठः सुगमः ॥ १२५ ॥

गुडूच्यादौ—“गुडूची” इत्यत्र “गुञ्जाग्रि” इति कश्चित् पाठः । निष्कत्रयमिति मिलित्वा बोद्धव्यम् । “मेदोवृद्धिरसात्तेन” इत्यत्र “मेदोवृद्धिमशेषेण” इति कश्चित् पाठः । रोगमिति प्रकरणात् ग्रन्थिमित्यर्थः । पूर्वजं दीघकालोत्थमपीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

उदयभास्करप्रयोगोपदेशः—“गुल्मीक्तोदयभास्करः” इत्यत्र “शूलोक्तोदयभास्करः” इति युक्तः पाठः, गुल्मे तस्यापरिहृत्वात् ॥ १२७ ॥

पुत्तजीवप्रयोगे—पुत्तजीवस्य इडुदीफलस्य मज्जाम् अस्थिमज्जम् । “जलैः”

अथ सन्धिग्रन्थौ रक्तस्त्रावविधिः ।—

सन्धिग्रन्थिस्तापयुक्तौ यदि स्यात् क्षीर रात्रावौदनं सन्निदध्यात् ।
पादाङ्गुष्ठस्याग्रदेशेषु रक्त स्त्राव कुर्यात्तेन शीघ्रं सुखी स्यात् ॥

॥१२६॥

अथ कक्षग्रन्थादौ पुच्छजीवप्रयोगः ।—

कक्षग्रन्थिं गलग्रन्थिं कटिग्रन्थिञ्च नाशयेत् ।

अन्यञ्च स्फोटकं तौत्र पुच्छजीवो विनाशयेत् ॥१२७॥

अथ कालस्फोटे गुञ्जापवादिचूर्णम् ।—

गुञ्जापत्रं शिला यष्टिं गवा क्षीरेण पाययेत् ।

कालस्फोटं निहन्त्याशु मज्जा वा पुच्छजीवजा ॥१२८॥

इत्यत्र “अले ” इति कस्यचित् पाठः । कालस्फोटं कण्वर्णस्फोटविशेषं तन्वान्तरोक्तम् । विषस्फोटं विस्फोटम् । “ग्रन्थादिनिखिलान् रोगान् सर्वदेहाग्रयान् हरेत् । तण्डुल्योयकवधामूनागकन्थावरारसे ॥ गामूत्रे च रसः पिष्टं पुटपक्वोऽर्बुदादिजित् । ज्ञान्नोपलाशयो काये रौतिपत्रं त्रिनिक्षिपेत् ॥ दिनत्रयं ततस्तानि पुनस्तेनैव मर्दयेत् । लघुभाण्डे समादाय चूर्णकुष्माण्डवारिणा ॥ ततस्त्रिवारं कुर्वीत पुटं करभवारिणा । मर्दयित्वा पुटं दद्यादजामूत्रेण भावयेत् ॥ ततोऽप्येकपुटं दद्यात् तिस्रस्त्रिगुणं भावना । आखुपर्णोविडङ्गाग्निं जलैरथ विभावित ॥ एवमेष मुसेसिद्धो रसो वल्मीकमृदसैः । वल्लवशमितो देयो वल्मीके तस्य मृत्सूत्रा ॥ वल्मीकं सविनिस्पेक्षु क्रिमिसङ्घप्रशान्तये । रसेरुतरवारुण्या सप्तमं हतिं सारुतम् ॥ वासानोरानुपानेन जयेत् कफसमीरणौ ॥” इति कचिदधिकं पाठः ॥१२८॥

रक्तस्त्रावविधौ—सन्धिग्रन्थि सन्धिदेशस्थ ग्रन्थि तापयुक्तं पिप्ताधिकत्वात् यदि दाहसन्तापादिभिः पीडितः । पादाङ्गुष्ठस्य देहस्य यज्ञाग्नौ सन्धौ तापयुक्तो ग्रन्थिर्भवेत्, तत्पार्श्वौ पादाङ्गुष्ठस्येत्यर्थः ॥१२९॥

पुच्छजीवप्रयोगे—सर्वं स्पष्टम् ॥१३०॥

गुञ्जापवादिचूर्णे—शिला मनःशिलाम् । यष्टिं यष्टिमण्डकम् । “कालस्फोटम्”

इत्यत्र “तलस्फोटम्” इति कचिद् पाठः । मज्जा वा पुच्छजीवजा इत्यत्र क्षीरेण क्षीता इति शेषः ॥१३१॥

अथ कालस्फोटं विष्णुकान्तादिप्रलेप ।—

विष्णुकान्ता च पेटारी काञ्चिकेन तु पेक्षिता ।

कालस्फोटं हरेत्तेपाद्दृष्टग्रन्थिषु का कथा ? ॥१३२॥

अथ ग्रन्थादौ पुनर्नवादिप्रलेप ।—

पुनर्नवार्काभयशिग्रुमुष्टि-करञ्जसिन्धुत्यमहौषधञ्च ।

गोमूत्रपिष्टञ्च सुखोष्णलेपात् ग्रन्थार्बुदं हन्यपचीञ्च सद्यः ॥१३३॥

अथ अर्बुद-शोणितार्बुदलक्षणम् ।—

मेदोऽत्र दोषमासोऽय-ग्रन्थिरूपं ततो महत् ।

अर्बुदं दुष्टरुधिरं स्रवेत्तच्छोणितार्बुदम् ॥१३४॥

अथ अर्बुदादौ पुटपक्करस ।—

तण्डुलीयकवर्षाभू-नागकन्यावरारसे ।

गोमूत्रे च रसः पिष्टः पुटपक्कोऽर्बुदादिजित् ॥१३५॥

विष्णुकान्तादिप्रलेपे—विष्णुकान्ता अपराजिता । पेटारी “भाँपी टुकुरी” इति ख्यातम् ॥ १३२ ॥

पुनर्नवादिप्रलेपे—अस्यम् उशीरम् । मुष्टि घण्टापाटला ॥ १३३ ॥

उल्लेखसाधन्यात् तुल्यलिङ्गचिकित्सितत्वाच्च ग्रन्थानन्तरमर्बुदचिकित्सिते वक्तव्ये प्राक् तस्य भेदानाह, मेद इति ।—“अत्र” इत्यत्र “अस” इति पाठ साधु, सुश्रुतादिभि रक्तस्यापि कारणत्वेन ग्रहणात्, अत्रापि शोणितार्बुदस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । दोष वातादि । तत ग्रन्थित । एवमर्बुदभेदानुक्ता वातादिजन ग्रन्थिना ततदर्बुदस्य तुल्यलक्षणत्वेन तदभिधानस्य निष्प्रयोजनत्वात् विशिष्टलक्षणकं शोणितार्बुदमाह, दुष्टेति ।—स्रवेत् इत्यत्र यत् इति अव्याहरणीय, यस्योर्नित्य-सम्बन्धात् ॥१३४॥

पुटपक्करसे—तण्डुलीयक सारिष “चाँपानटे” इति भाषा । नाग नागवल्ली । कन्या “घृतकुमारी” इति प्रसिद्धम् । वरा विफला, तण्डुलीयकादीना रसे गोमूत्रे च पारद पिष्टा पुटपाकेन पचेत् । सेव्ययोगोऽयम् । “वरारसे” इत्यत्र “बलादेर” इति पाठान्तरम् ॥ १३५ ॥

अथ अर्बुदं यवक्षारादिलिपे ।—

लिप्तं यवक्षारविडङ्गबीजं गन्धोपलस्यानश्नैः कृतैर्यत् ।

रक्तेन मिश्रैः सरसस्य सद्यः तदर्बुदं शास्यति नान्यथैतत् ॥१३६॥

अथ गण्डमालाऽपचीलक्षणम् ।—

मेदोत्था गलकक्षवङ्क्षणतले मन्थादृशीः कुर्वते

वार्त्ताकोफलकोपमान् सकठिनान् गण्डान् सकण्डून् मलाः ।

यवक्षारादिलिपे—“गन्धोपलस्यानश्नैः” तथा “सरसस्य” इत्यत्र “गन्धोपले-
स्यान्मसृणीकृतैः” तथा “सरसस्य” इति पाठद्वयं समीचीनं तन्मालासौपाठेन
सह साभ्यां, तथा च योगरत्नाकरः,—“लिप्तं यवक्षारविडङ्गबीजं गन्धोपले
स्यान्मसृणीकृतैर्यत् । रक्तेन मिश्रैः सरसस्य सद्यस्तदर्बुदं शास्यति नान्यथैतत् ॥”
इति । अत्र गन्धोपलं गन्धकं । सरसः ककलासः । चक्रदत्ते शुण्ठीयोगे-
नाप्ययं दृश्यते, यदुक्तं—“सरसश्चिरार्द्रगन्धकं यवजविडङ्गनागरैर्वाऽथ” इति ।
योगरत्नाकरे तु “यवज” इत्यत्र “नागभस्म” इति पाठः, तथा च—“गन्धशिला-
विश्वौषधविडङ्गनागभस्मभिः समैश्वर्यम् । ककलासरक्तयुक्तं लेपात् सद्योऽर्बुदध्वंसि ॥”
इति ॥१३६॥

अथ उत्प्रेक्षसाधन्यात् गुडकसास्याच्च अर्बुदानन्तरं गण्डमालाऽपचीमाह, मेदोत्था
इति ।—ननु सुश्रुतादौ—“कर्कन्धुकोलाभलकप्रमाणे कक्षासन्ध्यागलवङ्गेषु ।
मेदकफाभ्यां चिरमन्दपाके स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ॥ ते ग्रन्थय केचि-
दवाप्तपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ते । कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति
प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥” इत्यनेन गण्डमालापचीं पृथगेव पठिते, अत्र तु “ता गण्डमाला-
ऽपची” इत्यनेन ग्रन्थेन मिलितेव पठिता, ततः किमत्र समाधानमिति चेदुच्यते—
गण्डमालाऽऽरम्भकग्रन्थ एव पुनः पुनः स्त्रावनाशोत्पत्तियोगात् अपचीसज्ञा लभन्ते,
एतत् “ते ग्रन्थय केचित्” इत्यत्र “ते” इत्यनेनैव स्फुटीकृतम् । भीजेनाप्युक्तं—
“वातपित्तकफा हृद्वा मेदश्चापि समाचितम् । जङ्घयो कण्डरा प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान्
बहून् ॥ कुर्वन्ति ग्रन्थीलासेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दोषानूङ्गो
बल-कक्षासन्ध्यागलाश्रितः ॥ नानाप्रकारान् कुर्वते ग्रन्थीन् सा त्वपची मता ।
अपची कण्डमन्थामु कक्षवङ्गसन्धिषु । गण्डमाला विजानीयादपचीतुल्यलक्ष-

पच्यन्तेऽल्परुज स्रवन्ति नितरां रुह्यन्ति नश्यन्त्यलं
दूर्वेव क्षयवृद्धिभागिनि नृणां सा गण्डमालाऽपची ॥१३७॥

अथ गण्डमालायां सुरवारुण्यादिभोग ।—

सुरवारुण्या मूलं गोमूत्रयुतं महेन्द्रकन्या च ।

अपकरोति गण्डमालां पित्तं श्लेष्मेन परिघृष्टम् ॥१३८॥

अथ गण्डमालायां मकचीरादिलेप ।—

अर्कक्षीरजयापुष्प-तैललाक्षारसैः समैः ।

गण्डमालां शमं याति प्रलिप्ता सप्तभिर्दिनैः ॥१३९॥

आम् ॥” इति । एवञ्च तन्नेऽस्मिन् हेतुनाम्यादपृथगेव प्रदर्शिता, तत्तत्तन्ने तु स्वावादि-
लक्षणयोगात् वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं ते पृथक् कृत्वा पठिते इति मन्तव्यम् । मेदोऽस्याः
मेदोऽस्याः, मला इत्यनेन सम्बध्यते । “वार्त्ताकौफलकोपमान्” इत्यत्र “वार्त्ताका-
मलकोपमान्” इति पाठो साधु, वाग्मटे तादृशपाठदर्शनात्, यदुक्तं वाग्मटेन—
“मेदोऽस्या कण्ठमन्त्राल-कक्षावङ्गणगा मला । सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ता-
कामलकाकतीन् ॥ अवगाढान् बहून् गण्डान् चिरपाकाश्च कुर्वते । पच्यन्ते-
ऽल्परुजस्तन्ये स्रवन्त्यथेऽतिगण्डूरा ॥ नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीघकालानुबन्धिनः ।
गण्डमालाऽपची चेय दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ ता व्यजेत् सञ्चरच्छदि पार्श्वरुक्कास-
पीनसाम् ॥” इति । रुह्यन्ति उत्पद्यन्ते इत्यर्थः । दूर्वेव क्षयवृद्धिभागिनी कदाचित्
क्षयं कदाचित् वृद्धिञ्च भजते या सा तथाभूता, चर्वेऽपि वृद्धिं भजते या तथाभूता
इति वा, दूर्वा यथा क्षीणाऽपि पुनर्वाङ्गं भजते तथा इत्यर्थः । भागिनि इत्यत्र
हस्तस्कान्दसः ॥ १३७ ॥

सुरवारुण्यादिभोगे—सुरवारुणी इन्द्रवारुणी । महेन्द्रकन्या महाकालाख्यलता,
श्वेतापराजिता वा, तन्त्रान्तरीकृता रोगेन सह सादृश्यदर्शनात् महेन्द्रकन्या इति
शब्दस्य अन्यत्र प्रयोगादशनाच्च, यदुक्तं श्रीचक्रपाणिना—“ऐन्द्रा वा गिरिकर्ण्य
वा मूलं गोमूत्रयोगतः । गण्डमालां हरत् पीतं चिरकालीखितामपि ॥” इति ।
अत्र ऐन्द्री सुरवारुणी गिरिकर्णी श्वेतापराजिता । पित्तं गोविषम्, “पित्तम्”
इत्यत्र “पीतम्” इति पाठो युक्तः, अर्थसङ्गतितराङ्गित्यात् प्रदर्शितयोगे तथा
दर्शनाच्च ॥ १३८ ॥

अर्कक्षीरादिलेपे—जया जयन्ती तस्याः पुष्पम् । समैः समभागैः ॥ १३९ ॥

अथ अपचा गिरिकर्णिकाप्रयोगः ।—

पुथे गृहीतं गिरिकर्णिकाया मूलं सिताया गलके निबद्धम् ।
गव्येन लीढं यदि वा घृतेन निहन्ति घोरामपचीं तदेव ॥१४०॥

अथ गण्डमालाया कुकुन्दरीतेलम् ।—

कुकुन्दरीसाधिततैललिप्ता त्रिभिर्दिनैर्नश्यति गण्डमाला ॥१४१॥

अथ गण्डमालाया सहदेवीप्रयोगः ।—

मूलिका सहदेव्यत्या रवीं ग्राह्याऽथ धारिता ।

गण्डमालाहरा कर्णे महादेवेन भाषिता ॥१४२॥

अथ अपचादौ गुञ्जादिलेपः ।—

गुञ्जाटङ्गणशिशुमूलरजनौ-शम्पाकभस्मातकौ

सह्यार्काग्निकरञ्जसैन्धववचा-कुष्ठाभयालाङ्गली ।

वर्षाभूशरभूशिरीषलवण-व्योषाश्वमारा विषं

गोमूत्रैः शमयेद्विनिर्ममपची-अन्यर्षुदक्षीपटम् ॥१४३॥

इति श्रीवैद्यपतिमिहिरस्य मुनीनाम्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये कर्णरोग-नासा-

रोग मुखरोग-गलरोग-मुखपाक मुखच्छाया-जिह्वा दन्त कण्ठरोग गण्डमाला-

शिरोरोग-यूका-दाहण-केशरोग-त्रणरोग भग्नरोग भगन्दरापची-अन्यर्षुद-

कालस्फोटादिचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

गिरिकर्णिकाप्रयोगे—पुथे पुष्यानक्षत्रे । गिरिकर्णिकाया अपराजिताया,

सिताया इति पदं गिरिकर्णिकाया विशेषणं, सेतापराजिताया इत्यर्थः ॥ १४० ॥

कुकुन्दरीतेले—कुकुन्दरी “कुंकुमा” इति ख्यातं, तथा साधितं पक्कम् । अत्र
कुकुन्दर्या कल्क तैलपादिक, जल चतुर्गुणं सम्यक्पाकाय इति बोध्यम् ॥१४१॥

सहदेवीप्रयोगे—सहदेवी दण्डीत्यला बला वा । रवी रविवारे ॥ १४२ ॥

गुञ्जादिलेपे—रजनौ हरिद्रा । शम्पाक आरग्वध । अग्नि चित्रक । लाङ्गली
विषलाङ्गली । वर्षाभू पुनर्नवा । शरभू शरपुङ्खा शरमूल वा । लवणं सैन्धवम्,
अत्र सैन्धवस्य भागद्वयं ग्राह्यं हिरुक्तात्, “लवण” इत्यत्र “वरण” इति पाठे
—वरणः वरुणत्वक् । अश्वमार करवी ॥ १४३ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिण्यां चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ क्षुद्ररोगादिचिकित्सनम् ।—

अथ क्षुद्ररोगाणां नामानि ।—

व्यङ्गः कच्छपनीलिकाकुनखविद्धोत्कोठकोठालसैः
कक्षारुडगुदप्रसुप्तिविद्वता-विस्फोटवल्मीकरुक् ।
विस्फः स्यात् कदराजगल्लिजतुमण्यन्धालजोराजिकाः
क्षुद्रा लाञ्छनशर्करेति च यव-प्रख्याग्निरोहिण्यपि ॥१॥
जालाश्मगर्दभविदारिमसूरिकाभिः
सत्पद्मकण्टकरुजा सह गर्दभी च ।
स्याच्छर्कराबुदमघाननदूषिकैश्च
गण्डाह्वया पनसिका त्विरिवेल्लिकेति ॥२॥

अक्षुद्रनिदानलक्षणचिकित्सितानां ज्वरादीनां निर्देशेन क्षुद्रनिदानलक्षणचिकित्-
सितानां व्यङ्गादीनां क्षुद्ररोगाणां पारिगेष्यात् तच्चिकित्सिते वक्तव्ये चिकित्साया-
व्याधीनां भेदज्ञानसापेक्षतया आदौ क्षुद्ररोगाणां भेदान् प्रदर्शयति, व्यङ्ग इति ।—
कच्छप, कच्छपिका । विद्धा “इन्द्रविद्धा” इति नाम्ना सुश्रुतेन पठिता । उत्कोठ
कोठौ तन्नात्तरे भिन्नाधिकारे पठिनौ । अलस अलसक, “पाँजुइ” इति ख्यातम् ।
रुडगुद सन्निरुडगुद । प्रसुप्ति स्पर्शज्ञता, “वायुनोदीरित श्लेष्मा त्वच प्राप्य
विशुष्यति । ततस्त्वक् जायते पाण्डु कर्मण च विचेतना ॥ अत्यकण्डूरविक्षेदा
सा प्रसुप्ति प्रसुप्ति ॥” इत्यनेन वाग्भटीक्ता, चरकेण त्वियम् अशीतिवातविकारेषु
पठिता । “विस्फ” इत्यत्र “चिप्प” इति पाठ साधु, सुश्रुतवाग्भटीयो विस्फ इति
सञ्ज्ञायास्तल्लक्षणस्य चादर्शनात् चिप्पस्य दर्शनाच्च । अन्धालजो क्लृप्तं तन्ने
“अन्धालजो” वाग्भटे च “अलजो” इति नाम्ना पठिता । राजिका यौषपिडका,
“घामाचि” इति प्रसिद्धम्, तल्लक्षणं वाग्भटे यथा—“घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिका-
चरुजी घना” । राजिकावर्णसंस्थान-प्रमाणा राजिकाह्वया ॥” इति । क्षुद्रा
तन्नामकं कश्चित् रोगविशेषः । लाञ्छनं व्यच्छ, व्यच्छपृथ्याये लाञ्छनमिति

अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा ।—

अथ क्षुद्ररोगे पर्पटीप्रयोगविधि ।—

सर्पिषा निम्बचूर्णेन प्रयुक्ता पर्पटी हरेत् ।

मसूरिकाः क्षुद्ररोगानन्यानापि च दुस्तरान् ॥३॥

अथ व्यङ्गे शशरुधिरप्रयोग जातीफलप्रयोगश्च ।—

तत्कालशस्त्रप्रहतः शशो यस्तस्यासृजा नश्यति लिप्यमानम् ।

व्यङ्ग मुखे जातिफलस्य वाह्यत्वचाऽथवा सन्ततमेव लिप्तम् ॥४॥

अथ व्यङ्गे इडुदीमज्जप्रयोग ।—

इडुदीफलसमुद्भवमज्जा पेषिताऽतिशिशिरेण जलेन ।

एकविंशतिदिनप्रविलिप्ता व्यङ्गमाननभवं परिमाष्टि ॥५॥

पाठदर्शनात्, यथा—“न्यच्छ लाञ्छनमुच्यते” इति । शकरा “ग्रन्थि करोत्यसौ—” इत्यादिना शर्करावदस्य हेतुत्वेन प्रदर्शिता, यद्यपि शर्करावस्याविशेष शकरानुद तेस्त्वैल्लक्ष्मि भिन्नमङ्गाया न गणित तथाऽपि अत्र उभयो पृथग्गृह्य सम्प्राप्ति-भेदज्ञापनार्थम् । जालाश्लगर्दभ, जालगर्दभ अश्लगर्दभश्च पाषाणगर्दभ इत्यर्थः । सत रोगभेदः । वाग्भटेन तु सत्क्षुद्रे न पठिते, पठितौ च चर्मकौलतिलकालकौ, तत्तु विकाराणामानन्यात् कश्चित् किञ्चिदिति कृत्वा सहनौयम् । सह इति आननदूषिकैश्च इत्यनेन सम्बन्धनीयम् । सप्त सप्तकम् । आननदूषिक मुखदूषिका, युवानपिडका इत्यर्थः, “आननदूषिकै-” इत्यत्र “आननदूषिकै” इति पाठः साधु । “गण्डाऽऽह्वया” इत्यत्र “गन्धाऽऽह्वया” इति पाठः साधु, वाग्भटे “गन्धनामा” इति पाठदर्शनात् क्विनिश्चये तु “गन्धमाला” इति नाम्ना प्रसिद्धेयम् ॥ १।२ ॥

पर्पटीप्रयोगविधौ—पर्पटी प्रायुक्ता पर्पटीरसः ॥ ३ ॥

शशरुधिरप्रयोग-जातीफलप्रयोगयोः —तत्कालशस्त्रप्रहतः सद्योविनाशितः, तत्क्षणमेव शस्त्रेण हतस्य शशस्य क्षतमुखनिर्गतेन रक्तेन व्यङ्गमालिप्येदिति । जाती-फलस्य वाह्यत्वचा फलावरकेण कठिनेनाशितः, फलोपरिस्थेन धूसरेण तनुनाशितः वा । चक्रमङ्गुहे तु “जातीफलकल्कलेपो गौलौव्यङ्गादिनाशनः” इत्यनेन जातीफलस्येव पिष्टस्य लेपो विहितः ॥ ४ ॥

इडुदीमज्जप्रयोगे—इडुदीफलसमुद्भवमज्जा इडुदीफलास्थिशस्यम् ॥ ५ ॥

अथ कुनखे क्लीचौरादिप्रलेपः ।—

उडृत्य कुनखं क्षीरं सुक्पर्णी टङ्गणं समम् ।
सम्यङ्किरुद्धदाहञ्च मूले कृत्वा नखौ भवेत् ॥६॥

अथ कुनखे अभयाप्रयोगः ।—

व्रणपूतिपूयजुष्ट नखविवरं मङ्गु रोपयत्यभया ।
नानाविधैः किमेतैरास्फोतारविकुरण्टकक्षीरैः ॥७॥

अथ कुनखे कुष्ठादिप्रलेपः ।—

सकुष्ठं जीरकं तोयैः पिष्ट्वा लेपेन नाशयेत् ॥८॥

अथ कुनखे पुत्तजीवप्रयोगः ।—

पुत्तजीवस्य वा मज्जां तोयैः पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥९॥

अथ कचाग्रन्यौ शिशुप्रयोगः ।—

शिशुमूलं निशातोयैः कचाग्रन्यिहरं लिपेत् ॥१०॥

अथ कचाग्रन्यौ विषादिप्रलेपः ।—

विषं पुनर्नवामूल जललेपेन त जयेत् ॥११॥

क्लीचौरादिप्रलेपे—उडृत्य शस्तेणोत्कृत्येत्यर्थः । क्षीरं सुक्पर्णी सुक्क्षीरं पर्णीक्षीरञ्च, पर्णी चात्र सप्तपर्णं क्लीचौरपर्णीक्षीरटङ्गणानां समत्वम् । मूले नखमूले, कुनखं शस्तेणोडृत्य मूलदेशं दग्ध्वा सुक्क्षीरादिकत्वे लिप्सेदित्यर्थः । नखौ प्रशस्तनखवान् ॥ ६ ॥

अभयाप्रयोगे—व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं चिप्पमित्यर्थः । मङ्गु भटिति । नानाविधैः किमेतै एते वक्ष्यमाणे आस्फोतादिभिर्नानाविधैः किम् ? किं प्रयोजनम् ? एका अभयैव चिप्प रोपयितुमलम्, आस्फोतादिभिरन्यैः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । आस्फोता “हापरमाक्षी” इति प्रसिद्धा इति अर्कः, कुरण्टक पीतपुष्पा भिग्टी, एषा क्षीरे क्षीरवन्निर्यासे ॥ ७ ॥

कुष्ठादिप्रलेपे—नाशयेत् इति पदं “व्रणादिजुष्टं नखविवरम्” इति पूर्वोक्तेन सम्बध्यते ॥ ८ ॥

पुत्तजीवप्रयोगे—पुत्तजीवस्य मज्जा फलान्धिमध्यम् ॥ ९ ॥

शिशुप्रयोगे—निशातोयै हरिद्रास्वरसैः । कचाग्रन्यिहरं कचाङ्गरमित्यर्थः ॥ १० ॥

विषादिप्रलेपे—तं कचाग्रन्यम् ॥ ११ ॥

अथ स्नानविद्रवौ क्रियाक्रमः ।—

सर्वेषां स्नानरोगाणां रक्तमोक्षं प्रशस्यते ।

पूयपक्वः स्नानो यः स्यात्क्षेपस्तस्यावपाटने ॥१२॥

अथ स्नानविद्रधिस्फोटने एकवीरप्रयोगः ।—

एकवीरस्य मूनन्तु अजामूत्रेण लेपयेत् ।

तत्क्षणात् स्फुटते पक्व शस्त्रैर्वा स्फोटयेद्विषक् ॥१३॥

अथ स्नानविद्रधिरोपणे यथ्यादिचूर्णम् ।—

यष्टीनिम्बहरिद्रा च निर्गुण्डोधातकोसमम् ।

चूर्णं स्नानत्रणे देयं रोपणं कुरुते हितम् ॥१४॥

अथ स्नानविद्रधिरोपणे दारुवर्त्ति ।—

मध्वाज्यैर्देवदारुञ्च पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रलेपयेत् ।

पूयपक्वे स्नाने क्षिप्त्वा रोपणं कुरुते क्षणात् ॥१५॥

अथ लिङ्गरोगे बोलप्रयोगः ।—

लिङ्गस्याधौ लोहितं स्रावयित्वा

पञ्चाङ्गोल भक्षयेत्तस्य लुत्थ्यै ॥१६॥

अभिन्नधिकारे अनुक्तमपि स्नानरोगं सुद्रहेतुनिङ्गादिकत्वेन सुद्ररोग एव
अन्तर्भाष्यं तच्चिकित्सितमाह । तत्र स्नानविद्रवौ क्रियाक्रमे—रक्तमोक्षं शीघ्रपादुर्भाव-
मात्रेणैव जलौकादिना रक्तमोक्षणं कारयितव्यमित्यर्थः । पूयपक्वं पूयेन पूय-
पादुर्भावेन पक्वं पाकलक्षणोपपन्नं इत्यर्थः । अवपाटने अवपाटनाय स्फोट-
नायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकवीरप्रयोगे—एकवीरस्य स्नानासंख्यातहृत्तस्य, बन्ध्याककोटिकाया इति
केचित् । स्फुटते इत्यस्य स्नान इति पूर्वोक्तेर्नान्वयः ॥ १३ ॥

यथ्यादिचूर्णं—यष्टी प्रष्टिमधु । हितं हितकरं, चूर्णमित्यनेनान्वयः ॥ १४ ॥

दारुवर्त्त्या—“प्रलेपयेत्” इत्यत्र “प्रकल्पयेत्” इति कल्पना साधेयसो । क्षिप्त्वा
इत्यत्र तिष्ठेदिति शेषः । “क्षिप्त्वा” इति निर्विकारपाठे—सा वर्त्तिरिति शेषः ॥ १५ ॥

स्नानरोगसङ्गतिवत् सङ्गत्वेव स्नानरोगानन्तरं लिङ्गरोगचिकित्सितारम्भः । तत्र
बोचप्रयोगे—लिङ्गस्याधौ उपदृशादिलिङ्गगतरोगे लोहितं रक्तं स्रावयित्वा, जलौ-
कादिना इति शेषः । बोलं गन्धरसम् । लुत्थ्यै अपनोदनाय ॥ १६ ॥

अथ लिङ्गपाके उडुस्वरादिचालनम् ।—

उडुस्वरवटाश्रय-साम्प्रजम्बूत्वचः श्रुतम् ।

जलैः काथञ्च तेनैव चालयेत्लिङ्गपाकनुत् ॥१७॥

अथ लिङ्गपाके जीरकप्रयोग ।—

कुमारीरसमस्मिष्ट जीरकं लेपयेद्विषक् ।

तेन दाहश्च पाकश्च शममाप्नोति निश्चितम् ॥१८॥

अथ लिङ्गपाके महाशङ्खप्रयोग ।—

महाशङ्खं जलेर्ष्ट्वा तेन लिङ्गं प्रलेपयेत् ॥१९॥

अथ लिङ्गरोमे घोरटादिलेप ।—

घोरटा पूगञ्च वा तोये, सार वा खदिरोत्थितम् ।

जलैः पिष्ट प्रलेपोऽयं लिङ्गरोगहरः पृथक् ॥२०॥

अथ लिङ्गपाके गन्धकप्रयोग ।—

सुगन्धकष्टतेर्लेपः पक्वलिङ्गे सुखावहः ॥२१॥

अथ लिङ्गपाके निम्बादिचूर्णम् ।—

निम्बखादिरमञ्जिष्ठा-चूर्णञ्च पतनं जयेत् ॥२२॥

उडुस्वरादिचालने—त्वच इति उडुस्वरादिभिः प्रत्येकेन सम्बध्यते । श्रुतं पक्वम् ।
तेनैव उडुस्वरादीनां काथेनैव ॥ १७ ॥

जीरकप्रयोगे—सर्वं सुगन्धम् ॥ १८ ॥

महाशङ्खप्रयोगे—महाशङ्खं नरकपालम् ॥ १९ ॥

घोरटादिलेपे—घोरटा शृगालकोलि तस्या मूलम् । पूगं गुवाकं तस्य फलम् । वा शब्दं पूर्ववागादिचया । घोररत्नाकरं तु “घोरटा पूगञ्च वा तोये” इत्यत्र “कुष्ठं पूगं बचा तोये” इति पाठान्तरम् । सारं वा खादिरोत्थितम् अथवा खदिरसारम् ॥ २० ॥

गन्धकप्रयोगे—सुगन्धकं प्रशस्तगन्धकं , “सुगन्धक—” इत्यत्र “सगन्धक—” इति रसरत्नाकरं पाठं ॥ २१ ॥

निम्बादिचूर्णे—पतनं विशोर्णमासमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ लिङ्गव्रणरोपणे सैन्धवप्रयोगः ।—

यवचिञ्चारसैर्घृष्टं सैन्धव रोपयेत् व्रणम् ।

अन्यि. कव्याञ्च जघने शममाप्नोति नान्यथा ॥२३॥

अथ लिङ्गव्रणादौ शिशुप्रयोगः ।—

शिशुमूल त्वचस्तोयैः पिष्ट्वा लेपेन तं जयेत् ॥२४॥

अथ लिङ्गादिगतग्रन्थौ कुष्ठादिलेपः ।—

कुष्ठजीरकयोर्लेपस्तोयैर्ग्रन्थिप्रशान्तये ॥२५॥

अथ गुल्मादिगतपिडकायाम् अश्वत्थादिप्रलेपः ।—

अश्वत्थस्य त्वचो भस्म चूर्णेन सह मिश्रितम् ।

नवनीत द्वयोस्तुल्यं मर्द्यं तेन बिलेपनात् ॥

आसने गुदपार्श्वे च कव्याञ्च पिटिका जयेत् ॥२६॥

अथ लिङ्गादिपिडकाया वाकुची-चित्रकप्रयोगौ ।—

गोमूत्रैः क्षालयेत्ताञ्च लेपो वाकुचोवीजकैः ।

क्लत्वा कण्डू निहत्याशु चित्रकं वा गवां जलैः ॥२७॥

सैन्धवप्रयोगे—यवचिञ्चारौरिका । “यवचिञ्चारसैर्घृष्टम्” इत्यत्र “वरीरसैश्च सङ्घृष्टम्” इति पाठान्तरम् । व्रणम् औपदेशिकव्रणमित्यर्थः । अन्यिरिति प्रकरणात् लिङ्गग्रन्थिरित्यर्थः, तथा कव्या जघने च ग्रन्थिरिति सस्त्वन्ध ॥२३॥

शिशुप्रयोगे—त्वच शिशोरित्यर्थः, “शिशुमूलत्वचः” इति समस्तपाठे—शिशो-मूलत्वक्, त्वच इति द्वितीयावहुत्वम् । त व्रण ग्रन्थिञ्च ॥२४॥

कुष्ठादिलेपे—सर्वं स्पष्टम् ॥२५॥

अश्वत्थादिप्रलेपे—चूर्णेन सूक्ष्मया, “चुण” इति प्रसिद्धेनेत्यर्थः । आसने नितम्बे इत्यर्थः । पिटिका पिडकान्, अत्रापि लिङ्गपिडकामिति बोध्यम्, लिङ्गगत-पिडका तथा आसनादिषु च पिडका जयेदित्यर्थः ॥२६॥

वाकुचीप्रयोग चित्रकप्रयोगयोः—ता पिटिकाम् । लेपः, कार्यम् इति शेषः । क्लत्वा लेपेन क्लत्वा इत्यर्थः, “क्लत्वा” इत्यत्र “पिष्ट्वा” इति पाठान्तरम् । कण्डू-मित्यस्यापि पूर्ववत् लिङ्गकण्डूमित्यर्थः । गवां जलैः, गोमूत्रैः ॥२७॥

अथ लिङ्गादिपिडिताया सर्पान्तीप्रयोगः ।—

नरमूत्रेण सर्पाक्षीं पिष्ट्वा लिपेन ता जयेत् ॥ २८ ॥

अथ लिङ्गरीगे लवङ्गादिधूसः ।—

लवङ्गजानां लवकं कर्पूरं चणसम्मितम् ।

दरदं तोलमानञ्च सर्वं खल्ले विचूर्णयेत् ॥ २९ ॥

ब्रह्मवृक्ष कीकिलाक्षैः सर्वं यत्नेन मर्दयेत् ।

यावत् कज्जलसङ्काशं श्यामताञ्च तथैव च ॥ ३० ॥

चतुर्दशसमा कार्या पूडिका बन्धयेद्विषक् ।

गविवारे समादेया ह्यङ्गारे कृगणोद्भवे ॥ ३१ ॥

ता निक्षिप्याथ सङ्गोप्य नासिका विवृतां नयेत् ।

मुखमाच्छाद्य श्वासेन यातायातेन ग्राहयेत् ॥ ३२ ॥

वीटिकापूर्णवदनो द्विवारं कारयेत् सदा ।

एव समदिनं कृत्वा पश्चात् स्नानादिकं चरेत् ॥ ३३ ॥

पथ्यं निर्लवणं देयं जलं शीतं निषेवयेत् ।

अनेन योगराजेन लिङ्गव्याधिः प्रशाम्यति ॥ ३४ ॥

सर्पान्तीप्रयोगः—सर्पाक्षी सर्पसङ्घा “पानिशिञ्जलि” इति ख्यातम् । ता कण्डू-
पिटिकाजातामित्यर्थः ॥ २८ ॥

लवङ्गादिधूसः—लवङ्गजानां लवङ्गचूर्णानामित्यर्थः, लवकं पादाशः, तच्च दरद-
पेक्षया बोध्यम् । दरदं हिङ्गुलम् । ब्रह्मवृक्षं पलाशवृक्षम् । कीकिलाक्षैः “कुलिखाडा”
इति प्रसिद्धैः, सङ्गार्थं तृतीया । अत्र दरदादीनां त्रयाणां समभागता । “यावत्
कज्जलसङ्काशं श्यामताञ्च तथैव च” इति पाठश्चिन्तनीयः, दरदयोगे श्यामतायां
अदर्शनात् । पूडिका इति देशीयभाषा, पुरिधा इति ख्यातम् । समादेया ग्राह्या ।
कृगणोद्भवे आरण्यगोमयजे । ता पूडिकाम् । सङ्गोप्य, आत्मानमिति शेषः, वस्त्रादि-
कृतकुटीमध्ये प्रविश्य वस्त्रान्तरेण स्वदेहं गोपायित्वेत्यर्थः, तथाकरणञ्च धूमस्य वह्नि-
निं सरणरक्षार्थं बोध्यम् । विवृता प्रकाशता, सर्वदेहं वस्त्रिणाच्छाद्य धूमग्रहणार्थं
नासिकाम् अनावृतां स्थापयेदित्यर्थः । मुखमाच्छाद्य सवत्यः, तथाकरणञ्च मुखेन
धूमग्रहणनिषेधार्थम् । वीटिकापूर्णवदनः, धूमग्रहणकाले मुखमध्ये ताम्बूलवीटिकां
धारयेदिति ॥ २९—३४ ॥

अथ कण्डूदौ काञ्चनीप्रयोगः ।—

लेपयेत् काञ्चनीमूलं नरमूत्रेण पेक्षितम् ।

कण्डूपामाशमं याति सर्वाङ्गोणा न संशयः ॥ ३५ ॥

अथ पामाशा शाखोटककाथः ।—

शाखोटस्य त्वचस्तीये, पक्त्वा काथं समाहरेत् ।

पिवेन्नोमूत्रसन्तुल्यं पामाशः सुखमाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

अथ पादकण्डूहरयोगः ।—

पादकण्डूहरं कुर्यान्नवनीतेन मृङ्गणम् ।

हयारिपत्रधूपेन स्वेदनं तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥

अथ पाददाहं तिलादिचूर्णम् ।—

पाददाहहरकाथे तिलाद्विगुणवाकुची ।

चूर्णिता मधुमर्पिभ्यां द्विकर्षं तत्प्रशान्तये ॥ ३८ ॥

काञ्चनीप्रयोगे—काञ्चनीमूलं हरिद्राकन्दम् ॥ ३५ ॥

शाखोटककाथे—शाखोटस्य “शेओडा” इति प्रसिद्धस्य । अत्र शाखोटककाथ-
नीमूत्रयोः समत्वं, पानञ्च युक्त्या पलमर्द्धपलं वा ॥ ३६ ॥

पादकण्डूहरयोगे—मृङ्गणं मर्दनमित्यर्थः । योगरत्नाकरे श्लेष्मदधिकारीते-
ऽस्मिन् योगे “मृङ्गणम्” इत्यत्र “मान्दिकम्” इति पाठः, किञ्च तत्र करवीरपत्र-
धूपस्योक्तेः नास्तीति । हयारिपत्रधूपेन करवीरपत्रधूपेन, आदौ नवनीतेन पादा-
वभ्यज्य पश्चात् करवीरपत्रेण धूपयेत् ॥ ३७ ॥

तिलादिचूर्णे—पाददाहहरकाथे पाददाहनाशकद्रव्यकृते काथे, पिष्टमसूरविदल-
काथे इत्यर्थः, यदुक्तं भावनिशेषे—“मसूरविदले पिष्टे शृतशीतेन वारिणा ।
चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥” इति । तिलात् द्विगुणवाकुची, भाव्या
इति शेषः, तिलस्यैकं भागं वाकुच्याश्च द्वौ भागौ पिष्टमसूरविदलकाथेन भावये-
दित्यर्थः । तच्चूर्णे द्विकर्षं मधुमर्पिभ्यां, लिङ्गादिति शेषः । तत्प्रशान्तये पाददाह-
प्रशान्तये । योगरत्नाकरे श्लेष्मदधिकारिणामुक्तं “पाददाहहरं खादेत्तिलाद्विगुण-
वाकुचे । चूर्णन्तु मधुमर्पिभ्यां कर्षं सार्तिप्रशान्तये ॥” इति पाठः । समीचीनतया
प्रतिभाति ॥ ३८ ॥

अथ पादकण्डूहरयोगान्तरम् ।—

पादकण्डूविनोदार्थं नवनीतेन मृक्षणम् ॥३९॥

अथ पादस्फुटने पथ्यामर्दनम् ।—

पथ्या घृतेन सञ्चूर्य मर्दनं करपादयोः ।

स्फुटितत्वनिवृत्त्यर्थं—” ॥४०॥

अथ कदरे यवचिञ्चादिकषाय ।—

“—यवचिञ्चाईपक्वया ।

शिलादिना कृते भेदे षड्गुणञ्च द्रवं क्षिपेत् ॥४१॥

अथ विपादिकाया गुडादिप्रलेप ।—

गुडगुग्गुलुसिन्दूरमुश्रीर गैरिकं मधु ।

मर्दनं घृतसयुक्तं पादस्फुटे प्रलेपयेत् ॥

सप्ताहात् स्फुटितो पादौ स्याता पङ्कजसन्निभौ ॥४२॥

पादकण्डूहरयोगान्तरे—सर्वं स्पष्टम् । पूर्वोक्तयोगे नवनीतेन मर्दनानन्तरं करवीरपतेर्य धूपप्रयोग उपदिष्टः, अत्र तु धूपप्रयोगाभावात् योगान्तरोऽयमिति नन्तयम् । योगरत्नाकरेऽपि एवमेवोक्तं, तच्च प्रदर्शितमेव । “मृक्षणम्” इत्यत्र “मक्षणम्” इति क्वचित् पाठः ॥ ३९ ॥

पथ्यामर्दने—स्फुटितत्वनिवृत्त्यर्थं पादस्फुटनप्रक्रमनार्थं पथ्या सञ्चूर्य घृतेन सह करपादयो मर्दनं कार्यम् ॥ ४० ॥

यवचिञ्चादिकषायि—शिलादिना कडूरादिना भेदे कृते विद्धे, पादे इति शेषः, कदरे इत्यर्थः, यवचिञ्चाईपक्वया यवचिञ्चाया चीरिण्या अर्द्धेन सह पक्वया, अत्र पथ्या इति पदं पूर्वं आवश्यकं विभक्तिविपरीणामेन त्वनीयान्ततया योजनीयं, ततश्च पथ्याया इत्यर्थः, एवञ्च पथ्याया एकी भागः यवचिञ्चायाश्च अर्द्धं यावत्, मर्दनं कार्यं परोपेक्षी वा काव्य इति शेषः । पाकार्थं कियन्मानो द्रवो देयः ० इत्यत्र आह षडिति ।—पथ्यायवचिञ्चयो षड्गुणं जलं पाकाय देयमित्यर्थः ॥४१॥

गुडादिप्रलेपे—मर्दनं सिक्थकं, चक्रदत्तसंवादात्, अपरञ्च—तत्र सिन्दूरो-
श्रीरयोः स्थाने सर्जरसमैव इति पाठः, तथा च—“सर्जरससिन्धुसम्भवगुडमधु-
महिषाक्षगैरिकं सघृतम् । सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥” इति ।

अथ विपादिकाया मदनादिप्रलेपः ।—

मदनं सिक्थकं तुल्य सामुद्रं लवण तथा ।
महिषीनवनीतेन सुतप्तालेपनाद्भवेत् ॥
सप्ताह्वात् स्फुटितौ पादौ जायेते कमलोपमौ ॥४३॥

अथ कण्डादौ रसादिप्रलेपः ।—

रसं गन्ध ममं मर्यां द्वाभ्यां तुल्यञ्च काञ्चनम् ।
दिनैकं चित्रकद्रावे, पिष्ट्वा लेपं प्रकारयेत् ॥
कण्डूगण्डं खुड हन्ति गुल्फयोरन्तरुत्थितम् ॥४४॥
अथ स्वरभङ्गे रसादिवटिका ।—

धात्रीफलरसक्षीरैः पान स्यात् स्वरभङ्गनुत् ॥४५॥
अथ स्वरभङ्गे देवदार्वीदिचूर्णम् ।—
देवदारुकणाय्योष-शताह्वापत्रक शिला ।
वचासैन्धवशिशूल-मूल पेथ्यं समं समम् ॥४६॥

“पतत सर्वं समभागमेकौकृत्य मनाक् पक्तव्यं, यथा सिक्थकाकृतिर्भूत्वा लेपयोग्यं भवति” इति तट्टीकाया शिवदासीक्तक्रम अवापि ग्राह्य इति ॥ ४२ ॥

मदनादिप्रलेपे—मदनं सिक्थकं मदनापराख्यं सिक्थकं, न तु भक्तादिसिक्थक-मित्यर्थः, मदनं मदनफलं, सिक्थकमिति वा । सुतप्तालेपनात् महिषीनवनीतेन सह मदनसामुद्रलवणे पिष्ट्वा लेपप्रलेपात् । “भवेत्” इति पदं “तुल्यम्” इत्यनेन सम्बध्यते मदनं सिक्थकं तथा सामुद्रलवणं तुल्यं भवेत् रत्नीयादित्यर्थः । ४३॥

रसादिप्रलेपे—काञ्चनं हरितालम् । गण्डं नाससञ्चयविशेषं ग्रन्थि वा । खुडं खुडकाऽऽख्यं वातं वातरक्तरुजा वा । गुल्फयोः पादतलजङ्घयोः सन्निगन्धि गुल्फौ नाम मर्मं तयोः ॥ ४४ ॥

रसादिवटिकाया—पूर्वोक्तमेव रसगन्धादिकृतमौषधं धात्रीफलरसक्षीरैः आमलकीस्वरसदुग्धैः, “धात्रीफलरस क्षीरैः” इति असमस्तपाठे—धात्रीफलरस एव क्षीरैः सह पानं कार्यमित्यर्थः । अक्रपाणिना तु धात्रीफलचूर्णपानमेव क्षीरेण उपदिष्टम्, तथा च—“गोपयसा पीतं वाऽऽमलकचूर्णञ्च” इति ॥ ४५ ॥

देवदार्वीदिचूर्णं—योष इत्युक्ताऽपि कणायाः पृथगुल्लेखात् पिप्पल्या, भागवदम् ।

अथ भस्मकलक्षणम् ।—

येन भस्मीभवन्त्याशु भक्षितान्यखिलान्यपि ।

वस्तूनि स क्षुधारूपो व्याधिर्भस्मक उच्यते ॥ ५६ ॥

अथ श्लोपदस्य सम्प्राप्तिक्षणम् ।—

कफोत्तरा रक्तचलाश्रिता मलाः

पादेष्वध कायमुपाश्रिताः शनैः ।

कुर्वन्ति शोफं घनमाह श्लोपदं

तत् कर्णनासादिषु पादवद्भवेत् ॥ ५७ ॥

अथ श्लोपदे चक्रेश्वरी रसः ।—

ताम्रचूर्णमम सूत शुद्धं मर्द्यं दिनत्रयम् ।

नागवल्लीमेघनाद-पाठापीनर्नवद्रवैः ॥ ५८ ॥

भस्मकलक्षणमाह, येनेति ।—रोगोऽयं तन्वान्तरे अग्निमान्द्याद्यधिकारे पठितः, अस्मिन्नुद्गहेतुलिङ्गादिसाधर्म्यात् सुद्रोषाधिकारे पाठं न दोषावहः । भस्मक इति तीक्ष्णाग्नेर्नामान्तरम् ॥ ५६ ॥

श्लोपदस्य सलक्षणसम्प्राप्तिमाह, कफोत्तरा इति ।—कफोत्तरा, कफप्रधाना रक्त-चलाश्रिता चलशब्देनात्र शाखा उच्यते, रक्तेन चलेन शाखागतेन आश्रिता शाखास्थ-रक्तसंश्रिता इत्यर्थः । “रक्तचलाश्रिता ” इत्यत्र “रक्तपलाश्रिता ” इति पाठं साधु, वाम्बटसंवादात्, अस्मिन् पक्षे—पल मास, रक्तपलाश्रिता रक्तमासाश्रिता, तथा च —“प्रस्थिता वङ्गशीर्वादिमध काय कफोत्प्लव्ण । दोषा मासास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ॥ शनैः शनैघन शोफं श्लोपदं तत्र प्रचक्षते ॥” इति । मला वातादयो दोषा शनैः अध कायमुपाश्रिता वङ्गशीर्वादिक संश्रिता, पादेषु इति व्यक्त्य पेक्षया बहुवचनम्, घन निविड, प्रवृद्धमित्यर्थः, शोफं कुर्वन्ति, तत् श्लोपदमाह, पादवत् कर्णनासादिषु, अपिरत्र अध्याहरणौघ, कर्णनासादिष्वपि, आदिपदेन करनयनशिश्नौष्ठाना ग्रहणम् । तन्वान्तरेषु तु कर्णादेगतश्लोपदेषु निर्दिष्टसम्प्राप्ति लक्षणयोगात् केषाञ्चिन्मामदमिति क्त्वा प्रदर्शितं तत्र, यदुक्त—“करकर्णनेत्र-शिश्नौष्ठनासास्त्रपि केचिदाहुः ” इति । वाम्बटेनाप्युक्त—“पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्येके तु पादवत् ” इति । सुश्रुतोऽपि—“कणाक्षिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विद ” इत्याह ॥ ५७ ॥

चक्रेश्वरीरसे—“ताम्रचूर्णमम सूतम्” इत्यत्र “ताम्र गन्ध सम सूतम्” इति रसरत्ना-

गोमूत्रे मर्दयेद्वाटं चक्रयन्त्रे दिनं पचेत् ।

मासैकं भक्षयेत् क्षौद्रैः स्त्रीपदौ च पिबेदनु ॥ ५८ ॥

खादिरं शङ्खकीकाष्ठं क्षौद्राशनकाष्ठकम् ।

गवा मूत्रैः समं पिष्ट्वा पिबेत् स्त्रीपदनाशनम् ॥ ६० ॥

अथ स्त्रीपदे गुडूच्यादिलेपः ।—

गुडूचीकटुकाशुण्ठी-देवदारुविडङ्गकम् ।

पिष्ट्वा गोमूत्रसंयुक्तो लेपः स्त्रीपदनाशनः ॥ ६१ ॥

अथ वल्मीके बहुभाविपित्तलप्रयोगः ।—

ब्राह्मीपलाशयोः क्वाथे रौतिपत्रं विनिक्षिपेत् ।

दिनद्वयं ततस्तानि पुनस्तेनैव घर्षयेत् ॥ ६२ ॥

लघुभाण्डे समादाय चूर्णं कुष्माण्डवारिणा ।

महक्षिवागं कुर्वीत पुटं करभवारिणा ॥ ६३ ॥

करधृतं पाठः । दिनद्वयमिति ।—नागवल्मीकादीनां प्रत्येकस्वरसेनं दिनद्वयं मर्दयन् । वाटं प्रगाढम् । चक्रयन्त्रे—“गत्तवाह्यं भवेद्गर्तो मध्यगर्ते रसं कुरु । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाह्ये गर्ते ब्रूतं पुटम् ॥” इत्यनेन अत्रिसिद्धितोक्ते । “मासैकम्” इत्यत्र “माषैकम्” इति पाठान्तरम् । शङ्खकीकाष्ठं शङ्खकी शालभेदः, तस्या काष्ठं सारमित्यर्थः । अशनकाष्ठकम् अशनं पीतशालं तस्य काष्ठं सारम् । रसरत्नाकरे तु—“खादिरम्”—इत्यादौ “खादिरं पद्मकाष्ठञ्च मधुना चाष्टमाषकम्” इति पाठान्तरम् । भषज्यरत्नावल्यां पुनः,—“निम्बं खदिरसारञ्च मधुना चाष्टमाषकम्” इति पाठः । ताम्रचूर्णादिकं नागवल्मीकादीनां प्रत्येकेन दिनद्वयं मर्दयित्वा गोलं विधाय चक्रयन्त्रे दिनमेकं पचेत्, खाड्यशोतं ससुङ्गृत्य विचूर्ण्य च माषमात्रा युक्त्या अग्निसमा वा सावा मधुना सह लिह्यात्, खादिरादिकञ्च गोमूत्रे पिष्ट्वा अनुपातं कुर्वीतेति ॥ ५८—६० ॥

गुडूच्यादिलेपे—सर्वं सुगमम् । सुशुते तु “गुडूची—” इत्यादौ “चित्रकम्” इत्यधिकपाठा दृश्यन्ते ॥ ६१ ॥

बहुभाविपित्तलप्रयोगः—पलाशं पलाशमूलत्वक् । रौतिपत्रं पित्तलपत्रं कण्टकवेधार्षम् । तानि रौतिपत्राणि । तेन ब्राह्मीपलाशयोः क्वाथेन सहैव । चूर्णं रौतिचूर्णं, घर्षणं जमित्याशयः । कुष्माण्डवारिणा इत्यत्र सह मर्दयित्वेति शेषः ।

मर्दयित्वा पुटं दद्यादजामूत्रेण भावयेत् ।
 ततोऽप्येकं पुटं दत्त्वा तिस्रस्त्रिकटुभावनाः ॥६४॥
 अमर्यजाविडङ्गाग्नि-गोजलैरथ भावितः ।
 प्रतिमेषः सुसंक्षिप्तो रसो वल्मीकमृदुसैः ॥ ६५ ॥
 वल्लत्रयमिती देयो वल्मीके तस्य मृत्स्त्रया ।
 वल्मीकं सविलिप्येतत् कृमिसङ्घप्रशान्तये ॥६६॥
 रमेक्षुत्तरवारुण्या' सभ्रमं हन्ति मारुतम् ।
 वासानीरानुपानेन जयेत् कफसमीरणम् ॥६७॥

अथ स्थौल्ये विडङ्गादिचूर्णम् ।—

विडङ्गं नागर चार काललीहरजी मधु ।
 यवामलकचूर्णञ्च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ ६८ ॥

लघुत इति पदं पुटमित्यनेन सम्बध्यते, महापुटमित्यर्थः, तल्लक्षणतु दशमाध्याये
 शृण्वन् । करभवारिणा करभ उष्ट्र करिणावकी वा तस्य वारिणा मूत्रेण ।
 तिस्रस्त्रिकटुभावना मिलितविजटुक्ताद्येन त्रिवार भावयेदिति । असरी नीलनिर्गुण्डी
 जनैरिति पदम् अमर्यादिभिः प्रत्येकेन सम्बध्यते, असरीरसेन कृगमूत्रेण विडङ्ग-
 क्ताद्येन चिवकक्ताद्येन गोमूत्रेण चेत्यर्थः । “प्रतिमेषः” इत्यत्र “प्रातरिषः” इति
 पाठकल्पना अथबोधानूक्ता इति सुधीभिर्विभाव्यम् । वल्मीकमृदुसैः वल्मीक-
 कृत्रीकाख्यकौटविशेषकृतमृत्तिकासूपः तस्य मृदुसैः वल्मीकमृत्तिकाया जलेना-
 लोडिताया कियत्कालं स्थापितायाश्च उपरिस्थस्वच्छजलैरित्यर्थः । वल्मीके वल्मीकाख्य-
 वृद्धरीगे । तस्य मृत्सूया वल्मीकमृत्तिकाया । एतदिति पदं वल्मीकमित्यनेन सम्बध्यते ।
 कृमिसङ्घप्रशान्तये वल्मीकरीगे रक्तादिसंस्थकौटसमूहविनाशाय । उत्तरवारुण्या'
 गोरचकर्कश्या ॥ ६२—६७ ॥

विडङ्गादिचूर्णे—चार यवचार, अत्र चारशब्दस्य नपुंसकलिङ्गता चिन्तनीया ।
 मिद्वधीगेतु—“विडङ्गनागरचार काललीहरजी मधु” इति समस्तपाठः । “काललीह-
 वज्रादि, अस्य चूर्णं मारणपुटननिषिद्धं ग्राह्यम् । अत्र सर्वचूर्णानामेव समभाग
 ग्राहयन्ति किन्तु लौहस्य महावीर्यत्वेन प्राधान्यात् इतरमिलितचूर्णसमत्वम् ।
 लौहस्याधिकी भागः, मधुना चावावनेह, इत्यप्याहुः” इति शिवदत्तस्याख्या ॥६८॥

अथ स्त्रील्ये विफलादि-पद्मादिकषायौ ।—

वरामनामनयः पल-निशाकाथं मधुप्लुतम् ।

द्विरदस्थूलदेहोऽपि पिवेन्मासात् कश्चो भवेत् ॥ ६६ ॥

अथ विपरीतरतिजन्याधिपक्ष्णम् ।—

विपरीते रते प्राप्ते लिङ्गे दाहः प्रजायते ।

कार्श्यञ्च सर्वगात्रेषु—” ॥७०॥

अथ विपरीतरतिजन्याधिप्रतीकार ।—

“—तत्प्रतीकार उच्यते ।

प्रत्यग्रस्तन्निबध्यैव लिङ्गे चोषणमाचरेत् ॥ ७१ ॥

क्षणे त्वेतस्य सञ्जाते क्षालयेच्छीतलाम्बुना ।

कोलनिर्यासमादाय पाययेत्त सशर्करम् ॥

शाल्मलीदूर्वयोर्मूली-रसपायसमाशयेत् ॥ ७२ ॥

विफलादि पद्मादिकषाययो,—वरा विफला, असन स्वनामख्यात शालभेद,
अग्नि चिदक ते, वरासनाग्रय इति पृथक्पदकरणात् “वरासनाग्रय” तथा “पच-
निशाकाथम्” इति योगइयम् । मधुप्लुतमिति पद लिङ्गवचनविपरीणामेन उभयवापि
सम्बध्यते । वरासनाग्रय क्वाथरूपा कल्करूपा वा मधुप्लुता, प्रयोज्या इति शेष,
एव सङ्गति करणीया ॥ ६६ ॥

विपरीतरतिजनितव्याधिपक्ष्णमाह, विपरीते इति ।—विपरीते रते प्राप्ते
दुष्टग्रोन्योन्यादिषु रतिकर्मणि प्रवृत्ति इत्यर्थः, यदि वा—उत्तानभावेन तत्र प्रवृत्ते,
पुरुषे इति शेष ॥ ७० ॥

विपरीतरतिजन्यव्याधिप्रतीकारे—प्रत्यग्र इत्यस्य प्रतीकार इत्यनेन सम्बन्धः,
प्रत्यग्र अभिनव, सद्य इत्यर्थः । प्रतीकारमाह तदिति ।—एतस्य लिङ्गदाहिन पुंस-
सञ्जाते, दाहे इति शेष, क्षणे तत्क्षणे एव तत् लिङ्ग निबध्य वस्त्रादिना आवेष्ट्य
लिङ्गे चोषणमाचरेत् आचूषणक्रिया कुर्यात्, करेण अनुलीन सर्दयेत इत्यर्थो वा,
तच्च लिङ्गनालसञ्चितदोषनि सारणार्थं कर्त्तव्यमिति बोध्यम्, अनन्तर शीतलाम्बुना
क्षालयेत् । किञ्च कोलनिर्यासादिक तथा शाल्मल्यादिकञ्च पाययेत् । कोल-
निर्यास बदरकाथम् । सशर्करं शर्कराप्रक्षेपयुक्तम् । शाल्मलीदूर्वयो मूलीरसपायसं
सूक्ष्मपूलनिक्षुतरसकृतपायसम्, यद्वा—मूलीरस, शतमूलीरस, शाल्मलीदूर्वयो रसः

अथ उपदशादिप्रतीकार ।—

पुरुषव्याधिनुत्थयं रक्तस्रावो हि पृष्ठके ।

भक्षणं बोलवद्वस्य मत्स्याक्षीमूललेपनम् ॥७३॥

जानुरुग्न्यनुत्थयं यवचिञ्चाः प्रलेपयेत् ।

सामुद्रकाञ्जिकाभ्यां हि लेप विधिर्हि सत्वरम् ॥७४॥

अथ रक्तविकृतौ बोलवद्वरसप्रयोगोपदेश ।—

सर्वरक्तविकारेषु बोलवद्वस्य सेवनम् ॥७५॥

अथ मत्स्थिभग्ने लाक्षादिप्रलेप ।—

मेघीक्षीरं द्रव चूर्णं कटुतुल्ये विनिक्षिपेत् ।

प्रलेपनेन सातत्यादस्त्रिभग्नं प्रशाम्यति ॥७६॥

अथ स्नायुके अस्यर्शारिप्रयोगोपदेश ।—

स्नायुकस्यापनुत्थयं मस्यर्शारिप्रवेशनम् ॥७७॥

शतमूलोरसश्च ते कृत पायस, स च अनुरूप तण्डुल दत्त्वा पक्तव्य । आशयेत् भोजयेत् ॥ ७१।७२ ॥

उपदशादिप्रतीकारे—पुरुषव्याधिनुत्थयन् उपदशादिलिङ्गरोगापनोदनार्थम् । पृष्ठके लिङ्गपृष्ठे लिङ्गमध्ये इत्यर्थ, “स्निग्धस्निग्धशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यध” इति चक्रपाण्युक्त्या पुरुषरोगे लिङ्गमध्ये शिराव्यधस्य विहितत्वात् । बोलवद्वस्य रक्तपित्ताद्याधिकारे कासचिकित्सितोक्तस्य । मत्स्याक्षी शालिञ्च तस्य मूललेपन, लिङ्गे इति श्रेष्ठ । जानुरुग्न्यनुत्थये रोगस्यास्य परिपाके आमवातादिका विविधा रोगा जायन्ते, तत्रामवाते जाताया जानुरुज तथा ग्रन्थेऽथ ग्रन्थिवेदनाया इत्यर्थ, ग्रन्थि-शब्देनाव ग्रन्थिरुक् बोद्धव्या, नुत्थयन् अपनोदनार्थम् । यवचिञ्चा क्षीरिणी । सामुद्र समुद्रफेन दोषान्तरवशा वा “तोषचिनि” इति ख्यातम् ॥ ७३।७४ ॥

बोलवद्वरसस्य प्रयोगोपदेशे—सर्वरक्तविकारेषु उपदशादौ हि रक्त विकृत जायते अत एव तज्जनितेषु रक्तविकारेषु तथा अन्येष्वपि रक्तविकारेषु इत्यर्थ ॥७५॥

लाक्षादिप्रलेपे—द्रव द्रवरसा, लाक्षामित्यर्थ, भग्नहितत्वात् । “मेघीक्षीरद्रवम्” इति समस्तपाठे तु—मेघीक्षीरेण सह लाक्षामित्यर्थ । चूर्णं सुधाम् । विनिक्षिपे-दित्यत्र विराजमिति शेष ॥ ७६ ॥

अस्यर्शारिप्रयोगोपदेशे—स्नायुकस्य “नङ्कया” नाम्ना पश्चिमदेशे ख्यातस्य रोग-

अथ योनिव्यापनिदानम् ।—

दैवेनातिरते स्त्रीणा विषमोत्कटकासनात् ।

जायन्ते व्यापदो योनौ दुष्टबीजार्त्तवान्मत ॥७८॥

अथ योनिव्यापत्सु पिष्टीयोगः ।—

पिष्टी तारार्कयोरैका तैले गन्धस्य पाचिता ।

सेविता मधुसर्पिर्भ्या गुह्यरोगान्नियच्छति ॥७९॥

अथ योनिशूले निम्बादिगोलकम् ।—

निम्बुद्रावैः सुसम्पिष्ट निम्बैरण्डस्य बीजकम् ।

योनिशूलहरं क्षिप्त्वा गोलकं योनिमध्यगम् ॥८०॥

विशेषस्य, रक्तविकृतिजन्यस्येत्यर्थः, विसर्पोक्तक्रियादिविधानात् अत्र रक्तदुष्टिरवश्यं-
मेवास्तीति सन्त्यम् । अस्पर्शरिप्रवेशेन वातव्याध्यधिकारोक्तस्य अस्पर्शवातारिसृजकस्य
तैलस्य अस्पर्शरिनाम् रसस्य वा प्रवेशेन प्रयोग इत्यथ तैलाभ्यङ्ग रससेवन वा
कृत्तव्यमिति । “प्रवेशनम्” इत्यत्र “प्रलेपनम्” इति क्वचित् पाठः ॥ ७७ ॥

योनिव्यापदो निदानमाह, दैवेनेति ।—दैवेन प्राक्तनेन कर्मणा दैवस्य सर्वरोग-
कारणत्वे सत्यपि यदत्र पृथक् ग्रहणं तदस्मिन् व्याधौ तस्य विशेषेण कारणत्वबोध-
नार्थम्, तथा अतिरते अतिसुरने कृते इत्यर्थः, एतच्च मिथ्याचारान्तर्गतं निदानमिति
बोध्यम् ; विषमोत्कटकासनात् विषमासनात् तथा उत्कटकासनात् विषमासनम्
उन्नतानतसङ्कीर्णतादियुक्तमासनम् उत्कटकासनं कठिनकाष्ठादिनिर्मितमासन-
मित्यर्थः, एतदपि मिथ्याचारान्तर्गतं निदानम्, तथा दुष्टबीजार्त्तवात् दुष्टबीजात्
पितृमातृगुणशोणितयो दुष्टत्वात्, आर्त्तवात् दुष्टरजसश्च हेतो स्त्रीणा योनौ व्यापद-
विशतिप्रकारा रोगा इत्यर्थः, जायन्ते इति सत मुनिभिः कथित इत्यथ ।
चरकेणाप्युक्तं —“विशतिर्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे । मिथ्याचारेण ता स्त्रीणा
प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाश्च देवाश्च शृणु ता पृथक् ॥” इति ॥ ७८ ॥

पिष्टीयोगे—तारार्कयो रौप्यतामस्यो एका पिष्टी “अकाशतुल्यात् रसताप्य-
मन्वात्” इत्यादिना अष्टमाध्यायोक्ता, एवञ्च तारार्कौ रसादिभिः सह खल्ले विमर्शं
तोत्रातपे स्थापयित्वा च नवनौतकपा पिष्टी काव्या, गन्धस्य तैले शुद्धगन्धककृते तैले
इत्यर्थः, पाचिता ईषत् भृष्टा । गुह्यरोगान् योनिरोगान् ॥ ७९ ॥

निम्बादिगोलके—गोलकं निम्बुद्रावपिष्टनिम्बैरण्डबीजकृतगोलकं योनिमध्यगं

अथ योनिरीगे सोमराज्यादिप्रलेप ।—

सोमराजी देवदारु निम्बदारुनिशासनम् ।
तक्रपिष्टं प्रलेपोऽयं योन्यामयहरो भवेत् ॥८१॥

अथ योनिक्लिमिशूले रसोनादिप्रलेप ।—

रसोनं गृहधूमन्तु विशाला सविडङ्गकम् ।
कण्टकारीफल तोयैः पिष्ट्वा योनी प्रलेपयेत् ॥
क्लिमिशूलहरं ख्यात सप्ताहान्नात्र संशयः ॥८२॥

अथ फलघृतम् ।—

मञ्जिष्ठा तगरं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा ।
मेदा यष्टी हरिद्रे द्वे दीप्यकं कटुरोहिणी ॥८३॥
पयस्या हिङ्गु काकोली वाजिगन्धा शतावरी ।
प्रत्येकं चूर्णयेत् कर्षं द्वात्रिंशत्पलक घृतम् ॥८४॥
घृताच्चतुर्गुण क्षीर घृतशर्षं विपाचयेत् ।
योनिशूले शुक्रदोषे गर्भिणीनाञ्च पाययेत् ॥८५॥

यथा भवेत् तथा क्षिप्वा, तिष्ठेदिति शेष, एवञ्च तद्गोलक योनिशूलहरं भवेत् इति योजनीयम् ॥ ८० ॥

सोमराज्यादिप्रलेपे—दारुनिशा दारुहरिद्रा । असन स्तनासख्यातम् । तक्रपिष्ट-
मित्यनन्तरं कुर्यादिति शेष ॥ ८१ ॥

रसोनादिप्रलेपे—विशाला गोरक्षककंटी । क्लिमिशूलहर योनिक्लिमिहरं
योनिशूलहरञ्चेत्यर्थ ॥ ८२ ॥

फलघृते—यष्टी गृष्टिमधु । दीप्यकं यमानी । पयस्या क्षीरकाकोली । घृतेऽस्त्रिन्-
पाकाय जल चतुर्गुण देय, “स्वरसक्षीरमाङ्गल्ये प्राकी यत्रेरित कषित् । चतुर्गुणं
जल तत्र वीथ्याधानार्थमावपेत् ॥ न मुञ्चति रस द्रव्य क्षीरादिभिरुपस्कृतम् । तस्या-
च्चतुर्गुणं वारि देय पाकाय जानता ॥” इति परिभाषावलात् केवलक्षीरेण सम्यक्
पाकसिद्धेरभावात् । चक्रपठितफलघृतसबादात् समधिकोपयोगिताञ्च अत्रापि
लक्षणाभूतप्रवेपादिरूप, बृहवैद्योपदेश, अनुसर्त्तव्यः, तथा च—“अनुक्त लक्षणाभूतं

अथ रजोनाशे त्रियोनिरसप्रयोगविधिः ।—

त्रियोनिरसगुञ्जैकं त्रिनिष्क्रमभयागुडम् ।

पुष्परोधहरं खादेत् पलैकं तिलजीवनम् ॥

ततः शीतोदकं क्षिप्वा पुष्पं स्रवति तत्क्षणात् ॥८६॥

अथ पुष्परोधहरयोगव्रतयम् ।—

लाङ्गलीकन्दचूर्णं वा मूलं वाऽप्यापमार्गजम् ।

इन्द्रवारुणीमूलं वा योनिस्थं पुष्परोधनुत् ॥८७॥

अथ पुष्परोध रक्तगुल्महरयोगव्रतयम् ।—

तिलमूलकषायन्तु ब्रह्मदण्डीयमूलकम् ।

यष्टौत्रिकटुकं चूर्णं काथयुक्तञ्च पाययेत् ॥

पुष्परोधे रक्तगुल्मे स्त्रीणां सद्यः प्रशस्यते ॥८८॥

क्षिपन्त्येव चिकित्सकाः । जीवन्त्यै कवर्णायां घृतमत्र प्रशस्यते ॥ आरण्यगोमयेनापि वज्रिज्वाला प्रदीयते ॥” इति ॥ ८३—८५ ॥

त्रियोनिरसप्रयोगविधौ—त्रियोनिरसः उदरादिचिकित्सिताधिकारे कामला-
चिकित्सितोक्तः, तस्य एका गुञ्जा त्रिनिष्क्रमभयागुडः गुडहरीतक्यो मिलित्वा
निष्क्रमयम् । पुष्परोधहरं रजोरोधहरम् । ततः गुडभयाभ्यां त्रियोनिरसगुञ्जा
सेवित्वा पलैकं तिलजीवनं तिलबीजं, बीजाभावे अङ्गुरोत्पत्तेरभावात् तिलस्थाने
विनाशात् जीवनशब्देनात्र बीजं बोद्धव्यम्, शीतोदकं क्षिप्वा दत्त्वेत्यर्थः, खादेदिति
पूर्वावृत्तिः ॥ ८६ ॥

पुष्परोधहरयोगव्रतये—आपमार्गजं मूलम् आपमार्गसम्बन्धिमूलमित्यर्थः । “आपा-
मार्गजम्” इति कर्त्तव्ये “आपमार्गजम्” इति क्रस्त्रप्रयोगस्तु छान्दसत्वात् । योगव्रत-
मेतत् ॥ ८७ ॥

पुष्परोध रक्तगुल्महरयोगव्रतये—ब्रह्मदण्डीयमूलकं भागीमूलम्, तिलमूलकषाये
ब्रह्मदण्डीमूलचूर्णं प्रक्षिप्य पिवेदित्येको योगः । काथयुक्तं तिलकाथयुक्तम्, तिलकाथे
यष्टौत्रिकटुकचूर्णं प्रक्षिप्य पिवेदित्यपरो योगः । योगरत्नाकरघृतसंस्तुतपाठे तु
योगाविमौ क्षिचित् पाठपरिहृत्वा चूर्णद्वयैकयोगत्वेन दृश्येते, तथा च—“तिल-
मूलञ्च शिगुञ्च ब्रह्मदण्डीयमूलकम् । मधुयष्टौत्रिकटुकैर्धृतं चूर्णमुपासयेत् ॥”
इति ॥ ८८ ॥

अथ पुष्परीधे चणकप्रयोग ।—

चणकानां रसञ्चैव शृतं क्षीरं घृतेन वा ।

शर्करामधुसंयुक्तं रक्तदोषहरं पिबेत् ॥८९॥

अथ पुष्परीधे गुडव्योषादिचूर्णम् ।—

तिलकाथो गुडं व्योषं तिलभार्गीयुतं पिबेत् ।

काथं रक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पेऽथ पाययेत् ॥९०॥

अथ गभाजनने धुतूरप्रयोग ।—

ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्या धुतूरस्य तु मूलकम् ।

कथा बद्धा रमेत् स्वेच्छुं न गर्भः सम्भवेत् क्वचित् ॥९१॥

मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् ।

तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भः सम्भवेत् क्वचित् ॥९२॥

अथ गभाजनने सैन्धवप्रयोग ।—

ऋतौ जाते क्षिपेद्योनौ तिलतैलाक्तसैन्धवम् ।

द्रवते तत्क्षणादेव तच्छुक्रं पुष्पितामपि ॥९३॥

चणकप्रयोगे—चणकानां रसम् आर्द्रचणकस्य स्वरस काथं वा, शृतं केवलमावर्तितं क्षीरम्, चणकरस-क्षीरौ समभागौ गृहीत्वा घृतमधुशर्कराभिः समीचीनं पिबेदित्यर्थः । घृतेन वा इत्यत्र वा-शब्दः पूर्वयोगापेक्षयेति ज्ञातव्यम् । रक्तदोष-हरम् आर्तवदोषहरम् ॥ ८९ ॥

गुडव्योषादिचूर्णम्—“तिलभार्गीयुतम्” इत्यत्र “हिङ्गुभार्गीयुतम्” इति सिद्धयोगे तथा “घृतभार्गीयुतम्” इति वारम्भे पाठः । भार्गीं ब्रह्मयष्टि । तिलकाथे गुडं तथा व्योषादीनाञ्च चूर्णे प्रक्षिप्य पिबेत् इति ॥ ९० ॥

अथ रजोरोधप्रसङ्गेन गभाजनकचिकित्सां वक्तुमुपक्रमते । तत्र धुतूर-प्रयोगे—मुक्तेन कटौ देशात् धुतूरमूलेन परित्यक्तेन सता । तन्मूलचूर्णं धुतूरमूल-चूर्णम् ॥ ९१, ९२ ॥

सैन्धवप्रयोगे—तत् तिलतैलाक्तसैन्धवमित्यर्थः, तत्क्षणादेव शुक्रपतनसमकालमेव शुक्रं द्रवते द्रावयते, गर्भाशयगतमपि शुक्रं निःसारयतीत्यर्थः, अन्तर्भूतस्थयोऽयं प्रयोगः । तथा पुष्पितामपि रजस्वला स्निग्धमपि द्रवते इति योज्यं, द्रावयत्ये

अथ गर्भस्त्रावणे चूर्णप्रयोगः ।—

देवालये तु यच्चूर्णं कर्षेक तोयपेषितम् ।

पिवेद्गर्भवती नारी गर्भः स्रवाति तत्क्षणात् ॥८४॥

अथ गर्भस्त्रावणे एरण्डप्रयोगः ।—

काण्डमेरण्डपत्रस्य योनावष्टाङ्गुलं क्षिपेत् ।

चतुर्मासोद्भवो गर्भः स्रवत्येव हि तत्क्षणात् ॥८५॥

अथ गर्भस्त्रावणे चित्रकप्रयोगः ।—

निर्गुणोद्भवसम्पिष्ट चित्रमूलं मधुप्लुतम् ।

कर्षं भुक्त्वा पतत्याशु गर्भो रण्डाकुलोद्भवः ॥८६॥

अथातिरक्तस्त्रावे शरपुङ्खाप्रयोगः ।—

मूलन्तु शरपुङ्खायास्तण्डुलाभ्युपपेषितम् ।

पाययेत् कर्षमात्रं तदतिरक्तप्रशान्तये ॥८७॥

इत्यथे, आत्तं व शोणितमपि नि सारयतीत्याशयः । ऋतुकाले तिष्ठतेलाक्तसैन्धवखण्डयोनी स्थापयेच्चेत् तदा ऋतुवन्ते रतिकाले आहितं शुक्रं गर्भाशयगतमपि नि सरति, शोणितमपि निर्गच्छति, एवञ्च गर्भसंस्त्रावनेव नास्ति इति फलितम् । अस्य च योग-
वत्ताकारात् पाठः सुगमाथेकः, तथा च—“तेलाविल सैन्धवखण्डनादौ निषाद्य
रण्डा निजयोगिनमध्ये । नरेण साङ्गे रतिमातनोति या सा न गर्भे लभते कदाचित् ॥”
इति ॥ ८३ ॥

गर्भाजनकभेषजानन्तरं गर्भस्त्रावकभेषजमाह । तत्र चूर्णप्रयोगे—देवालये यच्चूर्णं
पुरातनदेवमन्दिरगात्रस्य लेपचूर्णमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

एरण्डप्रयोगे—काण्डं नालमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

चित्रकप्रयोगे—भुक्त्वा इत्यस्य गर्भः । इत्यनेन एककर्तृत्वं बोद्धव्यम्, अत्र मातु-
र्भक्षणस्य गर्भस्यवालि उपचारः, अन्यथा एककर्तृकत्वाभावदोषात्, अथवा—भुक्त्वा
इत्यनन्तरं “तिष्ठति चेन्नारी तदा तस्याः” इति वाक्यमूहनीयम् ॥ ८६ ॥

अथ प्रदरादिजनितातिरक्तस्त्रावचिकित्सामाह । तत्र शरपुङ्खाप्रयोगे—अतिरक्त-
प्रशान्तये प्रदरादित्याद्यौ तथा गर्भपाताद्यनन्तरमतिनिस्तुतस्य रक्तस्य निवृत्तये
इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अस्त्रातिरक्तस्त्रावे अर्कमूर्तिरसप्रयोगविधि ।—

स्त्रीणा रक्ते पूयके वा प्रवृत्ते सैस चूर्णं पेटकारीभवञ्च ।

दद्यात् प्रातर्मल्लखण्डेन साङ्गं दत्त्वा सूत त्वर्कमूर्तिं घृतेन ॥८८॥

अथ योनिशूलहरयोगद्वयम् ।—

योनी शूले निम्बवातारिपिष्टि कुख्याद्यद्वा नागकर्णोत्थमूलैः ॥८९॥

अथ रशीटोषे व्योषादितैलम् ।—

तैलं क्वाथ व्योषग्रष्टिप्रयुक्तं दद्यात् स्त्रीणा रक्तदोषापनुत्थैः ॥९०॥

अथ पुष्यानुग चूर्णम् ।—

पाठा जम्बाम्बयोरस्थि शिलोद्भेद रसाञ्जनम् ।

अम्बुष्ठाशाल्मली पिष्ट्वा समङ्गावत्सकत्वचम् ॥९१॥

वाल्मीकविल्वातिविषा-लोध्रतोयदगैरिकम् ।

शुण्ठोमधुकमार्द्विक रक्तचन्दनकटफलम् ॥९२॥

अर्कमूर्तिरसस्य प्रयोगविधौ—रक्ते पूयके वा प्रवृत्ते, योनिर इति शेषः । सैस चूर्णं सौप्तिकचूर्णम् । पेटकारीभवञ्च इत्यत्रापि चूर्णमिति सम्बध्यते, पेटकारी “पेटारि” इति ख्यानं, “भौपिटुकारी” इति लोके । मल्लखण्डेन गुडशर्करया, गुडमध्ये जातेन शर्करावत कठिनेन खण्डेनेत्यर्थः । सूत त्वर्कमूर्तिम् अर्कमूर्तिरसः, स च रस “लौहाष्टक मारितनर्कभाग सूत द्विभाग द्विगुणञ्च गन्धम् । विमर्दयेत् वज्रिरेन तापे दिनवयञ्चात्र विष कलांशम् ॥ विक्षिप्य पित्ते परिभावितोऽयं रसोऽर्कमूर्तिर्भवति त्रिदोषे ॥” इत्यनेन भैषज्यरत्नावल्या पठितः । आदौ अर्कमूर्तिरस घृतेन सह पाययित्वा पश्चात् सौप्तिकादिचूर्णे मल्लखण्डेन सह प्रातः पाययेदिति ॥ ८८ ॥

योनिशूलहरयोगद्वये—निम्बवातारिपिष्टि निम्बस्य त्वक् तथा वातारि शुक्लैरण्ड, तस्य मूलं तयोऽपिष्टि कल्कमित्यर्थः, योनौ धारयेदिति शेषः । यद्वा—नागकर्णोत्थं मूले रक्तैरण्डमूले पिष्टि कुख्यादित्यन्वयः । निम्बवातारिकल्कं नागकर्णकल्कं वा सशूलाया योनौ धारयेदिति ॥ ८९ ॥

व्योषादितैले—तैलं क्वाथ व्योषग्रष्टिप्रयुक्तं त्रिकटुग्रष्टिमधुकायसिद्धं तैलमित्यर्थः ॥ ९० ॥

पुष्यानुगचूर्णं—शिलोद्भेद पाषाणभेदी । अम्बुष्ठा दक्षिणापथे स्वनानख्याता, तदभावे पाठा एव याज्या, जलया इति केचित् । शाल्मली शाल्मलीवेष्टक मोचरस-

कटुङ्गवत्सज्जानन्ता-धातकौमधुकाञ्जनम् ।

पुष्पे गृह्यत्वा मञ्चूर्णं सञ्चौद्रं तण्डुलाब्जना ॥१०३॥

पिवेदशे स्वतीसारं रक्तं यश्चोपवेश्यते ।

दोषागन्तुकता ये च बालानां ताश्च नाशयेत् ॥१०४॥

योनिदोषं रजोदोषं श्यावं श्वेताक्ष्णत्विषम् ।

चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥१०५॥

अथ त्रिविधविषनिर्देशः ।—

यत् कन्दमूलादिषु जायते ततो विषाद्विषं स्थावरमुग्रवीर्यम् ।

सर्पादिकं जङ्गममुच्यते तद्व्यैरनेकैः कृतकञ्च यत्तत् ॥१०६॥

नित्यं । समझा मञ्जिष्ठा बराहाक्रान्ता वा । वत्सकत्वच कूटजवल्कलम् ,
“वत्सकत्वचम्” इत्यत्र “पञ्चकेशरम्” इति सिद्धयोगादौ पाठः । बाल्मीक कुङ्कुमम् ।
विल्व विल्वशलाटुः । तीयटु सुस्तकम् । “मधूक” तथा “कटुफलम्” इत्यत्र
“विफला मरिचम्” इति चक्रपाणिधृतः पाठः । चरके “मधूकम्” इत्यत्र “मरिचम्”
इति पाठः । “माचीकम्” इत्यत्र “माचीकम्” इति पाठे—माचीकं देवदारुः ।
कटुङ्गं श्लोणाकः । वत्सक इन्द्रियम् । अञ्जनं सौवीराञ्जनं, रसाञ्जनस्य प्रागुक्तत्वात्,
यदि वा—रसाञ्जनस्यैव भागवत्यम् । “अञ्जनम्” इत्यत्र “अर्जुनम्” इति चरकादिसर्व-
तन्त्रसम्मतः पाठः । पुष्पे पुष्यानुगत्वे इत्यर्थः ॥ १०१—१०५ ॥

इदानीं व्याधितहितचिकित्सापारिशेष्यात् विषचिकित्सितं वक्तुमिच्छुर्यन्यकृतं ।
आदौ विषस्य जातिभेदानाह, यदिति ।—विषात् त्रिविधविषमपेक्ष्य इत्यर्थः,
कन्दमूलादिषु विषयेषु कन्दमूलादिरूपमित्यर्थः, यदुग्रवीर्यं विषं जायते, तत् कन्द-
मूलादिरूपस्यावरात्मकत्वात्, तत् स्थावरम्, कन्दमूलादिषु इत्यत्र आदिपदेन पव-
पुष्यादिरूपाणां दशविधानां ग्रहणम्, यदुक्तं सुश्रुते—“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चौर-
सार एव च । निर्व्यासी घातव्यं कन्दश्च दशमं स्मृतः ॥” इति । तथा
सर्पादिकं सर्पद्विषादिषु भूत विषमित्यर्थः, जङ्गमं विषमुच्यते । यद्वा—तत्
तस्मात् प्रसिद्धात् इत्यर्थः, मथ्यमानजलनिधिसमुत्पन्नादिति यावत्, विषात् निजरूप-
परित्यागेन परिगृहीतरूपान्तरात् विषादित्यर्थः, कन्दमूलादिषु यत् रूपं, प्रतिष्ठित-
मिति शेषः, तत् उग्रवीर्यं स्थावरं जायते, यत् रूपं सर्पादिकम्, अधिष्ठितमिति शेषः,
तत् जङ्गमम् उच्यते । उक्तञ्च वाग्भटेन—“मथ्यमाने जलनिधावन्मृताथं सुरासुरैः ॥

अथ विषचिकित्सा ।—

अथ मेघनादप्रयोग ।—

घननादजटा हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥१०७॥

अथ सूत शतावरीयोग ।—

ज्येष्ठास्त्वसूतराजेन पीताऽभीरुशिफा तथा ॥१०८॥

अथ सूत सोमराजीयोग ।—

सुरभिश्चक्रद्रुमभावित-शशिराजीचूर्णसयुतः सूतः ।

स्थावरजङ्गमकृत्रिमविषजित् गुञ्जामितोऽभ्यस्त ॥१०९॥

जात प्रागस्ततोत्पत्ते पुरुषो घोरदशन ॥ दीप्तनेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षण ।
जगद्विषश्च त दृष्ट्वा तेनास्त्रौ विषमञ्जित ॥ हुङ्कतो ब्रह्मणा मूर्त्तिस्तत स्थावरजङ्गमे ।
सोऽप्यतिष्ठन्निज रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ स्थिरमत्युल्लेख वीर्यं यत कन्देधु
प्रतिष्ठितम् । कालकूटेन्द्रवत्साव्य शङ्खीहालाङ्गलादिकम् ॥ सर्पलूतादिदृष्ट्वासु दारुणं
जङ्गम विषम् ॥” इति । जङ्गममपि षोडशविषम्, यदुक्त तत्रैव—“दृष्टि नि श्वास-
दृष्ट्वा नख-मूत्र-पुरीष शुक्र-लाक्षा ऽऽत्तव-मुख सन्दश विशर्द्धित गुदास्थि पित्त शूक-
श्वानीति” इति । एषा विस्तरस्तु मौञ्जुतकल्पे नृग्य । “द्रव्ये ” इत्यत्र “द्रवे ” इति
पाठ न साधु “कृत्रिम गरसञ्जन्तु क्रियते विविधौषधे ” इति वाग्भटपाठे द्रवोल्लेखा
दर्शनात् । कृतञ्च कृत्रिम, विविधद्रव्यसंयोगात् कृतमित्यर्थः । तदपि द्विविध यदुक्त
काश्यपेन—“सयोगजञ्च द्विविध तृतीय विषमुच्यते । दूषीविषन्तु सविषमविष
मर उच्यते ॥” इति ॥ १०६ ॥

मेघनादप्रयोगे—घननाद मेघनाद तण्डुलीयमित्यथ, तस्य जटा मूलम्, एतच्च
तण्डुलास्त्वना पिष्टा पेय योगरत्नाकरसवादात्, तथा च—“तण्डुलीयकमूलन्तु पीतं
तण्डुलशरिणा । तचकेणापि सन्दष्ट निर्विषं कुरुते नरम् ॥” इति ॥ १०७ ॥

सूत-शतावरीयोगे—ज्येष्ठास्त्व तण्डुलीदक, तेन सह सूतराज पारद पारदभस्म
इत्यर्थः, तेन । अभीरुशिफा शतावरी । तथा स्थावरजङ्गमविषं हन्तीत्यर्थः ॥१०८॥

सूत-सोमराजीयोगे—सुरभिश्चक्रद्रुमभावित गोमयसरुभावित य शशिराजीचूर्णं,
सोमराजीचूर्णं तेन सयुत सूत रसभस्म इत्यर्थः । सूतसोमराजीचूर्णयोः मिलितयोः
गुञ्जामानम् ॥ १०९ ॥

अथ अश्वकादिप्रलेप ।—

अश्वक तालक ताप्यं शिलाजित् कुनटी रसः ।

देवदालीरसो व्योषं लेपनाद्विषनाशनम् ॥११०॥

अथ लूताविषे सूतभस्मप्रयोग ।—

रसेन चक्रमर्दस्य पुटितः पुटपाचितः ।

एरण्डस्नेहसयुक्तः सूतो लूताविकारजित् ॥१११॥

अथ महासर्पविषे नागदमनीप्रयोग ।—

जलेन नागदमनी-मूलं नस्ये प्रयोजितम् ।

महासर्पस्य विषमं विषं नश्यति तत्क्षणात् ॥११२॥

अथ पञ्चाङ्गशिरौषप्रयोग ।—

जलपिष्टं शिरौषस्य पञ्चाङ्गं यः पिवेन्नरः ।

स नागराजदृष्टोऽपि मानुषो निर्विषो भवेत् ॥११३॥

अथ अश्वगन्धा बन्ध्याप्रयोगी ।—

अश्वगन्धाभव कन्दं बन्ध्याया वाऽथ यः पिवेत् ।

तस्य देहान्तरं याति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥११४॥

अथ वृश्चिकविषे व्योषादितैलम् ।—

व्योषैरण्डस्त्रावपक्वन्तु तैलं लेपायोक्तं वृश्चिकानां सदैव ॥११५॥

अश्वकादिप्रलेपे—ताप्यं सुवर्णसाक्षिकम् । शिलाजितं शिलाजितुं । कुनटी मनःशिला । रसः पारदः । देवदाली हस्तिघोषकः तस्या रसः, अश्वकादि देवदालीरसेन पिष्टा लेपे योजयेत् ॥ ११० ॥

सूतभस्मप्रयोगे—चक्रमर्दस्य एङ्गजस्य “आकुन्दे” इति प्रसिद्धस्य । चक्रमर्दरसेन पुटितं रसम् एरण्डतैलेन सह सद्योच्यं लेपयेत् किञ्चित् भक्षयेच्च ॥ १११ ॥

नागदमनीप्रयोगे—नागदमनी स्नानाभ्यासात्तत्ताविशेषः तस्या मूलम् ॥ ११२ ॥

पञ्चाङ्गशिरौषप्रयोगे—शिरौषस्य पञ्चाङ्गं पञ्चपुष्पफलमूलवल्कलरूपम् ॥ ११३ ॥

अश्वगन्धा बन्ध्याप्रयोगी,—पूर्वयोगोक्तं जलपिष्टमिति पदं योगद्वयेऽपि आवर्तनीयम् । बन्ध्या बन्ध्याकर्कोटिकौ तस्या कन्दम् ॥ ११४ ॥

व्योषादितैले—व्योषं विकटुं एरण्डस्त्राव, एरण्डनिर्व्यास, ताभ्यां कल्करूपाभ्यां

अथ ताक्ष्यसूत ।—

सूत गन्धं टङ्गण हेमयुक्त वर्षेदयामं मेघनादीरसेन ।

गोल कृत्वा कान्तपाषाणमूषा-मध्ये चिह्ना भूधरे त पुटेत ॥

पञ्चावर्षेमेघनादीरसेन सूतः सिद्धस्त्वेष ताक्ष्यो विषारिः ॥११६॥

अथ विषहररस ।—

ताक्ष्य बन्ध्या भक्षयेद्वृत्तिमानं सूत तस्मात् यान्ति नाशं विषाणि ॥

॥ ११७ ॥

अथ मृतसञ्जीवनस ।—

ससिन्दुवारतगर मृतसञ्जीवनं विषम् ॥११८॥

अथ आखुविषे शिरीषप्रयोग ।—

शिरीषकुसुमं पत्र विषमाखुविषापहम् ॥११९॥

अथ सर्वविषे देवदावादिद्योग ।—

देवदाह नत मांसी लवली वाकुची विषम् ।

कुष्ठञ्च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ॥१२०॥

पक्क तैल तिलभवम् , व्योषैरण्डनिर्व्यासकृत्केन पादिकेन चतुर्गुणजलेन च तिलतेल पक्का तेन प्रलेप देयः ॥११५॥

ताक्ष्यसूते—हेम सुवर्णम् । मेघनादीरसेन तण्डुलीयमूलरसेन । कान्तपाषाण-मूषामध्ये कान्तपाषाणकृतमूषामध्ये । भूधरे भूधरयन्त्रे । सूत इति ।—एष ताक्ष्यं तदाख्य सूत रस ताक्ष्यरस इत्यर्थः, सिद्ध अव्यये इत्यर्थः, विषारि विषहन्ता ॥ ११६ ॥

विषहररसे—ताक्ष्यं स्वर्णमाक्षिकम् । बन्ध्या बन्ध्याकर्कोटकीम् । सूत पारद पारदभस्म इत्यर्थः , ताक्ष्यादिव्रयाणां मिलित्वा रत्तिमानस ॥ ११७ ॥

मृतसञ्जीवने—सिन्दुवार निर्गुण्डी तस्य पत्रम् । तगर तगरपादुका । विषम् अमृतम् , भक्षयविषया लेपविषया च योज्याऽयम् ॥ ११८ ॥

शिरीषप्रयोगे—पत्रमिति शिरीषस्यैव । विषम् अमृतम् । आखुविषापहम् उन्दुरुविषापहम् । अनेनापि पानलेपौ कार्या ॥ ११९ ॥

देवदावादिद्योगे—नत तगरपादुका । मांसी जटानांसी । लवली “नीयाज” इति ख्यातम् । वाकुची सीमराजी ॥ १२० ॥

अथ सर्वविषे टङ्गप्रयोग ।—

सर्पादिविषनाशाय टङ्गस्य रजोऽश्वसा ।

पानाभ्यञ्जननस्याद्यैरतिगुह्योपदक्षिणा ॥१२१॥

अथ वृश्चिकविषे मनोह्रादिगुडिका ।—

मनोह्रा सैन्धवं हिङ्गु मालतीपल्लवानि च ।

गोशकृद्रसपिष्टानि गुडिका वृश्चिकापहा ॥१२२॥

अथ वृश्चिकविषे पलाशवीजगुडिका ।—

अर्कपयसा दिवा ब्राह्म-तरोर्भावितैर्मुहुर्वीजैः ।

गुडिका कृता प्रयत्नात् वृश्चिकविषमाशु नाशयति ॥१२३॥

अथ गरविषे कनकादिवटी ।—

कनकसारसुतीक्ष्णनिदिग्धिका-हृषुषासिद्धकलाशनिषेवणात् ।

जयति साधु युवा धनकाङ्क्षया गणिकया परिदत्तगरीषधम् ॥

॥१२४॥

टङ्गप्रयोगे—पानाभ्यञ्जननस्याद्यै इत्यत्र प्रयोज्यमिति शेष । अतिगुह्योप-
दक्षिणा अतिगुह्योपदक्षवताऽपि अश्वसा टङ्गचूर्णे पानाभ्यञ्जनादिभिरभ्यवहार्य-
मित्यर्थः ॥ १२१ ॥

मनोह्रादिगुडिकाया—मनोह्रा जन शिला । “मालतीपल्लवानि च”
इत्यत्र “जातीफल सनाशरम्” इति पाठान्तरम् । लेपविषया प्रयोज्यो-
ऽयम् ॥ १२२ ॥

पलाशवीजगुडिकायाम्—अर्कपयसा अर्कचीरेष । दिवा दिवसे । ब्राह्मतरोर्वीजैः
पलाशवीजैः ॥ १२३ ॥

कनकादिवटिकाया—कनक मूर्च्छ, सार वज्र, सुतीक्ष्ण शोभाञ्जन, निदिग्धिका
कण्टकारौ । हृषुषा स्वनामख्याता, सिद्ध पारद, कला मन शिला आसा अशः
भाग प्रत्येक समभाग इत्यर्थः, तन्निषेवणात् । साधु इति जयति इति क्रियाया
विशेषणम्, साधु सम्यक् यथा तथा जयतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

अथ सविधान्ने वृक्षास्त्रादियोग ।—

पुराणवृक्षान्त्रयुत कटुत्रयं नरेण भुक्त त्वशनावसाने ।

असारवृक्षावल्गयाऽर्थकाङ्क्षया सहान्नदत्तं विषमाशु नाशयेत् ॥

॥१२५॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनीर्वाण्यमटाचार्यस्य कृतो रसरत्नसमुच्चये क्षुद्ररोग-

गुच्छरोग स्थावर जङ्गमविषप्रतीकारो नाम पञ्चविंशोऽध्याय ॥२५॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ जरारोगचिकित्सनम् ।—

अथ रसायनगुणा ।—

दीर्घमायुः स्मृति मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलीदयम् ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ॥ १ ॥

वृक्षास्त्रादियोगे—पुराण, वत्सरातीत वृक्षान् त्रिनिडीफल तेन युतम् । अत्र त्रिनिडीत्रिकटुचूर्णानां प्रत्येक समभाग । अशनावसाने भोजनान्ते । असारवृक्षावल्गया दृष्टचरित्रया स्त्रिया । सहान्नदत्तम् अन्नेन सह दत्तमित्यर्थः । विष गरमित्यर्थः ॥१२५॥

इति रसरत्नसमुच्चयव्रीधिन्या पञ्चविंशोऽध्याय समाप्तः ॥ २५ ॥

स्वस्थानुरहितभेदेन द्विविधयोरौषधयो विवृत तावदातुरहित सर्वम्, इदानीं रसायनवाजीकरणभेदेन स्वस्थहित द्विविध विवक्तुं वाजीकरणमपेक्ष्य रसायनयोगानां दीर्घायु स्मृत्यादिकरत्नेन बहुगुणत्वेन चादौ रसायन विवृणोति, तत्र च नराणां क्वचिप्रकर्षजननार्थं प्रकसे एव तत्फलमाह, दीर्घमिति ।—अध्यायस्यास्य यत् “जरारोगचिकित्सनम्” इति नामकरणं कृतं, तत्र जरारूपस्य अकालबलिपलितादिरूपस्य कालिकभाविवलिपलितादिरूपस्य च रोगस्य चिकित्सनं प्रशमनोपाय इत्यर्थः, जरा च रोगश्च तयोश्चिकित्सनमित्यर्थो वा, रसायनस्योभयार्थसाधकत्वात्, यदुक्तं चरकेण— “प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमने मतम्” इति । मेधा धारणावर्ती धिग्रम् ।

अथ जराया निदानम् ।—

पथ्याः शीत कदन्नञ्च वयोवृद्धाश्च योषितः ।

मनसः प्रातिकूल्यञ्च जरायाः पञ्च हेतवः ॥ २ ॥

अथ वार्द्धक्यहर रसायनम् ।—

हलिनीरसमम्पिष्टौ तुल्याशौ रसगन्धकौ ।

हस्तिपर्णीलवणिका-मत्स्याक्षीकल्कवेष्टितौ ॥

त्रिःपक्वौ मूकमूषाया सव्योषी वार्द्धकापह्नौ ॥ ३ ॥

तद्वत्थ वयं युवत्वमित्यर्थः । प्रभावर्षस्वरौदार्यं प्रभावर्षस्वराणाम् औदार्यं महत्त्वं, प्राशस्त्यमित्यर्थः, यद्वा—प्रकृष्टप्रभादिकम् औदार्यञ्च दातृत्वञ्च, तच्च रसायन-प्रभावेण विमुहसत्तोदयात् सम्भवति । देहेन्द्रियबलोदय देहेन्द्रियाणां बलोदयं बल-सम्पदनं, देहेन्द्रियवन्नानामुदयः सम्पदः प्रशस्ततामित्यर्थो वा, देहदार्ढ्यम् इन्द्रियाणां स्थिरत्व विपुलत्वञ्च इति निष्कर्षः, यदि वा—देहेन्द्रियबलेन सह उदयं सम्पदम् ऐश्वर्यमित्यर्थः, तथात्वञ्च रसायनस्य नैकज्यसाधकत्वात्, नीरुजस्य च धनार्जनशक्ते-रनुष्णत्वात् इति । वाक्स्थितिं सफलवचनत्वम् । वृषता नैद्युनसामर्थ्यम् ; “वृषताम्” इत्यत्र “प्रणतिम्” इति अरकसंज्ञात् पाठः । रसायनात् रसानां रसकार्यभूतानां सप्तानामेव प्रकृष्टाणां चातूनाम् अयं लाभोपायः यत् तत् रसायनं तस्मात्, यदुक्तं चरकेण—“लाभोपायो हि शक्तानां रसादीनां रसायनम्” इति ॥ १ ॥

जराप्रतिरोधप्रयोजनके रसायनयोगे वक्तव्ये “सङ्घेपत क्रियायोगो निदानपरि-वर्जनम्” इति सुश्रुतवाक्यात् निदानपरिवर्जनस्य प्राथमिकीपचारत्वात् तद्वर्जनाय जरायां निदानमाह, पथ्या इति ।—पथ्या अत्यध्वपर्यटनम् । शीत कदन्नञ्च शीतान्नं तथा कदन्नञ्च कुक्षितमन्नं, तच्च पूतिमलाक्तादिदोषजुष्टम् इति । मनसः प्रातिकूल्यं दोर्मनस्यादिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

वार्द्धक्यहर रसायने—हलिनी लाङ्गली विषलाङ्गलीया इत्यर्थः । हस्तिपर्णी हस्ति-कर्णाव्यपलाश इत्यर्थः । लवणिका लवङ्गम् । मत्स्याक्षी शालिञ्च, हिलमोचिकेति केचित् । अयमर्थः,—रसगन्धकौ क्षज्जलीकृत्य लाङ्गलीमूलरसेन पिष्टा गोलकं कुप्यात्, ततः हस्तिपर्णादिभिः कृतकल्कमध्ये गोलकं तं सख्याप्य मूकमूषायामवकथ्य च गजपुटे प्रचेत्, एव वारवयं कृत्वा विचूर्ण्य च सुगुप्तं निधाययेत् । ततस्तच्चूर्णं त्रिकटुचूर्णसमं मधुनाऽऽलोच्य सेवेत इति ॥ ३ ॥

अथ उदयादित्यरसः ।—

आवर्त्तिते रसपलं क्षिप्त्वा द्विपलगन्धके ।
आर्द्रकद्रवमुष्ट्रीनां विशल्या मर्दितं पचेत् ॥ ४ ॥
सृङ्गढतास्रमूषाया तं गुञ्जाप्रमित रसम् ।
ससर्पिर्नागरं भुक्त्वा तप्ताम्बुप्रसृतं पिबेत् ॥
रसोऽयमुदयादित्यः स्याज्जरारजनीहरः ॥ ५ ॥

अथ सर्वरोगहर रसायनम् ।—

मूषां तिन्दुकविस्तारामायामे षोडशाङ्गुलाम् ।
भाण्डवाह्यस्थपादाशा बालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥६॥
तस्यां निवेश्य द्विगुण-गन्धगर्भगतं रसम् ।
याममात्रं पचेच्चुल्लगा क्षिपेन्न्यस्य तूङ्गमे ॥७॥
वायसीनागिनोमत्त-मेघनादरसं क्रमात् ।
स रसः सर्वरोगघ्नो बलीपलितजिह्वेत् ॥८॥

उदयादित्यरसे—आवर्त्तिते द्राविते इत्यर्थः । अत्र प्रथमाह “आवर्त्तिते रसपले
क्षिप्त्वा द्विपलगन्धकम्” इति कुवचित् पाठः । आर्द्रकद्रवमुष्ट्रीनां विशल्या विशति-
पलाद्रंकरसेन । सृङ्गढतास्रमूषाया सृङ्गिततास्रमूषायाम् । तप्ताम्बुप्रसृतं पलद्वयमित-
सुष्णजलमित्यर्थः । जरारजनीहर जरारूपनैश्रतिमिरनाशन इत्यर्थः ॥ ४।५ ॥

सर्वरोगहर रसायने—तिन्दुकविस्तारा तिन्दुकफलवत् परीणाहवतीम् । आयामे
दैव्ये । भाण्डवाह्यस्थपादाशा भाण्डस्य पाकार्थं गृहीतस्य भाण्डस्य बाह्यस्थ वह्नि-
ग्रन्थे अवस्थितः पादाशः चतुश्चक्रः, यस्यान्नादृशीं हृष्टिकान्तं स्थितविभागा-
मित्यर्थः, मूषामित्यस्य विशेषणम्, “पादाशम्” इत्यत्र “पादाशम्” इति कुवचित्
पाठः । द्विगुणगन्धगर्भगतं रसं द्विगुणगन्धककवलितं पारदं, तावन्मानसगन्धकयोः
कज्जलीमित्यर्थः, “द्विगुणगन्धगर्भगतं रसम्” इत्यत्र “द्विगुणं गन्धकं पालिकं रसम्”
इति क्वचित् पाठः । “याममात्रम्” इत्यत्र “यामत्रयम्” इति पाठान्तरम् । गन्धस्य
तूङ्गमे गन्धकस्य गन्धे निर्गते सतीत्यर्थः । वायसी काकनाची नागिनी नागदन्ती
मत्त धुनूर मेघनाद तण्डुलीयक, एषा रसः स्वरसम् । अयमाशयः,—यथोक्ता-
यामविस्ताराया कज्जलीगर्भाया मूषाया द्वादशाङ्गुलं हृष्टिकान्तं अङ्गुलीचतुष्टयञ्च
वह्निप्रदेशे संस्थापयेत्, ततः हृष्टिका सर्वा बालुकाभिः, प्रपूर्य मूषामुखञ्च कठिन्वा

अथ मासिक-रसायनम् ।—

रसगन्धकमध्वाज्य-शिलाजत्वन्लवेतसम् ।

द्विमाषप्रमितं वेगान्मासमात्राज्जरा जयेत् ॥८॥

अथ षाण्मासिक-रसायनम् ।—

विष्णुकान्तारूणागस्ति-क्षीरिणीतण्डुलीयकैः ।

रसगन्धकयोः पिष्टी स्त्रीस्तन्येन च मर्दिता ॥१०॥

यवास्तिला घृतक्षौद्रमेषामुद्धर्तनं जयेत् ।

काश्यं जराञ्च षण्मासाद्विधत्ते हृद्धिमायुषः ॥११॥

अथ पाचिक-रसायनम् ।—

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥१२॥

अथ हेमादि-रसायनम् ।—

हेम धात्रीफलं क्षौद्रं गायत्रीरसभावितम् ।

लिहन्ननु पिबेत् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥१३॥

आहत्य प्रहरमात्रं प्रहरवयं वा पचेत्, यदा गन्धकस्य गन्धो निवृत्तो भवेत् तदा वाय्यादिस्वरसं किञ्चित् किञ्चित् तत्र क्षिपेत्, शुष्कोभूते च तस्मिन् रसे अवतार्यं प्रयोजयेदिति ॥ ६—८ ॥

मासिक-रसायने—वेगात् प्रसज्य । मासमात्रात् मासैकेनैव ॥ ८ ॥

षाण्मासिक-रसायने—विष्णुकान्ता अपराजिता । अरुणा अतिविषा । अगलि वमुक्ता । विष्णुकान्तादिस्वरसे स्त्रीस्तन्येन च मर्दिता रसगन्धकयोः कज्जली सेवेत तथा घृतक्षौद्राभ्यां यवतिलौ पिष्टा उद्धर्तनञ्च कुर्यात् ॥ १०।११ ॥

पाचिक-रसायने—लौहस्य मिलितैतरचूणसमन्व, रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यञ्चाञ्च । ताप्यं सुवर्णमाचिकम् । शिलाजत्वादीन् भक्षयतीति भक्षः, पचायच्च । त्रिपञ्चरात्रेण पञ्चदशाहेन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हेमादि-रसायने—हेमं स्वर्णभक्ष्यं । धात्रीफलम् आमलकचूर्णम् । गायत्रीरसभावितं खदिरकाथभावितम्, “गायत्रीरसभावितम्” इत्यत्र “गालित रसमर्दितम्” इति क्वचित् पाठः । स्वर्णभक्ष्यामलकचूर्णञ्च खदिरकाथेन भावयित्वा क्षौद्रेण लिङ्मातु क्षीरञ्चातुपिबेदिति ॥ १३ ॥

अथ पिप्पल्यादि-रसायनम् ।—

मधुमागधिकाविडङ्गसार-त्रिफलाहेम घृतं सिताञ्च खादन् ।

जरयाऽनवलीढदेहकान्तिः समधातुश्च समाः शतञ्च जीवेत् ॥१४॥

अथ अष्टमासिक-रसायनम् ।—

ज्योतिष्मतीनाम लता पीता पीतफलोज्ज्वला ।

आषाढे पूर्वपक्षे स्यात् गृहीत्वा बीजमुत्तमम् ॥१५॥

आहरेत्तिलवत्तैलं मुष्टिना चापि तत् पचेत् ।

क्षीरतुल्य चतुर्थांश-माक्षिकं तैलशेषितम् ॥१६॥

ततस्तत् कोलकर्पूर-त्वग्जातोफलमिश्रितम् ।

स्निग्धभाण्डगतं धान्येष्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥१७॥

पिबेत् सूर्योदये तैलात् पलं याति विसन्नताम् ।

ततः संज्ञा शनैर्लब्ध्वा ततः क्रन्दति रोदिति ॥१८॥

एव मासे शुतिधरः परस्मिन् सूर्यसन्निभः ।

तृतीये पूज्यते देवैश्चतुर्थे नैव दृश्यते ॥१९॥

खेचरः पञ्चमे पष्ठे सिद्धैर्मिलति सप्तमे ।

विश्वो. समदिनं जीवेज्जीवन्मुक्तोऽष्टमे भवेत् ॥२०॥

पिप्पल्यादि रसायने—मागधिका पिप्पली । विडङ्गसार, विडङ्गतण्डुल । हेम
स्वर्णम् । अनवलीढदेहकान्ति, अनवलीढ अनास्वादित, अष्टष्ट इत्ययं, देह-
कान्तिर्यस्य तथाविध सन् । समा शत शत वत्सरान् ॥ १४ ॥

अष्टमासिक-रसायने—ज्योतिष्मती खनानख्यातलताविशेषः, “लताफटकी” इति
ख्यातम् । पीता पीतवर्णा । पीतफलोज्ज्वला पीतेन पीतवर्णेन परिणतेनेत्यथ, फलेन
उज्ज्वला । आषाढे पूर्वपक्षे आषाढशुक्लपक्षे । मुष्टिना इत्यस्य गृहीत्वा इत्यनेन सखन्ध,
मुष्टिकरणकेन गृहीत्वेत्यथ । क्षीरतुल्य तैलसम दुग्धम् । चतुर्थांशमाक्षिक तैलपादिक-
मुषणं नाक्षिककलकमित्यर्थः । तैलशेषित तैलावशेषम् । कोल कोलमानम्, कश्चित्
बदरफलम् इत्याह । त्वक् गुडत्वक् । कर्पूरादित्रयाणां प्रत्येक कोलप्रमाणं वाध्यम् ।
अनुगुप्तं सुरक्षितम् । क्रन्दति चीत्कारं करोति । परस्मिन् द्वितीये मासे । नैव
दृश्यते औषधपभावेण रसायनसेवी अन्यैरदृश्यो भवति इत्यर्थः । आषाढशुक्लपूर्णिमास्या

अथ त्रिवार्षिक रसायनम् ।—

भूमावरत्निमात्राया ताम्र तैलेन पूरयेत् ।

षण्मासं तापयेदूर्ध्वं सृदुना तुषवर्जिता ॥

पीत्वा माषादिनिष्क्रान्तं तन्निवर्षान्महाकविः ॥२१॥

अथ षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तवर्षायुष्कर-रसायनम् ।—

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं चतुष्प्रस्थं पयः पचेत् ।

द्विप्रस्थशेष तत् पीत्वा मासं त्रिपुरुषायुषः ॥२२॥

अथ सहस्रवर्षायुष्कर-रसायनम् ।—

तैलं पिबेद्वृतक्षीर-क्षीरान्यतममिश्रितम् ।

कुर्याच्च तैलमध्वाज्यैर्नख्यं क्षीरघृताग्निनः ॥

भुक्त्वा शतायुः षण्मासात् सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥२३॥

परिणतज्योतिष्मतीफलान् उत्तम बीजं मुष्टिना गृहीत्वा तिलवत् प्रपीड्य च तैलं निष्काशयेत्, ततः पादाशमाक्षिकेण कल्केन समक्षीरेण चतुर्गुणजलेन च तत्तैलं पचेत्, शीतीभूते च तस्मिन् क्षीलादिचूर्णं मिलित्वा पादिकं प्राञ्चिष्य त्रिग्वभाण्डे संस्थाप्य च धान्यराशौ निधापयेत्, प्रतिदिनं प्रातः सन्ध्यात् पक्षं पिबेच्चेति ॥ १५—२० ॥

त्रिवार्षिक रसायने—अरत्निमात्राया प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिप्रमाणेन खनि-
ताग्रानिःपूर्यः, सूत्रौ सूस्थः ताम्रं ताम्रपादम् । तैलेन तिलतैलेन ज्योतिष्मती-
तैलेन वा । माषादिनिष्क्रान्तं माषनायादारभ्य शाणमानं यावत् । अरत्निमितगर्जनख्ये
तिलतैलपूर्णं ज्योतिष्मतीतैलपूर्णं वा ताम्रपात्रं निधाय घृतिकादिना उपरिभाग-
मात्रेण च स्थापयेत्, तदपरि च लटुं तुषाग्निं षण्मासं यावत् ज्वालयेत्, षण्मासान्तो
च उद्धृत्य साषमाणमागम्य क्रमवद्ग्राह्यं चतुर्नालं यावत् वर्षत्रयं सेवेत इति ॥ २१ ॥

षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तवर्षायुष्कर-रसायने—द्विप्रस्थशेषं तत् पीत्वा मासं मासेन प्रस्थद्वयं
ततः यमकं पीत्वा त्रिपुरुषायुषः तद्याद्या पुरुषाणां समाहारः, त्रिपुरुषं तादृशम्
सायुः यस्य तथाविधः, पुरुषायुस्तु पञ्चदिनाधिकसत्रिंशत्तवर्षं शतं, यदुक्तमायुर्निरूपणे
ब्राह्मचार्येण—“सजा षष्टिर्द्विगुणा मनुजकरिणा पञ्च च निशा” इत्यादि,
एवञ्च त्रिपुरुषायुष-शब्देन दिनपञ्चऽग्राधिकसजाष्टवर्षशतत्रयं भवति, एतद्रसायनसेवी
तादृशायुषी भवेदित्यर्थः । अकल्कानन्दम् ॥ २२ ॥

सहस्रवर्षायुष्कर-रसायने—भुक्त्वा भोगनानन्तरं घृताद्यन्यतममिश्रितं तैलं पिबेत्,

अथ त्रिफला रसायनम् ।—

मधुकेन तुगाक्षीरी पिप्पली चौद्रसर्पिषा ।

विडङ्गपिप्पलीभ्याञ्च त्रिफला लवणेन च ॥२४॥

संवत्सरप्रयोगिण स्मृतिमेधाबलप्रदा ।

भवत्यायुष्प्रदा पुसा जरारोगनिवर्हणी ॥२५॥

अथ द्वितीयत्रिफला-रसायनम् ।—

खदिरासनभृङ्गसातला-क्षमिश्रदूदकभाविता मुहुः ।

गुडमाक्षिकसर्पिरन्विता त्रिफला हन्ति जराञ्च वत्सरात् ॥२६॥

अथ तृतीयत्रिफला-रसायनम् ।—

त्रिफलामसनोदकेन पिष्ट्वा रजनीपर्युषितामयःकपाले ।

मधुरा मधुना लिहन् हिमस्ति स्थविमानं जरत्नगदाञ्च सर्वान् ॥

॥२७॥

देलमध्वाज्ये भिक्षिते, नस्यञ्च कुर्यात् क्षीरघृताभ्या तदा भोजयेच्च । “क्षीरघृताशिनः” इत्यत्र “क्षीरघृताशनः” इति पाठः साधु ॥२३॥

त्रिफला रसायने—“तुगाक्षीरी पिप्पली” इत्यत्र “तु गाक्षीरे पिप्पल्या” इति पाठान्तरम् । अत्र त्रिफला इति षट् मधुकेन इत्यादिभि षड्भि पृथक् सन्बध्यते, वाग्भटोक्तत्रिफलारसायनेन सह सादृश्यदशनात्, यदाह वाग्भटः,—“मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या लवणेन च । पृथग्लोहे सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ सितया वा समायुक्ता समा युक्ता रसायनम् । त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायु स्मृतिबुद्धिदा ॥” इति । एवञ्च मधुकेन त्रिफला इत्येक, तुगाक्षीरी त्रिफला इति द्वितीय, पिप्पली त्रिफला इति तृतीय, चौद्रसर्पिषा त्रिफला इति चतुर्थ, विडङ्गपिप्पलीभ्या त्रिफला इति पञ्चम, लवणेन च त्रिफला इति षष्ठ इति षड् योगा ॥ २४।२५ ॥

द्वितीयत्रिफला रसायने—असन पीतशाल, भृङ्ग भृङ्गराजः, सातला चर्म-कषा, क्षमिश्रतु विडङ्ग, पणामुदकेन काथेन भाविता । मुहुः सप्तवारानित्यर्थः । खदिरादीनां काथेन भाविता त्रिफला गुडमध्वाज्ये संवत्सरं लेहयेदिति ॥२६॥

तृतीयत्रिफला-रसायने—अथ कपाले लौहपात्रे । मधुरा मधुना मधुना मधुरी-कृतानित्यर्थः । स्थविमानं स्थूलम् । असनकाथेन पिष्टा त्रिफला लौहपात्रे

अथ षडङ्ग-रसायनम् ।—

कान्ताभ्रकशिलाधातु-विषसूतकमाक्षिकम् ।

शीलितं मधुसर्पिभ्या व्याधिवार्द्धकमृत्युजित् ॥ २८ ॥

अथ वार्षिक रसायनम् ।—

गन्धं लौहं भस्म मध्वाज्ययुक्तं सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ।

शुभ्रे केशे कालिमा दिव्यदृष्टिः पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥

॥ २९ ॥

अथ कुष्ठादिहर रसायनम् ।—

नीलज्योतिः कान्तचूर्णं रुदन्ती-धात्रीपत्रैर्वारिणा त्रैफलेन ।

मध्वाज्याभ्या वत्सरार्द्धप्रयोगात् कुष्ठं शुभ्रं रोमजातं निहन्ति ॥

॥ ३० ॥

देहे दान्यं दिव्यदृष्टिः सुपुष्टि-वीर्यं शीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥

॥ ३१ ॥

रजनीं वासयेत्, प्रभाते प्रभूतमधुना तामालोड्य लिह्येच्च । मावा चाग्निबलापेक्षिणी कर्तव्या ॥ २७ ॥

षडङ्ग-रसायने—कान्तं कान्तलौहम् । शिलाधातु शिलाजतु, रसायनत्वात् । विषम् अमृतम् ॥ २८ ॥

वार्षिक-रसायने—लौहं भस्म भस्मलौहम् । शुद्धगन्धक लौहजीर्णं च समभाग मध्वाज्याभ्या सममद्य विफलाकाधेनालोड्य च वर्षं यावत् पिबेत् । शुभ्रे केशे कालिमा केशकर्णम् ॥ २९ ॥

कुष्ठादिहर-रसायने—नीलज्योति तुल्यकम् । कान्तचूर्णं कान्तलौहचूर्णं तच्च भारितपुष्टितं ग्राह्यम् । रुदन्ती—“चणपत्रसप्त पत्रं क्षुपश्चैव तथाविधं । शैश्वरे जलविन्दूनास्रवन्तीति रुदन्तिका ॥” इत्युक्तलक्षणा उत्कलादौ स्त्रनामख्याता, धात्रीपत्राणि आमलकपत्राणि ते सह कृतेन त्रैफलेन वारिणा रुदन्ती धात्रीपत्र-विफलानां काधेन । शुभ्रं रोमजातं शुक्लरोमं श्वित्रं पलितं वा । “रोमजातम्” इत्यत्र “रोगजातम्” इति पाठे—शुभ्रं कुष्ठं श्वित्रकुष्ठम् ॥ ३०।३१ ॥

अथ ज्योतिष्मतीतैल-रसायनम् ।—

ज्योतिष्मत्यास्तैलमाज्यं सगन्धं गुञ्जावृद्ध्या सेवयेन्नाषमात्रम् ।
यावच्च स्यादयस्तु स प्राप्य मूर्तिर्मेघायुक्तो दिव्यदृष्टिर्नियच्छा ॥

॥ ३२ ॥

अथ सर्वरोगान्तक रसायनम् ।—

कान्ताभ्रत्रिफलाविडङ्गरजमी-ताप्याब्देवद्रुम-
व्योषेलाम्निपुनर्नवाद्रिगिरिजाङ्गोलैः समं गुग्गुलुम् ।
पिष्ट्वा भृङ्गजलेन सूक्ष्मगुलिकां खादेद्यथासात्मागतो
मेघः श्लेष्मसमीरणोत्पन्नगदेष्वन्येषु वा पूरुषः ॥ ३३ ॥

अथ कान्त-रसायनम् ।—

कान्तं तुल्याभ्रसत्त्व चरणपरिमितं हेम तत्तुल्यमर्कं
वैक्रान्तं ताप्यरूप्यं क्षमिहरकटुकैस्तुल्यभागैः समेतम् ।
लीढं देवद्रुतैर्लैर्विरचयति नृणां देहसिद्धिं ममृदां
पथ्य कल्पोक्तभुक्तं हरति च सकलान् रोगपूगान् जघ्नेन ॥ ३४ ॥

तदेतत् सर्वरोगघ्नं रम्यं कान्तरसायनम् ।

सेव्यं हृष्यं सुषुप्तीयं मङ्गल्य दौषणं परम् ॥ ३५ ॥

ज्योतिष्मतीतैल रसायने—ज्योतिष्मत्यास्तैलं प्रायुक्तदिशा याच्यम् । सगन्धं तुल्य-
गन्धकसहितम्, एवञ्च तैलाज्यगन्धानां संमभाग । गुञ्जावृद्ध्या सेवयेन्नाषमात्रं गुञ्जेक-
सारस्य प्रतिादनं गुञ्जामानेन बद्धयित्वा द्वादशगुञ्जा यावत् खादेत्, ततः वर्षमर्द्धवर्षं
वा तेनैव सानेन खादेत् । “मूर्ति” इत्यत्र “मूर्तिम्” इति साधु कञ्जन, मूर्तिं
प्राप्य शोभनं रूपमासाद्येत्यर्थः । नियच्छा नीरोगः ॥ ३२ ॥

सर्वरोगान्तक रसायने—अद्रिगिरिजं अद्रिजं गिरिजस्य, तत्र अद्रिजं शिलाजतु
गिरिजं गैरिकं । गुग्गुलुं च सर्वचूर्णं समं । भृङ्गजलेन क्षत्रराजरेखेन । यथासात्मागतः
अग्निबलं विविचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कान्त-रसायने—तुल्याभ्रसत्त्वमिति पदं कान्तमित्यनेन सहान्वेतव्यम् । चरण-
परिमितं हेमं लौहचतुर्थांशं सुवर्णमस्य । तत्तुल्यमर्कं स्वर्णतुल्यं नीर्यतामसम् । वैक्रान्त-
ताप्यरूप्याणां प्रत्येकं खण्डं तुल्यानि । क्षमिहरकटुकैः विडङ्गरजैश्च चूर्णैः, तुल्यभागैः

अथ अतुर्यत्रिफला रसायनम् ।—

रात्रौ कान्तशरावके त्रिकफला भिन्ना जलैः स्वादुभिः
प्रातर्मुष्टिमिता खलु प्रतिदिन षण्मासमासेविताः ।
हन्तुः पित्तकफामयान् बहुविध कुष्ठ प्रमेहास्तथा
पाण्डुं यक्ष्मगदञ्च कामलगद पथ्यञ्च तक्र तथा ॥२६॥

अथ द्वितीयकान्त रसायनम् ।—

त्रिकलामस्तुसंयुक्त काष्णं सर्वरसायनम् ॥२७॥

अथ तृतीयकान्त-रसायनम् ।—

एतत् स्यादपुनर्भव हि भसितं कान्तस्य दिव्यामृत
सन्धक्स्मिद्धरसायन त्रिकटुकीवेक्ष्माज्यमध्वन्वितम् ।
हन्त्यान्निष्कमित जराभरणजव्याधीर्षु सत्युत्तदं
प्रोक्तं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्यै पुरा तत्पितुः ॥२८॥

कान्तभागिकैरित्यत्र । देवदुर्तैर्देवदासतैर्देव । फल्गुस्तुक्त पत्न्यमाणलौह-
कल्पोक्तमोज्यम् । रोगपूजान् रोगसमूहान् ॥ २४।२५ ॥

अतुर्यत्रिफला रसायने—कान्तशरावके कान्तलौहमाजने । त्रिकफला त्रिफला ।
केचित्तु “त्रिकफला” इत्यत्र “सुषणका” इति पाठान्ति, परन्तु त्रिफलाया
लौहकुष्ठपाण्डुकामलापित्तकफादिहरगुणसङ्गात् अथवा तु कुष्ठयक्षादिहरगुण
स्यादृष्टत्वाच्च स पाठः न मनोरमतया प्रतिप्राप्तिः । भिन्ना अस्थिविरहिता ,
“सुषणका” इति पाठे—भिन्ना विरहिता । जलैः स्वादुभिरिष्यन्न उविता इति
शेषः । मुष्टिमिता, पलमिता अन्तर्गन्धमुष्टिमिता वा ॥ २६ ॥

द्वितीयकान्त-रसायने—मस्तु दधिमस्तु , “मस्तु” इत्यत्र “मधु” इति पाठान्तरम् ।
कान्त कान्तलौह, तच्च सारितपुष्टित ग्राह्य, त्रिकफलाचूर्णखन लौह मस्तुना
पातव्यमिति ॥ २७ ॥

तृतीयकान्त रसायने—अपुनर्भव पुनरुत्थानरहित निरुत्थीकृतमित्यर्थः । दिव्यामृत
देवानां यथा अमृतं तथा गुणकारकमित्यर्थः । त्रिकटुकीति ।—मिलितत्रिकटु-
विडङ्गचूर्णतुल्य लौहचूर्णं मध्वान्याभ्यां सिद्ध्यात्, त्रिकटुद्वयान्वित निष्कमितम् अपुन-
र्भव कान्तस्य भसितं जरादिकं हन्त्यात् सत्युत्तदञ्च, भवेदिति शेषः । दिव्यामृत

अथ कान्ताभक्षक रसायनम् ।—

सिद्धमभ्रं सम कान्तं मर्दयेद्दार्द्रवारिणा ।
 कलाश हेमचूर्णस्य बीजपूररसे पुनः ॥३८॥
 मर्दयेत् खल्लमध्यस्थ यावत् सप्तदिनावधि ।
 आटरूपरसेनैव तथा मुण्डोरसेन च ॥४०॥
 तालमूलोरसेनैव दशमूलोरसेन वा ।
 तत्तद्भोगहरैः काथैर्भावयेत् सप्तधा भिषक् ॥४१॥
 त्रिफलाव्योषचूर्णञ्च मध्वाज्याभ्यां प्रयोजयेत् ।
 पञ्चकर्मविशुद्धेन सेव्यमेतद्रसायनम् ॥४२॥
 पाण्डुशोफोदरानाह-ग्रहणीशाफकासजित् ।
 सन्तत सततञ्चैव पुराण विषमं ज्वरम् ॥४३॥
 निहन्त्यात् सर्वकुष्ठानि प्रमेहान् विंशतिं जयेत् ।
 कान्ताभक्षकमिदं श्रेष्ठं रसायनमनुत्तमम् ॥४४॥

अथ पाठादिष्टम् ।—

पालाशीलूखले तन्मलवियुजि विमर्दीकृतैराढकाशै-
 मिश्रं ब्राह्मोरसैस्तैर्विधिवदिह पचेत् प्रस्थमात्रं गवाज्यम् ।
 पाठाधातोहरिद्रात्रिहृदुपरचितेनापि कल्केन सिद्ध
 यो वा कीटारिक्कणासलवणजटिलाभिर्विलीढः सदा स्यात् ॥४५॥

सम्यक् सिद्धरसायनमेतत् पुरा कालयवनीहूत्यै तत्पितु श्रीगिरिशेन प्रोक्तं स्यादिति
 योजना कार्या । व्याख्यातोऽयं श्लोकः प्राक् लौहनिरूपणाख्यपञ्चमाध्याये ॥३८॥

कान्ताभक्षक-रसायने—सिद्धं पुटनादिष्टम् । कलाश हेमचूर्णस्य अर्धात्
 षोडशशः सुवर्णभक्षः । आटरूपरसेन वासकसरसेन । तत्तद्भोगहरैः यस्मिन् यस्मिन्
 रोगे प्रयोज्यं तदर्थं तत्तद्व्याधिनाशनद्रव्यकृतैरित्यर्थः । त्रिफलाव्योषचूर्णञ्च समुदा-
 येनाभक्षकम् ॥ ३८—४४ ॥

पाठादिष्टम्—पालाशीलूखले पलाशकाष्ठविरचितीलूखले, तन्मलवियुजि सुपरि-
 कृते इत्यर्थः । विमर्दीकृतैः विमर्दीकृतं पीडनात् उद्धृते सङ्गृह्यते, “विमर्दीकृतैः”

सौकर्यः सप्तरत्नान्तिमतिविशदा पक्षतो मासमात्रा-
चातुर्यं सत्कवित्वं वरसकलकलाभिज्ञता प्राप्नुयात् सः ॥४६॥

अथ ताप्यादिवटक ।—

ताप्याभ्रकत्रिकटुतुल्यशिलाजकान्त-
मङ्गोललोहमलटङ्कणसैम्भवञ्च ।
भृङ्गीरसेन वटकाश्च मसूरमात्रान्
खादेद्रसायनवरं सकलामयघ्नम् ॥४७॥

अथ कमलाविलासो रस ।—

लोहाभ्रौ बलिसूतहाटकमयस्तुल्य कुमारीरसे
पक्कैरण्डदलैर्निबध्य सुदृढं सङ्गान्तराशौ त्राहम् ।
क्षिप्त्वाद्भृत्य विचूर्णितं मधुवरा-युक्तं ययासात्मजतः
क्षणात्त्रेयविनिर्मित गदजरा-विध्वंसि सौख्यप्रदम् ॥४८॥
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवर सर्वप्रमेहप्रणुत्
कासं पञ्चविध तथैव तनुगं पाण्डुञ्च हिक्कां व्रणम् ।
श्लेष्माणं पवन हलीमकगदं हन्याच्च मन्दानलं
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखापस्मारमुख्यान् जयेत् ॥४९॥

इत्यत्र “विमर्द्योष्टृते” इत्यपपाठ अर्थसङ्गतिविरहात् । आढकाशे ब्राह्मीरसे मिथ-
मित्यन्वयः । कौटारि विडङ्ग । जटिला जटामासो । “सौकर्यं” इत्यत्र
“सौकर्यम्” इति पाठ साधु , सौकर्यं कमनैपुण्यमित्यर्थः । ब्राह्मीरसाढकेन
पाठादिकलकेन च पादिकेन सिद्धं घृतप्रस्थं विडङ्गादिचूर्णेन घृतात् पादिकेन सह
संयोज्य नित्यं लिङ्गादिति ॥ ४५।४६ ॥

ताप्यादिवटके—शिलाज शिलाजतु । लौहमल मण्डूरम् ॥ ४७ ॥

कमलाविलासे—बलि गन्धक । हाटक स्वर्णम् । अयस्तुल्यम् अभादि-
चतुष्टय प्रत्येक लौहतुल्यम् , “अय” इत्यत्र “पवि” इति कस्यचित् पाठः । पक्ता
सर्वे कुमारीरसेनामर्द्यं मृत्वावे किञ्चित् सुन्ताप्य च इत्यथ , रौद्रपक्क कला इत्यर्था वा ।
“पक्कैरण्ड” इत्यत्र “पक्कैरण्ड” इति कस्यचित् पाठः । सङ्गान्तराशौ उत्कृष्टधान्य

गोप्याहोप्यतरः सुखेन सुलभः सर्वत्र सिद्धो रसो
नाम्नाऽयं कमलाविलास इति सदैवस्य कीर्त्तिप्रदः ॥५०॥

अथ लक्ष्मीविलास ।—

वेदेन्दुनेत्राङ्गरसाङ्गभागा भूसूतगन्धोषणतिन्दुटङ्काः ।
भृङ्गाद्रङ्गुञ्जाजवनौनवाभिर्भाष्य त्रिषु स्वेद्यमदोऽर्कपत्रे ॥५१॥

लक्ष्मीविलासः स विशाललक्ष्मीं
तनौ तनोति क्षयिणः प्रयोगे ॥५२॥

अथ नारिकेलपाक ।—

वाराहीमुषलीकन्द-कनकाहिस्वरस्तथा ।
वानरीफलसयुक्त चूर्णयित्वा पृथक् पृथक् ॥५३॥
कार्पासमज्जदुग्धेन उत्कल्य यथाक्रमम् ।
भावनासप्तक दत्त्वा सूर्यतापे विशेषयेत् ॥५४॥

राशिमध्ये । वरा विफला । तनुग सार्वदेहिकमित्यर्थः । “नाम्नाऽयं कमला-
विलास इति सदैवस्य कीर्त्तिप्रदः ” इत्यत्र “नाम्नाऽयं कमलाविलासमहता दैवान्-
यशस्कारकः ” इति पाठः अशसङ्गतिराहिन्यात् न साधुतया प्रतिभाति । “वैद्यानां
कमलान्निलासकरसोऽत्यन्त यशस्कारकः ” इति कश्चित् पाठः ॥ ४८—५० ॥

लक्ष्मीविलासे—वेदा चत्वारः, इन्दु एकः, नेत्राणि त्रीणि, अङ्गानि षट् रसाः
षट्, अङ्गानि षड् भागाः । भू मृत, सौराष्ट्रमृत्तिका इत्यर्थः, “सोसक्तम्” इति
कश्चित् । ऊषण मरिचम् । तिन्दु तिन्दुकः । टङ्का इत्यनन्तर यास्या इति शेषः ।
भृङ्ग भृङ्गराजः, चाद्र आद्रकः, गुञ्जा रक्तिका, जवनौ यमानी, नवा पुनर्नवा ताभिः ।
अद एतद्भेषजं भृङ्गादिरसे त्रिषु भाव्य, ततः अर्कपत्रे स्वेद्यम् अर्कपत्रेणावेष्ट्य
करीषायौ किञ्चित् स्वेदयेदित्यर्थः ॥ ५१।५२ ॥

नारिकेलपाके—वाराहीमुषलीकन्द वाराहीकन्द मुषलीकन्दस्य, कनका धूसूर-
बीजम्, अहि सोसकः, स्वर सुवर्णम्, “स्वर” इत्यत्र “स्वरम्” इति पाठः साधु,
“स्वर” इति पाठे—दुरात्मना । वानरीफलसयुक्तं शुक्रशिखीबीजसयुक्तम् । कार्पास-
मज्जदुग्धेन कार्पासार्द्रबीजनिर्यासेन उत्कल्य आर्द्रैक्य इत्यर्थः, “कार्पासमज्ज-
दुग्धेन” इत्यत्र “कार्पासमज्जा दुग्धेन” इति पाठे—कार्पासमज्जा दुग्धेन उत्कल्य

नारिकेलञ्च सन्धृत्य द्वारं कृत्वा यथाविधि ।
 गोदुग्धेन तु तत्काय्य-घोडशद्वयमावृत ॥५५॥
 दद्यात् संवर्तितं भाण्डं यथा दार्ढ्यं न याति च ।
 शीतं चूर्णीकृतं पक्वमाज्येन प्रपचेन्नरः ॥५६॥
 जातौफलं लवङ्गञ्च एलाचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 निष्पन्नं शाणमावृत्य गृहीत्वा प्रपिबेत् पयः ॥५७॥
 वातरोगाः प्रमेहाश्च बलक्षयस्तथोत्थलाः ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण प्रशमं यान्ति सर्वतः ॥५८॥
 वृद्धाऽपि तरुणत्वं स प्रहर्षति सदा नरः ।
 सौम्यताख्यं नारिकेलं गुरुणा परिकीर्तितम् ॥५९॥

इति श्रौवेयपतिसिद्धगुप्तस्य सूनोवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

रक्षाघनविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आवर्त्य तेन दुग्धेनेयम् । नारिकेलं बल्कलं कपालविरहितं विमुक्तमुखावरणं
 नारिकेलशस्यमित्यर्थं, तच्च सावरणावस्थायाम् यथा स्यात् तथैव स्थापनीयम्, सन्धृत्य
 अपूर्ण्य, वाराहकन्दादिनेति शेषः । तत्काय्यघोडशद्वयमावृतं तेषां काय्यानां पाष्यानां
 च नारिकेलवाराहकन्दादिचूर्णानां, चूर्णमपेक्ष्येत्यर्थः, घोडशद्वयमावृतं हाविशङ्गण-
 प्रमाणेनेत्यर्थः । यथा दार्ढ्यं न याति यथा नात्यर्थं शुष्कीभवति दग्धीभवति वा ।
 “वातरोगाः प्रमेहाश्च बलक्षयस्तथोत्थलाः” इत्यत्र “वातरोगान् प्रमेहाश्च बलक्षय-
 मथोत्थलान्” इति पाठः न साधु । अप्रसाश्य, —वाराहकन्दादीनां चूर्णं पृथक्
 पृथक् कार्पासवोजनिर्व्यासितं सप्त सप्त वागान् भावयित्वा ज्ञातपे शोषयेत्, ततः
 सप्तभागं तत् सर्वं गृहीत्वा बल्कलं कपालविरहितस्य यथावस्थितस्य सन्धृत्यमुखावरणस्य
 नारिकेलस्यान्तः प्रपूर्य च मुखं निरोधयेत्, ततः सौषधनारिकेलापेक्षया हाविशङ्गणेन
 दुग्धेन सह तं नारिकेलं दद्यात् मुहुः सङ्घट्टयन् सृत्वापि तथा पचेत् यथा नात्यर्थं
 शोषं गच्छेत् न वा दग्धीभवेत् । ततः पक्वं शीतञ्च तं नारिकेलं सौषधं सञ्चर्य
 कृते भर्जयेत्, पाकावसाने जातौफलादिचूर्णं यथायोग्यं प्रक्षिप्य स्थापयेच्च, तस्माच्च
 प्रतिदिनं शाणसानं भुक्त्वा चौरानुपानं कुप्यादिति ॥ ५३—५९ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्यां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ वाजीकरणम् ।—

अथ वाजीकरणस्य गुणा ।—

वाजीकरणमन्विच्छेत् सतत विषयी पुमान् ।
पुष्टिस्तुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संस्थितम् ॥ १ ॥

अथ वाजीकरणस्य निरुक्तिः ।—

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।
तत् वाजीकरणं विद्धि देहस्थौजस्कारं परम् ॥ २ ॥

स्वस्थयौजस्करत्वसामान्यात् रसायनानन्तरं वाजीकरणं कुर्वन् प्रथमं तस्य प्रयोजनीयतामाह, वाजीति ।—विषयी विषया । स्वक्वन्दनवनितादयः, ते अस्व सन्तीति तादृश विषयोपभोगशीलं पुमान् सततं वाजीकरणं वाजं शुक्रं सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजो वाजी क्रियते येन तत्, यदा—वाजं मैथुनं मैथुन-शक्तिरित्यर्थः, सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी मैथुनशक्तिविरहितं वाजी मैथुनशक्तियुतः क्रियते येन तत्, उक्तञ्च हारीतेन—“वाजो नाम प्रकाशत्वात् तच्च मैथुनसंज्ञितम् । वाजीकरणसंज्ञाभिः पुस्त्यमेव प्रचक्षते ॥” इति । चरकेण तु—“येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीव लभते नरः । व्रजिच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥” इत्युक्तम्, एवञ्च वाजीकरणं वाजीकरणयोगमित्यर्थः, अन्विच्छेत् सेवेत, तत्र वाजीकरणे पुष्टि-सासोपचयः, तुष्टिः सन्तोषः, गुणवत् सर्वगुणाढ्यम् अपत्यं न पतति वशो येन जातेन तत्, सन्तानमित्यर्थः, संस्थितम् अवस्थितं, नित्यं वाजीकरणौषधसेवनेन देहपोषणं प्रमदासु अप्रतिहतशक्तिसतया मनसः प्रीतिबाहुल्यं रूपशौर्यादिगुणाढ्यमपत्यञ्च जायते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वाजीकरणसंज्ञायाः वीजमाह, वाजीवेति ।—वाजीव अश्व इव । येन औषधेन इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ शुक्रक्षयस्य निदानम् ।—

शुक्रन्तु चिन्ताव्यायाम-व्याधिभिर्दहकर्षणात् ।

क्षय गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥ ३ ॥

अथ बाजीकरणयोगोपदेशे प्रतिज्ञा ।—

तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।

सुखोपयोगात् बालाना भूयश्च बलवर्द्धनात् ॥ ४ ॥

अथ बाजीकरणप्रयोगे पूर्वकृत्यम् ।—

शुद्धकायो यथापक्ति वृथयोगान् प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अथ मधुकप्रयोग ।—

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रममन्वितम् ।

प्रयोऽनुपान या लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत् ॥ ६ ॥

क्षीणशुक्र पुमान् स्त्रीषु दुर्बलो भवति, अत एव शुक्रक्षयस्य कारणपरिहाराय खनिदानमाह, शुक्रमिति ।—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

बाजीकरणस्य प्रयोजनान्तरोक्तिसहित तत्प्रयोगोपदेश प्रतिज्ञानीते, तस्मादिति ।
—“सुखोपयोगात् बालाना भूयश्च बलवर्द्धनात्” इति पाठ न मनोरमः, बालाना बाजीकरणयोगानर्हत्वात्, तथा “बालानाम्” इति कण्ठोक्त्या यूना वृद्धानाञ्च बलकरत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति । चरके तु—“सुखोपयोगान् बलिना भूयश्च बलवर्द्धनान्” इति पाठ दृश्यते, सुखोपयोगान् सुखेन उपभोगो ये तान् ये योगे उपभोग-शक्तिर्वर्द्धते तानित्यर्थः, बलिना भूयश्च बलवर्द्धनान् न केवल दुर्बलाना बलप्रदान्, बलिनोऽपि यदि सेवन्ते तदा तेऽपि विमिश्रबलवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाजीकरणयोगप्रयोगे पूर्वकृत्यमाह, शुद्धकाय इति ।—शुद्धकायः वमन-विरेचनादिपञ्चकर्मणा सशीघ्रतदेह, यथापक्ति पक्ति परिपाकशक्तिम् अनतिक्रम्य, अप्रिवलादिकमपेक्ष्येत्यर्थः, वृथयोगान् वृषाय कासुकाय हित वृष्य तादृशान् योगान् ॥ ५ ॥

मधुकप्रयोगे—“सदा” इत्यत्र “स ना” इति चरकसम्मत पाठ मनोरमः, सदा नित्यशब्दयोरेकार्थकयोरेकत्र प्रयोगस्य पुनरुक्तिदुष्टत्वात् । ना पुरुषः ॥ ६ ॥

अथ शृङ्गीप्रयोग ।—

कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोद्य पयसा पिबेत् ।
सिताष्टनपयोऽन्नाशो स नारीषु वृषायते ॥ ७ ॥

अथ स्वयङ्गुतादिचूर्णम् ।—

स्वयङ्गुतेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पोत्वा पयसा रासभायते ॥ ८ ॥

अथ तिलप्रयोग ।—

बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तिलान् ।
यः खादेत् ससितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ ९ ॥

अथ सिन्दूररस ।—

गन्धकेन सम सूर्तं श्वेताङ्गोत्तजटारसैः ।
त्रिदिन मर्दित तेन रसेन गुटिकीकृतम् ॥ १० ॥
रक्तचित्रकवाराङ्गो-पत्रनिर्व्यासपेषिते ।
सद्योहताजमासस्य पिण्डे न्यस्त विपाचितम् ॥ ११ ॥
तप्ततैले मज्जयीत यावत् सिन्दूरसन्निभम् ।
भक्षयेत् मधुसर्पिर्भ्यां गोक्षौरञ्च पिबेदनु ॥ १२ ॥

शृङ्गीप्रयोगे—कुलीरशृङ्गा कर्कटशृङ्गा ॥ ७ ॥

स्वयङ्गुतादिचूर्णं—स्वयङ्गुता शर्कराशुनी । इक्षुरक कीकिलाच । रासभायते
रासभ गर्दभ इव आचरति गर्दभवत् रतिशक्तिसम्पन्नो भवतीत्यर्थ ॥ ८ ॥

तिलप्रयोगे—बस्ताण्डसिद्धे कृष्णाण्डसिद्धे पयसि, तच्च क्षीरपरिभाषया साधि-
तव्यम्, यद्यपि क्षीरेण सह वस्त्रमासस्य विरोधः तत्तद्विप्रोक्तः, तथाऽपि तद्विशेष-
वचनम् इदं न्यु वस्ताण्डविषयतया विशिष्टत्वेन पुनरुक्तसर्गापवादरूपेण न विरुद्धोक्ति-
मन्तव्यम् । असकृत सप्तवारान् । स्त्रीशतमिति बहुकालोपनक्षयम् । अपूर्ववत्
पूर्वमकृतस्त्रीसम्भोगवत् ॥ ९ ॥

सिन्दूररसे—श्वेताङ्गोत्तजटारसैः श्वेताङ्गोत्तमूलरसैः । तेन रसेन अङ्गोत्तमूल-

स्त्रियः सेवेत तत्त्यागी यतः स्फुटति लोचनम् ।

न क्रामति रसच्चास्मिन् क्रान्ते स खलु मन्मथः ॥१२॥

अथ कामकलाख्यरस ।—

मुषलीकदलीकन्द-वाजिगन्धाकशेकैः ।

मर्दितं हेमसूताभ्रं मूषास्यं पुटपाचितम् ॥१४॥

शास्त्रलीचूर्णसंयुक्तं वामराख्येकविंशति ।

भक्षयित्वा चतुर्माषं गव्यं क्षीरं पिबेदनु ॥१५॥

सर्वाङ्गोदत्तनं कुर्यात् सयवैः शास्त्रलीरसैः ।

अन्वहं मधुराहारः सहस्रं रमते स्त्रियः ॥१६॥

अथ कामदेव ।—

हेमपादयुतः सूतो मर्दितं शास्त्रलीरसैः ।

कदलीकन्दनिर्यासे क्षीरेक्षुरमगोष्ठते ॥१७॥

रसेन । वाराही वाराहीकन्द । स्त्रिय इति बहुवचननिर्देशं बहुनारीसम्भोग-
प्रापक । तत्त्यागी स्त्रीगमने अकृते । तत्त्यागी यत लोचनं स्फुटति, अतः स्त्रियः
सेवेत इत्यन्वयः । नेति ।—रसम् इमं रसं, भेषजमिदमित्यर्थः, न क्रामति
नातिक्रान्तिं समर्थं भवति, किमपि भेषजनिति शेषः, अन्यत् किमपि भेषजं नानेन
तुल्यं वीर्यवत् भवतीत्यर्थः । अस्मिन् रसे क्रान्ते अचचारिते स रसक्रान्ती पुमान् मन्मथः
खलु काम एव, द्वितीयं काम इव रूपादिसम्पन्नं भवतीत्यर्थः ॥१०—१३॥

कामकलाख्यरसे—मुषली तालमूली । मुषल्यादीनां प्रत्येकरसेनैकैकदिनमर्दितं
हेमसूताभ्रं मूषायां सस्थाप्य पुटपाकं कुर्यात्, ततः माषचतुष्टयभौषधं शास्त्रलीचूर्णेन
एकविंशति दिनानि सेवेत क्षीरानुपानञ्च कुर्यात् । किञ्च औषधभक्षणकाले शास्त्रली-
मूलरसपिष्टवचूर्णेन उदत्तनं कुर्यादिति । रसरत्नाकरे अस्य किञ्चित् पाठवैषम्यं
दृश्यते, तथा च—“रुतसूताभ्रं स्वर्णं वाजिगन्धासृता रसे । मुषलीकदलीकन्दं द्रवेत्
मर्दयेद्दिनम् ॥ रुद्धां लघ्वग्निना पच्यात् मर्द्यं पूर्वोक्तकैः द्रवैः । पुटं देयं
पुनर्मर्द्यमेवमपट्टे पचेत् ॥ शास्त्रलीजातनिर्यासे चतुर्माषञ्च भक्षयेत् । गोक्षीरे-
र्मकंटोवीजे पलाहं पाययेदनु ॥ रसं कामकलाख्योऽयं रमते स्त्री सहस्रधा ।
सर्वाङ्गोदत्तनं कुर्यात् सयवैः शास्त्रलीरसैः ॥” इति ॥१४—१६॥

कामदेवे—हेम, पादेन सूताच्चतुर्थांशेन युतः, तेन भक्षयित्वा सौभाग्यं

माक्षिके चासक्तत् स्त्रिन्नः शास्त्रलीक्षीरगोक्षुरैः ।

शर्करामलकद्राक्षा-मुषलीमाषमाक्षिकैः ॥१८॥

युक्तो रश्माफलद्रुत्या कामदेव इति स्मृतः ।

सेवनादूर्ध्वलिङ्गं स्याद्वावयेद्वनिताशतम् ॥१९॥

अथ मदनसुन्दर ।—

गन्धकेन रसः पिष्टः कङ्काररसमर्दितः ।

विपक्वो बालुकायन्त्रे वृथो मदनसुन्दरः ॥२०॥

अतुष्टोऽपि याच्य । असक्तं सप्तधा स्त्रिन्नं सन्तप्तकदलीकन्दनिर्यासादौ निक्षिपेत् कृतस्त्रेदं पक्वं इत्यर्थः । शास्त्रलीक्षीरगोक्षुरै इत्यत्र शास्त्रली च क्षीरञ्च गोक्षुरञ्च ते ते इति विग्रहः, न तु शास्त्राख्या क्षीरञ्च गोक्षुरञ्च इति । रश्माफलद्रुत्या आम-कदलीफलरसेन । अयमर्थः,—हेमसूतौ यथोक्तमानौ शास्त्रलीरसेन दिनैकं मर्दयित्वा पिष्टं कुर्यात्, ततः सुशुष्कं तं सन्तप्ते कदलीकन्दनिर्यासे निक्षिपेत्, शीतौभूते च निर्यासे उडृत्य सशोथं प्रक्षाल्य च पुनरन्यस्मिन् तादृशी निर्यासे निक्षिपेत्, एवं खप्तवारान् कुर्यात्, ततः पूर्वोक्तविधानेन क्षीरे इक्षुरसे गोष्ठेते मधुनि च निक्षिपेत् । यद्यपि मधु उष्णविरोधि न सन्तापनर्हति विषवदपकारकत्वात्, तथाऽपि उत्तरकाले शास्त्राद्यादिद्रव्यान्तरमपगात् सयोगशक्तेरचित्यत्वाच्च नेदमौषधं विरुद्ध-मुष्णमावहति । ततः तदौषधं पुनः सशोथं प्रक्षाल्य विचूय्य च शास्त्राद्यादिद्रव्याणां सूतभागिकानां चूर्णे क्षीरक्षौद्राभ्याञ्च तुल्याभ्यां सन्नोय आमनीचफलद्रवेषु गुटिकां कुर्यादिति ॥ १७—१९ ॥

मदनसुन्दरे—रसगन्धकयोः समभागता । कङ्काररसमर्दितं रक्तौत्पलरसमर्दितः, मर्दनञ्च दिनत्रयं कर्तव्यं रसेन्द्रसारसवादात्, तत्र च “अनङ्गसुन्दररसः” इति नाम्ना प्रसिद्धोऽयं योगः बालुकायन्त्रे पाकानन्तरं पुनः रक्तपुष्पवकं श्वेतपद्मरसाभ्यामेकैकभावनायां निष्पादनीय इत्युपदेशं दृश्यते, तथा च—“शुद्धसूतं समं गन्धं द्रव्यं कङ्कारकद्रवैः । मर्दितं बालुकायन्त्रे ग्रामं सम्पृष्टके पचेत् ॥ रक्तागल्यद्रवैर्भाव्यं दिनैकं सिताम्बुजैः । यथेष्टं भक्षयेच्चानु कामयेत् कामिनीशतम् ॥” इति । तथा भैषज्यरत्नावल्या “कामिनीमदमञ्जनं” इति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्मिन् रक्तवर्गीकद्रव्याणां रसे, दिनैकं भावना शर्करया सह भक्षणञ्च कार्यमित्युपदेशश्च कृतः । तत्र च

अथ पूर्णचन्द्र ।—

कामदेव इह सोऽच्छटारसो रक्तपुष्पमुनिसारभावितः ।

पूर्णचन्द्र इति विश्वुतो रसः प्राणिना चरमधातुपूरकः ॥ २१ ॥

रहस्यं कुसुमास्त्रस्य शृङ्गारस्याधिदेवतम् ।

कार्मणं सुदृशामूचे रसत्रयमिदं हर ॥ २२ ॥

अथ मदनसुन्दर ।—

मासार्द्धमात्रं हरजं विमर्द्य रसेन मोचस्य रसेन तेन ।

त्रिःसप्तसङ्ख्यानि दिनानि गन्धं तत्सन्धितं गोघृतमध्यपकम् ॥ २३ ॥

विभाव्य तेनैव विशोष्य युञ्ज्यात् काचस्थयोर्नागलतादलेन ।

तयोर्विमर्द्याथ निषेव्य दुग्धं पिवेन्निशाया कदलीफलं तत् ॥ २४ ॥

“रक्तागम्यद्रवैर्भाष्यं दिनैकान्तु सिताम्बुजैः” इति रसेन्द्रोक्तपाठस्थले “रक्ताङ्गस्य
द्रवैर्भाष्यं दिनैकान्तु सितायुतम्” इति विशेषपाठः ॥ २० ॥

पूर्णचन्द्रे—इह वाजीकरणाधिकारे कामदेव “हेमपादयुतः” इत्यादिना प्रागुक्तः
निष्पन्न रस सोऽच्छटारस उच्छटा गुञ्जा तथा रसेन सह वर्तमान, गुञ्जाफल-
रसमर्दित इत्यर्थः, रक्तपुष्पमुनिसारभावित रक्तवर्णवक्त्रपुष्परसेन समधा मर्दित ।
चरमधातुपूरक शुक्लोषक, प्रागुक्त कामदेवरस एव उच्छटारस रक्तवक्त्रपुष्प-
रसाभ्या मर्दितश्चेत् पूर्णचन्द्ररसो भवति । कुसुमास्त्रस्य कामस्य रहस्य गोप्यास्त्र-
मित्यर्थः, हर्षजननात् । शृङ्गारस्य अधिदेवतम् अधिष्ठात्री देवता, सम्भोगशक्ते
रत्युत्कर्षजननादित्यर्थः । सुदृशा वराङ्गनाना कार्मणं सन्ततन्तादियोजनेन
वशीकरणवत् वशीकरणमित्यर्थः । रसत्रयमिदं कामदेव मदनसुन्दर पूर्णचन्द्राख्यं
रसत्रयम् ॥ २१२२ ॥

मदनसुन्दरसे—मासार्द्धमात्रं पञ्चदशदिनानि, “मासार्द्धमात्रम्” इति कस्यचित्
पाठः । हरजं पारदम् । मोचस्य रसेन शाखलीमूलरसेन, न तु मोचरसेन,
तन्तान्तरोक्तयोगेन सह सादृश्यदर्शनात् । तेन रसेन मोचस्य रसेन । त्रिःसप्तसङ्ख्यानि
दिनानि एकविंशतिदिनानि । तत्सन्धितं रससन्धितम् । विभाव्य तेनैव गोघृतमैव
भावयित्वा । युञ्ज्यात् तादृशं रस गन्धश्च ऐक्यं मेलयेत् । काचस्थयो काचकूपिका-
स्थितयो तयो रसगन्धयोः, सावानिति शेषः । नागलतादलेन ताम्बूलीपत्ररसेन ।
कदलीफलमित्यत्र खादेदिति शेषः । तत् औषधसेवनानन्तरं सेवितं कदलीफल-

मदनं मदयन्मदमुज्ज्वलयन् प्रमदानिवहानतिविह्वलयन् ।

सुरतैः सुखदेगतविचित्रनैभेवसारजुषामयमेव सुहृत् ॥२५॥

अथ कुसुमायुष ।—

सूतस्य द्विपल चतुष्पलमिता गन्धो मृतं काञ्चनं

पादन्यूनपल सुवर्णविमला-ताप्यं रसेनोन्मितम् ।

लोहं कान्तमलस्तथाऽसितघन कर्षान्मितावेकशो

हन्तव्यं दरदेन लोहमखिलं चूर्णं ततो मर्दितम् ॥२६॥

नित्यर्थः, यद्वा—तदिति स इत्यर्थे अथवा, स रस इत्यर्थे, मदनं मदयन् लतेजयन्, मट हर्षम्, उज्ज्वलयन् वज्रयन् । गतविचित्रनैः क्षब्धगुणैरित्यर्थः । भवसारजुषा भवे ससारे सार रत्नभूत कामिनीरूप वस्तु इत्यर्थः, यद्वा—सार श्रेष्ठ कामसुखमित्यर्थः, जुषन्ते सेवन्ते ये तेषाम् । अयमर्थः,—अनियतमानं पारदं शालालीरसेन पचमेकं मर्दयेत्, मर्दयेच्च पृथग्भाजने गन्धकमपि पारदतुल्यं एकविंशतिवासराणि तेनैव रसेन, ततस्तु वस्त्रेणावेष्ट्य यामद्वयं घृतेन पचेत्, अवतार्य च यामद्वयानन्तरं तेनैव घृतेन पुनः सप्ताहं भावयेत्, ततः शुष्कीकृतं तं गन्धकं रसेन मेलयित्वा मर्दयेत् काचकूप्यां स्थापयेच्च । अथ निशि तात्नूनपवरसेन सह तस्य साजा पीला पक्कदलीफलं सदुग्धमनुपिवेदिति । रसरत्नाकरे यागोऽयं पूर्णेन्दुरसनाम्ना किञ्चित् विभिन्नपाठः तथा पठितः, यथा—“शालालीत्यद्रवेर्मर्दयं पलैकशुद्धसूतकम् । पृथक् खल्ले त्रिसप्ताहं तद्द्रवेर्मर्दयं गन्धकम् ॥ एकौकृत्य घृते सार्द्धं मदयेत्तच्च गोलकम् । यामद्वयं पचेद्विज्यं वस्त्रे बद्धा तु पाचयेत् ॥ दिनैकं शालालीद्रावे, पिण्डं यामद्वयं पचेत् । मर्दयित्वा पुनः पिण्डं नागवल्लीं च वेष्टयेत् ॥ निक्षिप्य काचकूप्याञ्च द्रवं दत्त्वा तु शोणलम् । पलैकपरिमाणन्तु पचेत् यामद्वयं ततः ॥ बालुकायन्त मध्ये तु द्रवे जीर्णे समुद्धरेत् । द्विगुणं भक्षयेत् प्रातः नागवल्लीदलान्तरं ॥ सुषलीं ससितां क्षीरैः पलैकं पाययेदनु । रसः, पूर्णेन्दुनामायं सम्यग्बोध्यं करो भवेत् ॥ कामिनीनां सहस्रैकं नरं कामयते ध्रुवम् ॥” इति । मदनं काममपि मुदा हर्षेण हृषजननेन मदयति एतद्रससेवनेन उन्मत्तवत् करोतीति मदनमुन्मत्तं, मदयतेः क्तिप्, तथाभूतः रसः ॥ २३—२५ ॥

कुसुमायुषे—पादन्यूनपलमिति वाक्यं नृतं काञ्चनमित्यनेन सम्बध्यते, पादन्यूनपलं कर्षवयम् । सुवर्णविमलाताप्यं सुवर्णं गौरिकं, विमला रौप्यमाजिकं ताप्यं सुवर्णं

मूषायां विगतावृतौ सिकतया यन्त्रे कृते स्थापयेत्
 ब्राह्मोवारि दिन निधेहि तदनु प्रत्येकमेकाक्षरहम् ।
 वासाकुञ्जरशुण्डिका त्रिकटुकं मेघौ च निर्गुण्डिका
 तालो कुञ्जरशुण्डिका हुतवहस्तोयानि दत्त्वा पचेत् ॥२७॥
 ततस्त निखिलाभोभिर्विमर्द्य पुटयेत्तु ।
 निर्यासे शाल्मलैर्ग्राह्यो वल्लवयमितो रसः ॥
 बलोपलितनाशाय त्रिमासं मधुराशनः ॥२८॥
 सुरतेषु सुनाचनाशतैर्गतवीर्य्यचवनैर्मनो यदि ।
 तदमुं रसमाश्रयाऽऽश्रयं कुसुमास्त्रस्य चिराय धन्विनः ॥२९॥
 यदि सन्ति सहस्रशः स्त्रियश्चतुराश्लेषमनोहराः प्रसन्नाः ।
 सुकवेरिव गुम्फना गिरां सुरसोऽनेन युवा रसेन भूयात् ॥३०॥

माक्षिक रसेनीमित प्रत्येक द्विपलम् । लौह कान्तमल, मण्डूर अक्षितघन कणाभम् ;
 “अक्षितघनम्” इत्यत्र “क्षितघनम्” इति पाठ न मनोरम, श्वेताभस्य रसादिकर्मणि
 अप्राशस्त्यात्, कर्षोन्मिषावेकश एकश लौहादिवयाणा प्रत्येकश कर्षोन्मितौ द्विकर्ष-
 मित्यर्थः । इत्यव्य दरदेन लौह द्वादशाशहिङ्गुलेन सह लौह मर्दयित्वा मारयितव्यं,
 तादृशञ्च लौह योगेऽस्मिन् प्रयोग्यम् । दरदेन सह लौहमारणे शार्ङ्गधरवचन यथा
 —“क्षिपेद्वा द्वादशाशेन दरद तीक्ष्णचूर्णत । मर्दयेत् कन्धकाद्रावेयामयुष्म तत-
 पठेत् ॥ एवं सप्तपुटैर्मृत्यु लौहचूर्णमवाप्नुयान् ॥” इति । मूषाया विगतावृतौ
 निरावरण्याया मूषायाम् । सिकतया कृते यन्त्रे बालकायन्त्रे । तदनु प्रत्येकमेकाक्षरह
 ब्राह्मरीरसे दिनमेक पाकानन्तर वक्ष्यमाणात् एकैकस्मात् द्रव्यात् गृह्यते तोये दिनचय
 निधेहीत्यर्थः । प्रत्येकमेकादित्यक्त, तदेव विशिष्याह, वासेति ।—कुञ्जरशुण्डिका
 हस्तिकन्द, हस्त्यालुक् इत्यर्थः । “कुञ्जरशुण्डिका” इत्यत्र “कुञ्जरशुण्डिका” इति पाठे
 —कुञ्जरशुण्डिका “हातिशुंडा” इति भाषा, अस्मिन् पक्षे—हस्तिशुण्डीरसेन वारद्वयं
 पचेत् । “कुञ्जरपिप्पली” इति क्वचित् पाठः । मेघौ मेघशङ्खौ, “मेघौ” इत्यत्र
 “मेघौ” इति पाठान्तरम् । “मेघौ च” इत्यत्र “लोघ्राद्रं” इति क्वचित् पाठः । ताली
 तालमूली । हुतवह चित्रक, एषा तोयानि रसान् काथान् वा । ततस्त बालुका-
 यन्त्रे पक्व त रस निखिलाभोभि वासादीना सुर्वेषा मिलितरसे । निर्यासेति ।—

अथ सूतेन्द ।—

मुक्ताफलं प्रवालञ्च सुवर्णं रौप्यमेव च ।
 रस गन्धञ्च तत् सर्वं तोलैकैक प्रकल्पयेत् ॥३१॥
 रक्तोत्पलैः पत्ररसेर्मर्दयेत्तत्तलीकृते ।
 मर्दयेत्तत् पुनर्दत्त्वा गन्ध माषचतुष्टयम् ॥३२॥
 तन्मध्ये गन्धक दत्त्वा मर्दयेत्तदनन्तरम् ।
 भीक्ष्या काचघटीमध्ये सन्निरुध्य प्रयत्नतः ॥३३॥
 बालुकायन्त्रमध्यस्था कृत्वा काचघटीं ततः ।
 पाकस्तत्र तथा कार्थ्यो भवेद्दयामत्रयं यथा ॥३४॥
 काचपात्र समाकर्षेत् सिद्धं सूतं ततः परम् ।
 भक्षयेद्रक्तिकाः पञ्च रोगैराक्रान्तपुद्गलः ॥३५॥
 भोजन पूर्वरोगीकृतं यत्नतः कारयेद्भिषक् ।
 दुर्बलं वपुस्त्यर्थं बलयुक्तं करोत्यसौ ॥३६॥

पुटानन्तरं त्रिवङ्गनौषधं शाल्मलीमूलरसेन नासदयं खादेत् । सुकवेरिति ।—सुकवेः गिरा वाचा गुम्फना गन्धना इव रचना इव इत्यर्थः, सुकवे रचना यथा सुरसा, तथा अनेन रसेन युवा सुरसो भूयात् इति निष्कर्षः ॥ २६—३० ॥

सूतेन्द्रे—तत्तलीकृते पत्तलीकृते, पत्तलीभूते सतीत्यर्थः । “तत्तलीकृते” इत्यत्र “पत्तलीकृतम्” इति पाठे—आर्द्रोभूतं यथा स्यात् तथा मर्दयेदित्यर्थः । मर्दयेत्तत् पुनरिति ।—रक्तोत्पलपत्ररसे मुक्ताफलादिकं मर्दयित्वा माषचतुष्टयं गन्धञ्च तत्र दत्त्वा रक्तोत्पलपत्ररसेरेव पुनर्मर्दयेत्, ततः पुनरपि माषचतुष्टयं गन्धं तन्मध्ये दत्त्वा मर्दयेत् । भीक्ष्या भौक्षणयोग्या देया इत्यर्थः, काचघटीमध्ये स्थाप्या इति निष्कर्षः, “नीक्ष्या” इत्यत्र “वीक्ष्या” “क्षिप्वा” वा इति पाठकल्पना सुगमार्थाः, काचघटीमध्ये प्रयत्नतः सन्निरुध्य सा काचघटी वीक्ष्या औषधं यथायथं विन्यस्तं न वा काचघटी अविकृते-वाप्ति न वा इत्यादिपरौषधार्थं सामहितं दर्शनीया इत्यर्थः । क्षिप्वा इति पाठपक्षे—काचघटीमध्ये औषधं क्षिप्वा । रोगैराक्रान्तपुद्गलं रोगैराक्रान्तं पुद्गलं शरीरं यस्य स, “पुद्गलः” इत्यत्र “युद्गलः” “युग्मलः” इति पाठान्तरद्वयम् । “पूर्वरोगीकृतम्” इत्यत्र “पूर्वयोगीकृतम्” इति पाठकल्पना साधीयसी, पूर्वयोगीकृतं कुसुमायुधाक्तं मधुराशनी

शुक्रवृद्धिं करोत्येष ध्वजभङ्गञ्च नाशयेत् ।
 मासेनैकेन सूतेन्द्रो रागनाशाय कल्पते ॥३७॥
 शालयो मुद्गयुक्ताश्च गांधूमा भोजने हिताः ।
 घृत गव्य तथा क्षीर स्निग्ध पथ्य प्रयोजयेत् ॥
 पारावतस्य मांसञ्च तित्तिरेर्लावकस्य च ॥३८॥

अथ कार्श्यहरयोग ।—

शुद्धं सूतं वाजिगन्धाम् यष्टीं पक्तां दुग्ध तच्च कार्श्यं ददौत ॥३९॥

अथ कार्श्यहरयोगवयम् ।—

एवञ्चाप्यं वापयित्वा च दद्यात् यज्ञा यष्टि मागधीं वाजिगन्धाम् ।
 मध्वाज्याभ्या शाला जीसखयुक्ता शम्बूकैर्वा भर्जितैर्वाप्यभिश्चैः ॥

॥४०॥

भवेदित्यर्थः । योगोऽथ रसरत्नाकरे किञ्चित् परिवर्त्तिताकारेण अभिनवकामदेव-
 रसनाक्षा पठित , तथा च—“सुक्ताफल प्रवानञ्च सुवर्णं रौप्यमेव च । तोलकैक
 समादात् पृथक् गन्धं कृतयो ॥ रक्ताल्पलदलाभ्याभिमर्दयेद्विवस्वयम् । मर्दयित्वा
 पुनर्देयं गन्धं माषचतुष्टयम् ॥ तस्यैव पवतीयेन पुनर्दत्त्वा च गन्धकम् । शङ्खित्याद्यापि
 तोयेन रुद्धा काचघटे दृढे ॥ ततस्तु बालुकायन्त्रे पचेत् यामवय ततः । काचकूप्या
 खमाक्तस्य सिद्धसूतमतः परम् ॥ खादितुं रक्तीका पञ्च रोगैराक्तान्सानय । भोजनं
 पूर्ववद्देयं यत्नतः सततं भिषक् ॥ दुर्बलं वपुस्तथै मल्लवत् जायते वृषाम् । मासेनैकेन
 सूतेन्द्र पित्तजान्नाशयेद्गदान् ॥” इति ॥ ३१—३८ ॥

कार्श्यहरयोगे—शुद्धं सूतं शोधनमाराणादिकर्मणा विशुद्धं पारदं, रससिन्दूर-
 मित्यर्थः । आवत्तितदग्रे सूतादिकं दत्त्वा मोदकवत् पचेदिति ॥ ३९ ॥

कार्श्यहरयोगवये—आप्यं कुष्ठम्, “आप्यम्” इत्येव “वाप्यम्” इति पाठान्तरम्,
 वापयित्वा प्रक्षिप्य दुग्धे इति शेषः । पूर्वयोगोक्तदिशा आवत्तितदग्रे कुष्ठचूर्णं
 प्रक्षिप्य बालोद्या च दद्यादित्येका योगः । यष्टीत्यादिद्वितीययोगे—मागधी पिप्पली,
 यष्ट्यादिवशाणां चूर्णे घृतमधुशालमलामूलरसैः मशोज्यं दद्यादिति । शम्बूकैरित्यादि-
 त्तृतीययोगे—वा अथवा यष्ट्यादिवयं भर्जिते वाप्यभिश्चैः कुष्ठभिश्चैः शम्बूकमाषैः सह
 दद्यादिति ॥ ४० ॥

अथ मदनकामदेव ।—

गोलं गन्धकसूतयोस्त्रिकटुककायेन बद्धाऽथ भू-
 कुष्माण्डान्तरवास्थितं विपिहितं तेनैव लिखीपरि ।
 माषैर्द्वैद्गुलमाज्यपक्वमथ तत् कुष्माण्डमध्याद्वरेत्
 तच्चूर्णं लवसस्मिन् सुरक्तता-चूर्णस्य मुष्टिद्वयम् ॥४१॥
 जया शतावरो कृष्णा कपिकच्छफल तिलाः ।
 प्रत्येक पलसम्माना यवाः पञ्चपलान्मिताः ॥४२॥
 तावन्मोचफल द्वे च यष्टी मुष्टिद्वयं शुभा ।
 निक्षिप्य सप्त सप्तात्र भावना क्रामशश्चरेत् ॥४३॥
 महाबलावलानाग-बलाभिर्द्राक्ष्याऽपि च ।
 कृष्णाधात्रीक्षुभिश्चापि दन्तपात्रे निवेश्य च ॥४४॥
 मत्स्यगुण्डिकायुतं वल्ल-द्वयमान भजेन्निशि ।
 अनुपानमिह प्रोक्तं धारोष्ण सुरभेः पयः ॥४५॥
 दोषमार्त्तज्ज हत्वा कुर्याद्दोष्यप्रवर्द्धनम् ।
 ध्व गोत्साह तथा स्त्रीषु वाजीकरणमुत्तमम् ॥४६॥

मदनकामदेव—विपिहितं तेनैव भूमिकुष्माण्डखण्डेनैव आच्छादितम् । लव-
 सस्मिन् पादपिम्बे, तच्च पलद्वयमपेक्ष्य बोद्धव्यम् । “लव” इत्यत्र “पल” इति कचित्
 पाठः । सुरक्तताचूर्णस्य गुडूचीचूर्णस्य मुष्टिद्वयं पलद्वयम् । जया विजया ।
 तावन्मोचफलं रक्षाफलमपि पञ्चपलान्मितमित्यर्थः । द्वे च यष्टी यष्टिमधुन-
 पलद्वयम्, “द्वे” इत्यत्र “द्वौ” इति पाठः न सम्यक्, पलशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् ।
 मुष्टिद्वयं शुभा वशलोचनायां पलद्वयम् । सप्तेति ।—वर्त्यमाणमहाबलादीनां समानां
 द्रव्याणां प्रत्येकेन सप्त भावना दद्यात्, तत्र महाबला अतिबला श्वेतबला इत्यर्थः ।
 बला पोतपुष्यबला । नागबला गौरक्षतण्डुला । दन्तपात्रे गजदन्तनिर्मिते भाजने ।
 सुरभेः पयः गोदुग्धम् । अत्रमर्थः,—कज्जली त्रिकटुकाद्येन मर्दयित्वा गोलक-
 कथ्यात्, तत् तङ्गुलकं भूमिकुष्माण्डोदरे संस्थाप्य क्षिदमुखं भूमिकुष्माण्डखण्डेनैव
 पिषाद्य च पिष्टमापकत्वेन द्वाङ्गुलीवर्धे लिप्स्येत्, अथ तत् पिण्डं घृते पचेत्,
 ग्रीतीभृतञ्च कुष्माण्डमध्यस्थितं कज्जलीगोलकं तं बहिष्कृत्य विचूर्ण्य च पलाङ्गः

अल मलयवायुना कुमुदवाग्धवेनाप्यन
मधुव्रतसुखायिनः कलितपञ्चमा के पिकाः १ ।
अतो भज विशङ्कित रतिसरोजिनीभास्करं
मनोजपरिदैवत मदनकामदेव रसम् ॥४७॥

अथ कामधेन ।—

हेमाभ्रसत्त्वकान्ताकाः प्रत्येकं पलमात्रकाः ।
एकत्र द्राविता सर्वे कर्षभूनागसत्त्वकाः ॥४८॥
पलविश्रुतिसूतेन तैश्च पिष्टि प्रकल्पयेत् ।
शतधा पातयेत् सूत पिष्टिं कृत्वा पुनश्च तैः ॥४९॥
शिष्ट द्विपलिक सूत सव्यासाद्भस्मत नयेत् ।
भस्मीभूते रसे तस्मिन् शिष्टे चैकपले ततः ॥५०॥
वज्र निष्कमितञ्चाभ्र-सत्त्व षट्पलिकं क्षिपेत् ।
द्विपलं गन्धक शुद्ध द्विदिनं मर्दयेत्ततः ॥५१॥
तत् सर्वं लोहजे पात्रे क्षिप्त्वा च मृदुवह्निना ।
शास्त्रलोमूलज काथ चत्वारिंशत्पलोन्मितम् ॥५२॥
जारयेद्भस्मराजस्य दत्त्वा दत्त्वाऽल्पमल्पकम् ।
स्वाङ्गशोतं रसं हत्वा सुगाढं परिमर्दयेत् ॥५३॥

प्रमाणं गृह्णीयात्, ततः गुडूचीचूर्णादिकं यथोक्तमानं तत्र निक्षिप्य महाबलादीनां
यथाभाग्यं रसेन काथेन वा सप्त सप्त वारान् भावयित्वा गजदन्तमये भाजने
स्थापयेदिति ॥ ४१—४७ ॥

कामधेनौ—कान्त कान्तलौहम् । अर्कं ताम्रम् । कर्षेति ।—कर्षं कर्षप्रमाणं
भूनागसत्त्व सौमजसत्त्व यत्र तादृशा, हेमाभ्रसत्त्वकान्ताका इत्यस्य विशेषणम् ।
तै हेमादिभिः भूनागसत्त्वान्ते । शिष्टम् अवशिष्टं, शतधा पातनेन यदा पलद्वयसूत
अवशिष्टं स्यात् तदा इत्यर्थः, सव्यासात् “रसस्यौषधयुक्तस्य भाण्डकृदस्य यज्ञतः ।
सदाग्निपुतचुह्नन्त क्षेप सव्यास उच्यते ॥” इत्यष्टमाध्यायोक्तलक्षणक क्रियाविशेष-
माश्रित्य, उक्तदिशा अवशिष्टं द्विपलं सूतं भाण्डमध्ये निरुध्य पुटविशेषेण दग्ध्वा
इत्यर्थः । भस्मीभूते इति ।—भस्मावशिष्टे पलैके तस्मिन् रसे । हत्वा आहृत्य,

नालीपातेन तत् क्वाथ रजोदग्ध प्रदापयेत् ।

ततः करण्डके क्षिप्त्वा यत्नेन स्थापयेत् खलु ॥५४॥

सोऽयं गुञ्जामितघृतयुतः सेवितो हन्ति रोगा-

स्तत्तद्दोषप्रभवकुटिलान् दुःखसाध्यान् समस्तान् ।

दद्याद्दीप्ति जठरशिखिनः स्त्रीशतं सेवयेत्,

स्यैर्यं कुर्यादपि च वपुषो नामतः कामधेनुः ॥५५॥

अथ महाश्वसत्त्वम् ।—

क्षणाभ्रकस्य धान्याभ्रं कृत्वा भृङ्गाश्विनि क्षिपेत् ।

तस्मिंश्च तुल्यकं देयं सूक्ष्मं ताप्यभवं रजः ॥५६॥

टङ्कणचूर्णाग्निना भृष्टं तावदेव विनिक्षिपेत् ।

क्वागास्थिसम्भव चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ॥५७॥

रसभस्माष्टमांशञ्च गुडगुञ्जापुरस्तथा ।

पञ्चाजेन विनिष्पिष्य गोलौकृत्य विशोष्य च ॥५८॥

ततो नूतनभाण्डस्य जलघृष्टेन पाण्डुरा ।

सङ्गृह्य इत्यर्थः । चत्वारिंशत्यलीम्बितं शाल्वलीमूलक्वाथम् अल्पमल्पं दत्त्वा दत्त्वा इत्युक्तम्, इदानीं तद्दानप्रकारमाह, नालीति ।—रजोदग्धं पाककाले औषधचूर्णं यथा सम्यक् दग्धं स्यात्, नातिदग्धं न वा ह्रीनदग्धं स्यादित्यर्थः, तथा तत् क्वाथं शाल्वलीमूलजं क्वाथं, नालीपातेन नाल्या नाडीकया, नलिकया इत्यर्थः, पातेन पातनेन प्रदापयेत्, पाककाले शाल्वलीक्वाथं वशादिर्नालिकया अल्पाल्पं कृत्वा तथा दातव्यं, यथा औषधं सम्यक् पक्वं भवेत् इत्यर्थः । करण्डके रौप्यादिभाजने । जठरशिखिनं जाठराग्ने ॥ ४८—५५ ॥

महाश्वसत्त्वे—ताप्यभवं रजः स्वर्णमालिकभक्षः । तावदेव अश्वकतुल्यसेव, अथ अभादीनां चतुर्णां तुल्यभागत्वम् । क्वागिति ।—क्वागास्थिचूर्णम् अश्वपादिकम्, “क्वागास्थिसम्भव चूर्णम्” इत्यत्र “क्वागविष्टाभव चूर्णम्” इति क्वचित् पाठः । रसेति ।—रससिन्दूरस्य तथा गुडगुञ्जाफलगुग्गुलूनां प्रत्येकं अंशं अष्टमांशत्वम् । पञ्चाजेन क्वागमूत्रपुरीषदधिदुग्धघृतेन पञ्चविधेन, “पञ्चाजेन” इत्यत्र “पञ्चाज्येन” इति

विलिप्य वटिका सर्वा हरेत् सर्वं पुरोक्तवत् ॥
महाभ्रमस्त्वमेतत् स्यादेकमप्यखिलार्तिनुत् ॥६८॥

अथ उमापति ।—

त्रिफलाकथितैः सार्द्धं पुटितञ्च शतावधि ।
इत्थं महाभ्रमस्त्वं तन्मृतं शाणचतुष्टयम् ॥६९॥
एकशाणमित सम्यग्रसराजस्य भस्म च ।
एकशाणमित गन्ध त्रिफला च त्रिशाणिका ॥६९॥
कान्तपात्रे क्षिपेदेतत् सर्वं घृतसितायुतम् ।
मर्दयेदतियत्नेन यावत् स्यात् प्रहराष्टकम् ॥
तत् कल्कं निक्षिपेत् कान्त-लोहजातकरण्डके ॥६९॥
संसिद्धोऽयमुमापतिर्वररसो गुञ्जामितः सेवितो
भासेनैव महामयान् प्रशमयेत् पथ्यादियुक्तिं विना ।
नित्यं क्षीरघृताशनेन च पुनः ससेवितो नाशये-
दब्देनैव जरा बलीपलितकैर्दद्याच्छताब्द वयः ॥६९॥
उमापती रसः सोऽयमुमापतिरिवापरः ॥६९॥

पाठेऽपि स एवायं । हरेत् सर्वं पुरोक्तवत् पूर्वोक्ताभ्रमस्त्वनिष्काशनविधिना सर्वं
हरेत् वटिकाभ्यः सत्त्वमाहरेदित्यर्थः । अयमाशयः,—धान्याभोक्त कृष्णाभचूर्णं शृङ्ग-
राजरसे मज्जनयोग्ये निक्षिप्य स्थापयेत्, तत्र च तुल्यादिद्रव्यम् अभ्रतुल्यं क्षान्नाम्बि-
चूर्णमभ्रपाद, रसभस्मादीनां चतुर्णामष्टमांशञ्च निक्षिप्य तावन्मर्दयेत्, यावत्
रसशोषणं स्यात्, तत आजपञ्चकेन निक्षिप्य क्षुद्राकृतौ वटिका कृत्वा शोषयेत्,
अनन्तरं नूतनभाण्डकेन जलेन घृष्ट्वा तज्जेन पाण्डुवर्णकलकेन वा वटिका-
निष्पेत्, अथ सत्त्वनिष्काशनविधिना ताभ्यः सत्त्वं सङ्गृह्य सर्वरोगेषु योजये-
दिति ॥ ५६—५८ ॥

उमापती—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण निष्पादितं महाभ्रमस्त्वं तदाख्यभ्रमजं त्रिफला-
कथिते त्रिफलाकाद्यैः सार्द्धं मर्दयित्वा शतावधि शतवारपर्यन्तं पुटितं, कुर्यादिति
शेषः, मृतं पुटितं तत् महाभ्रमस्त्वं शाणचतुष्टयं कषमेकम् । जरा बलीपलितकैः
बलीपलितकैः सह जरा नाशयेदित्यन्वयः ॥ ६९—६९ ॥

अथ महाकनकसुन्दर । —

कान्तकाञ्चनगन्धाश्म-जारितं मारितं रसम् ।
 चतुर्निष्कमितच्चाथ स्वर्णं निष्कमितं मतम् ॥६५॥
 निक्षिप्य कान्तपात्रे तु पञ्चाशन्निष्कसम्मितम् ।
 जारयेद्गन्धकं शुद्ध-गन्धेन वडवाग्निना ॥६६॥
 निष्कतुल्यमिदं चूर्णं श्लक्ष्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
 निक्षिपेत् मधुसम्पूर्णं घृतसुस्निग्धभाण्डके ॥६७॥
 अमुनैव प्रकारेण पथ्याना षष्टिसयुतम् ।
 त्रिशत साधयेत् यत्नात् शास्त्रदृष्टविधानतः ॥६८॥
 त्रिधा विभज्य तत्रैकां समादाय हरीतकीम् ।
 एकपादं दिनाभ्याञ्च द्वितीय दिवसैस्त्रिभिः ॥६९॥
 तृतीयञ्च ततः पादं चतुर्भिर्दिवसैर्भजेत् ।
 एकैकाञ्च ततः पथ्यां भजेदावत्सर नरः ॥७०॥

महाकनकसुन्दरे—कान्त कान्तलौह, गन्धाश्म गन्धक, कान्तादिभि विभि सह
 रस मदयित्वा मारयेदित्यथ । चतुर्निष्कमितमिति पद मारित रसमित्यनेन सम्बध्यते,
 तथाविध मारित रस चतुर्निष्कमितं गृह्णीयात् । “मतम्” इत्यत्र “स्वतम्” इति क्वचित्
 पाठ । निक्षिप्येति ।—पञ्चाशन्निष्कप्रमाण गन्धक कान्तलौहपात्रे सस्याप्य वडवाग्निना
 तत्राग्न्या इत्यथ, “वदराग्निना” इति क्वचित् पाठ, जारयेत्, ततः शुद्धगन्धेन
 तथा मारितगन्धकेन सह, “शुद्धगन्धेन” इत्यत्र “शुद्धगन्धेन” इति क्वचित् पाठ ।
 निष्कतुल्यमिदं चूर्णं रसचूर्णं स्वर्णचूर्णञ्च, शुद्धगन्धेन सह मिश्रितात् स्वर्णपारदात्
 निष्कतुल्य श्लक्ष्णीकृत्य सूक्ष्मचूर्णं कृत्वा घृतभाविने मधुपूर्णं भाण्डे स्थापयेत् । अमुनैव
 प्रकारेण घृतभाविने तस्मिन्नेव मधुपूर्णं भाण्डे निक्षिपेत्तस्य, पथ्याना षष्टिसयुत
 त्रिशत षष्ठ्यधिकशतत्रय हरीतकीगुडक साधयेत् वल्यमानायाधिसमूहहरणोपयोगिता-
 मापादयेदित्यथ, यथा भाण्डस्थचूर्णानि हरीतकीभि सह मिश्रता यान्ति तथा कुर्व्या-
 दित्याशय । शास्त्रदृष्टविधानतः यथाशास्त्रम् । त्रिधेति ।—एका हरीतकी समादाय
 त्रिधा विभज्य इत्यन्वयः । एकपादमिति ।—भागवये विभक्त्यस्य तस्य हरीतकीगुडकस्य
 एकभागं दिवसत्रयेण, अपरभागं दिवसत्रयेण, शेषां दिवसचतुष्टयेण खादेत्, एवं

जीवेद्वर्षशतं साग्रं बलीपलितवर्जितः ।
 सर्वव्याधिर्वनिर्मुक्तो नित्यं स्तोशतसेवितः ॥ ७१ ॥
 बलवान् वीर्यवाञ्छैव पूर्णसर्वेन्द्रियोदयः ।
 जायते नात्र सन्देह आञ्जयेयं पारमेश्वरी ॥ ७२ ॥
 हन्यादक्षिगदांश्च कुष्ठमखिल मासान्तमासेवितः
 पाण्डुश्च ग्रहणीं प्रमेहगुदजान् गुल्माश्च शूलामयान् ।
 स्थूलत्वञ्च तथा महाऽग्निमदन रोगास्तथैवापरान्
 क्षुर्याद्द्वीपनपाचन खलु नृणां भाव्यामयारोधनम् ॥ ७३ ॥
 अयं रसायनो दिव्यो महाकनकसुन्दरः ॥ ७४ ॥

अथ अमृताणव ।—

कृत्वा कण्टकवेध्यानि पलस्वर्णदलान्यथ ।
 अष्टाशरसलितानि निक्षिपेदुपले त्रयहम् ॥ ७५ ॥
 हिङ्गुहिङ्गुलगन्धाश्म-ताप्यनीलाञ्जनैः समैः ।
 कृत चूर्णमधश्चोर्द्ध्वं पत्राणां विनिधाय च ॥ ७६ ॥
 शतवारं पुटेत् सम्यक् निरुत्य भस्म जायते ।
 तद्भस्मद्विगुणं सूत तस्माद्विगुणहिङ्गुलः ॥ ७७ ॥
 तस्माच्च द्विगुणं ताप्य सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य निरन्तरदिनद्वयम् ॥ ७८ ॥
 तुषैः पुटत्रयं दद्यात् गोकरीषैः पुटत्रयम् ।
 पुटानि दश विंशत्या छगणानां प्रकल्पयेत् ॥ ७९ ॥

नवदिवससेवनानन्तरं प्रत्यहमेका हरीतकी सवत्सरं यावत् सेवित । भाव्यामयारोधनम्
 अनागतावाधप्रतिषेधनं, रोगाक्रमणशङ्कानिवारकमित्यर्थः ॥ ६५—७४ ॥

अमृताणवे—अष्टाशरसलितानि स्वर्णपलापेक्षया अष्टमाशपारदयुतानि, निक्षिपे-
 दुपले त्रयहं खल्लशिलायां दिवसत्रयं मर्दयेत् । समैः प्रत्येकं स्वर्णपलतुल्ये । पत्राणां
 स्वर्णपत्राणामित्यर्थः । तस्मात् सूतात् । तस्माच्च हिङ्गुलाच्च । “द्विगुणम्” इत्यत्र
 “त्रिगुणम्” इति पाठान्तरम् । विंशत्या छगणानां विंशतिसङ्ग्रहकवनीपत्रे, १

त्रिशङ्खिच्छगणैर्दद्यात् पुटानामथ विंशतिम् ।

तस्मिन् वैक्रान्तजं भस्म क्षिपेत्तत्पादमात्रया ॥८०॥

सर्वमेकत्र सञ्चर्य भृङ्गराजनिजद्रवैः ।

भावयेत् सप्तवाराणि मिथ्येत्येवमयं रत्नम् ॥

श्रीमता नन्दिना प्रोक्तो रत्नोऽयममृतार्णवः ॥८१॥

गुञ्जावीजमिनः मिताष्टतकणा-संयोजितः सेवितः

कुर्व्यात् द्रव्यमनेकशो वरदध्मन्तोषमम्पोषणः ।

यक्ष्मव्याधिविधूननो गरगरः पर्याप्तदोषानलो

मूलव्याधिनिवारणः किमपरः सर्वाभयध्वमनः ॥८२॥

रत्नापक्वफलं घृत दधि पयः क्षैरेयकं मण्डका

बालं तालफलं मिता च पल्लव सन्तानिका मोदकाः ।

खर्जूरं वरपानकञ्च वटकाः पुण्ड्रैक्ष्वरः सारस

गुर्वन्नं पनसं तथा शिखरिणी पथ्य रसेऽस्मिन्मृतम् ॥८३॥

अथ मदनसञ्जीवनः ।—

त्रिपलं पारदं शुङ्गं गन्धकञ्च चतुष्पलम् ।

मृतमभ्रकमस्त्वञ्च स्वर्णं कान्तञ्च कार्ष्णिकम् ॥८४॥

तत्पादमात्रया मिलितौषधचतुर्थांशेन । गरगरं विषदोषापह इत्यर्थः, “गरगर” इति क्वचित् पाठः । मूलव्याधिनिवारणं शिरोरोगविनाशनं अश्लीरोगविनाशनी वा । क्षैरेयकं दुग्धशतभज्यम् । मण्डका “बारिणा कोमला कृत्वा समितां साधु मन्थयेत् । हस्तचालनया तस्या लीप्सुं सम्यक् प्रसारयेत् ॥ अधोमुखघटस्थेता विस्तृता प्रक्षिपेत् वहि । मृदना बङ्गिना साध्यं सिद्धौ मण्डक उच्यते ॥ दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमासेन सतक्रवटकेन वा ॥” इत्युक्तलक्षणपिष्टकविशेषाः । सन्तानिका क्षीरसरः, सरकृतमिष्टान्नविशेषो वा, “सरभाजा” इति भाषा, तत्प्रकारश्च पाकराजे द्रष्टव्यः । सारस कमल, तदाख्य-पक्षिविशेषस्य मांसं वा । पनसं कण्टकौफलम् । शिखरिणी सन्तानविशेषः द्राक्षाभेदो वा ॥ ७५—८३ ॥

द्विपलं हेम विमल भूनागायाः पलत्रयम् ।
 एभि. सर्वैश्च सम्पेथ प्रकुर्यान्नष्टपिष्टिकाम् ॥८५॥
 बालुकायन्त्रविन्यस्त-लौहपात्रे क्षिपेत्तत ।
 अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं कारयेत्तदनन्तरम् ॥८६॥
 मण्डूकब्राह्मिकायाश्च मुषण्याश्चित्तकस्य च ।
 हस्तिशृण्डास्तथा कृष्ण-निर्गुण्डा गोक्षुरस्य च ॥८७॥
 रसं कुडवमानेन क्षिपेत् खल्ले मुहुर्मुहुः ।
 तत आकृष्य सम्पिथ्य मधुना सह यत्नत ॥८८॥
 मल्लमूषोदरे क्षिप्त्वा विनिरुध्य विशीष्य च ।
 दशभिश्छगणेर्देयं पुटं सम्पूज्य भैरवम् ॥
 करण्डे क्षेपयेत् पिष्ट्वा समभ्यर्चितकन्यकम् ॥८९॥
 रसं ख्यातो नान्ना भुवि मदनसञ्ज्ञो वन इति
 द्विवक्त्राभ्यां तुल्यो घृतमधुसितादुग्धसहितः ।
 निपीतः सप्ताहं प्रचुरमधुराहारसहितो
 नरं कुर्यान्नाराशतसुरतसुप्रीतहृदयम् ॥९०॥

मदनसञ्ज्ञो वने—कार्षिकमिति पदम् अस्त्रादिभिस्त्रिभिः सम्बध्यते । हेम सुवर्ण-
 माक्षिक, स्वर्णस्य प्रागुक्त्वात् हेमशब्देनात्र तत्तुल्यगुणं सुवर्णमाक्षिकं बोद्धव्यं ।
 विमलम् इति हेम इत्यस्य विशेषणं विमलं प्रशस्तमित्यर्थः । भूनागायाः सौसकस्य,
 “भूनागस्य” “भूनागस्य” इति वा पाठः साधुः, “भूनागाय” इति क्वचित् पाठः ।
 एभिः सर्वैः गन्धकादिभिः सह इत्यर्थः, सम्पेथ, पारदमिति शेषः । लौहपात्रे
 लौहखल्ले इत्यर्थः, परव खल्ले इति दर्शनात् । कारयेत् इति पदं रसमित्यने-
 नान्वीयते, मण्डूकब्राह्मिकादीनां कुडवमानेन रसं कारयेत् । मण्डूकब्राह्मिकायाः
 मण्डूकपर्णाः । मुषण्याः तालमूल्याः । क्षिपेत् खल्ले मुहुर्मुहुः तं रसं
 बालुकायन्त्रोपरिस्थलौहपात्रे अल्पमल्पं कृत्वा मुहुर्मुहुः क्षिपेदित्यर्थः । ततः
 आकृष्य कृत्स्ने एव रसे क्षयिते खल्लात् अवतार्य इत्यर्थः । मल्लमूषोदरे “निर्दिष्टा
 मल्लमूषा या मल्लद्वितयसम्पुटात् । परंपर्यादिरसादीनां खेदनाय प्रकीर्तिता ॥”

हृन्वादुन्मादमुग्र क्षयगदमरुचिं कामलामल्लपित्त
 सर्वान् पित्तोत्थरोगान् रुधिरभवगटान् रक्तपित्तज्वरांश्च ।
 रक्तार्शः पित्तगुल्मं सततमतिमहाऽऽनाहमन्तर्विदाहं
 पाण्डुं मेहाश्च मोहं प्रदरगदमपि स्त्रीजनस्थोग्रमाशु ॥८१॥

अथ सदनमोदक ।—

त्रैलोक्यविजयापत्रं घृततनाऽऽभर्जितं कियत् ।
 त्रिकटुत्रिफलासुस्ता-कुष्ठसैन्धवधान्यकम् ॥८२॥
 शटीतालीशपत्रञ्च कटुफलं नागकेशरम् ।
 अजमोदा यमानौ च यष्टौमधुकमेव च ॥८३॥
 मेथी जीरकयुग्मञ्च सवीजं भर्जितं तथा ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेवं तदौषधम् ॥८४॥
 तावत्येव सिता ग्राह्या यावत्याऽऽयाति बन्धनम् ।
 घृतेन मधुना युक्तं मोदकं परिकल्पयेत् ॥८५॥
 त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरेणापि वासयेत् ।
 स्थापयेत् घृतभाण्डे च श्रीमन्मदनमोदकम् ॥८६॥

इत्युक्तलक्षणकमूषाविशेषाभ्यन्तरे । समभ्यर्चितकान्यकं समभ्यर्चिता' कन्यकाः कुमार्यः,
 गौर्यादिसाहका इत्यथ, येन स ॥ ८४—८१ ॥

सदनमोदके—त्रैलोक्यविजयापत्रं शक्ताशनपत्रम् आभर्जितम् ईषज्ञर्जितम्,
 “घृततनाऽऽभर्जितं कियत्” इत्यत्र “सवीजं घृतभर्जितं” “सुक्ता” इत्यत्र “शृङ्गौ”
 तथा “सवीजं भर्जितं तथा” इत्यत्र “शृङ्गीत्वा स्वल्पभर्जितम्” इति सर्वतन्त्र-
 सम्मतानि पाठान्तराणि । जीरकयुग्मं मितकृष्णभेदेन जीरकद्वयम् । “सवीजम्”
 इति पदं “त्रैलोक्यविजयापत्रम्” इत्यनेन तथा “भर्जितम्” इति पदं “जीरक-
 युग्मम्” इत्यनेन च सम्बन्धनीयं तन्त्रान्तरदर्शनात्, तच्च प्रागेव प्रदर्शितम् ।
 तदौषधं विजयापत्रं, सर्वचूर्णसममत्रं विजयाचूर्णं ग्राह्यम् । तावतीति ।—सितायास्तु
 सावती सावा दातव्या यावत्या पिण्डाकारं भवितुमर्हति, सावा तु सा “मोदके
 विगुणो गुड” इति परिभाषानुसारेण सर्वचूर्णाद्विगुणा । घृतमधुनीस्तु युक्त्या
 किञ्चित् दातव्यम् । त्रिसुगन्धीति ।—त्रिसुगन्धि कर्पूरयो तावती सावा देया

भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वातश्लेष्मनिवारणम् ।
 कासघ्नं सर्वशूलघ्नं बलीपलितनाशनम् ॥८७॥
 आमवातविकारघ्नं सङ्ग्रहग्रहणीहरम् ।
 सदा निषेवयेद्द्विमान् रुच्यमग्निविवर्द्धनम् ॥८८॥
 ब्रह्मणः प्रमुखाच्छ्रुत्वा वासुदेवे जगत्पती ।
 एतत् कामविवृद्धार्थं नारदेन प्रकीर्तितम् ॥
 तेन लक्ष्म वरस्त्रीणां रेमे स यदुनन्दनः ॥८९॥

अथ सदनशने कर्पूरादिप्रलेपः ।—

शशिसूतकटङ्कणमागधिकं घृतशूराणमाक्षिकहेमरसम् ।
 सुनिपत्ररसप्लुतलेपवर युवतीमदपातनवश्यकरम् ॥१००॥

अथ द्रावणे सूतप्रयोगः ।—

योषागर्भरजं सूतं मधुना सह लेपयेत् ।
 अवश्यं द्रावयेन्नारीं शुष्काङ्गोपमामपि ॥१०१॥

यथा सुगन्धमात्रं स्यात्, तत्र विसुगन्धिं त्वगेलापत्रम् । “कर्पूरेणापि वासयेत्” इत्यत्र “कर्पूरेणाधिवासयेत्” इति सर्वतन्त्रसम्मतं पाठः । घृतभाण्डे घृतभाविते भाण्डे ॥ ८२—८९ ॥

कर्पूरादिप्रलेपे—शशी कर्पूरः । साक्षिकं चौद्रम् । हेमं नागकेशरं रसं वसाङ्गनं न तु हेमरसं धस्तूषपत्रस्वरसं, स्वरसार्थकरमशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् । सुनिपत्ररसप्लुतलेपवरम् अगस्त्यपत्ररसाप्लुतप्रकटप्रलेपः । “लेपवरं” तथा “वश्यकरम्” इत्यनयोः पुल्लिङ्गतां सनीचीनां, श्रेष्ठवाचिवरशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् । युवतीमदपातनं कामिनीगर्वनाशनम् ॥ १०० ॥

सूतप्रयोगे—योषागर्भरजं प्रसवकालिनी सूतं स्त्रीरक्तम्, “रजं” इत्यत्र “रसम्” इति पाठेऽपि—स एवार्थः । “योषा” इत्यत्र “घोषा” इति पाठकल्पना सुगन्धार्था, तन्त्रान्तरे तादृशयोगदर्शनात्, तथा च—“एकं साक्षिकमिन्द्रियं लेपात् कोषात्कीर्तय चूर्णम् । योषां वराङ्गपाते कुर्वते रेतस्त्रितिस्रसा ॥” इति, योषागर्भरजः योषाफलमध्यचूर्णम् ॥ १०१ ॥

अथ पुष्पधन्वा रस ।—

रश्माकन्दे हेमतारार्कपिष्टी पक्ता यन्त्रे भूधरे ता पचेत् ।
 गन्धं दत्त्वा षड्गुणाङ्ग क्रमेण पश्चात् कान्त तेन तुल्य क्रमेण ॥१०२॥
 दत्त्वा खल्ले शाल्मलीयष्टितोयैः पक्षैक तन्मर्दयेन्नागवल्गवाः ।
 नीरैर्याम पुष्पधन्वा रसः स्यात् वल्ल दद्यादस्य पूर्वोक्तयुक्त्या ॥१०३॥
 पुष्टिं वीर्यं दीपनं सोऽत्र दद्यात् हन्याद्रागान् रोगयोग्यानुपानैः ॥
 ॥१०४॥

अथ द्रावणे सिन्दूरप्रयोग ।—

सिन्दूरमधुनो लेपं लिङ्गस्य कुरुते यदि ।
 अत्यर्थं रमते नारीं द्रावयेद्दशमानयेत् ॥१०५॥

अथ रसेन्द्रचूडामणि ।—

सूतहेमभुजगाभ्रवङ्गताः कान्तताप्यविमलाः समाक्षिकाः ।
 भागवद्विमलिता विमर्दिता धूर्त्तपत्रविजयामलिलेन ॥१०६॥

पुष्पधन्वि—रश्माकन्दे कदलीकन्दरसे पक्ता खल्ले सदनेन परिणतिमाप्यमाना हेमतारार्कपिष्टी स्वर्णरजतताम्रपिष्टी, कदलीकन्दरसेन सदनात् पिण्डतया परिणत स्वणादिवयमित्यर्थः । ता पिष्टिम् । षड्गुणाङ्गे त्रिगुणम् । क्रमेण अल्पमल्प क्रत्वा । तेन तुल्य गन्धतुल्यम् । शाल्मलीयष्टितोयै शाल्मलीयष्टिमधुभ्या कृते काये । अयमर्थः,—हेमादिवय रश्माकन्दनीरे मर्दयित्वा पिष्ट कुर्यात्, तत ता भूधरे यन्त्रे पचेत्, अथ यन्त्रादाकष्य तदोषध समेन गन्धकचूर्णेन खल्ले मर्दयेत्, नि शेषं मिश्रीभूते तस्मिन् गन्धके पुनरौषधसम गन्धक दत्त्वा तथा सदयेत्, एव त्रिगुणगन्धक तत्र सम्मिश्रय गन्धकवत् लौहचूर्णमपि तथा मिश्रयेत्, अनन्तर शाल्मलीयष्टिकायेन पञ्चकाल भावयित्वा तास्त्वलीपवरसेन प्रहरमेक मर्दयित्वा च लिङ्गं स्थापयेदिति । पूर्वोक्तयुक्त्या घृतमधुमितादुग्धसहित इत्यर्थः ॥ १०२—१०४ ॥

सिन्दूरप्रयोगे—सिन्दूरमधुन सिन्दूर नागसम्भव तेन सह मधु तस्य ॥१०५॥

रसेन्द्रचूडामणौ—भुजग सीसक । कान्त कान्तलौहम् । ताप्य स्वर्णमाक्षिकम् । समाक्षिका इत्यनेन पुनर्माक्षिकग्रहणात् माक्षिकस्य षोडशभागा, ताप्यमित्यस्य तुल्यकमित्यर्थो वा । विमल रौप्यम् । “विमल विमलभक्ष, समाक्षिका रौप्यमाक्षिक” इति कश्चित् । भागवद्विमलिता उत्तरोत्तरमेकैकभागवद्ध्या

सप्तसप्त चपलामृतवल्ली सारिवासुररताञ्जलतीथैः ।

वारिवाहमृतयष्टिकावरी-वानरीभुजगदृष्ट्युदकेन ॥१०७॥

अर्द्धभागमहिफेनक न्यसेत् मर्दयेत् सुरसपुष्परसेन ।

चन्दनार्ककरहाटपिप्पली-श्रावणीकतरसैः पृथगेव ॥१०८॥

कुङ्कुमेन च ततो विभावयेन्नाभिजद्रवयुतं विभावयेत् ।

सिद्धिमेति रसरण्ड्यं शुभं कामिनौमदविधूननदक्षः ॥१०९॥

शर्करामधुयुतो हिमाषकः स्तम्भकृन्निधुवने वनितानाम् ॥११०॥

ससेव्य सूतं न च रात्रिभोज्यं कुर्वीत पेयं पय एव चैकम् ।

तृतीययामे रससेवनन्तु कृत्वा निशायाः प्रहरे व्यतीति ॥१११॥

सेवेत कान्ता कमनौयगात्रा घनस्तनीमुज्ज्वलचारुवस्त्राम् ।

रत्युत्सुकां कातरलीलनेत्रा विलीलहारावलिमादधानाम् ॥११२॥

किं कामे तनुकामिनां मलयजेनावश्यजेनाऽऽशु किम् ?

किं चन्द्रेण परोपतापजनिना ? पुस्कोकिलेनापि किम् ? ॥११३॥

मिश्रिता । सप्त सप्त प्रत्येकरसेन सप्त सप्त वारान्, विमर्दिता इत्यनेन सत्त्वस्य ।
चपला पिप्पली । अमृतवल्ली गुडूची । सुररता रत्नयोरभेदात् सुरलता इत्यर्थः,
सुरलता ज्योतिष्मती । अञ्जल अञ्जलिका, लालालुरित्यर्थः, “सारिवासुर-
रताञ्जलतीथै” इत्यत्र “भार्ङ्गिकासुरलताञ्जलतीथै” इति कुवचित पाठः, एषा
तीथै क्ताथै । वारिवाट् सुलक्षम्, वायुपपदपूर्वकस्य बहुधातोः क्विप्
निपातनात् । अमृत वाराहीकन्दः । यष्टिका यष्टिमधु । वरी शतावरी । वानरी
यूकशिखी । भुजगदृष्टि सर्पाक्षी “पानशिखि” इति ख्यातम् । अर्द्धभागमहिफेनक-
मिति एकभागापेक्षया अहिफेनव्याहृतम् । सुरसपुष्परसेन तुलसीमञ्जरीस्वरसेन ।
अर्ककरहाट आकारकरभ, “आकरकरा” इति ख्यातम् । श्रावणी सुखिरी ।
नाभिजद्रवयुतं सृग्नाभिजलसयुतं, तच्च फाण्टकषायविधिना कर्तव्यम् । निधुवने
सुरतकर्मणि । तृतीययामे इति अञ्ज । अस्य पञ्ची—पारद १ स्वर्ण २ सीसक ३,
अभ ४ वज्र ५, लौह ६, स्वर्णमाक्षिक ७ अथवा तस्य ७ रौप्य ८, स्वर्णमाक्षिक
९. एकौकृत्य धुन्नादीनां यथायोग्य रसेन क्ताथेन वा सप्तवारान् भावयेत्, ततस्मात्किन्
सुतार्द्धम् अहिफेनं मिश्रयित्वा सुरसपुष्पादीनां रसेन एकैकवारं मर्दयेत्, ततः

सहस्रशः सन्ति यदा तरुण्यो मदालसाः पीनपयोधरा दृढाः ।

तदा रसेन्द्रः परिषेवणीयो विकारकारी भवतीह नान्यथा ॥११४॥

अथ कामेश्वरी मोदक ।—

सम्यङ्गारितमभ्रक कटुफल कुष्ठाश्वगन्धा वचा

मेथी मोचरसो विदारिमुषलीगोक्षुरकेक्षुरकम् ।

रश्माकन्दशतावरौ ह्यजमुदा माषास्तिला धान्यकं

यष्टीनागवलाकचूरमदन जातौफलं सैन्धवम् ॥११५॥

भार्गी कर्कटशृङ्गिका त्रिकटुक द्वे जीरके चित्रकं

चातुर्जातपुनर्नवागजकणा-द्राक्षाशठोक्तफलम् ।

शाल्मल्यङ्घ्रिफलत्रिकं कपिभवं वीजं सम चूर्णयेत्

चूर्णाद्वा विजया सिता द्विगुणिता मध्वाज्यमिश्रन्तु तत् ॥११६॥

कुडुमोदकेन मृगनाभिजलेन च सप्त सप्त वारान् विभाव्य माषद्वयमिता वटिका कृत्वा शकरामधुभ्या प्रयोजयेदिति । किमिति ।—तन्कामिना स्वल्पकामधता, चीणशुक्रत्वात् हृषविहीनानामित्यथ, आशु कामे कामोद्दीपने मलयजेन श्रीखण्डेन किम् ? अवश्यजेन कर्पूरनिर्व्यासेन उद्दीपकेन वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यथ, रसेनानेनैव तत्कर्मसम्पादनात् । दृढा रतिदत्ता ॥ १०६—११४ ॥

कामेश्वरमोदके—कटुफल कक्कोलम् । “वचा” इत्यत्र “अमृता” इति पाठान्तरम् । विदारो भूमिकुष्माण्ड । मुषली तालमूलौ । इक्षुरक कोकिलाक्ष । “इक्षुरकम्” इत्यत्र नपुंसकलिङ्गता वन्दैकवद्भावात्, “इक्षुरका” इति पाठकल्पना हृत्वा । अजमुदा अजमोदा, यमानौत्यथ । यष्टी यष्टिमधु । नागवला गोरक्षतण्डुला । कचूर शठी । मदन दमनक, “दना” इति भाषा, “दमनम्” इति पाठान्तरम् । रश्मिराकरे तथा भैषज्यरत्नावल्याच्च “सम्यक्” इत्यादि प्रथमपाठे “चूर्णांश्च गगन घनार्द्धविमल गन्धञ्च कुष्ठाश्वता” इति, तथा तृतीयचतुर्थपाठयोश्च “भीकृश्वेव कशेरुक यमानिका तालाक्षुर धान्यक यष्टी नागवला तिला मधुरिका जातौफल सैन्धवम्” इति पाठान्तरम् । गजकणा गजपिप्पली । “कटुफलम्” इत्यत्र “बालकम्” इति पाठान्तरम् । शाल्मल्यङ्घ्रि शाल्मलीमूलम् । कपिभवं वीज शूकशिखीबीजम् । चूर्णाद्वा विजया मिलितचूर्णापेक्षया विजयाचूर्णस्य अर्द्धभाग । “चूर्णांश्च” इति

कर्षाङ्गा गुलिका विलेह्यमथवा कृत्वा च तत् सेवयेत्
 पेया क्षीरसिताऽनुवोर्य करणे स्तम्भेऽप्यय कामिनाम् ।
 रामावश्यकरः सुखातिसुखद प्रौढाङ्गनाद्रावकः
 क्षौणे पुष्टिकरः क्षयक्षयकरो नानाऽऽमयध्वंसकः ॥११७॥
 नित्यानन्दकरो विशेषकवितावाचाविलासोद्भव
 धत्ते सर्वगुण महास्थिरवयो ध्यानावधानेऽप्यलम् ।
 अभ्यासेन निहन्ति मृत्युपलित कामेश्वरो वत्सरात्
 सर्वेषां हितकारको निगदितः श्रीनित्यनाथेन सः ॥११८॥

अथ स्तम्भने कृकवाकुप्रयोगः ।—

कृकवाकूयपिच्छन्तु मुद्रिकाकारकं कृतम् ।
 ऊर्णनाभेः सुजालेन वेष्टयित्वाऽथ धारयेत् ॥
 वामहस्तकनिष्ठाया नरो वीर्यं न मुञ्चति ॥११९॥

काचित् पाठः न समीचीनः, रसरत्नाकरादिविरोधात् । सिता द्विगुणिता
 विजयाचूर्णसहितसर्वचूर्णमपेक्ष्य सिताया वैगुण्यम् । सध्वाज्यमिश्र मोदकवन्धनोप-
 योगिष्ठतमसहितम् । “कर्षाङ्गा गुलिका विलेह्यमथवा कृत्वा च तत् सेवयेत्”
 इत्यत्र “कर्षाङ्गा गुलिका विधाय विधिना राजा सदा सेवयेत्” इति रसरत्नाकरोक्तं,
 “कर्षाङ्गा गुटिकाऽथ कर्षमथवा सेव्या सदा सर्वदा” इति भैषज्यरत्नावल्युक्तो वा
 पाठः सुगमः । क्षयक्षयकर क्षयरोगनाशनः । विशेषकवितावाचाविलासोद्भव विशेषा
 उत्कर्षवती, या कवितावाचा कवित्वद्योतकवाक्य, कवित्वशक्तिरित्यर्थः तस्याः
 विलासात् स्फुरणात् उद्भव उत्पत्तिः यस्य तादृशं, तथा महास्थिरवयः महत् प्रशस्तम्,
 आरोग्यादिसमन्वितमित्यर्थः, स्थिर यौवनस्थमित्यर्थः, वयः येन तथाभूतः, स्वास्थ्यदि-
 सम्पन्नवयः प्रदूरूपमित्यर्थः, सर्वगुण धत्ते, मोदकोऽयमिति शेषः । ध्यानावधाने
 ध्याने विषयचिन्तने परमात्मचिन्तने वा यत् अवधानम् अप्रमादः, चित्तैकाग्र्यकरणं
 तत्र अलः समर्थः ॥ ११५—११८ ॥

कृकवाकुप्रयोगः—कृकवाकुः कुक्कुटः तस्य उग्रपिच्छम् ऊर्णभावेनावस्थितं
 पुच्छम्, उग्र पृष्ठमिति तत्रस्थं पुच्छमित्यर्थो वा । “कृकवाकूयपिच्छम्” इति
 कस्यचित् पाठः । मुद्रिकाकारकम् अङ्गुरीयकाकारम् ॥ ११९ ॥

अथ स्तम्भने कर्पूरादिप्रलेप ।—

कर्पूरं टङ्कणं सूतं मुनिपुष्परसं मधु ।

मर्दयित्वा लिपेत्तेन लेपो यावत्तु तिष्ठति ॥१२०॥

अथ स्तम्भने पुण्डरीकप्रयोगः ।—

लिङ्गन्तु पुण्डरीकस्य चूर्णीकृत्य प्रयोजयेत् ।

मधुना तिलकं कृत्वा रेतस्तम्भकरो ह्यलम् ॥१२१॥

अथ पूर्णचन्द ।—

सूतं गन्धञ्चाश्वगन्धागुडूची-यष्टीतीयैर्वासरैकं विष्टुष्य ।

क्षुद्रं शङ्खं मौक्तिकं लौहकिङ्क भस्मीभूतं सूततुल्यञ्च दद्यात् ॥१२२॥

भृकुष्माण्डैर्वासरैकं विष्टुष्य गोलं कृत्वा भूधरे तं पुटेत् ।

चूर्णं कृत्वा नागवल्लीरसेन दद्यादेकं मर्दयित्वा च निष्कम् ॥१२३॥

मध्वाज्याभ्यां पूर्णचन्द्रे रसेन्द्रे पुष्टिं वीर्यं दोषनञ्चैव कुर्यात् ।

योज्यञ्चायं पित्तरोगे ग्रहण्यामर्शरोगे सेवयेत् बोलयुक्तम् ॥१२४॥

स्त्रीणां तापे शाल्मलीनौरयुक्तं मात्रामानं कालदेशं विभज्य ॥

१२५॥

कर्पूरादिप्रलेपे—मुनिपुष्परसम् अगल्यपुष्परसम् । लेपो यावत्तु तिष्ठति इत्यस्य नरो वीर्यं न लुप्तं इति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः ॥ १२० ॥

पुण्डरीकप्रयोगः—पुण्डरीकस्य श्वेतपद्मस्य, लिङ्गं केशरमित्यर्थः, स्तम्भनयोगे शुभ्र-पद्मस्य केशरस्यैव सर्वत्र प्रयोगदर्शनात्, चूर्णीकृत्य मधुना सह तिलकं कृत्वा तिलकं रूपेणेत्यर्थः, प्रयोजयेत् । रेतस्तम्भकर इत्यत्र स तिलक इति विशेष्यपदमृद्ध्यनीयम् । अलम् अत्यर्थम् ॥ १२१ ॥

पूर्णचन्द्रे—क्षुद्रं शङ्खं शम्बूकं शङ्खनाभिं वा । “भृकुष्माण्डैः” इत्यत्र “कुष्माण्डैर्वा” इति क्वचित् पाठः । चूर्णमिति ।—चूर्णं कृत्वा नागवल्लीरसेन मर्दयित्वा च निष्पादितमिति शेषः, पूर्णचन्द्रे रसेन्द्रे एकं निष्कं निष्कमात्रमित्यर्थः, दद्यादित्यन्वयः, “पूर्णचन्द्रे रसेन्द्रे” इति पाठकल्पनं सुगमम् । स्त्रीणां तापे स्त्रीरोगे, प्रदर-योनिव्यापदादिरोगे इत्यर्थः, स्त्रीणां स्त्रीभिः तापे इति वा, स्त्रीणामतिसेवन्-जनितधातुबीणादिरोगे इत्यर्थः ॥ १२२—१२५ ॥

अथ कामदीपन ।—

शुद्धं गन्धं वाजिगन्धाम् यष्टिं माकन्दमिचुरकमात्मगुप्ताम् ।
मध्वाज्याभ्यां शास्त्रलीसत्त्वयुक्तां शम्बूकैर्वा भुज्यते वाऽऽज्यमिश्रैः॥
॥१२६॥

अथ मदनजीवन ।—

कर्पूररससंयुक्तं सौभाग्यरससंयुतम् ।
लेपाय क्रियते नित्यं नाम्ना मदनजीवनः ॥१२७॥

अथ महाकल्क ।—

धान्याभ्रकं विनिक्षिप्य मुषलीरसमर्दितम् ।
स्थाल्यां क्षिप्त्वा निरुध्याथ पिधान्या मध्यरन्ध्रया ॥१२८॥
स्थाल्यधो ज्वालयेद्वह्निं यामपथ्येन्तमुद्धतम् ।
ततः क्षिपेत् पिधान्या हि व्योम्नस्त्वष्टगुणं पयः ॥१२९॥
जीर्णं पयसि पिष्ट्वा तत्तालमूलैरसैः पुनः ।
इत्थं हि साधयेत् व्योम त्रिवारमतिथल्वतः ॥१३०॥
अजादुग्धैः पुटेत् पश्चाद्द्वाराणि खलु विशतिः ।
कम्पिन्नकरसेनापि विष्णुक्रान्तारसेन च ॥१३१॥

कामदीपने—वाजिगन्धाम् अश्वगन्धाम् । माकन्दम् आसफलम् । इचुरकं
कीकिलाचम् । शम्बूके शम्बूकमासे । आज्यमिश्रे घृतभर्जितैरित्यर्थः , शास्त्रलीसत्त्व-
युक्तामात्मगुतां शुद्धगन्धादिकञ्च मध्वाज्याभ्यां सेवेत, अथवा घृतभर्जितैः शम्बूकमासेः
सह चूर्णमिदं भुज्यते इति निष्कर्षः । क्वचित् पुस्तके द्वितीयपादे—“मागन्ध-
माजिगन्धाम्” इति खण्डित पाठो दृश्यते ॥ १२६ ॥

मदनजीवने—कर्पूररससंयुक्तं कर्पूरपारदाभ्यां मिश्रितम् । “सौभाग्यरससंयुक्तम्”
इत्यत्र “सौभाग्य रससंयुतम्” इति पाठकल्पना साधीयसी , सौभाग्यं टङ्गणं, रस-
संयुतं सिन्दूरमिश्रितित्यर्थः , एवञ्च कर्पूरपारदसिन्दूरविमिश्रेण सौभाग्येन लेपः काव्यः
इति । क्वचित् पुस्तके “कर्पूर रससंयुक्तं सौभाग्य रससंयुतम्” इति पाठः ॥ १२७ ॥

महाकल्के—विनिक्षिप्य इत्यत्र मुषलीरसे इति शेषः । मुषलीरसमर्दितं
तालमूलैरसपिष्टम् । पिधान्या मध्यरन्ध्रया मध्यच्छिद्रेण शरावेण । व्योम, अथात् ।

कदलीकन्दतोयेन तालमूलीरसेन च ।
 शतवारं पुटेदेवं भवेत् व्योम रसायनम् ॥१३२॥
 तत् व्योमभसितं ताप्य-भस्म ताम्रस्य भस्म च ।
 शुल्बभस्म च तत् सर्वं समाश परिकल्पयेत् ॥१३३॥
 भावयेत् सप्तधा निम्ब-रसैर्लोध्ररसेन च ।
 केतक्या मार्कवस्यापि कदल्यास्त्रिफलस्य च ॥१३४॥
 कीरकस्यापि सारेण तावद्वाराणि यत्नतः ।
 इति निष्पन्नकल्केऽस्मिंस्तत्समा त्रिफला क्षिपेत् ॥१३५॥
 भस्मसूतं मिता व्योष चित्रकञ्च पृथक् पृथक् ।
 मधुना गुटिकाः कार्याः शाणेन प्रमिताः खलु ॥१३६॥
 महाकल्क इति ख्यातो दस्त्राभ्या परिकीर्तितः ।
 एका गोलीं समारभ्य तथैकैका विवर्द्धयेत् ॥१३७॥
 चतुर्गोलकपर्यन्त मण्डले मण्डले खलु ।
 सेवितो द्वादशान्दन्तु जरासृत्युविवर्जितः ॥१३८॥
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो दृढदीपनपाचनः ।
 भीमतुल्यबलः श्रीमान् पुष्टसन्ततिसंयुतः ॥१३९॥
 सर्वारोग्यमयो भीम-समानभुजविक्रमः ।
 सर्वाऽऽयाससहिष्णुश्च शीतातपसहस्तथा ॥१४०॥
 अमन्दसम्पदोपेतः प्रौढस्त्रीरतिरञ्जनः ।
 दृढसर्वेन्द्रियो भूत्वा जोवेद्वर्षशतत्रयम् ॥१४१॥
 श्वास कामं क्षय पाण्डुं तथैवाष्टौ महागदान् ।
 मण्डलार्द्धेन शमयेत् ज्वरादीनान्तु का कथा ? ॥१४२॥

जीर्णे पयसि दुग्धे शुष्के । विष्णुकान्ता अपराजिता । ताप्यभस्म स्वर्णमालिकभस्म ।
 शुल्बभस्म ताम्रभस्म तेन च ताम्रभस्मनी भागद्वयम् । मार्कवस्य शृङ्गराजस्य । कीरक-
 स्यापि सारेण काकीलीरसेन मृणालरसेन वा । तावद्वाराणि सप्त वारान् । तत्समा
 निष्पन्नकल्कसमाम् । दस्त्राभ्याम् अश्विनीकुमाराभ्याम् । मण्डले मण्डले प्रत्यष्टला-

सर्वगोरससंयुक्तं पथ्यं कार्यं रसायने ।

रोगोचितमथान्यच्च ददौत खलु रोगिणे ॥१४३॥

संसारसुखमिच्छद्भिः सुखं जीवितुमिच्छुभिः ।

नित्यं रसो निषेव्योऽयं दिव्यामृतसमो मतः ॥१४४॥

इति श्रीवैद्यपतिभिर्द्विगुप्तस्य सनौर्वाग्नटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

वाजीकरणनिरूपणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

विशद्विसे । अष्टौ महागदान् “वातव्याध्यश्मरीकुप-लेहोदरभगन्दरा । अर्शासि
अहणीत्यष्टौ महारोगा प्रकीर्तिता ॥” इत्युक्तान् उन्म्याद त्वग्दीप-राजयक्ष्म-श्वास मधु-
मेह भगन्दरीदराश्मरीरूपान् नारदस्तुत्युक्तान् वा । मण्डलार्जेन औषधसेवनदिनादारभ्य
चतुर्विंशतिदिवसेन । “सर्वगोरससंयुक्तम्” इत्यत्र “सर्वे गोरससंयुक्तम्” इति पाठ-
कल्पनं माधु । कल्पना चास्यैवविधा कार्या—तालमूलीरसेन पिष्ट धान्याभक्त स्थाल्यां
निधाय मध्यच्छिद्रेण शरावेणाच्छाद्य च प्रहर यावत् तीव्राग्निना पचेत् प्रहरान्ते च
शरावच्छिद्रेण अभादष्टगुण दुग्ध स्थाल्या प्रक्षिप्य दुग्धशोष यावत् तीव्रज्वाला दद्यात्,
ततो वह्निष्कृत्य पुनस्तालमूलीरसेन पिष्टा पूर्ववत् पचेत्, एवं बारव्रय कुर्यात्, ततः
क्लागदुग्धे सह पिष्टा पुटपाचं कुर्यात्, एव विंशतिवारान्, ततः कम्पिलकाटीना
प्रत्येकरसेन पिष्टा पिष्टा विंशतिपुटं दद्यात्, एवञ्च शतवारपुटितं तदभ ताप्यादि-
भक्षणा तुल्यमानेन सयीज्य निम्बादीना प्रत्येकरसेन क्राथेन वा सप्त सप्त वारान्
भावयेत्, एव कल्कीकृते तस्मिन्नभाटौ सर्वतुल्य त्रिफलादीना प्रत्येक चूर्णं दत्त्वा
मधुना प्राणमाना गुडिका कुर्यात्, ततः अष्टचत्वारिंशद्दिनानि एकैका गुडिका
भक्षयेत्, एकीपञ्चाशद्दिनमारभ्य षष्ठवतिदिनानि यावत् गुडिकाद्वय खादेत्, एव
प्रत्यष्टचत्वारिंशद्विसे एकैका वर्द्धयित्वा गुडिकाचतुष्टय खादेत्, ततो द्वादशाब्दं
यावत् चतस्र एव गुडिका प्रतिदिन भक्षयेदिति ॥ १२८—१४४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथ लोहकल्पः ।—

अथ रसस्य प्राधान्यकीर्तनम् ।—

अल्पमात्रोपयोगित्वाद्दुरुचेरप्रसङ्गतः ।

क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥ १ ॥

सकलग्रन्थेन रसोपरसलौहादियुतो भेषजसमुदाय उक्तः, इदानीं तेषां महत्-
गुणानां रसविषलौहानां स्वतन्त्राणामेव व्याधिविध्वंसित्वप्रदर्शनाय कल्पस्थानमष्टा-
विंशाध्यायं विवक्षुः लोहकल्पं प्रथममारभते । स्थाने चास्मिन् लौहविषरसानां
कल्पनां वक्ष्यति, तत्र रसस्य औषधेभ्यः प्राधान्यव्यापनार्थम् आदौ तद्गुणानाञ्च,
अत्येति ।—अल्पमात्रोपयोगित्वात् अल्पमात्रायां प्रयुक्तस्यापि रसस्य व्याधिनिरुद्ध-
सामर्थ्यादित्यर्थः । औषधेभ्यः क्लृप्तकल्कादिरूपेभ्यः बहुमात्रायां प्रयोज्येभ्यः इत्यर्थः,
रसः पारदं नृत्तलौहादिस्येत्यर्थं वक्ष्यति चाग्रे स्वयमेव—“मृतानि लौहानि
रसोभवन्ति” इति । अधिकं गुणाधिक्यकरः । किञ्च पारदापरपर्यायं रसं खलु
न केवलमौषधेभ्यः एवाधिकं, परन्तु योगसाधनत्वान् बहुकाव्यकरत्वात् मुक्तिप्रदत्वाच्च
सर्वेभ्य एवाधिकं, यतः उक्तं रसेन्द्रचित्तामणौ—“अबिराज्जायते देवि । शरीर-
मजरामरम् । मनसश्च समाधानं रसयोगादवाप्यते ॥ सत्त्वञ्च लभते देवि । विज्ञानं
ज्ञानपूर्वकम् । सत्यं मन्त्राश्च सिध्यन्ति योऽत्राति नृत्तसूतकम् ॥ यावन्न शक्तिपातस्तु
यावन्न पाशकृन्तनम् । तावत्तस्य कुतो शुद्धिर्जायते भस्मसूतके ? ॥ यावन्न हरवीजन्तु
भक्षयेत् पारदं रसम् । तावत्तस्य कुतो मुक्तिः कुतः पिण्डस्य धारणम् ? ॥ स्वदेहे
खेचरत्वञ्च शिवत्वं येन लभ्यते ॥” इति । अपरञ्च—“दोषहीनो रसो ब्रह्मा
मूर्च्छितस्तु जनार्दन । मारितो रुद्ररूपी स्यात् बद्ध साक्षात् सदाशिवः ॥” इति ।
तस्य दर्शनात् स्पर्शनात् भक्षणात् स्मरणात् पूजनात् दानाच्च षड्विधं फलं लभ्यते ।
यथा—“केदारादौनि लिङ्गानि पृथिव्या यानि कानिचित् । तानि दृष्ट्वा च यत्
पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनात् ॥ चन्दनागुरुकर्पूरं कुङ्कुमान्तर्गतो रसः । मूर्च्छितः,
शिवपूजा सा शिवसान्निध्यसिद्धये ॥ भक्षणात् परमेशानि । हन्ति तापत्रयं रसः ।
दुर्लभं ब्रह्मविष्णुद्यौः प्राप्यते परमं पदम् ॥ हृद्गोमकर्णिकान्तस्थं रसेन्द्रं

अथ रसभेदा ।—

लोहं सृतं कन्दविषं सूत्रेति निगद्यते ॥ २ ॥

अथ पानीयकषायविवि ।—

कार्थ्यं पानकषायोऽस्मिन् षोडशाशवशेषितः ॥ ३ ॥

परमेश्वरि ।। स्मरन् विमुच्यते पापैः सद्यो जन्मान्तराजिते ॥ स्वयम्भूलिङ्गसाहसैर्यत्
फलं सम्यगर्चनात् । तत् फलं कीटिगुणितं रसलिङ्गार्चनाद्भवेत् ॥ रसविद्या परा
विद्या तैलिक्येऽपि च दुर्लभा । भुक्तिमुक्तिकरी यस्मात् तस्मात् ज्ञेया गुणान्विते ॥”
इत्यादिगुणो ज्ञेय इति ॥ १ ॥

“औषधेभ्योऽधिको रसः” इत्युक्तं, तत्र कस्तावदसः ? इत्याशयाया तमेव
विवशोति, लोहमिति ।—सृतं लोहं भस्मीकृता स्वर्णायुष्टौ धातवः, ते च—“सुवर्णं
रजतं तास्य कास्य पित्तलमेव च । नागं वज्रं तथा लौहं धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिता ॥”
इति, “शुद्धलोहम्” इत्यादिना लोहनिरूपणाध्याये उक्तं वा । कन्दविषं विषकल्पे
वक्ष्यमाणं कर्कटादिकं, युक्तियुक्तं प्रयुक्तस्य विषस्यापि रसवत् रसायनत्वात् रसत्वम्,
यदुक्तं—“विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्” इति, किञ्च नानार्थध्वनिमञ्जर्यादौ
रसशब्देन विषस्यापि ग्रहणात् विषस्य रसत्वम्, यदुक्तं—“शङ्करादौ विषे वीर्यं गुणे
रागे द्रवे रसः” इति । निगद्यते इत्यत्र रस इति शेषः ॥ २ ॥

अत्रैव लोहकल्पादिषु विविधकाथानामनुपानत्वेन सहपानत्वेन च विधानात्
तत्पाधनप्रकारमाह, कार्थ्यं इति ।—अस्मिन् लोहकल्पादौ, न त्वन्यत्र इत्यत्र, तत्र
चतुःपञ्चषडष्टं षोडशाशवशेषितमिति । षोडशाशवशेषित इत्यनेनास्य पाचन-
शोधनं क्लेदनं सशमनं दीपनं तर्पणं शोषणभेदेन सप्तविधेषु कषायभेदेषु शोषणकषायत्व
ख्यापितं, तेषु अर्द्धावशेषं पाचनं, षोडशाशकं शोधनं, चतुरशकं क्लेदनं, अष्टाशकं
संशमनं, षडशको दीपनं, पञ्चमाशकतर्पणं, शोषणस्य षोडशाशक इत्युक्तत्वात्,
यदुक्तं राजनिघण्टौ—“पाचनं शोधनीयस्य क्लेदनं शमनस्तथा । दीपनस्तर्पणं
शोष इति सप्तविधा स्मृता ॥ पाचनोऽर्द्धावशेषस्य शोधनी षोडशाशक । क्लेदनं
चतुरशस्तु शमनोऽष्टाशकी मतः ॥ दीपनस्तु षडशस्य तर्पणं पञ्चमाशक ।
शोषणं षोडशाशस्य काथभेदा इतीरिता ॥” इति । किञ्च आदिवेद्यायुक्तं—“पाचनो
दीपनीयस्य शोधनं शमनस्तथा । तर्पणं क्लेदनं शोषं काथं सप्तविधो मतः ॥ पाचनं
पच्यते दीपनं दीपनैर्दीप्यतेऽनलः । शोधनी मलशोधी स्यात् शमनं शमयेत् गदान् ॥
तर्पणस्तर्प्यते धातून् क्लेदी हस्तोदकारकः । विशोषी शोषमादत्ते तस्मात् काथाम्

अथ स्वर्णशोधनम् ।—

अथ पञ्चमृदा लिप्तं हेम्नः पत्रं पुटानले ।

विपचेत्—”

अथ रौप्यशोधनम् ।—

“—नागमावाप्य रूप्यञ्चोद्वाग्निना धमेत् ॥४॥

अथ ताम्रशोधनम् ।—

सुहृत्कक्षीरलवण-क्षारात्कृतलेपनम् ।

तप्तताम्रस्य निर्गुण्ड्या रसे मिचेत् पुनः पुनः ॥५॥

परीक्षयेत् ॥ पाचनोऽर्द्धावशेष स्यात् शोधनो द्वादशशतकः । त्रीदनस्तुरगश्च शमनो-
ऽष्टावशेषितः ॥ दीपनीय घडंशस्तु तर्पणं पञ्चमाशकः । विशोषी षोडशाशस्य काथभेदा
प्रकीर्त्तिना ॥” इति । अत्र दूषितरसदोषादिशोधनपूर्वकं नवयौवनस्य कान्त्यादि-
सम्पादकत्वात् लोहादीनां रसायनानां, तदनुपाने विशोषिकाश्च षोडशाशावशेषितः
विहित इति सन्तत्यम्, यद्वा—षोडशाशावशेषित, इत्यस्य षोडश इति पदं
समासान्तगतमपि पृथक्कृत्य षोडशगुणं जलं दत्त्वा अशावशेषितं काथ्य इति व्याख्या
करण्या, एषा च व्याख्या तन्वानुसारिणी पानीयकषायेषु, यदुक्तं परिभाषाया—
“दशरत्तिकमानेन गृहीत्वा तेलकद्वयम् । दत्त्वाऽन्ध षोडशगुणं यावद्वा पादा-
वशेषितम् ॥” इति । भावप्रकाशेऽप्युक्तं—“पादशिष्टं कषायं स्यात् यं षोडश-
गुणाभ्यन्ता ॥” इति ॥ ३ ॥

इदानीं स्वर्णादिलोहानां शोधनादिकं विवचतुरादौ स्वर्णशोधनमाह, अथेति ।—
पञ्चमृदा “इष्टिका गैरिका लोणं भस्म वल्मीकसृत्तिका । रसप्रयोगकुशलैः कीर्त्तिता
पञ्चसृत्तिका ॥” इत्युक्तेन सृत्पञ्चकेन, सुतूक्ष्मस्वर्णपत्रं पञ्चसृत्तिकया आलिप्य
पुटाग्रौ विपचेत्, एव सुवर्णं विशुद्धं भवति । रसेन्द्रचिन्तामणायुक्तं—“वल्मीक-
सृत्तिका धूमं गैरिकं चेष्टका पटु । इत्येतां सृत्तिकां पञ्च जम्बीरैरारनालकैः ॥ पिष्ट्वा
लेप्य स्वर्णपत्रं श्रेष्ठं पुटेन सिध्यति ॥” इति । रौप्यशुद्धिमाह, नागमिति ।—रूप्यं
सूक्ष्मरौप्यपत्रं, नागं सौप्तिकम् आवाप्य कल्कीकृत्य, पिष्टसौप्तिकेन प्रलिप्य इत्यर्थः,
कुर्वाग्निना उपरिस्थेन वज्रिना, भूधरपुटेनेत्यर्थः, तीक्ष्णाग्निनेत्यर्थः वा, धमेत्
पचेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

ताम्रशोधनमाह, सुहृति ।—तप्तताम्रस्य इत्यत्र पत्रमिति शेषः, सुहृत्कक्षीरा-
दिभिः, ताम्रपत्रं लिप्त्वा प्रताप्य निर्गुण्ड्यै रसे द्वादशकजलं निर्वापयेत्, तथैव

अथ वङ्गनागयो शोधनम् ।—

वङ्गनागं रसे तस्मिंस्तन्मूलेनावचूर्णकम् ॥ ६ ॥

अथ कान्तलौहस्य लक्षणम् ।—

यत्पात्राध्युषिते तोये तैलविन्दुर्न सर्पति ।

तारेणाऽऽवर्त्तते यत्तत् कान्तलौहन्तु तत् स्मृतम् ॥ ७ ॥

अथ कान्तलौहस्य शोधनम् ।—

अयसामुत्तमं सिञ्चेत्तप्त तप्तं वरारसे ॥ ८ ॥

अ रसेन्द्रचित्तानिधि —“सुहृत्कञ्जोरलवण-काञ्जिकैलासपत्रकम् । लिप्ता प्रताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुन पुन ॥ वारान् द्वादश तत् शुज्येत् लेपात् तापाच्च शोधयात् ॥” इति ॥ ५ ॥

वङ्गनागशोधनमाह, वङ्गनागमिति ।—रसे तस्मिन् निर्गुण्डीरसे, निक्षिप्तमिति शेष । तन्मूलेनावचूर्णकं निर्गुण्डीमूलचूर्णेन कृतावचूर्णनं, निर्गुण्डीमूलचूर्णेन वङ्गनागपत्रे प्रलिप्य सशोष्य सत्पाप्य च निर्गुण्डीरसे सप्तधा सिञ्चेदिति ॥ ६ ॥

कान्तलौहस्य लक्षणमाह, यदिति ।—यत्पात्राध्युषिते अस्य यत्नौहस्य पात्रे अध्युषितं स्थितं तस्मिन् । न सर्पति न विसरति, विसृति न भजते इत्यर्थः । तारेण रौप्येण द्रुतरौप्यपत्रेणेत्यर्थः, आवर्त्तते गालितं सतः मिश्रीभवतीत्यर्थः, यत्नौहपात्रस्थजले निक्षिप्तं तैलविन्दुः न विसृती भवति, यच्च लौहं रौप्येण सह द्रवीकृतम् एकीभवति तत् कान्तलौहम्, अन्यथाप्युक्तं—“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धव्यजति च निजं तित्ताता निष्कल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गं स्यात् सजलचणकं कान्तलौहं तदुक्तम् ॥” इति । अन्यच्च—“स्वादुर्यवभवेन्निष्कल्को राविन्दिबोधितः । कान्तं तदुत्तमं यच्च रुध्येणावर्त्तितं मिलितम् ॥” इति ॥ ७ ॥

कान्तलौहस्य शोधनमाह, अयसामिति ।—अयसामुत्तमं कान्तलौहम् । वरारसे विफलाकाष्ठे, काष्ठविधिसं रसरत्नाकरे—“विफलाऽष्टगुणे तोये विफलाषोडशपत्रम् । तत्काष्ठे पादशेषे तु लौहस्य पत्रपञ्चकम् ॥ कृत्वा तप्तानि पत्राणि सप्तवारं निषेचयेत् । एव प्रलीयत दोषो गिरिनी लौहसम्भवः ॥” इति ॥ ८ ॥

अथ धातूनां सामान्यनारणम् ।—

एव शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यस्त्रेण केनचित् ।

मृतसूतस्य पादेन प्रलिप्तानि पुटानले ॥

पचेत्तुल्यस्य वा ताप्य-गन्धाश्महरतेजसः ॥६॥

अथ स्वर्णनारणम् ।—

अथवा मृतनागेन सुहीचीरेण काञ्चनम् ॥१०॥

अथ रौप्यनारणम् ।—

रूप्यं क्षुक्क्षीरताम्राभ्या—”

अथ ताम्रनारणम् ।—

“—ताम्रं मूत्रास्त्रगन्धकै ॥११॥

अथ वज्रनारणम् ।—

हरितालपलाशाभ्या वज्र—”

सर्वेषां लोहानां सामान्यतो नारणमाह. एवमिति ।—अस्त्रेण केनचित् जम्बीर-
मातुलुङ्गादीनामस्त्राणां केनचिदस्त्रेण । मृतसूतस्य पादेन लोहान्मृतशशिना सूतभस्मना ।
मतान्तरमाह, तुल्येति ।—गन्धाश्मा गन्धक । हरतेज पारद । अस्त्रपिष्ट लोहपर्वं
तुल्यमानताप्यादिवप्रेण लोहपादिकेन प्रलिप्य पुटानले पचेदिति ॥ ६ ॥

अथ प्रत्येकधातूनां पृथक् पृथक् नारणं निवक्षुरादौ स्वर्णनारणमाह, अथवेति ।
—अथ अथवाशब्द सामान्यनारणापेक्षया बोद्धव्यः । मृतसौसकं क्षुहीचीरे पिष्टा-
तेन स्वर्णपत्रनालिप्य गजपुटे पचेत् । अथ तन्मत्तान्तरदशनात् वक्ष्यमाणा क्रियाऽपि
कार्या—उक्तरीत्या पुटितं स्वर्णपत्रम् उद्धृत्य अष्टमाशभूतागेन सह अस्त्रद्रवे पिष्टा-
ज्ज्वाधं सौसकचूर्णं दत्त्वा च अष्टधा पचेत्, यदुक्तं रसरत्नाकरे—“मृतं नाग-
सुहीचीरैरथवाऽस्त्रेण केनचित् । पिष्टां लेप्य स्वर्णपत्रं रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥ आदाय
पेषयेदस्त्रैर्भूनागञ्जाष्टमाशकम् । रुद्धा गजपुटे पच्यात् पूर्वनागयुतं युतम् ॥ एव पुन-
पुन पच्यादष्टधा स्थिते ध्रुवम् ॥” इति ॥ १० ॥

रौप्यनारणमाह, रूप्यमिति ।—वृत्तात् क्षुहीचीरेण पिष्टां तेन रौप्यपत्र-
नालिप्य गजपुटे पचेत् । ताम्रनारणमाह, ताम्रमिति ।—मूत्रं गोमूत्रम् । अस्त्रं
काञ्चिकम् ॥ ११ ॥

वज्रनारणमाह, हरितालमिति ।—पलाशं पलाशस्वरसं, पलाशरसेन हरितालं

अथ सौसकमारणम् । —

“—नाम मनोह्वया ॥१२॥

अथ वज्रस्य मारणान्तरम् । —

पारिभद्रस्य च रसेनाथवा भर्जयेत्तपु ॥१३॥

अथ सौसकस्य मारणान्तरम् । —

चिञ्चाक्षभिक्तुवीरट्-बोधिवृक्षैरहि पुनः ।

अहिमाराहिदमनी-वासावज्रलतार्जुनैः ॥१४॥

पिष्टा तेन वज्रपत्रं प्रलिप्य पुटं दद्यात् । यदुक्तं योगरत्नाकरे—“पक्षाशद्वययुक्तेन वज्रपत्राणि लेपयेत् । तालेन पुटितं भस्म विदारं जायते ब्रवम् ॥” इति । क्वचित् हरितालेन सह मातृकयोगोऽपि दृश्यते, तथा च रसरत्नाकरे—“मातृकं हरितालेन पक्षाशम्बरसेन च । कृतकत्वेन सलिप्य वज्रपत्राणि मारयेत् ॥” इति । सौसकमारणमाह, नाममिति ।—मनोह्वया मनःशिलाया । जलेन मनःशिलाया पिष्टा तेन सौसकमालिप्य यावत् पुटेन भस्मता याति तावत् पुटेत् । क्वचित् वासापत्रसेन ताम्बूलपत्रसेन वा मनःशिलाया पिष्टा तेन कत्वेन नागपत्रं प्रलिप्य विपुटेन हाविशपुटेन वा नागमारणं कार्यमिति दृश्यते, तथा च सारकौमुद्या—“मनःशिलायुतो नाग वासासरसविनर्दितः । विभिर्गजपटैर्भक्ष भवेत्तन्महोरोगजित् ॥” इति । तथा योगरत्नाकरे—“ताम्बूलोरससम्पिष्टं शिलालेपात् पुनः पुनः । हाविशभिः पुटेर्नागो निरुत्यो जायते ब्रवम् ॥” इति ॥ १२ ॥

वज्रस्य मारणान्तरमाह, पारिभद्रस्येति ।—तपु वज्रम् । पारिभद्रस्य रसं दत्त्वा दत्त्वा वज्रं लौहकटाहं भस्मता यावत् लौहदण्डेन सञ्चाल्य पचेदिति ॥ १३ ॥

सौसकस्य मारणान्तरमाह, चिञ्चेति ।—चिञ्चा तिलिङ्गो, अस्यास्त्वक् । अक्षः विभीतकः । भिक्षुः श्रावणी । वीरट् वीरतरु, भस्मात् इत्यर्थः, तन्नाम्नरे “भस्मात्” इति पाठदर्शनात् । बोधिवृक्षः अश्वत्थः । अहिः सौसकम् । अहिमारः विट्खदिरः । अहिदमनी नागदमनी । वज्रलता अस्थिसङ्गारः । अतोक्ते “अहिमाराहिदमनीवासा” इत्यत्र रसरत्नाकरे “बलापामार्गः” इति पाठान्तरम्, तथा च—“चिञ्चाऽक्षभिक्तु-भस्मात् बलावज्रलताभवे । अप्रामार्गार्जुनाश्वत्थं भस्मभिर्भर्जयेद्दण्डम् ॥ लौहपात्रे च सप्ताहं तुल्यं भस्मानि चाशु च । दण्डे पक्षाशके चैव स्मियते नात्र संशयः ॥” इति । सौसकं लौहकटाहं द्रावयित्वा चिञ्चात्वशादिभस्मं क्रमात् तत्र प्रक्षिप्य च पक्षाशदण्डेनालोद्यालोद्या भस्मीकुर्यादिति ॥ १४ ॥

अथ लोहमारणम् ।—

स्त्रीस्तन्ये हिङ्गुलेनायः पचेत्स्निग्धा पुटेऽनले ॥ १५ ॥

अथ असम्यग्धारितलोहस्य लक्षणम् ।—

सर्वमेव सृतं लोहं सोत्थानं यदि सेवनात् ।

शूकवर्णाभकण्ठक-स्फोटारुचिविवन्धकम् ॥ १६ ॥

अथ निरुल्यलोहस्य लक्षणम् ।—

पक्वं यादन्निरुल्यानं सेव्यं वारितरं हि तत् ॥ १७ ॥

अथ निरुल्यलोहस्य परीक्षा ।—

कान्ते पुनः कलाभाग-ताप्ये सच्चौद्रसर्पिणि ।

क्षिप्तमावर्तितं तारं स्वप्रमाणं भवेद्दुयदि ॥

जानीयात्तन्निरुल्यानम्—”

॥ १८ ॥

लोहमारणमाह, स्त्रीति ।—हिङ्गुलं मानुषीदुग्धेन पिष्टा तेन लोहपर्वीमालिष्य
ऋटपाकेन पचेत् । रसरत्नाकरे तु हिङ्गुललोहयोमानं तथा विफलाकायादिनाऽपि
मदनमुक्तं, तथा च—“हिङ्गुलस्य पलान् पञ्च नारीस्तन्येन पेषयेत् । तेन लोहस्य
पटाणि लिपयेत् पलपञ्चकम् ॥ रुद्धा गजपुटे पचात् कषायैस्त्रैफलैः पुनः ।
० न्दं तेरारनालवा निशत्यशेन हिङ्गुलम् ॥ पिष्टा रुद्धा पुटेऽलोहं तथैव पाचयेत् पुनः ।
चत्वारिंशत्पुटेरेव कान्तं लोच्यञ्च सुखकम् ॥ मिथ्येति नाव सन्देहं दत्त्वा दत्त्वा च
हिङ्गुलम् ॥” इति ॥ १५ ॥

असम्यग्धृतस्य लोहस्य लक्षणमाह, सर्वमिति ।—सर्वमेव अष्टविधमेवेत्यथ,
कृतं लोहं सेवनात् यदि शूकवर्णाभकण्ठादिकम् शूकवर्णाभकण्ठं शूकस्य जल
शकता वर्णं कृण्वणं इत्यथ, स इव आभा यव तादृशं कण्ठं तदादिकृतं, भवेदिति
अथ तदा तत् सोत्थानम् अनिरुल्यमसितम् इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

निरुल्यलोहस्य लक्षणमाह, पक्वमिति ।—पक्वं सृतं लोहं यावत् यदा वारितरं
वारिणि जले तरतीति तादृशं जले प्लवनान्, भवेत् इति शेषः, तदा निरुल्यानम् इति
ज्ञेयं, तत् तादृशनिरुल्यलोहं, सेव्यम् ॥ १७ ॥

निरुल्यलोहस्य परीक्षामाह, कान्ते इति ।—कलाभागताप्ये कलाभागं षोडशांशं
ताप्यं स्वर्णनालिकेन यव तादृशे । आवर्तितं द्रवीकृतम् । स्वप्रमाणं तारप्रमाणम्,
षोडशांशमात्रिकेण तुल्यचौद्रसर्पिणा च मिथ्येति कान्तलोहमस्मिन् किञ्चित् रौप्यद्राव
नाचपत्, किमदन्तरे तद्राव लोहात् पृथक्कृत्य तुलितं यदि दत्तप्रमाणमेव तिष्ठेत्

अथ अनिरुद्धलौहस्य पुनर्मारणम् ।—

“—सोत्यानञ्च मुहुर्मुहुः ।

त्रिफलाकायसम्पृक्त विपचेत् पुटपावके ॥१८॥

अथ प्रथम द्वितीयलौहकल्पौ ।—

हेम्नो रूप्यस्य वा भस्म वरोभृङ्गास्वभावितम् ।

गुञ्जाप्रमाण त्रिफला-मितामध्वाज्यमिश्रितम् ॥

ब्रह्मणं ब्रह्ममायुष्यं कामलापाण्डुकुष्ठजित् ॥२०॥

अथ तृतीयलौहकल्पः ।—

गन्धकेन समाग्नेन प्राग्वत्ताम्रञ्च मारितम् ।

धान्याभ्रकञ्च तुल्यञ्च दशनिष्कं पृथक् पृथक् ॥२१॥

भावित मातुलुङ्गाग्नेनाऽऽद्रेकस्य रसेन च ।

ताम्र सोष्णीदक गुल्म-प्लोहशूलामवातजित् ॥२२॥

नाधिक न वा हीनमात्र भवेत्, तदा तल्लौह निरुद्धमिति ज्ञातव्यमिति । रसरत्नाकरे तु तापयोग विनैव परीक्षाविधिर्यं परिदृश्यते, तथा च—“मध्वाज्यस्य लौहस्य सूर्यस्य सप्त्युटे पचेत् । ब्रह्मऽऽसाय तु सङ्गाद्य रूप्यञ्च पूर्वमानकम् ॥ तदा लौहस्य त्रिफलाकायसम्पृक्त विपचेत् पुटपावके ॥” इति ॥ १८ ॥

सोत्यानस्य पुनर्मारणप्रकारमाह, सोत्यानमिति ।—सोत्यानम् अनिरुद्ध लौह मुहुर्मुहु बहुकालं, निरुद्ध यावत्, त्रिफलाकायसम्पृक्त त्रिफलाकायस्य पिष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रथम द्वितीयलौहकल्पद्वयमाह, हेम्न इति ।—वरोभृङ्गास्वभावित अतावरोभृङ्गराज्यो रसाभ्या सप्तवा मर्दितम् । गुञ्जाप्रमाणमिति भस्म इत्यनेन सम्प्रत्यते ॥ २० ॥

तृतीयलौहकल्पमाह, गन्धकेनेति ।—प्राग्वत् पूर्ववत् “एव शुडानि लोहानि” इत्यादिप्रदर्शितसरण्या, मूलास्त्रगन्धकेर्वा, शोधितताम्रपत्रम् अस्मिन् पिष्टा सप्तसूतपादेन लिप्तेत्, तत तासतुल्य गन्धकम् ऊर्द्धाशी दत्त्वा पुटायौ पचेत्, अथवा तासतुल्य गन्धक मूलास्त्राभ्या पिष्टा तत्कल्केन ताम्रपत्रं प्रलिप्य च पचेत् इत्यर्थः, ततः तत् ताम्रभस्म धान्याभ्रक तुल्यञ्च प्रत्येक दशनिष्कं गृहीत्वा मातुलुङ्गरसेनार्द्रकरसेन च समधा विभाव्य लघ्नादिकेन गुल्मादिषु योजयेदिति । योगेऽस्मिन् तास्मिन् सह तुल्याभ्यो लघ्नादिके सत्यपि “ताम्र सोष्णीदकम्” इत्यनेन यत् केवलं ताम्रमिति कृतं, तत्

अथ ताम्रद्रुतिसज्जक चतुर्थलोहकल्पः ।—

आर्द्रालकुचभृङ्गाणां रसपिष्टेन कस्यचित् ।

गन्धकेन समाशेन ग्राग्वत्ताम्रञ्च मारितम् ॥२३॥

कञ्चुकस्थमिह त्रिंशत्कर्षं चूर्णितगन्धकम् ।

दत्त्वाऽल्पशोऽग्निनाऽल्पेन दत्त्वा धूमं विसर्जयेत् ॥२४॥

प्रस्थाम्बुमर्दितस्यास्य प्रसादान्निसृत युतम् ।

तुल्यनीलशिलाजाभ्या कर्षांशाभ्या विशोषयेत् ॥२५॥

ताम्रद्रुतिरिय साज्य-मानुषौक्षौरमाक्षिका ।

काचामेपिल्लामिथ्यन्द-व्रणशुक्रगतिप्रणुत ॥

तत् किट्टं दद्रुकिटिम-पामादीं स्लेपनाज्जयेत् ॥२६॥

ताम्रस्य प्राशयेन उक्तवात् तस्यैव प्राधान्याच्च । किं वा “गन्धकेन” इत्यारभ्य
“प्रथक् पृथक्” इत्यन्तेन एको योगः, “भावितम्” इत्यादिना च द्वितीयो योगः, ततश्च
समाशेन गन्धकेन मारितं ताम्रं धान्याच्च तुल्यञ्च यथानिर्दिष्टं गृहीत्वा प्राग्वत् पूर्व-
योगवत् गुल्मानावसेतत चूर्णं विफलादिभि सह खादते, तच्चूर्णं वृहणादिगुणवत्
भवेदिति, तथा केवलं ताम्रमस्य मातुलुङ्गार्द्रकरसाभ्या समेषा भावयित्वा लणास्त्रुना
पिबेत, तत् गुल्मादिनाशनं भवेदिति ॥ २१।२२ ॥

ताम्रद्रुतिसज्जक चतुर्थलोहकल्पनाह, आर्द्रेति ।—आर्द्रौ आर्द्रकः । लकुच
उडु । कञ्चुकस्य कञ्चुकाकारलौहभाजनस्यम्, “कञ्चुकस्यम्” इत्यत्र “कन्दुकस्यम्”
इति पाठकल्पेन साधु, कन्दुकस्य लौहभाजनस्यम् । त्रिंशत्कर्षम् इति पदं
ताम्रम् इत्यनेन सम्बध्यते । धूमं गृहधूमम् । प्रस्थाम्बुमर्दितस्यास्य प्रसादान्निसृतं
प्रस्थप्रमाणजलेन सह मर्दितस्य अस्य ताम्रस्य प्रसादात् स्निग्धरूपतया निःसृतं,
जलमिति शेषः । “प्रसादात्” इत्यत्र “प्रदानात्” इति पाठे—प्रदानात् परित्यागा
दित्यर्थः, “त्यागो विहापनं दानम्” इत्याद्यमरः । तुल्यनीलशिलाजाभ्या तुल्यं तथा
नीलशिला नीलमणि, यद्वा—तुल्यनीलं नीलतुल्यं नीलवर्णतुल्यविशेषः, शिला
मनःशिला, चक्षुष्यत्वात्, तज्जाभ्या, चूर्णाभ्यामिति शेषः, कर्षांशाभ्या युतम् । तत्
किट्टं किट्टरूपं ताम्रं, जलेन सह मर्दनात् अथ पतितं असरभागः । अयमर्थः,
—ताम्रतुल्यं गन्धकम् आर्द्रादीनामेकतमरसेन पिष्ट्वा तेन ताम्रपत्रं विलिप्य च
पुटानले पचेत्, ततः तत् पुटपत्रं ताम्रं त्रिंशत्कर्षं लौहभाजने स्रग्ध्रौ तुल्यगन्धकम्

अथ पञ्चमलोहकल्प ।—

मारितं त्रपु सीस वा हारिणं शृङ्गमाकुली ।

कार्पासवासितं तक्रं माहिषञ्च प्रमेहजित् ॥२७॥

अथ षष्ठलोहकल्प ।—

नवनवतिस्त्रिफलाया मृतस्य नागस्य शततमो भागः ।

दार्याकुलीफलत्रयकनकजलप्रस्थपेषित निखिलम् ॥२८॥

नल्पमल्य दत्त्वा दत्त्वा पचेत्, तत गृहधूम दत्त्वा तथैव पचेत्, अथ तत् जलेन प्रस्थमानेन सह गाढ मर्दयित्वा स्थापयेत्, तत उपरिस्थस्वच्छजल विस्त्राय जले तस्मिन् कर्षमाण तुल्यादिद्वय दत्त्वा आतपे शोषयेत्, इत्य निष्पन्नामिमा तासद्रुतिम् आज्यादिभि सह पिष्टा चक्षूरीमे योजयेत् । जलाध स्थित किष्टञ्च दद्रुकिटिमादिष्व लिपयेदिति ॥ २३—२६ ॥

पञ्चमलोहकल्पमाह मारितमिति ।—त्रपु वज्रम् । सीसं वा इत्यत्र वा शब्दस्यार्थे, त्रपु सीसञ्च । आकुली अङ्गोल तस्य बीजम्, रसरत्नाकरे “आकुली” इत्यत्र “अङ्गोलबीजकम्” इति पाठदर्शनात् । क्वचिच्च प्रमेहनाशनयोगान्तरे—“आकुली-सुकुलम्” इति पाठदर्शनात् आसमुकुलस्य च मेहनाशित्वमुक्ते आकुलीशब्देन आस सुकुलग्रहणमपि नासङ्गतमित्यन्तर्द्दयम्, तथा च योगरत्नाकरे प्रमेहचिकित्साया-नाकुल्यादिवीग, —“आकुलीसुकुल धात्री-हरिद्रामधुना लिङ्गते । विशतिञ्च प्रमेहान्ना हन्ति सद्यो न सशयः ॥” इति । “आसपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहघ्न रक्तदुष्टिहर शीत वातलञ्च” इति । कार्पासवासित कार्पासपुष्पेण कृताधिवासन, तच्च तक्रमन्ये कार्पासपुष्प सख्याप्य काथ्यम्, “कार्पासवासितम्” इत्यत्र “कार्पासबीजमज्जा” इति पाठान्तरम्, “कार्पासपिण्डितम्” इति पाठे—कार्पासबीजमज्जा इत्ययम् । त्रपुादिचतुष्टय कार्पासवासितमाहिषतन्त्रेण पिष्टा पिबेदिति । योगोऽयं रसरत्नाकरे “मृगमालारस” इति नाम्ना पठित, तथा च—“मारित त्रपुष सीस सुदग्ध मृगशृङ्गकम् । कार्पासबीजमज्जा च तुल्यमङ्गोलबीजकम् ॥ पेषयेन्माहिषीतक्रे दिनेक षट्कौकृतम् । माषद्वय सदा खादेत् मृगमाला प्रमेहजित् ॥ अक्षपाठाभयादावी-कषायमनुपाययेत् ॥” इति ॥ २७ ॥

षष्ठलोहकल्पमाह, नवेति ।—शततमो भाग नवनवत्यपेक्षया शताना पूरण, तेन च त्रिफलाया, प्रत्येक त्रयस्त्रिंशद्भागः, नागस्य च एको भागः । कनक-

शतगुलिकाप्रमितं तत् पीतं तन्नेन मेहहरम् ।

पिबतः कषायसमभया-दायकसमाशपाठायाः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमलोहकल्पः ।—

कृष्णलोहेन योक्तव्यो बालिनोपचितो हि सः ।

कुमारयूनमध्ये तु वरमध्यावरे क्रमात् ॥

एकद्वित्रिगुणात् कालादुपयुक्तं गुणावहम् ॥ ३० ॥

अथ शूलैः अष्टमलोहकल्पः ।—

एरण्डवल्किशम्बूक-वर्षाभूष्योषसैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं विदह्यायशूर्णं सोष्णाम्बु शूलजित् ॥ ३१ ॥

धुसूरः, दाव्यादीनां जलप्रस्थेन काष्ठप्रस्थेन पेयितं, प्रस्थमितं दाव्यादिषड्द्रव्यं चतुः-
प्रस्थजलेन निःकाव्यं प्रस्थावशेषं कृत्वा च तेन विफलानागौ मर्दयेत् । शतगुलिका-
प्रमितं वयःकोष्ठाद्यनुसारिणी मात्रां स्थिरौकृत्य प्रतिदिनमेकेका गुडिका तक्रण-
खादेत्, एव शतसङ्काकगुडिकासेवने कृते मेहो नश्यति । अभयेति ।—अत्र
विभीतकः, अनयादायकैः समं त्रिभिस्तुल्यं अंशो यस्यास्तादृशी पाठा तस्याः, तेन
च अभयादीनामेकी भागा पाठायाश्चापरः, औषधसेवनादनु अभयादिकषायः पिबे-
दित्यर्थः ॥ २८-२९ ॥

सप्तमलोहकल्पनाहः, कथ्येति ।—बालिनः शृदुना इत्यर्थः, शृदुपाकेनेति यावत्,
कृष्णलोहेन सह उपचितं सम्पन्नं प्रकटगुणं स नवनवतिरित्यादिनीतं नागयोग-
याक्तव्यम् । “कुमारः • “गुणावहम्” इत्यत्र “कुमारयूनीमध्ये तु वरी मध्योऽवरः
क्रमात् । एकद्वित्रिगुणात् कालादुपयुक्ती गुणावहः” इति पाठकल्पना सुगमा,
अत्र तु शब्दार्थः, कुमारे यूनं मध्ये मध्यवयसि च पुंसि बालिनः कृष्णलोहेन
उपचितं स योक्तव्यः, तथा एकद्वित्रिगुणात् कालात् एकदिनानन्तरं दिनद्वयानन्तरं
त्राहानन्तरं उपयुक्तं सेवितं गुणावहः, भवेदिति शेषः, वरी मध्योऽवरः क्रमात्
उक्तदिशा एकाहाद्यनन्तरम् उपयुक्तं स क्रमात् वरः मध्यः अवरश्च गुणो भवति,
एकाहानन्तरं प्रयोगः वरगुणसम्पन्नः, दिनद्वयानन्तरं प्रयोगः मध्यगुणसम्पन्नः,
त्रिदिनानन्तरं प्रयोगश्च अवरगुणसम्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अष्टमलोहकल्पनाहः, एरण्डेति ।—“अन्तर्धूमं विदह्यायशूर्णम्” इत्यत्र “अन्त-
र्धूमं विदह्यायशूर्णम्” इति तु अपपाठः, लौहयोगाभावे लोहकल्पेति नामवैयर्थ्यात् ॥

अथ जीर्णज्वरादौ नवमलोहकल्पः । —

त्रिफलामृतनिर्गुण्डौ-मेषनादपुनर्नवा ।

कासमर्दालिधुस्तूर-वज्रिणीनां रसैरिदम् ॥ ३२ ॥

भावितं गुडमध्वाज्यैर्जलतक्रानुपायिनः ।

स्वल्पक्षीररसाशस्य हन्याज्जीर्णज्वरं क्षयम् ॥

कुठास्थिस्रावपाण्डुर्यः-पक्तिशूलप्लिहामयान् ॥ ३३ ॥

अथ क्षयादौ दशमलोहकल्पः । —

वाकुचीनिम्बपञ्चाङ्गं वेल्लचित्रकवत्सकम् ।

पथ्यानागरशम्पाक-गुड्चीकटुकौफलम् ॥ ३४ ॥

अनु “परण्डवज्रिगन्धूक वर्षाभूगोक्षुर समम् । अन्तर्दग्धा पिवेदङ्गिराभि शूल-
ग्रान्तये ॥” इत्येव किञ्चित् परिवर्तिततया वज्रसेनादिना पठितेऽस्मिन् योगे
लौहप्रयोगाभावात् “अन्तर्धूमविदग्धायाश्चूर्णम्” इत्येव साधु इति न वाच्यम्,
यत् “व्योषसैन्धवम्” इत्यत्रोक्तपाठस्थले वज्रसेनादौ “गोक्षुर समम्” इति
पाठान्तरदर्शनात् योगान्तरोऽयमिति मन्तव्यम्, किञ्च “अन्तर्धूमविदग्धाया-
श्चूर्णम्” इति प्रयोगस्य असाधुत्वात् प्रकरणविरुद्धत्वाच्च प्रकरणसङ्गतम् “अन्तर्धूम
विदग्धायाश्चूर्णम्” इत्येव भवितुमर्हति । “अन्तर्धूमविदग्धन्तु” इति क्वाचित्कपाठो-
ऽपि न मनोरम, लौहयोगाभावे लौहकल्पनिरूपणम् इति सञ्ज्ञावैयर्थ्यात् ।
परण्डादिकमयश्चूर्णञ्च अन्तर्धूम दग्धा सोष्णास्त्वे पिवेत्, तच्च शूलनिदिति
निष्कर्षः ॥ ३१ ॥

नवमलोहकल्पमाह, त्रिफलेति । — मेषनादं तण्डुलीयकम् । आलि वृश्चिक-
पत्रौ । वज्रिणी क्षुद्गी । इदम् अयश्चूर्णसहितम् परण्डादिचूर्णम् । “स्वल्प-
क्षीररसाशस्य” इत्यत्र “स्वल्पक्षीररसाशस्य” इति पाठः न साधु । अयश्चूर्णसहितम्
परण्डादिचूर्णं त्रिफलादीनां यथायोग्यं रसेन क्वाथेन वा पृथक् पृथक् सप्तधा
भावयित्वा गुडमध्वाज्यै सह पिवेत्, सजलं तक्रानुपानं कुर्यात्, स्वल्पेन क्षीरेण
मांसरसेन वा तदा अग्नौयादिति ॥ ३२/३३ ॥

दशमलोहकल्पमाह, वाकुचीति । — वाकुची सोमराजो । निम्बपञ्चाङ्गं
निम्बस्य लक्ष्मपत्रपुष्पफलमूलरूपम् । वेल्लं विडङ्गम् । वत्सकम् इन्द्रयवः । शम्पाकः

खटिरासनसारेण भावितं लौहभस्म च ।

कर्षमात्रं समध्वान्यं क्षयकुष्ठनिषूदनम् ॥३५॥

अथ विविधरोगे एकादशलोहकल्प ।—

गुडस्य कुडवे पक्का लौहभस्म पलोन्मितम् ।

कीलप्रमाणं रोगेषु तैस्तैर्योगै प्रयोजयेत् ॥३६॥

अथ यक्षादौ द्वादशलोहकल्प ।—

व्योषादिनवकस्यांशस्तथाऽशौ लौहभस्मन ।

अशौऽश्मजतुन खण्डस्याष्टौ सर्वे समाक्षिकम् ॥

कान्तपात्रगत यक्ष्म-ज्वरापस्मारघस्मरम् ॥३७॥

अथ जरादौ त्रयोदश चतुर्दशलोहकल्पौ ।—

निम्बमारत्रिमधुर-त्रिफलालौहगन्धकम् ।

चूर्णमर्जुनपत्रा वा मधुह्रिफलायसम् ॥

सेवितं मधुसर्पिर्भ्या जरावैरूप्यनाशनम् ॥३८॥

आरग्वध । फल मदनफलम् । खटिरासनसारेण खटिरासनयोरष्टमाशक्वाथेन, तत्र असुन स्नानमव्याप्त । भावितमिति समधा । खटिरासनक्वाथेन भावितं वाक्च्याटिचूर्णकर्षं घृतमधुभ्या लिङ्गादिति ॥ ३४'३५ ॥

एकादशलोहकल्पमाह गुडस्येति ।—तैस्तैर्योगै तत्तद्दोगनागकै द्रव्ये । गुड-कुडव यथाविधि पक्का तत्र लौहपल प्रक्षिप्य च कीलमाना गुडिका कुर्यात्, ततः तत्तद्दोगनाशनानुपानेन सर्वरोगेषु योजयेदिति ॥ ३६ ॥

द्वादशलोहकल्पमाह व्योषेति ।—व्योषादिनवकस्य त्रिकवयस्य “व्योष शतावरी व्रीणि फलानि वि बले तथा” इत्यनेन चक्रदत्तौययक्षाधिकारे विम्ववासिथीगोक्तस्य वा अश निमित्तैको भाग । खण्डस्य मस्यखिजाया अष्टौ इत्यत्र भागा इति शेष, व्योषादिनवद्रव्याणां मिलितानामेको भाग, लौहाश्मजतुनी प्रत्येकमेको भाग, खण्डस्य चाष्टौ भागाः, सर्वमेतदेकौक्तस्य कान्तलौहभाजने मधुना सह सम्यर्थं च स्थापयेत् ततः अग्निबलानुसारिणी मात्रा खादेदिति ॥ ३७ ॥

त्रयोदश-चतुर्दशलोहकल्पद्वयमाह, निम्बेति ।—त्रिमधुर “घृत गुडी साक्षिकक्ष विज्ञेय मधुरवयम्” इत्युक्तमधुरवयम् । अर्जुनपत्रा अर्जुनस्य कीमलपत्रस्येत्यर्थः । मधुह्रिफलायस मधुराजनिफलालौहचूर्णसंयुक्तम् । मधुसर्पिर्भ्यामिति पद चूर्ण-

अथ अक्षपित्तादौ पञ्चदशलीहकल्पः ।—

मधुक मृतलीहञ्च धात्री च त्रिगुणोत्तरम् ।
रसेन भावित किन्नरुहाया' साज्यमाक्षिकम् ॥३९॥
सेवित भोजनस्याऽऽदौ वातपित्तामयान् जयेत् ।
मध्ये विष्टम्भमन्तेऽस्त-पित्तं शूलञ्च पक्तिजम् ॥४०॥

अथ ग्रहण्यादौ षोडशलीहकल्पः ।—

भक्तातकसहस्राभ्या त्रिफलामुस्तचित्रकैः ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्ग-सहदेवीकुठेरकै ॥४१॥
कणामूलाभृताचव्यैर्द्रोणेऽपां कुडवोन्मितैः ।
पक्वे पादस्थे लौहस्थे तुलाङ्गे तौक्ष्णलोहत. ॥४२॥
माणिकाञ्च घृतात् पक्त्वा विडङ्गं चित्रकत्वचम् ।
त्रिफला पञ्चलवणं तूषणञ्च पृथक् पलम् ॥४३॥

मित्यनेन सम्बध्यते, एवञ्च निम्बादिगन्धकान्तचूर्णम् अर्जुनपत्रादीना वा चूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिङ्गादिति ॥ ३८ ॥

पञ्चदशलीहकल्पमाह, मधुकमिति ।—त्रिगुणोत्तरम् उत्तरीत्तरत्रिगुणम्, ततश्च मधुकस्य एको भाग, लौहस्य भागवय, धात्र्याश्च नवभागा । किन्नरुहाया गुडूच्या । मध्ये भोजनमध्ये । “विष्टम्भम्” इत्यत्र “प्रविष्टम्” इति पाठस्तु असाधु. सिद्धयोगे तथा पाठदर्शनात् प्रविष्टमिति पदस्य अशङ्कतिविरहाच्च । अन्ते भोजनान्ते । पक्तिजं शूल परिणामशूलम् । सिद्धयोगे तु योगोऽयं “धात्री-लौहम्” इत्याख्यया मधुकादीना द्विगुणोत्तरकल्पनाकल्पितो दृश्यते, तथा च— “धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य । यष्टीमधुकरजश्च दद्याद्विपल पटे घृष्टम् ॥ अमृताक्लाथेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ॥” इत्यादि । अत्र “अमृताक्लाथेन आमलकीक्लाथेन” इति शिवदासव्याख्या ॥ ३९।४० ॥

षोडशलीहकल्पमाह, भक्तातकेति ।—भक्तातकसहस्राभ्या विसहस्रभक्तातक-गुडकेन । सहदेवी दण्डोत्पला, “सहदेवी” इत्यत्र “दण्डोत्पला” इति सिद्धयोगे पाठ । कुठेरक तुलसी । माणिका शरावम्, “माणिकाम्” इत्यत्र “कुडवद्वयम्” इति पाठ. सिद्धयोगे दृश्यते, शिवदासस्तु तत्र कुडवस्य हेगुण्य स्त्रीकस्य

पलानि शूरणस्याष्टौ वाराह्या ब्रह्मदारकात् ।
 चतुष्पल पुष्परमस्यार्द्धप्रस्थञ्च निक्षिपेत् ॥४४॥
 प्रातर्भोजनकाले वा लीढमेतद्रसायनम् ।
 निहन्ति च ग्रहण्यशः-शूलगुल्मक्रिमिक्षयान् ॥४५॥

अथ त्रयादौ खण्डखाद्याख्यसप्तदशलौहकल्पः ।—

वासाभास्यमृताऽभीरु-वचाखटिरपुष्करैः ।
 सुषलीभिक्षुकीरण्टे सूर्पे चापाञ्च मुष्टिकैः ॥४६॥
 पक्वेऽष्टशिष्टे ताम्रस्थे प्रस्थाशे खण्डसर्पिषी ।
 ताम्र्येन रुक्मलौहस्य हतस्याप्यञ्जलित्रयम् ॥४७॥

कुडवद्विशब्देन षोडशपलमिति व्याख्यातवान्, अत्र तु माणिका ग्रहणात् वैगुण्या-
 भाव एव बोद्धव्यः, “न वैगुण्यं तुलानाने माणिकाया तथैव च । पलीलेखागते
 ज्ञाने न वैगुण्यनिर्हेयते ॥” इति परिभाषास्मरणात् । कुडववैगुण्यस्य तु सर्वसम्मत-
 नाभावात् अत्र वैगुण्याभाव इत्यक्तत्वात् इति बोद्धव्यम् । “पञ्चलवणम्” इत्यत्र
 लानुद्रीलेखादर्शनात् लवणचतुष्टयं तथा “वाराह्या” इत्यत्र “तालमूल्या” इति
 सिद्धयोगसम्मतं पाठः । पुष्परमस्य मधुन अर्द्धप्रस्थं द्रववैगुण्यात् शरावहयम् ।
 भज्जातकादिचयान्तनौषधजातं पृथक् पृथक् कुडवमानं जलद्रोणे पक्ता पादशेषम्
 अवतारयेत्, ततः वस्त्रपूतं तं कायलौहकटाहे तीक्ष्णलौहाज्याभ्यां पचेत्, आसन्न-
 पाके च विडङ्गादीनां चूर्णं प्रक्षिप्य अवतार्य च शीते मधुं प्रक्षिपेदिति । योगस्यास्य
 “भज्जातकलौह” इत्याख्या अर्थव्यक्तिसिद्धे सिद्धयोगे चक्रदत्ते च ॥ ४१—४५ ॥

खण्डखाद्याख्यसप्तदशलौहकल्पमाह, वासिति ।—कल्पोऽयं “खण्डकायां लौहम्”
 इति नाम्ना सिद्धयोगादौ प्रसिद्धम् । अभीरुः शतावरी । “वचा” इत्यत्र “वला”
 इति सिद्धयोगे पाठः । सुषली तालमूली । भिक्षु मुष्टिका, “भिक्षु” इत्यत्र
 “मुष्टिका” इति सिद्धयोगे पाठः । कीरण्टः कुरण्टस्य सहचरस्य इदं
 क्षिण्णीमूलमित्यर्थः, “कीरण्टे” इत्यत्र “त्रिफलायास्त्वचः” इति सिद्धयोगे पाठः । सूर्पे
 चापा जलद्रोणहये, “जलद्रोणे” इति सिद्धयोगोक्तं पाठः साधु, सूर्पपाठपक्षे
 द्रवबाहुल्यात् । मुष्टिकैः पलप्रमाणैः, वासादिभिः सुषल्यादिभिश्च सम्बध्यते,
 “पञ्चपलानि” इति उक्तग्रन्थे पाठः । अष्टशिष्टे अष्टभागावशिष्टे । ताम्रस्थे ताम्र-

पक्वेऽस्मिन्नेहता याते कुस्तुस्वरु शिलाजतु ।
 शृङ्गोविडङ्गत्रिफला-जातोफलकटुत्रिकम् ॥४८॥
 चातुर्जातञ्च शुक्र्यशं प्रस्थार्द्धञ्च मधु क्षिपेत् ।
 खण्डखाद्यमिदं लौढं कर्षमात्र रसायनम् ॥४९॥
 क्षीरानुपस्य क्षपयेत् क्षयकामारुचिक्लमान् ।
 शोतपित्तास्रपित्तास्र-वातपित्तास्रकामलाः ॥
 कुष्ठमेहहृद्भिहानाह-काश्यं शूलञ्च पक्तिजम् ॥५०॥

प्राक्स्थे । प्रस्थाशि खण्डसर्पिणी खण्डसर्पिणी प्रत्येक प्रस्थ, खण्डस्य षोडश पलानि
 घृतस्य च द्वाविंशत पलानीति यावत् । तत्त्वचन्द्रिकाकारस्तु 'पलद्वादशक देय
 रुक्मलौहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्य घृत देय पलषोडशिकं बुधे ॥' इति चक्र-
 धृतपाठस्य "खण्डतुल्यम् इति केद, तेन खण्डस्यापि द्वादशपलानि (लौहनामम्) ।
 केचित्तु रक्तपित्तहृत्तन्वात् खण्डस्य प्रचुरतरमेवाधिकगीतीति घृतपदेन सह
 खण्डतुल्यमिति योगयन्ति, तत् न सम्यक्, लौहयोगत्वादत्र लौहप्राधान्येन
 तन्मानापकप्रत्यायुक्तत्वात्, रक्तपित्तप्रत्यनीकत्वन्तु लौहस्य स्वरूपत एव महाशक्तिक-
 त्वात् विशेषता रक्तपित्तहरम्, तत्तु द्रव्यपुटादिभावितत्वेन महावीर्यकतयोपपन्न,
 व्यवहारस्तु लौहसमतयेव" एव व्याख्या कृतवान् । व्याख्याकुसुमावलीकारस्तु—
 "रक्तपित्ते रुद्रद्रव्यस्य हितत्वात् परेण घृतेन सप्त सम्बन्धात् घृतवत् खण्ड षोडशपल
 ज्ञेयम् । अथत्वाह—अनन्तरगतविधिपरित्यागे प्रमाणाभावात् लौहे तुल्य खण्ड
 द्वादशपलमिति । एव प्रचार प्रायेण" इत्याह । ताप्येन स्वर्णमाक्षिकेण हतस्य
 सारितस्य रुक्मलौहस्य तीक्ष्णलौहस्य, पिष्टस्वर्णमाक्षिकेण लौहपद्वीमालेय दग्धस्य
 वज्रपाण्ड्यादिनौहलेत्यथ अञ्जलिद्वय कुडवद्वय पलद्वादशकमित्यर्थ । कुस्तुस्वरु
 ष थाकम् । शुक्र्यश पलाहम् । चक्रसङ्ग्रहधृतासिद्धयोगपाठे तु—"कुस्तुस्वरु" इत्यारभ्य
 "क्षिपेत्" इत्यन्तपाठस्यले—"प्रस्थार्द्धं मधुनी देय शुभाश्रमजतुक्त्वच । शृङ्गो विडङ्ग
 कृष्णा च शुण्डाजाजीपल पलम् ॥ त्रिफला धान्यक पत्र द्वाद च सरिचकीशरम् ॥"
 इति पाठान्तरम् । लौढमिति ।—लौहस्यास्य कषमाणता तु पूर्वयुगीयमानवाभि-
 प्रायेणीता, व्यवहारस्तु वि चतु पञ्च वा रक्तिकनारभ्य प्रतिदिन रक्तिद्वयवद्वा शाय
 यावत् । क्षीरानुपस्य लौहसेवनानन्तर क्षीरमनुपिबन्त, क्षीरपानञ्च लौह
 अपेक्ष्य चतु षाट्गुणेन कर्तव्य, लौहान्तरे तथा प्रयोगदशनात्, उक्तञ्च—"अनुपानं

अथ अष्टादशलोहकल्पार्थं लौहमारणप्रकार ।—

अथोष्णवारिपिष्टेन कान्तलोहं ससिन्धुना ।
 कफे कुठारच्छिन्नेन पित्ते वाते गलाऽम्बुना ॥५१॥
 उभयेन वयस्तम्भे ताप्येन गलरुक्षु च ।
 कण्ठं मनोह्वया स्रोतो-विवन्धे मरिचाङ्घ्रिणा ॥५२॥
 क्षिप्तं पक्वेष्टकायन्त्रे द्रावितं जलसन्निभम् ।
 निषिक्तं त्रिफलाक्वाथे पर्यटोभूतमायसे ॥५३॥
 सञ्चूर्ण्य तेन क्वाथेन पिष्ट्वा स्थाव्या विपाचितम् ।
 शोडशाङ्गुलगतान्तिः सम्पृष्टे चापरीक्षणात् ॥५४॥
 आर्द्रकाभोरुमुषलो-विदारोभृङ्गहस्तिजैः ।
 रसैस्तया मुहुस्ताम्र धान्याभ्र काञ्जिके प्लुतम् ॥५५॥
 तेन पिष्टं घृतं क्षौद्रे मत्स्याक्षीमेघनादयोः ।
 जयन्त्यास्तोक्ष्णचाङ्गेर्योर्मुषलीमाणिमन्ययोः ॥५६॥

चतुषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधा ” इति । एतल्लौहसिक्वेन पय्यापय्यविधिरपि सिद्ध-
 योगाद्युक्तं तत्र तत्रैव द्रष्टव्यं ॥ ४६—५० ॥

अष्टादशलोहकल्पार्थं लौहमारणप्रकारमाह, अथेति ।—ससिन्धुना सिन्धुवार-
 सहितमित्यर्थः । कफे कफरोगे, कफरोगे पक्तयः कान्तलोहम् उष्णोदकपिष्टसिन्धुवार-
 मूलक्षिप्तं “क्षिप्तं पक्वेष्टकायन्त्रे द्रावितं जलसन्निभम्” इत्युत्तरणान्वयः । एव पित्ते
 कुठारच्छिन्नेन, वाते गलाऽम्बुना इत्यादिष्वपि व्याख्येयम्, कुठारच्छिन्नेन कुठारिकया
 “कन्दगडूच्या” इति कश्चित् । गलाऽम्बुना अलम्बुषाक्वाथेन, “अथ गलाम्बुना”
 इत्यत्र “अथोष्णवारिपिष्टेन वाते लौहञ्च सिन्धुना । कफे कुठारच्छिन्नेन पित्ते आर्त-
 गलाम्बुना” इति क्वचित् पाठः । उभयेन कुठारच्छिन्नेन गलया च । मनोह्वया मन-
 शिलया । मरिचाङ्घ्रिणा मरिचमूलेन । “आयसे” इत्यत्र “आयसम्” इति क्वचित् पाठः ।
 तेन क्वाथेन त्रिफलाक्वाथेन । आ परीक्षणात् परीक्षणं यावत्, यावत् वारितरादि-
 रूपमुपकूलक्षणं नोदियात् तावदित्यर्थः, “आ परीक्षणात्” इत्यत्र “च परिक्षिपेत्”
 इति क्वचित् पाठः । अमोरु शतावरी । मुषली तालमूली । विदारो विदारिकन्दः ।
 हृत्सी हस्तिकर्णपलाशः, कदलीमूलं वा । तेन काञ्जिकेन । “घृतं क्षौद्रे” इत्यत्र “घृते

वज्रिणीसातलावाद्या-वर्षाभूणा रसेन च ।

क्षीरेण च पृथक् कुर्यात् पेषणादिक्रियात्रयम् ॥

कज्जलाभं हयञ्चैतत् यथाक्ताथे विभावयेत् ॥५७॥

अथ अष्टादशलोहकल्पे दन्त्यादिगण ।—

दन्तीत्रिवृच्चित्रकहस्तिकर्णी-व्योषाष्टवर्गत्रिफलाविडङ्गम् ।

पलाशवोजाम्बुदजौरकैला व्याघ्री च दन्त्यादिरिह प्रदिष्टः ॥५८॥

अथ अष्टादशलोहकल्पे ।—

पलानि पञ्च कान्तस्य सर्वत्राभ्रकचूर्णयोः ।

सार्द्धं द्वे सप्त सार्द्धानि वाते पित्ते पुनः क्रमात् ॥५९॥

क्षौद्रे” “पृथक्क्षौद्रे” इति वा पाठः सङ्गतः । मत्स्याक्षी शालिञ्च । मेघनादः
तण्डुलीयकः । तीक्ष्ण राजिका । चाङ्गेरी चम्पलीषिका । माणिस्य सैम्बम् ।
वज्रिणी कुङ्कुमी । सातला चर्मकषा । वाद्या वाद्यालकः । पेषणेति ।—पेषण-
पुटन सारणरूपकर्मत्रयमित्यर्थः । हयः ताम्रमश्वः । यथाक्ताथे तत्तद्दीगहरद्रव्यकृते
क्ताथे । अयमर्थः,—कफादिजरीणे उष्णवारिपिष्टसिन्दुवारादिमूलेन कान्तपत्र-
मालिष्य पक्केटकानिर्मितयन्त्रे निक्षिप्य च द्रावयित्वा जलसन्निभं कुर्यात्, ततस्तं
क्षौद्राव विफलाक्ताथे निक्षिप्य पर्पटीप्रायं कुर्यात्, अथ ता पर्पटी क्षौद्रपात्रे
चूर्णयित्वा विफलाक्ताथेन पिष्टा च स्थाण्वीपाकं कुर्यात्, ततः तत् क्षौद्रमार्द्रादीनां
प्रत्येकरसेन पिष्टा पिष्टा षोडशाङ्गुलगर्तमध्ये आवारितं पुटेत् । तथा ताम्र-
धान्याभ्रञ्च पुनः पुनः काञ्चिकेनाप्राप्य तेनैव काञ्चिकेन पिष्टा सशोष्य च घृतादिभिः
पृथक् पृथक् पेषणादिकं कुर्यात्, ततस्ते तासांश्चैकत्र मर्दयित्वा तत्तद्दीग-
हरद्रव्यक्ताथेन समधा विभाव्य च स्थापयेदिति ॥ ५१—५७ ॥

अष्टादशलोहकल्पे “दन्त्यादिचूर्णमावाप्य” इत्यग्रे वक्ष्यति, अतस्तदेव दन्त्यादिक-
माह, दन्तीति ।—हस्तिकर्णी हस्तिकर्णपलाशः कासालक इति ख्यातः
आलुकविशेषो वा । अष्टवर्गः,—“जीवकर्णभक्तौ मेदे काकोल्यार्वाङ्गद्विज्जौ ।
एकत्र मिलितैरैतैरष्टवर्गं प्रकीर्तितं ॥” इत्युक्तरूपः । अम्बुदः सुक्ता । व्याघ्री
कण्टकारी ॥ ५८ ॥

अष्टादशलोहकल्पमाह, पलानीति ।—सर्वत्रेति पदं कान्तस्य इत्यनेन सम्बध्यते,
सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कान्तस्य पञ्च पलानि । अश्रकचूर्णयोः अश्रकताम्रचूर्णयोः

पञ्च पादेन युक्तानि पञ्च पञ्च कफे पुनः ।

तत्र कान्ताभ्रके त्रिष्वै त्रिफलाकाथमाढकम् ॥६०॥

प्रस्थितानि गुणस्याष्टौ काथस्य पयसस्तथा ।

पलानि षोडशाऽऽज्यस्य सिञ्चेत् पाकवशात् पुनः ॥६१॥

वाताद्यपेक्षया पङ्कोत्कारिकाबालुकानिभे ।

अफेने वर्णगन्धाद्यो कदुष्णो पीतसर्पिषि ॥६२॥

वाते क्रमात् सार्द्धं हे, पले इति शेष, सार्द्धानि सप्त, पलानीति शेष, वाते सार्द्धपल-
हयसम्भक्त सार्द्धसप्तपल तास्रचूर्णञ्च हयमेतत् “कज्जलाभम्” इत्यादिना पूर्वोक्त्यनुसारेण
कज्जलौक्य वातहरद्रव्यकाथेन विभान्य च कान्तपञ्चपलेन सह मिश्रयेत् । पित्ते पुनः
क्रमात् पञ्च अभ्रकस्य पञ्च पलानि, पादेन युक्तानि इत्यत्र पञ्च इति पदभावस्य योज-
नोद्यम्, तास्रस्य च सपाद पञ्चपलानात्यर्थः । कफे पुनः अभ्रकतास्रयोः प्रत्येक पञ्च
पञ्च पलानीत्यर्थः । अत्र लौहाभ्रकयोः मात्रानिर्देशाद्यमुक्तं श्रीचक्रपाणिना स्वसङ्ग्रहे
—“अथवा वक्तव्यविधिसंस्कृतज्जलाभ्रकचूर्णमादाय । लौहचतुर्थाईसम द्वि वि चतु-
पञ्च गुणभागम् ॥ प्रक्षिप्याय प्राग्वत् पचेदुभाभ्या भवेद्रजो यावत् ॥” इत्यादिमानानु-
सारेणात्र लौहादद्वै सप्तभागज्जलाभ्रकं यावत् । एतस्य विह्वर तथा काथार्थं त्रिफलाया
मानाटिकञ्च तत्रैवानुसन्धेयम् । तत्र कान्ताभ्रके मिलितलौहाभ्रकचूर्णं इत्यर्थः,
अत्राद्येण सह तास्रयोगे सत्यपि केवलास्रोक्तिः अभ्रस्य प्राधान्यात् तास्रस्य अभ्रेण
सहैक्यभावाच्च इति बाह्यव्यम् । प्रस्थितानीति ।—काथस्य इत्यत्र सप्तमीविवक्षाया
षष्ठौ, तस्मिन् काथे इत्यर्थः, गुणस्य गुणवत् विशुद्धस्येति यावत्, पयसः दुग्धस्य अष्टौ,
पलानीति परेणान्वयः, प्रस्थितानि प्रस्थापितानि, अवचारितानीत्यर्थः, कुर्यादिति
शेषः, आज्यस्य घृतस्य च षोडश पलानि सिञ्चेत् । अत्र काथादिदाने शिवदासघृत
भोजराजवचनं यथा—“घृतेन लौहनालोद्य चौरिण समनन्तरम् । तत् काथेन
सयोज्य मन्देऽग्नौ शनके पचेत् ॥ तत् सञ्चानयेन्नौह लौहद्वयाऽतिदीर्घया ॥”
इति । पाकवशात् पुनः पाकानुसारेण पुनः वाताद्यपेक्षया वातपित्तकफमपेक्ष्य,
पङ्कोत्कारिकाबालुकानिभे पङ्कादिसट्टशे, तत्र पङ्कानिभे कर्दमत्तुल्ये सान्द्रे अभ्यक्तदर्विके
इति यावत्, तादृशत्वञ्च मृदुपाके सति बीज्यम्, उत्कारिकानिभे उन्मृशस्तिका-
तुल्ये, सुखदुःखसत्त्वलनयोगिनि इति यावत्, तथात्वञ्च मध्यपक्तस्य लक्षणम्, तथा
बालुकानिभे बालुकासट्टशे, लज्जितदर्विके इत्यर्थः, एतच्च खरपाके सति बीज्यम् ।

दन्यादिचूर्णमावाप्य स्थापितेनेतरेण वा ।

घृतेन पेषितं भाण्डे घृतस्निग्धे निधापयेत् ॥ ६३ ॥

तन्वान्तरे तु वाते मध्यपाकि लौह प्रयोज्यम् इत्युक्तम्, तथा च चक्रपाणिधृत-
नागार्जुनवचन—“सदुन्मध्यमखरभावे पाकस्त्रिविधोऽव वक्ष्यते पसाम । पित्तसमीरण-
श्लेष्मप्रकृतोना मध्यमस्तु सप्त ॥ अम्यक्तदर्वि लौह सुखदु खस्खलनयोगि सदु मध्यम ।
उज्जिह्वतद्वि खः परिभाषते केचिदाचार्या ॥ अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमाखूत्कराकृति
ब्रुवते । सदु मयनर्द्धचूर्णे शिकतापुञ्जीपमन्तु खरम् ॥ विविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां
गुणकृदेव न तु विफल । प्रकृतिविशेषे मृत्तौ गुणदोषौ जनयतीत्यलम् ॥” इति ।
सृष्टादिपाकवक्ष्ये शिवदासघृतामीश्वरचन यथा—“दर्वीमाश्लिष्यते यत्तु खैर स्खलति
वा न वा । सदुपाक विज्ञानौघात् पिप्पे तु विहितं सदा ॥ सितापुञ्जीपम यत्तु
मृषिकीत्करसन्निभम् । तदयं खरपाक स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्तितम् ॥ एकैकगुण-
योगित्वान्न तमिच्छन्ति तद्विदः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् ॥” इति ।
अफिने इत्यादौ लौहे इति शेषः, पाकवशात् लौहे फेनरहिते सतीत्यर्थः, तस्य पाकाद्य-
प्रदत्तदुग्धादेरुपचौषतया भवतीति बोद्धव्यम् । “कटुण्ये” इत्यत्र “कटूण्ये” इति पाठ
असाधुः, तन्वान्तरे तथाऽयं पाठदशनात्, तथा च चक्रपाणिशङ्करे—“विज्ञाय
षाकमेव द्रागवताय्यं क्षितौ क्षणान् कियत । विश्रास्य तत्र लौहे विफलादेः प्रलिपे-
च्चूर्णम् ॥” इति । अत्र अवतारणानन्तरं किमत्कालं विश्रास्य विफलादिचूर्णप्रलेप
विधानादेव कटुण्यत्वं प्रतीयते, कटुण्ये ईषदुण्ये इत्यर्थः । पीतमर्पिषि पाकाय
दत्ते घृते चोपचौषे सतीत्यर्थः । दन्यादिचूर्णं पूर्वोक्तम् । स्थापितेनेतरेण वा लौह-
पाकाय दत्तं घृतं यदि अधिकमुपलभ्यते, तदा तदधिकं घृतं लौहस्य भाविरुक्षता-
निवारणार्थं तस्मादाक्रुष्य पात्रान्तरे स्थापयेत्, तेन स्थापितेन, इतरेण वा तादृश-
घृताभावे अन्येन वा विफलाक्तायकत्कसिद्धेन घृतेनेत्यर्थः, एतदर्थं अक्षरशङ्करः,—
“यदि तु परिश्रुतिहेतोर्वृत्तमीक्षताधिकं ततोऽन्यस्मिन् । भाण्डे निधाय रक्षेद्वायुपरीगो
हनेन सहान् ॥ अथसि विरुक्षीभूते स्नेहस्त्रिफलाघृतेन सम्पाद्य । एतत्ततो गुणीतर-
मित्यमुना स्नेहनौघं ततः ॥ अत्यल्पकफप्रकृतेर्भक्ष्यमयसोऽमुनैव शसन्ति । केवलमपीद-
मश्रितं जनप्रत्ययसो गुणान् कियत ॥” इति । अस्य विस्तरस्तत्रेवानुसन्धेयः ।
एतस्मिन्नौषधे पद्धादिनिभे तथा अफिनादिलक्षणलक्षिते च सति दन्यादिचूर्णं प्रक्षिप्य
घृतस्निग्धे भाण्डे निधापयेत्, कालवशात् तस्मिन्नौषधे रुक्षीभूते पुनः स्नेहनायै
लौहपाकोच्छलितेन घृतेन, तदभावे विफलाघृतेन वा पेषितं कृत्वा पुनर्निधापयेदिति

कुर्यात्तत्कल्पनापाको श्लेषणीव रसायने ।

स्वस्थ शरन्निदाघाभ्यामन्यथा कृतशोधनः ॥६४॥

घृतमाच्चिकमात्रा वा लौहे लौहेन मर्दितः ।

रसायन द्वौ दिवसौ द्वे द्वे गुञ्जे ततः परम् ॥६५॥

द्वन्द्वद्वया दिने द्वे द्वे पर विंशतिवासरान् ।

प्रातर्विंशतिगुञ्जाना भागौ द्वौ भागमेव च ॥६६॥

निष्कर्षः । कुर्यादिति ।—“कुर्यात्तत्कल्पनापाकः” इत्यत्र “काव्यस्तत्कल्पनापाकः”
 “कुर्यात्तत्कल्पनापाकम्” इति वा पाठः साधु , तत्कल्पनापाकः तस्य लौहस्य कल्पना
 कृमिः, निष्पत्तिरित्यर्थः, तादृशः पाकः शेषपाकः इत्यर्थः अथवा—कल्पनापाकः
 पाककल्पनाः पाकविधिरित्यर्थः, कल्पनाः प्रयोगकल्पनाः तदर्थः पाकः इत्यर्थो वा,
 श्लेषणीव रसायने श्लेषणी यथा बालकानिभः पाकः काव्यः रसायनेऽपि तथा काव्यः
 इत्यर्थः । इदानीं रसायने तस्य मात्रादिकमाह, स्वस्थ इति ।—शरन्निदाघाभ्या-
 मन्यथा शरन्निदाघः वर्जयित्वा अन्यस्मिन् कृतौ । “घृतमाच्चिकमात्रा वा लौहे लौहेन
 मर्दितः” इत्यत्र “घृतमाच्चिकमात्राया लौहे लौहेन मर्दितम्” इति पाठः सङ्गतः,
 घृतमाच्चिकमात्राभ्याम् अनुसृतघृतसमुभ्याम्, अत्र च मध्यपेक्षया घृतं किञ्चिदधिकं
 देयं, तन्नातरे तथा दर्शनात्, तथा च चक्रदत्ते—“सममसृष्टमलपात्रे लौहे
 लौहेन मर्दयेच्च पुनः । दत्त्वा मध्यगुरुप तदनु घृतं योजयेदधिकम् ॥ बन्धः गृह्णाति
 यथा मध्यगुरुत्वेन पङ्कजविशिषतः ॥” इति । लौहे लौहपात्रे लौहेन लौहदण्डेन ।
 रसायनम् इदं कालावसरसायनं द्वौ दिवसौ द्वे द्वे गुञ्जे, भक्षयेदित्युत्तरणान्वयः,
 प्रथमदिनद्वयं गुञ्जाद्वयमानेन भक्षयेदित्यर्थः, ततः परं द्वन्द्वद्वया दिनद्वयं गुञ्जा-
 द्वयमानेन भक्षयित्वा तृतीयदिवसमारभ्य द्वौ द्वौ दिवसौ कृत्वा गुञ्जाद्वयद्वया विंशति-
 दिवसान् यावत् वर्जयेत्, प्रथमदिनद्वयं गुञ्जायुगलं, ततो दिनद्वयं रक्तिचतुष्टयं, ततः
 दिनद्वयं रक्तिषट्कम्, एव-क्रमेणैकोनविंशदिने विंशतिगुञ्जा पूर्यन्ते, एव विंश-
 दिवसेऽपि, ततो यावत्कालं तत् भक्षणीयं, तावत् विंशतिगुञ्जाप्रमाणेनैव भोक्तव्यम् ।
 अत्र एकोनविंशदिवसे एव विंशतिगुञ्जायाः पूर्णग्रामपि सत् “विंशतिवासरान्”
 इत्युक्तं, तत् “दिने द्वे द्वे” इति युग्मदिनानुरोधत् । इदानीं विंशतिगुञ्जामितं लौहं
 किमेकदैव भोक्तव्यम् ? उत विभज्य ? इत्याह, प्रातरिति ।—विंशतिगुञ्जानां द्वौ भागौ
 विधा विभक्त्यः विंशतिगुञ्जामितस्य लौहस्य भागद्वयं प्रवचतुष्टयाधिकरक्तिवाद्भक्ष-

प्राग्भक्तमर्द्धमर्द्धं वा भक्षयेदुक्तकालयोः ।
 एवं मात्राविभागेन व्याधिक्षोणोऽपि सर्वदा ॥६७॥
 लोहादष्टगुणं क्षीरं धारोष्णं शृतमेव वा ।
 वयस्तम्भेऽनुपातव्यं व्याधौ काथो यथोदितः ॥६८॥
 आस्त्राद्य चानु मुस्ताना निर्यास दन्तपौडितम् ।
 मूलानि भक्षयेत्तासामास्यवैरस्यनुत्तये ॥६९॥
 क्रूरकोष्ठस्तु दोषाग्निरनुलोमयितुं मलान् ।
 तप्तं क्षीरं पिवेद्भूयस्ताम्बूलं भक्षयेन्मुहुः ॥७०॥
 स्नानमर्दनविष्टम्भि-विदाह्यस्नमजाङ्गलम् ।
 सप्तसप्ताहमथवा त्रि-सप्ताहं परित्यजेत् ॥७१॥
 शालिमुद्गरस सर्पिवेत्ताय बृहतीद्वयम् ।
 दीर्घं पटोलवार्त्ताके तालकं मूलकन्दकम् ॥७२॥
 शतावर्याः सजीवन्तो-शृङ्गाटसुनिषस्कम् ।
 तण्डुलीयकधान्याक सराजक्षववास्तुकम् ॥७३॥

नित्यर्थः, प्रातः, तथा प्राग्भक्त भाग भोजनात् पूर्वमेकभाग यवद्वयाधिकरक्तिषट्क-
 नित्यर्थः, भक्षयेत् । पक्षान्तरमाह, अर्द्धमिति ।—वा अथवा उक्तकालयोः प्रातस्तथा
 भोजनात् पूर्वञ्च अर्द्धमर्द्धं विंशतिगुणालान् द्विधा विभज्य एकैकभागम् । वयस्तम्भे
 रसाग्रने इत्यर्थः, लोहादष्टगुणं धारोष्णं शृतमेव वा क्षीरम् अनुपातव्यमिति योज्यम् ।
 व्याधौ यथोदितं तत्तद्दोषाधिकारोक्तं, काथं अनुपातव्यं इति शेषः । आस्त्राद्येति ।
 —लोहभक्षणजनितमुखवैरस्यापनोदनाय दन्तचवित्त सुस्तारस पीवा मुस्तक भक्षयेत् ।
 चक्रदत्ते तु “कान्तक्रामकममल सञ्चर्य रसं पिवेद्दिने न तु ततः” इत्यनेन सुस्तारसस्यैव
 पानविधिर्दृश्यते न तु मुस्तकस्य । “क्रूरकोष्ठ • मुहुः” इत्यत्र “क्रूरकोष्ठे सुहीक्षीर-
 मनुलोमयितुं मलान् । तप्तं क्षीरं पिवेद्भूयस्ताम्बूलं भक्षयेन्मुहुः ॥” इति पाठान्तरम् ।
 अजाङ्गलमित्यत्र मासमिति शेषः, अजाङ्गल मासं धत्त्वमासम् । दीर्घं इति पट पटोल-
 वार्त्ताके इत्यस्य विशेषणम्, दीर्घपटोल पटोलाकारदीर्घफलगाकविशेषः, “धुन्दुल”
 इति “दंडश” इति वा ख्यातः, दीर्घाकारपटोल वा, वार्त्ताकस्यपि दीर्घाकारं ग्राह्यं,
 न तु वर्तुलाद्याकारम् । शतावर्या इत्यत्र मूलमिति शेषः । सराजक्षववास्तुकं राजक्षव-

जाङ्गल शफराः कृष्ण-मौना रोहितमङ्गुरौ ।
 द्राक्षादाडिमखर्जूर-रश्माकोलञ्च शस्यते ॥७४॥
 जीर्णौषधस्तु दीप्तेऽग्नौ प्रातः पित्तात् बुभुक्षितः ।
 अर्द्धमात्रं पिबेत् क्षीर सार्द्धमात्रं कृशो नर ॥७५॥
 दिवसाः सप्त सप्तास्मिन् दिने द्वित्रिगुणा क्रमात् ।
 जवन्यमध्यप्रवर सेवाकालो विधीयते ॥७६॥
 पूर्वक्रियेय द्विगुणा सौत्तरा नात्र यन्त्रणा ।
 यथाकालं मलोत्सर्गं शरीरोदरलाघवम् ॥७७॥
 हृदयोद्गारशुद्धिश्च जीर्णलौहस्य जायते ।
 लोहाप्रवृत्तौ सामत्व लोहकिट्टप्रशान्तये ॥७८॥

राजसर्षप, “राइ” इति ख्यात, दुग्धिका वा । जीर्णौषध इति ।—“पित्तात्” इत्यत्र
 “पीतात्” इति पाठः सङ्गतः, प्रातः पीतात् औषधानुपानतया प्राक्पीतदुग्ध-
 मपेक्ष्येत्यत्र अर्द्धमात्रमित्यत्र वयं लक्ष्यार्थी इति शेषः, वयं लक्ष्यार्थी अर्द्धमात्रं दुग्धं
 पिबेत् । सार्द्धमात्रं कृशो नरः व्याधिजीर्णः नरः औषधानुपानतया पीतकाथमात्रा-
 मपेक्ष्य सार्द्धमात्रं क्षीरं पिबेदित्यर्थः । दिवसा इति ।—अस्मिन् दिने वर्तमानकाले
 इत्यर्थः, द्वित्रिगुणाः सप्त सप्त दिवसाः एकानपचाशद्विवशा अष्टनवतिदिवसाः
 तथा सप्तचत्वारिंशदधिकशतदिवसाः क्रमाज्जवन्यमध्यप्रवर सेवाकालः । “दिने
 द्वित्रिगुणा” इत्यत्र “एकद्वित्रिगुणा” इति क्वचित् पाठः । पूर्व्वेति ।—इयं “रसायनं द्वौ
 दिवसौ” इत्यादिना उक्ता पूर्व्वक्रिया मुख्यक्रिया । सौत्तरा उत्तरक्रिया, “नालुपविष्टो
 नाप्यतिभाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत्” इत्यादिना उक्तैव” इति । जीर्णलौहस्य लक्षणमाह,
 —यथाकालमिति । भुक्तलौहे अजीर्णे लक्षणं चिकित्साञ्चाह, लोहाप्रवृत्ताविति ।—
 लोहाप्रवृत्तौ लोहाजीर्णे इत्यर्थः, विधिना लौहभक्षणे कृतेऽपि तदजीर्णवशात् यदि
 भक्षप्रवृत्तिर्न भवेत्, जीर्णलौहस्यैव यथाकालं मलोत्सर्गादिदर्शनादित्याशयः, सामत्वम्

उष्णाम्बु मयवक्षार त्रिदिनास्त्रिदिनात् पिबेत् ।

रसेनागस्त्यपत्राणा विडङ्गञ्चान्तराऽन्तरा ॥७६॥

क्वाथमश्वत्थपत्राणा प्रसङ्गे हृदिशूलयोः ।

सामान्यसिद्धिमावाप्य भावनापुटपाचनैः ॥८०॥

यथायोगयुत पक्व त्रिफलाक्वाथसर्पिषा ।

साधितं भक्षयेत् कान्तमेकं वा केवलाभ्रकम् ॥८१॥

इह नानुपिबेत् क्षीरं न क्षुर्यात्तेन भोजनम् ।

मुद्गयूषं पिबेत्तोयि कोष्णञ्च नियतो भवेत् ॥८२॥

एतल्लोहरसायनाख्यममृतं पक्वं यथोक्त क्रमात्

भुञ्जान प्रतिवत्सर नववपुः साङ्गन्तु वर्णेन्द्रियैः ।

दोषायुर्नवयीवनोन्नतकुच-प्रौढाङ्गनावल्लभो

मायहन्तिबलो जराविरहितः पुच्छावृतः स्यान्नरः ॥८३॥

आनदोषवत्त्व, सामनस्तत्त्वमित्यर्थ, ज्ञातव्यमिति शेष, अत लौहकिट्टप्रशान्तये अनीर्णे हि लौह किट्टं खवति, तेन च शूलादिकमुपजायते, तत्प्रशान्तये । अगस्त्यपत्राणा वक्त्रपुष्पपत्राणाम् । चक्रेणापि स्वसङ्गहे उक्त—“ततदुग्धानुपानं प्राश सारयति वड-कोष्ठस्य । अनुपीतमम्बु यद्वा कोमलशस्यनारिकेलस्य ॥ यस्य च न तथा सरति सयव-क्षारं जलं पिबेत् कोष्णम् । कोष्णं विफलाक्वाथं सनाथं क्षारं ततोऽप्यधिकम् ॥” इति । किञ्च—“क्रिमिरिपुचूर्णे लौहं सहितं खरसेन वङ्गसेनस्य । क्षपयत्यचिराद्भिद्यत लौहाजीर्णोद्भव शूलम् ॥” इति । हृदिशूलयोः लौहाजीर्णजन्यच्छर्दिशूलयोः । मिलित-कान्ताभ्रकयोगसुक्ता इदानीं तयोः पृथक् प्रयोगमाह, सामान्येति ।—सामान्यसिद्धिं लौहस्य साधारणसाधनं विफलादिकम् आवाप्य कल्कीकृत्य, यद्वा—आवाप्य जले प्रक्षिप्य, क्वाथयित्वा इत्यर्थं तेन भावनापुटपाचनैः पक्वं पश्चात् यथायोगयुतं तत्तद्गोपापहृद्भक्ष्यक्वाथेन मर्दितं, विफलाक्वाथसर्पिषा साधितम् एकं केवलं कान्तं केवलमभ्रकं वा भक्षयेत् । इह अनेन विविधा निष्पादितलौहप्रयोगे । तेन क्षीरेण । मुद्गयूषं पिबेत् क्षीरं नानुपीय मुद्गयूषमनुपिबेदित्यर्थः । तोयं तोयकार्यं, जलपानादि-कार्यं कोष्णं, तोयं व्यवहरेदिति शेषः । नियतं सप्तेन्द्रियं । मायहन्तिबलं साद्यतः मदसाविषं दन्तिनं गजस्य इव बलं यस्य तथाभूतं, प्रभूतबलसम्पन्नं ॥५६—८३॥

अथ सर्वरोगे एकोनविंशलोहकल्प ।—

अङ्गोललोहमणिटङ्गणमाणिमन्य-

ताप्यार्द्रकत्रिकटुतुल्यशिलाजतूनाम् ।

भृङ्गोदकेन वटिकाञ्च मसूरमात्रा

खादेज्जयाय जरसः सकलामयानाम् ॥८४॥

अथ कुष्ठे विंशलोहकल्प ।—

अङ्गोलवेलाभ्रककान्तताप्य-शिलाजतुव्योषफलत्रयाणाम् ।

चूर्णं सुषल्याः समभागमेतत् कुष्ठानि लौढं मधुना धुनोति ॥८५॥

अथ मेदप्रवृत्तिषु एकविंशलोहकल्प ।—

कान्ताभ्रत्रिफलाविडङ्गरजनी-ताप्याब्देवद्रुम-

व्योषैलाऽग्निपुनर्नवाङ्गिगिरिजाङ्गोलैः समं गुग्गुलुम् ।

पिष्ट्वा भृङ्गजलेन सूक्ष्मगुलिका खादेत् यथासात्स्यतो

मेदं श्लेष्मसमीरणोत्प्लवणगदेष्वन्येषु वा पूरुषः ॥८६॥

अथ कुष्ठे द्वाविंशलोहकल्प ।—

व्योष कण्टिलामनस्य कुसुम मण्डूरसैरेयक

दोषाश्लेषिताविडङ्ग कृमिहरं भृङ्गाणि भस्मातकम् ।

श्रेष्ठावाकुचिकान्तनोहजरसस्तत् कान्तपात्रे स्थितं

खादेत् कुष्ठहर रसायनवर मध्वाज्यसंयोजितम् ॥८७॥

एकोनविंशलोहकल्पसाह, अङ्गोलैति ।—अङ्गोल अङ्गोठ । मणि सुक्ता ।

माणिमन्यः सैन्धव । ताप्य सुवर्णनाक्षिकम् । भृङ्गोदकेन भृङ्गराजरसेन ॥ ८४ ॥

विंशलोहकल्पसाह अङ्गोलैति ।—अङ्गोल अङ्गोठ । वेला विडङ्गम् । सुषल्याः

तालमूल्या । अतः अङ्गोल्लादीनां सुषल्यन्तानां सर्वेषां समभागता ॥ ८५ ॥

एकविंशलोहकल्पसाह, कान्तैति ।—पुनर्नवाङ्गि पुनर्नवामूलम् । गिरिज शिला-

जतु । सम गुग्गुलु कान्तादि सर्वचूर्णं सम गुग्गुलुम् । यथासात्मात अग्निवलानुसारे-

णेत्यर्थः । “यथासात्मात” इत्यत्र “यथाशक्तिन” इति पाठान्तरम् ॥ ८६ ॥

द्वाविंशलोहकल्पसाह, व्योषमिति ।—सैरेयक भिरण्डौ । दोषा हरिद्रा । श्लेः

बहुवारक । कृमिहर विडङ्गम् । भृङ्ग भृङ्गराजः । श्रेष्ठा त्रिफला । कान्तलोहजरसः

अथ सर्वरीगे वयोविश्लोहकल्पः ।—

मण्डूरत्रिफलासितेतरतिला-जातीविडङ्गाकुली-
वाकुचभ्रककान्तगन्धकनिशा-माधुकसारं रजः ।
पिष्ट्वा भृङ्गरसेन तस्य वटकान् खादेत् पय पाचितान्
सर्वव्याधिहरान् रसायनवरान् मृत्योश्च मृत्युप्रदान् ॥८८॥

अथ नेत्ररीगे कान्तनागाख्यचतुर्विंशश्लोहकल्पः ।—

बद्धा न्यस्तमहस्त्रयं कमलिनी-पत्रे सधात्रीरसे
धौत भृङ्गरसेन चुम्बकरजो-युक्तं द्विभागीत्तरम् ।
स्थाल्यां षड्गुणरक्तमारिषरसे यद्दारुद्वयं धृतौ
सञ्चाल्याभसि कल्कशेषिनमिदं शीतं क्षणाङ्गालयेत् ॥८९॥
तस्मादादाय मूषाया खल्पाया द्रावयेद्वनम् ।
कान्तनागोऽयमुदकेनाञ्जनं नयनामृतम् ॥९०॥

कान्तलोहभस्मानि , “कान्तलोहजरजः” इत्यत्र “कान्तलोहजरजः” इति पाठान्तरम् ।
“कान्तलोहहरजः” इति पाठे तु—हरजः पारदः पारदभस्म इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

वयोविश्लोहकल्पमाह, मण्डूरेति ।—सितेतरतिला कृष्णतिला । जाती जाती-
फलम् । माधुकसारं मधुकपुष्पसारम् । रजः पर्पटकम् । पयः पाचितान् पयसि दुग्धे
पाचितान् । मण्डूरादिकं भृङ्गराजःरसेन पिष्ट्वा वटकान् कारयेत्, ततस्तान् किञ्चिद्गुण-
पक्त्वा खादेत् । मृत्योश्च मृत्युप्रदान् मृत्युवारकानित्यर्थः ॥ ८८ ॥

कान्तनागाख्यं चतुर्विंशश्लोहकल्पमाह, बहेति ।—सधात्रीरसे कमलिनीपत्रे बद्धा
अहस्त्रयं दिनत्रयं न्यस्तं स्थापितम् , “कान्तनागोऽयम्” इति वक्ष्यमाणवाक्यम्भारम्यात्
“अहस्त्रयम्” इत्यत्र “अहस्त्रयम्” “अहस्त्रयम्” इति वा पाठः समीचीनतया
प्रतिभाति । ततो दिनत्रयानन्तरमुद्धृत्य भृङ्गरसेन धौतं चुम्बकरजोयुक्तं चुम्बकाख्य-
लोहस्य चूर्णेन भागेकेन युक्तं द्विभागीत्तरं भागद्वयं प्रकरणाञ्जौहमिति शेषः, षड्गुण-
रक्तमारिषरसे लौहापेक्षया षड्गुणरक्ततण्डुलीयरसे स्थाल्या धृतं स्थापितम् , “धृतौ”
“धृतौ” वा इत्यत्र “धृतम्” इति पाठकल्पना समीचीनतया प्रतिभाति , दारुद्वयं
काष्ठमयद्वयं सञ्चाल्य, पचेदिति शेषः, ततः कल्कशेषितं द्रवक्षयात् औषधमावाव-
शिष्टमिदं शीते अभसि गालयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः । क्षणात् क्षणकालानन्तरं तस्मात्
जलात् आदाय खल्पमूषाया घनं यथा तथा द्रावयेदिति ॥ ८९-९० ॥

अथ रसाग्ने पञ्चविंशलौहकल्प ।—

कान्तपात्रे शृत क्षीरं रसायनमनुत्तमम् ॥८१॥

अथ कल्युहारिरसाख्य षड्विंशलौहकल्प ।—

अथ पत्र तिलोत्सेध प्रतप्तं चतुरङ्गुलम् ।

एकविंशतिपर्याय धात्रा निर्वपयेद्द्रुमे ॥८२॥

ततः शतपलं स्थान्या क्षिप्वा धात्रीरसोत्तमम् ।

कृत्वा ततः सुपिहितं भस्मराशौ विनिक्षिपेत् ॥८३॥

मासि मासि समुद्धृत्य लोहदण्डेन घटयेत् ।

तस्मिन् विशुध्यति प्राग्बद्धसं धात्राः प्रदापयेत् ॥८४॥

द्रवीभवति तत् सर्वं वत्सरात् पत्रमायसम् ।

ततः समन्ततोऽङ्गुष्ठ-पर्वमात्रमुखेन तु ॥८५॥

आयसेन सुवेणाय-पात्रे कल्कीकृत ततः ।

शृत पृथक् समाग्नेन सेवेत मधुसर्पिषा ॥८६॥

जीर्णं साज्य रसक्षीर-यूषान्यतममिश्रितम् ।

षष्टिकौदनमग्नीयादुपयुज्येत वत्सरम् ॥८७॥

वर्षमन्यच्च शिष्टान्नो यन्वितात्मा कुटो वसेत् ।

पञ्चविंशलौहकल्पमाह, कान्ति ।—कान्तपात्रे कान्ताख्यलौहभाजने शृत पक्कम् अङ्गावर्तितं वा ॥ ८१ ॥

कल्युहारिरसाख्य षड्विंशलौहकल्पमाह, अथ पत्रमिति ।—एकविंशतिपर्याय क्रमेणैकविंशतिवारमित्यर्थः । अङ्गुष्ठेति ।—अङ्गुष्ठस्य पर्वमात्रम् अथपर्वप्रमाणं सुखं यस्य तादृशेन, आयसेन सुवेण लौहसूत्रा, गृहीत्वैति शेषः, एतेनैवास्य लौहस्य सेवनमात्रा प्रदर्शिता भवति, अङ्गुष्ठायपर्वप्रमाणसुखविशिष्टाया लौहसूत्रि यावन्मात्रं लौहद्रव परिमातुं शक्नोति तावदेव भक्षणीयमिति, शृत वज्रिना सन्तप्तं, ततः पृथक् समाग्नेन मधुसर्पिषा कल्कीकृतं सेवेत, तादृशसुवेण द्रुतलौहपत्रं गृहीत्वा अथ पात्रे क्षिप्त्वा सन्तापयेत्, ततः शीतीभूतं तत् मधुसर्पिषा पिष्ट्वा सेवेत्यर्थः । उपयुज्येत वत्सरं यावता लौहपत्रेण आ सवत्सरं सेवनमर्हति, प्रदर्शितरीत्या तावदेव लौहं खाधनीयमिति । वर्षमन्यच्च द्वितीय वर्षं, तृतीय वर्षं व्याप्य इत्यर्थः, शिष्टान्नं हितभोजी

अगम्यो रूग्जरासृत्यु शस्त्राग्निविषवारिभिः ॥

जीवेद्वर्षसहस्र वै सर्वभावेष्वतीन्द्रियः ॥८८॥

अथ सप्तविंशदिलोहकल्पव्रथम् ।—

ताम्ररौप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ।

द्विगुणं तत् गुणोत्कर्षाज्जानीयादुत्तरात्तरम् ॥८९॥

अथ अरिष्टलक्षणे त्रिशलीहकल्प ।—

हेम धात्रीरस क्षौद्र गायत्रीरसभावितम् ।

लिहन्ननु पिबेत् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥९०॥

अथ जरादौ एकत्रिशलीहकल्प ।—

मधुमागधिकाविडङ्गसार-त्रिफलाहेमघृतं सिताञ्च खादन् ।

जरयाऽनवलीढदेहकान्तिः समधातुश्च समा शतञ्च जीवेत् ॥

॥९०१॥

यन्नितात्मा सप्त सन् कुटो गृहविषे वसेत् कुटीप्रवेशं कृत्वा तिष्ठेदित्यथ, कुटी-
लक्षणञ्चोक्तं चरकेण—“रसायनानां द्विविधं प्रयोगसूत्रयो विदुः । कुटीप्रावेशिकश्चेन्न
वातातपिकमेव च ॥ कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिं समुपदेक्ष्यते । नृपवेद्यद्विजातीनां
साधनां पुण्यकर्मणाम् ॥ निवासे निर्भये शक्ते प्राप्यापकरणे पुरे । दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु
सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ विस्तारीक्येधसम्पन्ना त्रिगर्भा सूक्ष्मलोचनाम् । घनभित्ति-
स्तुसुखा सुस्पष्टा मनसः प्रियाम् ॥ शब्दादीनामशक्तानामगम्या स्त्रीविवर्जिताम् ।
इष्टोपकरणापेता सज्जवेग्यौषधदिजाम् ॥” इति । सर्वभावेष्वतीन्द्रियं सर्वेष्वेव विषयेषु
अतीन्द्रियज्ञानसम्पन्नो भवति, अतीन्द्रियमपि विषयं ज्ञातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ८२—८८ ॥

सप्तविंशदिलोहकल्पव्रथमाह, तास्मेति ।—अथमेव विधिं लौहवत विधिः ।
द्विगुणमिति ।—तासापेक्षया रौप्यकल्प रौप्यापेक्षया च स्वर्णकल्प द्विगुणगुणसम्पन्नो
भवतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

त्रिशलीहकल्पमाह, हेमेति ।—हेम स्वर्णभक्षः । गायत्रीरसभावितं खदिररस-
भावितम् । गायत्रीरसभावितं हेमभक्षः क्षात्रीरसक्षौद्राभ्यां लिह्यादिति ॥ ९० ॥

एकत्रिशलीहकल्पमाह, सञ्चित्विति ।—हेम स्वर्णभक्षः । समा शतं शत-
वर्षम् ॥ ९०१ ॥

अथ हातिशादिलोहकल्पचतुष्टयम् ।—

आयुष्कामः शङ्खपुष्पाः समेतं

मेधाकामः काञ्चनं सोमग्रन्थम् ।

लङ्घीकामः पद्मकिञ्जल्कयुक्तं

खादेत् कामं कामकामो विदार्या ॥१०२॥

अथ रसायने षट्तिशलोहकल्पः ।—

अपद्मवीजामलकाभयाऽन्नं सर्पिर्मधुभ्याः कनकं लिहन्तः ।

दीर्घायुषो मन्दजरोपतापाः सरोरुपाणाञ्च भवन्त्यगम्याः ॥१०३॥

अथ मृतलोहानां रसत्वकथनम् ।—

मृतानि लोहानि रसोभवन्ति निघ्नन्ति रोगान् परिशीलितानि ।

किञ्चोपचारस्य समग्रयोगात् पुष्यन्ति धातूनतिदीर्घमायुः ॥१०४॥

इति श्रीवैद्यपतिसिद्धगुप्तस्य स्त्रीवाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

मृतलोहकल्पनिरूपणं नामाष्टविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हातिशलोहकल्पात् पञ्चतिशलोहकल्पपर्यन्तं कल्पचतुष्टयमाह, आयुरिति ।—

काञ्चनमिति पदं योगचतुष्टयेन सम्बध्यते । सोमग्रन्थं सवचम । लङ्घीकामः श्रीकामः, सौन्दर्याभिलाषीत्यर्थः, धनाभिलाषीत्यर्थो वा, धनाजनसाधकत्वञ्च सुवर्णस्य अपद्म-किञ्जल्कस्य यावज्जीव स्वास्थ्यानुवर्त्तनद्वारा । पद्मकिञ्जल्कः पद्मकेशरः । कामं यथेष्टम् । कामकामः कामाभिलाषी ॥ १०२ ॥

षट्तिशलोहकल्पमाह, उपपद्येति ।—अपद्मवीजादयः कनकान्ता सर्वे तुल्याः । मृतमधुभ्यां लिह । सरोरुपाणां सर्पादीनाम् ॥ १०३ ॥

मृतलोहानां रसत्वं तथा सामान्यतो गुणाश्चाह, मृतानीति ।—लोहानि स्वभावाद्गोचरेषु विधानि । रसोभवन्ति पारदवत् गुणदात्रीणि भवन्ति, रसायनानि भवन्तीत्यर्थः । परिशीलितानि सततमभ्यस्तानि । उपचारस्य समग्रयोगात् विहित-स्वाहारविहारोदयस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ १०४ ॥

इति रसरत्नसमुच्चये बोधिन्याम अष्टाविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

अथ एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथ विषकल्पः ।—

अथ विषोत्पत्तौ पौराणिकौ कथा ।—

ईश्वर उवाच—

शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि यत्रोत्पन्नं महाविषम् ।

भेदास्तस्य वरारोहे ! यत्र तत्र सविस्तरम् ॥ १ ॥

देवदैत्योरगाः सिद्धा गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।

पिशाचाः किन्नराश्चैव मिलित्वा च वरानने । ॥ २ ॥

एकतो बलिराजश्च ब्रह्माद्याश्च तथैकतः ।

मन्यान् मन्दरं कृत्वा नागराजेन वेष्टितम् ॥ ३ ॥

क्षीराब्धिमन्यन् तत्र प्रारब्धं सुरसुन्दरि । ।

निर्गतास्तत्र रत्नौघाः कामधेन्वादयः प्रिये । ॥ ४ ॥

अमला कमलोत्पन्ना पञ्चादुच्चैश्च अवास्ततः ।

ऐरावतो महाकायो निर्गतं देवि । चामृतम् ॥ ५ ॥

अतीव मन्यनाद्देवि ! मन्दराघातवेगतः ।

अहिराजश्चमाद्देवि ! विषज्वाला विनिर्गता ॥ ६ ॥

ततोऽतिघोरा सा ज्वाला निमग्ना क्षीरसागरे ।

तथा तत्रैव चोत्पन्नं कालकूटं महाविषम् ॥ ७ ॥

प्रलयानलसङ्काशं क्रुद्धः काल इवोत्कटः ।

तं दृष्ट्वा विबुधाः सर्वे दानवाश्च महाबलाः ॥ ८ ॥

विषस्खवदनाः सद्यः प्राप्ताश्चैव मदन्तिकम् ।

ततस्तैः प्रार्थ्यमानोऽहमपिब विषमुत्तमम् ॥ ९ ॥

युक्तियुक्तं प्रयुक्तस्य विषस्यापि रसायनवत् गुणकारकत्वात्, रसायनविशेषं लोह-
कल्पमुक्त्वा विषकल्पं विवक्षुः ऋदौ तस्य प्रथमोत्पत्त्यादिकं श्रीमद्भगवच्छब्दरमुखेन
विहस्योति, ईश्वर इति ।—देवि ! इति पावत्या सम्बोधनम् । मन्यान् मन्यनदण्डम् ।

अथ स्थावरविषाणा जातिभेदा ।—

ततोऽवशिष्टमभवन्मूलरूपेण तत् विषम् ।
पत्ररूपेण कुत्रापि मृत्तिका रूपतः क्वचित् ॥१०॥
कुत्रचित्तोयरूपेण धातुरूपेण कुत्रचित् ।
कन्दरूपेण कुत्रापि त्रयोदशविध विषम् ॥११॥

अथ कन्दविषाणा नामानि ।—

तेषु श्रेष्ठ कन्दविष त्रयोदशविधं स्मृतम् ।
कर्कटं कालकूटञ्च वत्सनाभ हलाहलम् ॥१२॥
बालुकं कर्दमञ्चैव सक्तकं मूलकन्तथा ।
सर्षपं शृङ्गिक देवि । मुस्तकञ्च महाविषम् ॥
हारिद्रकमिति प्रोक्तं त्रयोदशविध विषम् ॥१३॥

अथ कर्कटादिकन्दविषाणा लक्षणम् ।—

कर्कटं कपिवर्णं स्यात् काकचञ्चुनिभं पुनः ।
कालकूटं ततो ज्ञेयं वत्सनाभन्तु पाण्डुरम् ॥१४॥
भङ्गुराकन्दवत् देवि । नीलवर्णं हलाहलम् ।
बालुकं बालुकाभञ्च कर्दम कर्दमोपमम् ॥१५॥
सक्तकं श्वेतवर्णं स्याच्छृङ्गिकन्दन्तु मूलकम् ।
सर्षपं पीतवर्णं स्याच्छृङ्गिकं कृष्णपिङ्गलम् ॥१६॥
मुस्ताभ मुस्तकं प्रोक्तं रक्तवर्णं महाविषम् ।
हारिद्रक पीतवर्णं विषभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥१७॥

जागराजेन वासुकिना । तत्र क्षीराक्षी, क्षीराक्षित इत्यथ । कमलोत्पन्ना लक्ष्मी-
राविर्भूता । तथा विषज्वालया ॥ १—६ ॥

स्थावरविषाणा जातिभेदानाह, तत इति ।—ततोऽवशिष्टं मत्पानाव-
शिष्टम् ॥ १०।११॥

त्रयोदशविधकन्दविषाणा नामान्याह, तेष्विति ।—स्पष्टम् ॥ १२।१३ ॥

कर्कटादीनां कन्दविषाणा लक्षणान्याह, कर्कटमिति ।—भङ्गुराकन्दवत् भङ्गुरा
अतिविषा, सा एव कन्द. तद्वत् अतिविषावदाकृतिविशिष्टम् ॥ १४—१७ ॥

अथ श्वेतादिवर्णभेदेन विषाणा जातिभेदः ।—

चतुर्धा वर्णभेदेन विषं ज्ञेयं मनीषिभिः ।

ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रा श्वेतर्क्ताश्च पीतकाः ॥

क्षणवर्णः क्रमाज्ज्ञेयो वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १८ ॥

अथ वर्णभेदेन विषाणा क्रियाभेदः ।—

मारणे क्षणवर्णं स्याद्रक्तन्तु रसकर्मणि ।

पीतवर्णं क्षुद्रकार्यं श्वेतवर्णं रसायने ॥ १९ ॥

अथ विषाणुतयो तुल्ययोनित्वनिर्देशः ।—

क्षीरोटसागरे देवि । मथ्यमाने वरानने । ।

उत्पन्नममृतं देवि । तथोत्पन्नं महाविषम् ॥ २० ॥

अथ विषस्य सावधानिर्देशः ।—

आरोटं भक्षयेत् देवि । विषं सर्षपमात्रकम् ।

प्रथमे दिवसे पञ्चाह्नितौयादौ द्विसर्षपम् ॥ २१ ॥

श्वेतादिवर्णभेदेन विषाणा जातिभेदानाह, चतुर्हेति ।—तत्र श्वेतवर्णं ब्राह्मणं, रक्तवर्णं क्षत्रियं, पीतवर्णं वैश्यं, क्षणवर्णं शूद्र इति ॥ १८ ॥

वर्णभेदेन कर्मभेदानाह, मारणे इति ।—मारणे हननक्रियाया, जीवनविनाशने इत्यर्थः । रसकर्मणि पुष्टिसाधने इत्यर्थः । क्षुद्रकार्यं निर्दिष्टकर्मव्यतिरिक्तैतरकार्यं, कुष्ठादिव्याधौ विषस्य । तथा च भावप्रकाशधृततन्त्रान्तरवचनं यथा—“रसायने विषं विषं क्षत्रियं देहपुष्टये । वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्यात् वधाय हि ॥” इति ॥ १९ ॥

विषाणुतयोराकरसात्म्यमाह, क्षीरोटिति ।—अत्र विषाणुतयोरैकवैष्येति प्रदर्शनेन एतदुक्तं भवति यत्, अमृतं प्राणप्रदमपि अथवा प्रयोगेण विषवन्मारकं भवति, तथा विषं प्राणहरमपि युक्तियुक्तप्रयोगेण अमृतवत् जीवनकरं भवति इति ॥ २० ॥

प्रयोगार्थं विषस्य सावधानियममाह, आरोटमिति ।—आरोटं विशुद्धमित्यर्थः । “सुशीघ्रतः रसं सम्यगारोटं इति कथ्यते” इत्येकादशाध्याये सुशीघ्रितरसाथं परिभाषितस्यापि आरोटशब्दस्य इह उपचारात् सामान्यतः सुशीघ्रितार्थं प्रयोगः ।

पञ्चमे दिवसे देवि । भक्षयेत् सर्षपत्रयम् ।

षट्सप्ताष्टदिनेऽप्येवं नवमे वेदसङ्ग्रहा ॥

भक्षयेद्राजिकावृद्ध्या यावद्गुञ्जामितं भवेत् ॥ २२ ॥

अथ प्रयोगकालभेदेन विषस्य क्रियाविशेषः ।—

मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठान्यष्ट हरेद्विषम् ।

पुण्डरीक सविस्फोटं श्वेतमौडुम्बर तथा ॥ २३ ॥

क्षिन्नाभिन्नं कपालाख्यं क्षिन्नाह्न शवगन्धि च ।

कुष्ठानि गदितान्यष्ट हन्याद्देवि ! महाविषम् ॥ २४ ॥

षण्मासस्य प्रयोगेण कामरूपो भवेन्नरः ।

सवत्सरप्रयोगेण सर्वरोगान् व्यपोहति ॥

द्विवत्सरप्रयोगेण दिव्यदेहो भवेन्नरः ॥ २५ ॥

द्वितीयादौ द्वितीय-तृतीय चतुर्थदिनेषु । एव सर्षपत्रयमित्यर्थः । नवमे नवमदिने वेदसङ्ग्रहा चतुः सप्तपमानेनेत्यर्थः । राजिकावृद्ध्या सर्षपवृद्ध्या यावत् गुञ्जामितं भवेत् षड्रजं सर्षपं, प्रोक्तलैः षड्भिर्यत्र ईरितः । एका गुञ्जा यत्र षड्भिः ” इत्येतद्-ग्रन्थोक्तपरिभाषानुसारेण षट्त्रिंशता सर्षपैः गुञ्जादशनात् दशमदिवसादारभ्य प्रतिदिनमेकैकसर्षपवृद्ध्या यावत् षट्त्रिंशत् सर्षपं पूर्येत, तावत् मावावृद्धिं कुर्व्यात्, एवञ्च एकचत्वारिंशदिवसेन गुञ्जा परिपूर्णा भवति, ततः गुञ्जामानेनैव षण्मासान् वर्षं वर्षद्वयं वा सेवेत इति ॥ २१।२२ ॥

प्रयोगकालभेदेन विषस्य क्रियाविशेषमाह,—नासेति । कुष्ठाद्यष्ट इत्युक्तं, कानि तानि इत्याशंसाया तेषां नामान्याह, पुण्डरीकमिति ।—ननु अवीकं क्षिन्नाभिन्नं क्षिन्नाह्न-शवगन्ध्यादिवयं चरकादौ न दृश्यते, अतस्त्रकादिविरुद्धमेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते—कुष्ठं तावदसङ्ग्रह्यं, कानिचित् चरके, कानिचित् सुश्रुते, कानिचित्च तन्त्रान्तरेषु पठ्यन्ते, तथा हि, सुश्रुतीक्तमरुण रकसादिकं न चरके. चरकोक्तं मण्डला-चर्मालसकं शतारुं प्रवृत्तिकां न सुश्रुते, एवञ्च चरकसुश्रुतयोः बहुविधो भेदो दृश्यते, तथाद्य समाधिरुचितं यत् कुष्ठानामसङ्ग्रह्यत्वात् तन्नाणां तन्त्रकर्तृणामपि बहुत्वाच्च केचित् केचित् कुष्ठप्रकाराः केषुचित् केषुचित् तन्त्रेषु सन्निविष्टा दृश्यन्ते, चरके-षाम्युक्तं—“कुष्ठं समविधमष्टादशविधमसङ्ग्रह्यं वा” इति ॥ २३—२५ ॥

अथ सात्राऽसात्राभेदेन विषासृतयोर्गुणागुणौ ।—

सात्रया भक्षितं देवि । विषमप्यसृतायते ।

सात्राधिक वरारोहे ! ह्यसृतं वा विष भवेत् ॥ २६ ॥

अथ सात्मासात्मायोरसृतविषयो सहसा प्रयोगे दोषः ।—

असृतं सहसा युक्तं शीलितं विषमेव वा ।

सात्मासात्मा विकाराय सृत्यवे च वरानने ! ॥ २७ ॥

अथ सहसा विषसेवने अष्टौ वेगाः ।—

वेगाश्चाष्ट प्रजायन्ते सहसा विषशीलिनः ।

प्रथमे त्वग्विकारः स्याद्वितीये वेपथुर्भवेत् ॥ २८ ॥

दाहो वेगे तृतीये स्याच्चतुर्थे विक्षतौ भवेत् ।

फेनोद्गतिः पञ्चमे स्यात् स्कन्धयोर्भङ्गजा ततः ॥ २९ ॥

जाड्यता सप्तमे वेगे चाष्टमे मरणं भ्रुवम् ।

एव ज्ञात्वा वरारोहे । प्रतीकारं समाचरेत् ॥ ३० ॥

अथ विषसेवने सशोधनविधिः ।—

पित्तान्तं वमनं कुर्यादामान्तञ्च विरेचनम् ॥ ३१ ॥

विषासृतयोः सात्राऽसात्राप्रयुक्तयोः गुणागुणावाहः, सावयेति ।—स्पष्टम् ॥ २६ ॥

प्रकृत्यैव असात्मासृ अथवाप्रयुक्तं नाशकं तथा प्रकृतिसात्मानपि द्रव्यं तथाप्रयुक्तं विकारोत्पादकं भवति इति दर्शयितुमाह, असृतमिति ।—सहसा अविधिनेत्यर्थः । सात्मासात्मानमिति पदं कृतेण असृतविषाभ्यां सम्बध्यते, सात्मानसृतम् असात्मा विषमित्यर्थः ॥ २७ ॥

विकाराय सृत्यवे च इत्युक्तं, तत्प्रदर्शनाय विषसेवने अष्टौ वेगानाह, वेगा इति । —सहसा विषशीलिनं अविधिना विषसेविनः । त्वग्विकारं त्वचो वैषण्यंदि । “भङ्गजा” इत्यत्र पीडा इति शेषः, “भङ्गता” इति पाठान्तरम् । चरकाचार्येण “तृणोद्गदन्तर्हर्ष—” इत्यादिना यानि वेगलक्षणानि प्रदर्शितानि तानि दष्टिविषस्य, अत्र तु यानि, तानि उपयुक्तस्य स्थावरस्य लक्षणानि इति न कश्चित् अनयोः विरोधः इति ॥ २८—३० ॥

विषचित्किम्प्राया प्राक् वमनविरेचनयोः कर्तव्यत्वात् तद्विधानमाह, पित्तान्तं

अथ विषघ्नो गण ।—

जातीनीलीश्वरौसिन्धु-काचमाच्यद्विकर्णिका ।

त्रिफला करवीरञ्च कुष्ठ मधुकजीरकम् ॥

क्षौरिवृक्षत्वग्लेति विषघ्नोऽय गणः स्मृतः ॥३२॥

अथ गन्धघृतस्य विषघ्नत्वोक्ति ।—

विषघ्न गोघृत देवि । माङ्गल्य जीवनं स्मृतम् ॥३३॥

अथ विषस्य प्रयोगविधि ।—

अश्वगन्धा सगोजिह्वा त्रिशूली त्रिफलामपि ।

प्रथम भक्षयित्वा च सेवयेद्भरत ततः ॥३४॥

ब्रह्मचर्यं वरारोहे । विषकाले समाचरेत् ।

पथ्य स्त्र्यमना भुक्त्वा तदा मिद्धिर्न संशयः ॥३५॥

मिति ।—पित्तान्त पित्तदर्शन यावदित्यर्थ । आनान्तस आननि सरणं यावदित्यर्थ । “आनान्तञ्च विरेचनम्” इत्यत्र “कफान्तञ्च विरेचनम्” इति पाठ बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते ॥ ३१ ॥

विषघ्नगणमाह, जातीति ।—जाती “चानेली” इति पलिद्वयस्य पत्रम् । नीलो भरपट्टा दीनवत् वा, उभयोरपि विषनाशकवान् । ईश्वरी ईश्वामुन्य वन्द्या-
ककर्णिकौ वा, तस्या मूलम् । सिन्धु सैन्धवत्ववणम् । काच काचत्ववणम् । माचौ काकमाचौ, “काचमाचौ” इत्यत्र “काकमाचौ” इति कचिन् पाठ । अट्टिकर्णिका गिरिकर्णिका, येतापराजिता इत्यर्थ । क्षौरिवृक्षत्वक् क्षौरिवृक्षाण्य-
न्यशोषोडुस्वराश्वत्थप्लक्षवेतसाना त्वक् । फला स्थूलैला । गणत्वात् अनेन सर्वा-
क्ताथादिकल्पना कात्या ॥ ३२ ॥

गोघृतस्यापि विषनाशकत्वमाह, विषघ्नमिति ।—जीवन जीयते अनेन इति
जीवन जीवनप्रदमित्यर्थ ॥ ३३ ॥

विषस्य प्रयोगविधिमाह, अश्वगन्धामिति ।—त्रिशूली पारदं, पारदभस्म इत्यर्थ ।
आदौ अश्वगन्धादीना चूर्णं मिलितमेकैकशो वा युक्त्यनुरूप भक्षयित्वा ततो विष
भक्षयेत् इति । विषकाले विषप्रयोगकाले स्त्र्यमनाः पथ्य भुक्त्वा ब्रह्मचर्यं समाचरेत्
इत्यन्वयः ॥ ३४।३५ ॥

अथ विषसेविन पथ्यापथ्यविधि ।—

गव्ये क्षीरघृते पेये शाल्यन्नमिदमेव च ।
शीतलञ्च पिवेत्तोय पित्तलानि च वर्जयेत् ॥३६॥
जाङ्गलानि च मांसानि क्वागलीहञ्च मज्जुरान् ।
शर्करा माक्षिकं क्षीरं सेवनीयं प्रयत्नतः ॥
सेव्यं देवि । सदा पथ्यमपथ्यं दूरतस्थजेत् ॥३७॥

अथ प्रयोज्यविधाणि ।—

उद्धृतं फलपाकेन नवं स्निग्धं घनं गुरु ।
अव्यापन्नं विषहरेरवाताऽऽतपशोषितम् ॥३८॥
रक्तसर्षपतैलेन लिप्ते वाससि धारितम् ।
सक्तुक मुस्तकं शृङ्गी बालुकं सर्षपाह्वयम् ॥३९॥
वत्सनाभञ्च कर्मण्यं कालकूटादिकं ततः ।
न जात्वन्यत् प्रयोक्तव्यं— ॥४०॥

अथ तीक्ष्णविषातिगुक्तविषयोश्चिकित्सा ।—

“—विषे तीक्ष्णे च चारिते ।

अतिमात्रे च कर्मण्ये पेयं घृतमनन्तरम् ॥४१॥

“पथ्यं शुक्ला” इत्युक्ते, किन्तु पथ्यं किं वाऽपथ्यमित्याह, गव्ये इति ।—क्वागलीहं क्वागलीणितम् । “सेयम्” इत्यव “एकम्” इति पाठे—एकं मुख्यं केवलं वा क्षीरमेव श्रेष्ठं पथ्यं, केवलं क्षीरमेव पथ्यमिति वा सदा प्रयत्नतः सेवनीयम् इति ॥ ३६।३७ ॥

याह्यं विषमाह, उद्धृतमिति ।—उद्धृतं फलपाकेन आपूर्णबौध्यमित्यर्थः । अव्यापन्नं विषहरे विषनाशकत्वाच्चैरनुपहतबौध्यम् । अवाताऽऽतपशोषितं वाताऽऽतपादिभिरशोषितम्, तथाविधविषाणां दूषीविषलेन परिणमनात्, यदुक्तं—“जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हितं वा दावाग्निवानाऽऽतपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीणं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥” इति । धारितं स्थापितम् । कर्मण्यं कर्मण्ये प्रयोगकर्मणे हितं, प्रयोज्यमित्यर्थः । ततः अन्यतः प्रोक्तसक्तुकादिभ्यः अन्यत्, तेषां मतीव तीक्ष्णबौध्यत्वात् ॥ ३८—४० ॥

तीक्ष्णविषे उपयुक्ते सक्तुकादौ च प्रयोज्ये विषे अतिमात्रोपयुक्ते अनन्तरकर्तव्यम्

सभार्गोर्दधिधूसीत्य-सारिवातण्डलीयकम् ।

आगारधूमसञ्जिष्टा-यष्ट्याह्वैर्वा समन्वितम् ॥४२॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां चूर्णितामर्जुनत्वचम् ।

टङ्गणं मेघनादेन मधुना वाऽपि पल्लवान् ॥४३॥

अथ रसायनार्थं विषप्रयोगे विधिः ।—

विषं युञ्जीत नित्यं वै रसायनगुणैषिणः ।

घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्य हिताग्निनः ॥४४॥

अथ विषप्रयोगाहपुरुषकालयोगनिर्देशः ।—

सात्त्विकस्योदिते भानी योज्यं शीतवसन्तयोः ।

ग्रीष्मे चाऽऽत्ययिके व्याधौ—” ॥४५॥

साह, विषे गीष्मे चेति ।—गीष्मे निर्दिष्टसक्तकादिभ्य अन्यस्मिन् तीव्रे । चारिते अवचारिते, सेविने इत्ययम् । अतिभावे च कस्यचिद् इत्येवापि चारिते इति पद-
साकृष्टयम् । सूनीत्य गृहधूसं विषहन्तृवातं, वज्रनाराय्यचारविशेषो वा ।
सभार्गोत्यादौ आगारधूसेत्यादौ च योगद्वयेऽपि घृतमिति पदं सम्बन्धनीयम् ।
भाग्यादिचूर्णम् आगारधूमादिचूर्णं वा चतुर्गुणघृतेन आलाय्य पातव्यम् इति ।
मेघनादेन तण्डुलीयेन, तण्डुलीप्रसेनेयम्, सह टङ्गणं पिबेदिति शेषः ।
मधुना वाऽपि पल्लवान् तेजपत्राणि । “पल्लवान्” इत्यत्र “यववान्” इति क्वचित्
पाठः, तथात्वे—मेघनादरसेन मधुना च टङ्गणं लिह्यादित्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥

रसायनार्थं विषप्रयोगस्य विधिमाह, विषमिति ।—घृतोपस्कृतदेहस्य घृतसेवनेन
सस्कृतदेहस्य विशुद्धस्य मशीघनशुद्धस्य, रसायनार्थं विषप्रयोगे कतव्ये आदौ
घृतेन सन्निह्य पञ्चकर्मप्रयोगेण सशोध्य च विषं प्रयुज्यात्, तदा हितभीजी च
स्यादिति ॥ ४४ ॥

विषप्रयोगार्हं पुरुषकालञ्चाह, सात्त्विकस्येति ।—भानी उदिते प्रभाते । शीत-
वसन्तयोर्द्यौर्मित्यस्यापवादमाह, ग्रीष्मे इति ।—ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ अन्ययजनके
व्याधौ ग्रीष्मे च ग्रीष्मेऽपि, योज्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः, ग्रीष्मर्तौ विषप्रतीकार्यं
व्याधिरुत्पन्नश्चेत् आत्ययिको भवति, तदा शीतवसन्तयोरनपेक्षयेव सद्य एव विषं
दातव्यमिति ॥ ४५ ॥

अथ विषप्रयोगानर्हकालादिनिर्देशः ।—

“—न वर्षासु न दुर्दिने ।

न क्रोधिनि न पित्तार्त्ते न क्लीवे राजवेश्मनि ॥४६॥

क्षत्तृणाभ्रमघर्माध्व-व्याध्यन्तरनिपीडिते ।

गर्भिण्या बालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥४७॥

अथ विषे निषिद्धद्रव्याणि ।—

अभ्यस्तेऽपि विषे यत्नाद्वर्ज्यवस्तु निवर्त्तयेत् ।

कटुस्त्वलवणं तैलं दिवास्वप्नानलातपान् ॥४८॥

अथ अवस्थाविशेषे विषस्यापकारकत्वनिर्देशः ।—

दृग्विभ्रम कर्णरुजमन्याश्चानिलजान् गदान् ।

विषं रूक्षाग्निः कुर्यान्मृत्युमेव त्वज्जीर्णिनः ॥४९॥

अथ विषशोधनम् ।—

अथ गोमूत्रसयुक्तमातपे शोषयेत्प्राहम् ।

विषं बृहणमेतद्धि विषस्याऽऽदौ प्रशस्यते ॥५०॥

विषप्रयोगे निषिद्ध काल निषिद्ध पुरुषादिकञ्चाह, नेति ।—दुर्दिने मेघाऽऽवृत-
दिवसे । क्लीबव्य अपूर्णधातुत्वेन राजकुलजस्य च अत्यन्तमुकुमारत्वेन विषवीर्या-
सहिष्णुतया तशोविषं न दातव्यम् । व्याध्यन्तरनिपीडिते विषसाध्यव्याध्यतिरिक्त
व्याधिपीडिते । “रूक्षेषु” इत्यत्र “केशेषु” इति पाठान्तरम् । मर्मसु मर्मस्थानीत्यन्न-
रोगेषु ॥ ४६।४७ ॥

विषप्रयोगे निषिद्धद्रव्याण्याह, अभ्यस्ते इति ।—अभ्यस्तेऽपि दीर्घकालसेवनेन
सात्मग्रीभूतेऽपि । “वर्ज्यवस्तु निवर्त्तयेत्” इत्यत्र “वर्जनौयान् निवर्जयेत्” इति क्वचित्
पाठः । कानि च वर्ज्यानि इत्यपेक्षानाह, —कट्विति ॥ ४८ ॥

रूक्षाग्निनामजीर्णिनाञ्च विषप्रयोगे अत्ययमाह, दृगिति ।—दृग्विभ्रम दृष्टि
विपर्ययम्, अन्यथाभूतस्य वस्तुन अन्यथा दर्शनम् । अजीर्णिन अजीर्णरोगिण ॥४९॥

विषस्य शुद्धिमाह, अथेति ।—बृहणमेतद्धि एतत् गोमूत्रेणातपे शोषयं
विषस्य बृहण बलवर्द्धनम्, अशुद्धस्य विषस्य शुद्धिजननात् रोगनाशनादिशक्तिवर्द्धन-
मित्यर्थः, ॥ ५० ॥

अथ नवज्वरे प्रथमविषकल्प ।—

तत् पिवेन्मस्तुना वात-ज्वरे क्षीरेण पित्तजे ।
शक्कन्मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलाश्लसा ॥५१॥

अथ जीर्णज्वरे द्वितीयविषकल्प ।—

रोध्रचन्दनषड्गन्ध्या-शर्कराष्टनमाक्षिकैः ।
क्षीरेण च विष युक्त जीर्णज्वरहर परम् ॥५२॥

अथ जीर्णज्वरादौ तृतीयविषकल्प ।—

निकुम्भकुम्भत्रिफला-सर्पिमधुविषैः कृतः ।
निहन्ति मोदको जीर्ण ज्वरमेहत्वगामयान् ॥५३॥

अथ विषमज्वरे चतुर्थविषकल्प ।—

शिखिकर्णिरसोपेत विषमज्वरजिह्विषम् ॥५४॥

अथ रक्तपित्ते पञ्चमविषकल्प ।—

विषं यष्ट्याह्वय रास्त्रा सेव्यमुत्पलकन्दकम् ।
तण्डुलोदकपीतानि रक्तपित्तस्य भेषजम् ॥५५॥

प्रथमविषकल्पमाह, तदिति ।—शक्कन्मूत्रेण गोशक्कद्रसेन गोमूत्रेण चेत्यर्थः ।
“शक्कन्मूत्रेण” इत्यत्र “यक्कन्मूत्रेण” इति पाठो चित्यः । क्वचित् पुस्तके “अजामूत्रेण”
इति पाठो दृश्यते ॥ ५१ ॥

द्वितीयविषकल्पमाह, रोध्रेति ।—षड्गन्ध्या वचा । पूर्वोक्तमानेन विष गृहीत्वा
लोध्रादिचूर्णं घृतमाक्षिकञ्च युक्त्यनुरूपं किञ्चित् किञ्चित् दत्त्वा दुग्धेनालोढ्य
पेयम् ॥ ५२ ॥

तृतीयविषकल्पमाह, निकुम्भेति ।—निकुम्भकुम्भौ क्षुद्रवृक्षेदेन दन्तीभेदौ,
निकुम्भ दन्ती कुम्भ विवृता इति वा ॥ ५३ ॥

चतुर्थविषकल्पमाह, शिखिकर्णौति ।—शिखिकर्णौ अग्निकर्णौनामा वृक्षभेदः,
शिखी चित्रक कर्णौ पारग्वक्ष इति वा ॥ ५४ ॥

पञ्चमविषकल्पमाह, विषमिति ।—सेव्यम् उशीरम् । उत्पलकन्दक नीलोत्पल-
कन्दम् । तण्डुलोदकपीतानि इत्यत्र एतानि इति पूरणीयम् ॥ ५५ ॥

अथ श्वासकासे षष्ठविषकल्प ।—

रास्त्राविडङ्गतिफला-देवदारुकटुत्रयम् ।

पञ्चक क्षौद्रमसृता विषञ्च श्वासकासजित् ॥५६॥

अथ श्वासहिक्कयो सप्तमविषकल्प ।—

सिता रसविषक्षीर-प्रवालमधुकान्विता ।

श्वासहिक्कापहा लीढा—” ॥५७॥

अथ कुर्याम अष्टमविषकल्प ।—

“—कर्दिघ्नास्तु विषान्विता ।

क्षौद्रोशीरमधुक्षार-रजनीक्षुटजत्वचः ॥५८॥

अथ चये नवमविषकल्प ।—

अ्यवनप्राशनीपेतं विष क्षपयति क्षयम् ॥५९॥

अथ विषविद्रावणघृताख्य दशमविषकल्प ।—

विजया पिप्पलीमूल पिप्पलीद्वयचित्तकैः ।

पुष्कराक्षाशटीद्राक्षा-यमानीक्षारदीप्यकैः ॥६०॥

सितायष्टिद्विवृहती सैन्धवैः पालिकैः पचेत् ।

सविषार्द्धपलैः प्रस्थ घृतात्तज्जीर्णभुक् पिबेत् ॥६१॥

दुर्नाममेहगुल्मार्म-तिमिरक्लमिपाण्डुकान् ।

गलग्रहग्रहोन्माद-कुष्ठानि च नियच्छति ॥

विषविद्रावणं नाम घृत विषरुजं हरेत् ॥६२॥

षष्ठविषकल्पमाह, रास्त्रेति ।—स्यष्टम ॥ ५६ ॥

सप्तमविषकल्पमाह, सितेति ।—रस सृती रस ॥ ५७ ॥

अष्टमविषकल्पमाह, कर्दिघ्ना इति ।—मधु यष्टिमधु इत्यर्थे । क्षार-
यवक्षार ॥ ५८ ॥

नवमविषकल्पमाह, अ्यवनेति ।—अ्यवनप्राशेन सह विष मिस्रयित्वा भक्षयेत्
इति ॥ ५९ ॥

विषविद्रावणघृताख्य दशमविषकल्पमाह, विजयेति ।—विजया भङ्गा । पिप्पली-
द्वय पिप्पली गजपिप्पली च । “पिप्पलीद्वय” इत्यत्र “रजनीद्वय” इति कचित् पाठः ।

अथ ग्रहण्याम् एकादशविषकल्प ।—

मुस्तावत्सकपाठाग्नि व्योषप्रतिविषाविषम् ।

धातकीमोचनिर्यास. चूतास्थि ग्रहणीहरम् ॥६३॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे द्वादशविषकल्प ।—

कच्छुघ्नं विषपथ्याग्नि दन्तीद्राक्षानिशावृषाः ॥६४॥

अथ उदावर्त्ताश्मर्यो त्रयोदशविषकल्प ।—

शिलाजतु विषं तूषमुदावर्त्ताश्मरीहरम् ॥६५॥

अथ अश्मर्या चतुर्दशविषकल्प ।—

गोमूत्रक्षारसिन्धूत्य-विषपाषाणभेदकम् ।

वज्रवहारयत्येतदेकतः पीतमश्मरीम् ॥६६॥

अथ गुल्मे पञ्चदशविषकल्प ।—

त्रिफलास्वर्जिकाक्षारैर्विष गुल्मप्रभेदनम् ॥ ६७॥

अथ शूले षोडशविषकल्प ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं विष शूलहर तथा ॥६८॥

अथ गुल्म श्लीङ्गे सप्तदशाष्टदशविषकल्पौ ।—

विषं द्रवन्ती मधुक द्राक्षाराम्नाशठौकणाः ।

विषं वेल्लमिषिलीर गुल्मप्लौहनिवर्हणम् ॥६९॥

दीप्यक जोरक । यष्टि यष्टिमधु । इव्रहती ब्रहती कण्टकारी च । पालिकै प्रत्येक पलमाने कल्के । जीणभुक् जीणान्न. नर पिवत् प्रभातकाले पिवेदित्यथ ॥६०—६२॥

एकादशविषकल्पमाह, सुतेति ।—वत्सक इन्द्रयव । अग्नि चित्रक । प्रतिविषा अतिविषा । मोचनिर्यास मोचरस । चूतास्थि आसास्थिमज्जा ॥ ६३ ॥

द्वादशविषकल्पमाह, कच्छुघ्नमिति ।—वृष वासक ॥ ६४ ॥

त्रयोदशविषकल्पमाह, शिलाजलिता ।—तूष त्रिकटु ॥ ६५ ॥

चतुर्दशविषकल्पमाह, गोमूत्रेति ।—एकत ऐकष्यम् ॥६६॥

पञ्चदशविषकल्पमाह, त्रिफलेति ।—स्पष्टम् ॥ ६७ ॥

षोडशविषकल्पमाह, पिप्पलीति ।—स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

सप्तदशाष्टदशविषकल्पद्वयमाह, विषमिति ।—द्रवन्ती दन्तीभेद । विष वेलेति ।

—वेल्ल विडङ्गम् । मिषि. मधुरिका । विषादिवय क्षीरण पिवत् । “विषं

अथ प्रीङ्गि एकोनविंशविषकल्प ।—

प्रीहोदरघ्न पयसा शताह्वाक्कमिजिद्विषम् ॥७०॥

अथ कुष्ठे विंशविषकल्प ।—

वायसीमूलनिःकाथ-पीत कुष्ठहर विषम् ॥७१॥

अथ कुष्ठे एकविंशविषकल्प ।—

पयस्याराजवृक्षत्वक्-वायन्तीवाकुचीबलात् ।

प्रीहघ्नीभकणाभ्याञ्च विष काथेन कुष्ठार्जित् ॥७२॥

अथ कुष्ठे द्वाविंशविषकल्प ।—

अवलाजैडगजयोर्वीजं चारद्वय विषम् ।

लेपः ससैन्धवः पिष्टो वारिणा कुष्ठनाशनः ॥७३॥

अथ विचर्चिकादौ त्रयोविंश-चतुर्विंशविषकल्पौ ।—

चित्रकार्कजटाहस्ति-पिप्पलीवाकुचीविषैः ।

सचन्द्रकैरेडगज-करञ्जफलसैन्धवै ॥७४॥

सव्योषसर्जिकाचार-यवचारनिशाहयै ।

अगारधूमसहितैर्वस्तमूत्रेण कल्पितै ॥७५॥

वेङ्गमिषिचौरम्” इत्यत्र “विषा वेङ्गमिषिचारम्” इति कस्यचित् पाठे—विषादि-
चारान्तरेक एव योग ॥ ६९ ॥

एकोनविंशविषकल्पमाह, प्रीहोदरघ्नमिति ।—किमिजित विडङ्गम् ॥७०॥

विंशविषकल्पमाह, वायसीति ।—वायसीमूल काकमाचोमूलम् ॥ ७१ ॥

एकविंशविषकल्पमाह, पयस्येति ।—पयस्या चौरकाकोनी । राजवृक्षत्वक्
आरग्वधवल्कलम् । वायन्ती वायमाणा । वाकुची सोमराजी । बल जटामासी
बीला वा । “बलात्” इत्यत्र “बला” इति क्वाचित् पाठः । प्रीहघ्नी रोहीतकः ।
भकणा गजपिप्पली । पयस्यादौनाभिभकणान्नाना काथेन सह विष कुष्ठार्जित्
भवेत् ॥ ७२ ॥

द्वाविंशविषकल्पमाह, अवलाजेति ।—अवलान् सोमराजी, एडगज चक्रमर्दः,
एतयोर्वीजम् ॥ ७३ ॥

त्रयोविंश-चतुर्विंशविषकल्पद्वयमाह, चित्रकेति ।—चर्कजटा अक्रमूलम् । सचन्द्रकै
चन्द्रक कृपिकच्छुबीज, रक्तदोषहरत्वात्, तेन सह वर्चमानैः । फल विफला,

भस्मातकाग्निशम्पाक-विषैर्वा मूत्रपेषितैः ।

लेपो विचर्चिकादद्गुरसिकाकिटिमापह ॥७६॥

अथ विचर्चिकादौ पञ्चविशविषकल्प ।—

शम्पाकपत्रत्वङ्मूल विष तक्रञ्च तद्गुणम् ॥७७॥

अथ कुष्ठे षड्वावशविषकल्प ।—

कुष्ठपुष्करवीजानि वाजिगन्धाऽस्त्रवेतसम् ।

हरिद्रा वायसौ रास्ना हरिताल मनःशिला ॥७८॥

पटालनिम्बपत्राणि कणागन्धकसैन्धवम् ।

विषं दारु शिरीषास्थि तक्र लेपेन कुष्ठजित् ॥७९॥

अथ कुष्ठे विषतैलाख्य सप्तविशविषकल्प ।—

करञ्जकरवीरार्क-मालतीरक्तचन्दनै ।

आस्माताकुष्ठमञ्जिष्ठा-सप्तच्छदनिशानतैः ॥८०॥

मिन्धुवारवचाक्षैर्लैर्गवा मूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं कुष्ठहर तैलं दुष्टव्रणविशोधनम् ॥८१॥

करञ्जफलमिति केचित् । “निशाद्वये” इत्यत्र “निशाद्वये” इति क्वचित् पाठः ।
वल्गमूत्रेण क्रागमूत्रेण । “काल्पिते” इत्यत्र “कल्पिते” इति क्वचित् पाठः ।
चित्रकैत्यादिना कल्पितेरित्यन्तेन एको योगः भस्मातकादिना च अपरो योगः ।
अत्र मूत्रपेषिते वल्गमूत्रपेषिते, पूर्वयोगदर्शनात् । “रसिका” इत्यत्र “रकसा” इति
पाठः मनोचीनतया प्रातर्भाति ॥ ७४—७६ ॥

पञ्चविशविषकल्पमाह, शम्पाकैति ।—शम्पाक आरग्वधः । तद्गुणं विचर्चिकादि
नाशनम् ॥ ७७ ॥

षड्वावशविषकल्पमाह कुष्ठेति ।—शिरीषास्थि शिरीषवीजास्थि । तक्रं पेषणं
कर्तव्यम् ॥ ७८।७९ ॥

सप्तविशविषकल्पमाह करञ्जेति ।—मालती जाती । आस्माता गिरिकर्णिका,
“हापरमानो” इति प्रसिद्धम् । सप्तच्छद सप्तपर्णः । नत तगरपादुका । त्वेनं त्वेड,
हृत्पथोरभेदात्, विषमित्यर्थः । तैलमत्र सार्धपादीनामन्यतमं कुष्ठहितत्वात्, उक्तं हि
चरके —‘तैलानि सप्तपाणा करञ्जकोषातकीडुदादौनाच । कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैल

अथ कुष्ठे कुष्ठादितैलाख्य अष्टाविंशविषकल्पः ।—

कुष्ठाश्वमारभृङ्गाक-मूलसूक्ष्मक्षीरसैन्धवै ।

तैलं सिद्धं विषावापसभ्यङ्गात् कुष्ठजित् परम् ॥८२॥

अथ कुष्ठादौ चन्दनादितैलाख्य एकीनविंशविषकल्पः ।—

भद्रश्रीढारुमरिच-द्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।

गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥८३॥

ब्राह्मरसार्कजक्षीर-गोशकद्रुमसयुतम् ।

प्रस्थ सर्पपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपाहति ॥

पानाद्यैः शीलित कुष्ठ दुष्टनाडौव्रणापची ॥८४॥

अथ श्विवादी त्रिंशविषकल्पः ।—

विष भक्ष्मातकीद्वीपि-गुञ्जानिम्बफलैर्जयेत् ।

लेपोऽम्बुपिष्टे श्विवाणि पुण्डरीकञ्च दारुणम् ॥८५॥

यच्चापि खदिरस्य ॥” इति । केचित् “सामान्यश्रुतौ प्रधानकल्पत्वेन तिलतैलसैव शास्त्रं, यत्र तु विशेषश्रुतिः तत्रैव सार्षपादिषडङ्गम्” इत्याहुः । एवमन्यत्रापि एव-जातीये ज्ञेयमिति । सिद्धयोगे तु “निशा” इत्यत्र “निशादयः” करञ्जादीनां कल्कानां प्रत्येकमर्द्धपलमानं विषस्य पलमानं तैलस्य च प्रस्थमानमिति विंशतिं दृश्यते ॥ ८०।८१ ॥

अष्टाविंशविषकल्पमाह, कुष्ठेति ।—अश्वमार करवीर । भृङ्ग भृङ्गराज । विषावाप विषकल्कयुतम्, कुष्ठादीनां विषान्तानां कल्के पादिके चतुर्गुणजलेन च तैलप्रस्थं पक्तव्यं ॥ ८२ ॥

एकीनविंशविषकल्पमाह भद्रश्रीति ।—भद्रश्री श्वेतचन्दनम् । द्विहरिद्रा हरिद्रा दारुहरिद्रा च । पलिके प्रत्येकं पलमानं । भद्रश्रीदयो विषान्ता कल्का, ब्राह्मरसादयः त्रयः द्रवा प्रत्येकं चतुर्गुणा ॥ ८३।८४ ॥

त्रिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—द्वीपी चिक्क, “द्वीपी” इत्यत्र “दन्ती” इति पाठान्तरम् । फलमिति गुञ्जा-निम्बयोः उभयत्रापि खन्वध्यते । अम्बुपिष्टेः काञ्चिकपिष्टे ॥ ८५ ॥

अथ श्विते एकविंशविषकल्प ।—

ककुभारुष्कारदोपि-स्रुक्कापचैलबालुकम् ।
पिष्ट खादिरतायेन तिरातमुषित पिबेत् ॥
खित्रो विषेण सङ्घृष्ट —” ॥ ८६ ॥

अथ श्विते क्रियान्तरम् ।—

“—तत्तत्स्फोटान् किलासजान् ।
कण्टकेन विभिद्याशु लेपैर्लिम्पेच्च कौष्ठिकैः ॥ ८७ ॥

अथ श्विते द्वादशविषकल्प ।—

अथवा करवीरार्क-मूत्रवाकुचिकाविषैः ।
वस्ताम्बुपिष्टे सद्दोपि-द्विपपिप्पल्यरुष्करैः ॥ ८८ ॥

अथ आन्तिकोक्तश्वितारितैलाख्य दशविंशविषकल्प ।—

लाक्षासुराह्वमस्त्रिष्ठा-कुष्ठपद्मकसारिवाः ।
गुच्छा मही कुरवको लाङ्गली वज्रकन्दकः ॥ ८९ ॥
वाराहीकन्दकास्फोता सप्ताह्वा गिरिकर्णिका ।
अर्काश्वमारयोमूल नागपुष्पं नतं निशे ॥ ९० ॥

एकविंशविषकल्पमाह, ककुभति ।—ककुभ अर्जुन । अरुष्कर भस्मातक ।
दोपी चिवक । खादिरतोयेन खदिरकायेन । सङ्घृष्ट सयुक्तमित्यर्थः,
ककुभादिविधानद्रव्यजतं खदिरकाद्योदकेन पिष्टा दिनत्रयं स्यापयेत्, तत ऊर्ध्वं
पिबेत् इति ॥ ८६ ॥

क्रियान्तरमाह, तत्तदिति ।—तत्तत्स्फोटान् किलासजान् किलासयुक्ते अङ्गे
समुत्पन्नान् प्रत्यकस्फोटान् । चरकेऽप्युक्तं—“श्वितेऽङ्गे ये स्फोटा नायन्ते कण्टकेन
तान् भिन्यात” इति । लेपैर्लिम्पेच्च कौष्ठिकै अत्रैव विषकल्पे प्रदिष्टे कुष्ठनाशने,
लेपे लिम्पेत् ॥ ८७ ॥

द्वादशविषकल्पमाह, अथवेति ।—वाकुचिका सोमराजी । वस्ताम्बुपिष्टे काग-
मुवपिष्टे । दोपी चिवक । द्विपपिप्पली गजपिप्पली । अरुष्कर भस्मातक ॥ ८८ ॥

दशविंशविषकल्पमाह, लातेति ।—सुराह्व देवदारु । मही गाम्भारी । कुरवक-
रक्तपुष्पा क्षिण्टी । वज्रकन्दक शर्करकन्दकान्नायकविशेषः । आस्फोता “हापर-
माली” इति स्यात् । सप्ताह्वा सप्तपर्ष । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता । अश्वमारः

दन्ती विषं हस्तिविष पिप्पल्यो मरिचानि च ।

तैस्तैलं कटुतैलं वा चित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् ॥

सवर्णकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥८१॥

अथ वाते चतुस्त्रिंशद्विषकल्पः ।—

एरण्डतैलं त्रिफला गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।

सर्पिषा सहितं पीतं वातार्तत्वमपोहति ॥८२॥

अथ अग्निदाहं पञ्चाशद्विषकल्पः ।—

कोरकं चौरनिःकाथे लाङ्गुलीविषमर्षणैः ।

गन्धकाङ्गोल्लमरिचैः सङ्गुक्क्षोरैर्विपाचितम् ॥

ज्येष्ठाज्योतिषतीतैलमननत्वग्गदानपि ॥८३॥

अथ बन्ध्याया षट्त्रिंशद्विषकल्पः ।—

खरसं वीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतम् ।

बन्ध्यां पिबन्ती सविषं सुपुच्छैः परिवार्यते ॥८४॥

खरवीर । नागपुष्पं नागकेशर । नत तगरपाटुका । निशं हरिद्राहयम् । हस्तिविषं गजपुत्रेण पुरीषार्थकं-विषशब्दोऽप्युक्तोति मन्तव्यम् । ते लाक्षादिकल्के । तैलं कटुतैलं वा तिलतैलं साधपतैलं वा । चित्रस्य श्विदस्येत्यर्थः । “चित्रस्य” इत्यत्र “श्विदस्य” इति पाठान्तरम् ॥ ८१—८३ ॥

चतुस्त्रिंशद्विषकल्पमाह, एरण्डतैलमिति ।—एरण्डतैलादिकं सर्वं तुल्यं पानयोग्येन सर्पिषा आलोच्य पिबेदिति । केचित् त्रिफलादीनां कल्केन गोमूत्रेण च एरण्डतैलं पक्त्वा घृतेन सह पेयमित्याहुः ॥ ८२ ॥

पञ्चत्रिंशद्विषकल्पमाह, कोरकमिति ।—कोरकं काकोली चौरकं वा । चौरनिःकाथे वल्कलकाथे, पञ्चवल्कलकाथे इति यावत् । “कोरकं चौरनिःकाथे” इत्यत्र “कटुकीचिदनिःकाथे” इति कश्चित् पाठः । अङ्गुली “धलशर्करा” इति ब्रह्मदेशे प्रसिद्धम् । ज्योतिषतीतैलं ज्योतिषती “लताफट्की” इति भाषा, तस्या वीजतैलम् । अननत्वग्गदान् अग्निदग्धजलगतारोगान् अग्निनीसर्पादरोगान् वा । चौरनिःकाथे लाङ्गुल्यादिकल्के विपाचितं कोरकं कलकरूपं ज्योतिषतीतैलञ्च इत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

अथ मूढगर्भे सप्तविंशविषकल्पः ।—

वीरालाङ्गलिकादन्ती-विषपाषाणभेदकैः ।

प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥८५॥

अथ कुडिवर्द्धने अष्टविंशविषकल्पः ।—

देवदारु विष सपिर्गोमूत्र कण्टकारिका ।

वचा वाक्स्खलनं हन्ति वृद्धेऽपि परिवर्द्धनम् ॥८६॥

अथ तिमिरे एकोनचत्वारिंशविषकल्पः ।—

विषं सपि. सिता क्षौद्र तिमिरापहमञ्जनम् ॥८७॥

अथ तिमिरे चत्वारिंशविषकल्पः ।—

विषञ्चैकमज्जाक्षोर कल्कित घृतधूपितम् ॥८८॥

अथ तिमिरे एकचत्वारिंशविषकल्पः ।—

विष धात्रीफलरसैरसक्तत् परिभावितम् ।

अञ्जनं शङ्खसहित प्रगाढ तिमिर जयेत् ॥८९॥

षट्त्रिंशविषकल्पमाह, स्वरसमिति ।—वचाविषयोश्चूणे ब्राह्मीमातुलुञ्चो रसेन सघृतेन पिबन्ती बन्ध्य इत्येवं योजनीयम् ॥ ८४ ॥

सप्तविंशविषकल्पमाह, वीरेति ।—वीरा पृश्निपर्णी ॥ ८५ ॥

अष्टविंशविषकल्पमाह, देवदारुविति ।—देवदारुवदिक तुल्य सपिर्गोमूत्राभ्यामवनेह्यम् । गोमूत्रचतुर्गुणेन देवदारुवदिकल्केन सपिं पक्तव्यं वा ॥८६॥

एकोनचत्वारिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—विषचूणे घृतादिभिर्मर्दयित्वा अञ्जनं कार्थ्यम् ॥ ८७ ॥

चत्वारिंशविषकल्पमाह, विषञ्चैकमिति ।—ह्यागदुग्धेन विषं पिष्ट्वा स्थापयेत्, तत निर्धमाद्वाराग्रौ किञ्चित् घृतप्रक्षेपात् सञ्जातेन धूमेन तं विषकरकं धूपयित्वा तेन अञ्जनं दद्यादिति ॥ ८८ ॥

एकचत्वारिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—असक्तत् सप्तधा इत्यर्थः । शङ्खसहितं शङ्खनाभिसहितम् ॥ ८९ ॥

अथ काचं हाचत्वारिंशविषकल्प ।—

विषमिन्द्रायुध स्तन्यैष्टृष्ट काचजिदञ्जनम् ॥ १०० ॥

अथ काचं विचत्वारिंशविषकल्प ।—

बीजपूररसैष्टृष्ट विष तद्वत् सितान्वितम् ॥ १०१ ॥

अथ काचं चतुश्चत्वारिंशविषकल्प ।—

विष मागधिका द्वे च निशि काचघ्नमञ्जनम् ॥ १०२ ॥

अथ शुक्लार्मं पञ्चचत्वारिंशविषकल्प ।—

शुक्लार्मजित् विषं कृष्णा-युक्त गोमूत्रभावितम् ॥ १०३ ॥

अथ शुक्लादौ षट्चत्वारिंशविषकल्प ।—

समुद्रफेनस्फुटिका-कुरुविन्दरसाञ्जनम् ।

कूर्मैष्टृष्टञ्च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धाशमन शिला ॥ १०४ ॥

अर्द्धमानानि मरिच-सैन्धवायोरजामि च ।

अथो यथोत्तरं दद्यादयसा च समं विषम् ॥ १०५ ॥

रसक्रियेयं मधुना शुक्लपित्तार्मकाचनुत् ।

अभीक्ष्णं शीततोयेन सिञ्चेन्नेत्रे विषाञ्जिते ॥ १०६ ॥

हाचत्वारिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—इन्द्रायुध वज्र, हीरकभस्म इति यावत् । स्तन्यं नारीक्षीरे ॥ १०० ॥

विचत्वारिंशविषकल्पमाह, बीजपूरिति ।—तद्वत् काचजिदित्यर्थः । सितान्वितं शर्करानिश्चितम् ॥ १०१ ॥

चतुश्चत्वारिंशविषकल्पमाह, विषमिति ।—मागधिका पिप्पली । अत्रापि बीजपूर-रसेन वर्षणं काय्यम् । निशि रात्रादेव अञ्जनं कर्तव्यमित्यर्थः, “निशि” इत्यत्र “निशे” इति क्वचित् पाठः ॥ १०२ ॥

पञ्चचत्वारिंशविषकल्पमाह, शुक्लिति ।—कृष्णा पिप्पली । गोमूत्रभावितं गोमूत्रे समाहं भावितमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

षट्चत्वारिंशविषकल्पमाह, समुद्रफेनेति ।—स्फुटिका स्फुटिकारिका । कुरुविन्द-पद्मरागमणि सुस्तकं वा । तेभ्योऽर्द्धाशमन शिला मिलितसमुद्रफेनादिवर्णभ्यो मन-शिलाया अर्द्धाश । अर्द्धमानानीति ।—प्रत्यासत्या मन शिलात मरिचादीनाम् उत्तरीत्तरम् अर्द्धमानत्वं, तेन च मन शिलाऽर्द्धं मरिचं, मरिचाद्धं सैन्धवं, सैन्धवाद्धं-मयीरजः, इति क्रमः, ज्ञेयः । रसक्रियेयं मधुना “एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना

अथ शक्तादौ सूत्रप्रभावत्वात् सप्तचत्वारिंशद्विषकल्प ।—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-तिलिङ्गीफलसक्तकैः ।

अभयानोद्धकतक-निशाशङ्कुक्रणोषणैः ॥ १०७॥

मन शिलाकरञ्जाक्ष-वैजोग्राफेनसैन्धवैः ।

अजाक्षीरै समविषैर्वर्तयो विहिता हिताः ॥

शुक्लार्ममासपिल्लेषु ग्रन्थिगण्डार्बुदेषु च ॥ १०८॥

अथ पिल्ले अष्टचत्वारिंशद्विषकल्प ।—

रसोनकन्दमरिच-विषसर्षपसैन्धवैः ।

पिल्लेक्ष्णहितं काय्यं सुरसारमपेषितैः ॥

पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥ १०९॥

अथ नक्ताम्ये एकीनपञ्चाशत्सप्तविषकल्प ।—

मधुकसारमधुक-विषक्षीरजलैर्घृतम् ।

पक्व सन्तर्पणं श्रेष्ठं नक्ताम्ये त्वचिरोत्थिते ॥ ११०॥

सप्तानोड्य वशनलिकाया स्थाप्यन एतत् रसक्रियाविधानं बदन्ति” इति तत्त्वचन्द्रिकाया शिवदाम ॥ १०४—१०६ ॥

सप्तचत्वारिंशद्विषकल्पमाह, रक्तचन्दनेति ।—“तिलिङ्गी” इत्यत्र “तिलिङ्गी” इति पाठान्तरम् । सक्तकं स्वनामप्रतिज्ञ । “अभया” इत्यत्र “अयसा” इति क्लृप्तं पाठ । शङ्कु शङ्कुनाभि । अजक्षीरं विभीतकमञ्जा । उषा वचा । फेन समुद्रफेन ॥ १०७-१०८ ॥

अष्टचत्वारिंशद्विषकल्पमाह, रसोनेति ।—पिल्लेक्ष्णहितं पिल्लयुक्तयोरीक्षणयो हितं काय्यमित्यत्र अञ्जनमिति शेष । सुरसारसपेषितैः तुलसीपत्ररसमार्दितैः । पूरयेदिति ।—अञ्जनानन्तरं सर्पिषा नेत्रपूरणं कुर्यादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

एकीनपञ्चाशत्सप्तविषकल्पमाह, मधूकेति ।—सन्तर्पणं नेत्रतर्पणमित्यत्र, पक्वस्नेहेन नेत्रपूरणमिति यावत् । तस्य विधिं वाग्भटे यथा—“निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मुहूर्त-काशयो । काले साधारणे प्रातः सायञ्चित्तानशायिन ॥ यवमाषमयौ पाली नेत्र-कोषान् वह्निं समाम् । द्राक्षानोच्चा दृढा कृत्वा यथास्व सिद्धमावपेत् ॥ सर्पिर्निभीलिते नेत्रे तप्तान्धप्रविलायितम् । नक्ताम्य-वाततिमिरं कृच्छ्रबोधादिकं वसाम् ॥ आ पञ्चाया-दधीन्नेष शनकैस्तस्य कुर्वत । मान्वा विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ॥ दृष्टौ

अथ नक्ताख्ये पञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

अञ्जनं नरपित्तेन रोचनामधुशृङ्गिभिः ॥१११॥

अथ कणशूले एकपञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

स्वर्जिकाक्षारमिन्धृत्य शुक्लशुक्लं वर विषम् ।

कर्णयो पूरणं तीव्र कर्णशूलनिवर्हणम् ॥११२॥

अथ शिरशूले द्वापञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

नस्य शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविषम् ॥११३॥

अथ शिरशूले विपञ्चाशत्तमविषकल्पः ।—

अथवा नतयष्ट्याह्व-शर्करा विषसयुता ॥११४॥

च क्रमशो व्याधौ शत त्रीणि च पञ्च च । शतानि सप्त चाष्टौ च दश मस्य दशानिले ॥
पित्ते षट् स्वस्थहस्ते च बलासे पञ्च धारयेत् । कृत्वाऽपाङ्गे ततो द्वार स्नेह पात्रे तु
गालयेत् ॥ पिवेच्च धूमनेचेन व्योम रूपञ्च भास्वरम् । इत्थ प्रतिदिनं वायौ पित्ते
लेकान्तरं कफे ॥ स्वस्थे च द्वाभ्यां दद्यादा-दृष्टेरिति धीजयेत् ॥” इति । अत्र मधूक-
सारादीनां कलक स्नेहपादिकं, क्षीर स्नेहसमं जलञ्च चतुर्गुणम् ॥ ११० ॥

पञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, अञ्जनमिति ।—अञ्जनमित्यत्र नक्ताख्ये इति शेषः ।
रोचना गोरोचना । शृङ्गी विषकल्पत्वात् तदाख्यकन्दविषभेदः । शृङ्गीरोचने
नरपित्तेन पिष्टा मधुना अञ्जनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “रोचनामधुशृङ्गिभिः” इत्यत्र
“पिप्पली मधुमपिषा” इति क्वाचित् पाठः ॥ १११ ॥

एकपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, स्वर्जिकेति ।—शुक्लशुक्लं श्वेतलोभ्रं श्वेतैरण्डं वा,
समथोरपि कर्णहितत्वात् । वरं कुड्मम् । “शुक्लशुक्लास्वरम्” इति पाठे—शुक्लं
श्वेतलोभ्रं श्वेतैरण्डं वा, शुक्ला क्षीरशुक्ला शुक्लभूमिकुष्माण्ड इति यावत् अस्वरम्
अभ्रम् इत्यर्थः । “शुक्लशुक्लम्” इत्यत्र “शुक्लशुक्लम्” इति क्वाचित् पाठः तत्र—
शुक्लं सन्धानविशेषः । सर्वं जलेन पिष्टा तेनैवालोड्य च कर्णे पूरणं कर्त्तव्यम्
इति ॥ ११२ ॥

द्विपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, नस्यमिति ।—प्रत्यक्पुष्पी अपासार्गं, तस्या
बीजम् ॥ ११३ ॥

विपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह अथवेति ।—नतं तगरपाटुका, “नत” इत्यत्र “कत”
“घृत” इति पाठान्तरद्वयम्, तत्र—कत, कतकफलम् ॥ ११४ ॥

अथ प्रतिनस्ये चतु पञ्चाशत्तमविषकल्प ।—

शुण्ठी पथ्या विष पाठा त्रायन्तो प्रतिनामजित् ॥११५॥

अथ मुखरोगे प्रपौण्डरीकादितेलाख्य पञ्चपञ्चाशत्तमावषकल्प ।—

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-विषतिन्दुनमुद्भवै ।

निहन्ति साधितं तैल गण्डूषेण मुखामयान् ॥११६॥

अथ मुखरोगे षट्पञ्चाशत्तमविषकल्प ।—

एलाखदिरककोल-जातीकर्पूरचन्दनै ।

बोनाब्द्वालैद्विगुण-विषै साराम्बुपेष्ठितैः ॥

समूवा वटिका क्लृप्ता घृता घ्नन्ति मुखामयान् ॥११७॥

अथ पलितदौ सप्तपञ्चाशत्तमविषकल्प ।—

कटुतैलविष नस्य पलितः कुंषिकापहम् ॥११८॥

अथ खलतौ अष्टपञ्चाशत्तमविषकल्प ।—

क्षुद्रार्कक्षीरभृङ्गास्त्र-गोमूत्रहनिनीविषैः ।

गुञ्जाविशालामरिचैः कटुतैल विपाचितम् ॥

खलति शमयति—”

॥११९॥

चतु पञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, शुण्ठीति ।—अथ शुण्ठीपादोना चूर्णं नस्यविषया प्रयोज्यामर्ति ॥ ११५ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह प्रपौण्डरीकेति ।—प्रपौण्डरीक पुण्डरिकाम् । विषतिन्दु विषातन्दु च इति व्यक्तपद, न तु विषतिन्दु इति समस्तपद, विषकल्पत्वात् । तिन्दु तित्कम् । समुद्भवैरित्यत्र कल्के इति शेष ॥ ११६ ॥

षट्पञ्चाशत्तमविषकल्पमाह एलेति ।—जाती जातीफलम् । साराम्बुपेष्ठितै खदिरकाद्यपिष्टै । समूवा गोमूत्रपिष्टा, आदौ खदिरकाद्येन पिष्टा पश्चात् गोमूत्रेण पेषणं कार्यमित्यर्थः । क्लृप्ता कल्पिता । “क्लृप्ता” इत्यत्र “क्लृता” इति पाठान्तरम् । घृता इत्यत्र मुखे इति शेष ॥ ११७ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, कटुति ।—सुगन्धम् ॥ ११८ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमविषकल्पमाह, कुङ्गीति ।—क्षुद्रार्कक्षीर क्षुद्गीक्षीरम् अर्कक्षीरम् ।

अथ दिग्धाहते एकीनषष्टितमविषकल्प ।—

“—अस्त्रपिष्टमष्टगुण विषात् ।

सिन्धूत्यकार्पासफलं पिण्डितं सह सर्पिषा ॥

क्षीरेणाऽऽजेन वा लेपाद्विषदिग्धायुधप्रणुत् ॥ १२० ॥

अथ दुष्टव्रणे षष्टितमविषकल्प ।—

विष रसाञ्जन भार्गी वृश्चिकाली महासहा ।

सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनम् ॥ १२१ ॥

अथ अपच्या कृतमालादिष्टताव्य एकषष्टितमविषकल्प ।—

कृतमालार्कपूतीक वत्सकातिविषाविषम् ।

सिद्ध यदिङ्गुदकाये सर्पिस्तदपचीहरम् ॥ १२२ ॥

अथ अपचोन्नतैलाव्य द्विषष्टितमविषकल्प ।—

काकादनीमागधिका-नलिकातुण्डिकाफलैः ।

जीमूतबीजकर्कोट-विशालाक्ततवेधनैः ॥ १२३ ॥

हलिनी लाङ्गली, विषलाङ्गलिया इति यावत् । अत्र मृङ्गाशुगोमूत्राभ्यां चतुर्गुणाभ्यां द्रवाभ्यां क्षुद्रकादीनां कल्केन च तैलं पक्तव्यम् ॥ ११९ ॥

एकीनषष्टितमविषकल्पमाह, अस्त्रपिष्टमिति ।—विषादष्टगुणं सिन्धूत्यकार्पासफलं विषस्यैकी भागः, सिन्धूत्यकार्पासयोश्च मिलित्वा अष्टगुणमित्यर्थः, अन्ये तु—अष्टगुणं विषादित्यस्य विषभागसप्तत्याष्टगुणः, विषमेवाष्टगुणमित्यर्थः, एवञ्च सिन्धूत्यकार्पास-फलक्षीरेकैकभागं विषस्य चाष्टभागं इत्याहुः । विषादिवयः कार्झिकेन पिष्टाद्युक्तेन आजक्षीरेण वा लिम्प्यते । विषदिग्धायुधप्रणुत् विषलिप्तास्त्रादिजतनाशन-मित्यर्थः ॥ १२० ॥

षष्टितमविषकल्पमाह, विषमिति ।—वृश्चिकाली “विच्छटी” इति ख्यातम् । महासहा माषपर्णी ॥ १२१ ॥

एकषष्टितमविषकल्पमाह, कृतमालेति ।—कृतमाला आरखधः अस्य त्वक् । पूतीक नाटाकरञ्जः । वत्सक इन्द्रियवः । कृतमालादीनां कल्के ङ्गुदीकाय-चतुर्गुणं ॥ १२२ ॥

द्विषष्टितमविषकल्पमाह, काकादनीति ।—काकादनी गुञ्जा । नलिका,

पाठान्वितैः पलाङ्गशैर्विषकर्षयुते' पचेत् ।

प्रस्थ करञ्जतैलस्य निर्गुण्डौखरसाढके ॥

तज्जयेदपचीं घोरां नावनाभ्यङ्गपानतः ॥१२४॥

अथ अपचादौ विषष्टितमविषकल्पः ।—

गुञ्जाटङ्कणशिशुमूलरजनी-शम्पाकभल्लातकाः

सुहृत्कार्काग्निकरञ्जसैन्धववचा-कुष्ठाभयालाङ्गलोः ।

वर्षाभूशठभूशिरौषवरण-व्योषाश्वमारा विषं

गोमूत्रं शमयेद्विलिप्तमपची-ग्रन्थार्बुदस्त्रौपदाम् ॥१२५॥

अथ विषे मन्त्रादिक्रियावैफल्ये प्रतीकारः ।—

विषे प्रतिविषं युञ्ज्यान्मन्त्रतन्त्रैरसिध्यति ।

अतीते पञ्चमे वेगे सप्तमस्यानतिक्रमे ॥१२६॥

अथ सर्पदष्टे चतु षष्टितमविषकल्पः ।—

युञ्ज्यान्मूलविषं सर्प-दष्टानां पानलेपयोः ॥१२७॥

“नालका” इति ख्यातम् । तुण्डिकाफल कापासीफलम्, विम्बीफलमित्यन्ये । जीमूतबीजं घोषकबीजम् । कर्कोटि “कर्कोल” इति ख्यातम् । कृतविषं कौषातकौभेदः ॥१२३॥१२४॥

विषष्टितमविषकल्पमाह, गुञ्जेति ।—अग्नि चिवक । लाङ्गलौ “ईशलाङ्गला” इति ख्यातम् । शठ धुलूर, “शठ” इत्यत्र “शठि” इति पाठान्तरम् । भु मही, गान्धारीत्यर्थः । वरण वरुण । अश्वमार करवीर ॥१२५॥

मन्त्रौषधादिभिः असिध्यतो विषस्य विषप्रतोकार्यतया तत्प्रयोगस्य कालमाह, विषे इति ।—प्रतिविषं विपरोतविषं, स्थावरविषे जङ्गमविषं जङ्गमविषं च स्थावरविषमित्यर्थः । अतीते इति ।—अष्टविधेषु विषवेगेषु मध्ये फेनोद्गमलक्षणकपञ्चमवेग-प्रकाशानन्तरं जाड्यातालक्षणकसप्तमवेगातिक्रमात् प्रागेव इत्यर्थः, अष्टमे वेगे मरण-दर्शनात्, तेन च स्तम्भभङ्गलक्षणके षष्ठे वेगे सप्तमे च वेगे प्रतिविषं युञ्ज्यादित्यर्थः ॥१२६॥

चतु षष्टितमविषकल्पमाह, युञ्ज्यादिति ।—मूलविषं क्लौतकाश्वमारगुञ्जादिकम् ॥१२७॥

अथ सर्पविषे मूलविषस्य मात्रा ।—

चतुर्भिः षड्भिरष्टाभिर्हीनमध्योत्तमा यवैः ।
मात्रा विषस्य मूलस्य प्रयुञ्जीत च सर्वदा ॥१२८॥

अथ कौटविषे मूलविषस्य मात्रा ।—

दष्टस्य द्वौ यवौ कीटैः—”

अथ वृश्चिकविषे मूलविषस्य मात्रा ।—

“—तिलमात्रान्तु वृश्चिकैः ॥१२९॥

अथ लूताविषे पञ्चषष्टितमविषकल्पः ।—

नैव त्वसृक्स्थे पाने तु लूतादष्टस्य नेथ्यते ।
ब्रश्चया लेपयेद्दृशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितम् ॥१३०॥

अथ जङ्गमविषे षट्षष्टितमविषकल्पः ।—

क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषं विषम् ॥१३१॥

अथ जङ्गमविषे सप्तषष्टितमविषकल्पः ।—

ससिन्दुवारतगरं सृतमञ्जोवनं विषम् ॥१३२॥

अथ आखुविषे अष्टषष्टितमविषकल्पः ।—

शिरौषकुसुमं पत्रं विषमाखुविषापहम् ॥१३३॥

कथा मात्रया तत् मूलविषं योज्यम् इत्याह, चतुर्भिरिति ।—विषस्य मूलस्य मूलविषस्य ॥ १२८ ॥

कौटविषे मूलविषस्य मात्रामाह दष्टयेति ।—स्पष्टम् । वृश्चिकविषे मूलविषस्य मात्रामाह, तिलेति ।—स्पष्टम् ॥ १२९ ॥

पञ्चषष्टितमविषकल्पमाह, नेवेति ।—नैव त्वसृक्स्थे अरक्तगने लूताविषे रक्त-
धातुमप्राप्ते सतीत्यर्थः, पाने पानविषये नेथ्यते, विषमिति शेषः । तत्र किं कार्यमित्यत आह, ब्रश्चयेति ।—ब्रश्चया मूलविषभेदेन इत्यर्थः । ज्ञात्वा सुनिश्चितं लूताविषमेव इति निश्चितत्वेन ज्ञात्वा इत्यर्थः ॥ १३० ॥

षट्षष्टितमविषकल्पमाह, क्षीरेति ।—सुगमम् ॥ १३१ ॥

सप्तषष्टितमविषकल्पमाह, सेति ।—सिन्दुवारं निर्गुण्डी ॥ १३२ ॥

अष्टषष्टितमविषकल्पमाह, शिरौषेति ।—पत्रमिति शिरौषस्यैव ॥ १३३ ॥

अथ सर्वविधे एकोनसप्ततितमविषकल्पः ।—

देवदारु नत मासौ द्रामिलौ वाकुची विषम् ।

कुष्ठञ्च पानलेपाभ्या समस्तविषनाशनम् ॥ १३४ ॥

अथ सञ्ज्ञाजनने सप्ततितमविषकल्पः ।—

मनःशिलाऽञ्जनालैला-मिन्दुवारामराह्वयम् ।

सरतं कुङ्कुमविष ध्मात नि सञ्ज्ञबोधनम् ॥ १३५ ॥

अथ विषजटाहे एकमसप्ततितमविषकल्पः ।—

टाहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्युतः ॥ १३६ ॥

अथ दुःसाध्यरोगे द्वासप्ततितमविषकल्पः ।—

अन्येष्वपि च रोगेषु श्रेष्ठोपायपरिचये ।

प्रत्यहं विषकन्दस्य त्रियव यवमेव वा ॥

शुद्धस्य राजिकावृद्ध्या वर्षं भुक्त्वा जयेद्गटान् ॥ १३७ ॥

एकोनसप्ततितमविषकल्पमाह, देवदारुविति ।—नत तगरपादुका । द्रामिलौ निर्विषौ ॥ १३४ ॥

सप्ततितमविषकल्पमाह, मनःशिलेति ।—अञ्जन रसाञ्जनम् । आल हरितालम् । अमराह्वय देवदारु । रक्त रक्तचन्दनम् । ध्मात प्रथममविषया प्रदत्तनस्यम् । नि सञ्ज्ञबोधन नि सञ्ज्ञस्य विषवेगेन हतचेतनस्य बोधन सञ्ज्ञाजननम् ॥ १३५ ॥

एकमसप्ततितमविषकल्पमाह, टाहे इति ।—अत्र विषस्य ग्रहणाभावेऽपि प्रकरणावशात् तथा सक्तुक्षीरघृतैर्युत लेप इत्यत्र 'कस्य लेपः ?' इत्याशया पुरस्कपदाभावाच्च लेप इत्यत्र विषस्येति शेषा बोध्यः ॥ १३६ ॥

द्वासप्ततितमविषकल्पमाह, अन्येष्विति ।—श्रेष्ठोपायपरिचये सर्वविधे एव उपाये निष्फले सतोत्पद्य । शुद्धस्य वननादिना शोधिताशयस्थेत्यत्र, राजिकावृद्ध्या सर्षप-वृद्ध्या, प्रथमदिनमेकमवषमारभ्य प्रातर्दिनमेकैकसर्षपवृद्ध्या यव यवचय वा यावत् विष भक्ष्येत, ततो वर्षं यावत् तथैव नावया भक्ष्येत, यद्वा—त्रियव यव वा आरभ्य प्रतिदिनं सर्षपवृद्ध्या वर्षं यावत् भक्ष्येदिति । अत्र त्रियव यवमेव वा इति विकल्पनिर्देशस्तु द्विवचनाद्वया अपि उपलक्षणं बोध्यम्, एवञ्च उत्तममध्यमाधम-ज्ञात्रामपेक्ष्य त्रिवैक्यवमाद्यया प्रयोगः कार्यः इति ॥ १३७ ॥

अथ रसायने त्रिसप्ततितमविषकल्पः ।—

वचागन्धकमिन्धूय-त्रायमाणास्त्ववेतसम् ।
व्योषाग्निवेल्लपाठान्त्व-कर्णीकरिकणाविषम् ॥१३८॥
चाङ्गेरीनागदमनो वायसीत्रिफलारसैः ।
भावित मधुमर्पिभ्यां भक्षितं स्याद्रसायनम् ॥१३९॥

अथ रसायने चतुःसप्ततितमविषकल्पः —

विषशुल्वरसव्योष गन्धकानां पलं पलम् ।
पलद्वयं हरीतक्याश्चित्रकस्य पलत्रयम् ॥१४०॥
कौन्तीमुस्ताचतुर्जातं कर्षांशञ्च विचूर्णितम् ।
त्रिगुणश्च गुडः कार्य्या वटिका माषसम्भिता ॥
भक्षयेत्ता जराग्रस्तो महारोगैश्च पीडितः ॥१४१॥

अथ जयागुडिकाव्यं पञ्चसप्ततितमादि चतुर्दशाधिकशततमान् विषकल्पः ।—

हृरिद्रा नैम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
मुस्ता विडङ्ग मूत्रेण पिष्टमाजिनं पिण्डितम् ॥१४२॥
नावनाञ्जनपानेषु गोमूत्रासृगसाञ्जनैः ।
जयेत् प्रयुक्तं विषम-ज्वरान् सष्टतसाधितम् (७५) ॥१४३॥

त्रिसप्ततितमविषकल्पमाह, वक्षति ।—अस्त्रं अस्त्रवेतस, एवं च अस्त्रवेतसस्य आगदय देयम्, “अस्त्र” इत्यत्र “अद्” इति पाठः सङ्गतः । कर्णी आरम्बधः, “कर्णी” इत्यत्र “किण्वम्” इति पाठः—किण्वं सुरावीजम् । करिकणा गजपिप्पली । “कर्णीकरिकणाविषम्” इत्यत्र “कण्टकारि कणा विषम्” इति पाठान्तरम् । वायसी काकमाची, वचादि विषान्त्रं द्रव्यजातं चाङ्गेर्यादीनां प्रत्येकं रसे सप्तधा भावयेदिति ॥ १३८-१३९ ॥

चतुःसप्ततितमविषकल्पमाह, विधेति ।—कौन्ती रेणुकम् । चतुर्जातं त्वगीलापत्र-केशरम् । त्रिगुण इति कर्षभागापेक्षया त्रैय ॥ १४०-१४१ ॥

पञ्चसप्ततितमविषकल्पमाह, चतुर्दशाधिकशततमप्येतन् विषकल्पमाह, हृरिद्रेति ।—आजिनं मूत्रेण इति सम्बन्धः । अत्र अनुक्तमपि विषं प्रकरणानुरोधान् रसेन्द्रसारसवादाच्च एकभागसमं ग्राह्यम् । तत्रोक्तजयावटिकया सह अस्याः

सर्वज समधु-व्योष (७६) गवा सूत्रेण सूतकम् (७७) ।

चन्दनस्य कषायेण (७८) रक्तपित्त दृषस्य वा (७९) ॥१४४॥

क्षय क्षीराश्वगन्धाभ्या (८०) कासश्वास प्रमाक्षिकम् (८१) ।

तक्रेण ग्रहणोरोग (८२) कच्छ तण्डुलवारिणा (८३) ॥१४५॥

प्रमेह मधुना (८४) गुल्मं शूलञ्च गुडवारिणा (८५) ।

पाण्डुशोफ गवा क्षीरेणाश्वसा त्रैफलेन वा (८६) ॥१४६॥

गवा सूत्रेण कुष्ठानि (८८) क्षौद्रेणोडुम्बराह्वयम् (८९) ।

तक्रेण युक्तञ्चाऽऽलेपाद्दृपामाविचर्चिकाः (९०) ॥१४७॥

पीतमुष्णाश्वसा वायुं (९१) तुलस्याऽऽलेपनाद्ब्रह्मान् (९२) ।

समूत विस्मृतिं नस्येन (९३) अञ्जनेन दृगामयान् (९४) ॥१४८॥

द्रव्यत चनुपानतश्च प्रायशः सादृश्यं विद्यते, केवलं शुण्ठा अत्र न्यूनता, तत्र च गण्डीभागी दृश्यते, तथा च—“विषं विकटुकं मुक्तं हरिद्रां निम्बपत्रकम् । विडङ्गमष्टमं चूर्णं क्वागमृते समं समम् ॥” चणकाभा वटी कार्या स्याज्जया योगवाहिका ॥” इति । नावनेत्यादौ सघृतसाधितमित्यन्तेन वाक्यशेषः, असृक् कुड्मम्, पिण्डित हरिद्रादिकं सघृतसाधितं घृतेन सह मर्दितं गोमूत्रादिभि- रनुरूपे सह नावनादिविधौ प्रयुक्तं विषमज्वरान् जयेत्, विषमज्वरे घृतेन सहैव रसेन्द्रसारं प्रयोगदर्शनात्, तथा च—“जयन्ती वा जया वाऽथ विषमज्वरान् जयेत्” इति । “सघृतसाधितम्” इत्यत्र “सघृतसानिलम्” इति कश्चित् पाठः, तत्र—हरिद्रादिपिण्डं सघृतम् अनिलमनिलज्वरं जयेदित्यर्थः । सर्वजमित्यत्र ज्वरमिति शेषः, समधुव्योषं सर्वजं ज्वरं जयेदिति । रसेन्द्रे तु “सर्वज्वरं मधुव्योषे” इति पाठः । सूतकं सूतिकातङ्गम्, “सूतकम्” इत्यत्र “शीतकम्” इति पाठे—शीतज्वरमित्यर्थः । दृषस्य वासकस्य कषायेणेति योजनीयम् । कच्छं मूत्रकच्छम् । प्रमेहं मधुनेति ।—रसेन्द्रसारे प्रमेहरोगे मधुना सह पानानन्तरं लोभ्रादिकाषानुपानं कर्तव्यमिति विधिः, तथा च—“जयन्ती वा जया वाऽथ मधुना मेहजित् भवेत् । लोभ्रमुक्ताभया- तुल्यं कट्फलञ्च जले सह ॥ क्वाथयित्वा पिवेत्तानु मधुना सर्वमेहजित् ॥” इति । गुडवारिणा गुडभिश्चितोदकेन । रसेन्द्रसारे तु उष्णजलालोडितगुडेन पानविधिः, तथा च—“जयन्ती वा जया वाऽथ गुडैः क्रीणजले पिवेत् । विदोषोत्थं हरितं गुल्मम्” इति । कुष्ठानि सर्वकुष्ठानीत्यविशेषवचनम्, उडुम्बराह्वयमिति विशेषवचनम्,

स्यन्दाधिमथ्यौ सस्तन्यम् (८५) अर्मकोपं मशोणितम् (८६) ।
 सकासमदं काचाटौन् (८७) सभृङ्गोद निशान्धताम् (८८) ॥१४८॥
 रश्माकन्दाभ्रसा पुष्प (८९) पिक्कं ताम्रमधूत्कटम् (१००) ।
 सतूलमार्त्तिं दन्ताना गण्डूषेण (१०१) विलेपनात् ॥१५०॥
 सगोमूत्रं शिर शूल (१०२) सचौद्रान्नं क्षतव्रणान् (१०३) ।
 भगन्दरापचौग्रथ्यौन् सचौद्रं (१०४) सगुड व्रणान् (१०५) ॥१५१॥
 नारिकेलान्ध्रसा लिङ्ग-विकारान् (१०६) सेवनात् पुनः ।
 प्रदरं भृङ्गसारेण (१०७) नागपुष्पस्य सर्पिषा (१०८) ॥१५२॥
 रश्माकन्दाभ्रसर्पिर्भ्या पीतं लिप्तमहेर्विषम् (१०९) ।
 गोतक्रनरमूवाभ्यामथाऽऽखौ (११०) वृश्चिकस्य तु ॥१५३॥

भौडम्बराऽऽख्य कुष्ठमित्यर्थः । तुलस्याऽऽलेपनात् यद्वा तुलसीपत्ररसेन घृष्टा
 प्रलेपनात् पूतनादिवात्यद्वा देवादियद्वा वा जयेत्, यद्वा अङ्गयद्वा नित्यर्थी
 वा । समूत्र सगोमूत्र नखेन विस्मृति स्मृत्यभाव मूर्च्छीत्यादापस्वारादिकमिति
 यावत् । अञ्जनेन दृगाभ्याम् इत्यत्रापि समूवमिति योजनीयम् । स्यन्दादिपिक्कान्ता
 नेवरोगविशेषा । अर्मकोपम् अर्माख्यनेवकोपम् । मशोणितं सकुङ्कुस,
 कुङ्कुमेन कुङ्कुमोदकेन वा सह मर्दितमित्यर्थः । ताम्रमधूत्कटं ताम्रचूर्णसधुप्रगाढम् ।
 सतूलमिति ।—तूला रक्तकार्पावी नीली वा पारीश इति कथितं, तथा सह घृष्ट-
 मित्यर्थः, गण्डूषेण दन्तानामार्त्तिं जयेत् । “सतूलम्” इत्यत्र “समूलम्” इति पाठे—
 जयेदिति क्रियाया विशेषणं, समूलं यथा तथा इत्यर्थः । विन्नेपनादिति पद शिर-
 शूलमित्यादिलिङ्गविकारान् इत्यन्तेन सम्बध्यते । सचौद्रान्नं चौद्रञ्च अन्नञ्च अन्न-
 काञ्जिकञ्च ताभ्या सह लेपविषया प्रयुक्तं क्षतव्रणान् शस्तक्षतजनितव्रणान् ।
 भगन्दरिति ।—रसेन्द्रसारी भगन्दररोगे शुण्ठा सह अस्य प्रयोगविधिः, तथा
 च—“जयन्ती वा जया हन्ति शुण्ठा सर्वे भगन्दरम्” इति । लिङ्गविकारान्
 उपदशादीन् । सेवनादिति पद प्रदरमित्यादिना योजनीयम् । भृङ्गसारेण
 भृङ्गराजरसेन, नागपुष्पस्य सर्पिषा नागकेशरक्तकसाधितेन घृतेन, भृङ्गराजरसेन
 नागकेशरघृतेन वा सेवनात् प्रदरं जयेत् । गोतक्रनरमूवाभ्यामथौ पीतं लिप्तम्
 आखौर्विषं जयेदित्यर्थः ।

सार्कक्षीरं विलेपेन (१११) लूतानान्तु जलौदनम् (११२) ।

शतपत्ररसाज्याभ्यां विष सर्वञ्च सर्वथा (११३) ॥१५४॥

भस्मसूतं गुडक्षौद्र-घृतैः सह निषेवितम् (११४) ।

जरा जयेदतो नान्ना गुडिकेयं जयोदिता ॥१५५॥

अथ जयनीवटिकाख्य पञ्चदशाधिकशततमविषकल्पः ।—

वचाऽश्वगन्धामरिचोपकुल्या-तालीशमुस्तापिचुमर्दपाठाः ।

विषञ्च तेषां वटिका जयन्त्यः फले प्रयोगे च जयासमानाः ॥१५६॥

अथ जयावटिकाख्य षोडशाधिकशततमविषकल्पः ।—

वासाऽमृताखदिरनिम्बविडङ्गपथ्या-

क्वाथे विषत्रिकटुचित्रकलोहतिक्ताः ।

आवाप्य माषतुलिता वटिका प्रणीता

क्षौद्रान्विता क्षपयति क्षयकुष्ठजातम् ॥१५७॥

अथ रसायने सप्तदशाधिकशततमविषकल्पः ।—

कान्ताभ्रकशिलाधातु-विषसूतकमाक्षिकम् ।

शीलितं मधुसपिभ्यां व्याधिवाङ्मकमृत्युजित् ॥१५८॥

इतिकस्य तु सार्कक्षीरं विलेपेन । जलौदनं जलसिक्तौदनेन सह इत्यर्थः ।

“जलौदनम्” इत्यत्र “विषं जयेत्” इति क्वचित् पाठः । शतपत्रं कमलम् ।

सर्वथा पानालिपनाभ्यामित्यर्थः । भस्मसूतमिति ।—गुडादिभिः सह जयागुडिका

तथा भस्मसूतञ्च निषेवितं जरा जयेदिति । जयोदिता जया इति नान्ना

संज्ञतेत्यर्थः ॥ १४२—१५५ ॥

पञ्चदशाधिकशततमविषकल्पमाह, वचेति ।—अवापि आजमूलेषु मर्देन कर्त्तव्यं,

रसेन्द्रसारसवादात् । अत्र “मुस्ता” इति पठ रसेन्द्रसारपाठादधिकमिति ज्ञातव्यम् ।

फले प्रयोगे च जयासमाना प्रयुक्ता इमा वटिका फलदाने जयासमाना जया-

गुडिकाया गुणवत् गुणप्रदा भवन्तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

षोडशाधिकशततमविषकल्पमाह, वासेति ।—तिक्ता कटुका । आवाप्य कल्की-

कल्प्य, पिष्टा इत्यर्थः । वासादीनां क्वाथेन विषादिकं मर्दयेदिति ॥ १५७ ॥

सप्तदशाधिकशततमविषकल्पमाह, कान्तेति ।—शिलाधातुः शिलाजलम् । माक्षिकं

स्वर्णमाक्षिकम् ॥ १५८ ॥

अथ बाजीकरणे अष्टादशाधिकशततमविषकल्पः ।—

नष्टशुक्र. पयोद्राक्षा-कपिकच्छुमहाविषम् ।

शीलयेन्मधुसर्पिभ्यां सखजूरं सयष्टिकम् ॥ १५८ ॥

अथ विषसंवनस्य फलम् ।—

शत्रुप्रयुक्तादिषतो गराहा लूताभुजङ्गाखुविषाज्जराया' ।

अकालमृत्युग्रहपाप्मनोऽपि विषाग्निनो नास्ति भयं नरस्य ॥

॥ १६० ॥

इति श्रीवैद्यपतिभिह्वयप्रस्य सूनीर्वाभटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये

विषकल्पो नामैकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ विंशत्तमोऽध्यायः ।

अथ रसकल्पः ।—

अथ मृतसूताध्यायः ।—

अथ रसजारणम् ।—

पीतासवान्मखात् सत्त्वं कान्तं वा तीक्ष्णमेव वा ।

चतुःषष्टितमाग्नेन प्रमितं क्षिप्तमल्पशः ॥ १ ॥

अष्टादशाधिकशततमविषकल्पमाह, नष्टशुक्र इति ।—महाविष रक्तवर्णविष-
भेदः । शीलयेत् दीर्घकालमभ्यसेदित्यर्थः ॥ १५८ ॥

विषप्रयोगस्य फलमाह, शत्रुप्रयुक्तादिति ।—स्पष्टम् ॥ १६० ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्याम् एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथ “लोहं मृतं कन्दविषं सूतञ्चेति निगद्यते” इत्युद्देशानुसारात् लोहविषयोः
कल्पमुक्त्वा अग्नौ चरमाध्यायं रसकल्पं विवचुरादौ रसजारणमाह, पीतेति ।—
पीतासवान्मखात् सत्त्वं पीतं भावनाभिः शोषितं आसवान्, अस्मीभूतसन्धान-
विशेषः, काञ्जिकाञ्जी वा येन तादृशात् खात् अस्मात् सत्त्वं । चतुःषष्टितमाग्नेन

तप्तखल्लेऽस्त्रयोगेन स्त्रक्षणावत्तां विमर्दनात् ।
 भूर्जं क्षारास्त्रलवण-स्त्रह्यर्कक्षौरलोपिते ॥२॥
 बद्ध वस्त्रावृते स्त्रिन्नमस्त्रे समरसे रसम् ।
 धीतमुष्णारनालेन शुष्कमङ्गुलिमर्दितम् ॥३॥
 पचेत् कच्छपयन्त्रस्थमष्टमाशविडावृतम् ।
 स्वप्रमाणो रसस्तिष्ठेज्जीर्णो ग्रासे त्वजीर्यति ॥४॥
 पातयेदामवास्त्रेन मर्दयेत् स्वेदयेच्च तम् ।
 जारणे जारणे वह्निं ग्रासच्च परिवर्द्धयेत् ॥
 द्विगुणं योजयेदेवं सत्त्वमभ्रकसम्भवम् ॥५॥

अथ रसजारणे निषिद्धद्रव्याणि ।—

पूतौलोहं विषं मूत्रं रसकं गन्धकत्रयम् ।
 न युञ्ज्याज्जारणे सूतस्तेजीर्णैः स्फोटकुष्ठकृत् ॥६॥

इति रसभागनपेक्ष्य इत्यर्थः । तप्तखल्ले “अजाशकृत” इत्यादिना प्रागुक्ते । समरसे स्त्रमजने इत्यर्थः । कच्छपयन्त्रस्थ—“जलपूरणपात्रमध्ये दत्त्वा घटखर्परं सुविस्तीर्णम्” इत्यादिना नवमाध्यायीकयन्त्रविशेषमयम् । अष्टमाशविडावृतं रसापेक्षया अष्टमांशेन विद्धेन “गुञ्जामैश्वर्यो” इत्यादिना वक्ष्यमाणेन ग्राससाधनेन द्रव्यविशेषेण आवृतम् । स्वप्रमाण इति ।—एवं पक्वं सूतं जीर्णं च न स्वप्रमाणेन एव तिष्ठेत् न तु जीर्णमानो भवेदित्यर्थः । ग्रासे अस्मादिसत्त्वे अजीर्यति अजीर्यमाणे स्वीर्यते, पातयेत् ऊर्ध्वं पातयेत् । अयमर्थः,—आसवास्त्रमर्दिताभ्रसत्त्वं तीक्ष्णलौहं कान्तलौहं वा रसापेक्षया चतुष्व्यङ्गम् अल्पशः तप्तखल्लस्थे रसे क्षिपेत्, ततः काञ्चिकेन सुस्रक्ष्णं मर्दयित्वा क्षारादिनिष्ठे भूर्जपत्रे संस्थाप्य च वस्त्रेण बद्धा समजनेन काञ्चिकेन दोलायन्ते पचेत्, ततः उद्धृत्य उष्णारनालेन प्रक्षाल्य च शीघ्रयेत् । अथ अङ्गुलीभिरभिमर्दितस्य तस्य औषधस्य उपव्येधं रसापेक्षया अष्टमाशविडं संस्थाप्य कच्छपयन्त्रेण पचेत्, एवं यदि रसः स्वप्रमाणेन एव तिष्ठेत्, तदा सुजीर्णं ग्रन्थाभाटिकं सर्वकर्मक्षमस्य सञ्जात इति जानीयात् । यदि स्वप्रमाणापेक्षया अधिको भवेत्, तदा ग्रासमजीर्णं रसञ्चापि असम्यक् जीर्णं ज्ञात्वा पुनर्द्विपातनादिकं कर्म कुर्व्यात्, प्रतिवारं जारणाकाले ग्रासं वह्निं च द्विगुणं वर्द्धयेदिति ॥ १—५ ॥

जारणे निषिद्धद्रव्याण्याह, पूतौति ।—पूतौलोहं नागं वज्रञ्च । मूत्रं गोमूत्रम् ।

अथ बडवानलो वड ।—

गुञ्जासैन्धवयाश्चूर्णं देवदालीदलद्रवैः ।

टङ्कणं किशुकरसैर्जम्बीराम्लेन चूलकाम् ॥७॥

मूलकक्षारगोमूत्र-प्रसादेन च गन्धकम् ।

स्वजिकाभूखगव्योम शिग्रुमूलरसेन च ॥८॥

शतशो भावयेत् सर्वं विडोऽयं बडवानलः ।

एवमग्निसहो—”

॥९॥

अथ मतान्तरे रसजारणम् ।—

—“लोह सयुक्तं केवलोऽथ वा ।

नियामकौषधमिताङ्गोलमूलरसादिभिः ॥१०॥

वैक्रान्तप्रमुखैर्वाऽपि रसेन्द्रः सह मर्दितः ।

रसक खर्परम् । गन्धकत्रय प्रागुक्तं रक्तपीतश्वेतभेदेन त्रिविधगन्धकम्, केचित्तु गन्धकत्रयशब्देन शिनातालगन्धकं गृह्णन्ति । तैर्जीर्णैः स्फोटकुष्ठकृत जीर्णैः तैः पूतीलोहादिभिः सह अवस्थितं सूतं, स्फोटकुष्ठकृतं, भवेदिति शेषः । “जीर्णैः” इत्यत्र “जीर्ण” इति पाठः सङ्गतः ॥ ६ ॥

रसजारणे बडवानलाख्यं विडसाह, गुञ्जिति ।—देवदालीदलद्रवैः घोषकपत्र-रसैः । चूलिका लवणविशेषं नरसारमिति यावत् । मूलकेति ।—गोमूवगालित-मूलकक्षारस्य प्रसादभागेन । रसेन्द्रचिन्तामणौ तु—“मूलकार्द्रिकवङ्गोना क्षार गोमूव-गालितम् । वस्त्रपूतं द्रवयाह्यं गन्धकं तेन भावयेत् ॥” इति पाठः । भू खत् सौराष्ट्रमूर्त्तिका इत्यर्थः । खगः स्वर्णमाक्षिकं रसाञ्जनं वा । व्योम अभ्रम्, “व्योम” इत्यत्र “व्योष” इति क्वचित् पाठः । शतशः शतं वारान् । बडवानलं बडवानलाख्यं इत्यर्थः । एवम् उक्तप्रकारेण विडजारितं रसं अग्निसह, भवेदिति शेषः ॥ ७—९ ॥

रसभक्षप्रकारसाह, लोहिति ।—अथ लोहसयुक्तं केवलो वा रसेन्द्रः, नियामकौषधं “कर्कोटीफणिनेवास्याम” इत्यादिना एकादशाध्यायीकं रसचाञ्चल्य-निवारकं द्रव्यगणविशेषं, तथा सिताङ्गोलमूलं शुभाङ्गोठमूलञ्च, तेषां रसादिभिः, आदिपदेनात्र कायकल्कादीनां यद्वयम्, सह मर्दितं, अथवा वैक्रान्तप्रमुखैः, वैक्रान्त-

यन्त्रस्थः क्रमवृद्धेन वङ्गिनोर्द्ध्वेन पाचितः ॥

मृतोऽधराग्निना तप्तोऽप्यक्षोणी नोद्ध्वमाश्रयेत् ॥११॥

अथ द्विविध रसमारणम् ।—

अथापामार्गतैलेन तथा पुष्करतण्डुलैः ।

अथवा मलपूक्षीर-भावितः श्वेतहिङ्गुना ॥

मर्दितः पुटपाकेन भस्मतां प्रतिपद्यते ॥१२॥

अथ रसमारणे प्रकारान्तरम् ।—

शोमूत्रद्रोणपुष्पाभ्यां पाकाद्वा कान्तभाजने ॥१३॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

कङ्गुणीकृष्णधुस्तर-तैलाभ्या वा विमर्दितः ॥१४॥

सूर्यकान्तहीरकादिभि चतुर्थाध्यायोक्तैर्मणिभि सह मर्दितः, क्रमवृद्धेन मृदुमध्य-
स्तरात्मकेण जह्वेन वङ्गिना उपरिष्ठात् दत्तेन अग्निना इत्यथ, यन्त्रस्थ पाचितः,
यन्त्रमध्ये पूर्वोक्तविधया मर्दित रसं संस्थाप्य दत्त्वा च मुख्यावरणं भूयन्तं किञ्चित्
ग्रीथाजला ऊह्य पुटं दद्यादित्यर्थः । मृत इत्यादि ।—उक्तप्रकारेण मृतो रसः
अधराग्निना यन्त्रनिम्नभागे प्रदत्तेन अग्निनाऽपि अक्षोणी उड्डयनसामर्थ्याभावात्
करस्म एव, तिष्ठेदिति शेषः, न ऊह्यमाश्रयेत् पचच्छेदात् अग्निसत्तापेनापि नाहंभं
उड्डयेत् इत्यर्थः ॥ १०११ ॥

द्विविध रसमारणमाह, अथेति ।—अथ एव पाकान्तरम् । पुष्करतण्डुलैः
पुष्करबीजैः पद्मबीजैवा पुष्करबीजकृष्णैः पद्मबीजकृष्णैर्वा इत्यर्थः । अपामार्गतैल-
पुष्करबीजकृष्णाभ्यां भावितः, अथवा मलपूक्षीरभावितः कोठोडुम्बरकक्षीरेण समाह
भावितः, श्वेतहिङ्गुना मर्दितः, भावनाऽनन्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥

रसमारणे प्रकारान्तरमाह शोमूत्रेति ।—शोमूत्रद्रोणपुष्पाभ्यां सह मर्दयित्वा
कान्तभाजने पाकाद्वा भस्मतां प्रतिपद्यते इति पूर्वोक्तान्वयः । द्रोणपुष्पशब्देनाव
द्रोणपुष्परसो ग्राह्यः ॥१३॥

प्रकारान्तरमाह, कङ्गुणीति ।—कङ्गुणीशब्देन तद्बीजतैलं ग्राह्यम् । रसः
कङ्गुणीकृष्णधुस्तरतैलाभ्यां सह विमर्दितः कान्तभाजने पाकात् भस्मतां प्रतिपद्यते
इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

अथ प्रकारान्तरम् । —

सृणालतन्तुवर्त्तिस्थः पीनगन्धर्वतैलयुक् ।

ज्वलितो याममात्रं वा स्मृतवैक्रान्तसयुतः ॥ १५ ॥

अथ प्रकारान्तरम् । —

बन्ध्याऽस्मृताकन्दगतः पचनाङ्गधरेऽथवा ॥ १६ ॥

अथ प्रकारान्तरम् । —

चपलोपलनिर्गुण्डी-रसाभ्या रसकेन वा ॥ १७ ॥

अथ प्रकारान्तरम् । —

वाराहीरसयुक्तेन चक्रमर्दरसेन वा ॥ १८ ॥

अथ प्रकारान्तरम् । —

गन्धपाषाणयुक्तेन बडं वा वाससा रसम् ।

पचेत् गन्धकतैलेन यावदाखोटबन्धनम् ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरमाह . सृणालेति । — पीनगन्धर्वतैलयुक् स्थूलैरण्डतैलसयुक्त , स्थूलैरण्डतैलेन सह रस मर्दयित्वा वैक्रान्तभस्मना सह समिश्र्य च तेन सृणालतन्तुमालिष्य याममात्रं प्रज्वालयेत्, एव भस्मता प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरमाह बन्धेति । — बन्ध्या बन्ध्याकर्कोटिकौ अस्मृता कन्दगुडूची, तयोः कन्दगत कन्दान्त स्थित भूधरे भूधर्यन्त्रे पचनात् भस्मता प्रतिपद्यते इति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरमाह, चपलेति । — चपलोपल द्वितीयाध्यायोक्त महारसविशेष । रसकं खर्पणं , चपलरसकाभ्या समाभ्या तुल्यो रसेन्द्र निर्गुण्डीरसेन सह मर्दितः भूधरे पचनात् भस्मता प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरमाह, वाराहीति । — अथवा वाराहीरसयुक्तेन चक्रमर्दरसेन मर्दितः भूधरे पचनादित्याद्यन्वयः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरमाह, गन्धेति । — अथवा गन्धपाषाणयुक्तेन गन्धकयुक्तेन वाससा वस्त्रेण बड रस, रस गन्धकञ्च वस्त्रमध्ये सम्याप्य बद्धा च इत्यथ , आखोटबन्धनं यावत् यावता कालेन आखोटबन्धन — “बन्धो य खोटता यातो धातो धात चय व्रजेत । खोटबद्धं स विज्ञेय शीघ्रं सर्वगदापह ॥” इत्येकादशाध्यायोक्तलक्षणक बन्धविशेषम् , “खोटकं बन्धं मन्त्रेण समावर्त्तय कारयेत् । कुक्कुटाण्डनिभं सूतं मृदुमेदि भवेत् यदा ॥ आवर्जितं पुनस्तद्वत् खोटबद्धरसाकृतिः ॥” इति रसेन्द्र-

गन्धाश्मपिष्ट द्विगुण-गन्ध वा कान्तसम्पुटे ।
 गन्धकादा तृतीयाश कान्तपर्पटमिश्रितम् ॥
 मूलिकामर्दितं लोह-पर्पटान्तर्गतं धमेत् ॥ २० ॥

अथ प्रकारान्तरम् ।—

यद्वा गन्धकपादेन मर्दितं मूलिकारसैः ।
 लोहसम्पुटमध्यस्थमङ्गारैर्ध्वातमुत्खनेत् ॥
 रोगोक्तयोगयुक्तोऽय तत्तद्गोहरो भवेत् ॥ २१ ॥

अथ ज्वरे प्रथमरसकल्प ।—

समुस्तपर्पटकायो भस्मसूतो हरेज्ज्वरम् ॥ २२ ॥

अथ द्विदोषज्वरे द्वितीयरसकल्प ।—

दशमूलकप्रायेण पिप्पल्या च समस्तजम् ॥ २३ ॥

चिन्तामण्युक्तचक्षुणकवन्ध इव वन्धनमिति वा, प्राप्नुयादिति शेषः, रसन्दुर्चिन्तामणौ खोटप्रकार उक्तः, यथा—“दरदगुटिकाश्चन्द्रचौद्रेर्निरन्तरमावृतास्तरणिकनकैः । विन्वागन्धाश्मना सह भूरिणा रचय सिकतायन्त्रे पाकम् ॥ मुहुर्मुहुरित्यसौ हुतमुजि बसन् वस्थेनान (१) कथञ्चन मुञ्चति ॥ सिद्धमतखाटा ” इति । तावत् गन्धकतैलेन घृतेत । तत् गन्धाश्मपिष्टं तुल्यगन्धकेन सह पिष्टम् अथवा द्विगुणगन्ध रसापचया द्विगुणगन्धकेन सह पिष्टम्, अथवा गन्धकात् तृतीयाश गन्धकभागमपेक्ष्य तृतीयमश्व रस, द्विगुणगन्धक रसमित्यथ, कान्तपर्पटमिश्रितं पर्पटकारकान्तलौहपवर्गमिश्रितं मूलिकाभिः सर्पाक्षौक्षोरिणोल्यादिना उक्तानां रससारकद्रव्याणां मूलरसैः मर्दितं लोहपर्पटान्तर्गतं पर्पटकारलौहपवर्गमध्यगतं कृत्वा कान्तसम्पुटे कान्तलौहनिर्मितपुट-मध्ये धमेत् अङ्गारैः पचेदित्यथ ॥ १९।२० ॥

प्रकारान्तरमाह यदेति ।—कान्तपर्पटमिश्रितमिति पदमत्रापि धीजनीयम्, अथवा गन्धकपादेन पादमितगन्धकेन सह कान्तपर्पटमिश्रितं रस मूलिकारसै रस-सारकद्रव्याणां मूलरसैः मर्दितं लोहसम्पुटमध्यस्थं कान्तसम्पुटे अङ्गारैर्धातम् उत्खनेत् भस्मीकुर्यादित्यथ ॥ २१ ॥

प्रथमरसकल्पमाह, समुस्तेति ।—स्पष्टम् ॥ २२ ॥

द्वितीयरसकल्पमाह, दशमूलैति ।—पिप्पल्या पिप्पलीचूर्णेन । समस्तजं द्विदोषजं ज्वरमित्यथ, हरीदिति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः ॥ २३ ॥

अथ रक्तपित्ते तृतीय-चतुथरसकल्पौ ।—

माक्षिकाभयया वामा-पिप्पल्या वाऽस्रपित्तनुत् ॥२४॥

अथ कासे पञ्चमरसकल्प ।—

कण्टकारीकषायेण पिप्पल्या च स कासजित् ॥२५॥

अथ चये षष्ठ-सप्तमरसकल्पौ ।—

अजायाः क्षीरसिद्धेन कणायुक्तेन सर्पिषा ।

त्रिफलागन्धकव्योष-गुडैर्वा क्षपयेत् क्षयम् ॥२६॥

अथ क्षयादौ अष्टमरसकल्प ।—

अथ लोहमयीं मूषामायामे द्वादशाङ्गुलाम् ।

मर्दितं हेमवाराही-गृहकन्यारसै रसम् ॥२७॥

रसोनपिण्डे दधतीं लोहमय्या सुरन्ध्रया ।

निर्गुण्डीपत्रनिर्व्यास-पीतपादसुगन्धया ॥२८॥

गर्भमूषिकया युक्ता सचक्रा मपिधानकाम् ।

लम्बिता जलपात्रस्थ-खर्परद्वारि पाचयेत् ॥२९॥

तृतीय चतुथरसकल्पद्वयमाह, माक्षिकेति ।—अस्रपित्तनुत् रक्तपित्तहर । रसः इति कर्तृपद सर्वस्मिन्नेव कल्पे योजनीयम् ॥ २४ ॥

पञ्चमरसकल्पमाह, कण्टकारीति ।—स्पष्टम् ॥ २५ ॥

षष्ठ सप्तमरसकल्पद्वयमाह, अजाया इति ।—पिप्पलीकल्कपाटेन चतुर्गुण्यङ्गान्-क्षीरेण च पक्वृतेन अथवा त्रिफलादिभिः सह भक्षितौ रसं चय क्षपयेत् ॥ २६ ॥

अष्टमरसकल्पमाह, अथति ।—हेम धसूर, वाराही वाराहीकन्द गृहकन्या घृतकुमारिका, हेमादिरसेर्मर्दितं तथा रसोनपिण्डे रसोनपिण्डान्तं स्थापित रसं दधती मूषानित्यन्वयं कार्यम् । सुरन्ध्रया सु शोभनं मानानुरूपमित्यर्थः, रग्भ्रं यस्या तथा रन्ध्रयुक्तया इत्यर्थः, गर्भमूषिकया इत्यस्य विशेषणमेतत्, “सुरन्ध्रया” इत्यत्र “सुरन्ध्रया” इति पाठान्तरम् । निर्गुण्डीति ।—निर्गुण्डीपत्रनिर्व्यास पीतो येन तादृश निर्गुण्डीपत्ररसभावित इत्यर्थः, पाद रसापेक्षया चतुर्थांशं सुगन्ध-यस्या तथाभूतया, “पादसुगन्धया” इत्यत्र “पादाशगन्धया” इति पाठान्तरम्, गर्भमूषिकया मूषा एव मूषिका, गर्भे या मूषिका तथा स्थूलमूषालवस्थानार्ह-

ऊर्ध्वं वनोत्पलैश्चित्त्रैरङ्गारैः खादिरैरधः ।

एवमष्टगुणे जीर्णे गन्धके क्षयकुष्ठजित् ॥ २० ॥

अथ द्विक्राया नवसरसकल्पः ।—

द्विक्रा निहन्ति रुचक-वोजपूरान्त्वमाक्षिकैः ॥ २१ ॥

अथ कूर्दिर्दाह्यो दशमेकादशरसकल्पौ ।—

कूर्दिर्दाह्यौ मधुसिता-लाजामुज्जसिताम्बुभिः ॥ २२ ॥

अथ अर्शं स द्वादशरसकल्पः ।—

अर्शासि तैलसिन्धूत्य-पुटपाचितशूरणैः ॥ २३ ॥

स्वल्पमूषयेत्यथ । सचक्रा सुखसञ्चालनार्थं चक्रचतुष्टयसमन्विताम् । सपिधानका
स्नाच्छाटनाम् । जलपाच्यगुणैरवारि लम्बिता सजलकुम्भाद्युपरि स्थापितस्य
कृत्पात्रविशेषस्य, “ताम्रिया” “चाट” इति प्रसिद्धस्य अपूपदिपाकार्यं अम्बाकार-
लोहमयपात्रविशेषस्य वा मध्यस्थकृतकरन्ध्रे लम्बमानमित्यर्थः । वनोत्पलैः आरण्य-
गोमये । चित्रं बहुते, बहुतत्वञ्च ऊर्ध्वो विविधाग्निना पाकात् इति बोध्यम् ।
अथसर्थ — द्वादशाङ्गुलविकारा चक्रसमन्विता सपिधाना लौहमयी मूषामेका
कृत्वा तत्र हेमादिरसमर्दित रसोनपिण्डान्तस्थ रस संस्थापयेत् । अपराञ्चैका
अंगगुणापवरसभाविता रसपादिकेन गन्धकेन पूर्णा लौहनिर्मिता सच्छिद्रा
स्वल्पाकारा मूषा स्थूलमूषागर्भे संस्थाप्य मूषामुखमागत्य च सजलकुम्भाद्युपरि
स्थापितस्य कृत्पात्रविशेषस्य लौहपात्रविशेषस्य वा मध्यभागस्थितकृतकरन्ध्रे स्थूलमूषा
वा लम्बिता कुर्यात्, अथ यन्त्रस्य ऊर्ध्वदेशे आरण्यगोमयम् अथवा खादिराङ्गारं
प्रज्वाल्य पचेत् जीर्णं च तस्मिन् गन्धके पुन रसपाद गन्धक स्वल्पमूषाया
दत्त्वा पूर्ववत् पचेत्, एव यावत् रसापेक्षया अष्टगुणगन्धको जीर्णो भवेत्, तावत्
पुन पुन । द्वाविंशवार) कुर्यादिति ॥ २०—२० ॥

नवसरसकल्पमाह द्विक्रानिति ।—रुचक सौवर्चलम्, उक्तञ्च चक्रदत्ते—“मधु-
सौवर्चलोपेत मातुलङ्गरसोपेत” इति ॥ २१ ॥

दशमेकादशरसकल्पद्वयमाह, कूर्दिर्दिति ।—मधुसितालाजामुज्जैन अष्टमुद्गकाद्ये
मध्वादिकं प्राप्नोष्य तेन, तथा च चक्रसङ्ग्रहे—“कषाया अष्टमुद्गस्य सलाजसधुशर्करा ।
कूर्ध्वतीसारवट्काह ज्वरघ्न सम्प्रकाशितः ॥” इति । सिताम्बुभिः शर्करादिकेन
वा रसभक्त्य कूर्दिर्दाह्यो शमयोदत्यथ ॥ २२ ॥

द्वादशरसकल्पमाह, अर्शासौति ।—अष्टम् । अक्षसङ्ग्रहेऽप्युक्तं—“मृत्तिसि शौरण्य

अथ अतीसारं त्रयोदशादिरसकल्पवयम् ।—

त्वक्पक्लवै कषायाणां शृतेनोदश्विदम्भसा ।

क्षोरिण्या वाऽप्यतीसार—”

अथ विन्ध्या षोडशरसकल्पे ।—

“—विन्ध्या कणहिङ्गुना ॥ ३४ ॥

अथ अजीर्णं सप्तदशरसकल्पे ।—

अजीर्णं काञ्जिकैरण्ड-कायपथ्यावलेहतः ॥ ३५ ॥

अथ प्रवाहिकायाम् अष्टादशैकीनविशरसकल्पो ।—

कषायपक्लवैः पक्कं बालविल्वं सनागरम् ।

सगुड सरस हन्ति विम्बिमीं दारुणामपि ॥

विल्वकर्कटिकागर्भं मसूरकथिताम्बु वा ॥ ३६ ॥

कैन्द पक्काऽग्नौ पुटपाकवत् । अद्यात् सतैललवणं दुर्गन्धविनिवृत्तये ॥” इति ।

अत्रापि रसभस्म इत्येतत्पदं बीजव्यस्य ॥ ३३ ॥

त्रयोदशादिपञ्चदशान्तरसकल्पवयमाह, त्वगिति ।—कषायाणां त्रयोधादीनां क्षीरित्रिचामित्यर्थः, कषायरसवद्वृत्ताणामित्यर्थो वा, त्वक्पक्लवै शृतेन क्रतेन काथेन, वा अथवा उदश्विदम्भसा उदश्वित् “दध्यम्भसी यदि समे तदुदश्विदाह —” इति राज-निघण्टोर् अर्द्धजलं तत्र तदम्भसा तद्वेण उदश्विद्वेणेत्यर्थः, क्षीरिणी ‘क्षीरद’ इति ख्यातं तस्यां स्वरसेन काथेन वा रसभस्म अतीसारं निवृत्तीति योजनीयम् । षोडशरसकल्पमाह, विन्ध्यामिति ।—षष्टमः ॥ ३४ ॥

सप्तदशरसकल्पमाह, अजीर्णमिति ।—परण्डकाय परण्डमूलकाय ॥ ३५ ॥

अष्टादशैकीनविशरसकल्पवयमाह, कषायिति ।—कषायपक्लवै कषायाणां जम्बू-दाडिमादीनां पक्लवै पक्लवै ; यदुक्तं चक्रसङ्ग्रहे—“जम्बूदाडिमशृङ्गाट पाठाकञ्चट-पक्लवै । पक्कं पर्युषितं बालं विल्वं सगुडनागरम् ॥” इति । सरस रसभस्ममर्दितम् । विम्बिमी प्रवाहिकाम् । विल्वेति ।—सरस विल्वकर्कटिकागर्भं मसूरकथिताम्बु वा विम्बिमी हन्ति इत्येत्यर्थः । विल्वं विल्वशलाटुं कर्कटिकां एवामूलतत्त्वं तस्या एव द्रव्यगुणे अतीसारहन्तृवदर्शनात्, एतद्वयं गर्भं यस्य तादृशं मसूरकथिताम्बु विल्व-कर्कटिकयोः कल्कसाधितेन मसूरकाथेन सह रसभस्मसेवनं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

अथ मूवक्तृ विंशरसकल्प ।—

कच्छ मृतरसः क्षीर-क्षीरिणीक्षुरमाक्षिकैः ॥३७॥

अथ मेहेषु एकविंशरसकल्प ।—

पारदभस्मशिलाजतुकणा-लोहमलत्रिफलाकुलिवीजम् ।

ताप्यनिशारजकोपलकान्त-व्याघ्ररज खपुरश्च कपित्थात् ॥३८॥

सर्वमिदं परिचूर्ण्य समाशं भावितभृङ्गरस दिवसादौ ।

विंशतिवारमिदं मधुलोढं विंशतिमेहहर हरिदृष्टम् ॥३९॥

अथ ग्रीवादौ हाविश त्रयोविंशरसकल्पो ।—

न्यग्रोधाद्यसनाद्यैर्वा काथयुक्तो मृतो रसः ।

पञ्चाक्षशुनगोमूत्रे प्लोहगुल्मनिवर्हणः ॥४०॥

अथ पाक्षशुले चतुर्विंशरसकल्प ।—

कलाययूपशम्बूक-क्षाराभ्यां पक्षिशूलनुत् ॥४१॥

अथ श्वासशुले पञ्चविंशरसकल्प ।—

सत्प्राणतिलकाथेनाऽऽमशूलस्य नाशनं ॥४२॥

विंशरसकल्पमाह, कच्छमिति ।—क्षीरिणी “क्षीरि” इति भाषा । इक्षुरः कोकिलाक्ष, “कुलिखाडा” इति भाषा, क्षीरादिभि सह मृतरस कच्छ मूत्र-कच्छ इति । “क्षीरक्षीरिणीक्षुरमाक्षिकैः” इत्यत्र “क्षीरगोक्षुरक्षीरमाक्षिकैः” इति कश्चित् पाठः ॥ ३७ ॥

एकविंशरसकल्पमाह, पारदिति ।—कल्पोऽयं सप्तदशाध्याये मेहहरनाम्ना पठितं व्याख्या तत्रैव द्रष्टव्या ॥ ३८ ॥

हाविश त्रयोविंशरसकल्पद्वयमाह, न्यग्रोधादीति ।—न्यग्रोधाद्यसनाद्यै “न्यग्रोध-पिप्पल—” इत्यादिना “अमनतिनिशभृज—” इत्यादिना च वास्मटोक्तैः, न्यग्रोधादीनाम् अमनादीनां वा काथेन मृतरसं मर्दयित्वा पश्चात् रसोन्नगोमूत्रैः सह पिबेत्, “पञ्चाक्षशुन” इत्यत्र “पथ्यालशुन” इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

चतुर्विंशरसकल्पमाह, कलायति ।—कलाय, वर्तुलकलाय । पक्षिशूलशुनं परिणामशूलहतं ॥ ४१ ॥

पञ्चविंशरसकल्पमाह, सेति ।—सुगन्धम् ॥ ४२ ॥

अथ उदरे षड्विंशरसकल्पः ।—

नवनीतसुधाक्षार-भाविताभययोदरे ॥४३॥

अथ कामलाया सप्तविंशरसकल्पः ।—

स हितः सहितो यष्टी-वारिणा कामलामये ॥४४॥

अथ पाण्डूदौ अष्टाविंशरसकल्पः ।—

फलत्रिकादिक्वाथेन पाण्डुरोगे सकामले ॥४५॥

अथ शीथे एकीनविंशरसकल्पः ।—

शीथे सविश्वभूनिम्ब-क्वाथगोमूत्रसंयुतः ।

निम्बामलककङ्कुष्ठैः प्रशस्तः स मृतो रसः ॥४६॥

अथ कुष्ठे विशेकविंशरसकल्पौ ।—

रसोनराजिकावङ्गि-नीलिमार्कवपल्लवैः ।

तुल्य भङ्गातकं क्षिप्त्वा क्षीरे तैल विपाचितम् ॥४७॥

भूशिरौषसुपर्णाक्षौ पञ्चाङ्गं माक्षिकं घृतम् ।

रसञ्च लीढ्वा कुष्ठार्तो लिम्पेक्षिकटुना तनुम् ॥

रसगन्धकपिष्ट्या वा कटुतैलाभियुक्तया ॥४८॥

षड्विंशरसकल्पमाह नवनीतेति ।—सुधाक्षारं क्षुब्धमज्जकृतक्षारं, तद्भाविता-
भयया क्षुब्धलागेटकभाविताद्वैतक्या उदरे उदररोगे ॥ ४३ ॥

सप्तविंशरसकल्पमाह, स इति ।—स मृतो रसः ॥ ४४ ॥

अष्टाविंशरसकल्पमाह, फलेति ।—फलत्रिकादिक्वाथेन “फलत्रिकादिक्वाथा-
वित्ताभूनिम्बनिम्बज । क्वाथं क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥” इत्युक्त-
द्रव्याणां निर्युद्धेण ॥ ४५ ॥

एकीनविंशरसकल्पमाह, शीथे इति ।—निम्बामलककङ्कुष्ठैः तुल्यैः सह मर्दितो
मृतो रसः सविश्वभूनिम्बक्वाथगोमूत्राभ्यां संयुतः शीथे प्रशस्तः इत्यन्वयः ॥४६॥

विशेकविंशरसकल्पद्वयमाह, रसोनेति ।—नीली नीलवृङ्गा माकषपल्लव भृङ्ग-
राजदलम् । तुल्यं भङ्गातकं रसोनादीनां मिलितानां समं भङ्गातकमित्यर्थः, क्षिप्त्वा
कल्कत्वेन दत्त्वा इत्यर्थः, क्षीरे चतुर्गुणे दुग्धे, रसोनादिभङ्गातकान्तानां पादिककल्केन
चतुर्गुणदुग्धेन च तैलं पक्तव्यम् । भूशिरौष, शिरौष, सुपर्णाक्षौ नागकेशर, अनयोः

अथ कुष्ठे त्र्यस्त्रिंशत्तरसकल्पौ ।—

कर्पूरमूलीसहनिम्बतैल-पातालमूलौरसभावितेन ।

रसेन लिङ्घात् सकलं हठं वा विचूर्णितं पुष्परस स कुष्ठौ ॥४८॥

अथ कुष्ठे चतुस्त्रिंशत्तरसकल्प ।—

फेनिलफलाहिदर्वी-कन्दरस खादतोऽनुदिनम् ।

फेनिलमूलोदत्तनमाचरतोऽपि च कुतः कुष्ठम् ॥५०॥

अथ किलासे पञ्चविंशत्तरसकल्प ।—

चित्रकवानरिवायसीतुण्डी-वाकुचिका द्विगुणाः परिपीताः ।

भूतयुता मृतसूतसमेतास्तक्रभुजः शमयन्ति किलासम् ॥५१॥

पञ्चाङ्ग पत्रपुष्पवक्त्रमूलफलरूपम् । रस मृत रसम्, तैलादिकं सर्वमेकौक्त्य कुष्ठौ लिङ्घात् । लिम्पेदिति ।—रसभस्मसेवनानन्तरं त्रिकटुचूर्णेन सकटुतैलेन रसगन्धक-कल्केन वा सकटुतैलेन स्वदह लिम्पेदिति ॥ ४७।४८ ॥

त्र्यस्त्रिंश-त्र्यस्त्रिंशत्तरसकल्पद्वयमाह, कर्पूरमूलीति ।—कर्पूरमूली कर्पूरवृक्षस्य कृष्ण-मूलम्, “कर्पूरमूली” इत्यत्र “कर्पूरवल्ली” इति पाठे—कर्पूरलता इत्यर्थः । सह सहचर स्तण्चोरौ वा अन्यो रसः । पातालमूली पातालवासिनौ ताम्बूलदल-मिश्रः । रसेन मृतरसेनेत्यर्थः । सकलं रोहिषदण्डम् । हठं जलक्षमिकाम् । “सकलं हठम्” इत्यत्र “समुवर्णकम्” इति कचित् पाठः । पुष्परसः मधु । कर्पूरमूल्यादि-भावितो रसः सकलचूर्णे पुष्परसश्च एतत् सर्वम् एकौक्त्य लिङ्घात् अथवा पात्ररस-हठचूर्णे पुष्परसश्च सर्वम् एकौक्त्य लिङ्घादिति ॥ ४८ ॥

चतुस्त्रिंशत्तरसकल्पमाह, फेनिलेति ।—फेनिलफलं रौठाकरञ्जः । अहिः सृङ्गी, दर्वी गोजी तयो कन्द मूलम् । रस मृतरसम् । अनुदिनं प्रतिदिनम् । फेनिल-फलादिचूर्णे रसश्च एकौक्त्य उपयुक्तानुपानेन खादत, फेनिलमूलकल्केन उदत्तनमा-चर्यादिति ॥ ५० ॥

पञ्चविंशत्तरसकल्पमाह, चित्रकेति ।—वानरौ शूकशम्बि । वायसी काकमाची । तुण्डी आरण्यावाल्मीका । “वायसतुण्डी” इति पाठे—काकतुण्डी “केशोयोष्ठुंटी” इति भाषा । द्विगुणा इति ।—मृतसूतापेक्षया चित्रकादिचूर्णाणां मिलितानां द्वेगुण्यमव्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ श्वेते षट्त्रिंशत्तमसकल्पः ।—

द्रुतगगनमरीची वाकुचीतालपत्रगौ
सलिलरिपुनकुली कृष्णशुण्ठी मभृङ्गम् ।
मरिचमसितसोमश्चित्रकाङ्गोत्तवीजं
वरतिलशशिलेखे त्वक् च शाखोटकस्य ॥५२॥
फलत्रयञ्च तत सर्वं मृतसूतममन्वितम् ।
क्षीरान्नवर्त्तनो जग्ध्वा श्वित्रमाशु निवर्त्तयेत् ॥५३॥

अथ क्रिमौ सप्तत्रिंशत्तमसकल्पः ।—

सनिम्बपल्लवक्षौद्रं क्रमौन् हन्ति मृतौ रसः ॥५४॥

अथ वातरोगे अष्टत्रिंशत्तमसकल्पः ।—

पीतो लशुनसिद्धेन तैलेनानिलजान् गदान् ॥५५॥

अथ गृध्रव्यास एकोनचत्वारिंशत्तमसकल्पः ।—

विश्वैरण्डमृतक्षीर-सहितो गृध्रसीं जयेत् ॥५६॥

अथ वातरक्ते चत्वारिंशत्तमसकल्पः ।—

गुडाभयागुडूच्यम्ब-युक्तः पवनशोगितम् ॥५७॥

षट्त्रिंशत्तमसकल्पमाह, द्रुतेति ।—द्रुतगगनम अभ्यसत्त्वम । मरीचि श्वेतमकुवक , वाकुची सोमराजी । तालपत्री तालमूली । सलिलरिपु अनल भस्मातकमित्यथ ; प्रज्जल इति कश्चित् । नकुली शङ्खपुष्पी जटामासी वा, उभयोरपि कुष्ठहितवान् । कृष्ण कृष्णाशुक्ल । मभृङ्गमित्यस्य मरिचमित्यनेनान्वयः, भृङ्ग भृङ्गराज । असितः श्वेत । सोम कर्पूर । वरतिल कृष्णतिल । शाशलेखा गुडूची । क्षीरान्नवर्त्तन, क्षीरान्नमुक् ॥ ५२।५३ ॥

सप्तत्रिंशत्तमसकल्पमाह, सनिम्बेति ।—स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

अष्टत्रिंशत्तमसकल्पमाह, पीत इति ।—लशुनसिद्धेन रसीनकल्केन चतुर्गुणजलेन च पक्वतैलेनित्यथ , तैले रसीनं भृष्टा तेन तैलेनित्यर्थी वा ॥ ५५ ॥

एकोनचत्वारिंशत्तमसकल्पमाह, विश्वेति ।—विश्वः शुण्ठी ॥ ५६ ॥

चत्वारिंशत्तमसकल्पमाह, गुडेति ।—अभयागुडूच्या काथे गुड प्रक्षिप्य तेन सह सेवित रसभक्ष्य वातरक्त हन्यात् ॥ ५७ ॥

अथ स्थौल्ये एकचत्वारिंशत्सकल्प ।—

त्रिकटुत्रिफलावेल्लैः समाशो गुग्गुलुर्जयेत् ।
वातारितैलसयुक्तः स्थौल्यं भस्मरसान्वितः ॥५८॥

अथ स्थौल्ये डाचत्वारिंशत्सकल्प ।—

मधूदकाभ्यां युक्तो वा—”

अथ काश्ये त्रिचत्वारिंशत्सकल्प ।—

“—काश्यन्तु शर्करान्वितः ॥५९॥

अथ अपस्मारादौ चतुश्चत्वारिंशत्सकल्प ।—

हिङ्गुसौवर्चलव्याध-मूत्रसिद्धेन सर्पिषा ।
रसो हन्यादपस्मारमुन्मादञ्च—” ॥६०॥

अथ अपस्मारादौ पञ्चचत्वारिंशत्सकल्प ।—

“—तथाऽञ्जनात् ।

मधूककुनटीतार्क्ष्य-पारावतमलैर्युतः ॥६१॥

एकचत्वारिंशत्सकल्पनाह, त्रिकटुति ।—वेल्ल विडङ्गम् । अत्र त्रिकट्वादीनामेको
भागः गुग्गुलीयापरः । वातारितैलम् एरण्डतैलं तच्च मदनयोग्यम् । त्रिकट्वादियुक्तं
वातारितैलसयुक्तं भस्मरसान्वितं गुग्गुलुं स्थौल्यं जयेदिति ॥ ५८ ॥

डाचत्वारिंशत्सकल्पनाह, मध्विति ।—अथवा मधूदकाभ्यां युक्तो भस्मरसान्वितः
गुग्गुलुं स्थौल्यं जयेदित्यन्वयः । त्रिचत्वारिंशत्सकल्पनाह, काश्यमिति ।—शर्करान्वितं
भस्मरसान्वितं गुग्गुलुं काश्यं जयेदिति ॥ ५९ ॥

चतुश्चत्वारिंशत्सकल्पनाह, हिङ्गुति ।—अत्र हिङ्गुप्रभृतीनां पञ्चानां प्रत्येकं
पलद्वयं कल्कं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्, यदाह चक्रपाणि,—“हिङ्गुसौवर्चलव्याधै-
र्हिपलाशैर्घृताढकम् । चतुर्गुणे गवा मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥” इति । हिङ्गुदि-
सिद्धेन घृतेन सेवितं रसभस्म उन्मादापस्मारं हन्यादिति ॥ ६० ॥

पञ्चचत्वारिंशत्सकल्पनाह, तथेति ।—मधूकं “महुया” इति ख्यातम् । कुनटी
मनशिला । ताल्यं रसाञ्जनम् । पारावतमलं कपीतवट् । मधूकचूर्णादिसहित-
रसभस्मकृता अञ्जनवर्चं प्रयुक्ता उन्मादापस्मारं हन्यादिति । चक्रदत्ते मधूकविरहित-

अथ पञ्चशतं षट्चत्वारिंशत्सकल्प ।—

धान्यास्त्रपिष्टाष्टमपिप्पलीकान् कार्पासबीजान् करमर्दनेन ।
आदाय तैल मृतसूतयुक्तमक्षिणं प्रयुञ्जीत विशीर्णरोम्णि ॥६२॥

अथ नेत्ररोगे सप्तचत्वारिंशत्सकल्प ।—

बर्बूरनिम्बकिंसलाऽऽजपुरीषधूमैः
कासेक्षुराश्मवनितास्तनजेन घृष्टम् ।
भक्तातधूपितरसाञ्जनमञ्जयित्वा
साभ्यञ्जनस्नपनमक्षिणं रुजं निहन्ति ॥६३॥

कुमव्यादिभिः अञ्जनविधिर्दृश्यते, तथा च—“मनोह्रा तादर्थ्यञ्चैव शक्नुत पारावतस्य
च । अञ्जनं हृत्यपत्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥” इति ॥ ६२ ॥

षट्चत्वारिंशत्सकल्पमाह, धान्यास्त्रेति ।—धान्यास्त्रपिष्टा अष्टमो अष्टमांशा
पिप्पली यत्र तादृशान्, एवञ्च कार्पासबीजानां सप्त भागा पिप्पल्याश्च अष्टमो
भागः । करमर्दनेन पाणिभ्यां मर्दयित्वेत्यर्थः । “करमर्दनेन” इत्यत्र “करमर्दकेन”
इति पाठे—करभ्रफलेनेत्यर्थः । विशीर्णरोम्णि पञ्चशतात्तारो नेत्ररोगे । काञ्जिकेन
पिप्पली पिष्टा तेन सह पिष्टकार्पासबीजं मिश्रयित्वा, ततः काञ्जिकेनैव तदालोदं
पाणिना मर्दयित्वा च तैलं मृत्नीयादिति ॥ ६२ ॥

सप्तचत्वारिंशत्सकल्पमाह, बर्बूरिति ।—बर्बूर बब्बोल “बाब्ला” इति भाषा,
तथा निम्ब तथो किसलं किसलयः । धूमः शिक्कः । कासः कासहण, “कास”
इत्यत्र “कास्य” इति क्वचित् पाठः । इक्षुरः कीकिलाञ्च, कासेक्षुरः इत्येकपदत्वे
कासहणमित्यर्थः । अश्मः स्वर्णमाञ्जिकः । वनितास्तनजेन नारीपयसा । भक्तात-
धूपितरसाञ्जनम् इत्यत्र रसाञ्जनशब्देन मृतरसकृतमञ्जनं बोध्यं, न तु रसाञ्जनं,
रसकल्पत्वात्, अञ्जयित्वा सञ्जयित्वा । साभ्यञ्जनस्नपनम् अभ्यञ्जनम् अभ्यञ्जं स्नपनं
ज्ञानं तैलाभ्यङ्गपूर्वकज्ञानमित्यर्थः । अयमत्र कल्पः,—मृतं सूतं स्वर्णमाञ्जिकं शिला-
रसञ्च बर्बूरनिम्बकिंसलयरसेन अजापुरीषकाष्ठेन कासेक्षुराद्यो कायेन नारीकयेन च
घृष्ट्वा भक्तातकधूमेन धूपयेत्, ततः तेनाञ्जयित्वा तैलाभ्यङ्गपूर्वकं स्नायादिति । “धूमे”
इत्यत्र “धूपे” इति पाठे—बर्बूरादीनां धूपैः धूपितरसाञ्जनं तथा भक्तातधूपित-
रसाञ्जनमिति योजनीयम् ॥ ६३ ॥

अथ तिमिर अष्टचत्वारिंशत्तरसकल्प ।—

महाभेरीमूल तुरगपृथुकाश्वोधिकुवल्
रसा जम्बोरास्ते जयति तिमिरं काचमपि च ॥६४॥

अथ जाड्य एकोनपञ्चाशत्तरसकल्प ।—

उपात्तं जोमूताद्रविजधरपर्णाश्वुदृदितात्
रसस्तैलं लेपादिह विविधजाड्यञ्च गुदजान् ॥६५॥

अथ केशज्ञानीकरणे महानीलतैलाख्यपञ्चाशत्तरसकल्प ।—

वटप्ररोह पिण्डीत-मूलत्वक्कृष्णसैर्यकै ।
केतकीस्तननिर्यास-शकलीतिफलार्जुनैः ॥६६॥
पृथक् दशपैलैः साड्यं चतुर्दशेष्वपां पचेत् ।
अष्टभागावशिष्टेऽस्मिन् भृङ्गस्वरसपेषिते ॥६७॥

अष्टचत्वारिंशत्तरसकल्पमाह, सहिति ।—महाभेरी वचाविशेष तस्या मूलम् ।
तुरग अश्वगन्वा । पृथुका द्विद्वपर्णी । अश्वोधि देशान्तरपसिद्ध , “अश्वोधि”
इत्यत्र “अश्वोधि” इति कल्पना सुगन्धार्था , अश्वोधि समुद्रफेन , चक्षुष्यत्वात् ।
कुवल् नीलोत्पलम् , चक्षुष्यत्वात् । रस स्तरसः । जम्बोरास्ते इत्यत्र घृष्ट
इति शेष ॥ ६४ ॥

एकोनपञ्चाशत्तरसकल्पमाह, उपात्तमिति ।—जोमूतात् घोषकवीजात् इत्यर्थः,
रविजधरपर्णाश्वुदृदितात् रविज अर्काङ्गुर , धरपर्ण गिरिपत्र गिरिनिम्ब इत्यर्थ ,
तथोरश्वु रस ताभ्यामुदृदितात् जोमूतात् तैल तथा रस इत्यन्वयः कार्यः । रविज
अर्कचौर धर कार्पासमूल पर्णं ताम्बूलम् इति काश्वत् , “पर्णाश्वु” इत्यत्र “पर्णाश्वु”
इति पाठे—रविज जलम् “आदित्याज्जायते ब्रष्टि” इति स्मरणात्, तस्य धर
मेघ , मुलकमित्यर्थ , पर्णी सप्तपर्णं तथोरश्वु । गुदजानित्यस्य जयति इति
पूषोक्तेरान्वयः ॥ ६५ ॥

पञ्चाशत्तरसकल्पमाह वटिति ।—वटप्ररोह वटावरीहम् । पिण्डीतक मदन-
फल, तद्वचस्य मूलत्वक् । कृष्णसैर्यक कृष्णपुष्प भण्टोविशेष , नीलभिण्टोति यावत् ।
केतकीस्तननिर्यास केतकीस्तन केतकीवृक्षस्य स्तनाकार अश्वविशेष तस्य निर्यास
त्वक् चौर वा , “निर्यास” इत्यत्र “भृङ्गाय” इति कचिन पाठः । शकली शकलम्
आमलकं फलत्वेन अस्यास्तीति शकली आमलकपत्रम् । “भृङ्गस्वरसपेषिते” इत्यस्य

त्रिफलानील्ययश्चूर्णं पृथक् द्विपलिकैर्युतम् ।
तैलाटक समक्षीर पक्वा मृतरसान्वितम् ॥६८॥
महानील समुद्रस्थ मण्डल धान्यमध्यगम् ।
अभ्यङ्गविधियोगेन केशाना रञ्जनं परम् ॥६९॥

अथ त्रये एकपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

त्रिफलापटोलमूलव्योषगुडूचीविडङ्गबीजानि ।
समगुग्गुलानि सारितरसमिलितानि त्रणञ्चानि ॥७०॥

अथ ग्रन्थौ द्विपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

ग्रन्थीन् विलेपयेत्तेषां लेपात्—”

अथ ससूरिकायां त्रिपञ्चाशत्तमरसकल्पः ।—

“—मूलरसान्वितम् ।

नारिकेलोदकं तद्वत् पीतं हन्ति मसूरिकाः ॥७१॥

विशेषपटाभावात् “भृङ्गस्वरसपोषिने” इति पाठकल्पनं सनीचीनम्, तथात्वे—
भृङ्गस्वरसेन भृङ्गराजरसेन पोषिते मयोजनात् वर्द्धिते अस्मिन् काये इत्यर्थः ।
त्रिफलानील्ययश्चूर्णना प्रत्येकं द्विपलानां कल्कः । महानील केशानां कार्णातिशय-
सम्पादनात् महानीलीत्याख्यं तैलं समुद्रस्थं सप्पटस्थं मण्डलम् अष्टचत्वारिंशत्
दिनानि व्याप्य धान्यमध्यगं धान्यराशिमध्यस्थम् ॥ ६६—६९ ॥

एकपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, विफलेति ।—समगुग्गुलानि त्रिफलादिमिलितचूर्ण-
समगुग्गुलभागयुक्तानीत्यर्थः । अक्षणविधया प्रयोज्योऽयं कल्पः ॥ ७० ॥

त्रिपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, ग्रन्थीनिति ।—तेषां त्रिफलादीनां सारितरसानानां
लेपात् ग्रन्थीन् विलेपयेत् लिप्तान् सज्जितानिव विलीनान् कुर्यादित्यर्थः, शरीरेण
सह एकैभूतान् कुर्यादिति फलितं भिषक् इति शेषः । “विलेपयेत्” इत्यत्र
“विलेपयेत्” इति कल्पना साध्वी । “विनाशयेत्” इति क्वचित् पाठः ।
त्रिपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, मूलैति ।—मूलरसान्वितम् इति पदं नारिकेलोदक-
मित्यनेन सम्बध्यते, मूलरसान्वितं भोरटान्वितम् इक्षुमूलरसान्वितमित्यर्थः,
इक्षुमूलस्य भावप्रकाशे मसूरिकाहरत्वदर्शनात् तथा द्रव्यगुणे “रक्तगुणात्पित्तानां
नाशनं” “रक्ताक्षपित्तशमननपटुः” इत्यादयुगदर्शनाच्च । तद्वत् रसभक्ष्यम् ।
क्षतरस इक्षुमूलरस-नारिकेलोदकाभ्यां पीतः, मसूरिका हन्ति ॥ ७१ ॥

अथ सिद्धादौ चतु पञ्चाशत्तमरसकल्प ।—

मञ्जिष्ठा श्वरोद्भव तुवरिका लाल्सा हरिद्राद्वयं
नेपाली हरितालकुङ्कुमगदा गोरोचना गैरिकम् ।
पत्रं पाण्डु वटस्य चन्दनयुगं कालियक पारदं

पत्तङ्ग कनकत्वचं कमलज बीजं तथा केशरम् ॥७२॥

सिक्थं तुथं लोहकिट्टं वसाज्यमाज क्षीर क्षीरवृक्षाख चान्नी ।
सिद्ध सिद्ध व्यङ्गनौल्यादिनाशे वक्त्रच्छायामैन्दवीमाशु धत्ते ॥७३॥

अथ अस्थिसावे पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्प ।—

कार्पासपल्लवानन्ता-रसतैलयुतो हितः ।

अस्थिसावे मृतरसो—”

॥७४॥

चतु पञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, मञ्जिष्ठेति ।—श्वरोद्भव श्वारलीघ्न श्वेतलीघ्न
मित्यर्थ । तुवरिका सौराष्ट्रमृत्तिका । नेपाली मन शिला । गदा पाटलवृक्ष ।
वटस्य पाण्डुपत्र परिणतपत्रम् । चन्दनयुग श्वेतरक्तभेदेन चन्दनद्वयम् । कालियक
कृष्णागुद, “कालीयकम्” इति वाग्भटपाठे—कालीयकाष्ठमित्यर्थ । पारद मृत-
पारदमित्यर्थ । पत्तङ्ग “वक्त्रकाष्ठ” इति लोके । कनकत्वच चास्येयत्वचम् ।
सिक्थं मधुच्छिष्टम् । वसाज्यमाज क्षीरमित्यत्र वसाज्ये अपि आज्ञे एव
ग्राम्ये क्षीरसाहचर्यात् । क्षीरवृक्षाख उडुस्वरत्वक्कायम् । अत्र वसाज्ये स्नेह,
मञ्जिष्ठादीना कल्क, आज्ञक्षीर स्नेहसमं क्षीरवृक्षाख च स्नेहचतुर्गुण, सर्वे यथायथं
पक्तायम् । “सिक्थं तुथं” इत्यारभ्य “धत्ते” इत्यन्तस्थाने वाग्भटे—“सिक्थं तुथं
पञ्चकाह वसाज्य मज्जा क्षीर क्षीरवृक्षाख चान्नी । सिद्ध सिद्ध व्यङ्गनौल्यादिनाशे
वक्त्रे च्छायामैन्दवीमाशु धत्ते ॥” इति पाठान्तरम्, वाग्भटीक “पञ्चकाहम्” इत्यत्र
“पञ्चकाय” इति पाठे—पञ्चकाय “पञ्चकपर्णै हृदितुगर्ह्यं शृङ्गाभृता दशजीवन
सञ्जा” इत्युक्तम् । अत्र वसाज्यमज्जान स्नेहा, क्षीर गन्ध स्नेहसमं, क्षीरवृक्षाख
क्षीरपञ्चकम् काय । द्वितीय सिद्ध सिद्धफलम् ॥ ७२-७३ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमरसकल्पमाह, कार्पासेति ।—अनन्ता अनन्तमूलम् । कार्पास-
पञ्चानन्तमूलयो खरस तिलतैल मृतरसश्च सर्वमेतत् एकीकृत्य क्षेपविधया
प्रयोजयेदिति ॥ ७४ ॥

अथ विषे षट्पञ्चाशत्तमादरसकल्पषट्कम् ।—

“—विषे स्थावरजङ्गमे ।

तण्डुलीयकमूलेन वीरामूलेन वा युतः ॥

तण्डुलोदकसन्निधः पाननावनलेपने ॥७५॥

अथ विषे द्विषष्टितमरसकल्प ।—

सुरभिश्चक्रद्रसभावितकर्पूरसमन्वितो मृतः सूतः ।

स्थावरजङ्गमस्तृप्तिमविषजिह्वुञ्जामितो दध्ना ॥७६॥

अथ सर्पविषे विषष्टितमरसकल्प ।—

यक्षाक्षफेनिलरसोनकटुत्रयोद्या-

राजौ-वराह्विकुल लकुचाव्यपिष्टम् ।

छायाविशोषितमिदं नरवारिष्टम्

सर्पापहं सरसमञ्जनतस्त्रिवारान् ॥७७॥

अथ सर्पविषे चतुषष्टितमरसकल्प ।—

पिशाचः पञ्चवर्णस्य बीजं मूलं पुनर्नवात् ।

देवताद्याः फलं मूलं मूलञ्च विषपर्णतः ॥

पेषितं नरमूत्रेण सर्वथाऽहिविषापहम् ॥७८॥

षट्पञ्चाशत्तमादि एकषष्टितमान्तरसकल्पषट्कमाह, विषे इति ।—तण्डुलीयक-
मूलेन खल्यभारिषमूलेन । वीरा बीरकाकोली, तण्डुलीयमूलचूर्णयुतं वीरामूल-
चूर्णयुतो वा मृतरसं तण्डुलोदकेन पानादिषु प्रयुक्तं स्थावरजङ्गमविषं इत्यात् ॥७५॥

द्विषष्टितमरसकल्पमाह, सुरभीति ।—गीमयस्त्रेण सप्तवारभावितकर्पूरयुक्तं ।
सेव्ययोगोऽयम् ॥ ७६ ॥

त्रिषष्टितमरसकल्पमाह यचेति ।—यच्च षट्पञ्च । अच्च विभीतक । फेनिलः
“रीठा” इति ख्यातम् । उद्या वचा । राजौ रक्तसर्प । वरा श्वेतापरानिता,
विषहन्तीत्वात्, तस्या षड्विंशं मूलम् । नरवारिष्टं वृषभविष्टम् । सरसं मृतरस-
सहितम् ॥ ७७ ॥

चतुषष्टितमरसकल्पमाह, पिशाच इति ।—पिशाचं शाखोटकं तस्य त्वक्,
“पिशाच” इत्यत्र “पिशाचा” इति पाठान्तरम्, “सर्पापह” इति कचित् पाठः ।
पञ्चवर्णस्य धुसूरस्य । विषपर्णतं देवताडातं मूलं घोरकमूलमित्यर्थः । योगेऽस्मिन्
अनुक्तोऽपि प्राकरिणिकत्वात् रसभागं प्रदातव्यः । अनेनापि नेत्राञ्जनं कर्तव्यम् ॥७८॥

अथ उद्भुतविषे षट्षष्टितमरसकल्पः ।—

कपित्थपञ्चक नीरं रसञ्चाऽऽखुविषापहम् ॥७८॥

अथ हृश्चिकविषे षट्षष्टितमादिरसकल्पचतुष्टयम् ।—

कास्ये ताम्बूल्या नागरं पिष्टमद्भिः

पत्रं शैरोष पिप्पलो छागदुग्धै ।

पत्रं कार्पासात् सर्पिषा वाऽपि लेपात्

सूनीयेनं हृश्चिकाना विषघ्नम् ॥८०॥

अथ विषदिग्धत्रये सप्ततितमादिरसकल्पद्वयम् ।—

भावित चणकास्त्रेण वस्त्रमस्त्रेण मर्दयेत् ।

तेन वाकुचिचक्राह्व-कार्पासागस्तिपक्त्वान् ॥८१॥

एकस्य लकुचस्यास्त्रे स्वरसेन रसेन यः ।

प्रक्षालित, प्रयात्येव विषदिग्धत्रयं श्रमम् ॥८२॥

पञ्चषष्टितमरसकल्पमाह, कपित्थेति ।—कपित्थपञ्चकं कपित्थस्य पञ्चपुष्पफल-
भूतवत्कृता मरसपञ्चाङ्गम् । नीरं बालकम् । रसं हृतपारदं, भक्षयेदिति शेषः,
वह्निघ्नम् आखुविषापहमिति योजनीयम् ॥ ७८ ॥

षट्षष्टितमरसकल्पादेकोनसप्ततितमरसकल्पमाह, कास्ये इति ।—कास्ये कास्य-
भाजने । ताम्बूल्या ताम्बूलीरसेन । अद्भिरेत्यन्यं पत्रं शैरोषमित्यनेन सम्बन्धः ।
कल्पचतुष्टयेऽपि “सूनीयेनं” इति पदं योजनीयम् ॥ ८० ॥

सप्ततितमेकसप्ततितमरसकल्पद्वयमाह, भावितमिति ।—चणकास्त्रेण वस्त्रं ब्रह्म-
खण्डमिति शेषः, भावितं, कुर्यादिति शेषः “भावितं चणकास्त्रेण वस्त्रमस्त्रेण मर्दयेत्”
इत्यत्र “भावितश्चणकास्त्रेण रसं खल्ले विमर्दयेत्” इति क्वचित् पाठः । ततः तेन
वस्त्रेण, वाकुच्यादिरत्नवान्, अन्तरितान् कृत्वा इति शेषः अस्त्रेण काञ्चिकेन
मर्दयेत् । चक्राह्वं चक्रमदः । अथवा अस्त्रे काञ्चिके, पिष्टयेति शेषः, एकस्य केवलस्य
लकुचस्य स्वरसेन । कल्पद्वयमेतत्, ज्ञेयमापि रसेन इति सम्बन्धीयम्, तथा
च चणकास्त्रे भावितवस्त्रान्तरितानां वाकुच्यादिपक्त्वान्वागमस्तिपिष्टानां स्वरसेन रस-
युक्तं, तथा अस्त्रपिष्टस्य केवललकुचस्य स्वरसेन रसयुक्तेन वा यः विषदिग्धत्रयः,
प्रक्षालितं, भवतीति शेषः, स श्रमः प्रयात्येव इति ॥ ८१-८२ ॥

अथ रसायने विसर्जितमरसकल्पः ।—

रसायनीकविधिना शुद्धो लब्धवत् पुनः ।

प्रातः प्रातः कणापथ्या-विश्वसैन्धवचित्कम् ॥८३॥

पीत्वा सरक्षणायग्नेरौषदुष्णेन वारिणा ।

भृङ्गामलकनिर्यासे भावितं व्योमकान्तयोः ॥८४॥

भस्माय संप्लुटे धान्ये स्थापितं मधुनर्पिषा ।

खादेन्निशि कणापथ्या मासमेकं तथा पुनः ॥८५॥

अथ रसायने विसर्जितमरसकल्पः ।—

पातनाभस्य वा युक्तमथ सूतस्य भस्मना ।

जीर्णाल्पहेनः षण्मासाच्छतावर्या रसेन च ॥८६॥

विसर्जितमरसकल्पनाह, रसायनेति ।—रसायनीकविधिना शुद्ध पञ्चकर्म-
शुद्ध लब्धवत् पुनः शोधनान्तरं ससज्जनादिक्रमेण यदा ज्ञातवत् भवेत् तदा
इत्यर्थः, “पुनः” इत्यत्र “पुनान्” इति कश्चित् पाठः । धान्ये धान्यराशिमध्ये
मासमेकं स्थापितमित्यन्वयः, अत्रापि व्योमकान्ताभ्यां सह अलुप्तस्यापि रसस्य
भागी देयः, प्राकरणिक्तत्वात् इति ज्ञातव्यम्, यदि वा—“सूतानि लोहानि
रसीभवन्ति” इति वचनेन रसोल्लेखाभावेऽपि व्योमकान्तयोभक्षयोगात् अस्य
रसकल्पत्वं न विरुद्धमिति ज्ञातव्यम्, किं वा “सूतस्य पातनाभस्य वा” इति
वक्ष्यमाणेनान्वयः कार्यः । प्रातः कणादिचूणमनिबलानुरूपमुद्योदकेन पीत्वा
भृङ्गराजामलकक्राथभावितं लौहपात्रे स्थितं लौहक्षयो भस्य मासमेकं धान्यराशि-
मध्ये स्थितं रसभस्ममहितं मधुष्टताभ्यां खादेत्, ततो निशि पुनरुष्णवारिणा
कणापथ्याचूर्णं पिबेदिति ॥ ८३—८५ ॥

विसर्जितमरसकल्पनाह पातनेति ।—अथवा जीर्णाल्पहेनं जीर्णं शोधित-
मित्यर्थः, अल्प स्वाभाविकमात्रापेक्षया न्यूनं यवमानमिति यावत्, “हौ यवौ
तत्र हेनस्तु” इति वचनेन यवद्वयस्य पूरणानन्तरात्, हेन तस्य भस्मना
युक्तम्, “जीर्णाल्पहेन” इत्यत्र “जीर्णाल्पहेन” तथा “जीर्णाल्पहेन” इति च
पाठान्तरद्वयम्, सूतस्य पातनाभस्य ऊर्ध्वपातनायत्नयोगेन शोधनपूर्वकं भस्य,
“पातनाभस्य वा” इत्यत्र “पातनाभस्यना” “सुनाभस्यना” इति कश्चित्
पाठः ॥ ८६ ॥

अथ रसायने चतुःसप्ततितमरसकल्पः ।—

त्रिफला मधुमर्पिभ्यां खादिरासनभाविताम् ।

मृतहेमरसोपेता भक्षयेद्भक्षयेज्जराम् ॥८७॥

अथ रसायने पञ्चसप्ततितमरसकल्पः ।—

गन्धकेन हत सूत कान्तं धात्रीरसेन च ।

त्रिफलासहित खादेज्जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥८८॥

अथ रसायने षट्सप्ततितमरसकल्पः ।—

चित्रकं त्रिफला भृङ्गो हरिद्राऽञ्जनपत्रिका ।

रसस्त्रिमधुरस्यापि जरावैरूप्यनाशनः ॥८९॥

अथ रसायने सप्तसप्ततितमाद्यष्टौतितमान्तरसकल्पः ।—

इसौषधीनां रसभावितानां सितायुतैः क्षौरमधूदकाज्यैः ॥९०॥

अथ रसायने एकाशीतितमरसकल्पः ।—

जरां रसो हन्ति च कान्तपात्रे क्षौर शृत काञ्चनपादपिष्ट्या ॥९१॥

चतुःसप्ततितमरसकल्पमाह, त्रिफलानिति ।—मृतहेमरसोपेता खादिरासन-
भाविता त्रिफला मधुमर्पिभ्यां भक्षयेत् इत्यन्वयः । षण्णासात् जरा भक्षयेत् इति वाक्यं,
द्विसप्ततितमादिकल्पत्रयेऽपि योजनीयम् ॥ ८७ ॥

पञ्चसप्ततितमरसकल्पमाह, गन्धकेनेति ।—त्रिफलाचूर्णधात्रीरसाभ्यां सह रस-
क्षौद्रयोः भक्षणं कार्यम् ॥ ८८ ॥

षट्सप्ततितमरसकल्पमाह, चित्रकनिति ।—अञ्जन रसाञ्जनम् । पत्रिका
काशीकोषः । त्रिमधुर मृतमधुगुडरूपमधुरमयम्, चित्रकादिरसान्तं सर्वं त्रिमधुरेणाव-
लेख्यम् ॥ ८९ ॥

सप्तसप्ततितमादिरसकल्पचतुष्टयमाह, इसौषधीनानिति ।—रसभावितानां
विदाव्यामलकादीनां रसायनद्रव्यसमूहानां सर्पाद्यादीनां रसमारकद्रव्यसमूहानां
वा रसेन भावितानां, इसौषधीनां पारदस्युक्तौषधानाम्, सितायुतैरिति पद-
क्षौरादिभिः प्रत्येकेन संयोजनीयम्, तथा च—सिताक्षौराभ्यां सितामधुभ्यां सितो-
दकाभ्यां सिताज्याभ्यां वा सह इत्यर्थः, प्रयोग इति शेषः, जरां हन्ति इति
पुरेणान्वयः । कल्पचतुष्टयमेतत् ॥ ९० ॥

एकाशीतितमरसकल्पमाह, जरानिति ।—रसः, मृतरसः । कान्तपात्रे काञ्चनपाद-

अथ रसायने वज्रभस्मरसस्य द्वाशीतितमरसकल्पः ।—

क्षेत्रीकरणमित्युक्तं वज्रभस्मसमं रसम् ।

हंसपादोरसैर्वृष्टं विपचेत्ततः पुटानले ॥८२॥

तुल्यमन्य रसं तेन पूर्ववन्मर्दितं पचेत् ।

यावच्छक्यं चतुर्थांशमानेन रसभस्मना ॥८३॥

अम्लपिष्टेन सौवर्णं पत्रमालिष्य मारयेत् ।

राजिकाङ्गाङ्गैर्मारभ्य यावन्माषं विवर्जितं ॥८४॥

पिष्ट्या काञ्चनपादस्य पादमितकाञ्चनस्य, पादमितत्वञ्चात्र क्षीरापेक्षया बोद्धव्यं, पिष्ट्या चक्षिकया । नृतरस कान्तपात्रे काञ्चनचक्षिकया शृतक्षीरेणालोक्ष्य पेय इति ॥ ८१ ॥

द्वाशीतितमरसकल्पमाह, क्षेत्रीकरणमिति ।—क्षेत्रीकरणं देहस्य रसवीर्यसहनक्षेत्रीकरणमित्यर्थः, वज्रसमरससेवने देह रसवीर्यसहनक्षेत्री भवतीत्याशयः । रसेन्द्रचिन्तामणौ क्षेत्रीकरणमुक्तं, तद्वयथा—“स्निग्धं स्निग्धं विरिक्तं यन्नीरुजं सिद्धभेषजैः । एतत् क्षेत्रं समासेन रसवीर्यार्पणक्षमम् ॥ स्निग्धं प्रातस्त्रिदिनं घृतसैन्धवपानेन । विरिक्तमिच्छासेदिना वान्तं वचादिरसेन ॥ पलाशबीजं विडङ्गं गुडमोदकभक्षणात् कौटपातनम् । नीरुजं सवत्सरसंयत्नं वा परिशीलितैः ॥ कृद्गाराश्च लक्ष्मिविलासाद्यरसप्रधानप्रयोगैः । इति शुद्धी जातवत्तलं शाल्योदनजाङ्गलादिमुद्धरसे ॥ क्षेत्रीकृतमिजदेहं कुर्वीत रसायनं सतिमान् । अकृते क्षेत्रीकरणे रसायनं यो नरः प्रयुज्जीत ॥ तस्य व्रामति न रसः सर्वाङ्गदीप्तकृतः भवति । घनसत्त्वपादजीर्णोऽङ्गकान्तजीर्णश्च तीक्ष्णसमजीर्णः ॥ क्षेत्रीकरणाय रसः प्रयुज्यते भूयः प्रारोग्याय ॥” इति । अथैव एकादशेऽप्युक्तं यथा—“सुशोषितरसः सम्यगाग्नेष्ट इति कथ्यते । स क्षेत्रकरणे श्रेष्ठः शनैर्व्याधिर्विनाशनः ॥” इति । ततः वज्रभस्मसमं रसम् । तुल्यमिति ।—तेन पूर्वोक्तैरसभस्मना तुल्यम् अन्य रस पारदः, पूर्ववत् मर्दितं हंसपादोरसैर्वृष्टं यावच्छक्यं यावन्तं पुटं दातुं शक्नुयात् तावत् पचेत्, पुटानले इति शेषः, यद्वा—अन्य रसं महारसोपरसादिकं यावच्छक्यं यावत्कालं पुटं दातुं शक्नुयात् तावत्कालं पूर्ववत् मर्दितं पचेत् । चतुर्थांशमानेन इति पदं सौवर्णपत्रापेक्षया बोध्यम् । रसभस्मना पूर्वोक्तदिशा भस्मीकृतेन रसेन, “रसभस्मना” इत्यत्र “अनेन भस्मना” इति क्वचित् पाठः । राजिकाङ्गाङ्गैः राजिकायाः सर्पपस्य अङ्गैः अङ्गैः

चित्रकार्द्रकमिन्भूत्य-तौक्ष्णामौवर्चलैः सह ।

सेवितः पलपर्यन्त रसोऽय वज्रपञ्जर ॥

शरण्य परिभूताना व्याधिवाहकमृत्युभिः ॥८५॥

अथ रसायने पञ्चाशत्तरमाख्य व्रश्नीतितनरसकल्प ।—

हेममाक्षिककान्ताभ्र-वज्रभस्म प्रवेशयेत् ।

रसे सहेन्नि सप्ताह मूलिकारसमदिताम् ॥८६॥

ता पिष्टि यन्त्रयोगेन पचेत् पञ्चाशत्ताह्वयः ।

रसोऽय मधुसर्पिभ्यो युक्तः पूर्वाधिको गुणैः ॥८७॥

अथ रसप्रयोगे उपचारावधि ।—

घनसारचतुर्जात-कक्कील कटुकीफलम् ।

फल ताम्बूलवल्लीना रसस्याऽऽक्रमण परम् ॥८८॥

राजिकापादमित्यर्थः । विवर्द्धित प्रतिदिन राजिकापादक्रमेण वर्द्धित इत्यर्थः ।
तौक्ष्ण्यं वचः । पलपर्यन्त राजिकापादसारस्य प्रतिदिन पादहृदिक्रमेण साध यावत्
वर्द्धयेत्, एव यावत्कान्तसेवनेन मिलित्वा पलमानं पूर्यते तावत् सेवितः । अयमर्थः,
—आदौ वज्रभस्मना तुल्य रस हसपादीरसैः पुटपाकं कुर्यात्, ततः तेन रसभस्मना
रुह समपरिमितमन्य रस पूर्ववत् पचतः, ततः स्वर्णपत्रापेक्षया चतुर्धाशेन अक्ष-
पिष्टेन तेनैव रसभस्मना सह मारितं सुवर्णभस्म चित्रकादिभिः सह यथोक्तमानेन
प्रयोजयेदति निष्कर्षः ॥ ८२—८५॥

व्रश्नीतितनरसकल्पमाह, हेममाक्षिकेति ।—हेममाक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम् ।
स्वर्णमाक्षिकभस्मादिकं सहेन्नि रसे पूर्वप्रदर्शितविधिना रसभस्मालिप्तस्वर्णपत्रकृतभस्मनि
प्रवेशयेत् निश्चयेदित्यर्थः । सप्ताह मूलिकारसमदिता सर्पाद्यादीनां रसमूलिकानां
रसेन सप्ताहं मदिता तां पिष्टि हेममाक्षिकादिज्ञतां चक्रिकाम् । पूर्वाधिका
वज्रपञ्जरोक्तगुणादप्यधिका ॥ ८६-८७ ॥

रससेवायाम् उपचाराविधिमाह, घनसारचेति ।—घनसारं कर्पूरः । कटुकीफलं
खताकसूरीबीजम्, “कटुकीफलम्” इत्यत्र “कटुक फलम्” इति पाठे—कटुक
विकटुक फलं त्रिफला जातीफलं वा । फलं ताम्बूलवल्लीना गुवाकफलमित्यर्थः ;
“फलं ताम्बूलवल्लीनाम्” इत्यत्र “फलं ताम्बूलवल्ली च” इति पाठकल्पना सुगमा ;
सद्यात्वे—फलं जातीफलम् । ताम्बूलवल्ली पञ्चलता । रसस्य परम् आक्रमणं

भुञ्जीत शालिगोधूम-यवषष्टिकजाङ्गलम् ।

मुद्गयूष गवा क्षीरं मस्तु स्नायात् सुखान्भसा ॥

रूपयौवनसम्पन्नमनुरूपा प्रिया भजेत् ॥८६॥

अथ रससेवने अपथ्यानि ।—

अभ्यङ्गं कटुतैलेन काञ्जीतैर्लं सुरां दधि ।

कालिङ्गकारवेल्हाम्ल-लशुनासुरिभूलकम् ॥१००॥

हिदल विख्ववार्त्ताकं छत्राकं काकमाचिकाम् ।

सङ्गमं मर्दनं रात्रौ जागरं स्वपनं दिवा ॥१०१॥

अत्यन्ततिलवणं स्वादूष्णं शिशिरौषधम् ।

शोकवातातपक्रोध-चिन्ताञ्च परिवर्जयेत् ॥

साहसं रमलोद्धानां मारकञ्च विशेषतः ॥१०२॥

अथ निषिद्धद्रव्यव्यवहारे दोषः ।—

सेवया परिहृत्यार्था रसस्याजरणा भवेत् ।

शूलो नाभितले जाड्यं निद्रालस्य ज्वरस्तमः ॥

अङ्गभङ्गोऽरुचिर्दाहः—”

॥१०३॥

सञ्चारण, रससेवने एतेषां सेवनं रसवीर्यस्य शीघ्रं सर्वदेहि विक्षेपकरणमित्यर्थः । सुखान्भसा इषदुष्णोदकेन । मुद्गयूष अखण्डितमुद्गकृतयूष इति बोध्यः, परं हिदलनिषेधात् ॥ ८५।८६ ॥

अपथ्यसाह, अभ्यङ्गमिति ।—काञ्जीतैलं काञ्जिकविशेषः । कालिङ्गं “तरसुज” इति ख्यातम् । आसुरि राजिकाः । हिदलमिति मुद्गादन्त्यत् मत्सूरादिकमित्यर्थः, विदलीकृतमुद्गादिकमित्यर्थो वा । छत्राकं भुच्छवाक, सेदनं शाकविशेष इति यावत् । रसलोद्धानां मारकं रससारकद्रव्यगणं लौहसारकद्रव्यगणञ्च विशेषतः वर्जयेत् ॥ १००—१०२ ॥

निषिद्धसेवने दोषानाह, सेवयेति ।—अजरणा जरणाभावः, सेवितो रसो न कीर्यतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अथ निषिद्धद्रव्यव्यवहारजटोषे प्रतीकार ।—

“—पिवेत्तत्र दिनत्रयम् ।

सौवर्चल सगोमूत्रं कर्कोटीमूलवारिणा ॥

मातुलुङ्गस्य वाऽऽस्तेन माणिसन्य सनागरम् ॥१०४॥

अथ नागवङ्गयुक्तरससेवने प्रतीकार ।—

नागवङ्गयुतः सूत. प्रमादाद्भक्षितो यदि ।

सैन्धवं कारवेल्गस्य कन्द मूत्रे पिवेद्भवाम् ॥१०५॥

कर्कोटीगरुडौपथ्या-शरपुङ्खैर्विपाचितै ।

अष्टभागावशिष्ट वा गोमूत्रं सैन्धवान्वितम् ॥१०६॥

यत् क्षेत्नीकरण पूर्वं वेधकञ्च रस तत ।

सेवेत तस्य सिद्धिः स्यादन्यथा मरणं ध्रुवम् ॥१०७॥

अथ रसायने मृतमञ्जोर्वन्धाव्य चतुरशीतितसरसकल्प ।—

कान्ताभ्रताप्यमत्त्वाना वज्रहेम्नो रसस्य च ।

सप्ताहमस्त्रपिष्टाना गोलके लेपितेऽन्वहम् ॥१०८॥

गोजिह्वावायसौपथ्या-निर्गुण्डीमधुसैन्धवम् ।

स्त्रिन्ने भूधरयन्त्रस्थे पक्षात् कठिनता गते ॥१०९॥

निषिद्धद्रव्यसंज्ञनजटोषे प्रतीकारमाह, पिवेदिति ।—माणिसन्य सैन्धवम् ॥१०४॥

अगुह्यपारदसेवने प्रतीकारमाह नागेति ।—नागवङ्गयुत सम्यक्शोधनाभावात् अनपगतनेसर्गिकनागवङ्गदोषः । भूवरिति पदं कर्कोट्यादिर्विपाचितैरित्यन्तश्चोक्तो-
नान्वीयते । गरुडी गुडूचौ । विपाचितैरिति पदं विभक्तिविपर्ययांसेन विपाचित-
मिति पठित्वा अष्टभागावशिष्ट गोमूत्रमित्यनेन सम्बन्धनीयम् । “विपाचितै” इत्यत्र
“विपाचितम्” इति क्वचित् पाठः । ततः नागवङ्गदोषयुक्तरससेवनजनितदोष-
शोधनाय सैन्धवादिरीगद्वयान्यतरयोगसेवनानन्तरं यत् य क्षेत्नीकरण क्षेत्नीकरणयोग्य
सम्यक्शोधितमित्यर्थः, वेधक वेधाव्यसंस्कारसंस्कृतञ्च रस पूर्वम्, उक्तमिति शेषः, त
सेवेत इत्यन्वयः ॥ १०५—१०७ ॥

चतुरशीतितसरसकल्पमाह कान्तेति ।—सप्ताहम् अस्त्रपिष्टाना काञ्जिकपिष्टाना
कान्तादौना गोलके, तथा अन्वहं प्रतिदिनं, सप्ताहमित्यर्थः, गोजिह्वादिरस मधु-
सैन्धवञ्च, दत्त्वा दत्त्वा इति शेषः, लेपिते, भूधरयन्त्रस्थे स्त्रिन्ने कठिनता गते भूधर-

यवचिञ्चापलाभाक्ष-राजिकापामतण्डुलै ।

आवर्त्तितान्तर्लिप्ताया मूषाया खदिराग्निना ॥११०॥

टङ्गण श्वेतकाचञ्च दत्त्वा दत्त्वा विशोषिते ।

मूषाया विडयोगेन समाश हेम जारयेत् ॥१११॥

संवत्सर मुखधृता मृतसञ्जीवनी मता ।

गुटिका शुक्रस्तम्भ कुरुते हरते च जरामरणम् ॥११२॥

अथ बाजीकरणे मदनवडनाख्य पञ्चाशीतितमरसकल्प ।—

समचीर्णजीर्णहेममाक्षिकयोगेन मारितो वृष्यः ।

घृतमधुशतावरीरसदुग्धयुतो मदनवर्द्धनः सूत ॥११३॥

अथ बाजीकरणे षडशीतितमरसकल्प ।—

लोहितागस्त्यसारेण क्षणरम्भाफलद्रुतम् ।

रसञ्च घनसारञ्च पीत्वा स्त्रीषु वृषायते ॥११४॥

यन्त्रये तस्मिन् गोलके स्त्रिन्ने पक्के कठिना गते च खेदादेव काठिन्य प्राप्ते सति, पक्षात् पक्षादूर्ध्वं यवचिञ्चा चौरिणी, अक्ष विभीतक, राजी राजिका, कार्पास कार्पासबीज, तण्डुल तण्डुलीयशाक तै आवर्त्तितान्तर्लिप्ताया मदितयवचिञ्चादिभिः लिप्तादराग मूषाया, मूषायाऽप्येति शेष, टङ्गण तथा श्वेतकाच सोरक शुभकाचचूर्णं च, दत्त्वा दत्त्वा किञ्चित् किञ्चित् प्रक्षिप्य, खदिराग्निना खदिरकाष्ठाङ्गारेण विशोषिते मूषाया पूर्वोक्तायामिव विडयोगेन रससारकावडसहकारेण समाश गोलकतुल्यं हेन स्पर्शं जारयेत्, अनन्तर गुटिकाकारं कृत्वा स्थापयेत्तेति । “गुटिका शुक्रस्तम्भं कुरुते हरते च जरामरणम्” इति पाठस्य भग्नवृत्ततादिदोषदुष्टत्वात् “क्षमाति गुटिका शुक्र हरते मरणं जराम्” इति पाठकल्पनं सङ्गतम् ॥ १०८—११२ ॥

पञ्चाशीतितमरसकल्पमाह, समेति ।—समं तुल्यं सूततुल्यं इत्यर्थः, चीर्णं सञ्चितं, गृहीतं इत्यर्थः, जीर्णञ्च मारितञ्च यं हेममाक्षिकं तद्वयोगेन मारितं, सूतं इत्यन्वयः ॥ ११३ ॥

षडशीतितमरसकल्पमाह, लोहितेति ।—लोहितागस्त्यसारेण रक्तवकपुष्पस्वरसेन । क्षणरम्भाफलद्रुतं क्षणवर्णकटलीफलनिव्यासम् । घनसारं कर्पूरम् । क्षणरम्भादिवर्णं समभागं रक्तागस्त्यरसेन पिबेदिति ॥ ११४ ॥

अथ रसायने सन्दिधान् प्रति डाक्त ।—

युगस्वभावात् यदि चोषधीना क्रियासु शक्ति परिकल्पतेऽप्या ।

आयुर्वलादिष्वपि सा तथेति तस्मान्निषेध्यानि रसायनानि ॥ ११५ ॥

न चोषधीनामपि सवयैव प्रभावहानि परिकल्पनीया ।

फल प्रयात्यृद्धमधस्तिवृद्ध प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ? ॥ ११६ ॥

अथ औषधानां गुणदीपवत्त्वे प्रयोक्तुं ज्ञत्वाज्ञत्वयो हेतुता ।—

अदेशकालोपहितानि सात्त्विकान्यत्पुष्पातोक्षानि यथौषधानि ।

नाशं नयन्ते सहसैव देहं सम्यक् प्रवृत्तानि यथैव वृद्धिम् ॥ ११७ ॥

जित्वा तस्मादिन्द्रियादिप्रदुष्टान् कालोपेतः श्रद्धधाना यथावत् ।

आयुष्प्रज्ञातेजसा यद्विवृद्धैः वीर्योपेत शीलयेदौषध तत् ॥ ११८ ॥

अथ आचाररसायनम् ।—

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।

बुद्धिरस्खलिताऽर्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ ११९ ॥

ये खलु विज्ञान्या सततमेव ब्रुवते यत इदानीमौषधयः अल्पवीर्या सञ्जाताः न ताभिः किञ्चित् फलं लभ्यते सुतरां प्रयोगलासा निष्फलं, तान् प्रत्याह, युग-
स्वभावादिति ।—आयुर्वलादिष्वपि इत्यत्र आदिपदेन अग्निप्रभृतीनां ग्रहणं, सा तथा
शक्तिरन्या जाता, अत्यायुष्कादिके पुंसि अल्पशक्तिकमेवौषध प्रयोक्तव्यं, न सहावीर्यं
सोढुमशक्यत्वात् । फलं मदनफलं कर्तुं प्रयाति वामयतीत्यर्थः ॥ ११५।११६ ॥

औषधानां फलप्रदत्वे प्रयोक्तुं विमृश्यकारितायां हेतुतामाह, अदेशेति ।—
अदेशकालोपहितानि तत्तदौषधप्रयोगानर्हे देशे काले च प्रयुक्तानौत्यर्थं निथोप-
युक्तानीति यावत् । सात्त्विकानि प्रकृतिमुखावहान्यपीत्यर्थः । सम्यक् प्रवृत्तानि देश-
कालादिकं विमर्ज्य यथायथं प्रयुक्तानि । “यथैव” इत्यत्र “तथैव” इति पाठकल्पनी-
याधोयसोः । इन्द्रियादिप्रदुष्टान् कामक्रोधादीन् मानसदोषानित्यर्थः । कालोपेतः
अनतीतौषधप्रयोगकालः ॥ ११७।११८ ॥

इदानीमाचाररसायनमाह, शास्त्रेति ।—शास्त्रानुसारिणी चर्या शास्त्रेविहित-
आचारानुष्ठानम् । चित्तज्ञा इन्द्रियज्ञा पार्श्ववर्तिनः सहचरा, तुल्यश्रीला सखाय
इत्यर्थः । अर्थेषु इन्द्रियार्थेषु अस्खलिता अप्रमत्ता, न विपर्यक्ता बुद्धिः, रूपादिषु

दानं शीलं दया सत्य ब्रह्मचर्यं कृतज्ञता ।

रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकर्तव्यः ॥१२०॥

अथ आयुर्वेदोपदेशस्य अवश्यपालनीयतोक्तिः ।—

एतदागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मौमास्यं कथञ्चन ॥१२१॥

अथ कुवेद्याना वजनीयतोक्तिः ।—

लोभयन्त्यातुरं मूर्खं विचित्रैः कर्मकौशलैः ।

तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ॥१२२॥

ते घृणाक्षरवत् कञ्चिदुत्पाप्य नियतायुषम् ।

अन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥१२३॥

अज्ञातशास्त्रमज्ञावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

तान् वर्जयेद्विषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥१२४॥

अनासक्तत्वात् जितेन्द्रियत्वं इत्यर्थः । परिपूर्णं रसायनं रसायनयोगसेवनमन्त्रैर्वापि एतत् सर्वं रसायनफलप्रदं भवेदित्यर्थः । मैत्री सर्वभूतेषु मित्रबुद्धिः । गण एषु दानादिसमूहः, पुण्यायुर्वृद्धिकर्तुः, अत एव रसायनानि दानादिसम्पन्ना पुण्याः नित्यमेव रसायनफलजनकत्वादिकं समञ्जुवन्ति इत्यर्थः ॥१२०॥१२१॥१२२॥

आयुर्वेदोपदेशस्य रसायनस्य च अवश्यकरणीयत्वमाह, एतदिति ।—एतत् कुवेदातुशासनं रसायनं वा । न मौमास्यं कथञ्चन युक्त्यादिप्रदर्शनपुरं सर्वं समूलकत्वामूलकत्वे विश्वसनीयत्वाविश्वसनीयत्वे च न स्थापनीये इत्यर्थः, एतच्च—“पुराणं मानवो धर्मं साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न कुन्त्यानि हितुभिः ॥” इति ॥१२१॥

कुवेद्याना दोषं वर्जनीयत्वमाह, लोभयन्तीति ।—मूर्खं वैद्याभिमानिनं अज्ञां, इत्यर्थः, भिषक्कृद्भ्रष्टरः इति यावत् । विचित्रैः अद्भुतैः मोहजनकैरित्यर्थः, कर्मकौशलैः चिकित्साकर्मसु आत्मनो नैपुण्यव्यापनैरित्यर्थः । ते सुखं वैद्या घृणाक्षरवत् घृणाक्षर-न्यायेन घृणाव्यक्ताः कौटिल्योपाक्षरवत्, नियतायुषम् आयुक्तं कञ्चिदं पातुरम् उत्पाप्य रोगादुत्तार्य वैद्याभिमानेन अहं सुवैद्यं अमुकममुं रोगादुत्तारयिषमिति गर्वेण । शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रनिषिद्धप्रयोगानां च धारणशीलान् किन्तु अज्ञात-शास्त्रमज्ञावान् अज्ञातं शास्त्राणाम् आयुर्वेदादितन्वाणां, मज्ञावः प्रकृताभिप्रायः, श्रियूढाश्च इति यावत्, यैकान् शास्त्रमर्थानभिज्ञान्, भिषक्पाशान् कुत्सितो भिषक्

अथ शास्त्रज्ञवैद्यस्य साफल्योक्तिः ।—

प्रदीपभूत शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः ।

ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥१२५॥

भिषक्पाशं तान् कुर्वेद्यान् वैवस्वतान् पाशान् यस्य पाशानिव, जीवितार्कषकत्वात् । चरकेणाप्युक्तं—“श्रुतदृष्टक्रियाकाल-साधनाभ्यान्वद्विष्कृता । वर्जनीया हि ते मल्योश्चर-
न्यन्वचरा भुवि ॥ हृत्तिष्ठेतीभिषद्भ्यान् पूषां सूर्खविशारदान् । वर्जयेदातुरो विद्वान्
सर्पांस्ते पौतमाद्यता ॥ ये तु शास्त्रविदो दद्या शुचयः कर्मकीविदा । जितहस्ता
जिताभ्यान् तेभ्यो नित्यकृतं नमः ॥” इति । अन्यच्च—“वरमात्मा हृतोऽज्ञेन न
चिकित्सा प्रवर्त्तता । पाणिचारादृष्याऽचक्षुरज्ञानादभीतभीनवत् । नौर्मासुतवशेषाञ्चो
भिषक् चरति कर्मसु ॥ यदृच्छया सनापन्नसुतायै नियतायुषम् । भिषद्भ्यामौ
निहन्त्याशु शतान्वनिपतायुषाम् ॥” इति ॥१२२—१२४ ॥

अधिगतशास्त्रार्थस्य धीमतो भिषज् चिकित्सिते साफल्यं दर्शयति, प्रदीपभूत-
मिति ।—शास्त्रं शास्त्राभ्यासः, प्रदीपभूतं प्रदीपस्वरूपम्, अज्ञानतमो नाशकत्वात् ।
विपुला महती, ऊहापोहवती, मतिः बुद्धिः दर्शनं नैवभूतम् । सुयुक्ताभ्यां शोभनं
यथा तथा नित्यताभ्यां ताभ्यां शास्त्रमतिभ्यां, न केवलं शास्त्रं न वा केवला मतिः,
किन्तु शास्त्रनात्ममतिश्च उभयमेव प्रमाणीकृत्य इत्यर्थः, दीपाभावे चक्षुःक्षतोऽपि यथा
ज्ञानं न सम्भवति यथा च दीपसत्त्वेऽपि चक्षुर्विहीनस्य न ज्ञानं जायते, किन्तु दीप-
चक्षुर्भीरुभयारेव युगपत्प्रवृत्तौ ज्ञानं भवति, एवमनधीतायुर्वेदं विपुलमतिरपि
अथवा अधीतायुर्वेदोऽपि मूढधीश्वेत न सुचिकित्सां कर्तुंमर्हति, किन्तु ऊहापोह-
पूर्वकं शास्त्रमाश्रित्य चिकित्सन् चिकित्सां कुर्वन् नापराध्यति आतुरेषु न प्रमाद्यति,
साध्यरोगिणामवश्यमेव रोगेभ्यः प्रमोचयतीत्यर्थः । चरकेणाप्युक्तं—“तस्माच्छास्त्रेऽथ-
विज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने । भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिवर उच्यते ॥ हितौ
लिङ्गे प्रश्नने रोगाणां पुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥
शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये । पानापेक्षीरुतं प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोध-
येत् ॥ विद्यां वितर्को विज्ञानं क्षुतिस्तत्परता क्रिया । यस्यैते षड्गुणास्तस्य न
साध्यमतिवर्त्तते ॥ विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः । वैद्यशब्दाभि-
निष्पत्तावलम्बेकोकमप्यदः ॥ यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः । स
वैद्यशब्दं महूतमहन् प्राणिमुखप्रदः ॥ शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥” इति ॥१२५ ॥

अथ चिकित्साया विवर्गसाधकत्वोक्तिः ।—

क्वचिदर्थं क्वचिन्मैत्री क्वचिद्वर्मः क्वचित् यशः ।

क्वचिदभ्यासयोगश्च चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥१२६॥

अथ कुवैद्यस्य निरयभाक्त्वोक्तिः ।—

ये क्रिया विक्रिया कुर्वन्त्यपेक्षन्ते स्वप्नन्ति वा ।

खादन्ति ते परप्राणान् निजानि सुकृतानि च ॥१२७॥

अथ यावच्छ्वास चिकित्साया कर्त्तव्यत्वोक्तिः ।—

यावदुच्छसिति प्राणो यावद्भेषजमस्ति च ।

तावच्चिकित्सा कर्त्तव्या दैवस्य कुटिला गतिः ॥१२८॥

अथ वेद्यातुरयोरन्योन्यकर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अनाथान् रोगिणो वैद्यः पुत्रवत् ससुपाचरेत् ।

प्राणाचार्यश्च पितृवत् सम्पूज्य शक्तिभक्तितः ॥१२९॥

अथ वेद्याना सुलभाजीवत्वनिर्देशः ।—

न प्राणिरहितो देवो न च प्राणी निरामयः ।

तस्मात् सर्वत्र भिषजा कल्पिता एव ह्यस्तयः ॥१३०॥

चिकित्सायास्त्रिवर्गसाधकत्वमाह, क्वचिदिति ।—सुगमम् ॥ १२६ ॥

कुवैद्यस्य निरयभाक्त्वमाह, ये इति ।—क्रिया चिकित्साकर्म्म, विक्रिया विपरीता दूषितामित्यर्थः, अज्ञानादिति शेषः । अपेक्षन्ते, क्रियाकालनातुर वा इति शेषः, अत्रापि अज्ञानादिति शेषो बोध्यः, एवमुत्तरवापः । स्वप्नन्ति प्रमादन्ति, चिकित्सायामिति शेषः ॥ १२७ ॥

यावच्छ्वास चिकित्सायाः करणीयत्वमाह, यावदिति ।—स्पष्टम् ॥ १२८ ॥

वेद्यातुरयोरन्योन्यकर्त्तव्यमाह, अनाथानिति ।—प्राणाचार्यं प्राणानां गच्छतां हितोपदेशादिना रक्षणात् आचार्य इव आचार्यः, “शीलवान् मतिमान् युक्तः विजाति शास्त्रपारगः” इत्येव-लक्षणक भिषगित्यर्थः । यदुक्तं चरके—“शीलवान् मतिमान् युक्तः विजातिः शास्त्रपारगः । ग्रन्थिभिर्गुर्वत पूज्य प्राणाचार्यः, स हि स्मृतः ॥” इति । शक्तिभक्तितः शक्ति भक्तिज्ञानतिक्तस्य, भक्तिपूर्णक यथाशक्ति इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

वेद्यानां सुलभाजीवत्वमाह, नेति ।—सुगमम् ॥ १३० ॥

अथ पुराहन्वर्णनद्वारा वैद्यान्यं सर्वपूज्यत्वनिर्देशः ।—

यज्ञस्य च शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुरा ।
 पातिता दशना' पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥१३१॥
 राजयक्ष्मादितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
 भार्गवश्चावन कामौ वृद्धं सन् विकृतिं गतः ॥
 वीर्यवर्णवलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥१३२॥
 एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कमभिर्भिषगुत्तमौ ।
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥१३३॥
 सौत्रामण्याञ्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ।
 अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रायः पिबति वासवः ॥१३४॥
 अश्विभ्यां कल्पितो भागो यज्ञेषु च महर्षिभिः ।
 अश्विनावग्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां सुताः ॥१३५॥
 वैद्यावित्यश्विनौ देवौ पूज्येते विबुधैरपि ।
 अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमावृते ॥१३६॥
 व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखाग्निभिः ।
 किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्थुनाऽऽत्मशक्तितः ? ॥१३७॥

पुराहन्तोद्घाटनपुरं सरं वैद्यानां पूज्यत्वमाह, यज्ञस्येति ।—यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुरा दक्षयज्ञकाले नन्दौकेश्वरेण यज्ञस्यं सक्तकं तुटितमिति वात्ता । सन्धितं संयोजितम् । पूष्णं पूषाख्याऽऽदित्यभेदस्य दशनां दन्ता पातिता भग्नौकता, वीरभद्रेणेति शेषः । भगस्य तदाख्याऽऽदित्यभेदस्य, उभयत्रापि “अश्विभ्यां सन्धितं पुरा” इति वाक्यं विभक्तिविपरिणामेन “अश्विभ्यां सन्धितां सन्धिते” इति कृत्वा योजनीयम् । ताभ्याम् अश्विभ्याम् । भिषगुत्तमौ अश्विनौ । सौत्रामण्यां सूत्रामा इन्द्रो देवता अस्य इति सौत्रामण्यौ तस्मा तदाख्ययागभेदे । भगवान् जिष्णुः । मोदते सोम-रसादिपानेन नन्दति । सोमं सोमरसम् । “प्रायः” इत्यत्र “प्रातः” इति चरकं सम्मतं पाठः, तथा च चरके—“प्रातश्च सर्वे सोमं शक्नोऽश्विभ्यां सहाश्रुते” इति । सुतराम् अतिशयेन, अन्यदेवापेक्षया इत्यर्थः, तथा च चरकः,—“इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव क्षूयन्ते प्रायशी दिवौ, क्षूयन्ते वेदवाक्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥” इति । वैद्यौ

अथ उपसंहारः ।—

रसरत्नसमुच्चयो मयेत्य रचितः साधु नितान्तमाद्रियन्ताम् ।
सुधियो यदि विद्यतेऽत्र दोषः कविदर्हन्ति ममाप्यलं विसोढुम् ॥
१३८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनीर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
रसकल्पो नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

चिकित्सकौ इति इति कृत्वा, इति हेतोरित्यर्थः । आदृतैः सर्वलाकपूजितैरित्यर्थः, आदरवद्भिरित्यर्थो वा । दुःखप्रायैः दुःखबहुलैः, व्याघ्रादिशक्तत्वात्, अत एव सुखार्थिभिः सुखकामैः, दुःखहानाभिलाषिभिरित्यर्थः । आत्मशक्तिः सामर्थ्या-
नुसारेण, “अतिशक्तिः” इति चरके पाठः, किं पूज्या न स्युः ? इति काकु, अपि तु पूज्या ऽवेत्यर्थः ॥ १३१—१३७ ॥

उपसंहरति, रसेति ।—साधु सम्यक् यथा तथेति रचित इत्यस्य विशेषणम् ॥
अलम् अत्यर्थम् । विसोढुं चक्षुम् ॥ १३८ ॥

इति रसरत्नसमुच्चयबोधिन्या त्रिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३० ॥

